गांधीनाथारंग-जैनग्रंथमाला ।

श्रीमद्विद्यानंदिस्वामिविरचितं

तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकम् ।

न्यायवाचस्पतिस्वर्गीयगुरुवर-गोपालदासांतेवासिना
जैनग्रंथ-उद्धारककार्यालय-व्यवस्थापकेन
पं० मनोहरलाल-न्यायशास्त्रिणा
संपादितं संशोधितं च

तच्च श्रेष्ठिवर्य-रामचंद्रनाथारंगजी-इत्येतैः

मुम्बापुर्यां

निर्णयसागराख्यमुद्रणयंत्रालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

श्रावण शुक्ला ७, वीरनिर्वाण सं० २४४४ विक्र० सं० १९७५ सन् १९१८

मूल्य ४ चत्वारो रूप्यकाः

गांधीनाथारंग-जैनग्रंथमालाद्वारा प्रकाशितग्रंथसूची।

१ अष्टसहस्री–आचार्यविद्यानन्दिकृत महान् न्यायग्रंथ। मू० २॥)
२ श्लोकवार्तिक–आचार्यविद्यानन्दिकृत तत्त्वार्थसूत्रकी सबसे बडी टीका। मू० ४) रु० लागतमात्र
३ पार्श्वाभ्युदय–भगवज्जिनसेनाचार्यकृत, मेघदूतकाव्यकी समस्यापूर्तिरूप, सटीक। मू० ॥।)
४ परीक्षामुख–(प्रमेयरत्नमालाटीका) माणिक्यनंदि आचार्यकृत मूल तथा अनंतवीर्यकृत टीका। मू० ॥
५ विश्वलोचनकोश–आचार्य श्रीधरसेनकृत मूल तथा हिंदी अर्थ सहित। मू० १।=)
६ गोमटसार जीवकांड–मूल संस्कृत छाया व वचनिकासहित। मू० ।=)
७ जैनेंद्रप्रक्रिया–(पूर्वार्ध) पं० वंशीधरजी-न्यायतीर्थकृत। मू० १॥)

मिलनेके पते—

१ मनेजर–गांधीनाथारंगजैनग्रंथालय,
पो० मांडवी–बंबई.

२ मनेजर–जैनग्रंथउद्धारककार्यालय,
खत्तरगली हौदावाडी
पो० गिरगांव–बंबई.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 23, Kolbhat Lane Bombay

Published by Ramchandra Natharangji, Gandhi 2nd floor, over Central Bank, Post Mandvi, Bombay

प्रस्तावना ।

प्रियविज्ञपाठका ! अथाद्य श्रीजिनेन्द्रदेवकृपया गुरुकृपया च भवत्सु गुरुमीदृश ग्रन्थरत्नमुपस्थापयामि यद्द्वादशाङ्गश्रुतस्य सारभूतमस्ति । एतन्मूलमात्र तत्त्वार्थसूत्रनाम्ना प्रथित तज्जैनदर्शनापरनाम्नाप्युच्यते । एतन्मूलग्रन्थस्य रचयिता भगवानुमास्वाम्याचार्य महत्तपोयोगात् प्राप्तचारणर्द्धि पद्मनन्द्याद्यपराभिधानो बभूव । श्वेताम्बरसम्प्रदायेऽस्याचार्यस्य उमास्वातिरिति ख्याति., अनेन ज्ञायतेऽस्याचार्यस्य सर्वत्र जैनसम्प्रदाये मान्यतास्ति । विक्रमशतकात्पूर्व महावीरशतक षट्शतवार्षिकमिति प्रसिद्धिस्तत्प्रमाणत्वेन गृहीत चेदितोऽष्टादशशतवर्षत पूर्वमयमुमास्वामी बभूवेति निश्चीयते । एकदा स जैनसिद्धातनिधिर्ध्याख्यातरणीयता काचिच्छङ्कागमपाकर्तुं श्रीमदर्हत्परमेश्वरश्रीमधरतीर्थंकरचरणाराधनार्थं चारणर्द्धिबलादाकाशमार्गेण विदेहक्षेत्र गतवान्, गमनसमयमाचस्य हस्तन्यस्ता मयूरपिच्छिका कापि नि सत्याध पतिता, तदानीमाकाशे विहरन् कस्यचिद्गृध्रस्य पिच्छ गृहीत्वा सकार्य विधायाग्रे गतवानिति तेन गृध्रपिच्छ इत्यपर नाम समाप्तमिति कथा वृद्धपरपरया श्रूयतेऽस्माभि । एतद्विषयेऽन्यत्राप्युक्त । "तत्त्वार्थसूत्रकर्तार गृध्रपिच्छोपलक्षित । वदे गणीन्द्रसजातमुमास्वामिमुनीश्वर" इति । अथ भगवानुमास्वामी स्वजन्मना का भूमिमलचकारेति नास्माभिर्ज्ञायते साधनाभावात् । एतद्ग्रन्थरचने निमित्तमुभयप्रकारेण दर्शितमन्यत्र तदिद समुद्ध्रियते । तथाहि—कश्चित शिवकुमारमहाराजनामा निकटभव्य चतुर्गतिससारदु स भयभीत प्रज्ञावान स्वहितमुपलिप्सु समुत्पन्नपरमभेदविज्ञानप्रकाशातिशयसामर्थ्येन समस्तदुर्नयैकातनिराकृतदुराग्रह अत्यन्तमध्यस्थो भूत्वा विविक्ते परमरम्ये भव्यसत्त्वविश्रामास्पदे कस्मिंश्चिदाश्रमपदे मुनिपरिषन्मध्ये सन्निषण्ण मूर्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्गं वपुषा निरूपयत युक्त्यागमकुशल परहितप्रतिपादनैककार्यमार्यनिषेव्य पूर्वोक्तनिर्ग्रन्थाचार्यवर्यमुपसद्य सविनय परिपृच्छतिस्म । भगवन्! किं नु खलु आत्मने हित स्यादिति ? स आह मोक्ष इति । स एव पुन प्रत्याह—सर्ववाद्यभिमतस्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षसामान्यस्वरूपमोक्षस्य क प्राप्त्युपाय ? स आह सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति । एतत्सूत्रव्याख्यानाभिप्रायेणास्य ग्रन्थस्य रचना इत्येक निमित्त । अथवा आरातीयपुरुषशक्त्यपेक्षत्वात् सिद्धातप्रक्रियाविष्करणार्थं मोक्षकारणनिर्देशसबधेन शास्त्रानुपूर्वीं रचयितुमनिच्छन्निद कृतवान्नात्र शिष्याचार्यसबधो विवक्षित, किंतु ससारसागरनिमग्नानेकप्राणिगणाभ्युज्जिहीर्षा प्रत्यागूर्णोऽन्तरेण मोक्षमार्गोपदेश हितोपदेशो दुष्प्राप इति निश्चित्य स्वय मोक्षमार्ग व्याचिख्यासुरिद ग्रन्थसदर्भं कृतवानिति द्वितीय निमित्तम्।

तत्त्वार्थसूत्रनाम्नास्यातम्यतस्य जैनदर्शनस्योपरि बह्व्यष्टीका श्रीमदनेकाचार्यवर्यैर्निर्मिता पर तास्विदानीं या उपलभ्यते तासा नामोल्लेख क्रियते । **सर्वार्थसिद्धिनाम्नी** वृत्ति श्रीमत्पूज्यपादस्वामिविरचिता १, **तत्त्वार्थवार्तिकालकार:** श्रीमदकलकदेवविरचित षोडशसहस्रपरिमित २, **तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालकार.** श्रीमद्विद्यानदिस्वामिविरचित विंशतिसहस्रपरिमित ३, **गंधहस्तिमहाभाष्य** श्रीमत्समतभद्रस्वामिविरचित चतुरशीतिसहस्रपरिमित ४, **श्रुतसागरीटीका** श्रीश्रुतसागरसूरिविरचिता ५, इति । एतासु टीकासु श्रुतसागरीनाम्नी सुबोधिनीटीका मुद्रितैव न, पर लिखिता तु यत्र तत्र सरस्वतीभवने वर्तते । गधहस्तिमहाभाष्य तु लुप्तप्रायमेवेति तदवलोकनस्यापि निराशैव । केवलमधुनातनसमये सर्वोपरि बृहट्टीका तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकनाम्नी एव मुमुक्षुभाग्योदयेन श्रीश्रेष्ठिवर्यनाथारगगाधी-ग्रन्थमालात प्राकाश्यपदवीं नीता । अस्यामेव महाभाष्यदर्शनाभिलाषिण सहृदया हृदय सतोषयन्तु ।

एतत्कर्तुं विद्यानदिस्वामिन पात्रकेसरीत्यपराख्यस्य परिचय —"**जीयान्निरस्तनि:शेषसर्वथैकातशासन । सदा श्रीवर्द्धमानस्य विद्यानदस्य शासन ॥**" इति पत्रपरीक्षायाम् । विद्यानदिन एवाप-

रनाम पात्रकेसरी अस्तीति सम्यक्त्वप्रकाशस्थितोल्लेखेन ज्ञातव्य । यथा—"तथा श्लोकवार्तिके विद्यानंदापरनामपात्रकेसरिस्वामिना यदुक्त तच्च लिख्यते—तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनमित्यत्र सूत्रे **ननु सम्यग्दर्शनेत्यादि** । अनेनोल्लेखेन विद्यानंदिन एव पात्रकेसरित्व सूचित तेन द्वितीय पात्रकेसरीतिभ्रामकरूचित्ताना भ्रमो निरस्त । वादिचन्द्रसूरिणा स्वकीयज्ञानसूर्योदयनाटके चतुर्थेऽङ्के अष्टशतीनामकस्त्रीपात्रात् पुरुष प्रति ईदृग्वक्तु प्रेरणा कृता—"देव ! **ततोऽहमुच्चालितहृदया श्रीमत्पात्रकेसरिमुखकमलं गता तेन साक्षात्कृतसकलस्याद्वादाभिप्रायेण लालिता पालिताष्टसहस्रीतया पुष्टिं नीता, देव! स यदि नापालयिष्यत्तदा कथं त्वामद्राक्षं?**" अस्यायमभिप्राय —अकलङ्कदेवविरचित अष्टशतीनामकग्रन्थो वर्तते तमवलोक्य जैनेतरे विद्वास क्रुद्धा सजाता तस्योपर्याक्रमितुमारब्ध ते । एतद्दृष्ट्वा पात्रकेसरीस्वामिना अष्टसहस्रीटीका विरच्य तदभिप्राय सपुष्टि नीत । अनेन विज्ञायते यदष्टसहस्रीप्रणेता विद्यानन्देव पात्रकेसरी नान्य । केषाचिदय निश्चय यदय विद्यानन्दिस्वामी नदिसघीयाचार्य आसीत् । अनेन कस्मात्सकाशाद्दीक्षा गृहीता कश्चास्य गुरुरिति न किमपि विज्ञायते । स्वीयग्रन्थेष्वप्यनेन गुरुपरपराया परिचयो न दत्त । अस्य कथा भट्टारकप्रभाचन्द्रेण ब्रह्मनेमिदत्तेन च स्वकीयकथाकोशेषु पात्रकेसरिण कथा निबद्धा, तेन किंचिदेव प्रतीतिर्भवति । **आराधनाकथाकोशे** यथा—

अत्रैव भरतक्षेत्रे पवित्रे श्रीजिनेशिनाम् । विचित्रै पचकल्याणै सर्वभव्यप्रशर्मदै ॥ १७ ॥
निवासे सारसम्पत्तेर्देशे श्रीमगधाभिधे । अहिच्छत्रे जगच्चित्रे नागरैर्नगरे वरे ॥ १८ ॥
पुण्यादवनिपालाख्यो राजा राजकलान्वित । प्राज्य राज्य करोत्युच्चैर्विप्रै पञ्चशतैर्वृत ॥ १९ ॥
विप्रास्ते वेदवेदाङ्गपारगा कुलगर्विता । कृत्वा सन्ध्याद्वये सन्ध्यावन्दना च निरन्तरम् ॥ २० ॥
विनोदेन जगत्पूज्यश्रीमत्पार्श्वजिनालये । दृष्ट्वा पार्श्वजिन पूत प्रवर्तन्ते स्वकर्मसु ॥ २१ ॥
एकदा ते तथा कृत्वा सन्ध्याया वन्दना द्विजा । जिन द्रष्टु समायाता कौतुकाज्जिनमन्दिरे ॥२२॥
देवागमाभिध स्तोत्र पठन्त मुनिसत्तमम् । चारित्रभूषण तत्र श्रीमत्पार्श्वजिनाग्रत ॥ २३ ॥
दृष्ट्वा सम्पृष्टवानित्थ तन्मुख्य पात्रकेसरी । स्वामिन्निम स्तव पूत बुध्यसे[२] स मुनिस्तत ॥ २४ ॥
नाह बुध्येऽर्थतश्चेति सजगौ प्राह स द्विज । पुन सम्पठ्यते स्तोत्र भो मुने यतिसत्तम ॥ २५ ॥
ततस्तेन मुनीन्द्रेण देवागमनसस्तव. । पठित पदविश्रामै सता चेतोनुरञ्जनै ॥ २६ ॥
शब्दतश्चैकसस्थत्वात्तदासौ पात्रकेसरी । हेलया मानसे कृत्वा देवागमनसस्तवम् ॥ २७ ॥
तदर्थं चिन्तयामास स्वचित्ते चतुरोत्तम । ततो दर्शनमोहस्य क्षयोपशमलब्धित ॥ २८ ॥
यदुक्त श्रीजिनेन्द्रस्य शासने वस्तुलक्षणम् । जीवाजीवादिक सत्य तदेवात्र त्रिविष्टपे ॥ २९ ॥
नान्यथेति समुत्पन्नजैनतत्त्वार्थसद्रुचि । गत्वा गृहे पुनर्धीमान् स विप्रो वस्तुलक्षणम् ॥ ३० ॥
चित्ते सञ्चिन्तन कुर्वन्रात्रौ विप्रकुलाग्रणी । जीवाजीवादिक वस्तु प्रमेय जिनशासने ॥ ३१ ॥
तत्त्वज्ञान प्रमाण च प्रोक्त तत्त्वार्थवेदिभि । लक्षण नानुमानस्य भाषित तच्च कीदृशम् ॥ ३२ ॥
श्रीमज्जिनमतेऽस्तीति सन्देहव्यग्रमानस । यावत्सन्तिष्ठते तावन्निजासनप्रकम्पनात् ॥ ३३ ॥
पद्मावत्या महादेव्या तत्रागत्य ससम्भ्रमम् । स द्विजो भणितस्तूर्णं भो धीमन्पात्रकेसरिन् ॥ ३४ ॥
प्रात श्रीपार्श्वनाथस्य दर्शनादेव निश्चय । लक्षणे चानुमानस्य सम्भविष्यति ते तराम् ॥ ३५ ॥
इत्युक्त्वा सलिखित्वेति पार्श्वेशफणमण्डपे । सा गता ह्यनुमानस्य लक्षण श्लोकमुत्तमम् ॥ ३६ ॥
"अन्यथानुपपन्नत्व यत्र तत्र त्रयेण किम् । नान्यथानुपपन्नत्व यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥"
देवतादर्शनादेव सञ्जाता तस्य शर्मदा । श्रीमज्जैनमते श्रद्धा भवभ्रमणनाशिनी ॥ ३७ ॥

प्रभाते परमानन्दात्पार्श्वनाथ प्रपश्यत । फणाटोपेऽनुमानस्य लक्षणश्लोकदर्शनात् ॥ ३८ ॥
जातस्तल्लक्षणोत्कृष्टनिश्चयश्च द्विजन्मन । भास्करस्योदये जाते न तिष्ठति तमो यथा ॥ ३९ ॥
ततोऽसौ ब्राह्मणाधीश पवित्र पात्रकेसरी । प्रहर्षोञ्चितसर्वाङ्गो जिनधर्ममहारुचि ॥ ४० ॥
देवोऽर्हन्नेव निर्दोष ससाराम्भोधितारक । अयमेव महाधर्मो लोकद्वयसुखप्रद ॥ ४१ ॥
एव दर्शनमोहस्य क्षयोपशमयोगत । अभूदुत्पन्नसम्यक्त्वरत्नरञ्जितमानस ॥ ४२ ॥
तथानिश जिनेन्द्रोक्त तत्त्व त्रैलोक्यपूजितम् । पुन पुनर्महाप्रीत्या भावयन्पात्रकेसरी ॥ ४३ ॥
तैर्द्विजैर्भणितश्चैव किं मीमासादिक त्वया । त्यक्त्वा सस्मर्यते जैनमत नित्यमहो हृदि ॥ ४४ ॥
तच्छ्रुत्वा भणितास्तेन ते विप्रा वेदगर्विता । अहो द्विजा जिनेन्द्राणा मत सर्वमतोत्तमम् ॥ ४५ ॥
अत कारणत कष्ट त्यक्त्वा मिथ्याकुमार्गकम् । भवद्भिश्चापि विद्वद्भि सग्राह्य जैनशासनम् ॥४६॥
ततो राजादिसान्निध्ये पात्रकेसरिणा मुदा । जित्वा सर्वद्विजास्ताश्च विवादेन स्वलीलया ॥ ४७ ॥
समर्थ्य शासन जैन त्रैलोक्यप्राणिशर्मदम् । स्वसम्यक्त्वगुण सार सम्प्रकाश्य पुन पुन ॥ ४८ ॥
कृतोऽन्यमतविध्वसो जिनेन्द्रगुणसस्तुति । सस्तव परमानन्दात्समस्तसुखदायक ॥ ४९ ॥
पात्रकेसरिण दृष्ट्वा तत सर्वगुणाकरम् । सारपण्डितसन्दोहसमर्चितपदद्वयम् ॥ ५० ॥
ते सर्वेऽवनिपालाद्यास्त्यक्त्वा मिथ्यामत द्रुतम् । भूत्वा जैनमतेऽत्यन्त ससक्ता शुद्धमानसा ॥५१॥
गृहीत्वा सारसम्यक्त्व ससाराम्भोधितारणम् । प्राप्य श्रीजैनसद्धर्म स्वर्मोक्षसुखकारणम् ॥ ५२ ॥
त्व भो द्विजोत्तम श्रीमज्जैनधर्मे विचक्षण । त्वमेव श्रीजिनेन्द्रोक्तसारतत्त्वप्रवीक्षण ॥ ५३ ॥
त्व हि श्रीजिनपादाब्जसेवनैकमधुव्रत । इत्युच्चै स्तवनाद्यैस्त पूजयन्ति स भक्तित ॥ ५४ ॥
इत्थ श्रीशिवशर्मद शुचितर सम्यक्त्वमुद्योतन कृत्वा प्राप नरेन्द्रपूजनपद पात्रादिक केसरी ।
अन्यश्चापि जिनेन्द्रशासनरत सद्दर्शनोद्योतन भक्त्या यस्तु करोति निर्मलयशा स स्वर्गमोक्ष भजेत् ५५

अनया कथया विद्यानन्दिस्वामिविषये केवलमित्येव प्रतीयते यत्स मगधदेशराज्यान्तर्गताहिच्छत्राख्यनगरनिवासी ब्राह्मणकुलोत्पन्नश्च, जैनधर्मधारणात्पूर्वं स नैयायिकमीमासकादिमतानुयाय्यपि इति । 'अहिच्छत्र' इत्यस्यापरनामाधुनापि 'अहिक्षितिपार्श्वनाथ' इत्याख्यया प्रसिद्धमासीत् । एन रामनगरेति नाम्नापि व्यवहरति । अय च यू पी प्रान्तस्य-बरेलीमडलान्तर्गत , एन जैना स्वीयपूज्यक्षेत्रमामनन्ति । जैनाभिमतभगवत्पार्श्वनाथतीर्थकरस्य केवलज्ञानोत्पत्तिरत्रैव बभूव, तदुपरि पूर्वजन्मवैरिणा कमठेनेहैव महानुपसर्ग कृत , तदानीतनसमये धरणेन्द्रनामकाहिना नागकुमारदेवपतिना छत्रस्वरूपीभूय भगवतो रक्षा कृता, तत्रेदानीमपि पार्श्वनाथजिनालयो विद्यते तेनैव पूर्वोक्ततीर्थस्य ख्यातिरिति । पूर्वोक्तकथाया विद्यानन्दिस्वामी उत्तरभारतनिवासीति सूचित, पर कतिपयकथानकैरित्यपि सूच्यते यत्स दक्षिणकर्नाटकनिवासीति । तथाहि—कर्णाटकदेशस्थशिमोगाप्रान्तान्तर्वर्तिहुमचाग्रामे प्राप्तशिलालेख इत्थ—"नजराजपट्टणमहीपतिनजपरिषदि श्रीमद्विद्यानन्दिस्वामिना नदनमल्लिभट्टाभिधो विदग्धो विहितानवद्यविवादेन विनिर्जितो" इत्यादिना शिलालेखेन कर्णाटकनिवासित्व सूचित, कथाकोशानुसारेण तु मगधदेशीयत्व दर्शित, अनयोर्विषये इत्येव सभाव्यते यद्विद्यानन्दिस्वामिनो जन्मभूमिर्मगधदेश स्यात्, पश्चात् पर्यटन कृत्वा कर्णाटकदेशमलकृत्य तत्रैव दिग्विजयप्राप्ति कृता स्यात्तेन । विरोधिप्रमाणाभावान्न किंचिदसभव ।

अस्य समयनिर्णयस्त्वित्थ—विद्यानन्दिस्वामिना स्वनिर्मिताष्टसहस्रीग्रथे भर्तृहरिरचितवाक्यपदीयग्रथस्य निम्नलिखितश्लोक उद्धृत ॥ "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिवाभाति सर्वं शब्दे प्रतिष्ठितम् ॥" इति । भर्तृहरिसमय प्रो०पाठकादिविद्वद्भि ६५० ऐशवीयानिकटवर्तीति निश्चित,

चीनदेशस्थो हुएनसग॰ ६२९ ऐशवीयसवत्सरे भारतभ्रमणार्थं ममागत स्थितश्च ६४५ पर्यंत, तेन स्वप्रवासवर्णने लिखित–"अधुनातनसमये व्याकरणशास्त्रपाडित्यविषये भर्तृहरिरेव प्रसिद्ध"। अनेन ज्ञायते यद्विद्यानदी ६५० ऐशवीयसवत्सरात्पश्चात् प्रादुर्बभूव। अष्टसहस्रीमध्ये प्रसिद्धवेदातविशारदकुमारिलभट्टस्य "भावना यदी" त्यादिपद्ययोर्भट्टशब्देनोल्लेख॰ कृत॰, तत्सिद्धाताना च प्रतिस्थान खडन कृत। कुमारिलभट्टस्य समय ७६० ऐशवीयपर्यंत निश्चित, अतोपि विद्यानदी तत्समकालीनस्तदनुगश्च प्रादुर्भूत॰ स्यात्। चिद्विलासकृत-शकरदिग्विजयात् प्रतीयते यन्मडनमिश्रस्यापरनाम सुरेश्वर आसीत्, सुरेश्वरश्च शकराचार्यस्य शिष्य इति सुप्रसिद्धमेव। आद्यशकराचार्यसमय ७५०–८३८ ऐशवीयपर्यंत निश्चित अत एव मडनमिश्रस्यापि एतन्निकटवर्ती समयो मतव्य। मडनमिश्रनिर्मित बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक नाम ग्रथो वर्तते, एतत्तृतीयाध्यायश्लोकाना स्वीयाष्टसहस्रीनाम्नि ग्रथे उद्धार कृत्वा खडन कृत। तथाहि–"यदुक्त बृहदारण्यकवार्तिके–"आत्मापि सदिद ब्रह्म मोहात्पारोक्ष्यदूषित। ब्रह्मापि स तथैवात्मा स द्वितीयतयेक्ष्यते॥ आत्मा ब्रह्मेति पारोक्ष्य स द्वितीयत्वबाधनात्। पुमर्थे निश्चित शास्त्रमिति सिद्ध समीहित॥ स्वत्पक्षे बहुकल्प्य स्यात्सर्वं ज्ञानविरोधि च। कल्प्या विधैव मत्पक्षे सा चानुभवसश्रये॥" इति कश्चित्, सोपि न प्रेक्षावान्। 'ब्रह्म विद्यावदिष्ट चेन्ननु दोषो महानय। निरवद्ये च विद्याया आनर्थक्य प्रसज्यते"। अनेन विद्यानदिसमयोपि मडनमिश्रसमयसमवर्ती ८३८ ऐशवीयोनुमतव्य॥ कालिकातापत्तनस्थराजकीयसस्कृतमहाविद्यालयप्रबधकर्तृभि॰ (प्रिन्सिपाल) महामहोपाध्याय एम् ए पदवीप्रतिष्ठितै विद्वद्वरै **श्रीसतीशचन्द्र**विद्याभूषणमहोदयै स्वनिर्मित'इडियन् मेडिकल लॉजिक' नाम्नि ग्रथेपि विद्यानदिस्वामिसमय ८०० ऐशवीयनिकटवर्ती एव निश्चित। इत्याद्यन्यैरपि निखिलप्रमाणैर्विद्यानदिसमय पूर्वोदितो अष्टमशताब्द्या शेषार्धं नवम्या प्रारभ इत्युभयवर्ती एव सिद्ध॰॥ एतत्स्वामिना दार्शनिकेन नैयायिकेन विदुषा पूर्वं तु **अष्टसहस्री**नामक आप्तमीमासालकारो निर्मित॰, तदनु एष **श्लोकवार्तिकालंकारः,** तृतीय **युक्त्यनुशासनटीके**ति प्रथित, चतुर्थ **आप्तपरीक्षा**नामक इति, एतेभ्योन्येपि पत्रपरीक्षा-प्रमाणपरीक्षा-प्रमाणनिर्णयादिबहवो ग्रथा अनेनैव प्राज्ञवरेण स्वामिना निर्मिता॥

एतद्ग्रथसशोधनकार्ये पुस्तकमेकमतीवप्राचीन जयपुरनगराल्लब्ध, द्वितीय मुम्बईपट्टनस्थ किंचिदशुद्धप्राय। तयो साहाय्येन स्वज्ञानावरणक्षयोपशमानुसारेण च सशोधित। किंचिद्भागस्य सशोधने पं॰ **खूबचंद्रशास्त्रिणा** साहाय्य कृतमिति त शतशो धन्यवाद ददे। प्रस्तावनाविषये **श्रीनाथूराम-प्रेमीत** सहायता प्राप्तातस्तमपि हार्दिकधन्यवादेन प्रीणये। तदनु ददे च धन्यवाद कोटिश श्रीमन्नाथा**रगजीश्रेष्ठी** इत्येतेषा कुटुम्बिन **श्रीरामचंद्रखरचंद्र**श्रेष्ठिवर्यान् यत्साहाय्येनाय महान् ग्रथो मुद्रितो मुमुक्षुभव्यजीवानामवलोकनपथ प्राप्त॰। तदनु च महामहोपाध्यायकालिकाताराजकीय**परीक्षालयाधिकारिणश्च** कोटिशो धन्यवादमभिभाषये येषा साहाय्येनाय ग्रथराज न्यायतीर्थपरीक्षाया पठनपाठनपदवीं प्राप्त। तत्पश्चान्मद्विद्यागुरून् स्वर्गीय**गोपालदास** इत्येतान् स्मार स्मार हृदये निदधे येषा कृपाभारेणाहमेतद्ग्रथसशोधने क्षमो जात। अते चेत्येव प्रार्थये सज्जनपाठकेभ्य सुमेधोभ्यो यत्प्रमादात् दृष्टिदोषादन्यैश्च बहुभि कारणैरशुद्धयो जाताश्चेत्तर्हि ते सुमेधसो मामल्पबुद्धिं विज्ञाय कृपा विधाय क्षमिष्यन्तीति। कृत पल्लवितेन विज्ञेषु।

जैनग्रथउद्धारककार्यालय
खत्तगला हीराबाडी पो॰ गिरगाव–बबई
ता॰ १४।८।१८ ई॰

विदुषामनुचरो
मनोहरलालः।

अथ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकस्य विषयसूची ।

श्रीपरमात्मने नमः।

श्रीमद्विद्यानंदिस्वामिविरचितं

तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकम्।

प्रथमोऽध्यायः।

श्रीवर्धमानमाध्याय घातिसंघातघातनम्।
विद्यास्पदं प्रवक्ष्यामि तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकम्॥ १॥

श्रेयस्तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकप्रवचनात्पूर्वं परापरगुरुप्रवाहस्याध्यानं तत्सिद्धिनिबंधनत्वात्। तत्र परमो गुरुस्तीर्थंकरत्वश्रियोपलक्षितो वर्धमानो भगवान् घातिसंघातघातनत्वाद्यस्तु न परमो गुरुः स न घातिसंघातघातनो यथासदादिः। घातिसंघातघातनोसौ विद्यास्पदत्वाद्विचैकदेशास्पदेनास्मदादिनानैकांतिक इति चेन्न, सकलविद्यास्पदत्वस्य हेतुत्वाद्व्यभिचारानुपपत्तेः। प्रसिद्धं च सकलविद्यास्पदत्वं भगवतः सर्वज्ञत्वसाधनादतो नान्यः परमगुरुरेकांततत्त्वप्रकाशनाद् दृष्टेष्टविरुद्धवचनत्वादविद्यास्पदत्वादक्षीणकल्मषसमूहत्वाच्चेति न तस्याध्यानं युक्तम्। एतेनापरगुरुर्गणधरादिः सूत्रकारपर्यंतो व्याख्यातस्तस्यैकदेशविद्यास्पदत्वेन देशतो घातिसंघातघातनत्वसिद्धेस्सामर्थ्यादपरगुरुत्वोपपत्तेः। नन्वेवं प्रसिद्धोऽपि परापरगुरुप्रवाहः कथं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकप्रवचनस्य सिद्धिनिबंधनं यतस्तस्य ततः पूर्वमाध्यानं साधीय इति कश्चित्, तदाध्यानाद्धर्मविशेषोत्पत्तेरधर्मध्वंसात्तद्धेतुकविघ्नोपशमनादभिमतशास्त्रपरिसमाप्तितस्तत्सिद्धिनिबंधनमित्येके। तान् प्रति समादधते। तेषां पात्रदानादिकमपि शास्त्रारंभात्प्रथममाचरणीयं परापरगुरुप्रवाहाध्यानवत्तस्यापि धर्मविशेषोत्पत्तिहेतुत्वाविशेषाद्यथोक्तक्रमेण शास्त्रसिद्धिनिबंधनत्वोपपत्तेः। परममंगलत्वादाप्तानुध्यानं शास्त्रसिद्धिनिबंधनमित्यन्ये, तदपि तादृगेव। सत्पात्रदानादेरपि मंगलतोपपत्तेः, न हि जिनेंद्रगुणस्तोत्रमेव मंगलमिति नियमोस्ति स्वाध्यायादेरेव मंगलत्वाभावप्रसंगात्। परमात्मानुध्यानाद्ग्रंथकारस्य नास्तिकतापरिहारसिद्धिस्तद्वचनस्यास्तिकैरादरणीयत्वेन सर्वत्र ख्यात्युपपत्तेस्तदाध्यानं तत्सिद्धिनिबंधनमित्यपरे। तदप्यसारं। श्रेयोमार्गसमर्थनादेव वक्तुर्नास्तिकतापरिहारघटनात्। तदभावे सत्यपि शास्त्रारंभे परमात्मानुध्यानवचने तदनुपपत्तेः। शिष्टाचारपरिपालनसाधनत्वात्तदनुध्यानवचनं तत्सिद्धिनिबंधनमिति केचित्। तदपि तादृशमेव। स्वाध्यायादेरेव सकलशिष्टाचारपरिपालनसाधनत्वनिर्णयात्। ततः शास्त्रस्योत्पत्तिहेतुत्वात्तदर्थनिर्णयसाधनत्वाच्च परापरगुरुप्रवाहस्तत्सिद्धिनिबंधनमिति धीमद्धृतिकरं। सम्यग्बोध एव वक्तुः शास्त्रोत्पत्तिज्ञप्तिनिमित्तमिति चेन्न, तस्य गुरूपदेशायत्तत्वात्। श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमाद्गुरूपदेशस्यापायेपि श्रुतज्ञानस्योत्पत्तेर्न तत्तदायत्तमिति चेन्न, द्रव्यभावश्रुतस्याप्तोपदेशविरहे कस्यचिदभावात्। द्रव्यश्रुतं हि द्वादशांगं वचनात्मकमाप्तोपदेशरूपमेव, तदर्थज्ञानं तु भावश्रुतं, तदुभयमपि गणधरदेवानां भगवदर्हत्सर्वज्ञवचनातिशयप्रसादात्स्वमतिश्रुतज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमातिशयाच्चोत्पद्यमानं कथमाप्ता-

यत्त न भवेत्। यच्च चक्षुरादिमतिपूर्वकं श्रुतं तन्नेह प्रस्तुतं, श्रोत्रमतिपूर्वकस्य भावश्रुतस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य चाप्तोपदेशायत्ततासंप्रतिष्ठानात्परापरासप्रवाहनिबंधन एव परापरशास्त्रप्रवाहस्तन्निबंधनश्च सम्यगवबोधः स्वयमभिमतशास्त्रकरणलक्षणफलसिद्धेरभ्युपाय इति तत्कामैराप्तस्सकलोप्याध्यातव्य एव। तदुक्तं। "अभिमतफलसिद्धेरभ्युपायः सुबोधः प्रभवति स च शास्त्रात्तस्य चोत्पत्तिराप्तात्। इति भवति स पूज्यस्तत्प्रसादप्रबुद्धैर्न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरंति॥" ननु यथा गुरूपदेशः शास्त्रसिद्धेर्निबंधनं तथाप्तानुध्यानकृतनास्तिकतापरिहारशिष्टाचारपरिपालनमंगलधर्मविशेषाश्च तत्सहकारित्वाविशेषादिति चेत्। सत्यं। केवलमाप्तानुध्यानकृता एव ते तस्य सहकारिण इति नियमो निषिध्यते, साधनांतरकृतानामपि तेषां तत्सहकारितोपपत्तेः कदाचित्तदभावेपि पूर्वोपात्तधर्मविशेषेभ्यस्तन्निष्पत्तेश्च। परापरगुरूपदेशस्तु नैवमनियतः, शास्त्रकरणे तस्यावश्यमपेक्षणीयत्वादन्यथा तदघटनात्। ततः सूक्तं परापरगुरुप्रवाहस्याध्यानं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकप्रवचनात् पूर्वं श्रेयस्तत्सिद्धिनिबंधनत्वादिति प्रधानप्रयोजनापेक्षया नान्यथा, मंगलकरणादेरप्यनिवारणात् पात्रदानादिवत्। कथं पुनस्तत्त्वार्थः शास्त्रं तस्य श्लोकवार्तिकं वा तद्व्याख्यानं वा, येन तदारंभे परमेष्ठिनामाध्यानं विधीयत इति चेत्, तल्लक्षणयोगत्वात्। वर्णात्मकं हि पदं, पदसमुदायविशेषः सूत्रं, सूत्रसमूहः प्रकरणं, प्रकरणसमितिराह्निकं, आह्निकसंघातो ऽध्यायः, अध्यायसमुदायः शास्त्रमिति शास्त्रलक्षणं। तच्च तत्त्वार्थस्य दशाध्यायीरूपस्यास्तीति शास्त्रं तत्त्वार्थः। शास्त्राभासत्वशंकाप्यत्र न कार्यान्वर्थसंज्ञाकरणात्। तत्त्वार्थविषयत्वाद्धि तत्त्वार्थो ग्रंथः प्रसिद्धो, न च शास्त्राभासस्य तत्त्वार्थविषयता विरोधात्सर्वथैकांतसंभवात्। प्रसिद्धे च तत्त्वार्थस्य शास्त्रत्वे तद्वार्तिकस्य शास्त्रत्वं सिद्धमेव तदर्थत्वात्। वार्तिकं हि सूत्राणामनुपपत्तिचोदना तत्परिहारो विशेषाभिधानं प्रसिद्धं, तत्कथमन्यार्थं भवेत्। तदनेन तद्व्याख्यानस्य शास्त्रत्वं निवेदितं। ततोऽन्यत्र कुतः शास्त्रव्यवहार इतिचेत्, तदेकदेशे शास्त्रत्वोपचारात्। यत्पुनर्द्वादशांगं श्रुतं तदनेकविधानेकशास्त्रसमूहरूपत्वान्महाशास्त्रमनेकस्कंधाधारसमूहमहास्कंधाधारवत्। येषां तु शिष्यते शिष्या येन तच्छास्त्रमिति शास्त्रलक्षणं, तेषामेकमपि वाक्यं शास्त्रव्यवहारभाग् भवेदन्यथाभिप्रेतमपि माभूदिति यथोक्तलक्षणमेव शास्त्रमेतदवबोद्धव्यं। ततस्तदारंभे युक्तं परापरगुरुप्रवाहस्याध्यानं। अथवा यद्यपूर्वार्थमिदं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकं न तदा वक्तव्यं, सतामनादेयत्वप्रसंगात् स्वरुचिविरचितस्य प्रेक्षवतामनादरणीयत्वात्। पूर्वप्रसिद्धार्थं तु सुतरामेतन्न वाच्यं, पिष्टपेषणवद्वैयर्थ्यादिति ब्रुवाणं प्रत्येतदुच्यते। "विद्यास्पदं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकं प्रवक्ष्यामीति।" विद्या पूर्वाचार्यशास्त्राणि सम्यग्ज्ञानलक्षणविद्यापूर्वकत्वात्ता एवास्पदमस्येति विद्यास्पदं। न पूर्वशास्त्रानाश्रयं, यतः स्वरुचिविरचितत्वादनादेयं प्रेक्षावतां भवेदिति यावत्। पिष्टपेषणवद्व्यर्थं तथा स्यादित्यप्यचोद्यं, आध्यायघातिसंघातघातनमिति विशेषणेन साफल्यप्रतिपादनात्। धियः समागमो हि ध्यायः समंताद्ध्यायोऽस्मादित्याध्यायः तच्च तद्घातिसंघातघातनं चेत्याध्यायघातिसंघातघातनं। यस्माच्च प्रेक्षावतां समंततः प्रज्ञासमागमो यच्च मुमुक्षून् स्वयं घातिसंघातं प्रतः प्रयोजयति तन्निमित्तकारणत्वात्। तत्कथमफलमावेदयितुं शक्यं। प्रज्ञातिशयसकलकर्मक्षयकरणलक्षणेन फलेन फलवत्त्वात्। कुतस्तदाध्यायघातिसंघातघातनं सिद्धं? विद्यास्पदत्वात्। यत्पुनर्न तथाविधं न तद्विद्यास्पदं यथा पापानुष्ठानमिति समर्थयिष्यते। विद्यास्पदं कुतस्तदिति चेत्, श्रीवर्धमानत्वात्। प्रतिस्थानमविसंवादलक्षणया हि श्रिया वर्धमानं कथमविद्यास्पदं नामातिप्रसंगात्। तदेवं सप्रयोजनत्वप्रतिपादनपरमिदमादिश्लोकवाक्यं प्रयुक्तमवगम्यते। ननु किमर्थमिदं प्रयुज्यते? श्रोतृजनानां प्रवर्तनार्थमिति चेत्, ते यदि श्रद्धानुसारिणस्तदा व्यर्थस्तत्प्रयोगस्तमंतरेणापि यथाकथंचित् तेषां शास्त्रश्रवणे प्रवर्तयितुं शक्यत्वात्। यदि प्रेक्षावंतस्ते तदा कथमप्रमाणकाद्वाक्यात्प्र-

वर्तते प्रेक्षावत्त्वविरोधादिति केचित् । तदसार । प्रयोजनवाक्यस्य सप्रमाणकत्वनिश्चयात् । प्रवचनानुमानमूल हि शास्त्रकारास्तत्प्रथम प्रयुजते नान्यथा, अनादेयवचनत्वप्रसगात् तथाविधाच । तत श्रद्धानुसारिणा प्रेक्षावता च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते । श्रद्धानुसारिणोपि ह्यागमादेव प्रवर्तयितु शक्या, न यथा कथचित् प्रवचनोपदिष्टतत्त्वे श्रद्धामनुसरता श्रद्धानुसारित्वादन्यादृशामतिमूढमनस्कत्वात् तत्त्वार्थश्रवणेऽनधिकृतत्वादतिविपर्यस्तवत् तेषा तदनुरूपोपदेशयोग्यत्वात् सिद्धमातृकोपदेशयोग्यदारकवत् । प्रेक्षावत पुनरागमादनुमानाच प्रवर्तमानास्तत्त्व लभते, न केवलादनुमानात्प्रत्यक्षादितस्तेषामप्रवृत्तिप्रसगात् । नापि केवलादागमादेव विरुद्धार्थमतेभ्योपि प्रवर्तमानाना प्रेक्षावत्त्वप्रसक्ते । तदुक्त । "सिद्धं चेद्धेतुत सर्वे न प्रत्यक्षादितो गति । सिद्ध चेदागमात्सर्वं विरुद्धार्थमतान्यपि" इति । तस्मादाप्ते वक्तरि सप्रदायाव्यवच्छेदेन निश्चिते तद्वाक्यात्प्रवर्तनमागमादेव । वक्तर्यनाप्ते तु यत्तद्वाक्यात्प्रवर्तन तदनुमानादिति विभाग साधीयान् । तदप्युक्त । "वक्तर्यनाप्ते यद्धेतो साध्य तद्धेतुसाधित । आप्ते वक्तरि तद्वाक्यात्साध्यमागमसाधित ।" न चैव प्रमाणसप्लववादिविरोध, क्वचिदुभाभ्यामागमानुमानाभ्या प्रवर्तनस्येष्टत्वात् । प्रवचनस्याहेतुहेतुमदात्मकत्वात् । स्वसमयप्रज्ञापकत्वस्य तत्परिज्ञाननिबधनत्वादपरिज्ञातहेतुवादागमस्य सिद्धातविरोधकत्वात् । तथा चाभ्यधायि । "जो हेदुवादपरकम्मि हेदुओ आगमम्मि आगमओ । सो ससमयपण्णवओ सिद्धतविरोहओ अण्णोत्ति ॥" तत्रागममूलमिदमादिवाक्यं परापरगुरुप्रवाहमाध्याय प्रवचनस्य प्रवर्तक तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक प्रवक्ष्यामीति वचनस्यागमपूर्वकागमार्थत्वात् । प्रामाण्य पुनरस्याभ्यस्तप्रवक्तृगुणान् प्रतिपाद्यान् प्रति स्वत एवाभ्यस्तकारणगुणान् प्रति प्रत्यक्षादिवत् । स्वयमनभ्यस्तवक्तृगुणास्तु विनेयान् प्रति सुनिश्चितासभवद्बाधकत्वादनुमानात्स्वय प्रतिपन्नासातरवचनाद्वा निश्चितप्रामाण्यात् । नचैवमनवस्था परस्पराश्रयदोषो वा । अभ्यस्तविषये प्रमाणस्य स्वत प्रामाण्यनिश्चयादनवस्थाया निवृत्ते, पूर्वस्यानभ्यस्तविषयस्य परस्मादभ्यस्तविषयात्प्रमाणत्वप्रतिपत्ते । तथानुमानमूलमेतद्वाक्य, स्वय स्वार्थानुमानेन निश्चितस्यार्थस्य परार्थानुमानरूपेण प्रयुक्तत्वात् । समर्थनापेक्षसाधनत्वान्न प्रयोजनवाक्य परार्थानुमानरूपमिति चेत् न, स्वेष्टानुमानेन व्यभिचारात् । न हि तत्समर्थनापेक्षसाधन न भवति प्रतिवादिविप्रतिपत्तौ तद्विनिवृत्तये साधनसमर्थनस्यावश्य भावित्वात्, केषाचिदसमर्थितसाधनवचने असाधनागवचनस्येष्टे । प्रकृतानुमानहेतोरशक्यसमर्थनत्वमपि नाशकनीय, तदुत्तरग्रथेन तद्धेतो समर्थननिश्चयात् । सकलशास्त्रव्याख्यानाचद्धेतुसमर्थनप्रवणात्तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकस्य प्रयोजनवत्त्वसिद्धे । प्रागेवापार्थक प्रयोजनवचनमितिचेत्, तर्हि स्वेष्टानुमाने हेत्वर्थसमर्थनप्रपचाभिधानादेव साध्यार्थसिद्धेस्तत पूर्वं हेतूपन्यासोपार्थक किन्न भवेत् । साधनस्यानभिधाने समर्थनमनाश्रयमेवेति चेत्, प्रयोजनवत्त्वस्यावचने तत्समर्थन कथमनाश्रय न स्यात् । ये तु प्रतिज्ञामनभिधाय तत्साधनाय हेतूपन्यास कुर्वाणा साधनमभिहितमेव समर्थयते ते कथ स्वस्था । पक्षस्य गम्यमानस्य साधनाददोष इति चेत्, प्रयोजनवत्साधनस्य गम्यमानस्य समर्थने को दोष सभाव्यते । सर्वत्र गम्यमानस्यैव तस्य समर्थनसिद्धे प्रयोगो न युक्त इति चेत्, सक्षिप्तशास्त्रप्रवृत्तौ सविस्तरशास्त्रप्रवृत्तौ वा ? प्रथमपक्षे न किंचिदनिष्ट, सूत्रकारेण तस्याप्रयोगात् सामर्थ्याद्गम्यमानस्यैव सूत्रसदर्भेण 'समर्थनात् । द्वितीयपक्षे तु तस्याप्रयोगे प्रतिज्ञोपनयनिगमनप्रयोगविरोध । प्रतिज्ञानिगमनयोरप्रयोग एवेति चेत्, तद्वत्पक्षधर्मोपसहारस्यापि प्रयोगो मा भूत् । यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकमित्युक्ते शब्दादौ सत्त्वस्य सामर्थ्याद्गम्यमानत्वात् । तस्यापि क्वचिदप्रयोगेऽभीष्ट एव विदुषा "वाच्यो हेतुरेव हि केवल" इति वचनात् । तर्हि सविस्तरवचने गम्यमानस्यापि सिद्ध प्रयोग, सक्षिप्तवचनप्रवृत्तावेव तस्याप्रयोगात् । तत. क्वचिद्गम्यमान सप्र-

योजनत्वसाधनमप्रयुक्तमपि सकलशास्त्रव्याख्यानेन समर्थ्यते क्वचित्प्रयुज्यमानमिति नैकांत, स्याद्वादिनामविरोधात् । सर्वथैकांतवादिना तु न प्रयोजनवाक्योपन्यासो युक्तस्तस्याप्रमाणत्वात् । तदागम' प्रमाणमिति चेत् । सोऽपौरुषेय पौरुषेयो वा ? न तावदाद्यपक्षकक्षीकरण "अथातो धर्मजिज्ञासे"ति प्रयोजनवाक्यस्यापौरुषेयत्वासिद्धे । स्वरूपेर्थे तस्य प्रामाण्यानिष्टेश्चान्यथातिप्रसगात् । पौरुषेय एवागमः प्रयोजनवाक्यमिति चेत् । कुतोस्य प्रामाण्यनिश्चय । स्वत एवेति न, स्वत प्रामाण्यैकातस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । परत एवागमस्य प्रामाण्यमित्यन्ये, तेषामपि नेद प्रमाण सिध्यति । परत' प्रामाण्यस्यानवस्थादिदोषदूषितत्वेन प्रतिक्षेप्स्यमानत्वात् प्रतीतिविरोधात् । परार्थानुमानमादौ प्रयोजनवचनमित्यपरे । तेपि न युक्तिवादिन, साध्यसाधनयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तौ तर्कस्य प्रमाणस्यानभ्युपगमात् । प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वा तत्रासमर्थत्वेन साधयिष्यमाणत्वात् । ये त्वप्रमाणकादेव विकल्पज्ञानात्तयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तिमाहुस्तेषा प्रत्यक्षानुमानप्रमाणत्वसमर्थनमनर्थकमेव, प्रमाणादेव प्रत्यक्षानुमेयार्थप्रतिपत्तिप्रसगात् । ततो न प्रयोजनवाक्य स्याद्वादविद्विषा किंचित्प्रमाण प्रमाणादिव्यवस्थानासभवाच्च न तेषा तत्प्रमाणमिति शास्त्रप्रणयनमेवासभवि विभाव्यता किं पुन प्रयोजनवाक्योपन्यसन । श्रद्धाकुतूहलोत्पादनार्थं तदित्येके । तदप्यनेनैव निरस्त, तस्य प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपक्षयोस्तदुत्पादकत्वायोगात् । अर्थसशयोत्पादनार्थं तदित्यप्यसार, क्वचिदर्थसशयात् प्रवृत्तौ प्रमाणव्यवस्थापनानर्थक्यात् । प्रमाणपूर्वकोर्थसशय. प्रवर्तक इति प्रमाणव्यवस्थापनस्य साफल्ये कथमप्रमाणकात् प्रयोजनवाक्यादुपजातोर्थसशय । प्रवृत्त्यग विरुद्ध च सशयफलस्य प्रमाणत्व विपर्यासफलवत्, स्वार्थव्यवसायफलस्यैव ज्ञानस्य प्रमाणत्वप्रसिद्धे । ये त्वाहुर्यन्निष्प्रयोजन तन्नारभणीय यथा काकदन्तपरीक्षाशास्त्र निष्प्रयोजन चेद शास्त्रमिति । व्यापकानुपलब्ध्या प्रत्यवतिष्ठमानात्प्रतिव्यापकानुपलब्धेरसिद्धतोद्भावनार्थं प्रयोजनवाक्यमिति । तेपि न परीक्षका. । स्वयमप्रमाणकेन तदसिद्धतोद्भावनाऽसभवात्, तत्प्रमाणत्वस्य परैर्व्यवस्थापयितुमशक्ते. । सकलशास्त्रार्थोद्देशकरणार्थमादिवाक्यमित्यपि फल्गुप्राय, तदुद्देशस्याप्रमाणात् प्रतिपत्तुमशक्तेस्तल्लक्षणपरीक्षावत् । ततो नोद्देशो लक्षण परीक्षा चेति त्रिविधा व्याख्या व्यवतिष्ठते । समासतोऽर्थप्रतिपत्त्यर्थमादिवाक्य व्यासतस्तदुत्तरशास्त्रमित्यप्यनेनैव प्रतिक्षिप्तमप्रमाणाद्व्यासत इव समासतोप्यर्थप्रतिपत्तेरयोगात् । स्याद्वादिना तु सर्वमनवद्य तस्यागमानुमानरूपत्वसमर्थनादित्यल प्रसगेन ।

ननु च तत्त्वार्थशास्त्रस्यादिसूत्र तावदनुपपन्न प्रवक्तृविशेषस्याभावेपि प्रतिपाद्यविशेषस्य च कस्यचित् प्रतिपित्सायामसत्यामेव प्रवृत्तत्वादित्यनुपपत्तिचोदनायामुत्तरमाह,—

प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थे साक्षात् प्रक्षीणकल्मषे ।
सिद्धे मुनीन्द्रसंस्तुत्ये मोक्षमार्गस्य नेतरि ॥ २ ॥
सत्यां तत्प्रतिपित्सायामुपयोगात्मकात्मनः ।
श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य प्रवृत्त सूत्रमादिमम् ॥ ३ ॥

तेनोपपन्नमेवेति तात्पर्य । सिद्धे प्रणेतरि मोक्षमार्गस्य प्रकाशक वचन प्रवृत्त तत्कार्यत्वादन्यथा प्रणेतृव्यापारानपेक्षत्वप्रसगात् तद्व्यग्यत्वात्तत्तदपेक्षमितिचेत् । न । कूटस्थस्य सर्वथाभिव्यग्यत्वविरोधात्तदभिव्यक्तेरव्यवस्थिते । सा हि यदि वचनस्य सस्काराधान तदा ततो भिन्नोऽन्यो वा सस्कार प्रणेतृव्यापारेणाधीयते, यद्यभिन्नस्तदा वचनमेव तेनाधीयत इति कथ कूटस्थ नाम । भिन्नश्चेत्पूर्ववत् तस्य सर्वदाप्यश्रवणप्रसग' । प्राक् पश्चाद्वा श्रवणानुषग स्वस्वभावापरित्यागात् । सस्काराधानकाले प्राच्याश्राव-

णत्वस्वभावस्य परित्यागे श्रावणस्वभावोपादाने च शब्दस्य परिणामित्वसिद्धिः, पूर्वापरस्वभावपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणत्वात्परिणामित्वस्य । तथा च वचनस्य किमभिव्यक्तिपक्षकक्षीकरणेन, उत्पत्तिपक्षस्यैव सुघटत्वात् । शब्दाद्भिन्नोऽभिन्नश्च संस्कारः प्रणेतृव्यापारेणाधीयत इति चेत् । न । सर्वथा भेदाभेदयोरेकत्वविरोधात् । यदि पुनः कथंचिदभिन्नो भिन्नश्च शब्दात् संस्कारस्तस्य तेनाधीयत इति मतं, तदा स्यात्पौरुषेयं तत्त्वार्थशासनमित्यायातमर्हन्मतं । ननु च वर्णसंस्कारोऽभिव्यक्तिस्तदावारकवायपनयनं घटाद्यावारकतमोपनयनवत्तिरोभावश्च तदावारकोत्पत्तिर्नचान्योत्पत्तिविनाशौ शब्दस्य तिरोभावाविर्भावौ कौटस्थ्यविरोधिनौ येन परमतप्रसिद्धिरिति चेत् तर्हि किंकुर्वन्नावारकः शब्दस्य वायुरुपेयते न तावत्स्वरूपं खण्डयन्नित्यैकांतत्वविरोधात् । तद्बुद्धिप्रतिघ्नन्निति चेत्, तत्प्रतिघाते शब्दस्योपलभ्यता प्रतिहन्यते वा न वा? प्रतिहन्यते चेत् सा शब्दादभिन्ना प्रतिहन्यते न पुनः शब्द इति प्रलापमात्रं । ततोसौ भिन्नैवेति चेत्, सर्वदानुपलभ्यतास्वभावः शब्दः स्यात् । तत्संबंधादुपलभ्यः स इति चेत् कस्तया तस्य संबंधः । धर्मधर्मिभाव इति चेत् नात्यंतं भिन्नयोस्तयोस्तद्भावविरोधात् । भेदाभेदोपगमादविरुद्धस्तद्भाव इति चेत्, तर्हि येनांशेनाभिन्नोपलभ्यता ततः प्रतिहन्यते तेन शब्दोपीति नैकांतनित्योसौ । द्वितीयविकल्पे सत्यप्यावारके शब्दस्योपलब्धिप्रसंगस्तदुपलभ्यतायाः प्रतिघाताभावात् । तथा च न तद्बुद्धिप्रतिघाती कश्चिदावारकः कूटस्थस्य युक्तो यतस्तदपनयनमभिव्यक्तिः सिद्ध्येत् । एतेन शब्दस्योपलब्ध्युत्पत्तिरभिव्यक्तिरिति ब्रुवन् प्रतिक्षिप्तः, तस्याः तदुपलभ्यतोत्पत्त्यनुत्पत्त्योः शब्दस्योत्पत्त्यप्रतिपत्तिप्रसंगात् । न हि शब्दस्योपलब्धेरुत्पत्तौ तदभिन्नोपलभ्यतोत्पद्यते न पुनः शब्द इति ब्रुवाणः स्वस्थः, तस्यास्ततो भेदे सदानुपलभ्यस्वभावतापत्तेर्धर्मधर्मिभावसंबंधायोगात्तत्संबंधादप्युपलभ्यत्वासंभवात् । भेदाभेदोपगमे कथंचिदुत्पत्तिप्रसिद्धेरेकांतनित्यताविरोधात् । शब्दस्योपलब्ध्युत्पत्तावप्युपलभ्यतानुत्पत्तौ स्यादप्रतिपत्तिरिति व्यर्थाभिव्यक्तिः । श्रोत्रसंस्कारोऽभिव्यक्तिरित्यन्ये, तेषामपि श्रोत्रस्यावारकापनयनं संस्कारः, शब्दग्रहणयोग्यतोत्पत्तिर्वा । तदा तद्भावे तस्योपलभ्यतोत्पत्त्यनुत्पत्त्योः स एव दोषः । तदुभयसंस्कारोऽभिव्यक्तिरित्ययं पक्षोऽनेनैव प्रतिक्षेप्तव्यः प्रवाहनित्यतोपगमादभिधानस्याभिव्यक्तौ नोक्तो दोष इति चेत् न, पुरुषव्यापारात् प्राक् तत्प्रवाहसद्भावे प्रमाणाभावात् । प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणमिति चेत्, तत्सादृश्यनिबंधनमेकत्वनिबंधनं वा? । न तावदाद्यः पक्षः सादृश्यनिबंधनात्प्रत्यभिज्ञानादेकशब्दप्रवाहासिद्धेः । द्वितीयपक्षे तु कुतस्तदेकत्वनिबंधनत्वसिद्धिः । स एवायं शब्द इत्येकशब्दपरामर्शिप्रत्ययस्य बाधकाभावात्तन्निबंधनत्वसिद्धिस्तत एव नीलज्ञानस्य नीलनिबंधनत्वसिद्धिवदिति चेत् । स्यादेव यदि तदेकत्वपरामर्शिनः प्रत्ययस्य बाधकं न स्यात्, स एवायं देवदत्त इत्याद्येकत्वपरामर्शिप्रत्ययवत् । अस्ति च बाधकं नाना गोशब्दो बाधकाभावे सति युगपद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वाद् ब्रह्मवृक्षादिवदिति । न तावदिदमेकेन पुरुषेण क्रमशोऽनेकदेशतयोपलभ्यमानेनानैकांतिकं, युगपद्ग्रहणात् । नाप्येकेनादित्येन नानापुरुषैः सकृद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानेन प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेकपुरुषेण वा नानाजलपात्रसंक्रातादित्यबिंबेन प्रत्यक्षतो दृश्यमानेनेति युक्तं वक्तुं, बाधकाभावे सतीति विशेषणात् । न ह्येकस्मिन्नादित्ये सर्वथा भिन्नदेशतयोपलभ्यमाने बाधकाभावः, प्रतिपुरुषमादित्यमालानुपलंभस्य बाधकस्य सद्भावात् । पर्वतादिनैकेन व्यभिचारीदमनुमानमिति चेत् । न । तस्य नानावयवात्मकस्य सतो बाधकाभावे सति युगपद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वं व्यवतिष्ठते । निरवयवत्वे तथाभावविरोधादेकपरमाणुवत् । व्योमादिना तदनैकांतिकत्वमनेन प्रत्युक्तं, तस्याप्यनेकप्रदेशत्वसिद्धेः । खादेरनेकप्रदेशत्वादेकद्रव्यविरोध इति चेत् । न । नानादेशस्यापि घटादेरेकद्रव्यत्वप्रतीतेः । न ह्येकप्रदेशत्वेनैवैकद्रव्यत्वं व्याप्तं येन परमाणोरेवैकद्रव्यता । नापि नानाप्रदेशत्वेनैव

यतो घटादेरेवेति व्यवतिष्ठते, एकद्रव्यत्वपरिणामेन तस्या व्याप्तत्वदर्शनात् । सकललोकप्रसिद्धा ह्येकद्रव्यत्वपरिणतस्यैकद्रव्यता, नानाद्रव्यत्वपरिणतानामर्थानां नानाद्रव्यतावत् । स्यादेतद्बाधकाभावे सतीति हेतुविशेषणमसिद्धं गौरित्यादिशब्दस्य सर्वगतस्य युगपद्व्यंजकस्य देशभेदाद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानस्य स्वतो देशविच्छिन्नतयोपलभासंभवादिति । तदयुक्तं । तस्य सर्वगतत्वासिद्धेः कूटस्थत्वेनाभिव्यंग्यत्वप्रतिषेधाच्च । सर्वगतः शब्दो नित्यद्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादाकाशवदित्येतदपि न शब्दसर्वगतत्वसाधनायालं, जीवद्रव्येणानैकांतिकत्वात् । तस्यापि पक्षीकरणान्न तेनानैकांत इति चेत् न, प्रत्यक्षादिविरोधात् । श्रोत्रं हि प्रत्यक्षं नियतदेशतया शब्दमुपलभते स्वसंवेदनाध्यक्षं चात्मानं शरीरपरिमाणानुविधायितयेति कालात्ययापदिष्टो हेतुस्तेजोनुष्णत्वे द्रव्यत्ववत् । स्वरूपासिद्धश्च सर्वथा नित्यद्रव्यत्वामूर्तत्वयोर्धर्मिण्यसंभवात् । तथाहि । परिणामी शब्दो वस्तुत्वान्यथानुपपत्तेः, न वस्तुनः प्रतिक्षणविवर्तनैकेन व्यभिचारस्तस्य वस्त्वेकदेशतया वस्तुत्वाव्यवस्थितेः । न च तस्या वस्तुत्वं वस्त्वेकदेशत्वाभावप्रसंगात् । वस्तुत्वस्यान्यथानुपपत्तिरसिद्धेति चेत् । न । एकांतनित्यत्वादौ पूर्वापरस्वभावत्यागोपादानस्थितिलक्षणपरिणामाभावे क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधाद्वस्तुत्वासंभवादिति नैकांतनित्यः शब्दो, नापि सर्वथा द्रव्यं पर्यायात्मतास्वीकरणात् । स हि पुद्गलस्य पर्यायः क्रमशस्तत्रोद्भवत्वात् छायातपादिवत् कथंचिद्द्रव्यं शब्दः क्रियावत्त्वाद्बाणादिवत् । धात्वर्थलक्षणया क्रियया क्रियावता गुणादिनानैकांत इति चेत् । न । परिस्पंदरूपया क्रियया क्रियावत्त्वस्य हेतुत्ववचनात् । क्रियावत्त्वमसिद्धमिति चेत् । न । देशांतरप्राप्त्या तस्य तत्सिद्धेरन्यथा बाणादेरपि निःक्रियत्वप्रसंगान्मतांतरप्रवेशाच्च । ततो द्रव्यपर्यायात्मकत्वाच्छब्दस्यैकांतेन द्रव्यत्वासिद्धिः । अमूर्तत्वं चासिद्धं तस्य मूर्तिमद्द्रव्यपर्यायत्वात् । मूर्तिमद्द्रव्यपर्यायोसौ सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्येंद्रियविषयत्वादातपादिवत् । न घटत्वादिसामान्येन व्यभिचारः, सामान्यविशेषवत्त्वे सतीति विशेषणात् । परमतापेक्षं चेदं विशेषणं । स्वमते घटत्वादिसामान्यस्यापि सदृशपरिणामलक्षणस्य द्रव्यपर्यायात्मकत्वेन स्थितेस्तेन व्यभिचाराभावात् । कर्मणानैकांत इति चेत् न, तस्यापि द्रव्यपर्यायात्मकत्वेनेष्टेः । स्पर्शादिना गुणेन व्यभिचारचोदनमनेनापास्तं । ततो हेतोरसिद्धिरेवेति नातोभिलापस्य सर्वगतत्वसाधनं यतो युगपद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानता अस्याबाधिता न भवेत् । प्रत्यभिज्ञानस्य वा तदेकत्वपरामर्शिनोनुमानबाधितत्वेन पुरुषव्यापारात्प्राक् सद्भावावेदकत्वाभावात्तदभिव्यंग्यत्वाभाव इति तज्जन्यमेव वचनं सिद्धं पर्यायार्थतः पौरुषेयं । वचनसामान्यस्य पौरुषेयत्वसिद्धौ विशिष्टं सूत्रवचनं सत्प्रणेतृकं प्रसिध्यत्येवेति सूक्तं "सिद्धे मोक्षमार्गस्य नेतरि प्रबंधेन वृत्तं सूत्रमादिमं शास्त्रस्येति" । तथाप्यनाप्तमूलमिदं वक्तृसामान्ये सति प्रवृत्तत्वाद्दुष्टपुरुषवचनवदिति न मंतव्यं, साक्षात्प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थे प्रक्षीणकल्मषे चेति विशेषणात् । सूत्रं हि सत्यं सयुक्तिकं चोच्यते हेतुमत्तथ्यमिति सूत्रलक्षणवचनात् । तच्च कथमसर्वज्ञे दोषवति च वक्तरि प्रवर्तते सूत्राभासत्वप्रसंगाद्बृहस्पत्यादिसूत्रवत्ततोर्थतः सर्वज्ञवीतरागप्रणेतृकमिदं सूत्रं सूत्रत्वान्यथानुपपत्तेः । गणाधिपप्रत्येकबुद्धश्रुतकेवल्यभिन्नदशपूर्वधरसूत्रेण स्वयं संमतेन व्यभिचार इति चेत् न, तस्याप्यर्थतः सर्वज्ञवीतरागप्रणेतृकत्वसिद्धेरर्हद्भाषितार्थं गणधरदेवैर्ग्रथितमिति वचनात् । एतेन गृद्धपिच्छाचार्यपर्यंतमुनिसूत्रेण व्यभिचारिता निरस्ता । प्रकृतसूत्रे सूत्रत्वमसिद्धमिति चेत् न, सुनिश्चितासंभवद्बाधकत्वेन तथास्य सूत्रत्वप्रसिद्धेः सकलशास्त्रार्थाधिकरणाच्च । न हि मोक्षमार्गविशेषप्रतिपादकं सूत्रमसदादिप्रत्यक्षेण बाध्यते तस्य तदविषयत्वात् , यद्धि यदविषयं न तत्तद्वचसो बाधकं यथा रूपाविषयं रसनज्ञानं रूपवचसः, श्रेयोमार्गविशेषाविषयं चास्मदादिप्रत्यक्षमिति । एतेनानुमानं तद्बाधकमिति प्रत्युक्तं, तस्यानुमानविषयत्वात् । श्रेयोमार्गसामान्यं हि तद्विषयो न पुनस्तद्विशेषः प्रत्य-

चनविशेषसमधिगम्यः प्रवचनैकदेशस्तद्बाधक इति चेत् न, तस्यातिसंक्षेपविस्तराभ्यां प्रवृत्तस्याप्येतदर्थानतिक्रमात्तद्बाधकत्वायोगात् पूर्वापरप्रवचनैकदेशयोरन्योन्यमनुग्राहकत्वसिद्धेश्च । यथा वाधुनात्र चास्मदादीनां प्रत्यक्षादिति न तद्बाधकं तथान्यत्रान्यदान्येषां च विशेषाभावादिति सिद्धं सुनिश्चितासंभवद्बाधकत्वमस्य तथ्यतां साधयति । सा च सूत्रत्वं तत्सर्वज्ञवीतरागप्रणेतृकत्वमिति निरवद्यं प्रणेतुं साक्षात्प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थतया प्रक्षीणकल्मषतया च विशेषणं । मुनींद्रसंस्तुतत्वविशेषणं च विनेयमुख्यसेव्यतामंतरेण सतोपि सर्वज्ञवीतरागस्य मोक्षमार्गप्रणेतृत्वानुपपत्तेः, प्रतिग्राहकाभावेपि तस्य तत्प्रणयने अधुना यावत्तत्प्रवर्तनानुपपत्तेः । तत एवोपयोगात्मकस्यात्मनः श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य विनेयमुख्यस्य प्रतिपित्सायां सत्यां सूत्रं प्रवृत्तमित्युच्यते । सतोपि विनेयमुख्यस्य यथोक्तस्य प्रतिपित्साभावे श्रेयोधर्मप्रतिपत्तेरयोगात् प्रतिग्राहकत्वासिद्धेरिदानीं यावत्तत्सूत्रप्रवर्तनाघटनात्, प्रवृत्तं चेदं प्रमाणभूतं सूत्रं । तस्मात्सिद्धे यथोक्ते प्रणेतरि यथोदितप्रतिपित्सायां च सत्यामिति प्रत्येयम् ।

नन्वपौरुषेयाम्नायमूलत्वेपि जैमिन्यादिसूत्रस्य प्रमाणभूतत्वसिद्धेर्नेदं सर्वज्ञवीतदोषपुरुषप्रणेतृकं सिद्ध्यतीत्यारेकायामाह,—

नैकांताकृत्रिमाम्नायमूलत्वेस्य प्रमाणता ।
तद्व्याख्यातुरसर्वज्ञे रागित्वे विप्रलंभनात् ॥ ४ ॥

संभवन्नपि ह्यकृत्रिमाम्नायो न स्वयं स्वार्थं प्रकाशयितुमीशस्तदर्थविप्रतिपत्त्यभावानुपगादिति तद्व्याख्यातानुमंतव्यः । स च यदि सर्वज्ञो वीतरागश्च स्यात्तदाम्नायस्य तत्परतंत्रतया प्रवृत्तेः किमकृत्रिमत्वमकारणं पोष्यते । तद्व्याख्यातुरसर्वज्ञत्वे रागित्वे वाश्रीयमाणे तन्मूलस्य सूत्रस्य नैव प्रमाणता युक्ता, तस्य विप्रलंभनात् । दोषवद्व्याख्यातृकस्यापि प्रमाणत्वे किमर्थमदुष्टकारणजन्यत्वं प्रमाणस्य विशेषणं । यथैव हि खारपटिकशास्त्रं दुष्टकारणजन्यं तथाम्नायव्याख्यानमपीति तद्विसंवादकत्वसिद्धेर्न तन्मूलं वचः प्रमाणभूतं सत्यं । सर्वज्ञवीतरागे च वक्तरि सिद्धे श्रेयोमार्गस्याभिधायकं वचनं प्रवृत्तं न तु कस्यचित्प्रतिपित्सायां सत्याम् ।

चेतनारहितस्य चात्मनः प्रधानस्य वा बुभुत्सायां तत्प्रवृत्तमिति कश्चित् प्रत्याह,—

नाप्यसत्यां बुभुत्सायामात्मनोऽचेतनात्मनः ।
तस्यैव मुक्तिमार्गोपदेशायोग्यत्वनिश्चयात् ॥ ५ ॥

नैव विनेयजनस्य संसारदुःखाभिभूतस्य बुभुत्सायामप्यसत्यां श्रेयोमार्गे परमकारुणिकस्य करुणामात्रात्तत्प्रकाशकं वचनं प्रवृत्तमिदिति युक्तं, तस्योपदेशायोग्यत्वनिर्णीतेः । न हि तत्प्रतिपित्सारहितस्तदुपदेशाय योग्यो नामातिप्रसंगात् तदुपदेशकस्य च कारुणिकत्वायोगात् । ज्ञात्वा हि बुभुत्सां परेषामनुग्रहे प्रवर्तमानः कारुणिकः स्यात् क्वचिदप्रतिपित्सावति परप्रतिपित्सावति वा तत्प्रतिपादनाय प्रयतमानस्तु न स्वस्थः । परस्य प्रतिपित्सामंतरेणोपदेशप्रवृत्तौ तत्प्रश्नानुरूपप्रतिवचनविरोधश्च । योपि चाज्ञत्वान्न स्वहितं प्रतिपित्सते तस्य हि तत् प्रतिपित्सा करणीया । न च कश्चिदात्मनः प्रतिकूलं बुभुत्सते मिथ्याज्ञानादपि स्वप्रतिकूले अनुकूलाभिमानादनुकूलमहं प्रतिपित्से सर्वदेति प्रत्ययात् । तत्र नेदं भवतोनुकूलं किंचिदमित्यनुकूलं प्रतिपित्सोत्पाद्यते । समुत्पन्नानुकूलप्रतिपित्सस्तदुपदेशयोग्यतामात्मसात् कुरुते । ततः श्रेयोमार्गप्रतिपित्सावानेवाधिकृतस्तत्प्रतिपादने नान्य इति सूक्तं । प्रधानस्यात्मनो वा चेतनारहितस्य बुभुत्सायां न प्रथमं सूत्रं प्रवृत्तं तस्याप्युपदेशायोग्यत्वनिश्चयात्खादिवत् । चैतन्यसंबंधाच्चस्य चेतनत्वोपगमादुपदेशयोग्यत्वनिश्चय इति चेन्न । तस्य चेतनासंबंधेपि परमार्थतश्चेतनतानुपपत्तेः शरीरादिवत् । उपचारान्

चेतनस्योपदेशयोग्यतायामतिप्रसगः शरीरादिषु तन्निवारणाघटनात् । तत्सबधविशेषात्परमार्थत' कस्यचिच्चेतनत्वमितिचेत्, स कोन्योन्यत्र कथचिच्चेतनातादात्म्यात् । ततो ज्ञानाद्युपयोगस्वभावस्यैव श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य श्रेयोमार्गप्रतिपित्साया सत्यामिद प्रकृत सूत्र प्रवृत्तमिति निश्चयः । प्रमाणभूतस्य प्रबधेन वृत्तेः श्रोतृविशेषाभावे वक्तृविशेषासिद्धौ विधानानुपपद्यमानत्वात् ।

किं पुन प्रमाणमिदमित्याह;—

संप्रदायाव्यवच्छेदाविरोधादधुना नृणाम् ।
सद्गोत्राद्युपदेशोत्र यद्वत्तद्वद्विचारतः ॥ ६ ॥
प्रमाणमागमः सूत्रमाप्तमूलत्वसिद्धितः ।
लैंगिकं वाविनाभाविलिंगात्साध्यस्य निर्णयात् ॥ ७ ॥

प्रमाणमिद सूत्रमागमस्तावदाप्तमूलत्वसिद्धे' सद्गोत्राद्युपदेशवत् । कुतस्तदाप्तमूलत्वसिद्धिरिति चेत् सप्रदायाव्यवच्छेदस्याविरोधात् तद्वदेवेति ब्रूमः । कथमधुनातनाना नृणा तत्सप्रदायाव्यवच्छेदाविरोध । सिद्ध इति चेत् सद्गोत्राद्युपदेशस्य कथ[2] विचारादिति चेत् मोक्षमार्गोपदेशस्यापि तत एव । क पुनरत्र विचारः सद्गोत्राद्युपदेशो क.[2] प्रत्यक्षानुमानागमैः परीक्षणमत्र विचारोऽभिधीयते सोमवश' क्षत्रियोयमिति हि कश्चित्प्रत्यक्षतोतींद्रियादध्यवस्यति तदुच्चैर्गोत्रोदयस्य सद्गोत्रव्यवहारनिमित्तस्य साक्षात्करणात् । कश्चित्तु कार्यविशेषदर्शनादनुमिनोति । तथागमादपर. प्रतिपद्यते ततोप्यपरस्तदुपदेशादिति सप्रदायस्याव्यवच्छेद. सर्वदा तदन्यथोपदेशाभावात् । तस्याविरोध पुन प्रत्यक्षादिविरोधस्यासभवादिति तदेतन्मोक्षमार्गोपदेशेपि समान । तत्राप्येवविधविशेषाक्रातानि सम्यग्दर्शनादीनि मोक्षमार्ग इत्यशेषतोतींद्रियप्रत्यक्षतो भगवान् परममुनि साक्षात्कुरुते, तदुपदेशाद्गणाधिपः प्रत्येति, तदुपदेशादप्यन्यस्तदुपदेशाच्चापर इति सप्रदायस्याव्यवच्छेद सदा तदन्यथोपदेशाभावात् । तस्याविरोधश्च प्रत्यक्षादिविरोधस्याभावादिति । सद्गोत्राद्युपदेशस्य यत्र यदा यथा यस्याव्यवच्छेदस्तत्र तदा तथा तस्य प्रमाणत्वमपीष्टमिति चेत्, मोक्षमार्गोपदेशस्य किमनिष्ट । केवलमत्रेदानीमेवमस्मदादेस्तव्द्यवच्छेदाभावात्प्रमाणता साध्यते । कपिलाद्युपदेशस्यैव प्रमाणता स्यादिति चेत् न, तस्य प्रत्यक्षादिविरोधसद्भावात् । नन्वाप्तमूलस्याप्युपदेशस्य कुतोर्थनिश्चयोस्मदादीना[2] न तावत्स्वत एव वैदिकवचनादिवत्पुरुषव्याख्यानादिति चेत् । स पुरुषोऽसर्वज्ञो रागादिमाश्च यदि तदा तद्व्याख्यानादर्थनिश्चयानुपपत्तिरयथार्थाभिधानशकनात् । सर्वज्ञो वीतरागश्च न सोत्रेदानीमिष्टो यतस्तदर्थनिश्चय स्यादिति कश्चित् । तदसत् । प्रकृतार्थपरिज्ञाने तद्विषयरागद्वेषाभावे च सति तद्व्याख्यातुर्विप्रलभनासभवात्तद्व्याख्यानादर्थनिश्चयोपपत्ते । अपौरुषेयागमार्थनिश्चयस्तद्वदस्तु । मन्वादेस्तद्व्याख्यातुस्तदर्थपरिज्ञानस्य तद्विषयरागद्वेषाभावस्य च प्रसिद्धत्वादिति चेत् न, प्रथमत' कस्यचिदतींद्रियवेदार्थपरिच्छेदिनोऽनिष्टेरन्धपरपरातोर्थनिर्णयानुपपत्ते । ननु च व्याकरणाद्यभ्यासाल्लौकिकपदार्थनिश्चये तदविशिष्टवैदिकपदार्थनिश्चयस्य स्वतः सिद्धे पदार्थप्रतिपत्तौ च तद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिसभवादश्रुतकाव्यादिवन्न वेदार्थनिश्चयेतींद्रियार्थदर्शी कश्चिदपेक्ष्यते, नाप्यधपरपरा यतस्तदर्थनिर्णयानुपपत्तिरिति चेत् । न । लौकिकवैदिकपदानामेकत्वेपि नानार्थत्वावस्थितेरेकार्थपरिहारेण व्याख्यागमिति तस्यार्थस्य निगमयितुमशक्यत्वात् । प्रकरणादिभ्यस्तन्नियम इति चेन्न, तेषामप्यनेकधा प्रवृत्ते पचसधानादिवदेकार्थस्य व्यवस्थानायोगात् । यदि पुनर्वेदवाक्यानि सनिबधनान्येवानादिकालप्रवृत्तानि न व्याख्यानातरापेक्षाणि देशभाषावदिति मत, तदा कुतो व्याख्याविप्रतिपत्तयस्तत्र भवेयु' । प्रतिपत्तुर्मांद्यादिति चेत् ।

केय तदर्थसम्प्रतिपत्तिरमदस्य प्रतिपत्तुर्जातुचिदसम्भवात् । सातिशयप्रज्ञो मन्वादिस्तत्प्रतिपत्ता सम्प्रतिपत्तिहेतुरस्त्येवेति चेत् । कुतस्तस्य तादृश प्रज्ञातिशय[1] श्रुत्यर्थस्मृत्यतिशयादिति चेत् । सोपि कुत । पूर्वजन्मनि श्रुत्यभ्यासादिति चेत्, स तस्य स्वतोऽन्यतो वा [2] स्वतश्चेत् सर्वस्य स्यात् तस्माद्दृष्टविशेषाद्वेदाभ्यासः स्वतो युक्तो न सर्वस्य तदभावादिति चेत् कुतोस्यैवाद्दृष्टविशेषस्तादृग्वेदार्थानुष्ठानादिति चेत् । तर्हि स वेदार्थस्य स्वय ज्ञातस्यानुष्ठाता स्यादज्ञातस्य वापि । न तावदुत्तर पक्षोतिप्रसंगात् । स्वय ज्ञातस्य चेत् परस्पराश्रय, सति वेदार्थस्य ज्ञाने तदनुष्ठानाददृष्टविशेष सति वाद्दृष्टविशेषे स्वय वेदार्थस्य परिज्ञानमिति । मन्वादेर्वेदाभ्यासोन्यत एवेति चेत् । स कोन्य [2] ब्रह्मेति चेत् । तस्य कुतो वेदार्थज्ञान धर्मविशेषादिति चेत् स एवान्योन्याश्रय । वेदार्थपरिज्ञानाभावे तत्पूर्वकानुष्ठानजनितधर्मविशेषानुत्पत्तौ वेदार्थपरिज्ञानायोगादिति । स्यान्मत । सहस्रशाखो वेद' स्वर्गलोके ब्रह्मणाधीयते चिर पुनस्ततोवतीर्य मर्त्ये मन्वादिभ्य प्रकाश्यते पुन स्वर्गे गत्वा चिरमधीयते पुनर्मर्त्यावतीर्णेभ्यो मन्वादिभ्योऽवतीर्य प्रकाश्यत इत्यनाद्यनन्तो ब्रह्ममन्वादिसंतानो वेदार्थविप्रतिपत्तिनिराकरणसमर्थोऽध्यपरंपरामपि परिहरतीति वेदे तद्व्याहृत, सर्वपुरुषाणामतींद्रियार्थज्ञानविकलत्वोपगमाद्ब्रह्मादेरतींद्रियार्थज्ञानायोगात् । चोदनाजनितमतींद्रियार्थज्ञान पुंसोभ्युपेयते चेत्, योगिप्रत्यक्षेण कोपराध कृत । तदन्तरेणापि हेयोपादेयतत्त्वनिश्चयात् किमस्याद्दृष्टस्य कल्पनयेति चेत् ब्रह्मादेरतींद्रियार्थज्ञानस्य किमिति दृष्टस्य कल्पना । संभाव्यमानस्येति चेत् योगिप्रत्यक्षस्य किमसंभावना । यथैव हि शास्त्रार्थस्याक्षाद्यगोचरस्य परिज्ञान केषाचिद्दृष्टमिति ब्रह्मादेर्वेदार्थस्य ज्ञान तादृशस्य संभाव्यते तथा केवलज्ञानमपीति निवेदयिष्यते । तत सकलागमार्थविदामिव सर्वविदा प्रमाणसिद्धत्वान्नानुपलभ्यमानाना परिकल्पना । नापि तैर्विनैव हेयोपादेयतत्त्वनिर्णय सकलार्थविशेषसाक्षात्करणमंतरेण कस्यचिदर्थस्याक्षूणविधानायोगात् । सामान्यतस्तत्त्वोपदेशस्याक्षूणविधानमाम्नायादेवेति चेत् तर्ह्यनुमानादेव तत्तथास्त्विति किमागमप्रामाण्यसाधनायासेन । प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वनिर्णयो नागमाद्विनेति तत्प्रामाण्यसाधने प्रत्यक्षानुमानागमाविषयत्वविशेषनिश्चयोपि न केवलज्ञानाद्विनेति तत्प्रामाण्य किं न साध्यते । न हि तृतीयस्थानसंक्रातार्थभेदनिर्णयासंभवेनुमेयार्थनिर्णयो नोपपद्यत इत्यागमगम्यार्थनिश्चयस्तत्त्वोपदेशहेतुर्न पुनश्चतुर्थस्थानसंक्रातार्थनिश्चयोपीति युक्त वक्तु । तदा केवलज्ञानासंभवे तदर्थनिश्चयायोगात् । न च चोदनाविषयत्वमतिक्रांतश्चतुर्थस्थानसंक्रांत कश्चिदर्थविशेषो न विद्यत एवेति युक्त, सर्वार्थविशेषाणा चोदनया विषयीकर्तुमशक्तेस्तस्या सामान्यभेदविषयत्वात् । ततोऽशेषार्थविशेषाणा साक्षात्करणक्षम प्रवचनस्याद्यो व्याख्याताभ्युपेयस्तद्विनेयमुख्यश्च सकलागमार्थस्य परिच्छेदीति तत्संप्रदायाव्यवच्छेदादविरुद्धात्सिद्धोऽसदादेरागमार्थनिश्चयो न पुनरपौरुषेयागमसंप्रदायाव्यवच्छेदात्तत्सूक्तमागम प्रमाणमिद सूत्रमिति । ननु च सन्नप्याप्त प्रवचनस्य प्रणेतास्तेति ज्ञातुमशक्यस्तद्व्यापारादेर्व्यभिचारित्वात् सरागा अपि हि वीतरागा इव चेष्टन्ते वीतरागाश्च सरागा इवेति कश्चित् । सोप्यसंबद्धप्रलापी । सरागत्ववीतरागत्वनिश्चयस्य क्वचिदसंभवे तथा वक्तुमशक्ते । सोय वीतराग सरागवच्चेष्टमान कथंचिन्निश्चिन्वन् वीतरागनिश्चय प्रतिक्षिपतीति, कथमप्रमत्त स्वयमात्मान कदाचिद्वीतराग सरागवच्चेष्टमान संवेदयते न पुन परमिति चेत् । कुत सुगतसंवित्ति कार्यानुमानादिति चेत् न । तत्कार्यस्य व्याहारादेर्व्यभिचारित्ववचनात् विप्रकृष्टस्वभावस्य सुगतस्य नास्तित्व प्रतिक्षिप्यते । बाधकाभावान्न तु तदस्तित्वनिश्चय क्रियत इति चेत् कथमनिश्चितसत्ताक स्तुत्य प्रेक्षावतामिति साश्चर्य नश्चेत । कथ वा संतानांतरक्षणस्थितिसर्गप्रापणशक्त्यादे सत्तानिश्चय स्वभावविप्रकृष्टस्य क्रियेत तदकरणे सर्वत्र संशयान्नाभिमततत्त्वनिश्चय संवेदनाद्वैतमत एव श्रेयस्तस्यैव सुगतत्वात् संस्तुत्यतोपपत्तेरित्यपर । सोपि यदि संवेद्याद्याकाररहित निरंश-

क्षणिकवेदन विप्रकृष्टस्वभाव क्रियात्तदा न तत्सत्तासिद्धिः स्वयमुपलभ्यस्वभाव चेन्न तत्र विभ्रम स्वयमुपलब्धस्यापि निश्चयाभावाद्विभ्रम स्यादिति चेत् । कथमनिश्चित स्वत. सिद्ध नाम येन स्वरूपस्य स्वतो गतिर्व्यवतिष्ठेतेति क्वाय तिष्ठेद्विप्रकृष्टसशयवादी । अनाद्यविद्यातृष्णाक्षयादद्वयसवेदने विभ्रमाभावो न निश्चयोत्पादात् सकलकल्पनाविकल्पत्वात्तस्येति चेत्, सा तर्ह्यविद्या तृष्णा च यद्युपलभ्यस्वभावा तदा न सवेदनाद्वैत तस्यास्ततोन्यस्याः प्रसिद्धे ।सानुपलभ्यस्वभावा चेत्, कुतस्तद्भावाभावनिश्चयो यतो ह्यद्वयसवेदने विभ्रमाविभ्रमव्यवस्था । निरशसवेदनसिद्धिरेवाविद्यातृष्णानिवृत्तिसिद्धिरित्यपि न सम्यक् । विप्रकृष्टेतरस्वभावयोरर्थयोरेकतरसिद्धावन्यतरसद्भावासद्भावसिद्धेरयोगात् । कथमन्यथा व्याहारादिविशेषोपलभात्कस्यचिद्विज्ञानाद्यतिशयसद्भावो न सिध्येत् । तदय प्रतिपत्ता स्वस्मिन् व्याहारादिकार्यं रागित्वारागित्वयो सकीर्णमुपलभ्य परत्र रागित्वनियमभाव साधयति न पुनररागित्व । रागित्व चेति ब्रुवाण परीक्षकत्वमभिमन्यत इति किमपि महाद्भुत । यथैव हि रागित्वाद्यतीन्द्रिय तथा तदनियतत्वमपीति । कुतश्चित्तत्साधने वीतरागित्वाद्यतिशयसाधन साधीय । ततोयमस्य प्रवचनस्य प्रणेताप्त इति ज्ञातु शक्यत्वादाप्तमूलत्व तत्प्रामाण्यनिबन्धन सिद्ध्यत्येव । अथवानुमानमिद सूत्रमविनाभाविना भाविनो मोक्षमार्गत्वलिगान्मोक्षमार्गधर्मिणि सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वस्य साध्यस्य निर्णयात् । तथाहि । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मको मोक्षमार्गो मोक्षमार्गत्वान्यथानुपपत्ते । न तावदत्राप्रसिद्धो धर्मी हेतुर्वा मोक्षवादिनामशेषाणामविप्रतिपत्ते । मोक्षाभाववादिनस्तु प्रति तत्सिद्धे प्रमाणतः करिष्यमाणत्वात् । प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरिति चेत् । क पुन प्रतिज्ञार्थस्तदेकदेशो वा? साध्यधर्मधर्मिसमुदाय प्रतिज्ञार्थस्तदेकदेश साध्य धर्मो यथानित्य शब्दोऽनित्यत्वादिति धर्मी वा तदेकदेशो यथा नश्वर शब्दः शब्दत्वादिति । सोय हेतुत्वेनोपादीयमानो न साध्यसाधनायाल स्वयमसिद्धमिति चेत् । कथ धर्मिणोऽसिद्धता प्रसिद्धो धर्मीति वचनव्याघातात् । सत्य । प्रसिद्ध एव धर्मीति चेत् स तर्हि हेतुत्वेनोपादीयमानोपि न स्वयमसिद्धो यतो न साध्य साधयेत् स हेतुस्तदन्वय स्यात् धर्मिणोन्यत्रानुगमनाभावादिति चेत् सर्वमनित्य सत्त्वादिति धर्म. किमन्वयी येन स्वसाध्यसाधने हेतुरिष्यते सत्त्वादिधर्मसामान्यमशेषधर्मिव्यक्तिष्वन्वयीति चेत् तथा धर्मिसामान्यमपि दृष्टातधर्मिण्यनन्वयः पुनरुभयत्रेति यत्किचिदेतत् । साध्यधर्म. पुन प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वान्न हेतुर्धर्मिणा व्यभिचारात् । किं तर्हि स्वरूपासिद्धत्वादेवेति न प्रतिज्ञार्थैकदेशो नाम हेत्वाभासोस्ति योत्राशक्यते श्रावणत्वादिवदसाधारणत्वादनैकातिकोय हेतुरिति चेन्न असाधारणत्वस्यानैकातिकत्वेन व्याप्त्यसिद्धे । सपक्षविपक्षयोर्हि हेतुरसत्त्वेन निश्चितोऽसाधारण सशयितो वा? निश्चितश्चेत् कथमनैकातिक. पक्षे साध्यासभवे अनुपपद्यमानतयास्तित्वेन निश्चितत्वात् सशयहेतुत्वाभावात् । न च सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन निश्चिते पक्षे साध्याविनाभावित्वेन निश्चेतुमशक्य सर्वानित्यत्वादौ सत्त्वादेरहेतुत्वप्रसगात् । न हि सत्त्वादिविपक्ष एवासत्त्वेन निश्चित सपक्षेपि तदसत्त्वनिश्चयात् सपक्षस्याभावात्तत्र सर्वानित्यत्वादौ साध्ये सत्त्वादेरसत्त्वनिश्चयान्निश्चयहेतुत्व न पुन श्रावणत्वादेस्तद्भावेपीति चेत् । ननु श्रावणत्वादिरपि यदि सपक्षे स्यात्तदा त व्याप्नुयादेवेति समानातर्व्याप्ति । सति विपक्षे धूमादिश्चासत्त्वेन निश्चितो निश्चयहेतुर्माभूत् । विपक्षे सत्यसति वा सत्त्वेन निश्चित साध्याविनाभावित्वाद्धेतुरेवेति चेत्, सपक्षे सत्यसति वा सत्त्वेन निर्णीतो हेतुरस्तु तत एव सपक्षे तदेकदेशे वा सन् कथ हेतुरिति चेत्, सपक्षे असन्नेव हेतुरित्यनवधारणात् । विपक्षे तदसत्त्वानवधारणमस्त्वित्ययुक्त साध्याविनाभावित्वव्याघातात् । नैव । सपक्षे तदसत्त्वानवधारणे व्याघात. कश्चिदिति । तत्र सन्नसन् वा साध्याविनाभावी हेतुरेव श्रावणत्वादि सत्त्वादिवत् । तद्वन्मोक्षमार्गत्वादिति हेतुर्नासाधारणत्वादगमक साध्यस्य सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मकत्वस्याभावे ज्ञानमात्रात्मकत्वादौ

सर्वथानुपपन्नत्वसाधनात् । यदि पुन सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन सशयितो साधारण इ ते मत तदा पक्षत्रयवृत्तितया निश्चितया सशयितया वानेकातिकत्व हेतोरित्यायात । न च प्रकृतहेतो सास्तीति गमकत्वमेव विरुद्धतानेन प्रत्युक्ता विपक्षे बाधकस्य भावाच्च । न चैव हेतोरानर्थक्य ततो विधिमुखेन साध्यस्य सिद्धेरन्यथा गमकत्वविरो तदापत्तेस्तत ,सूक्त लैगिक वा प्रमाणमिद सूत्रमविनाभाविलिंगात्साध्यस्य निर्णयादिति । प्रमाणत्वाच्च साक्षात्प्रबुद्धाशेपतत्त्वार्थे प्रक्षीणकल्मषे सिद्धे प्रवृत्तमन्यथा प्रमाणत्वानुपपत्ते ।

नेद सर्वज्ञे सिद्धे प्रवृत्त तस्य ज्ञापकानुपलभादभावसिद्धेरिति परस्य महामोहविचेष्टितमाचष्टे,—

तत्र नास्त्येव सर्वज्ञो ज्ञापकानुपलंभनात् ।
व्योमांभोजवदित्येतत्तमस्तमविजृंभितम् ॥ ८ ॥

नास्ति सर्वज्ञो ज्ञापकानुलब्धे खपुष्पवदिति ब्रुवन्नात्मनो महामोहविलासमावेदयति ।

यस्मादिद ज्ञापकमुपलभ्यत इत्याह,—

सूक्ष्माद्यर्थोपदेशो हि तत्साक्षात्कर्तृपूर्वकः ।
परोपदेशलिंगाक्षानपेक्षावितथत्वतः ॥ ९ ॥

शीत जलमित्याद्युपदेशेनाक्षापेक्षेणावितथेन व्यभिचारोऽनुपचरिततत्साक्षात्कर्तृपूर्वकत्वस्य साध्यस्याभावेपि भावादवितथत्वस्य हेतोरुपचारतस्तत्साक्षात्कर्तृपूर्वकत्वसाधने स्वसिद्धातविरोधात् । तत्सामान्यस्य साधने स्वाभिमतविशेषसिद्धौ प्रमाणातरापेक्षणात्प्रकृतानुमानवैयर्थ्यापत्तिरिति न मतव्यमक्षानपेक्षत्वविशेषणात् । सर्वज्ञविज्ञानस्याप्यक्षजत्वादसिद्ध विशेषणमित्यपर । सोप्यपरीक्षक । सकलार्थसाक्षात्करणस्याक्षजज्ञानेनासभवात्, धर्मादीनामक्षैरसबधात् । स हि साक्षान्न युक्त पृथिव्याद्यवयविवत् । नापि परपरया रूपरूपित्वादिवत् स्वयमनुमेयत्ववचनात् । योगजधर्मानुगृहीतान्यक्षाणि सूक्ष्माद्यर्थे धर्मादौ प्रवर्तते महेश्वरस्येत्यप्यसार स्वविषये प्रवर्तमानानामतिशयाधानस्यानुग्रहत्वेन व्यवस्थिते सूक्ष्माद्यर्थेक्षणामप्रवर्तनात्तदघटनात् । यदि पुनस्तेपामविषयेपि प्रवर्तनमनुग्रहस्तदैकमेवेंद्रिय सर्वार्थे ग्रहीष्यता । सत्यमत करणमेक योगजधर्मानुगृहीत युगपत्सर्वार्थसाक्षात्करणक्षममिष्टमिति चेत् । कथमणोर्मनस सर्वार्थसबध सकृदुपपद्यते दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ सकृच्चक्षुरादिभिस्तत्सबधप्रसक्ते रूपादिज्ञानपचकस्य क्रमोत्पत्तिविरोधात् । क्रमशोन्यत्र तस्य दर्शनादिह क्रमपरिकल्पनाया सर्वार्थेषु योगिमन सबधस्य क्रमकल्पनास्तु सर्वार्थाना साक्षात्करणसमर्थस्येश्वरविज्ञानस्यानुमानसिद्धत्वात्तेरीशमनस सकृत्सबधसिद्धिरिति चेत् । रूपादिज्ञानपचकस्य क्वचिद्यौगपद्येनानुभवादनीशमनसोपि सकृच्चक्षुरादिभि सबधोस्तु कुतश्चिद्धर्मविशेषात्तथोपपत्ते । तादृशो धर्मविशेष कुतोऽनीशस्य सिद्ध इति चेत्, ईशस्य कुत ? सकृत्सर्वार्थज्ञानात्तत्कार्यविशेषादिति चेत्, तर्हि सकृद्रूपादिज्ञानपचकात् कार्यविशेषादनीशस्य तद्धेतुर्धर्मविशेषोस्तीति किं न सिध्येत् । तथा सति तस्य रूपादिज्ञानपचक नेंद्रियज स्यात् । किं तर्हि धर्मविशेषजमेवेति चेत्, सर्वार्थज्ञानमप्येवमीशस्यात करणज माभूत् समाधिविशेषोत्थधर्मविशेषजत्वात्तस्य मनोनपेक्षस्य ज्ञानस्यादर्शनाददृष्टकल्पना स्यादिति चेत् । मनोपेक्षस्य वेदनस्य सकृत्सर्वार्थसाक्षात्कारिण क्वचिद्दर्शन किमस्ति येनादृष्टस्य कल्पना न स्यात् । सर्वार्थज्ञान मनोपेक्ष ज्ञानत्वादस्मदादिज्ञानवदिति चेत् न, हेतो कालात्ययापदिष्टत्वात् पक्षस्यानुमानबाधितत्वात् । तथाहि—सर्वज्ञविज्ञान मनोक्षानपेक्ष सकृत्सर्वार्थपरिच्छेदकत्वात् यन्मनोक्षापेक्ष तत्तु न सकृत्सर्वार्थपरिच्छेदक दृष्ट यथास्मदादिज्ञान न च तथेदमिति मनोपेक्षत्वस्य निराकरणात् । नन्वेव शष्कुलीभक्षणादौ रूपादिज्ञानपचक मनोक्षानपेक्ष सकृद्रूपादिपचकपरिच्छेदकत्वाच्च

न्नैव तन्नैवं दृष्टं यथान्यत्र क्रमशो रूपादिज्ञान न च तथेदमतोक्षमनोनपेक्षमित्यप्यनिष्ट सिध्येदिति मा मस्थाः साधनस्यासिद्धत्वात्, परस्यापि हि नैकांतेन शष्कुलीभक्षणादौ रूपादिज्ञानपचकस्य सकृद्रूपादिपचकपरिच्छेदकत्व सिद्ध । सोपयोगस्यानेकज्ञानस्यैकत्रात्मनि क्रमभावित्ववचनात् । शक्तितोनुपयुक्तस्य यौगपद्यस्याप्रसिद्धे । प्रतीतिविरुद्ध चास्याक्षमनोनपेक्षत्वसाधन तदन्वयव्यतिरेकानुविधायितया तदपेक्षत्वसिद्धेरन्यथा कस्यचित्तदपेक्षत्वायोगात् । ततः कस्यचित् सकृत्सूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्करणमिच्छता मनोक्षानपेक्षमेपितव्यमिति नाक्षानपेक्षत्वविशेषण सूक्ष्माद्यर्थोपदेशस्यासिद्ध सिद्धमप्येतदनर्थक तत् साक्षात्कर्तृपूर्वकत्वसामान्यस्य साधयितुमभिप्रेतत्वान्न वा सर्वज्ञवादिन. सिद्धसाध्यता, नापि साध्याविकलत्वादुदाहरणस्यानुपपत्तिरित्यन्ये । तेपि स्वमतानपेक्ष ब्रुवाणा न प्रतिपिध्यते परानुरोधात्तथाभिधानात् । स्वसिद्धातानुसारिणा तु सफलमक्षानपेक्षत्वविशेषणमित्युक्तमेव । तदनुमातृपूर्वकसूक्ष्माद्यर्थोपदेशे नाक्षानपेक्षावितथत्वमनैकातिकमित्यपि न शकनीय । लिंगानपेक्षत्वविशेषणात् । न चेदमसिद्ध परोपदेशपूर्वके सूक्ष्माद्यर्थोपदेशे लिंगानपेक्षावितथत्वप्रसिद्धे । तेनैव व्यभिचारीदमिति चेत् न, परोपदेशानपेक्षत्वविशेषणात् । तदसिद्धं धर्माद्युपदेशस्य सर्वदा परोपदेशपूर्वकत्वात् । तदुक्त । धर्मे चोदनैव प्रमाण नान्यत् । किं च । नेन्द्रियमिति कश्चित् । तत्र केय चोदना नाम? क्रियाया. प्रवर्तक वचनमिति चेत् तत् पुरुषेण व्याख्यात स्वतो वा क्रियाया. प्रवर्तक श्रोतु: स्यात्? न तावत्स्वत एवाचार्यचोदित करोमीति हि दृश्यते न वचनचोदित इति । नन्वपौरुषेयाद्वचनात्प्रवर्तमानो वचनचोदितः करोमीति प्रतिपद्यते पौरुषेयादाचार्यचोदित इति विशेषोस्त्येवेति चेत् । स्यादेव यदि मेघध्वानवदपौरुषेय वचन पुरुषप्रयत्ननिरपेक्ष प्रवर्तक क्रियाया प्रतीयेत, न च प्रतीयते । सर्वदा पुरुषव्यापारापेक्षत्वात्तत्स्वरूपलाभस्य । पुरुषप्रयत्नोभिव्यजकस्तस्येति चेन्नैकातनित्यस्याभिव्यक्त्यसभवस्य समर्थितत्वात् । पुरुषेण व्याख्यातमपौरुषेय वच क्रियाया प्रवर्तकमिति चेत्, स पुरुष. प्रत्ययितोऽप्रत्ययितो वा? न तावत्प्रत्ययितोतीन्द्रियार्थज्ञानविकलस्य रागद्वेषवत: सत्यवादितया प्रत्येतुमशक्ते । स्यादपींद्रियगोचरेर्थेऽनुमानगोचरे वा पुरुषस्य प्रत्ययिता ननु तृतीयस्थान सक्राते जात्यधस्येव रूपविशेषेषु । न च ब्रह्मा मन्वादिर्वातीन्द्रियार्थदर्शी रागद्वेषविकलो वा सर्वदोपगतो यतोसात्प्रत्ययिताचोदनाव्याख्यान प्रमाण्यमुपेयादित्युक्त प्राक् । स्वयमप्रत्ययितात्तु पुरुषात् तद्व्याख्यान प्रवर्तमानमसत्यमेन नद्यास्तीरे फलानि सतीति लौकिकवचनवत् । न चापौरुषेय वचनमतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयादिति विप्रतिपिद्ध यतस्तद्व्याख्यानमसत्य न स्यात् । लौकिकमपि हि वचनमर्थं ब्रवीति बोधयति बुध्यमानस्य निमित्त भवतीत्युच्यते वितथार्थाभ्यधायि च दृष्टमविप्रतिपेधात् । तद्यदार्थं ब्रवीत्ति न तदा वितथार्थाभिधायि । यदा तु बाधकप्रत्ययोत्पत्तौ वितथार्थाभिधायि न तदा यथार्थं ब्रवीत्यविप्रतिपेधे वेदवचनेपि तथा विप्रतिपेधो मा भूत्, तत्र बाधकप्रत्ययोत्पत्तेरसभवाद्विप्रतिपेध एवेति चेत्, नाग्निहोत्रात्स्वर्गो भवतीति चोदनाया बाधकसद्भावात् । तथाहि । नाग्निहोत्र स्वर्गसाधन हिंसाहेतुत्वात्साधनवधवत् साधनवधो वा न स्वर्गसाधनस्तत एवाग्निहोत्रवत् । विधिपूर्वकस्य पश्वादिवधस्य विहितानुष्ठानत्वेन हिंसाहेतुत्वाभावात् असिद्धो हेतुरिति चेत्, तर्हि विधिपूर्वकस्य साधनवधस्य खारपटिकाना विहितानुष्ठानत्वेन हिंसाहेतुत्व माभूदिति सधनवधात्स्वर्गो भवतीति वचन प्रमाणमस्तु तस्याप्यैहिकप्रत्यवायपरिहारसमर्थेतिकर्तव्यतालक्षणविधिपूर्वकत्वाविशेषात् । न हि वेदविहितमेव विहितानुष्ठान, न पुन: खरपटशास्त्रविहितमित्यत्र प्रमाणमस्ति याग. । श्रेयोर्थिना विहितानुष्ठान श्रेयस्करत्वान्न सधनवधस्तद्विपरीतत्वादिति चेत् । कुतो यागस्य श्रेयस्करत्व?, धर्मशब्देनोच्यमानत्वात् । यो हि यागमनुतिष्ठति त 'धार्मिक' इति समाचक्षते, यश्च यस्य कर्ता स तेन समाख्यायते यथा याचको लावक इति । तेन य. पुरुष नि श्रेय-

सेन सयुनक्ति ग धर्मशब्देनोच्यते । न केवल लोके, वेदेपि "यज्ञेन यज्ञमयजत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति" यजतिशब्दवाच्य एवार्थे धर्मशब्द समामनतीति शबरा । सोऽस्य यथार्थनामा शिष्टविचारवहिर्भूतत्वात् । न हि शिष्टा क्वचिद् धर्माधर्मव्यपदेशमात्रादेव श्रेयस्करत्वमश्रेयस्करत्व वा प्रतियन्ति, तस्य व्यभिचारात् । क्वचिदश्रेयस्करेपि हि धर्मव्यपदेशो दृष्टो यथा मांसविक्रयिणा मांसदाने श्रेयस्करेपि वा धर्मव्यपदेशो, यथा सन्यासे सघाती पापकर्मेति तद्विधायिनि केश्चिद्व्यापणात् । सर्वैर्यस्य धर्मव्यपदेश प्रतिपद्यते स श्रेयस्करो नान्य इति चेत् । तर्हि न याग श्रेयस्करस्तस्य सौगतादिभिरधर्मत्वेन व्यपदिश्यमानत्वात् । सकलैर्वेदवादिभिर्यागस्य धर्मत्वेन व्यपदिश्यमानत्वाच्छ्रेयस्करत्वे सर्वे खारपटिकै सधनवधस्य धर्मत्वेन व्यपदिश्यमानतया श्रेयस्करत्व किं न भवेत्, यत श्रेयोर्थिना सविहितानुष्ठान न स्यात् । लोकगर्हितत्वमुभयत्र समानम् । केषाचिदगर्हितत्व चेति ततो न सधनवधाग्निहोत्रयो प्रत्यवायेतरसाधनत्वव्यवस्था । प्रत्यक्षादिप्रमाणबलात्तु नाग्निहोत्रस्य श्रेयस्करत्वसिद्धिरिति नास्येव विहितानुष्ठानत्व, यतो हिंसाहेतुत्वाभावादसिद्धो हेतु स्यात् । तत्र प्रकृतचोदनाया बाधकभावनिश्चयादर्थतस्तथाभावे सशयानुदय पुरुषवचनविशेषवदिति न तदुपदेशपूर्वक एव सर्वदा धर्माद्युपदेशो येनास्य परोपदेशानपेक्षत्वविशेषणमसिद्ध नाम । न च परोपदेशलिंगज्ञानापेक्षा वितथत्वेपि तत्साक्षात्कर्तृपूर्वकत्व सूक्ष्माद्यर्थोपदेशस्य प्रसिद्धस्य नोपपद्यते तथा विनाभाव सदेहायोगादित्यनवद्य सर्वविदो ज्ञापकम् ।

अथवा—

सूक्ष्माद्यर्थोपि चाध्यक्षः कस्यचित्सकलः स्फुटम् ।
श्रुतज्ञानाधिगम्यत्वान्नदीद्वीपादिदेशवत् ॥ १० ॥

धर्माधर्मावेव सोपायहेयोपादेयतत्त्वमेव वा कस्यचिदध्यक्ष साधनीय न तु सकलोर्थ इति न साधीय सकलार्थप्रत्यक्षत्वासाधने तदध्यक्षासिद्धे । सवृत्त्या सकलार्थ प्रत्यक्ष साध्य इत्युन्मत्तभाषित स्फुट तस्य तथाभावासिद्धौ कस्यचित्प्रमाणतानुपपत्ते ।

न हेतोः सर्वथैकांतैरनेकांतः कथंचन ।
श्रुतज्ञानाधिगम्यत्वात्तेषां दृष्टेष्टबाधनात् ॥ ११ ॥
स्यान्नयाविसंवादिश्रुतज्ञान हि वक्ष्यते ।
तेनाधिगम्यमानत्वं सिद्धं सर्वत्र वस्तुनि ॥ १२ ॥

तत प्रकृतहेतोरव्यभिचारिता पक्षव्यापकता च सामान्यतो बोद्धव्या । यतश्चैव सर्वज्ञसाधनमनवद्यम् ।

ततोऽसिद्ध परस्यात्र ज्ञापकानुपलम्भनम् ।
नो भावसाधनायाल सर्वतत्त्वार्थवेदिनः ॥ १३ ॥

स्वयं सिद्ध हि किंचित्कस्यचित्साधक नान्यथातिप्रसगात् । सिद्धमपि—

स्वसंबंधि यदीद स्याद्व्यभिचारिपयोनिधेः ।
अम्भः कुंभादिसंख्यानैः सद्भिरज्ञायमानकैः ॥ १४ ॥

न हि पयोनिधेरम्भ कुंभादिसख्यान वह्वम्भस्त्वात् कूपाम्भोवदित्यनुमानात् । तत्तेषामज्ञायमानतेतिचेत्, नातो विशेषेणासिद्धेस्तत्सख्यानमानेनाव्यभिचाराचोदनात् । एतेनार्थापत्त्युपमानाभ्या ज्ञायमानता प्रत्युक्ता । चोदनातस्तत्प्रतिपत्तिसिद्धिरितिचेत् । न । तस्या कार्यार्थादन्यत्र प्रमाणतानिष्टे । परेषा तु तानि सतीत्यागमात्प्रतिपत्तेर्युक्त तैर्व्यभिचारचोदनम् ।

सर्वसंबंधि तद्बोद्धुं किंचिद्बोधैर्न शक्यते ।
सर्वबोद्धास्तिचेत्कश्चित्तद्बोद्धा किं निषिध्यते ॥ १५ ॥

सर्वसंबंधि तद् ज्ञातासिद्ध, किंचिद्ज्ञैर्ज्ञातुमशक्यत्वात् । न च सर्वज्ञस्तद्बोद्धास्ति तत्प्रतिषेधविरोधात् । पड्भि प्रमाणै' सर्वज्ञो न वार्यत इति चायुक्त । यस्मात्—

सर्वसंबंधिसर्वज्ञज्ञापकानुपलंभनम् ।
न चक्षुरादिभिर्वेद्यमत्यक्षत्वाददृष्टवत् ॥ १६ ॥
नानुमानादलिंगत्वात्कार्थापत्त्युपमागतिः ।
सर्वस्यानन्यथाभावसादृश्यानुपपत्तितः ॥ १७ ॥
सर्वप्रमातृसंबंधि प्रत्यक्षादिनिवारणात् ।
केवलागमगम्यं च कथं मीमांसकस्य तत् ॥ १८ ॥
कार्येर्थे चोदनाज्ञान प्रमाणं यस्य संमतम् ।
तस्य स्वरूपसत्तायां तन्नैवातिप्रसंगतः ॥ १९ ॥
तद्ज्ञापकोपलंभस्याभावोऽभावप्रमाणतः ।
साध्यते चेन्न तस्यापि सर्वत्राप्यप्रवृत्तितः ॥ २० ॥
गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा तत्प्रतियोगिनम् ।
मानसं नास्तिताज्ञानं येषामक्षानपेक्षया ॥ २१ ॥
तेषामशेषनृज्ञाते स्मृते तद्ज्ञापके क्षणे ।
जायते नास्तिताज्ञान मानसं तत्र नान्यथा ॥ २२ ॥
न चाशेषनरज्ञानं सकृत्साक्षादुपेयते ।
न क्रमादन्यसंतानप्रत्यक्षत्वानभीष्टितः ॥ २३ ॥

यदाप्तस्तदधिकरणस्य वचनाद्यनुमानात्सिद्धिसद्भावात्तदभिप्रायस्य च तदनुपलभनान्निषेधे साध्ये कुतो न दोष इति न वाच्यम् ।

अनेकांते हि विज्ञानमेकांतानुपलंभनम् ।
तद्विधिस्तन्निषेधश्च मतो नैवान्यथामतिः ॥ २४ ॥

अनेकांतोपलब्धिरेव हि प्रतिपत्तुरेकांतानुलब्धि प्रसिद्धैव स्वसंबंधिनी सा चैकांताभावमंतरेणानुपपद्यमाना तत्साधनीया । न चानेकांतोपलंभादेवानेकांतविधिरभिमत स एव चैकांतप्रतिषेध इति नानुमानत साधनीयस्तस्य तत्र वैयर्थ्यात् । सत्यमेतत् । कस्यचित्तु कुतश्चित्साक्षात्कृतेप्यनेकांते विपरीतारोपदर्शनात्तद्व्यवच्छेदोनुपलब्धे साध्यते । ततोस्या साफल्यमेव प्रमाणसंप्लवोपगमाद्वा न दोष । परस्याप्यय न्याय समान इति चेत्—

नैवं सर्वस्य सर्वज्ञज्ञापकानुपदर्शनम् ।
सिद्धं तद्दर्शनारोपो येन तत्र निषिध्यते ॥ २५ ॥

सर्वसंबंधिनि सर्वज्ञज्ञापकानुपलंभे हि प्रतिपत्तु स्वयं सिद्धे कुतश्चित्कस्यचित्सर्वज्ञज्ञापकोपलंभसमारोपो यदि व्यवच्छेद्येन तदा समानो न्याय स्यान्न चैव सर्वज्ञाभाववादिना तदसिद्धे ।

आसन् संति भविष्यंति बोद्धारो विश्वदृश्वनः ।
मदन्येपीति निर्णीतिर्यथा सर्वज्ञवादिनः ॥ २६ ॥

किंचिज्ज्ञस्यापि तद्वन्मे तेनैवेति विनिश्चयः ।
इत्ययुक्तमशेपज्ञसाधनोपायसंभवात् ॥ २७ ॥

स्वयमसर्वज्ञस्यापि सर्वविदो बोद्धारो वृथा वर्तंते वर्तिष्यते मत्तोऽन्येपीति युक्त वक्तु, तत्सिद्ध्युपाय-घटनात् । तत्पुनरसर्वज्ञवादिनस्ते पूर्वं नासन्न सति न भविष्यतीति प्रमाणाभावात् । कथम्—

यथाहमनुमानादेः सर्वज्ञं वेद्मि तत्त्वतः ।
तथान्येपि नराः संतस्तद्बोद्धारो निरंकुशाः ॥ २८ ॥

सत प्रशस्या प्रेक्षावत पुरुषाम्ने मदन्येप्यनुमानादिना सर्वज्ञस्य बोद्धार प्रेक्षावत्त्वात् यथाहमिति ब्रुवतो न किंचिद्बाधकमस्ति । न च प्रेक्षावत्त्व ममासिद्ध निरवद्य सर्वविद्यावेदकप्रमाणवादित्वात् । यो हि यत्र निरवद्य प्रमाण वक्ति स तत्र प्रेक्षावानिति सुप्रसिद्धम् ।

यथा मम न तद्ज्ञसेरुपलंभोस्ति जातुचित् ।
तथा सर्वनृणामित्यज्ञानस्यैव विचेष्टितम् ॥ २९ ॥
हेतोर्नरत्वकायादिमत्त्वादेर्व्यभिचारतः ।
स्याद्वादिनैव विश्वज्ञमनुमानेन जानता ॥ ३० ॥

मदन्ये पुरुषा सर्वज्ञज्ञापकोपलभशून्या पुरुषत्वात्कायादिमत्त्वाद् यथाहमिति वचस्तमोविलसितमेव । हेतो स्याद्वादिनानैकातात् । तस्य पक्षीकरणाददोष इति चेत् । न । पक्षस्य प्रत्यक्षानुमानबाधप्रसक्ते । सर्वज्ञवादिनो हि सर्वज्ञज्ञापकमनुमानादिस्वसवेदनप्रत्यक्ष प्रतिवादिनश्च तद्वचनविशेषोत्थानुमानसिद्ध सर्वपुरुषाणा सकलवित्साधनानुभवनशून्यत्व बाधते हेतुश्चातीतकाल स्यादिति नासर्वज्ञवादिना सर्व-विदो बोद्धारो न केचिदिति वक्तु युक्तम् ।

ज्ञापकानुपलंभोस्ति तन्न तत्प्रतिषेधतः ।
कारकानुपलंभस्तु प्रतिघातीष्यतेऽग्रतः ॥ ३१ ॥

तदेव सिद्धो विश्वतत्त्वाना ज्ञाता तदभावसाधनस्य ज्ञापकानुपलभस्य कारकानुपलभस्य च निराकरणात् ।

कल्मषप्रक्षयश्चास्य विश्वतत्त्वात्प्रतीयते ।
तमतरेण तद्भावानुपपत्तिप्रसिद्धितः ॥ ३२ ॥

सर्वतत्त्वार्थज्ञान च कस्यचित्स्यात् कल्मषप्रक्षयश्च न स्यादिति न शकनीय तद्भाव एव तस्य सद्भावो पपत्तिसिद्धे ।

जायते तद्विधं ज्ञानं स्वे सति प्रतिबंधरि ।
स्पष्टस्वार्थावभासित्वान्निर्दोषनयनादिवत् ॥ ३३ ॥

सर्वज्ञविज्ञानस्य स्व प्रतिबधक कल्मष तस्मिन्नसत्येव तद्भवति स्पष्टस्वविषयावभासित्वात् निर्दोष-चक्षुरादिवदित्यत्र नासिद्ध साधन प्रमाणसद्भावात् ।

नन्वामूलकल्मषस्य क्षये किं प्रमाणमिति चेदिम ब्रूमहे,—

क्षीयते क्वचिदामूलं ज्ञानस्य प्रतिबंधकम् ।
समग्रक्षयहेतुत्वाल्लोचने तिमिरादिवत् ॥ ३४ ॥

समग्रक्षयहेतुक हि चक्षुषि तिमिरादि न पुनरुद्भवद्दृष्ट तद्वत्सर्वविदो ज्ञानप्रतिबधकमिति । ननु क्षयमात्रसिद्धावप्यामूलक्षयोस्य न सिध्येत्। पुनर्नयने तिमिरमुद्भवद् दृष्टमेवेति चेन्न, तदा तस्य समग्रक्षय-हेतुत्वाभावात् । समग्रक्षयहेतुकमेव हि तिमिरादिकमिहोदाहरण नान्यत् । न चानेन हेतोरनैकांतिकता तत्र तदभावात् । किं पुन केवलस्य प्रतिबधक यस्यात्यतपरिक्षय. कचित्साध्यत इति नाक्षेप्तव्यम्।

मोहो ज्ञानदृगावृत्त्यंतरायाः प्रतिबंधकाः ।
केवलस्य हि वक्ष्यंते तद्भावे तदनुद्भवात् ॥ ३५ ॥

यद्भावे नियमेन यस्यानुद्भवस्तत्तस्य प्रतिबधक यथा तिमिर नेत्रविज्ञानस्य मोहादिभावोसदादेश्च-क्षुर्ज्ञानानुद्भवश्च केवलस्येति मोहादयस्तत्प्रतिबधका. प्रवक्ष्यते । ततो न धर्मिणोऽसिद्धि. ।

क पुनरेतत्क्षयहेतु समग्रो यद्भावाद्धेतुसिद्धिरिति चेत्,—

तेषां प्रक्षयहेतू च पूर्णौ संवरनिर्जरे ।
ते तपोतिशयात्साधोः कस्यचिद्भवतो ध्रुवम् ॥ ३६ ॥
तपो ह्यनागताघौघप्रवर्तननिरोधनम् ।
तज्जन्महेतुसंघातप्रतिपक्षयतो यथा ॥ ३७ ॥
भविष्यत्कालकूटादिविकारौघनिरोधनम् ।
मंत्रध्यानविधानादि स्फुटं लोके प्रतीयते ॥ ३८ ॥
नृणामप्यघसंबंधो रागद्वेषादिहेतुकः ।
दुःखादिफलहेतुत्वादतिभुक्तिविषादिवत् ॥ ३९ ॥
तद्विरोधिविरागादिरूपं तप इहोच्यते ।
तदसिद्धावतज्जन्मकारणप्रतिपक्षता ॥ ४० ॥
तदा दुःखफलं कर्मसंचितं प्रतिहन्यते ।
कायक्लेशादिरूपेण तपसा तत्सजातिना ॥ ४१ ॥
स्वाध्यायादिस्वभावेन परमप्रशमसूर्तिना ।
बद्धं सातादिकृत्कर्म शक्रादिसुखजातिना ॥ ४२ ॥

केवलप्रतिबधकस्यानागतस्य सचितस्य चात्यतिकक्षयहेतू समग्रौ सवरनिर्जरे तपोतिशयात् कस्यचिद-वश्य भवत एवेति प्रमाणसिद्ध तस्य समग्रक्षयहेतुत्वसाधन यत ।

ततो निःशेषतत्त्वार्थवेदी प्रक्षीणकल्मषः ।
श्रेयोमार्गस्य नेतास्ति स संस्तुत्यस्तदर्थिभिः ॥ ४३ ॥

ननु नि शेषतत्त्वार्थवेदित्वे प्रक्षीणकल्मषत्वे च चारित्राख्ये सम्यग्दर्शनाविनाभाविनि सिद्धेपि भगवत' शरीरत्वेनावस्थानासभवान्न श्रेयोमार्गोपदेशित्व तथापि तदवस्थाने शरीरत्वाभावस्य रत्नत्रय-निबधनत्वविरोधात् तद्भावेप्यभावात् । कारणातरापेक्षाया न रत्नत्रयमेव ससारक्षयनिमित्तमिति कश्चित् । सोपि न विपश्चित् । यस्मात्—

तस्य दर्शनशुद्ध्यादिभावनोपात्तमूर्तिना ।
पुण्यतीर्थकरत्वेन नाम्ना सपादितश्रियः ॥ ४४ ॥
स्थितस्य च चिरं स्वायुर्विशेषवशवर्तिनः ।
श्रेयोमार्गोपदेशित्वं कथंचिन्न विरुध्यते ॥ ४५ ॥

तस्य नि शेषतत्त्वार्थवेदिन समुद्भूतरत्नत्रयस्यापि शरीरित्वेनावस्थान स्यायुर्विशेषवशवर्तित्वात् । न हि तदायुरपवर्तनीय येनोपक्रमवशात् क्षीयेत, तदक्षये च तदविनाभाविनामादिकर्मत्रयोदयोपि तस्यावतिष्ठते । तत स्थितस्य भगवत श्रेयोमार्गोपदेशित्व कथमपि न विरुध्यते । कुतस्तर्हि तस्यायु क्षय शेषाघातिकर्मक्षयश्च स्याद्यतो मुक्तिरिति चेत् फलोपभोगादायुषो निर्जरोपवर्णनादघातिकर्मत्रयस्य च शेषस्याधिकस्थितेर्दंडकपाटादिकरणविशेषादपकर्षणादिकर्मविशेषाद्वेति ब्रूम । न चैव रत्नत्रयहेतुता मुक्तेर्व्याहन्यते निश्चयनयादयोगिकेवलिचरमसमयवर्तिनो रत्नत्रयस्य मुक्तिहेतुत्वव्यवस्थिते । ननु स्थितस्याप्यमोहस्य मोहविशेषात्मकविवक्षानुपपत्ते कुत श्रेयोमार्गवचनप्रवृत्तिरिति च न मतव्य । तीर्थकरत्वनामकर्मणा पुण्यातिशयेन तस्यागमलक्षणतीर्थकरत्वश्रिय सपादनात्तीर्थकरत्वनामकर्म तु दर्शनविशुद्ध्यादिभावनाबलभावि विभावयिष्यते । न च मोहवति विवक्षानातरीयकत्व वचनप्रवृत्तेरुपलभ्य प्रक्षीणमोहेपि तस्य तत्पूर्वकत्वसाधन श्रेय शरीरत्वादे पूर्वसर्वज्ञत्वादिसाधनानुषगात् वचोविवक्षानातरीयकत्वासिद्धेश्चेति निरवद्य सम्यग्दर्शनादित्रयहेतुकमुक्तिवादिना श्रेयोमार्गोपदेशित्वम् ॥

ज्ञानमात्रात्तु यो नाम मुक्तिमभ्येति कश्चन ।
तस्य तत्र ततः पूर्वमज्ञत्वात्पामरादिवत् ॥ ४६ ॥
नापि पश्चादवस्थानाभावाद्वाग्वृत्त्ययोगतः ।
आकाशस्येव मुक्तस्य कोपदेशप्रवर्तनम् ॥ ४७ ॥

साक्षादशेषतत्त्वज्ञानात्पूर्वमागमनानन्तराद्योगिन श्रेयोमार्गोपदेशित्वमविरुद्धमज्ञत्वासिद्धेरिति न मतव्य । सर्वज्ञकल्पनानर्थक्यात्, परमतानुसरणप्रसक्तेश्च । योगिज्ञानसमकाल तस्य तदित्यप्यसार तत्त्वज्ञानपूर्वत्वविरोधात्तदुपदेशस्य तत्त्वज्ञानात्पश्चात्तु मुक्ते खस्येव वाग्वृत्त्यघटनात् शरीरत्वेनावस्थानासभवाद्दूरे सन्मार्गोपदेश ॥

संस्कारस्याक्षयात्तस्य यद्यवस्थानमिष्यते ।
तत्क्षये कारणं वाच्यं तत्त्वज्ञानात्पर त्वया ॥ ४८ ॥

न हि तत्त्वज्ञानमेव सस्कारक्षये कारणमवस्थानविरोधस्य तदवस्थत्वात् ।

संस्कारस्यायुराख्यस्य परिक्षयनिबंधनम् ।
धर्ममेव समाधिः स्यादिति केचित्प्रचक्षते ॥ ४९ ॥
विज्ञानात्सोपि यद्यन्यः प्रतिज्ञाव्याहतिस्तदा ।
स चारित्रविशेषो हि मुक्तेर्मार्गः स्थितो भवेत् ॥ ५० ॥

तत्त्वज्ञानादन्यत एव सप्रज्ञातयोगात्ससारक्षये मुक्तिसिद्धिस्तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरिति प्रतिज्ञा हीयते समाधिविशेषश्च चारित्रविशेष स्याद्वादिना मुक्तिमार्गो व्यवस्थित स्यात् ॥

ज्ञानमेव स्थिरीभूतं समाधिरिति चेन्मतम् ।
तस्य प्रधानधर्मत्वे निवृत्तिस्तत्क्षयाद्यदि ॥ ५१ ॥
तदा सोपि कुतो ज्ञानादुक्तदोषानुषंगतः ।
समाध्यंतरतश्चेन्न तुल्यपर्यनुयोगत. ॥ ५२ ॥
तस्य पुंसः स्वरूपत्वे प्रागेव स्यात्परिक्षय ।
सस्कारस्यास्य नित्यत्वान्न कदाचिदसंभवः ॥ ५३ ॥

आविर्भावतिरोभावावपि नात्मस्वभावगौ ।
परिणामो हि तस्य स्यात्तथा प्रकृतिवच्च तौ ॥ ५४ ॥
ततः स्याद्वादिनां सिद्धं मतं नैकांतवादिनाम् ।
बहिरंतश्च वस्तूनां परिणामव्यवस्थितेः ॥ ५५ ॥

न स्थिरज्ञानात्मकः संप्रज्ञातो योगः संस्कारक्षयकारणमिष्यते यतस्तस्य प्रधानधर्मत्वात्तत्क्षयान्मुक्ति[ः स्य]ात् । सोपि च तत्क्षयो ज्ञानादज्ञानाद्वा समाधेरिति पर्यनुयोगस्य समानत्वादनवस्थानमाशक्यते । नापि [पु]रुषस्वरूपमात्रं समाधिर्येन तस्य नित्यत्वान्नित्यं मुक्तिरापाद्यते तदाविर्भावतिरोभावाभावादन्यथा प्रधानवत्पु[रुषस्या]पि परिणामसिद्धेः सर्वपरिणामीति स्याद्वादाश्रयणं प्रसज्येत । किं तर्हि? विशिष्टं पुरुषस्वरूपमसंप्रज्ञात[यो]गः संस्कारक्षयकारणं । न च प्रतिज्ञाव्याघातस्तत्त्वज्ञानाज्जीवन्मुक्तेरास्थानात्तत्काले तत्त्वोपदेशघटनात्पर[मनि]निःश्रेयसस्य समाधिविशेषात्संस्कारक्षये प्रतिज्ञानादिति वदन्नंधसर्पविलप्रवेशन्यायेन स्याद्वादिदर्शन[म]ाश्रयतीत्युपदर्श्यते ॥

मिथ्यार्थाभिनिवेशेन मिथ्याज्ञानेन वर्जितम् ।
यत्पुंरूपमुदासीनं तच्चेद्ध्यानं मतं तव ॥ ५६ ॥
हंत रत्नत्रयं किं न ततः परमिहेष्यते ।
यतो न तन्निमित्तत्वं मुक्तेरास्थीयते त्वया ॥ ५७ ॥

ननु च मिथ्यार्थाभिनिवेशेन वर्जितं पुरुषस्य स्वरूपं न सम्यग्दर्शनं तस्य तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणत्वात्, [न]ापि मिथ्याज्ञानेन वर्जितं तत्सम्यग्ज्ञानं तस्य स्वार्थावायलक्षणत्वात्, उदासीनं च न पुरूपं सम्यक्[च]ारित्रं तस्य गुप्तिसमितिव्रतभेदस्य बाह्याभ्यंतरक्रियाविशेषोपरमलक्षणत्वात् येन तथाभूतरत्नत्रयमेव [म]ोक्षस्य कारणमस्माभिरास्थीयते । मिथ्याभिनिवेशमिथ्याज्ञानयोः प्रधानविवर्तितया समाधिविशेषकाले [प्र]धानसंसर्गाभावे पुरुषस्य तद्वर्जितत्वेपि स्वरूपमात्रावस्थानात् । तदुक्तं । "तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थान"मिति [क]श्चित् । तदसत् । संप्रज्ञातयोगकालेपि तादृशः पुरूपस्याभावात्परमनिःश्रेयसप्रसक्तेः । तदा वैराग्यतत्त्व[ज्ञ]ानाभिनिवेशात्मकप्रधानसंसर्गसद्भावान्नासंप्रज्ञातयोगोस्ति, यतः परममुक्तिरिति चेत्तर्हि रत्नत्रयाज्जी[व]न्मुक्तिरित्यायातं प्रतिज्ञाव्याघातः परमतप्रवेशात् । तत्त्वार्थश्रद्धानतत्त्वज्ञानवैराग्याणां रत्नत्रयत्वात्ततो [जी]वन्मुक्तेरार्हंत्यरूपायाः परैरिष्टत्वात् । यदपि द्रष्टुरात्मनः स्वरूपेवस्थानं ध्यानं परममुक्तिनिबंधनं तदपि [न] रत्नत्रयात्मकतां व्यभिचरति, सम्यग्ज्ञानस्य पुरूपत्वात्, तस्य तत्त्वार्थश्रद्धानसहचरितत्वात्, परमौदासी[न]्यस्य च परमचारित्रत्वात् ॥

पुरुषो न ज्ञानस्वभाव इति न शक्यव्यवस्थः । तथाहि,—

यद्यज्ञानस्वभावः स्यात्कपिलो नोपदेशकृत् ।
सुपुप्तवत्प्रधानं वाचेतनत्वाद् घटादिवत् ॥ ५८ ॥

यथैव हि सुपुप्तवत्तत्त्वज्ञानरहितः कपिलोऽन्यो वा नोपदेशकारी परस्य घटते तथा प्रधानमपि स्वयमचेतनत्वात्कुटादिवत् ।

तत्त्वज्ञानसंसर्गाद्योगी ज्ञानस्वभाव इति चेत्,—

ज्ञानसंसर्गतोप्येष नैव ज्ञानस्वभावकः ।
व्योम तद्वद्विशेषस्य सर्वथानुपपत्तितः ॥ ५९ ॥

यस्य सर्वथा निरतिशय' पुरुषस्तस्य ज्ञानससर्गादपि न ज्ञानस्वभावोसो गगनवत् । कथमन्यथा चैतन्य पुरुषस्य स्वरूपमिति न विरुध्यते ? ततो न कपिलो मोक्षमार्गस्य प्रणेता येन सस्तुत्य स्यात् ।

एतेनैवेश्वरः श्रेयःपथप्रख्यापनेऽप्रभुः ।
व्याख्यातोऽचेतनो ह्येप ज्ञानादर्थान्तरत्वतः ॥ ६० ॥

नेश्वर श्रेयोमार्गोपदेशी स्वयमचेतनत्वादाकाशवत् । स्वयमचेतनोसौ ज्ञानादर्थान्तरत्वात् तद्वत् । नाप्याश्रयासिद्धो हेतुरीश्वरस्य पुरुषविशेषस्य स्याद्वादिभिरभिप्रेतत्वात् । नापि धर्मिग्राहकप्रमाणबाधित पक्षस्तद्ग्राहिणा प्रमाणेन तस्य श्रेयोमार्गोपदेशित्वेनाप्रतिपत्ते । परोपगमत साधनाभिधानाद्वा न प्रकृत-चोद्यावतार सर्वस्य तथा तद्वचनाप्रतिक्षेपात् ।

विज्ञानसमवायाच्चेच्चेतनोऽयमुपेयते ।
तत्ससर्गात्कथं न ज्ञः कपिलोपि प्रसिद्ध्यति ॥ ६१ ॥

यथेश्वरो ज्ञानसमवायाच्चेतनस्तथा ज्ञानससर्गात्कपिलोपि ज्ञोस्तु । तथापि तस्याज्ञत्वे कथमीश्वरश्चेतनो यतोऽसिद्धो हेतु स्यात् ।

प्रधानाश्रयि विज्ञानं न पुंसो ज्ञत्वसाधनम् ।
यदि भिन्नं कथ पुंसस्तत्तथेष्ट जडात्मभिः ॥ ६२ ॥

प्रधानाश्रित ज्ञान नात्मनो ज्ञत्वसाधन ततो भिन्नाश्रयत्वात्पुरुषान्तरससर्गिज्ञानवदिति चेत् ? तर्हि न ज्ञानमीश्वरस्य ज्ञत्वसाधन ततो भिन्नपदार्थत्वादनीश्वरज्ञानवदिति किं नानुमन्यसे ।

ज्ञानाश्रयत्वतो वेधा नित्य ज्ञो यदि कथ्यते ।
तदेव किंकृत तस्य ततो भेदेपि तत्त्वतः ॥ ६३ ॥

स्रष्टा ज्ञो नित्य ज्ञानाश्रयत्वात् यस्तु न ज्ञ स न नित्य ज्ञानाश्रयो यथा व्योमादि, न च तथा स्रष्टा ततो नित्य ज्ञ इति चेत् । *किंकृत तदा स्रष्टुर्ज्ञानाश्रयत्व ज्ञानाद्भेदेपि वस्तुत इति चिंत्यम् । समवायकृत-*मितिचेत् । समवाय किमविशिष्टो विशिष्टो वा ? प्रथमविकल्पोनुपपन्न ।

कस्मात्,—

समवायो हि सर्वत्र न विशेषकृदेककः ।
कथ स्वादीनि संत्यज्य पुंसि ज्ञानं नियोजयेत् ॥ ६४ ॥

यस्मात् "सर्वेषु समवायिष्वेक एव समवायस्तत्त्व भवेन व्याख्यातम्" इति वचनात् । तस्मात्तेषा विशेषकृत्व नाम येन पुंस्येव ज्ञान नियोजयेदाकाशादिपरिहारेण इति बुध्यामहे । सत्तावदेकत्वेपि समवायस्य प्रतिविशिष्टपदार्थविशेषणतया विशेषकारित्वमिति चेत्, तर्हि विशिष्ट समवाय प्रति विशेष्य सत्तावदेव इति प्राप्तो द्वितीय पक्ष । तत्र च—

विशिष्टः समवायोऽयमीश्वरज्ञानयोर्यदि ।
तदा नानात्वमेतस्य प्राप्त संयोगवत्तकम् ॥ ६५ ॥

न हि, सयोग प्रतिविशेष्य विशिष्टो नाना न भवति दटपुरुषसयोगात् पटधूपसयोगस्याभेदा-प्रतीते । सयोगत्वेनाभेद एवेति चेत्, तदपि ततो यदि भिन्नमेव तदा कथमस्यैकत्वे सयोगयोरेकत्व ? तन्नाना सयोगोभ्युपेयोऽन्यथा स्वमतविरोधात् । तद्वत्समवायोनेक प्रतिपद्यता, ईश्वरज्ञानयो समवाय, पटरूपयो समवाय इति विशिष्टप्रत्ययोत्पत्ते । समवायिविशेषात्समवाये विशिष्ट प्रत्यय इति चेत्,

तर्हि संयोगिविशेषात्संयोगे विशिष्टप्रत्ययोस्तु । शिथिलः संयोगो निबिडः संयोग इति प्रत्ययो यथा संयोगे तथा नित्यः समवायः कदाचित्समवाय इति समवायेपि । समवायिनो नित्यत्वकादाचित्कत्वाभ्यां समवाये तत्प्रत्ययोत्पत्तौ संयोगिनो शिथिलत्वनिबिडत्वाभ्यां संयोगे तथा प्रत्ययः स्यात् । स्वतः संयोगिनोर्निबिडत्वे संयोगोनर्थक इति चेत्, स्वतः समवायिनोर्नित्यत्वे समवायोनर्थकः किं न स्यात् । इहेदं समवेतमिति प्रतीतिः समवायस्यार्थ इति चेत्, संयोगस्येहेदं संयुक्तमिति प्रतीतिरर्थोस्तु । ततो न संयोगसमवाययोर्विशेषोन्यत्र विष्वग्भावाविष्वग्भावस्वभावाभ्यामिति तयोर्नानात्वं कथंचित्सिद्धं । समवायस्य नानात्वे अनित्यत्वप्रसंगः संयोगवदिति चेत् । न । आत्मभिर्व्यभिचारात्, कथंचिदनित्यत्वस्येष्टत्वाच्च । किं च—

अनाश्रयः कथं चायमाश्रयैर्युज्यतेंजसा ।
तद्विशेषणता येन समवायस्य गम्यते ॥ ६६ ॥

येषामनाश्रयः समवाय इति मतं तेषामात्मज्ञानादिभिः समवायिभिः कथं संबध्यते ? संयोगेनेति चेन्न । तस्याद्रव्यत्वेन संयोगानाश्रयत्वात् । समवायेनेति चायुक्तं । स्वयं समवायांतरानिष्टेः । विशेषणभावेनेति चेत्, कथं समवायिभिरसंबद्धस्य तस्य तद्विशेषणभावो निश्चीयते ? समवायिनो विशेष्यात्समवायो विशेषणमिति प्रतीतेर्विशेषणविशेष्यभाव एव संबंधः समवायिभिः समवायस्येति चेत् । स तर्हि ततो यद्यभिन्नस्तद्वद्वा समवायिना तादात्म्यसिद्धिरभिन्नादभिन्नानां तेषां तद्भेदविरोधात् । भिन्न एवेति चेत् कथं तैर्व्यपदिश्यते ? परस्माद्विशेषणविशेष्यभावादिति चेत्, स एव पर्यनुयोगोऽनवस्थानं च । सुदूरमपि गत्वा स्वसंबंधिभिः संबंधस्य तादात्म्योपगमे परमतप्रसिद्धेर्न समवायिविशेषणत्वं नाम ॥

विशेषणत्वे चैतस्य विचित्रसमवायिनाम् ।
विशेषणत्वे नानात्वप्रासिर्दंडकटादिवत् ॥ ६७ ॥

सत्यपि समवायस्य नानासमवायिनां विशेषणत्वे नानात्वप्राप्तिर्दंडकटादिवत् । न हि युगपन्नानार्थविशेषणमेकं दृष्टं । सत्त्वं दृष्टमिति चेन्न । तस्य कथंचिन्नानारूपत्वात् । तदेकत्वैकांते घटः सन्निति प्रत्ययोत्पत्तौ सर्वथा सत्त्वस्य प्रतीतत्वात् सर्वार्थसत्त्वप्रतीत्यनुषंगात्कचित्सत्त्वासंदेहो न स्यात् । सत्त्वं सर्वात्मना प्रतिपन्नं न तु सर्वार्थास्तद्विशेष्या इति । तदा कचित्सत्त्वासंदेहे घटविशेषणत्वं सत्त्वस्यान्यदन्यदर्थांतरविशेषणत्वमित्यायातमनेकरूपत्वं । नानार्थविशेषणत्वं नाना न पुनः सत्त्वं तस्य ततो भेदादितिचेत् । तर्हि घटविशेषणत्वाधारत्वेन सत्त्वस्य प्रतीतौ सर्वार्थविशेषणत्वाधारत्वेनापि प्रतिपत्तेः स एव संशयापायः सर्वार्थविशेषणत्वाधारत्वस्य ततोनर्थांतरत्वात् । तस्यापि नानारूपस्य सत्त्वाद्भेदे नानार्थविशेषणत्वान्नानारूपादनर्थांतरत्वसिद्धेः । सिद्धं नानास्वभावं सत्त्वं सकृन्नानार्थविशेषणं । तद्वत्समवायोस्तु । द्रव्यत्वादिसामान्यं द्वित्वादिसंख्यानं पृथक्त्वाद्यवयविद्रव्यमाकाशादि विभुद्रव्यं च स्वयमेकमपि पुरा यदनेकार्थविशेषणमित्येतदनेन निरस्तं । सर्वथैकस्य तथाभावविरोधसिद्धेरिति न [illegible] रिकल्पितस्वभावः समवायोस्ति, येनेश्वरस्य सदा ज्ञानसमवायितोपपत्तेर्ज्ञत्वं

कीदृशस्तर्हि समवायोऽस्तु ?—

ततोऽर्थस्यैव [illegible]

[illegible]

[illegible] भात कथंचि[illegible] । न हि

प्रत्यक्षं तद्ग्राहकं तत्रेदं द्रव्यमयं गुणादिरयं समवाय इति भेदप्रतिभासाभावात्। नाप्यनुमानं लिंगाभावात्। इहेदमिति प्रत्ययो लिंगमिति चेत्। न। तस्य समवायितादात्म्यस्वभावसमवायसाधकत्वेन विरुद्धत्वात्। नित्यसर्वगतैकरूपस्य समवायेनानांतरीयकत्वात् गुणादीनां द्रव्यत्वात्कथंचित्तादात्म्यावभासनस्य द्रव्यपरिणामत्वस्य भावात्साधनशून्यं साध्यशून्यं च निदर्शनमिति चेन्न, अत्यंतभेदस्य ततस्तेषामनिश्चयात्तदसिद्धेः। गुणगुणिनौ क्रियातद्वंतौ जातितद्वंतौ च परस्परमत्यंतं भिन्नौ भिन्नप्रतिभासत्वात् घटपटवदित्यनुमानमपि न तद्भेदैकांतसाधनं, कथंचिद्भिन्नप्रतिभासत्वस्य हेतोः कथंचिद्भेदसाधनतया विरुद्धत्वात् सिध्यभावात्। न हि गुणगुण्यादीनां सर्वथा भेदप्रतिभासोस्ति कथंचित्तादात्म्यप्रतिभासनात्। तथाहि। गुणादयस्तद्वतः कथंचिदभिन्नास्ततोऽशक्यविवेचनत्वान्यथानुपपत्तेः। किमिदमशक्यविवेचनत्वं नाम? विवेकेन ग्रहीतुमशक्यत्वमितिचेदसिद्धं गुणादीनां द्रव्याद्भेदेन ग्रहणात्। तद्बुद्धौ द्रव्यस्याप्रतिभासनात् द्रव्यबुद्धौ च गुणादीनामप्रतीतेः। देशभेदेन विवेचयितुमशक्यत्वं तदिति चेत्, कालाकाशादिभिरनैकांतिकं साधनमिति कश्चित्। तदनवबोधविजृंभितं। स्वाश्रयद्रव्याद्द्रव्यांतरं नेतुमशक्यत्वस्याशक्यविवेचनत्वस्य कथनात्। न च तदसिद्धमनैकांतिकं वा साध्यधर्मिणि सद्भावाद्विपक्षाद्व्यावृत्तेश्च। तत्र गुणादीनां कथंचिद्द्रव्यतादात्म्यपरिणामेनावभासनमसिद्धं, नापि द्रव्यपरिणामत्वं येन साध्यशून्यं साधनशून्यं वा निदर्शनमनुमन्यते। समवायो वार्थस्तैन पर्यायो न सिध्येत्, सिद्धेपि समवायस्य द्रव्यपरिणामत्वे नानात्वे च किं सिद्धमिति प्रदर्शयति,—

तदीश्वरस्य विज्ञानसमवायेन या ज्ञता।
सा कथंचित्तादात्म्यपरिणामेन नान्यथा॥ ६९॥
तथानेकांतवादस्य प्रसिद्धिः केन वार्यते।
प्रमाणबाधनाद्भिन्नसमवायस्य तद्वतः॥ ७०॥

तदेवं समवायस्य तत्त्वतो भिन्नस्य सर्वथा प्रत्यक्षादिबाधनात्तदबाधितद्रव्यपरिणामविशेषस्य समवायप्रसिद्धेर्ज्ञानसमवायाद् ज्ञो महेश्वर इति कथंचित्तादात्म्यपरिणामादेवोक्तं स्यात्। स च मोक्षमार्गस्य प्रणेतेति भगवानर्हन्नेव नामांतरेण स्तूयमानः केनापि वारयितुमशक्यः। परस्तु कपिलादिवदज्ञो न तत्प्रणेता नाम।

सुगतोपि न मार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते।
तृष्णाविद्याविनिर्मुक्तस्तत्समाख्यातवद्भिवत्॥ ७१॥

योप्याह। अविद्यातृष्णाभ्यां विनिर्मुक्तत्वात्प्रमाणभूतो जगद्धितैषी सुगतो मार्गस्य शास्तेति। सोपि न प्रेक्षावान्। तथा व्यवस्थित्यघटनात्। न हि शोभनं संपूर्णं वा गतः सुगतो व्यवतिष्ठते, क्षणिकनिरास्रवचित्तस्य प्रज्ञापारमितस्य शोभनत्वसंपूर्णत्वाभ्यामिष्टस्य सिद्ध्युपायापायात्। भावनाप्रकर्षपर्यंतस्तत्सिद्ध्युपाय इति चेत्। न। भावनाया विकल्पात्मकत्वेनातत्त्वविषयायाः प्रकर्षपर्यंतप्राप्तायास्तत्त्वज्ञानवैतृष्ण्यस्वभावोदयविरोधात्। न हि सा श्रुतमयी तत्त्वविषया श्रुतस्य प्रमाणत्वानुपगमात्। तत्त्वविवक्षायाः प्रमाणं सेति चेत् तर्हि चिंतामयी स्यात्। तथा च न श्रुतमयी भावना नाम। परार्थानुमानरूपा श्रुतमयी स्वार्थानुमानात्मिका चिंतामयीति विभागोपि न श्रेयान्। सर्वथा भावनायास्तत्त्वविषयत्वायोगात्। तत्त्वप्रापकत्वाद्वस्तुविषयत्वमिति चेत्, कथमवस्त्वालंबना सा वस्तुनः प्रापिका। तदध्यवसायात्तत्र प्रवर्तकत्वादिति चेत्। किं पुनरध्यवसायो वस्तु विषयीकुरुते यतोस्य तत्र प्रवर्तकत्वं। स्वलक्षणदर्शनवशप्रभावोऽ-

ध्यवसाय प्रवृत्तिविषयोपदर्शकत्वात्प्रवर्तक इति चेत्, प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्पस्तथास्तु समारोपव्यवच्छेदकत्वादनुमानाध्यवसायस्य तथाभावे दर्शनोत्थाध्यवसायस्य किमतथाभावस्तदविशेषात् । प्रवृत्तस्यारोपस्य व्यवच्छेदोध्यवसाय प्रवर्तको न पुनः प्रवर्तिष्यमाणस्य व्यवच्छेदक इति ब्रुवाणः कथ परीक्षको नाम तत्त्वार्थवासनाजनिताध्यवसायस्य वस्तुविषयतायामनुमानाध्यवसायस्यापि सेष्टेति तदात्मिकाभावना न तत्त्वविषयतो नाविद्याप्रसूतिहेतुरविज्ञातो विद्योदयविरोधात् । नन्वविद्यानुकूलाया एवाविद्याया विद्याप्रसवनहेतुत्व विरुद्ध न पुनर्विद्यानुकूलाया सर्वस्य तत एव विद्योदयोपरमादन्यथा विद्यानादित्वप्रसक्ते. ससारप्रवृत्त्ययोगादिति चेत् । न । स्याद्वादिना विद्याप्रतिवधकाभावाद्विद्योदयस्येष्टे । विद्यास्वभावो ह्यात्मा तदावरणोदये स्यादविद्याविवर्त स्वप्रतिवधकाभावे तु स्वरूपे व्यवतिष्ठत इति नाविद्यैवानादिर्विद्योदयनिमित्ता सकलविद्यामुपेयामपेक्ष्य देशविद्या तदुपायरूपा भवत्यविद्यैवेति चेत् । न । देशविद्याया देशत प्रतिवधकाभावादविद्यात्वविरोधात् । या तु केनचिदशेन प्रतिवधकस्य सद्भावादविद्यात्मन सापि न विद्योदयकारण तदभाव एव विद्याप्रसूतेरिति न विद्यात्मिका भावना गुरुणोपदिष्टा साध्यमाना सुगतत्वहेतुर्यत सुगतो व्यवतिष्ठते । भवतु वा सुगतस्य विद्यावैतृष्ण्यसप्राप्तिस्तथापि न शास्तृत्व व्यवस्थानाभावात् । तथाहि । सुगतो न मार्गस्य शास्ता व्यवस्थानविकलत्वात् खड्गिवत् । व्यवस्थानविकलोसावविद्यातृष्णाविनिर्मुक्तत्वात्तद्वत् ।

जगद्धितैषितासक्तेर्बुद्धो यद्यवतिष्ठते ।
तथैवात्महितैषित्वबलात् खड्गीह तिष्ठतु ॥ ७२ ॥

बुद्धो भवेय जगतो हितायेति भावनासामर्थ्यादविद्यातृष्णाप्रक्षयेपि सुगतस्य व्यवस्थाने खड्गिनोप्यात्मान शमयिष्यामीति भावनाबलाद्व्यवस्थानमस्तु विशेषाभावात ।

तथागतोपकार्यस्य जगतोऽनंतता यदि ।
सर्वदावस्थितौ हेतुर्मतः सुगतसंततेः ॥ ७३ ॥
खड्गिनोप्युपकार्यस्य स्वसंतानस्य किं पुनः ।
न स्यादनंतता येन तन्निरन्वयनिर्वृतिः ॥ ७४ ॥
स्वचित्तशमनात्तस्य संतानो नोत्तरत्र चेत् ।
नात्मानं शमयिष्यामीत्यभ्यासस्य विधानतः ॥ ७५ ॥
न चांत्यचित्तनिष्पत्तौ तत्समाप्तिर्विभाव्यते ।
तत्रापि शमयिष्यामीत्यैष्यचित्तव्यपेक्षणात् ॥ ७६ ॥
चिंतांतरसमारंभि नांत्यं चित्तमनास्रवम् ।
सहकारिविहीनत्वात्तादृग्दीपशिखा यथा ॥ ७७ ॥
इत्ययुक्तमनैकांताद्बुद्धचित्तेन तादृशा ।
हितैषित्वनिमित्तस्य सद्भावोपि समो द्वयोः ॥ ७८ ॥
चरमत्वविशेषस्तु नेतरस्य प्रसिद्ध्यति ।
ततोऽनंतरनिर्वाणसिद्ध्यभावात्प्रमाणतः ॥ ७९ ॥

खड्गिनो निरास्रव चित्त चित्तातर नारभते जगद्धितैषित्वाभावे चरमत्वे च सति सहकारिरहितत्वात् तादृग्दीपशिखावदित्ययुक्त, सहकारिरहितत्वस्य हेतोर्बुद्धचित्तेनानैकातात्, तद्विशेषणस्य हितैषित्वाभावस्य

चरमत्वस्य वासिद्धत्वात् । समान हि तावद्धितपित्व सङ्गिसुगतयोरात्मजगद्विषय । सर्वविषय हितैषित्व सङ्गिनो नास्त्येवेति चेत्, सुगतस्यापि कृतकृत्येषु तदभावात् । तत्र तद्भावे वा सुगतस्य यत्किंचनकारित्व प्रवृत्तिर्नैष्फल्यात् । यत्तु देशतोऽकृतकृत्येषु तस्य हितैषित्व तत्खड्गिनोपि स्वचित्तेपूत्तरेष्वस्तीति न जगद्धितैषित्वाभाव सिद्ध । नापि चरमत्व प्रमाणाभावात् । चरम निरास्रव खड्गिचित्त स्वोपादेयानारभकत्वाद्वर्तिस्नेहादिशून्यदीपादिक्षणवदिति चेत् । न । अन्योन्याश्रयणात् । सति हि तस्य स्वोपादेयानारभकत्वे चरमत्वस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ च स्वोपादेयानारभकत्वसिद्धिरिति नाप्रमाणसिद्धविशेषणो हेतुर्विपक्षवृत्तिश्च । खड्गिसतानस्यानतत्वप्रतिषेधायाल येनोत्तरोत्तरेष्वचितापेक्षयात्मान शमयिष्यामीत्यभ्यासविधानात्स्वचित्तकस्य शमनेपि तत्सतानस्यापरिसमाप्तिसिद्धेर्निरन्वयनिर्वाणाभाव । सुगतस्यैवानतजगदुपकारस्य न व्यवतिष्ठेत तथापि कस्यचिच्छातनिर्वाणे सुगतस्य तदस्तु । ततः सुष्ठु गत एव सुगत । स च कथ मार्गस्य प्रणेता नाम ॥

माभूत्तच्छातनिर्वाणं सुगतोस्तु प्रमात्मकः ।
शास्तेति चेन्न तस्यापि वाक्प्रवृत्तिविरोधतः ॥ ८० ॥

न कस्यचिच्छातनिर्वाणमस्ति येन सुगतस्य तद्भवदापाद्यते निरास्रवचित्तोत्पादलक्षणस्य निर्वाणस्येष्टत्वात् । तत शोभन सपूर्ण वा गत सुगत प्रमात्मक शास्ता मार्गस्येति चेत् । न । तस्यापि विधूतकल्पनाजालस्य विवक्षाविरहाद्वाच प्रवृत्तिविरोधात् ॥

विशिष्टभावनोद्भूतपुण्यातिशयतो ध्रुवम् ।
विवक्षामंतरेणापि वाग्वृत्तिः सुगतस्य चेत् ॥ ८१ ॥

बुद्धभावनोद्भूतत्वाद्बुद्धत्व सवर्तकाद्धर्मविशेषाद्विनापि विवक्षाया बुद्धस्य स्फुट वाग्वृत्तिर्यदि तदा स सान्वयो निरन्वयो वा स्यात् । किं चात —

सिद्धं परमत तस्य सान्वयत्वे जिनत्वतः ।
प्रतिक्षणविनाशित्वे सर्वथार्थक्रियाक्षतिः ॥ ८२ ॥

न सान्वय सुगतो येन तीर्थंकरत्वभावनोपात्ततीर्थकरत्वनामकर्मणोतिशयवत पुण्याद्वागमलक्षण तीर्थं प्रवर्तयतोऽर्हतो विवक्षारहितस्य नामातरकरणात् स्याद्वादिमत सिध्येत् । नापि प्रतिक्षणविनाशी सुगत क्षणे शास्ता येनास्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाक्षतिरापाद्यते । किं तर्हि? सुगतसतान शास्तेति यो ब्रूयात्तस्यापि स सतान किमवस्तु वस्तु वा स्यात्? उभयत्रार्थक्रियाक्षतिपरमतसिद्धी तदवस्थे । तथाहि—

संतानस्याप्यवस्तुत्वादन्यथात्मा तथोच्यताम् ।
कथंचिद्द्रव्यतादात्म्याद्विनाशस्तस्य संभवात् ॥ ८३ ॥

स्वयमपरामृष्टभेदा पूर्वोत्तरक्षणा सतान इति चेत् तर्हि तस्यावस्तुत्वादर्थक्रियाक्षति सतानिभ्यस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्वस्यावस्तुत्वेन व्यवस्थापनात् । सतानस्य वस्तुत्वे वा सिद्ध परमतमात्मनस्तथाभिधानात् । कथंचिद्द्रव्यतादात्म्येनैव पूर्वोत्तरक्षणाना सतानत्वसिद्धे प्रत्यासत्त्यतरस्य व्यभिचारात्, तात्त्विकतानभ्युपगमाच्च ।

पूर्वकालविवक्षातो नष्टाया अपि तत्त्वतः ।
सुगतस्य प्रवर्तंते वाच इत्यपरे विदुः ॥ ८४ ॥

यथा जाग्रद्विज्ञानान्नष्टादपि प्रबुद्धविज्ञानं दृष्टं तथा नष्टायाः पूर्वविवक्षायाः सुगतस्य वाचोपि प्रवर्तमानाः संभाव्या इति चेत्—

तेषां सवासनं नष्टं कल्पनाजालमर्थकृत् ।
कथं न युक्तिमध्यास्ते शुद्धस्यातिप्रसंगतः ॥ ८५ ॥

यत्सवासनं नष्टं तन्न कार्यकारि यथात्मीयाभिनिवेशलक्षणं कल्पनाजालं । सुगतस्य सवासनं नष्टं च विवक्षाख्यकल्पनाजालमिति न पूर्वविवक्षातोस्य वाग्वृत्तिर्युक्तिमधिवसति । जाग्रद्विज्ञानेन व्यभिचारी हेतुरिति चेत् । न । सवासनग्रहणात् । तस्य हि वासनाप्रबोधे सति स्वकार्यकारित्वमन्यथातिप्रसंगात् । सुगतस्य विवक्षा वासनाप्रबोधोपगमे तु विवक्षोत्पत्तिप्रसक्तेः कुतोऽस्यत कल्पनाविलयः । स्यान्मतं । सुगतवाचो विवक्षापूर्विका वाक्त्वादसदादिवाग्वत् । तद्विवक्षा च बुद्धदशायां न संभवति, तत्संभवे बुद्धत्वविरोधात् । सामर्थ्यात् पूर्वकालभाविनी विवक्षा वाग्वृत्तिकारणं गोत्रस्खलनवदिति । तदयुक्तम् । गोत्रस्खलनस्य तत्कालविवक्षापूर्वकत्वप्रतीतेः, तद्धि पद्मावतीतिवचनकाले वासवदत्तेतिवचनं । न च वासवदत्ताविवक्षा तद्वचनहेतुरन्यदा च तद्वचनमिति युक्तं । प्रथमं पद्मावतीविवक्षा हि वत्सराजस्य जाता तदनंतरमाश्वेवात्यताभ्यासवशाद्वासवदत्ताविवक्षा तद्वचनं चेति सर्वजनप्रसिद्धं । कथमन्यथान्यमनस्केन मया प्रस्तुतातिक्रमेणान्यदुक्तमिति समत्ययः स्यात् । तथा च कथमतीतविवक्षापूर्वकत्वे सुगतवचनस्य गोत्रस्खलनमुदाहरणं येन विवक्षामंतरेणैव सुगतवाचो न प्रवर्तेरन् । सुषुप्तवचोवत् प्रकारांतरासंभवात् । न हि सुषुप्तस्य सुषुप्तदशायां विवक्षासंवेदनमस्ति तदभावप्रसंगात् । पश्चादनुमानांतरविवक्षासंवेदनमिति चेत् । न । लिंगाभावात् । वचनादि लिंगमिति चेत्, सुषुप्तवचनादिर्जाग्रद्वचनादिर्वा ? प्रथमपक्षे व्याप्त्यसिद्धिः, स्वतः परतो वा सुषुप्तवचनादेर्विवक्षापूर्वकत्वेन प्रतिपत्तुमशक्तेः । जाग्रद्वचनादिस्तु न सुषुप्तविवक्षापूर्वको दृष्ट इति तदगमक एव । सन्निवेशादिवज्जगत्कृतकत्वसाधने यादृशामभिनवकूपादीनां सन्निवेशादि धीमत्कारणकं दृष्टं तादृशामदृष्टधीमत्कारणानामपि जीर्णकूपादीनां तद्गमकं नान्यादृशानां भूधरादीनामिति ब्रुवाणाः यादृशां जाग्रदादीनां विवक्षापूर्वकं वचनादि दृष्टं तादृशामेव देशांतरादिवर्तिनां तत्तद्गमकं नान्यादृशां सुषुप्तादीनामिति कथं न प्रतिपद्यते । तथा प्रतिपत्तौ च न सुगतस्य विवक्षापूर्विका वाग्वृत्तिः साक्षात्परंपरया वा शुद्धस्य विवक्षापायादन्यथातिप्रसंगात् ।

सान्निध्यमात्रतस्तस्य चिंतारत्नोपमस्य चेत् ।
कुड्यादिभ्योपि वाचः स्युर्विनेयजनसंमताः ॥ ८६ ॥

सत्यं न सुगतस्य वाचो विवक्षापूर्विकास्तत्सन्निधानमात्रात् कुड्यादिभ्योपि यथा प्रतिपत्तुरभिप्रायं तदुद्भूतेश्चिंतारत्नोपमत्वात्सुगतस्य । तदुक्तं । "चिंतारत्नोपमानो जगति विजयते विश्वरूपोप्यरूप" इति केचित् । ते कथमीश्वरस्यापि सन्निधानाज्जगदुद्भवतीति प्रतिषेद्धुं समर्थाः, सुगतेश्वरयोरनुपकारकत्वादिना सर्वथा विशेषाभावात् ।

तथाहि—

किमेवमीश्वरस्यापि सांनिध्याज्जगदुद्भवत् ।
निषिध्यते तदा चैव प्राणिनां भोगभूतये ॥ ८७ ॥
सर्वथानुपकारित्वान्नित्यस्येशस्य तन्न चेत् ।
सुगतस्योपकारित्वं देशनासु किमस्ति ते ॥ ८८ ॥

तद्भावभाविता मात्रा तस्य ता इति चेन्मतम् ।
पिशाचादेस्तथैवैताः किं न स्युरविशेषतः ॥ ८९ ॥
तस्यादृश्यस्य तद्धेतुभावनिश्चित्यसंभवे ।
सुगतः किं नु दृश्यस्ते येनासौ तन्निबंधनम् ॥ ९० ॥
ततोनाश्वास एवैतद्देशनासु परीक्षया ।
सतां प्रवर्तमानामिति कैश्चित्सुभाषितम् ॥ ९१ ॥

तदेव न सुगतो मार्गस्योपदेष्टा प्रमाणत्वाभावादीश्वरवत् । न प्रमाणमसौ तत्त्वपरिच्छेदकत्वाभावाद्यद्वत् । न तत्त्वपरिच्छेदकोसौ सर्वथार्थक्रियारहितत्वाच्चद्देव । न चार्थक्रियारहितत्वमसिद्धं क्षणिकस्य क्रमाक्रमाभ्यां तद्विरोधान्नित्यवत् । स्यान्मतं । संवृत्त्यैव सुगतः शास्ता मार्गस्येष्यते न वस्तुतश्चित्राद्वैतस्य सुगतत्वादिति । तदसत् । सुतरां तस्य शास्तृत्वायोगात् । तथाहि—

चित्राद्यद्वैतवादे च दूरे सन्मार्गदेशना ।
प्रत्यक्षादिविरोधश्च भेदस्यैव प्रसिद्धितः ॥ ९२ ॥

परमार्थतश्चित्राद्वैतं तावन्न संभवत्येव चित्रस्याद्वैतत्वविरोधात् । तद्वद्बहिरर्थस्याप्यन्यथा नानैकत्वसिद्धेः । स्यान्मतं । चित्राकाराप्येका बुद्धिर्बाह्यचित्रविलक्षणत्वात् । शक्यविवेचनं हि बाह्यं चित्रमशक्यविवेचना स्वबुद्धिर्नीलाद्याकारा इति । तदसत् । बाह्यद्रव्यस्य चित्रपर्यायात्मकस्याशक्यविवेचनत्वाविशेषाच्चित्रैकरूपतापत्तेः । यथैव हि ज्ञानस्याकारास्ततो विवेचयितुमशक्यास्तथा पुद्गलादेरपि रूपादयः । नानारत्नराशौ बाह्ये पद्मरागमणिरयं चन्द्रकांतमणिश्चायमिति विवेचनं प्रतीतमेवेति चेत् । तर्हि नीलाद्याकारैकज्ञानेपि नीलाकारोयं पीताकारश्चायमिति विवेचनं किं न प्रतीतं? चित्रप्रतिभासकाले तन्न प्रतीयत एव पश्चात्तु नीलाद्याभासानि ज्ञानांतराण्यविद्योदयाद्विवेकेन प्रतीयत इति चेत् । तर्हि मणिराशिप्रतिभासकाले पद्मरागादिविवेचनं न प्रतीयत एव, पश्चात्तु तत्प्रतीतिरविद्योदयादिति शक्यं वक्तुं । मणिराशेर्देशभेदेन विभजनं विवेचनमिति चेत् । भिन्नज्ञानसंतानराशेः समं । एकज्ञानाकारेषु तदभाव इति चेत् । एकमण्याकारेष्वपि । मणेरेकस्य खंडने तदाकारेषु तदस्तीति चेत् । ज्ञानस्यैकस्य खंडने समानं । पराण्येव ज्ञानानि तत्खंडने तथेति चेत् । पराण्येव मणिखंडद्रव्याणि मणिखंडने तानीति समानम् । नन्वेवं विचित्रज्ञानं विवेचयन्नर्थे पततीति तदविवेचनमेवेति चेत्, तर्हि एकत्वपरिणतद्रव्याकारानेव विवेचयन्नानाद्रव्याकारेषु पततीति तदविवेचनमस्तु । ततो यथैकज्ञानाकाराणामशक्यविवेचनत्वं तथैकपुद्गलादिद्रव्याकाराणामपीति ज्ञानवद्बाह्यमपि चित्रं सिध्यत्कथं प्रतिषेध्यं येन चित्राद्वैतं सिध्येत् । न च सिद्धेपि तस्मिन् मार्गोपदेशनास्ति, तत्त्वतो मोक्षतन्मार्गादेरभावात् । संवेदनाद्वैते तदभावोऽनेन निवेदितः । प्रत्यक्षादिभिर्भेदप्रसिद्धेः । तद्विरुद्धं च चित्राद्यद्वैतमिति सुगतमतादन्य एवोपशमविधेर्मार्गः सिद्धः । ततो न सुगतस्तत्प्रणेता ब्रह्मवत् ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च मोचकः ।
न बंधोस्ति न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थता ॥ ९३ ॥
न ब्रह्मवादिनां सिद्धा विज्ञानाद्वैतवत्स्वयम् ।
नित्यसर्वगतैकात्माप्रसिद्धेः परतोपि वा ॥ ९४ ॥

न हि नित्यादिरूपस्य ब्रह्मणः स्वतः सिद्धिः क्षणिकानंशसंवेदनवत् । नापि परतस्तस्यानिष्टेः । अन्यथा

द्वैतप्रसक्तेः। कल्पितादनुमानादेः तत्साधने न तात्त्विकी सिद्धिर्यतो निरोधोत्पत्तिबद्धमोचकबधमुक्तिरहित प्रतिभासमात्रमास्थाय मार्गदेशना दूरोत्सारितैवेत्यनुमन्यते। तदेव तत्त्वार्थशासनारम्भेऽर्हन्नेव स्याद्वाद-नायक स्तुतियोग्योऽस्तदोषत्वात्। अस्तदोषोऽसौ सर्वविस्त्वात्। सर्वविदसौ प्रमाणान्वितमोक्षमार्ग-प्रणायकत्वात्। ये तु कपिलादयोऽसर्वज्ञास्ते न प्रमाणान्वितमोक्षमार्गप्रणायकास्तत एवासर्वज्ञत्वान्नास्त-दोषा इति न परीक्षकजनस्तवनयोग्यास्तेषा सर्वथेहितहीनमार्गत्वात् सर्वथैकातवादिना मोक्षमार्गव्यवस्थानु-पपत्तेरित्युपसह्रियते ॥

ततः प्रमाणान्वितमोक्षमार्गप्रणायकः सर्वविदस्तदोषः।
स्याद्वादभागेव नुतेरिहार्हः सोऽर्हन्परे नेहितहीनमार्गाः ॥ १५ ॥

इति शास्त्रादौ स्तोतव्यविशेषसिद्धि ॥

स्वसंवेदनतः सिद्धः सदात्मा बाधवर्जितात्।
तस्य क्ष्मादिविवर्तात्मन्यात्मन्यनुपपत्तितः ॥ १६ ॥

क्षित्यादिपरिणामविशेषश्चेतनात्मक सकललोकप्रसिद्धमूर्तिरात्मा ततोन्यो न कश्चित्प्रमाणाभावादिति कस्य सर्वज्ञत्ववीतरागत्वे मोक्षो मोक्षमार्गप्रणेतृत्व स्तुत्यता मोक्षमार्गप्रतिपित्सा वा सिध्येत्। तदसिद्धौ च नादिसूत्रप्रवर्तन श्रेय इति योप्याक्षिपति सोपि न परीक्षक। स्वसंवेदनादात्मन सिद्धत्वात्। स्वसवेदन भ्रातमिति चेत्। न। तस्य सर्वदा बाधवर्जितत्वात्। प्रतिनियतदेशपुरुषकालबाधवर्जितेन विपरीतसवेदनेन व्यभिचार इति न मतव्य, सर्वदेति विशेषणात्। न च क्ष्मादिविवर्तात्मके चैतन्यवि-शिष्टकायलक्षणे पुसि स्वसवेदन सभवति, येन ततोर्थांतरमात्मान न प्रसाधयेत्।

स्वसवेदनमसिद्धमित्यत्रोच्यते,—

स्वसंवेदनमप्यस्य बहिःकरणवर्जनात्।
अहंकारास्पदं स्पष्टमबाधमनुभूयते ॥ १७ ॥

न हीद नीलमित्यादि प्रतिभासन स्वसवेदन बाह्येंद्रियजत्वादनहकारास्पदत्वात्, न च तथाह सुखीति प्रतिभासनमिति स्पष्ट तदनुभूयते। गौरोहमित्यवभासनमनेन प्रत्युक्त, करणापेक्षत्वादह गुल्मी-त्यवभासनवत्। करणापेक्ष हीद शरीरात स्पर्शनेंद्रियनिमित्तत्वात्। सुख्यहमित्यवभासनमिति तथास्तु तत एवेति चेत्। न। तस्याहकारमात्राश्रयत्वात्। भ्रात तदिति हि चेन्न। अबाधत्वात्। नन्वह सुखीति वेदन करणापेक्ष वेदनत्वादह गुल्मीत्यादिवेदनवदित्यनुमानबाधस्य सद्भावात्सबाधमेवेति चेत्। किमिदमनुमान करणमात्रापेक्षत्वस्य साधक बहि करणापेक्षत्वस्य साधक वा? प्रथमपक्षे न तत्साधक स्वसवेदनस्यातकरणापेक्षस्येष्टत्वात्। द्वितीयपक्षे प्रतीतिविरोध स्वतस्तस्य बहि करणापेक्षत्वाप्रतीते। स्वरूपमात्रपरामर्शि वाह सुखीत्यावेदनमित्यनुमानादपि तस्य तथाभावासिद्धे। स्वात्मनि क्रियाविरोधात् स्वरूपपरामर्शणमस्यासिद्धमिति चेत्।

तद्विलोपे न वै किंचित्कस्यचिद्व्यवतिष्ठते।
स्वसंवेदनमूलत्वात्स्वेष्टतत्त्वव्यवस्थितेः ॥ १८ ॥

पृथिव्यापस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि, सर्वमुपप्लवमात्रमिति वा स्वेष्ट तत्त्व व्यवस्थापयतस्स्वसवेदन स्वीकर्तु-मर्हत्येव, अन्यथा तदसिद्धे। परपर्यनुयोगमात्र कुरुते न पुनस्तत्त्व व्यवस्थापयतीति चेत्, व्याहतमिद तस्यैवेष्टत्वात्। परोपगमात् परपर्यनुयोगमात्र कुरुते न तु स्वयमिष्टे येन तदेव तत्त्व व्यवस्थापित

भवेदिति चेत् । स परोपगमो यद्युपप्लुतस्तदा न तत परपर्यनुयोगो युक्त । सोनुपप्लुतश्चेत् कथ न स्वयमिष्ट । परोपगमातरादनुपप्लुतो न स्वयमिष्टत्वादिति चेत् । तदपि परोपगमातरमुपप्लुत न वेद्यनिवृत्ते पर्यनुयोग । सुदूरमपि गत्वा कस्यचित्स्वयमिष्टौ सिद्धमिष्टतत्त्वव्यवस्थापन स्वसविदित प्रमाणमन्याकर्ष-त्वन्यथा घटादेरिव तद्व्यवस्थापकत्वायोगात् । न हि स्वयमसविदित वेदन परोपगमेनापि विषयपरिच्छे-दक । वेदनातरविदित तदिष्टसिद्धिनिबधनमिति चेन्न । अनवस्थानात् । तथाहि—

संवेदनांतरेणैव विदिताद्वेदनाद्यदि ।
स्वेष्टसिद्धिरुपेयेत तदा स्यादनवस्थितिः ॥ ९९ ॥
प्राच्यं हि वेदनं तावन्नार्थं वेदयते ध्रुवम् ।
यावन्नान्येन बोधेन बुद्ध्य सोप्येवमेव तु ॥ १०० ॥
नार्थस्य दर्शनं सिद्ध्येत् प्रत्यक्षं सुरमंत्रिणः ।
तथा सति कृतश्च स्यान्मतांतरसमाश्रयः ॥ १०१ ॥

अर्थदर्शन प्रत्यक्षमिति बृहस्पतिमत परित्यज्यैकार्थसमवेतानतरज्ञानवेद्यमर्थज्ञानमिति ब्रुवाण कथ चार्वाको नाम। परोपगमाद्यथाऽवचनमिति चेन्न । स्वसविदितज्ञानवादिन परत्वात्, ततोपि मतातर-समाश्रयस्य दुर्निवारत्वात् । न च तदुपपन्नमनवस्थानात् । इति सिद्ध स्वसवेदन बाधवर्जित सुख्यहमित्यादि कायात्तत्त्वातरतयात्मनो भेद साधयतीति किं नश्चितया ।

विभिन्नलक्षणत्वाच्च भेदश्चैतन्यदेहयोः ।
तत्त्वांतरतया तोयतेजोवदिति मीयते ॥ १०२ ॥

चैतन्यदेहौ तत्त्वातरत्वेन भिन्नौ भिन्नलक्षणत्वात् तोयतेजोवत् । इत्यत्र नासिद्धो हेतु , स्वसवेदन-लक्षणत्वाच्चैतन्यस्य, काठिन्यलक्षणत्वात् क्षित्यादिपरिणामात्मनो देहस्य, तयोर्भिन्नलक्षणत्वस्य सिद्धे । परिणामिपरिणामभावेन भेदसाधने सिद्धसाधनमित्ययुक्त तत्त्वातरतयेति साध्यदेहचैतन्ययो तत्त्वा-न्तरतया भेदसाधनमस्ति विशेषणात् । कुटपटाभ्या भिन्नलक्षणाभ्या तत्त्वातरत्वेन भेदरहिताभ्यामनेकात इति चेन्न । तत्र परेषा भिन्नलक्षणत्वासिद्धेरन्यथा चत्वार्येव तत्त्वानीति व्यवस्थानुपपत्ते । कुट-पटादीना भिन्नलक्षणत्वेपि तत्त्वातराभावे क्षित्यादीनामपि तत्त्वातराभावात् । धारणादिलक्षणसामान्यभे दाच्चेषा तत्त्वातरत्व न लक्षणविशेषभेदात्तेन घटपटादीना तत्प्रसग इति चेत्, तर्हि स्वसविदत्वेतरत्वलक्षण-सामान्यभेदाद्देहचैतन्ययोस्तत्त्वातरत्वसाधनात् कथ कुटपटाभ्या तस्य व्यभिचार । स्याद्वादिना पुनर्विशेष-लक्षणभेदाद्भेदसाधनेपि न ताभ्यामनेकात , कथचित्तत्त्वातरतया तयोर्भेदोपगमात् । सत्त्वादिसामान्य-लक्षणभेदे हेतुरसिद्ध इति चेन्न । कथमन्यथा क्षित्यादिभेदसाधनेपि सोऽसिद्धो न भवेत् । असाधारण-लक्षणभेदस्य हेतुत्वान्नैवमिति चेत्, समानमन्यत्र, सर्वथा विशेषाभावात् ॥

भिन्नप्रमाणवेद्यत्वादित्यप्येतेन वर्णितम् ।
साधितं बहिरंतश्च प्रत्यक्षस्य विभेदतः ॥ १०३ ॥

बहिरतर्मुखाकारयोरिंद्रियजस्वसवेदनयोर्भेदेन प्रसिद्धौ सिद्धमिद साधन वर्णनीय देहचैतन्ये भिन्ने भिन्नप्रमाणवेद्यत्वादिति । करणजज्ञानवेद्यो हि देह स्वसवेदनवेद्य चैतन्य प्रतीतमिति सिद्ध साधन स्वय स्वसवेदनवेद्येन परैरनुमेयेन भिन्नेन चैतन्येन व्यभिचारीति न युक्त, स्वसवेद्यानुमेयस्वभावाभ्या तस्य भेदात् । तत एवैकस्य प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेद्येनाग्निना न तदनैकातिक, नापि मारणशक्त्यात्मकविषद्रव्येण

शक्र तादृशा(?) शक्तिशक्तिमतो कथंचिद्भेदप्रसिद्धे । सर्वथा भेदस्य देहचैतन्ययोरप्यसाधनत्वात् । तथा साधने सद्द्रव्यत्वादिनापि भेदप्रसक्तेर्नोभयोरपि सत्त्वद्रव्यत्वादयोरव्यवतिष्ठेरन् । यथा हि देहस्य चैतन्यात् सत्त्वेन व्यावृत्तौ सत्त्वविरोधस्तथा चैतन्यस्यापि देहात् । एव द्रव्यत्वादिभिर्व्यावृत्तौ चोद्य । भिन्नप्रमाणवेद्यत्वादेवेत्यवधारणाद्वा न केनचिद्व्यभिचारचोदना हेतो सभवति येन विशेषणमेकेनेत्यादि प्रयुज्यते । सदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वमपि नास्य शकनीय, कुत्रचिदभिन्नरूपे भिन्नप्रमाणवेद्यत्वासभवात् । तादृश सर्वस्यानेकस्वभावत्वसिद्धेरन्यथार्थक्रियानुपपत्तेरवस्तुत्वप्रसक्ते. । यदप्यभ्यधायि ॥

क्षित्यादिसमुदायार्थाः शरीरेंद्रियगोचराः ।
तेभ्यश्चैतन्यमित्येतन्न परीक्षाक्षमेरितम् ॥ १०४ ॥

पृथिव्यापस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि, तत्समुदाय शरीरेंद्रियसज्ञाविषय, तेभ्यश्चैतन्यमित्येतदपि न परीक्षाक्षमेरित । शरीरादीना चैतन्यव्यजकत्वकारकत्वयोरयोगात । कुतस्तदयोग. ?

व्यंजका न हि ते तावच्चितो नित्यत्वशक्तितः ।
क्षित्यादितत्त्ववद् जातुः कार्यत्वस्याप्यनिष्टितः ॥ १०६ ॥

नित्य चैतन्य शश्वदभिव्यग्यत्वात् क्षित्यादितत्त्ववत्, शश्वदभिव्यग्य तत्कार्यतानुपगमात् । कदाचित्कार्यत्वोपगमे वाभिव्यक्तिवादविरोधात्, तदभिव्यक्तिकाल एतस्याभिव्यगत्व नान्यथेत्यसिद्ध सर्वदाभिव्यगत्व न मतव्य, अभिव्यक्तियोग्यत्वस्य हेतुत्वात् । तत एव न परस्य घटादिभिरनैकातिक तेषा कार्यत्वे सत्यभिव्यग्यत्वस्याशाश्वतित्वात् । स्याद्वादिना तु सर्वस्य कथचिन्नित्यत्वान्न केनचिद्व्यभिचार ।

कुंभादिभिरनेकांतो न स्यादेव कथंचन ।
तेषां मतं गुरुत्वेन परैरिष्टः प्रतीतितः ॥ १०५ ॥

न ह्येकातनश्वरा घटादय प्रदीपादिभिरभिव्यग्या नाम नाशैकातेऽभिव्यग्याभिव्यजकभावस्य विरोधान्नित्यैकातवत् । जात्यतरे तस्य प्रतीयमानत्वादिति प्रतिपक्षापेक्षया न घटादिभिरनेकात साधनस्य । तत कथचिच्चैतन्यनित्यताप्रसक्तिभयान्न शरीरादयश्चित्ताभिव्यजका प्रतिपादनीयाः । शब्दस्य ताल्वादिवत् तेभ्यश्चैतन्यमुत्पाद्यत इति क्रियाध्याहाराद्व्यजत इति क्रियाध्याहारस्य पौरदरस्यायुक्तत्वात् कारका एव शरीरादयस्तस्येति चानुपपन्न, तेषा सहकारित्वेनोपादानत्वेन वा कारकत्वायोगादित्युपदर्शयन्नाह—

नापि ते कारका वित्तेर्भवंति सहकारिणः ।
स्वोपादानविहीनायास्तस्यास्तेभ्योऽप्रसूतितः ॥ १०७ ॥

स्वोपादानरहिताया वित्ते शरीरादय. कारका शब्दादेस्ताल्वादिवदिति चेन्न । असिद्धत्वात् । तथाहि—

नोपादानाद्विना शब्दो विद्युदादेः प्रवर्तते ।
कार्यत्वात्कुंभवद्व्यदृष्टकल्पनमत्र ते ॥ १०८ ॥
क काष्टांतर्गताद्ग्नेरग्न्यंतरसमुद्भवः ।
तस्याविशेषतो येन तत्त्वसंख्या न हीयते ॥ १०९ ॥

प्रत्यक्षतोऽप्रतीतस्य शब्दाद्युपादानस्यानुमानात्साधने परस्य यद्यदृष्टकल्पन तदा प्रत्यक्षतोऽप्रतीतात्काष्ठातर्गतादग्नेरनुमीयमानादग्न्यतरसमुद्भवसाधने तददृष्टकल्पन कथ न स्याद्भूतवादिन सर्वथा विशेषाभावात् । काष्ठादेवानलोत्पत्तौ क तत्त्वसख्याव्यवस्था काष्ठोपादेयस्यानलस्य काष्ठेतरत्त्वाभावात् पृथिवीत्व-

प्रसक्तेः । पार्थिवानां च मुक्ताफलानां सोपादाने जलेऽन्तर्भावाज्जलत्वापत्तेर्जलस्य च चन्द्रकान्तादुद्भवत पार्थिवत्वानतिक्रमात् । यदि पुनः काष्ठादयोऽनलादीनां नोपादानहेतवस्तदानुपादानानलाद्युत्पत्तिः कल्पनीया । सा च न युक्ता प्रमाणविरोधात् । ततः स्वयमदृष्टस्यापि पावकाद्युपादानस्य कल्पनाया चितोऽप्युपादानमवश्यमभ्युपेयम् ।

सूक्ष्मो भूतविशेषश्चेदुपादानं चितो मतम् ।
स एवात्मास्तु चिज्जातिसमन्वितवपुर्यदि ॥ ११० ॥
तद्विजातिः कथं नाम चिदुपादानकारणम् ।
भवतस्तेजसोंभोवत्तथैवादृष्टकल्पना ॥ १११ ॥
सत्त्वादिना समानत्वाच्चिदुपादानकल्पने ।
क्ष्मादीनामपि तत्केन निवार्येत परस्परम् ॥ ११२ ॥
येन नैकं भवेत्तत्त्वं क्रियाकारकघाति ते ।
पृथिव्यादेरशेषस्य तत्रैवानुप्रवेशतः ॥ ११३ ॥

सूक्ष्मभूतविशेषश्चैतन्येन सजातीयो विजातीयो वा तदुपादानं भवेत्? सजातीयश्चेदात्मनो नामान्तरेणाभिधानात्परमतसिद्धिः । विजातीयश्चेत् कथमुपादानमग्नोर्जलवत् । सर्वथा विजातीयस्याप्युपादानत्वे सैवादृष्टकल्पना । गोमयादेर्वृश्चिकस्योत्पत्तिदर्शनान्नादृष्टकल्पनेति चेत्, न । वृश्चिकशरीरगोमययोः पुद्गलद्रव्यत्वेन सजातीयत्वात्, तयोरुपादानोपादेयतापायाच्च । वृश्चिकशरीरारम्भका हि पुद्गलास्तदुपादानं न पुनर्गोमयादिस्तस्य सहकारित्वात् । सत्त्वेन द्रव्यत्वादिना वा सूक्ष्मभूतविशेषस्य सजातीयत्वाच्चेतनोपादानत्वमिति, तत एव क्ष्मादीनामन्योन्यमुपादानत्वमस्तु निवारकाभावात् । तथा सति तेषां परस्परमन्तर्भावः तदन्तर्भावो वा स्यात्? प्रथमपक्षे चैतन्यस्यापि भूतेष्वन्तर्भावाभावात् तत्त्वान्तरत्वसिद्धिः । द्वितीयपक्षे तत्त्वमेकं प्रसिध्येत् पृथिव्यादेः सर्वत्र तत्रैवानुप्रवेशनात् । तच्चायुक्तं क्रियाकारकघातित्वात् ।

तस्माद्द्रव्यांतरापोढस्वभावान्वयि कथ्यताम् ।
उपादानं विकार्यस्य तत्त्वभेदोऽन्यथा कुतः ॥ ११४ ॥

तत्त्वमुपादानस्य विकार्यस्य च तद्भेदो द्रव्यान्तरव्यावृत्तेन स्वभावेनान्वयित्वे सत्युपादानोपादेययोर्युक्तोनान्यथातिप्रसङ्गादित्युपसंहर्तव्यं । तथा च सूक्ष्मस्य भूतविशेषस्याचेतनद्रव्यव्यावृत्तस्वभावेन चैतन्यमनुगच्छतस्तदुपादानत्वमिति वर्णादिरहितः स्वसंवेद्योऽनुमेयो वा स एवात्मा पंचमतत्त्वमनात्मज्ञस्य परलोकप्रतिषेधासंभवव्यवस्थापनपरतया प्रसिध्यत्येवेति निगद्यते ॥

सूक्ष्मो भूतविशेषश्च वर्णादिपरिवर्जितः ।
स्वसंवेदनवेद्योयमनुमेयोथवा यदि ॥ ११५ ॥
सर्वथा पंचमं भूतमनात्मज्ञस्य सिद्ध्यति ।
स एव परलोकीति परलोकक्षतिः कथम् ॥ ११६ ॥

नेदृशो भूतविशेषश्चैतन्यस्योपादानं किंतु शरीरादय एव तेषां सहकारित्वेन कारकत्वपक्षानाश्रयादिति चेत् ।

शरीरादय एवास्य यद्युपादानहेतवः ।
तदा तद्भावभावित्वं विज्ञानस्य प्रसज्यते ॥ ११७ ॥

विशिष्टभूतगुणो बोध इत्यसाधारण एवाभिमतः। तत्र चोक्तो दोष॰। तत्परिजिहीर्षुणावश्यमदेहगुणं बोधोऽभ्युपगतव्यः। इति न देहचैतन्ययोर्गुणगुणिभावेन भेद॰ साध्यते येन सिद्धसाध्यता स्यात्, ततोऽनवद्य तयोर्भेदसाधन। किं च।

अहं सुखीति संवित्तौ सुखयोगो न विग्रहे।
बहिःकरणवेद्यत्वप्रसंगान्नेंद्रियेष्वपि ॥ १३७ ॥
कर्तृस्थस्यैव संवित्तेः सुखयोगस्य तत्त्वतः।
पूर्वोत्तरचिदां व्यापी चिद्विवर्तस्तदाश्रयः ॥ १३८ ॥
स्याद्गुणी चेत् स एवात्मा शरीरादिविलक्षणः।
कर्तानुभविता स्मर्तानुसंधाता च निश्चितः ॥ १३९ ॥

सुखयोगात्सुख्यहमिति सवित्तिस्तावत्प्रसिद्धा। तत्र कस्य सुखयोगो न विषयस्येति प्रत्येय(?) तत कर्तृरूप कश्चित्तदाश्रयो वाच्यस्तदभावे सुख्यहमिति कर्तृस्थसुखसवित्त्यनुपपत्ते॰। स्यान्मत। पूर्वोत्तरसुखादिरूपचैतन्यविवर्तव्यापी महाचिद्विवर्त॰ कार्यस्येव सुखादिगुणानामाश्रय कर्ता, निराश्रयाणा तेषामसभवात्। निरशसुखसवेदने चाश्रयाश्रयिभावस्य विरोधात्तस्य भ्रातत्वायोगात् बाधकाभावात्तथा स्वयमनिष्टश्चेति। तर्हि स एवात्मा कर्ता शरीरेंद्रियविषयविलक्षणत्वात्। तद्विलक्षणोसौ सुखादेरनुभवितृत्वात्, तदनुभवितासौ तत्स्मर्तृत्वात्, तत्स्मर्तासौ तदनुसधातृत्वात्, तदनुसधातसौ य एवाह य सुखमनुभूतवान् स एवाह सप्रति हर्षमनुभवामीति निश्चयस्यासभवद्बाधकस्य सद्भावात्। नन्वस्तु नाम कर्तृत्वादिस्वभावश्चैतन्यसामान्यविवर्त कायादर्थांतरसुखादिचैतन्यविशेषाश्रयो गर्भादिमरणपर्यंत सकलजनप्रसिद्धत्वात्तत्त्वातर, चत्त्वार्येव तत्त्वानीत्यवधारणस्याप्यविरोधात्तस्याप्रसिद्धतत्त्वप्रतिषेधपरत्वेन स्थितत्वात्, न पुनरनाद्यतात्मा प्रमाणाभावादिति वदत प्रति ब्रूमहे,—

द्रव्यतोनादिपर्यंतः सत्त्वात् क्षित्यादितत्त्ववत्।
स स्यान्न व्यभिचारोस्य हेतोर्नाशिन्यसंभवात् ॥ १४० ॥
कुंभादयो हि पर्यंता अपि नैकांतनश्वराः।
शाश्वतद्रव्यतादात्म्यात्कथंचिदिति नो मतम् ॥ १४१ ॥
यथा चानादिपर्यंततद्विपर्ययरूपता।
घटादेरात्मनोप्येवमिष्टा सेत्यविरुद्धता ॥ १४२ ॥
सर्वथैकांतरूपेण सत्त्वस्य व्याप्त्यसिद्धितः।
बहिरंतरनेकांतं तद्व्याप्नोति तथेक्षणात् ॥ १४३ ॥

द्रव्यार्थिकनयादनाद्यत पुरुष॰ सत्त्वात् पृथिव्यादितत्त्ववदित्यत्र न हेतोरनैकातिकत्व प्रतिक्षणविनश्वरे कचिदपि विपक्षेऽनवतारात्। कुभादिभि पर्ययैरनेकात इति चेन्न। तेषा नश्वरैकातत्वाभावात्। तेपि हि नैकातनाशिन, कथचिन्नित्यद्रव्यतादात्म्यादिति स्याद्वादिना दर्शन। "नित्य तत्प्रत्यभिज्ञानान्नाकस्मात्तदविच्छिदा। क्षणिक कालभेदात्ते बुद्ध्यसचरदोषत" इति वचनात्। नन्वेव सर्वस्यानादिपर्यततासादिपर्यतताभ्या व्याप्तत्वात् विरुद्धता स्यादिति चेन्न। आत्मनोनैकातानादिपर्यततया साध्यत्ववचनात्। यथैव हि घटादेरनाद्यनततेतररूपत्वे सति सत्त्व तथात्मन्यपीष्टमिति न विरुद्धत्व[2] कथ तर्हि सत्त्वमनेकातैकातेन व्याप्त येनात्मनोनाद्यनतेतररूपतया साध्यत्वमिष्यत इति चेत्। सर्वथैकातरूपेण तस्य व्याप्त्यसिद्धे। बहिरतश्चानेकाततयोपलभात्, अनेकात वस्तु सत्त्वस्य व्यापकमिति निवेदयिष्यते ॥

बृहस्पतिमतस्थित्या व्यभिचारो घटादिभिः ।
न युक्तोतस्तदुच्छित्तिप्रसिद्धेः परमार्थतः ॥ १४४ ॥

यतश्चैव परमार्थतो घटादीनामपि नित्यानित्यात्मकत्व सिद्ध ततो बृहस्पतिमतानुष्ठानेनापि न सत्त्वस्य घटादिभिर्व्यभिचारो युक्तस्तेन तस्यानैकांतेनाबाधितत्वात् । न च प्रमाणासिद्धेन परोपगममात्रात् केनचिद्धेतोर्व्यभिचारचोदने कश्चिद्धेतुरव्यभिचारी स्यात् । वादिप्रतिवादिसिद्धेन तु व्यभिचारेण सत्त्व कथचिदनादिपर्यंतत्वे साध्ये व्यभिचारीति व्यर्थमस्याहेतुकत्वविशेषण । अहेतुकत्वस्य हेतुकत्वे सत्त्वविशेषणवत् प्रागभावेन व्यभिचारस्य सत्त्वविशेषणेन व्यवच्छिद्यत इति तद्व्यर्थमिति चेत् । न । सर्वस्य तुच्छस्य प्रागभावत्वस्याप्रसिद्धत्वात् । भावातरस्य भावस्य नित्यानित्यात्मकत्वाद्विपक्षतानुपपत्तेस्तेन व्यभिचारासभवात् । ततो युक्त सत्त्वस्याविशेषस्य हेतुत्वमहेतुकत्ववदिति । ततो भवत्येव साध्यसिद्धि ॥

साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टांतेपि न वीक्ष्यते ।
नित्यानित्यात्मतासिद्धिः पृथिव्यादेरदोषतः ॥ १४५ ॥

न ह्येकातानाद्यनतत्वमतस्तत्त्वस्य साध्य येन पृथिव्यादिषु तदभावात् साध्यशून्यमुदाहरण । नापि तत्र सत्त्वमसिद्ध यत साधनवैकल्य । तदसिद्धौ मतातरानुसरणप्रसगात् । ततोऽनवद्यमनाद्यनतत्वसाधनमात्मनस्तत्त्वातरत्वसाधनवत् । सत्यमनाद्यनत चैतन्य सतानापेक्षया न पुनरेकान्वयिद्रव्यापेक्षया क्षणिकचित्तानामन्वयानुपपत्तेरित्यपर । सोप्यनालमज्ञ । तदनन्वयत्वस्यानुमानबाधितत्वात् । तथाहि—

एकसंतानगाश्चित्तपर्यायास्तत्त्वतोन्विताः ।
प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् मृत्पर्याया यथेदृशाः ॥ १४६ ॥

मृत्क्षणास्तत्त्वतोन्विता परस्यासिद्धा इति न मतव्य तत्रान्वयापह्नवे प्रतीतिविरोधात् । सकललोकसाक्षिका हि मृद्भेदेषु तथान्वयप्रतीति । सैवेय पूर्वं दृष्टा मृदिति प्रत्यभिज्ञानस्याविसवादिन सद्भावात् ॥

सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं नानासंतानभाविनाम् ।
भेदानामिव तत्रापीत्यदृष्टपरिकल्पनम् ॥ १४७ ॥

यथा नानासतानवर्तिना मृद्भेदाना सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञायमानत्व तथैकसतानवर्तिनामपीति ब्रुवतामदृष्टपरिकल्पनामात्र प्रतिक्षण भूयात्तथा तेषामदृष्टत्वात् । तदेकत्वमपि न दृष्टमेवेति चेन्नैतत्सत्यम् ।

तदेवेदमिति ज्ञानादेकत्वस्य प्रसिद्धितः ।
सर्वस्याप्यस्खलद्रूपात् प्रत्यक्षाद्भेदसिद्धिवत् ॥ १४८ ॥

यथैव हि सर्वस्य प्रतिपत्तुरर्थस्य चास्खलितात्प्रत्यक्षादेर्भेदसिद्धिस्तथा प्रत्यभिज्ञानादेरेकत्वसिद्धिरपीति दृष्टमेव तदेकत्व । प्रत्यभिज्ञानमप्रमाण सवादनाभावादिति चेत् । प्रत्यक्षमपि प्रमाण मा भूत् तत एव । न हि प्रत्यभिज्ञानेन प्रतीते विषये प्रत्यक्षस्यावर्तमानात्तस्य सवादनाभावो न पुन प्रत्यक्षप्रतीते प्रत्यभिज्ञानस्याप्रवृत्ते प्रत्यक्षस्येत्याचक्षाण परीक्षको नाम । न प्रत्यक्षस्य स्वार्थे प्रमाणातरवृत्ति सवादन । किं तर्हि [२] अबाधिता संवित्तिरिति चेत् ।

यथा भेदस्य संवित्तिः संवादनमबाधिता ।
तथैकत्वस्य निर्णीतिः पूर्वोत्तरविवर्तयोः ॥ १४९ ॥

कथ पूर्वोत्तरविवर्तयोरेकत्वस्य सवित्तिरबाधिताया सवादनमिति चेत् । भेदस्य कथमिति सम

पर्यनुयोग । तस्य प्रमाणांतरत्वादतद्विषयेण बाधनासंभवादबाधिता संवित्तिरिति चेत् । तर्ह्येकत्वस्य प्रत्यभिज्ञानविषयत्वस्याध्यक्षादेरगोचरत्वात्तेन बाधनासंभवादबाधिता संवित्ति किं न भवेत् ? कथ प्रत्यभिज्ञानविषय प्रत्यक्षेणापरिच्छेद्य. ? प्रत्यभिज्ञानविषयः कथमिति समान । तथा योग्यताप्रतिनियमादिति चेत्तर्हि—

वर्तमानार्थविज्ञानं न पूर्वापरगोचरम् ।
योग्यतानियमात्सिद्धं प्रत्यक्षं व्यावहारिकम् ॥ १५० ॥
यथा तथैव संज्ञानमेकत्वविषयं मतम् ।
न वर्तमानपर्यायमात्रगोचरमीक्ष्यते ॥ १५१ ॥

यद्यद्विषयतया प्रतीयते तत्तद्विषयमिति व्यवस्थाया वर्तमानार्थाकारविषयतया समीक्ष्यमाण प्रत्यक्षं तद्विषय, पूर्वापरविवर्तवर्त्येकद्रव्यविषयतया तु प्रतीयमान प्रत्यभिज्ञान तद्विषयमिति को नेच्छेत् । नन्वनुभूतानुभूयमानपरिणामवृत्तेरेकत्वस्य प्रत्यभिज्ञानविषयत्वेऽतीतानुभूताखिलपरिणामवर्तिनोऽनागतपरिणामवर्तिनश्च तद्विषयत्वप्रसक्ति , भिन्नकालपरिणामवर्तित्वाविशेषात्, अन्यथानुभूतानुभूयमानपरिणामवर्तिनोपि तदविषयत्वापत्तेरिति चेत् । तर्हि साम्प्रतिकपर्यायस्य प्रत्यक्षविषयत्वे कस्यचित्सकलदेशवर्तिनोप्यध्यक्षविषयता स्यादन्यथेष्टस्यापि तदभाव', साम्प्रतिकत्वाविशेषात् । तदविशेषेपि योग्यताविशेषात् साम्प्रतिकाकारस्य कस्यचिदेवाध्यक्षविषयत्व न सर्वस्येति चेत्तर्हि—

यथैव वर्तमानार्थग्राहकत्वेपि संविदः ।
सर्वसांप्रतिकार्थानां वेदकत्वं न युज्यते ॥ १५२ ॥
तथैवानागतातीतपर्यायैकत्ववेदिका ।
वित्तिर्नानादिपर्यंतपर्यायैकत्वगोचरा ॥ १५३ ॥

यथा वर्तमानार्थज्ञानावरणक्षयोपशमाद्वर्तमानार्थस्यैव परिच्छेदकमक्षज्ञान तथा कतिपयातीतानागतपर्यायैकत्वज्ञानावरणक्षयोपशमात्तावदतीतानागतपर्यायैकत्वस्यैव ग्राहक प्रत्यभिज्ञानमिति युक्तमुत्पश्याम । तस्माचैकसंतानवर्तिघटकपालादिमृत्पर्यायाणामन्वयित्वसिद्धेर्नोदाहरणस्य साध्यसाधनविकलत्व, येन चित्तक्षणसंतानव्याप्येकोऽन्वित पुमान्न सिद्ध्येत् । कथमेक पुरुष क्रमेणानंतान् पर्यायान् व्याप्नोति ? न तावदेकेन स्वभावेन सर्वेषामेकरूपापत्ते । नानास्वरूपैर्व्याप्ताना जलानलादीना नानात्वप्रसिद्धेरन्यथानुपपत्ते । सत्ताद्येकस्वभावेन व्याप्तानामर्थाना नानात्वदर्शनात् पुरुषस्यैकस्वभावेन व्याप्तानामप्यनंतपर्यायाणा नानात्वमविरुद्धमिति चायुक्त, नानार्थव्यापिन सत्त्वादेरेकस्वभावत्वानवस्थिते । कथमन्यथैकस्वभावव्याप्त किंचिदेक सिद्ध्येत् । यदि पुनर्नानास्वभावै' पुमाननंतपर्यायान् व्याप्नुयात्तदा तत स्वभावानामभेदे तस्य नानात्व, तेषा चैकत्वमनुषज्येत, भेदे संबंधासिद्धेर्व्यपदेशानुपपत्ति । संबंधकल्पनाया किमेकेन स्वभावेन पुमान् स्वस्वभावै. संबध्यते नानास्वभावैर्वा ? प्रथमकल्पनाया सर्वस्वभावानामेकतापत्ति , द्वितीयकल्पनाया तत स्वभावानामभेदे च स एव दोष , अनिवृत्तस्पर्यनुयोग , इत्यनवस्थानात्, कुतोऽनंतपर्यायवृत्तिरात्मा व्यवतिष्ठेतेति केचित् । तेपि दूषणाभासवादिन । कथम्—

क्रमतोऽनंतपर्यायानेको व्याप्नोति ना सकृत् ।
यथा नानाविधाकारांश्चित्रज्ञानमनंशकम् ॥ १५४ ॥

चित्रज्ञानमनंशमेक युगपन्नानाकारान् व्याप्नोतीति स्वयमुपनयन् क्रमतोऽनंतपर्यायान् व्याप्नुवन्तमात्मान

प्रतिक्षिपतीति कथ मध्यस्थ ? तत्र समाधानाक्षेपयो समानत्वात्। नन्वनेकोपि चित्रज्ञानाकारोऽशक्यविवेचनत्वादेको युक्त इति चेत्—

यद्यनेकोपि विज्ञानाकारोऽशक्यविवेचनः।
स्यादेकः पुरुषोऽनंतपर्यायोपि तथा न किम्॥ १५५॥

क्रमभुवामात्मपर्यायाणामशक्यविवेचनत्वमसिद्धमिति मानिश्चेयी। यस्मात्—

यथैकवेदनाकारा न शक्या वेदनांतरम्।
नेतुं तथापि पर्याया जातुचित्पुरुषांतरम्॥ १५६॥

ननु चात्मपर्यायाणा भिन्नकालतया विवित्तिरेव शक्यविवेचनत्वमिति चेत्तर्हि चित्रज्ञानाकाराणा भिन्नदेशतया विवित्तिर्विवेचनमस्तीत्यशक्यविवेचनत्व मामूत्। तथाहि—

भिन्नकालतया विवित्तिर्यदि तेषा विवेचनम्।
भिन्नदेशतया विवित्तिर्ज्ञानाकारेषु किं न तत्॥ १५७॥

न हि चित्रपटीनिरीक्षणे पीताद्याकाराश्चित्रवेदनस्य भिन्नदेशा न भवति ततो बहिस्तेषा भिन्नदेशताप्रतिष्ठानविरोधात्। न ह्यभिन्नदेशपीताद्याकारानुकारिणश्चित्रवेदनाद्भिन्नदेशपीताद्याकारो बहिरर्थश्चित्र प्रत्येतु शक्योऽपीताकारादपि ज्ञानात्पीतप्रतीतिप्रसगात्॥

पीताकारादिसंवित्तिः प्रत्येक चित्रवेदना।
न चेदनेकसंतानपीतादिज्ञानवन्मतम्॥ १५८॥

चित्रपटीदर्शने प्रत्येक पीताकारादिवेदन न चित्रज्ञान क्रमाद्भिन्नदेशविषयत्वाद्यादृशानेकसतानपीतादिज्ञानवदिति मत यदि।

सह नीलादिविज्ञानं कथं चित्रमुपेयते।
युगपद्भाविरूपादिज्ञानपंचकवत्त्वया॥ १५९॥

शक्य हि वक्तु शष्कुलीभक्षणादौ सहभाविरूपादिज्ञानपचकमिव नीलादिज्ञान सकृदपि न चित्रमिति। सहभावित्वाविशेषात्। तदविशेषेपि पीतादिज्ञान चित्रमभिन्नदेशत्वाच्चित्रपतगादौ न पुना रूपादिज्ञानपचक क्वचिदिति न युक्त वक्तु, तस्याप्यभिन्नदेशत्वात्। न हि देशभेदेन रूपादिज्ञानपञ्चक सकृत् स्वस्मिन् विद्यते, युगपज्ज्ञानोत्पत्तिवादिनस्तथानभ्युपगमात्। ननु चादेशत्वाच्चित्रचैतसिकानामभिन्नाभिन्नदेशत्वचिंता श्रेयसीति चेत्, कथ भिन्नदेशत्वाच्चित्रपटीपीतादिज्ञानाना चित्रत्वाभाव साध्यते, सव्यवहाराच्चेषा तत्र भिन्नदेशत्वासिद्धे। तत्साधने तत एव शष्कुलीभक्षणादौ रूपादिज्ञानानामभिन्नदेशत्वसिद्धे, सहभावित्वसिद्धेश्च। तद्वत्सकृदपि पीतादिज्ञान चित्रमेक माभूत्। यदि पुनरेकज्ञानतादात्म्येन पीताद्याभासानामनुभवनात्तद्वेदन चित्रमेकमिति मत, तदा रूपादिज्ञानपचकस्यैकसतानात्मकत्वेन सवेदनादेक चित्रज्ञानमस्तु। तस्यानेकसतानात्मकत्वे पूर्वविज्ञानमेकमेवोपादान न स्यात्। पूर्वानेकविज्ञानोपादानमेकरूपादिज्ञानपचकमिति चेत्, तर्हि भिन्नसतानत्वात्तस्यानुसंधानविकल्पजनकत्वाभाव। पूर्वानुसधानविकल्पवासना तज्जनिकेति चेत्, कुतोहमेवास्य द्रष्टा स्प्रष्टा घ्राता स्वादयिता श्रोतेत्यनुसधानवेदन? रूपादिज्ञानपचकानतरमेवेति नियम सभाव्यता, तस्य तद्वासनाप्रबोधकत्वादिति चेत्, कुतस्तदेव तस्या प्रबोधक? तथा दृष्टत्वादिति चेन्न, अन्यथापि दर्शनात्। प्रागपि हि रूपादिज्ञानपचकोत्पत्तेरहमस्य द्रष्टा भविष्यामीत्याद्यनुसधानविकल्पो दृष्ट। सत्य दृष्ट, स तु भविष्यद्दर्शनाद्यनुसधानवासनात एव। तत्प्रबोधकश्च

दर्शनाद्यभिमुखीभावो न तु रूपादिज्ञानपंचकमिति तदुत्पत्ते पूर्वमन्यादृशानुसधानदर्शनात्तासा नियमप्रतिनियतानुसधानाना प्रतिनियतवासनाभिर्जन्यत्वात्तासा च प्रतिनियतप्रबोधकप्रत्ययायत्तप्रबोधत्वादिति चेत्। कथमेवमेकत्र पुरुषे नानानुसधानसताना न स्यु॰? प्रतिनियतत्वेप्यनुसधानानामेकसतानत्व विकल्पज्ञानत्वाविशेषादिति चेत्। किमेव रूपादिज्ञानानामेतन्न स्यात्? करणज्ञानत्वाविशेषात्। सतानातरकरणज्ञानैर्व्यभिचार इति चेत्, तत्रापि सतानातरविकल्पविज्ञानैः कुतो न व्यभिचार॰? एकसामग्र्यधीनत्वे सतीति विशेषणाच्चेत्, समानमन्यत्र। तथाक्षमनोज्ञानानामेकसतानत्वमेकसामग्र्यधीनत्वे सति स्वसविदितत्वादिति कुतस्तेषा भिन्नसतानत्व, येन रूपादिज्ञानपचकस्य युगपद्भाविन पूर्वैकविज्ञानोपादानत्व न सिध्येत्। तत्सिद्धौ च तस्यैकसतानात्मकत्वादेकत्वमिति सूक्तं दूषण नीलाद्याभासमेक चित्रज्ञानमिच्छतां रूपादिज्ञानपचकमप्येक चित्रज्ञान प्रसज्येतेति ॥

चित्राद्वैताश्रयाच्चित्रं तदप्यस्त्विति चेन्न वै।
चित्रमद्वैतमित्येतद्विरुद्धं विभाव्यते ॥ १६० ॥

चित्र ह्यनेकाकारमुच्यते तत्कथमेक नाम, विरोधात्।

तस्य जात्यंतरत्वेन विरोधाभावभाषणे।
तथैवात्मा सपर्यायैरनंतैरविरोधभाक् ॥ १६१ ॥

नैक नाप्यनेक। किं तर्हि? चित्र चित्रमेव, तस्य जात्यतरत्वादेकत्वानेकत्वाभ्यामित्यविरुद्ध चित्राद्वैतसवेदनमात्र बहिरर्थशून्यमित्युपगमे, पुसि जात्यतरे को विरोध। सोपि हि नैक एव नाप्यनेक एव। किं तर्हि? स्यादेकः स्यादनेक इति। ततो जात्यतरं तथाप्रतिभासनादन्यथा सकृदप्यसवेदनात्। इति नात्मनोनतपर्यायात्मता विरुद्धा चित्रज्ञानस्य चित्रतावत् ॥

भ्रांतेयं चित्रता ज्ञाने निरंशेऽनादिवासना।—
सामर्थ्यादवभासेत स्वप्नादिज्ञानवद्यदि ॥ १६२ ॥
तदा भ्रांतेतराकारमेकं ज्ञानं प्रसिद्ध्यति।
भ्रांताकारस्य वा सत्त्वे चित्तं सद्सदात्मकम् ॥ १६३ ॥
तच्च प्रबाधतेऽवश्यं विरोधं पुंसि पर्ययैः।
अक्रमैः क्रमवद्भिश्च प्रतीतत्वाविशेषतः ॥ १६४ ॥

चित्राद्वैतमपि माभूत् सवेदनमात्रस्य सकलविकल्पशून्यस्योपगमादित्यपर॰। तस्यापि किमध्यारोप्यमाणो धर्मः कल्पना, मनोविकल्पमात्र वा, वस्तुन स्वभावो वा? प्रथमद्वितीयपक्षयो॰ सिद्धसाधनमित्युच्यते—

निःशेषकल्पनातीतं संचिन्मात्रं मतं यदि।
तथैवांतर्बहिर्वस्तु समस्तं तत्त्वतोस्तु नः ॥ १६५ ॥
समस्ताः कल्पना ह्रीमा मिथ्यादर्शननिर्मिताः।
स्पष्टं जात्यंतरे वस्तुन्यप्रबाधं चकासति ॥ १६६ ॥
अनेकांते ह्यपोद्धारबुद्ध्योनेकधर्मगाः।
कुतश्चित्संप्रवर्तंतेऽन्योन्यापेक्षाः सुनीतयः ॥ १६७ ॥

यस्मान्मिथ्यादर्शनविशेषवशान्नित्याद्येकाता॰ कल्पमाना॰ स्पष्ट जात्यतरे वस्तुनि निर्बाधमवभास-

माने तत्त्वतो न सतीति स्वयमिष्ट, यतश्चानेकाते प्रमाणत प्रतिपन्ने कुतश्चित्प्रमातुर्विवक्षाभेदादपोद्धारकल्पनानि क्षणिकत्वाद्यनेकधर्मविषयाणि प्रवर्तते परस्परापेक्षाणि सुनयव्यपदेशभाजि भवति। तस्मादशेषकल्पनातिक्रात तत्त्वमिति सिद्ध साध्यते। न हि कल्प्यमाना धर्मास्तत्त्व तत्कल्पनमात्र वा, अतिप्रसगात्। तेनातर्बहिश्च तत्त्व तद्विनिर्मुक्तमिति युक्तमेव। तृतीयपक्षे तु प्रतीतिविरोध। कथम्—

परोपगतसंवित्तिरनंशा नावभासते।
ब्रह्मवत्तेन तन्मात्रं न प्रतिष्ठामियर्ति नः॥ १६८॥

वस्तुन स्वभावा कल्पनास्ताभिरशेषाभि सुनिश्चितासभवद्बाधाभी रहित सविन्मात्र तत्त्वमिति तु न व्यवतिष्ठते तस्यानशस्य परोपवर्णितस्य ब्रह्मवदप्रतिभासनात्। नानाकारमेक प्रतिभासनमपि विरोधादसदेवेति चेत्—

नानाकारस्य नैकस्मिन्नध्यासोस्ति विरोधतः।
ततो न सत्त्वादित्येतत्सुस्पष्टं राजचेष्टितम्॥ १६९॥
संवेदनाविशेषेपि द्वयोः सर्वत्र सर्वदा।
कस्यचिद्धि तिरस्कारे न प्रेक्षापूर्वकारिता॥ १७०॥

नानाकारस्यैकत्र वस्तुनि नाध्यासो विरोधादिति ब्रुवाणो नानाकार वा तिरस्कुर्वीतैकत्व वा? नानाकर चेत्सुव्यक्तमिद राजचेष्टित, सविन्मात्रवादिन स्वरुच्या सवेदनमेकमनश स्वीकृत्य नानाकारस्य सवेद्यमानस्यापि सर्वत्र सर्वदा प्रतिक्षेपात्, तस्य प्रेक्षापूर्वकारित्वायोगात्॥

तस्माद्बाधिता संवित्सुखदुःखादिपर्ययैः।
समाक्रांते नरे नूनं तत्साधनपटीयसी॥ १७१॥

न हि प्रत्यभिज्ञानमति सुखदु खादिपर्यायात्मके पुसि केनचिद्बाध्यते यतस्तत्साधनपटीयसी न स्यात्। ततो नाशेषस्वभावशून्यस्य सविन्मात्रस्य सिद्धिस्तद्विपरीतात्मप्रतीत्या बाधितत्वात्॥

नीलवासनया नीलविज्ञान जन्यते यथा।
तथैव प्रत्यभिज्ञेयं पूर्वतद्वासनोद्भवा॥ १७२॥
तद्वासना च तत्पूर्ववासनाबलभाविनी।
सापि तद्वदिति ज्ञानवादिनः संप्रचक्षते॥ १७३॥
तेषामप्यात्मनो लोपे संतानांतरवासना।
समुद्भूता कुतो न स्यात्संज्ञाभेदाविशेषतः॥ १७४॥

यथा नीलवासनया नीलविज्ञान जन्यते तथा प्रत्यभिज्ञेय तदेवेद तादृशमेतदिति वा प्रतीयमाना प्रत्यभिज्ञानवासनयोद्भाव्यते न पुनर्बहिर्मूर्तेनैकत्वेन सादृश्येन वा येन तद्ग्राहिणी स्यात्। तद्वासना कुत इति चेत्, पूर्वतद्वासनात, सापि पूर्वस्ववासनाबलादित्यनादित्वाद्वासनासततेरयुक्त पर्यनुयोग। कथमन्यथा बहिरर्थेपि न सभवेत्। तत्र कार्यकारणभावस्यानादित्वादपर्यनुयोगे पूर्वापरवासनानामपि तत एवापर्यनुयोगोस्तु। कार्यकारणभावस्यानादित्व हि यथा बहिस्तथातरमपीति न विशेष केवल बहिरर्थोनर्थ परिहृतो भवेत् अशक्यप्रतिष्ठत्वात्तस्येति ज्ञानवादिन। तेषामपि नेय प्रत्यभिज्ञा पूर्वस्ववासनाप्रभवा वक्तु युक्तान्वयिन पुरुषस्याभावात्, सतानातरवासनातोपि तत्प्रभवप्रसगात्तन्नानात्वाविशेषात्॥

संतानैकत्वसंसिद्धिर्नियमात्स कुतो मतः ।
प्रत्यासत्तेर्न संतानभेदेऽप्यस्याः समीक्षणात् ॥ १७५ ॥
व्यभिचारविनिर्मुक्ता कार्यकारणभावतः ।
पूर्वोत्तरक्षणानां हि संताननियमो मतः ॥ १७६ ॥
स च बुद्धेतरज्ञानक्षणानामपि विद्यते ।
नान्यथा सुगतस्य स्यात्सर्वज्ञत्वं कथंचन ॥ १७७ ॥

संतानैक्यात्पूर्ववासना प्रत्यभिज्ञाया हेतुर्न सतानातरवासनेति चेत् । कुत सतानैक्य[१] प्रत्यासत्ते-श्चेत्, साप्यव्यभिचारी कार्यकारणभाव इष्टस्ततो बुद्धेतरक्षणानामपि स्यात् । न च तेषा स व्यभिचरति बुद्धस्यासर्वज्ञत्वापत्ते. । सकलसत्त्वाना तदकारणत्वे हि न तद्विषयत्व स्यान्नाकारण विषय इति वचनात् । सकलसत्त्वचित्तानामालंबनप्रत्ययत्वात् सुगतचित्तस्य न तदेकसतानतेति चेन्न । पूर्वस्वचित्तैरपि सहैक-सतानतापायप्रसक्तेस्तदालंबनप्रत्ययत्वाविशेषात् । समनतरप्रत्ययत्वात् स्वपूर्वचित्ताना तेनैकसतानतेति चेत्, कुतस्तेषामिव समनतरप्रत्ययत्व न पुन. सकलसत्त्वचित्तानामपीति नियम्यते[२] तेषामेकसतान-वर्तित्वादिति चेत्, सोऽयमन्योन्यसश्रय । सत्येकसतानत्वे पूर्वापरसुगतचित्तानामव्यभिचारी कार्यकारण-भावस्तस्मिन्सति तदेकसतानत्वमिति । तत पूर्वक्षणाभावेनुत्पत्तिरेवोत्तरक्षणस्याव्यभिचारी कार्यकारण-भावोऽभ्युपगतव्यः । स च स्वचित्तैरिव सकलसत्त्वचित्तैरपि सहास्ति सुगतचित्तस्येति कथ न तदेक-सतानतापत्तिः ॥

स्वसंवेदनमेवास्य सर्वज्ञत्वं यदीष्यते ।
संवेदनाद्वयाख्यानाद्गता संतानसंकथा ॥ १७८ ॥

न ह्यद्वये सतानो नाम लक्षणभेदे तदुपपत्ते, अन्यथा सकलव्यवहारलोपात् प्रमाणप्रमेयविचारानव-तारात् प्रलापमात्रमवशिष्यते । अभ्युगम्य वा व्यभिचारी कार्यकारणभावं सुगतेतरसतानैकत्वापत्ते' सताननियमो निरस्तते । तत्त्वतस्तु स एव भेदवादिनोसभवी केषाचिदेव क्षणानामव्यभिचारी कार्य-कारणभाव इति निवेदयति—

कथं चाव्यभिचारेण कार्यकारणरूपता ।
केषांचिदेव युज्येत क्षणानां भेदवादिनः ॥ १७९ ॥

कालदेशभावप्रत्यासत्ते कस्यचित्केनचिद्भावाद्भावेपि व्यभिचारान्न भेदैकातवादिनामव्यभिचारी कार्य-कारणभावो नाम । तथाहि—

कालानंतर्यमात्राचेत्सर्वार्थानां प्रसज्यते ।
देशानंतर्यतोऽप्येषा केन स्कंधेषु पंचसु ॥ १८० ॥
भावाः संति विशेषाचेत् समानाकारचेतसाम् ।
विभिन्नसंततीनां वै किं नेयं संप्रतीयते ॥ १८१ ॥

यतश्चैव सव्यभिचारेण कार्यकारणरूपता देशानतर्यादिभ्यो नैकसतानात्मकत्वाभिमताना क्षणानां व्यवतिष्ठते तस्मादेवमुपादानोपादेयनियमो द्रव्यप्रत्यासत्तेरेवेति परिशेषसिद्ध दर्शयति —

एकद्रव्यस्वभावत्वात्कथंचित्पूर्वपर्ययः ।
उपादानमुपादेयश्चोत्तरो नियमात्ततः ॥ १८२ ॥

विवादापन्न पूर्वपर्याय· स्यादुपादान कथंचिदुपादेयानुयायिद्रव्यस्वभावत्वे सति पूर्वपर्यायत्वात्, यस्तु नोपादान स नैव यथा तदुत्तरपर्याय । पूर्वपूर्वपर्याय कार्यश्च आत्मा वा तदुपादेयाननुयायिद्रव्यस्वभावो वा सहकार्यादिपर्यायो वा । तथा विवादापन्नस्तदुत्तरपर्याय उपादेय कथंचित्पूर्वपर्यायानुयायिद्रव्यस्वभावत्वे सत्युत्तरपर्यायत्वात् यस्तु नोपादेय स नैव यथा तत्पूर्वपर्याय । तदुत्तरोत्तरपर्यायो वा पूर्वपर्यायानुयायिद्रव्यस्वभावो वा तत्स्वात्मा वा तथा चासाविति नियमात् । तत सिद्धमुपादानमुपादेयश्च, अन्यथा तत्सिद्धेरयोगात् ॥

एकसंतानवर्तित्वात्तथा नियमकल्पने ।
पूर्वापरविदोर्व्यक्तमन्योन्याश्रयणं भवेत् ॥ १८३ ॥
कार्यकारणभावस्य नियमादेकसंततिः ।
ततस्तन्नियमश्च स्यान्नान्यातो विद्यते गतिः ॥ १८४ ॥

सतानैक्यादुपादानोपादेयताया नियमे परस्पराश्रयणात्सैव माभूदित्यपि न धीरचेष्टित, पूर्वापरविदोस्तत्परिच्छेद्ययोर्वा नियमेनोपादानोपादेयताया समीक्षणात् । तदन्यथानुपपत्त्या तद्व्याप्येकद्रव्यस्थितेरिति तद्विषय प्रत्यभिज्ञान तत्परिच्छेदकमित्युपसहरति—

तस्मात्स्वावृत्तिविश्लेषविशेषवशवर्तिनः ।
पुंसः प्रवर्तते स्वार्थैकत्वज्ञानमिति स्थितम् ॥ १८५ ॥
सतानवासनाभेदनियमस्तु क लभ्यते ।
नैरात्म्यवादिभिर्न स्याद्येनात्मद्रव्यनिर्णयः ॥ १८६ ॥

तस्मान्न द्रव्यनैरात्म्यवादिना सतानविशेषाद्वासनाविशेषाद्वा प्रत्यभिज्ञानप्रवृत्तिस्तन्नियमस्य लब्धुमशक्ते । किं तर्हि ? पुरुषादेवोपादानकारणात् स एवाह तदेवेदमिति वा स्वार्थैकत्वपरिच्छेदक प्रत्यभिज्ञान प्रवर्तते स्वावरणक्षयोपशमवशादिति व्यवतिष्ठते । तस्माच्च मृत्पर्यायाणामिवैकसतानवर्तिना चित्पर्यायाणामपि तत्त्वतोन्वितत्वसिद्धे सिद्धमात्मद्रव्यमुदाहरणस्य साध्यविकलत्वानुपपत्ते ॥

सिद्धोप्यात्मोपयोगात्मा यदि न स्यात्तदा कुतः ।
श्रेयोमार्गप्रजिज्ञासा खस्येवाचेतनत्वतः ॥ १८७ ॥

येषामात्मानुपयोगस्वभावस्तेषा नासौ श्रेयोमार्गजिज्ञासा वाचेतनत्वादाकाशवत् । नोपयोगस्वभावत्व चेतनत्व किंतु चैतन्ययोगत स चात्मनोस्तीत्यसिद्धमचेतनत्व न साध्यसाधनायालमिति शकामपनुदति—

चैतन्ययोगतस्तस्य चेतनत्वं यदीर्यते ।
खादीनामपि किं न स्यात्तद्योगस्याविशेषतः ॥ १८८ ॥

पुंसि चैतन्यस्य समवायो योग स च खादिष्वपि समान, समवायस्य स्वयमविशिष्टस्यैकस्य प्रतिनियमहेत्वभावादात्मन्येव ज्ञान समवेत नाकाशादिष्विति विशेषाव्यवस्थिते ॥

मयि ज्ञानमपीहेदं प्रत्ययानुमितो नरि ।
ज्ञानस्य समवायोस्ति न खादिष्वित्ययुक्तिकम् ॥ १८९ ॥

यथेह कुंडे दधीति प्रत्ययात्त तत्कुंडादन्यत्र तद्दधिसयोग शक्यापादानस्तथेह मयि ज्ञानमितीहेद प्रत्ययान्नात्मनोऽन्यत्र खादिषु ज्ञानसमवाय इत्ययुक्तिकमेव यौगस्य ॥

खादयोपि हि किं नैव प्रतीयुस्तावके मते ।
ज्ञानमस्माखिति कात्मा जडस्तेभ्यो विशेषभाक् ॥ १९० ॥

खादयो ज्ञानमस्माखिति प्रतीयन्तु स्वयमचेतनत्वादात्मवत् । आत्मनो वा मैव प्रतीयुस्तत एव खादिवदिति । जडात्मवादिमते सन्नपि ज्ञानमिहेदमिति प्रत्यय प्रत्यात्मवेद्यो न ज्ञानस्यात्मनि समवाय नियमयति विशेषाभावात् । नन्विह पृथिव्यादिषु रूपादय इति प्रत्ययोपि न रूपादीना पृथिव्यादिषु समवायं साधयेद्यथा खादिषु, तत्र वा सत्त्व साधयेत् पृथिव्यादिष्विवेति न कश्चित्प्रत्ययविशेषात्कस्यचिद्व्यवस्था । किंचित्साधर्म्यस्य सर्वत्र भावादिति चेत् । सत्य । अयमपरोस्य दोषोस्तु, पृथिव्यादीना रूपाद्यनात्मकत्वे खादिभ्यो विशिष्टतया व्यवस्थापयितुमशक्ते. । स्यान्मत । आत्मानो ज्ञानमस्माखिति प्रतीयति आत्मत्वात् ये तु न तथा ते नात्मानो यथा खादय । आत्मानश्चैतेऽहप्रत्ययग्राह्यास्तस्मात्तथेत्यात्मत्वमेव खादिभ्यो विशेषमात्मान साधयति पृथिवीत्वादिवत् । पृथिव्यादीना पृथिवीत्वादियोगाद्धि पृथिव्यादयस्तद्वदात्मत्वयोगादात्मान इति । तदयुक्तम् । आत्मत्वादिजातीनामपि जातिमदनात्मकत्वे तत्समवायनियमासिद्धे । प्रत्ययविशेषात्तत्सिद्धिरिति चेत्, स एव विचारयितुमारब्ध. । परस्परमत्यतभेदाविशेषेपि जातितद्वतामात्मत्वजातिरात्मनि प्रत्ययविशेषमुपजनयति न पृथिव्यादिषु पृथिवीत्वादिजातयश्च तत्रैव प्रत्ययमुत्पादयति नात्मनीति कोत्र नियमहेतु.? समवाय इति चेत्, सोऽयमन्योन्यसश्रय । सति प्रत्ययविशेषे जातिविशेषस्य जातिमति समवाय सति च समवाये प्रत्ययविशेष इति । प्रत्यासत्तिविशेषादन्यत एव तत्प्रत्ययविशेष इति चेत् । स कोऽन्योऽन्यत्र कथचित्तादात्म्यपरिणामादिति स एव प्रत्ययविशेषहेतुरेपितव्य । तदभावे तदघटनाज्जातिविशेषस्य क्वचिदेव समवायासिद्धेरात्मादिविभागानुपपत्तेरात्मन्येव ज्ञान समवेतमिहेदमिति प्रत्यय कुरुते न पुन॰ खादिष्विति प्रतिपत्तुमशक्तेर्न चैतन्ययोगादात्मनश्चेतनत्व सिध्येत् यतोऽसिद्धो हेतु॰ स्यात् ।

प्रतीतिः शरणं तत्र केनाप्याश्रीयते यदि ।
तदा पुंसश्चिदात्मत्वं प्रसिद्धमविगानतः ॥ १९१ ॥
ज्ञाताहमिति निर्णीतेः कथंचिच्चेतनात्मताम् ।
अंतरेण व्यवस्थानासंभवात् कलशादिवत् ॥ १९२ ॥

प्रतीतिविलोपो हि स्याद्वादिभिर्न क्षम्यते न पुन. प्रतीत्याश्रयण । ततो नि॰प्रतिद्वन्द्वमुपयोगात्मकस्यात्मन सिद्धेर्न हि जातुचित्स्वयमचेतनोह चेतनायोगाच्चेतनोऽचेतने च मयि चेतनाया॰ समवाय इति प्रतीतिरस्ति । ज्ञाताहमिति समानाधिकरणतया प्रतीते । भेदे तथा प्रतीतिरिति चेन्न । कथचित्तादात्म्याभावे तददर्शनात् । यष्टि पुरुष इत्यादिप्रतीतिषु भेदे सत्युपचाराद् दृष्टा न पुनस्तात्त्विकी । तथा चात्मनि ज्ञाताहमिति प्रतीतिः कथचिच्चेतनात्मता गमयति, तामतरेणानुपपद्यमानत्वात् कलशादिवत् । न हि कलशादिरचेतनात्मको ज्ञाताहमिति प्रत्येति । चैतन्ययोगाभावादसौ न तथा प्रत्येतीति चेत्, चेतनस्यापि चैतन्ययोगाच्चेतनोहमिति प्रतिपत्तेर्निरस्तत्वात् । ननु च ज्ञानवानहमिति प्रत्ययादात्मज्ञानयोर्भेदोऽन्यथा धनवानिति प्रत्ययादपि धनतद्वतोर्भेदाभावानुषगादिति कश्चित् । तदसत् ।

ज्ञानवानहमित्येष प्रत्ययोपि न युज्यते ।
सर्वथैव जडस्यास्य पुंसोभिमनने तथा ॥ १९३ ॥

ज्ञानवानहमिति नात्मा प्रत्येति जडत्वैकातरूपत्वाद् घटवत् । सर्वथा जडश्च स्यात् आत्मा ज्ञानवानहमिति प्रत्येता च स्याद्विरोधाभावादिति मा निर्णैषीत्तस्य तथोत्पत्त्यसभवात् । तथाहि—

ज्ञानं विशेषणं पूर्वं गृहीत्वात्मानमेव च ।
विशेष्यं जायते बुद्धिर्ज्ञानवानहमित्यसौ ॥ १९४ ॥
तद्गृहीतिः स्वतो नास्ति रहितस्य स्वसंविदा ।
परतश्चानवस्थानादिति तत्प्रत्ययः कुतः ॥ २०१ ॥[1]

येषा नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति मत श्वेताच्छ्रेते बुद्धिरिति वचनाचेषा ज्ञानवानहमिति प्रत्ययो नागृहीते ज्ञानाख्ये विशेषणे विशेष्ये चात्मनि जातूत्पद्यते, स्वमतविरोधात् । गृहीते तस्मिन्नुत्पद्यते इति चेत्, कुतस्तद्ग्रहीति न तावत्स्वत स्वसंवेदनानभ्युपगमात् । स्वसंविदिते ह्यात्मनि ज्ञाने च स्वत' सा प्रयुज्यते नान्यथा संतानांतरवत् । परतश्चेत्तदपि ज्ञानांतर विशेष्य नागृहीते ज्ञानत्वविशेषणे ग्रहीतु शक्यमिति ज्ञानांतराचद्ग्रहणेन भाव्यमित्यनवस्थानात् कुत प्रकृतप्रत्यय ॥

नन्वहंप्रत्ययोत्पत्तिरात्मज्ञप्तिर्निगद्यते ।
ज्ञानमेतदिति ज्ञानोत्पत्तिस्तद्ज्ञप्तिरेव च ॥ २०२ ॥
ज्ञानवानहमित्येष प्रत्ययस्तावतोदिता ।
तद्ज्ञानावेदनेप्येवं नानवस्थेति केचन ॥ २०३ ॥

ज्ञानात्मविशेषणविशेष्यज्ञानाहितसंस्कारसामर्थ्यादेव ज्ञानवानहमिति प्रत्ययोत्पत्तेर्नानवस्थेति केचिन्मन्यते—

तेपि नूनमनात्मज्ञा ज्ञाप्यज्ञापकताविदः ।
सर्वं हि ज्ञापकं ज्ञातं स्वयमन्यस्य वेदकम् ॥ २०४ ॥

विशेषणविशेष्ययोर्ज्ञान हि तयोर्ज्ञापक तत्कथमज्ञात तौ ज्ञापयेत् । कारकत्वे तदयुक्तमेव । तदिमे

---

1 यत्पुस्तकमाश्रित्य मुद्रणाय प्रतिपुस्तक कृत तत्र चतुर्दशपृष्ठस्थैकविंशतितमपङ्क्त्या आरम्भे "यदासत्तदधिकरणस्य" इत्यस्य स्थाने अधोलिखितस्यास्य पाठस्यानुपलब्धत्वात् किंचित्कालानन्तरन्तु पुस्तकान्तरेऽस्योपलब्धत्वेनेहोद्धृति कृता । अत एव चेह वार्तिकसंख्यापि वृद्धिं नीता । तत एव चैन पाठ तत्स्थानाय समुपगम्याध्ययन विधास्यन्ति मयि क्षमापरायणा सुधिय इत्याशासे ।

यदा च क्वचिदेकत्र तदेतन्नास्तितामतिः । नैवान्यत्र तदा सास्ति क्वेव सर्वत्र नास्तिता ॥ २४ ॥
प्रमाणांतरतोप्येषा न सर्वपुरुषग्रह । तल्लिंगादेरसिद्धत्वात् सहोदीरितदूषणात् ॥ २५ ॥
तज्ज्ञापकोपलम्भोपि सिद्ध पूर्वं न जातुचित् । यस्य स्मृतौ प्रजायेत नास्तिताज्ञानमञ्जसा ॥ २६ ॥

तदेव सदुपलम्भकप्रमाणपंचकवदभावप्रमाणमपि न सर्वज्ञज्ञापकोपलम्भस्य सर्वप्रमातृसंबंधिनो संभवसाधन तत्र तस्योत्थानसामर्थ्यभावात् । ननु च विवादापन्नेष्वशेषप्रमातृषु तदुपगमादेव सिद्ध सर्वज्ञज्ञापकोपलम्भो नास्तीति साध्यते ततो नाभावप्रमाणस्य तत्रोत्थानसामर्थ्यभाव इत्यारेकायां परोपगमस्य प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोर्दूषणमाह —

परोपगमत सिद्धस्स चेन्नास्तीति गम्यते । व्याघातस्तत्प्रमाणत्वेऽन्योन्य सिद्धो न सोऽन्यथा ॥२७॥

न हि प्रमाणात्सिद्धे सर्वज्ञज्ञापकोपलम्भे परोपगमोसिद्धो नाम यतस्तन्नास्तितासाधनेऽन्योन्य व्याघातो न स्यात् । प्रमाणमन्तरेण स न सिध्यत्येवेति तत्सामर्थ्यभाव एव ॥

न चैव सर्वथैकांत परोपगमत कथम् । सिद्धो निषिध्यते जैनेरिति चोद्य न धीमताम् ॥ २८ ॥

न हि सोपगमत स्याद्वादिना सर्वथैकांत सिद्धोस्तीति निषेध्यो न स्यात् सर्वज्ञज्ञापकोपलम्भवत्, तदेतदचोद्यम् ।

प्रतीतेनंतधर्मात्मन्यर्थे स्वयमबाधिते । को दोष सुनयैस्तत्रैकांतोपप्लवबाधने ॥ २९ ॥

सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणेपि ह्यनेकांतात्मनि वस्तुनि दृष्टिमोहोदयात्सर्वथैकांताभिप्राय कस्यचिदुपजायते । स चोपप्लव सम्यग्नयैर्बाध्यते इति न कश्चिद्दोष । प्रतिषेध्याधिकरण प्रतिपत्तिलक्षण प्रतिषेध्यासिद्धिलक्षणो वा मिथ्यादृशामुद—

तयोर्ज्ञानमज्ञातमेव ज्ञापकं ब्रुवाणा न ज्ञाप्यज्ञापकभावविद इति सत्यमनात्मज्ञाः । साम्प्रतं । विशेषणस्य ज्ञानं न ज्ञापकं नापि कारकं लिंगवच्चक्षुरादिवच्च । किं तर्हि ? ज्ञप्तिरूपं फलं । तच्च प्रमाणाज्ज्ञातं चेत्ताव-तैवाकांक्षाया निवृत्तिः फलपर्यंतत्वात्तस्याः विशेष्यज्ञानस्य ज्ञापकं तदित्यपि वार्तं तस्य तत्कारकत्वात् । प्रमाणत्वात्तस्य ज्ञापकं तदित्यप्यसारं साधकतमस्य कारकविशेषस्य प्रमाणत्ववचनात् । न हि विशेषण ज्ञानं प्रमाणं विशेष्यज्ञानं तत्फलमित्यभिदधानस्तत्तस्य ज्ञापकमिति मन्यते । किं तर्हि ? विशेष्यज्ञानोत्पत्ति-सामग्रीत्वेन विशेषणज्ञानं प्रमाणमिति । तथा मन्यमानस्य च कानवस्था नामेति । तदेतदपि नाति विचार-सहं । एकात्मसमवेतानंतरज्ञानग्राह्यमर्थज्ञानमिति सिद्धांतविरोधात् । यथैव हि विशेषणार्थज्ञानं पूर्वं प्रमाणफलं प्रतिपत्तुराकांक्षानिवृत्तिहेतुत्वान्न ज्ञानांतरमपेक्षते तथा विशेष्यार्थज्ञानमपि विशेषणज्ञानफल-त्वात्तस्य यदि पुनर्विशेषणविशेष्यार्थज्ञानस्य स्वरूपापरिच्छेदकत्वात्स्वात्मनि क्रियाविरोधादपरज्ञानेन वेद्यमानतेष्टा तदा तदपि तद्वेदकं ज्ञानमपरेण ज्ञानेन वेद्यमिष्यतामित्यनवस्था दुःपरिहरा । नन्वर्थज्ञानपरि-च्छेदे तदनंतरज्ञानेन व्यवहर्तुराकांक्षाक्षयादर्थज्ञानपरिच्छित्तये न ज्ञानांतरापेक्षास्ति, तदाकांक्षया वा तदिष्यत एव यस्य यत्राकांक्षाक्षयस्तत्र तस्य ज्ञानांतरापेक्षानिवृत्तेस्तथा व्यवहारदर्शनात्ततो नानवस्थेति चेत्, तर्ह्यर्थज्ञानेनार्थस्य परिच्छित्तौ कस्यचिदाकांक्षाक्षयात्तद्ज्ञानापेक्षापि माभूत् । तथेष्यत एवेति चेत्, परोक्षज्ञानवादी कथं भवता अतिशय्यते ? ज्ञानस्य कस्यचित् प्रत्यक्षत्वोपगमादिति चेत्, यस्याप्रत्यक्षतोपग-मस्तेन परिच्छिन्नोर्थः कथं प्रत्यक्षः ? संतानांतरज्ञानपरिच्छिन्नार्थवत् प्रत्यक्षतया प्रतीतेरिति चेत्, तर्ह्य-प्रत्यक्षज्ञानवादिनोपि तत एवार्थः प्रत्यक्षोस्तु । तथा चानर्थिका सर्वज्ञज्ञानस्य ज्ञानांतरप्रत्यक्षत्वकल्पना । यत्र यथा प्रतीतिस्तत्र तथेष्टिर्न पुनरप्रतीतिकं किंचित्कल्प्यत इति चेत्, स्वार्थसंवेदकताप्रतीतितो ज्ञानस्य तथेष्टिरस्तु । ज्ञाने स्वसंवेदकताप्रतीते । स्वात्मनि क्रियाविरोधेन बाधितत्वान्न तथेष्टिरिति चेत् । का पुनः स्वात्मनि क्रिया विरुद्धा परिस्पंदरूपा धात्वर्थरूपा वा ? प्रथमपक्षे असिद्धाने तदभावात् । धात्वर्थरूपा तु न विरुद्धैव भवति तिष्ठतीत्यादिक्रियायाः स्वात्मनि प्रतीते । कथमन्यथा भवत्याकाशं तिष्ठति मेरुरित्यादि व्यवहारः सिध्येत् ? सकर्मिका धात्वर्थरूपापि विरुद्धा स्वात्मनीति चेत्, तर्हि ज्ञानं प्रकाशते चकास्तीति क्रिया न स्वात्मनि विरुद्धा ? ज्ञानमात्मानं जानातीति सक-र्मिका तत्र विरुद्धेति चेन्न, आत्मानं हंतीत्यादेरपि विरोधानुपगात् । कर्तृस्वरूपस्य कर्मत्वेनो-पचारान्नात्र पारमार्थिकं कर्मेति चेत्, समानमन्यत्र । ज्ञाने कर्तरि स्वरूपस्यैव ज्ञानक्रियायाः कर्म-तयोपचारात् । तात्त्विकमेव ज्ञाने कर्मत्वं प्रमेयत्वात्तस्येति चेत्, तद्यदि सर्वथा कर्तुरभिन्नं तदा विरोधः, सर्वथा भिन्नं चेत्कथं तत्र ज्ञानस्य जानातीति क्रिया स्वात्मनि स्याद्येन विरुध्येत् । कथमन्यथा कटं करोतीति क्रियापि कटकारस्य स्वात्मनि न स्यात्ततो न विरुध्यते । कर्तुः कर्मत्वं कथंचिद्भिन्नमित्ये-तस्मिंस्तु दर्शने ज्ञानस्यात्मनो वा स्वात्मनि क्रिया दूरोत्सारितैवेति न विरुद्धतामधिवसति । ततो ज्ञानस्य स्वसंवेदकताप्रतीते स्वात्मनि क्रियाविरोधो बाधकः प्रत्यस्तमितबाधकप्रतीत्यास्पदं चार्थसंवेदकत्ववत्स्व-संवेदकत्वं ज्ञानस्य परीक्षकैरेष्टव्यमेव । प्रतीत्यननुसरणेनवस्थानस्य स्वमतविरोधस्य वा परिहर्तुमशक्तेः । ततो न जडात्मवादिना ज्ञानवानहमिति प्रत्ययः ज्ञाताहमिति प्रत्ययवत् पुरुषस्य ज्ञानविशिष्टस्य ग्राहकः ॥

किं चाहंप्रत्ययस्यास्य पुरुषो गोचरो यदि ।
तदा कर्ता स एव स्यात् कथं नान्यस्य संभवः ॥ २०९ ॥

कश्चाप्याहंप्रत्ययस्य विषय इति विचार्यते । पुरुषश्चेत् प्रमेयः प्रमाता न स्यात् । न हि स एव प्रमेयः स एव प्रमाता सकृदेकस्यैकज्ञानापेक्षया कर्मत्वकर्तृतयोर्विरोधात् । ततोऽन्यः कर्तेति चेन्न,

एकत्र शरीरे अनेकात्मानभ्युपगमात् । तस्याप्यहप्रत्ययविषयत्वेऽपरकर्तृपरिकल्पनानुपगादनवस्थानादेकात्मज्ञानापेक्षायामात्मन प्रमातृत्वानुपपत्तेश्च नान्य कर्ता सभवति यतो न निरोध ॥

स्वस्मिन्नेव प्रमोत्पत्तिः स्वप्रमातृत्वमात्मनः ।
प्रमेयत्वमपि स्वस्य प्रमितिश्चेयमागता ॥ २०६ ॥

यथा घटादौ प्रमितेरुत्पत्तिस्तत्प्रमातृत्व पुरुषस्य तथा स्वस्मिन्नेव तदुत्पत्ति स्वप्रमातृत्व, यथा च घटादेः प्रमितौ प्रमेयत्व तस्यैव तथात्मन परिच्छित्तौ स्वस्यैव प्रमेयत्व, यथा घटादे परिच्छित्तिस्तस्यैव प्रमितिस्तथात्मन परिच्छित्ति स्वप्रमिति प्रतीतिबलादागता परिहर्तुमशक्या ॥

तथाचैकस्य नानात्वं विरुद्धमपि सिद्ध्यति ।
न चतस्रो विधास्तेषां प्रमात्रादिप्ररूपणात् ॥ २०७ ॥

प्रमात्रादिप्रकाराश्चत्वारोप्यात्मनो भिन्नास्ततो नैकस्यानेकात्मकत्व विरुद्धमपि सिध्यतीति चेत् न, तस्य प्रकारातरत्वप्रसगात् । कर्तृत्वादात्मन प्रमातृत्वेन व्यवस्थानात् न प्रकारातरत्वमिति चेत् । केय कर्तृता नामात्मन ? ॥

प्रमितेः समवायित्वमात्मनः कर्तृता यदि ।
तदा नास्य प्रमेयत्व तन्निमित्तत्वहानितः ॥ २०८ ॥
प्रमाणसहकारी हि प्रमेयोर्थः प्रमां प्रति ।
निमित्तकारणं प्रोक्तो नात्मैवं स्वप्रमां प्रति ॥ २०९ ॥

प्रमीयमाणो ह्यर्थ प्रमेय प्रमाणसहकारी प्रमित्युत्पत्तिं प्रति निमित्तकारणत्वादिति ब्रुवाण कथमात्मन स्वप्रमितिं प्रति समवायिन, प्रमातृतामात्मसात् कुर्वत प्रमेयत्वमाचक्षीत विरोधात् । न चात्मा स्वप्रमा प्रति निमित्तकारण समवायिकारणत्वोपगमात् । यदि पुनरात्मन स्वप्रमितिं प्रति समवायित्व निमित्तकारणत्व चेष्यतेर्थप्रमितिं प्रति समवायिकारणत्वमेव तदा साधकतमत्वमप्यस्तु । तथा च स एव प्रमाता स एव प्रमेय स एव च प्रमाणमिति कुत प्रमातृप्रमेयप्रमाणाना प्रकारातरता नावतिष्ठेत् । कर्तृकारकात् करणस्य भेदान्नात्मन प्रमाणत्वमिति चेत्, कर्मकारक कर्तु किमभिन्न यतस्तस्य प्रमेयत्वमिति नात्मा स्वय प्रमेय ॥

नरांतरप्रमेयत्वमनेनास्य निवारितम् ।
कस्यापि स्वप्रमेयत्वेन्यप्रमातृत्वकल्पनात् ॥ २१० ॥
बाध्या केनानवस्था स्यात्स्वप्रमातृत्वकल्पने ।
यथोक्ताशेषदोषानुषंगः केन निवार्यते ॥ २११ ॥

विवक्षितात्मा आत्मातरस्य यदि प्रमेयस्तदास्य स्वात्मा किमप्रमेय प्रमेयो वा ? अप्रमेयश्चेत् तद्वात्मातरस्य प्रमेय इति पर्यनुयोगस्यापरिनिष्ठानादनवस्था केन बाध्यते । प्रमेयश्चेत् स एव प्रमाता स एव प्रमेय इत्यायातमेकस्य नैकत्व विरुद्धमपि परमतसाधन तद्वत् स एव प्रमाण स्यात् साधकतमत्वोपपत्तेरिति पूर्वोक्तमखिल दूषणमशक्यनिवारणम् ॥

स्वसंवेद्ये नरे नायं दोषोऽनेकांतवादिनाम् ।
नानाशक्त्यात्मनस्तस्य कर्तृत्वाद्यविरोधतः ॥ २१२ ॥
परिच्छेदकशक्त्या हि प्रमातात्मा प्रतीयते ।
प्रमेयश्च परिच्छेद्यशक्त्याकांक्षाक्षयात्स्थितिः ॥ २१३ ॥

ननु स्वसंवेद्येप्यात्मनि प्रमातृत्वशक्तिः प्रमेयत्वशक्तिश्च स्वयं परिच्छेदकशक्त्यान्यया परिच्छेद्या, सापि तत्परिच्छेदकत्वपरिच्छेद्यत्वशक्तिपरया परिच्छेदकशक्त्या परिच्छेद्येत्यनवस्थानमन्यथाद्यशक्तिभेदेपि प्रमातृत्वप्रमेयत्वहेतुर्मा भूत् इति न स्याद्वादिना चोद्यं । प्रतिपत्तुराकांक्षाक्षयादेव क्वचिदवस्थानसिद्धेः । न हि परिच्छेदकत्वादिशक्तिर्यावत्स्वयं न ज्ञाता तावदात्मनः स्वप्रमातृत्वादिसंवेदनं न भवति येनानवस्था स्यात् । प्रमातृत्वादिस्वसंवेदनादेव तच्छक्तेरनुमानान्निराकांक्षस्य तत्राप्यनुपयोगादिति युक्तमुपयोगात्मकत्वसाधनमात्मनः ॥

कर्तृरूपतया वित्तेरपरोक्षः स्वयं पुमान् ।
अप्रत्यक्षश्च कर्मत्वेनाप्रतीतेरितीतरे ॥ २१४ ॥

सत्यमात्मा संवेदनात्मकः स तु न प्रत्यक्षः कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । न हि यथा नीलमहं जानामीत्यत्र नीलं कर्मतया चकास्ति तथात्मा कर्मत्वेन । अप्रतिभासमानस्य च न प्रत्यक्षत्वं, तस्य तेन व्याप्तत्वात् । आत्मानमहं जानामीत्यत्र कर्मतयात्मा भात्येवेति चायुक्तमुपचरितत्वात्तस्य तथा प्रतीतेः । जानातेरन्यत्र सकर्मकस्य दर्शनादात्मनि सकर्मकत्वोपचारसिद्धेः । परमार्थतस्तु पुंसः कर्मत्वे कर्ता स एव वा स्यादन्यो वा ? न तावत्स एव विरोधात् । कथमन्यथैकरूपतात्मनः सिद्ध्येत् । नानारूपत्वादात्मनो न दोष इति चेत् न, अनवस्थानुषंगात् । केनचिद्रूपेण कर्मत्वं केनचित्कर्तृत्वमित्यनेकरूपत्वे ह्यात्मनस्तदनेकं रूपं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा ? प्रत्यक्षं चेत्कर्मत्वेन भाव्यमन्येन तत्कर्तृत्वेन, तत्कर्मत्वकर्तृत्वयोरपि प्रत्यक्षत्वे परेण कर्मत्वेन कर्तृत्वेन चावश्यं भवितव्यमित्यनवस्था । तदनेकं रूपमप्रत्यक्षं चेत्, कथमात्मा प्रत्यक्षो नाम ? पुमान् प्रत्यक्षस्तत्स्वरूपं न प्रत्यक्षमिति कः श्रद्दधीत । यदि पुनरन्यः कर्ता स्यात्तदा स प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षो वा ? प्रत्यक्षश्चेत् कर्मत्वेन प्रतीयमानोसाविति न कर्ता स्याद्विरोधात् । कथमन्यथैकरूपतात्मनः सिद्ध्येत् । नानारूपत्वादात्मनो न दोष इति चेन्न, अनवस्थानुषंगात्, इत्यादि पुनरावर्तत, इति महच्चक्रकम् । तस्याप्रत्यक्षत्वे स एवास्माकमात्मेति सिद्धोऽप्रत्यक्षः पुरुषः । परोक्षोस्तु पुमानिति चेत् न, तस्य कर्तृरूपतया स्वयं संवेद्यमानत्वात् । सर्वथा साक्षादप्रतिभासमानो हि परोक्षः परलोकादिवन्न पुनः केनचिद्रूपेण साक्षात्प्रतिभासमानः, इत्यपरोक्ष एवात्मा व्यवस्थितिमनुभवति । इति केचित् ॥

तेषामप्यात्मकर्तृत्वपरिच्छेद्यत्वसंभवे ।
कथं तदात्मकस्यास्य परिच्छेद्यत्वनिन्हवः ॥ २१५ ॥

कर्तृत्वेनात्मनः संवेदने तत्कर्तृत्वं तावत्परिच्छेद्यमिष्टमन्यथा तद्विशिष्टतयास्य संवेदनविरोधात् तत्संभवे कथं तदात्मकस्यात्मनः प्रत्यक्षत्वनिन्हवो युक्तः ॥

ततो भेदे नरस्यास्य नापरोक्षत्वनिर्णयः ।
न हि विंध्यपरिच्छेद्ये हिमाद्रेरपरोक्षता ॥ २१६ ॥

कर्तृत्वाद्भेदे पुंसः कर्तृत्वस्य परिच्छेदो न स्यात् विंध्यपरिच्छेदे हिमाद्रेरिवेति सर्वथात्मनः साक्षात्परिच्छेदाभावात्परोक्षतापत्तेः कथमपरोक्षत्वनिर्णयः । ततो नैकांतेनात्मनः कर्तृत्वादभेदो वाभ्युपगतव्यः ॥

भेदाभेदात्मकत्वे तु कर्तृत्वस्य नरात्कथम् ।
न स्यात्तस्य परिच्छेद्ये नुः परिच्छेद्यता सतः ॥ २१७ ॥

कथंचिद्भेदः कथंचिदभेदः कर्तृत्वस्य नरादिति चायुक्तमशतो नरस्य प्रत्यक्षत्वप्रसंगात् । न हि प्रत्यक्षात्कर्तृत्वाद्येनांशेन नरस्याभेदस्तेन प्रत्यक्षत्वं शक्यं निषेद्धुं प्रत्यक्षादभिन्नस्याप्रत्यक्षत्वविरोधात् ॥

प्रत्यक्षत्वं ततोंशेन सिद्धं निह्नुतये कथम् ।
श्रोत्रियैः सर्वथा चात्मपरोक्षत्वोक्तदूषणम् ॥ २१८ ॥

ननु चात्मन कर्तृरूपता कथंचिदभिन्ना परिच्छिद्यते न तु प्रत्यक्षा कर्तृरूपता, कर्मतया प्रतीयमानत्वाभावाच्चात्मनोंशेनापि प्रत्यक्षत्वं सिध्यति, यस्य निह्नवे प्रतीतिविरोध इति चेत् । कथमिदानीं कर्तृता परिच्छिद्यते । तस्य कर्तृतयैवेति चेत्, तर्हि कर्तृता कर्ता न पुनरात्मा, तस्यास्ततो भेदात् । न ह्यन्यस्या कर्तृताया परिच्छिन्नायामन्य कर्ता व्यवतिष्ठतेतिप्रसंगात् । नन्वात्मा धर्मी कर्ता कर्तृतास्य धर्मं कथंचित्तदात्मा, तत्रात्मा कर्ता प्रतीयत इति स एवार्थ सिद्धो धर्मिधर्माभिधायिनो शब्दयोरेव भेदात्तत् कर्तृता स्वरूपेण प्रतिभाति न पुनरन्यया कर्तृतया, यत सा कर्त्री स्यात् । कर्ता चात्मा स्वरूपेण चकास्ति नापरास्य कर्तृता यस्या प्रत्यक्षत्वे पुंसोपि प्रत्यक्षत्वप्रसंग इति चेत् । तर्ह्यात्मा तद्धर्मो वा प्रत्यक्ष । स्वरूपेण साक्षात्प्रतिभासमानत्वान्नीलादिवत् । नीलादिर्वा न प्रत्यक्षस्तत एवात्मवत् । नीलादि प्रत्यक्ष साक्षात् क्रियमाणत्वादिति चेत् । तत एवात्मा प्रत्यक्षोस्तु । कर्मत्वेनाप्रतीयमानत्वान्न प्रत्यक्ष इति चेत् । व्याहतमेतत् । साक्षात्प्रतीयमानत्वं हि विषयीक्रियमाणत्वं, विषयत्वमेव च कर्मत्वं, तच्चात्मन्यस्ति । कथमन्यथा प्रतीयमानतास्य स्यात् । नात्मा प्रतीयते स्वयं किंतु प्रत्येति सर्वथा न ततो प्रतीयमानत्वात्तस्य कर्मत्वसिद्धिरसिद्धता साधनस्येति चेत् । सर्वथा प्रतीयमानत्वमसिद्धं कथंचिद्वा ? न तावत्सर्वथा, परेणापि प्रतीयमानत्वाभावप्रसंगात् । कथंचित्पक्षे तु नासिद्धं साधनं, तथैवोपन्यासात् । स्वत प्रतीयमानत्वमसिद्धमिति चेत् । परत कथं तत्सिद्ध ? विरोधाभावादिति चेत् । स्वतस्तत्सिद्धौ को विरोध ? कर्तृत्वकर्मत्वयो सहानवस्थानमिति चेत्, परतस्तत्सिद्धो समान । यदैव स्वयमर्थं प्रत्येति तदैव परेणानुमानादिनात्मा प्रतीयत इति प्रतीतिसिद्धत्वान्न सहानवस्थानविरोध । स्वयं कर्तृत्वस्य परकर्मत्वेनेति चेत् तर्हि स्वयं कर्तृत्वकर्मत्वयोरप्यात्मानमहं जानामीत्यत्र सहप्रतीतिसिद्धत्वाद्विरोधो माभूत् । न चात्मनि कर्मप्रतीतिरुपचरिता, कर्तृत्वप्रतीतेरप्युपचरितत्वप्रसंगात् । शक्यं हि वक्तुं दहत्यग्निरिंधनमित्यत्र क्रियाया कर्तृसमवायदर्शनात्, जानात्यात्मार्थमित्यत्रापि जानातीति क्रियाया. कर्तृसमवायोपचार । परमार्थतस्तु तस्य कर्तृत्वे कर्म स एव वा स्यादन्यो वार्थ स्यात् ? स एव चेद्विरोध । कथमन्यथैकरूपतात्मन । नानारूपत्वात्तस्यादोष इति चेन्न, अनवस्थानात् । यदि पुनरन्योर्थः कर्म स्यात्तदा प्रतिभासमानोऽप्रतिभासमानो वा ? प्रतिभासमानश्चेत् कर्ता स्यात्ततोन्यत्कर्म वाच्यं, तस्यापि प्रतिभासमानत्वे कर्तृत्वादन्यत्कर्मेत्यनवस्थानान्न क्वचित्कर्मत्वव्यवस्था । यदि पुनरप्रतिभासमानोर्थ कर्मोच्यते तदा खरशृंगादेरपि कर्मत्वापत्तिरिति न किंचित्कर्म स्यादात्मवदर्थस्यापि प्रतिभासमानस्य कर्तृत्वसिद्धे. । यदि पुनरर्थं प्रतिभासजनकत्वादुपचारेण प्रतिभासत इति न वस्तुत कर्ता तदात्मापि स्वप्रतिभासजनकत्वादुपचारेण कर्तास्तु विशेषाभावात् । स्वप्रतिभासं जनयन्नात्मा कथमकर्तेति चेदर्थः कथं ? जडत्वादिति चेत्तत एव स्वप्रतिभासं माजीजनत् । कारणांतराज्जाते प्रतिभासेर्थ प्रतिभासते न तु स्वयं प्रतिभासं जनयतीति चेत्, समानमात्मनि । सोपि हि स्वावरणविच्छेदाज्जाते प्रतिभासे विभासते न तन्निरपेक्ष. स्वप्रतिभासं जनयतीति । तदेवमात्मन कर्तृत्वकर्मत्वापलापवादिनौ नान्योन्यमतिशय्येते । ये तु प्रतीत्यनुसरणेनात्मन स्वसंविदितात्मत्वमाहुस्ते करणज्ञानात्फलज्ञानाच्च भिन्नस्याभिन्नस्य वा भिन्नाभिन्नस्य वा ?

भिन्नस्य करणज्ञानात्फलज्ञानाच्च देहिनः ।
स्वयं संविदितात्मत्वं कथं वा प्रतिपेदिरे ॥ २१९ ॥

यद्धि सर्वथा सर्वसाद्वेदनाद्भिन्नं, तन्न स्वसंविदितं यथा व्योम तथात्मतत्त्वं श्रोत्रियाणामिति कथं तत्तस्येति सम्प्रतिपन्नाः ॥

यदि हेतुफलज्ञानादभेदस्तस्य कीर्त्यते ।
परोक्षेतररूपत्वं तदा केन निषिध्यते ॥ २२० ॥
परोक्षात् करणज्ञानादभिन्नस्य परोक्षता ।
प्रत्यक्षाच्च फलज्ञानात्प्रत्यक्षत्वं हि युज्यते ॥ २२१ ॥

परोक्षात् करणज्ञानात् फलज्ञानाच्च प्रत्यक्षादभिन्नस्यात्मनो न परोक्षता अहमिति कर्तृतया संवेदनान्नापि प्रत्यक्षता कर्मतया प्रतिभासाभावादिति न मंतव्यं, दत्तोत्तरत्वात् ॥

तथैवोभयरूपत्वे तस्यैतद्दोषदुष्टता ।
स्याद्वादाश्रयणं चास्तु कथंचिदविरोधतः ॥ २२२ ॥

सर्वथा भिन्नाभिन्नात्मकत्वे करणफलज्ञानादात्मनस्तदुभयपक्षोक्तदोषदुष्टता । कथंचिद्भिन्नात्मकत्वे स्याद्वादाश्रयणमेवास्तु विरोधाभावात् । स्वावरणक्षयोपशमलक्षणाया शक्तेः करणज्ञानरूपाया द्रव्यार्थाश्रयणादभिन्नस्यात्मनः परोक्षत्वं, स्वार्थव्यवसायात्मकाच्च फलज्ञानादभिन्नस्य प्रत्यक्षत्वमिति स्याद्वादाश्रयणे न किंचिद्विरोधमुत्पश्यामः । सर्वथैकांताश्रयणे विरोधात् । तस्मादात्मा स्यात्परोक्षः स्यात्प्रत्यक्षः । प्रभाकरस्याप्येवमविरोधः किं न स्यादिति चेत् न, करणफलज्ञानयोः परोक्षप्रत्यक्षयोरव्यवस्थानात् । तथाहि—

प्रत्यक्षेऽर्थपरिच्छेदे स्वार्थाकारावभासिनि ।
किमन्यत्करणज्ञानं निष्फलं कल्प्यतेऽमुना ॥ २२३ ॥

अर्थपरिच्छेदे पुंसि प्रत्यक्षे स्वार्थाकारव्यवसायिनि सति निष्फलं करणज्ञानमन्यच्च फलज्ञानं, तत्कृत्यस्यात्मनैव कृतत्वादिति तदकल्पनीयमेव । स्वार्थव्यवसायित्वमात्मनोऽसिद्धं व्यवसायात्मकत्वात्तस्येति चेत् न । स्वव्यवसायिनः एवार्थव्यवसायित्वघटनात् । तथा ह्यात्मार्थव्यवसायसमर्थः सोऽर्थव्यवसाय्येवेत्यनेनापास्तं । स्वव्यवसायित्वमंतरेणार्थव्यवसितेरनुपपत्तेः कलशादिवत् । सत्यपि स्वार्थव्यवसायिन्यात्मनि प्रमातरि प्रमाणेन साधकतमेन ज्ञानेन भाव्यं । करणाभावे क्रियानुपपत्तेरिति चेत् न । इंद्रियमनसोरेव करणत्वात् । तयोरचेतनत्वादुपकरणमात्रत्वात् प्रधाने चेतनं करणमिति चेत् न । भावेंद्रियमनसोः परेषां चेतनतयावस्थितत्वात् । तदेव करणज्ञानमस्माकमिति चेत्, तत्परोक्षमिति सिद्धं साध्यते । लब्ध्युपयोगात्मकस्य भावकरणस्य छद्मस्थाप्रत्यक्षत्वात् । तज्जनितं तु ज्ञानं प्रमाणभूतं नाप्रत्यक्षं स्वार्थव्यवसायात्मकत्वात्, तच्च नात्मनोऽर्थांतरमेवेति स एव स्वार्थव्यवसायी यदीष्टस्तदा व्यर्थं ततोऽपरं करणज्ञानं । फलज्ञानं च व्यर्थमनेनोक्तं तस्यापि ततोऽन्यस्यैवासंभवात् । अथवा प्रत्यक्षेऽर्थपरिच्छेदे फलज्ञाने स्वार्थाकारावभासिनि सति किमतोऽन्यत्करणं ज्ञानं पोष्यते निष्फलत्वात्तस्य । तदेव तस्य फलमिति चेत्, प्रमाणादभिन्नं भिन्नं वा ? यद्यभिन्नं प्रमाणमेव तदिति कथं फलज्ञाने प्रत्यक्षे करणज्ञानमप्रत्यक्षं ? भिन्नं चेन्न करणज्ञानं प्रमाणं स्वार्थव्यवसायादर्थांतरत्वाद् घटादिवत् । कथंचिदभिन्नमिति चेन्न सर्वथा करणज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वं विरोधात् । प्रत्यक्षात्फलज्ञानात् कथंचिदभिन्नत्वात् । कर्मत्वेनाप्रतिभासमानत्वात्करणज्ञानमप्रत्यक्षमिति चेन्न, करणत्वेन प्रतिभासमानस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । कथंचित्प्रतिभासते च कर्म च न भवतीति व्याघातस्य, प्रतिपादितत्वात् । कथं चायं फलज्ञानं कर्मत्वेनापि प्रतिभासमानमपि प्रत्यक्ष-

मुपयन् करणज्ञान तथा नोपैति न चेद्याकुलात करण । फलज्ञान कर्मत्वेन प्रतिभासत एवेति चेत् न, फलत्वेन प्रतिभासनविरोधात् । ननु च प्रमाणस्य परिच्छित्ति फल सा चार्थस्य परिच्छिद्यमानता, तत्प्रतीति कर्मत्वप्रतीतिरेवेति चेत् । किं पुनरियं परिच्छित्तिरर्थधर्म ² तथोपगमे प्रमाणफलत्वविरोधोर्थवत् । प्रमातृधर्म सेति चेत्, कथ कर्मकर्तृत्वेन प्रतीते न कर्मकारक नापि कर्तृकारक परिच्छित्ति । क्रियात्वात् क्रियाया कारकत्वायोगात् क्रियाविशिष्टस्य द्रव्यस्यैव कारकत्वोपपत्तेरिति चेत् । तर्हि फलज्ञानस्य कर्मत्वेन प्रतीतिर्युक्ता क्रियात्वेनैव फलात्मना प्रतीतिरिति न प्रत्यक्षत्वसभव करणज्ञानवदात्मवद्वा ॥

तस्यापि च परोक्षत्वे प्रत्यक्षोर्थो न सिद्ध्यति ।
ततो ज्ञानावसायः स्यात् कुतोऽस्यासिद्धवेदनात् ॥ २२४ ॥

फलज्ञानमात्मा चापरोक्षोस्तु करणज्ञानवदित्ययुक्तमर्थस्य प्रत्यक्षतानुपपत्ते । प्रत्यक्षा स्वपरिच्छित्तिमधितिष्ठन्नेव ह्यर्थ प्रत्यक्षो युक्तो नान्यथा, सर्वस्य सर्वदा सर्वथार्थस्य प्रत्यक्षत्वप्रसगात् । तथात्मन परोक्षत्वे सतानातरस्येवार्थ प्रत्यक्षो न स्यादन्यथा सर्वात्मातरप्रत्यक्ष सर्वस्यात्मन प्रत्यक्षोसौ किं न भवेत्, सर्वथा विशेषाभावात् । ततश्चाप्रत्यक्षादर्थात् न कुतश्चिरपरोक्षज्ञाननिश्चयोस्य वादिन स्यात् येनेद शोभेत ।—ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति । नाप्यसिद्धसवेदनात्पुरुषाचन्निश्चयो यतोनवस्था न भवेत् । तल्लिंगज्ञानस्यापि परोक्षत्वे अपरानुमानान्निर्णयात्तल्लिंगस्याप्यपरानुमानादिति । स्वसवेद्यत्वादात्मनो नानवस्थेति चेत् न, तस्य ज्ञानासवेदकत्वात् । तत्सवेदकत्वे वार्थसवेदकत्व तस्य किं न स्यात् ² स्वतोर्थांतर कथचिद् ज्ञानमात्मा सवेदयते न पुनरर्थमिति किंकृतोय नियम ² सवेद्यमानोपि ज्ञानमात्मा ज्ञानातरेण सवेदयते स्वतो वा ² ज्ञानातरेण चेत्, प्रत्यक्षेणेतरेण वा ² न तावत्प्रत्यक्षेण सर्वस्य सर्वज्ञानस्य परोक्षत्वोपगमात् । नापीतरेण ज्ञानेन सतानातरज्ञानेनेव तेन ज्ञातुमशक्ते । स्वय ज्ञातेन चेत् ² ज्ञानातरेण स्वतो वा ² ज्ञानातरेण चेत्, प्रत्यक्षेणेतरेण वेत्यादि पुनरावर्तत इति चक्रकमेतत् । स्वतो ज्ञानमात्मा सवेदयते स्वरूपवदिति चेत्, तथैव ज्ञानमर्थ स च स्वत. किं न वेदयते ² यत परोक्षज्ञानवादो महामोहविजृम्भित एव न स्यात् ॥

कथं चात्मा स्वसंवेद्यः संवित्तिर्नोपगम्यते ।
येनोपयोगरूपोयं सर्वेषां नाविगानतः ॥ २२५ ॥

कुत पुनरुपयोगात्मा नर सिद्ध इति चेत्—

कथंचिदुपयोगात्मा पुमानध्यक्ष एव नः ।
प्रतिक्षणविवर्तादिरूपेणास्य परोक्षता ॥ २२६ ॥

स्वार्थाकारव्यवसायरूपेणार्थालोचनमात्ररूपेण च ज्ञानदर्शनोपयोगात्मक पुमान् प्रत्यक्ष एव तथा स्वसविदितत्वात् । प्रतिक्षणपरिणामेन स्वावरणक्षयोपशमविशिष्टत्वेनासख्यातप्रदेशत्वादिना चानुमेय प्रवचनसमधिगम्यश्चात्यतपरोक्षरूपेणेति निर्णेतव्य बाधकाभावात् ॥

स्वरूप चेतना पुंसः सदौदासीन्यवर्तिनः ।
प्रधानस्यैव विज्ञान विवर्त इति चापरे ॥ २२७ ॥
तेषामध्यक्षतो बाधा ज्ञानस्यात्मनि वेदनात् ।
भ्रांतिश्चेन्नात्मनस्तेन शून्यस्यानवधारणात् ॥ २२८ ॥

यथात्मनि चेतनस्य सवेदन मयि चैतन्य चेतनोऽहमिति वा तथा ज्ञानस्यापि मयि ज्ञान ज्ञाताहमिति वा प्रत्यक्षतः सिद्धेर्यथोदासीनस्य पुसश्चैतन्य स्वरूप तथा ज्ञानमपि, तत्प्रधानस्यैव विवर्त ब्रुवाणस्य प्रत्यक्षबाधा । ज्ञानस्यात्मनि सवेदन भ्रातिरिति चेत् न । स्यात्तदैव यदि ज्ञानशून्यस्यात्मन. कदाचित्स- विदाभ्रातः स्यात् । सर्वदा ज्ञानससर्गादात्मनो ज्ञानित्वसविचिरिति चेत्—

औदासीन्यादयो धर्माः पुंसः संसर्गजा इति ।
युक्तं सांख्यपशोर्वक्तुं ध्यादिसंसर्गवादिनः ॥ २२९ ॥

ज्ञानससर्गतो ज्ञानी सुखससर्गत सुखी पुमान्न तु स्वयमिति वदत साख्यस्य पशोरिवात्मानमप्यजानतो युक्त वक्तुमौदासीन्यस्य ससर्गादुदासीन पुरुप. चैतन्यससर्गाच्चेतनो भोक्तृत्वससर्गाद्भोक्ता शुद्धिससर्गाच्च शुद्ध इति, स्वय तु ततो विपरीत इति विशेषाभावात् । न हि तस्यानवबोधस्वभावतादौ प्रमाणमस्ति ॥

सदात्मानवबोधादिस्वभावश्चेतनत्वतः ।
सुपुप्तावस्थवन्नायं हेतुर्व्याप्यात्मवादिनः ॥ २३० ॥

स्वरूपासिद्धो हि हेतुरयं व्यापिनमात्मान वदत कुत —

जीवो ह्यचेतनः काये जीवत्वाद्बाह्यदेशवत् ।
वक्तुमेवं समर्थोन्यः किं न स्याज्जडजीववाक् ॥ २३१ ॥

कायाद्बहिरचेतनत्वेन व्याप्तस्य जीवत्वस्य सिद्धे. कायेप्यचेतनत्वसिद्धिरिति -नानवबोधादिस्वभावत्वे साध्ये चेतनत्व साधनमसिद्धस्यासाधनत्वात् ॥

शरीराद्बहिरप्येष चेतनात्मा नरत्वतः ।
कायदेशवदित्येतत्प्रतीत्या विनिवार्यते ॥ २३२ ॥

काये चेतनत्वेन प्राप्तस्य नरत्वस्य दर्शनात्ततो बहिरप्यात्मनश्चेतनत्वसिद्धेर्नासिद्धसाधनमिति न मतव्य प्रतीतिबाधनात् ॥

तथाहि बाह्यदेशेपि पुंसः संवेदनं न किम् ।
कायदेशवदेव स्याद्विशेषस्याप्यसंभवात् ॥ २३३ ॥

यस्य हि निरतिशय पुरुपस्तस्य कायेन्यत्र च न तस्य विशेपोस्ति यत काये सवेदन न ततो बहिरिति युज्यते ॥

कायाद्बहिरभिव्यक्तेरभावात्तदवेदने ।
पुंसो व्यक्तेतराकारभेदाद्भेदः कथं न ते ॥ २३४ ॥

कायेभिव्यक्तत्वात् पुस सवेदन न ततो बहिरनभिव्यक्तत्वादिति ब्रुवाण कथ तस्यैकस्वभावतां साधयेत्, व्यक्तेतराकारभेदाद्भेदस्य सिद्धे । यत्र व्यक्तससर्गस्तत्रात्मा सवेद्यते नान्यत्रेत्यप्यनेनापास्त । निरशस्य क्वचिदेव व्यक्तससर्गस्येतरस्य वा सकृदयोगात् । सकृदेकस्य परमाणो परमाण्वतरेण ससर्ग क्वचिदन्यत्र वाससर्ग प्रतिपद्यत इति चेत् न, तस्यापि क्वचिद्देशे सतो देशातरे च तदसिद्धे । गगनवत्स्या- दिति चेत् न, तस्यानतप्रदेशतया प्रसिद्धस्य तदुपपत्तेरन्यथात्मवदघटनात् । नन्वेक द्रव्यमनतपर्यायान् सकृदपि यथा व्याप्नोति तथात्मा व्यक्तविवर्तशरीरेण ससर्ग क्वचिदन्यत्र वाऽससर्ग प्रतिपद्यत इति चेन्न, वस्तुनो द्रव्यपर्यायात्मकस्य जात्यतरत्वात्, व्याप्यव्यापकभावस्य नयवशात्तत्र निरूपणात् । नैव नानेकस्वभाव पुरुषो जात्यतरतयोपेयते निरतिशयात्मवादविरोधादिति । कायेभिव्यक्तौ ततो बहिर-

भिव्यक्तिमसक्ते सर्वत्र सवेदनमसवेदन नोचेत् नानात्वापत्तिर्दु शक्या परिहर्तुं । ततो नैतौ सर्वग-तात्मवादिनौ चेतनत्वमचेतनत्व वा साधयितुमात्मन॰ समर्थौ यतोसिद्ध साधन न स्यात् । स्याद्वादिन सारयस्य च प्रसिद्धमेव चेतनत्व साधनमिति चेन्नानवबोधाद्यात्मकत्वेन प्रतिवादिनश्चेतनत्वस्येष्टस्तस्य हेतुत्वे विरुद्धसिद्धेर्विरुद्धो हेतु स्यात् । साध्यसाधनविकलश्च दृष्टात सुपुप्तावस्थस्याप्यात्मनश्चेतनत्व-मात्रेणानवबोधादिस्वभावत्वेन चाप्रसिद्धे ॥ कथम्—

सुपुप्तस्यापि विज्ञानस्वभावत्व विभाव्यते ।
प्रबुद्धस्य सुखप्राप्तिस्मृत्यादेः स्वप्नदर्शिवत् ॥ २३५ ॥

स्वप्नदर्शिनो हि यथा सुप्तप्रबुद्धस्य सुखानुभवनादिस्मरणाद्विज्ञानस्वभावत्व विभावयति तथा सुपुप्त स्यापि सुखमतिसुपुप्तोऽहमिति प्रत्ययात् । कथमन्यथा सुपुप्तो पुमश्चेतनत्वमपि सिद्ध्येत् । प्राणादिदर्शना-दिति चेत—

यथा चैतन्यसंसिद्धिः सुपुप्तावपि देहिनः ।
प्राणादिदर्शनात्तद्वद्बोधादिः किं न सिद्ध्यति ॥ २३६ ॥
जाग्रतः सति चैतन्ये यथा प्राणादिवृत्तयः ।
तथैव सति विज्ञाने दृष्टास्ता बाधवर्जिताः ॥ २३७ ॥

वीरणादौ चैतन्याभावे प्राणादिवृत्तीनामभावनिश्चयान्निश्चितव्यतिरेकाभ्यस्ताभ्य सुपुप्तौ चैतन्य-सिद्धिरिति चेत् ॥

प्राणादयो निवर्तंते यथा चैतन्यवर्जिते ।
वीरणादौ तथा ज्ञानशून्येपीति विनिश्चयः ॥ २३८ ॥

न हि चेतनत्वे साध्ये निश्चितव्यतिरेका प्राणादिवृत्तयो न पुनर्ज्ञानात्मकतायामिति शक्य वक्तु, तदभावेपि तासा वीरणादावभावनिर्णयात् । चैतन्याभावादेव तत्र ता न भवति न तु विज्ञानाभावादिति कोशपान विधेय । सत्य । विज्ञानाभावे ता न भवति, सत्यपि चैतन्ये मुक्तस्य तदभावादित्यपरे । तेषा सुपुप्तौ विज्ञानाभावसाधनमयुक्त, प्राणादिवृत्तीना सद्भावात् । तथा च न सोदाहरणमिति कुत साध्यसिद्धि । सुखबुद्ध्यादयो नात्मस्वभावा स्वयमचेतनत्वाद्रूपादिवदित्यनुमानादिति चेत्, कुतस्तेपामचे-तनत्वसिद्धि ?

सुखबुद्ध्यादयो धर्माश्चेतनारहिता इमे ।
भंगुरत्वादितो विद्युत्प्रदीपादिवदित्यसत् ॥ २३९ ॥
हेतोरात्मोपभोगेनानेकांतात्परमार्थत. ।
सोप्यनित्यो यतः सिद्धः कादाचित्कत्वयोगतः ॥ २४० ॥

पुरुषानुभवो हि नश्वर कादाचित्कत्वाद्दीपादिवदिति परमार्थतस्तेन भगुरत्वमनेकातिकमचेतनत्वे-साध्ये । कादाचित्क कुत सिद्ध पुरुषोपभोग स्वसद्भावादिति चेत् ।

कादाचित्कः परापेक्ष्यसद्भावाद्विभ्रमादिवत् ।
बुद्ध्यध्यवसितार्थस्य शब्दादेरुपलंभतः ॥ २४१ ॥
परापेक्ष्यः प्रसिद्धोयमात्मनोनुभवोंजसा ।
परानपेक्षितायां तु पुंदृष्टेः सर्वदर्शिता ॥ २४२ ॥

परापेक्षितया कादाचित्कत्वं व्याप्तं, तेन चानित्यत्वमिति तत्सिद्धौ तत्सिद्धिः । परापेक्षिता पुरुषानुभवस्य नासिद्धा, परस्य बुद्ध्यध्यवसायस्यापेक्षणीयत्वात् । बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयत इति वचनात् । परानपेक्षितायां तु पुरुषदर्शनस्य सर्वदर्शितापत्तिः, सकलार्थबुद्ध्यध्यवसायापायेपि सकलार्थदर्शनस्योपपत्तेरिति योगिन इवायोगिनोऽमुक्तस्य च सार्वज्ञमनिष्टमायातम् ॥

सर्वस्य सर्वदा पुंसः सिद्ध्युपायस्तथा वृथा ।
ततो दृग्बोधयोरात्मस्वभावत्वं प्रसिद्ध्यतु ॥ २४३ ॥
कथंचिन्नश्वरत्वस्याविरोधान्नर्यपीक्षणात् ।
तथैवार्थक्रियासिद्धेरन्यथा वस्तुताक्षतेः ॥ २४४ ॥

सर्वस्य सर्वज्ञत्वे च वृथा सिद्ध्युपायः, साध्याभावात् । सिद्धिर्हि सर्वज्ञता मुक्तिर्वा कुतश्चिदनुष्ठानात्साध्यते ? तत्र न तावत्सर्वज्ञता तस्याः स्वतः सिद्धत्वात् । नापि मुक्तिः सर्वज्ञतापाये तदुपगमात्तस्य चासंभवात् । परानपेक्षितायाः सर्वदर्शितायाः परानिवृत्तावपि प्रसक्तेः । स्यान्मतं । न बुद्ध्यध्यवसितार्थालोचनं पुंसो दर्शनं तस्यात्मस्वभावत्वेन व्यवस्थितत्वादिति । तदपि नावधानीयं, बोधस्याप्यात्मस्वभावत्वोपपत्तेः । न ह्यहंकाराभिमतार्थाध्यवसायो बुद्धिस्तस्याः पुंस्वभावत्वेन प्रतीतेर्बाधकाभावात् । इति दर्शनज्ञानयोरात्मस्वभावत्वमेव प्रसिद्ध्यतु विशेषाभावात् । ननु च नश्वरज्ञानस्वभावत्वे पुंसो नश्वरत्वप्रसंगो बाधक इति चेत् न, नश्वरत्वस्य नरेपि कथंचिद्विरोधाभावात्, पर्यायार्थतः परपरिणामाक्रांततावलोकनात्, अपरिणामिनि क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेर्वस्तुत्वहानिप्रसंगान्नित्यानित्यात्मकत्वेनैव कथंचिदर्थक्रियासिद्धिरित्यलं प्रपंचेन, आत्मनो ज्ञानदर्शनोपयोगात्मकस्य प्रसिद्धेः ॥

संसारव्याधिविध्वंसः क्वचिज्जीवे भविष्यति ।
तन्निदानपरिध्वंससिद्धेर्ज्वरविनाशवत् ॥ २४५ ॥
तत्परिध्वंसनेनातः श्रेयसा योक्ष्यमाणता ।
पुंसः स्याद्वादिनां सिद्धा नैकांते तद्विरोधतः ॥ २४६ ॥

सन्नप्यात्मोपयोगात्मा न श्रेयसा योक्ष्यमाणः कश्चित् सर्वदा रागादिसमाक्रांतमानसत्वादिति केचित्संप्रतिपन्नाः । तान् प्रति तत्साधनमुच्यते । श्रेयसा योक्ष्यमाणः कश्चित् संसारव्याधिविध्वंसित्वान्यथानुपपत्तेः । श्रेयोत्र सकलदुःखनिवृत्तिः । सकलदुःखस्य च कारणं संसारव्याधिः । तद्विध्वंसे कस्यचित्सिद्धं श्रेयसा योक्ष्यमाणत्वं, तल्लक्षणकारणानुपलब्धेः । न च संसारव्याधेः सकलदुःखकारणत्वमसिद्धं जीवस्य पारतंत्र्यनिमित्तत्वात् । पारतंत्र्यं हि दुःखमिति । एतेन सांसारिकसुखस्य दुःखत्वमुक्तं, स्वातंत्र्यस्यैव सुखत्वात् । शक्रादीनां स्वातंत्र्यं सुखमस्त्येवेति चेन्न, तेषामपि कर्मपरतंत्रत्वात् । निराकांक्षतात्मकसंतोषरूपं तु सुखं न सांसारिकं, तस्य देशमुक्तिसुखत्वात् । देशतो मोहक्षयोपशमे हि देहिनो निराकांक्षता विषयरतौ नान्यथातिप्रसंगात् । तदेतेन यतिजनस्य प्रशमसुखमसांसारिकं व्याख्यातं । क्षीणमोहानां तु कार्त्स्न्यतः प्रशमसुखं मोहपरतंत्रत्वनिवृत्तेः । यदपि संसारिणामनुकूलवेदनीयप्रातीतिकं सुखमिति मतं, तदप्यभिमानमात्रं । पारतंत्र्यास्यैव दुःखेनानुपक्तत्वात्तस्य तत्कारणत्वात् कार्यत्वाच्चेति न संसारव्याधिर्जातुचित्सुखकारणं येनास्य दुःखकारणत्वं न सिद्ध्येत् । तद्विध्वंसः कथमिति चेत्, क्वचिन्निदानपरिध्वंससिद्धेः । यत्र यस्य निदानपरिध्वंसस्तत्र तस्य परिध्वंसो दृष्टो यथा क्वचिज्ज्वरस्य । निदानपरिध्वंसश्च संसारव्याधेः शुद्धात्मनीति कारणानुपलब्धिः । संसारव्याधेर्निदानं मिथ्यादर्शनादि, तस्य विध्वंसः सम्यग्दर्शनादिभावनाबलात् क्वचिदिति समर्थयिष्यमाणत्वान्न हेतोरसिद्धता शंकनीया । सरसि शंखकादि-

नानैकांतिकोय हेतु, त्वन्निदानस्य जलस्य परिध्वंसेपि तस्यापरिध्वंसादिति चेन्न । तस्य जलनिदानत्वासिद्धे । स्वारंभकपुद्गलपरिणामनिदानत्वात् शस्त्रकादेस्तत्सहकारिमात्रत्वाज्जलादीनां । न हि कारणमात्रं केनचित्कस्यचिन्निदानमिष्टं नियतस्यैव कारणस्य निदानत्वात् । न च तन्नाशे कस्यचिन्निदानिनो न नाश इत्यत्यभिचारोयं हेतु कथंचन संसारव्याधिविध्वंसनं साधयेयतस्तत्परिध्वंसनेन श्रेयसा योक्ष्यमाण कश्चिदुपयोगात्मकमात्मा न स्यात् । निरन्वयविनश्वरं चित्तं श्रेयसा योक्ष्यमाणमिति न मंतव्यं, तस्य क्षणिकत्वविरोधात् । संसारनिदानरहिताचित्ताचित्तातररा श्रेयःस्वभावस्योत्पद्यमानत्वेन श्रेयसा योक्ष्यमाणता, सा न क्षणिकत्वविरुद्धेति चेन्न, क्षणिकैकांते युक्तश्चित्कस्यचिदुत्पत्त्ययोगात् । संतानः श्रेयसा योक्ष्यमाण इत्यप्यनेन प्रतिक्षिप्तं, संतानिव्यतिरेकेण संतानस्यानिष्टे । पूर्वोत्तरक्षण एव ह्यपरामृष्टभेदा (?) संतानस्तस्य चावस्तुभूत कथं श्रेयसा योक्ष्यते ? प्रधानं श्रेयसा योक्ष्यमाणमित्यप्यसंभाव्यं, पुरुषपरिकल्पनविरोधात् । तदेव हि संसरति तदेव च विमुच्यत इति किमन्यत्पुरुषसाध्यमस्ति ? प्रधानकृतस्यानुभवनं पुंसः प्रयोजनमिति चेत्, प्रधानस्यैव तदस्तु । कर्तृत्वाचन्य तन्नेति चेत् । स्यादेव यदि कर्तानुभविता न स्यात् । द्रष्टृ कर्तृत्वे मुक्तस्यापि कर्तृत्वप्रसक्तिरिति चेत्, मुक्तः किमकर्तेष्ट ? विषयसुखादेरकर्तेति चेत्, कुत स तथा ? तत्कारणकर्मकर्तृत्वाभावादिति चेत्, तर्हि संसारी विषयसुखादिकारणकर्मविशेषस्य कर्तृत्वाद्विषयसुखादे कर्ता स एव चानुभविता किं न भवेत् ? संसार्यवस्थायामात्मा विषयसुखादितत्कारणकर्मणां न कर्ता चेतनत्वान्मुक्तावस्थावदित्येतदपि न सुंदरं, स्वेष्टविघातकारित्वात् । कथं । संसार्यवस्थायामात्मा न सुखादेर्भोक्ता चेतनत्वान्मुक्तावस्थावदिति स्वेष्टस्यात्मनो भोक्तृत्वस्य विघातात् । प्रतीतिविरुद्धमिष्टविघातसाधनमिति चेत्, कर्तृत्वाभावसाधनमपि, पुंसः श्रोता घ्रातामिति स्वकर्तृत्वप्रतीतेः । श्रोताहमित्यादिप्रतीतेरहंकारास्पदत्वादहंकारस्य च प्रधानविवर्तत्वात्प्रधानमेव कर्तृतया प्रतीयत इति चेत्, तत एवानुभवितृ प्रधानमस्तु । न हि तस्याहंकारास्पदत्वं न प्रतिभाति शब्दादेरनुभविताहमिति प्रतीतेः सकलजनसाक्षिकत्वात् । भ्रांतमनुभवितुरहंकारास्पदत्वमिति चेत्, कर्तुः कथमभ्रांतं ? तस्याहंकारास्पदत्वादिति चेत्, तत एवानुभवितुस्तदभ्रांतमस्तु । तस्योपाधिकत्वादहंकारास्पदत्वं भ्रांतमेवेति चेत्, कुतस्तदौपाधिकत्वसिद्धिः ? पुरुषस्वभावत्वाभावादहंकारस्य तदास्पदत्वं पुरुषस्वभावस्यानुभवितृत्वस्यौपाधिकमिति चेत्, स्यादेव यदि पुरुषस्वभावोऽहंकारो न स्यात् । मुक्तस्याहंकाराभावादपुरुषस्वभाव एवाहंकार, स्वभावो हि न जातुचिद्द्रव्यं त्यजति, तस्य निःस्वभावत्वप्रसंगादिति चेन्न । स्वभावस्य द्विविधत्वात्, सामान्यविशेषपर्यायभेदात् । तत्र सामान्यपर्याय शाश्वतिक स्वभाव, कादाचित्को विशेषपर्याय, इति न कादाचित्कत्वात्पुंसहंकारादेरतत्स्वभावता । ततो न तदास्पदत्वमनुभवितृत्वस्यौपाधिकं, येनाभ्रांतं न भवेत् कर्तृत्ववत् । न चाभ्रांताहंकारास्पदत्वाविशेषेपि कर्तृत्वानुभवितृत्वयो प्रधानात्मकत्वमयुक्तं, यत पुरुषकल्पनमफलं न भवेत्, पुरुषात्मकत्वे वा तयो प्रधानपरिकल्पनं । तथाविधस्य चासत प्रधानस्य गगनकुसुमस्येव न श्रेयसा योक्ष्यमाणता । पुरुषस्य साऽस्तु इति चेन्न, तस्यापि निरतिशयस्य मुक्तावपि तत्प्रसंगात् । तथा च सर्वदा श्रेयसा योक्ष्यमाण एव स्यात्पुरुषो न चायुज्यमान । पूर्वं योक्ष्यमाण पश्चात्तेनायुज्यमान इति चायुक्तं, निरतिशयैकांतत्वविरोधात् । स्वतो भिन्नैरतिशयै सातिशयस्य पुंस श्रेयसा योक्षमाणता भवत्विति चेन्न, अनवस्थानुषंगात् । पुरुषो हि स्वातिशयै संबध्यमानो यदि नानास्वभावै संबध्यते, तदा तैरपि संबध्यमान परैर्नानास्वभावैरित्यनवस्था । स तैरेकेन स्वभावेन संबध्यते इति चेत् न, अतिशयानामेकत्वप्रसंगात् । कथमन्यथैकस्वभावेन क्रियमाणानां नानाकार्याणामेकत्वापत्ते पुरुषस्य नानाकार्यकारिणो नानातिशयकल्पना युक्तिमधितिष्ठेत् । स्वातिशयैरा[illegible]

सवध्यत एवेति चासवधे तैस्तस्य व्यपदेशाभावानुपगात् । स्वातिशये' कथंचित्तादात्म्योपगमे तु स्याद्वाद-सिद्धि. । इत्यनेकातात्मकस्यैवात्मनः श्रेयोयोक्ष्यमाणत्व न पुनरेकातात्मन , सर्वथा विरोधात् ॥

कालादिलब्ध्युपेतस्य तस्य श्रेयःपथे वृहत्- ।
पापापायाच्च जिज्ञासा संप्रवर्तेत रोगिवत् ॥ २४७ ॥

श्रेयोमार्गजिज्ञासोपयोगस्वभावस्यात्मन श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य कस्यचित्कालादिलब्धौ सत्या वृहत्पापा-पायात् सप्रवर्तते श्रेयोमार्गजिज्ञासात्वात् रोगिणो रोगविनिवृत्तिजश्रेयोमार्गजिज्ञासावत् । न तावदिह साध्यविकलमुदाहरण रोगिण स्वयमुपयोगस्वभावस्य रोगविनिवृत्तिजश्रेयसायोक्ष्यमाणस्य कालादिलब्धौ सत्या वृहत्पापापायात् सप्रवर्तमानाया श्रेयोजिज्ञासाया सुप्रसिद्धत्वात् । तत्तत एव न साधनविकल श्रेयो-मार्गजिज्ञासात्वस्य तत्र भावात् । निरन्वयक्षणिकचित्तस्य सतानस्य प्रधानस्य वाऽनात्मन श्रेयोमार्गजिज्ञासेति न मतव्यमात्मन इति वचनात्तस्य च साधितत्वात् । जडस्य चैतन्यमात्रस्वरूपस्य चात्मन सेत्यपि न शकनीयमुपयोगस्वभावस्येति प्रतिपादनात् । तथास्य समर्थनात् । नि श्रेयसेनासपित्स्यमानस्य तस्य सेति च न चिंतनीयं, श्रेयसा योक्ष्यमाणस्येति निगदितत्वात् । तस्य तथा व्यवस्थापितत्वात् । कालदेशादिनियममतरेणैव सेत्यपि च न मनसि निधेय, कालादिलब्धौ सत्यामित्यभिधानात्तथा प्रतीतेश्च । वृहत्पापापायमतरेणैव सा सप्रवर्तेत इत्यपि माभिमस्त, वृहत्पापापायात्तत्सप्रवर्तनस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । न हि कचित्सशयमात्रात् कचिज्जिज्ञासा, तत्प्रतिबधकपापाक्रातमनस सशयमात्रेणावस्थानात् । सति प्रयोजने जिज्ञासा तत्रेत्यपि न सम्यक्, प्रयोजनानतरमेव कस्यचिद्व्यासगतस्तदनुपपत्ते । 'दु खत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ' इति केचित् । तेपि न न्यायवादिन । सर्वससारिणा तत्प्रसगात्, दु खत्रयाभिघातस्य भावात् । आम्ना-यादेव श्रेयोमार्गजिज्ञासेत्यन्ये । तेपामथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रेथशब्दस्यानतर्यार्थे वृत्तेरथेदमधीत्याम्ना-यादित्याम्नायादधीतवेदस्य वेदवाक्यार्थेपु जिज्ञासाविधिरवगम्यत इति व्याख्यान । तदयुक्त । सत्यप्याम्नाय-श्रवणे तदर्थावधारणेऽभ्यासे च कस्यचिद्धर्मजिज्ञासानुपपत्ते । कालातरापेक्षाया तदुत्पत्तौ सिद्ध काला-दिलब्धौ तत्प्रतिबधकपापापायाच्च श्रेयःपथे जिज्ञासाया प्रवर्तन । सशयप्रयोजनदु खत्रयाभिघाताम्नाय-श्रवणेपु सत्स्वपि कस्यचित्तदभावादसत्स्वपि भावात् । कदाचित्सशयादिभ्यस्तदुत्पत्तिदर्शनाच्चेपा तत्कारणत्वे लोभाभिमानादिभ्योपि तत्प्रादुर्भावावलोकनाच्चेपामपि तत्कारणत्वमस्तु । नियतकारणत्व तु तज्जनने वृहत्पापापायस्यैवातरगस्य, कारणत्व बहिरगस्य तु कालादेरिति युक्त, तदभावे तज्जननानीक्षणात् । कालादि न नियत कारण बहिरगत्वात् सशयलोभादिवदिति चेन्न, तस्यावश्यमपेक्षणीयत्वात् । कार्यांतरसाधारण-त्वात्तु बहिरग तदिष्यते, ततो न हेतो साध्याभावेपि सद्भाव सदिग्धो निश्चितो वा, यत सदिग्धव्यति-रेकता निश्चितव्यभिचारिता वा भवेत् । ननु च स्वप्रतिबधकाधर्मप्रक्षयात्कालादिसहायादस्तु श्रेय पथे जिज्ञासा, तद्वानेव तु प्रतिपाद्यते इत्यसिद्ध । सशयप्रयोजनजिज्ञासाशक्यप्राप्तिसशयव्युदासतद्वचनवत प्रति-पाद्यत्वात् । तत्र सशयित प्रतिपाद्यस्तत्त्वपर्यवसायिना प्रश्नविशेषेणाचार्य प्रत्युपसर्पकत्वात्, नाव्युत्पन्नो विपर्यस्तो वा तद्विपरीतत्वाद्बालकवद्दस्युवद्वा । तथा सशयवचनवान् प्रतिपाद्य स्वसशय वचनेनाप्रकाश-यत सशयितस्यापि ज्ञातुमशक्ते. । परिज्ञातसशयोपि वचनात् प्रयोजनवान् प्रतिपाद्यो न स्वसशय-प्रकाशनमात्रेण विनिवृत्ताकाक्ष । प्रयोजनवचनवाश्च प्रतिपाद्य , स्वप्रयोजन वचनेनाप्रकाशयत. प्रयोजन-वतोपि निश्चेतुमशक्यत्वात् । तथा जिज्ञासावान् प्रतिपाद्य प्रयोजनवतो निश्चितस्यापि ज्ञातुमनिच्छत प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । तद्वानपि तद्वचनवान् प्रतिपाद्यते, स्वा जिज्ञासा वचनेनानिवेदयतस्तद्वत्तया निर्णेतुमशक्ते । तथा जिज्ञासुर्निश्चितोपि शक्यप्राप्तिमानेव, प्रतिपादनायोग्यस्तत्त्वमुपदिष्ट प्राप्तुमशक्नुवत

प्रतिपादने वैयर्थ्यात् । स्वा शक्यप्राप्ति वचनेनाकथयतमद्वत्तेन प्रत्येतुमशक्ते , शक्यप्राप्तिवचनवानेव प्रतिपाद्य । तथा संशयव्युदासवान् प्रतिपाद्य सकृत्संशयितोभयपक्षस्य प्रतिपादयितुमशक्ते । संशयव्युदासवानपि तद्वचनवान् प्रतिपाद्यते, किमयमनित्य शब्द किं वा नित्य इत्युभयो पक्षयोरन्यत्र संशयव्युदासस्यानित्य शब्दस्तावत्प्रतिपाद्यतामिति वचनमतरेणावबोद्धुमशक्यत्वादिति केचित् । तान् प्रतीदमभिधीयते ।

तद्वानेव यथोक्तात्मा प्रतिपाद्यो महात्मनाम् ।
इति युक्तं मुनीन्द्राणामादिसूत्रप्रवर्तनम् ॥ २४८ ॥

य परत प्रतिपद्यमानश्रेयोमार्ग स श्रेयोमार्गप्रतिपित्सावानेव, यथातुर सद्वैद्यादिभ्य प्रतिपद्यमानव्याधिविनिवृत्तिजश्रेयोमार्ग । परत प्रतिपद्यमानश्रेयोमार्गश्च विवादापन्न कश्चिदुपयोगात्मकात्मा भव्य इति । अत्र न धर्मिण्यसिद्धसत्ताको हेतुरात्मन श्रेयसा योक्ष्यमाणस्योपयोगस्वभावस्य च विशिष्टस्य प्रमाणसिद्धस्य धर्मित्वात्तत्र हेतो सद्भावात् । तद्विपरीते त्वात्मनि धर्मिणि तस्य प्रमाणबाधितत्वादसिद्धिरेव । न हि निरन्वयक्षणिकचित्तसतान , प्रधानम्, अचेतनात्मा, चैतन्यमात्रात्मा वा परत प्रतिपद्यमानश्रेयोमार्ग सिध्यति, तस्य सर्वथार्थक्रियारहितत्वेनावस्तुत्वसाधनात् । नापि श्रेयसा शश्वदयोक्ष्यमाणस्तस्य गुरुतरमोहाक्रान्तस्यानुपपत्ते । स्वत प्रतिपद्यमानश्रेयोमार्गेण योगिना व्यभिचारी हेतुरिति चेत् न, परतो ग्रहणात् । परत प्रतिपद्यमानप्रत्यवायमार्गेणानैकान्तिक इति चायुक्त, तत्र हेतुधर्मस्याभावात् । तत एव न विरुद्धो हेतु श्रेयोमार्गप्रतिपित्सावचमतरेण क्वचिदप्यसभवात् । इति प्रमाणसिद्धमेतत्तद्वानेव यथोक्तात्मा प्रतिपाद्यो महात्मना, नातद्वान्नायथोक्तात्मा वा तत्प्रतिपादने सतामप्रेक्षावत्त्वप्रसगात् । परमकरुणया कांश्चन श्रेयोमार्गं प्रतिपादयता तत्प्रतिपित्सारहितानामपि नाप्रेक्षावत्त्वमिति चेन्न, तेषां प्रतिपादयितुमशक्यानां प्रतिपादने प्रयासस्य विफलत्वात् । तत्प्रतिपित्सामुत्पाद्य तेषां तै प्रतिपादनात् सफलस्तत्प्रयास इति चेत्, तर्हि तत्प्रतिपित्सावानेव तेषामपि प्रतिपाद्य सिद्ध । तद्वचनवानेवेति तु न नियम , सकलविदा प्रत्यक्षत एवैतत्प्रतिपित्साया प्रत्येतु शक्यत्वात् । परैरनुमानाद्वास्य विकारादिलिंगजादाप्तोपदेशाद्वा तथा प्रतीते । संशयतद्वचनवांस्तु साक्षान्न प्रतिपाद्यस्तत्त्वप्रतिपित्सारहितस्य तस्याचार्यं प्रत्युपसर्पणाभावात् । परपरया तु विपर्ययतद्वचनवानव्युत्पत्तितद्वचनवान् वा प्रतिपाद्योऽस्तु विशेषाभावात् । यथैव हि संशयतद्वचनानतर स्वप्रतिबधकाभावात्तत्त्वजिज्ञासाया कस्यचित्प्रतिपाद्यता तथा विपर्ययाव्युत्पत्तितद्वचनानतरमपि । विपर्यस्ताव्युत्पन्नमनसा कुतश्चिददृष्टविशेषात्संशये जाते तत्त्वजिज्ञासा भवतीति चायुक्त, नियमाभावात् । न हि तेषामदृष्टविशेषात्संशयो भवति न पुनस्तत्त्वजिज्ञासेति नियामकमस्ति । तत्त्वप्रतिपत्ते संशयव्यवच्छेदरूपत्वात् संशयित प्रतिपाद्यत इति चेत्, तद्वद्व्युत्पन्नो विपर्यस्तो वा प्रतिपाद्य संशयितवत् । तत्त्वप्रतिपत्तेरव्युत्पत्तिविपर्यासव्यवच्छेदरूपत्वस्य सिद्धे संशयव्यवच्छेदरूपत्ववत् । संशयविपर्ययाव्युत्पत्तीनामन्यतमाव्यवच्छेदे तत्त्वप्रतिपत्तेर्यथार्थतानुपपत्ते । यथा वाऽविद्यमानसंशयस्य प्रतिपाद्यस्य संशयव्यवच्छेदार्थं तत्त्वप्रतिपादनमफल, तथैवाविद्यमानाव्युत्पत्तिविपर्ययस्य तद्व्यवच्छेदार्थमपि । यथा भविष्यत्संशयव्यवच्छेदार्थं तथा भविष्यदव्युत्पत्तिविपर्ययव्यवच्छेदार्थमपि । इति तत्त्वप्रतिपित्सायां सत्यां त्रिविध प्रतिपाद्य , संशयितो विपर्यस्तबुद्धिरव्युत्पन्नश्च । प्रयोजनशक्यप्राप्तिसंशयव्युदासतद्वचनवान् प्रतिपाद्य इत्यप्यनेनापास्त । तत्प्रतिपित्साविरहे तस्य प्रतिपाद्यत्वविरोधात् । सत्यां तु प्रतिपित्सायां प्रयोजनाद्यभावेऽपि यथायोग्य प्रतिपाद्यत्वप्रसिद्धेस्तद्वानेव

प्रतिपाद्यते । इति युक्तं परापरगुरूणामर्थतो ग्रंथतो वा शास्त्रे प्रथमसूत्रप्रवर्तनं, तद्विषयस्य श्रेयोमार्गस्य परापरप्रतिपाद्यैः प्रतिपित्सितत्वात् ॥

ननु निर्वाणजिज्ञासा युक्ता पूर्वं तदर्थिनः ।
परिज्ञातेभ्युपेयेर्थे तन्मार्गो ज्ञातुमिष्यते ॥ २४९ ॥

यो येनार्थी स तत्प्रतिपित्सावान् दृष्टो लोके, मोक्षार्थी च कश्चिद्भव्यस्तस्मान्मोक्षप्रतिपित्सावानेव युक्तो न पुनर्मोक्षमार्गप्रतिपित्सावान्, अप्रतिज्ञाते मोक्षे तन्मार्गस्य प्रतिपित्सायोग्यतोपपत्तेरिति मोक्षसूत्रप्रवर्तनं युक्तं तद्विषयस्य बुभुत्सितत्वान्न पुनरादावेव तन्मार्गसूत्रप्रवर्तनमित्यय मन्यते ॥

तन्न प्रायः परिक्षीणकल्मषस्यास्य धीमतः ।
स्वात्मोपलब्धिरूपेस्मिन् मोक्षे संप्रतिपत्तितः ॥ २५० ॥

न हि यत्र यस्य सम्प्रतिपत्तिस्तत्र तस्य प्रतिपित्सानवस्थानुपगात् । सम्प्रतिपत्तिश्च मोक्षे स्वात्मोपलब्धिरूपे प्रकृतस्य प्रतिपाद्यस्य प्रायशः परिक्षीणकल्मषत्वात्, सातिशयप्रज्ञत्वाच्च । ततो न तदर्थिनोपि तत्र प्रतिपित्सा तदर्थित्वमात्रस्य तत्प्रतिपित्सया व्याप्त्यसिद्धेः । सति विवादेर्थित्वस्य प्रतिपित्साया व्यापकत्वमिति चेन्न, तस्यासिद्धत्वात् । नहि मोक्षेधिकृतस्य प्रतिपत्तुर्विवादोस्ति । नानाप्रतिवादिकल्पनाभेदादस्त्येवेति चेत्—

प्रवादिकल्पनाभेदाद्विवादो योपि संभवी ।
स पुंरूपे तदाधारपदार्थे वा न निर्वृतौ ॥ २५१ ॥

स्वरूपोपलब्धिर्निर्वृतिरिति सामान्यतो निर्वृतौ सर्वप्रवादिना विवादोऽसिद्ध एव । यस्य तु स्वरूपस्योपलब्धिस्तत्र विशेषतो विवादस्तदावरणे वा कर्मणि कल्पनाभेदात् । तथाहि । प्रभास्वरमिदं प्रकृत्या चित्तं निरन्वयक्षणिकं, अविद्यातृष्णे तत्प्रतिबंधके, तदभावान्निरास्रवचित्तोत्पत्तिर्मुक्तिरिति केषांचित्कल्पना । सर्वथा निःस्वभावमेवेदं चित्तं, तस्य धर्मिधर्मपरिकल्पना प्रतिबंधिका, तदपक्षयात्सकलनैरात्म्यं प्रदीपनिर्वाणवत्स्वात्तनिर्वाणमित्यन्येषां । सकलागमरहितं परमात्मनो रूपमद्वयं, तत्प्रतिबंधिकानाद्यविद्या, तद्विलयात्प्रतिभासमात्रस्थितिर्मुक्तिरिति परेषां । चैतन्यं पुरुषस्य स्वं रूपं, तत्प्रतिपक्षः प्रकृतिसंसर्गस्तदपायात् स्वरूपेवस्थानं निःश्रेयसमित्यपरेषां । सर्वविशेषगुणरहितमचेतनमात्मनः स्वरूपं, तद्विपरीतो बुद्ध्यादिविशेषगुणसंबंधस्तत्प्रतिबंधकृत्तत्प्रक्षयादाकाशवदचेतनावस्थितिः परा मुक्तिरितीतरेषां । परमानंदात्मकमात्मनो रूपं, बुद्ध्यादिसंबंधस्तत्प्रतिघाती, तदभावादानंदात्मकतया स्थितिः परा निर्वृतिरिति च मीमांसकानां । नैवं निर्वृतिसामान्ये कल्पनाभेदो यतस्तत्र विवादः स्यात् । मोक्षमार्गसामान्येपि न प्रवादिना विवादः, कल्पनाभेदाभावात् । सम्यग्ज्ञानमात्रात्मकत्वादावेव तद्विशेषे विप्रतिपत्तेः । ततो मोक्षमार्गेऽस्य सामान्ये प्रतिपित्सा विनेयविशेषस्य मा भूत् इति चेत् । सत्यमेतत् । निर्वाणमार्गविशेषे प्रतिपित्सोत्पत्तेः । कथमन्यथा तद्विशेषप्रतिपादनं सूत्रकारस्य प्रयुक्तं स्यात् । मोक्षमार्गसामान्ये हि विप्रतिपन्नस्य तन्मात्रप्रतिपित्सायाम'स्ति मोक्षमार्गः' इति वक्तुं युज्येत, विनेयप्रतिपित्सानुरूपत्वात् सूत्रकारप्रतिवचनस्य । तर्हि मोक्षविशेषे विप्रतिपत्तेस्तमेव कस्मान्नाप्राक्षीत् इति चेत् । किमेवं प्रतिपित्सेत विनेयः सर्वत्रैकार्यस्य संभवात् । तत्प्रश्नेपि हि शक्येत चोदयितुं किमर्थं मोक्षविशेषमप्राक्षीन्न पुनस्तन्मार्गविशेषं, विप्रतिपत्तेरविशेषादिति । ततः कस्यचित्क्वचित् प्रतिपित्सामिच्छता मोक्षमार्गविशेषप्रतिपित्सा न प्रतिक्षेप्तव्या । ननु च सति धर्मिणि धर्मचिंता प्रवर्तते नासति । न च मोक्षः सर्वथास्ति येन तस्य विशिष्टत्वकारणं जिज्ञास्यत, इति न साधीयः । यस्मात्—

येपि सर्वात्मना मुक्तेरपह्नवकृतो जनाः।
तेषां नात्राधिकारोस्ति श्रेयोमार्गावबोधने॥ २५२॥

को हि सर्वात्मना मुक्तेरपह्नवकारिणो जनान्मुक्तिमार्गं प्रतिपादयेत्तेषां तत्रानधिकारात्। को वा प्रमाणसिद्धं निःश्रेयसमपह्नुवीत, अन्यत्र प्रलापमात्राभिधायिनो नास्तिकात्। कुतस्तर्हि प्रमाणात्तन्निश्चीयत इति चेत्—

परोक्षमपि निर्वाणमागमात्संप्रतीयते।
निर्बाधाद्भाविसूर्यादिग्रहणाकारभेदवत्॥ २५३॥

परोक्षोपि हि मोक्षोऽस्मादृशामागमात्तज्ज्ञैः संप्रतीयते। यथा सांवत्सरैः सूर्यादिग्रहणाकारविशेषस्तस्य निर्बाधत्वात्। न हि देशकालनरांतरापेक्षयापि बाधातो निर्गतोयमागमो न भवति, प्रत्यक्षादेर्बाधकस्य विचार्यमाणस्यासंभवात्। नापि निर्बाधस्याप्रमाणत्वमास्थातुं युक्तं, प्रत्यक्षादेरप्यप्रमाणत्वानुषक्तेः। सूर्यादिग्रहणस्यानुमानात्प्रतीयमानत्वाद्विषमोयमुपन्यास इति चेत् न। तदाकारविशेषलिंगाभावादनुमानानवतारात्। न हि प्रतिनियतदिग्वेलाप्रमाणफलतया सूर्याचंद्रमसोर्ग्रहणेन व्याप्तं किंचिदवगतुं शक्यं। विशिष्टाक्रमाला लिंगमिति चेत्। सा न तावत्तत्स्वभावस्तद्वदप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्। नापि तत्कार्यं ततः प्राक् पश्चाच्च भावात्। सूर्यादिग्रहणाकारभेदो भाविकारणं विशिष्टाक्रमालाया इति चेन्न। भाविनः कारणत्वायोगात्। भावितमवत् कार्यकाले सर्वथाप्यसत्त्वादतीतमवत् तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्तस्य तत्कारणत्वमिति चेन्न। तस्यासिद्धेः। न हि सूर्यादिग्रहणाकारभेदे भाविनि विशिष्टाक्रमालोत्पद्यते न पुनरभाविनीति नियमोस्ति, तत्काले ततः पश्चाच्च तदुत्पत्तिप्रतीतेः। कस्याश्चिदक्रमालायाः स भाविकारणं कस्याश्चिदतीतकारणमपरस्याः स्वसमानकालवर्तिन्याः कारणकार्यमेकसामग्र्यधीनत्वादिति चेत्, किमिंद्रजालमभ्यस्तमनेन सूर्यादिग्रहणाकारभेदेन यतोऽयमतीतानागतवर्तमानाखिलाक्रमालां स्वयं निर्वर्तयेत्। कथं वा क्रमाक्रमभाव्यनंतकार्याणि नित्यैकस्वभावो भावः स्वयं न कुर्यात्, ततो विशेषाभावात्। भवन् वा स तस्याः कारणं, उपादानं सहकारि वा? न तावदुपादानं खटिकादिकृतायास्तदुपादानत्वात्। नापि सहकारिकारणमुपादानसमकालत्वाभावात्। यथोपादानभिन्नदेशं सहकारिकारणं तथोपादानभिन्नकालमपि दृष्टत्वादिति चेत्। किमेवं कस्य सहकारि न स्यात्। पितामहादेरपि हि जनकत्वमनिवार्यं विरोधाभावात्। ततो नाक्रमाला सूर्यादिग्रहणाकारभेदे साध्ये लिंगं स्वभावकार्यत्वाभावात्। तदस्वभावकार्यत्वेपि तदविनाभावात्स तत्र लिंगमित्यपरे। तेषामपि कुतो व्याप्तेर्ग्रहः? न तावत्प्रत्यक्षतो, भाविनोतीतस्य वा सूर्यादिग्रहणाकारभेदस्यास्मदाद्यप्रत्यक्षत्वात्। नाप्यनुमानादनवस्थानुषंगात्। यदि पुनरागमात्तद्व्याप्तिग्रहस्तदा युक्त्यनुगृहीतात्तदननुगृहीताद्वा? न तावदाद्यपक्षस्तत्र युक्तेरप्रवृत्तेस्तदसंभवात्। द्वितीयपक्षे स्वतः सिद्धप्रामाण्यात् परतो वा? न तावत्स्वतः स्वयमनभ्यस्तविषयेऽत्यंतपरोक्षे स्वतः प्रामाण्यासिद्धेरन्यथा तदप्रामाण्यस्यापि स्वतः सिद्धिप्रसंगात्। परतः सिद्धप्रामाण्यादागमात्तद्व्याप्तिग्रह इति चेत्। किं तत्परं प्रवृत्तिसामर्थ्यं बाधकाभावो वा? प्रवृत्तिसामर्थ्यं चेत्, फलेनाभिसंबंधः सजातीयज्ञानोत्पादो वा? प्रथमकल्पनायां किं तद्व्याप्तिफलं? सूर्यादिग्रहणानुमानमिति चेत्, सोऽयमन्योन्यसंश्रयः। प्रसिद्धे हि आगमस्य प्रामाण्ये ततो व्याप्तिग्रहादनुमाने प्रवृत्तिस्तत्सिद्धौ चानुमानफलेनाभिसंबंधादागमस्य प्रामाण्यमिति। सजातीयज्ञानोत्पादः प्रवृत्तिसामर्थ्यमिति चेत्, तत्सजातीयज्ञानं न तावत्प्रत्यक्षतोनुमानतो वा, अनवस्थानुषंगात्, तदनुमानस्यापि व्याप्तिग्रहणपूर्वकत्वात्। तद्व्याप्तेरपि तदागमादेव ग्रहणसंभवात्तदागमस्यापि सजातीयज्ञानोत्पादादेव प्रमाणत्वांगीकरणात्।

बाधकाभाव पर इति चेत्, तर्हि स्वतोऽभ्याससामर्थ्यसिद्धाद्बाधकाभावात्प्रसिद्धप्रामाण्यादागमादक्रमालाया सूर्यादिग्रहणाकारभेदेन व्याप्ति परिगृह्यते न पुन सूर्यादिग्रहणाकारभेद एव, इति मुग्धभाषितम्। ततो न विषमोऽयमुपन्यासो दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरागमात्सप्रत्ययप्रसिद्धे । सामान्यतोदृष्टानुमानाच्च निर्वाण प्रतीयते । तथाहि—

शारीरमानसासातप्रवृत्तिर्विनिवर्तते ।
क्वचित्तत्कारणाभावाद् घटीयंत्रप्रवृत्तिवत् ॥ २५४ ॥

यथा घटीयन्त्रस्य प्रवृत्तिर्भ्रमणलक्षणा स्वकारणस्यारगर्तभ्रमणस्य विनिवृत्तेर्निवर्तते तथा क्वचिज्जीवे शारीरमानसासातप्रवृत्तिरपि चतुर्गत्यरगर्तभ्रमणस्य । तत्तत्कारण कुत इति चेत्, तद्भाव एव भावाच्छारीरमानसासातभ्रमणस्य । न हि तच्चतुर्गत्यरगर्तभ्रमणाभावे संभवति । मनुष्यस्य मनुष्यगतिबाल्यादिविवर्तपरावर्तने सत्येव तस्योपलभात् । तद्वत्तिर्यक्सुरनारकाणामपि । यथा स्वतिर्यग्गत्यादिषु नानापरिणामप्रवर्तने सति तत्तत्संवेदन इति न तस्य तदकारणत्व । तन्निवृत्ति कुत इति चेत्, स्वकारणस्य कर्मोदयभ्रमणस्य निवृत्तेः। बलीवर्दभ्रमणस्य निवृत्तौ तत्कार्यारगर्तभ्रमणनिवृत्तिवत्। न च चतुर्गत्यरगर्तभ्रमण कर्मोदयभ्रमणनिमित्तमित्यसिद्ध दृष्टकारणव्यभिचारे सति तस्य कदाचिद्भावात् । तस्य कारणत्वे दृष्टकारणत्वे वा तदयोगात् । तन्निवृत्ति पुनस्तत्कारणमिथ्यादर्शनादीना सम्यग्दर्शनादिप्रतिपक्षभावनासात्मीभावात् कस्यचिदुत्पद्यत इति समर्थयिष्यमाणत्वात् तत्सिद्धि । प्रकृतहेतो कुंभकारचक्रादिभ्रांत्यानैकांत, स्वकारणस्य कुंभकारस्य व्यापारस्य निवृत्तावपि तदनिवृत्तिदर्शनात्। इति चेत्—

न कुंभकारचक्रादिभ्रांत्यानैकांतसंभवः ।
तत्कारणस्य वेगस्य भावे तस्याः समुद्भवात् ॥ २५५ ॥

न हि सर्वा चक्रादिभ्रांति कुंभकारकरव्यापारकारणिका, प्रथमाया एव तस्यास्तथाभावात्, उत्तरोत्तरभ्रांते पूर्वपूर्वभ्रांत्याहितवेगकृतत्वावलोकनात्। न चोत्तरा तद्भ्रांति स्वकारणस्य वेगस्य भावे समुद्भवति, तद्भाव एव तस्या समुद्भवदर्शनात्। ततो न तया हेतोर्व्यभिचार । पावकापायेपि धूमेन गोपालघटिकादिषूपलभ्यमानेनानैकांत इत्यप्यनेनापास्त । शारीरमानसासातप्रवृत्ते परापरोत्पत्तेरुपायप्रतिषेध्यत्वात्, सञ्चितायास्तु फलोपभोगत. प्रक्षयात् । न चापूर्वधूमादिप्रवृत्ति. स्वकारणपावकादेरभावेपि न निवर्तते यतो व्यभिचार स्यात् ॥

अतोनुमानतोप्यस्ति मोक्षसामान्यसाधनम् ।
सार्वज्ञादिविशेषस्तु तत्र पूर्वं प्रसाधितः ॥ २५६ ॥

न हि निरवद्यादनुमानात् साध्यसिद्धौ सदेह संभवति । निरवद्य च मोक्षसामान्येऽनुमान निरवद्यहेतुसमुत्थत्वादित्यतोनुमानात्तस्य सिद्धिरस्त्येव न केवलमागमात् । सर्वज्ञत्वादिमोक्षविशेषसाधन तु प्रागेवोक्तमिति नेहोच्यते ।

तत्सिद्धे प्रकृतोपयोगित्वमुपदर्शयति,—

एवं साधीयसी साधोः प्रागेवासन्ननिर्वृतेः ।
निर्वाणोपायजिज्ञासा तत्सूत्रस्य प्रवर्तिका ॥ २५७ ॥

सर्वस्याद्वादिनामेव प्रमाणतो मोक्षस्य सिद्धौ तत्राधिकृतस्य साधोरुपयोगस्वभावस्यासन्ननिर्वाणस्य प्रज्ञातिशयवतो हितमुपलिप्सोः श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य साक्षादसाक्षाद्वा प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थप्रक्षीणकल्मष-

परापरगुरुप्रवाहसभामधितिष्ठतो निर्वाणे विप्रतिपत्त्यभावात्तन्मार्गे विवादात् तत्प्रतिपित्साप्रतिबंधकविघ्न-सात्साधीयसी प्रतिपित्सा । सा च निर्वाणमार्गोपदेशस्य प्रवर्तिका । सत्यामेव तस्या प्रतिपाद्यस्य तत्प्रति-पादकस्य यथोक्तस्यादिसूत्रप्रवर्तकत्वोपपत्तेरन्यथा तदप्रवर्तनादिति प्रतिपत्तव्य प्रमाणबलायत्तत्वात् ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥

तत्र सम्यग्दर्शनस्य कारणभेदलक्षणाना वक्ष्यमाणत्वादिहोद्देशमात्रमाह,—

प्रणिधानविशेषोत्थद्वैविध्यं रूपमात्मनः । यथास्थितार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमुद्दिशेत् ॥ १ ॥

प्रणिधान विशुद्धमध्यवसान, तस्य विशेष परोपदेशानपेक्षत्व तदपेक्षत्व च, तस्मादुत्था यस्य तत्प्रणिधानविशेषोत्थ । द्वे विधो प्रकारौ निसर्गाधिगमजविकल्पावस्य तद्द्विविध, तस्य भावो द्वैविध्य, प्रणिधानविशेषोत्थ द्वैविध्यमस्येति प्रणिधानविशेषोत्थद्वैविध्य, तच्चात्मनो रूप । यथास्थितार्थास्तत्त्वार्था-स्तेषा श्रद्धान सम्यग्दर्शनमिहोद्देष्टव्य तथैव निर्दोषवक्ष्यमाणत्वात् ॥

सम्यग्ज्ञानलक्षणमिह निरुक्तिलभ्य व्याचष्टे,—

स्वार्थाकारपरिच्छेदो निश्चितो बाधवर्जितः । सदा सर्वत्र सर्वस्य सम्यग्ज्ञानमनेकधा ॥ २ ॥

परिच्छेद सम्यग्ज्ञान न पुन फलमेव ततोनुमीयमान परोक्ष सम्यग्ज्ञानमिति तस्य निराकरणात् । स चाकारस्य भेदस्य न पुनरनाकारस्य किंचिदिति प्रतिभासमानस्य परिच्छेद तस्य दर्शनत्वेन वक्ष्य-माणत्वात् । स्वाकारस्यैव परिच्छेद सोर्थाकारस्यैव वेति च नावधारणीय तस्य तत्त्वमतिक्षेपात् । सशयितोऽकिंचित्करो वा स्वार्थाकारपरिच्छेदस्तादिति च न प्रसज्यते, निश्चित इति विशेषणात् । विपर्य-यात्मा स तथा स्यादिति चेन्न, बाधवर्जित इति वचनात् । बाधकोत्पत्तेः पूर्वं स एव तथा प्रसक्त इति चेन्न, सदेति विशेषणात् । क्वचिद्विपरीतस्वार्थाकारपरिच्छेदो निश्चितो देशातरगतस्य सर्वदा तद्देश-मवाप्नुवत्त सदा बाधकवर्जित सम्यग्ज्ञान भवेदिति च न शकनीय, सर्वत्रेति वचनात् । कस्यचिदति-मूढमनस सदा सर्वत्र बाधकरहितोपि सोस्तीति तदवस्थोतिप्रसग इति चेन्न, सर्वस्येति वचनात् । तदेकमेव सम्यग्ज्ञानमिति च प्रक्षिप्तमनेकधेति वचनात् । तत्र निश्चितत्वादिविशेषणत्व सम्यग्ग्रहणा-ल्लब्ध । स्वार्थाकारपरिच्छेदस्तु ज्ञानग्रहणात्, तद्विपरीतस्य ज्ञानत्वायोगात् ।

सम्यक्चारित्र निरुक्तिगम्यलक्षणमाह,—

भवहेतुप्रहाणाय बहिरभ्यन्तरक्रिया-। विनिवृत्तिः पर सम्यक्चारित्रं ज्ञानिनो मतम् ॥ ३ ॥

विनिवृत्ति सम्यक्चारित्रमित्युच्यमाने शीर्षापहारादिषु स्वशीर्षादिद्रव्यनिवृत्ति सम्यक्त्वादिस्वगुण-निवृत्तिश्च तन्माभूदिति क्रियाग्रहण । बहि क्रियाया कायवाग्योगरूपाया एवाभ्यतरक्रियाया एव च मनोयोगरूपाया विनिवृत्ति सम्यक्चारित्र माभूदिति क्रियाया बहिरभ्यतरविशेषण । लाभाद्यर्थं तादृश-क्रियानिवृत्तिरपि न सम्यक्चारित्र भवहेतुप्रहाणायेति वचनात् । नापि मिथ्यादृश सा तद्भवति ज्ञानिन इति वचनात् । प्रशस्तज्ञानस्य सातिशयज्ञानस्य वा ससारकारणविनिवृत्ति प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतो बाह्या-भ्यतरक्रियाविशेषोपरमस्यैव सम्यक्चारित्रत्वप्रकाशनात्, अन्यथा तदाभासत्वसिद्धे । सम्यग्विशेषणादिह ज्ञानाश्रयता भवहेतुप्रहाणता च लभ्यते । चारित्रशब्दाद्बहिरभ्यतरक्रियाविनिवृत्तिता सम्यक्चारित्रस्य सिद्धा तदभावे तद्भावानुपपत्ते ।

सम्प्रति मोक्षशब्द व्याचष्टे,—

निःशेषकर्मनिर्मोक्षः स्वात्मलाभोऽभिधीयते। मोक्षो जीवस्य नाभावो न गुणाभावमात्रकम् ॥४॥

न कतिपयकर्मनिर्मोक्षोऽनुपचरितो मोक्ष प्रतीयते स निःशेषकर्मनिर्मोक्ष इति वचनात्। नाप्यस्वात्मलाभ. स स्वात्मलाभ' इति श्रुते । प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वथाप्यभावश्चित्तसतानस्य मोक्षो न पुन स्वरूपलाभ इत्येतन्न हि युक्तिमत्, तत्साधनस्यागमकत्वात् । नापि बुद्ध्यादिविशेषगुणाभावमात्रमात्मन सत्त्वादिगुणाभावमात्र वा मोक्ष, स्वरूपलाभस्य मोक्षतोपपत्ते. । स्वरूपस्य चानतज्ञानादिकदवकस्यात्मनि व्यवस्थितत्वात्। नास्ति मोक्षोऽनुपलब्धे' खरविषाणवदिति चेत् न, सर्वप्रमाणनिवृत्तेरनुपलब्धेरसिद्धत्वादागमानुमानोपलब्धे साधितत्वात्, प्रत्यक्षनिवृत्तेरनुपलब्धेरनैकातिकत्वात्, सकलशिष्टानामप्रत्यक्षेष्वर्थेषु सद्भावोपगमात् । तदनुपगमे स्वसमयविरोधात् । न हि सांख्यादिसमयेसदाद्यप्रत्यक्ष कश्चिदर्थो न विद्यते। चार्वाकस्य न विद्यत इति चेत्, किं पुनस्तस्य स्वगुरुप्रभृति प्रत्यक्ष । कस्यचित्प्रत्यक्ष इति चेत, भवत कस्यचित्प्रत्यक्षता प्रत्यक्षा न वा ? न तावत्प्रत्यक्षा, अतींद्रियत्वात् । सा न प्रत्यक्षा चेत् यद्यस्ति तदा तयैवानुपलब्धिरनैकातिकी। नास्ति चेत् तर्हि गुर्वादय कस्यचिदप्रत्यक्षा सतीत्यायात। कथ च तैरनैकातानुपलब्धिर्मोक्षाभाव साधयेद्यतो मोक्षोऽप्रसिद्धत्वाद्यथोक्तलक्षणेन लक्ष्यो न भवेत् ॥

क पुनस्तस्य मार्ग इत्याह,—

स्वाभिप्रेतप्रदेशाप्तेरुपायो निरुपद्रवः। सद्भिः प्रशस्यते मार्गः कुमार्गोन्योवगम्यते ॥ ५॥

न हि स्वयमनभिप्रेतप्रदेशाप्तेरुपायोऽभिप्रेतप्रदेशाप्तेरुपायो वा मार्गो नाम सर्वस्य सर्वमार्गत्वप्रसगात्। नापि तदुपाय एव सोपद्रव सद्भि प्रशस्यते तस्य कुमार्गत्वात् । तथा च मार्गेरन्वेषणक्रियस्य करणसाधनेप्यति[१] सति मार्ग्यतेऽनेनान्विष्यतेऽभिप्रेत प्रदेश इति मार्ग, शुद्धिकर्मणो वा मृजेर्मृष्ट शुद्धोसाविति मार्ग प्रसिद्धो भवति। न चेवार्थाभ्यतरीकरणात्सम्यग्दर्शनादीनि मोक्षमार्ग इति युक्त, तस्य स्वय मार्गलक्षणयुक्तत्वात्, पाटलिपुत्रादिमार्गस्यैव तदुपमेयत्वोपपत्तेर्मार्गलक्षणस्य निरुपद्रवस्य कार्त्स्न्यतोऽसभवात्। तदेकदेशदर्शनात्तत्र तदुपमानप्रवृत्ते । प्रसिद्धत्वादुपमान पाटलिपुत्रादिमार्गोऽप्रसिद्धत्वान्मोक्षमार्गोस्तूपमेय इति चेन्न, मोक्षमार्गस्य प्रमाणत प्रसिद्धत्वात् । समुद्रादेरसिद्धस्याप्युपमानत्वदर्शनात् तदागमादे प्रसिद्धस्योपमेयत्वप्रतीते । न हि सर्वस्य तदागमादिवत्समुद्रादय प्रत्यक्षत प्रसिद्धा । समुद्रादेरप्रत्यक्षस्यापि महत्त्वादुपमानत्व तदागमादे' प्रत्यक्षस्याप्युपमेयत्वमिति चेत्, तर्हि मोक्षमार्गस्य महत्त्वादुपमानत्व युक्तमितरमार्गस्योपमेयत्वमिति न मार्ग इव मार्गोय स्वय प्रधानमार्गत्वात् ॥

तत्र भेदविवक्षायां स्वविवर्तविवर्तिनोः। दर्शनं ज्ञानमित्येषः शब्दः करणसाधनः ॥ ६ ॥
पुंसो विवर्तमानस्य श्रद्धानज्ञानकर्मणा। स्वयं तच्छक्तिभेदस्य सांनिध्येन प्रवर्तनात् ॥ ७॥
करणत्वं न बाध्येत वन्हेर्दहनकर्मणा। स्वयं विवर्तमानस्य दाहशक्तिविशेषवत् ॥ ८॥

यथा वन्हेर्दहनक्रियया परिणमत स्वय दहनशक्तिविशेषस्य तत्सान्निध्येन वर्तमानस्य साधकतमत्वात् करणत्व न बाध्यते, तथात्मन श्रद्धानज्ञानक्रियया स्वय परिणमत सान्निध्येन वर्तमानस्य श्रद्धानज्ञानशक्तिविशेषस्यापि साधकतमत्वाविशेषात् । ततो दर्शनादिपदेषु व्याख्यातार्थेषु दर्शन ज्ञानमित्येषस्तावच्छब्दः करणसाधनोवगम्यते, दर्शनशुद्धिशक्तिविशेषसन्निधाने तत्त्वार्थान्पश्यति श्रद्धत्तेऽनेनात्मेति दर्शन, ज्ञानशुद्धिशक्तिविशेषसन्निधाने जानात्यनेनेति ज्ञानमिति । नन्वेव स एव कर्ता स एव

---

१ सहकारित्वेन।

करणमित्यायात तच्च विरुद्धमेवेति चेत् न, स्वपरिणामपरिणामिनोर्भेदविवक्षाया तथाभिधानात् । दर्शनज्ञानपरिणामो हि करणमात्मन कर्तु' कथचिद्भिन्न वन्हेर्दहनपरिणामवत् । कथमन्यथाऽग्निर्दहतीन्धन दाहपरिणामेनेत्यविभक्तकर्तृक करणमुपपद्यते । स्यान्मत । विवादापन्न करण कर्तु सर्वथा भिन्न करणत्वाद्विभक्तकरणवदिति । तदयुक्त । हेतोरतीतकालत्वात् । प्रत्यक्षतो ज्ञानादिकरणस्यात्मादे कर्तु कथचिदभिन्नस्य प्रतीते । समवायाच्चथा प्रतीतिरिति चेन्न, कथचित्तादात्म्यादन्यस्य समवायस्य निराकरणात् । पक्षस्यानुमानबाधितत्वाच्च नाय हेतु । तथाहि । करणशक्ति शक्तिमत कथचिदभिन्ना तच्छक्तित्वात्, या तु न तथा सा न तच्छक्तिर्यथा व्यक्तिरन्या, तच्छक्तिश्चात्मादे करणशक्तिस्तस्माच्छक्तिमत कथचिदभिन्ना ॥

नन्वेवमात्मनो ज्ञानशक्तौ ज्ञानध्वनिर्यदि । तदार्थग्रहण नैव करणत्व प्रपद्यते ॥ ९ ॥

न ह्यर्थग्रहणशक्तिर्ज्ञानमन्यत्रोपचारात्, परमार्थतोर्थग्रहणस्य ज्ञानत्वव्यवस्थिते , तदुक्तमर्थग्रहण बुद्धिरिति, ततो न ज्ञानशक्तौ ज्ञानशब्द प्रवर्तते येन तस्य करणसाधनता स्याद्वादिना सिध्येत् । पुरुषाद्भिन्नस्य तु ज्ञानस्य गुणस्यार्थप्रमितौ साधकतमत्वात् करणत्व युक्त, तथा प्रतीतेर्बाधकाभावात् । भवतु ज्ञानशक्ति करण तथापि न सा कर्तु कथचिदभिन्ना युज्यते ॥

शक्तिः कार्ये हि भावाना सान्निध्यं सहकारिणः । सा भिन्ना तद्वतोत्यंतं कार्यतश्चेति कश्चन॥१०

ज्ञानादिकरणस्यात्मादे सहकारिण सानिध्य हि शक्ति स्वकार्योत्पत्तौ न पुनस्तद्वत् स्वभावभूता शक्तिमत कार्याच्चात्यत भिन्नत्वात्तस्या इति कश्चित् ॥

तस्यार्थग्रहणे शक्तिरात्मनः कथ्यते कथम् । भेदादर्थांतरस्येव संबंधात् सोपि कस्तयोः ॥११॥

न ह्यात्मनोत्यत भिन्नाऽर्थग्रहणशक्तिस्तस्येति व्यपदेष्टु शक्या । सबधत शक्येति चेत्, कस्तस्यात्मन सबध ?

संयोगो द्रव्यरूपायाः शक्तेरात्मनि मन्यते । गुणकर्मस्वभावायाः समवायश्च यद्यसौ ॥ १२ ॥

चक्षुरादिद्रव्यरूपाया शक्तेरात्मद्रव्ये सयोग. सबधोऽन्त करणसयोगादिगुणरूपाया. समवायश्च शब्दाद्विपयीक्रियमाणरूपाया सयुक्तसमवाय सामान्यादेश्च विपयीक्रियमाणस्य सयुक्तसमवेतसमवायादिर्यदि मत ॥

तदाप्यर्थांतरत्वेस्य सबंधस्य कथ निजात् । सबधिनोनधार्येत तत्संबंधस्वभावता ॥ १३ ॥

सबधातरतः सा चेदनवस्था महीयसी । गत्वा सुदूरमप्यैक्यं वान्य सबंधतद्वतोः ॥ १४ ॥

तथा सति न सा शक्तिस्तद्वतोत्यंतभेदिनी । सबधाभिन्नसबधिरूपत्वाचत्स्वरूपवत् ॥ १५ ॥

ननु गत्वा सुदूरमपि सबधतद्वतोरैक्यमुच्यते येनात्मनो द्रव्यादिरूपा शक्तिस्तत्सबधाभिन्नसम्बन्धिस्वभावत्वादभिन्ना साध्यते, परापरसबधादेव सबधस्य सबधिताव्यपदेशोपगमात् । न चैवमनवस्था, प्रतिपत्तुराकाक्षानिवृत्ते क्वचित्कदाचिदवस्थानसिद्धे , प्रतीतिनिबधनत्वात्तत्त्वव्यवस्थाया इति परे । तेषा सयोगसमवायव्यवस्थैव तावन्न घटते, प्रतीत्यनुसरणे यथोपगमप्रतीत्यभावात् । तथाहि,—

सयोगो युतसिद्धाना पदार्थाना यदीष्यते । समवायस्तदा प्राप्तः सयोगस्तावके मते ॥ १६ ॥

कस्मात् समवायोपि सयोग प्रसज्यते मामके मते ?

युतसिद्धिर्हि भावाना विभिन्नाश्रयवृत्तिता । दधिकुडादिवत्सा च समाना समवायिषु ॥१७॥

नन्वयुतसिद्धाना समवायित्वात् समवायिना युतसिद्धिरसिद्धेति चेत् ॥

तद्वद्वृत्तिर्गुणादीना स्वाश्रयेषु च तद्वताम् । युतसिद्धिर्यदा न स्यात्तदान्यत्रापि सा कथम्॥१८॥

गुण्यादिषु गुणादीना वृत्तिर्गुण्यादीना तु स्वाश्रये वृत्तिरिति कथ न गुणगुण्यादीना समवायिना युतसिद्धि ² पृथगाश्रयाश्रयित्व युतसिद्धिरिति वचनात् । तथापि तेषा युतसिद्धेरभावे दधिकुडादीनामपि सा न स्याद्विशेषलक्षणाभावात् ॥

लौकिको देशभेदश्चेद्युतसिद्धिः परस्परम् । प्राप्ता रूपरसादीनामेकत्रायुतसिद्धता ॥ १९ ॥

विभूनां च समस्तानां समवायस्तथा न किम् । कथंचिदर्थतादात्म्यान्नाविष्वग्भवनं परम् ॥ २० ॥

लौकिको देशभेदो युतसिद्धिर्न शास्त्रीयो यत समवायिना युतसिद्धि स्यादित्येतस्मिन्नपि पक्षे रूपादीनामेकत्र द्रव्ये विभूना च समस्ताना लौकिकदेशभेदाभावाद्युतसिद्धेरभावप्रसगात् समवायप्रसक्ति । अविष्वग्भवनमेवायुतसिद्धिर्विष्वग्भवन युतसिद्धिरिति चेत्, तत्समवायिना कथचित्तादात्म्यमेव सिद्ध तत परस्याविष्वग्भवनस्याप्रतीते ॥

तदेवाबाधितज्ञानमारूढं शक्तितद्वतोः । सर्वथा भेदमाहंति प्रतिद्रव्यमनेकधा ॥ २१ ॥

कथचित्तादात्म्यमेव समवायिनामेकममूर्ते सर्वगतमिहेदमिति प्रत्ययनिमित्त समवायोऽर्थभेदाभावादिति मामस्त, तस्य प्रतिद्रव्यमनेकप्रकारत्वात्, तथैवाबाधितज्ञानारूढत्वात् । मूर्तिमद्द्रव्यपर्यायतादात्म्य हि मूर्तिमज्जायते नामूर्त, अमूर्तद्रव्यपर्यायतादात्म्य पुनरमूर्तमेव, तथा सर्वगतद्रव्यपर्यायतादात्म्य सर्वगत, असर्वगतद्रव्यपर्यायतादात्म्य पुनरसर्वगतमेव, तथा चेतनेतरद्रव्यपर्यायतादात्म्य चेतनेतररूपमित्यनेकधा तत्सिद्ध शक्तितद्वतो सर्वथा भेदमाहन्त्येव ॥

ततोर्थग्रहणाकारा शक्तिर्ज्ञानमिहात्मनः । करणत्वेन निर्दिष्टा न विरुद्धा कथंचन ॥ २२ ॥

न ह्यतरगबहिरगार्थग्रहणरूपात्मनो ज्ञानशक्तिः करणत्वेन कथचिन्निर्दिश्यमाना विरुध्यते, सर्वथा शक्तितद्वतोर्भेदस्य प्रतिहननात् । ननु च ज्ञानशक्तिर्यदि प्रत्यक्षा तदा सकलपदार्थशक्ते प्रत्यक्षत्वप्रसगादनुमेयत्वविरोध । *प्रमाणबाधित च शक्ते प्रत्यक्षत्व । तथाहि*—ज्ञानशक्तिर्न प्रत्यक्षासदादे. शक्तित्वात् पावकादेर्दहनादिशक्तिवत् । न साध्यविकलमुदाहरण पावकादिदहनादिशक्ते प्रत्यक्षत्वे कस्यचित्तत्र सशयानुपपत्ते । यदि पुनरप्रत्यक्षा ज्ञानशक्तिस्तदा तस्या. करणज्ञानत्वे प्राभाकरमतसिद्धि., तत्र करणज्ञानस्य परोक्षत्वव्यवस्थिते फलज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वोपगमात् । तत प्रत्यक्ष करणज्ञानमिच्छता न तच्छक्तिरूपमेपितव्य स्याद्वादिभिरिति चेत् । तदनुपपन्न । एकाततोस्मदादिप्रत्यक्षत्वस्य करणज्ञानेन्यत्र वा वस्तुनि प्रतीतिविरुद्धत्वेनानभ्युपगमात् । द्रव्यार्थतो हि ज्ञानमस्मदादे प्रत्यक्ष, प्रतिक्षणपरिणामशक्त्यादिपर्यायार्थतस्तु न प्रत्यक्ष । तत्र स्वार्थव्यवसायात्मक ज्ञान स्वसविदित फल प्रमाणाभिन्न वदता करणज्ञान प्रमाण कथमप्रत्यक्ष नाम । न च येनैव रूपेण तत्प्रमाण तेनैव फल, येन विरोध । किं तर्हि ² साधकतमत्वेन प्रमाण साध्यत्वेन फल । साधकतमत्व तु परिच्छेदनशक्तिरिति प्रत्यक्षफलज्ञानात्मकत्वात् प्रत्यक्ष शक्तिरूपेण परोक्ष । तत स्यात् प्रत्यक्ष स्यादप्रत्यक्षमित्यनेकातसिद्धि । यदा तु प्रमाणाद्भिन्न फल हानोपादानोपेक्षाज्ञानलक्षण तदा स्वार्थव्यवसायात्मक करणसाधन ज्ञान प्रत्यक्ष सिद्धमेवेति न परमतप्रवेशस्तच्छक्तेरपि सूक्ष्माया परोक्षत्वात् । तदेतेन सर्वं कर्त्रादिकारकत्वेन परिणत वस्तु कस्यचित् प्रत्यक्ष परोक्ष च कर्त्रादिशक्तिरूपतयोक्त प्रत्येय । ततो ज्ञानशक्तिरपि च करणत्वेन निर्दिष्टा न स्वागमेन युक्त्या च विरुद्धेति सूक्त ॥

आत्मा चार्थग्रहाकारपरिणामः स्वयं प्रभुः । ज्ञानमित्यभिसंधानकर्तृसाधनता मता ॥ २३ ॥
तस्योदासीनरूपत्वविवक्षाया निरुच्यते । भावसाधनता ज्ञानशब्दादीनामबाधिता ॥ २४ ॥

ननु च जानातीति ज्ञानमात्मेति विवक्षाया करणमन्यद्वाच्य, नि करणस्य कर्तृत्वायोगादिति चेन्न । अविभक्तकर्तृकस्य स्वशक्तिरूपस्य करणस्याभिधानात् । भावसाधनताया ज्ञानस्य फलत्वव्यवस्थिते प्रमाणत्वाभाव इति चेन्न, तच्छक्तेरेव प्रमाणत्वोपपत्ते ॥

तथा चारित्रशब्दोपि ज्ञेयः कर्मानुसाधनः । कारकाणां विवक्षातः प्रवृत्तेरेकवस्तुनि ॥ २५ ॥

चारित्रमोहस्योपशमे क्षये क्षयोपशमे वात्मना चर्यते तदिति चारित्र, चर्यतेनेन ,चरणमात्र वा चरतीति वा चारित्रमिति कर्मादिसाधनश्चारित्रशब्द प्रत्येय । ननु च "भूवादिगृभ्यो णित्र" इत्यधिकृत्य "चरेर्वृत्ते" इति कर्मणि णित्रस्य विधानात्, कर्त्रादिसाधनत्वे लक्षणाभाव इति चेत् न, बहुलापेक्षया तद्भावात्। एतेन दर्शनज्ञानशब्दयो कर्तृसाधनत्वे लक्षणाभावो व्युदस्त । "युड्वा बहुलम्" इति वचनात्, तथा दर्शनाच्च । दृश्यते हि करणाधिकरणभावेभ्योन्यत्रापि प्रयोगो यथा निरदति तदिति निरदन, स्यदतेस्मादिति स्यदनमिति । कथमेकज्ञानादि वस्तु कर्त्राद्यनेककारकात्मक विरोधात् इति चेन्न, विवक्षात कारकाणा प्रवृत्तेरेकत्राप्यविरोधात् । कुत पुन कस्येति कारकमावसति विवक्षा कस्यचिदविवक्षेति चेत्,—

विवक्षा च प्रधानत्वाद्वस्तुरूपस्य कस्यचित् । तदा तदन्यरूपस्याविवक्षा गुणभावतः ॥ २६ ॥

नन्वसदेव रूपमनाद्यविद्यावासनोपकल्पित विवक्षेतरयोर्विषयो न तु वास्तव रूप यत परमार्थसती पट्टारकी स्यादिति चेत् ॥

भावस्य वासतो नास्ति विवक्षा चेतरापि वा । प्रधानेतरतापायाद्गगनाम्भोरुहादिवत् ॥ २७ ॥

प्रधानेतरताभ्या विवक्षेतरयोर्व्याप्तत्वात् पररूपादिभिरिव स्वरूपादिभिरप्यसतस्तदभावात्तदभावसिद्धि ॥

सर्वथैव सतोनेन तदभावो निवेदितः । एकरूपस्य भावस्य रूपद्वयविरोधतः ॥ २८ ॥

न हि सदेकान्ते प्रधानेतररूपे स्त । कल्पिते स्त एवेति चेन्न, कल्पितेतररूपद्वयस्य सत्ताद्वैतविरोधिन प्रसगात् । कल्पितस्य रूपस्यासत्त्वादकल्पितस्यैव सत्त्वान्न रूपद्वयमिति चेत्तर्ह्यसता प्रधानेतररूपे विवक्षेतरयोर्विषयतामास्कन्दत इत्यायात । तच्च प्रतिक्षिप्त । स्याद्वादिना तु नाय दोष । चित्रैकरूपे वस्तुनि प्रधानेतररूपद्वयस्य स्वरूपेण सत पररूपेणासतो विवक्षेतरयोर्विषयत्वाविरोधात् ॥

विवक्षा चाविवक्षा च विशेष्येनन्तधर्मिणि । सतो विशेषणस्यात्र नासतः सर्वथोदिता ॥ २९ ॥

न सर्वथापि सतो धर्मस्य नाप्यसतोऽनन्तधर्मिणि वस्तुनि विवक्षा चाविवक्षा च भगवद्भि समन्तभद्रस्वामिभिरभिहितास्मिन् विचारे । किं तर्हि ? कथचित्सदसदात्मन एव प्रधानताया गुणतायाश्च सद्भावात् । कुत कस्यचिद्रूपस्य प्रधानेतरता च स्यादेनासौ वास्तवीति चेत्,—

स्वाभिप्रेतार्थसप्राप्तिहेतोरत्र प्रधानता । भावस्य विपरीतस्य निश्चीयेताप्रधानता ॥ ३० ॥
नैवातः कल्पनामात्रवशतोसौ प्रवर्तिता । वस्तुसामर्थ्यसभूतत्वाद्दर्थदृष्टिवत् ॥ ३१ ॥

कर्तृपरिणामो हि पुसो यदा स्वाभिप्रेतार्थसप्राप्तेर्हेतुस्तदा प्रधानमन्यदा त्वप्रधान स्यात्, तथा करणादिपरिणामोपि । ततो न प्रधानेतरता कल्पनामात्रात्प्रवर्तितास्या वस्तुसामर्थ्यायत्तत्वादर्थदर्शनवत् ।

नन्वभिप्रेतोर्थो न परमार्थं संन्मनोराज्यादिवत्ततस्तत्सप्राप्त्यप्राप्ती न वस्तुरूपे यतस्तद्धेतुकयो' प्रधानेतरभावयोर्वस्तुसामर्थ्यसभूततनुत्व सिद्ध्यत् तयोर्वास्तवता साधयेत् इति चेत् । स्यादेवं, यदि मर्वोभिप्रेतोर्थोऽपरमार्थ' सन् सिद्ध्येत् । कस्यचिन्मनोराज्यादेरपरमार्थत्वसत्त्वप्रतिपत्तेरबाधिताभिप्रायविपयीकृतस्याप्यपरमार्थसत्त्वसाधने चद्रद्वयदर्शनविपयस्यावस्तुत्वसप्रत्ययाद्वाधितारिवलदर्शनविपयस्यावस्तुत्व साध्यतामभिप्रेतत्वदृष्टत्वहेतोरविशेषात् । स्वसवेदनविपयस्य च स्वरूपस्य कुत परमार्थसत्त्वसिद्धिर्येत. सवेदनाद्वैत चित्राद्वैत वा स्वरूपस्य स्वतो गतिं साधयेत् । यदि पुन स्वरूपस्य स्वतोपि गतिं नेच्छेत्तदा न स्वत सवेद्यते नापि परतोस्ति च तदिति किमश्लीलवचन । न स्वत. सवेद्यते सवेदन नापि परत किं तु सवेद्यत एवेति तस्य सत्त्ववचने, न क्रमान्नित्योर्थ कार्याणि करोति नाप्यक्रमात्, किं तर्हि? करोत्येवेति ब्रुवाण कथ प्रतिक्षिप्यते? नैकदेशेन स्वावयवेष्ववयवी वर्तते नापि सर्वात्मना किं तु वर्तते एवेति च । नैकदेशेन परमाणुः परमाण्वतरे सयुज्यते नापि सर्वात्मना किं तु सयुज्यत एवेत्यपि ब्रुवन्न प्रतिक्षेपार्होनेनापादितः । यदि पुन' क्रमाक्रमव्यतिरिक्तप्रकारासभवात्तत कार्यकरणादेरयोगादेव ब्रुवाणस्य प्रतिक्षेप' क्रियते तदा स्वपरव्यतिरिक्तप्रकाराभावान्न तत सवेदन सवेद्यत एवेत्यप्रतिक्षेपार्ह सिद्ध्येत् । सवेदनस्य प्रतिक्षेपे सकलशून्यता सर्वस्यानिष्टा स्यादिति चेत्, समानमन्यत्रापि । तत स्वय सवेद्यस्य दृश्यस्य वा रूपादे परमार्थसत्त्वमुपयताभिप्रेतस्याप्यव्यभिचारिणस्तन्न प्रतिक्षेप्तव्य सर्वथा विशेषाभावात् । परमार्थसत्त्वे च स्वाभिप्रेतार्थस्य सुनयविपयस्य तत्सप्राप्त्यसप्राप्ती वस्तुरूपे सिद्धे तद्धेतुकयोश्च प्रधानेतरभावयोर्वस्तुसामर्थ्यसभूततनुत्व नासिद्ध यतस्तयोर्वास्तवत्व न साधयेदिति । तत्र विवक्षा चाविवक्षा च न निर्विपया येन तद्वशादेकत्र वस्तुन्यनेककारकात्मकत्व न व्यवतिष्ठेत ॥

निरशस्य च तत्त्वस्य सर्वथानुपपत्तितः । नैकस्य बाध्यतेऽनेककारकत्वं कथंचन ॥ ३२ ॥

नात्मादितत्त्वे नानाकारकात्मता वास्तवी तस्य निरशत्वात्, कल्पनामात्रादेव तदुपपत्तेरिति न शकनीय । वहिरतर्वा निरशस्य सर्वथार्थक्रियाकारित्वायोगात् । परमाणु. कथमर्थक्रियाकारीति चेन्न, तस्यापि साशत्वात् । न हि परमाणोरश एव नास्ति द्वितीयाद्यशाभावान्निरवयवत्ववचनात् । न च यथा परमाणुरेकप्रदेशमात्रस्तथात्मादिरपि शक्यो वक्तु सकृन्नानादेशव्यापित्वविरोधात् । तस्य विभुत्वान्न तद्विरोध इति चेत् । व्याहतमेतत् । विभुश्चैकप्रदेशमात्रश्चेति न किंचित्सकलेभ्योंशेभ्यो निर्गत तत्त्व नाम सर्वप्रमाणागोचरत्वात् खरशृगवत् । यदा त्वशा धर्मास्तदा तेभ्यो निर्गत तत्त्व न किंचित्प्रतीतिगोचरतामचतीति साशमेव सर्वं तत्त्वमन्यथार्थक्रियाविरोधात् । तत्र चानेककारकत्वमबाधितमवबुध्यामहे भेदनयाश्रयणात् । तथा च दर्शनादिशब्दाना सूक्त कर्त्रादिसाधनत्व ॥

पूर्वं दर्शनशब्दस्य प्रयोगोऽभ्यर्हितत्वतः । अल्पाक्षरादपि ज्ञानशब्दाद्द्वंद्वोत्र संमतः ॥ ३३ ॥

दर्शन च ज्ञान च चारित्र च दर्शनज्ञानचारित्राणीति इतरेतरयोगे द्वद्वे सति ज्ञानशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसक्तिरल्पाक्षरत्वादिति न चोद्य, दर्शनस्याभ्यर्हितत्वेन ज्ञानात्पूर्वप्रयोगस्य समतत्वात् । कुतोभ्यर्हो दर्शनस्य न पुनर्ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसिद्धिनिबंधनस्येति चेत्,—

ज्ञानसम्यक्त्वहेतुत्वादभ्यर्हो दर्शनस्य हि । तदभावे तदुद्भूतेरभावाद्दूरभव्यवत् ॥ ३४ ॥

इदमिह सप्रधार्यं ज्ञानमात्रनिबधना सर्वपुरुषार्थसिद्धि सम्यग्ज्ञाननिबधना वा? न तावदाद्य' पक्ष सशयादिज्ञाननिबधनत्वानुपगात् । सम्यग्ज्ञाननिबधनाचेत्, तर्हि ज्ञानसम्यक्त्वस्य दर्शनहेतुकत्वात् तत्त्वार्थश्रद्धानमेवाभ्यर्हित । तदभावे ज्ञानसम्यक्त्वस्यानुद्भूतेर्दूरभव्यस्येव । न चेदमुदाहरण साध्यसाधन-

विकलमुभयोः सम्प्रतिपत्तेः । नन्विदमयुक्तं तत्त्वार्थश्रद्धानस्य ज्ञानसम्यक्त्वहेतुत्वं दर्शनसम्यग्ज्ञानयोः सहचरत्वात् सव्येतरगोविषाणवद्धेतुहेतुमद्भावाघटनात् । तत्त्वार्थश्रद्धानस्याविर्भावकाले सम्यग्ज्ञानस्याविर्भावात्तद्धेतुरिति चासंगतं, सम्यग्ज्ञानस्य तत्त्वार्थश्रद्धानहेतुत्वप्रसंगात् । मत्यादिसम्यग्ज्ञानस्याविर्भावकाल एव तत्त्वार्थश्रद्धानस्याविर्भावात् । ततो न दर्शनस्य ज्ञानादभ्यर्हितत्वं ज्ञानसम्यक्त्वहेतुत्वाव्यवस्थितेरिति कश्चित् । तदसत् । अभिहितानवबोधात् । न हि सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वाद्दर्शनस्याभ्यर्होऽभिधीयते । किं तर्हि ? ज्ञानसम्यग्व्यपदेशहेतुत्वात् । पूर्वं हि दर्शनोत्पत्तेः साकारग्रहणस्य मिथ्याज्ञानव्यपदेशो मिथ्यात्वसहचरितत्वेन यथा, तथा दर्शनमोहोपशमादेर्दर्शनोत्पत्तौ सम्यग्ज्ञानव्यपदेश इति । नन्वेवं सम्यग्ज्ञानस्य दर्शनसम्यक्त्वहेतुत्वादभ्यर्होऽस्तु मिथ्याज्ञानसहचरितस्यार्थश्रद्धानस्य मिथ्यादर्शनव्यपदेशात् । मत्यादिज्ञानावरणक्षयोपशमान्मत्यादिज्ञानोत्पत्तौ तस्य सम्यग्दर्शनव्यपदेशात् । न हि दर्शनं ज्ञानस्य सम्यग्व्यपदेशनिमित्तं न पुनर्ज्ञानं दर्शनस्य सहचारित्वाविशेषादिति चेत् न । ज्ञानविशेषापेक्षया दर्शनस्य ज्ञानसम्यक्त्वव्यपदेशहेतुत्वसिद्धेः । सकलश्रुतज्ञानं हि केवलमनःपर्ययज्ञानवत् प्रागुद्भूतसम्यग्दर्शनस्यैवाविर्भवति न मत्यादिज्ञानसामान्यवद्दर्शनसहचारीति सिद्धं ज्ञानसम्यक्त्वहेतुत्वं दर्शनस्य ज्ञानादभ्यर्हसाधनं । ततो दर्शनस्य पूर्वं प्रयोगः । कश्चिदाह—। ज्ञानमभ्यर्हितं तस्य प्रकर्षपर्यंतप्राप्तौ भवांतराभावात्, न तु दर्शनं तस्य क्षायिकस्यापि नियमेन भवांतराभावहेतुत्वाभावादिति । सोपि चारित्रस्याभ्यर्हितत्वं ब्रवीतु तत्प्रकर्षपर्यंतप्राप्तौ भवांतराभावसिद्धेः । केवलज्ञानस्यानंतत्वाच्चारित्रादभ्यर्हो न तु चारित्रस्य मुक्तौ तथा व्यपदिश्यमानस्याभावादिति चेत् । तत एव क्षायिकदर्शनस्याभ्यर्होऽस्तु मुक्तावपि सद्भावात् अनंतत्वसिद्धेः । साक्षाद्भवांतराभावहेतुत्वाभावाद्दर्शनस्य केवलज्ञानादनभ्यर्हे केवलस्याप्यनभ्यर्हो माभूत् तत एव । न हि तत्कालादिविशेषनिरपेक्षं भवांतराभावकारणमयोगिकेवलचरमसमयप्राप्तस्य दर्शनादित्रयस्य साक्षान्मोक्षकारणत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । ततः साक्षात्परंपरया वा मोक्षकारणत्वापेक्षया दर्शनादित्रयस्याभ्यर्हितत्वं समानमिति न तथा कस्यचिदेवाभ्यर्हव्यवस्था येन ज्ञानमेवाभ्यर्हितं स्यात् दर्शनात् । नन्वेवं विशिष्टसम्यग्ज्ञानहेतुत्वेनापि दर्शनस्य ज्ञानादभ्यर्हे सम्यग्दर्शनहेतुत्वेन ज्ञानस्य दर्शनादभ्यर्होऽस्तु श्रुतज्ञानपूर्वकत्वादधिगमजसद्दर्शनस्य, मत्यवधिज्ञानपूर्वकत्वान्निसर्गजस्येति चेन्न । दर्शनोत्पत्तेः पूर्वं श्रुतज्ञानस्य मत्यवधिज्ञानयोर्वा अनाविर्भावात् । मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभंगाज्ञानपूर्वकत्वात् प्रथमसम्यग्दर्शनस्य । न च तथा तस्य मिथ्यात्वप्रसंगः सम्यग्ज्ञानस्यापि मिथ्याज्ञानपूर्वकस्य मिथ्यात्वप्रसक्तेः । सत्यज्ञानजननसमर्थान्मिथ्याज्ञानात्सत्यज्ञानत्वेनोपचर्यमाणादुत्पन्नं सत्यज्ञानं न मिथ्यात्वं प्रतिपद्यते मिथ्यात्वकारणादुष्टाभावादिति चेत्, सम्यग्दर्शनमपि तादृशान्मिथ्याज्ञानादुपजातं कथं मिथ्या प्रसज्यते तत्कारणस्य दर्शनमोहोदयस्याभावात् । सत्यज्ञानं मिथ्याज्ञानानंतरं न भवति तस्य धर्मविशेषानंतरभावित्वादिति चेत्, सम्यग्दर्शनमपि न मिथ्याज्ञानानंतरभावि तस्याधर्मविशेषाभावानंतरभावित्वोपगमात् । मिथ्याज्ञानानंतरभावित्वाभावे च सत्यज्ञानस्य सत्यज्ञानानंतरभावित्वं सत्यासत्यज्ञानपूर्वकत्वं वा स्यात् ? प्रथमकल्पनायां सत्यज्ञानस्यानादित्वप्रसंगो मिथ्याज्ञानसंतानस्य चानंतत्वप्रसक्तिरिति प्रतीतिविरुद्धं सत्येतरज्ञानपौर्वापर्यदर्शननिराकरणमायातं । द्वितीयकल्पनायां तु सत्यज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं सकलज्ञानशून्यस्यात्मनोऽनात्मत्वानुषंगो दुर्निवारस्तस्योपयोगलक्षणत्वेन साधनात् । स चानुपपन्न एवात्मनः प्रसिद्धेरिति मिथ्याज्ञानपूर्वकमपि सत्यज्ञानं किंचिदभ्युपेयं । तद्वत्सम्यग्दर्शनमपि इत्यनुपालंभः । क्षायोपशमिकस्य क्षायिकस्य च दर्शनस्य सत्यज्ञानपूर्वकत्वात्सत्यज्ञानं दर्शनादभ्यर्हितमिति च न चोद्यं, प्रथमसम्यग्दर्शनस्यौपशमिकस्य सत्यज्ञानाभावेपि भावात् । नैव किंचित्सम्यग्वेदनं सम्यग्दर्शनाभावे भवति । प्रथमं भवत्येवेति चेत्

न, तस्यापि सम्यग्दर्शनसहचारित्वात् । तर्हि प्रथममपि सम्यग्दर्शनं न सम्यग्ज्ञानाभावेस्ति तस्य सत्यज्ञानसहचारित्वादिति न सत्यज्ञानपूर्वकत्वमव्यापि दर्शनस्य, सत्यज्ञानस्य दर्शनपूर्वकत्ववत्, ततः प्रकृत चोद्यमेवेति चेन्न । प्रकृष्टदर्शनज्ञानापेक्षया दर्शनस्याभ्यर्हितत्ववचनादुक्तोत्तरत्वात् । न हि क्षायिक दर्शनं केवलज्ञानपूर्वकं येन तत्कृताभ्यर्हितं स्यात् । अनंतभवप्रहाणहेतुत्वाद्वा सद्दर्शनस्याभ्यर्हः ॥

विशिष्टज्ञानतः पूर्वभावाच्चास्यास्तु पूर्ववाक् । तथैव ज्ञानशब्दस्य चारित्रात् प्राक् प्रवर्तनम् ॥३५॥

यद्यत्कालतया व्यवस्थितं तत्तथैव प्रयोक्तव्यमार्षान्न्यायादिति क्षायिकज्ञानात्पूर्वकालतयावस्थितं दर्शनं पूर्वमुच्यते, चारित्राच्च समुच्छिन्नक्रियानिवर्तिध्यानलक्षणात् सकलकर्मक्षयनिबंधनात्ससामग्रीकात् प्राक्कालतयोद्भवात् सम्यग्ज्ञानं ततः पूर्वमिति निरवद्यो दर्शनादिप्रयोगक्रमः ॥

प्रत्येकं सम्यगित्येतत्पदं परिसमाप्यते । दर्शनादिषु निःशेषविपर्याससनिवृत्तये ॥ ३६ ॥

सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमिति प्रत्येकपरिसमाप्त्या सम्यगिति पदं संबध्यते प्रत्येकं दर्शनादिषु निःशेषविपर्याससनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्य । तत्र दर्शने विपर्यासमौढ्यादयो मिथ्यात्वभेदाः शंकादयश्चातीचारा वक्ष्यमाणाः, सज्ज्ञाने संशयादयः, सच्चारित्रे मायादयः, प्रतिचारित्रविशेषमतीचाराश्च यथासंभवं प्रत्येयाः । तेषु सत्सु दर्शनादीनां सम्यक्त्वानुपपत्तेः । तदेवं सकलसूत्रावयवव्याख्याने तत्समुदायव्याख्यानात्सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गो वेदितव्य इति व्यवतिष्ठते । तत्र किमयं सामान्यतो मोक्षस्य मार्गस्त्रयात्मकः सूत्रकारमतमारूढः किं वा विशेषतः? इति शंकायामिदमाह,—

तत्सम्यग्दर्शनादीनि मोक्षमार्गो विशेषतः । सूत्रकारमतारूढो न तु सामान्यतः स्थितः ॥ ३७ ॥

कालादेरपि तद्धेतुसामान्यस्याविरोधतः । सर्वकार्यजनौ तस्य व्यापारादन्यथास्थितेः ॥ ३८ ॥

साधारणकारणापेक्षया हि सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकं मोक्षमार्गमाचक्षाणो न सकलमोक्षकारणसंग्रहपरः स्यात् कालादीनामवचनात् । न च कालादयो मोक्षस्योत्पत्तौ न व्याप्रियंते सर्वकार्यजनने तेषां व्यापारात्, तत्र व्यापारे विरोधाभावात् । यदि पुनः सम्यग्दर्शनादीन्येवेत्यवधारणाभावान्न कालादीनामसंग्रहस्तदा सम्यग्दर्शनं मोक्षमार्ग इति वक्तव्यं, सम्यग्दर्शनमेवेत्यवधारणाभावादेव ज्ञानादीनां कालादीनामिव संग्रहसिद्धेस्तद्वचनाद्विशेषकारणापेक्षयायं त्रयात्मको मोक्षमार्गः सूत्रित इति बुध्यामहे ।

पूर्वावधारणं तेन कार्यं नान्यावधारणम् । यथैव तानि मोक्षस्य मार्गस्तद्वद्धि संवदः ॥ ३९ ॥

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राण्येव मोक्षमार्ग इत्यवधारणं हि कार्यमसाधारणकारणनिर्देशादेवान्यथा तदघटनात् । तानि मोक्षमार्ग एवेति तु नावधारणं कर्तव्यं तेषां स्वर्गाद्यभ्युदयमार्गत्वविरोधात् । न च तान्यभ्युदयमार्गो नेति शक्यं वक्तुं सद्दर्शनादेः स्वर्गादिप्राप्तिश्रवणात् । प्रकर्षपर्यंतप्राप्तानि तानि नाभ्युदयमार्ग इति चेत्, सिद्धं तदपकृष्टानां तेषामभ्युदयमार्गत्वम्, इति नोत्तरावधारणं न्याय्यं व्यवहारात् । निश्चयनयात् तूभयावधारणमपीष्टमेव, अनंतरसमयनिर्वाणजननसमर्थानामेव सद्दर्शनादीनां मोक्षमार्गत्वोपपत्तेः परेषामनुकूलमार्गताव्यवस्थानात् । एतेन मोक्षस्यैव मार्गो मोक्षस्य मार्ग एवेत्युभयावधारणमिष्टं प्रत्यायनीयम् ॥

पूर्वावधारणेप्यत्र तपो मोक्षस्य कारणम् । न स्यादिति न मंतव्यं तस्य चर्यात्मकत्वतः ॥४०॥

न ह्यसाधारणकारणाभिधित्सायामपि व्यवहारनयात्सम्यग्दर्शनादीन्येव मोक्षमार्ग इत्यवधारणं श्रेयस्तपसो मोक्षमार्गत्वाभावप्रसंगात् । न च तपो मोक्षस्यासाधारणकारणं न भवति तस्यैवोत्कृष्टस्याभ्यंतरसमुच्छिन्नक्रियाप्रतिपातिध्यानलक्षणस्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षकारणत्वव्यवस्थितेः । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र-

तपासि मोक्षमार्ग इति सूत्रे क्रियमाणे तु युज्येत पूर्वावधारण । अनुत्पन्नतादृक्तपोविशेषस्य च सयोगकेवलिन समुत्पन्नरत्नत्रयस्यापि धर्मदेशना न विरुध्यतेऽवस्थानस्य सिद्धे । तत सकलचोद्यावतारणनिवृत्तये चतुष्टय मोक्षमार्गो वक्तव्य । तदुक्त । दर्शनज्ञानचारित्रतपसामाराधना भणितेति केचित् । तदप्यनोद्य, तपसश्चारित्रात्मकत्वेन व्यवस्थानात् सद्दर्शनादित्रयस्यैव मोक्षकारणत्वसिद्धे ॥

ननु रत्नत्रयस्यैव मोक्षहेतुत्वसूचने । किं वार्हतः क्षणादूर्ध्वं मुक्तिं सपादयेन्न तत् ॥ ४१ ॥

प्रागेवेद चोदित परिहृत च न पुन शकनीयमिति चेत् न, परिहारांतरोपदर्शनार्थत्वात् पुनश्चोद्य करणस्य । तथाहि—

सहकारिविशेषस्यापेक्षणीयस्य भाविनः । तदैवासत्त्वतो नेति स्फुटं केचित्प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

क पुनरसौ सहकारी सपूर्णेनापि रत्नत्रयेणापेक्ष्यते ? यदभावात्तन्मुक्तिमर्हतो न सपादयेत्, इति चेत्,—

स तु शक्तिविशेषः स्याज्जीवस्याघातिकर्मणाम् । नामादीनां त्रयाणां हि निर्जराकृद्धि निश्चितः ॥४३॥

दडकपाटप्रतरलोकपूरणक्रियानुमेयोऽपकर्षणपरप्रकृतिसक्रमणहेतुर्वा भगवत स्वपरिणामविशेष शक्तिविशेष सोंतरग सहकारी निश्रेयसोत्पत्तौ रत्नत्रयस्य, तदभावे नामाद्यघातिकर्मत्रयस्य निर्जरानुपपत्तेर्निश्रेयसानुत्पत्ते । आयुषस्तु यथाकालमनुभवादेव निर्जरा न पुनरुपक्रमात्तस्यानपवर्त्यत्वात् । तदपेक्ष क्षायिकरत्नत्रय सयोगकेवलिन प्रथमसमये मुक्तिं न सपादयत्येव तदा तत्सहकारिणोऽसत्त्वात् ॥

क्षायिकत्वान्न सापेक्षमर्हद्रत्नत्रयं यदि । किन्न क्षीणकषायस्य दृक्चारित्रे तथा मते ॥ ४४ ॥

केवलापेक्षिणी ते हि यथा तद्वच्च तत्त्रयम् । सहकारिव्यपेक्ष स्यात् क्षायिकत्वेनपेक्षिता ॥४५॥

न क्षायिकत्वेपि रत्नत्रयस्य सहकारिविशेषापेक्षण 'क्षायिकभावाना न हानिर्नापि वृद्धिरिति प्रवचनेन बाध्यते, क्षायिकत्वे निरपेक्षत्ववचनात् । क्षायिको हि भाव सकलस्वप्रतिबधक्षयादाविर्भूतो नात्मलाभे किंचिदपेक्षते' येन तदभावे तस्य हानिस्तत्प्रकर्षे च वृद्धिरिति । तत्प्रतिषेधपर प्रवचन कृत्स्नकर्मक्षयकरणे सहकारिविशेषापेक्षण कथ बाधते ? न च क्षायिकत्व तत्र तदनपेक्षत्वेन व्याप्त, क्षीणकषायदर्शनचारित्रयो क्षायिकत्वेपि मुक्त्युत्पादने केवलापेक्षित्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । ताभ्या तद्बाधकहेतोर्व्यभिचारात् । ततोस्ति सहकारी तद्रत्नत्रयस्यापेक्षणीयो युक्त्यागमाविरुद्धत्वात् ॥

न च तेन विरुध्येत त्रैविध्यं मोक्षवर्त्मनः । विशिष्टकालयुक्तस्य तत्त्रयस्यैव शक्तितः ॥ ४६ ॥

क्षायिकरत्नत्रयपरिणामतो ह्यात्मेव क्षायिकरत्नत्रय तस्य विशिष्टकालापेक्ष शक्तिविशेष ततोनार्थांतर येन तत्सहितस्य दर्शनादित्रयस्य मोक्षवर्त्मनस्त्रैविध्य विरुध्यते ॥

तेनायोगिजिनस्यान्त्यक्षणवर्ति प्रकीर्तितम् । रत्नत्रयमशेषाघविघातकरणं ध्रुवम् ॥ ४७ ॥

ततो नान्योस्ति मोक्षस्य साक्षान्मार्गो विशेषतः । पूर्वावधारणं येन न व्यवस्थामियर्ति नः ॥४८॥

नन्वेवमप्यवधारणे तदेकातानुषग इति चेत्, नायमनेकातवादिनामुपालभो नयार्पणादेकातस्येष्टत्वात्, प्रमाणार्पणादेवानेकातस्य व्यवस्थिते ॥

ज्ञानादेवाशरीरत्वसिद्धिरित्यवधारणम् । सहकारिविशेषस्यापेक्षयास्त्विति केचन ॥ ४९ ॥

तत्त्वज्ञानमेव निश्रेयसहेतुरित्यवधारणमस्तु सहकारिविशेषापेक्षस्य तस्यैव निश्रेयससपादनसमर्थत्वात् । तथा सति समुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य योगिन सहकारिविशेषसनिधानात्पूर्वं स्थित्युपपत्तेरुपदेशप्रवृत्तेरविरोधात्, तदर्थं रत्नत्रयस्य मुक्तिहेतुत्वकल्पनानर्थक्यात्, तत्कल्पनेपि सहकार्यपेक्षणस्यावश्य भावित्वात्, तत्त्रयमेव मुक्तिहेतुरित्यवधारण माभूदिति केचित् ॥

तेषां फलोपभोगेन प्रक्षयः कर्मणां मतः । सहकारिविशेषोस्य नासौ चारित्रतः पृथक् ॥ ५० ॥

तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानस्य सहजस्याहार्यस्य चानेकप्रकारस्य प्रतिप्रमेय देशादिभेदादुद्भवत. प्रक्षयात्तद्धेतुकदोषनिवृत्ते प्रवृत्त्यभावादनागतस्य जन्मनो निरोधादुपात्तजन्मनश्च प्राक्तनधर्माधर्मयो. फलभोगेन प्रक्षयणात् सकलदु.खनिवृत्तिरात्यन्तिकी मुक्ति, दु.खजन्मना प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनतराभावान्नि.श्रेयसमिति कैश्चिद्वचनात्, साक्षात्कार्यकारणभावोपलब्धेस्तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसमित्यपरै प्रतिपादनात्, ज्ञानेन चापवर्ग इत्यन्यैरभिधानात्, विद्यात एवाविद्यासंस्कारादिक्षयान्निर्वाणमितीतरैरभ्युपगमात्, फलोपभोगेन सचितकर्मणा प्रक्षय सम्यग्ज्ञानस्य मुक्त्युत्पत्तौ सहकारी ज्ञानमात्रात्मकमोक्षकारणवादिनामिष्टो न पुनरन्योऽसाधारण कश्चित् । स च फलोपभोगो यथाकालमुपक्रमविशेषाद्वा कर्मणा स्यात्? न तावदाद्य. पक्ष इत्याह,—

भोक्तुः फलोपभोगो हि यथाकालं यदीष्यते । तदा कर्मक्षयः क्वातः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ५१ ॥

न हि तज्जन्मन्युपात्तयोर्धर्माधर्मयो जन्मातरफलदानसमर्थयोर्यथाकाल फलोपभोगेन जन्मातराद्दते कल्पकोटिशतैरप्यात्यतिकः क्षय कर्तुं शक्यो विरोधात । जन्मातरे शक्य इति चेन्न, साक्षादुत्पन्नसकलतत्त्वज्ञानस्य जन्मातरासभवात् । न च तस्य तज्जन्मफलदानसमर्थत्वे च धर्माधर्मो प्रादुर्भवत इति शक्य वक्तु प्रमाणाभावात् । तज्जन्मनि मोक्षार्हस्य कुतश्चिदनुष्ठानाद्धर्माधर्मौ तज्जन्मफलदानसमर्थौ प्रादुर्भवत तज्जन्ममोक्षार्हधर्माधर्मत्वादित्यप्ययुक्त हेतोरन्यथानुपपत्त्यभावात् । यौ जन्मातरफलदानसमर्थौ तौ न तज्जन्ममोक्षार्हधर्माधर्मो यथासदादिधर्माधर्मौ इत्यस्त्येव साध्याभावे साधनस्यानुपपत्तिरिति चेत्, स्यादेव, यदि तज्जन्ममोक्षार्हधर्माधर्मत्व जन्मातरफलदानसमर्थत्वेन विरुध्येत, नान्यथा । तस्य तेनाविरोधे तज्जन्मनि मोक्षार्हस्यापि मोक्षाभावप्रसगाद्विरुध्यत एवेति चेत् न, तस्य जन्मातरेषु फलदानसमर्थयोरपि धर्माधर्मयोरुपक्रमविशेषात् फलोपभोगेन प्रक्षये मोक्षोपपत्ते । यदि पुनर्न यथाकाल तज्जन्ममोक्षार्हस्य धर्माधर्मो तज्जन्मनि फलदानसमर्थौ साध्येते, किं तर्ह्युपक्रमविशेषादेव सचितकर्मणा फलोपभोगेन प्रक्षय? इति पक्षातरमायातम् ॥

विशिष्टोपक्रमादेव मतश्चेत्सोपि तत्त्वतः । समाधिरेव संभाव्यश्चारित्रात्मेति नो मतम् ॥५२॥

यस्मादुपक्रमविशेषात् कर्मणा फलोपभोगो योगिनोऽभिमत स समाधिरेव तत्त्वत सभाव्यते, समाधावुत्थापितधर्मजनितायामृद्धौ नानाशरीरादिनिर्माणद्वारेण सचितकर्मफलानुभवस्येष्टत्वात् । समाधिश्चारित्रात्मक एवेति चारित्रान्मुक्तिसिद्धे सिद्ध स्याद्वादिना मत सम्यक्त्वज्ञानानतरीयकत्वाच्चारित्रस्य ॥

सम्यग्ज्ञानं विशिष्टं चेत्समाधिः सा विशिष्टता । तस्य कर्मफलध्वंसशक्तिर्नामांतरं ननु ॥५३॥
मिथ्याभिमाननिर्मुक्तिर्ज्ञानस्येष्टं हि दर्शनम् । ज्ञानत्वं चार्थविज्ञप्तिश्चर्यात्वं कर्महंतृता ॥५४॥
शक्तित्रयात्मकादेव सम्यग्ज्ञानाददेहता । सिद्धा रत्नत्रयादेव तेषा नामातरोदितात् ॥ ५५ ॥

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग, सम्यग्ज्ञान मिथ्याभिनिवेशमिथ्याचरणाभावविशिष्टमिति वा न कश्चिदर्थभेद., प्रक्रियामात्रस्य भेदान्नामातरकरणात् ॥

एतेन ज्ञानवैराग्यान्मुक्तिप्राप्त्यवधारणम् । न स्याद्वादविघातायेत्युक्तं बोद्धव्यमंजसा ॥ ५६ ॥

तत्त्वज्ञान मिथ्याभिनिवेशरहित सद्दर्शनमन्वाकर्षति, वैराग्य तु चारित्रमेवेति रत्नत्रयादेव मुक्तिरित्यवधारण बलादवस्थित । "दु.खे विपर्यासमतिस्तृष्णा वा बधकारण । जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छती"त्यप्यर्हन्मतसमाश्रयणमेवानेन निगदित, दर्शनज्ञानयो कथचिद्भेदान्मताातरासिद्धे ॥

न चात्र सर्वथैकत्वं ज्ञानदर्शनयोस्तथा । कथंचिद्भेदसंसिद्धिर्लक्षणादिविशेषतः ॥ ५७ ॥

न हि भिन्नलक्षणत्वं भिन्नसंज्ञासंख्याप्रतिभासत्वं वा कथंचिद्भेदं व्यभिचरति, तेजोम्भसोर्भिन्नलक्षणयोरेकपुद्गलद्रव्यात्मकत्वेपि पर्यायार्थतो भेदप्रतीतेः, शक्रपुरंदरादिसंज्ञाभेदिनो देवराजार्थस्यैकत्वेपि शकनपूर्दारणादिपर्यायतो भेदनिश्चयात्, जलमापः इति भिन्नसंख्यस्य तोयद्रव्यस्यैकत्वेपि शक्त्यैकत्वनानात्वपर्यायतो भेदस्याप्रतिहतत्वात्, स्पष्टास्पष्टप्रतिभासविषयस्य पादपस्यैकत्वेपि तथाग्राह्यत्वपर्यायार्थादेशान्नानात्वव्यवस्थितेः । अन्यथा स्वेष्टतत्त्वभेदासिद्धेः सर्वमेकमासज्येत । इति क्वचित्कस्यचित्कुतश्चिद्भेदं साधयता लक्षणादिभेदाद्दर्शनज्ञानयोरपि भेदोभ्युपगन्तव्यः ॥

तत एव न चारित्रं ज्ञानं तादात्म्यमृच्छति । पर्यायार्थप्रधानत्वविवक्षातो मुनेरिह ॥ ५८ ॥

न ज्ञानं चारित्रात्मकमेव ततो भिन्नलक्षणत्वाद्दर्शनवदित्यत्र न स्वसिद्धांतविरोधः पर्यायार्थप्रधानत्वस्येष्टेः सूत्रे सूत्रकारेण विवक्षितत्वात् ॥

द्रव्यार्थस्य प्रधानत्वविवक्षाया तु तत्त्वतः । भवेदात्मैव संसारो मोक्षस्तद्धेतुरेव च ॥ ५९ ॥

तथा च सूत्रकारस्य क्व तद्भेदोपदेशना । द्रव्यार्थस्याप्यशुद्धस्यानांतराभेदसंश्रयात् ॥ ६० ॥

यथा समस्तैक्यसंग्रहो द्रव्यार्थिकः शुद्धस्तथावांतरैक्यसंग्रहोप्यशुद्धः इति तद्विवक्षायां संसारमोक्षतदुपायानां भेदाप्रसिद्धेरात्मद्रव्यस्यैवैकस्य व्यवस्थानात्तद्भेददेशना क्व व्यवतिष्ठेत ? ततः सैव सूत्रकारस्य पर्यायार्थप्रधानत्वविवक्षां गमयति, तामंतरेण भेददेशनानुपपत्तेः । ये तु दर्शनज्ञानयोर्ज्ञानचारित्रयोर्वा सर्वथैकत्वं प्रतिपद्यते ते कालाभेदाद्देशाभेदात्सामानाधिकरण्याद्वा ? गत्यंतराभावात् । न चैते सद्धेतवोऽनैकांतिकत्वाद्विरुद्धत्वाच्चेति निवेदयति,—

कालाभेदादभिन्नत्वं तयोरेकांततो यदि । तदैकक्षणवृत्तीनामर्थानां भिन्नता कुतः ॥ ६१ ॥

देशाभेदादभेदश्चेत्कालाकाशादिभिन्नता । सामानाधिकरण्याच्चेत्तत एवास्तु भिन्नता ॥ ६२ ॥

सामानाधिकरण्यस्य कथंचिद्भिदया विना । नीलतोत्पलतादीनां जातु क्वचिददर्शनात् ॥ ६३ ॥

न हि नीलतोत्पलत्वादीनामेकद्रव्यवृत्तितया सामानाधिकरण्यं कथंचिद्भेदमंतरेणोपपद्यते, येनैकजीवद्रव्यवृत्तित्वेन दर्शनादीनां सामानाधिकरण्यं तथाभेदसाधनाद्विरुद्धं न स्यात् ॥

मिथ्याश्रद्धानविज्ञानचर्याविच्छित्तिलक्षणम् । कार्यं भिन्नं दृगादीनां नैकांताभिदि संभवि ॥ ६४ ॥

सद्दर्शनस्य हि कार्यं मिथ्याश्रद्धानविच्छित्तिः, सज्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानविच्छित्तिः, सच्चारित्रस्य मिथ्याचरणविच्छित्तिरिति च भिन्नानि दर्शनादीनि भिन्नकार्यत्वात्सुखदुःखादिवत् । पावकादिनानैकांत इति चेन्न, तस्यापि स्वभावभेदमंतरेण दाहपाकाद्यनेककार्यकारित्वायोगात् ।

दृङ्मोहविगमज्ञानावरणध्वंसवृत्तमुट्— । संक्षयात्मकहेतोश्च भेदस्तद्भिदि सिद्ध्यति ॥ ६५ ॥

दर्शनमोहविगमज्ञानावरणध्वंसवृत्तमोहसंक्षयात्मका हेतवो दर्शनादीनां भेदमंतरेण न हि परस्परं भिन्ना घटंते येन तद्भेदात्तेषां कथंचिद्भेदो न सिध्येत् । चक्षुराद्यनेककारणेनैकेन रूपज्ञानेन व्यभिचारी कारणभेदो भिदि साध्यायामिति चेन्न, तस्यानेकस्वरूपत्वसिद्धेः । कथमन्यथा भिन्नयवादिबीजकारणा यवांकुरादयः सिध्येयुः परस्परभिन्नाः । न चैककारणनिष्पाद्ये कार्यैकस्वरूपे कारणांतरं प्रवर्तमानं सफलं । सहकारित्वात्सफलमिति चेत्, किं पुनरिदं सहकारिकारणमनुपकारकमपेक्षणीयं ? तदुपादानस्यो-

१ कुतः स्यादिति शेषः ।

पकारक तदिति चेन्न, तत्कारणत्वानुपगात् । साक्षात्कार्ये व्याप्रियमाणमुपादानेन सह तत्करणशील हि सहकारि, न पुन कारणमुपकुर्वाण । तस्य कारणकारणत्वेनानुकूलकारणत्वादिति चेत्, तर्हि सहकारिसाध्यरूपतोपादानसाध्यरूपताया परा प्रसिद्धा कार्यस्येति न किंचिदनेककारणमेकस्वभाव, येन हेतोर्व्यभिचारित्वाद्दर्शनादीना स्वभावभेदो न सिध्येत् ॥

- तेषां पूर्वस्य लाभेपि भाज्यत्वादुत्तरस्य च । नैकांतेनैकता युक्ता हर्षामर्षादिभेदवत् ॥ ६६ ॥

न चेदमसिद्ध साधनम्,—

तत्त्वश्रद्धानलाभे हि विशिष्टं श्रुतमाप्यते । नावश्यं नापि तल्लाभे यथाख्यातममोहकम् ॥ ६७ ॥

न ह्येव विरुद्धधर्माध्यासेपि दर्शनादीना सर्वथैकत्व युक्तमतिप्रसगात् । न च स्याद्वादिन किंचिद्विरुद्धधर्माधिकरण सर्वथैकमस्ति तस्य कथचिद्भिन्नरूपत्वव्यवस्थिते । न च सत्त्वादयो धर्मा निर्बाधबोधोपदर्शिता क्वचिदेकत्रापि विरुद्धा येन विरुद्धधर्माधिकरणमेक वस्तु परमार्थत न सिध्येत् । अनुपलम्भसाधनत्वात् सर्वत्र विरोधस्यान्यथा स्वभावेनापि स्वभाववतो विरोधानुपगात् । ततो न विरुद्धधर्माध्यासो व्यभिचारी ॥

नन्वेवमुत्तरस्यापि लाभे पूर्वस्य भाज्यता । प्राप्ता ततो न तेषा स्यात्सह निर्वाणहेतुता ॥ ६८॥

न हि पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरमुत्तरस्य तु लाभे नियत' पूर्वलाभ इति युक्त, तद्विरुद्धधर्माध्यासस्याविशेषात्, उत्तरस्यापि लाभे पूर्वस्य भाज्यताप्राप्तेरित्यस्याभिमननम् ॥

तत्रोपादीयसंभूतेरुपादानास्तिता गतेः । कटादिकार्यसंभूतेस्तदुपादानसत्त्ववत् ॥ ६९ ॥

उपादेयं हि चारित्रं पूर्वज्ञानस्य वीक्षते । तद्भावभावितादृष्टेस्तद्वज्ज्ञानदृशो मतम् ॥ ७० ॥

न हि तद्भावभाविताया दृष्टायामपि कस्यचित्तदुपादेयता नास्तीति युक्त, कटादिवत् सर्वस्यापि वीरणाद्युपादेयत्वाभावानुषक्तेः । न चोपादेयसभूतिरुपादानास्तिता न गमयति कटादिसभूतेर्वीरणाद्यस्तित्वस्यागतिप्रसगात्, येनोत्तरस्योपादेयस्य लाभे पूर्वलाभो नियतो न भवेत् । तत एवोपादानस्य लाभे नोत्तरस्य नियतो लाभ कारणानामवश्य कार्यवत्त्वाभावात् । समर्थस्य कारणस्य कार्यवत्त्वमेवेति चेन्न, तस्येहाविवक्षितत्वात् । तद्विवक्षाया तु पूर्वस्य लाभे नोत्तर भजनीयमुच्यते स्वयमविरोधात् । इति दर्शनादीना विरुद्धधर्माध्यासाविशेषेप्युपादानोपादेयभावादुत्तर पूर्वास्तितानियत न तु पूर्वमुत्तरास्तित्वगमकम् ॥

ननूपादेयसंभूतिरुपादानोपमर्दनात् । दृष्टेति नोत्तरोद्भूतौ पूर्वस्यास्तित्वसंगतिः ॥ ७१ ॥

सत्यप्युपादानोपादेयभावे दर्शनादीना नोपादेयस्य सभव पूर्वस्यास्तिता स्वकाले गमयति तदुपमर्देनेन तदुद्भूते । अन्यथोत्तरप्रदीपज्वालादेरस्तित्वप्रसक्ति । तथा च कुतस्तत्कार्यकारणभाव समानकालत्वात् सव्येतरगोविषाणवदित्यस्याकूतम् ॥

सत्यं कथंचिदिष्टत्वात्प्राङ्नाशस्योत्तरोद्भवे । सर्वथा तु न तन्नाशः कार्योत्पत्तिविरोधतः॥७२॥

ज्ञानोत्पत्तौ हि सद्दृष्टिस्तद्विशिष्टोपजायते । पूर्वाविशिष्टरूपेण नश्यतीति सुनिश्चितम् ॥ ७३ ॥

चारित्रोत्पत्तिकाले च पूर्वदृग्ज्ञानयोश्च्युतिः । चर्याविशिष्टयोर्भूतिस्तत्सकृत्त्रयसंभवः ॥ ७४ ॥

दर्शनपरिणामपरिणतो ह्यात्मा दर्शन, तदुपादान विशिष्टज्ञानपरिणामस्य निष्पत्ते पर्यायमात्रस्य निरन्वयस्य जीवादिद्रव्यमात्रस्य च सर्वथोपादानत्वायोगात् कूर्मरोमादिवत् । तत्र नश्यत्येव दर्शनपरिणामे विशिष्टज्ञानात्मतयात्मा परिणमते, विशिष्टज्ञानासहचारितेन रूपेण दर्शनस्य विनाशात्तत्सहचारितेन

रूपेणोत्पादात् । अन्यथा विशिष्टज्ञानसहचरितरूपतयोत्पत्तिविरोधात् पूर्ववत् । तथा दर्शनज्ञानपरिणतो जीवो दर्शनज्ञाने, ते चारित्रस्योपादानं, पर्यायविशेषात्मकस्य द्रव्यस्योपादानत्वप्रतीतेर्घटपरिणमनसमर्थपर्यायात्मकमृद्द्रव्यस्य घटोपादानत्ववत् । तत्र नश्यतोरेव दर्शनज्ञानपरिणामयोरात्मा चारित्रपरिणाममियर्ति चारित्रासहचरितेन रूपेण तयोर्विनाशाच्चारित्रसहचरितेनोत्पादात् । अन्यथा पूर्ववच्चारित्रासहचरितरूपत्वप्रसंगात् । इति कथंचित्पूर्वरूपविनाशस्योत्तरपरिणामोत्पत्त्यविशिष्टत्वात् सत्यमुपादानोपमर्देनेनोपादेयस्य भवनं । न चैवं सद्दर्शनादित्रयस्य संभवो विरुध्यते चारित्रकाले दर्शनज्ञानयोः सर्वथा विनाशाभावात् । एतेन सद्दर्शनज्ञानद्वयसंभवोपि क्वचिन्न विरुध्यते इत्युक्तं वेदितव्यं, विशिष्टज्ञानकार्यस्य दर्शनस्य सर्वथा विनाशानुपपत्ते, कार्यकालमप्राप्नुवतः कारणत्वविरोधात् प्रलीनतमवत्, ततः कार्योत्पत्तेरयोगाद्दत्ततरासंभवात् ॥

नन्वत्र क्षायिकी दृष्टिर्ज्ञानोत्पत्तौ न नश्यति । तदपर्यंतताहानेरित्यसिद्धांतविद्वचः ॥ ७५ ॥

क्षायिकदर्शनं ज्ञानोत्पत्तौ न नश्यत्येवानंतत्वात् क्षायिकज्ञानवत्, अन्यथा तदपर्यन्तत्वस्यागमोक्तस्य हानिप्रसंगात् । ततो न दर्शनज्ञानयोर्ज्ञानचारित्रयोर्वा कथंचिदुपादानोपादेयता युक्ता । इति ब्रुवाणो न सिद्धान्तवेदी ॥

सिद्धान्ते क्षायिकत्वेन तदपर्यन्ततोक्तितः । सर्वथा तदविध्वंसे कौटस्थ्यस्य प्रसङ्गतः ॥७६॥
तथोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति हीयते । प्रतिक्षणमतो भावः क्षायिकोपि त्रिलक्षणः ॥७७॥

ननु च पूर्वसमयोपाधितया क्षायिकस्य भावस्य विनाशादुत्तरसमयोपाधितयोत्पादात्स्वस्वभावेन सदा स्थानात्त्रिलक्षणत्वोपपत्ते, न सिद्धान्तमनवबुध्य क्षायिकदर्शनस्य ज्ञानकाले स्थितिं ब्रूते येन तथा वचोऽसिद्धान्तवेदिनः स्यादिति चेत्,—

पूर्वोत्तरक्षणोपाधिस्वभावक्षयजन्मनोः । क्षायिकत्वेनावस्थाने स यथैव त्रिलक्षणः ॥ ७८ ॥
तथा हेत्वन्तरोन्मुक्तयुक्तरूपेण विच्युतौ । जातौ च क्षायिकत्वेन स्थितौ किन्नु न तादृशः ॥७९॥

क्षायिकदर्शनं तावन्मुक्तेर्हेतुस्ततो हेत्वन्तरं विशिष्टं ज्ञानं चारित्रं च, तदुन्मुक्तरूपेण तस्य नाशे तद्युक्तरूपेण जन्मनि क्षायिकत्वेन स्थाने त्रिलक्षणत्वं भवत्येव, तथा क्षायिकदर्शनज्ञानद्वयस्य मुक्तिहेतोर्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयस्य वा हेत्वन्तरं चारित्रमघातित्रयनिर्जराकारी क्रियाविशेषः कालादिविशेषश्च, तेनोन्मुक्तया प्राक्तन्या युक्तरूपया चोत्तरया नाशे जन्मनि च क्षायिकत्वेन स्थाने वा तस्य त्रिलक्षणत्वमनेन व्याख्यातमिति क्षायिको भावस्त्रिलक्षणः सिद्धः । ननु तस्य हेत्वन्तरेणोन्मुक्तता हेत्वन्तरस्य प्रागभाव एव, तेन युक्तता तदुत्पाद एव, नचान्यस्याभावोत्पादौ क्षायिकस्य युक्तौ, येनैव त्रिलक्षणता स्यात् । इति चेत्, तर्हि पूर्वोत्तरसमययोस्तदुपाधिभूतयोर्नाशोत्पादौ कथं तस्य स्यातां यतोऽसौ स्वयं स्थितोपि सर्वतदपेक्षया त्रिलक्षणः स्यादिति कौटस्थ्यमायातम् । तथा च सिद्धान्तविरोधः परमतप्रवेशात् । यदि पुनस्तस्य पूर्वसमयेन विशिष्टतोत्तरसमयेन च तत्स्वभावभूतता ततस्तद्विनाशोत्पादौ तस्येति मतं, तदा हेत्वन्तरेणोन्मुक्तता युक्तता च तद्भावेन तद्भावेन च विशिष्टता तस्य स्वभावभूतैवेति तन्नाशोत्पादौ कथं न तस्य स्यातां यतो नैव त्रिलक्षणोसौ भवेत् । ततो युक्तं क्षायिकानामपि कथंचिदुपादानोपादेयत्वम् ।

कारणं यदि सदृष्टिः सद्बोधस्य तदा न किम् । तदनन्तरमुत्पादः केवलस्येति केचन ॥८०॥
तदसत्तत्प्रतिद्वंद्विकर्माभावे तथेष्टितः । कारणं हि स्वकार्यस्याप्रतिबंधिप्रभावकम् ॥ ८१ ॥

न हि क्षायिकदर्शन केवलज्ञानावरणादिभिः सहित केवलज्ञानस्य प्रभव प्रयोजयति, तैस्तत्प्रभावत्वा-शक्तेस्तस्य प्रतिबधात् येन तदनतर तस्योत्पाद स्यात् । तैर्विमुक्त तु दर्शन केवलस्य प्रभावकमेव तथेष्टत्वात्, कारणस्याप्रतिबधस्य स्वकार्यजनकत्वप्रतीते ।

सद्बोधपूर्वकत्वेपि चारित्रस्य समुद्भवः । प्रागेव केवलान्न स्यादित्येतच्च न युक्तिमत् ॥ ८२ ॥
समुच्छिन्नक्रियस्यातो ध्यानस्याविनिवर्तिनः । साक्षात्संसारविच्छेदसमर्थस्य प्रसूतितः ॥८३॥
यथैवापूर्णचारित्रमपूर्णज्ञानहेतुकम् । तथा तत्किन्न संपूर्ण पूर्णज्ञाननिबंधनम् ॥ ८४ ॥

तन्न ज्ञानपूर्वकता चारित्र व्यभिचरति ।

प्रागेव क्षायिकं पूर्ण क्षायिकत्वेन केवलात् । नत्वघातिप्रतिध्वंसिकरणोपेतरूपतः ॥ ८५ ॥

केवलात्तत्प्रागेव क्षायिक यथाख्यातचारित्र सम्पूर्ण ज्ञानकारणकमिति न शकनीय, तस्य मुक्त्यु-त्पादने सहकारिविशेषापेक्षितया पूर्णत्वानुपपत्ते । विवक्षितस्वकार्यकरणेत्यक्षणप्राप्तत्व हि सपूर्ण, तच्च न केवलात्प्रागस्ति चारित्रस्य, ततोऽप्यूर्ध्वमघातिप्रतिध्वसिकरणोपेतरूपतया सपूर्णस्य तस्योदयात् । न च 'यथाख्यात पूर्ण चारित्रमिति प्रवचनस्यैव बाधास्ति' तस्य क्षायिकत्वेन तत्र पूर्णत्वाभिधानात् । नहि सकलमोहक्षयादुद्भवच्चारित्रमशतोपि मलवदिति शश्वदमलवदात्यतिक तदभिधूयते । कथ पुनस्तद-सपूर्णादेव ज्ञानात्क्षायोपशमिकादुत्पद्यमान तथापि सपूर्णमिति चेत् न, सकलश्रुताशेषतत्त्वार्थपरिच्छे-दिनस्तस्योत्पत्ते । पूर्ण तत एव तदस्त्विति चेन्न, विशिष्टस्य रूपस्य तदनतरमभावात् । किं तद्विशिष्ट रूप चारित्रस्येति चेत्, नामाद्यघातिकर्मत्रयनिर्जरणसमर्थ समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपातिध्यानमित्युक्तप्राय ।

तद्रूपावरणं कर्म नवमं न प्रसज्यते । चारित्रमोहनीयस्य क्षयादेव तदुद्भवात् ॥ ८६ ॥

यद्यदात्मक तत्तदावरककर्मण क्षयादुद्भवति, यथा केवलज्ञानस्वरूप तदावरणकर्मण क्षयात् । चारित्रात्मक च प्रकृतमात्मनो रूपमिति चारित्रमोहनीयकर्मण एव क्षयादुद्भवति । न पुनस्तदावरण कर्म नवम प्रसज्यतेऽन्यथातिप्रसङ्गात् ।

क्षीणमोहस्य किं न स्यादेवं तदिति चेन्न वै । तदा कालविशेषस्य तादृशोऽसम्भवित्वतः ॥८७॥
तथा केवलबोधस्य सहायस्याप्यसंभवात् । स्वसामग्र्या विना कार्य नहि जातुचिदीक्ष्यते ॥ ८८ ॥

कालादिसामग्रीको हि मोहक्षयस्तद्रूपाविर्भावहेतुर्न केवलस्तथाप्रतीते ।

क्षीणेपि मोहनीयाख्ये कर्मणि प्रथमक्षणे । यथा क्षीणकषायस्य शक्तिरन्त्यक्षणे मता ॥ ८९ ॥
ज्ञानावृत्यादिकर्माणि हंतुं तद्वदयोगिनः । पर्यंतक्षण एव स्याच्छेषकर्मक्षयेऽप्यसौ ॥ ९० ॥

कर्मनिर्जरणशक्तिर्जीवस्य सम्यग्दर्शने सम्यग्ज्ञाने सम्यक्चारित्रे चान्तर्भवेत्ततोन्या वा स्यात् । तत्र न तावत् सम्यग्दर्शने ज्ञानावरणादिकर्मप्रकृतिचतुर्दशकनिर्जरणशक्तिरन्तर्भवत्यसयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तपर्यंतगु-णस्थानेष्वन्यतमगुणस्थाने दर्शनमोहक्षयात्तदाविर्भावप्रसक्ते । ज्ञाने सान्तर्भवतीति चायुक्त, क्षायिकेनैतद-न्तर्भावे सयोगिकेवलिन केवलेन सहाविर्भावापत्ते । क्षायोपशमिके तदन्तर्भावे तेन सहोत्पादप्रसक्ते । क्षायोपशमिके चारित्रे तदन्तर्भावे तेनैव सह प्रादुर्भावानुपगात् । क्षायिके तदन्तर्भावे क्षीणकषायस्य प्रथमे क्षणे तदुद्भूतेर्निद्राप्रचलयोर्ज्ञानावरणादिप्रकृतिचतुर्दशकस्य च निर्जरणप्रसक्तेर्नोपान्त्यसमये अन्त्यक्षणे च तन्निर्जरा स्यात् । दर्शनादिषु तदनन्तर्भावे तदावारक कर्मान्तर प्रसज्येत, दर्शनमोहज्ञानावरणचारित्र-मोहाना तदावारकत्वानुपपत्ते । वीर्यान्तरायस्तदावारक इति चेन्न, तत्क्षयानन्तर तदुद्भवप्रसंगात् । तथाचान्योन्याश्रयण—सति वीर्यान्तरायक्षये तन्निर्जरणशक्त्याविर्भावस्तस्मिंश्च सति वीर्यान्तरायक्षय

इति । एतेन ज्ञानावरणप्रकृतिपञ्चकदर्शनावरणप्रकृतिचतुष्टयान्तरायप्रकृतिपञ्चकानां तन्निर्जरणशक्तेरावारकत्वेऽन्योन्याश्रयणं व्याख्यातम् । नामादिचतुष्टयं तु न तस्याः प्रतिबन्धकम् तस्यात्मस्वरूपाघातित्वेन कथनात् । न च सर्वथानावृत्तिरेव सा सर्वदा तत्क्षयणीयकर्मप्रकृत्यभावानुपगमात् । स्यान्मतं, चारित्रमोहक्षये तदाविर्भावाच्चारित्र एवान्तर्भावो विभाव्यते । न च क्षीणकषायस्य प्रथमसमये तदाविर्भावप्रसंगः कालविशेषापेक्षत्वात्तदाविर्भावस्य । प्रधानं हि कारणं मोहक्षयस्तदाविर्भावे सहकारिकारणमत्यसमयमन्तरेण न तत्र समर्थं, तद्भाव एव तदाविर्भावादिति । तर्हि नामाद्यघातिकर्मनिर्जरणशक्तिरपि चारित्रेन्तर्भाव्यते । तन्नापि क्षायिके न क्षायोपशमिके दर्शने नापि ज्ञाने क्षायोपशमिके क्षायिके वा तेनैव सह तदाविर्भावप्रसंगात् । न चानावरणा सा सर्वदाविर्भावप्रसंगात् संसारानुपपत्तेः । न ज्ञानदर्शनावरणान्तराये प्रतिबद्धा तेषां ज्ञानादिप्रतिबन्धकत्वेन तदप्रतिबन्धकत्वात् । नापि नामाद्यघातिकर्मभिस्तत्क्षयानंतरं तदुत्पादप्रसक्तेः । तथा चान्योन्याश्रयणात् सिद्धे नामाद्यघातिक्षये तन्निर्जरणशक्त्याविर्भावात्तत्सिद्धौ नामाद्यघातिक्षयात् । इति चारित्रमोहस्तस्याः प्रतिबन्धकः सिद्धः । क्षीणकषायप्रथमसमये तदाविर्भावप्रसक्तिरपि न वाच्या, कालविशेषस्य सहकारिणोपेक्षणीयस्य तदा विरहात् । प्रधानं हि कारणं मोहक्षयो नामादिनिर्जरणशक्तेर्नायोगकेवलिगुणस्थानोपान्त्यान्त्यसमयं सहकारिणमन्तरेण तामुपजनयितुमलं सत्यपि केवले ततः प्राक्तदनुत्पत्तेरिति । न सा मोहक्षयनिमित्तापि क्षीणकषायप्रथमक्षणे प्रादुर्भवति, नापि तदावरणं कर्म नवमं प्रसज्यते इति स्थितं कालादिसहकारिविशेषापेक्षक्षायिकं चारित्रं क्षायिकत्वेन संपूर्णमपि मुक्त्युत्पादने साक्षादसमर्थम् केवलात्प्राक्कालभावि तदकारकम् केवलोत्तरकालभावि तु साक्षान्मोक्षकारणं संपूर्णं केवलकारणकमन्यथा तदघटनात् ।

कालापेक्षितया वृत्तमसमर्थं यदीष्यते । द्व्यादिसिद्धक्षणोत्पादे तदन्त्यं तादृगित्यसत् ॥ ९१ ॥
प्राच्यसिद्धक्षणोत्पादापेक्षया मोक्षवर्त्मनि । विचारप्रस्तुतेरेवं कार्यकारणतास्थितेः ॥ ९२ ॥

नहि द्व्यादिसिद्धक्षणे सहायोगिकेवलिचरमसमयवर्तिनो रत्नत्रयस्य कार्यकारणभावो विचारयितुमुपक्रांतो येन तत्र तस्यासामर्थ्यं प्रसज्यते । किं तर्हि? प्रथमसिद्धक्षणेन सह, तत्र च तत्समर्थमेवेत्यसच्चोद्यमेतत् । कथमन्यथाग्निः प्रथमधूमक्षणमुपजनयन्नपि तत्र समर्थः स्यात्? धूमक्षणजनितद्वितीयादिधूमक्षणोत्पादे तस्यासमर्थत्वेन प्रथमधूमक्षणोत्पादनेप्यसामर्थ्यप्रसक्तेः । तथा च न किंचित्कस्यचित्समर्थं कारणं, न चासमर्थात्कारणादुत्पत्तिरिति क्वेयं वराकी तिष्ठेत्कार्यकारणता? कालान्तरस्थायिनोऽग्नेः स्वकारणादुत्पन्नो धूमः कालान्तरस्थायी स्कन्ध एक एवेति स तस्य कारणं प्रतीयते तथा व्यवहारादन्यथा तदभावादिति चेत्, तर्हि सयोगिकेवलिरत्नत्रयमयोगिकेवलिचरमसमयपर्यंतमेकमेव तदनन्तर्भाविनः सिद्धत्वपर्यायस्यानंतस्यैकस्य कारणमित्यायातम्, तच्च नानिष्टम्, व्यवहारनयानुरोधतस्तथेष्टत्वात् । निश्चयनयाश्रयणे तु यदनन्तरं मोक्षोत्पादस्तदेव मुख्यं मोक्षस्य कारणमयोगिकेवलिचरमसमयवर्ति रत्नत्रयमिति निरवद्यमेतत्तत्त्वविदामाभासते ।

ततो मोहक्षयोपेतः पुमानुद्भूतकेवलः । विशिष्टकारणं साक्षादशरीरत्वहेतुना ॥ ९३ ॥
रत्नत्रितयरूपेणायोगकेवलिनोंतिमे । क्षणे विवर्तते ह्येतदबाध्यं निश्चितान्नयात् ॥ ९४ ॥
व्यवहारनयाश्रित्या त्वेतत्प्रागेव कारणम् । मोक्षस्येति विवादेन पर्याप्तं तत्त्ववेदिनाम् ॥९५॥
संसारकारणत्रित्वासिद्धेर्निर्वाणकारणे । त्रित्वं नैवोपपद्येतेत्यचोद्यं न्यायदर्शिनः ॥ ९६ ॥
आद्यस्त्रस्य सामर्थ्याद्भवहेतोस्त्रयात्मनः । सूचितस्य प्रमाणेन बाधनानवतारतः ॥ ९७ ॥

'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग' इत्याद्यसूत्रसामर्थ्यात् मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्राणि संसारमार्ग इति सिद्धे सिद्धमेव संसारकारणत्रित्वं बाधकप्रमाणाभावात्ततो न संसारकारणत्रित्वासिद्धेर्निर्वाणकारणत्रित्वानुपपत्तिचोदना कस्यचिन्न्यायदर्शितामावेदयति । विपर्ययमात्रमेव विपर्ययवैराग्यमात्रमेव वा संसारकारणमिति व्यवस्थापयितुमशक्तेर्न संसारकारणत्रित्वस्य बाधास्ति । तथाहि ।

मौलो हेतुर्भवस्येष्टो येषां तावद्विपर्ययः । तेषामुद्भूतबोधस्य घटते न भवस्थितिः ॥ ९८ ॥

अतस्मिंस्तद्ग्रहो विपर्ययः, स दोषस्य रागादेर्हेतुः, तद्भावे भावात्तदभावेऽभावात् । सोप्यदृष्टस्याशुद्धकर्मसंज्ञितस्य, तदपि जन्मनस्तद्दुःखस्यानेकविधस्येति मौलो भवस्य हेतुर्विपर्यय एव एषामभिमतस्तेषां तावदुद्भूततत्त्वज्ञानस्य योगिनः कथमिह भवे स्थितिर्घटते कारणाभावे कार्योत्पत्तिविरोधात् ।

संसारे तिष्ठतस्तस्य यदि कश्चिद्विपर्ययः । संभाव्यते तदा किन्न दोषादिस्तन्निबंधनः ॥ ९९ ॥

समुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्याप्यशेषतोऽनागतविपर्ययस्यानुत्पत्तिर्न पुनः पूर्वभवोपात्तस्य पूर्वाधर्मनिबंधनस्य, ततोऽस्य भवस्थितिर्घटत एवेति सम्भावनायां, तद्विपर्ययनिबंधनो दोषस्तद्दोषनिबंधनं चादृष्टं तददृष्टनिमित्तं च जन्म तज्जन्मनिमित्तं च दुःखमनेकप्रकारं किन्न संभाव्यते[२] नहि पूर्वोपात्तो विपर्यासस्तिष्ठति न पुनस्तन्निबंधनः पूर्वोपात्त एव दोषादिरिति प्रमाणमस्ति तत्स्थितेरेव प्रमाणतः सिद्धेः ।

तथा सति कुतो ज्ञानी वीतदोषः पुमान्परः । तत्त्वोपदेशसंतानहेतुः स्याद्भवदादिषु ॥ १००॥

पूर्वोपात्तदोषादिस्थितौ च तत्त्वोपदेशसंप्रदायाविच्छेदहेतोर्भवदादिषु विनेयेषु सर्वज्ञस्यापि परमपुरुषस्य कुतो वीतदोषत्वं येनाज्ञोपदेशविप्रलम्भनशङ्किभिस्तदुक्तप्रतिपत्तये प्रेक्षावद्भिर्भवद्भिः स एव मृग्यते । यदि पुनर्न योगिनः पूर्वोपात्तो विपर्ययोस्ति नापि दोषस्तस्य क्षणिकत्वेन स्वकार्यमदृष्टं निर्वर्त्य निवृत्ते', किं तर्ह्यदृष्टमेव तत्कृतमास्ते तस्याक्षणिकत्वादत्यैनैव कायेन विरोधित्वात्तत्कार्यस्य च जन्मफलानुभवनस्योपभोगेनैव निवृत्तेस्तत पूर्वं तस्यावस्थितिरिति मतं, तदा तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तस्मिन्नेव जन्मनि विपर्ययो न स्यात्पूर्वजन्मन्येव तस्य निवृत्तत्वात्, तद्वद्दोषोपीत्यापतितं, तत्कृतादृष्टस्यैव स्थितेः । न चैतद्युक्तं, प्रतीतिविरोधात् । यदि पुनः पूर्वजन्मविपर्ययाद्दोषस्ततोप्यधर्मस्तस्मादिह जन्मनि मिथ्याज्ञानं ततोऽपरो दोषस्ततोप्यधर्मस्तस्मादपरं मिथ्याज्ञानमिति तावदस्य संतानेन प्रवृत्तिर्यावत्तत्त्वज्ञानं साक्षादुत्पद्यते इति मतं, तदा तत्त्वज्ञानकालेऽपि तत्पूर्वानंतरविपर्यासाद्दोषोत्पत्तिस्ततोप्यधर्मस्ततोऽन्यो विपर्यय इति कुतस्तत्त्वज्ञानादनागतविपर्ययादिनिवृत्तिः [२]

वितथाग्रहरागादिप्रादुर्भावनशक्तिभृत् । मौलो विपर्ययो नास्य इति केचित्प्रपेदिरे ॥ १०१ ॥

मौल एव विपर्ययो वितथाग्रहरागादिप्रादुर्भावनशक्तिं बिभ्राणो मिथ्याभिनिवेशात्मकं दोषं जनयति, स चाधर्ममधर्मश्च जन्म तच्च दुःखात्मकं संसारं, न पुनरस्य क्रमादपकृष्यमाणतज्जननशक्तिकविपर्ययादुत्पन्नस्तज्जननशक्तिरहितोपि, यतस्तत्त्वज्ञानकाले मिथ्याभिनिवेशात्मकदोषोत्पत्तिस्ततोप्यधर्मादिरुत्पद्येतेति केचित्संप्रतिपन्ना' ।

तेषां प्रसिद्ध एवायं भवहेतुस्त्रयात्मकः । शक्तित्रयात्मतापाये भवहेतुत्वहानितः ॥ १०२ ॥

य एव विपर्ययो मिथ्याभिनिवेशरागाद्युत्पादनशक्तिः स एव भवहेतुर्नान्य इति वदतां प्रसिद्धो मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रात्मको भवहेतुर्मिथ्याभिनिवेशशक्तेरेव मिथ्यादर्शनत्वान्मिथ्यार्थग्रहणस्य स्वयं विपर्ययस्य मिथ्याज्ञानत्वाद्रागादिप्रादुर्भवनसामर्थ्यस्य मिथ्याचारित्रत्वात् ॥

ततो मिथ्याग्रहाद्वृत्तशक्तियुक्तो विपर्ययः। मिथ्यार्थग्रहणाकारो मिथ्यात्वादिभिदोदितः ॥१०३॥

न हि नाममात्रे विवाद' स्याद्वादिनोस्ति क्वचिदेकत्रार्थे नानानामकरणस्याविरोधात्। तदर्थे तु न विवादोस्ति मिथ्यात्वादिभेदेन विपर्ययस्य शक्तित्रयात्मकस्येरणात् ॥

तथा विपर्ययज्ञानासंयमात्मा विबुध्यताम्। भवहेतुरतत्त्वार्थश्रद्धाशक्तिस्त्रयात्मकः ॥ १०४ ॥

यावेव विपर्ययासंयमौ वितथार्थश्रद्धानशक्तियुतौ मौलौ तावेव भवसतानप्रादुर्भावनसमर्थौ नान्यौ प्रक्षीणशक्तिकाविति ब्रुवाणानामपि भवहेतु त्रयात्मकस्तथैव प्रत्येतव्यो विशेषाभावात्। इत्यविवादेन ससारकारणत्रित्वसिद्धेर्न ससारकारणत्रित्वानुपपत्ति ॥

युक्तितश्च भवहेतोस्त्रयात्मकत्व साधयन्नाह,—

मिथ्यादृगादिहेतुः स्यात्संसारस्तदपक्षये। क्षीयमाणत्वतो वातविकारादिजरोगवत् ॥ १०५ ॥

यो यदपक्षये क्षीयमाण स तद्धेतुर्यथा वातविकाराद्यपक्षीयमाणो वातविकारादिजो रोग। मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रापक्षये क्षीयमाणश्च ससार इति। अत्र न तावदय बाधसिद्धो हेतु मिथ्यादर्शनस्यापक्षयेऽसंयतसम्यग्दृष्टेरनतससारस्य क्षीयमाणत्वसिद्धे, सख्यातभवमात्रतया तस्य ससारस्थिते। तत एव मिथ्याज्ञानस्यापक्षये सम्यग्ज्ञानिन ससारस्य क्षीयमाणत्व सिद्ध। सम्यक्चारित्रवतस्तु मिथ्याचारित्रस्यापक्षये तद्भवमात्रससारसिद्धेर्मोक्षसप्राप्ते सिद्धमेव ससारस्य क्षीयमाणत्व। न चैतदागममात्रगम्यमेव यतोऽय हेतुरागमाश्रय स्यात्, तद्ग्राहकानुमानसद्भावात्। तथाहि। मिथ्यादर्शनाद्यपक्षये क्षीयमाण ससार साक्षात्परपरया वा दु खफलत्वाद्विषमविषभक्षणातिभोजनादिवत्। यथैव हि साक्षाद्दु खफल विषमविषभक्षण, परपरयातिभोजनादि, तन्मिथ्याभिनिवेशाद्यपक्षये तत्त्वज्ञानवत क्षीयते ततो निवृत्ते, तथा ससारोपि, हीनस्थानपरिभ्रष्टस्य दु खफलस्य ससारत्वव्यवस्थापनत्वात्। न च किंचित्साक्षात्परपरया वा दु खफल मिथ्यात्वाद्यपक्षयेप्यक्षीयमाण दृष्ट येन हेतोर्व्यभिचार स्यात्। गडपाटनादिक दृष्टमिति चेत् न, तस्य बुद्धिपूर्वं चिकित्सेत्यनुमन्यमानस्य सुखफलत्वेनाभिमतत्वात् दु खफलत्वासिद्धे, शिशुप्रभृतीनामबुद्धिपूर्वकस्य दु खफलस्यापि पूर्वोपात्तमिथ्यादर्शनादिकृतकर्मफलत्वेन तस्य मिथ्यादर्शनाद्यनपक्षयेऽक्षीयमाणत्वसिद्धे। कायक्लेशादिरूपेण तपसा व्यभिचार इत्यपि न मतव्य, तपस प्रशमसुखफलत्वेन दु खफलत्वासिद्धे। तदा सवेद्यमानदु खस्य पूर्वोपार्जितकर्मफलत्वात् तप फलत्वासिद्धे। 'साक्षात्परपरया वा दु खफलत्व स्यात्, ससारो मिथ्यादर्शनाद्यपक्षये क्षीयमाणश्च न स्यात्' इति सदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वमपि न साधनस्य शकनीय, सम्यग्दर्शनोत्पत्तावसयतसम्यग्दृष्टेर्मिथ्यादर्शनस्यापक्षये मिथ्याज्ञानानुत्पत्तेस्तत्पूर्वकमिथ्याचारित्राभावात्तन्निबधनससारस्यापक्षयप्रसिद्धे। अन्यथा मिथ्यादर्शनादित्रयापक्षयेपि तदपक्षयाघटनात्। न च सम्यग्दृष्टेर्मिथ्याचारित्राभावात्सयतत्वमेव स्यान्न पुन कदाचिदसयतत्वमित्यारेका युक्ता, चारित्रमोहोदये सति सम्यक्चारित्रस्यानुपपत्तेरसयतत्वोपपत्ते। कार्त्स्न्यतो देशतो वा न सयमो नापि मिथ्यासयम इति व्याहतमपि न भवति, मिथ्यागमपूर्वकस्य सयमस्य पचाग्निसाधनादेर्मिथ्यासयमत्वात् सम्यगागमपूर्वकस्य सम्यक्सयमत्वात्। ततोन्यस्य मिथ्यात्वोदयासत्त्वेपि प्रवर्तमानस्य हिंसादेरसयमत्वात्। न चासंयमाद्भेदेन मिथ्यासयमस्योपदेशाभावादभेद एवेति युक्त, तस्य बालतप शब्देनोपदिष्टत्वात् तत कथचिद्भेदसिद्धे। न हि चारित्रमोहोदयमात्राद्भवचारित्र दर्शनचारित्रमोहोदयजनितादचारित्रादभिन्नमेवेति साधयितु शक्य, सर्वत्र कारणभेदस्य फलाभेदकत्वप्रसक्ते। मिथ्यादृक्षसयमस्य नियमेन मिथ्याज्ञानपूर्वकत्वप्रसिद्धे, सम्यग्दृष्टेरसयमस्य मिथ्यादर्शनज्ञानपूर्वकत्वविरोधात्, विरुद्धकारणपूर्वकतयापि

भेदाभावे सिद्धान्तविरोधात् । कथमेवं मिथ्यात्वादित्रयं संसारकारणं साधयतः सिद्धांतविरोधो न भवेदिति चेन्न, चारित्रमोहोदयेतरंगहेतौ सत्युत्पद्यमानयोरसंयममिथ्यासंयमयोरेकत्वेन विवक्षितत्वाच्चतुष्टयकारणत्वासिद्धेः संसरणस्य । तत एवाविरतिशब्देनासंयमसामान्यवाचिना बंधहेतोरसंयमस्योपदेशघटनात् । सम्यग्दृष्टेरपि कस्यचिद्विषभक्षणादिजनितदुःखफलस्य हीनस्थानपरिग्रहस्य संसारस्य दर्शनान्मिथ्यादर्शनज्ञानयोरपक्षये क्षीयमाणत्वाभावान्न कथंचिद्दुःखफलत्वं मिथ्यादर्शनज्ञानापक्षये क्षीयमाणत्वेन व्याप्तमिति चेन्न, तस्याप्यनागतानंतानंतसंसारस्य प्रक्षयसिद्धेः साध्यातःपातित्वेन व्यभिचारस्य तेनासंभवात् । निदर्शनं परप्रसिद्ध्या विषमविषभक्षणातिभोजनादिकमुक्तं, तत्र परस्य साध्यव्याप्तसाधने विवादाभावात् । न हि विषमविषभक्षणेऽतिभोजनादौ वा दुःखफलत्वमसिद्धं, नापि नाचरणीयमेतत्सुखार्थिनेति सत्यज्ञानोत्पत्तौ तत्संसर्गलक्षणसंसारस्यापक्षयोपि सिद्धस्तावता च तस्य दृष्टांतताप्रसिद्धेरविवाद एव । तदेवमनुमितानुमानान्मिथ्यादर्शनादिनिमित्तत्वं भवस्य सिद्ध्यतीति न विपर्ययमात्रहेतुको विपर्ययावैराग्यहेतुको वा भवो विभाव्यते ॥

तद्विपक्षस्य निर्वाणकारणस्य त्रयात्मता । प्रसिद्धैवमतो युक्ता सूत्रकारोपदेशना ॥ १०६ ॥

मिथ्यादर्शनादीनां भवहेतूनां त्रयाणां प्रमाणतः स्थितानां निवृत्तिः प्रतिपक्षभूतानि सम्यग्दर्शनादीनि त्रीण्यपेक्षते अन्यतमापाये तदनुपपत्तेः, शक्तित्रयात्मकस्य वा भवहेतोरेकस्य विनिवर्तनं प्रतिपक्षभूतशक्तित्रयात्मकमेकमंतरेण नोपपद्यत इति युक्ता सूत्रकारस्य त्रयात्मकमोक्षमार्गोपदेशना । तत्र यदा संसारनिवृत्तिरेव मोक्षस्तदा कारणविरुद्धोपलब्धिरियं, नास्ति क्वचिज्जीवे संसारः परमसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रसद्भावादिति, यदा तु संसारनिवृत्तिकार्यं मोक्षस्तदा कारणविरुद्धोपलब्धिः, कस्यचिदात्मनो नास्ति दुःखमशेषं मुख्यसम्यग्दर्शनादिसद्भावादिति निश्चीयते, सकलदुःखाभावस्यात्यंतिकसुखस्वभावत्वात्तस्य च संसारनिवृत्तिफलत्वात् । यदा मोक्षः क्वचिद्विधीयते तदा कारणोपलब्धिरियं, क्वचिन्मोक्षोऽवश्यंभावी सम्यग्दर्शनादियोगात् । इति न कथमपि सूत्रमिदमयुक्त्यात्मकं, आगमात्मकत्वं तु निरूपितमेव सत्यलं प्रपंचेन ॥

बंधप्रत्ययपांचध्यसूत्रं न च विरुध्यते । प्रमादादित्रयस्यांतर्भावात्सामान्यतोऽयमे ॥ १०७ ॥

त्रयात्मकमोक्षकारणसूत्रसामर्थ्यात्त्रयात्मकसंसारकारणसिद्धौ युक्त्यनुग्रहाभिधाने बंधप्रत्ययपंचविधत्वं 'मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बंधहेतवः' इति सूत्रनिर्दिष्टं न विरुध्यत एव प्रमादादित्रयस्य सामान्यतोऽचारित्रेऽन्तर्भावात् । विशेषतश्च त्रयस्याचारित्रेऽन्तर्भावने को दोषः इति चेत्,—

विशेषतः पुनस्तस्याचारित्रांतःप्रवेशने । प्रमत्तसंयतादीनामष्टानां स्यादसंयमः ॥ १०८ ॥

तथा च सति सिद्धांतव्याघातः संयतत्वतः । मोहद्वादशकध्वंसाच्चेपामयमहानितः ॥ १०९ ॥

नन्वेवं सामान्यतोप्यचारित्रे प्रमादादित्रयस्यांतर्भावात्कथं सिद्धांतव्याघातो न स्यात्? प्रमत्तसंयतात्पूर्वेषामेव सामान्यतो विशेषतो वा तत्रांतर्भाववचनात्, प्रमत्तसंयतादीनां तु सयोगकेवल्यंतानामष्टानामपि मोहद्वादशकस्य क्षयोपशमादुपशमाद्वा सकलमोहस्य क्षयाद्वा संयतत्वप्रसिद्धेः, अन्यथा संयतासंयतत्वप्रसंगात्, सामान्यतोऽसंयमस्यापि तेषु भावादिति केचित् । तेप्येवं पर्यनुयोज्याः । कथं भवता चतुःप्रत्ययो बंधः सिद्धांतविरुद्धो न भवेत्तत्र तस्य सूत्रितत्वादिति । प्रमादानां कषायेष्वंतर्भावादिति चेत्, सामान्यतो विशेषतो वा तत्र तेषामंतर्भावः स्यात्? न तावदुत्तरः पक्षो निद्रायाः प्रमादविशेषस्वभावायाः कषायेष्वंतर्भावयितुमशक्यत्वात् तस्या दर्शनावरणविशेषत्वात् । प्रमादसामान्यस्य

कषायेष्वतर्भाव इति चेत् न, अप्रमत्तादीना सूक्ष्मसापरायिकाताना प्रमत्तत्वप्रसगात् । प्रमादैकदेशस्यैव कषायस्य निद्रायाश्च तत्र सद्भावात् सर्वप्रमादानामभावान् प्रमत्तत्वप्रसक्तिरिति चेत्, तर्हि प्रमादादित्रयस्याचारित्रेंतर्भावेपि प्रमत्तसयतादीनामष्टानामसयतत्व मा प्रापत् । तथाहि । पचदशसु प्रमादव्यक्तिषु वर्तमानस्य प्रमादसामान्यस्य कषायेष्वतर्भावेपि न सर्वा व्यक्तयस्तत्रातर्भवति विकथेंद्रियाणामप्रमत्तादिष्वभावात्, कषायप्रणयनिद्राणामेव सभवात्, इति न तेषा प्रमत्तत्व । तथा मोहद्वादशकोदयकालभाविषु तत्क्षयोपशमकालभाविषु च प्रमादकषाययोगविशेषेषु वर्तमानस्य प्रमादकषाययोगसामान्यस्याचारित्रेंऽतर्भावेपि न प्रमत्तादीनामसयतत्व । स्यान्मत । प्रमादादिसामान्यस्यासयतेषु सयतेषु च सद्भावादसयमे सयमे चातर्भावो युक्तो न पुनरसयम एव, अन्यथा वृक्षत्वस्य न्यग्रोधेऽन्तर्व्यापिनोपि न्यग्रोधेष्वेवातर्भावप्रसक्तेरिति । तदसत्, विवक्षितापरिज्ञानात् । प्रमादादित्रयमसयमे च यस्यातर्भावीति तस्य तन्नियतस्याचत्रातर्भावो विवक्षित, प्रमादानामप्रमत्तादिष्वभावात् कषायाणामकषायेष्वसभवात् योगानामयोगेऽनवस्थानादिति तेषा सयमे नातर्भावो विवक्षित । प्रतिनियतविशेषापेक्षया तु तेषामसयमेऽनतर्भावात् पचविध एव बधहेतु मोहद्वादशकक्षयोपशमसद्भाविना प्रमादकषाययोगाना विशिष्टानामसयतेष्वभावात्कषायोपशमक्षयभाविना च प्रमत्तकषायसयतेष्वप्यभावात् सर्वेषा स्वानुरूपबधहेतुत्वाप्रतीघातात् ॥

नन्वेव पचधा बंधहेतौ सति विशेषतः । प्राप्तो निर्वाणमार्गोपि तावद्धा तन्निवर्तकः ॥११०॥

यथा त्रिविधे बधहेतौ त्रिविधो मार्गस्तथा पचविधे बधकारणे पचविधो मोक्षहेतुर्वक्तव्य, त्रिभिर्मोक्षकारणै पचविधबधकारणस्य निवर्तयितुमशक्ते । अन्यथा त्रयाणा पचाना वा बधहेतूनामेकेनैव मोक्षहेतुना निवर्तनसिद्धेर्मोक्षकारणत्रैविध्यवचनमप्ययुक्तिकमनुपज्येतेति कश्चित् ॥

तदेतदनुकूलं नः सामर्थ्यात् समुपागतम् । बंधप्रत्ययसूत्रस्य पाचध्यं मोक्षवर्त्मनः ॥ १११ ॥

सम्यग्दर्शनविरत्यप्रमादाकषायायोगा मोक्षहेतव इति पचविधबधहेतूपदेशसामर्थ्याल्लभ्यत एव मोक्षहेतो पचविधत्व, ततो न तदापादन प्रतिकूलमस्माक । सम्यग्ज्ञानमोक्षहेतोरसग्रह स्यादेवमिति चेन्न, तस्य सद्दर्शनेतर्भावात् मिथ्याज्ञानस्य मिथ्यादर्शनेन्तर्भाववत् । तस्य तत्रानतर्भावे वा षोढा मोक्षकारण बधकारण चाभिमतमेव विरोधाभावादित्युच्यते,—

सम्यग्बोधस्य सद्दृष्टावंतर्भावात्त्वदर्शने । मिथ्याज्ञानवदेवास्य भेदे षोढोभयं मतम् ॥११२॥

तत्र कुतो भवन् भवेत्यत बध केन निवर्त्यते, येन पचविधो मोक्षमार्ग स्यादित्यधीयते,—

तत्र मिथ्यादृशो बंधः सम्यग्दृष्ट्या निवर्त्यते । कुचारित्राद्विरत्यैव प्रमादादप्रमादतः ॥ ११३ ॥
कषायादकषायेण योगाच्चायोगतः क्रमात् । तेनायोगगुणान्मुक्तेः पूर्वं सिद्धा जिनस्थितिः ॥११४

मिथ्यादर्शनाद्भवन् बध दर्शनेन निवर्त्यते तस्य तन्निदानविरोधित्वात् । मिथ्याज्ञानाद्भवन् बध सत्यज्ञानेन निवर्त्यत इत्यप्यनेनोक्त । मिथ्याचारित्राद्भवन्सचारित्रेण, प्रमादाद्भवन्नप्रमादेन, कषायाद्भवन्नकषायेण, योगाद्भवन्नयोगेन स निवर्त्यत इत्ययोगगुणानतर मोक्षस्याविर्भावात्सयोगायोगगुणस्थानयोर्भगवदर्हत स्थितिरपि प्रसिद्धा भवति ॥

सामग्री यावती यस्य जनिका सप्रतीयते । तावती नातिवर्त्यैव मोक्षस्यापीति केचन ॥११५॥

यस्य यावती सामग्री जनिका दृष्टा तस्य तावत्येव प्रत्येया, यथा यववीजादिसामग्री यवाकुरस्य । तथा सम्यग्ज्ञानादिसामग्री मोक्षस्य जनिका सप्रतीयते ततो नैव सातिवर्तनीया, मिथ्याज्ञानादिसामग्री

च बधस्य जनिकेति मोक्षबंधकारणसत्यानियम , विपर्ययादेव बंधो ज्ञानादेव मोक्ष इति नेष्यत एव, परस्यापि सचितकर्मफलोपभोगादेरभीष्टत्वादिति केचित् ॥

एतेषामप्यनेकांताश्रयणे श्रेयसी मतिः । नान्यथा सर्वथैकांते बंधहेत्वाद्ययोगतः ॥ ११६ ॥
नित्यत्वैकांतपक्षे हि परिणामनिवृत्तितः । नात्मा बंधादिहेतुः स्यात् क्षणप्रक्षयिचित्तवत् ११७

परिणामस्याभावे नात्मनि क्रमयौगपद्ये तयोस्तेन व्याप्तत्वात् । पूर्वापरस्वभावत्यागोपादानस्थितिलक्षणो हि परिणामो न पूर्वोत्तरक्षणविनाशोत्पादमात्र स्थितिमात्र वा प्रतीत्यभावात् । स च क्रमयौगपद्ययोर्व्यापकतया सप्रतीयते । बहिरतश्च बाधकाभावान्नापारमार्थिको यत स्वय निवर्तमान. क्रमयौगपद्ये न निवर्तयेत् । ते च निवर्तमाने अर्थक्रियासामान्य निवर्तयतस्ताभ्या तस्य व्याप्तत्वात् । अर्थक्रियासामान्य तु यत्र निरतिशयात्मनि न सभवति तत्र बधमोक्षाद्यर्थक्रियाविशेष' कथ सभाव्यते, येनाय तदुपादानहेतुः स्यात्, निरन्वयक्षणिकचित्तस्यापि तदुपादानत्वप्रसगात् ॥

न चात्मनो गुणो भिन्नस्तदसंबंधतः सदा । तत्संबंधे कदाचित्तु तस्य नैकांतनित्यता ॥११८॥
गुणासंबंधरूपेण नाशाद्गुणयुतात्मना । प्रादुर्भावाच्चिदादित्वस्थानात्त्र्यात्मत्वसिद्धितः ॥११९॥

नापरिणाम्यात्मा तस्येच्छाद्वेषादिपरिणामेनात्यतभिन्नेन परिणामित्वात्, धर्माधर्मोत्पत्त्याख्या बधसमवायिकारणत्वोपपत्तेरिति न मतव्य, स्वतोऽत्यतभिन्नेन परिणामेन कस्यचित्परिणामित्वासभवात्, अन्यथा रूपादिपरिणामेनात्माकाशादे परिणामित्वप्रसगात् । ततोऽपरिणाम्येवात्मेति न बधादे समवायिकारण, नाप्यात्मात'करणसयोगोऽसमवायिकारण, प्रागदृष्ट वा तद्गुणो निमित्तकारण, तस्य ततो भिन्नस्य सर्वदा तेनासबधात् । कदाचित्तत्सबधे वा नित्यैकातहानिप्रसगात्, स्वगुणासबधरूपेण नाशाद्गुणसबधरूपेणोत्पादाच्चेतनत्वादिना स्थितेस्त्रयात्मकत्वसिद्धे । एतेनात्मनो भिन्नो गुण सत्त्वरजस्तमोरूपो बधादिहेतुरित्येतत्प्रतिव्यूढ, तेन तस्य शश्वदसबधेन तद्धेतुत्वानुपपत्ते , कदाचित्सबधे त्र्यात्मकत्वसिद्धेरविशेषात् ॥

यद्विनश्यति तद्रूपं प्रादुर्भवति तत्र यत् । तदेवानित्यमात्मा तु तद्भिन्नो नित्य इत्यपि ॥ १२० ॥
न युक्तं नश्वरोत्पित्सुरूपाधिकरणात्मना । कादाचित्कत्वतस्तस्य नित्यत्वैकांतहानितः ॥ १२१ ॥

कदाचिन्नश्वरस्वभावाधिकरण कदाचिदुत्पित्सुधर्माधिकरणमात्मा नित्यैकातरूप इति ब्रुवन्न स्वस्थ., कादाचित्कानेकधर्माश्रयत्वस्यानित्यत्वात् ॥

नानाधर्माश्रयत्वस्य गौणत्वादात्मनः सदा । स्थास्नुतेति न साधीयः सत्यासत्यात्मताभिदः १२२

सत्यासत्यस्वभावत्वाभ्यामात्मनो भेद सभवतीत्ययुक्त, विरुद्धधर्माध्यासलक्षणत्वाद्भेदस्यान्यथात्मानात्मनोरपि भेदाभावप्रसगात् ॥

असत्यात्मकतासत्त्वे सत्त्वे सत्यात्मतात्मनः । सिद्धं सदसदात्मत्वमन्यथा वस्तुताक्षतिः ॥१२३॥

नानाधर्माश्रयत्व गौणमसदेव मुख्य स्थायि तु सदिति तत्त्वतो जीवस्यैकरूपत्वमयुक्त सदसत्स्वभावत्वाभ्यामनेकरूपत्वसिद्धे । यदि पुनरात्मनो मुख्यस्वभावेनेवोपचरितस्वभावेनापि सत्त्वमुररीक्रियते तदा तस्याशेषपररूपेण सत्त्वप्रसक्तेरात्मत्वेनैव व्यवस्थानुपपत्ति सत्तामात्रवत्सकलार्थस्वभावत्वात् । तस्योपचरितस्वभावेनेव मुख्यस्वभावेनाप्यसत्त्वे कथमवस्तुत्व न स्यात् सकलस्वभावशून्यत्वात् खरशृंगवत् । ये त्वाहु उपचरिता एवात्मन स्वभावभेदा न पुनर्वास्तवास्तेषा ततो भेदे तत्स्वभावत्वानुपपत्ते । अर्थान्तरस्वभावत्वेन सबधात्तत्स्वभावत्वेप्येकेन स्वभावेन तेन तस्य तै सबधे सर्वेषामेकरूपतापत्ति', नाना-

स्वभावै सबधेऽनवस्थानं तेषामप्यन्यैः स्वभावैः सवधात् । मुख्यस्वभावानामुपचरितैः स्वभावैस्तावद्भिरात्मनोऽसवधे नानाकार्यकारण नानाप्रतिभासविषयत्व चात्मन किमुपचरितैरेव नानास्वभावैर्न स्यात्, येन मुख्यस्वभावकल्पन सफलमनुमन्येमहि । नानास्वभावानामात्मनोनर्थांतरत्वे तु स्वभावा एव नात्मा कश्चिदेको भिन्नेभ्योनर्थांतरस्यैकत्वायोगात्, आत्मैव वा न केचित्स्वभावा स्यु, यतो नोपचरितस्वभावव्यवस्थात्मनो न भवेत् । कथचिद्भेदाभेदपक्षेपि स्वभावानामात्मनोनवस्थान तस्य निवारयितुमशक्ते । परमार्थत कस्यचिदेकस्य नानास्वभावस्य मेचकज्ञानस्य ग्राह्याकारवेदनस्य वा सामान्यविशेषादेर्वा प्रमाणबलादव्यवस्थानाचेन व्यभिचारासभवादिति तेप्यनेनेव प्रतिक्षिप्ता, स्वयमिष्टानिष्टस्वभावाभ्या सदसत्त्वस्वभावसिद्धेरप्रतिवधात् । न च कस्यचिदुपचरिते सदसत्त्वे तत्त्वतोनुभयत्वस्य प्रसक्ते, तथायुक्त, सर्वथा व्याघातात् । कथचिदनुभयत्व तु वस्तुनो नोभयस्वभावता विरुणद्धि, कथ वानुभयरूपतया तत्त्व तदन्यरूपतया चातत्त्वमिति ब्रुवाण कस्यचिदुभयरूपता प्रतिक्षिपेत् । न सन्नाप्यसन्नोभय नानुभयमन्यद्वा वस्तु, किं तर्हि? वस्त्वेव सकलोपाधिरहितत्वात्तथा वक्तुमशक्तेरवाच्यमेवेति चेत्, कथ वस्त्वित्युच्यते? सकलोपाधिरहितमवाच्य वा? वस्त्वादिशब्दानामपि तत्राप्रवृत्ते । सत्यामपि वचनागोचरतायामात्मादितत्त्वस्योपलभ्यताभ्युपेया, सा च स्वस्वरूपेणास्ति न पररूपेणेति सदसदात्मकत्वमायात तस्य तथोपलभ्यत्वात् । न च सदसत्त्वादिधर्मैरप्यनुपलभ्य वस्त्विति शक्य प्रत्येतु खरशृंगादेरपि वस्तुत्वप्रसगात् । धर्मधर्मिरूपतयानुपलभ्य स्वरूपेणोपलभ्य वस्त्विति चेत्, यथोपलभ्य तथा सत् यथा चानुपलभ्य तथा तदसदिति । तदेव सदसदात्मकत्व सुदूरमप्यनुसृत्य तस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्ते । तत सदसत्स्वभावौ पारमार्थिकौ क्वचिदिच्छताऽनतस्वभावा प्रतीयमानास्तथात्मनोभ्युपगतव्या । तेषा च क्रमतो विनाशोत्पादौ तस्यैवेति सिद्ध त्र्यात्मकत्वमात्मनो गुणासवधेतररूपाभ्या नाशोत्पादव्यवस्थानादात्मत्वेन ध्रौव्यत्वसिद्धे । ततोपि बिभ्यता नात्मनो भिन्नेन गुणेन सबधोभिमतव्यो न वासनद्धस्तस्यैव गुणो व्यवस्थापयितु शक्यो यत सबधादिति हेतु स्यादिति सूक्त नित्यैकाते नात्मा हि वधमोक्षादिकार्यस्य कारणमित्यनवस्थानात् ॥

क्षणक्षयेपि नैवास्ति कार्यकारणताञ्जसा । कस्यचित्क्वचिदत्यंताव्यापारादचलात्मवत् ॥ १२४ ॥

क्षणिका सर्वे सस्कारा स्थिराणा कुत क्रियेति निर्व्यापारताया क्षणक्षयैकाते भूतिरेव क्रियाकारकव्यवहारभागिति ब्रुवाण कथमचलात्मनि निर्व्यापारेपि सर्वथा भूतिरेव क्रियाकारकव्यवहारमनुसरतीति प्रतिक्षिपेत् ॥

अन्वयव्यतिरेकाद्यो यस्य दृष्टोनुवर्तकः । स तद्धेतुरिति न्यायस्तदेकाते न संभवी ॥ १२५ ॥

नित्यैकाते नास्ति कार्यकारणभावोऽन्वयव्यतिरेकाभावात् । न हि कस्यचिन्नित्यस्य सद्भावोऽन्वय सर्वनित्यान्वयप्रसगात्, प्रकृतनित्यसद्भाव इव तदन्यनित्यसद्भावेपि भावात्, सर्वथाविशेषाभावात् । नापि व्यतिरेक शाश्वतस्य तदसभवात् । देशव्यतिरेक सभवतीति चेत् न, तस्य व्यतिरेकत्वेन नियमयितुमशक्ते, प्रकृतदेशे विवक्षितासर्वगतनित्यव्यतिरेकवदविवक्षितसर्वगतानित्यव्यतिरेकस्यापि सिद्धे । तथापि कस्यचिदन्वयव्यतिरेकसिद्धौ सर्वनित्यान्वयव्यतिरेकसिद्धिप्रसगात् किं कस्य कार्य स्यात्? ततोऽचलात्मनोन्वयव्यतिरेकौ निवर्तमानौ स्वव्याप्या कार्यकारणता निवर्तयत । तदुक्त—"अन्वयव्यतिरेकाद्यो यस्य दृष्टोनुवर्तक । स भावस्तस्य तद्धेतुरतो भिन्ना न सभवा ॥" इति । न चाय न्यायस्तत्र सभवतीति नित्ये यदि कार्यकारणताप्रतिक्षेपस्तदा क्षणिकेपि तदसभवस्याविशेषात् ॥

तत्र हेतावसत्येव कार्योत्पादेन्वयः कुतः। व्यतिरेकश्च संवृत्त्या तौ चेत् किं पारमार्थिकम्॥१२६॥

न हि क्षणक्षयैकांते सत्येव कारणे कार्यस्योत्पादः संभवति कार्यकारणयोरेककालानुपगात्, कारणस्यैकस्मिन् क्षणे जातस्य कार्यकालेपि सत्त्वे क्षणभंगभंगप्रसंगाच्च। सर्वथा तु विनष्टे कारणे कार्यस्योत्पादे कथमन्वयो नाम चिरतरविनष्टान्वयवत्। तत एव व्यतिरेकाभाव कारणाभावे कार्यस्याभावाभावात्। स्यान्मत। स्वकाले सति कारणे कार्यस्य स्वसमये प्रादुर्भावोऽन्वयो असति वाऽभवन व्यतिरेको न पुन कारणकाले तस्य भवनमन्वयोऽन्यदात्वभवन व्यतिरेक। सर्वथाप्यभिन्नदेशयो कार्यकारणभावोपगमे कुतोग्निधूमादीनां कार्यकारणभावो भिन्नदेशतयोपलम्भात्। भिन्नदेशयोस्तु कार्यकारणभावे भिन्नकालयो स कथं प्रतिक्षिप्यते येनान्वयव्यतिरेकौ तादृशौ न स्याता। कारणत्वेनाभिमतेप्यर्थे स्वकाले सति कस्यचित्स्वकाले भवनमसति वाऽभवनमन्वयो व्यतिरेकश्च स्यादित्यपि न मंतव्यमन्यत्र समानत्वात्। कारणत्वेनानभिमतेर्थे स्वदेशे सति सर्वस्य स्वदेशे भवनमन्वयो असति वाऽभवन व्यतिरेक इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्। स्वयोग्यताविशेषात्कयोश्चिदेवार्थयोर्भिन्नदेशयोरन्वयव्यतिरेकनियमात्कार्यकारणनियमपरिकल्पनाया भिन्नकालयोरपि स किं न भवेत्तत एव सर्वथा विशेषाभावात्। तदेतदप्यविचारितरम्य। तन्मते योग्यताप्रतिनियमस्य विचार्यमाणस्यायोगात्। योग्यता हि कारणस्य कार्योत्पादनशक्ति', कार्यस्य च कारणजन्यत्वशक्तिस्तस्या प्रतिनियमः, शालिबीजांकुरयोश्च भिन्नकालत्वाविशेषेपि शालिबीजस्यैव शाल्यंकुरजनने शक्तिर्न यवबीजस्य, तस्य यवांकुरजनने न शालिबीजस्येति कथ्यते। तत्र कुतस्तच्छक्तेस्तादृश प्रतिनियम ? स्वभावत इति चेत् न, अप्रत्यक्षत्वात्। परोक्षस्य शक्तिप्रतिनियमस्य पर्यनुयुज्यमानताया स्वभावैरुत्तरस्यासंभवात्, अन्यथा सर्वस्य विजयित्वप्रसंगात्। प्रत्यक्षप्रतीत एव ह्यर्थे पर्यनुयोगे स्वभावैरुत्तरस्य स्वयमभिधानात्। कथमन्यथेदं शोभेत,—"यत्किंचिदात्माभिमत विधाय निरुत्तरस्तत्र कृत परेण। वस्तुस्वभावैरिति वाच्यमित्थं तदुत्तरं स्याद्विजयी समस्त।१। प्रत्यक्षेण प्रतीतेर्थे यदि पर्यनुयुज्यते। स्वभावैरुत्तरं वाच्यं दृष्टे कानुपपन्नता।२।" इति। शालिबीजादे, शाल्यंकुरादिकार्यस्य दर्शनात्तज्जननशक्तिरनुमीयत इति चेत्, तस्य तत्कार्यत्वे प्रसिद्धेऽप्रसिद्धेपि वा ? प्रथमपक्षेपि(?) कुत शाल्यंकुरादे शालिबीजादिकार्यत्व सिद्ध ? न तावदध्यक्षात्तत्र तस्याप्रतिभासनात्, अन्यथा सर्वस्य तथा निश्चयप्रसंगात्। तद्भावभावाल्लिंगात्तत्सिद्धिरिति चेन्न, साध्यसमत्वात्। को हि साध्यमेव साधनत्वेनाभिदधातीत्यन्यत्रास्वस्थात्। तद्भावभाव एव हि तत्कार्यत्वं न ततोन्यत्। शालिबीजादिकारणकत्वाच्छाल्यंकुरादेस्तत्कार्यत्व सिद्धमित्यपि तादृगेव। परस्पराश्रितं चैतत्, सिद्धे शालिबीजादिकारणकत्वे शाल्यंकुरादेस्तत्कार्यत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च शालिबीजादिकारणत्वसिद्धिरिति। तदनुमानात् प्रत्यक्षप्रतीते तस्य तत्कार्यत्वे समारोप कस्यचिद्व्यवच्छिद्यत इत्यप्यनेनापास्त, स्वयमसिद्धात्साधनात् तद्व्यवच्छेदासंभवात्। तदनंतर तस्योपलंभात्तत्कार्यत्वसिद्धिरित्यपि फल्गुप्राय, शाल्यंकुरादे पूर्वाखिलार्थकार्यत्वप्रसंगात्। शालिबीजाभावे तदनंतरमनुपलंभान्न तत्कार्यत्वमिति चेत्, सार्द्रेंधनाभावेंगाराद्यवस्थाग्नेरनंतर धूमस्यानुपलब्धेरग्निकार्यत्व माभूत्। सामग्रीकार्यत्वाद्धूमस्य नाग्निमात्रकार्यत्वमिति चेत्, तर्हि सकलार्थसहितशालिबीजादिसामग्रीकार्यत्व शाल्यंकुरादेरस्तु विशेषाभावात्। तथा च न किंचित्कस्यचिदकारणमकार्यं वेति सर्वं सर्वस्मादनुमीयेतेति वा कुतश्चित् किंचिदिति नानुमानात्कस्यचिच्छक्तिप्रतिनियमसिद्धिर्यतोन्वयव्यतिरेकप्रतिनियमकार्यकारणभावे प्रतिनियमनिबंधनं सिद्ध्येत्। तत एव संवृत्त्यान्वयव्यतिरेकौ यथादर्शन कारणस्य कार्येणानुविधीयते न तु यथातत्त्वमिति-

चेत्, कथमेव कार्यकारणभाव पारमार्थिक ? सोपि सवृत्त्येति चेत्, कुतोर्थक्रियाकारित्व वास्तव ? तदपि सावृत्तमेवेति चेत्, कथ तल्लक्षणवस्तुतत्त्वमिति न किंचित्क्षणक्षयैकातवादिन शाश्वतैकातवादिन इव पारमार्थिक सिध्येत् ॥

तथा सति न बंधादिहेतुसिद्धिः कथंचन । सत्यानेकांतवादेन विना कचिदिति स्थितम् ॥१२७॥

न सत्योऽनेकातवाद प्रतीतिसद्भावेपि तस्य विरोधवैयधिकरण्यादिदोषोपद्रुतत्वादिति नानुमतव्य, सर्वथैकात एव विरोधादिदोषावताराव्, सत्येनानेकातवादेन विना बधादिहेतुना कचिदसिद्धे ॥

सत्यमद्वयमेवेदं स्वसंवेदनमित्यसत् । तद्व्यवस्थापकाभावात्पुरुषाद्वैततत्त्ववत् ॥ १२८ ॥

न हि कुतश्चित्प्रमाणादद्वैत सवेदन व्यवतिष्ठते ब्रह्माद्वैतवत् प्रमाणप्रमेययोर्द्वैतप्रसगात् । प्रत्यक्षतस्तव्द्यवस्थापने नाद्वैतविरोध इति चेन्न, अन्यत प्रत्यक्षस्य भेदप्रसिद्धे । अनेनानुमानादुपनिषद्वाक्याद्वा तद्व्यवस्थापने द्वैतप्रसग कथित ॥

न च स्वतः स्थितिस्तस्य ग्राह्यग्राहकतेक्षणात् । सर्वदा नापि तद्भ्रांतिः सत्यसंविच्यसंभवात् १२९

न सवेदनाद्वैत प्रत्यक्षातरादनुमानाद्वा स्थाप्यते स्वतस्तस्य स्थितेरिति न साधीय, सर्वदा ग्राह्यग्राहकाकाराक्रातस्य सवेदनस्यानुभवनात्, स्वरूपस्य स्वतो गतेरिति वक्तुमशक्ते । सविदि ग्राह्यग्राहकाकारस्यानुभवन भ्रातमिति न वाच्य, तद्रहितस्य सत्यस्य सवित्त्यभावात् । सर्वदावभासमानस्य सर्वत्र सर्वेषा भ्रातत्वायोगात् ॥

यथैवारामविभ्रांतौ पुरुषाद्वैतसत्यता । तत्सत्यत्वे च तद्भ्रांतिरित्यन्योन्यसमाश्रयः ॥ १३० ॥
तथा वेद्यादिविभ्रांतौ वेदकाद्वैतसत्यता । तत्सत्यत्वे च तद्भ्रांतिरित्यन्योन्यसमाश्रयः ॥ १३१ ॥

कथमय पुरुषाद्वैत निरस्य ज्ञानाद्वैत व्यवस्थापयेत् । स्यान्मत । न वेद्याद्याकारस्य भ्रातता सचिन्मात्रस्य सत्यत्वात्साध्यते किं त्वनुमानात्ततो नेतरेतराश्रय इति । तदयुक्त, लिंगाभावात् ।

विवादगोचरो वेद्याद्याकारो भ्रातभासजः । अथ स्वप्नादिपर्यायाकारवद्यदि वृत्तयः ॥ १३२ ॥
विभ्रात्या भेदमापन्नो विच्छेदो विभ्रमात्मकः । विच्छेदत्वाद्यथा स्वप्नविच्छेद इति सिद्ध्यतु ॥१३३

न हि स्वप्नादिदशाया ग्राह्याकारत्व भ्रातत्वेन व्याप्त दृष्ट न पुनर्विच्छेदत्वमिति शक्य वक्तु प्रतीतिविरोधात् । तदुभयस्य भ्रातत्वसिद्धौ किमनिष्टमिति चेत् ?

नित्यं सर्वगतं ब्रह्म निराकारमनशकम् । कालदेशादिविच्छेदभ्रातत्वेऽकलयद्वयम् ॥ १३४ ॥

कालविच्छेदस्य भ्रातत्वे नित्य देशविच्छेदस्य सर्वगतमाकारस्य निराकारमशविच्छेदस्य निरश ब्रह्म सिद्ध क्षणिकाद्वैत प्रतिक्षिपतीति कथमनिष्ट सौगतस्य न स्यात् ॥

नित्यादिरूपसवित्तेरभावाचदसभवे । परमार्थात्मतावित्तेरभावादेतदप्यसत् ॥ १३५ ॥

न हि नित्यत्वादिस्वभावे परमार्थात्मादिस्वभावे वा सवित्त्यभाव प्रति विशेषोस्ति यतो ब्रह्मणो मत्यत्ने क्षणिकत्वे सवेदनाद्वैतस्यासत्यत्व न सिध्येत् ॥

न नित्यं नाप्यनित्यत्वं सर्वगत्वमसर्वगम् । नैकं नानेकमथवा स्वसंवेदनमेव तत् ॥ १३६ ॥
समस्त तद्वचोन्यस्य तन्नाद्वैत कथचन । स्वेष्टेतरव्यवस्थानप्रतिक्षेपाप्रसिद्धितः ॥ १३७ ॥

स्वेष्टस्य सवेदनाद्वयस्य व्यवस्थानमनिष्टस्य भेदस्य पुरुषाद्वैतादेर्वा प्रतिक्षेपो यतोस्य न कथचनापि प्रसिध्यति, ततो नाद्वैत तत्त्व बधहेत्वादिशून्यमास्थातु युक्तमनिष्टतत्त्ववत् ॥

नन्वनादिरविद्येयं स्वेष्टेतरविभागकृत् । सत्येतरेव दुःपारा तामाश्रित्य परीक्षणा ॥ १३८ ॥
सर्वस्य तत्त्वनिर्णीतेः पूर्वं किं चान्यथा स्थितिः । एष प्रलाप एवास्य शून्योपप्लववादिवत् ॥१३९॥
किंचिन्निर्णीतमाश्रित्य विचारोन्यत्र वर्तते । सर्वविप्रतिपत्तौ हि क्वचिन्नास्ति विचारणा ॥१४०॥

न हि सर्वं सर्वस्यानिर्णीतमेव विचारात्पूर्वमिति स्वयं निश्चिन्वन् किंचिन्निर्णीतमिष्टं प्रतिक्षेप्तुमर्हति विरोधात् ॥

तत्रेष्टं यस्य निर्णीतं प्रमाणं तस्य वस्तुतः । तदंतरेण निर्णीतेस्तत्रायोगादनिष्टवत् ॥ १४१ ॥

यथानिष्टे प्रमाणे वास्तवमंतरेण निर्णीतिर्नोपपद्यते तथा स्वयमिष्टेपीति । तत्र निर्णीतिमनुमन्यमानेन तदनुमंतव्यमेव ॥

तत्स्वसंवेदनं तावद्यद्युपेयेत केनचित् । संवादकत्वतस्तद्वदक्षलिंगादिवेदनम् ॥ १४२ ॥
प्रमाणान्निश्चितादेव सर्वत्रास्तु परीक्षणम् । स्वेष्टेतरविभागाय विद्या विद्योपगामिनाम् ॥ १४३ ॥

स्वसंवेदनमपि न स्वेष्टं निर्णीतं येन तस्य संवादकत्वात्तत्त्वतः प्रमाणत्वे तद्वदक्षलिंगादिजनितवेदनस्य प्रमाणत्वसिद्धेर्निश्चितादेव प्रमाणात् सर्वत्र परीक्षणं स्वेष्टेतरविभागाय विद्या प्रवर्तेत तत्त्वोपप्लववादिनः, परपर्यनुयोगमात्रपरत्वादिति कश्चित् । सोपि यत्किंचनभाषी, परपर्यनुयोगमात्रस्याप्ययोगात् । तथाहि—

यस्यापीष्टं न निर्णीतं क्वापि तस्य न संशयः । तदभावे न युज्यंते परपर्यनुयुक्तयः ॥ १४४ ॥

कथमव्यभिचारित्वं वेदनस्य निश्चीयते? किमदुष्टकारकसंदोहोत्पाद्यत्वेन बाधारहितत्वेन प्रवृत्तिसामर्थ्ये-नान्यथा वेति प्रमाणतत्त्वे पर्यनुयोगाः संशयपूर्वकास्तदभावे तदसंभवात्, किमयं स्थाणुः किं वा पुरुष इत्यादेः पर्यनुयोगवत् । संशयश्च तत्र कदाचित्क्वचिन्निर्णयपूर्वकः स्थाण्वादिसंशयवत् । तत्र यस्य क्वचित्कदाचिददुष्टकारकसंदोहोत्पाद्यत्वादिना प्रमाणत्वनिर्णयो नास्त्येव तस्य कथं तत्पूर्वकः संशयः, तदभावे कुतः पर्यनुयोगाः प्रवर्तेरन्निति न परपर्यनुयोगपराणि बृहस्पतेः सूत्राणि स्युः ॥

ओमिति ब्रुवतः सिद्धं सर्वं सर्वस्य वांछितम् । क्वचित्पर्यनुयोगस्यासंभवात्तन्निराकुलम् ॥ १४५ ॥

ततो न शून्यवादवत् तत्त्वोपप्लववादो वादांतरव्युदासेन सिद्ध्येत् तथानेकांततत्त्वस्यैव सिद्धेः ॥

शून्योपप्लववादेपि नानेकांताद्विना स्थितिः । स्वयं क्वचिदशून्यस्य स्वीकृतेरनुपप्लुते ॥ १४६ ॥
शून्यतायां हि शून्यत्वं जातुचिन्नोपगम्यते । तथोपप्लवनं तत्त्वोपप्लवेपीतरत्र तत् ॥ १४७ ॥

शून्यमपि हि स्वस्वभावेन यदि शून्यं तदा कथमशून्यवादो न भवेत् । न तस्याशून्यत्वेऽनेकांतादेव शून्यवादप्रवृत्तिः, शून्यस्य निःस्वभावत्वात् । न स्वभावेनाशून्यता नापि परस्वभावेन शून्यता, खरविषाणादेरिव तस्य सर्वथा निर्णेतुमशक्तेः कुतोनेकांतसिद्धिरिति चेत्, तर्हि तत्त्वोपप्लवमात्रमेतदायातं शून्यतत्त्वस्याप्यप्रतिष्ठानात् । न तदपि सिद्ध्यत्यनेकांतमंतरेण तत्त्वोपप्लवमात्रेनुपप्लवसिद्धेः । तत्राप्युपप्लवे कथमखिलं तत्त्वमनुपप्लुतं न भवेत्? ननूपप्लवमात्रेऽनुपप्लव इत्ययुक्तं, व्याघातादभावे भाववत् । तथोपप्लवो न तत्र साधीयांस्तत एवाभावेऽभाववत् । ततो यथा न सन्नाप्यसन्नभावः सर्वथा व्यवस्थापयितुमशक्तेः किं तर्ह्यभाव एव, तथा तत्त्वोपप्लवोपि विचारात् कुतश्चिद्यदि सिद्धस्तदा न तत्र केनचिद्रूपेणोपप्लवो नाप्यनुपप्लवो व्याघातात्, किं तर्ह्युपप्लव एवेति नानेकांतावतार इति चेत्, तर्हि प्रमाणतत्त्वं नादुष्टकारकसंदोहोत्पाद्यत्वेन नापि बाधारहितत्वादिभिः स्वभावैर्व्यवस्थाप्यते व्याघातात्, किं तु प्रमाणं प्रमाणमेव प्रमाणत्वेनैव तस्य व्यवस्थानात् । न हि पृथिवी किमग्नित्वेन व्यवस्थाप्यते जलत्वेन वायुत्वेन वेति पर्यनुयोगो युक्तः, पृथिवीत्वेनैव तस्याः प्रतिष्ठानात् । प्रमाणस्वभावा एवादुष्टकारकसंदोहोत्पाद्यत्वादयः

स्वतो न ते प्रमाणस्य व्यवस्थापने व्याघात इति चेत्, किमिदानीं पर्यनुयोगेन? तत्त्वबलेन प्रमाणस्य सिद्धत्वात्। स्यान्मतं। न विचारात्प्रमाणस्यादुष्टकारकसंदोहोत्पाद्यत्वादयः स्वभावाः प्रसिद्धाः परोपगममात्रेण तेषां प्रसिद्धेः। संशयावतारात्पर्यनुयोगो युक्त एवेति तदप्यसारं, अविचारस्य प्रमाणस्वभावव्यवस्थानप्रतिक्षेपकारिणः स्वयमुपप्लुतत्वात्। तस्यानुपप्लुतत्वे वा कथं सर्वथोपप्लवः? यदि पुनरुपप्लुतानुपप्लुतत्वाभ्यामवाच्योऽविचारस्तदा सर्वं प्रमाणप्रमेयतत्त्वं तथास्त्विति न कश्चिदुपप्लुतैकांतो नाम। यथा चोपप्लवोऽविचारो वा तद्धेतुरुपप्लुतत्वानुपप्लुतत्वाभ्यामवाच्यः स्वरूपेण तु वाच्यः तथा सर्वं तत्त्वमित्यनेकांतादेवोपप्लववादे प्रवृत्तिः सर्वथैकांते तदयोगात्। नन्वेमनेकांतोप्यनेकांतादेव प्रवर्तेत सोप्यन्यस्मादनेकांतादित्यनवस्थानात् कुतः प्रकृतानेकांतसिद्धिः? सुदूरमप्यनुसृत्यानेकांतस्यैकांतात्प्रवृत्तौ न सर्वस्यानेकांतात् सिद्धिः। 'प्रमाणार्पणादनेकांतः' इत्यनेकांतोप्यनेकांतः कथमवतिष्ठते? प्रमाणस्यानेकांतात्मकत्वेनानवस्थानस्य परिहर्तुमशक्तेरेकांतात्मकत्वे प्रतिज्ञाहानिप्रसक्तेः। नयस्याप्येकांतात्मकत्वे अयमेव दोषोऽनेकांतात्मकत्वे सैवानवस्थेति केचित्। तेप्यतिसूक्ष्मेक्षिकांतरितप्रज्ञाः, प्रकृतानेकांतसाधनस्यानेकांतस्य प्रमाणात्मकत्वेन सिद्धत्वादभ्यस्तविषयेऽनवस्थाद्यनवतारात्, तथा तदेकांतसाधनस्यैकांतस्य सुनयत्वेन स्वतः प्रसिद्धेर्नानवस्था प्रतिज्ञाहानिर्वा संभवतीति निरूपणात्। ततः सूक्तं 'शून्योपप्लववादेपि नानेकांताद्विना स्थितिः' रिति ॥

ग्राह्यग्राहकतैतेन बाध्यबाधकतापि वा। कार्यकारणतादिर्वा नास्त्येवेति निराकृतम् ॥ १४८ ॥

ग्राह्यग्राहकबाध्यबाधककार्यकारणवाच्यवाचकभावादिस्वरूपेण नास्ति संवेदनं संविन्मात्राकारतयास्तीत्यनेकांतोभीष्ट एव संवेदनाद्वयस्य तथैव व्यवस्थितेर्ग्राह्याद्याकाराभावात्सद्वितीयतानुपपत्तेः सर्वथैकांताभावस्य सम्यगेकांतानेकांताभ्यां तृतीयतानुपपत्तिवत्। इति न प्रातीतिकं, ग्राह्यग्राहकभावादिनिराकरणस्यैकांततोऽसिद्धेः ॥

ग्राह्यग्राहकशून्यत्वं ग्राह्यं तद्ग्राहकस्य चेत्। ग्राह्यग्राहकभावः स्यादन्यथा तदशून्यता ॥ १४९ ॥
बाध्यबाधकभावोपि नाध्यते यदि केनचित्। बाध्यबाधकभावोस्ति नोचेत्कस्य निराकृतिः ॥ १५० ॥
कार्यापाये न वस्तुत्वं संविन्मात्रस्य युज्यते। कारणस्यात्यये तस्य सर्वदा सर्वथा स्थितिः ॥ १५१ ॥
वाच्यवाचकतापायो वाच्यश्चेत्तद्व्यवस्थितिः। परावबोधनोपायः को नाम स्यादिहान्यथा? ॥ १५२ ॥

सोयं तयोर्वाच्यवाचकयोर्ग्राह्यग्राहकभावादेर्निराकृतिमाचक्षाणस्तद्भावं साधयत्येवान्यथा तदनुपपत्तेः ॥

संवृत्त्या स्वप्नवत्सर्वं सिद्धमित्यतिविस्मृतम्। निःशेषार्थक्रियाहेतोः संवृतेर्वस्तुताप्तितः ॥ १५३ ॥
यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत्। सांवृतं रूपमन्यत्तु संविन्मात्रमवस्तु सत् ॥ १५४ ॥

'स्वप्नवत्सांवृतेन रूपेण ग्राह्यग्राहकभावाभावो ग्राह्यो बाध्यबाधकभावो बाध्यः कार्यकारणभावोपि कार्यो वाच्यवाचकभावो वाच्य' इति ब्रुवाणो विसरणशीलः, स्वयमुक्तस्य सांवृतरूपानर्थक्रियाकारित्वस्य विसरणात्। तथा ह्यशेषग्राह्यग्राहकताद्यर्थक्रियानिमित्तं यत्सांवृतं रूपं तदेव परमार्थसत् तद्विपरीतं तु संवेदनमात्रमवस्तु सदिति दर्शनांतरमायातम् ॥

संवृतं चेत्क नामार्थक्रियाकारि च तन्मतम्। हत सिद्धं कथं सर्वं संवृत्त्या स्वप्नवत्तव ॥ १५५ ॥

ग्राह्यग्राहकभावाद्यर्थक्रियापि सांवृती न पुनः पारमार्थिकी यतस्तन्निमित्तं सांवृतं रूपं परमार्थसत् सिध्येत्। तात्त्विकी त्वर्थक्रिया स्वसंवेदनमात्रं, तदात्मकं संवेदनाद्वैतं कथमवस्तु सन्नाम? ततोर्थक्रियाकारि

ग्दर्शनस्य लक्षण युक्त, धर्मादर्थो धनमिति श्रद्धानस्याभव्यादेरपि सम्यग्दर्शनप्रसक्तेः। "कोर्थ. पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिक" इति प्रयोजनवाचिनोर्थशब्दात् प्रयोजन श्रद्धतोपि सद्दृष्टित्वापत्तेः। धनप्रयोजनयोरर्थाभिप्रायो मोहोदयादवास्तव एव प्रक्षीणमोहानामुदासीनानामिव ममेद स धन प्रयोजन चेति सप्रत्ययानुपपत्ते। सुवर्णादिर्देशकालनरातरापेक्षाया धनप्रयोजनत्वाप्रतीतेर्वस्तुधर्मस्य तदयोगात्सुवर्णत्वादिवदिति केचित्। तेषा क्रोधादयोप्यात्मन पारमार्थिका न स्युर्मोहोदयनिबधनत्वाद्धनप्रयोजनयोरर्थाभिप्रायवत्। तेषामौदयिकत्वेन वास्तवत्वमिति चेत्, अन्यत्र समान। वस्तुस्वरूप धन प्रयोजन वा न भवतीति चेत्, सत्य, वैश्रसिकत्वापेक्षया तस्य वस्तुरूपत्वव्यवस्थानासभवात्। परोपाधिकृतत्वेन तु तस्य वास्तवत्वमनिषिद्धमेवेति नानर्थत्व, येनार्थग्रहणादेव तन्निवर्तन सिध्येत्। तथाभिधेये विशेषे अभावे चार्थे श्रद्धान सम्यग्दर्शनस्य लक्षणमव्यापि प्रसज्यते, सर्वस्याभिधेयत्वाभावाद्व्यजनपर्यायाणामेवाभिधेयतया व्यवस्थापितत्वादर्थपर्यायाणामाख्यातुमशक्तेरननुगमनात् सकेतस्य तत्र वैयर्थ्याद् व्यवहारासिद्धेर्नाभिधेयस्यार्थस्य श्रद्धान तल्लक्षण युक्त। नापि विशेषस्य सामान्यश्रद्धानस्य दर्शनत्वाभावप्रसगात्। तथैवाभावस्यार्थस्य श्रद्धान न तल्लक्षण भावश्रद्धानस्यासग्रहादव्याप्तिप्रसक्ते। नन्वेवमर्थग्रहणादिवत्तत्त्ववचनादपि कथमभिधेयविशेषाभावाना निवृत्तिस्तेषा कल्पितत्वाभावादिति चेत् न, अभिधेयस्य शब्दनयोपकल्पितत्वाद्विशेषस्य ऋजुसूत्रोपकल्पितत्वादभावस्य च धनप्रयोजनवत्कल्पितत्वसिद्धेस्तावन्मात्रस्य सकलवस्तुत्वाभावाद्वस्त्वेकदेशतया स्थितत्वात्। तत्त्वश्रद्धानमित्यस्तु लघुत्वादतिव्याप्त्यव्याप्त्योरसभवादित्यपर'। सोपि न परानुग्रहबुद्धिस्तत्त्वशब्दार्थे सदेहात्। तत्त्वमिति श्रद्धान तत्त्वस्य वा तत्त्वे वा तत्त्वेन वेत्यादिपक्ष' सभवेत् क्वचिन्निर्णयानुपपत्ते'। न हि तत्त्वमिति श्रद्धान तत्त्वश्रद्धानमित्यय पक्षः श्रेयान् "पुरुप एवेद सर्वं नेह नानास्ति किंचन" इति सर्वैकत्वस्य तत्त्वस्य, ज्ञानाद्वैतादेर्वा श्रद्धानप्रसगात्। नापि तत्त्वस्य तत्त्वे तत्त्वेन वा श्रद्धानमिति पक्षा सगच्छते कस्य कस्मिन् वेति प्रश्नाविनिवृत्ते। तत्त्वविशेषणे त्वर्थे श्रद्धानस्य न किंचिदवद्य दर्शनमोहरहितस्य पुरुपस्वरूपस्य वा तत्त्वार्थश्रद्धानशब्देनाभिधानात्, सरागवीतरागसम्यग्दर्शनयोस्तस्य सद्भावादव्याप्ते स्फुट विध्वसनात्। कथ तर्हि तत्त्वेनार्थो विशेष्यते[2] इत्युच्यते,—

यत्त्वेनावस्थितो भावस्तत्त्वेनैनार्यमाणकः। तत्त्वार्थः सकलोन्यस्तु मिथ्यार्थ इति गम्यते ॥ ५ ॥

तदिति सामान्याभिधायिनी प्रकृति सर्वनामत्वात्, तदपेक्षत्वात्प्रत्ययार्थस्य भावसामान्यसप्रत्ययस्तत्त्ववचनात्, तस्य भावस्तत्त्वमिति, न तु गुणादिसप्रत्ययस्तदनपेक्षत्वात् प्रत्ययार्थस्य। तत्र तत्त्वेनार्यमाणस्तत्त्वार्थं इत्युक्ते सामर्थ्याद्गम्यते यत्त्वेनावस्थित इति, यत्तदोर्नित्यसबधात्। तेनैतदुक्त भवति, यत्त्वेन जीवादित्वेनावस्थित' प्रमाणनयैर्भावस्तत्त्वेनैवार्यमाणस्तत्त्वार्थ सकलो जीवादिर्न पुनस्तदशमात्रमुपकल्पित कुतश्चिदिति। ततोन्यस्तु सर्वथैकातवादिभिरभिमन्यमानो मिथ्यार्थस्तस्य प्रमाणनयैस्तथार्यमाणत्वाभावादिति स्वय प्रेक्षावद्भिर्गम्यते किं नश्चिंतया ॥

मोहारेकाविपर्यासविच्छेदात्तत्र दर्शनम्। सम्यगित्यभिधानात्तु ज्ञानमप्येवमीरितम् ॥ ६ ॥

तत्र तत्त्वार्थे कस्यचिदव्युत्पत्तिर्मोहोध्यवसायापाय इति यावत्। चलिता प्रतिपत्तिरारेका, किमय जीवादि किमित्थमिति वा धर्मिणि धर्मे वा क्वचिदवस्थानाभावात। अतस्मिंस्तदध्यवसायो विपर्यास। इति सक्षेपतस्त्रिविधमिथ्यादर्शनव्यवच्छेदादुपजायमान सम्यगिति विज्ञापयते ज्ञानमप्येवमेव सम्यगिति निवेदित, तस्य मोहादिव्यवच्छेदेन तत्त्वार्थाध्यवसायस्य व्यवस्थापनात्। तर्हि सूत्रकारेण सम्यग्ज्ञानस्य लक्षण कस्माद्भेदेन नोक्तम्[?]—

सामर्थ्यादादिसूत्रे तन्निरुक्त्या लक्षितं यतः । चारित्रन्ततो नोक्तं ज्ञानादेर्लक्षण पृथक् ॥७॥
यथा पावकशब्दस्योच्चारणात् सम्प्रतीयते । तदर्थलक्षणं तद्वज्ज्ञानचारित्रशब्दनात् ॥ ८ ॥
ज्ञानादिलक्षण तस्य सिद्धेर्यत्नांतर वृथा । शब्दार्थाव्यभिचारेण न पृथग्लक्षणं क्वचित् ॥ ९ ॥

नन्वेव मत्यादीना पृथग्लक्षणसूत्र वक्तव्य शब्दार्थव्यभिचारादिति न चोद्य, कारणादिविशेषसूत्रैस्तदर्थव्यभिचारस्य परिहृतत्वात् । सम्यग्दर्शनस्य लक्षणसूत्रमनर्थकमेव स्यात् कारणविशेषसूत्रादेव तच्छब्दार्थस्य व्यभिचारपरिहरणादिति चेन्न, निसर्गाधिगमकारणविशेषस्य प्रशस्तालोचनेपि भावाद्व्यभिचारस्य तदवस्थानात् । न हि परोपदेशनिरपेक्ष निसर्गज प्रशस्तालोचन न सभवति परोपदेशापेक्ष वाधिगमज प्रशस्तालोचनवदिति युक्त सम्यग्दर्शनस्य पृथग्लक्षणवचन शब्दार्थव्यभिचारात्, तदव्यभिचारे तद्वन्नान्यस्य मत्यादेर्ज्ञानचारित्रयदेव ॥

इच्छा श्रद्धानमित्येके तदयुक्तममोहिनः । श्रद्धानविरहाशक्तेर्ज्ञानचारित्रहानितः ॥ १० ॥

न ह्यमोहानामिच्छास्ति तस्य मोहकार्यत्वादन्यथा मुक्तात्मनामपि तद्भावप्रसगात् । हेयोपादेययोर्जिहासोपादित्सा च विशिष्टा श्रद्धा वीतमोहस्यापि सभवति तस्या मन कार्यत्वादिति चेन्न, तस्या मनस्कार्यत्वे सर्वमनस्विना तद्भावानुषगात् । ज्ञानापेक्ष मन कारणमिच्छाया इति चेन्न, केषाचिन्मिथ्याज्ञानभावेप्युदासीनदशाया हेयेपूपादित्सानवलोकनात् उपादेयेषु च जिहासाननुभावात्, परेषा सम्यग्ज्ञानसद्भावेपि हेयोपादेयजिहासोपादित्साविरहात् । विषयविशेषापेक्षान्मनसस्तादिच्छाप्रभव इत्यपि न युक्त, तदभावेपि कस्यचिदिच्छोत्पत्तेस्तद्भावेपि चेच्छानुद्भवात् । कालादयोनेनैवेच्छाहेतवो विध्वस्ता, तेषा सर्वकार्यसाधारणकारणत्वाच्च नेच्छाविशेषकारणत्वनियम[1] । स्वोत्पत्तावदृष्टविशेषादिच्छाविशेष इति चेत्, भावादृष्टविशेषाद् द्रव्यादृष्टविशेषाद्वा[2] प्रथमकल्पनाया न तावत्साक्षात् भावादृष्टस्यात्मपरिणामस्येच्छाव्यभिचारित्वात् । परपरया चेत्तर्हि द्रव्यादृष्टादेव साक्षादिच्छोत्पत्तिस्तच्च द्रव्यादृष्ट मोहनीयाख्य कर्म पौद्गलिकमात्मपारतन्त्र्यहेतुत्वादुन्मत्तकरसादिवदिति मोहकार्यमिच्छा कथममोहानामुद्भवेत्[?] यतस्तल्लक्षण श्रद्धान सम्यग्दर्शन तेषा स्यात् । तदभावे न सम्यग्ज्ञान तत्पूर्वक वा सम्यक्चारित्रमिति क्षीणमोहाना रत्नत्रयापायान्मुक्त्यपाय प्रसज्येत । ततस्तेषा तद्व्यवस्थामिच्छता नेच्छा श्रद्धान वक्तव्यम् ॥

निर्देशाल्पबहुत्वादिचिंतनस्याविरोधतः । श्रद्धाने जीवरूपेस्मिन्न दोषः कश्चिदीक्ष्यते ॥ ११ ॥

न हि निर्देशादयो दर्शनमोहरहितजीवस्वरूपे श्रद्धाने विरुध्यते तथैव निर्देशादिसूत्रे विवरणात्, नाप्यल्पबहुत्वसख्याभेदातरभावा पुरुषपरिणामस्य नानात्वसिद्धे । पुरुषरूपस्यैकत्वात् तत्र तद्विरोध एवेति चेन्न, दर्शनमोहोपशमादिभेदापेक्षस्य तस्यैकत्वायोगात् । अन्यथा सर्वस्यैकत्वापत्ति कारणादिभेदस्याभेदकत्वात्, क्वचित्तस्य भेदकत्वे वा सिद्ध पुरुषस्य स्वभावभेद । इति जीवद्रव्याद्भेदेन निर्देशादयस्तत्र साधीयांसोल्पबहुत्वादिवदिति वक्ष्यते । कर्मरूपत्वेपि श्रद्धानस्य तदविरोध इति चेन्न, तस्य मोक्षकारणत्वाभावात्, स्वपरिणामस्यैव तत्कारणत्वोपपत्ते । कर्मणोपि मुक्तिकारणत्वमविरुद्ध स्वपरनिमित्तत्वान्मोक्षस्येति चेन्न, कर्मणोन्यस्यैव कालादे परनिमित्तस्य सद्भावात् । ननु च यथा मोक्षो जीवकर्मणो परिणामस्तस्य द्विष्ठत्वात्, तथा मोक्षकारणश्रद्धानमपि तदुभयविवर्तरूप भवत्विति चेन्न, मोक्षावस्थाया तदभावप्रसगात्, स्वपरिणामिनोऽसत्त्वे परिणामस्याघटनात्, पुरुषपरिणामादेव च कर्मसामर्थ्यहननाचस्य कर्मरूप-

---

१ "तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम्" इत्यादिकारणसूत्राणि मत्यादे । २ साक्षादात्मपरिणामस्येच्छा न । कुत ? व्यभिचारात् । यतो नह्यात्मन सर्वदा इच्छा ।

त्वायोगात् । ततो न कर्मरूप सम्यग्दर्शन नि.श्रेयसप्रधानकारणत्वादहेयत्वात्सम्यग्ज्ञानवत् । नि श्रेयसस्य प्रधान कारण सम्यग्दर्शनमसाधारणस्वधर्मत्वात्तद्वत् । असाधारण स्वधर्म सद्दर्शन मुक्तियोग्यस्य ततोन्यस्यासभवात्तद्वत् । इति जीवरूपे श्रद्धाने सद्दर्शनस्य लक्षणे न कश्चिद्दोषोसभवोतिव्याप्तिरव्याप्तिर्वा समीक्ष्यते ॥

सरागे वीतरागे च तस्य संभवतोंजसा । प्रशमादेरभिव्यक्तिः शुद्धिमात्राच्च चेतसः ॥ १२ ॥

यथैव हि विशिष्टात्मस्वरूप श्रद्धान सरागेषु सभवति तथा वीतरागेष्वपीति तस्याव्याप्तिरपि दोषो न शकनीय । कुतस्तत्र तस्याभिव्यक्तिरिति चेत्, प्रशमसवेगानुकपास्तिक्येभ्यः सरागेषु सद्दर्शनस्य वीतरागेष्वात्मविशुद्धिमात्रादित्याचक्षते । तत्रानतानुबधिना रागादीना मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वयोश्चानुद्रेक प्रशम । द्रव्यक्षेत्रकालभवभावपरिवर्तनरूपात् ससाराद्भीरुता सवेग । त्रसस्थावरेषु प्राणिषु दयानुकपा । जीवादितत्त्वार्थेषु युक्त्यागमाभ्यामविरुद्धेषु याथात्म्योपगमनमास्तिक्य । एतानि प्रत्येक समुदितानि वा स्वस्मिन् स्वसविदितानि, परत्र कायवाग्व्यवहारविशेषलिंगानुमितानि सरागसम्यग्दर्शन ज्ञापयति, तदभावे मिथ्यादृष्टिष्वसभवित्वात्, सभवे वा मिथ्यात्वायोगात् । मिथ्यादृशामपि केषाचित्क्रोधाद्यनुद्रेकदर्शनात् प्रशमोऽनैकातिक इति चेन्न, तेषामपि सर्वथैकातेऽनतानुबधिनो मानस्योदयात् । स्वात्मनि चानेकातात्मनि द्वेषोदयस्यावश्यभावात् पृथिवीकायिकादिषु प्राणिषु हननदर्शनाच्च । एतेन सवेगानुकपयोर्मिथ्यादृष्टिष्वसभवकथनादनैकातिकता हता, संविग्नस्यानुकपावतो वा नि.शकप्राणिघाते प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सद्दृष्टेरप्यज्ञानात्तत्र तथा प्रवृत्तिरिति चेत्, व्याहतमिद 'सद्दृष्टिश्च जीवतत्त्वानभिज्ञश्चे'ति तदज्ञानस्यैव मिथ्यात्वविशेषरूपत्वात् । परेषामपि स्वाभिमततत्त्वेष्वास्तिक्यस्य भावादनैकातिकत्वमिति चेत् न, सर्वथैकाततत्त्वाना दृष्टेष्टबाधितत्वेन व्यवस्थानायोगादेकातवादिना भगवदर्हत्स्याद्वादश्रद्धानविधुराणा नास्तिकत्वनिर्णयात् । तदुक्त । "त्वन्मतामृतबाह्याना सर्वथैकातवादिनाम् । आप्ताभिमानदग्धाना स्वेष्ट दृष्टेन बाध्यते" इति । तदनेन प्रशमादिसमुदायस्यानैकातिकत्वोद्भावन प्रतिक्षिप्त । ननु प्रशमादयो यदि स्वस्मिन् स्वसवेद्या. श्रद्धानमपि तत्त्वार्थाना किन्न स्वसवेद्य? यतस्तेभ्योनुमीयते । स्वसवेद्यत्वाविशेषेपि तैस्तदनुमीयते न पुनस्ते तस्मादिति क श्रद्धीतान्यत्र परीक्षकादिति चेत्, नैतत्सार, दर्शनमोहोपशमादिविशिष्टात्मस्वरूपस्य तत्त्वार्थश्रद्धानस्य स्वसवेद्यत्वानिश्चयात् । स्वसवेद्य पुनरास्तिक्य तदभिव्यंजक प्रशमसवेगानुकपावत् कथचित्ततो भिन्न तत्फलत्वात् । तत एव फलतद्वतोरभेदविवक्षायामास्तिक्यमेव तत्त्वार्थश्रद्धानमिति, तस्य तद्वत्प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तदनुमेयत्वमपि न विरुध्यते । मतातरापेक्षया च स्वसविदितेपि तत्त्वार्थश्रद्धाने विप्रतिपत्तिसद्भावात्तन्निराकरणाय तत्र प्रशमादिर्लिंगादनुमाने दोषाभाव । सम्यग्ज्ञानमेव हि सम्यग्दर्शनमिति हि केचिद्विप्रवदते तान् प्रति ज्ञानात् भेदेन दर्शन प्रशमादिभिः कार्यविशेषै प्रकाश्यते । ज्ञानकार्यत्वात्तेषा न तत्प्रकाशकत्वमिति चेन्न, अज्ञाननिवृत्तिफलत्वात् ज्ञानस्य । साक्षादज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञानस्य फल, परपरया प्रशमादयो हानादिबुद्धिवदिति चेत्, तर्हि हानादिबुद्धिवदेव ज्ञानादुत्तरकाल प्रशमादयोऽनुभूयेरन्, न चैव ज्ञानसमकाल प्रशमाद्यनुभवनात् । पूर्वज्ञानफलत्वात् प्रशमादे साप्रतिकज्ञानसमकालतयानुभवनमिति चेत्, तर्हि पूर्वज्ञानसमकालवर्तिनोपि प्रशमादेस्तत्पूर्वज्ञानफलत्वेन भवितव्यमित्यनादित्वप्रसक्तिरवितथा ज्ञानस्य । सम्यग्दर्शनसमसमयमनुभूयमानत्वात् प्रशमादेस्तत्फलत्वमपि मा भूत् इति चेन्न, तस्य तदभिन्नफलत्वोपगमात्तत्समसमयवृत्तित्वाविरोधात् । ततो दर्शनकार्यत्वाद्दर्शनस्य ज्ञापका. प्रशमादयः सहचरकार्यत्वात्तु ज्ञानस्येत्यनवद्य । येत्र प्रशमादय

---

१ एकान्तात्मकेभिमते साधु मे मतमित्याकारकस्यानतानुबधिनो मानस्येत्यर्थ । २ परस्मिन् पुरुषे ।

सदिग्धासिद्धत्वान्न सद्दर्शनस्य गमका इति चेन्न, कायवाग्व्यवहारविशेषेभ्यस्तेषा तत्र सद्भावनिर्णयस्योक्तत्वात् । तेषा तद्व्यभिचारान्न तत्सद्भावनिर्णयहेतुत्वमिति चेन्न, सुपरीक्षितानामव्यभिचारात् । सुपरीक्षित हि कार्यं कारण गमयति नान्यथा । यदि पुनरतींद्रियत्वात् परप्रशमादीना तद्भावे कायादिव्यवहारविशेषसद्भावोऽशक्यो निश्चेतुमिति मति , तदा तदभावे तद्भाव इति कथ निश्चीयते ? तत एव सशयोस्त्विति चेन्न, तस्य क्वचित्कदाचिन्निर्णयमतरेणानुपपत्ते स्थाणुपुरुषसशयवत् । स्वसताने निर्णयोस्तीति चेत्, तर्हि यादृशा प्रशमादिषु सत्सु कायादिव्यवहारविशेषा स्वस्मिन्निर्णीतास्तादृशा परत्रापि तेषु सत्स्वेवेति निर्णीयता । यादृशास्तु तेष्वसत्सु प्रतीतास्तादृशा तदभावस्य गमका कथ न स्यु ? सशयितस्वभावास्तु तत्सशयहेतव इति युक्त वक्तु । नन्वेव यथा सरागेषु तत्त्वार्थश्रद्धान प्रशमादिभिरनुमीयते तथा वीतरागेष्वपि तत्किं नानुमीयते ? इति चेन्न, तस्य स्वस्मिन्नात्मविशुद्धिमात्रत्वात् सकलमोहाभावे समारोपानवतारात् स्वसवेदनादेव निश्चयोपपत्तेरनुमेयत्वाभाव । परत्र तु प्रशमादीना तल्लिङ्गाना सतामपि निश्चयोपायाना कायादिव्यवहारविशेषाणामपि तदुपायानामभावात् । कथमिदानीमप्रमत्तादिषु सूक्ष्मसापरायातेषु सद्दर्शन प्रशमादेरनुमातु शक्य ? तन्निर्णयोपायाना कायादिव्यवहारविशेषाणामभावादेव । न हि तेषा कश्चिद्व्यापारोस्ति वीतरागवत्, व्यापारे वा तेषामप्रमत्तत्वादिविरोधादिति कश्चित् । सोप्यभिहितानभिज्ञ , सर्वेषु सरागेषु सद्दर्शन प्रशमादिभिरनुमीयत इत्यनभिधानात्, यथासभव सरागेषु वीतरागेषु च सद्दर्शनस्य तदनुमेयत्वमात्मविशुद्धिमात्रत्व चेत्यभिहितत्वात् । तत एव सयोगकेवलिनो वाग्व्यवहारविशेषदर्शनात् सूक्ष्माद्यर्थविज्ञानानुमान न विरुध्यते ।

प्रधानस्य विवर्तोऽयं श्रद्धानाख्य इतीतरे । तदसत्पुंसि सम्यक्त्वभावासंगात्ततो परे ॥ १३ ॥

न हि प्रधानस्य परिणाम श्रद्धान ततोऽपरस्मिन् पुरुषे सम्यक्त्वमिति युक्त लक्ष्यलक्षणयोर्भिन्नाश्रयत्वविरोधादग्न्युष्णत्ववत् ॥

प्रधानस्यैव सम्यक्त्वाच्चैतन्य सम्यगिष्यते । बुद्ध्यध्यवसितार्थस्य पुसा सचेतनाद्यदि ॥ १४ ॥
तदाहंकारसम्यक्त्वात् बुद्धेः सम्यक्त्वमश्नुते । अहंकारास्पदार्थस्य तथाप्यध्यवसानतः ॥ १५ ॥
मनःसम्यक्त्वत सम्यगहंकारस्तथा न किम् । मनःसकल्पितार्थेषु तत्प्रवृत्तिप्रकल्पनात् ॥१६॥
तथैवेंद्रियसम्यक्त्वान्मन सम्यगुपेयताम् । इंद्रियालोचितार्थेषु मनःसकल्पनोदयात् ॥ १७ ॥
इंद्रियाणि च सम्यञ्चि भवंतु परतत्त्व । स्वाभिव्यंजकसम्यक्त्वादिभिः सम्यक्त्वतः किमु १८
अर्थस्यव्यजकाधीनं मुख्य सम्यक्त्वमिष्यते । इंद्रियादिषु तद्वत्स्यात् पुंसि तत्परमार्थतः ॥१९॥

एव प्रधानसम्यक्त्वाच्चैतन्यसम्यक्त्वेऽभ्युपगम्यमानेऽतिप्रसजनमुक्त । तत्त्वतस्तु—

न च प्रधानधर्मत्वं श्रद्धानस्य चिदात्मनः । चैतन्यस्यैव संसिद्धेदन्यथा स्याद्विपर्ययः ॥२०॥

चिदात्मकत्वमसिद्ध श्रद्धानस्येति चेन्न, तस्य स्वसवेदनत प्रसिद्धेर्ज्ञानवत् । साधित ज्ञानादीना चेतनात्मकत्व पुरस्तात् ॥

न श्रद्धत्ते प्रधान वा जडत्वात्कलशादिवत् । प्रतीत्याश्रयणे त्वात्मा श्रद्धातास्तु निराकुलम् ॥२१

न हि श्रद्धाताहमिति प्रतीतिरचेतनस्य प्रधानस्य जातुचित्समाव्यते कलशादिवत् । यतोयमात्मैव श्रद्धाता निराकुल न स्यात् । भ्रांतेयमात्मनि प्रतीतिरिति चेन्न, बाधकाभावात् । नात्मधर्म श्रद्धान भगुरत्वाद्घटवदित्यपि न तद्बाधक, ज्ञानेन व्यभिचारित्वात् । न च ज्ञानस्यानात्मधर्मत्व युक्तमात्मधर्मत्वेन प्रसाधितत्वात् । तत सूक्तमात्मस्वरूप दर्शनमोहरहित तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनस्य लक्षणमिति ॥

प्रायस्यैव परोपदेशापेक्षतत्त्वार्थज्ञानस्य संभवात्। यदैव प्रतिपाद्यस्य परोपदेशात्तत्त्वार्थज्ञानं तदैव सम्यग्दर्शनं तयोः सहचारित्वात् ततो नेतरेतराश्रय इत्यन्ये। तेपि न प्रकृतज्ञाः। सद्दर्शनजनकस्य परोपदेशापेक्षत्वात् तत्त्वार्थज्ञानस्य प्रकृतत्वात् तस्य तत्सहचारित्वाभावात् सहचारिणस्तदजनकत्वात् परोपदेशापेक्षस्य तत्त्वार्थज्ञानस्य सम्यग्दर्शनजननयोग्यस्य परोपदेशानपेक्षतत्त्वार्थज्ञानवत्सम्यग्दर्शनात्पूर्वं सकारणादुत्पत्तेर्नेतरेतराश्रयणमित्यपरे, सकलचोद्यानामसंभवादागमाविरोधात्। सर्वं सम्यग्दर्शनं स्वाभाविकमेव स्वकाले स्वयमुत्पत्तेर्निःश्रेयसवदिति चेन्न, हेतोरसिद्धत्वात्। सर्वथा ज्ञानमात्रेणाप्यनधिगतेर्थे श्रद्धानस्याप्रसिद्धेः। वेदार्थे शूद्रवत्तत्स्यादिति चेन्न, भारतादिश्रवणाधिगते शूद्रस्य तस्मिन्नेव श्रद्धानदर्शनात्। न प्रत्यक्षतः स्वयमधिगते मणौ प्रभावादिना संभवानुमानान्निर्णीते कस्यचिद्भक्तिसंभवादन्यथा तदयोगात्। साध्यसाधनविकलत्वाच्च दृष्टांतस्य न स्वाभाविकत्वसाधनं दर्शनस्य साधीयः। न हि स्वाभाविकं निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानादिकतदुपायानर्थकत्वापत्तेः। नापि स्वकाले स्वयमुत्पत्तिस्तस्य युक्ता तत एव। केचित्संख्यातेन कालेन सेत्स्यंति भव्याः केचिदसंख्यातेन, केचिदनंतेन, केचिदनंतानंतेनापि कालेन न सेत्स्यंतीत्यागमान्निःश्रेयसस्य स्वकाले स्वयमुत्पत्तिरिति चेत् न, आगमस्यैवपरत्वाभावात्। सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रमात्मीभावे सति संख्यातादिना कालेन सेत्स्यतीत्येवमर्थतया तस्य निश्चितत्वात्, दर्शनमोहोपशमादिजन्यत्वाच्च न दर्शनं स्वकालेनैव जन्यते यतः स्वाभाविकं स्यात्॥

अंतर्दर्शनमोहस्य भव्यस्योपशमे सति। तत्क्षयोपशमे चापि क्षये वा दर्शनोद्भवः॥ ५॥
बहिः कारणसाकल्येप्यस्योत्पत्तेरपीक्षणात्। कदाचिदन्यथा तस्यानुपपत्तेरिति स्फुटम्॥ ६॥

ततो न स्वाभाविकोस्ति विपरीतग्रहक्षयः स्याद्वादिनामिवान्येषामपि तथानभ्युपगमात्॥

पापापायाद्भवत्येष विपरीतग्रहक्षयः। पुंसो धर्मविशेषाद्वेत्यन्ये संप्रतिपेदिरे॥ ७॥

ननु च यदि दर्शनमोहस्योपशमादिस्तत्त्वश्रद्धानस्य कारणं तदा स सर्वस्य सर्वदा तज्जनयेत् आत्मनि तस्याहेतुकत्वेन सर्वदा सद्भावात्, अन्यथा कदाचित्कस्यचिन्न जनयेत् सर्वदाप्यसत्त्वात् विशेषाभावादिति चेन्न, तस्य सहेतुकत्वात्प्रतिपक्षविशेषमंतरेणाभावात्। कथं प्रतिपक्षविशेषाद्दर्शनमोहस्योपशमादिरित्युच्यते,—

दृग्मोहस्तु क्वचिज्जातु कस्यचिन्नुः प्रशाम्यति। प्रतिपक्ष्यविशेषस्य संपत्तेस्तिमिरादिवत्॥ ८॥
क्षयोपशममायाति क्षयं वा तत एव सः। तद्वदेवेति तत्त्वार्थश्रद्धानं स्यात्स्वहेतुतः॥ ९॥

यः क्वचित् कदाचित् कस्यचिदुपशाम्यति क्षयोपशममेति क्षीयते वा स स्वप्रतिपक्षप्रकर्षमपेक्षते यथा चक्षुषि तिमिरादिः। तथा च दर्शनमोह इति नाहेतुकस्तदुपशमादिः॥

प्रतिपक्षविशेषोपि दृङ्मोहस्यास्ति कश्चन। जीवव्यामोहहेतुत्वादुन्मत्तकरसादिवत्॥ १०॥

यो जीवव्यामोहहेतुस्तस्य प्रतिपक्षविशेषोस्ति यथोन्मत्तकरसादेः। तथा च दर्शनमोह इति न तस्य प्रतिपक्षविशेषस्य संपत्तिरसिद्धा॥

स च द्रव्यं भवेत् क्षेत्रं कालो भावोपि चांगिनाम्। मोहहेतुसपत्नत्वाद्विषादिप्रतिपक्षवत्॥११॥

मोहहेतोर्हि देहिनां विषादेः प्रतिपक्षो मध्यकर्कोट्यादि द्रव्यं प्रतीयते, तथा देवतायतनादि क्षेत्रं, कालश्च मुहूर्तादिः, भावश्च ध्यानविशेषादिस्तद्वद्दर्शनमोहस्यापि सपत्नो जिनेंद्रबिंबादि द्रव्यं, समवशरणादि क्षेत्रं, कालश्चार्धपुद्गलपरिवर्तनविशेषादिर्भावश्चाधाप्रवृत्तिकरणादिरिति निश्चीयते। तदभावे तदुपशमादिप्रतिपत्तेः, अन्यथा तदभावात्॥

तत्संपत्संभवो येषां ते प्रत्यासन्नमुक्तयः । भव्यास्ततः परेषां तु तत्संपत्तिर्न जातुचित् ॥१२॥

प्रत्यासन्नमुक्तीनामेव भव्याना दर्शनमोहप्रतिपक्ष संपद्यते नान्येषा कदाचित्कारणासन्निधानात् । इति युक्तिमानासन्नभव्यादिविभाग सद्दर्शनादिशक्त्यात्मकत्वेपि सर्वसंसारिणाम् ॥

सम्यग्दर्शनशक्तेर्हि भेदाभावेपि देहिनाम् । संभवेतरतो भेदस्तद्व्यक्तेः कनकाश्मवत् ॥ १३ ॥

यथा किंचित्कनकाश्मादि संभवत्कनकभावाभिव्यक्तिकमचिरादेव प्रतीयते, अपर चिरतरेणापि कालेन संभवत्कनकभावाभिव्यक्तिकमन्यदसंभवत्कनकभावाभिव्यक्तिक शश्वत्कनकशक्त्यात्मकत्वाविशेषेपि संभाव्यते तथा कश्चित् संसारी संभवदासन्नमुक्तिरभिव्यक्तसम्यग्दर्शनादिपरिणाम, परोनंतेनापि कालेन संभवदभिव्यक्तसद्दर्शनादिरन्य शश्वदसंभवदभिव्यक्तसद्दर्शनादिस्तच्छक्त्यात्मकत्वाविशेषेपि संभाव्यते, इति नासन्नभव्यदूरभव्याभव्यविभागो विरुध्यते बाधकाभावात्सुखादिवत् । तत्र प्रत्यासन्ननिष्ठस्य भव्यस्य दर्शनमोहोपशमादौ सत्यंतरंगे हेतौ बहिरंगादपरोपदेशात्तत्त्वार्थज्ञानात् परोपदेशापेक्षाच्च प्रजायमान तत्त्वार्थश्रद्धान निसर्गजमधिगमजं च प्रत्येतव्यम् ॥

किं तत्त्व नाम येनार्यमाणस्तत्त्वार्थ इष्यते । इत्यशेषविवादाना निरासायाह सूत्रकृत् ॥—

जीवाजीवास्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥

तत्त्वस्य हि सख्याया स्वरूपे च प्रवादिनो विप्रवदते तद्विप्रतिपत्तिप्रतिषेधाय सूत्रमिदमुच्यते । तत्र जीवादिवचनात् ।

सप्त जीवादयस्तत्त्व न प्रकृत्यादयोऽपरे । श्रद्धानविषया ज्ञेया मुमुक्षोर्नियमादिह ॥ १ ॥
तथा चानंतपर्यायं द्रव्यमेकं न सूचितम् । तत्त्वं समासतो नापि तदनंत प्रपंचतः ॥ २ ॥
मध्यमोक्त्यापि तद्द्व्यादिभेदेन बहुधा स्थितम् । नातः सप्तविधा तत्त्वाद्विनेयापेक्षितात्परम् ३

प्रकृत्यादय पंचविंशतिस्तत्त्वमित्यादिसंख्यातरनिराचिकीर्षयापि सक्षेपतस्तावदेकं द्रव्यमनंतपर्याय तत्त्वमित्येकाद्यनंतविकल्पोपायादौ तत्त्वस्य मध्यमस्थानाश्रयमपेक्ष्य विनेयस्य मध्यमाभिधान सूरे' सक्षेपाभिधान सुमेधसामेवानुग्रहाद्विस्तराभिधाने चिरेणापि प्रतिपत्तेरयोगात् । सर्वानुग्रहानुपपत्तिरित्येके । ते न सूत्रकाराभिप्रायविद । सप्तानामेव जीवादीना पदार्थाना नियमेन मुमुक्षो श्रद्धेयत्वज्ञापनार्थत्वादुपदेशस्य मध्यमरुचिविनेयानुरोधेन तु संक्षेपेणैक तत्त्व प्रपंचतश्चानंत मा भूत् सूत्रयितव्य । मध्यमोक्त्या तु द्व्यादिभेदेन बहुप्रकार कथन सूत्रयितव्य विशेषहेत्वभावात् । सप्तविधतत्त्वोपदेशे तु विशेषहेतुरवश्य मुमुक्षो श्रद्धातव्यत्वमभ्यवाप्येत परं । कथम् ?

मोक्षस्तावद्विनेयेन श्रद्धातव्यस्तदर्थिना । बंधश्च नान्यथा तस्य तदर्थित्व घटामटेत् ॥ ४ ॥
आस्रवोपि च बंधस्य हेतुः श्रद्धीयते न चेत् । काहेतुकस्य बंधस्य क्षयो मोक्षः प्रसिद्ध्यति ॥५॥
बंधहेतुनिरोधश्च संवरो निर्जरा क्षय' । पूर्वोपात्तस्य बंधस्य मोक्षहेतुस्तदाश्रयः ॥ ६ ॥
जीवोऽजीवश्च बंधश्च द्विष्ठत्वात्तत्क्षयस्य च । श्रद्धेयो नान्यदाफल्यादिति सूत्रकृता मतम् ॥ ७ ॥

ननु च पुण्यपापपदार्थावपि वक्तव्यौ तयोर्बंधव्यत्वाद्बंधफलत्वाद्वा तदश्रद्धाने बंधस्य श्रद्धानानुपपत्तेरसंभवादफलत्वाच्चेति कश्चित् । तदसदित्याह,—

पुण्यपापपदार्थौ तु बंधास्रवविकल्पगौ । श्रद्धातव्यौ न भेदेन सप्तभ्योतिप्रसंगतः ॥ ८ ॥

न हि पुण्यपापपदार्थौ बंधव्यौ जीवाजीवबंधव्यवत्, नापि बंधफल सुखदु खाद्यनुभवनात्मकनिर्जरा-

वत् । किं तर्हि ? बंधविकल्पौ । पुण्यपापबंधभेदेन बंधस्य द्विविधोपदेशात् । तद्धेतुत्वास्रवविकल्पौ वा सूत्रितौ । ततो न सप्तभ्यो जीवादिभ्यो भेदेन श्रद्धातव्यौ । तथा तयो श्रद्धानेतिप्रसंगात् । संवरविकल्पानां गुप्त्यादीनां निर्जराविकल्पयोश्च यथाकालौपक्रमिकानुभवनयोः संवरनिर्जराभ्यां भेदेन श्रद्धातव्यतानुपगात् । नन्वेवं जीवाजीवाभ्यां भेदेन नास्रवादय श्रद्धेयास्तद्विकल्पत्वात् अन्यथातिप्रसंगादिति न चोद्य, तेषां तद्विकल्पत्वेपि सार्वकत्वेन भिदा श्रद्धेयत्वोपपत्ते. ॥

बंधो मोक्षस्तयोर्हेतू जीवाजीवौ तदाश्रयौ । ननु सूत्रे पठेवैते वान्याः सार्वत्ववादिना ॥ ९ ॥

जीवाजीवौ बंधमोक्षौ तद्धेतु च तत्त्वमिति सूत्र वक्तव्य सकलप्रयोजनार्थसंग्रहात्, बंधस्य हि हेतुरास्रवो मोक्षस्य हेतुर्द्विविकल्प. संवरनिर्जराभेदादिति न कश्चिदसंग्रहस्तत्त्वस्य मोक्षहेतुविकल्पयो पृथगभिधाने बंधास्रवविकल्पयोरपि पुण्यपापयो पृथगभिधानप्रसंगादिति चेत्,—

सत्यं किं त्वाश्रयस्यैव बंधहेतुत्वसंविदे । मिथ्यादृगादिभेदस्य वचो युक्तं परिस्फुटम् ॥१०॥
मोक्षसंपादिके चोक्ते सम्यक् संवरनिर्जरे । रत्नत्रयादतेन्यस्य मोक्षहेतुत्वहानये ॥ ११ ॥
तेनानागतबंधस्य हेतुध्वंसाद्विमुच्यते । संचितस्य क्षयाद्वेति मिथ्यावादो निराकृतः ॥ १२ ॥
संचितस्य स्वयं नाशादेष्यद्बंधस्य रोधकः । एकः कश्चिदनुष्ठेय इत्येके तदसंगतम् ॥ १३ ॥
निर्हेतुकस्य नाशस्य सर्वथानुपपत्तितः । कार्योत्पादवदन्यत्र विस्रसा परिणामतः ॥ १४ ॥
यतश्चानागतायौघनिरोधः क्रियतेऽमुना । तत एव क्षयः पूर्वपापौघस्येत्यहेतुकः ॥ १५ ॥
सन्नप्यसौ भवत्येन मोक्षहेतुः स संवरः । तयोरन्यतरस्यापि वैकल्ये मुक्त्ययोगतः ॥ १६ ॥
एतेन संचिताशेषकर्मनाशे विमुच्यते । भविष्यत्कर्मसंरोधापायेपीति निराकृतम् ॥ १७ ॥
एवं प्रयोजनापेक्षाविशेषादास्रवादयः । निर्दिश्यंते मुनीशेन जीवाजीवात्मका अपि ॥ १८ ॥

बंधमोक्षौ तद्धेतू च तत्त्वमिति सूत्रं वाच्य जीवाजीवयोर्बंधमोक्षोपादानहेतुत्वादास्रवस्य बंधसहकारिहेतुत्वात् संवरनिर्जरयोर्मोक्षसहकारिहेतुत्वात् तावता सर्वतत्त्वसंग्रहादिति येप्याहुस्तेप्यनेनैव निराकृता । आस्रवादीनां पृथगभिधाने प्रयोजनाभिधानात्, जीवाजीवयोश्चानभिधाने सौगतादिमतव्यवच्छेदानुपपत्ते ॥

जीवादीनामिह ज्ञेयं लक्षणं वक्ष्यमाणकम् । तत्पदानां निरुक्तिश्च यथार्थानतिलंघनात् ॥१९॥

जीवस्य उपयोगलक्षणः, सामर्थ्यादजीवस्यानुपयोग, आस्रवस्य कायवाङ्मनःकर्मात्मको योग, बंधस्य कर्मयोग्यपुद्गलादान, संवरस्यास्रवनिरोध, निर्जराया कर्मैकदेशविप्रमोक्ष, मोक्षस्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्ष इति वक्ष्यमाण लक्षण जीवादीनामिह युक्त्यागमाविरुद्धमवबोद्धव्य । निर्वचनं च जीवादिपदानां यथार्थानतिक्रमात् । तत्र भावप्राणधारणापेक्षाया जीवत्यजीवीज्जीविष्यतीति वा जीव, न जीवति नाजीवीत् न जीविष्यतीत्यजीव, आस्रवत्यनेनास्रवणमात्र वास्रव., बध्यतेनेन बंधमात्र वा बंध, संव्रियतेनेन संवरणमात्र वा संवर, निर्जीर्यतेनया निर्जरणमात्र वा निर्जरा, मोक्ष्यतेनेन मोक्षणमात्र वा मोक्ष, इति करणभावापेक्षया ॥

क्रमो हेतुविशेषात्स्याद् द्वंद्ववृत्ताविति स्थितेः । जीवः पूर्वं विनिर्दिष्टस्तदर्थत्वाद्वचोविधेः २०
तदुपग्रहहेतुत्वादजीवस्तदनंतरम् । तदाश्रयत्वतस्तस्मादास्रवः परतः स्थितः ॥ २१ ॥
बंधश्चास्रवकार्यत्वात्तदनंतरमीरितः । तत्प्रतिध्वंसहेतुत्वादजीवस्तदनंतरम् ॥ २२ ॥
संवरे सति संभूतेर्निर्जरायास्ततः स्थितिः । तस्या [illegible] प्रोक्तस्तदनंतरमेव सः ॥ २३ ॥

जीवादिपदानां द्वंद्ववृत्तौ यथोक्त. [illegible] । तत्र जीवस्यादौ

वचन तत्त्वोपदेशस्य जीवार्थत्वात् । प्रधानार्थस्तत्त्वोपदेश इत्ययुक्त, तस्याचेतनत्वात् तत्त्वोपदेशेनानुग्रहासभवात् घटादिवत् । सतानार्थ स इत्यप्यसार, तस्यावस्तुत्वेन तदनुग्राह्यत्वायोगात् । निरन्वयक्षणिकचित्तार्थस्तत्त्वोपदेश इत्यप्यसभाव्य, तस्य सर्वथा प्रतिपाद्यत्वानुपपत्ते । सकेतग्रहणव्यवहारकालान्वयिन प्रतिपाद्यत्वप्रतीते । चैतन्यविशिष्टकार्यार्थस्तत्त्वोपदेश इति चेत्, तच्चैतन्य कायात्तत्त्वातरमतत्त्वातर वा ? प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता, बध प्रत्येकतामापन्नयो कायचैतन्ययोर्व्यवहारनयाज्जीवव्यपदेशसिद्धे । निश्चयनयात्तु चैतन्यार्थ एव तत्त्वोपदेश, चैतन्यशून्यस्य कायस्य तदर्थत्वाघटनात् । द्वितीयपक्षे तु कायानर्थांतरभूतस्य चैतन्यस्य कायत्वात्काय एव तत्त्वोपदेशेनानुगृह्यत इत्यापन्न, तच्चायुक्तमतिप्रसगात् । ततो जीवार्थ एव तत्त्वोपदेश इति नासिद्धो हेतु । जीवादनतरमजीवस्याभिधान तदुपग्रहहेतुत्वात् । धर्माधर्माकाशपुद्गलाख्यजीवविशेषा असाधारणगतिस्थित्यवगाहवर्तनादिशरीराद्युपग्रहहेतवो वक्ष्यते । द्रव्यास्रवस्याजीवविशेषपुद्गलात्मककर्मास्रवत्वादजीवानतरमभिधान, भावास्रवस्य जीवाजीवाश्रयत्वाद्वा तदुभयानतर । सत्यास्रवे बधस्योत्पत्तेस्तदनतर तद्वचन, आस्रवबधप्रतिध्वसहेतुत्वात् सवरस्य तत्समीपे ग्रहण, सति सवरे परमनिर्जरोपपत्तेस्तदतिके निर्जरावचन, सत्या निर्जराया मोक्षस्य घटनात्तदनतरमुपादान । मोक्षपरमनिर्जरयोरविशेष इति चेतसि मा कृथा, परमनिर्जरणस्यायोगकेवलिचरमसमयवर्तित्वात्तदनतरसमयवर्तित्वाच्च मोक्षस्य । य एवात्मन कर्मबधविनाशस्य काल स एव केवलस्यात्स्यमोक्षोत्पादस्येति चेत् न, तस्यायोगकेवलिचरमसमयत्वविरोधात् पूर्वस्य समयस्यैव तथात्वापत्ते । तस्यापि मोक्षत्वे तत्पूर्वसमयस्येति सत्ययोगकेवलिचरमसमयो व्यवतिष्ठेत । न च तस्यैव मोक्षत्वे अतीतगुणस्थानत्व मोक्षस्य युज्यते चतुर्दशगुणस्थानात पातित्वानुपगात् । लोकाग्रस्थानसमयवर्तिनो मोक्षस्यातीतगुणस्थानत्व युक्तमेवेति चेत्, परमनिर्जरातोऽन्यत्वमपि तस्यास्तु निश्चयनयादस्यैव मोक्षत्वव्यवस्थानात् । तत सूक्तो जीवादीना क्रमो हेतुविशेष ॥ किं पुनस्तत्त्वमित्याह,—

तस्य भावो भवेत्तत्त्व सामान्यादेकमेव तत् । तत्समानाश्रयत्वेन जीवादीना बहुत्ववाक्॥२४॥
भावस्य तद्वतो भेदात् कथचिन्न विरुध्यते । व्यक्तीना च बहुत्वस्य ख्यापनार्थत्वत सदा २५

तस्य भावस्तत्त्वमिति भावसामान्यस्यैकत्वात्समानाधिकरणतया निर्दिश्यमानाना जीवादीना बहुत्ववचन विरुध्यत इति चेत् न, भावतद्वतो कथचिदभेदादेकानेकयोरपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् सदसती तत्त्वमिति जातेरेकत्ववत् सर्वदा व्यक्तीना बहुत्वख्यापनार्थत्वाच्च तयोरेकवचनबहुवचनाविरोध प्रत्येतव्य ॥

जीवत्व तत्त्वमित्यादि प्रत्येकमुपवर्ण्यते । ततस्तेनार्यमाणोऽय तत्त्वार्थ सकलो मतः ॥ २६ ॥

तस्य जीवस्य भावो जीवत्व, अजीवस्य भावो अजीवत्व, आस्रवस्य भाव आस्रवत्व, बधस्य भावो बधत्व, सवरस्य भाव सवरत्व, निर्जराया भावो निर्जरात्व, मोक्षस्य भावो मोक्षत्व । तत्त्वमिति प्रत्येकमुपवर्ण्यते, सामान्यचोदनाना विशेषेष्ववस्थानप्रसिद्धे । तथा च जीवत्वादिना तत्त्वेनार्यत इति तत्त्वार्थो जीवादि सकलो मत श्रद्धानविषय ॥

जीव एवात्र तत्त्वार्थ इति केचित्प्रचक्षते । तदयुक्तमजीवस्याभावे तत्सिद्ध्ययोगतः ॥ २७ ॥
परार्था जीवसिद्धिर्हि तेषा स्याद्वचनात्मिका । अजीवो वचन तस्य नान्यथान्येन वेदनम् २८

अस्त्यजीव परार्थजीवसाधनान्यथानुपपत्ते । परार्थजीवसाधन च स्यादजीवश्च न स्यादिति न शकनीय, तस्य वचनात्मकत्वाद्वचनस्याजीवत्वात् जीवत्वे परेण सवेदनानुपपत्ते । स्वार्थस्यैव जीव-

साधनस्य भावात् परार्थं जीवसाधनमसिद्धमिति चेत्, कथं परेण तत्त्वप्रत्यायनं? तदभावे कथं केचित्प्रतिपादकास्तत्त्वस्य परे प्रतिपाद्यास्तेषामिति प्रतीतिः स्यात् ॥

न जीवा बहवः संति प्रतिपाद्यप्रतिपादकाः । भ्रांतेरन्यत्र मायादिदृष्टजीववदित्यसत् ॥२९॥

एक एव हि परमात्मा प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपतयानेको वा प्रतिभासते अनाद्यविद्याप्रभावात् । न पुनर्बहवो जीवाः सन्ति भ्रांतेरन्यत्र मायास्वप्नादिजीववत् तेषां पारमार्थिकतानुपपत्तेः । तथाहि । जीवबहुत्वप्रत्ययो मिथ्या बहुत्वप्रत्ययत्वात् स्वप्नादिदृष्टजीवबहुत्वप्रत्ययवदिति कश्चित्, तदनालोचितवचनम् ॥

अद्वयस्यापि जीवस्य विभ्रांतत्वानुषंगतः । एकोऽहमिति संवित्तेः स्वप्नादौ भ्रमदर्शनात् ॥३०॥

शक्यं हि वक्तुं जीवैकत्वप्रत्ययो मिथ्या एकत्वप्रत्ययत्वात् स्वप्नैकत्वप्रत्ययवदिति । एकत्वप्रत्ययश्च स्यान्मिथ्या च न स्याद्विरोधाभावात् । कस्यचिदेकत्वप्रत्ययस्य मिथ्यात्वदर्शनात् सर्वस्य मिथ्यात्वसाधनेतिप्रसंगादिति चेत् समानमन्यत्र ॥

व्यभिचारविनिर्मुक्तेः संविन्मात्रस्य सर्वदा । न भ्रांततेति चेत्सिद्धा नानासंतानसंविदः ॥३१॥
यथैव मम संवित्तिमात्रं सत्यं व्यवस्थितम् । स्वसंवेदनसंवादात्तथान्येषामसंशयम् ॥ ३२ ॥

बहुत्वप्रत्ययवदेकत्वप्रत्ययोपि मिथ्यास्तु तस्य व्यभिचारित्वात् स्वप्नादिवत् । स्वसंविन्मात्रस्य तु परमात्मनो निरुपाधेर्व्यभिचारविनिर्मुक्तत्वात् सर्वदा सवादान्न मिथ्यात्वमिति वदता सिद्धाः स्वसंविदात्मनो नानासंतानाः । स्वस्येव परेषामपि संविन्मात्रस्याव्यभिचारित्वात् । तथाहि । नानासंतानसंविदः सत्याः सर्वदा व्यभिचारविनिर्मुक्तत्वात् स्वसंविदात्मवदिति न मिथ्या प्रतिपाद्यप्रतिपादकाः, यतः परार्थं जीवसाधनमभ्रांतं न सिध्येत् ॥

अन्ये त्वत्तो न संतीति स्वस्य निर्णीत्यभावतः । नान्ये मत्तोपि संतीति वचने सर्वशून्यता ३३
तस्याप्यन्यैरसंवित्तेर्विशेषाभावतोन्यथा । सिद्धं तदेव नानात्वं पुंसां सत्यसमाश्रयम् ॥ ३४ ॥

मत्तोन्येपि निरुपाधिकं स्वरूपमात्रमव्यभिचारि संविदंतीति निर्णीतेरसंभवात् तत्र प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेरव्यभिचारिणो लिंगस्याभावादनुमानानुत्थानादिति वचने सर्वशून्यतापत्तिः । त्वत्संविदोपि तथान्यैर्निश्चेतुमशक्तेः सर्वथा विशेषाभावात् । यदि पुनरपरैरनिश्चयेपि तथा स्वसंविदः स्वयं निश्चयात् सत्यत्वसिद्धिस्तदा त्वया निश्चेतुमशक्यानामपि तथा परसंविदां सत्यत्वसिद्धेः सिद्धं पुंसां नानात्वं पारमार्थिकम् ॥

आत्मानं संविदंत्यन्ये न वेति यदि संशयः । तदा न पुरुषाद्वैतनिर्णयो जातु कस्यचित् ॥३५॥

मत्तः परेप्यात्मानं स्वसंविदतो न सत्येवेति निर्णये हि कस्यचित्पुरुषाद्वैते निर्णयो युक्तो न पुनः संशये तत्रापि संशयप्रसंगात् । "पुरुष एवेदं सर्वं" इत्यागमात्पुरुषाद्वैतसिद्धिरिति चेत् "सत्यनताजीवा" इत्यागमान्नानाजीवसिद्धिरस्तु । पुरुषाद्वैतविधिस्त्वागमेन प्रकाशनात् प्रत्यक्षस्यापि विधातृतया स्थितस्य तत्रैव प्रवृत्तेस्तेन तस्याविरोधात् ततः पुरुषाद्वैतनिर्णय इति चेत्, नानात्वागमस्यापि तेनाविरोधान्नानाजीवनिर्णयोऽस्तु । तथाहि,—

आहुर्विधातृप्रत्यक्षं न निषेद्धृविपश्चितः । न नानात्वागमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ ३६ ॥
तेनानिषेधतेऽन्यस्याभावाभावात् कथंचन । सशीतिगोचरत्वाद्धान्यस्याभावाविनिश्चयात् ॥३७॥

भवतु नाम विधातृप्रत्यक्षमनिषेद्धृ च तथापि तेन नानात्वविधायिनो नागमस्य विरोधः संभवत्येकत्वविधायिन इव विधायकत्वाविशेषात् । कथमेकत्वमनिषेधत्प्रत्यक्षं नानात्वमात्मनो विदधातीति

चेत्, नानात्वमनिषेधदेकत्व कथ विदधीत? तस्यैकत्वविधानमेव नानात्वप्रतिषेधकत्वमिति चेत्, नानात्वविधानमेवैकत्वनिषेधनमस्तु । किं पुन प्रत्यक्षमात्मनो नानात्वस्य विधायकमिति चेत् तदेकत्वस्य किं? न ह्यस्मदादिप्रत्यक्षमिंद्रियज मानस वा स्वसवेदनमेक एवात्मा सर्व इति विधातु समर्थ नानात्मभेदेषु तस्य प्रवृत्ते । योगिप्रत्यक्ष समर्थमिति चेत्, पुरुषनानात्वमपि विधातु तदेव समर्थमस्तु तत्पूर्वकागमश्चेत्यविरोध । स्वसंवेदनमेवास्मदादे स्वैकत्वस्य विधायकमिति चेत्, तथान्येषा स्वैकत्वस्य तदेव विधायकमनुमन्यता । कथ?

यथैव च ममाध्यक्षं विधातृ न निषेधृ वा । प्रत्यक्षत्वात्तथान्येषामन्यथैतत्तथा कुतः ॥ ३८ ॥

परेषा प्रत्यक्ष स्वस्य विधायक परस्य न निषेधक वा प्रत्यक्षत्वान्मम प्रत्यक्षवत् । विपर्ययो वा अतिप्रसगविपर्ययाभ्या प्रत्यात्मस्वसवेदनस्यैकत्वविधायित्वासिद्धेरात्मबहुत्वसिद्धिरात्मैकत्वासिद्धिर्वा । न च विधायकमेव प्रत्यक्षमिति नियमोस्ति, निषेधकत्वेनापि तस्य प्रतीयमानत्वात् । तथाहि,—

विधात्रहं सदैवान्यनिषेद्धृ न भवाम्यहम् । स्वयं प्रत्यक्षमित्येवं वेत्ति चेन्न निषेद्धृकम् ॥ ३९ ॥

विधातृ च नान्यनिषेद्धृप्रत्यक्षमिति न प्रमाणातरान्निश्चयो द्वैतप्रसगात् । स्वत एव यथा निश्चये सिद्ध तस्य निषेधकत्व परस्य निषेद्धृह न भवामीति स्वय प्रतीते ॥

सति सत्वात्ततो नाना जीवाः साध्यक्षसिद्धयः । प्रतिपाद्याः परेषा ते कदाचित्प्रतिपादकाः ४०

यतश्चैव प्रमाणतो नानात्मन सिद्धास्ततो न तेषा प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावो मिथ्या येन परार्थं जीवसाधनमसिद्ध स्यात् ॥

परार्थे निर्णयोपायो वचनं चास्ति तत्त्वतः । तच्च जीवात्मक नेति तद्वदन्यच्च किं न नः ॥ ४१ ॥

न ह्युपायापाये परार्थसाधन सिध्यति तस्योपेयत्वादन्यथातिप्रसक्तेरिति । तस्योपायोस्ति वचनमन्यथानुपपत्तिलक्षणलिंगप्रकाशक जीवात्मकमेव तदित्ययुक्त, प्रतिपादकजीवात्मकत्वे तस्य प्रतिपाद्याद्यसवेद्यत्वापत्ते । प्रतिपाद्यजीवात्मकत्वे प्रतिपादकाद्यसवेद्यतानुषक्ते , सत्यजीवात्मकत्वे प्रतिपाद्यप्रतिपादकासवेद्यत्वासगात् । प्रतिपादकाद्यशेषजीवात्मकत्वे तदनेकत्वे विरोधादेकवचनात्मकत्वेन तेषामेकत्वसिद्धे । सत्यमेक एवात्मा प्रतिपादकादिभेदमास्तिघ्नुते अनाद्यविद्यावशादित्यप्युक्तोत्तरप्रायमात्मनानात्वसाधनात् । कथ चात्मन सर्वैकत्वे प्रतिपादकस्यैव तत्र सप्रतिपत्तिर्न तु प्रतिपाद्यस्येति प्रतिपद्येमहि । तस्यैव वा विप्रतिपत्तिर्न पुन प्रतिपादकस्येति तथा तद्भेदस्यैव सिद्धे । यदि पुनरविद्याप्रभेदात्तथा विभागस्तदा साप्यविद्या प्रतिपादकगता कथ प्रतिपाद्यादिगता न स्यात्? तद्गता वा प्रतिपादकगता तदभेदेपीति साश्चर्य नश्चेत । प्रतिपादकगतेयमविद्या प्रतिपाद्यादिगतेयमिति च विभागसप्रत्ययोनाद्यविद्याकृत एवेति चेत्, किमिदानीं सर्वोप्यविद्याप्रपच । सर्वात्मगतत्वस्त्वोस्तु सोप्यविद्यावशात्तथेति चेत्, तर्हि तत्त्वतो न कश्चिदविद्याप्रपच इति न तत्कृतो विभाग । परमार्थत एव प्रतिपादिकादिजीवविभागस्य सिद्धे । ततो नैकात्मव्यवस्थान येन *वचसोशेषजीवात्मकत्वे यथोक्तो दोषो न भवेदिति* न जीवात्मक वचन । तद्वच्छरीरादिकमप्यजीवात्मकमसाक प्रसिध्यत्येव ॥

बाह्येंद्रियपरिच्छेद्यः शब्दो नात्मा यथैव हि । तथा कार्यादिरर्थोपि तदजीवोस्ति वस्तुतः ४२

न केवल प्रतिपादकस्य शरीर लिप्यक्षरादिक वा परप्रतिपत्तिसाधन वचनवत् साक्षात् परसवेद्यत्वादजीवात्मक । किं तर्हि? बाह्येंद्रियग्राह्यत्वाच्च । जीवात्मकत्वे तदनुपपत्तेरिति सूक्त परार्थसाधनान्यथानुपपत्तेरजीवास्तित्वसाधनम् ॥

योपि ब्रूते पृथिव्यादिरजीवोध्यक्षनिश्चितः । तत्त्वार्थ इति तस्यापि प्रायशो दत्तमुत्तरम् ॥४३॥

अस्ति जीव स्वार्थाजीवसाधनान्यथानुपपत्ते पृथिव्यादिरजीव एव तत्त्वार्थ इति न स्वय साधनमतरेण निश्चेतुमर्हति कस्यचिदसाधनस्य निश्चयायोगात् । सत्त्वात्तथा निश्चय इति चेत् न, तस्याचेतनत्वात् चेतनत्वे तत्त्वातरत्वसिद्धेस्तस्यैव जीवत्वोपपत्ते । स्यान्मतमजीवविवर्तविशेषश्चेतनात्मक प्रत्यक्ष न पुनर्जीव इति । तदसत् । चेतनाचेतनात्मकयोर्विवर्तविवर्तिभावस्य विरोधात् परस्पर विजातीयत्वाज्जलानलवत् । सुवर्णरूप्यवद्विजातीयत्वेपि तद्भाव स्यादिति चेन्न, तयो पार्थिवत्वेन सजातीयत्वात् लोहत्वादिभिश्च तर्हि चेतनयो सत्त्वादिभि सजातीयत्वात्तद्भावो भवत्विति चेन्न भवतो जलानलाभ्यामनेकातात् । तयोरद्रव्यातरत्वात्तद्भाव इति चेन्न, असिद्धत्वात् । तयोरपि द्रव्यातरत्वस्य निर्णयात्तद्भावायोगात् । निर्णेष्यते हि लक्षणभेदाच्चेतनाचेतनयोर्द्रव्यातरत्वमिति न तयोर्विवर्तविवर्तिभावो येन चेतनात्मक प्रत्यक्ष जीवद्रव्यस्वरूप न स्यात् । प्रायेण दत्तोत्तर च चेतनस्याद्रव्यातरत्ववचनमिति न जीवमतरेण स्वार्थजीवसाधनमुपपद्यते । एतेन स्मृतिप्रत्यभिज्ञानानुमानादिक गौणपृथिव्याद्यजीवसाधनं स्वार्थं जीवमतरेणानुपपन्नमिति निवेदित, तस्यापि चेतनद्रव्यस्वरूपत्वाविशेषात् प्रधानादिरूपतया तस्य प्रतिविहितत्वात् ॥

न कायादिक्रियारूपो जीवस्यास्त्यास्रवः सदा । निःक्रियत्वाद्यथा व्योम्न इत्यसत्तदसिद्धितः ४४
क्रियावान् पुरुषोसर्वगतद्रव्यत्वतो यथा । पृथिव्यादिः स्वसवेद्यं साधनं सिद्धमेव नः ॥ ४५ ॥

न हि क्रियावत्त्वे साध्ये पुरुषस्यासर्वगतद्रव्यत्व साधनमसिद्ध तस्य स्वसवेद्यत्वात् पृथिव्यादिवत् । आत्मसर्वगतद्रव्यत्वेनात्मन सवेदनमिति चेत् न, बाधकाभावात् । सर्वगत आत्माऽमूर्तत्वादाकाशवदित्येतद्बाधकमिति चेन्न, अस्य प्रतिवादिना कालेनानेकातात् । कालोपि सर्वगतस्तत एव तद्वदिति नात्र पक्षस्यानुमानागमबाधितत्वम् । तथाहि । आत्मा कालश्चासर्वगतो नानाद्रव्यत्वात् पृथिव्यादिवत् । कालो नानाद्रव्यत्वेनासिद्ध इति चेन्न, युगपत्परस्परविरुद्धनानाद्रव्यक्रियोत्पत्तौ निमित्तत्वात्तद्वत् । खेन व्यभिचारीद साधनमिति चेन्न, तस्यावगाहनक्रियामात्रत्वेन प्रसिद्धेस्तत्रानिमित्तत्वात् । निमित्तत्वे वा परिकल्पनानर्थक्यात् तत्कार्यस्याकाशादेवोत्पत्तिघटनात् परापरत्वपरिणामक्रियादीनामाकाशनिमित्तकत्वविरोधादवगाहनवत् परापरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययलिंग कालोन्य एवाकाशादिति चेत्, स्यादेव यदि परत्वादिप्रत्ययनिमित्तत्वमाकाशस्य विरुध्येत । शब्दलिंगत्वादाकाशस्य तन्निमित्तत्व विरुध्यत एवेति चेन्न, एकस्यापि नानाकार्यनिमित्तत्वेन दर्शनात् स्वयमीश्वरस्य तथाभ्युपगमाच्च । यदि पुनरीशस्य नानार्थसिसृक्षाभिसबधान्नानाकार्यनिमित्तत्वमविरुद्ध तदा नभसोपि नानाशक्तिसबधात्तदविरुद्धमस्तु विशेषाभावात् । तथा चात्मादिकालाद्यशेषद्रव्यकल्पनमनर्थक तत्कार्याणामाकाशेनैव निर्वर्तयितु शक्यत्वात् । अथ परस्परविरुद्धबुद्ध्यादिकार्याणा युगपदेकद्रव्यनिवर्त्यत्वविरोधात्तन्निमित्तानि नानात्मादिद्रव्याणि कल्प्यते तर्हि नानाद्रव्यक्रियाणामन्योन्यविरुद्धाना सकृदेककालद्रव्यनिमित्तत्वानुपपत्तेस्तन्निमित्तानि नानाकालद्रव्याण्यनुमन्यध्व । तथा च नासिद्ध नानाद्रव्यत्वमात्मकालयोरसर्वगतत्वसाधन । नापि पृथिव्यादिदृष्टात साधनधर्मविकल पृथिव्यप्तेजोवायूना धारणक्लेदनपचनस्पदनलक्षणपरस्परविरुद्धक्रियानिमित्तत्वेन सकृदुपलभ्यमानत्वात् । नापि साध्यधर्मविकलस्तेषा कथचिन्नानाद्रव्यत्वसिद्धेरित्यनुमानविरुद्ध पक्ष कालात्मसर्वगतत्वासाधन, लोकाकाशप्रदेशेषु प्रत्येकमेकैकस्य कालाणोरवस्थानाद्रत्नराशिवत् कालाणवोऽसख्याता स्वय वर्तमानानामर्थाना निमित्तहेतव इत्यागमविरुद्ध पक्ष च । न चायमागमोप्र-

माण सर्वथाप्यसभवद्वाधकत्वादात्मादिप्रतिपादकागमवत्। तत सिद्धमसर्वगतद्रव्यत्वमात्मन क्रियावत्त्व साधयत्येव। कालाणुनानैकांतिकमिति चेन्न, तत्रासर्वगतद्रव्यत्वस्याभावात्। सर्वगतद्रव्यत्वप्रतिषेधे हि तत्सदृशेन्यत्र सक्रनानादेशसधर्मिणि समत्ययो न पुनर्निरंशे कालाणौ। 'नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिरिति वचनात्, प्रसज्यप्रतिषेधानाश्रयणात्। असंख्येयभागादिषु जीवानामिति जीवावगाहस्य नानालोकाकाशप्रदेशवर्तितया वक्ष्यमाणत्वात्। तथा च कतिपयप्रदेशव्यापिद्रव्यत्वादिति हेत्वर्थ प्रतिष्ठित। न च कालाणु स्याद्वादिना कतिपयप्रदेशव्यापिद्रव्य यतस्तेन हेतोर्व्यभिचार। कालादन्यत्वे सत्यसर्वगतद्रव्यत्वादिति स्पष्ट साधनव्यभिचारि वाच्यमिति चेन्न किंचिदनिष्टमीदृगर्थस्य हेतोरिष्टत्वात्। परेषा तु कालस्य सर्वगतद्रव्यत्वेनाभिप्रेतत्वात्तेन व्यभिचारचोदनस्यासभवाद्वार्तिके तथा विशेषणाभाव। एव च निरवद्यात्साधनादात्मन क्रियावत्त्वसिद्धे कायादिक्रियारूपोऽस्यास्रव प्रसिध्यत्येव। कायालबनाया जीवप्रदेशपरिस्पदनक्रियाया कायालवत्वाद्वागालबनाया वागाश्रयत्वान्मनोवर्गणालबनाया मनसाश्रयत्वात्॥

बंधः पुंधर्मतां धत्ते द्विष्ठत्वान्न प्रधानके। केवलेऽसंभवात्तस्य धर्मोसौ नावधार्यते॥ ४६॥

न हि प्रधानस्यैव धर्मो बध समवति तस्य द्विष्ठत्वादिति। जीवस्यापि धर्म सोवधार्यते सर्वथा पुरुषस्य बधाभावे बधफलानुभवनायोगाद्बधवत्। प्रकृतिससर्गाद्बधफलानुभवन तस्येति चेत्, स एव बधविवर्तात्मिकया प्रकृत्या ससर्गे पुरुषस्य बध। इति सिद्ध कथचित्पुरुषधर्म ससर्गस्य द्विष्ठत्वात्॥

संवरो जीवधर्मः स्यात् कर्तृस्थो निर्जरापि च। मोक्षश्च कर्मधर्मोपि कर्मस्थो न्बधवन्मतः॥४७॥
धर्मिधर्मात्मकं तत्त्वं सप्तभेदमितीरितम्। श्रद्धेयं ज्ञेयमाध्येयं मुमुक्षोर्नियमादिह॥ ४८॥

जीवाजीवौ हि धर्मिणौ तद्धर्मास्त्वास्रवादय इति धर्मिधर्मात्मक तत्त्व सप्तविधमुक्त मुमुक्षोरवश्य श्रद्धेयत्वाद्विज्ञेयत्वादाध्येयत्वाच्च सम्यग्दर्शनज्ञानध्यानविषयत्वान्निर्विषयसम्यग्दर्शनाद्यनुपपत्तेस्तद्विषयातरस्यासभवात्। समवे तत्रैवातर्भावात्॥

न च तत्त्वांतराभावस्तत्त्वमष्टममासजेत्। सप्ततत्त्वास्तितारूपो ह्येषोऽन्यस्याप्रतीतितः॥ ४९॥
तत्त्वं सतश्च सद्भावोऽसतोऽसद्भाव इत्यपि। वस्तुन्येव द्विधा वृत्तिर्व्यवहारस्य वक्ष्यते॥५०॥
यथा हि सति सत्त्वेन वेदनं सिद्धमजसा। तथा सदंतरे सिद्धमसत्त्वेन प्रवेदनम्॥ ५१॥
असद्रूपप्रतीतिर्हि नावस्तुविषया क्वचित्। भावांशविषयत्वात् स्यात् सितत्वादिप्रतीतिवत्॥५२॥
भावांशोसत्सदाभावविशेषणतयेक्षणात्। सर्वथाभावनिर्मुक्तस्यादृष्टेः पाटलादिवत्॥ ५३॥

न ह्यभाव सर्वथा तुच्छ प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा प्रतीयते यतोस्य सर्वदा भावविशेषणतया दर्शनमप्रसिद्ध स्यात् तत्प्रसिध्यदभावस्य भावांशत्व साधयति सितत्वादिवत्। ततो न क्वचिदवस्तुनि कस्यचिदसत्त्वप्रतीतिर्वस्तुन्येव तत्प्रतीतेस्तत्त्वांतराभावस्य सप्ततत्त्व (?) सिद्धेरन्यमतत्वासभावनैवेति सर्वसग्रह॥

प्रमाणादय एव स्युः पदार्थाः षोडशेति तु। ब्रुवाणानां न सर्वस्य संग्रहो व्यवतिष्ठते॥५४॥
तत्रानध्यवसायस्य विपर्यासस्य वा गतेः। नास्याप्रमाणरूपस्य प्रमाणग्रहणाद्गतिः॥ ५५॥
सशीतिवत्प्रमेयांतर्भावे तत्त्वद्वयं भवेत्। संशयादेः पृथग्भावे पृथग्भावोस्य किं ततः॥५६॥
प्रमाणविधिसामर्थ्यादप्रमाणगतौ यदि। तत्रानध्यवसायादेरंतर्भावो विरुध्यते॥ ५७॥
संशयस्य तदात्रैव नांतर्भावः किमिष्यते। प्रमाणभावरूपत्वाविशेषात्तस्य सर्वथा॥ ५८॥

प्रमाणवृत्तिहेतुत्वात् संशयश्चेत् पृथक्कृतः । तत एव विधीयेत जिज्ञासादिस्तथा न किम् ॥५९
अभावस्याविनाभावसंबंधादेरसंग्रहात् । प्रमाणादिपदार्थानामुपदेशो न दोषजित् ॥ ६० ॥
द्रव्यादिषट्पदार्थानामुपदेशोपि तादृशः । सर्वार्थसंग्रहाभावादनाप्तोपज्ञमित्यतः ॥ ६१ ॥
सूत्रेवधारणाभावाच्छेपार्थस्यानिराकृतौ । तत्त्वेनैकेन पर्याप्तमुपदिष्टेन धीमताम् ॥ ६२ ॥

प्रमाणादिसूत्रे द्रव्यादिसूत्रे वावधारणाभावादनध्यवसायविपर्ययजिज्ञासाद्यविनाभावविशेपणविशेष्यभावप्रागभावादय सगृहीता एवेति सर्वसग्रहे प्रमाण तत्त्व द्रव्य तत्त्वमिति चोपदेश. कर्तव्यस्तेनानवधारणादेव प्रमेयादीना गुणादीना वानध्यवसायादिवत्सग्रहोपपत्तेरित्याकुलत्वादनाप्तमूल एवाय प्रमाणाद्युपदेशो द्रव्याद्युपदेशो वा प्रकृत्याद्युपदेशवत् ॥

नन्वेवं सप्ततत्त्वार्थवचनेनाप्यसंग्रहात् । रत्नत्रयस्य तद्बाध्येप्ययुक्तत्वमितीतरे ॥ ६३ ॥

न हि रत्नत्रय जीवादिष्वतर्भवत्यद्रव्यत्वादास्रवादित्वाभावाच्च । तस्य तत्त्वातरत्वे कथ सप्तैव तत्त्वानि यतो जीवादिसूत्रेण सर्वतत्त्वासग्रहात्, तदप्ययुक्त न भवेदिति केचित् ॥

तदसत्तस्य जीवादिस्वभावत्वेन निर्णयात् । तथा पुण्यास्रवत्वेन संवरत्वेन वा स्थितेः ॥६४॥
जीवाजीवप्रभेदानामनंतत्वेपि नान्यता । प्रसिद्ध्यत्यास्रवादिभ्य इत्यव्याप्त्याद्यसंभवः ॥ ६५ ॥

न हि जीवो द्रव्यमेव पर्याय एव वा येन तत्पर्यायविशेषा. सम्यग्दर्शनादय तद्ग्रहणेन न गृह्यते, द्रव्यपर्यायात्मकस्य जीवत्वस्याभिप्रेतत्वात् । ततो नाद्रव्यत्वेपि रत्नत्रयस्य जीवेंतर्भावाभाव । तथास्रवादित्वाभावोप्यसिद्धस्तस्य पुण्यास्रवत्वेन सवरत्वेन च वक्ष्यमाणत्वात् इति नास्रवादिष्वनतर्भाव । येपि च जीवाजीवयोरनता प्रभेदास्तेपि जीवस्य पुण्यागमस्य हेतव पापागमस्य वा पुण्यपापागमननिरोधिनो वा तद्बधनिर्जरणहेतवो वा मोक्षस्वभावा वा, गत्यतराभावात् । इति नास्रवादिभ्योऽन्यता लभ्यते येनाव्याप्तिरतिव्याप्त्यसभवौ तु दूरोत्सारितावेवेति निरवद्य जीवादिसप्ततत्त्वप्रतिपादक सूत्र, ततस्तदाप्तोपज्ञमेव ॥

नन्वेते जीवादय शब्दब्रह्मणो विवर्ता शब्दब्रह्मैव नाम तत्त्व नान्यदिति केचित् । तेषा कल्पनारोपमात्रत्वात् । तस्य च स्थापनामात्रमेवेत्यन्ये, तेपा द्रव्यात.प्रविष्टत्वात् । तद्व्यतिरेकेणासभवात् द्रव्यमेवेत्येके । पर्यायमात्रव्यतिरेकेण सर्वस्याघटनाद्भाव एवेत्यपरे । तन्निराकरणाय लोकसमयव्यवहारेष्वप्रकृतापाकरणाय प्रकृतव्याकरणाय च संक्षेपतो निक्षेपप्रसिद्ध्यर्थमिदमाह,—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥ ५ ॥

न नाममात्रत्वेन स्थापनामात्रत्वेन द्रव्यमात्रत्वेन भावमात्रत्वेन वा सकरव्यतिरेकाभ्या वा जीवादीना निक्षेप इत्यर्थ ॥ तत्र—

संज्ञाकर्मानपेक्ष्यैव निमित्तातरमिष्टितः । नामानेकविधं लोकव्यवहाराय सूत्रितम् ॥ १ ॥

न हि नाम्नोऽनभिधाने लोके तद्व्यवहारस्य प्रवृत्तिर्घटते येन तन्न सूत्र्यते । नापि तदेकविधमेव, विशेषतोनेकविधत्वेन प्रतीते । किंचिद्धि प्रतीतमेकजीवनाम यथा डित्थ इति, किंचिदनेकजीवनाम यथा यूथ इति, किंचिदेकाजीवनाम यथा घट इति, किंचिदनेकाजीवनाम यथा प्रासाद इति । किंचिदेकजीवैकाजीवनाम यथा प्रतीहार इति, किंचिदेकजीवानेकाजीवनाम यथा काहार इति, किंचिदेकाजीवानेकजीवनाम यथा मदुरेति, किंचिदनेकजीवाजीवनाम यथा नगरमिति प्रतिविषयमवातरभेदाद्बहुधा भिद्यते सव्यवहाराय नाम लोके । तच्च निमित्तातरमनपेक्ष्य सज्ञाकरणं वक्तुरिच्छात प्रवर्तते ॥

किं पुनर्नाम्नो निमित्त किं वा निमित्तातर ? इत्याह,—

नाम्नो वक्तुरभिप्रायो निमित्तं कथितं समम् । तस्मादन्यत्तु जात्यादिनिमित्तांतरमिष्यते ॥ २ ॥
जातिद्वारेण शब्दो हि यो द्रव्यादिषु वर्तते । जातिहेतुः स विज्ञेयो गौरश्व इति शब्दवत् ॥३॥
जातावेव तु यत्संज्ञाकर्म तन्नाम मन्यते । तस्यामपरजात्यादिनिमित्तानामभावतः ॥ ४ ॥
गुणे कर्मणि वा नाम संज्ञा कर्म तथेष्यते । गुणकर्मांतराभावाज्जातेरप्यनपेक्षणात् ॥ ५ ॥
गुणप्राधान्यतो वृत्तो द्रव्ये गुणनिमित्तकः । शुक्लः पाटल इत्यादिशब्दवत्संप्रतीयते ॥ ६ ॥
कर्मप्राधान्यतस्तत्र कर्महेतुर्निबुध्यते । चरति प्लवते यद्वत् कश्चिदित्यतिनिश्चितम् ॥ ७ ॥
द्रव्यांतरमुखे तु स्यात्प्रवृत्तो द्रव्यहेतुकः । शब्दस्तद्द्विविधस्तज्ज्ञैर्निराकुलमुदाहृतः ॥ ८ ॥
संयोगिद्रव्यशब्दः स्यात् कुंडलीत्यादिशब्दवत् । समवायिद्रव्यशब्दो विषाणीत्यादिराश्रितः ९
कुंडलीत्यादय. शब्दा यदि संयोगहेतवः । विषाणीत्यादयः किं न समवायनिबंधनाः॥१०॥
तथा सति न शब्दाना वाच्या जातिगुणक्रियाः । द्रव्यवत्समवायेन स्वसंबंधिषु वर्तनात् ११
यथा जात्यादयो द्रव्ये समवायबलात् स्थिताः। शब्दाना विषयस्तद्वत् द्रव्य तथास्तु किंचन १२
संयोगबलतश्चैव वर्तमान तथेष्यताम् । द्रव्यमात्रे तु संज्ञान नामेति स्फुटमीक्ष्यते ॥ १३ ॥
तेन पंचतयी वृत्तिः शब्दानामुपवर्णिता । शास्त्रकारैर्न बाध्येत न्यायसामर्थ्यसंगता ॥ १४ ॥

वक्तृविवक्षायामेव शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्ते सैव निमित्त न तु जातिद्रव्यगुणक्रियास्तदभावात् । स्वलक्षणेऽध्यक्षतस्तदनवभासनात्, अन्यथा सर्वस्य तावतीना बुद्धीना सकृदुदयप्रसंगात् । प्रत्यक्षपृष्ठभाविन्या तु कल्पनायामवभासमाना जात्यादयो यदि शब्दस्य विषयास्तदा कल्पनैव तस्य विषय इति केचित् । तेऽप्यनालोचितवचना । प्रतीतिसिद्धत्वाज्जात्यादीना शब्दनिमित्ताना वक्तुरभिप्रायनिमित्तातरतोपपत्ते । सदृशपरिणामो हि जातिः पदार्थाना प्रत्यक्षत प्रतीयते विसदृशपरिणामाख्यविशेषवत् । पिंडोयं गौरयं च गौरिति प्रत्ययात् खंडोयं मुंडोयमितिप्रत्ययवत् । भ्रांतोयं सादृश्यप्रत्यय इति चेत् विसदृशप्रत्यय कथमभ्रांत ? सोपि भ्रांत एव स्वलक्षणप्रत्ययस्यैवाभ्रांतत्वात् तस्य स्पष्टाभत्वादविसंवादकत्वाच्चेति चेत्, नाक्षजस्य सादृश्यादिप्रत्ययस्य स्पष्टाभत्वाविशेषादभ्रांतत्वस्य निराकर्तुमशक्ते । सादृश्यवैसदृश्यव्यतिरेकेण स्वलक्षणस्य जातुचिदप्रतिभासनात् । सदृशेतरपरिणामात्मकस्यैव सर्वदोपलंभात् । सर्वतो व्यावृत्तानंशक्षणिकस्वलक्षणस्य प्रत्ययविषयतया निराकरिष्यमाणत्वात् । सविकल्पप्रत्यक्षे सदृशपरिणामस्य स्पष्टमवभासनात् सर्वथा बाधकाभावात् । वृत्तिविकल्पादिदूषणस्यात्रानवतारात् । न हि सदृशपरिणामो विशेषेभ्योत्यत भिन्नो नाप्यभिन्नो येन भेदाभेदैकांतदोषोपपात । कथंचिद्भेदाभेदात् । न च तेषु तस्य कथंचित्तादात्म्यादन्या वृत्तिरेकदेशेन सर्वात्मना वा यत सावयवत्व सादृश्यपरिणामस्य व्यक्त्यतरा वृत्तिर्वा स्यात् । न चास्य सर्वगतत्व येन कर्कादिषु गोत्वादिप्रत्ययसांकर्य, नापि स्वव्यक्तिषु सर्वास्वेक एव येनोत्पित्सुव्यक्तौ पूर्वाधारस्य त्यागेनागमने तस्य नि सामान्यत्व तदत्यागेनागतो सावयवत्व प्रागेव तद्देशेऽस्तित्वे स्वप्रत्ययहेतुत्व प्रसज्यते, विसदृशपरिणामेनेव सदृशपरिणामेनाक्रांताया एवोत्पित्सुव्यक्ते स्वकारणादुत्पत्ते । कथमेव नित्या जातिरुत्पत्तिमद्व्यक्तिवदिति चेत्, द्रव्यार्थादेशादिति ब्रूम । व्यक्तिरपि तथा नित्या स्यादिति चेत् न किंचिदनिष्टं, पर्यायार्थादेशादेव विशेषपर्यायस्य सामान्यपर्यायस्य वा नित्यत्वोपगमात् । नोत्पत्तिमत्सामान्यमुत्पित्सुर्व्यक्ते पूर्वं व्यक्त्यतरे तत्प्रत्ययादिति चेत् । तत एव विशेषोप्युत्पत्तिमान्मा भूत् । पूर्वो विशेष स्वप्रत्ययहेतुरन्य एवोत्पित्सुविशेषादिति चेत्, पूर्वव्यक्तिसामान्यमप्यन्यदस्तु । तर्हि सामान्य समानप्रत्ययविषयो न स्यात् व्यक्त्यात्मकत्वाद्व्यक्तिस्वात्मवदिति

चेत् न, सदृशपरिणामस्य व्यक्ते· कथंचिद्भेदप्रतीतेः । प्रथममेकव्यक्तावपि सदृशपरिणाम· समानप्रत्ययविषय· स्यादिति चेत् न, अनेकव्यक्तिगतस्यैवानेकस्य सदृशपरिणामस्य समानप्रत्ययविषयतया प्रतीते विशेषप्रत्ययविषयतया वैसदृशपरिणामवत् । ननु च प्रतिव्यक्तिभिन्नो यदि सदृशपरिणामः पर सदृशपरिणाममपेक्ष्य समानप्रत्ययविषयस्तदा व्यक्तिरेव परा व्यक्तिमपेक्ष्य तथास्तु विशेषाभावादल सदृशपरिणामकल्पनयेति चेत् न, विसदृशव्यक्तेरपि व्यक्त्यतरापेक्षया समानप्रत्ययविषयत्वप्रसगात् । तथा च दधिकरभादयोपि समाना इति प्रतीयेरन् । ननु चैकस्या गोव्यक्तौ गोत्व सदृशपरिणामो गोव्यक्त्यतरसदृशपरिणाममपेक्ष्य यथा समानप्रत्ययविषयस्तथा सत्त्वादिसदृशपरिणाम कर्कादिव्यक्तिगतमपेक्ष्य स तथास्तु भेदाविशेषात्तदविशेषेपि शक्ति तादृशी तस्य तया किंचिदेव सदृशपरिणाम सन्निधाय तथा न सर्वमिति नियमकल्पनायां दधिव्यक्तिरपि दधिव्यक्त्यतरापेक्ष्य दधित्वप्रत्ययतामियर्तु तादृशशक्तिसधानात्करभादीनपेक्ष्य मासेय इति चेत् सा तर्हि शक्तिर्व्यक्तीना कासाचिदेव समानप्रत्ययत्वहेतुर्यथैका तदा जातिरेवैकसादृश्यवत् । तदुक्त जातिवादिना । "अभेदरूप सादृश्यमात्मभूताश्च शक्तय । जातिपर्यायशब्दत्वमेषामभ्युपवर्ण्यते" इति । अथ शक्तिरपि तासा भिन्ना सैव सदृशपरिणाम इति नाममात्र भिद्यते कथ नियतव्यक्त्याश्रया केचिदेव सदृशपरिणामा समानप्रत्ययविषया इति चेत्, शक्तय कथ काश्चिदेव नियतव्यक्त्याश्रया समानप्रत्ययविषयत्वहेतव² इति सम पर्यनुयोग । शक्तयः स्वात्मभूता एव व्यक्तीना स्वकारणात्तथोपजाता इति चेत् सदृशपरिणामास्तथैव सतु । ननु च यथा व्यक्तय· समाना एता इति प्रत्ययस्तत्समानपरिणामविषयस्तथा समानपरिणामा एते इति तत्र समानप्रत्ययोपि तदपरसमानपरिणामहेतुरस्तु । तथा चानवस्थान । यदि पुन· समानपरिणामेषु स्वसमानपरिणामाभावेपि समानप्रत्ययस्तदा खडादिव्यक्तिषु किं समानपरिणामकल्पनया । नित्यैकव्यापिसामान्यवत्तदनुपपत्तेरिति चेत् कथमिदानीमर्थाना विसदृशपरिणामा विशेषप्रत्ययविषया² स्वविसदृशपरिणामातरेभ्य इति चेदनवस्थान । स्वत एवेति चेत्सर्वत्र विसदृशपरिकल्पनानर्थक्य । स्वकारणादुपजाता सर्वेर्था विसदृशप्रत्ययविषया· स्वभावत एवेति चेत्, समानप्रत्ययविषयास्ते स्वभावत स्वकारणादुपजायमाना किं नानुमन्यते तथा प्रतीत्यपलापे फलाभावात् । केवल स्वस्वभावो विशेषप्रत्ययविषयोर्थाना विसदृशपरिणाम·, समानप्रत्ययविषय सदृशपरिणाम इति व्यपदिश्यते न पुनरव्यपदेश्य· । सामर्थ्य वा तत्तादृशमिति पर्यैते व्यवस्थापयितु युक्त, ततो लोकयात्राया· प्रवृत्त्यनुपपत्ते । सनिवेशविशेषस्तत्प्रत्ययविषयो व्यपदिश्यत इति चेत्, स कथ परिमितास्वेव व्यक्तिषु न पुनरन्यासु स्यात् । स्वहेतुवशादिति चेत् स एव हेतुस्तत्प्रत्ययविषयोस्तु किं सनिवेशेन, सोपि हेतु कुत परिमितास्वेव व्यक्तिषु स्यादिति समान· पर्यनुयोग । स्वहेतोरिति चेत् सोपि कुत इत्यनिष्ठान पर्यैते नित्यो हेतुरुपेयते । अनवस्थानपरिहरणसमर्थ इति चेत् प्रथमत एव सोभ्युपेयता सनिवेशविशेषप्रसवाय । सोपि कुत परिमितास्वेव व्यक्तिषु सनिवेशविशेष प्रसूते न पुनरन्यास्विति वाच्य । स्वभावात्तादृशात्सामर्थ्याद्वा व्यपदेश्यादिति चेत् तर्हि तेन वाग्गोचरातीतेन स्वभावेन सामर्थ्येन वा वचनमार्गावतारिवस्तुनिबधना लोकयात्रा प्रवर्तत इति । समभ्यधायि भर्तृहरिणा । "स्वभावो व्यपदेश्यो वा सामर्थ्य· वावतिष्ठते । सर्वस्यांते यतस्तस्माद्व्यवहारो न कल्पते" इति । तस्माद्वाग्गोचरवस्तुनिबधन लोकव्यवहारमनुरुध्यमानैर्व्यपदेश्यैव जाति· सदृशपरिणामलक्षणा स्फुटमेषितव्या । तत्साध्यस्य कार्यस्य तदधिकरणेन साधयितुमशक्ते । पुरुषे दडीतिप्रत्ययवद्दडसबधेन साध्यस्य तदधिकरणेन पुरुषमात्रेण वा साधयितुमशक्यत्वात् । दडोपादित्सया दडीतिप्रत्यय साध्यते इति चायुक्त, ततो दडोपादित्सावानिति प्रत्ययस्य प्रसूते· । अन्यथा

स्यापीच्छाकारणे सत्त्वोपकारगुणदर्शनादिभि साध्यत्वप्रसगात् । तत' सर्वस्य स्वानुरूपप्रत्ययविषयत्व वस्तुनोभिप्रेयता समानपरिणामस्यैव समानप्रत्ययविषयत्वमभिप्रेतव्य । एकत्वस्वभावस्य सामान्यस्यैकत्व-प्रत्ययविषयत्वप्रसगात् । स एवाय गौरित्येकत्वप्रत्यय एवेति चेत् न, तस्योपचरितत्वात् । स इव स इति तत्समाने तदेकत्वोपचारात् स गौरयमपि गौरिति समानप्रत्ययस्य सकलजनसाक्षिकस्यास्खलद्रूपतया-नुपचरितत्वसिद्धे । कश्चिदाह । दडीत्यादिप्रत्यय परिच्छिद्यमानदडसवधादिविषयतया नार्थांतरविषय कल्पयितु शक्य समानप्रत्ययस्तु परिच्छिद्यमानव्यक्तिविषयत्वाभावादर्थांतरविषयस्तच्चार्थांतर सामान्य प्रत्यक्षत परिच्छेद्यमन्यथा तस्य यत्नोपनेयप्रत्ययत्वाघटनात् नीलादिवदिति । तदसत् । सामान्यस्य विशेषवत्प्रत्यक्षत्वेपि यत्नोपनीयमानप्रत्ययत्वाविरोधात् । प्रमाणसप्लवस्यैकत्रार्थे व्यवस्थापनात् सामान्यमेव परिच्छिद्यमानस्वरूप न विशेषास्तेषा व्यावृत्तिप्रत्ययानुमेयत्वादिति वदतोपि निषेद्धुमशक्ते । न हि वस्तुस्वरूपमेव व्यावर्तमानाकारप्रत्ययस्य निबधन अपि तु तत्ससर्गिणोर्थास्ते च भेदहेतवो यदा सकला-स्तिरयते तदा सद्वस्तु पदार्थ इति वा निरुपाधिसामान्यप्रत्यय प्रसूते, यदा तु गुणकर्मभ्या भेदहेतवो अतिरोभूता शेषास्तिरोधीयते तदा द्रव्यमिति बुद्धिरेवमवातरसामान्येष्वशेषेष्वपि बुद्धय प्रवर्तंते भेद-हेतूना पुनराविर्भूताना वस्तुना ससर्गे तत्र विशेषप्रत्यय । तथाच सामान्यमेव वस्तुस्वरूप विशेषास्तू-पाधिनलायत्तचिन इति मतातरमुपतिष्ठेत । वस्तुविशेषा नोपाधिका यत्नोपनेयप्रत्ययत्वाभावात् स्वय प्रतीयमानत्वादिति चेत् तत एव सामान्यमौपाधिक माभूत् । सामान्यविशेषयोर्वस्तुस्वभावत्वे सर्वत्रोभ-यप्रत्ययप्रसक्तिरिति चेत् किं पुनस्तयोरेकतरप्रत्यय एव क्वचिदस्ति । दर्शनकाले सामान्यप्रत्ययस्याभावा-द्विशेषप्रत्यय एवास्तीति चेत् न, तदापि सद्द्रव्यत्वादिसामान्यप्रत्ययस्य सद्भावादुभयप्रत्ययसिद्धे । प्रथम-मेका गा पश्यन्नपि हि सदादिना सादृश्य तत्रार्थांतरेण व्यवस्यत्येव अन्यथा तदभावप्रसगात् । प्रथमम्व-ग्रहे सामान्यस्यैव प्रतिभासनान्नोभयप्रत्यय सर्वत्रेति चायुक्त, वर्णसस्थानादिसमानपरिणामात्मनो वस्तु-नोऽर्थांतराद्विसदृशपरिणामात्मनश्चावग्रहे प्रतिभासनात् । क्वचिदुभयप्रत्ययासत्त्वेपि वा न वस्तुन सामान्य-विशेषात्मकत्वविरोध, प्रतिपुरुष क्षयोपशमविशेषापेक्षया प्रत्ययस्याविर्भावात् । यथा वस्तुस्वभाव प्रत्य-योत्पत्तौ कस्यचिदनायतवस्तुप्रत्ययप्रसगात् परस्य स्वर्गप्रापणशक्त्यादिनिर्णयानुषगात् । ततो विशेष-प्रत्ययाद्विशेषमुररीकुर्वता समानप्रत्ययात्सामान्यमुररीकर्तव्यमिति प्रतीतिप्रसिद्धा जातिर्निमित्तातर तथा द्रव्य वक्ष्यमाण गुणा क्रिया च प्रतीतिसिद्धेति न तन्निमित्तातरत्वमसिद्ध वक्त्रभिप्रायात् येन कल्पना-रोपितानामेव जात्यादीना शब्दैरभिधानात्कल्पनैव शब्दाना विषय स्यात्, पचतयी वा शब्दाना प्रवृत्तिर-बाधिता न भवेत् ॥

जातिः सर्वस्य शब्दस्य पदार्थो नित्य इत्यसन् । व्यक्तिसंप्रत्ययाभावप्रसगाद्धनितः सदा॥१५॥

कश्चिदाह । जातिरेव सर्वस्य शब्दस्यार्थ सर्वदानुवृत्तिप्रत्ययपरिच्छेद्ये वस्तुस्वभावे शब्दव्यवहार-दर्शनात् । यथैव हि गोरिति शब्दोनुवृत्तिप्रत्ययविषये गोत्वे प्रवर्तते इति जातिस्तथा शुक्लशब्दस्तथाविधे शुक्लत्वे प्रवर्तमानो न गुणशब्द । चरतिशब्दश्चरणसामान्ये प्रवृत्तो न क्रियाशब्द, विषाणीति शब्दोपि विषाणित्वसामान्ये वृत्तिमात्रसमवायिद्रव्यशब्द, दडीति शब्दश्च दडित्वसामान्ये वृत्तिमुपगच्छन्न सयोगि-द्रव्यशब्द, डित्थशब्दोपि बालकुमारयुवमध्यस्थविरडित्थावस्थासु प्रतीयमाने डित्थत्वसामान्ये प्रवर्तमानो न यदृच्छाशब्द । कथ जातिशब्दो जातिविषय स्याज्जातौ जात्यतरस्याभावादन्यथानवस्थानुषगादिति च न चोद्य, जातिष्वपि जात्यतरस्योपगमाज्जातीनामानत्यात् । यथाकाक्षाक्षय व्यवहारपरिसमाप्तेरनव-स्थानासभवात् । कालो दिगाकाशमिति शब्दा कथ जातिविषया कालादिषु जातेरसभवात्तेषामेक-

द्रव्यत्वादित्यपि न शकनीय, कालशब्दस्य त्रुटिलवादिकालभेदेष्वनुस्यूतप्रत्ययावच्छेद्ये कालत्वसामान्ये प्रवर्तनात् । पूर्वापरादिदिग्भेदेष्वन्वयज्ञानगम्ये दिक्त्वसामान्ये दिक्छब्दस्य प्रवृत्ते । पाटलिपुत्रचित्रकूटाद्याकाशभेदेष्वनुस्यूतप्रतीतिगोचरे चाकाशसामान्ये प्रवर्तमानस्याकाशशब्दस्य समप्रत्ययाज्जातिशब्दत्वोपपत्ते । कालादीनामुपचरिता एव भेदा न परमार्थसत इति दर्शनेन तज्जातिरप्युपचरिता तेष्वस्तु । तथा च उपचरितजातिशब्दा. कालादय इति न व्यक्तिशब्दा' । कथमतत्त्वशब्दो जातौ प्रवर्तेत इति च नोपालम्भ , तत्त्वसामान्यस्यैव विचारितस्यातत्त्वशब्देनाभिधानात् । तदुक्त । "न तत्त्वातत्त्वयोर्भेद इति वृद्धेभ्य आगम । अतत्त्वमिति मन्यते तत्त्वमेवाविभावितम् ॥" इति । एतेन प्रागभावादिशब्दाना भावसामान्ये वृत्तिरुक्ता, प्रागभावादीना भावस्वभावत्वादन्यथा निरुपाख्यत्वापत्तेरिति । तदेतदसत्यम् । सर्वदा जातिशब्दाद्व्यक्तिसम्प्रत्ययस्याभावानुषगात् । तथा चार्थक्रियार्थिन प्रतिपत्तॄन् प्रति शब्दप्रयोगोनर्थक' स्यात् । तत प्रतीयमानया जात्याभिप्रेतार्थस्य वाहदोहादेरसपादनात् । स्वविषयज्ञानमात्रार्थक्रियाया सपादनाददोष इति चेन्न, तद्विज्ञानमात्रेण व्यवहारिण प्रयोजनाभावात् । न शब्दजातौ लक्षितायामर्थक्रियार्थिना व्यक्तौ प्रवृत्तिरुत्पद्यते अति प्रसगात् ॥

शब्देन लक्षिता जातिर्व्यक्तीर्लक्षयति स्वकाः । संबंधादित्यपि व्यक्तमशब्दार्थज्ञतेहितम् ॥१६
तथाह्यनुमितेरर्थो व्यक्तिर्जातिः पुनर्ध्वनेः । क्वान्यथाक्षार्थताबाधा शब्दार्थस्यापि सिध्यतु १७
अक्षेणानुगतः शब्दो जातिं प्रत्याययेदिह । संबंधात् सापि निःशेषा स्वव्यक्तीरिति तन्नयः १८

द्रव्यत्वजाति शब्देन लक्षिता द्रव्य लक्षयति तत्र तस्या' समवायात् । गुणत्वजातिर्गुण कर्मत्वजाति कर्म । तत एव द्रव्य तु समवेतसमवायात्प्रत्याययति । विवक्षासामान्य तु शब्दात्प्रतीत विवक्षितार्थं सयुक्तसमवायादेरित्येतदशब्दार्थज्ञताया एव विजृम्भित । द्रव्यगुणकर्मणा विवक्षितार्थाना चैवमनुमेयाना शब्दार्थत्वाभिधानात् । शब्दात्परपरया तेषा प्रतीयमानत्वात् शब्दार्थत्वे कथमक्षार्थता न स्यादक्षात्परपराया प्रतीयमानत्वात् । शब्दो हि श्रोत्रेणावगतो जातिं प्रत्याय यति सापि स्वव्यक्तीरिति सर्व शब्दार्थोक्षार्थ एव । तथानुमानार्थो करणेन प्रतीताल्लिंगाल्लिंगिनि ज्ञानोत्पत्ते । एतेनार्थापत्त्यादिपरिच्छेद्यस्यार्थस्याक्षार्थताप्रसक्तिर्व्याख्याता, पारपर्येणाक्षात्परिच्छिद्यमानत्वाविशेषादित्यक्षार्थ एव शब्दो निर्बाध स्यान्न शब्दाद्यर्थ सामान्यशब्दार्थवादिनो न चैव प्रसिद्ध ॥

यद्यस्पष्टावभासित्वान्छब्दार्थः कश्चनेष्यते । लिंगार्थोपि तदा प्राप्तः शब्दार्थो नान्यथा स्थितिः १९

शब्दात्प्रतीता जातिर्जात्या वा लक्षिता व्यक्ति शब्दार्थ एवास्पष्टावभासित्वादित्ययुक्त, लिंगार्थेन व्यभिचारात् । तस्यापि पक्षीकरणे लिंगार्थयो स्थित्ययोगात् ॥

यत्र शब्दात्प्रतीतिः स्यात्सोर्थः शब्दस्य चेन्ननु । व्यक्तेः शब्दार्थता न स्यादेवं लिंगात्प्रतीतितः२०

शब्दादेव प्रतीयमान शब्दार्थमभिप्रेत्य शब्दलक्षितात्सामान्याल्लिंगात् प्रतीयमाना व्यक्तिं शब्दार्थमाचक्षाण कथ स्वस्थ , परपरया शब्दात्प्रतीयमानत्वात्तस्या शब्दार्थत्वेक्षार्थता कथ' बाध्यते तथाक्षेणापि प्रतीयमानत्वादुपचारस्योभयत्राविशेषात् । नच लक्षितलक्षणयापि शब्दव्यक्तौ प्रवृत्ति सभवतीत्याह,—

शब्दप्रतीतया जात्या न च व्यक्तिः स्वरूपतः । प्रत्येतु शक्यते तस्याः सामान्याकारतो गतेः॥२१
व्यक्तिसामान्यतो व्यक्तिप्रतीतावनवस्थितेः । क्व विशेषे प्रवृत्तिः स्यात्पारपर्येण शब्दतः ॥ २२ ॥

शब्दलक्षणतया हि जात्या व्यक्ते प्रतिपत्तुरनुमानमर्थापत्तिर्वा ? प्रथमपक्षे न तस्या व्यक्ते स्वरूपेणा-

साधारणेनार्थक्रियासमर्थेन प्रतीतिस्तेन जातेर्व्याप्त्यसिद्धेरन्वयाच्च व्यतिरेकेणापि व्यक्त्यन्तरेपूपलब्धेर्व्यभिचाराच्च, सामान्यरूपेण तु तत्प्रतिपत्तौ नाभिमतव्यक्तौ प्रवृत्तिरतिप्रसङ्गात् । यदि पुनर्जातिलक्षितव्यक्तिसामान्यादभिमतव्यक्तेः प्रतीतिस्तदा साप्यनुमानमर्थापत्तिर्वेति स एव पर्यनुयोगस्तदेव चानुमानपक्षे दूषणमित्यनवस्थानं शब्दप्रतीतया जात्या व्यक्तेः प्रतिपत्तिरेवेति चेत्, प्रतिनियतरूपेण सामान्यरूपेण वा ? न तावदादिविकल्पस्तेन सह जातेरविनाभावाप्रसिद्धेः । द्वितीयविकल्पे तु नाभिमतव्यक्तौ प्रवृत्तिरित्यनुमानपक्षभावी दोषः । सामान्यविशेषस्यानुमानार्थत्वाददोष इत्यपरः । तस्यापि शब्दार्थो जातिमात्रं मा भूत् सामान्यविशेषस्यैव तदर्थतोपपत्तेः । संकेतस्य तत्रैव ग्रहीतुं शक्यत्वात् । तथा च शब्दात्प्रत्यक्षादेरिव सामान्यविशेषात्मनि वस्तुनि प्रवृत्तेः परमतसिद्धेर्न जातिरेव शब्दार्थः ॥

द्रव्यमेव पदार्थोऽस्तु नित्यमित्यप्यसंगतम् । तत्रानंत्येन संकेतक्रियायुक्तेरनन्वयात् ॥ २३ ॥
वांछितार्थप्रवृत्त्यादिव्यवहारस्य हानितः । शब्दस्साक्षादिसामर्थ्यादेव तत्र प्रवृत्तितः ॥ २४ ॥

न हि क्षणिकस्वलक्षणमेव शब्दस्य विषयस्तत्र साकल्येन संकेतस्य कर्तुमशक्तेरानन्त्यादेकत्र संकेतकरणे अनन्वयादभिमतार्थे प्रवृत्त्यादिव्यवहारस्य विरोधात् । स्वयमप्रतिपन्ने स्वलक्षणे संकेतस्यासंभवाच्च । वाचकानां प्रत्यक्षादिभिः प्रतिपन्नेऽक्षादिसामर्थ्यादेव प्रवृत्तिसिद्धेः । प्रतिपत्तुः शब्दार्थापेक्षयानर्थक्यात् किं तु द्रव्यनित्यमपि तस्यानन्त्याविशेषात् । स्यान्मतं । तत्र साकल्येन संकेतस्य करणमशक्तेः । किं तर्हि क्वचिदेकत्र न चानन्वयोऽस्य संकेतव्यवहारकालव्यापित्वान्नित्यत्वादिति । तदसंगतं । कर्के संकेतितादश्वशब्दाच्छोणादौ प्रवृत्त्यभावप्रसंगात् तत्र तस्यानन्वयात् । न च प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्यामध्यक्षादिना नित्येपि कर्के प्रतिपन्ने वाचकस्य संकेतकरणं किंचिदर्थं पुष्णाति प्रत्यक्षादेरेव तत्र प्रवृत्त्यादिसिद्धेः । स्वयं ताभ्यामप्रतिपन्ने तु कुतः संकेतो वाचकस्यातिप्रसंगात् । केचिदाहुः । न नाना द्रव्यं नित्यं शब्दस्यार्थः किंत्वेकमेव प्रधानं तस्यैवात्मा वस्तुस्वभावः शरीरं तत्त्वमित्यादिपर्यायशब्दैरभिधानात् । यथैकोऽयमात्मोदकं नामेत्यात्मशब्दो द्रव्यवचनो दृष्टः । वस्त्वेकं तेज इति जलं नामैकः स्वभावः शरीरं तत्त्वमिति च दर्शनानतिक्रमात् । यथा च द्रव्यमात्मेत्यादयः शब्दपर्याया द्रव्यस्य वाचकास्तथान्येपि सर्वे रूपादिशब्दाः प्रत्यस्तमयादिशब्दाश्च कथंचित्संदापन्नाः सर्वे शब्दा द्रव्यस्याद्वयस्य वाचकाः शब्दत्वाद्द्रव्यमात्मेत्यादिशब्दवत् । तदुक्तं । "आत्मा वस्तुस्वभावश्च शरीरं तत्त्वमित्यपि । द्रव्यमित्यस्य पर्यायास्तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥" इति । न च नित्यशब्देनोदयास्तमयशब्दाभ्यामद्रव्यशब्देन व्यभिचारस्तद्विपरीतार्थाभिधायकत्वादिति न मंतव्यं, द्रव्योपाधिभूतरूपादिविषयत्वादनित्यादिशब्दानां रूपाद्यो व्युत्पद्यते वियति चेत्यनित्या द्रव्यत्वाभावाच्चाद्रव्यत्वमिति कथ्यते । न चोपाधिविषयत्वादमीषां शब्दानामद्रव्यविषयत्वं येन ते साधनस्य व्यभिचार एव सत्यस्यैव वस्तुनस्तैरसत्यैराकारैरवधार्यमाणत्वादसत्योपाधिभिः शब्दैरपि सत्याभिधानोपपत्तेः । तदप्यभिधायि । "सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्यैरवधार्यते । असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते ॥" कथं पुनरसत्यानुपाधीनभिधाय तदुपाधीनां सत्यमभिदधानाः शब्दा द्रव्यविषया एव तदुपाधीनामपि तद्विषयत्वात् अन्यथा नोपाधिव्यवच्छिन्नं वस्तु शब्दार्थ इति न चोद्यं, कतरद्देवदत्तस्य गृहमदो यत्रासौ काक इति स्वामिविशेषावच्छिन्नगृहप्रतिपत्तौ काकसंबंधस्य निबंधनत्वेनोपादानेपि तत्र वर्तमानस्य गृहशब्दस्याभिधेयत्वेन काकानपेक्षणात् । रुचकादिशब्दानां च रुचकवर्धमानस्वस्तिकाद्याकारैरपायिभिरुपहितं सुवर्णद्रव्यमभिदधतामपि शुद्धसुवर्णविषयतोपपत्तेः । तदुक्तं । "अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा । गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते ॥" "सुवर्णादि यथा युक्तं स्वैराकारैरपायिभिः । रुचकाद्यभिधानानां शुद्धमेवेति वाच्यताम् ॥" इति ।

तद्वद्रूपाद्युपाधिभिरुपधीयमानद्रव्यस्य रूपादिशब्दैरभिधानेपि शुद्धस्य द्रव्यस्यैवाभिधानसिद्धेर्न तेषामद्रव्यविषयत्वं तदुपाधीनामसत्यत्वाद् गृहस्य काकाद्युपाधिवत्, सुवर्णस्य रुचकाद्याकारोपाधिवच्च। सत्यत्वे पुनरुपाधीनां रूपाद्युपाधीनामपि सत्यत्वप्रसंगात् तथा तदुपाधीनामित्यनवस्थानमेव स्यात्, उपाधितद्वतोरव्यवस्थानात्। अतत्त्वे पुनरुपाधीनां द्रव्योपाधीनामसत्यत्वमस्तु तद्व्यतिरेकेण तेषां संभवात् स्वयमसंभवतां शब्दैरभिधाने तेषां निर्विषयत्वप्रसंगादिति सविषयत्वं शब्दानामिच्छता शुद्धद्रव्यविषयत्वमेष्टव्यं, तस्य सर्वत्र सर्वदा व्यभिचाराभावादुपाधीनामेव व्यभिचारात्। न च व्यभिचारिणामप्युपाधीनामभिधायकाः शब्दाः सविषयाणामस्वप्नादिप्रत्ययानां स्वप्नविषयत्वप्रसंगात् इति शुद्धद्रव्यपदार्थवादिनः। तेपि न परीक्षकाः। सर्वशब्दानां स्वरूपमात्राभिधायित्वप्रसंगात्। परेपि ह्येवं वदेयुः। सर्वे विवादापन्नाः शब्दाः स्वरूपमात्रस्य प्रकाशकाः शब्दत्वान्मेघशब्दवदिति। नन्विदमनुमानवाक्यं यदि स्वरूपातिरिक्तं साध्यं प्रकाशयति तदानेनैव व्यभिचारः साधनस्य। नोचेत् कथमतः साध्यसिद्धिरतिप्रसंगादिति दूषणं शुद्धद्रव्याद्वैतवाचकत्वसाधनेपि समानं। तद्वाक्येनापि द्रव्यमात्राद्व्यतिरिक्तस्य तद्वाचकत्वस्य शब्दधर्मस्य प्रकाशने तेनैव हेतोर्व्यभिचारात्। तदप्रकाशने साध्यसिद्धेरयोगात्। द्रव्याद्वैतवादिनः शब्दस्य तद्वाचकत्वधर्मस्य परमार्थतो द्रव्यादव्यतिरिक्तत्वात् साधनवाक्येन तत्प्रकाशनेपि न हेतोर्व्यभिचार इति चेत् तर्हि शब्दाद्वैतवादिनोपि सुतरां प्रकृतसाधनवाक्येन न व्यभिचारः, स्वरूपमात्राभिधायकस्य साध्यस्य शब्दधर्मस्य शब्दादव्यतिरिक्तस्य तेन साधनात् द्रव्यमात्रे शब्दस्य प्रवेशनेन तद्धर्मस्यापि तत्र पारपर्यानुपक्तेः परिहरणात्। ननु शब्दाद्वैते कथं वाच्यवाचकभावः शुद्धद्रव्याद्वैते कथं? कल्पनामात्रादिति चेत्, इतरत्र समानं। यथैव ह्यात्मा वस्तुस्वभावः शरीरं तत्त्वमित्यादयः पर्याया द्रव्यस्यैव कथ्यन्ते तदा शब्दस्यैव ते पर्याया इत्यपि शक्यं कथयितुमविशेषात्। ननु च जातिद्रव्यगुणकर्माणि शब्देभ्यः प्रतीयन्ते न च तानि शब्दस्वरूपं श्रोत्रग्राह्यत्वाभावादित्यपि न चोद्यं, जात्यादिभिराकारैरसत्यैरेव सत्यस्य शब्दस्वरूपस्यावधार्यमाणत्वात्। तच्छब्दैश्चासत्योपाधिवशाद्भेदमनुभवद्भिस्तस्यैवाभिधानात्। न च जात्याद्युपाधिकथनद्वारेण तदुपाधिशब्दस्वरूपाभिधानाद्, अन्यथा तदुपाधिव्यवच्छिन्नशब्दरूपप्रकाशनासंभवात्। जात्यादिशब्दा जात्याद्युपाधिप्रतिपादका एवेति न शंकनीयं, जात्याद्युपाधीनामसत्यत्वात् गृहस्य काकादिवत्सुवर्णस्य रुचकाद्याकारोपाधिवच्च। न च जात्याद्युपाधयः सत्या एव तदुपाधीनामपि सत्यत्वापत्तेः उपाधितद्वतोः क्वचिद्व्यवस्थानायोगात्। तदुपाधीनामसत्यत्वे मौलोपाधीनामप्यसत्यत्वानुषंगात्। न चासत्यानामुपाधीनां प्रकाशकाः शब्दाः सत्या नाम निर्विषयत्वात्। ततः सविषयत्वं शब्दस्येच्छता स्वरूपमात्रविषयत्वमेषितव्यं, तस्य तत्राव्यभिचारात्। जात्यादिशब्दानां तु जात्याद्यभावेपि भावाद्व्यभिचारदर्शनात्। न हि गौरश्व इत्यादयः शब्दा गोत्वाश्वत्वादिजात्यभावेपि वाहकादौ न प्रवर्तंते। तत्रोपचारात् प्रवर्तंत इति चेन्नापरागतयोपि यत्र क्वचन तेषां प्रवर्तनात्। तथा द्रव्यशब्दा दंडीविषाणीत्यादयो गुणशब्दाः शुक्लादयश्चरत्यादयश्च क्रियाशब्दा द्रव्यादिव्यभिचारिणोभ्यूह्याः। सन्मात्रं न व्यभिचरतीति चेत् न, असत्यपि सत्ताभिधायिनां शब्दानां प्रवृत्तिदर्शनात्। न किंचित्सदस्तीत्युपयन् सदेव सर्वमिति ब्रुवाणः कथं स्वस्थो नाम, ततोनर्थांतरे गुणादाविव शुद्धद्रव्येपि शब्दस्य व्यभिचारात् स्वरूपमात्राभिधायित्वमेव श्रेय इतीतरे। तकेत्र प्रष्टव्याः। कथममी शब्दाः स्वरूपमात्रं प्रकाशयंतो रूपादिभ्यो भिद्येरन्? तेषामपि स्वरूपमात्रप्रकाशने व्यभिचाराभावात्। न स्वरूपप्रकाशिनो रूपादयोऽचेतनत्वादिति चेत्, किं वै शब्दश्चेतनः? परमब्रह्मस्वभावत्वात् शब्दज्योतिषश्चेतनत्वमेवेति चेत्, रूपादयः किं न तत्स्वभावाः? परमार्थतस्तेषामसत्त्वात्। अतत्स्वभावा एवेति चेत्, शब्दज्योतिरपि तत एव तत्स्वभावं मा

भूत् । तस्य सत्यत्वे या द्वैतसिद्धिः शब्दज्योति परमब्रह्मणो स्वभावतस्ततोर्नैसुसतोर्भावात् शब्दज्योतिरसत्वमपि परमब्रह्मणोधिगत्युपायत्वात्तत्स्वरूपमुच्यते "शब्दब्रह्मणि निष्णात पर ब्रह्माधिगच्छतीति" वचनात् । न तथा रूपादय इति चेत् कथमसत्य तद्वदधिगतिनिमित्त² रूपादीनामपि तथानुपगमाभावात् । तस्य विद्यानुकूलत्वाद्भावनाप्रकर्षसात्मीभावे विद्यावभासमर्थकारणता न तु रूपादीनामिति चेत्, रूपादय, कुतो न विद्यानुकूला ² भेदव्यवहारस्याविद्यात्मन' कारणत्वादिति चेत्, तत एव शब्दोपि विद्यानुकूलो मा भूत् । गुरुणोपदिष्टस्य तस्य रागादिप्रशमहेतुत्वाद्विद्यानुकूलत्वे रूपादीना तथैव तदस्तु विशेषाभावात् । तेषामनिर्दिश्यत्वान्न गुरूपदिष्टत्वसभव इति चेत् न, स्वमतविरोधात् । "न सोस्ति प्रत्ययो लोके य, शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिवाभाति सर्वं शब्दे प्रतिष्ठितम् ॥" इति वचनात् । शाब्द प्रत्यय सर्वः शब्दान्वितो नान्य इति चायुक्त, श्रोत्रजशब्दप्रत्ययस्याशब्दान्वितत्वप्रसक्ते स्वाभिधानविशेषात् प्रत्यक्ष एवार्थ प्रत्ययैर्निश्चीयत इत्यभ्युपगमाच्च । ननु च रूपादय शब्दान्नार्थान्तर तेषा तद्विवर्तत्वात् । ततो न ते गुरुणोपदिश्यते येन विद्यानुकूला स्युरिति चेत्, तर्हि शब्दोपि परमब्रह्मणो नान्य इति कथ गुरुणोपदेश्य । ततो भेदेन प्रकल्प्य शब्द गुरुरुपदिशतीति चेत्, रूपादीनपि तथोपदिशतु । तथा च शब्दाद्वैतमुपायतत्त्व परमब्रह्मणो न पुना रूपाद्वैत रसाद्वैतादि चेति ब्रुवाणो न प्रेक्षावान् । ननु च लोके शब्दस्य परप्रतिपादनोपायत्वेन सुप्रतीतत्वात् सुघटस्तस्य गुरूपदेशो न तु रूपादीनामिति चेत् न, तेषामपि स्वप्रतिपत्त्युपायतया हि प्रतीतत्वात् । तद्विज्ञान स्वप्रतिपत्त्युपायो न त एवेति चेत् तर्हि शब्दज्ञान परस्य प्रतिपत्त्युपायो न शब्द इति समान । परपरया शब्दस्य प्रतिपत्त्युपायत्वे रूपादीना सुप्रतिपत्त्युपायतास्तु । न हि धूमादिरूपादीना विज्ञानात् पावकादिप्रतिपत्तिर्जनस्याप्रसिद्धा । शब्द, साक्षात्परप्रतिपत्त्युपायस्तस्य प्रतिभासादभिन्नत्वादिति चेत्, तत एव रूपादय साक्षात्स्वप्रतिपत्तिहेतव सतु । एव च यथा श्रोत्रप्रतिभासादभिन्न शब्दस्तत्समानाधिकरणतया सवेदनाच्छ्रोत्रप्रतिभासश्च परमब्रह्म तत्त्वविकल्पाच्छब्दात् सोपि च ब्रह्मतत्त्वात्सवेदनमात्रलक्षणादव्यभिचारिस्वरूपादिति । तत परमब्रह्मसिद्धि । तथा रूपादय स्वप्रतिभासादभिन्ना, सोपि प्रतिभासमात्रविकल्पाल्लिंगात्, सोपि च परमात्मन स्वसवेदनमात्रलक्षणादिति न शब्दाद्रूपादीना कचन विशेषमुत्पश्याम । सर्वथा तमपश्यतश्च शब्द एव स्वरूपप्रकाशनो न तु रूपादय, स एव परमब्रह्मणोधिगमोपायस्तत्स्वभावो वा न पुनस्त इति कथ प्रतिपद्येमहि । अत्रापर प्राह । पुरुषाद्वैतमेवास्तु पदार्थ प्रधानशब्दब्रह्मादेस्तत्स्वभावत्वात्तस्यैव विधिरूपस्य नित्यद्रव्यत्वादिति । तदप्यसार । तदन्यापोहस्य पदार्थत्वसिद्धे । शब्दो हि ब्रह्म ब्रुवाण स्वप्रतिपक्षादपोढ ब्रूयात् । किं वान्यथा प्रथमपक्षे विधिप्रतिषेधात्मनो वस्तुन पदार्थत्वसिद्धि । द्वितीयपक्षेपि सैव, स्वप्रतिपक्षादव्यावृतस्य परमात्मन शब्देनाभिधानात् । तद्विधिरेवान्यनिषेध इति चेत्, तदन्यप्रतिषेध एव तद्विधिरस्तु । तथा चान्यापोह एव पदार्थ स्यात् स्वरूपस्य विधेस्तदपोह इति नाममात्रभेदादर्थो न भिद्यते एव यतोनिष्टसिद्धि स्यादिति चेत् । न । अन्यापोहस्यान्यार्थापेक्षत्वात् स्वरूपविधे परानपेक्षत्वादर्थभेदगते । परमात्मन्यद्वये सति ततोन्यस्यार्थस्याभावात् कथ तदपेक्षयान्यापोह इति चेत् न । परपरिकल्पितस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । सोप्यविद्यात्मक एवेति चेत्, किमविद्यातोपोहस्तदपेक्षो नेष्ट ² सोप्यविद्यात्मक एवेति चेत् तर्हि तत्त्वतो नाविद्यातोपोह परमात्मन इति कुतोविद्यात्व येन स एव पदस्यार्थो नित्य प्रतिष्ठेत । सत्यपि च परमात्मनि सवेदनात्मन्यद्वये कथ शब्दविषयत्व ² स्वसवेदनादेव तस्य प्रसिद्धेस्तत्प्रतिपत्तये शब्दवैयर्थ्यात् । ततो मिथ्याप्रवाद एवाय नित्य द्रव्य पदार्थ इति ॥

तद्वद्रूपाद्युपाधिभिरुपधीयमानद्रव्यस्य रूपादिशब्दैरभिधानेपि शुद्धस्य द्रव्यस्यैवाभिधानसिद्धेर्न तेषामद्रव्यविषयत्व तदुपाधीनामसत्यत्वाद् गृहस्य काकाद्युपाधिवत्, सुवर्णस्य रुचकाद्याकारोपाधिवच्च । सत्यत्वे पुनरुपाधीना रूपाद्युपाधीनामपि सत्यत्वप्रसगात् तथा तदुपाधीनामित्यनवस्थानमेव स्यात्, उपाधितद्वतोरव्यवस्थानात् । आतत्वे पुनरुपाधीना द्रव्योपाधीनामसत्यत्वमस्तु तद्व्यतिरेकेण तेषा सभवात् स्वयमसभवता शब्दैरभिधाने तेषा निर्विषयत्वप्रसगादिति सविषयत्व शब्दानामिच्छता शुद्धद्रव्यविषयत्वमेष्टव्य, तस्य सर्वत्र सर्वदा व्यभिचाराभावादुपाधीनामेव व्यभिचारात् । न च व्यभिचारिणामप्युपाधीनामभिधायकाः शब्दाः सविषयाणामस्वप्नादिप्रत्ययाना स्वप्नविषयत्वप्रसगात् इति शुद्धद्रव्यपदार्थवादिनः । तेपि न परीक्षका । सर्वशब्दाना स्वरूपमात्राभिधायित्वप्रसगात् । परेपि ह्येव वदेयु । सर्वे विवादापन्ना शब्दा स्वरूपमात्रस्य प्रकाशका शब्दत्वान्मेघशब्दवदिति । नन्विदमनुमानवाक्य यदि स्वरूपातिरिक्त साध्य प्रकाशयति तदानेनैव व्यभिचार साधनस्य । नोचेत् कथमत साध्यसिद्धिरतिप्रसगादिति दूषण शुद्धद्रव्याद्वैतवाचकत्वसाधनेपि समान । तद्वाक्येनापि द्रव्यमात्राव्यतिरिक्तस्य तद्वाचकत्वस्य शब्दधर्मस्य प्रकाशने तेनैव हेतोर्व्यभिचारात । तदप्रकाशने साध्यसिद्धेरयोगात् । द्रव्याद्वैतवादिन शब्दस्य तद्वाचकत्वधर्मस्य परमार्थतो द्रव्यादव्यतिरिक्तत्वात् साधनवाक्येन तत्प्रकाशनेपि न हेतोर्व्यभिचार इति चेत् तर्हि शब्दाद्वैतवादिनोपि सुतरा प्रकृतसाधनवाक्येन न व्यभिचार, स्वरूपमात्राभिधायकस्य साध्यस्य शब्दधर्मस्य शब्दादव्यतिरिक्तस्य तेन साधनात् द्रव्यमात्रे शब्दस्य प्रवेशनेन तद्धर्मस्यापि तत्र पारपर्यानुपक्तेः परिहरणात् । ननु शब्दाद्वैते कथ वाच्यवाचकभाव शुद्धद्रव्याद्वैते कथ ? कल्पनामात्रादिति चेत्, इतरत्र समान । यथैव ह्यात्मा वस्तुस्वभाव शरीर तत्त्वमित्यादय पर्याया द्रव्यस्यैव कथ्यते तदा शब्दस्यैव ते पर्याया इत्यपि शक्य कथयितुमविशेषात् । ननु च जातिद्रव्यगुणकर्माणि शब्देभ्यः प्रतीयते न च तानि शब्दस्वरूप श्रोत्रग्राह्यत्वाभावादित्यपि न चोद्य, जात्यादिभिराकारैरसत्यैरेव सत्यस्य शब्दस्वरूपस्यावधार्यमाणत्वात् । तच्छब्दैश्चासत्योपाधिवशाद्भेदमनुभवद्भिस्तस्यैवाभिधानात् । न च जात्याद्युपाधिकथनद्वारेण तदुपाधिशब्दस्वरूपाभिधानाद्, अन्यथा तदुपाधिव्यवच्छिन्नशब्दरूपप्रकाशनासभवात् । जात्यादिशब्दा जात्याद्युपाधिप्रतिपादका एवेति न शकनीय, जात्याद्युपाधीनामसत्यत्वात् गृहस्य काकादिवत्सुवर्णस्य रुचकाद्याकारोपाधिवच्च । न च जात्याद्युपाधय सत्या एव तदुपाधीनामपि सत्यत्वापत्तेः उपाधितद्वतो क्वचिद्व्यवस्थानायोगात् । तदुपाधीनामसत्यत्वे मौलोपाधीनामप्यसत्यत्वानुषगात् । न चासत्यानामुपाधीना प्रकाशका शब्दा सत्या नाम निर्विषयत्वात् । तत सविषयत्व शब्दस्येच्छता स्वरूपमात्रविषयत्वमेषितव्य, तस्य तत्राव्यभिचारात् । जात्यादिशब्दाना तु जात्याद्यभावेपि भावाद्व्यभिचारदर्शनात् । न हि गौरश्व इत्यादय शब्दा गोत्वाश्वत्वादिजात्यभावेपि वाहकादौ न प्रवर्तते । तत्रोपचारात् प्रवर्तत इति चेन्नापरागतयोपि यत्र क्वचन तेषा प्रवर्तनात् । तथा द्रव्यशब्दा दडीविषाणीत्यादयो गुणशब्दा शुक्लादयश्चरत्यादयश्च क्रियाशब्दा द्रव्यादिव्यभिचारिणोभ्यूह्या. । सन्मात्र न व्यभिचरतीति चेत् न, असत्यपि सत्ताभिधायिना शब्दाना प्रवृत्तिदर्शनात् । न किंचित्सदस्तीत्युपयन् सदेव सर्वमिति ब्रुवाण' कथ स्वस्थो नाम, ततोनर्थांतरे गुणादाविव शुद्धद्रव्येपि शब्दस्य व्यभिचारात् स्वरूपमात्राभिधायित्वमेव श्रेय इतीतरे । तकेत्र प्रष्टव्या । कथममी शब्दा स्वरूपमात्र प्रकाशयंतो रूपादिभ्यो भिद्येरन् ? तेषामपि स्वरूपमात्रप्रकाशने व्यभिचाराभावात् । न स्वरूपप्रकाशिनो रूपादयोऽचेतनत्वादिति चेत्, किं वै शब्दश्चेतन ? परमब्रह्मस्वभावत्वात् शब्दज्योतिषश्चेतनत्वमेवेति चेत्, रूपादयः किं न तत्स्वभावा ? परमार्थतस्तेषामसत्त्वात् । अतत्स्वभावा एवेति चेत्, शब्दज्योतिरपि तत एव तत्स्वभाव मा

भूत् । तस्य सत्यत्वे वा द्वैतसिद्धि· शब्दज्योति परमब्रह्मणो स्वभावतद्वतोर्वस्तुसतोर्भावात् शब्दज्योति-रसत्यमपि परमब्रह्मणोधिगत्युपायत्वात्तत्स्वरूपमुच्यते "शब्दब्रह्मणि निष्णात· पर ब्रह्माधिगच्छतीति" वचनात् । न तथा रूपादय इति चेत् कथमसत्य तद्वदधिगतिनिमित्त? रूपादीनामपि तथानुपगमाभावात् । तस्य विद्यानुकूलत्वाद्भावनाप्रकर्षसात्मीभावे विद्यावभासमर्थकारणता न तु रूपादीनामिति चेत्, रूपादय· कुतो न विद्यानुकूला? भेदव्यवहारस्याविद्यात्मन कारणत्वादिति चेत्, तत एव शब्दोपि विद्यानुकूलो मा भूत् । गुरुणोपदिष्टस्य तस्य रागादिप्रशमहेतुत्वाद्विद्यानुकूलत्वे रूपादीना तथैव तदस्तु विशेषाभावात् । तेषामनिर्दिश्यत्वान्न गुरूपदिष्टत्वसभव इति चेत् न, स्वमतविरोधात् । "न सोस्ति प्रत्ययो लोके य· शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिवाभाति सर्वं शब्दे प्रतिष्ठितम् ॥" इति वचनात् । शाब्द प्रत्यय सर्वः शब्दान्वितो नान्य इति चायुक्त, श्रोत्रजशब्दप्रत्ययस्याशब्दान्वितत्वप्रसक्ते स्वाभिधानविशेषात् प्रत्यक्ष एवार्थ प्रत्ययैर्निश्चीयत इत्यभ्युपगमाच्च । ननु च रूपादय शब्दान्नार्थांतर तेषा तद्विवर्तत्वात् । ततो न ते गुरुणोपदिश्यते येन विद्यानुकूला स्युरिति चेत्, तर्हि शब्दोपि परमब्रह्मणो नान्य इति कथ गुरुणोपदेश्य । ततो भेदेन प्रकल्प्य शब्द गुरुरुपदिशतीति चेत्, रूपादीनपि तथोपदिशतु । तथा च शब्दाद्वैतमुपायतत्त्व परमब्रह्मणो न पुना रूपाद्वैत रसाद्वैतादि चेति ब्रुवाणो न प्रेक्षावान् । ननु च लोके शब्दस्य परप्रतिपादनोपायत्वेन सुप्रतीतत्वात् सुघटस्तस्य गुरूपदेशो न तु रूपादीनामिति चेत् न, तेषामपि स्वप्रतिपत्त्युपायतया हि प्रतीतत्वात् । तद्विज्ञान स्वप्रतिपत्त्युपायो न त एवेति चेत् तर्हि शब्दज्ञान परस्य प्रतिपत्त्युपायो न शब्द इति समान । परपरया शब्दस्य प्रतिपत्त्युपायत्वे रूपादीना सुप्रतिपत्त्युपायतास्तु । न हि धूमादिरूपादीना विज्ञानात् पावकादिप्रतिपत्तिर्जनस्याप्रसिद्धा । शब्द साक्षात्परप्रतिपत्त्युपायस्तस्य प्रतिभासादभिन्नत्वादिति चेत्, तत एव रूपादय साक्षात्स्वप्रतिपत्तिहेतव सतु । एव च यथा श्रोत्रप्रतिभासादभिन्न शब्दस्तत्समानाधिकरणतया सवेदनाच्छ्रोत्रप्रतिभासश्च परमब्रह्म तत्त्वविकल्पाच्छब्दात् सोपि च ब्रह्मतत्त्वात्सवेदनमात्रलक्षणादव्यभिचारिस्वरूपादिति । तत परमब्रह्मसिद्धि । तथा रूपादय स्वप्रतिभासादभिन्ना, सोपि प्रतिभासमात्रविकल्पाल्लिंगात्, सोपि च परमात्मन स्वसवेदनमात्रलक्षणादिति न शब्दाद्रूपादीना कचन विशेषमुत्पश्याम । सर्वथा तमपश्यतश्च शब्द एव स्वरूपप्रकाशनो न तु रूपादय, स एव परमब्रह्मणोधिगमोपायस्तत्स्वभावो वा न पुनस्त इति कथ प्रतिपद्येमहि । अत्रापर प्राह । पुरुषाद्वैतमेवास्तु पदार्थ प्रधानशब्दब्रह्मादेस्तत्स्वभावत्वात्तस्यैव विधिरूपस्य नित्यद्रव्यत्वादिति । तदप्यसार । तदन्यापोहस्य पदार्थत्वसिद्धे । शब्दो हि ब्रह्म ब्रुवाण स्वप्रतिपक्षादपोढ ब्रूयात् । किं वान्यथा प्रथमपक्षे विधिप्रतिषेधात्मनो वस्तुन पदार्थत्वसिद्धि । द्वितीय-पक्षेपि सैव, स्वप्रतिपक्षादव्यावृत्तस्य परमात्मन शब्देनाभिधानात् । तद्विधिरेवान्यनिषेध इति चेत्, तदन्यप्रतिषेध एव तद्विधिरस्तु । तथा चान्यापोह एव पदार्थ स्यात् स्वरूपस्य विधेस्तदपोह इति नाम-मात्रभेदादर्थो न भिद्यते एव यतोनिष्टसिद्धि स्यादिति चेत् । न । अन्यापोहस्यान्यार्थापेक्षत्वात् स्वरूप-विधे परानपेक्षत्वादर्थभेदगते । परमात्मन्यद्वये सति ततोन्यस्यार्थस्याभावात् कथ तदपेक्षयान्यापोह इति चेत् न । परपरिकल्पितस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । सोप्यविद्यात्मक एवेति चेत्, किमविद्यातोपोहस्तद-पेक्षो नेष्ट? सोप्यविद्यात्मक एवेति चेत् तर्हि तत्त्वतो नाविद्यातोपोह परमात्मन इति कुतोविद्यात्व येन स एव पदस्यार्थो नित्य प्रतिष्ठेत । सत्यपि च परमात्मनि सवेदनात्मन्यद्वये कथ शब्दविषयत्व? स्वसवेदनादेव तस्य प्रसिद्धेस्तत्प्रतिपत्तये शब्दवैयर्थ्यात् । ततो मिथ्याप्रवाद एवाय नित्य द्रव्य पदार्थ इति ॥

कुतो विशेषोवसीयता ? परस्माद्विशेषणादिति चेदनवस्थानात् । संस्थानविशेषा प्रतिपत्तिरिति कथं तद्व्यंग्याकृतिविशेषनिश्चय । यदि पुनराकृतिविशेषनिश्चयादेतदभिव्यंजकसंस्थानविशेषनिश्चय स्यादिति मत तदा परस्पराश्रयण, संस्थानविशेषस्य निश्चये सत्याकृतिविशेषस्य निश्चयस्तन्निश्चये सति संस्थानविशेषनिश्चय इति । स्वत एवाकृतिविशेषस्य निश्चयाददोष इति चेत् न, संस्थानविशेषनिश्चयस्यापि स्वत एवानुपगात् । प्रत्ययविशेषादाकृतिविशेष' संस्थानविशेषश्च निश्चीयत इति चेत्, कुत प्रत्ययविशेषसिद्धि ? न तावत्स्वसवेदनत सिद्धांतविरोधात् । प्रत्ययांतराच्चेदनवस्था । विषयविशेषनिर्णयादिति चेत्, परस्पराश्रयण, विषयविशेषस्य सिद्धौ प्रत्ययविशेषस्य सिद्धि तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति । न चैव सर्वत्र विशेषव्यवस्थापह्नव' स्वसंविदितज्ञानवादिना प्रत्ययविशेषस्य स्वार्थव्यवसायात्मन स्वत सिद्धे' सर्वत्र विषयव्यवस्थोपपत्ते । कथ चायमाकृतीना गोत्वादीना परस्पर विशिष्टकृतामपरविशेषेण विरहोपि स्वयमुपपन्न । गवादिव्यक्तीना विशेषणवशादेव तामुपगच्छेत् तथा दृष्टत्वादिति चेत् न, तत्रैव विवादात् । तदविवादे वा व्यक्त्याकृत्यात्मकस्य वस्तुन पदार्थत्वसिद्धिस्तथा दर्शनस्य सर्वत्र भावात् । योपि मन्यतेन्यापोहमात्र शब्दस्यार्थ इति तस्यापि—

यदि गौरित्ययं शब्दो विधत्तेन्यविवर्तनम् । विदधीत तदा गोत्वं तन्नान्यापोहगोचरः॥४२॥

स्वलक्षणमन्यस्मादपोह्यतेनेनेत्यन्यापोहो विकल्पस्त यदि गोशब्दो विधत्ते तदा गामेव किं न विदध्यात् । तथा च नान्यापोहशब्दार्थ. गोशब्देनागोनिवृत्ते कल्पनात्मिकाया स्वय विधानात् ॥

अगोनिवृत्तिमप्यन्यनिवृत्तिमुखतो यदि । गोशब्दः कथयेन्नूनमनवस्था प्रसज्यते ॥ ४३ ॥

न गौरगौरिति गोनिवृत्तिस्तावदेका ततो द्वितीया स्वगोनिवृत्तिस्ततोन्या तन्निवृत्तिस्तृतीया ततोन्यनिवृतिश्चतुर्थी यदि गोशब्देन कथ्यते तन्मुखेन गतिप्रवर्तनात् तदा सापि न गोशब्देन विधिप्राधान्येनाभिधेया द्वितीयनिवृत्तेरपि तथाविधेयत्वप्रसगात् । गौरेव विधिसिद्धे' स्वान्यनिवृत्तिद्वारेणाभिधीयत इति चेत्, तर्हि ततोन्या पचमी निवृत्तिस्ततो निवृत्ति षष्ठी सा गोशब्दस्यार्थ इत्यनवस्था सुदूरमप्यनुसृत्य तद्विधिद्वारेणाश्रयणात् । निवृत्तिपरपरायामेव शब्दस्य व्यापारात् शब्दो विवक्षा विधत्ते न पुनर्बहिरर्थमित्यभ्युपगमे कथमन्यापोहकृत्सर्वं शब्द सर्वथा—

वक्तुरिच्छा विधत्तेसौ बहिरर्थं न जातुचित् । शब्दोन्यापोहकृत्सर्वः यस्य बाध्यविजृंभितम् ॥४४॥

यथैव हि शब्देन बहिरर्थस्य प्रकाशने तत्र प्रमाणातरा वृत्ति सर्वात्मना तद्वेदनेनार्थस्य निश्चितत्वान्निश्चिते समारोपाभावात् । तद्व्यवच्छेदेपि प्रमाणांतरस्याप्रवृत्तेर्वस्तुनो धर्मस्य कस्यचिन्निश्चये सर्वधर्मात्मकस्य धर्मिणो निश्चयात्सर्वग्रहापत्तेरन्यथा तदात्मकस्यैकधर्मस्यापि निश्चयानुपपत्तिस्ततो भिन्नस्य धर्मस्य निश्चये धर्मिणि प्रवृत्तिघटनात् तेन तस्य सबधाभावादनुपकार्योपकारकत्वात् । तदुपकारे वा धर्मोपकारशक्त्यात्मकस्य धर्मिणो धर्मद्वारेण शब्दात् प्रतिपत्तौ सकलग्रहस्य तदवस्थत्वात्तदुपकारशक्तेरपि ततो भेदेनानवस्थानात् । प्रत्यक्षवद्वस्तुविषयस्य शब्दप्रत्ययस्य स्पष्टप्रतिभासप्रसंगाच्च न शब्दस्य तद्विषयत्व तथैव वक्तृविवक्षाया शब्देनाभिधाने विशेषाभावात् । न च तत्र प्रमाणातरा वृत्तिरेवाभ्युपगतुं युक्ता शब्दात्सामान्यत प्रतिपन्नायामपि तस्या विशेषसंश्रयात् प्रमाणांतरवृत्तेरेव निश्चयात् । ततो वक्तुरिच्छाया बहिरर्थवच्छब्दस्य प्रवृत्त्यसमवेपि तामेव शब्दो विदधातीति कथ न बाध्यविजृंभितं, सर्वशब्दानामन्यापोहकारित्वप्रतिज्ञानात् । ननु च विवक्षाया स्वरूपे सवेद्यमाने शब्दो न प्रवर्तते एव कल्पितेन्यापोहे तस्य प्रवृत्तेस्ततोन्यापोहकारी सर्व शब्द इति वचनान्न बाध्यविलसितमिति चेत्, स

तर्हि कल्पितोन्यापोहः विवक्षातो भिन्नस्वभावो वक्तुः स्वसंवेद्यो न स्याद्वातातरवत् तस्य तत्स्वभावत्वे वा संवेद्यत्वसिद्धेः कथं न संवेद्यमाने तत्स्वरूपे शब्दः प्रवर्तते। ननु च वक्तुर्विवक्षाया स्वसंविदितरूपं संवेदनमात्रोपादानं सकलप्रत्यये भावात् कल्पनाकारस्तु पूर्वशब्दवासनोपादानस्तत्र वर्तमानः शब्दः कथं स्वसंवेद्ये रूपे वास्तवे प्रवर्तते नाम यतो वस्तुविषयः स्यादिति चेत्, नैव। स्वसंविदितरूपकल्पनाकारयोर्भिन्नोपादानत्वेन संतानभेदप्रसंगात्। तथा च सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमिति व्याहन्यतो स्वसंवेदनाद्भिन्नस्य विकल्पस्य स्वसंविदितत्वविरोधात् रूपादिवत् स्वसंवेदनस्यैवोपादानत्वात्। कल्पनोत्पत्तौ शब्दवासनायाः सहकारित्वान्न स्वसंविदितस्वरूपात् कल्पनाकारो भिन्नसंतान इति चेत्, कथमिदानीं ततोसावनन्य एव न स्यादभिन्नोपादानत्वात्। तथापि तस्य ततोन्यत्वे कथमुपादानभेदो भेदकः? कार्याणां व्यतिरेकासिद्धेः कार्यभेदस्योपादानभेदमंतरेणापि भावात् तस्य तत्साधनतानुपपत्तेः। स्वसंविदिताकारस्य कल्पिताकारस्य चैकस्य विकल्पज्ञानस्य तथाविधानेकाकारविकल्पोपादानत्वाददोषोयमिति चेत्, नैकस्यानेकाकारस्य वस्तुनः सिद्ध्यनुपगमात्। संविदि कल्पिताकारस्य भ्रांतत्वान्नैकमनेकाकारं विकल्पवेदनमिति चेत् न, भ्रांतेतराकारस्य तदवस्थत्वात्। भ्रांताकारस्यासत्त्वे तदेकं सदसदात्मकमिति कुतो न सत्त्वसिद्धिः। यदि पुनरसदाकारस्याकिंचिद्रूपत्वादेकरूपमेव विकल्पवेदनमिति मतिः, तदा तत्र शब्दः प्रवर्तेत इति न क्वचित्प्रवर्तेत इत्युक्तं स्यात्। तथोपगमे च विवक्षाजन्मानो हि शब्दास्तामेव गमयेयुरिति रिक्ता वाचोयुक्तिः। गमयेयुरिति संभावनायां लिङ्प्रयोगाद्वाचामपि माजीगमन्न गीर्वहिरर्थवत्सर्वथा निर्विषयत्वेन तेषां व्यवस्थापनादित्यप्यात्मघातिनो वचनं स्वयं साधनदूषणवचनानर्थक्यप्रसक्तेः। संवृत्या तद्वचनमर्थवदिति चेत् केनार्थेनेति वक्तव्यः? तदन्यापोहमात्रेणेति चेत्, विचारोपपन्नेनेतरेण वा? न तावत्प्रथमपक्षस्तस्य विचार्यमाणस्याकिंचिद्रूपत्वसमर्थनात्। विचारानुपपन्नेन त्वन्यापोहेन सांवृतेन वचनस्यार्थवत्त्वे बहिरर्थेन तथाभूतेन तस्यार्थवत्त्वं किमनिष्टं तथा व्यवहर्तुर्वचनाद्बहिः प्रवृत्तेरपि घटनात्॥

अन्यापोहे प्रतीते च कथमर्थे प्रवर्तनम्। शब्दात्सिद्ध्येज्जनस्यास्य सर्वथातिप्रसंगतः॥ ४५॥

न ह्यन्यत्र शब्देन चोद्यतेन्यत्र तन्मूला प्रवृत्तिर्युक्ता गोदोहचोदने बलीवर्दवाहनादौ तत्प्रसंगात्॥

एकत्वारोपमात्रेण यदि दृश्यविकल्पयोः। प्रवृत्तिः कस्यचिद्दृश्ये विकल्पेप्यस्त्वभेदतः॥४६॥
नैकत्वाध्यवसायोपि दृश्यं स्पृशति जातुचित्। विकल्प्यस्यान्यथा सिद्ध्येद् दृश्यस्पर्शित्वमंजसा ४७
विकल्प्यदृश्यसामान्यैकत्वेनाध्यवसीयते। यदि दृश्यविशेषे स्यात् कथं वृत्तिस्तदर्थिनाम् ४८॥
तस्य चेद् दृश्यसामान्यैकत्वारोपात्क वर्तनम्। सौगतस्य भवेदर्थेनस्थाप्यनुपगतः॥ ४९॥

नान्यस्याव्यावृत्तिरन्यार्थस्य न च व्यावृत्तोन्य एवेत्युच्यते घटस्याघटव्यावृत्ते निवर्तमानस्याघटत्वसंगात्। तथा च न तस्या घटव्यावृत्तिर्नाम तस्याचैवान्या व्यावृत्तिः स एव व्यावृत्तः शब्दप्रतिपत्तिभेदस्तु संकेतभेदादेव व्यावृत्तिर्व्यावृत्त इति। धर्मधर्मिप्राधान्येन संकेतविशेषे प्रवृत्तेस्तद्वाच्यभेदस्तु न वास्तवोतिप्रसंगात्। तदुक्तं। "अपि चान्योन्यव्यावृत्तिवृत्त्योर्व्यावृत्त इत्यपि। शब्दाश्च निश्चयाश्चैव संकेतं न निरुंधते" इति दृश्यविकल्पयोर्व्यावृत्त्योरेकत्वारोपाव्यावृत्तिचोदनेपि शब्देन विकल्पेन वा व्यावृत्ते प्रवृत्तिरर्थे स्यादिति कश्चित्। तस्य विकल्प्येपि कदाचित्प्रवृत्तिरस्तु विशेषाभावात्। न हि दृश्यविकल्प्ययोरेकत्वाध्यवसायाविशेषेपि दृश्य एव प्रवृत्तिर्न तु विकल्पे जातुचिदिति बुध्यामहे। दृश्येर्थक्रियार्थिना प्रवृत्तिस्तस्यार्थक्रियायाः समर्थनान्न पुनर्विकल्प्ये तस्य तत्रासमर्थत्वादिति चेन्न, अर्थक्रियासमर्थेन विकल्पेन सहैकत्वाध्यारोपमापन्नस्य दृश्यस्यार्थक्रियासमर्थत्वैकाताभावात्। स्वतोर्थक्रियासमर्थे

दृश्यमिति चेत् तदेकत्वाध्यारोपाद्विकल्प्यमपि स्वतो न तत्समर्थमिति चेत् तदैक्यारोपाद् दृश्यमपि तदनयोरेकत्वेनाध्यवसितयोरविशेषात् सर्वथा क्वचित्प्रवृत्तौ कथमन्यत्रापि प्रवृत्तिर्विनिवार्यते । न चानयोरेकत्वाध्यवसाय संभवति दृश्यस्याध्यवसायाविषयत्वात् अन्यथा विकल्प्यस्य वस्तुसंस्पर्शित्वप्रसंगात् । न च परमार्थतो दृश्यमविषयीकुर्वन् विकल्पो विकल्प्येन सहैकतयाध्यवस्यति नामातिप्रसंगात् । ननु च दृश्यं विकल्पस्यालंबनं मा भूदध्यवसेयं तु भवतीति युक्तं तद्विकल्प्येन सहैकतयाध्यवसायत्वमिति चेत्, तर्हि न विशेषरूपं तेनैक्येनाध्यवसीयते सामान्याकारस्यैवाध्यवसेयत्वात् । दृश्यसामान्येन सह विकल्प्यमेकत्वेनाध्यवसीयत इति चेत्, कथं दृश्यविशेषे तदर्थिना प्रवृत्तिः स्यात् । दृश्यविशेषस्य दृश्यसामान्येन सहैकत्वारोपात्तत्र प्रवृत्तिरिति चेत्, क्वेदानीं सौगतस्य प्रवृत्तिरनवस्थानात् । सुदूरमप्यनुसृत्य विशेषेऽध्यवसायासंभवात् । ततोऽर्थप्रवृत्तिमिच्छता शब्दाद्यस्य नान्यापोहमात्रं विषयोऽभ्युपेयो जातिमात्रादिवत् । सर्वथा निर्विषयः शब्दोऽस्त्वित्यसंगतं, वृत्त्यापि तस्य निर्विषयत्वे साधनादिवचनव्यवहारविरोधात् ॥

किं पुनरेवं शब्दस्य विषय इत्याह,—

जातिव्यक्त्यात्मकं वस्तु ततोऽस्तु ज्ञानगोचरः । प्रसिद्धं बहिरन्तश्च शाब्दव्यवहृतीक्षणात् ॥५०॥

यद्यत्र व्यवहृतिमुपजनयति तत्तद्विषयं यथा प्रत्यक्षादि । जातिव्यक्त्यात्मके वस्तुनि व्यवहृतिमुपजनयत्तद्विषयं । तथा च शब्द इत्यत्र नासिद्धं साधनं बहिरन्तश्च व्यवहृते सामान्यविशेषात्मनि वस्तुनि समीक्षणात् । तथा च यत्रैव शब्दात् प्रतिपत्तिस्तत्रैव प्रवृत्तिः तस्यैव प्राप्तिः प्रत्यक्षादेरिवेति सर्वं सुस्थं । सत्ताशब्दाद्द्रव्यत्वादिशब्दाद्वा कथं सामान्यविशेषात्मनि वस्तुनि प्रतिपत्तिरिति चेत्, सद्विशेषोपहितस्य सत्सामान्यस्य द्रव्यादिविशेषोपहितस्य च द्रव्यत्वादिसामान्यस्य तेन प्रतिपादनात् । तदनेनाभावशब्दादद्रव्यत्वादिशब्दाद्वा तत्र प्रतिपत्तिरुक्ता भावांतरस्वभावत्वादभावस्य, गुणादिस्वभावत्वाच्चाद्रव्यत्वादेः भावोपहितस्याभावस्याभावशब्देन गुणाद्युपहितस्य चाद्रव्यत्वादेरद्रव्यत्वादिशब्देन प्रकाशनाद्वा । न च भावोपहितत्वमभावस्यासिद्धं सर्वदा घटस्याभावः पटस्याभाव इत्यादि भावोपाधेरेवाभावस्य प्रतीतेः । स्वातंत्र्येण सकृदप्यवेदनात् । तथैवाद्रव्यं गुणादिरजीवो धर्मादिरिति गुणाद्युपाधेरद्रव्यत्वादेः सुप्रतीतत्वात् न तस्य तदुपहितत्वमसिद्धं तथा प्रतीतेरबाधत्वात् । एतेन सत्सामान्यस्य विशेषोपहितत्वं द्रव्यत्वादिसामान्यस्य च द्रव्यत्वादिविशेषोपहितत्वमसिद्धं ब्रुवाणः प्रत्याख्यातः, सता विशेषाणां भावः सत्ता द्रव्यादीनां भावो द्रव्यादित्वमिति सत्तादिसामान्यस्य स्वविशेषाश्रयस्यैव प्रत्ययाभिधानव्यवहारगोचरत्वात् । सद्द्रव्यं सुवर्णं वानयेत्युक्ते तन्मात्रस्यानयनादर्शनात् स्वविशेषात्मन एव सदादिसामान्यस्य तद्गोचरत्वं प्रतीतिसिद्धं । सदादिविशेषमानयेति वचने तस्य सत्त्वादिसामान्यात्मकस्य व्यवहारगोचरत्ववत् । ततः सूक्तं सामान्यविशेषात्मनो वस्तुनः शब्दगोचरत्वं । तथा शब्दव्यवहारस्य निर्बाधमवभासनात् । कथमेवं पंचतयी शब्दानां वृत्तिर्जात्यादिशब्दानामभावादिति न शंकनीयं, यस्मात्,—

तत्र स्याद्वादिनः प्राहुः कृत्वापोद्धारकल्पनाम् । जातेः प्रधानभावेन कांश्चिच्छब्दान् प्रबोधकान् ५१

व्यक्तेः प्रख्यापकांश्चान्यान् गुणद्रव्यक्रियात्मनः । लोकसंव्यवहारार्थमपरान् पारिभाषिकान् ५२

न हि गौरश्व इत्यादिशब्दाज्जातेः प्रधानभावेन गुणीभूतव्यक्तिस्वभावायाः प्रकाशने गुणक्रियाद्रव्यशब्दाद्वा यथोदिताद्व्यक्तेर्गुणाद्यात्मिकायाः प्राधान्येन गुणीभूतजात्यात्मनः प्रतिपादने स्याद्वादिनां कश्चिद्विरोधो येन सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयशब्दमाचक्षाणानां पंचतयी शब्दप्रवृत्तिर्न सिद्ध्येत् ॥

तेनेच्छामात्रतंत्रं यत्संज्ञाकर्म तदिष्यते । नामाचार्यैर्न जात्यादिनिमित्तापन्नविग्रहम् ॥ ५३ ॥

सिद्धे हि जात्यादिनिमित्तांतरे विवक्षात्मन शब्दस्य निमित्तात् सव्यवहारिणा निमित्तांतरानपेक्ष सज्ञाकर्म नामेत्याहुराचार्यास्ततो जात्यादिनिमित्त सज्ञाकरणमनादियोग्यतापेक्ष न नाम । केनचित् स्वेच्छया सव्यवहारार्थं प्रवर्तितत्वात्, परापरवृद्धप्रसिद्धेस्तथैवाव्यवच्छेदात्, बाधकाभावात् ॥

का पुनरियं स्थापनेत्याह,—

वस्तुनः कृतसंज्ञस्य प्रतिष्ठा स्थापना मता । सद्भावेतरभेदेन द्विधा तत्त्वाधिरोपतः ॥ ५४ ॥

स्थाप्यत इति स्थापना प्रतिकृति सा चाहितनामकस्येंद्रादेर्वास्तवस्य तत्त्वाध्यारोपात् प्रतिष्ठा सोऽयमित्यभिसबंधेनान्यस्य व्यवस्थापना स्थापनामात्र स्थापनेति वचनात् । तत्राध्यारोप्यमानेन भावेंद्रादिना समाना प्रतिमा सद्भावस्थापना मुख्यदर्शिन स्वय तस्यास्तद्बुद्धिसभवात् । कथचित्सादृश्यसद्भावात् । मुख्याकारशून्या वस्तुमात्रा पुनरसद्भावस्थापना परोपदेशादेव तत्र सोऽयमिति सप्रत्ययात् ॥

सादरानुग्रहाकांक्षाहेतुत्वात्प्रतिभिद्यते । नाम्नस्तस्य तथाभावाभावादत्राविवादतः ॥ ५५ ॥

स्थापनायामेवादरोनुग्रहाकांक्षा च लोकस्य न पुनर्नाम्नीत्यत्र न हि कस्यचिद्विवादोस्ति येन तत सा न प्रतिभिद्यते । नाम्नि कस्यचिदादरदर्शनान्न ततस्तद्भेद इति चेन्न, स्वदेवतायामतिभक्तितस्तन्नामकेर्थे तदध्यारोपस्याशुवृत्तेस्तत्स्थापनायामेवादरावतारात् । तदनेन नाम्नि कस्यचिदनुग्रहाकांक्षाशंका व्युदस्ता, केवलमाहितनामके वस्तुनि कस्यचित्कादाचित्की स्थापना कस्यचित्तु कालांतरस्थायिनी नियता । भूयस्तथा सप्रत्ययहेतुरिति विशेष ॥

नन्वनाहितनाम्नोपि कस्यचिद्दर्शनेंजसा । पुनस्तत्सदृशे चित्रकर्मादौ दृश्यते स्वतः ॥ ५६ ॥
सोऽयमित्यनभ्यासस्य प्रादुर्भावः कथंचन । स्थापना सा च तस्येति कृतसज्ञस्य सा कुतः॥५७॥
नैवत्सन्नाम सामान्यसद्भावात्तत्र तत्त्वतः । कान्यथा सोयमित्यादिव्यवहारः प्रवर्तताम् ॥५८॥

नन्वेव सति नाम्नि स्थापनानुपपत्तेस्तस्यास्तेन व्याप्ति कथ न तादात्म्यमिति चेन्न, विरुद्धधर्माध्यासात् ॥ तथाहि—

सिद्धं भावमपेक्ष्यैव स्थापनायाः प्रवृत्तितः । तदपेक्षां विना नाम भावाद्भिन्न ततः स्थितम् ५९

किं स्वरूपप्रकार द्रव्यमित्याह,—

यत्स्वतोभिमुख वस्तु भविष्यत्पर्यय प्रति । तद्द्रव्यं द्विविध ज्ञेयमागमेतरभेदतः ॥ ६० ॥

न ह्यवस्त्वेव द्रव्यमबाधितप्रतीतिसिद्ध वा, नाप्यनागतपरिणामविशेष प्रति ग्रहीताभिमुख्य न भवति पूर्वापरस्वभावत्यागोपादानस्थानलक्षणत्वाद्वस्तुन सर्वथा तद्विपरीतस्य प्रतीतिविरुद्धत्वात् । तच्च द्विविधमागमनोआगमभेदात् प्रतिपत्तव्यम् ॥

आत्मा तत्प्राभृतज्ञायी यो नामानुपयुक्तधीः । सोत्रागमः समाम्नातः स्याद्द्रव्य लक्षणान्वयात्६१

अनुपयुक्त प्राभृतनायी आत्मागम । कथ द्रव्यमिति नाशकनीय द्रव्यलक्षणान्वयात् ।, जीवादिप्राभृतज्ञस्यात्मनोनुपयुक्तस्योपयुक्त तत्प्राभृतज्ञानाख्यमनागतपरिणामविशेष प्रति गृहीताभिमुख्यस्वभावत्वसिद्धे ॥

नो आगमः पुनस्त्रेधा ज्ञशरीरादिभेदतः । त्रिकालगोचर ज्ञातुः शरीरं तत्र च त्रिधा ॥६२॥
भावि नोआगमद्रव्यमेष्यत् पर्यायमेव तत् । तथा तद्व्यतिरिक्तं च कर्मनोकर्मभेदभृत् ॥६३॥

ज्ञानावृत्त्यादिभेदेन कर्मानेकविधं मतम् । नोकर्म च शरीरत्वपरिणामनिरुत्सुकम् ॥ ६४ ॥
पुद्गलद्रव्यमाहारप्रभृत्युपचयात्मकम् । विज्ञातव्यं प्रपंचेन यथागममबाधितम् ॥ ६५ ॥

नन्वागतपरिणामविशेष प्रति गृहीताभिमुख्य द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणमयुक्त, गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति तस्य सूत्रितत्वात्, तदागमविरोधादिति कश्चित् । सोपि सूत्रार्थानभिज्ञ । पर्ययवद्द्रव्यमिति हि सूत्रकारेण वदता त्रिकालगोचरानतक्रमभाविपरिणामाश्रय द्रव्यमुक्त । तच्च यदानागतपरिणामविशेष प्रत्यभिमुख तदा वर्तमानपर्यायाक्रात परित्यक्तपूर्वपर्याय च निश्चीयतेन्यथानागतपरिणामाभिमुख्यानुपपत्ते खरविषाणादिवत् । केवल द्रव्यार्थप्रधानत्वेन वचनेऽनागतपरिणामाभिमुखमतीतपरिणाम वानुयायि द्रव्यमिति निक्षेपप्रकरणे तथा द्रव्यलक्षणमुक्त । सूत्रकारेण तु परमतव्यवच्छेदेन प्रमाणार्पणाद्गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति सूत्रित क्रमाक्रमानेकातस्य तथा व्यवस्थिते ॥

कुतस्तर्हि त्रिकालानुयायि द्रव्य सिद्धमित्याह,—

अन्वयप्रत्ययात्सिद्धं सर्वथा बाधवर्जितात् । तद्द्रव्यं बहिरंतश्च मुख्यं गौणं ततोऽपरम् ॥ ६६ ॥

तदेवेदमित्येकत्वप्रत्यभिज्ञानमन्वयप्रत्यय स तावज्जीवादिप्राभृतज्ञायिन्यात्मन्यनुपयुक्ते जीवाद्यागमद्रव्येस्ति । य एवाह जीवादि प्राभृतज्ञाने स्वयमुपयुक्त प्रागासन् स एवेदानीं तत्रानुपयुक्तो वर्ते पुनरुपयुक्तो भविष्यामीति सप्रत्ययात् । न चाय भ्रात सर्वथा बाधवर्जितत्वात् । न तावदस्मदादिप्रत्यक्षेण तस्य बाधस्तद्विषये स्वसवेदनस्यापि विशदस्य वर्तमानपर्यायविषयस्याप्रवर्तनात् । नाप्यनुमानेन तस्य बाधस्तस्य तद्विपरीतविषयव्यवस्थापकस्यासभवात् । यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकमक्षणिके सर्वथार्थक्रियाविरोधात्तल्लक्षणसत्त्वानुपपत्तेरित्यनुमानेन तद्बाध इति चेन्नास्य विरुद्धत्वात् । सत्त्व ह्यर्थक्रियया व्याप्त, सा च क्रमयौगपद्याभ्या ते च कथचिदन्वयित्वेन, सर्वथानन्वयिन क्रमयौगपद्यविरोधादर्थक्रियाविरहात् सत्त्वानुपपत्तेरिति समर्थनात् । सादृश्यप्रत्यभिज्ञानमात्मन्येकत्वप्रत्यय बाधत इति चेन्न, एकत्र सताने तस्य जातुचिदभावात् । नाना सतानचित्तेषु तद्दर्शनादेकसतानचित्तेषु सद्भाव इति चेन्न, अनेकसतानविभागाभावप्रसगात् । सदृशत्वाविशेषेपि केषाचिदेव चित्तविशेषाणामेकसतानत्व प्रत्यासत्तिविशेषात् परेषा नानासतानविभागसिद्धौ सिद्धमेकद्रव्यात्मकचित्तविशेषाणामेकसतानत्व, द्रव्यप्रत्यासत्तेरेव तथा भावनिबधनत्वोपपत्तेरुपादानोपादेयभावानतर्यादेरपाकृतत्वात् । ततोऽस्खलत्साहश्यप्रत्यभिज्ञानात् सादृश्यसिद्धिवदस्खलदेकत्वप्रत्यभिज्ञानादेकत्वसिद्धिरेवेति निरूपितप्राय । एतेन जीवादिनोआगमद्रव्यसिद्धिरुक्ता । य एवाह मनुष्यजीव प्रागासन् स एवाधुना देवो वर्ते पुनर्मनुष्यो भविष्यामीत्यन्वयप्रत्ययस्य सर्वथाप्यबाध्यमानस्य सद्भावात् । यदेव जल शुक्तिविशेषे पतित तदेव मुक्ताफलीभूतमित्याद्यन्वयप्रत्ययवत् । ननु च जीवादिनोआगमद्रव्यमसभाव्य जीवादित्वस्य सार्वकालिकत्वेनानागतत्वासिद्धेस्तदभिमुख्यस्य कस्यचिदभावादिति चेत् । सत्यमेतत् । तत एव जीवादिविशेषापेक्षयोदाहृतो जीवादिद्रव्यनिक्षेपो । नन्वेवमागमद्रव्य वा बाधितात्तदन्वयप्रत्ययान्मुख्य सिध्यतु ज्ञायकशरीर तु त्रिकालगोचर तद्व्यतिरिक्त च कर्मनोकर्मविकल्पमनेकविध कथ तथा सिध्येत् प्रतीत्यभावादिति चेन्न, तत्रापि तथाविधान्वयप्रत्ययस्य सद्भावात् । यदेव मे शरीर ज्ञातुमारभमाणस्य तत्त्व तदेवेदानीं परिसमाप्ततत्त्वज्ञानस्य वर्तत इति वर्तमानज्ञायकशरीरे तावदन्वयप्रत्यय । यदेवोपयुक्ततत्त्वज्ञानस्य मे शरीरमासीत्तदेवाधुनानुपयुक्ततत्त्वज्ञानस्येत्यतीतज्ञायकशरीरे प्रत्यवमर्श । यदेवाधुनानुपयुक्ततत्त्वज्ञानस्य शरीर तदेवोपयुक्ततत्त्वज्ञानस्य भविष्यतीत्यनागतज्ञायकशरीरे प्रत्यय । तर्हि ज्ञायकशरीर भाविनोआगमद्रव्यादनन्यदेवेति

चेन, ज्ञायकविशिष्टस्य ततोन्यत्वात् । तस्यागमद्रव्यादन्यत्व सुप्रतीतमेवानात्मत्वात् । कर्म नोकर्म वान्वयप्रत्ययपरिच्छिन्न ज्ञायकशरीरादनन्यदिति चेत् न, कार्मणस्य शरीरस्य तैजसस्य च शरीरस्य शरीरभावमापन्नस्याहारादिपुद्गलस्य वा ज्ञायकशरीरत्वासिद्धे, औदारिकवैक्रियिकाहारकशरीरत्रयस्यैव ज्ञायकशरीरत्वोपपत्तेरन्यथा विग्रहगतावपि जीवस्योपयुक्तज्ञानत्वप्रसगात् तैजसकार्मणशरीरयो सद्भावात् । कर्म नोकर्म नोआगमद्रव्य भाविनोआगमद्रव्यादनर्थांतरमिति चेन्न, जीवादिप्राभृतज्ञायिपुरुषकर्म नोकर्मभावमापन्नस्यैव तथाभिधानात् ततोन्यस्य भाविनोआगमद्रव्यत्वोपगमात् । तदेतदुक्तप्रकार द्रव्य यथोदितस्वरूपापेक्षया मुख्यमन्यथात्वेनाध्यारोपित गौणमवबोद्धव्यम् ॥

साप्रतो वस्तुपर्यायो भावो द्वेधा स पूर्ववत् । आगमः प्राभृतज्ञायी पुमांस्तत्रोपयुक्तधीः ॥६७
नोआगमः पुनर्भावो वस्तु तत्पर्ययात्मकम् । द्रव्यादर्थांतर भेदप्रत्ययाद् ध्वस्तबाधनात् ॥६८॥

वस्तुन पर्यायस्वभावो भाव इति वचनाचस्यावस्तुस्वभावता व्युदस्यते । साप्रत इति वचनात्कालत्रयव्यापिनो द्रव्यस्य भावरूपता । नन्वेवमतीतस्यानागतस्य च पर्यायस्य भावरूपताविरोधाद्वर्तमानस्यापि सा न स्यात्तस्य पूर्वापेक्षयानागतत्वात् उत्तरापेक्षयातीतत्वादतो भावलक्षणस्याव्याप्तिरसभवो वा स्यादिति चेन्न, अतीतस्यानागतस्य च पर्यायस्य स्वकालापेक्षया साप्रतिकत्वाद्भावरूपतोपपत्तेरननुयायिन परिणामस्य साप्रतिकत्वोपगमादुक्तदोषाभावात् । स तु भावो द्वेधा द्रव्यवदागमनोआगमविकल्पात् । तत्प्राभृतविषयोपयोगाविष्ट आत्मा आगम जीवादिपर्यायाविष्टोऽन्य इति वचनात् । कथ पुनरागमो जीवादिभाव इति चेत्, प्रत्ययजीवादिवस्तुन साप्रतिकपर्यायत्वात् । प्रत्ययात्मका हि जीवादय प्रसिद्धा एवार्थाभिधानात्मकजीवादिवत् । तत्र जीवादिविषयोपयोगाख्येन तत्प्रत्ययेनाविष्ट पुमानेव तदागम इति न विरोध, ततोन्यस्य जीवादिपर्यायाविष्टस्यार्थादेर्नोआगमभावजीवत्वेन व्यवस्थापनात् । न चैवप्रकारो भावोऽसिद्धस्तस्य बाधरहितेन प्रत्ययेन साधितत्वात् प्रोक्तप्रकारद्रव्यवत् । नापि द्रव्यादनर्थांतरमेव तस्याबाधितभेदप्रत्ययविषयत्वात् अन्यथा त्वयप्रत्ययविषयत्वानुपगाद्द्रव्यवत् ॥

नामोक्त स्थापना द्रव्यं द्रव्यार्थिकनयार्पणात् । पर्यायार्थार्पणाद् भावस्तैर्न्यासः सम्यगीरितः ६९

नन्वस्तु द्रव्य शुद्धमशुद्ध च द्रव्यार्थिकनयादेशात् नामस्थापने तु कथ तयो प्रवृत्तिमारभ्य प्रागुपरमाद् न्वयित्वादिति ब्रूम । न च तदसिद्ध देवदत्त इत्यादि नाम्न कचिद्बालाद्यवस्थाभेदाद्भिन्नेपि विच्छेदानुपपत्तेरन्वयित्वसिद्धे । क्षेत्रपालादिस्थापनायाश्च कालभेदेपि तथात्वाविच्छेद इत्यन्वयित्वमन्वयप्रत्ययविषयत्वात् । यदि पुनरबाधनतान्वयासत्त्वान्नामस्थापनयोरनन्वयित्व तदा घटादेरपि न स्यात् । तथा च कुतो द्रव्यत्व १ व्यवहारनयात्तस्यावातरद्रव्यत्वे तत एव नामस्थापनयोस्तदस्तु विशेषाभावात् । तत सूक्त नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य निक्षेप इति । भावस्तु पर्यायार्थिकस्य साप्रतिकविशेषमात्रत्वात्तस्य । तदेतैर्नामादिभिर्न्यासो न मिथ्या, सम्यगित्यधिकारात् । सम्यक्त्व पुनरस्य सुनयैरधिगम्यमानत्वात् ॥

तेषा दर्शनजीवादिपदार्थानामशेषतः । इति सप्रतिपत्तव्यं तच्छब्दग्रहणादिह ॥ ७० ॥

यदप्यत्र कश्चित् तद्ग्रहण सूत्रेनर्थक तेन विनापि नामादिभिर्न्यास । सम्यग्दर्शनजीवादीनामित्यभिसबधसिद्धेस्तेषा प्रकृतत्वान्न जीवादीनामेव अनतरत्वात्तदभिसबधप्रसक्तिस्तेषा विशेषादिष्टत्वात् प्रकृतदर्शनादीनामबाधकत्वात् तद्विषयत्वेनाप्रधानत्वाच्च । नापि सम्यग्दर्शनादीनामेव नामादिन्यासाभिसबधापत्ति जीवादीनामपि प्रत्यासन्नत्वेन तदभिसबधघटनादिति । तदनेन निरस्त । सम्यग्दर्शनादीना प्रधा-

नानामप्रत्यासन्नाना जीवादीना च प्रधानानां प्रत्यासन्नाना नामादिन्यासाभिसंबधार्थत्वात् तद्ग्रहणस्य । तदभावे प्रत्यासत्ते प्रधान बलीय इति न्यायात् सम्यग्दर्शनादीनामेव तत्प्रसगस्य निवारयितुमशक्ते ॥

नन्वनंतः पदार्थानां निक्षेपो वाच्य इत्यसन् । नामादिष्वेव तस्यांतर्भावात्संक्षेपरूपतः ॥७१॥

सख्यात एव निक्षेपस्तत्प्ररूपकनयाना सख्यातत्वात्, सख्याता एव नयास्तच्छब्दाना सख्यातत्वात् । "यावतो वचनपथास्तावत सभवति नयवादाः" इति वचनात् । ततो न निक्षेपोऽनतविकल्प प्रपचतोपि प्रसजनीय इति चेन्न, विकल्पापेक्षयार्थापेक्षया च निक्षेपस्यासख्याततोपपत्तेरनततोपपत्तेश्च तथाभिधानात् । केवलमनतभेदस्यापि निक्षेपस्य नामादिविजातीयस्याभावान्नामादिष्वतर्भावात् सक्षेपतश्चातुर्विध्यमाह ॥

नन्वेवम्—

द्रव्यपर्यायतो वाच्यो न्यास इत्यप्यसंगतम् । अतिसंक्षेपतस्तस्यानिष्टेरन्नान्यथास्तु सः ॥७२॥

न ह्यत्रातिसक्षेपतो निक्षेपो विवक्षितो येन तद्द्विविध एव स्याद्द्रव्यत पर्यायतश्चेति तथा विवक्षाया तु तस्य द्वैविध्ये न किंचिदनिष्ट । सक्षेपतस्तु चतुर्विधोसौ कथित इति सर्वमनवद्यम् ॥

ननु न्यासः पदार्थानां यदि स्यान्न्यस्यमानता । तदा तेभ्यो न भिन्नः स्यादभेदाद्धर्मधर्मिणोः ७३

भेदे नामादितस्तस्य परो न्यासः प्रकल्प्यताम् । तथा च सत्यवस्थानं क्व स्यात्तस्येति केचन ७४

न हि जीवादय पदार्था नामादिभिर्न्यस्यते, न पुनस्तेभ्यो भिन्नो न्यास इत्यत्र विशेषहेतुरस्ति यतोऽनवस्था न स्यात् धर्मधर्मिणोर्भेदोपगमात् । तन्न्यासस्यापि तैर्न्यासातरे तस्यापि तैर्न्यासातरे तस्यापि तैर्न्यासातरस्य दुर्निवारत्वादिति केचित् ॥

तदयुक्तमनेकातवादिनामनुपद्रवात् । सर्वथैकातवादस्य प्रोक्तनीत्या निवारणात् ॥ ७५ ॥

द्रव्यार्थिकनयात्तावदभेदे न्यासतद्वतोः । न्यासो न्यासवदर्थानामिति गौणी वचोगतिः ७६

पर्यायार्थनयाद्भेदे तयोर्मुख्यैव सा मता । न्यासस्यापि च नामादिन्यासेष्टेर्नानवस्थितिः ७७

भेदप्रभेदरूपेणानंतत्वात्सर्ववस्तुनः । सद्भिर्विचार्यमाणस्य प्रमाणान्नान्यथा गतिः ॥ ७८ ॥

न्यस्यमानता पदार्थेभ्योऽनर्थातरमेव चेत्येकातवादिन एवोपद्रवते न पुनरनेकातवादिनस्तेषा द्रव्यार्थिकनयार्पणात्तदभेदस्य, पर्यायार्थार्पणाद्भेदस्येष्टत्वात् । तत्राभेदविवक्षाया पदार्थाना न्यास इति गौणी वाचोयुक्ति पदार्थेभ्योऽनन्यस्यापि न्यासस्य भेदेनोपचरितस्य तथा कथनात् । न हि द्रव्यार्थिकस्य तद्भेदो मुख्योस्ति तस्याभेदप्रधानत्वात् । भेदविवक्षाया तु मुख्या सा पर्यायार्थिकस्य भेदप्रधानत्वात् । न च तत्रानवस्था, न्यासस्यापि नामादिभिर्न्यासोपगमात् । नामजीवादय स्थापनाजीवादयो द्रव्यजीवादयो भावजीवादयश्चेति जीवादिभेदाना प्रत्येक नामादिभेदेन व्यवहारस्य प्रवृत्ते परापरतत्प्रभेदानामनतत्वात् सर्वस्य वस्तुनोऽनतात्मकत्वेनैव प्रमाणतो विचार्यमाणस्य व्यवस्थितत्वात् सर्वथैकाते प्रतीत्यभावात् ॥

ननु नामादयः केन्ये न्यस्यमानार्थरूपतः । यैर्न्यासोस्तु पदार्थानामिति केप्यनुयुंजते ॥ ७९ ॥

तेभ्योपि भेदरूपेण कथंचिदवसायतः । नामादीनां पदार्थेभ्यः प्रायशो दत्तमुत्तरम् ॥ ८० ॥

नामेंद्रादिः पृथक्तावद्भावेंद्रादेः प्रतीयते । स्थापनेंद्रादिरप्येवं द्रव्येंद्रादिश्च तत्त्वतः ॥ ८१ ॥

तद्भेदश्च पदार्थेभ्यः कथंचिद्घटरूपवत् । स्थाप्यस्थापकभावादेरन्यथानुपपत्तितः ॥ ८२ ॥

नामादयो विशेषा जीवाद्यर्थात् कथचिद्भिन्ना निक्षिप्यमाणनिक्षेपकभावात् सामान्यविशेषभावात् प्रत्ययादिभेदाच्च । ततस्तेषामभेदे तदनुपपत्तेरिति । घटाद्रूपादीनामिव प्रतीतिसिद्धत्वान्नामादीना न्यस्यमानार्थाद्भेदेन तस्य तैर्न्यासो युक्त एव । न हि नामेंद्र स्थापनेंद्रो द्रव्येंद्रो वा भावेंद्रादभिन्न एव प्रती-

यते येन नामेंद्रादिविशेषाणा तद्वतो भेदो न स्यात्। नन्वेव नामादीना परस्परपरिहारेण स्थितत्वादेकत्राथैवस्थान न स्यात् विरोधात् शीतोष्णस्पर्शवत्, सत्त्वासत्त्ववद्वेति चेन्न, असिद्धत्वाद्विरोधस्य नामादीनामेकत्र दर्शनाद् विरोधस्यादर्शनसाध्यत्वात्। परमैश्वर्यमनुभवन्कश्चिदात्मा हि भावेद्र साम्प्रतिकेंद्रत्वपर्यायाविष्टत्वात्। स एवानागतमिंद्रत्वपर्याय प्रति गृहीताभिमुख्यत्वाद्द्रव्येंद्र, स एवेंद्रातरत्वेन व्यवस्थाप्यमान स्थापनेंद्र, स एवेंद्रातरनाम्नाभिधीयमानो नामेंद्र इत्येकत्रात्मनि दृश्यमानाना कथमिह विरोधो नाम अतिप्रसगात्। तत एव न नामादीना सकरो व्यतिकरो वा स्वरूपेणैव प्रतीते। तदनेन नामादीनामेकत्राभावसाधने विरोधादिसाधनस्यासिद्धिरुक्ता। येनात्मना नाम तेनैव स्थापनादीनामेकत्रैकदा विरोध एवेति चेत् न, तथानभ्युपगमात्॥

एकत्रार्थे विरोधश्चेन्नामादीनां सहोच्यते। नैकत्वासिद्धितोर्थस्य बहिरतश्च सर्वथा॥ ८३॥

न हि बहिरतर्वा सर्वथैकस्वभाव भावमनुभवामो नानैकस्वभावस्य तस्य प्रतीतेर्बाधकाभावात्। न च तथाभूतेर्थे, येन स्वभावेन नामव्यवहारस्तेनैव स्थापनादिव्यवहरण तस्य प्रतिनियतस्वभावनिबंधनतयानुभूतेरिति कथ विरोध सिध्येत्। किं च। नामादिभ्यो विरोधोनन्योऽन्यो वा स्यादुभयरूपो वा?

प्रथमद्वितीयपक्षयोर्नासौ विरोधक इत्याह,—

नामादेरविभिन्नश्चेद्विरोधो न विरोधकः। नामाद्यात्मवदन्यश्चेत्क' कस्यास्तु विरोधकः॥८४॥

न तावदात्मभूतो विरोधो नामादीना विरोधक स्यादात्मभूतत्वान्नामादिस्वात्मवत् विपर्ययो वा। नाप्यनात्मभूतोऽनात्मभूतत्वाद्विरोधकोर्थांतरवत् विपर्ययो वा॥

भिन्नाभिन्नो विरोधश्चेत्किं न नामादयस्तथा। कुतश्चित्तद्वतः संति कथंचिद्भिदभिद्भृतः॥८५॥

विरोधो विरोधिभ्य कथचिद्भिन्नोऽभिन्नश्चाविरुद्धो न पुनर्नामादयस्तद्वतोर्थादिति ब्रुवाणो न प्रेक्षावान्॥

एकस्य भावतोऽक्षीणकारणस्य यदुद्भवे। क्षयो विरोधकस्तस्य सोर्थो यद्यभिधीयते॥ ८६॥

तदा नामादयो न स्युः परस्परविरोधकाः। सकृत्सभविनोर्थेषु जीवादिषु विनिश्चिताः॥८७

न विरोधो नाम कश्चिदर्थो येन विरोधिभ्यो भिन्न स्यात् केवलमक्षीणकारणस्य सतानेन प्रवर्तमानस्य शीतादे क्षयो यस्योद्भवे पावकादे स एव तस्य विरोधक। क्षय पुन प्रध्वसाभावलक्षण' कार्यांतरोत्पाद एवेत्यभिन्नो विरोधिभ्या भिन्न इव कुतश्चिद्व्यवह्रियत इति यदुच्यते तदापि नामादय क्वचिदेकत्र परस्परविरोधिनो न स्यु सकृत्सभवित्वेन विनिश्चितत्वात्। न हि द्रव्यस्य प्रबंधेन वर्तमानस्य नामस्थापनाभावानामन्यतमस्यापि तत्रोद्भवे क्षयोनुभूयते नाम्नो वा स्थापनाया भावस्य वा तथा वर्तमानस्य तदितरप्रवृत्तौ येन विरोधो गम्येत। तथानुभवाभावेपि तद्विरोधकल्पनायां न किंचित्केनचिदविरुद्ध सिध्येत्। न च कल्पित एव विरोध सर्वत्र तस्य वस्तुधर्मत्वेनाध्यवसीयमानत्वात् सत्त्वादिवत्। सत्त्वादयोपि सत्त्वेनाध्यवसीयमाना कल्पिता एवेत्ययुक्त तत्त्वतोर्थस्यासत्त्वादिप्रसगात्। सकलधर्मनैरात्म्योपगमाददोषोयमिति चेत् कथमेव धर्मा तात्त्विक। सोपि कल्पित एवेति चेत्, किं पुनरकल्पित? स्पष्टमवभासमान स्वलक्षणमिति चेत् नैकत्रेंद्रौ द्वित्वस्य बाधितत्वप्रसगात्। यदि पुनरबाधितस्पष्टसवेदनवेद्यत्वात्स्वलक्षण परमार्थसत् नैकत्रेंद्रौ द्वित्वादिबाधितत्वादिति मन्यसे तदा कथमबाधितविकल्पाध्यवसीयमानस्य धर्मस्य धर्मिणो वा परमार्थसत्त्व निराकुरुषे। विकल्पाध्यवसितस्य सर्वस्याबाधितत्वासभवान्न वस्तुसत्त्वमिति चेत्, कुतस्तस्य तदसभवनिश्चय। विवादापन्नो धर्मादिर्नाबाधितो विकल्पाध्यवसितत्वात् मनोराज्यादिवदित्यनुमानादिति चेत्, स तर्ह्यबाधितत्वाभावस्तस्यानुमानविकल्पेनाध्य-

वसितः परमार्थसन्नपरमार्थसन् वा ? प्रथमपक्षे तेनैव हेतोर्व्यभिचारः, पक्षान्तरे तत्त्वतस्तस्याबाधितत्व अबाधितत्वाभावस्याभावे तदबाधितत्वविधानात्। न चाविचारसिद्धयोर्धर्मिधर्मयोरबाधितत्वाभाव प्रमाणसिद्धमबाधितत्व विरुणद्धि संवृतिसिद्धेन परमार्थसिद्धस्य बाधनानिष्टे । तदिष्टौ वा स्वेष्टसिद्धेरयोगात्। कथ विकल्पाध्यवसितस्याबाधितत्व प्रमाणसिद्धमिति चेत्, दृष्टस्य कथ ? बाधकाभावादिति चेत् तत एवान्यस्यापि। न हि दृष्टस्यैव सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य सर्वथा बाधकाभावो निश्चेतु शक्यो न पुनरध्यवसितस्येति ब्रुवाण स्वस्थ प्रतीत्यपलापात्। ततो विरोध क्वचित्तात्त्विक एवाबाधितप्रत्ययविषयत्वादिष्टो वस्तुस्वभाववदिति विरोधिभ्या भिन्नसिद्धे । स भिन्न एव सर्वथेत्ययुक्तमुक्तोत्तरत्वात् । ताभ्या भिन्नस्य तस्य विरोधकत्वे सर्वं सर्वस्य विरोधक स्यादिति। ननु चार्थांतरभूतोपि विरोधिनोर्विरोधको विरोधः तद्विशेषणत्वे सति विरोधप्रत्ययविषयत्वात्, यस्तु न तयोर्विरोधक स न तथा यथापरोर्थ ततो न सर्वं सर्वस्य विरोधक इति चेन्न, तस्य तद्विशेषणत्वानुपपत्ते । विरोधो हि भाव स च तुच्छस्वभावो यदि शीतोष्णद्रव्ययोर्विशेषण तदा सकृत्तयोरदर्शनापत्तिः । अथ शीतद्रव्यस्यैव विशेषण तदा तदेव विरोधि स्यान्नोष्णद्रव्य। तथा च न द्विष्ठोसौ एकत्रावस्थिते । न चैकत्र विरोध सर्वदा तत्प्रसगात्। एतेनोष्णद्रव्यस्यैव विरोधो विशेषण इत्यपि निरस्त । यदि पुन कर्मस्थक्रियापेक्षया विरुद्धमानत्वं विरोध स शीतद्रव्यस्य विशेषण, कर्तृस्थक्रियापेक्षया विरोध. स उष्णद्रव्यस्य । विरोधसामान्यापेक्षया विरोधस्योभयविशेषणत्वोपपत्तेर्द्विष्ठत्व तदा रूपादेरपि द्विष्ठत्वनियमापत्तिस्तत्सामान्यस्य द्विष्ठत्वात्, रूपादेर्गुणविशेषणात् तत्सामान्यस्य पदार्थांतरत्वात् न तदनेकस्थत्वे तस्यानेकस्थत्वमिति चेत् तर्हि कर्मकर्तृस्थाद्विरोधविशेषात् पदार्थांतरस्य। विरोधसामान्यस्य द्विष्ठत्वे कुतस्तद्विष्ठत्व येन द्वयोर्विशेषण विरोध । एतेन गुणयो कर्मणोर्द्रव्यगुणयो गुणकर्मणो द्रव्यकर्मणोर्वा विरोधो विशेषण इत्यपास्त, विरोधस्य गुणत्वे गुणादावसभवाच्च। तस्याभावरूपत्वे कथ सामान्यविशेषभावो येनानेकविरोधिविशेषणभूतविरोधविशेषमव्यापि विरोधसामान्यमुपेयते। यदि पुन षट्पदार्थव्यतिरेकत्वात् पदार्थशेषो विरोधोऽनेकस्थ, स च विरोध्यविरोधकभावप्रत्ययविशेषसिद्धे समाश्रीयते तदा तस्य कुतो द्रव्यविशेषणत्व ? न तावत्सयोगात् पुरुषे दण्डवत्तस्याद्रव्यत्वेन सयोगानाश्रयत्वात्, नापि समवायाद्द्रवि विषाणवत्तस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषव्यतिरिक्तत्वेनासमवायित्वात् । न च सयोगसमवायाभ्यामसबधस्य विरोधस्य क्वचिद्विशेषणता युक्ता, सर्वस्य सर्वविशेषणानुषगात् । समवायवत्समवायिषु सयोगसमवायासत्त्वेपि तस्य विशेषणतेति चेन्न, तस्यापि तथा साध्यत्वात्। न चाभाववद्भावेषु तस्य विशेषणता तस्यापि तथा सिद्ध्यभावात् । न ह्यसिद्धमसिद्धस्योदाहरण, अतिप्रसगात्। ननु च विरोधिनावेतौ समवायिनाविमौ नास्तीह घट इति विशिष्टप्रत्ययः कथ विशेषणविशेष्यभावमतरेण स्यात्। दण्डीति प्रत्ययवद्भवति चायमबाधितवपुर्न च द्रव्यादिषट्पदार्थानामन्यतमनिमित्तोऽय तदनुरूपत्वात् प्रतीते, नाप्यनिमित्त कदाचित्कचिद्भावात्। ततोस्यापरेण हेतुना भवितव्य सतो विशेषणविशेष्यभाव सबधशेष पदार्थशेषेष्वविनाभावयदिति समवायवदभाववद्वा विरोधस्य क्वचिद्विशेषणत्वसिद्धौ तस्यापि विशेषणविशेष्यभावस्य स्वाश्रयविशेषाश्रयिण कुतस्तद्विशेषणत्व। परस्माद्विशेषणविशेष्यभावादितिचेत् तस्यापि स्वविशेष्यविशेषणत्व। परस्मादित्यनवस्थाप्रतिपत्तिविशेष्यस्य विशेषणप्रतिपत्तिमतरेण तदनिष्टेः, नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति वचनात्। सुदूरमपि गत्वा विशेषणविशेष्यभावस्यापरविशेषणविशेष्यभावाभावेपि स्वाश्रयविशेषणत्वोपगमे समवायादेरपि क्व विशेषणत्व, तदभावेपि किं न स्यात् ?, इति न विशेषणविशेष्यभावसिद्धि । तदसिद्धौ च न किंचित्कस्यचिद्विशेषणमिति न विरोधो विरोधिविशेषणत्वेन सिध्यति।

विरोधप्रत्ययविशेषस्तु तु केवल विरोधमात्र साधयेन्न पुनरनयोर्विरोध इति तत्प्रतिनियम, ततो न विरोधिभ्योत्यन्तभिन्नो विरोधोभ्युपगतव्य । कथंचिद्विरोध्यात्मकत्वे तु विरोधस्य प्रतिनियमसिद्धिर्न कश्चिदुपालम्भ इति सूक्त विरोधवत्स्वाश्रयानामादीना भिन्नाभिन्नत्वसाधन । नामादिभिर्न्यासोऽर्थाना-मनर्थक इति चेन्न, तस्य प्रकृतव्याकरणार्थत्वादप्रकृताव्याकरणार्थत्वाच । भावस्तम्भप्रकरणे हि तस्यैव व्याकरण नामस्तम्भादीनामव्याकरण च अप्रकृताना न नामादिनिक्षेपाभावेर्थस्य घटते, तत्सकरव्यतिक-राभ्या व्यवहारप्रसगात् । ननु भावस्तम्भस्य मुख्यत्वाद्व्याकरण न नामादीना "गौणमुख्ययोर्मुख्ये सप्र-त्यय" इति वचनात् । नैतन्नियत, गोपालकमानय कटजकमानयेत्यादौ गौणे सप्रत्ययसिद्धे । न हि तत्र यो गा पालयति यो वा कटे जातो मुख्यस्तत्र सप्रत्ययोस्ति । किं तर्हि ? यस्यैतन्नाम कृत तत्रैव गौणे प्रतीति । कृत्रिमत्वाद्गौणे सप्रत्ययो न मुख्ये तस्याकृत्रिमत्वात् "कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे सप्रत्यय" इति वचनात् । नैतदेकातिक पासुल्पादस्य तत्रैवोभयगतिदर्शनात् । स ह्यप्रकरणज्ञत्वादुभय प्रत्येति किमह यो गा पालयति यो वा कटे जातस्तमानयामि किं वा यस्यैषा सज्ञा त ? इति विकल्पनात् । प्रकरणज्ञस्य कृत्रिमे सप्रत्ययोस्तीति चेत् न, तस्याकृत्रिमेपि सप्रत्ययोपपत्तेस्तथा प्रकरणात् । ननु च जीवशब्दादिभ्यो भावजीवादिष्वेव सप्रत्ययस्तेषामर्थक्रियाकारित्वादितिचेत् न, नामादीनामपि स्वार्थक्रियाकारित्वसिद्धे । भावार्थक्रियायास्तैरकरणादनर्थक्रियाकारित्व तेषामिति चेत्, नामाद्यर्थक्रियायास्तर्हि भावेनाकरणाच्च-स्यानर्थक्रियाकारित्वमस्तु । काचिदप्यर्थक्रिया न नामादय कुर्वतीत्ययुक्त तेषामवस्तुत्वप्रसगात् । न चैतदुपपन्न भाववन्नामादीनामबाधितप्रतीत्या वस्तुत्वसिद्धे । एतेन नामैव वास्तव न स्थापनादित्रयमिति शब्दाद्वैतवादिमत, स्थापनैव कल्पनात्मिका न नामादित्रय वस्तु सर्वस्य कल्पितत्वादिति विभ्रमैकातवा-दिमत, द्रव्यमेव तत्त्व न भावादित्रयमिति च द्रव्याद्वैतवादिदर्शन प्रतिव्यूढ । तदन्यतमापाये सकलस-व्यवहारानुपपत्तेश्च युक्त सर्वपदार्थाना नामादिभिर्न्यासस्तावता प्रकरणपरिसमाप्ते ॥

ननु नामादिभिर्न्यस्तानामखिलपदार्थानामधिगम केन कर्तव्यो यतस्तद्व्यवस्था अधिगमजसम्यग्दर्शनव्य-वस्था च स्यात् । न चास्तुधना कस्यचिद्व्यवस्था सर्वस्य स्वेष्टतत्त्वव्यवस्थानुपगादिति वदत प्रत्याह सूत्रकार,—

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

सर्वार्थाना मुमुक्षुभि कर्तव्यो न पुनरसाधन एवाधिगम इति वाक्यार्थ ॥ कथमसौ तै कर्तव्य इत्याह,—

सूत्रे नामादिनिक्षिप्ततत्त्वार्थाधिगमस्थितः । कार्त्स्न्यतो देशतो वापि स प्रमाणनयैरिह ॥ १ ॥

तन्निसर्गादधिगमाद्वेत्यत्र सूत्रे नामादिनिक्षिप्ताना तत्त्वार्थाना योधिगम सम्यग्दर्शनहेतुत्वेन स्थित स इह शास्त्रे प्रस्तावे वा कार्त्स्न्यत प्रमाणेन कर्तव्यो देशतो नयैरेवेति व्यवस्था । नन्वेव प्रमाणनयानामधि-गमस्तथान्यै प्रमाणनयै कार्यस्तदधिगमोप्यपरैरित्यनवस्था, स्वतस्तेषामधिगमे सर्वार्थाना स्वत सोस्त्विति न तेषामधिगमसाधनत्व । न वानधिगता एव प्रमाणनया पदार्थाधिगमोपाया ज्ञापकत्वादतिप्रसगाच्चेत्य-पर । सोप्यप्रस्तुतवादी । प्रमाणनयानामभ्यासानभ्यासावस्थयो स्वत परतश्चाधिगमस्य वक्ष्यमाणत्वात् । परतस्तेषामधिगमे क्वचिदभ्यासात्स्वतोधिगमसिद्धेरनवस्थापरिहरणात् । स्वतोधिगमे सर्वार्थानामधिगमस्य तेषामचेतनत्वेनातिप्रसगात् । चेतनार्थाना कथंचित्प्रमाणनयात्मकत्वेन स्वतोधिगमस्येष्टत्वाच्च श्रेयान् प्रमाणनयैरधिगमोर्थाना सर्वथा दोषाभावात् ॥

ननु च प्रमाणं नयाश्चेति द्वन्द्ववृत्तौ नयस्य पूर्वनिपातः स्यादल्पाच्तरत्वान्न प्रमाणस्य बह्वच्तरत्वादित्याक्षेपे प्राह,—

प्रमाणं च नयाश्चेति द्वंद्वे पूर्वनिपातनम् । कृतं प्रमाणशब्दस्याभ्यर्हितत्वेन बह्वचः ॥ २ ॥

न ह्यल्पाच्तरादभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति कस्यचिदप्रसिद्धं लक्षणहेत्वोरित्यत्र हेतुशब्दादल्पाच्तरादपि लक्षणपदस्य बह्वचोऽभ्यर्हितस्य पूर्वप्रयोगदर्शनात् ॥

कथं पुनः प्रमाणमभ्यर्हितं नयादित्याह,—

प्रमाणं सकलादेशि नयादभ्यर्हितं मतम् । विकलादेशिनस्तस्य वाचकोपि तथोच्यते ॥ ३ ॥

कथमभ्यर्हितत्वानभ्यर्हितत्वाभ्यां सकलादेशित्वविकलादेशित्वे व्याप्तिसिद्धे यतः प्रमाणनययोस्ते सिध्यतः इति चेत्, प्रकृष्टाप्रकृष्टविशुद्धिलक्षणत्वादभ्यर्हितत्वानभ्यर्हितत्वयोस्तद्व्यापकत्वमिति ब्रूमः । न हि प्रकृष्टां विशुद्धिमंतरेण प्रमाणमनेकधर्मधर्मिस्वभावं सकलमर्थमादिशति, नयस्यापि सकलादेशित्वप्रसंगात् । नापि विशुद्ध्यपकर्षमंतरेण नयो धर्ममात्रं वा विकलमादिशति प्रमाणस्याविकलादेशित्वप्रसंगात् ॥

स्वार्थनिश्चायकत्वेन प्रमाणं नय इत्यसत् । स्वार्थैकदेशनिर्णीतिलक्षणो हि नयः स्मृतः ॥ ४ ॥

नयः प्रमाणमेव स्वार्थव्यवसायकत्वादिष्टप्रमाणवद् विपर्ययो वा, ततो न प्रमाणनययोर्भेदोस्ति येनाभ्यर्हितेतरता चिंत्या इति कश्चित् । तदसत् । नयस्य स्वार्थैकदेशलक्षणत्वेन स्वार्थनिश्चायकत्वासिद्धेः । स्वार्थांशस्यापि वस्तुत्वे तत्परिच्छेदे छेदलक्षणत्वात्प्रमाणस्य स न चेद्वस्तु तद्विषयो मिथ्याज्ञानमेव स्यात्तस्यावस्तुविषयत्वलक्षणत्वादिति चोद्यमसदेव । कुतः ?

नायं वस्तु न चावस्तु वस्त्वंशः कथ्यते यतः । नासमुद्रः समुद्रो वा समुद्रांशो यथोच्यते ॥५॥
तन्मात्रस्य समुद्रत्वे शेषांशस्यासमुद्रता । समुद्रबहुत्वं वा स्यात्तच्चेत्कास्तु समुद्रवित् ॥ ६ ॥

यथैव हि समुद्रांशस्य समुद्रत्वे शेषसमुद्रांशानामसमुद्रत्वप्रसंगात् समुद्रबहुत्वापत्तिर्वा तेषामपि प्रत्येकं समुद्रत्वात् । तस्यासमुद्रत्वे वा शेषसमुद्रांशानामप्यसमुद्रत्वात् क्वचिदपि समुद्रव्यवहारायोगात् समुद्रांशः स एवोच्यते । तथा स्वार्थैकदेशो नयस्य न वस्तु स्वार्थैकदेशांतराणामवस्तुत्वप्रसंगात्, वस्तुबहुत्वानुषक्तेर्वा । नाप्यवस्तु शेषांशानामप्यवस्तुत्वेन क्वचिदपि वस्तुव्यवस्थानुपपत्तेः । किं तर्हि ? । वस्त्वंश एवासौ तादृक्प्रतीतेर्बाधकाभावात् ॥

नांशेभ्योर्थांतरं कश्चित्तत्त्वतोंशीत्ययुक्तिकम् । तस्यैकस्य स्थविष्ठस्य स्फुटं दृष्टेस्तदंशवत् ॥ ७ ॥

नातर्बहिर्वांशेभ्यो भिन्नोंशी कश्चित्तत्त्वतोस्ति यो हि प्रत्यक्षबुद्धावात्मानं न समर्पयति, प्रत्यक्षतां च स्वीकरोति । सोयममूल्यदानक्रयीत्ययुक्तिकमेव, स्थविष्ठस्यैकस्य स्फुटं साक्षात्करणात् तद्व्यतिरेकेणांशानामेवाप्रतिभासनात् । तथा इमे परमाणवो नात्मनः प्रत्यक्षबुद्धौ स्वरूपं समर्पयंति प्रत्यक्षतां च स्वीकर्तुमुत्सहंत इत्यमूल्यदानक्रयिणः ॥

कल्पनारोपितोंशी चेत् स न स्यात् कल्पनांतरे । तस्य नार्थक्रियाशक्तिर्न स्पष्टज्ञानवेद्यता ॥८॥

शक्यते हि कल्पना प्रतिसंख्यानेन निवारयितुं नेंद्रियबुद्धय इति स्वयमभ्युपेत्य कल्पनांतरे सत्यप्यनिवर्तमानः स्थवीयान्स एकमवयविनं कल्पनारोपितं ब्रुवन् कथमवयवेवयविवचनः ? यदि पुनरवयविकल्पनायाः कल्पनांतरस्य चाशुवृत्तेर्विच्छेदानुपलक्षणात् सहभावाभिमानो लोकस्य । ततो न कल्पनांतरे सति कल्पनात्मनोप्यवयविनोस्तित्वमिति मतिः तदा कथमिंद्रियबुद्धीनां क्वचित्सहभावस्तात्त्विकः सिध्येत् ।

तासामप्याशुवृत्तेर्विच्छेदानुपलक्षणात्सहभावाभिमानसिद्धे । कथ वाश्व विकल्पयतोपि च गोदर्शनाद्दर्शनकल्पनाविरहसिद्धि ? कल्पनात्मनोपि गोदर्शनस्य तथाश्वविकल्पेन सहभावप्रतीतेरविरोधात् । तत सर्वत्र कल्पनाया कल्पनातरोदये निवृत्तिरेष्टव्या, अन्यथेष्टव्याघातात् । तथा च न कल्पनारोपितोंशी कल्पनातरे सत्यप्यनिवर्तमानत्वात् स्वसवेदनवत् । तस्यार्थक्रियाया सामर्थ्याच्च न कल्पनारोपितत्व । न हि माणवकेऽग्निरध्यारोपित पाकादावाधीयते । करागुलिष्वारोपितो वैनतेयो निर्विषीकरणादावाधीयत इति चेत् न, समुद्रोल्लघनाद्यर्थक्रियायामपि तस्याधानप्रसगात् । निर्विषीकरणादयस्तु तदा पानादिमात्रनिबधना एवेति न ततो विरुध्यते । नन्वर्थक्रियाशक्तिरसिद्धावयविन परमाणूनामेवार्थक्रियासमर्थसिद्धेस्त एव ह्यसाधारणार्थक्रियाकारिणो रूपादितया व्यवह्रियते । जलाहरणादिलक्षणसाधारणार्थक्रियाया प्रवर्तमानास्तु घटादितया । ततो घटाद्यवयविनो अवस्तुत्वसिद्धिस्तस्य सवृतसत्त्वादितिचेन्न, परमाणूना जलाहरणाद्यर्थक्रियाया सामर्थ्यानुपपत्तेर्घटादेरेव तत्र सामर्थ्यात् परमार्थसिद्धे । परमाणवो हि तत्र प्रवर्तमाना कचिदतिशयमपेक्षते नवा ? न तावदुत्तर पक्ष सर्वदा सर्वेषा तत्र प्रवृत्तिप्रसगात् । स्वकारणकृतमतिशयमपेक्षत एवेति चेत्, क पुनरतिशय ? समानदेशतयोत्पाद इति चेत्, का पुनस्तेषा समानदेशता ? भिन्नदेशानामेवोपगतत्वात् जलाहरणाद्यर्थक्रियायोग्यदेशता तेषा समानदेशता नान्या, यादृशि हि देशे स्थित परमाणुरेकस्तत्रोपयुज्यते तादृशि परेपि परमाणव स्थितास्तत्रैवोपयुज्यमाना समानदेशा कथ्यते न पुनरेकत्र देशे वर्तमाना, विरोधात् । सर्वेषामेकपरमाणुमात्रत्वप्रसगात् सर्वात्मना परस्परानुप्रवेशादन्यथैकदेशत्वायोगादिति चेत् । का पुनरियमेका जलाहरणाद्यर्थक्रिया? यस्यामुपयुज्यमाना भिन्नदेशवृत्तयोप्यणव समानदेशा स्यु । प्रतिपरमाणुभिद्यमाना हि सानेकैव युक्ता भवतामन्यथानेकघटादिपरमाणुसाध्यापि सैका स्यादविशेषात् । सत्य । अनेकैव सा जलाहरणाद्याकारपरमाणूनामेव तत् क्रियात्वेन व्यवहरणात् । तद्व्यतिरेकेण क्रियाया विरोधात् केवलमेककार्यकरणादेकत्वेनोपचर्यत इतिचेन्न, तत्कार्याणामप्येकत्वासिद्धेस्तत्त्वतोनेकत्वेनोपगतत्वात् स्वकीयैककार्यकरणात् तत्कार्याणामेकत्वोपगमे स्यादनवस्था तत्त्वत सुदूरमपि गत्वा बहूनामेकस्य कार्यस्यानभ्युपगमात् । तदुपगमे वा नानाणूनामेकोवयवी कार्यं किं न भवेत् । यदि पुनरेकतया प्रतीयमानत्वादेकैव जलाहरणाद्यर्थक्रियोपेयते तदा घटाद्यवयवी तत एवैक किं न स्यात् ? सवृत्त्यास्तु तदेकत्वप्रत्ययस्य सावृतत्वादिति चेत्, जलाहरणाद्यर्थक्रियापि सवृत्त्यैकास्तु तदविशेषात् । तथोपगमे कथ तत्त्वतो भिन्नदेशानामणूनामेकस्यामर्थक्रियाया प्रवृत्ते समानदेशता ययोत्पादेतिशयस्तैस्तत्रापेक्षते । तदनपेक्षाश्च कथ साधारणाद्यर्थक्रियाहेतवोतिप्रसगादिति न घटादिव्यवहारभाज स्यु । न चाय घटाद्येकत्वप्रत्यय सावृत स्पष्टत्वादक्षजत्वाद्बाधकाभावाच्च यतस्तदेकत्व पारमार्थिक न स्यात् । ततो युक्ताशिनोर्थक्रियाया शक्तिरशवदिति नासिद्ध साधन स्पष्टज्ञानवेद्यत्वाच्च नाशी कल्पनारोपितोंशवत् । नन्वशा एव स्पष्टज्ञानवेद्या नाशी तस्य प्रत्यक्षेऽप्रतिभासनादिति चेत् न, अक्षव्यापारे सत्यय घटादिरिति समन्वयात् । असति तदभावात् । नन्वक्षव्यापारेंशा एव परमसूक्ष्मा सचिता प्रतिभासते त एव स्पष्टज्ञानवेद्या केवलप्रतिभासानतरमाश्वेवाशिविकल्प प्रादुर्भवन्नक्षव्यापारभावीति लोकस्य विभ्रम, सविकल्पाविकल्पयोर्ज्ञानयोरेकत्वाध्यवसायाद्युगपद्वृत्तेर्लघुवृत्तेर्वा । यदाशदर्शन स्पष्ट तदैव पूर्वांशदर्शनजनिताशिविकल्पस्याभावात् । तदुक्त । "मनसोर्युगपद्वृत्तेस्सविकल्पाविकल्पयो । विमूढो लघुवृत्तेर्वा तयोरैक्य व्यवस्यति" इति । तदप्ययुक्त । विकल्पेनास्पष्टेन सहैकत्वाध्यवसाये निर्विकल्पस्याशदर्शनस्याप्यस्पष्टत्वप्रतिभासनानुषगात् । स्पष्टप्रतिभासेन दर्शनेनाभिभूतत्वाद्विकल्पस्य स्पष्टप्रतिभासनमेवेति चेत् न, अश्वविकल्पगोदर्शनयोर्युगपद्वृत्तौ तत एवाश्वविकल्पस्य स्पष्टप्रतिभासप्रसगात् । तस्य भिन्नविषयत्वान्न गोदर्शनेनाभिभवोस्तीतिचेत्, किमिदानी-

मेकविषयत्वे सति विकल्पस्य दर्शनेनाभिभवः साध्यते ततस्तस्य स्पष्टप्रतिभास इति मत । नैतदपि साधीय' । शब्दस्वलक्षणदर्शनेन तत्क्षणक्षयानुमानविकल्पस्याभिभवप्रसगात् । नहि तस्य तेन युगपद्भावो नास्ति विरोधाभावात् ततोस्य स्पष्टप्रतिभास' स्यात् । भिन्नसामग्रीजन्यत्वादनुमानविकल्पस्य न दर्शनेनाभिभव इति चेत्, स्यादेव । यद्यभिन्नसामग्रीजन्ययोर्विकल्पदर्शनयोरभिभाव्याभिभावकभाव सिद्ध्येत् नियमात् । न चासौ सिद्ध सकलविकल्पस्य स्वसवेदनेन स्पष्टावभासिना प्रत्यक्षेणाभिन्नसामग्रीजन्येनाप्यभिभवाभावात् । स्वविकल्पवासनाजन्यत्वाद्विकल्पस्य पूर्वसवेदनमात्रजन्यत्वाच्च स्वसवेदनस्य । तयोर्भिन्नसामग्रीजन्यत्वमेवेति चेत् । कथमेवमश्वदर्शनेनाशिविकल्पस्याभिभवो नाम तथा दृष्टत्वादिति चेन्न, अश्वदर्शनेनाशिविकल्पोऽभिभूत इति कस्यचित्प्रतीत्यभावात् । ननु चापि विकल्प स्पष्टाभोऽनुभूयते नचासौ युक्तस्तस्यास्पष्टावभासित्वेन व्याप्तत्वात् । तदुक्त । "न विकल्पानुविद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासता" इति । ततोस्य दर्शनाभिभवादेव स्पष्टप्रतिभासोऽन्यथा तदसभवादिति चेन्न, विकल्पस्यास्पष्टावभासित्वेन व्याप्त्यसिद्धे । कामाद्युपप्लुतचेतसा कामिन्यादिविकल्पस्य स्पष्टत्वप्रतीते सोक्षज एव प्रतिभासो न विकल्पज इत्ययुक्त, निमीलिताक्षस्यांधकारावृतनयनस्य च तदभावप्रसगात् । भावनातिशयजनितत्वात्तस्य योगिप्रत्यक्षतेत्यसभाव्य, भ्रांतत्वात् । ततो विकल्पस्यैवाक्षजस्य मानसस्य वा कस्यचित्स्पष्टमतिज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षस्याभ्रांतस्य भ्रांतस्य वा निर्बाधप्रतीतिसिद्धत्वादवयविविकल्पस्य स्वत स्पष्टतोपपत्ते सिद्धमशिन स्पष्टज्ञानवेद्यत्वमशवत् । तच्च न कल्पनारोपितत्वे सभवतीति तस्यानारोपितत्वसिद्धे' । ननु स्पष्टज्ञानवेद्यत्व नावयविनो अनारोपितत्व साधयति कामिन्यादिना स्पष्टभावनातिशयजनिततद्विकल्पवेद्येन व्यभिचारादिति चेन्न, स्पष्टसत्यज्ञानवेद्यत्वस्य हेतुत्वात् । तथा स्वसवेदनेन सुखादिनानैकांत इत्यपि न मतव्य, कल्पनानारोपितत्वस्याक्षजत्वस्य साध्यतयानभ्युपगमात् । परमार्थसत्त्वस्यैव साध्यत्वात् । ननु परमार्थसतोवयविन स्पष्टज्ञानेन वेदन सर्वावयववेदनपूर्वक कतिपयावयववेदनपूर्वक वावयवावेदनपुर सर वा ? न तावदाद्य पक्ष सर्वदा तदभावप्रसगात्, किंचिज्ज्ञस्य सर्वावयववेदनासभवात् । तदवयवानामपि स्थवीयसामवयवित्वेन सकलावयववेदनपुर सरत्वे तस्य परमाणूनामवयवानामवेदनेन तदारब्धशताणुकादीना वेदनानुपपत्तेरभिमतपर्वतादेरपि वेदनानुपपत्ते । एतेन द्वितीयपक्षोपाकृत , कतिपयपरमाणुवेदने तदवेदनानुपपत्तेरविशेषात् । तृतीयपक्षे तु सकलावयवशून्ये देशेवयविवेदनप्रसगस्ततो नावयविन स्पष्टज्ञानेन वित्ति. । यत. स्पष्टज्ञानवेद्यत्व तत्त्वत सिद्ध्येत् । इत्यपि प्रतीतिविरुद्ध, सर्वस्य हि स्थवीयानर्थ स्फुटतरमवभासत इति प्रतीति ॥

भ्रांतिरिंद्रियजेयं चेत्स्थविष्टाकारदर्शिनी । काभ्रांतमिंद्रियज्ञानं प्रत्यक्षमिति सिद्ध्यतु ॥ ९ ॥
प्रत्यासन्नेष्वयुक्तेषु परमाणुषु चेन्न ते । कदाचित्कस्यचिद्बुद्धिगोचराः परमात्मवत् ॥ १० ॥

सर्वदा सर्वथा सर्वेंद्रियबुध्यगोचरान् परमाणूनसस्पृष्टान् स्वयमुपयस्तत्रेंद्रियज प्रत्यक्षमभ्रात कथ ब्रूयात्, यतस्तस्य स्थविष्टाकारदर्शन भ्रात सिद्ध्येत् । कयाचित् प्रत्यासत्त्या तानिंद्रियबुद्धिविषयानिच्छन् कथमवयविवेदनमपाकुर्वीत सर्वस्यावयव्यारभकपरमाणूना कार्त्स्न्यतोऽन्यथा वा वेदनसिद्धेस्तद्वेदनपूर्वकावयविवेदनोपपत्ते सहावयवावयविवेदनोपपत्तेर्वा नियमाभावात् । यदि पुनर्न परमाणव कथचित्कस्यचिदिंद्रियबुद्धेर्गोचरा नाप्यवयवी । न च तत्रेंद्रियज प्रत्यक्षमभ्रात सर्वमालबते, भ्रातमितिवचनात् । सर्वज्ञानानामनालबनत्वादिति मतिस्तदा प्रत्यक्ष कल्पनापोढमभ्रातमिति वचोऽनर्थकमेव स्यात् कस्यचित्प्रत्यक्षस्याभावात् ॥

स्वसंवेदनमेवैकं प्रत्यक्षं यदि तत्त्वतः । सिद्धिरंशांशिरूपस्य चेतनस्य ततो न किम् ॥ ११ ॥

यथेंद्रियजस्य बहि प्रत्यक्षस्य तत्त्वतोऽसद्भावस्तथा मानसस्य योगिज्ञानस्य च स्वरूपमात्रपर्यवसितत्वात्

तत' स्वसवेदनमेक प्रत्यक्षमितिचेत् सिद्ध तर्हि चेतनातत्त्वमशाश्विरूप स्वसवेदनात्तस्यैव प्रतीयमानत्वात् । न हि सुखनीलाद्याभासाशा एव प्रतीयते स्वशरीरव्यापिन सुखादिसवेदनस्य महतोऽनुभवात नीलाद्याभासस्य चेद्रनीलादे प्रचयात्मन प्रतिभासनात् ॥

विज्ञानप्रचयोप्येष भ्रांतश्चेत् किमविभ्रमम् । स्वसंवेदनमध्यक्षं ज्ञानाणोरप्रवेदनात् ॥ १२ ॥

न हि स्वसविदि प्रतिभासमानस्य विज्ञानप्रचयस्य भ्रांततायां किंचित्स्वसवेदनमभ्रांत नाम यतस्तदेव प्रत्यक्ष सिध्येत् । विज्ञानपरमाणो सवेदन तदितिचेत् न, तस्य सर्वदाप्यप्रवेदनात् । सर्वस्य ग्राह्यग्राहकात्मन सवेदनस्य सिद्धे । स्यान्मत । न बुध्या कश्चिदनुभाव्यो भिन्नकालोस्ति सुप्रसिद्धभिन्नकालाननुभाव्यवत् । तस्य हेतुत्वेनाप्यनुभाव्यत्वसाधने नयनादिनानेकातात् । स्वाकारार्पणक्षमेणापि तेन तत्साधने समानार्थसमनतरप्रत्ययेन व्यभिचारात् तेनाध्यवसायसहितेनापि तत्साधने भ्रातज्ञानसमनतरप्रत्ययेनानेकातात् । तत्त्वत कस्यचित्तत्कारणत्वाद्यसिद्धेश्च । नापि समानकालस्तस्य स्वतत्रत्वात्, योग्यताविशेषस्यापि तद्व्यतिरिक्तस्यासभवात् तस्याप्यनुभाव्यत्वासिद्धे । परेण योग्यताविशेषेणानुभाव्यत्वेनवस्थानात्, प्रकारातरासभवाच्च । नापि बुद्धेर्ग्राहकत्वेन परोनुभवोस्ति, सर्वथानुभाव्यवदनुभावकस्यासभवे तदघटनात् । ततो बुद्धिरेव स्वय प्रकाशते ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् । तदुक्त । "नान्योनुभाव्यो बुध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपर । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वय सैव प्रकाशते ॥" इति ॥ अत्रोच्यते,—

नान्योनुभाव्यो बुध्यास्ति तस्या नानुभवोपर' । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सा न प्रकाशते ॥१३॥

न हि बुध्यान्योनुभाव्यो नास्ति सतानातरस्याननुभाव्यत्वानुपगात् । कुतश्चिद्व्यवस्थितेरयोगात् । तदुपगमे च कुत स्वसतानसिद्धि ? पूर्वोत्तरक्षणाना भावतोननुभाव्यत्वात् । स्यादाकूत । यथा वर्तमानबुद्धि स्वरूपमेव वेदयते न पूर्वामुत्तरा वा बुद्धि सतानातर बहिरर्थं वा । तथातीतानागता च बुद्धिमत स्वसविदित स्वसतान स्वसविदितक्रमवर्त्यनेकबुद्धिक्षणात्मकत्वादिति । तदसत् । वर्तमानया बुध्या पूर्वोत्तरबुध्योरवेदनात् स्वरूपमात्रवेदित्वानिश्चयात् । ते चानुमानबुध्या वेद्येते । स्वरूपमात्रवेदिन्यावित्यप्यसार । सतानातरसिद्धिप्रसगात् । तथा च सतानातर स्वसतानश्चानुमानबुध्यानुभाव्यो न पुनर्बहिरर्थ इति कुतो विभाग सर्वथाविशेषाभावात् । विवादापन्ना बहिरर्थबुद्धिरनालबना बुद्धित्वात् स्वप्नादिबुद्धिवदित्यनुमानाद्बहिरर्थोननुभाव्यो बुध्या सिद्ध्यति न पुन सतानातर । स्वसतानश्चेति न बुध्यामहे, स्वप्नसतानातरस्वसतानबुद्धेरनालबनत्वदर्शनादन्यथापि तथात्वसाधनस्य कर्तुं शक्यत्वात् । बहिरर्थग्राह्यतादूषणस्य च सतानातरग्राह्यताया समानत्वात् तस्यास्तत्र कथचिददूषणत्वे बहिरर्थग्राह्यतायामप्यदूषणत्वात् कथ ततस्तत्प्रतिक्षेप इत्यस्त्येव बुध्यानुभाव्य । एतेन बुद्धेर्बुध्यतरेणानुभवोपि परोस्तीति निश्चित ततो न ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वय बुद्धिरेव प्रकाशते । माभूत् सतानातरस्य स्वसतानस्य वा व्यवस्थितिर्बहिरर्थवत्सवेदना द्वैतस्य ग्राह्यग्राहकाकारविवेकेन स्वय प्रकाशनादित्यपर । तस्यापि सतानातराद्यभावोऽनुभाव्य, सवेदनस्य स्यादन्यथा तस्याद्वयस्याप्रसिद्धे । स्वानुभवनमेव सतानातराद्यभावानुभवन सवेदनस्येति च न सुभाषित, स्वरूपमात्रसवेदनस्यैवासिद्धि । न हि क्षणिकानशस्वभाव सवेदनमनुभूयते, स्पष्टतयानुभवनस्यैव क्षणिकत्वात् । क्षणिक वेदनमनुभूयत एवेति चेत् न, एकक्षणस्थायित्वस्याक्षणिकत्वस्याभिधानात् । अथ स्पष्टानुभवनमेवैकक्षणस्थायित्व अनेकक्षणस्थायित्वे तद्विरोधात् । तन्न तदविरोधे चानाद्यनतस्पष्टानुभवप्रसगात् । तथा चेदानीं स्पष्ट वेदनमनुभवामीति प्रतीतिर्न स्यादितिमत । तदसत् । क्षणिकत्वे वेदनस्येदानीमनुभवामीति प्रतीतौ पूर्वं पश्चाच्च तथा प्रतीतिविरोधात् । तदविरोधे वा कथमनाद्यनतरसवेदनसिद्धिर्न

भवेत्। सर्वदेदानीमनुभवामीति प्रतीतिरेव हि नित्यता सैव च वर्तमानता तथाप्रतीतेर्विच्छेदाभावात्। ततो न क्षणिकसंवेदनसिद्धिः। इदानीमेवानुभवनं स्पष्टं न पूर्वं न पश्चादिति प्रतीतेः क्षणिकं संवेदनमितिचेत्, स्यादेवं यदि पूर्वं पश्चाद्वानुभवस्य विच्छेदः सिद्ध्येत्। न चासौ प्रत्यक्षतः सिद्ध्यति तदनुमानस्य वैफल्यप्रसंगात्, पश्यन्नपीत्यादिग्रंथस्य विरोधात्। प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो विकल्पादिदानीमनुभवनं ममेति निश्चयान्नोक्तग्रंथविरोधः। तद्बलादिदानीमेवेत्यनिश्चयाच्च नानुमाने नैष्फल्यं ततस्तथा निश्चयादिति चेत्, नैतत्सारं। प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो विकल्पस्येदानीमनुभवो मे न पूर्वं पश्चाद्वेति विधिनिषेधविषयतयानुत्पत्तौ वर्तमानमात्रानुभवव्यवस्थापकत्वायोगात्। पश्यन्नपीत्यादिविरोधस्य तदवस्थत्वादन्यथा सर्वत्रेदमुपलभे नेदमुपलभेहमिति विकल्पद्वयानुत्पत्तावपि दृष्टव्यवहारप्रसंगात्। तदन्यव्यवच्छेदविकल्पाभावेपीदानीं तेनानुभवननिश्चये तदेवानुमाननैष्फल्यमिति यत्किंचिदेतत्। एतेनानुमानादनुभवस्य पूर्वोत्तरक्षणव्यवच्छेदः सिद्ध्यतीति निराकृतं स्वतस्तेनाध्यक्षतो व्याप्तेरसिद्धेः, परतोनुमानात् सिद्धावनवस्थाप्रसंगात्। विपक्षे बाधकप्रमाणबलाद्व्याप्तिः सिद्धेतिचेत्। किं तत्र बाधकं प्रमाणं? न तावदध्यक्षं तस्य क्षणिकत्वनिश्चायित्वेनाक्षणिकत्वे बाधकत्वायोगात्। नाप्यनुमानं क्षणिकत्वविषयं तस्यासिद्धव्याप्तिकत्वात्। प्रथमानुमानात्तद्व्याप्तिसिद्धौ परस्पराश्रयणात्। सति सिद्धव्याप्तिके विपक्षे बाधकेनुमाने प्रथमानुमानस्य सिद्धव्याप्तिकत्वं तत्सिद्धौ च तत्सद्भाव इति। विपक्षे बाधकस्यानुमानस्यापि परस्माद्विपक्षे बाधकानुमानाद्व्याप्तिसिद्धौ सैवानवस्था। एतेन व्यापकानुपलम्भात् सत्त्वस्य क्षणिकत्वेन व्याप्तिं साधयन् निक्षिप्तः। सत्त्वमिदमर्थक्रियाया व्याप्तं साधनं क्रमयौगपद्याभ्यां, ते चाक्षणिकाद्विनिवर्तमानेऽर्थक्रियां स्वव्याप्यां निवर्तयतः। सापि निवर्तमाना सत्त्वं। ततस्तीरादर्शिशकुनिन्यायेन क्षणिकस्य एव सत्त्वमवतिष्ठत इति हि प्रमाणांतरं क्रमयौगपद्ययोरर्थक्रियया तस्याश्च सत्त्वेन व्याप्यव्यापकभावस्य सिद्धौ सिद्ध्यति। तस्य चाध्यक्षतः सिद्ध्यसंभवेऽनुमानांतरादेव सिद्धौ कथमनवस्था न स्यात्? तत्सिद्धावपि नाक्षणिके क्रमयौगपद्ययोर्निवृत्तिः सिद्धा शश्वदविच्छिन्नात्मन्येवानुभवेऽनेककालवर्तित्वलक्षणस्य क्रमस्योपपत्तेर्यौगपद्यस्य चाविच्छिन्नानेकप्रतिभासलक्षणस्य तत्रैव भावात् सुखसंवेदने प्राच्यदुःखसंवेदनाभावान्नाविच्छिन्नमेकं संवेदनं यदनाद्यनंतकालवर्तितया क्रमवत् स्यादितिचेन्न, सुखादुःखाद्याकाराणामनाद्यविद्योपदर्शितानामेव विच्छेदात्। एतेन नानानीलपीतादिप्रतिभासानां देशविच्छेदाद्युगपत्सकलव्यापिनोनुभवस्याविच्छेदाभावः प्रत्युक्तः, तत्त्वतस्तद्वद्विच्छेदाभावात्। ततो न क्षणिकमद्वयं संवेदनं नाम तस्य व्यापि नित्यस्यैव प्रतीतिसिद्धत्वात्। तदेवास्तु ब्रह्मतत्त्वमित्यपरस्तं प्रत्याह,—

यन्न प्रकाशसामान्यं सर्वत्रानुगमात्मकम्। तत्प्रकाशविशेषाणामभावे केन वेद्यते ॥ १४ ॥

केनचिद्विशेषेण शून्यस्य संवेदनस्यानुभवेपि विशेषांतरेणाशून्यत्वान्न सकलविशेषविरहितत्वेन कस्यचित्तदनुभवः खरशृंगवत् ॥

नात्र संवेदनं किंचिदनंशं बहिरर्थवत्। प्रत्यक्षं बहिरंतश्च सांशस्यैकस्य वेदनात् ॥ १५ ॥

यथैव क्षणिकमक्षणिकं वा नानेकं वा बहिर्वस्तु नानंशं तस्य क्षणिकेतरात्मनो नानैकात्मनश्च साक्षात् प्रतिभासनात् तथांतः संवेदनमपि तदविशेषात् ॥

सांशेषु नांशिनो वृत्तौ विकल्पोपात्तदूषणम्। सर्वथार्थांतरत्वस्याभावादंशांशिनोरिह ॥ १६ ॥

तादात्म्यपरिणामस्य तयोः सिद्धेः कथंचन। प्रत्यक्षतोनुमानाच्च न प्रतीतिविरुद्धता ॥ १७ ॥

सांशेष्वंशिनः प्रत्येकं कार्त्स्न्येन वृत्तौ बहुत्वमेकदेशेन सावयवत्वमनवस्था चेति न दूषणं सम्यक्तस्य सांशेभ्यो भिन्नस्यानभ्युपगमात्। कथंचित्तादात्म्यपरिणामस्य प्रसिद्धेस्तस्यैव समवायत्वेन साधनात्। न-

वाशाशिनोस्तादात्म्यात्तादात्म्ये विरुद्धे प्रत्यक्षतस्तथोपलभाभावप्रसंगात् । न च तथोपलंभोनुमानेन बाध्यते तस्य तत्साधनत्वेन प्रवृत्ते । तथाहि—ययोर्न कथंचित्तादात्म्यं तयोर्नांशांशिभावो यथा सह्यविन्ध्ययो, अशांशिभावश्चावयवावयविनोर्धर्मधर्मिणोर्वा स्वेष्टयोरिति नैकांतभेद । तदेव परमार्थतोंशांशिसद्भावा-त्सूक्त वस्त्वंश एव तत्र च प्रवर्तमानो नय । स्वार्थैकदेशव्यवसायफललक्षणो नय प्रमाणमिति कश्चिदाह,—

यथांशिनि प्रवृत्तस्य ज्ञानस्येष्टा प्रमाणता । तथांशेष्पपि किं न स्यादिति मानात्मको नयः ॥ १८ ॥

यथांशो न वस्तु नाप्यवस्तु । किं तर्हि? वस्त्वंश एवेति मत, तथांशी न वस्तु नाप्यवस्तु तस्यां-शित्वादेव वस्तुनोंशांशिसमूहलक्षणत्वात् । ततोंगेष्विव प्रवर्तमान ज्ञानमंशिन्यपि नयोस्तु नोचेत् यथा तत्र प्रवृत्त ज्ञान प्रमाण तथांशेष्वपि विशेषाभावात् । तथोपगमे च न प्रमाणादपरो नयोस्तीत्यपर ॥

तन्नांशिन्यपि निःशेषधर्माणां गुणतागतौ । द्रव्यार्थिकनयस्यैव व्यापारान्मुख्यरूपतः ॥ १९ ॥
धर्मिधर्मसमूहस्य प्राधान्यार्पणया विदः । प्रमाणत्वेन निर्णीतेः प्रमाणादपरो नयः ॥ २० ॥

गुणीभूताखिलांशेंशिनि ज्ञान नय एव तत्र द्रव्यार्थिकस्य व्यापारात् । प्रधानभावार्पितसकलांगे तु प्रमा-णमिति नानिष्टापत्तिरंशिनोत्र ज्ञानस्य प्रमाणत्वेनाभ्युपगमात् । तत प्रमाणादपर एव नय । नन्वेवमप्रमा-णात्मको नय कथमधिगमोपाय स्यान्मिथ्याज्ञानवदिति च न चोद्य । यस्मात्—

नाप्रमाणं प्रमाणं वा नयो ज्ञानात्मको मतः । स्यात्प्रमाणैकदेशस्तु सर्वथाप्यविरोधतः ॥ २१ ॥

प्रमाणादपरो नयोऽप्रमाणमेवान्यथा व्याघात सकृदेकस्य प्रमाणत्वाप्रमाणत्वनिषेधासंभवात् । प्रमाण-त्वनिषेधेनाप्रमाणत्वविधानादप्रमाणप्रतिषेधेन च प्रमाणत्वविधेर्गत्यतराभावादिति न चोद्य, प्रमाणैकदेशस्य गत्यतरस्य सद्भावात् । न हि तस्य प्रमाणत्वमेव प्रमाणादेकांतेनाभिन्नस्यानिष्टेर्नाप्यप्रमाणत्व भेदस्यैवा-नुपगमात् देशदेशिनो कथंचिद्भेदस्य साधनात् । येनात्मना प्रमाण तदेकदेशस्य भेदस्तेनाप्रमाणत्व येनाभेदस्तेन प्रमाणत्वमेव स्यादिति चेत् किमनिष्ट देशत प्रमाणप्रमाणत्वयोरिष्टत्वात्, सामस्त्येन नयस्य तन्निषेधात् समुद्रैकदेशस्य तथासमुद्रत्वासमुद्रत्वनिषेधवत् । कार्त्स्न्येन प्रमाण नय सवादकत्वात्स्वेष्टप्रमा-णवदिति चेन्न, अस्यैकदेशेन सवादकत्वात् कार्त्स्न्येन तत्सिद्धे । कथमेव प्रत्यक्षादेस्तत प्रमाणत्वसिद्धि-स्तस्यैकदेशेन सवादकत्वादिति चेन्न, कतिपयपर्यायात्मकद्रव्ये तस्य तत्त्वोपगमात् । तथैव सकलादेशि-त्वप्रमाणत्वेनाभिधानात् सकलादेश प्रमाणाधीन इति । न च सकलादेशित्वमेव सत्यत्व विकलादेशिनो नयस्यासत्यत्वप्रसङ्गात् । न च नयोपि सकलादेशी, विकलादेशो नयाधीन इति वचनात् । नाप्यसत्य मुनिश्चितासंभवद्बाधकत्वात् प्रमाणवत् । तत सूक्त सकलादेशि प्रमाण विकलादेशिनो नयादभ्यर्हितमिति सर्वथा विरोधाभावात् ॥

प्रमाणेन गृहीतस्य वस्तुनोंशेविगानतः । सप्रत्ययनिमित्तत्वात्प्रमाणाच्चेन्नयोर्चितः ॥ २२ ॥
नाशेषवस्तुनिर्णीतेः प्रमाणादेव कस्यचित् । तादृक् सामर्थ्यशून्यत्वात् सन्नयस्यापि सर्वदा ॥२३॥

नयोभ्यर्हित प्रमाणात् तद्विषयांशे विप्रतिपत्तौ सप्रत्ययहेतुत्वादिति चेन्न, कस्यचित्प्रमाणादेवाशेष-वस्तुनिर्णयात्तद्विषयांशे विप्रतिपत्तेरसंभवान्नयात् सप्रत्ययासिद्धे । कस्यचित् तत्संभवे नयात्सप्रत्ययसि-द्धिरिति चेत्, सकले वस्तुनि विप्रतिपत्तौ प्रमाणात् किं न सप्रत्ययसिद्धि । सोय सकलवस्तुविप्रति-पत्तिनिराकरणसमर्थात् प्रमाणाद्वस्त्वेकदेशविप्रतिपत्तिनिरसनसमर्थं सन्नयमभ्यर्हितं ब्रुवाणो न न्यायवादी ॥

मतेरवधितो वापि मनःपर्ययतोपि वा । ज्ञातस्यार्थस्य नांशेस्ति नयानां वर्तनं ननु ॥ २४ ॥
निःशेषदेशकालार्थागोचरत्वविनिश्चयात् । तस्येति भाषितं कैश्चिद्युक्तमेव तथेष्टितः ॥ २५ ॥

न हि मत्यवधिमनःपर्ययाणामन्यतमेनापि प्रमाणेन गृहीतस्यार्थस्यांशे नयाः प्रवर्तंते तेषां निःशेषदेशकालार्थगोचरत्वात् मत्यादीनां तदगोचरत्वात् । न हि मनोमतिरप्यशेषविषया करणविषये तज्जातीये वा प्रवृत्ते ॥

त्रिकालगोचराशेषपदार्थांशेषु वृत्तितः । केवलज्ञानमूलत्वमपि तेषां न युज्यते ॥ २६ ॥
परोक्षाकारतावृत्तेः स्पष्टत्वात् केवलस्य तु । श्रुतमूला नयाः सिद्धा वक्ष्यमाणाः प्रमाणवत् ॥ २७ ॥

यथैव हि श्रुतं प्रमाणमधिगमजसम्यग्दर्शननिबंधनतत्त्वार्थाधिगमोपायभूतं मत्यवधिमनःपर्यायकेवलात्मकं च वक्ष्यमाणं तथा श्रुतमूला नयाः सिद्धास्तेषां परोक्षाकारतया वृत्तेः । ततः केवलमूला नयास्त्रिकालगोचराशेषपदार्थांशेषु वर्तनादिति न युक्तमुत्पश्यामस्तद्वत्तेषां स्पष्टत्वप्रसंगात् । न हि स्पष्टस्यावधेर्मनःपर्ययस्य वा भेदाः स्वयमस्पष्टा न युज्यते श्रुतास्यप्रमाणमूलत्वे तु नयानामस्पष्टावभासित्वेनाविरुद्धानां सूक्तं तेभ्यः प्रमाणस्याभ्यर्हितत्वात् प्राग्वचनम् ॥

ननु प्रमाणनयेभ्योधिगमस्याभिन्नत्वान्न तत्र तेषां करणत्वनिर्देशः श्रेयानित्यारेकायामाह,—

प्रमाणेन नयैश्चापि स्वार्थाकारविनिश्चयः । प्रत्येयोऽधिगमस्तज्ज्ञैस्तत्फलं स्यादभेदभृत् ॥ २८ ॥
तेनेह सूत्रकारस्य वचनं करणं कृतः । सूत्रे यद्घटनां याति तत्प्रमाणनयैरिति ॥ २९ ॥

न हि प्रमाणेन नयैश्चाध्यवसायात्माधिगमः क्वचित्संभाव्यः क्षणक्षयादावपि तत्प्रसंगात् । व्यवसायजननः स्वयमध्यवसायात्माप्यधिगमो युक्त इति चेन्न, तस्य तज्जननविरोधात् । स्वलक्षणवत् बोधः स्वयमविकल्पकोपि विकल्पमुपजनयति न पुनरर्थ इति किंकृतो विभागः । पूर्वविकल्पवासनापेक्षादविकल्पप्रतिभासाद्विकल्पस्योत्पत्तौ कथमर्थात्तादृशान्नोत्पत्तिः । यथा चाप्रतिभातादर्थात्तदुत्पत्तावतिप्रसंगस्तथा स्वयमनिश्चितादपि । यदि पुनरर्थदर्शनं तद्विकल्पवासनायाः प्रबोधकत्वाद्विकल्पस्य जनकं तदा क्षणक्षयादौ विकल्पजननप्रसंगस्तत एव तस्य नीलादाविव तत्राप्यविशेषात् । क्षणक्षयादावनभ्यासान्न तत्तद्विकल्पवासनायाः प्रबोधकमिति चेत्, कोयमभ्यासो नाम? बहुशो दर्शनमिति चेन्न, तस्य नीलादाविव तत्राप्यविशेषादभावासिद्धेः । तद्विकल्पोत्पत्तिरभ्यास इति चेत्, तस्य कुतः क्षणक्षयादिदृष्टावभावः? तद्विकल्पवासनाप्रबोधकत्वाभावादिति चेत्, सोयमन्योन्यसंश्रयः । सिद्धे हि क्षणक्षयादौ दर्शनस्य तद्विकल्पवासनाप्रबोधकत्वाभावेभ्यासाभावस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति । एतेन नीलादौ दर्शनस्य तद्वासनाप्रबोधकत्वाभ्यासेभ्योऽन्योन्याश्रयो व्याख्यातः । सति तद्वासनाप्रबोधकत्वे तद्विकल्पोत्पत्तिलक्षणोभ्यासस्तत्र च सति तदिति नीलादाविव क्षणक्षयादावपि दर्शनस्यास्याविशेष एव, क्वचिदभ्यासस्यानभ्यासस्य वा व्यवस्थापयितुमशक्तेः । वस्तुस्वभावान्नीलादावनुभवः पटीयास्तद्वासनायाः प्रबोधको न तु क्षणक्षयादाविति चेत्, किमिदं तत्रानुभवस्य पटीयस्त्वं? तद्विकल्पजनकत्वमिति चेत् तदेव कुतः? तद्वासनाप्रबोधकत्वादिति चेत्, सोयमन्योन्यसंश्रयः । स्पष्टत्वं तु यदि तस्य पटीयस्त्वं तदा क्षणक्षयादावपि समानं । प्रकरणार्थित्वापेक्षो नीलादावनुभवस्तद्वासनायाः प्रबोधक इत्यप्यसारं, क्षणक्षयादावपि तस्याविशेषात् । सत्यपि क्षणक्षयादौ प्रकरणेर्थित्वे च तद्विकल्पवासनाप्रबोधकाभावाच्च नीलादौ न तदपेक्षं दर्शनं तत्प्रबोधकं युक्तं, व्यभिचारात् । नीलादौ दर्शनस्य सामर्थ्यविशेषस्तत्कार्येण विकल्पेनानुमीयमानस्तद्वासनायाः प्रबोधको नाभ्यासादिति चेत् तर्हि सामर्थ्यविशेषोर्थस्यैव साक्षाद्व्यवसायेनानुमीयमानो व्यवसायस्य जनकोस्तु किमदृष्टपरिकल्पनया? यतश्च सामर्थ्यविशेषाद्दर्शनं व्यवसायस्य जनकं तद्वासनायाश्च प्रबोधकं तत एवात्मा तज्जनकस्तत्प्रबोधकश्चास्तु । तथा च नाम्न्येव विवादो दर्शनमात्मेति

नार्थे तत्तदावरणविच्छेदविशिष्टस्यात्मन एवेंद्रियादिवहिरंगकारणापेक्षस्य यथासंभव व्यवसायजनकत्वेने- ष्टत्वात् तद्व्यतिरेकेण दर्शनस्याप्रतीतिकत्वाच्चेति निवेदयिष्यते प्रत्यक्षप्रकरणे। ततो नाध्यवसायात्मा प्रत्येयोधिगमोर्थानां सर्वथानुपपन्नत्वात्। पुरुषस्य स्वव्यवसाय एवाधिगमो नार्थव्यवसायस्तद्व्यतिरेकेणार्थ- स्याभावादिति केचिद्वेदांतवादिन, तेपि न तात्त्विका। पुरुषाद्भिन्नस्याजीवार्थस्य जीवादिसूत्रे साधित- त्वात् तद्व्यवसायस्यापि घटनात्। अर्थस्यैव व्यवसायो न स्वस्य स्वात्मनि क्रियाविरोधादित्यपर। सोपि यत्किंचनभाषी, स्वात्मन्येव क्रियाया प्रतीते। स्वात्मा हि क्रियाया स्वरूप यदि तदा कथ तत्र तद्विरोध सर्वस्य वस्तुन स्वरूपे विरोधानुपपत्तेर्निःस्वरूपत्वप्रसंगात्। क्रियावदात्मा स्वात्मा चेत्, तत्र तद्विरोधे क्रियाया निराश्रयत्व सर्वद्रव्यस्य च निष्क्रियत्वमुपढौकेत। न चैव। कर्मस्थाया क्रियाया कर्मणि कर्तृस्थाया' कर्तरि प्रतीयमानत्वात्। यदि पुन ज्ञानक्रियाया कर्तृसमवायिन्या स्वात्मनि कर्मतया विरोधस्ततोन्यत्रैव कर्मत्वदर्शनादिति मत, तदा ज्ञानेनार्थमहं जानामीत्यत्र ज्ञानस्य करणतयापि विरोध स्यात् क्रियातोन्यस्य करणत्वदर्शनात्। ज्ञानक्रियाया करणज्ञानस्य चान्यत्वादविरोध इति चेत्, किं पुन करणज्ञानं का वा ज्ञानक्रिया? विशेषणज्ञान करण विशेष्यज्ञान तत्फलत्वात् ज्ञानक्रियेति चेत्, स्यादेव यदि विशेषणज्ञानेन विशेष्य जानामीति प्रतीतिरुत्पद्येत। न च कस्यचि- दुत्पद्यते। विशेषणज्ञानेन विशेषण विशेष्यज्ञानेन च विशेष्य जानामीत्यनुभवात्। करणत्वेन ज्ञानक्रि- याया प्रतीयमानत्वादविरोधे कर्मत्वेनाप्यत एवाविरोधोस्तु, विशेषाभावात्। चक्षुरादिकरण ज्ञानक्रियातो भिन्नमेवेति चेन्न, ज्ञानेनार्थं जानामीत्यपि प्रतीते। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान चक्षुराद्येव ज्ञानक्रियाया साधकतम करणमिति चेत् न, तस्य साधकतमत्वनिराकरणात्। तत्र ज्ञानस्यैव साधकतमत्वोपपत्ते। ननु यदेवार्थस्य ज्ञानक्रियाया ज्ञान करण सैव ज्ञानक्रिया, तत्र कथ क्रियाकरणव्यवहार प्रतीतिक स्याद्वि- रोधादिति चेन्न, कथंचिद्भेदात्। प्रमातुरात्मनो हि वस्तुपरिच्छित्तौ साधकतमत्वेन व्यापृत रूप करण, निर्व्यापार तु क्रियोच्यते, स्वातंत्र्येण पुनर्व्याप्रियमाण कर्तात्मेति निर्णीतप्राय। तेन ज्ञानात्मक एवात्मा ज्ञानात्मनार्थं जानातीति कर्तृकरणक्रियाविकल्प. प्रतीतिसिद्ध एव। तद्वत्तत्र कर्मव्यवहारोपि ज्ञानात्मा आत्मात्मानमात्मना जानातीति घटते। सर्वथा कर्तृकरणकर्मक्रियानामभेदानभ्युपगमात्, तासा कर्तृत्वादि- शक्तिनिमित्तत्वात् कथंचिद्भेदसिद्धे। ततो ज्ञान येनात्मनार्थं जानाति तेनैव स्वमिति वदता स्वात्मनि क्रियाविरोध एव, परिच्छेद्यस्य रूपस्य सर्वथा परिच्छेदकस्वरूपादभिन्नस्योपगतेश्च। कथंचित्तद्भेदवादिना तु नाय दोष। ननु च येनात्मना ज्ञानमात्मान व्यवस्यति येन चार्थं तौ यदि ततोनन्यौ तदा तावेव न ज्ञानं तस्य तत्र प्रवेशात्, स्वरूपवत् ज्ञानमेव वा तयोस्तत्रानुप्रवेशात्। तथाच न स्वार्थव्यवसाय। यदि पुनस्तौ ततोन्यौ, तदा स्वसंवेद्यौ स्वाश्रयज्ञानवेद्यौ वा? प्रथमपक्षे स्वसंविदितज्ञानत्रयप्रसंग तत्र च प्रत्येक स्वार्थव्यवसायात्मकत्वे स एव पर्यनुयोगोऽनवस्था च। द्वितीयपक्षेपि स्वार्थव्यवसायहेतुभूतयो स्वस्वभावयोर्ज्ञान यदि व्यवसायात्मक तदा स एव दोषोऽन्यथा प्रमाणत्वाघटनात्। ततो न स्वार्थव्यव- साय संभवतीत्येकांतवादिनामुपालंभ, स्याद्वादिना न, यथाप्रतीति तदभ्युपगमात् स्वार्थव्यवसायस्व- भावद्वयात् कथंचिदभिन्नस्यैकस्य ज्ञानस्य प्रतिपत्ते। सर्वथा ततस्तस्य भेदाभेदयोरसंभवात्, तत्पक्षभावि- दूषणस्य निर्विषयत्वाद्दूषणाभासतोपपत्ते। परिकल्पितयोर्भेदाभेदैकांतयोस्तद्दूषणस्य प्रवृत्तौ सर्वत्र प्रवृत्ति- प्रसंगात् कस्यचिदिष्टतत्त्वव्यवस्थानुपपत्ते। संवेदनमात्रमपि हि स्वरूप संवेदयमान येनात्मना संवेदयते तस्य हेतोर्भेदाभेदैकांतकल्पनाया यथोपवर्णितदूषणमवतरति किं पुनरन्यत्र। यदि पुन संवेदन संवेद- नमेव, तस्य स्वरूपे वेद्यवेदकभावात् संवृत्या तत्स्वरूप संवेदयत इति वचन तदा स्वार्थव्यवसाय।

स्वार्थव्यवसाय एव स्वस्यार्थस्य च व्यवसाय इत्ययोद्धारकल्पनया नयव्यवहारात्। ततो नासंभवः। स्वार्थविनिश्चयस्य स्वसंवेदनेर्थव्यवसायासत्त्वादव्याप्तिरिति चेन्न, ज्ञानस्वरूपस्यैवार्थत्वात् तस्यार्यमाणत्वादन्यथा बहिरर्थस्याप्यनर्थत्वप्रसंगात्। ननु स्वरूपस्य बाह्यस्य चार्थत्वेऽर्थव्यवसाय इत्यस्तु, नार्थः स्वग्रहणेन। सत्यं। केवलं स्वस्मै योग्योर्थः स्वात्मा परात्मा तदुभयं वा स्वार्थ इत्यपि व्याख्याने तद्ग्रहणस्य सार्थकत्वान्न दोषः। स्वरूपलक्षणेर्थे व्यवसायस्याप्रमाणेपि भावादतिव्याप्तिरितिचेत् न, तत्र सर्ववेदनस्य प्रमाणत्वोपगमात्। न च प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोरेकत्र विरोधः, संवादासंवाददर्शनात्तथा व्यवस्थानात्। सर्वत्र प्रमाणेतरत्वयोस्तावन्मात्रायत्तत्वादिति वक्ष्यते। चक्षुर्दर्शनादौ किंचिदिति स्वार्थविनिश्चयस्य भावादतिव्याप्तिरित्यपि न शकनीयं, आकारग्रहणात्। न हि तत्र स्वार्थाकारस्य विनिश्चयोस्ति निराकारस्य सन्मात्रस्य तेनालोचनात्। विपर्ययज्ञाने कस्यचित्कदाचित् कचित्स्वार्थाकारनिश्चयस्य भावादपि नातिव्याप्तिर्विग्रहणात्। विशेषेण देशकालनरांतरापेक्षबाधकाभावरूपेण निश्चयो हि विनिश्चयः, स च विपर्ययज्ञाने नास्तीति निरवद्यं स्वार्थाकारविनिश्चयोधिगमः कार्त्स्न्यतः प्रमाणस्य देशतो नयानामभिन्नफलत्वेन कथंचित्प्रत्येयः प्रमाणनयतत्फलविद्भिः। एवं च प्रमाणनयैरधिगम इत्यत्र सूत्रे प्रमाणनयानां यत्करणत्वेन वचनं सूत्रकारस्य तद्घटनां यात्येव, तेभ्योधिगमस्य फलस्य कथंचिद्भेदसिद्धेः ॥

सारूप्यस्य प्रमाणस्य स्वभावोधिगमः फलम्। तद्भेदः कल्पनामात्रादिति केचित्प्रपेदिरे ॥ ३० ॥

संवेदनस्यार्थेन सारूप्यं प्रमाणं तत्र ग्राहकतया व्याप्रियमाणत्वात् पुत्रस्य पित्रा सारूप्यवत्। पितृस्वरूपो हि पुत्रः पितृरूपं गृह्णातीति लोकोभिमन्यते न च तत्त्वतस्तस्य ग्राहको नीरूपत्वप्रसंगात्। तद्वदर्थसरूपसंवेदनमर्थं गृह्णातीति व्यवहरतीति तत् तस्य ग्राहकत्वात् प्रमाणमर्थाधिगतिः फलं तस्य तदर्थत्वात्। न च संवेदनादर्थसारूप्यमन्यदेव स्वसंवेद्यत्वादधिगतिवत्। न ह्यधिगतिः संवेदनादन्या तस्यानधिगमप्रसंगात्। ततस्तदेव प्रमाणं फलं न पुनः प्रमाणात्तत्फलं भिन्नमन्यत्र कल्पनामात्रादिति केचित् ॥

तन्न युक्तं निरंशायाः संवित्तेर्द्वयरूपता। प्रतिकल्पयतां हेतुविशेषासंभवित्वतः ॥ ३१ ॥

न हि निरंशां संवित्तिं स्वयमुपेत्य प्रमाणफलद्वयरूपतां तत्त्वप्रविभागेन कल्पयतो युक्तिवादिनस्तथाकल्पने हेतुविशेषस्यासंभवित्वात् ॥

विना हेतुविशेषेण नान्यव्यावृत्तिमात्रतः। कल्पितोर्थोर्थसंसिद्ध्यै सर्वथातिप्रसंगतः ॥ ३२ ॥

न हि निमित्तविशेषाद्विना कल्पितं सारूप्यमन्यद्वा किंचिदर्थं साधयति, मनोराज्यादेरपि तथानुपगात्। नाप्यसारूप्यव्यावृत्तितः सारूप्यं अनधिगतिव्यावृत्तितोधिगतिः संवेदनेनंशेपि वस्तुतो व्यवह्रियत इति युक्तं, दरिद्रेप्यराज्यव्यावृत्त्या राज्यं अनिंद्रत्वव्यावृत्त्या इंद्रत्वमित्यादिव्यवहारानुषंगात्। यदि पुनस्तत्र राज्यादेरभावात्तद्व्यावृत्तिरसिद्धा तदा संवेदनस्य सारूप्यादिशून्यत्वात् कथमसारूप्यादिव्यावृत्तिः? यतस्तन्निबंधनं सारूप्यकल्पनं तस्यात्र स्यात्। ततो न साकारो बोधः प्रमाणम् ॥

प्रतिकर्मव्यवस्थानस्यान्यथानुपपत्तितः। साकारस्य च बोधस्य प्रमाणत्वापवर्णनम् ॥ ३३ ॥

क्षणक्षयादिरूपस्य व्यवस्थापकता न किम्। तेन तस्य स्वरूपत्वाद्विशेषांतरहानितः ॥ ३४ ॥

यथैव हि नीलवेदनं नीलस्याकारं बिभर्ति तथा क्षणक्षयादेरपि तदभिन्नत्वाद्विशेषांतरस्य चाभावात्। ततो नीलाकारत्वान्नीलवेदनस्य नीलव्यवस्थापकत्वे क्षणक्षयादिव्यवस्थापकतापत्तिरन्यथा तदाकारेण व्यभिचारात् न तदाकारत्वात्तद्व्यवस्थापकत्वं साध्यते। किं तर्हि तद्व्यवस्थापकत्वात्तदाकारत्वमिति चेन्न, स्वरूपव्यवस्थापकत्वेनानेकांतात् ॥

प्रमाणं योग्यतामात्रात्स्वरूपमधिगच्छति । यथा तथार्थमित्यस्तु प्रतीत्यनतिलंघनात् ॥ ३५ ॥
स्वरूपेपि च सारूप्यान्नाधिगत्युपवर्णनम् । युक्तं तस्य द्विनिष्ठत्वात् कल्पितस्याप्यसंभवात् ॥३६॥
कल्पने वानवस्थानात् कुतः संवित्तिसंभवः । स्वार्थेन घटयत्येनां प्रमाणे स्वावृतिक्षयात् ॥ ३७ ॥
नायं दोषस्ततो नैव सारूप्यस्य प्रमाणता । नाभिन्नोधिगमस्तस्मादेकांतेनेति निश्चयः ॥ ३८ ॥

स्वरूपे प्रतिनियमव्यवस्थापकस्य संवेदनस्य सारूप्यापायेपि ब्रुवाणः कथमर्थे सारूप्यं तत् साधयेत् । निराकारस्य बोधस्य केनचिदर्थेन प्रत्यासत्तिविकर्षाभावात् सर्वकवेदनापत्तिरित्ययुक्तं, स्वरूपसंवेदनस्यापि तथा प्रसंगात् । ननु च संवेदनमसंवेदनाद्भिन्नं स्वकारणात्तदुत्पन्नं स्वरूपप्रकाशकं युक्तमेव अन्यथा तस्यासंवेदनत्वप्रसक्तेरिति चेत्, तर्ह्यर्थसंवेदनमप्यनर्थसंवेदनाद्भिन्नं स्वहेतोरुपजातमर्थप्रकाशकमस्तु तस्यान्यथानर्थसंवेदनत्वापत्तिरिति समानं । सर्वस्यार्थस्य प्रकाशकं कस्मान्नेति चेत्, स्वसंवेदनमपि पररूपस्य कस्मान्न प्रकाशकं? स्वरूपप्रकाशने योग्यतासद्भावात् । पररूपप्रकाशने तु तदभावादिति चेत्, प्रतिनियतार्थप्रकाशने सर्वार्थप्रकाशनाभावात् समः परिहारः । प्रतीत्यनतिलंघनस्याप्यविशेषात् सर्वृत्त्या सारूप्येपि संवेदनस्य सारूप्यादधिगतिरित्ययुक्तं, तस्य द्विष्ठत्वादेकत्रासंभवात् । ग्राह्यस्य स्वरूपस्य ग्राहकात् स्वरूपाद्भेदकल्पनया तस्य तेन सारूप्यकल्पनाददोष इति चेत् । तदपि ग्राह्यं ग्राहकं च स्वरूपं । यदि स्वसंविदितं तदान्यग्राह्यग्राहकस्वरूपकल्पने प्रत्येकमनवस्था । तदस्वसंविदितं चेत् कथं संवेदनस्वरूपमिति यत्किंचिदेतत् । न चायं दोषः समानः संवित्तिं स्वार्थेन घटयति सति प्रमाणे स्वावरणक्षयात् क्षयोपशमाद्वा तथास्वभावत्वात् प्रमाणस्य । तन्न सारूप्यमस्य प्रमाणमधिगतिः फलमेकांततोनर्थांतरं तत इति निश्चितम् ॥

भिन्न एवेति चायुक्तं स्वयमज्ञानताप्तितः । प्रमाणस्य घटस्येव परत्वात् स्वार्थनिश्चयात् ॥ ३९ ॥

यस्मादर्थाधिगमादत्यंतं भिन्नं तदज्ञानमेव यथा घटादि । तथा च कस्यचित्प्रमाणं न वाज्ञानस्य प्रमाणता युक्ता ॥

चक्षुरादि प्रमाणं चेदचेतनमपीष्यते । न साधकतमत्वस्याभावात्तस्याचितः सदा ॥ ४० ॥
चितस्तु भावनेत्रादेः प्रमाणत्वं न वार्यते । तत्साधकतमत्वस्य कथंचिदुपपत्तितः ॥ ४१ ॥

साधकतमत्वं प्रमाणत्वेन व्याप्तं तदर्थपरिच्छित्तौ चक्षुरादेरुपलभ्यमानं प्रमाणत्वं साधयतीति यदीष्यते तदा तद्द्रव्यचक्षुरादि भावचक्षुरादि वा? न तावद्द्रव्यनेत्रादि तस्य साधकतमत्वासिद्धेः । न हि तत्साधकतमं स्वार्थपरिच्छित्तावचेतनत्वाद्विषयवत् । यत्तु साधकतमं तच्चेतनं दृष्टं यथा विशेषणज्ञानं विशेष्यपरिच्छित्तौ । न च चेतनं पौद्गलिकं द्रव्यनयनादीति न साधकतमं, यतः प्रमाणं सिध्येत् । छिदौ परश्वादिना साधकतमेन व्यभिचार इति चेन्न, स्वार्थपरिच्छित्तौ साधकतमत्वाभावस्य साध्यत्वात् । न हि सर्वत्र साधकतमत्वं प्रमाणत्वेन व्याप्तं परश्वादेरपि प्रमाणत्वप्रसंगात् । भावनेत्रादिचेतनं प्रमाणमिति तु नानिष्टं तस्य कथंचित्साधकतमत्वोपपत्तेः, आत्मोपयोगस्य स्वार्थप्रमितौ साधकतमत्वात्तस्य भावेंद्रियत्वोपगमात् ॥

हानादिवेदनं भिन्नं फलमिष्टं प्रमाणतः । तदभिन्नं पुनः स्वार्थाज्ञानव्यावर्तनं समम् ॥ ४२ ॥
स्याद्वादाश्रयणे युक्तमेतदप्यन्यथा न तु । हानादिवेदनस्यापि प्रमाणादिभिदेक्षणात् ॥ ४३ ॥

हानोपादानानपेक्ष्य ज्ञानं व्यवहितं फलं प्रमाणस्याज्ञानव्यावृत्तिरव्यवहितमित्यपि स्याद्वादाश्रयणे युक्तमन्यथा तदयोगात्, हानादिज्ञानस्यापि प्रमाणात् कथंचिदव्यवधानोपलब्धेः सर्वथा व्यवहितत्वासिद्धेः । तथाहि—

णामयोगादर्थास्तथेत्यप्यसार, तत्परिणामानामपरथापरिणामयोगात् तथाभावेनवस्थिते । स्वतस्तु तथात्वेर्थानामपि व्यर्थस्तथापरिणामयोग , समानेतराकारौ विकल्पनिर्भासिनावेव स्वलक्षणेष्वध्यारोप्येते न तु वास्तवावित्यप्ययुक्त तयोस्तत्र स्पष्टमवभासनात् तद्विकल्पाना तेषा जातुचिदप्रतिपत्तेरिति । तथा परिणतानामेव स्वलक्षणाना तथात्वसिद्धिरप्रतिबधा तद्वद्धर्माणामस्तित्वादीनामपीति परमार्थत एव समानाकारा पर्याया शब्दैर्निर्देश्या पर्यायिवत् । सूक्ष्मास्त्वर्थपर्याया केचिदत्यतासमानाकारा न तैर्निर्देश्या इति निरवद्य दर्शन न पुनर्विकल्पप्रतिभासिनोर्विकल्पात्मन एव समानाकारा' शब्दैरभिधेया । बाह्यार्थ सर्वथानभिधेय इत्येकात. प्रतीतिविरोधात् । प्रतिपादयित्रा य एवोद्धृत्य कुतश्चिज्जात्यतरादर्थात्स्वयमधिगत्य धर्मी धर्मो वा शब्देन निर्दिष्ट स एव मया प्रतिपन्न इति व्यवहारस्याविसवादिन सुप्रसिद्धत्वाच्च । तद्व्रातत्वव्यवस्थापनोपायापायात् । नन्वेकत्र वस्तुन्यनताना धर्माणामभिलापयोग्यानामुपगमादनता एव वचनमार्गा स्याद्वादिना भवेयु न पुन सप्तैव वाच्येयत्तात्वात् वाचकेयत्ताया । ततो विरुद्धैव सप्तभगीति चेत् न, विधीयमाननिषिध्यमानधर्मविकल्पापेक्षया तदविरोधात् "प्रतिपर्याय सप्तभगी वस्तुनि" इति वचनात् तथानता सप्तभग्यो भवेयुरित्यपि नानिष्ट, पूर्वाचार्यैरस्तित्वनास्तित्वविकल्पात्सप्तभगीमुदाहृत्य "एकानेकविकल्पादावुत्तरत्रापि योजयेत् । प्रक्रिया भगिनीमेना नयैर्नयविशारद" इत्यतिदेशवचनात् तदनतत्वस्याप्रतिषेधात् । ननु च प्रतिपर्यायमेक एव भग. स्याद्वचनस्य न तु सप्तभगी तस्य सप्तधा वक्तुमशक्ते । पर्यायशब्दैस्तु तस्याभिधाने कथ तन्नियम. सहस्रभग्या अपि तथा निषेद्धुमशक्तेरिति चेत् नैतत्सार, प्रश्नवशादिति वचनात् । तस्य सप्तधा प्रवृत्तौ तत्प्रतिवचनस्य सप्तविधत्वोपपत्ते प्रश्नस्य तु सप्तधा प्रवृत्ति वस्तुन्येकस्य पर्यायस्याभिधाने पर्यायातराणामाक्षेपसिद्धे । कुतस्तदाक्षेप इति चेत् तस्य तन्नातरीयकत्वात् । यथैव हि क्वचिदस्तित्वस्य जिज्ञासाया प्रश्न प्रवर्तते तथा तन्नातरीयके नास्तित्वेपि क्रमार्पितोभयरूपत्वादौ चेति जिज्ञासाया सप्तविधत्वात् प्रश्नसप्तविधत्व ततो वचनसप्तविधत्व । क्वचिदस्तित्वस्य नास्तित्वादिधर्मषट्कनातरीयकत्वासिद्धेस्तज्जिज्ञासाया सप्तविधत्वमयुक्तमिति चेन्न, तस्य युक्तिसिद्धत्वात् । तथाहि—धर्मिण्येकत्रास्तित्व प्रतिषेध्यधर्मैरविनाभावि धर्मत्वात् साधनास्तित्ववत् । न हि क्वचिदनित्यत्वादौ साध्ये सत्त्वादिसाधनस्यास्तित्व विपक्षे नास्तित्वमतरेणोपपन्न तस्य साधनाभासत्वप्रसगात् इति सिद्धमुदाहरण । हेतुमनभ्युपगच्छता तु स्वेष्टतत्त्वास्तित्वमनिष्टरूपनास्तित्वेनाविनाभावि सिद्ध, अन्यथा तदव्यवस्थितेरिति तदेव निदर्शन । ननु च साध्याभावे साधनस्य नास्तित्व नियत साध्यसद्भावेस्तित्वमेव तत्कथ तत्प्रतिषेध्यत्वानुपपत्ते । स्वरूपनास्तित्व तु यत्तत्प्रतिषेध्य तेनाविनाभावित्वेन स्वरूपास्तित्वस्य व्याघातस्तेनैव रूपेणास्ति नास्ति चेति प्रतीत्यभावात् । तथा स्वेष्टतत्त्वेस्तित्वमेवानिष्टतत्त्वे नास्तित्वमिति न तत्प्रतिषेध्य येन तस्य तदविनाभावित्व सिध्येत् । तेनैव तु रूपेण नास्तित्व विप्रतिषिद्धमिति कथ निदर्शन नाम प्रकृतसाध्ये स्यादिति चेन्न, हेतोस्त्रिरूपत्वादिविरोधात् । स्वेष्टतत्त्वविधौ चावधारणवैयर्थ्यात् । पक्षसपक्षयोरस्तित्वमन्यत्साधनस्य विपक्षे नास्तित्व ब्रुवाण स्वेष्टतत्त्वस्य च कथमेकस्य विधिप्रतिषेधयोर्विप्रतिषेधान्निदर्शनाभाव विभावयेत् । क्वचिदस्तित्वसिद्धिसामर्थ्यात्तस्यान्यत्र नास्तित्वस्य सिद्धेर्न रूपातरत्वमिति चेत् व्याहतमेतत् सिद्धौ सामर्थ्यसिद्ध च न रूपातर चेति कथमचधेय कस्यचित् क्वचिन्नास्तित्वसामर्थ्याच्चास्तित्वस्य सिद्धेस्ततो रूपातरत्वाभावप्रसगात् । सोय भावाभावयोरेकत्वमाचक्षाण सर्वथा न क्वचित्प्रवतेत नापि कुतश्चिन्निवर्तेत तन्निवृत्तिविषयस्य भावस्याभावपरिहारेणासभवादभावस्य च भावपरिहारेणेति । वस्तुतोस्तित्वनास्तित्वयो क्वचिद्रूपातरत्वमेष्टव्य । तथा चास्तित्व नास्तित्वेन प्रतिषेध्येनाविनाभावे धर्मरूप च यत्र हेतौ स्वेष्टतत्त्वे वा सिद्ध तदेव निदर्शनमिति न तदभा-

वाशका । प्रतिपेध्य पुनर्यथास्तित्वस्य नास्तित्व तथा प्रधानभावत क्रमार्पितोभयात्मकत्वादिधर्मपचकमपि तस्य तद्वत्प्रधानभावार्पितास्तित्वादन्यत्वोपपत्ते । एतेन नास्तित्व क्रमार्पित द्वैत सहार्पित चावक्तव्योत्तरशेषभगत्रय वस्तुतोन्येन धर्मषट्केन प्रतिषेध्येनाविनाभावि साधित प्रतिपत्तव्य । क्रमार्पितोभयादीना विरुद्धत्वेन सभवान तदविनाभावित्व शक्यसाधन धर्मिण साधनस्य वासिद्धेरिति चेत् न, स्वरूपादिचतुष्टयेन कस्यचिदस्तित्वस्य पररूपादिचतुष्टयेन च नास्तित्वस्य सिद्धौ क्रमतस्तद्द्वयादस्तित्वनास्तित्वद्वयस्य सहावक्तव्यस्य सहार्पितस्वपररूपादिचतुष्टयाभ्या स्वरूपचतुष्टयाच्चास्त्यवक्तव्यत्वस्य ताभ्या पररूपादिचतुष्टयाच्च नास्त्यवक्तव्यत्वस्य क्रमाक्रमार्पिताभ्या ताभ्यामुभयावक्तव्यत्वस्य च प्रसिद्धेर्विरोधाभावाच्च धर्मिण साधनस्य च प्रसिद्धे । न हि स्वरूपेस्ति वस्तु न पररूपेस्तीति विरुध्यते, स्वपररूपादानापोहनव्यवस्थापाद्यत्वाद्वस्तुत्वस्य, स्वरूपोपादानवत् पररूपोपादाने सर्वथा स्वपरविभागाभावप्रसगात्। स चायुक्त , पुरुषाद्वैतादेरपि पररूपादपोढस्य तथाभावोपपत्तेरन्यथा द्वैतरूपतयापि तद्भावसिद्धेरेकानेकात्मवस्तुनो निषेद्धुमशक्ते पररूपापोहनवत्स्वरूपापोहने तु निरूपास्यत्वस्य प्रसगात् । तच्चानुपपन्न । ग्राह्यग्राहकभावादिशून्यस्यापि सविन्मात्रत्वस्य स्वरूपोपादानादेव तथा व्यवस्थापनादन्यथा प्रतिषेधात्। तथा सर्व वस्तु स्वद्रव्येस्ति न परद्रव्ये तस्य स्वपरद्रव्यस्वीकारतिरस्कारव्यवस्थितिसाध्यत्वात्। स्वद्रव्यवत् परद्रव्यस्य स्वीकारे द्रव्याद्वैतप्रसक्ते स्वपरद्रव्यविभागाभावात् । तच्च विरुद्ध । जीवपुद्गलादिद्रव्याणा भिन्नलक्षणाना प्रसिद्धे । कथमेक द्रव्यमनतपर्यायमविरुद्धमुक्तमिति चेत्, जीवादीनामनतद्रव्याणामनिराकरणादिति ब्रूम । सन्मात्र हि शुद्ध द्रव्य तेषामनतभेदाना व्यापकमेक तदभावे कथमात्मान लभते । कथमिदानीं तदेव स्वद्रव्येस्ति परद्रव्ये नास्तीति सिध्येत् । न हि तस्य स्वद्रव्यमस्ति पर्यायत्वप्रसगाद्यतस्तत्रास्तित्व । नापि द्रव्यातर यत्र नास्तित्वमिति चेन्न कथचित्, न हि सन्मात्र स्वद्रव्येस्ति परद्रव्ये नास्तीति निगद्यते । किं तर्हि, वस्तु । न च तत्सग्रहनयपरिच्छेद्य वस्तु वस्त्वेकदेशत्वात् पर्यायवत् । ततो यथा जीववस्तु पुद्गलादिवस्तु वा स्वद्रव्ये जीवत्वेन्वयिनि पुद्गलादित्वे वा पर्याये च स्वभावे ज्ञानादौ रूपादौ वास्ति न परद्रव्ये परस्वरूपे वा तथा परम वस्तु सत्त्वमात्रे स्वद्रव्ये स्वपर्याये च जीवादिभेदप्रभेदेस्ति न परिकल्पिते सर्वथैकाते कथचिदिति निरवद्य तथा स्वक्षेत्रेस्ति परक्षेत्रे नास्तीत्यपि न विरुध्यते स्वपरक्षेत्रप्राप्तिपरिहाराभ्या वस्तुनो वस्तुत्वसिद्धेरन्यथा क्षेत्रसकरप्रसगात् । सर्वस्याक्षेत्रत्वापत्तेश्च । न चैतत्साधीय प्रतीतिविरोधात् । तत्र परमस्य वस्तुन स्वात्मैव क्षेत्र तस्य सर्वद्रव्यपर्यायव्यापित्वात् तद्व्यतिरिक्तस्य क्षेत्रस्याभावात् तदपरस्य वस्तुनो गगनस्थानेन स्वात्मैव क्षेत्रमित्युक्त तस्यानत्यात् क्षेत्रातराघटनात् । जीवपुद्गलधर्माधर्मकालवस्तूना तु निश्चयनयात् स्वात्मा व्यवहारनयादाकाश क्षेत्र ततोप्यपरस्य वस्तुनो जीवादिभेदरूपस्य यथायोग पृथिव्यादि क्षेत्र प्रत्येय । नन्वेव स्वरूपात्स्वद्रव्याद्वा क्षेत्रस्यान्यता न स्यात् तद्व्यपदेशहेतो परिणामविशेषस्य ततोन्यत्वेन प्रतीतेरविरोधात् । तथा स्वकालेस्ति परकाले नास्तीत्यपि न विरुद्ध स्वपरकालग्रहणपरित्यागाभ्या वस्तुनस्तत्त्वप्रसिद्धेरन्यथा कालसाकर्यप्रसगात् । सर्वदा सर्वस्याभावप्रसगाच्च । तत्र परमस्य वस्तुनोनाद्यनत कालोपरस्य च जीवादिवस्तुन सर्वदा विच्छेदाभावात् तत्र तदस्ति न परकालेन्यथा कल्पिते क्षणमात्रादौ जीवविशेषरूप तु मानुषादिवस्तु स्वायु प्रमाणस्वकालेस्ति न परायु प्रमाणे पुद्गलविशेषरूप च पृथिव्यादि तथा परिणामस्थितिनिमित्ते स्वकालेस्ति न तद्विपरीते तदा तस्यान्यवस्तुविशेषत्वेनभावात् । नन्वेव युगपदेकत्र वस्तुनि सत्त्वासत्त्वद्वयस्य प्रसिद्धेस्तदेव प्रतिषेध्येनाविनाभावि साध्य न तु केवलमस्तित्व नास्तित्वादि वा तस्य तथाभूतस्यासभवादिति चेन्न, नयोपनीतस्य केवलास्तित्वादेरपि भावात् सिद्धे वस्तुन्येकत्रास्तित्वादौ नानाधर्मे वादिप्रतिवादिनो प्रसिद्धो धर्मस्तदप्रसिद्धेन धर्मेणाविना-

भावी साध्यत इति युक्तिसिद्धमस्तित्वादिधर्मसप्तकं कुतश्चित्प्रतिपत्तुर्विप्रतिपत्तिसप्तकं जनयेत् । जिज्ञासाया· सप्तविधत्वं तच्च प्रश्नसप्तविधत्वं तदपि वचनं सप्तविधत्वमिति सूक्ता प्रश्नवशादेकत्र सप्तभंगी, भंगातरनिमित्तस्य प्रश्नांतरस्यासंभवात् । तदभावश्च जिज्ञासांतरासंभवात् तदसंभवोपि विप्रतिपत्त्यंतरायोगात् तदयोगोपि विधिप्रतिषेधविकल्पनया धर्मांतरस्य वस्तुन्यविरुद्धस्यानुपपत्ते , तदनुपपत्तावपि प्रश्नांतरस्याप्रवर्तमानस्यासंबद्धप्रलापमात्रतया प्रतिवचनानर्हत्वात् । तद्धि प्रश्नांतरं व्यस्तास्तित्वनास्तित्वविषयं समस्ततद्विषयं वा ? प्रथमपक्षे प्रधानभावेन प्रथमद्वितीयप्रश्नावेव गुणभावेन तु सत्त्वस्य द्वितीयप्रश्नः स्यादसत्त्वस्य प्रथमः । समस्तास्तित्वनास्तित्वविषये तु प्रश्नांतरं क्रमतस्तृतीयं सह चतुर्थं प्रथमचतुर्थसमुदायविषयं पंचम· द्वितीयचतुर्थसमुदायविषय· षष्ठस्तृतीयचतुर्थसमुदायविषयं सप्तम इति सप्तस्येवातर्भवति । प्रथमतृतीययोः समुदाये तु प्रश्न· पुनरुक्त , प्रथमस्य तृतीयावयवत्वेन पृष्टत्वात् । तथा प्रथमस्य चतुर्थादिभिर्द्वितीयस्य तृतीयादिभिस्तृतीयस्य चतुर्थादिभिश्चतुर्थस्य पंचमादिभि· पंचमस्य षष्ठादिना षष्ठस्य सप्तमेन सहभावे प्रश्नः पुनरुक्त प्रत्येयस्ततो न त्रिचतुःपंचषट्सप्तयोगकल्पनया प्रतिवचनांतरं संभवति । नापि तत्संयोगानवस्थानं यतः सप्तभंगीप्रसादेन सप्तशतभंग्यपि जायत इति चोद्यं भवेत् । नन्वेवं तृतीयादीनामपि प्रश्नानां पुनरुक्तत्वप्रसक्तिरिति चेन्न, तृतीये द्वयोः क्रमश· प्रधानभावेन पृष्टे प्रथमे द्वितीये वा तथा तयोरपृष्टे । सत्त्वस्यैवासत्त्वस्यैव च प्रधानतया पृष्टत्वात् । चतुर्थे तु द्वयो सह प्रधानत्वे पृष्टेर्न पुनरुक्तता । पंचमे तु सत्त्वावक्तव्यतयो प्रधानतया पृष्टे पूर्वं तयोरपृष्टेरपुनरुक्तता । षष्ठेपि नास्तित्वावक्तव्यतयोस्तथा पृष्टेरेव । सप्तमे क्रमाक्रमार्पितयो सत्त्वासत्त्वयो प्रधानतया पृष्टे कुत पौनरुक्त्यं । नन्वेवं तृतीयस्य प्रथमेन संयोगे द्वयोरस्तित्वयोरेकस्य नास्तित्वस्य प्राधान्याद् द्वितीयेन संयोगे द्वयोर्नास्तित्वयोरेकस्यास्तित्वस्य क्रमशः पृष्टेनापुनरुक्ततास्तु पूर्वं तथा पृष्टेरभावात् । तथा चतुर्थस्य पंचमेन संयोगे द्वयोरव्यक्तयोरेकस्यास्तित्वस्य षष्ठेन संयोगे द्वयोरव्यक्तयोरेकस्य नास्तित्वस्य सप्तमेन संयोगे द्वयोरव्यक्तयोरेकस्यास्तित्वस्य नास्तित्वस्य च क्रमेण प्रधानतया पृष्टेर्न पुनरुक्तता । तथा पंचमस्य षष्ठेन संयोगे द्वयोरव्यक्तयोरेकस्यास्तित्वस्य नास्तित्वस्य पृष्टे पंचमस्य सप्तमेन संयोगे द्वयोरव्यक्तयोर्नास्तित्वयोश्चैकस्यास्तित्वस्य सप्तमस्य प्रथमेन संयोगे द्वयोरस्तित्वयोरेकस्य नास्तित्वस्यावक्तव्यस्य च द्वितीयेन संयोगे द्वयोर्नास्तित्वयोरेकस्यावक्तव्यस्य च तृतीयेन संयोगे द्वयोरस्तित्वयोर्नास्तित्वयोश्चैकस्यावक्तव्यस्य क्रमशः प्रधानभावेन पृष्टेर्न पुनरुक्तत्वमिति तत्प्रतिवचनानामप्येकादशानामपुनरुक्तत्वसिद्धेरष्टादशभंगास्तथा संयोगे च भंगांतराणि सिध्येयुस्तथा तत्संयोगेपि ततो भंगांतराणीति कथं शतभंगी निषिध्यते ? द्विभंगीप्रसंगादिति केचित्, तदयुक्तं । अस्तित्वस्य नास्तित्वस्य तदवक्तव्यस्य चानेकस्यैकत्र वस्तुन्यभावात् नाना वस्तुषु सप्तभंग्या स्वयमनिष्टे । यत्पुनर्जीववस्तुनि जीवत्वेनास्तित्वमेवाजीवत्वेन च नास्तित्वं मुक्तत्वेनापरमुक्तत्वेन चेत्याद्यनंतस्वपरपर्यायापेक्षयानेकं तत्संभवति वस्तुनोऽनंतपर्यायात्मकत्वादिति वचनं तदपि न सप्तभंगीविघातकृत्, जीवत्वाजीवत्वापेक्षाभ्यामिवास्तिनास्तित्वाभ्यां मुक्तत्वामुक्तत्वाद्यपेक्षाभ्यामपि पृथक् सप्तभंगीकल्पनात् विवक्षितवक्तव्यत्वावक्तव्यत्वाभ्यामपि सप्तभंगी प्रकल्प्यमानान्यैवानेन प्रतिपादिता । प्रकृताभ्यामेव धर्माभ्यां सहार्पिताभ्यामवक्तव्यत्वस्यानेकस्यासंभवादेकत्र तत्प्रकल्पनया भंगांतरानुपपत्ते । यत्तु ताभ्यामेवासहार्पिताभ्यां वक्तव्यत्वं तदपि न शेषभंगेभ्यो भिद्यते, तेषामेव वक्तव्यत्वात् । ततो नातिव्यापिनी सप्तभंगी नाप्यव्यापिन्यसंभविनी वा यतः प्रेक्षावद्भिर्नाश्रीयते । ननु च सप्तसु वचनविकल्पेष्वन्यतमेनानंतधर्मात्मकस्य वस्तुनः प्रधानगुणभावेन

प्रतिपादनाच्छेपवचनविकल्पानामानर्थक्यादनाश्रयणीयत्वमेवेति चेत् न, तेष्वपरापरधर्मप्राधान्येन शेषधर्मगुणभावेन च वस्तुन प्रतिपत्ते साफल्यात् ।

तत्रास्त्येव सर्वमित्यादिवाक्येऽवधारण किमर्थमित्याह,—

वाक्येवधारणं तावदनिष्टार्थनिवृत्तये । कर्तव्यमन्यथानुक्तसमत्वात्तस्य कुत्रचित् ॥ ५३ ॥

ननु गौरेवेत्यादिषु सत्यप्यवधारणेनिष्टार्थनिवृत्तेरभावादसत्यपि चैवकारे भावान्नावधारणसाध्यान्यनिवृत्तिस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावात् । न ह्येवकारोनिष्टार्थनिवृत्तिं कुर्वन्नेवकारातरमपेक्षते अनवस्थाप्रसगात् । तत्प्रयोगे प्रकरणादिभ्योऽनिष्टार्थनिवृत्तिरयुक्ता सर्वशब्दप्रयोगे तत एव तत्प्रसक्तेस्ततो न तदर्थमवधारण कर्तव्यमित्येके, तेपि न शब्दाम्नाय विदति । तत्र हि ये शब्दा स्वार्थमात्रेनवधारिते सकेतितास्ते तदवधारणविवक्षायामेवकारमपेक्षते तत्समुच्चयादिविवक्षाया तु चकारादिशब्द । न चैवमेवकारादीनामवधारणाद्यर्थं ब्रुवाणाना तदन्यनिवृत्तावेवकारातराद्यपेक्षा समवति यतोनवस्था तेपा स्वय द्योतकत्वात् द्योतकातरानपेक्षत्वात् प्रदीपादिवत् । नन्वेवमेवेत्यादिशब्दप्रयोगे द्योतकस्याप्येवशब्दस्यान्यनिवृत्तौ द्योतकातरस्यैवकारादेरपेक्षणीयस्य भावात् सर्वो द्योतको द्योत्येर्थे द्योतकातरापेक्ष स्यात् तथा चानवस्थानान्न कचिदवधारणाद्यर्थप्रतिपत्तिरिति चेत् न, एवशब्दादे स्वार्थे वाचकत्वादन्यनिवृत्तौ द्योतकातरापेक्षोपपत्ते । न हि द्योतका एव निपाता कचिद्वाचकानामपि तेपामिष्टत्वात् । द्योतकाश्च भवति निपाता इत्यत्र चशब्दाद्वाचकाश्चेति व्याख्यानात् । न चैव सर्वे शब्दा निपातवत्स्वार्थस्य द्योतकत्वेनाम्नाता येन तन्नियमे द्योतक नापेक्षेरन् । ततो वाचकशब्दप्रयोगे तदनिष्टार्थनिवृत्त्यर्थं श्रेयानेवकारप्रयोग सर्वशब्दानामन्यव्यावृत्तिवाचकत्वात् । तत एव तत्प्रतिपत्तेस्तदर्थमवधारणमयुक्तमित्यन्ये, तेषा विधिरूपतयार्थप्रतिपत्ति शब्दात् प्रसिद्धा विरुध्यते कथ चान्यव्यावृत्तिस्वरूप विधिरूपतयान्यव्यावृत्तिशब्द प्रतिपादयेन्न पुन सर्वे शब्दा स्वार्थमिति बुध्यामहे । तस्यापि तदन्यथा वृत्तिप्रतिपादनेनवस्थान स्वार्थविधिप्रतिपादिता सिद्धिर्वेत्युक्तप्राय । विधिरूप एव शब्दार्थो नान्यनिवृत्तिरूपो यतस्तत्प्रतिपत्तयेवधारणमित्यपरे, तेषामपि स्ववचनविरोध । सुरा न पातव्येत्यादिनञ्सहितशब्दप्रयोगात्प्रतिषेधप्रतिपत्ते स्वयमिष्टे । केषाचित्प्रतिषेध एव द्वैराश्येन स्थितत्वाद्बोधवत् इति तु येषा मत तेपा घटमानयेत्यादिविधायकशब्दप्रयोगे घटमेव नाघटमानयैव मा नैषीरित्यन्यव्यावृत्तेरप्रतिपत्तेस्तद्वैयर्थ्यप्रसगोनुक्तसमत्वात् । सुरा न पातव्येत्यादिप्रतिषेधकशब्दप्रयोगे च सुरातोन्यस्योदकादे पानविधेरप्रतीते सुराशब्दप्रयोगस्यानर्थकत्वापत्ति, सुरापानस्यैव तत प्रतिषेधात् पय पानादेरप्रतिषेधादविधानाच्च न दोष इति । किमिदानीं शब्दस्य कचित्प्रतिषेधन तदन्यत्रौदासीन्य च विषय स्यात् तथा कचिद्विधान तदन्यत्र विधान न प्रतिषेधन चेति नैव व्याघातादिति चेत्, तत एवान्याप्रतिषेधे स्वार्थस्य विधान तदविधाने चान्यप्रतिषेधो मा भूत् । सर्वस्य शब्दस्य विधिप्रतिषेधद्वय विषयोस्तु तथा चावधारणमनर्थक तदभावेपि स्वार्थविधानेन्यनिवृत्तिसिद्धेरित्यपर, तस्यापि सकृद्विधिप्रतिषेधौ स्वार्थेतरयो शब्द प्रतिपादयस्तदनुभयव्यवच्छेद यदि कुर्वीत तदा युक्तमवधारण तदर्थत्वात् । नो चेत् अनुक्तसम तदनुभयस्य व्याघातादेवासभवाद् । व्यवच्छेदकरणमनर्थकमिति चेत् न, असभविनोपि केनचिदाशकितस्य व्यवच्छेद्यतोपपत्ते स्वयमनिष्टतत्त्ववत् । यदेव मूढमतेराशकास्थान तस्यैव निवर्त्यत्वात् कचित्किंचिदनाशकमानस्य प्रतिपाद्यत्वासभवात् त प्रयुजानस्य यत्किंचनभाषित्वादुपेक्षार्हत्वात् । तत एव सर्व शब्द स्वार्थस्य विधायक प्राधान्यात् सामर्थ्यादन्यस्य निवर्तक सकृत्स्वार्थविधानस्यान्यनिवर्तनस्य वा योगात् । न हि शब्दस्य द्वौ व्यापारौ

स्वार्थप्रतिपादनमन्यनिवर्तनं चेति, तदन्यनिवृत्तेरेवासंभवात् तस्याः स्वलक्षणादभिन्नायाः समानस्वलक्षणेष्वनुगमनायोगादेकस्वलक्षणवत् । ततो भिन्नायास्तदन्यव्यावृत्तिरूपत्वाघटनात् स्वलक्षणांतरवत् स्वान्यव्यावृत्तेरपि च तस्या व्यावृत्तौ सजातीयेतरस्वलक्षणयोरैक्यप्रसंगादवस्तुरूपायाः स्वत्वान्यत्वाभ्यामेवावाच्याया निरूपत्वात् इदमस्माद्व्यावृत्तमिति प्रत्ययोपजननासमर्थत्वान्न शब्दार्थत्वं नापि तद्विशिष्टार्थस्य तस्याविशेषणत्वायोगात्तद्विशेषणत्वे वा विशेष्यस्य निरूपत्वप्रसंगादन्यथा नीलोपहितस्योत्पलादेर्नीलत्वविरोधात् तदन्यव्यावृत्तवस्तुदर्शनभाविना तु प्रतिषेधविकल्पेन प्रदर्शितायास्तस्याः प्रतीतेर्विधिविकल्पोपदर्शितशब्दार्थविधिसामर्थ्याद्गतिरभिधीयत इति केषांचिदभिनिवेशः सोपि पापीयान्, स्वार्थविधिसामर्थ्यादन्यव्यावृत्तिगतिवत् क्वचिदन्यव्यावृत्तिसामर्थ्यादपि स्वार्थविधिगतिप्रसिद्धेः शब्दानित्यत्वसाधने सत्त्वादेर्व्यतिरेकगतिसामर्थ्यादन्वयगतेरभ्युपगमात् तदभिधानेन्यथा पुनरुक्तत्वाघटनात् शब्देन विधीयमानस्य निषिध्यमानस्य च धर्मस्य वस्तुस्वभावतया साधितत्वात् । सर्वथा धर्मनैरात्म्यस्य साधयितुमशक्तेश्च, बौद्धेपि च शब्दस्यार्थे अनवधारणस्यासिद्धेरलं विवादेन । केचिदाहुः—नैकं वाक्यं स्वार्थस्य विधायकं सामर्थ्यादन्यनिवृत्तिं गमयति । किं तर्हि ? प्रतिषेधवाक्यं, तत्सामर्थ्यगतौ तु ततोन्यप्रतिषेधगतिरिति तेपि नावधारणं निराकर्तुमीशास्तदभावे विधायकवाक्यादन्यप्रतिषेधकवाक्यगतेरयोगात् । यदि चैकं वाक्यमेकमेवार्थं ब्रूयादनेकार्थस्य तेन वचने भिद्येत तदितिमतं तदा पदमपि नानेकार्थमाचक्षीतानेकत्वप्रसंगात् । तथा च य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिका इति व्याहन्येत । पदमेकमनेकमर्थं प्रतिपादयति न पुनस्तत्क्रमात्मकं वाक्यमिति तमोविजृम्भितमात्रं, पदेभ्यो हि यावतां पदार्थानां प्रतिपत्तिस्तावतस्तदवबोधास्तद्धेतुकाश्च वाक्यार्थावबोधा इति चतुःसंधानादिवाक्यसिद्धिर्न विरुध्यते । केवलं पदमनर्थकमेव ज्ञेयादिपदवद्व्यवच्छेद्याभावाद् वाक्यस्थस्यैव तस्य व्यवच्छेद्यसद्भावादिति येप्याहुस्तेपि शब्दन्यायबहिष्कृता एव, वाक्यस्थानामिव केवलानामपि पदानामर्थवत्त्वप्रतीतेः । समुदायार्थेन तेषामनर्थवत्त्वे वाक्यगतानामपि तदस्तु विशेषाभावात् । पदांतरापेक्षत्वात्तेषां विशेषस्तन्निरपेक्षेभ्यः केवलेभ्य इति केचित् । न । तस्य सतोपि तथा प्रविभागकरणासामर्थ्यात् । न हि स्वयमसमर्थानां वाक्यार्थप्रतिपादने सर्वथा पदांतरापेक्षायामपि सामर्थ्यमुपपन्नमतिप्रसंगात्, तदा तत्समर्थत्वेन तेषामुत्पत्तेः । केवलावस्थातो विशेष इति चेत्तर्हि वाक्यमेव वाक्यार्थप्रकाशने समर्थं तथा परिणतानां पदानां पदव्यपदेशाभावात् । यदि पुनरवयवार्थेनानर्थवत्त्वं केवलानां तदा पदार्थाभाव एव सर्वत्र स्यात् ततोन्येषां पदानामभावात् । वाक्येभ्योद्धृत्य कल्पितानामर्थवत्त्वं न पुनरकल्पितानां केवलानामिति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः । व्यवच्छेद्याभावश्चासिद्धः केवलज्ञेयपदस्याज्ञेयव्यवच्छेदेन स्वार्थनिश्चयनहेतुत्वात् । सर्वं हि वस्तु ज्ञानं ज्ञेयं चेति द्वैराश्येन यदा व्याप्तमवतिष्ठते तदा ज्ञेयादन्यतामादधानं ज्ञानमज्ञेयं प्रसिद्धमेव ततो ज्ञेयपदस्य तद्व्यवच्छेद्यं कथं प्रतिक्षिप्यते । यदि पुनर्ज्ञानस्यापि स्वतो ज्ञायमानत्वान्नाज्ञेयत्वमिति मतं, तदा सर्वथा ज्ञानाभावात् कुतो ज्ञेयव्यवस्था ? स्वतो ज्ञेयं ज्ञानमिति चेत् न, ज्ञापकस्य रूपस्य कर्तृसाधनेन ज्ञानशब्देन वाच्यस्य करणसाधनेन वा साधकतमस्य भावसाधनेन च क्रियामानस्य कर्मसाधनेन प्रतीयमानाद्रूपाद्भेदेन प्रसिद्धेरज्ञेयत्वोपपत्तेः । कथमज्ञेयस्य ज्ञापकत्वादेर्ज्ञानरूपस्य सिद्धिः ? ज्ञायमानस्य कुतः ? स्वत एवेति चेत्, परत्र समानं । यथैव हि ज्ञानं ज्ञेयत्वेन स्वयं प्रकाशते तथा ज्ञायकत्वादिनापि विशेषाभावात् । ज्ञेयांतराद्यनपेक्षस्य कथं ज्ञायकत्वादिरूपं तस्येति चेत् ज्ञायकाद्यनपेक्षस्य ज्ञेयत्वं कथं ? स्वतो न ज्ञेयरूपं नापि ज्ञायकादिरूपं ज्ञानं सर्वथा व्याघातात् किंतु ज्ञानस्वरूपमेवेति चेन्न, तदभावे तस्याप्यभावानुषंगात् । तद्भावेपि च सिद्धं ज्ञेयपदस्य व्यवच्छेद्यमिति सार्थकत्व-

मेव । ज्ञान हि स्याद्ज्ञेय स्याद्ज्ञान । अज्ञान तु ज्ञेयमेवेति स्याद्वादिमते प्रसिद्ध सिद्धमेव । कथचित्तद्य-वच्छेद्य न च ज्ञान स्वत परतो वा, येन रूपेण ज्ञेय तेन ज्ञेयमेव येन तु ज्ञान तेन ज्ञानमेवेत्यवधारणे स्याद्वादिविरोध , सम्यगेकातस्य तथोपगमात् । नाप्यनवस्था परापरज्ञानज्ञेयरूपपरिकल्पनाभावात् ताव-तैव कस्यचिदाकाक्षानिवृत्ते । साकाक्षस्य तु तत्र तत् रूपातरकल्पनायामपि दोषाभावात् सर्वार्थज्ञानो-त्पत्तौ सकलापेक्षापर्यवसानात् । पराशकितस्य वा सर्वस्याज्ञेयस्य व्यवच्छेद्यत्ववचनान्न ज्ञेयपदस्यानर्थकत्व सर्वपद द्यादिसख्यापद वानेन सार्थकमुक्तमसर्वस्याद्यादेश्च व्यवच्छेद्यस्य सद्भावात् । न ह्यसर्वशब्दा-भिधेयाना समुदायिना व्यवच्छेदे तदात्मन समुदायस्य सर्वशब्दवाच्यस्य प्रतिषेधादिष्टापवाद सभवति, समुदायिभ्य कथचिद्भेदात्समुदायस्य । नाप्यद्यादीना प्रतिषेधे द्यादिविधानविरोध परमसख्यातोल्प-सख्याया कथचिदन्यत्वात् । तदेव विवादापन्न केवल पद सव्यवच्छेद्य पदत्वाद्घटादिपदवत् सव्यवच्छे-द्यत्वाच्च सार्थक तद्वदिति प्रतियोगिव्यवच्छेदेन स्वार्थप्रतिपादने वाक्यप्रयोगवत्पदप्रयोगेपि युक्तमव-धारणमन्यथानुक्तसमत्वात् तत्प्रयोगस्यानर्थक्यात् । अन्ये त्वाहु सर्व वस्त्विति शब्दो द्रव्यवचनो जीव इत्यादिशब्दवत् तदभिधेयस्य विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वात्, अस्तीति गुणवचनस्तदर्थस्य विशेषणत्वेन गुण-त्वात् । तयो सामान्यात्मनोर्विशेषाद्व्यवच्छेदेन विशेषणविशेष्यसभवत्वावद्योतनार्थ एवकार । शुक्ल एव पट इत्यादिवत् स्वार्थसामान्याभिधायकत्वाद्विशेषणविशेष्यशब्दयोस्तत्सबधसामान्यद्योतकत्वोपपत्ते एवकारस्येति । तेपि यदि विशिष्टपदप्रयोगेनैवकार प्रयोक्तव्य इत्यभिमन्यते स्मृते तदा न स्याद्वादिन-स्तेपा नियतपदार्थावद्योतकत्वेनाप्येवकारस्येष्टत्वात् । अथास्त्येव सर्वमित्यादिवाक्ये विशेष्यविशेषण-सबधसामान्यावद्योतनार्थ एवकारोन्यत्र पदप्रयोगे नियतपदार्थावद्योतनार्थोपीति निजगुस्तदा न दोष । केन पुन शब्देनोपात्तोर्थ एवकारेण द्योत्यत इति चेत्, येन सह प्रयुज्यते असाविति प्रत्येय । पदेन हि सह प्रयुक्तोसौ नियत तदर्थमवद्योतयति वाक्येन वाक्यार्थमिति सिद्ध । ननु च सदेव सर्वमित्युक्ते सर्वस्य सर्वथा सत्त्वप्रसक्ति सत्त्वसामान्यस्य विशेषणत्वाद्वस्तुसामान्यस्य च विशेष्यत्वात् तत्सबधस्य च सामान्यादेवकारेण द्योतनात् । तथा च जीवोप्यजीवसत्त्वे नास्तीति व्याप्त स्वप्रतियोगिनो नास्तित्वस्यै-वास्तीति पदेन व्यवच्छेदात् जीव एवास्तीत्यवधारणे तु भवेदजीवनास्तिता । नैव सेष्टा प्रतीतिविरो-धात् । तत कथमस्त्येव जीव इत्यादिवत्सदेव सर्वमिति वचन घटत इत्यारेकायामाह,—

सर्वथा तत्प्रयोगेपि सत्त्वादिप्राप्तिविच्छिदे । स्यात्कारः संप्रयुज्येतानेकांतद्योतकत्वतः ॥५४॥

स्यादस्त्येव जीव इत्यत्र स्यात्कार सप्रयोगमर्हति तदप्रयोगे जीवस्य पुद्गलाद्यस्तित्वेनापि सर्वप्रकारे-णास्तित्वप्राप्तेर्विच्छेदाघटनात् तत्र तथाशब्देनाप्राप्तित्वात् । प्रकरणादेर्जीवे पुद्गलाद्यस्तित्वव्यवच्छेदे तु तस्याशब्दार्थत्व तत्प्रकरणादेरशब्दत्वात् । न चाशब्दादर्थप्रतिपत्तिर्भवती शाब्दी युक्तातिप्रसगात् । नन्व-स्तित्वसामान्येन जीवस्य व्याप्तत्वात् पुद्गलाद्यस्तित्वविशेषैरव्याप्तेर्न तत्प्रसक्ति कृतकस्यानित्यत्वसामान्येन व्याप्तस्यानित्यत्वविशेषाप्रसक्तिवत् । ततोनर्थकस्तन्निवृत्तये स्यात्प्रयोग इति चेन्न, अवधारणवैयर्थ्यप्रसगात् । स्वगतेनास्तित्वविशेषेण जीवस्यास्तित्वावधारणात् प्रतीयते कृतकस्य स्वगतानित्यत्वविशेषेणानित्यत्ववदिति चेन्न, स्वगतेनेति विशेषणात् परगतेन नैवेति सप्रत्ययादवधारणानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् । न चानव-धारणक वाक्य युक्त, जीवस्यास्तित्ववन्नास्तित्वस्याप्यनुपगात् कृतकस्य नित्यत्वानुपगवत् । तत्रास्ति-त्वस्यानवधृतत्वात् कृतकेनानित्यत्वानवधारणे नित्यत्ववत् । सर्वेण हि प्रकारेण जीवादेरस्तित्वाभ्युपगमे तन्नास्तित्वनिरासे चावधारण फलवत्स्यात् । यथा कृतकस्य सर्वेणानित्यत्वेन शब्दघटादिगतेनानित्यत्वा-

भ्युपगमे तन्नियत्वनिरासे च नान्यथा, तथावधारणसाफल्योपगमे च जीवादिरस्तित्वसामान्येनास्ति, न पुनरस्तित्वविशेषेण पुद्गलादिगतेनेति प्रतिपत्तये युक्त स्यात्कारप्रयोगस्तस्य तादृगर्थद्योतकत्वात्। ननु च योस्ति स स्वायत्तद्रव्यक्षेत्रकालभावैरेव नेतरैस्तेषामप्रस्तुतत्वादिति केचित्, सत्य। स तु तादृशोर्थ शब्दाप्रतीयमानः। कीदृशाप्रतीयते इति शब्दव्यवहारचिंतायां स्यात्कारो द्योतको निपात प्रयुज्यते लिङ्तप्रतिरूपक। केन पुन शब्देनोक्तोनेकात स्यात्कारेण द्योत्यत इति चेत्, सदेव सर्वमित्यादिवाक्येनाभेदवृत्त्याभेदोपचारेण चेति ब्रूम। सकलादेशो हि यौगपद्येनाशेषधर्मात्मक वस्तु कालादिभिरभेदवृत्त्या प्रतिपादयत्यभेदोपचारेण वा तस्य प्रमाणाधीनत्वात्। विकलादेशस्तु क्रमेण भेदोपचारेण भेदप्राधान्येन वा तस्य नयायत्तत्वात्। क पुन क्रम, किं वा यौगपद्य? यदास्तित्वादिधर्माणा कालादिभिर्भेदविवक्षा तदैकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रत्यायने शक्त्यभावात् क्रम। यदा तु तेषामेव धर्माणा कालादिभिरभेदेन वृत्तमात्मरूपमुच्यते तदैकेनापि शब्देनैकधर्मप्रत्यायनमुखेन तदात्मकतामापन्नस्यानेकाशेषरूपस्य प्रतिपादनसभवाद्यौगपद्य। के पुन, कालादय? कालः आत्मरूप अर्थ सबधः उपकारो गुणिदेश ससर्ग, शब्द इति। तत्र स्याज्जीवादि वस्तु अस्त्येव इत्यत्र यत्कालमस्तित्व तत्काला शेषानतधर्मा वस्तुन्येकत्रेति, तेषा कालेनाभेदवृत्ति। यदेव चास्तित्वस्य तद्गुणत्वमात्मरूप तदेवान्यानतगुणानामपीत्यात्मरूपेणाभेदवृत्ति। य एव चाधारोर्थो द्रव्याख्योस्तित्वस्य स एवान्यपर्यायाणामित्यर्थेनाभेदवृत्ति। य एवाविष्वग्भाव कथचित्तादात्म्यलक्षण सबधोस्तित्वस्य स एवाशेषविशेषाणामिति सबधेनाभेदवृत्ति। य एव चोपकारोस्तित्वेन स्वानुरक्तकरण स एव शेषैरपि गुणैरित्युपकारेणाभेदवृत्ति। य एव च गुणिदेशोस्तित्वस्य स एवान्यगुणानामिति गुणिदेशेनाभेदवृत्ति। य एव चैकवस्त्वात्मनास्तित्वस्य ससर्ग, स एव शेषधर्माणामिति ससर्गेणाभेदवृत्ति। य एव वास्तीतिशब्दोस्तित्वधर्मात्मकस्य वस्तुनो वाचक, स एव शेषानतधर्मात्मकस्यापीति शब्देनाभेदवृत्ति। पर्यायार्थे गुणभावे द्रव्यार्थिकत्वप्राधान्यादुपपद्यते, द्रव्यार्थिकगुणभावेन पर्यायार्थिकप्राधान्ये तु न गुणानां कालादिभिरभेदवृत्ति अष्टधा सभवति। प्रतिक्षणमन्यतोपपत्तेर्भिन्नकालत्वात्। सकृदेकत्र नानागुणानामसभवात्। सभवे वा तदाश्रयस्य तावद्धा भेदप्रसगात्। तेषामात्मरूपस्य च भिन्नत्वात् तदभेदे तद्भेदविरोधात्। स्वाश्रयस्यार्थस्यापि नानात्वात् अन्यथा नानागुणाश्रयत्वविरोधात् सबधस्य च सबधिभेदेन भेददर्शनात् नानासबधिभिरेकत्रैकसबधाघटनात् तैः क्रियमाणस्योपकारस्य च प्रतिनियतरूपस्यानेकत्वात् गुणिदेशस्य च प्रतिगुण भेदात् तदभेदे भिन्नार्थगुणानामपि गुणिदेशाभेदप्रसगात्। ससर्गस्य च प्रतिससर्गिभेदात् तदभेदे ससर्गिभेदविरोधात्। शब्दस्य च प्रतिविषय नानात्वात् सर्वगुणानामेकशब्दवाच्यतायां सर्वार्थानामेकशब्दवाच्यतापत्तेः शब्दांतरवैफल्यात्। तत्त्वतोस्तित्वादीनामेकत्र वस्तुन्येवमभेदवृत्तेरसभवे कालादिभिर्भिन्नात्मनामभेदोपचार क्रियते। तदेवाभ्यामभेदवृत्त्यभेदोपचाराभ्यामेकेन शब्देनैकस्य जीवादिवस्तुनोऽनतधर्मात्मकस्योपात्तस्य स्यात्कारो द्योतक समवतिष्ठते ॥

स्याच्छब्दादप्यनेकांतसामान्यस्यावबोधने। शब्दांतरप्रयोगोत्र विशेषप्रतिपत्तये ॥ ५५ ॥

स्यादिति निपातोऽयमनेकातविधिविचारादिषु बहुष्वर्थेषु वर्तते, तत्रैकार्थविवक्षा च स्यादनेकातार्थस्य वाचको गृह्यते इत्येके। तेषा शब्दातरप्रयोगोऽनर्थक स्याच्छब्देनैवानेकातात्मनो वस्तुन प्रतिपादितत्वादित्यपरे, तेपि यद्यनेकातविशेषस्य वाचके स्याच्छब्दे प्रयुक्ते शब्दातरप्रयोगमनर्थकमाचक्षते तदा न निवार्यंते, शब्दातरत्वस्य स्याच्छब्देन कृतत्वात्। अनेकातसामान्यस्य तु वाचके तस्मिन् प्रयुक्ते

जीवादिशब्दांतरप्रयोगो नानर्थकस्तस्य तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात् कस्यचित्सामान्येनोपादानेपि विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यो वृक्षशब्दाद्वृक्षत्वसामान्यस्योपादानेपि धवादितद्विशेषार्थितया धवादिशब्दविशेषवदिति वचनात् । भवतु नाम द्योतको वाचकश्च स्याच्छब्दोऽनेकांतस्य तु प्रतिपदं प्रतिवाक्यं वा श्रूयमाणं समये लोके च कुतस्तथा प्रतीयत इत्याह,—

सोऽप्रयुक्तोपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात्प्रतीयते । यथैवकारो योगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः ॥ ५६ ॥

यथा चैत्रो धनुर्धरः पार्थो धनुर्धरः नीलं सरोजं भवतीत्यत्रायोगस्यान्ययोगस्यात्यंतयोगस्य च व्यवच्छेदायाप्रयुक्तोप्येवकारः प्रकरणविशेषसामर्थ्यात्तद्विद्भिरवगम्यते, तस्यान्यत्र विशेषणेन क्रियया च सह प्रयुक्तस्य तत्फलत्वेन प्रतिपन्नत्वात् । तथा सर्वत्र स्यात्कारोपि सर्वस्यानेकांतात्मकत्वव्यवस्थापनसामर्थ्यादेकांतव्यवच्छेदाय किं न प्रतीयते । न हि कश्चित्पदार्थो वाक्यार्थो वा सर्वथैकांतात्मकोस्ति प्रतीतिविरोधात् । कथंचिदेकांतात्मकस्तु सुनयापेक्षोनेकांतात्मक एव ततो युक्तः प्रमाणवाक्ये नयवाक्ये च सप्तविकल्पे स्यात्कारस्तदर्थे शब्दांतरं वा श्रूयमाणं गम्यमानं वावधारणवत् । किं पुनः प्रमाणवाक्यं किं वा नयवाक्यं ? सकलादेशः प्रमाणवाक्यं विकलादेशो नयवाक्यमित्युक्तं । कः पुनः सकलादेशः को वा विकलादेशः ? अनेकात्मकस्य वस्तुनः प्रतिपादनं सकलादेशः, एकधर्मात्मकवस्तुकथनं विकलादेश इत्येके, तेषां सप्तविधप्रमाणनयवाक्यविरोधः । सत्त्वासत्त्वावक्तव्यवचनानां सैकैकधर्मात्मजीवादिवस्तुप्रतिपादनप्रमाणानां सर्वदा विकलादेशत्वेन यथावाक्यतानुपगात् क्रमार्पितोभयसदवक्तव्यासदवक्तव्योभयावक्तव्यवचनानां वानेकधर्मात्मकवस्तुप्रकाशिनां सदा सकलादेशत्वेन प्रमाणवाक्यतापत्तेः । न च त्रीण्येव नयवाक्यानि चत्वार्येव प्रमाणवाक्यानीति युक्तं सिद्धांतविरोधात् । धर्मिमात्रवचनं सकलादेशः धर्ममात्रकथनं तु विकलादेश इत्यप्यसारं, सत्त्वाद्यन्यतमेनापि धर्मेणाविशेषितस्य धर्मिणो वचनासंभवात् । धर्ममात्रस्य क्वचिद्धर्मिण्यवर्तमानस्य वक्तुमशक्तेः । स्याज्जीव एव स्यादस्त्येवेति धर्मिमात्रस्य च धर्ममात्रस्य वचनं संभवत्येवेति चेत् न, जीवशब्देन जीवत्वधर्मात्मकस्य जीववस्तुनः कथनादस्तिशब्देन चास्तित्वस्य क्वचिद्विशेष्ये विशेषणतया प्रतीयमानस्याभिधानात् । द्रव्यशब्दस्य भावशब्दस्य चैव विभागाभाव इति चेन्न, तद्विभागस्य नामादिसूत्रे प्ररूपितत्वात् । येपि हि पाचकोऽयं पाचकत्वमस्येति द्रव्यभावविधायिनो शब्दयोर्विभागमाहुस्तेषामपि न पाचकत्वधर्मादिविशेषः पाचकशब्दाभिधेयोर्थः संभवति, नापि पाचकानाश्रितः पाचकत्वधर्म इत्यलं विवादेन । सदादिवाक्यं सप्तविधमपि प्रत्येकं विकलादेशः समुदितं सकलादेश इत्यन्ये, तेपि न युक्त्यागमकुशलास्तथा युक्त्यागमयोरभावात् । सकलाप्रतिपादकत्वात् प्रत्येकं सदादिवाक्यं विकलादेश इति न समीचीना युक्तिस्तत्समुदायस्यापि विकलादेशत्वप्रसंगात् । न हि सदादिवाक्यसप्तकं समुदितं सकलार्थप्रतिपादकं सकलश्रुतस्यैव तथाभावप्रसिद्धेः । एतेन सकलार्थप्रतिपादकत्वात् सप्तभंगीवाक्यं सकलादेश इति युक्तिरसमीचीनोक्ता, हेतोरसिद्धत्वात् । सदादिवाक्यसप्तकमेव सकलश्रुतं नान्यत्तद्व्यतिरिक्तस्याभावात् अतो न हेतोरसिद्धिरिति चेन्न, एकानेकादिसप्तभंगात्मनो वाक्यस्याश्रुतत्वप्रसंगात् । सकलश्रुतार्थस्य सदादिसप्तविकल्पात्मकवाक्येनैव प्रकाशनात् तस्य प्रकाशितप्रकाशनतयानर्थकत्वात् । तेन सत्त्वादिधर्मसप्तकस्यैव प्रतिपादनादेकत्वादिधर्मसप्तकस्य चैकानेकादिसप्तविशेषात्मकवाक्येन कथनात् तस्यानर्थक्यादश्रुतत्वप्रसंग इति चेन्न, तस्य सकलादेशत्वाभावापत्तेरनंतधर्मात्मकस्य वस्तुनोऽप्रतिपादनात् । यदि पुनरस्तित्वादिधर्मसप्तकमुखेनाशेषानंतसप्तभंगीविषयानंतधर्मसप्तकस्वभावस्य वस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्त्याभेदोपचारेण प्रकाशनात्सदादि-

सप्तविकल्पात्मकवाक्यस्य सकलादेशत्वसिद्धिस्तदा स्यादस्त्येव जीवादिवस्त्वित्यस्य सकलादेशत्वमस्तु । विवक्षितास्तित्वमुखेन शेषानंतधर्मात्मनो वस्तुनस्तथावृत्त्या कथनात् । स्यान्नास्त्येवेत्यस्य च नास्तित्वमुखेन, स्यादवक्तव्यमेवेत्यस्यावक्तव्यत्वमुखेन, स्यादुभयमेवेत्यस्य च क्रमार्पितोभयात्मकत्वमुखेन, स्यादस्त्यवक्तव्यमेवेत्यस्य चास्त्यवक्तव्यत्वमुखेन, स्यान्नास्त्यवक्तव्यमेवेत्यस्य च नास्त्यवक्तव्यत्वमुखेन स्यादुभयावक्तव्यमेवेत्यस्य चोभयावक्तव्यत्वमुखेनेति प्रत्येकं सप्तानामपि वाक्यानां कुतो विकलादेशत्व? प्रथमेनैव वाक्येन सकलस्य वस्तुनः कथनात् द्वितीयादीनामफलत्वमिति चेत्, तदाप्येकसप्तभंग्या सकलस्य वस्तुनः प्रतिपादनात् परासां सप्तभंगीनामफलत्वं किं न भवेत्? प्रधानभावेन स्वविषयधर्मसप्तकस्वभावस्यैवार्थस्यैकया सप्तभंग्या प्रकथनात्, स्वगोचरधर्मसप्तकांतराणामपराभिः सप्तभंगीभिः कथनान्न तासामफलत्वमिति चेत्, तर्हि प्रथमेन वाक्येन स्वविषयैकधर्मात्मकस्य वस्तुनः प्रधानभावेन कथनात् द्वितीयादिभिः स्वगोचरैकैकधर्मात्मकस्य प्रकाशनात् कुतस्तेषामफलता कथं पुनरर्थस्यैकधर्मात्मकत्वं प्रधानं तथा शब्देनोपात्तत्वात् शेषानंतधर्मात्मकत्वमप्येवं प्रधानमस्त्विति चेन्न, तस्यैकतो वाक्यादश्रूयमाणत्वात् । कथं ततस्तस्य प्रतिपत्तिः अभेदवृत्त्याभेदोपचारेण वा गम्यमानत्वात् । तर्हि श्रूयमाणस्येव गम्यमानस्यापि वाक्यार्थत्वात् प्रधानत्वमन्यथा श्रूयमाणस्याप्यप्रधानत्वमिति चेन्न, अग्निर्माणवक इत्यादि वाक्यैक्यार्थेनानैकांतात् । माणवकेग्नित्वाध्यारोपो हि तद्वाक्यार्थो भवति न च प्रधानमारोपितस्याग्नेरप्रधानत्वात् । तत्र तदारोपोपि प्रधानभूत एव तथा शब्देन विवक्षितत्वादिति चेत्, कस्तर्हि गौणः शब्दार्थोस्तु न कश्चिदिति चेन्न, गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययवचनात् । घृतमायुरन्नं वै प्राणा इति कारणे कार्योपचारः, मंचाः क्रोशंतीति तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्योपचारः । साहचर्याद्यष्टिः पुरुष इति, सामीप्याद्वृक्षा ग्राम इति च गौणं शब्दार्थं व्यवहरन् स्वयमगौणः शब्दार्थः सर्वोपीति कथमातिष्ठेत? न चेदुन्मत्तः । गौण एव च शब्दार्थ इत्यप्ययुक्तं, मुख्याभावे तदनुपपत्तेः । कल्पनारोपितमपि हि सकलं शब्दार्थमाचक्षाणैरगोव्यावृत्तोर्थोदर्थो बुद्धिनिर्भासी गोशब्दस्य मुख्योर्थस्ततोन्यो वाहीकादिर्गौण इत्यभ्युपगंतव्यं । तथा च गौणमुख्ययोर्वाक्यार्थयोः सर्वैः शब्दव्यवहारवादिभिरिष्टत्वान्न कस्यचित्तदपह्नवो युक्तोऽन्यत्र वचनानधिकृतेभ्यः । ननु यत्र शब्दादस्खलत्प्रत्ययः स मुख्यः शब्दार्थः श्रूयमाण इव गम्यमानेपि यत्र त्वस्खलत्प्रत्ययः स गौणोस्तु, ततो न श्रूयमाणस्य मुख्यत्वेन व्याप्तं गौणत्वेन वा गम्यमानत्वं येन शब्दोपात्त एव धर्मो मुख्यः स्यादपरस्तु गौण इति चेन्न, अस्खलत्प्रत्ययत्वस्यापि मुख्यत्वेन व्याप्त्यभावात् प्रकरणादिसिद्धस्यास्खलत्प्रत्ययस्यापि गौणत्वसिद्धेः प्रतिपत्ता बुभुत्सितं वस्तु यदा मुख्योर्थस्तदा तं प्रति प्रयुज्यमानेन शब्देनोपात्तो धर्मः प्रधानभावमनुभवतीति विशेषानंतधर्मेषु गुणभावसिद्धेः । नन्वस्तु प्रथमद्वितीयवाक्याभ्यामेकैकधर्ममुख्येन शेषानंतधर्मात्मकस्य वस्तुनः प्रतिपत्तिः कथंचिदभिहितप्रकाराश्रयणात्तृतीयादिवाक्यैस्तु कथं सत्त्वस्यैव वानंशशब्दस्य तेभ्योऽप्रतिपत्तेरिति चेन्न, तृतीयाद्वाक्याद् द्वाभ्यामात्मकाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यां सहार्पिताभ्यां निष्पन्नस्यैकस्यावक्तव्यत्वस्यानंशशब्दस्य प्रतीतेः । चतुर्थात्ताभ्यामेव क्रमार्पिताभ्यामुभयात्मकत्वस्य व्यंशस्य प्रत्ययात् । पंचमात्त्रिभिरात्मभिर्व्यंशस्यास्त्यवक्तव्यत्वस्य निर्णयात् । षष्ठाच्च त्रिभिरात्मभिर्व्यंशस्य नास्त्यवक्तव्यत्वस्यावगमात् । सप्तमाच्चतुर्भिरात्मभिस्त्र्यंशस्यास्तिनास्त्यवक्तव्यत्वस्यावबोधात् । न च धर्मस्य सांशत्वेनैकस्वभावत्वे वा धर्मित्वप्रसंगः द्वित्वादिसंख्यायास्तथाभावेपि धर्मत्वदर्शनात् । निरंशैकस्वभावा द्वित्वादिसंख्येति चेन्न, द्वे द्रव्ये इति सांशानेकस्वभावता प्रतीतिविरोधात् । संख्येययोर्द्रव्ययोरनेकत्वात्तत्र तथा प्रतीतिरिति चेत्, कथमन्यत्रानेकत्वे तत्र तथाभावप्रत्ययोतिप्रसंगात् । समवायादिति चेत्, स कोन्योन्यत्र कथंचित्तादात्म्यादिति ।

सख्येयवत्कथचित्तदभिन्नाया सस्याया साशत्वादनेकस्वभावत्वसिद्धे'। एव स्वभावस्यानेकत्वेपि तद्वतो द्रव्यस्य कथचित्तदभिन्नस्यैकत्वानेकाशत्वमवक्तव्यत्वस्य सिद्धमशस्य चानेकत्वेप्येकधर्मत्वमस्त्यवक्तव्य स्यादेरविरुद्ध, तथा श्रुतज्ञानेवमासमानत्वात् तद्बाधकाभावाच । त एतेस्तित्वादयो धर्मा जीवादिवस्तुनि सर्वसामान्येन तदभावेन च, विशिष्टसामान्येन तदभावेन, विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च, विशिष्टसामान्येन च द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च धर्मसमुदायेन तद्व्यतिरेकेण च धर्मसामान्यसबधेन तदभावेन च धर्मविशेषसबधेन तदभावेन च निरूप्यते । तत्रार्थप्रकरणसभवलिंगौचित्यदेशकालाभिप्रायगम्य शब्दस्यार्थ इत्यर्थायनाश्रयणेभिप्रायमात्रवशवर्तिना सर्वसामान्येन च वस्तुत्वेन जीवादिरस्त्येव तदभावेन चावस्तुत्वेन नास्त्येवेति निरूप्यते। तथा श्रुत्युपात्तेन विशिष्टसामान्येन जीवादित्वेनास्ति तत्प्रतियोगिना तदभावेनाजीवादित्वेन नास्तीति च भगद्वय । तेनैव विशिष्टसामान्येनास्ति तदभावसामान्येन वस्त्वतरात्मना सर्वेण सामान्येन नास्तीति च भगद्वय, तेनैव विशिष्टसामान्येनास्ति तद्विशेषणमुख्यत्वेन नास्तीति च भगद्वय, सामान्येनाविशेषितेन द्रव्यत्वेनास्ति विशिष्टसामान्येन प्रतियोगिनैवाजीवादित्वेन नास्तीति च भगद्वय, द्रव्यसामान्येनाविशेषितेनैवास्ति गुणसामान्येन गुणत्वेन स एव नास्तीति च भगद्वय, धर्मसमुदायेन त्रिकालगोचरानतशक्तिज्ञानादिसमितिरूपेणास्ति तद्व्यतिरेकेणोपलभ्यमानेन रूपेण नास्तीति च भगद्वय, धर्मसामान्यसबधेन यस्य कस्यचिद्धर्मस्याश्रयत्वेनास्ति तदभावेन कस्यचिदपि धर्मस्यानाश्रयत्वेन नास्तीति च भगद्वय, धर्मविशेषसबधेन नित्यत्वचेतनत्वाद्यन्यतमधर्मसबधित्वेनास्ति तदभावेन तदसबधित्वेन नास्तीति च भगद्वयमित्यनेकधा विधिप्रतिषेधकल्पनया सर्वत्र मूलभगद्वय निरूपणीय । अथास्ति जीव इत्यस्तिशब्दवाच्यादर्थाद्भिन्नस्वभावो जीवशब्दवाच्योर्थ स्यादभिन्नस्वभावो वा ? यद्यभिन्नस्वभावस्तदा तयो सामानाधिकरण्यविशेषत्वाभावो घटकुटशब्दवत् तदन्यतराप्रयोगश्च, तद्वदेव विपर्ययप्रसगो वा । सर्वद्रव्यपर्यायविषयास्तिशब्दवाच्यादभिन्नस्य च जीवस्य सर्वद्रव्यपर्यायात्मकत्वप्रसग सर्वद्रव्यपर्यायाणा वा जीवत्वमिति सकरव्यतिकरौ स्याता । यदि पुनरस्तिवाच्यादर्थाद्भिन्न एव जीवशब्दवाच्योर्थ कल्प्यते तदा जीवस्यासद्रूपत्वप्रसगोस्तिशब्दवाच्यादर्थाद्भिन्नत्वात् खरशृगवत् विपर्ययप्रसगात् । जीववत्सकलार्थेभ्योभिन्नस्यास्तित्वस्याभावप्रसक्तिरनाश्रयत्वात् । तस्य जीवादिषु समवायाददोषोऽयमितिचेन्न, समवायस्य सत्त्वाद्भिन्नस्यासद्रूपत्वात् स तद्वतो सबधत्वविरोधात् । न च समवाये सत्त्वस्य समवायातरमुपपन्न अनवस्थानुषगात् स्वय तथानिष्टेश्च । तत्र तस्य विशेषणाभावाददोष इति चेत् सोपि विशेषणाभाव सबधो यदि सत्त्वाद्भिन्नस्तदा न सद्रूप इति खरविषाणवत्कथ सबध ? परस्माद्विशेषणीभावात्सत्त्वस्य प्रथमविशेषणीभावे यद्यसद्रूपत्वाभावस्तदा सैवानवस्था तत्रापि सत्त्वस्याभिन्नस्यान्यविशेषणीभावकल्पनादिति न किंचित्सत्त्वाम । सत्त्वाद्भिन्नस्य सर्वस्य स्वभावस्यासद्रूपत्वप्रसिद्धेरिति । सर्वथैकातवादिनामुपालभो न स्याद्वादिनामस्तिशब्दवाच्यादर्थाज्जीवशब्दवाच्यस्यार्थस्य कथचिद्भिन्नत्वोपगमात् । तथैव वार्चित्यप्रतीतिसद्भावाच । पर्यायार्थादेशाद्धि भवनजीवनयो पर्याययोरस्तिजीवशब्दाभ्या वाच्ययो प्रतीतिविशिष्टतया प्रतीतेर्भेद द्रव्यार्थादेशात्तु तयोरव्यतिरेकादेकतरस्य ग्रहणेनान्यतरस्य ग्रहणादभेद प्रतिभासत इति न विरोध सशयो वा तथा निश्चयात् । तत एव न सकरो व्यतिकरो वा, येन रूपेण जीवस्यास्तित्व तेनैव नास्तित्वानिष्टे येन च नास्तित्व तेनैवास्तित्वानुपगमात् तदुभयस्याप्युभयात्मकत्वानास्थानाच्च । न चैवमेकातोपगमे कश्चिद्दोष नास्तित्व तेनैवास्तित्वानुपगमात्... सुनयार्पितस्यैकातस्य समीचीनतया स्थितत्वात् प्रमाणार्पितस्यास्तित्वानेकातस्य प्रसिद्धे । येनात्मनानेकातस्तेनात्मनानेकात एवेत्येकातानुपगोपि नानिष्ट प्रमाणसाधनस्यैवानेकातत्वसिद्ध नयसाधनस्यैकात

सारं। तत्रास्त्यवक्तव्यावक्तव्यादिभंगांतरप्रसंगात्। ततोपि सहार्पिततदन्यधर्मद्वयविशिष्टस्य ततोप्यपरसहार्पितधर्मद्वयविशिष्टस्य वस्तुनो विवक्षाया निराकर्तुमशक्ते प्रतियोगिधर्मयुगलानामेकत्र वस्तुन्यनंतानां संभवात् तेषां च सहार्पितानां वक्तुमशक्यत्वात् अस्त्यनंतावक्तव्यं वस्तु स्यात् तच्चानिष्टं। येन रूपेण वस्त्विति तेन तत्प्रतियोगिना च सहाक्रांतं यदा प्रतिपत्तुमिष्टं तदास्त्यवक्तव्यमिति केचित्, तेपि यावद्भिः स्वभावैः यावंति वस्तुनोस्तित्वानि तत्प्रतियोगिभिस्तावद्भिरेव धर्मैः, यावंति च नास्तित्वानि तद्युगलैः सहार्पितैस्तावत्यवक्तव्यानि च रूपाणि ततस्तावत्यः सप्तभंग्य इत्याचक्षते चेत् प्रतिष्ठत्येव युक्त्यागमाविरोधात्। एतेन नास्त्यवक्तव्यं चिंतितं प्रत्येयं, स्यादस्ति नास्त्यवक्तव्यं च वस्त्विति प्रमाणसप्तभंगी सकलविरोधवैधुर्यात् सिद्धा। नयसप्तभंगी तु नयसूत्रे प्रपंचतो निरूपयिष्यते। ततः परार्थोधिगमः प्रमाणनयैर्वचनात्मभिः कर्तव्यः स्वार्थ इव ज्ञानात्मभिः, अन्यथा कार्त्स्न्येनैकदेशेन च तत्त्वार्थाधिगमानुपपत्तेः॥

तदेवं संक्षेपतोधिगमोपायं प्रतिपाद्य मध्यमप्रस्थानतस्तमुपदर्शयितुमनाः सूत्रकारः प्राह,—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

निर्देशादीनामितरेतरयोगे द्वंद्वः करणनिर्देशश्च बहुवचनांतः प्रत्येयस्तथा तसि विधानात्। स्थितिशब्दस्य स्वतंत्रत्वादल्पाक्षरत्वाच्च पूर्वनिपातोस्त्विति न चोद्यं, बहुष्वनियमात्। सर्वस्य निर्देशपूर्वकत्वात्स्वामित्वादिनिरूपणस्य पूर्वं निर्देशग्रहणमर्थान्यायान्न विरुध्यते स्वामित्वादीनां तु प्रश्नवशात् क्रमः। ननु च संक्षिप्तैः प्रमाणनयैः संक्षेपतोऽधिगमो वक्तव्यो मध्यमप्रस्थानतस्तैरेव मध्यमप्रपंचैर्न पुनर्निर्देशादिभिस्ततो नेदं सूत्रमारभणीयमित्यनुपपत्तिचोदनायामिदमाह,—

निर्देशाद्यैश्च कर्तव्योधिगमः कांश्चन प्रति। इत्याह सूत्रमाचार्यः प्रतिपाद्यानुरोधतः ॥ १ ॥

ये हि निर्देश्यमानादिषु स्वभावेषु तत्त्वान्यप्रतिपन्ना प्रतिपाद्यास्तान् प्रति निर्देशादिभिस्तेषामधिगमः कर्तव्यो न केवलं प्रमाणनयैरेवेति सूक्तं निर्देशादिसूत्रं विनेयाशयवशवर्तित्वात्सूत्रकारवचनस्य। विनेयाशयः कुतस्तादृश इति चेत् ततोन्यादृशः कुतः तथा विवादादिति। तत एवायमीदृशोस्तु न्यायस्य समानत्वात्॥

किं पुनर्निर्देशादय इत्याह,—

यत्किमित्यनुयोगेर्थस्वरूपप्रतिपादनम्। कार्त्स्न्यतो देशतो वापि स निर्देशो विदां मतः ॥२॥
कस्य चेत्यनुयोगे सत्याधिपत्यनिवेदनं। स्वामित्वं साधनं केनेत्यनुयोगे तथा वचः ॥ ३ ॥
क्वेति पर्यनुयोगे तु वचोधिकरणं विदुः। कियच्चिरमिति प्रश्ने प्रत्युत्तरवचः स्थितिः ॥ ४ ॥
कतिधेदमिति प्रश्ने वचनं तत्त्ववेदिनाम्। विधानं कीर्तितं शब्द तत्त्वज्ञानं च गम्यताम्॥५॥

किं कस्य केन कस्मिन् कियच्चिरं कतिविधं वा वस्तु तद्रूपं चेत्यनुयोगे कार्त्स्न्येन देशेन च तथा प्रतिवचनं। निर्देशादय इति वचनात् प्रवक्तुः पदार्थाः शब्दात्मकास्ते प्रत्येयाः तथा प्रकीर्तितास्तु सर्वे सामर्थ्यात्ते ज्ञानात्मका गम्यतेऽन्यथा तदनुपपत्तेः। सत्यज्ञानपूर्वका मिथ्याज्ञानपूर्वका वा[2] शब्दा निर्देशादयः सत्या नाम सुपुप्तादिवत्, नाप्यसत्या एव ते संवादकत्वात् प्रत्यक्षादिवत्॥

किं स्वभावैर्निर्देशादिभिरर्थस्याधिगमः स्यादित्याह,—

तैरर्थाधिगमो भेदात्स्यात्प्रमाणनयात्मभिः। अधिगम्यस्वभावैर्वा वस्तुनः कर्मसाधनः ॥ ६ ॥

कर्तृस्थोऽधिगमस्तावद्वस्तुनः साकल्येन प्रमाणात्मभिर्भेदेन निर्देशादिभिर्भवतीति प्रमाणविशेषास्त्वेते।

देशस्तु नयात्मभिरिति नया ततो नाप्रमाणनयात्मकैस्तैरधिगतिरिष्टा यतो व्याघात । कस्य पुन प्रमाण-स्यैते विशेषा श्रुतस्यास्पष्टसर्वार्थविषयता प्रतीतिरिति केचित् । मतिश्रुतयोरित्यपरे । तत्र प्रष्टव्या. । कुतो मतेर्भेदास्ते इति ? मतिपूर्वकत्वादुपचारादिति चेन्न, अवधिमन पर्ययविशेषत्वानुपगात् । यथैव हि मत्यार्थं परिच्छिद्य श्रुतज्ञानेन परामृशन्निर्देशादिभि प्ररूपयति तथावधिमन पर्ययेण वा । न चैव, श्रुतज्ञानस्य तत्पूर्वकत्वप्रसंग साक्षाच्चानिन्द्रियमतिपूर्वकत्वात परपरया तु तत्पूर्वकत्व नानिष्ट । शब्दात्म-नस्तु श्रुतस्य साक्षादपि नावधिमन पर्ययपूर्वकत्व विरुध्यते केवलपूर्वकत्ववत् । ततो मुख्यत श्रुतस्यैव भेदा निर्देशादय प्रतिपत्तव्या किमुपचारेण, प्रयोजनाभावात् । तत एव श्रुतैकदेशलक्षणनयविशेषाश्च ते व्यवतिष्ठते । येषा तु श्रुत प्रमाणमेव तेषा तद्वचनमसाधनागतया निग्रहस्थानमासज्यत इति क्वचि-त्कथचित्प्रश्नप्रतिवचनव्यवहारो न स्यात् । स्वपरार्थानुमानात्मकोसौ इति चेन्न, तस्य सर्वत्राप्रवृत्तेरत्यत-परोक्षेष्वर्थेषु तदभावप्रसगात् । न च श्रुतादन्यदेव स्वार्थानुमान मतिपूर्वक परार्थानुमान चेति, तद्भेद-त्वमिष्टमेव निर्देशादीना । प्रामाण्य पुन श्रुतस्याग्रे समर्थयिष्यत इति नेह प्रतन्यते । कर्मस्थ पुनरधिग-मोर्थानामधिगम्यमानाना स्वभावभूतैरेव निर्देशादिभि कार्त्स्न्यैकदेशाभ्या प्रमाणनयविषयैर्व्यवस्थाप्यते । निर्देश्यमानत्वादिभिरेव धर्मैरर्थानामधिगतिप्रतीते कर्मत्वाचेषा कथ करणत्वेन घटनेति चेत्, तथा प्रतीते । अग्नेरुष्णत्वेनाधिगम इत्यत्र यथा । नन्वग्ने कर्मण करणमुष्णत्व भिन्नमेवेति चेत् न, तद्भे-दैकातस्य निराकरणात् । कथचिद्भेदस्तु समानोन्यत्र । न हि निर्देशत्वादयो धर्मा करणतया समभिधीय-माना जीवादे कर्मण पर्यायार्थाद्भिन्ना नेष्यते । द्रव्यार्थात्तु ततस्तेषामभेदेपि भेदोपचारात्कर्मकरणनिर्देश-घटनेति केचित् । परे पुन कर्मसाधनाधिगमपक्षे निर्देश्यत्वादीना कर्मतया प्रतीते करणत्वमेव नेच्छति तेषा विशेषणत्वेन घटनात् । न हि यथाग्निरुष्णत्वेन विशिष्टोधिगमोपायैरधिगम्यत इति प्रतीतिर-विरुद्धा तथा सर्वेर्था निर्देश्यादिभिर्भावैरधिगम्यत इति निर्णयोप्यविरुद्धो नावधार्यते । तथा सति परापरकरणपरिकल्पनाया मुख्यतो गुणतो वानवस्थाप्रसक्तिरपि निवारिता स्यात् । तदपरिकल्पनाया वा स्वाभिमतधर्माणामपि करणत्व मा भूदित्यपि चोद्यमानमनवकाश्य स्यात् । नन्वेवमपरापरविशेषण-कल्पनायामप्यनवस्था विशेषणातररहितस्य वा जीवादे स्वाभिमतधर्मविशेषणै प्रतिपत्तौ तैरपि रहितस्य प्रतिपत्तिरस्तु विशेषाभावादिति चेन्न, विशेष्यात् कथचिदभिन्नत्वाद्विशेषणाना । वस्तुतोऽनता विधयोपि हि धर्मा निर्देशादिभि सगृहीता विशेषणान्येव, तद्व्यतिरिक्तस्य धर्मस्यासभवात् । तत्र जीवादिवस्तु विशेष्यमेव द्रव्यार्थादेशात् निर्देश्यत्वादि विशेषणमेव पर्यायार्थात् । प्रमाणादेशादपि विशेषणविशेष्या-त्मक वस्तु जात्यतरमिति प्ररूपणाया नोक्तदोषावकाश । नन्वेव निर्देशादिधर्माणा करणत्वपक्षेपि न परापरधर्मकरणत्वपरिकल्पनादनवस्था तद्व्यतिरेकेण परापरधर्माणामभावाचेषा तु करणत्व तैरधिगम्यमान-स्यार्थस्य कर्मता नयादेशात्, प्रमाणादेशात्तु कर्मकरणात्मक जात्यतर वस्तु प्ररूप्यते इति न किंचिद-वद्य । नेतत्साधीय । करणत्वे निर्देशादीना कर्मसाधनतानुपपत्ते विशेषणत्वे तु तदुपपत्ते । विशेषण-विशेष्यभूतस्य जीवाद्यर्थस्य कर्मसाधनोधिगम प्रतिपत्तु शक्यत इति विशेषणत्वपक्ष एव श्रेयान् सकलविशेषणरहितत्वाद्वस्तुनो न सभवत्येव निर्दिश्यमानरूपमिति मतमपाकुर्वन्नाह,—

भावा येन निरूप्यते तद्रूप नास्ति तत्त्वत । तत्स्वरूपवचो मिथ्येत्ययुक्तं निःप्रमाणकम् ॥७॥
यत्तदेकमनेक च रूप तेषा प्रतीयते । प्रत्यक्षतोनुमानाचाबाधितादागमादपि ॥ ८ ॥

न हि प्रत्यक्षानुमेयागमगम्यमानानामर्थाना प्रत्यक्षानुमानागमैरेकमनेक च रूप परस्परापेक्ष न

सार । तत्रास्त्यवक्तव्यावक्तव्यादिभगातरप्रसगात् । ततोपि सहार्पिततदन्यधर्मद्वयविशिष्टस्य ततोप्यपर-सहार्पितधर्मद्वयविशिष्टस्य वस्तुनो विवक्षाया निराकर्तुमशक्ते. प्रतियोगिधर्मयुगलानामेकत्र वस्तुन्यनताना सभवात् तेषा च सहार्पिताना वक्तुमशक्यत्वात् अस्त्यनतावक्तव्य वस्तु स्यात् तच्चानिष्ट । येन रूपेण वस्त्विति तेन तत्प्रतियोगिना च सहाक्रात यदा प्रतिपत्तुमिष्ट तदास्त्यवक्तव्यमिति केचित्, तेपि यावद्भि· स्वभावै. यावति वस्तुनोस्तित्वानि तत्प्रतियोगिभिस्तावद्भिरेव धर्मै., यावति च नास्तित्वानि तद्युगलै· सहार्पि-तैस्तावत्यवक्तव्यानि च रूपाणि ततस्तावत्यः सप्तभग्य इत्याचक्षते चेत् प्रतिष्ठत्येव युक्त्यागमाविरोधात् । एतेन नास्त्यवक्तव्य चिंतित प्रत्येय, स्यादस्ति नास्त्यवक्तव्य च वस्त्विति प्रमाणसप्तभगी सकलविरोध-वैधुर्यात् सिद्धा । नयसप्तभगी तु नयसूत्रे प्रपचतो निरूपयिष्यते । तत परार्थोधिगम प्रमाणनयैर्वच-नात्मभि कर्तव्यः स्वार्थ इव ज्ञानात्मभि., अन्यथा कार्त्स्न्येनैकदेशेन च तत्त्वार्थाधिगमानुपपत्ते· ॥

तदेव सक्षेपतोधिगमोपाय प्रतिपाद्य मध्यमप्रस्थानतस्तमुपदर्शयितुमना सूत्रकार· प्राह,—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

निर्देशादीनामितरेतरयोगे द्वद्व करणनिर्देशश्च बहुवचनात प्रत्येयस्तथा तसि विधानात् । स्थिति-शब्दस्य स्वतत्रत्वादल्पाक्षरत्वाच्च पूर्वनिपातोस्त्विति न चोद्य, बहुष्वनियमात् । सर्वस्य निर्देशपूर्वक-त्वात्स्वामित्वादिनिरूपणस्य पूर्वं निर्देशग्रहणमर्थान्न्यायान्न विरुध्यते स्वामित्वादीना तु प्रश्नवशात् क्रम । ननु च सक्षिप्तै· प्रमाणनयै सक्षेपतोऽधिगमो वक्तव्यो मध्यमप्रस्थानतस्तैरेव मध्यमप्रपचैर्न पुनर्निर्देशादि-भिस्ततो नेद सूत्रमारम्भणीयमित्यनुपपत्तिचोदनायामिदमाह,—

निर्देशाद्यैश्च कर्तव्योधिगमः कांश्चन प्रति । इत्याह सूत्रमाचार्यः प्रतिपाद्यानुरोधतः ॥ १ ॥

ये हि निर्देश्यमानादिषु स्वभावेषु तत्त्वान्यप्रतिपन्ना प्रतिपाद्यास्तान् प्रति निर्देशादिभिस्तेषामधिगम कर्तव्यो न केवलं प्रमाणनयैरेवेति सूक्त निर्देशादिसूत्र विनेयाशयवशवर्तित्वात्सूत्रकारवचनस्य । विनेयाशय कुतस्तादृश इति चेत् ततोन्यादृश. कुत. तथा विवादादिति । तत एवायमीदृशोस्तु न्यायस्य समानत्वात् ॥

किं पुनर्निर्देशादय इत्याह,—

यत्किमित्यनुयोगेर्थस्वरूपप्रतिपादनम् । कार्त्स्न्यतो देशतो वापि स निर्देशो विदा मतः ॥२॥
कस्य चेत्यनुयोगे सत्याधिपत्यनिवेदनं । स्वामित्वं साधनं केनेत्यनुयोगे तथा वचः ॥ ३ ॥
क्केति पर्यनुयोगे तु वचोधिकरणं विदुः । कियच्चिरमिति प्रश्ने प्रत्युत्तरवचः स्थितिः ॥ ४ ॥
कतिधेदमिति प्रश्ने वचनं तत्त्ववेदिनाम् । विधानं कीर्तितं शब्दं तत्त्वऽज्ञानं च गम्यताम्॥५॥

किं कस्य केन कस्मिन् कियच्चिर कतिविध वा वस्तु तद्रूप चेत्यनुयोगे कार्त्स्न्येन देशेन च त प्रतिवचन । निर्देशादय इति वचनात् प्रवक्तु पदार्थो शब्दात्मकास्ते प्रत्येया तथा प्रकीर्तितास्तु र सामर्थ्याच्चे ज्ञानात्मका गम्यतेऽन्यथा तदनुपपत्ते । सत्यज्ञानपूर्वका मिथ्याज्ञानपूर्वका वा² शब्द निर्देशादय सत्या नाम सुप्तसादिवत्, नाप्यसत्या एव ते सवादकत्वात् प्रत्यक्षादिवत् ॥

किं स्वभावैर्निर्देशादिभिरर्थस्याधिगम स्यादित्याह,—

तैरर्थाधिगमो भेदात्स्यात्प्रमाणनयात्मभिः । अधिगम्यस्वभावैर्वा वस्तुनः कर्मसाधनः ॥

कर्तृस्थोऽधिगमस्तावद्वस्तुन साकल्येन प्रमाणात्मभिर्भेदेन निर्देशादिभिर्भवतीति प्रमाणविशेषास्त

देशास्तु नयात्मभिरिति नया ततो नाप्रमाणनयात्मकैस्तैरधिगतिरिष्टा यतो व्याघात । कस्य पुन प्रमाणस्यैते विशेषा श्रुतस्यास्पष्टसर्वार्थविषयता प्रतीतिरिति केचित् । मतिश्रुतयोरित्यपरे । तेत्र प्रष्टव्या । कुतो मतेर्भेदास्ते इति ? मतिपूर्वकत्वादुपचारादिति चेन्न, अवधिमन पर्ययविशेषत्वानुषगात् । यथैव हि मत्यार्थं परिच्छिद्य श्रुतज्ञानेन परामृशन्निर्देशादिभि प्ररूपयति तथावधिमन.पर्ययेण वा । न चैव, श्रुतज्ञानस्य तत्पूर्वकत्वप्रसग साक्षात्तस्यानिंद्रियमतिपूर्वकत्वात् परपरया तु तत्पूर्वकत्व नानिष्ट । शब्दात्मनस्तु श्रुतस्य साक्षादपि नावधिमन पर्ययपूर्वकत्व विरुध्यते केवलपूर्वकत्ववत् । ततो मुख्यत श्रुतस्यैव भेदा निर्देशादय प्रतिपत्तव्या किमुपचारेण, प्रयोजनाभावात् । तत एव श्रुतैकदेशलक्षणनयविशेषाश्च ते व्यवतिष्ठते । येषा तु श्रुत प्रमाणमेव तेषा तद्वचनमसाधनागतया निग्रहस्थानमासज्यत इति क्वचित्कथचित्प्रश्नप्रतिवचनव्यवहारो न स्यात् । स्वपरार्थानुमानात्मकोसौ इति चेन्न, तस्य सर्वत्राप्रवृत्तेरत्यतपरोक्षेष्वर्थेषु तदभावप्रसगात् । न च श्रुतादन्यदेव स्वार्थानुमान मतिपूर्वक परार्थानुमान चेति, तद्भेदत्वमिष्टमेव निर्देशादीना । प्रामाण्य पुन श्रुतस्याग्रे समर्थयिष्यत इति नेह प्रतन्यते । कर्मस्थ पुनरधिगमोर्थानामधिगम्यमानाना स्वभावभूतैरेव निर्देशादिभि कार्त्स्न्यैकदेशाभ्या प्रमाणनयविषयैर्व्यवस्थाप्यते । निर्देश्यमानत्वादिभिरेव धर्मैरर्थानामधिगतिप्रतीते कर्मत्वात्तेषा कथ करणत्वेन घटनेति चेत्, तथा प्रतीते । अग्नेरुष्णत्वेनाधिगम इत्यत्र यथा । नन्वग्ने कर्मण करणमुष्णत्व भिन्नमेवेति चेत् न, तद्भेदैकातस्य निराकरणात् । कथचिद्भेदस्तु समानोन्यत्र । न हि निर्देशत्वादयो धर्मा करणतया समभिधीयमाना जीवादे कर्मण पर्यायार्थाद्भिन्ना नेष्यते । द्रव्यार्थात्तु तनस्तेषामभेदेपि भेदोपचारात्कर्मकरणनिर्देशघटनेति केचित् । परे पुन कर्मसाधनाधिगमपक्षे निर्देश्यत्वादीना कर्मतया प्रतीते करणत्वमेव नेच्छति तेषा विशेषणत्वेन घटनात् । न हि यथाग्निरुष्णत्वेन विशिष्टोधिगमोपायैरधिगम्यत इति प्रतीतिरविरुद्धा तथा सर्वेर्था निर्देश्यादिभिर्भावैरधिगम्यत इति निर्णयोप्यविरुद्धो नावधार्यते । तथा सति परापरकरणपरिकल्पनाया मुख्यतो गुणतो वानवस्थाप्रसक्तिरपि निवारिता स्यात् । तदपरिकल्पनाया वा स्वाभिमतधर्माणामपि करणत्व मा भूदित्यपि चोद्यमानमनवकाशं स्यात् । नन्वेवमपरापरविशेषणकल्पनायामप्यनवस्था विशेषणातररहितस्य वा जीवादे स्वाभिमतधर्मविशेषणे प्रतिपत्तौ तैरपि रहितस्य प्रतिपत्तिरस्तु विशेषाभावादिति चेन्न, विशेष्यात् कथचिदभिन्नत्वाद्विशेषणाना । वस्तुतोऽनता विधयोपि हि धर्मा निर्देशादिभि सगृहीता विशेषणान्येव, तद्व्यतिरिक्तस्य धर्मस्यासभवात् । तत्र जीवादिवस्तु विशेष्यमेव द्रव्यार्थादेशात् निर्देश्यत्वादि विशेषणमेव पर्यायार्थात् । प्रमाणादेशादपि विशेषणविशेष्यात्मक वस्तु जात्यतरमिति प्ररूपणाया नोक्तदोषावकाश । नन्वेव निर्देशादिधर्माणा करणत्वपक्षेपि न परापरधर्मकरणत्वपरिकल्पनादनवस्था तद्व्यतिरेकेण परापरधर्माणामभावात्तेषा तु करणत्व तैरधिगम्यमानस्यार्थस्य कर्मता नयादेशात्, प्रमाणादेशात्तु कर्मकरणात्मक जात्यतर वस्तु प्ररूप्यते इति न किंचिद्वद्ध । नैतत्साधीय । करणत्वे निर्देशादीना कर्मसाधनतानुपपत्ते. विशेषणत्वे तु तदुपपत्ते । विशेषणविशेष्यभूतस्य जीवाद्यर्थस्य कर्मसाधनोधिगम प्रतिपत्तु शक्यत इति विशेषणत्वपक्ष एव श्रेयान् सकलविशेषणरहितत्वाद्वस्तुनो न सभवत्येव निर्दिश्यमानरूपमिति मतमपाकुर्वन्नाह,—

भावा येन निरूप्यते तद्रूप नास्ति तत्त्वतः । तत्स्वरूपवचो मिथ्येत्ययुक्त नि ७॥
यत्तदेकमनेक च रूप तेषा प्रतीयते । प्रत्यक्षतोनुमानाच्चानाधितादागमादपि

न हि प्रत्यक्षानुमेयागमगम्यमानानामर्थाना प्रत्यक्षानुमानागमैरेकमनेक च रूप

प्रतीयते परस्परनिराकरणप्रवणस्यैव तस्याप्रतीतेः। न चाप्रतीयमानस्य सर्वथैकांतस्याप्यवस्थितौ प्रतीयमानस्यापि जात्यंतरस्यावस्थितिर्नाम स्वेष्टरूपस्यापि तत्प्रसंगात्। तथा चैकरूपाभावस्य भावेप्यनवस्थितौ स्यादेवैकरूपस्य विधिस्तदनवस्थितौ अनेकरूपस्य परस्परव्यवच्छेदरूपयोरेकतरप्रतिषेधोन्यतरस्य विधेरवश्य भावान्नीलत्वानीलत्ववत् परस्परव्यवच्छेदस्वभावौ एकरूपभावाभावौ प्रतीतौ, तदनेनानेकरूपाभावस्य भावेप्यनवस्थितावनेकरूपस्य विधिस्तदनवस्थितावेकरूपस्य निवेदितः समानत्वान्न्यायस्य न तु वाध्यक्षे सकलधर्मरहितस्य स्वलक्षणस्य प्रतिभासनात् न तत्रैकमनेकं वा रूपं परस्परं सापेक्षं निरपेक्षं वा तद्रहितत्वं वा प्रतिभाति कल्पनारोपितस्य तु तथा प्रतिभासनस्य तत्त्वतोसत्त्वात्। संवृत्त्या तत्सद्भावोभीष्ट एव। तथा चैकरूपतदभावयोरनेकरूपतदभावयोश्चैकानेकरूपयोः परस्परव्यवच्छेदस्वभावयोरेकतरस्य प्रतिषेधेऽन्यतरस्य विधेरवश्यभावेपि न किंचिद्विरुद्धं, भावाभावोभयव्यवहारस्यानादिशब्दविकल्पवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितस्य शब्दार्थतयोपगमात्। तदुक्तं। "अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः। शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयः॥" इति केचित्। तेपि नानवद्यवचसः। सुखनीलादीनामपि रूपाणां कल्पितत्वप्रसंगात्। स्पष्टमवभासमानत्वान्न तेषां कल्पितत्वमिति चेन्न, स्वप्नावभासिभिरनेकांतात्। न हि चैषामपि कल्पितत्वं मानसविभ्रमात्मना स्वप्नस्योपगमात् तस्य करणजविभ्रमात्मनोपगमे वा कथमिंद्रियजविभ्रमात्तद्भ्राते पृथक् प्ररूपणं न विरुध्यते। मानसविभ्रमत्वेपि विशदत्वं स्वप्नस्य विरुध्यत इति चेन्न, विशदाक्षज्ञानवासनासद्भूतत्वेन तस्य वैशद्यसंभवात्। न च तत्र विशदरूपतयावभासमानानामपि सुखनीलादीनां पारमार्थिकत्वं विसंवादात्। तद्वज्जाग्रद्दशायामपि तेषामनादींद्रियादिजज्ञानवासनोद्भूतप्रतिभासपरिनिष्ठितत्वात्प्रत्यक्षा एव ते न वस्तुस्वभावा इति शक्यं वक्तुं। वाधकाभावाद्वास्तवास्ते इति चेत्, शब्दार्थास्तथा संतु। न चाभावस्यापि शब्दार्थत्वात्सर्वशब्दार्थानामवास्तवत्वमिति युक्तं, भावांतररूपत्वादभावस्य। ननु तुच्छाभावस्याशब्दार्थत्वे कथं प्रतिषेधो नाम, निर्विषयप्रसंगादिति चेन्न, वस्तुस्वभावस्याभावस्य विधानादेव तुच्छस्वभावस्य तस्य प्रतिषेधसिद्धेः क्वचिदनेकांतविधानात्। सर्वथैकांतप्रतिषेधसिद्धिवत् तथा तस्य मुख्यः प्रतिषेधो न स्यादिति चेन्न किंचिदनिष्टं, न हि सर्वस्य मुख्येनैव प्रतिषेधेन भवितव्यं गौणेन वेति नियमोस्ति यथाप्रतीतस्योपगमात्। ननु गौणेपि प्रतिषेधे तुच्छाभावस्य शब्दार्थत्वसिद्धिर्गम्यमानस्य शब्दार्थत्वाविरोधात् सर्वथैकांतवदिति चेन्न, तस्यागम्यमानत्वात्तद्वत्। यथैव हि वस्तुनोनेकांतात्मकत्वविधानात् सर्वथैकांताभावो गम्यते न सर्वथैकांतस्तथा वस्तुरूपस्याभावस्य विधानात्तुच्छाभावस्याभावो न तु स गम्यमानः। ननु तुच्छाभावस्याभावगतौ तस्य गतिरवश्यंभाविनी प्रतिषेध्यनांतरीयकत्वात् प्रतिषेधस्येति चेन्न, व्याघातात्। तुच्छाभावस्याभावश्च कुतश्चिद्गम्यते भावश्चेति को हि ब्रूयात्स्वस्थः। ननु वस्तुरूपस्याभावस्य विधानात्तुच्छाभावस्याभावगतिस्तद्गतेस्तस्य गतिस्ततो न व्याघातो नाम, यत एव हि तस्याभावगतिस्तत एव भावस्यापि गतौ व्याघातो नान्यथेति चेन्न, सामस्त्येन तस्याभावगतौ पुनर्भावगतेर्व्याहतेरवस्थानात्। प्रतिनियतदेशादितया तु कस्यचिदभावगतावपि न भावगतिर्विहन्यत इति युक्तं। कथमिदानीं "संज्ञिनः प्रतिषेधो न प्रतिषेध्यादृते क्वचित्" इति मतं न विरुध्यते? तुच्छाभावस्य प्रतिषेध्यस्याभावेपि प्रतिषेधसिद्धेरन्यथा तस्य शब्दार्थतापत्तेरिति चेन्न, संज्ञिनः सम्यग्ज्ञानवतः प्रतिषेध्यादृते न क्वचिदंतर्बहिर्वा प्रतिषेध इति व्याख्यानात्तदविरोधात्। सकलप्रमाणाविषयस्य तुच्छाभावस्य प्रतिषेधं स्वयमनुभूतसकलप्रमाणाविषयत्वेन तदनुवदनमेवेति स्यात्प्रतिषेधादृते प्रतिषेधः स्यान्नेत्यनेकांतवादिनामविरोधः प्रमाणवृत्तांतवादपरत्वात्तेषां। न हि यथा जीवादिवस्तु प्रतिनियतदेशादितया विद्यमानमेव देशांतरादितया नास्तीति प्रमाणमुप-

दर्शयति तथा तुच्छाभाव तस्य भावरूपत्वप्रसंगात्। सर्वत्र सर्वदा सर्वथा वस्तुरूपमेवाभाव तदुपदर्शयति तथा तुच्छाभायाभावमुपदर्शयतीति तद्वचने दोषाभाव । नन्वेव तुच्छाभावसदृशस्यानर्थकत्वे प्रयोगो न युक्तोतिप्रसगात्, प्रयोगे पुनरर्थ कश्चिद्वक्तव्य स च बहिर्भूतो नास्त्येव च कल्पनारूढस्त्वन्यव्यवच्छेद एवोक्त स्याचद्वत्सर्वशब्दानामन्यापोहविषयत्वे सिद्धेर्न वास्तवा शब्दार्था इति चेत् नैतदपि सार, अभावशब्दस्याभावसामान्यविषयत्वात्तस्य विवादापन्नत्वात्। सर्वो हि किमयमभावो वस्तुधर्म किं वा तुच्छ इति प्रतिपद्यते न नास्तीति प्रत्ययार्थोऽभावमात्रे। तत्र च वस्तुधर्मतामभावस्याचक्षाणा स्याद्वादिन कथमभावशब्द कल्पितार्थं स्वीकुर्यु? स्वय तुच्छरूपता तु तस्य निराकुर्वंत परैरारोपितामाशकिता वानुवदतीत्युक्तप्राय। न चात्यतासभविनो रूपस्य वस्तुन्यारोपितस्य केनचिदाशकितस्य चातुच्छादे सर्वशब्दानामन्यव्यवच्छेदविषयत्वप्रसजन प्राय प्रतीतिविरोधात्। कथमन्यथा कस्यचित्प्रत्यक्षस्य नीलविषयत्वे सर्वप्रत्यक्षाणा नीलविषयत्वप्रसजन नानुज्ञायते सर्वथा विशेषाभावात्। अथ यत्र प्रत्यक्षे नील प्रतिभासते निर्बाधात्तन्नीलविषय यत्र पीतादि तत्तद्विषयमित्यनुगम्यते तर्हि यत्र शाब्दे ज्ञाने वस्तुरूपमकल्पितमाभाति तद्वस्तुरूपविषय यत्र तु कल्पनारोपितरूप तत्तद्गोचरमित्युक्त। तत शब्दार्थानां भावाभावोभयधर्माणामभावादिवासनोदितविकल्पपरिनिष्ठितत्वे प्रत्यक्षार्थानामपि तस्मात् तेषा बाधकाभावात्। पारमार्थिकत्वे वा तत एव शब्दार्थानामपि तद्वदेदिति न प्रतिपादितविरोधाभाव। यदप्युक्त प्रत्यक्षे सकलधर्मरहितस्य स्वलक्षणस्य प्रतिभासनान्न तत्रैकमनेक वा रूप वा परस्परसापेक्ष वा निरपेक्ष वा तद्रहित वा प्रतिभातीति। तदपि मोहविलसितमेव, अनेकातात्मकवस्तुप्रतीतेरपह्नवात्। को हि महामोहविडवित प्रतिभासमानमालम्बाधितमेकमनेकाकार वस्तु प्रत्यक्षविषयतयानादृत्य कथमप्यप्रतिभासमान ब्रह्मतत्त्वमिव स्वलक्षण तथा आचक्षीत? अतिप्रसगात् तथानुमानादागमाच्च भावस्यैकानेकरूपविशिष्टस्य प्रतीयमानत्वात् "भावा येन निरूप्यते तद्रूप नास्ति तत्त्वत" इति वचन नि प्रमाणकमेवोररीकार्यं, यत स्वरूपवचन सूत्रे मिथ्या स्यात्। यथा च प्रत्यक्षमनुमानमागमो वानेकातात्मक वस्तु प्रकाशयति स्वनिर्णीताबाध तथाग्रे प्रपचयिष्यते। किं च—

निःशेषधर्मनैरात्म्य स्वरूप वस्तुनो यदि। तदा न निःस्वरूपत्वमन्यथा धर्मयुक्तता ॥ ९ ॥

तस्य सकलधर्मरहितत्वमकल्पनारोपित प्रत्यक्षत स्फुटमवभासमान वस्तुन स्वरूपमेव, तेन तस्य न नि स्वरूपत्वमितीष्टसिद्ध। कल्पनारोपित तु तत्र वस्तुन' स्वरूपमाचक्ष्महे। न च कल्पितनि शेषधर्मनैरात्म्यस्यात्मस्वरूपत्वे वस्तुनो नि शेषधर्मयुक्ततानिष्टा, कल्पितसकलधर्मयुक्तस्य तस्येष्टत्वात्। वस्तुकृताखिलधर्मसहितता तु न शक्यापादयितु तया वस्तुनि कल्पितनि शेषधर्मनैरात्म्यस्वरूपत्वस्याविनाभावात् तामतरेणापि तस्योपपत्तेरिति केचित्। तेपि महामोहाभिभूतमनस । स्वय वस्तुभूतसकलधर्मात्मकताया स्वीकरणेपि तदसभवाभिधानात्। कल्पिताखिलधर्मरहितत्व हि वस्तुन स्वरूप ब्रुवाणेन वस्तुभूतसकलधर्मसहितता स्वीकृतैव तस्य तन्नातरीयकत्वात्। कल्पनापोढ प्रत्यक्षमित्यत्र कल्पनाकाररहितत्वस्य वस्तुभूताकारनातरीयकत्वेन प्रत्यक्षे तद्वचनात्तत्सिद्धिवत् तथा कल्पनाकाररहितत्वस्य वचनाद्वस्तुभूताकारसिद्धिर्न प्रत्यक्षे स्वीकृतैवेति चेत्, तत्किमिदानीं सकलाकाररहितत्वमस्तु तस्य सविदाकारमात्रत्वात्तत्त्वतस्तथापि नेति चेद् कथ न वस्तुभूताकारसिद्धि। न हि सविदाकारो वस्तुभूतो न भवति सविदद्वैतस्याप्यभावप्रसगात्। तत कल्पितत्वेन नि शेषधर्माणा नैरात्म्य यदि वस्तुन स्वरूप तदा स्वरूपससिद्धि यस्मादन्यथा वस्तुभूतत्वेनाखिलधर्मयुक्तता तस्य सिद्धेति व्याख्या प्रेयसी। अथवा

वस्तुभूतनि शेषधर्माणा नैरात्म्य वस्तुनो यदि स्वरूप तदा तस्य स्वरूपससिद्धिस्तत्स्वरूपस्यानिराकरणात्। अन्यथा तस्य पररूपत्वप्रकारेण तु सैव वस्तुभूतधर्मयुक्तता वास्तवाखिलधर्माभावस्य वस्तुन· परभावे तादृशसकलधर्मसद्भावस्य स्वात्मभूतत्वप्रसिद्धेरन्यथा तदनुपपत्ते । अथवा कल्पिताना वस्तुभूताना च नि शेषधर्माणा नैरात्म्यं वस्तुन· स्वरूप यदि तदा तस्य स्वरूपससिद्धिरन्यथा कल्पिताकल्पितसकलधर्म-युक्तता तस्येति व्याख्येय सामान्येन नि शेषधर्मवचनात्। व्याघातश्चास्मिन् पक्षे नाशकनीय. कल्पिताना वस्तुभूताना च धर्माणा वस्तुनि यथाप्रमाणोपपन्नत्वात्। ततो यत्सकलधर्मरहित तन्न वस्तु यथा पुरुषा-द्वैत तथा च क्षणिकत्वलक्षणमिति जीवादिवस्तुन स्वधर्मसिद्धि· सकलधर्मरहितेन धर्मेणानेकान्तस्तस्य वस्तुत्वादिति चेन्न, वस्त्वशत्वेन तस्य प्ररूपितत्वात् वस्तुत्वासिद्धे· । अन्यथा वस्त्वनवस्थानानुषगात्। तदेव सर्वथा वस्तुनि स्वरूपस्य निराकर्तुमशक्ते सूक्त निर्देश्यमानत्वमधिगम्य ॥

न कश्चित्कस्यचित्स्वामी संबंधाभावतोंजसा । पारतंत्र्यविहीनत्वात् सिद्धस्येत्यपरे विदुः १०

सबधो हि न तावदसिद्धयो· स्वस्वामिनो शशाश्वविषाणवत्, नापि सिद्धासिद्धयोस्तत् वध्यापुत्रवत्। सिद्धयोस्तु पारतन्त्र्याभावादेवासबध एव अन्यथातिप्रसगात् । केनचिद्रूपेण सिद्धस्यासिद्धस्य च पारतन्त्र्ये सिद्धे परतत्रसबध इत्यपि मिथ्या, पक्षद्वयभाविदोषानुषगात् । न चैकस्य निष्पन्नानिष्पन्ने रूपे स्त· प्रतीघातात्। तन्न तत्त्वत· सबधोस्तीति। तदुक्त। "पारतन्त्र्ये हि सबधे सिद्धे का परतन्त्रता । तस्मा-त्सर्वस्य भावस्य सबधो नास्ति तत्त्वत ॥" इति सबधमात्राभावे च सिद्धे सति न कश्चित्कस्यचित्स्वामी नाम यत स्वामित्वमर्थानामधिगम्य स्यादित्येके ॥

तथा स्याद्वादसंबंधो भावानां परमार्थतः । स्वातंत्र्यात् किं न देशादिनियमोद्भूतिरीक्ष्यते ११

पारतन्त्र्यस्याभावाद्भावाना सबधाभावमभिदधानास्तेन सबधं व्याप्त कचित्प्रतिपद्यते न वा? प्रतिपद्यते चेत् कथ सर्वत्र सर्वदा सबधाभावमभिदधुर्विरोधात् । नो चेत् कथमव्यापकाभावादव्याप्याभावसिद्धे·। परोपगमात् तस्य तेन व्याप्तिसिद्धेरदोष इति चेन्न, तथा स्वप्रतिपत्तेरभावानुषगात् । परोपगमाद्धि पर· प्रतिपादयितु शक्य । सर्वथा सबधाभावान्नाशक्य एव प्रत्यक्षत इति चेन्न, तस्य स्वाशमात्रपर्यवसानात्। न कश्चित्केनचित्कथचित्कदाचित्सबध इतीयतो व्यापारात्कर्तुमसमर्थत्वादन्यथा सर्वज्ञत्वापत्ते· । सर्वार्थाना साक्षात्करणमतरेण सबधाभावस्य तेन प्रतिपत्तुमशक्ते । केषाचिदर्थाना स्वातन्त्र्यमसबधेन व्याप्त सर्वोप-सहारेण प्रतिपद्य ततोन्येषामसबधप्रतिपत्तिरानुमानिकी स्यादितिचेत् तर्हि स्वातन्त्र्यमर्थाना न तावद-सिद्धाना, सिद्धाना तु स्वातन्त्र्यात्सबधाभावे तत्त्वत किन्न देशादिनियमेनोद्भवो दृश्यते तस्य पारतन्त्र्येण व्याप्तत्वात् । न हि स्वतन्त्रोर्थ· सर्वनिरपेक्षतया नियतदेशकालद्रव्यभावजन्मास्ति न चाजन्मा सर्वथार्थ-क्रियासमर्थ स्वय तस्याकारणात्। प्रत्यासत्तिविशेषाद्देशादिभिस्तन्नियतोत्पत्तिरर्थस्य स्यादिति चेत, स एव प्रत्यासत्तिविशेष सबध पारमार्थिक सिद्ध इत्याह,—

द्रव्यतः क्षेत्रतः कालभावाभ्यां कस्यचित्स्वतः । प्रत्यासन्नकृतः सिद्धः संबंधः केनचित्स्फुटः १२

कस्यचित्पर्यायस्य स्वतः केनचित्पर्यायेण सहैकत्र द्रव्ये समवायाद्द्रव्यप्रत्यासत्तिर्यथा स्मरणस्यानुभवेन सहात्मन्येकत्र समवायस्तमतरेण तत्रैव यथानुभवस्मरणानुपपत्ते· सोममित्रानुभवाद्विष्णुमित्रस्मरणानुपपत्ति-वत्। सतानैकत्वादुपपत्तिरिति चेन्न, सतानस्यावस्तुत्वेन तन्नियमहेतुत्वाघटनात् । वस्तुत्वे वा नाममात्र भिद्येत सता नो द्रव्यमिति। तथैकसतानाश्रयत्वमेव द्रव्याद्द्रव्याश्रयत्व चेति न कश्चिद्विशेष यत्ससतानो वासनाप्रबोधस्तत्सतान स्मरणमिति नियमोपगमोपि न श्रेयान्, प्रोक्तदोषानतिक्रमात् । सतानस्यात्म-

द्रव्यत्वोपपत्तौ यदात्मद्रव्यपरिणामो वासनाप्रबोधस्तदात्मद्रव्यविवर्तः स्मरणमिति परमतसिद्धेः । कथं परस्परभिन्नस्वभावकालयोरेकमात्मद्रव्यं व्यापकमिति च न चोद्यं, सकृन्नानाकारव्यापिना ज्ञानेनैकेन प्रतिविहितत्वात् । समसमयवर्तिनो रसरूपयोरेकगुणिव्याप्तयोरनुमानानुमेयव्यवहारयोरेकद्रव्यप्रत्यासत्तिरनेनोक्ता तदभावे तयोस्तद्व्यवहारयोग्यतानुपपत्तेः । एकसामग्र्यधीनत्वात्तदुपपत्तिरिति चेत् कथमेका सामग्री नाम? एकं कारणमिति चेत्, तत्सहकार्युपादानं वा? सहकारि चेत् कुलालकलशयोर्दण्डादिरेका सामग्री स्यात् समानक्षणयोस्तयोरुत्पत्तौ तस्य सहकारित्वात् । तथा एतयोरनुमानानुमेयव्यवहारयोग्यता अव्यभिचारिणी स्यात् तदेकसामग्र्यधीनत्वात् । एकसमुदायवर्तिसहकारिकारणमेका सामग्री न भिन्नसमुदायवर्ति यतोयमतिप्रसंग इति चेत्, कः पुनरयमेकः समुदायः? साधारणार्थक्रियानियता प्रविभागरहिता रूपादय इति चेत् कथं प्रविभागरहितत्वमेकत्वपरिणामाभावे तेषामुपपद्यतेतिप्रसंगात् । सांवृत्यैकत्वपरिणामेनेति चेन्न, तस्य प्रविभागाभावहेतुत्वायोगात् । प्रविभागाभावोपि तेषां सांवृत इति चेन्न हि तत्त्वतः प्रविभक्ता एव रूपादयः समुदाय इत्यापन्नः । न चैवं केषांचित्समुदायेतरव्यवस्था साधारणार्थक्रियानियतत्वेतराभ्यां सोपपन्नेति वा युक्तं, सूर्याम्बुजयोरपि समुदायप्रसंगात् । तयोरम्बुजप्रबोधरूप्यो साधारणार्थक्रियानियतत्वात् । ततो वास्तवमेव प्रविभागरहितसमुदायविशेषस्तेषामेकत्वाध्यवसायहेतुरंगीकर्तव्यः । स चैकत्वपरिणामः तात्त्विकमंतरेण न घटत इति सोपि प्रतिपत्तव्य एव, स चैकं द्रव्यमिति सिद्धं । स्वगुणपर्यायाणां समुदायस्कंध इति वचनात् । तथासति रसरूपयोरेकार्थात्मकयोरेकद्रव्यप्रत्यासत्तिरेव लिंगलिंगिव्यवहारहेतुः कार्यकारणभावस्यापि नियतस्य तदभावेनुपपत्तेः संतानांतरवत् । न हि क्वचित्पूर्वे रसादिपर्याया पररसादिपर्यायाणामुपादानं नान्यत्र द्रव्ये वर्तमाना इति नियमस्तेषामेकद्रव्यतादात्म्यविरहे कथंचिदुपपन्नः । एकमुपादानमेका सामग्रीति द्वितीयोपि पक्षः सौगतानामसंभाव्य एव, नानाकार्यस्यैकोपादानत्वविरोधात् । यदि पुनरेकं द्रव्यमनेककार्योपादानं भवेत्तदा सैवैकद्रव्यप्रत्यासत्तिरायाता । रसरूपयोः क्षेत्रप्रत्यासत्तिर्यथा बलाकासलिलयोरेकस्यां भूमौ स्थितयोः संयुक्तसंयोगो हि ततो नान्यः प्रतिष्ठामियर्ति । जन्यजनकभाव एव तयोः परस्परं प्रत्यासत्तिरितिचेन्न, अन्यतरसमुद्भूतायाः परत्र सरसि बलाकाया निवाससंभवात् । नैका बलाका पूर्वं सरः प्रविहाय सरोंतरमधितिष्ठती काचिदस्ति प्रतिक्षणं तद्भेदादितिचेन्न, कथंचित्तदक्षणिकत्वस्य प्रतीतेर्बाधकाभावात्तद्भातत्वानुपपत्तेः । क्षितेः प्रतिप्रदेशं भेदादेकत्र प्रदेशे बलाकासलिलयोरनवस्थानान्नैव तत्क्षेत्रप्रत्यासत्तिरितिचेन्न, क्षित्याद्यवयविनस्तदाधारस्यैकस्य साधनात् । न चैकस्यावयविनो नानावयवव्यापिनः सकृदसंभवः प्रतीतिसिद्धत्वाद्वेद्याद्याकारव्याप्येकज्ञानवत् । कालप्रत्यासत्तिर्यथा सहचरयोः सम्यग्दर्शनज्ञानसामान्ययोः शरीरे जीवस्पर्शविशेषयोर्वा पूर्वोत्तरयोर्भरणिकृत्तिकयोः कृत्तिकारोहिण्योर्वा तयोः प्रत्यासत्त्यंतरस्याव्यवस्थानात् । भावप्रत्यासत्तिर्यथा गोगवययोः केवलिसिद्धयोर्वा तयोरेकतरस्य हि यादृग्भावः संस्थानादिरनंतज्ञानादिर्वा तादृक्तदन्यतरस्य सुप्रतीत इति न प्रत्यासत्त्यंतरं क्वयोश्चिदनेकप्रत्यासत्तिसंबंधे वा न किंचिदनिष्टं प्रतिनियतोद्भूते सर्वपदार्थानां द्रव्यादिप्रत्यासत्तिचतुष्टयव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वेन प्रसिद्धेः । सेयं चतुर्विधा प्रत्यासत्तिः स्फुटः संबंधो बाधकाभावादिति न संबंधाभावो व्यवतिष्ठते । ननु च द्रव्यप्रत्यासत्तिरेकेन द्रव्येण कयोश्चित्पर्याययोः क्रमभुवोः सहभुवोर्वा तादात्म्यं तच्च रूपश्लेषः स च द्वित्वे सति संबंधिनोरयुक्त एव विरोधात् तयोरैक्येपि न संबंधः संबंधिनोरभावे तस्याघटनात् द्विष्ठत्वादन्यथातिप्रसंगात् । नैरंतर्यं तयोः रूपश्लेष इत्यप्ययुक्तं, तस्यांतराभावरूपत्वे तात्त्विकत्वायोगात् प्रातिरूप्यत्वेपि भावे । परमार्थतः कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यामसंभवाद्भूत्यंतराभावात् । कल्पि-

तस्य तु रूपश्लेषस्याप्रतिषेधात् न स तात्त्विकः संबंधोस्ति प्रकृतिभिन्नानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः अन्यथा सांतरत्वस्य संबंधप्रसंगादिति केचित् । तदुक्तं । "रूपश्लेषो हि संबंधो द्वित्वे स च कथं भवेत् । तस्मात् प्रकृतिभिन्नानां संबंधो नास्ति तत्त्वतः ॥" इति । तदेतदेकांतवादिनश्चोद्यं न पुनः स्याद्वादिना । ते हि कथंचिदेकत्वापत्तिं संबंधिनो रूपश्लेषं संबंधमाचक्षते । न च सा द्वित्वविरोधिनी कथंचित्स्वभावनैरंतर्यं वा तदपि नांतराभावरूपमस्तित्वं छिद्रमध्यविरहेष्वन्यतमस्यांतरस्याभावो हि तत्स्वभावांतरात्मको वस्तुभूत एव यदा रूपश्लेषः कयोश्चिदास्थीयते निर्बाधं तथा प्रत्ययविषयस्तदा कथं कल्पनारोपितः स्यात् । केनचिदंशेन तादात्म्यमतादात्म्यं च संबंधिनोर्विरुद्धमित्यपि न मंतव्यं तथानुभवाच्चित्राकारसंवेदनवत् । एतेन प्राप्त्यादिरूपं नैरंतर्यं रूपश्लेष इत्यपि स्वीकृतं तस्यापि कथंचित्तादात्म्यानतिक्रमात् । ततः स्वस्वभावव्यवस्थितेः प्रकृतिभिन्नानामर्थानां न संबंधस्तात्त्विक इत्ययुक्तं तत एव तेषां संबंधसिद्धेः । स्वस्वभावो हि भावानां प्रतीयमानः कथंचित्प्रत्यासत्तिविप्रकर्षश्च सर्वथा तदप्रतीतेस्तेन चावस्थितिः कथं संबंधाभावैकांतं साधयेत् संबंधैकांतवत् । न चापेक्षत्वात् संबंधस्वभावस्य मिथ्याप्रतिभासः सूक्ष्मत्वादिवदसंबंधस्वभावस्यापि तथानुषंगात् । स चासंबंधस्वभावोऽनापेक्षिकः कथंचिदर्थमपेक्ष्य कस्यचित्तद्व्यवस्थितेरन्यथानुपपत्तेः । स्थूलत्वादिवत् प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासमानो अनापेक्षिक एव तत्पृष्ठभाविना तु विकल्पेनाध्यवसीयमानो यथापेक्षिकस्तथा वास्तवो भवतीतिचेत्, संबंधस्वभावोपि समानः । न हि स प्रत्यक्षेन प्रतिभासते यतोऽनापेक्षिको न स्यात् । ननु च परापेक्षैव संबंधस्तस्य तन्निष्ठत्वात् तदभावे सर्वथाप्यसंभवात् । परापेक्षमाणो भावः स्वयमसत्त्वादपेक्षते स तथा न तावदसन्नपेक्षो धर्माश्रयत्वविरोधात् खरशृंगवत् । नापि सन् सर्वनिराशंसत्वादन्यथा सत्त्वविरोधात् कथंचित्सन्नसन्नपेक्ष्य इत्ययमपि पक्षो न श्रेयान् पक्षद्वयदोषानतिक्रमात् । न चैकोर्थः सन्नसंश्च केनचिद्रूपेण संभवति विरोधादन्यथातीतानागताद्यशेषात्मको वर्तमानार्थः स्यादिति न क्वचित्सदसत्त्वव्यवस्था, संकरव्यतिकरापत्तेः । ततोपरापेक्षाणामसन्निबंधनं संबंधं सिध्येत् । तदुक्तं । "परापेक्षादिसंबंधः सोसत्कथमपेक्षते । संश्च सर्वनिराशंसो भावः कथमपेक्ष्यते ॥" इति कश्चित् । सोपि सर्वथा सदसत्त्वाभ्यां भावस्य परापेक्षाया विरोधमप्रतिपद्यमानः कथं तां प्रतिषेध्यात् । प्रतिपद्यमानस्तु स्वयं प्रतिषेद्धुमसमर्थस्तस्याः क्वचित्सिद्धेरन्यथा विरोधायोगात् कथं चानिराकुर्वन्नपि परापेक्षां सर्वत्र संबंधस्यानापेक्षिकत्वं प्रत्याचक्षीत ? न चेदुन्मत्तः । स्वलक्षणमेव संबंधोऽनापेक्षिकः स्यान्न ततोऽन्यः । स चेष्टो नाममात्रे विवादाद्वस्तुन्यविवादादितिचेत् । कः पुनः संबंधमस्वलक्षणमाहतस्यापि स्वेन रूपेण लक्ष्यमाणस्य स्वलक्षणत्वात् । ननु कुतः संबंधस्तथा द्वयोः संबंधिनोः सिद्धः ? एकेन गुणाख्येन संयोगेनान्येन वा धर्मेणांतरस्थितेनावाच्येन वा वस्तुरूपेण संबंधादितिचेत्, स तत्संबंधिनोरनर्थांतरमर्थांतरं वा ? यद्यनर्थांतरं तदा संबंधिनावेव प्रसज्येते । तथा च न संबंधो नाम । स ततोर्थांतरं चेत् संबंधिनौ केवलौ कथं संबंधौ स्यातां तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यश्चेत् कथं वस्तुभूतः स्यात् । भवतु चार्थांतरमनर्थांतरं वा संबंधः । स तु द्वयोरेकेन कुतः स्यात् । परेणैकेन संबंधादिति चेत् तेनापि न संबंधः । परेणैकेन संबंधादित्यनवस्थानात् संबंधमतिं सुदूरमपि गत्वा द्वयोरेकाभिसंबंधमंतरेणापि संबंधत्वेन (?) अभिसंबंधत्वमतिः केवलयोः संबंधिनोरतिप्रसंगात् । यदि संबंधश्च स्वेनासाधारणेन रूपेण स्थितस्तदा सिद्धममिश्रणमर्थानां परमार्थतः । तदुक्तं । "द्वयोरेकाभिसंबंधात् संबंधो यदि तद्द्वयोः । कः संबंधोऽनवस्था च न संबंधमतिस्तथा ॥" "तौ च भावौ तदन्यश्च सर्वे ते स्वात्मनि स्थिताः । इत्यमिश्राः स्वयं भावास्तन्मिश्रयति कल्पना ॥" इति कथं संबंधः स्वलक्षणमिष्यते संबंधिनोरर्थांतरं ततोऽनर्थांतरस्य तु तथेष्टौ न, वस्तुव्यतिरेकेण

सबधोन्यत्र कल्पनामात्रादिति वदन्नपि न स्याद्वादिमतमवबुध्यते । तद्भिेदाभेदैकातपराङ्मुख न तद्दो-पास्पद । येन रूपेण लक्ष्यमाण सबधो अन्यो वार्थ स्वलक्षणमिति तु परस्परापेक्षभेदाभेदात्मक जात्य तरमेवोक्त तस्याबाधितप्रतीतिसिद्धत्वेन स्वलक्षणव्यपदेशात् । ततो न कल्पनामेवानुरुधानै प्रतिपत्तृभि क्रियाकारकवाचिन शब्दा सयोज्यतेऽन्यापोहप्रतीत्यर्थमेवेति घटते येनेद शोभेत । "तामेव चानुरुधानौ क्रियाकारकवाचिन । भावभेदप्रतीत्यर्थं सयोज्यतेऽभिधायिका ॥" इति क्रियाकारकादीना सबधिन-तत्सबधस्य च वस्तुरूपप्रतीतये तदभिधायिकाना प्रयोगसिद्धे सर्वत्रान्यापोहस्यैव शब्दार्थत्वनिराकरणाच्च । तत कश्चित्कस्यचित्स्वामी सबधात्सिध्यत्येवेति स्वामित्वमर्थानामधिगम्य निर्देश्यत्ववदुपपन्नमेव ॥

न किंचित्केनचिद्वस्तु साध्यते सन्न चाप्यसत् । ततो न साधनं नामेत्यन्ये तेप्यसदुक्तयः १३

साधन हि कारण तच्च न सदेव कार्यं साधयति स्वरूपवत्, नाप्यसत्खरविषाणवत् । प्रागसत्साधय' तीति न वा युक्त, सदेव साधयतीति पक्षानतिक्रमात् । न ह्युत्पत्ते प्रागसत् प्रागेव कारण निष्पाद-यति, तस्यासत एव निष्पादनप्रसक्ते । उत्पत्तिकाले सदेव करोतीति तु कथनेन कथ न सत्पक्ष । कथचित्सद् करोतीत्यपि न व्यवतिष्ठते, येन रूपेण सत्तेन करणायोगादन्यथा स्वात्मनोपि करणप्रसगात् । येन चात्मना तदसत्तेनापि न कार्यतामियर्ति शशविषाणवदित्युभयदोषावकाशात् । सदसद्रूप कार्यं नाऽनाकुल, न च कथचिदपि कार्यमसाधयत् किंचित्साधन नाम कार्यकरणभावस्य तत्त्वतोसभवाच्च । तदुक्त । "कार्यकारणभावोपि तयोरसहभावत' । प्रसिध्यति कथ द्विष्ठोऽद्विष्ठे सबधता कथ ॥" "क्रमेण भाव एकत्र वर्तमानोन्यनिस्पृह । तदभावेपि भावाच्च सबधो नैकवृत्तिमान् ॥" "यद्यपेक्ष्य तयोरेकमन्य-त्रासौ प्रवर्तते । उपकारी ह्यपेक्ष स्यात् कथ चोपकरोत्यसत् ॥" "यद्येकार्थाभिसबधात्कार्यकारणता तयो । प्राप्ता द्वित्वादिसबधात् सव्येतरविषाणयो ॥" "द्विष्ठो हि कश्चित्सबधो नातोन्यत्तस्य लक्षण । भावाभावोपधिर्योग कार्यकारणता यदि ॥" योगोपाधी न तावेव कार्यकारणतात्र किं । भेदाच्चेन्न त्वय शब्दो नियोक्तार समाश्रित ॥" "पश्यन्नेकमदृष्टस्य दर्शने तददर्शने । अपश्यत्कार्यमन्वेति विनाप्या-ख्यातृभिर्जन ॥" "दर्शनादर्शने मुक्त्वा कार्यबुद्धेरसभवात् । कार्यादिश्रुतिरप्यत्र लाघवार्थं निवेशिता ॥' "तद्भावभावात्तत्कार्यगतिर्यस्य तु वर्तते । सकेतविषयाख्या सा सास्नादेर्गोगतिर्यथा ॥" "भावे भाविनि तद्भावो भाव एव च भाविता । प्रसिद्धे हेतुफलते प्रत्यक्षानुपलभत ॥" "एतावन्मात्रतत्त्वार्था कार्य-कारणगोचरा । विकल्पा दर्शयन्त्यर्थान् मिथ्यार्थान् घटितानिव ॥" "भिन्ने का घटनाऽभिन्ने कार्यकारणतापि का । भावे ह्यन्यस्य विश्लिष्टौ श्लिष्टौ स्याता कथ मं तौ ॥" इति । तदेतदसद्दूषण । स्वाभिमतेप्यकार्यकारणभावे समानत्वात् । तथाहि । अकार्यकारणभावोद्विष्ठ एव कथमसहभाविनो कार्यकारणत्वाभ्या निषेध्ययोरर्थयोर्वर्तते । न वा द्विष्ठोसौ सबधाभावत्त्वविरोधात् । पूर्वत्र भावे वर्तित्वा परत्र क्रमेण वर्तमानोपि यदि सोन्यनिस्पृह एवैकत्र तिष्ठत्कथमसबध ' परस्य ह्यनुत्पन्नस्याभावेपि पूर्वत्र वर्तमान पूर्वस्य च नष्टत्वेनाभावेपि परत्र वर्तमानोसावेकवृत्तिरेव स्यात् । पूर्वत्र वर्तमान परमपेक्षते परत्र च तिष्ठत्पूर्वमतो सबधो द्विष्ठ एवान्यनिस्पृहत्वाभावादिति चेत् कथमनुपकार तथोत्तरमपेक्ष्यतेति प्रसगात् । सोपकारकमपेक्षत इति चेत् नासतस्तदोपकारकत्वायोगात् । यदि पुनरेकेनाभिसबधात्पूर्व-परयोरकार्यकारणभावस्तदा सव्येतरविषाणयो स स्यादेकेन द्वित्वादिनाभिसबधात् । तथा च सिद्ध-साध्यता । द्विष्ठो हि कश्चिदसबधो नातोन्यत्तस्य लक्षण येनाभिमतसिद्धि । यदि पुन पूर्वस्याभाव एव यो भावोऽभावेऽभावस्तदुपधियोगोकार्यकारणभावस्तदा तावेव भावाभावयोगोपाधी किं नोऽकार्य-

कारणभावः स्यात् तयोर्भेदादिति चेत्, शब्दस्य नियोक्तृसमाश्रितत्वेन भेदेप्यभेदवाचिनः प्रयोगाभ्युपगमात्। स्वयं हि लोकोयमेकमदृष्टस्य दर्शनेप्यपश्यस्तददर्शने च पश्यद्भिनाप्याख्यातृभिरकार्यमवबुध्यते। न च तथा दर्शनादर्शने मुक्त्वा कश्चिदकार्यबुद्धिरस्ति। न च तयोरकार्यादिश्रुतिर्विरुध्यते लाघवार्थत्वात् तन्निवेशस्य। या पुनरतद्भावाभावादकार्यगतिरुपवर्ण्यते सा संकेतविषयाख्या, यथा असास्नादेरगोगतिः। नैतावता तत्त्वतोकार्यकारणभावो नाम। भावे हि अभाविनी वा भाविता अहेतुफलते प्रसिद्धे। प्रसिद्धे प्रत्यक्षानुपलंभाभ्यामेव। तदेतावन्मात्रतत्त्वार्था एवाकार्यकारणगोचरा विकल्पा दर्शयन्त्यर्थान् मिथ्यार्थास्स्वयमघटितानपीति समायातं। भिन्ने हि भावे का नामाघटना तत्कान्याभासते येनासौ तात्त्विकी स्यात्। अभिन्ने सुतरां नाघटना। न च भिन्नावर्थौ केनचिदकार्यकारणभावेन योगादकार्यकारणभूतौ स्यातां संबंधविधिप्रसंगात्। तदेव न तात्त्विकोऽर्थो नाम कार्यकारणभावो व्यवतिष्ठतेऽकार्यकारणभाववत्। स्वस्वभावव्यवस्थितार्थान् विहाय नान्यः कश्चिदकार्यकारणभावोस्त्विति। तथा व्यवहारस्तु कल्पनामात्रनिर्मित एव कार्यकारणव्यवहारवदितिचेत् तर्हि वास्तव एव कार्यकारणभावोऽकार्यकारणभाववत्। केवलं तद्व्यवहारो विकल्पशब्दलक्षणो विकल्पनिर्मित इति किमनिष्टं। वस्तुरूपयोरपि कार्यकारणभावे तयोरभावो वस्तुत्वेति न तु युक्तं, व्याघातात् कचिन्नीलेतरत्वाभाववत्। ततो यदि कुतश्चित्प्रमाणात् कार्यकारणभावः परमार्थतः केषाचिदर्थाना सिध्येत् तदा तत एव कार्यकारणभावोपि प्रतीतेरविशेषात्तथैव हि गवादीनामसाध्यसाधनभावः परस्परमतद्भावभावित्वप्रतीतेर्व्यवतिष्ठते। तथाग्निधूमादीनां साध्यसाधनभावोपि तद्भावभावित्वप्रतीतेर्बाधकाभावात्। नन्वक्षसादग्निं धूमं वा केवलं पश्यतः कारणत्वं कार्यत्वं वा किं न प्रतिभातीतिचेत् किं पुनरकारणत्वमकार्यत्वं वा प्रतिभाति। सातिशयसंविदा प्रतिभात्येवेति चेत्, कारणत्वं कार्यत्वं वा तत्र तेषां न प्रतिभातीति कोशपानं विधेयं। अस्मदादीनां तु तदप्रतिभासनं तथा निश्चयानुपपत्तेः क्षणक्षयादिवत्। तथोभयत्र समानं। यथैव हि तद्भावभावित्वानध्यवसायिनां न कचित्कार्यत्वकारणत्वनिश्चयोस्ति तथा स्वयमतद्भावभावित्वव्यवसायिनामकार्यकारणत्वनिश्चयोपि प्रतिनियतसामग्रीसापेक्षकत्वाद्वस्तुधर्मनिश्चयस्य। न हि सर्वत्र समानसामग्रीप्रभावो निर्णयस्तस्यांतरंगबहिरंगसामग्रीवैचित्र्यदर्शनात्। धूमादिज्ञानसामग्रीमात्रात्तत्कार्यत्वादिनिश्चयानुत्पत्तेः न कार्यत्वादि धूमादिस्वरूपमिति चेत् तर्हि क्षणिकत्वादिरपि तत्स्वरूपं माभूत्तत एव क्षणिकत्वाभावे वस्तुत्वमेव न स्यादिति चेत् कार्यत्वकारणत्वाभावेपि कुतो वस्तुत्वं खरशृंगवत्। सर्वथाप्यकार्यकारणस्य वस्तुत्वानुपपत्तेः कूटस्थवत्। क्षणिकैकांतवद्वा विशेषासंभवात्। ननु च सदपि कार्यत्वं कारणत्वं वा वस्तुत्वस्वरूपं न संबंधोऽद्विष्ठत्वात्। कार्यत्वं कारणे हि न वर्तते कारणत्वं वा कार्ये येन द्विष्ठं भवेत्। कार्यकारणभावस्तयोरेको वर्तमानः संबंध इति चेन्न, तस्य कार्यकारणाभ्यां भिन्नस्याप्रतीतेः। सतोपि प्रत्येकपरिसमाप्त्या तत्र वृत्तौ तस्यानेकत्वापत्तेः। एकदेशेन वृत्तौ सावयवत्वानुषक्तेः स्वावयवेष्वपि वृत्तौ प्रकृतपर्यनुयोगस्य तदवस्थत्वादनवस्थानावतारात्। कार्यकारणांतराले तस्योपलंभप्रसंगाच्च ताभ्यां तस्याभेदेपि कथमेकत्वं भिन्नाभ्यामभिन्नस्याभिन्नत्वविरोधात्। स्वयमभिन्नस्यापि भिन्नार्थैस्तादात्म्ये परमाणोरेकस्य सकलार्थैस्तादात्म्यप्रसंगादेकपरमाणुमात्रं जगत्स्यात् सकलजगत्स्वरूपो वा परमाणुरिति भेदाभेदैकांतवादिनोरुपलंभः स्याद्वादिनस्तथानभ्युपगमात्। कार्यकारणभावस्य हि संबंधस्याबाधिततथाविधप्रत्ययारूढस्य स्वसंबंधिनोः वृत्तिः कथंचित्तादात्म्यमेवानेकांतवादिनोच्यते। स्वाकारेषु ज्ञानवृत्तिवत् कुतोनेकसंबंधितादात्म्ये कार्यकारणभावस्य संबंधस्यैकत्वं न विरुध्यते इति चेत्, नानाकारतादात्म्ये ज्ञानस्यैकत्वं कुतो न विरुध्यते? तदशक्यविवेचनत्वादिति चेत् तत एवान्यत्रापि कार्यकारण-

योर्हि द्रव्यरूपतयैकत्वात् कार्यकारणभावस्यैकत्वमुच्यते न च तस्य शब्दे विवेचनत्वं मृद्द्रव्यात् कुशूल-घटयोर्हेतुफलभावेनोपगतयोर्द्रव्यांतरं नेतुमशक्तेः। क्रमभुवो पर्याययोरेकद्रव्यप्रत्यासत्तेरुपादानोपादेयत्वस्य वचनात्। न चैवंविधं कार्यकारणभावं सिद्धांतविरुद्धं सहकारिकारणेन कार्यस्य कथं यत् स्यादेकद्रव्यप्रत्यासत्तेरभावादिति चेत् कालप्रत्यासत्तिविशेषात् तत्सिद्धिः। यदनंतरं हि यदवश्यं भवति तत्तस्य सहकारिकारणमितरत्कार्यमिति प्रतीतं। न चेदं सहकारित्वं क्वचिद्भावप्रत्यासत्तिः क्षेत्रप्रत्यासत्तिर्वा नियमाभावात्। निकटदेशस्यापि चक्षुषो रूपज्ञानोत्पत्तौ सहकारित्वदर्शनात्। सदृशकादेश्चा-सुवर्णस्वभावस्य सौवर्णकटकोत्पत्तौ यदि पुनर्यावत्क्षेत्रं यच्चस्योत्पत्तौ सहकारि दृष्टं यथाभावं च तत्तावत्क्षेत्रं तथाभावमेव सर्वत्रेति नियता क्षेत्राभावप्रत्यासत्तिः सहकारित्वं कार्ये निगद्यते तदा न दोषो विरोधाभावात्। तदेवं व्यवहारनयसमाश्रयणे कार्यकारणभावो द्विष्ठः संबंधः संयोगसमवायादिवत्प्रतीतिसिद्धत्वात् पारमार्थिक एव न पुनः कल्पनारोपितः सर्वथाप्यनवद्यत्वात्। संग्रहर्जुसूत्रनयाश्रयणे तु न कस्यचित्कश्चिरसंबंधोन्यत्र कल्पनामात्रात् इति सर्वमविरुद्धं। न चात्र साध्यसाधनभावस्य व्यवहारनयादाश्रयणे कथंचिदसंभव इति सूक्तं साधनत्वमधिगम्यमर्थानां तदपलपतोऽसदुक्तय एव इत्याह,—

मोक्षादिसाधनाभ्यासाभावासक्तेस्तदर्थिनाम्। तत्राविद्याविलासेष्टौ क्व मुक्तिः पारमार्थिकी १४
सविचेत्संविदेवेत्यदोषः सा यत्नसाधना। नित्या स्यादन्यथा सिद्धं साधनं परमार्थतः ॥१५॥
नित्यसर्वगतेष्विष्टौ तस्याः सचित्यसंभवात्। क्व व्यवस्थापनानंशक्षणिकज्ञानतत्त्ववत् ॥ १६ ॥

न हि क्षणिकानंशसंवेदनं स्वतः प्रतिभासते सर्वस्य भ्रांत्यभावानुपगात्। तद्वन्नित्यं सर्वगतं ब्रह्मेति न तत्संवेदनमेव मुक्तिः पारमार्थिकी युक्ता, ततः सकलकर्मविप्रमोक्षो मुक्तिरुरीकर्तव्या। सा बंधपूर्विकेति तात्त्विको बंधोभ्युपगतव्यः तयोः ससाधनत्वात्। अन्यथा कादाचित्कत्वायोगात्साधनं तात्त्विकमभ्युपगतव्यं न पुनरविद्याविलासमात्रमिति सूक्तं साधनमधिगम्यम् ॥

आधाराधेयभावस्य पदार्थानामयोगतः। तत्त्वतो विद्यते नाधिकरणं किंचिदित्यसत् ॥ १७॥
स्फुटं द्रव्यगुणादीनामाधाराधेयतागतेः। प्रसिद्धिनाधितत्वेन तदभावस्य सर्वथा ॥ १८ ॥

न हि द्रव्यमप्रसिद्धं गुणादयो वा प्रत्यभिज्ञानादिप्रत्ययेनाबाधितेन तन्निरूपणात्। नाप्याधाराधेयता द्रव्यगुणादीनामप्रसिद्धा यतः सर्वथाधिकरणमसदिति पक्षः प्रसिद्धिबाधितो न स्यात्। हेतुश्चासिद्धः पदार्थानामाधाराधेयभावस्य विचार्यमाणस्यायोगादिति। स्थाल्यां दधि पटे रूपमिति तत्प्रत्ययस्य निर्बाधस्य तत्साधनत्वात् कार्यकारणभावविशेषस्य साधकोयं प्रत्यय इति चेत् ॥ एवाधाराधेयभावोस्तु। सावृतोसाविति चेत् न, कार्यकारणभावस्य तात्त्विकस्य साधितत्वात्। तद्विशेषस्य तात्त्विकत्वसिद्धेः। कथं तर्हि गुणादीनां द्रव्याधारत्वे द्रव्यस्याप्यन्याधारत्वं न स्यात्ततोऽनवस्था निवार्येत। तेषां वा द्रव्यानाधारत्वप्रसक्तिरिति चेत्—

नानवस्थाप्रसंगोत्र व्योम्नः स्वाश्रयतास्थितेः। सर्वलोकाश्रयस्यातविहीनस्य समंततः ॥ १९ ॥

स्वाश्रयं व्योम, समंततोंतविहीनत्वान्यथानुपपत्तेः। समंततोंतविहीनं तत् सकलासर्वगतार्थाभावस्वभावत्वे सत्येकद्रव्यरूपत्वात्। रूपादिपरमाणूनां रसादिपरमाणुभावरूपत्वादविरोध इति चेत् ते तर्हि रूपरसादिपरमाणवः सर्वे सकृत्परस्परं संसृष्टा व्यवहिता वा स्युः ? न तावत्संसृष्टाः कार्त्स्न्येनैकदेशेन वा संसर्गस्य स्वयं निराकरणात्। व्यवहितत्वे तु तेषामनंतानामनंतप्रदेशं व्यवधायकं किंचिदुरीकर्तव्यं तदेव व्योम तेषामभावे। इति सिद्धं सकलासर्वगतार्थाभावस्वभावत्वं व्योम्नः। न च तस्यानंताः प्रदेशाः

परस्परमेकशो व्यवहिता यतस्तद्व्यवधायकांतरकल्पनायामनवस्था कथंचिदेकद्रव्यतादात्म्येनाव्यवहितत्वात् अन्यथा तदव्यवधानायोगात् । भवितव्यं वा व्यवधानेन तेषां प्रसिद्धसत्त्वानां व्यवधानेनवस्थानात् । येन चैकेन द्रव्येण तेषां कथंचित्तादात्म्यं ततो व्योमेति तस्यैकद्रव्यत्वसिद्धिरिति नासिद्धं व्योम्नो गतत्त्वसाधनं । ततस्तदनंतं सर्वलोकाधिकरणमिति नानवस्था तदाधारान्तरानुपपत्ते. ॥

व्योमवत्सर्वभावानां स्वप्रतिष्ठानुषंजनं । कर्तुं नैकांततो युक्तं सर्वगत्वानुषंगवत् ॥ २० ॥

निश्चयनयात्सर्वे भावा स्वप्रतिष्ठा इति युक्तं न पुनः सर्वथा व्योमवत्तेषां सर्वगतत्वामूर्तत्वादिप्रसंगस्यापि दुर्निवारत्वात् । सर्वद्रव्याणां सर्वगतत्वे को दोष इति चेत् प्रतीतिविरोध एवामूर्तत्वादिति वक्ष्यामः । प्रतीत्यतिक्रमे तु कारणाभावात्सर्वमसमंजसं मानमेयं प्रलापमात्रमुपेक्षणीयं स्यादिति यथाप्रतीतिसिद्धमधिकरणमधिगम्यमर्थानाम् ॥

अस्थिरत्वात्पदार्थानां स्थितिर्नैवास्ति तात्त्विकी । क्षणादूर्ध्वमितीच्छंति केचित्तदपि दुर्घटम् २१

निरन्वयक्षयैकांते संतानाद्यनवस्थितेः । पुण्यपापाद्यनुष्ठानाभावासक्तेर्निरूपणात् ॥ २२ ॥

संवृत्या संतानसमुदायसाधर्म्यात् प्रेत्यभावानां पुण्यपापमुक्तिमार्गानुष्ठानस्य चाभ्युपगमात् परमार्थतस्तदभावासक्तिर्नानिष्टेति चेत्, किमिदानीं संवेदनाद्वैतमस्तु परमार्थं सत् निरन्वयविनश्वराणामेकक्षणस्थितीनां नानापदार्थानामनुभवात् । तदपि नेति चेत् तर्हि इष्टं संतानादि सर्वं निरंकुशत्वात् तच्च निरन्वयक्षयैकांते संवृत्त्यापि न स्यात् । तथा च निरूपितं "संतानः समुदायश्च साधर्म्यं च निरंकुशं । प्रेत्यभावश्च तत्सर्वं न स्यादेकत्वनिह्नवे ॥" इति । ननु च बीजांकुरादीनामेकत्वाभावेपि संतानः सिद्धस्तिलादीनां समुदायसाधर्म्यं च तद्वत्सर्वत्र तत्सिद्धौ किमेकत्वेनेति चेन्न, सर्वबीजांकुरादीनामेकसंतानत्वापत्ते, सकलतिलादीनां वा समुदायसाधर्म्यप्रसक्ते. । प्रत्यासत्तेर्विशेषात्कैषांचिदेव संतानः समुदायः साधर्म्यं च विशिष्टमिति चेत्, स कोन्योऽन्यत्रैकद्रव्यक्षेत्रभावप्रत्यासत्तेरिति नान्वयनिह्नवो युक्तः । न ह्यव्यभिचारी कार्यकारणभाव. संताननियमहेतुः, सुगतेतरचित्तानामेकसंतानत्वप्रसंगादिति समर्थितं प्राक् । नाप्येकसामग्र्यधीनत्वं समुदायैकत्वनियमनिबंधनं धूमेंधनविकारादिरूपादीनां नानासमुदायानामेकसमुदायत्वानुपगात् प्रतीतमातुलिंगरूपादिवत् । एतेन समानकालत्वं तन्निमित्तमिति प्रत्युक्तं, एकद्रव्याधिकरणत्वं तु सहभुवामेकसमुदायत्वव्यवस्थाहेतुरिति सत्येवान्विते द्रव्ये तिलादिरूपादिसमुदायैकत्वनियमः साधर्म्यं । न पुनर्नानाद्रव्याणां समानहेतुकत्वादिति वार्तामात्रं, विसदृशहेतूनामपि बहुलं साधर्म्यदर्शनात् । रजतशुक्तिकादिवत् समानपरिणामसत्त्वात् साधर्म्ये भावप्रत्यासत्तिविशेषादेव साधर्म्यं । न च समानपरिणामो नाना परिणामिद्रव्याभावे संभवतीति न तद्वादिनामेकद्रव्यापह्नवः श्रेयान् । प्रेत्यभावः कथमेकत्वाभावे न स्यादितिचेत् तस्य मृत्वा पुनर्भवनलक्षणत्वात् । संतानस्यैव मृत्वा पुनर्भवनं न पुनर्द्रव्यस्येति चेन्न, संतानस्यैकद्रव्याभावे नियमायोगस्य प्रतिपादनात् । कथंचिदेकद्रव्यात्मनो जीवस्य प्रेत्यभावसिद्धेः । पुण्यपापाद्यनुष्ठानं पुनरपि संवाहकर्तृक्रियाफलानुभवितृनानात्वे कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसक्तेर्दूरोत्सारितमेव । तत्संतानैक्ये चैकद्रव्यत्वस्य सिद्धेर्न निरन्वयक्षयैकांतस्तद्वादिभिरभ्युपगंतव्य. । ततः सर्वथा संतानाद्युपगमे द्रव्यस्य कालांतरस्थायिन. प्रसिद्धेर्न क्षणादूर्ध्वमस्थितिः पदार्थानाम् ॥

यथा चैकक्षणस्थायी भावो हेतोः समुद्भवेत् । तथानेकक्षणस्थायी किन्न लोके प्रतीयते ॥२३॥

ननु प्रथमे क्षणे यथार्थानां क्षणद्वयस्थास्नुता तथा द्वितीयेपीति न कदाचिद्विनाशः स्यादन्यथा सैव क्षणस्थिति. प्रतिक्षणं स्वभावाचतो न कालांतरस्थायी भावो हेतोः समुद्भवन् प्रतीयतेऽन्यत्र विभ्रमादिति

न मंतव्य, क्षणक्षयस्थायिना तृतीयादिकक्षणस्थायित्वनिरोधात् । प्रथमक्षणे द्वितीयक्षणापेक्षायामिव द्वितीयक्षणे प्रथमक्षणापेक्षाया क्षणद्वयस्थास्नुत्वाविशेषात् प्रतिक्षण स्वभावभेदानुपपत्ते कालांतरस्थायित्व सिद्धे । ननु च प्रथमक्षणे द्वितीयक्षणापेक्ष क्षणद्वयस्थायित्वमन्यदेव, द्वितीयक्षणे प्रथमक्षणापेक्षात्ततो-ऽन्येव प्रतिक्षण स्वभावभेदोऽसत्त्व क्षणमात्रस्थिति सिध्येत्सर्वार्थानामिति वदत प्रत्याह,—

क्षणमात्रस्थितिः सिद्धेवर्जुसूत्रनयादिह । द्रव्यार्थिकनयादेव सिद्धा कालांतरस्थितिः ॥ २४ ॥

न हि वयमृजुसूत्रनयात्प्रतिक्षणस्वभावभेदात् क्षणमात्रस्थिति प्रतीक्षयाम तत कालांतरस्थितिविरोधात् । केवल यथार्जुसूत्रात्क्षणस्थितिरेव भाव स्वहेतोरुत्पन्नस्तथा द्रव्यार्थिकनयात्कालांतरस्थितिरेवेति प्रतिचक्ष्महे सर्वथाप्यनाधितप्रत्ययात्तत्सिद्धिरिति स्थितिरधिगम्या ॥

विश्वमेक सदाकाराविशेषादित्यसभवि । विधान वास्तव वस्तुन्येवं केचित्प्रलापिनः ॥ २५ ॥
सदाकाराविशेषस्य नानार्थानामपह्नवे । संभवाभावतः सिद्धे विधानस्यैव तत्त्वत' ॥ २६ ॥

सर्वमेक सदविशेषादिति विरुद्ध साधन, नानार्थाभावे सदविशेषस्यानुपपत्तेस्तस्याभेदनिष्ठत्वात् । ननु च सदेकत्व सदविशेषो न तत्साधर्म्यं यतो विरुद्ध साधयेदिति चेन्न, तस्य साध्यसमत्वात् । को हि सदेकमिच्छन् सर्वमेक नेच्छेत् । यदि पुन सत्ताविशेषाभावादिति हेतुस्तदाप्यसिद्ध, सद्घट सत्पट इति विशेषस्य प्रतीते । मिथ्येय प्रतीतिर्घटादिविशेषस्य स्वप्नादिवद्व्यभिचारादिति चेन्न, सत्ताद्वैते सम्यग्मिथ्याप्रतीतिविशेषस्यासंभवात् संभवे वा तद्वदन्यत्र तत्संभव कथ नानुमन्यते' मिथ्याप्रतीतेरनिर्धार्यत्वादविद्यायाश्च नीरूपत्वान्न सा सन्मात्रप्रतीतेर्द्वितीया यतो भेद सिध्येत् इति चेन्न, व्याघातात् । प्रतीतिर्हि सर्वा स्वय प्रतिभासमानरूपा सा कथ नीरूपा स्यात् । ग्राह्यरूपाभावान्नीरूपा मिथ्याप्रतीतिरितिचेत्तर्हि ग्राह्यरूपमहिता सम्यक् प्रतीतिरिति तद्विशेषसिद्धे । सम्यक्प्रतीतिरपि ग्राह्यरूपरहितेतिचेत् कथमिदानीं सत्येतरप्रतीतिव्यवस्था' यथैव हि सन्मात्रप्रतीति स्वरूप एवाव्यभिचारात्सत्या तथा भेदप्रतीतिरपि । यथा वा सा ग्राह्याभावादसत्या तथा सन्मात्रप्रतीतिरपीति न विद्याविद्याविभाग बुध्यामहेऽन्यत्र कथंचिद्भेदवादात् । ततो न सन्मात्र तत्त्वत सिद्ध साधनाघटनादिति विधानस्यैव नानार्थाश्रयस्य सिद्धेस्तदधिगम्यमेव निर्देशादिवत् ॥

तदेव मानत' सिद्धेर्निर्देशादिभिरञ्जसा । युक्त जीवादिपूक्तेषु निरूपणमसशयम् ॥ २७ ॥

न हि प्रमाणनयात्मभिरेव निर्देशादिभिर्जीवादिषु भावसाधनोधिगम कर्तव्य इति युक्त तद्विषयैरपि निर्दिश्यमानत्वादिभि कार्त्स्न्यैकदेशार्पिते कर्मसाधनस्याधिगमस्य करणात् तेषामुक्तप्रमाणसिद्धत्वादिति व्यवतिष्ठते ॥

यथागममुदाहार्या निर्देष्ट्यादयो बुधैः । निश्चयव्यवहाराभ्या नयाभ्या मानतोपि वा ॥२८॥

निश्चयनय एवभूत व्यवहारनयोऽशुद्धद्रव्यार्थिकस्ताभ्या निर्देष्ट्यादयो यथागममुदाहर्तव्या विकलादेशात प्रमाणतश्च सकलादेशात् । तद्यथा । निश्चयनयादनादिपारिणामिकचैतन्यलक्षणजीवत्वपरिणतो जीव व्यवहारादौपशमिकादिभावचतुष्टयस्वभाव , निश्चयत स्वपरिणामस्य व्यवहारत सर्वेषा, निश्चयतो जीवत्वसाधन व्यवहारादौपशमिकादिभावसाधनश्च, निश्चयत स्वप्रदेशाधिकरणो व्यवहारत शरीराद्यधिकरण , निश्चयतो जीवनसमयस्थिति व्यवहारतो द्विसमयादिस्थितिरनाद्यवसानास्थितिर्वा, निश्चयतोनतविधान एव व्यवहारतो नारकादिसंख्येयासंख्येयानंतविधानश्च । प्रमाणतस्तदुभयनयपरिच्छित्तिरूपसमुदायस्वभाव इत्यादयो जीवादिष्वप्यागमाविरोधान्निर्देशादीनामुदाहरणमवगन्तव्यम् ॥

न केवल निर्देशादीनामधिगमस्तत्त्वार्थाना किं तर्हि,—

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

स्वार्थोऽधिगमो ज्ञानात्मकै, परार्थ शब्दात्मकै कर्तव्य इति घटनात् ॥

ननु पूर्वसूत्र एवाधिगमस्य हेतो प्रतिपादितत्वात् किं चिकीर्षुरिद सूत्रमब्रवीत् इति चेत्,—

सदादिभिः प्रपंचेन तत्त्वार्थाधिगमं मुनिः । संदिदर्शयिषुः प्राह सूत्रं शिष्यानुरोधतः ॥ १ ॥

ये हि शिष्या सक्षेपरुचयस्तान् प्रति "प्रमाणनयैरधिगम" इति सूत्रमाह, ये च मध्यमरुचयस्तान् प्रति निर्देशादिसूत्र, ये पुनर्विस्तररुचयस्तान् प्रति सदादिभिरष्टाभिस्तत्त्वार्थाधिगम दर्शयितुमिद सूत्र, शिष्यानुरोधेनाचार्यवचनप्रवृत्ते ॥

नास्तित्वैकांतविच्छित्त्यै तावत् प्राक् च प्ररूपणम् । सामान्यतो विशेषात्तु जीवाद्यस्तित्वमिद्धिदे २

नन्वेकत्वादस्तित्वस्य न सामान्यविशेषसभवो येन सामान्यतो नास्तित्वैकातस्य विशेषतो जीवादिनास्तित्वस्य व्यवच्छेदात्तत्प्ररूपण प्रागेव सत्यादिभि क्रियते । न ह्येका सत्ता सर्वत्र, सर्वदा तस्या विच्छेदाभावात् । सत्ताशून्यस्य कस्यचिद्देशस्य वानुपपत्ते, सत्प्रत्ययस्य सर्वत्र सर्वदा सद्भावात् । सत्प्रत्ययस्यैकरूपत्वेपि सत्तानेकत्वे च न किंचिदेक स्यादिति कश्चित्, सोऽसमीक्षिताभ्यधायी । सत्तायास्तद्वाद्यार्थेभ्य सर्वथा भिन्नाया प्रतीत्यभावात् तेभ्य कथचिद्भिन्नायास्तु प्रतीतौ तद्वत्सामान्यविशेषवत्त्वसिद्धे नोक्तोपालभ ॥

सर्वमसदेवेति वदत प्रत्याह,—

सन्मात्रापह्नवे संवित्सत्त्वाभावान्न साधनम् । स्वेष्टस्य दूषणं चास्ति नानिष्टस्य कथंचन ॥ ३ ॥

सवेदनाधीन हीष्टस्य साधनमनिष्टस्य च दूषण ज्ञानात्मक न च सर्वशून्यतावादिन सवेदनमस्ति, विप्रतिषेधात् । ततो न तस्य च युक्त । नापि परार्थ वचनात्मक तत एवेति न सन्मात्रापह्नवोपायात् सविन्मात्र ग्राह्यग्राहकभावादिशून्यत्वाच्छून्यमिति चेत्,—

ग्राह्यग्राहकभावादिशून्यं संवित्तिमात्रकम् । न स्वतः सिद्धमारेकाभावापत्तेरशेषतः ॥ ४ ॥
परतो ग्रहणे तस्य ग्राह्यग्राहकतास्थितिः । परोपगमतः सा चेत्स्वतः सापि न सिध्यति ॥ ५ ॥
कुतश्चिद्ग्राहकात्सिद्धः पराभ्युपगमो यदि । ग्राह्यग्राहकभावः स्यात्तत्त्वतो नान्यथा स्थितिः॥६
ग्राह्यग्राहकभावोतः सिद्धस्स्वेष्टस्य साधनात् । सर्वथैवान्यथा तस्यानुपपत्तिर्विनिश्चयात् ॥ ७ ॥

न हि ग्राह्यग्राहकभावादिशून्यस्य सवेदनस्य स्वयमिष्टस्य साधन स्वाभ्युपगमत पराभ्युपगमतो वा स्वत. परतो वा परमार्थत ग्राह्यग्राहकभावाभावे घटते, अतिप्रसगात् । सवृत्त्या घटत एवेति चेत्, तर्हि सवेदनमात्र परमार्थ सत् सवृत्तिसिद्ध । ग्राहकवेद्यत्वाद्भेदव्यवहारवत् स्वरूपस्य स्वतो गतिरिरितिचेत्, कुतस्तत्र सशय ? तथा निश्चयानुपपत्तेरिति चेन्न, सुगतस्यापि तत्र तत्प्रसगात् । तस्य विधूतकल्पनाजालत्वान्न स्वरूपे सशय इति चेत्, तदिदमनवस्थितप्रज्ञास्यसुभाषित सवेदनाद्वैततत्त्व प्रतिज्ञाय विधूतकल्पनाजाल सुगत, पृथग्जना कल्पनाजालावृतमनस इति भेदस्य कथनात् कथ च सवेदनाद्वैतवादिन सवृत्तिपरमार्थसत्यद्वयविभाग सिद्ध ? सवृत्त्येति चेत्, सोऽयमन्योन्यसश्रय । सिद्धे हि परमार्थसवृत्तिसत्यविभागे सवृत्तिराश्रीयते तस्या च सिद्धाया तद्विभाग इति कुत किं सिध्येत्, तन्न तत्त्वतो ग्राह्यग्राहकभावाभावे स्वेष्टसाधन नामेति विनिश्चय ॥

बाध्यबाधकभावस्याप्यबाधेनिष्टसाधनं । स्वान्योपगमतः सिद्धेन्नेत्यसत्रापि तात्त्विकम् ॥ ८ ॥

न हि बाध्यबाधकभावादेरनिष्टस्याबाधन स्वत सर्वेषा प्रतिभासते, विप्रतिपत्त्यभावप्रसगात् । सविन्मात्रप्रतिभासनमेव तत्प्रतिभासनमिति चेत् न, तस्यासिद्धत्वात् । परतो बाधकादनिष्टस्य बाधनमिति चेत् सिद्धस्तर्हि बाध्यबाधकभाव इति तन्निराकरणप्रकरणसनघ प्रलापमात्र । सवृत्त्या अनिष्टस्य बाधनाद-दोष इति चेत् तर्हि तत्त्वतो न वा बाध्यबाधकभावस्य बाधनमिति दोष एव । पराभ्युपगमात् तद्बाधन-मिति चेत् तस्य सावृतत्वे दोषस्य तदवस्थत्वात् । पारमार्थिकत्वेपि तदनतिक्रम एवेति सर्वथा बाध्य-बाधकभावाभावे तत्त्वतो नानिष्टबाधनमनुपपन्नम् ॥

कार्यकारणभावस्याभावे सविदकारणा । सती नित्यान्यथा व्योमारविंदादिवदप्रमा ॥ ९ ॥
सर्वथैवाफलत्वाच्च तस्याः सिध्येन्न वस्तुता । सफलत्वे पुनः सिद्धा कार्यकारणताञ्जसा ॥१०॥

न सविदकारणा नापि सकारणा नाफला नापि सफला यतोऽय दोष । किं तर्हि? सवित्सविदेवेति चेत्, नैव परमब्रह्मसिद्धे सविन्मात्रस्य सर्वथाप्यसिद्धे समर्थनात् ॥

वाच्यवाचकताप्येवमिष्टानिष्टात्मनोः स्वयम् । साधनाद्दूषणाच्चापि वाग्भिः सिद्धान्यथा न तत् ११

स्वयमिष्टानिष्टयो साधनदूषणे पर प्रति वाग्भि प्रकाशयित्वातीत्य वाचकभाव निराकरोति कथ स्वस्थ । नो चेत् कथमिष्टानिष्टयो साधनदूषणमिति चिंत्य । सवृत्त्या चेत् न तया तस्योक्तस्याप्य-नुक्तसमत्वात् । स्वप्नादिवत्सवृत्तेर्मृषारूपत्वात् । तदमृषारूपत्वे परमार्थस्य सवृतिरिति नामकरणमात्र स्यात्ततो न ग्राह्यग्राहकभावादिशून्य सवित्तिमात्रमपि शून्यसाधनाभावात् सर्वशून्यतावत् ॥

तत्सत्प्ररूपण युक्तमादावेव विपश्चिताम् । क्वान्यथा परधर्माणा निरूपणमनाकुलम् ॥ १२ ॥

सत्प्ररूपणाभावेऽर्थाना धर्मिणामसत्त्वात् क्व सख्यादिधर्माणा प्ररूपण सुनिश्चित प्रवर्तते शशविषाणा-दिवत् । कल्पनारोपितार्थेषु तत्प्ररूपणमिति चेत् न तेष्वपि कल्पनारोपितेन रूपेणासत्सु न तन्निरूपण युक्तमतिप्रसगात् । सत्सु तन्निरूपणे सत्प्ररूपणमेवादौ प्रेक्षावता युक्तमिति निराकुलम् ॥

निर्देशवचनादेतद्भिन्न द्रव्यादिगोचरात् । सन्मात्रविषयीकुर्वदर्थानस्तित्वसाधनम् ॥ १३ ॥

निर्देशवचनात्सत्त्वसिद्धे सद्वचन पुनरुक्तमित्यसार, निर्देशवचनस्य द्रव्यादिविषयत्वात् सद्वचनस्य सन्मात्रविषयत्वात् भिन्नविषयत्वेन ततस्तस्य पुनरुक्तत्वासिद्धे । न हि यथा जीवादयोसाधारणधर्माधारा प्रतिपक्षव्यवच्छेदेन निर्देशवचनस्य विषयास्तथा सद्वचनस्य तेन सर्वद्रव्यपर्यायसाधनेन सत्त्वस्याभि-धानात् । तस्यापि स्वप्रतिपक्षासत्त्वव्यवच्छेदेन प्रवृत्तेरसाधारणविषयत्वमेवेति चेन्न, असत्त्वस्य सदतर-रूपत्वेन सद्वचनादव्यवच्छेदात् भवदपि सामर्थ्यान्नास्तित्वसाधन सद्वचन सप्रतिपक्षव्यवच्छेदेन सन्मात्र-गोचर निर्देशवचनाद्भिन्नविषयमेव ततो महाविषयत्वात् । निर्दिश्यमानवस्तुविषय हि निर्देशवचन न स्वामित्वादिविषय, सद्वचन पुन सर्वविषयमिति महाविषयत्व । सत्त्वमपि निर्दिश्यमान निर्देशवचनेन विषयीक्रियमाण न तस्याविषय इति चेन्न, स्वामित्वादिवचनविषयसत्त्वस्य तदविषयत्वात् । किं सदिति हि प्रश्ने स्यादुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त सदिति निर्देशवचन, न पुन कस्य सत् केन कस्मिन् किय-च्चिर किं विधानमिति प्रश्नेवतरात तत्र स्वामित्वादिवचनानामेवावतारात् । नैव, सद्वचन किमित्यनु-योग एव प्रवर्तते सर्वथा सर्वानुयोगेषु तस्य प्रवृत्ते । सख्यादिवचनविषये सद्वचनस्याप्रवृत्तेर्न सर्वविषय-त्वमिति चेन्न, तस्यासत्त्वप्रसगात् । न ह्यसत एव सख्यादय सख्यादिवचनैर्विषयीक्रियते तेषामसत्त्व-

प्रसगात् । सता न तेपा निर्विपयीकरणे सिद्ध । सद्वचनेनापि विपयीकरणमिति सदेव सर्वविपयत्वेन महाविपय ततो न पुनरुक्तम् ॥

गत्यादिमार्गणास्थानैः प्रपंचेन निरूपणम् । मिथ्यादृष्ट्यादिविख्यातगुणस्थानात्मकात्मनः १४

कृतमन्यत्र प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यशेप । सोपस्कारत्वात् वार्तिकस्य सूत्रवत् ।

संख्या संख्यावतो भिन्ना न काचिदिति केचन । संख्यासंप्रत्ययस्तेपां निरालंबः प्रसज्यते१५

नैव सख्यासप्रत्ययोर्तींद्रियज तत्रैकस्मिन् स्वलक्षणप्रतिभासमाने स्पष्टमेकत्वसख्याया प्रतिभासनाभावात् । न हीद स्वलक्षणमियमेकत्वसख्येति प्रतिभासद्वयमनुभवाम । नापि लिंगजोऽय सख्यासप्रत्यय, सख्याप्रतिवद्धलिंगस्य प्रत्यक्षसिद्धस्याभावात् । तत एव न शाब्दोऽय प्रत्यक्षानुमानमूल । योगिप्रत्यक्षमूलोऽयमिति चेन्न, तस्य तथावगतुमशक्यत्वात् । ततोऽय मिथ्याप्रत्ययो निरालबन एवेति केचित्, तेपा तस्य दिशाधिनियमो न स्यात् कारणरहितत्वादन्यानपेक्षणात् सर्वदा सत्त्वमसत्त्व वा प्रसज्येत । अनिरालवनोपि समनतरप्रत्ययनियमात् प्रतिनियतोयमिति चेन्न वहि सख्याया प्रतिनियताया प्रतीयते॥

वासनामात्रहेतुश्चेत्सा मिथ्याकल्पनात्मिका । वस्तु सापेक्षिकत्वेन स्थविष्ठत्वादिधर्मवत् ॥१६॥

नीरूपेपु शशश्वाविपाणेष्वपि किं न सा तत्कल्पना सुसत्या सुस्वरूपेण तु माजसा वहिर्वस्तुपु सख्याध्यवसीयमाना वासनामात्रहेतुका मिथ्याकल्पनात्मिकैवापेक्षिकत्वादिधर्मवदिति चेन्न, नीरूपेपु शशादिविपाणेष्वपि तत्प्रसंगात् । तत्करपनास्वस्त्येवेति चेत् तर्हि ता कल्पना स्वरूपेण सत्या किं वा न सत्या ? न तावदुत्तर पक्ष स्वमतविरोधात् । कथमिदानीं स्वरूपेण सत्यासु कल्पनासु सख्या परमार्थतो न स्यात्, तास्वपि कल्पनातरारोपितापेक्षिकत्वाविशेपात् । वहिर्वस्तुष्वेवेति चेत्, स्यादेव यदि विकल्पनारोपितत्वेनापेक्षिक व्याप्त सिध्येत् ॥

न चापेक्षिकता व्याप्ता नीरूपत्वेन गम्यते । वस्तु सत्स्वपि नीलादिरूपेष्वस्याः प्रसिद्धितः१७

नीलनीलातरयोर्हि रूपो यथा नीलापेक्ष नीलतररूप तथा नीलतरापेक्ष नीलमिति नीलादिरूपेषु वस्तु सत्स्वपि भावादपेक्षिकताया न कल्पनारोपितत्वेन व्याप्तिरवगम्यते यत सख्यातरया वहिरतर्नीरूपत्व । यदि पुनरस्पष्टावभासित्वे सत्यापेक्षिकत्वादिति हेतुस्तदा साधनविकलो दृष्टात, स्थविष्ठत्वादिधर्माणा स्पष्टावभासित्वात् । तत्र भ्रातमिति चेन्न, वाधकाभावात् । स्थविष्ठत्वादिधर्मप्रतिभासो न स्पष्टो विकल्पत्वादनुमानादिविकल्पवदित्यनुमान तद्बाधकमिति चेन्न, पुरोवर्तिनि वस्तुनीद्रियजविकल्पेन स्पष्टेन व्यभिचारात् । तस्यापि पक्षीकरणादव्यभिचार इति चेत्तर्हि सभाव्यव्यभिचारो हेतु स्पष्टत्वेन विकल्पत्वस्य विरोधासिद्धे क्वचिद्विकल्पत्वस्यास्पष्टत्वेन दर्शनात् । स्पष्टत्वेन विरोधे चद्रद्वयप्रतिभासत्वस्य सत्यत्वेनादर्शनात् स्वसविन्प्रतिभासत्वस्यापि सत्यत्व मा भूत् तथा तद्विरोधसिद्धेरविशेपात् । अथ प्रतिभासित्वाविशेपेपि स्वसविन्प्रतिभास सत्य शशिद्वयप्रतिभासश्चासत्य सवादादसवादाचोच्यते तर्हि विकल्पत्वाविशेपेपींद्रियजविकल्प स्पष्ट साक्षादर्थग्राहकत्वात् नानुमानादिविकल्पोऽसाक्षादर्थग्राहकत्वादित्यनुमन्यता । तथा चेद्रियजविकल्पे व्यभिचार एव निर्विकल्पत्वादिंद्रियजस्य ज्ञानस्यानिंद्रियजो विकल्पोस्तीतिचेन्न, तस्याग्रे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् ततो नावस्पष्टावभासित्व दृष्टातेस्तीति । साधनवैकल्यमेव सर्वत्र सख्याया च तन्नास्तीति पक्षाव्यापको हेतुर्वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् । न हि स्पष्टावभासिष्वर्थेष्वस्पष्टावभासित्व सख्याया प्रसिद्ध । न च तत्र स्पष्टसंख्यानुभवाभावे तदनुसारी विकल्प पाश्चात्यो युक्त:, पीतानुभवाभावे पीतविकल्पवत् तदभिलापविकल्पे वासना । तस्मायुक्त एवेति चेत्

तर्हि पीतादिविकल्पोपि तत एवेति न पीताद्याकारो वास्तवोर्थेषु सख्यावदिति नीरूपत्व । सत्येंद्रियज्ञानेवभासनात् पीताद्याकारो वास्तव एवेति चेत् तत एव सख्या वास्तवी किं न स्यात् । न हि सा तत्र नावभासते तदवभासाभावात् कस्यचित्तदक्षव्यापारातरात तदनिश्चयात् तदविज्ञाने तस्या प्रतिभासनमिति चेत्, तत एव पीताद्याकार स्यात्र तन्मा भूत् । यदि पुनरभ्यासादिसाकल्ये सर्वस्याक्षव्यापारातर पीताद्याकारेषु निश्चयोत्पत्तेस्तद्वेदने तत्प्रतिभासनमिति मत तदा सख्याप्रतिभासनमपि तत एवानुमन्यता । न हि तदभ्यासादिप्रत्ययसाकल्ये सर्वस्याक्षव्यापारान्निश्चय सख्यायामसिद्ध इति कश्चित् पीताद्याकाराद्विशेष सख्यावत्पीताद्याकाराणामपि वस्तुन्यभाव एवेति नायुक्त, सकलाकाररहितस्य वस्तुनोऽप्रतिभासनात् पुरुषाद्वैतवत् । विधूतसकलकल्पनाकलाप स्वसवेदनमेव स्वत प्रतिभासमान सकलाकाररहित वस्तु मतमिति चेत् तदेव ब्रह्मतत्त्वमस्तु न च तत्प्रतिभासते कस्यचिन्नानैकात्मन एव सर्वदा प्रतीते । सर्वस्य प्रतीत्यनुसारेण तत्त्वव्यवस्थाया बहिरतश्च वस्तुभेदस्य सिद्धे । कथ पीताद्याकारवत् सख्याया प्रतिक्षेप प्रतीत्यतिक्रमे कुत स्वेष्टसिद्धिरित्युक्तप्राय । तत —

सा चैकत्वादिसख्येयं सर्वेष्वर्थेषु वास्तवी । विद्यमानापि निर्णीतिं कुर्याद्धेतोः कुतश्चन ॥ १८ ॥
प्रतिक्षणविनाशादि बहिरतर्यथास्थिते । स्वावृत्त्यपायवैचित्र्याद्बोधवैचित्र्यनिष्ठितेः ॥ १९ ॥

न हि प्रमेयस्य सत्वैव प्रमातुर्निश्चये हेतु सर्वस्य सर्वदा सर्वनिश्चयप्रसगात् । नापीद्रियादिसामग्रीमात्र व्यभिचारात् । स्वावरणविगमाभावे तत्सद्भावेपि प्रतिक्षणविनाशादिषु बहिरतश्च निश्चयानुत्पत्ते, स्वावरणविगमविशेषवैचित्र्यादेव निश्चयवैचित्र्यासिद्धेरन्यथानुपपत्ते । तथा सति नियतमेकत्वाद्यशेष सख्या सर्वेष्वर्थेषु विद्यमानापि निश्चयकारणस्य क्षयोपशमलक्षणस्याभावे निश्चय जनयति तद्भाव एव कस्यचित्तदनिश्चयात् ॥

यत्रैकत्व कथ तत्र द्वित्वादेरपि सभवः । परस्परविरोधाच्चेत्तयोर्नैव प्रतीतितः ॥ २० ॥

प्रतीते हि वस्तुन्येकत्वसख्या द्वितीयाद्यपेक्षाया द्वित्वादिसख्या वा नैकस्यत्वाचस्यास्ततो न विरोध ॥

वस्तुन्येकत्र दृष्टस्य परस्परविरोधिनः । वृत्तिधर्मकलापस्य नोपालभाय कल्पते ॥ २१ ॥
स्याद्वादविद्विषामेव विरोधप्रतिपादनात् । यथैकत्व पदार्थस्य तथा द्वित्वादि वाछताम् ॥२२॥

ये खलु पदार्थस्य येन रूपेणैकत्व तेनैव द्वित्वादि वाछति तेषामेव स्याद्वादविद्विषा विरोधस्य प्रतिपादनात् । "विरोधान्नोभयैकात्म्य स्याद्वादन्यायविद्विषा" इति वचनात् न स्याद्वादिनामेकत्वादिधर्मकलापस्य परस्पर प्रतिपक्षभूतस्य वृत्तिरेकत्रैकदा विरुध्यते तथा दृष्टत्वात् । ततो नोपालभ प्रकल्पनीय ॥

स्याद्वादिना कथ न विरुद्धता उभयैकात्म्याविशेषादिति चेत्,—

येनैकत्वं स्वरूपेण तेन द्वित्वादि कथ्यते । नैवानतात्मनोऽर्थस्येत्यस्तु केय विरुद्धता ॥ २३ ॥

द्वितीयाद्यनपेक्षेण हि रूपेणार्थस्यैकत्व तदपेक्षेण द्वित्वादिकमिति दूरोत्सारितैव विरुद्धताऽनयो स्वरूपभेद पुनरनतात्मकत्वात्तस्य तत्त्वतो व्यवतिष्ठते कल्पनारोपितस्य तस्य निराकरणात् भवश्चैकत्वादीनामेकत्र सर्वथाप्यसता विरोध स्यात्सता वा । किं चात ॥

सर्वथैवासता नास्ति विरोधः कूर्मरोमवत् । सतामपि यथा दृष्टस्वेष्टतत्त्वविशेषवत् ॥ २४ ॥

न सर्वथाप्यसता विरोधो नापि यथा दृष्टसता । किं तर्हि, सहैकत्रादृष्टानामिति चेत् कथमिदानीमेकत्वादीनामेकत्र सकृदुपलभ्यमानाना विरोध सिध्येत्[2] मूर्तत्वादीनामेव तत्त्वतो भेदनयाचत्सिद्धे । ननु च यथैकस्यार्थस्य सर्वसख्यात्मकत्व तथा सर्वार्थात्मकत्वमस्तु तत्कारणत्वादन्यथा तदयोगात् ॥

सर्वं सर्वात्मकं सिध्येदेवमित्यतिसाकुलम् । सर्वकार्योद्भवे सत्त्वस्यार्थस्येदृक्षशक्तितः ॥ २५ ॥

भवदपि हि सर्वं सर्वकार्योद्भवे शक्त सर्वकार्योद्भावनशक्त्यात्मक सिध्येद्यथा सर्वसंख्याप्रत्ययविषयभूत सर्वसंख्यात्मकमिति शक्त्यात्मना सर्वं सर्वात्मकत्वमिष्टमेव ॥

व्यक्त्यात्मनानुभावस्य सर्वात्मत्वं न युज्यते । सांकर्यप्रत्ययापत्तेरव्यवस्थानुषंगतः ॥ २६ ॥

न हि सर्वथा शक्तिव्यक्त्योरभेदो येन व्यक्त्यात्मनापि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे सांकर्येण प्रत्ययस्यापत्तेर्भावस्याव्यवस्थानुषज्यते कथंचिद्भेदात् । पर्यायार्थतो हि शक्तेर्व्यक्तिर्भिन्ना तदप्रत्यक्षत्वेपि प्रत्यक्षाढभेदेन तदघटनात् । ननु च यथा प्रत्ययनियमाद्व्यक्तय परस्पर न संकीर्यंते तथा शक्तयोपि तत एवेति कथ शक्त्यात्मक सर्वं स्यात् । न हि दहनस्य दहनशक्तावनुमानप्रत्यय स एवोद्यानशक्तौ यत्सूत्रप्रत्ययप्रतिनियमो न भवेदिति कश्चित्, सोप्युक्तानभिज्ञ एव । न हि वय शक्तीना सकर ब्रूमो व्यक्तीनामिव तासा कथंचित्परस्परमसांकर्यात् । किं तर्हि, भावस्यैकस्य यावंति कार्याणि कालत्रयेपि साक्षात्पारपर्येण वा तावत्य शक्तय संभाव्यत इत्यभिदध्महे प्रत्येक सर्वभावाना कथंचिदनुकार्यस्य कस्यचिदभावात् । सर्वं कृतकमेकाततस्तथा स्यादितिचेन्न, सर्वथा सर्वेण सर्वस्योपकार्यत्वासिद्धे । द्रव्यार्थत कस्यचित्केनचिदनुपकरणात् । न चोपकार्यत्वानुपकार्यत्वयोरेकत्र विरोध , संविदि वेद्यवेदकाकारवत् प्रत्यक्षेतरस्वसंविद्वेद्याकारविवेकवद्वा निर्बाधनाप्रत्ययात्तथा सिद्धे । अन्यथा कस्यचित्तत्त्वनिष्ठानासंभवात् । नन्वेव सर्वत्र सर्वसख्यया सप्रत्ययासत्त्वात् कथमेकत्वादिसंख्या सर्वा सर्वत्र व्यवतिष्ठते अतिप्रसक्तेरिति चेन्न, एकत्रैकप्रत्ययवद्द्वितीयाद्यपेक्षया द्वित्वादिप्रत्ययानामनुभवात् । सकृत्सर्वसंख्याया प्रत्ययो नानुभूयत एवेति चेत् । सत्य । क्रमादभिव्यक्ति क्वचिद्द्वित्वसंख्या हि द्वितीयाभिव्यक्ता द्वित्वप्रत्ययविज्ञेया, तृतीयाद्यपेक्षया तु त्रित्वादिसंख्याभिव्यक्ता त्रित्वादिप्रत्ययवेद्या । तथानभिव्यक्तायास्तस्या तत्प्रत्ययाविषयत्वादसकृत्सर्वसंख्यासप्रत्यय । ननु संख्याभिव्यक्त प्राक्सतस्तनी कुत सिद्धा ? तदा तत्प्रत्ययस्यासंभवात् । तत्संभवे वा कथ नाभिव्यक्ता ? यदि पुनरसती तदा कुतोऽभिव्यक्तिस्तस्या मण्डूकशिखावदित्येकांतवादिनामुपालभ न स्याद्वादिना सदसदेकातानभ्युपगमात् । सा हि शक्तिरूपतया प्राक्सतस्तनी परापेक्षात पश्चादभिव्यक्त्यान्यथानुपपत्त्या सिद्धा व्यक्तिरूपतया त्वसती साक्षात्स्वप्रत्ययाविषयत्वादिति द्रव्यार्थप्राधान्यादुपेयते । पर्यायार्थप्राधान्यात्तु सापेक्षा कार्या तद्भावभावात् । न ह्यसत्यामपेक्षाया द्वित्वादिसंख्योत्पद्यत इति न भावस्य व्यक्तसंख्यापेक्षया सर्वसंख्यात्मकत्व यतस्तद्वत् सर्वं सर्वात्मकत्व यतस्तद्वत्प्रसज्यते । तत्प्रसग एव च सर्वत्र सर्वसंख्याप्रत्ययस्य यथासंभवमनुभूयमानस्य बाधक स्यात् तदबाधिताच्च संख्याप्रत्ययात् सिद्धा वास्तवी संख्या ॥

ततो निर्बाधनादेव प्रत्ययात्तत्त्वनिष्ठितौ । संख्यासंप्रत्ययात्सत्या तात्त्विकीति व्यवस्थितम् २७

यत्र निर्बाध प्रत्ययस्तत्तात्त्विक यथोभयप्रसिद्ध वस्तुरूप, निर्बाधप्रत्ययश्च संख्यायामिति सा तात्त्विकी सिद्धा ॥

सा नैव तत्त्वतो येषा तेषां द्रव्यमसंख्यकम् । संख्यातोत्यन्तभिन्नत्वाद्गुणकर्मादिवन्न किम् २८

समवायवशादेवं व्यपदेशो न युज्यते । तस्यैकरूपताभीष्टे नियमाकारणत्वतः ॥ २९ ॥

संख्या तत्त्वतो भिन्नैव भिन्नप्रतिभासत्वात् सह्यविंध्यवदित्येके, तेषा द्रव्यमसंख्य स्यात् संख्यातोत्य तभिन्नत्वाद्गुणादिवत् । तत्र संख्यासमवायात्ससंख्यमेव सदिति चेत् न, तद्वशादेव व्यपदेशस्यायोगात् । न समवाय संख्यावद्द्रव्यमिति व्यपदेशनिमित्त नियमाकारणत्वात् । प्रतिनियमाकारण समवाय सर्व-

समवायिसाधारणैकरूपत्वात् सामान्यादिमत्तु द्रव्यमिति प्रतिनियतव्यपदेशनिमित्त समवाय इत्यप्यनेनापास्त । केनचिदशेन क्वचिन्नियमहेतु समवाय इति चेन्न, तस्य सावयवत्वप्रसक्ते स्वसिद्धातविरोधात् । निरश एव समवायस्तथा शक्तिविशेषान्नियमहेतुरित्ययुक्त, अनुमानविरोधात् ॥

समवायो न सख्यादि तद्वता घटने प्रभुः । निरशत्वाद्यथैकैकः परमाणुः सकृत्तव ॥ ३० ॥

न हि निरश सकृदेक परमाणु सख्यादि भवता परस्परमिष्टव्यपदेशनघटने समर्थ सिद्ध तद्वत्समवायोपि विशेषाभावात् । शक्तिविशेषयोगात् समवायस्तत्र परिवृढ इति चेत्, परमाणुस्तथास्तु । सर्वगतत्वात्स तत्र समर्थ इति चेन्न, निरशस्य तदयोगात् परमाणुवत् । ननु निरशोपि समवायो यदा यत्र ययो समवायिनोर्विशेषण तदा तत्र तयो प्रतिनियतव्यपदेशहेतुर्विशेषणविशेष्यभावात् प्रतिनियामकात् स्वय तस्य प्रतिनियतत्वादिति चेन्न, असिद्धत्वात् ॥

युगपन्न विशेष्यंते तेनैव समवायिन॰ । भिन्नदेशाद्यवृत्तित्वादन्यथातिप्रसंगतः ॥ ३१ ॥
न खादिभिरनेकातस्तेषा साशत्वनिश्चयात् । निरशत्वे प्रमाभावाद्व्यापित्वस्य विरोधतः ॥३२॥
विशेषणविशेष्यत्व सबंधः समवायिभिः । समवायस्य सिध्येत द्वौ वः प्रतिनियामकः ॥३३॥

न हि भेदैकाते समवायसमवायिना विशेषणविशेष्यभाव प्रतिनियत समवति यत समवायस्य क्वचिन्नियमहेतुत्वे प्रतिनियामक स्यात् ॥

सत्यप्यय ततस्तावन्नाभिन्नः स्वमतक्षतेः । भिन्नश्चेत्स स्वसबंधिसबंधोन्योस्य कल्पनात् ॥ ३४ ॥
सोपि तद्भिन्नरूपश्चेदनवस्थोपवर्णिता । तादात्म्यपरिणामस्य समवायस्य तु स्थितिः ॥ ३५ ॥

सुदूरमपि गत्वा विशेषणविशेष्यभावस्य स्वसबधिभ्या कथचिदनन्यत्वोपगमे समवायस्य स्वसमवायिभ्यामन्यत्वसिद्धे सिद्ध कथचित्तादात्म्यपरिणाम समवाय इति सख्या तद्वत कथचिदन्या ॥

गणनामात्ररूपेय सख्योक्तात॰ कथंचन । भिन्ना विधानतो भेदगणनालक्षणादिह ॥ ३६ ॥

निर्देशादिसूत्रे विधानस्य वचनादिह सख्योपदेशो न युक्त पुनरुक्तत्वाद्विधानस्य सख्यारूपत्वादिति न चोद्य, तस्य तत कथचिद्भेदप्रसिद्धे । सख्या हि गणनामात्ररूपा व्यापिनी, विधान तु प्रकारगणनारूप तत प्रतिविशिष्टमेवेति युक्त सख्योपदेशस्तत्त्वार्थाधिगमे हेतु ॥

निवासलक्षण क्षेत्र पदार्थाना न वास्तवम् । स्वस्वभावव्यवस्थानादित्येके तदपेशलम् ॥ ३७ ॥
राज्ञः सति कुरुक्षेत्रे तन्निवासस्य दर्शनात् । तस्मिन्नसति चादृष्टे वास्तवस्याप्रबाधनात् ॥ ३८ ॥

नन्वेव राज्ञ कुरुक्षेत्र कारणमेव तत्र निवसनस्वभावस्य तस्य तेन जन्यमानत्वादिति चेत् किमनिष्ट, कारणविशेषस्य क्षेत्रत्वोपगमात् कारणमात्रस्य क्षेत्रत्वेतिप्रसग ॥

प्रमाणगोचरस्यास्य नावस्तुत्व स्वतत्त्ववत् । नानुमागोचरस्यापि वस्तुत्व न व्यवस्थितम् ॥३९॥

न वास्तव क्षेत्रमापेक्षिकत्वात् स्थौल्यादिवदित्ययुक्त, तस्य प्रमाणगोचरत्वात् स्वतत्त्ववत् । न ह्यापेक्षिकमप्रमाणगोचर सुरनीलेतरादे प्रमाणविषयत्वसिद्धे । सविन्मात्रवादिनस्तस्यापि तदविषयत्वमिति चेन्न तस्या निरस्तत्वात् । ननु च क्षेत्रत्व कस्य प्रमाणस्य विषय स्यात्॰ न तावत्प्रत्यक्षस्य तत्र तस्यानवभासनात् । न हि प्रत्यक्षभूभागमात्रप्रतिभासमाने कारणविशेषरूपे क्षेत्रत्वमाभासते कार्यदर्शनात्त्वनुमीयमान कथ वास्तवमनुमानस्यावस्तुविषयत्वादिति कश्चित्, सोप्ययुक्तवादी । वस्तुविषयत्वादनुमितेरन्यथा प्रमाणतानुपपत्तेरिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥

ननु निर्देशादिसूत्रेऽधिकरणवचनादिह क्षेत्रस्य वचनं पुनरुक्तं तयोरेकत्वादिति शंकामपनुदन्नाह,—

सामीप्यादिपरित्यागाद्व्यापकस्य परिग्रहात् । शरीरे जीव इत्यधिकरणं क्षेत्रमन्यथा ॥ ४० ॥

शरीरे जीव इत्यधिकरणं व्यापकाधाररूपमुक्तं, सामीप्याद्यात्मकाधाररूपं तु क्षेत्रमिहोच्यते ततोऽन्यथैवेति न पुनरुक्तता क्षेत्रानुयोगस्य ॥

त्रिकालविषयार्थोपश्लेषणं स्पर्शनं मतम् । क्षेत्रादन्यत्वभाग्वर्तमानार्थश्लेषलक्षणात् ॥ ४१ ॥

त्रिकालविषयोपश्लेषणं स्पर्शनं, वर्तमानार्थोपश्लेषणात् क्षेत्रादन्यदेव कथंचिदवसेयं । सर्वस्यार्थस्य वर्तमानरूपत्वात्स्पर्शनमसदेवेति चेन्न, तस्य द्रव्यतोऽनादिपर्यंतरूपत्वेन त्रिकालविषयोपपत्तेः । नन्विदमयुक्तं वर्तते यत्तु त्रिकालविषयरूपमनाद्यनंतं चेति । तद्धि यद्यतीतरूपं कथमनंतं? विरोधात् । तथा यद्यनागतं कथमनादि? ततो न त्रिकालवर्तीति ॥

द्रव्यतोऽनादिपर्यंते सिद्धे वस्तुन्यबाधिते । स्पर्शनस्य प्रतिक्षेपस्त्रिकालस्य न युज्यते ॥ ४२ ॥

न हि येनात्मनातीतमनागतं वा तेनानंतमनादि वा वस्तु ब्रूमहे, यतो विरोधः स्यात् । नापि स तदात्मा वस्तुनो भिन्न एव, येन तस्यातीतत्वेऽनागतत्वे च वस्तुनोऽनंतत्वमनादित्वं च कथंचिन्न सिध्येत् । ततोऽनाद्यनंतवस्तुनः कथंचित्त्रिकालविषयत्वं न प्रतिक्षेपार्हमविरुद्धत्वादिति श्लेषाशस्तल्लक्षणः स्पर्शनोपदेशः ॥

स्थितिमत्सु पदार्थेषु योऽवधिं दर्शयत्यसौ । कालः प्रवक्ष्यते मुख्यस्तदन्यः स्वस्थितेः परः ॥४३॥

न हि स्थितिरेव प्रवक्ष्यमाणः कालः स्थितिमत्सु पदार्थेष्ववधिदर्शनहेतुः कालत्वात् स्थानक्रियैव व्यवहारकालो नातोऽन्यो मुख्य इति चेन्न, तदभावे तदनुपपत्तेः ॥ तथाहि,—

न क्रियामात्रकं कालो व्यवहारप्रयोजनः । मुख्यकालादृते सिद्ध्येद्वर्तनालक्षणात्क्वचित् ॥४४॥

न हि व्यावहारिकोऽपि कालः क्रियामात्रं समकालस्थितिरिति कालविशेषणाया स्थितेरभावप्रसंगात् । परमसूक्ष्मः कालो हि समयः सकलतादृशक्रियाविशेषणतामात्मसात् कुर्वंस्ततोऽन्य एव व्यवहारकालस्यावलिकादेर्मूलमुन्नीयते । स च मुख्यकालः वर्तनालक्षणमाक्षिपति तस्मादृते क्वचित्तदघटनात् । न हि किंचिद्गौणं मुख्यादृते दृष्टं येनातस्तस्यासाधनं ॥

परत्वमपरत्वं च समदिग्गतयोः सतोः । समानगुणयोः सिद्धं तादृक्कालनिबंधनं ॥ ४५ ॥

परापरादिकालस्य तत्त्वहेत्वंतरान्न हि । यतोऽनवस्थितिस्तत्राप्यन्यहेतुप्रकल्पनात् ॥ ४६ ॥

स्वतस्तत्त्वतथात्वे च सर्वार्थाना न तद्भवेत् । व्याप्त्यसिद्धेर्मनीषादिरमूर्तत्वादिधर्मवत् ॥ ४७ ॥

यथाप्रतीतिभावानां स्वभावस्य व्यवस्थितौ । काले परापरादित्वं स्वतोऽस्त्वन्यत्र तत्कृतम् ४८

क्वान्यथा व्यवतिष्ठंते धर्माधर्मनभांस्यपि । गत्यादिहेतुतापत्तेर्जीवपुद्गलयोः स्वतः ॥ ४९ ॥

शरीरवाङ्मनःप्राणापानादीनपि पुद्गलाः । प्राणिनामुपकुर्युर्न स्वतस्तेषां हि देहिनः ॥ ५० ॥

जीवा वा चेतना न स्युः कायाः संतु स्वकास्तथा । निंबादिर्मधुरस्तिक्तो गुडादिः कालविद्विषाम् ५१

एकत्रार्थे हि दृष्टस्य स्वभावस्य कुतश्चन । कल्पना तद्विजातीये स्वेष्टतत्त्वविघातिनी ॥ ५२ ॥

तस्माज्जीवादिभावानां स्वतो वृत्तिमतां सदा । कालः साधारणो हेतुर्वर्तनालक्षणः स्वतः ॥५३

न हि जीवादीनां वृत्तिरसाधारणादेव कारणादिति युक्तं, साधारणकारणाद्विना कस्यचित्कार्यस्यासंभवात् करणज्ञानवत् । तत्र हि मनःप्रभृति साधारणं कारणं चक्षुराद्यसाधारणमन्यतरापाये तदनुपपत्तेः । तद्वत्सकलवृत्तिमतां वृत्तौ कालः साधारणं निमित्तश्चोपादानमसाधारणमिति युक्तं पश्यामः ।

स्वादि तन्निमित्तं साधारणमितिचेन्न, तस्यान्यनिमित्तत्वेन प्रसिद्धे । केनचिदात्मना तत्तन्निमित्तत्वमपीति-चेत् स एवात्मा काल इति न तद्भाव । तथा सति कालो द्रव्य न स्यादिति चेन्न, तस्य द्रव्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥

स्वहेतोर्जायमानस्य कुतश्चिद्विनिवर्तते । पुनः प्रसूतितः पूर्वं विरहोंतरमिष्यते ॥ ५४ ॥
काल एव स चेदिष्ट विशिष्टत्वान्न भेदतः । वचन तस्य सूत्रेस्मिन् कथंचिन्न विरुध्यते ॥५५॥

ननु न केवल विरहकालोंतर । किं तर्हि छिद्र मध्य वा अतरशब्दस्यानेकार्थवृत्तेश्छिद्रमध्यविरहेष्व-न्यतमग्रहणमिति वचनात् । न चेद वचनमयुक्त कालव्यवधानवत्क्षेत्रस्य व्यवधायकस्य भागस्य च पदार्थेषु भावादिति कश्चित् । सोपि यदि मुख्यमतर छिद्र मध्य वा ब्रूयात् तदानुपहतवीर्यस्य न्यग्भावे पुनरुद्भूतिदर्शनात्तद्वचनमिति निरूप्यते । विरहकालस्यम्यातरस्यानेन समर्थनात् । अथाप्रधान तदिष्ट-मेव । सातर काष्ठ सच्छिद्रमिति प्रतीतेर्मुख्य छिद्रमिति चेन्न, तत्रापि विरहस्य तथाभिधानात् । द्रव्य विरह छिद्र न कालविरह इति चेन्न, द्रव्यविरहस्य पदार्थप्ररूपणानगत्वात् । क्षेत्र व्यवधायक छिद्र-मिति चायुक्त तस्य मध्यव्यपदेशप्रसगात् । भागो व्यवधायको मध्यमिति चायुक्तिक हिमवत्सागरातर-मित्यादिषु मध्यस्यातरस्य व्यवधायकभागस्याप्रतीते । पूर्वापरादिभागविरहोंतरालभागो मध्यमितिचेत् तर्हि सर्व एव क्षेत्रविरहोंतराललरूप छिद्र इति विरह एवातर न्याय्य तत्र छिद्रमध्ययो कथचिद्विर-हकालादनन्यत्वेपि जीवतत्त्वाधिगमानगत्वादिहानधिकारादवचन । विरहकालस्य तु तदगत्वादुपदेश इति युक्त । पुद्गलतत्त्वनिरूपणाया तु छिद्रमध्ययोरपि वचन वार्तिककारस्य सिद्धम् ॥

औपशमिकादीना भावाना प्रतिपत्तये । भावो नामादिसूत्रोक्तोप्युक्तस्तस्यानुयुक्तये ॥ ५६ ॥

नामादिषु भावग्रहणात्पुनर्भावग्रहणमयुक्तमिति न चोद्य, औपशमिकादिभावापेक्षत्वात्तद्ग्रहणस्य विने-यागयवशो वा तत्त्वाधिगमहेतुविकल्प सर्वोऽयमित्यनुपालभ ॥

एतेल्पे बहवश्चैतेऽमीभ्योऽर्थातिविविक्तये । कथ्यतेल्पबहुत्वं तत्संख्यातो भिन्नसंख्यया ॥५७॥
प्रत्येक संख्यया पूर्वं निश्चितार्थेपि पिंडतः । कथ्यतेल्पबहुत्व यत्तत्ततः किं न भिद्यते ॥५८॥

ननु यथा विशेषतोऽर्थाना गणना सख्या तथा पिंडतोपि ततो न सख्यातोल्पबहुत्व भिन्नमितिचेन्न, कथचिद्भेदस्य त्वयैवाभिधानात् । न हि सर्वथा ततस्तदभेदविशेषे सख्या पिंड सख्येति वक्तुं शक्यम् ॥

इति प्रपंचतः सर्वभावाधिगतिहेतवः । सदादयोऽनुयोगाः स्युस्ते स्याद्वादनयात्मकाः ॥ ५९ ॥

सकल हि वस्तुसत्त्वादयोऽनुयुजाना स्याद्वादात्मका एव विकलपयतु नयात्मका एवेति न प्रमाणन-येभ्यो भिद्यते । तत्प्रभेदास्तु प्रपचत सर्वे तत्त्वार्थाधिगमहेतवोऽनुवेदितव्या ॥

सत्त्वेन निश्चिता भावा गम्यते संख्यया बुधैः । संख्यातः क्षेत्रतो ज्ञेयाः स्पर्शनेन च कालतः६०
तथांतराच्च भावेभ्यो ज्ञेय तेल्पबहुत्वतः । क्रमादिति तथैतेषा निर्देशो व्यवतिष्ठते ॥ ६१ ॥
प्रश्नक्रमवशाद्वापि विनेयानामसंशयम् । नोपालभमवाप्नोति प्रत्युत्तरवचःक्रमः ॥ ६२ ॥

ततो युक्त एव सूत्रे सदादिपाठक्रम शब्दार्थन्यायाविरोधात् ।

सामान्येनाधिगम्यते विशेषेण च ते यथा । जीवादयस्तथा ज्ञेया व्यासेनान्यत्र कीर्तिताः६३

जीवस्तत्र ससारी मुक्तश्च, ससारी स्थावरश्च त्रसश्च, स्थावर पृथिवीकायिकादिरेकेंद्रिय सूक्ष्मो बादरश्च, सूक्ष्म पर्याप्तकोपर्याप्तकश्च, तथा बादरोपि, त्रस पुनर्द्वीन्द्रियादि पर्याप्तकोऽपर्याप्तकश्चेति

सामान्येन विशेषेण च यथा सत्त्वेनाधिगम्यते सत्यादिभिश्च तथा संक्षेपेणाजीवादयोपीहैव । व्यासे तु गत्यादिमार्गणासु सामान्यतो विशेषतश्च जीववदजीवादयोऽन्यत्र कीर्तिता विज्ञातव्याः ॥

इत्युद्दिष्टौ त्र्यात्मके मुक्तिमार्गे सम्यग्दृष्टेर्लक्षणोत्पत्तिहेतून् ।
तत्त्वन्यासौ गोचरस्याधिगंतुं हेतुर्नानानीतिकश्चानुयोगः ॥ १ ॥

इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

किमर्थमिदं सूत्रमाहेत्युच्यते,—

अथ स्वभेदनिष्ठस्य ज्ञानस्येह प्रसिद्धये । प्राह प्रवादिमिथ्याभिनिवेशविनिवृत्तये ॥ १ ॥

न हि ज्ञानमन्वयमेवेति मिथ्याभिनिवेशः कस्यचिन्निवर्तयितुं शक्यो विना मत्यादिभेदनिष्ठसम्यग्ज्ञान निर्णयात् तदन्यमिथ्याभिनिवेशवत् । न चैतस्मात्सूत्रादृते तन्निर्णय इति सूक्तमिदं सपश्यामः ॥

किं पुनरिह लक्षणीयमित्युच्यते,—

ज्ञानं संलक्षितं तावदादिसूत्रे निरुक्तितः । मत्यादीन्यत्र तद्भेदाल्लक्षणीयानि तत्त्वतः ॥ २ ॥

न हि सम्यग्ज्ञानमत्र लक्षणीयं तस्यादिसूत्रे ज्ञानशब्दनिरुक्त्यैवाव्यभिचारिण्या लक्षितत्वात् तद्भेद-मास्थाय मत्यादीनि तु लक्ष्यंते तन्निरुक्तिसामर्थ्यादिति बुध्यामहे । कथं?

मत्यावरणविच्छेदविशेषान्मन्यते यथा । मननं मन्यते यावत्स्वार्थे मतिरसौ मता ॥ ३ ॥
श्रुतावरणविश्लेषविशेषाच्छ्रवणं श्रुतम् । शृणोति स्वार्थमिति वा श्रूयतेस्मेति चागमः ॥ ४ ॥
अवध्यावृतिविध्वंसविशेषादवधीयते । येन स्वार्थोवधानं वा सोवधिर्नियतः स्थितिः ॥ ५ ॥
यन्मनःपर्ययावारपरिक्षयविशेषतः । (?)मनः पर्येति योपि वा ॥ ६ ॥
स मनःपर्ययो ज्ञेयो मनोन्त्रार्था मनोगताः । परेषां स्वमनो वापि तदालंबनमात्रकम् ॥ ७ ॥
क्षायोपशमिकज्ञानासहायं केवलं मतम् । यदर्थमर्थिनो मार्गं केवते वा तदिष्यते ॥ ८ ॥
मत्यादीनां निरुक्त्यैव लक्षणं सूचितं पृथक् । तत्प्रकाशकसूत्राणामभावादुत्तरत्र हि ॥ ९ ॥
यथादिसूत्रे ज्ञानस्य चारित्रस्य च लक्षणम् । निरुक्तेर्व्यभिचारे हि लक्षणांतरसूचनम् ॥ १० ॥

न मत्यादीनां निरुक्तिस्तल्लक्षणं व्यभिचरति ज्ञानादिवत् न च तदव्यभिचारेपि तल्लक्षणप्रणयनं युक्त-मतिप्रसंगात् सूत्रातिविस्तरप्रसक्तिरिति संक्षेपतः सकललक्षणप्रकाशनावहितमनाः सूत्रकारो न निरुक्ति-लभ्ये लक्षणे यत्नांतरमकरोत् ॥

स्वतत्त्वाल्पाक्षरत्वाभ्यां विषयाल्पत्वतोपि च । मतेरादौ वचो युक्तं श्रुतात्तस्य तदुत्तरम् ॥ ११ ॥
मतिसंपूर्वतः साहचर्यात् मत्या कथंचन । प्रत्यक्षत्रितयस्यादाववधिः प्रतिपाद्यते ॥ १२ ॥
सर्वस्तोकविशुद्धित्वात्तुच्छत्वाच्चावधिध्वनेः । ततः परं पुनर्वाच्यं मनःपर्ययवेदनम् ॥ १३ ॥
विशुद्धतरतायोगात्तस्य सर्वावधेरपि । अंते केवलमाख्यातं प्रकर्षातिशयस्थितेः ॥ १४ ॥
तस्य निर्वृत्त्यवस्थायामपि सद्भावनिश्चयात् ।

न हि सूत्रेस्मिन्मत्यादिशब्दानां पाठक्रमे यथोक्तहेतुभ्यः शब्दार्थन्यायाश्रयेभ्योऽन्येपि हेतवः किं नोक्ता इति पर्यनुयोगः श्रेयांस्तदुक्तावप्यन्ये किन्नोक्ता इति पर्यनुयोगस्यानिवृत्तेः कुतश्चित्कस्यचित्क-चित्सप्रतिपत्तौ तदर्थहेत्वंतरावचनमिति समाधानमपि समानमन्यत्र ॥

ज्ञानशब्दस्य संबंधः प्रत्येकं भुजिवन्मतः । समूहो ज्ञानमित्यस्यानिष्टार्थस्य निवृत्तये ॥ १५ ॥

मत्यादीनि ज्ञानमित्यनिष्टार्थो न शकनीयः प्रत्येक ज्ञानशब्दस्याभिसंबंधाद्भुजिवत् । न चायमयुक्तिकः, सामान्यस्य स्वविशेषव्यापित्वात् सुवर्णत्वादिवत् । यथैव सुवर्णविशेषेषु कटकादिषु सुवर्णसामान्यं प्रत्येकमभिसंबध्यते कटकं सुवर्णं कुंडलं सुवर्णमिति । तथा मतिर्ज्ञानं श्रुतं ज्ञानं अवधिर्ज्ञानं मनःपर्ययो ज्ञानं केवलं ज्ञानमित्यपि विशेषाभावात् सामान्यबहुत्वमेव स्यादिति चेत्, कथंचिन्नानिष्टं सर्वथा सामान्यैकत्वेऽनेकत्वस्याश्रये सकृद्वृत्तिविरोधादेकपरमाणुवत् । क्रमशस्तत्र तद्वृत्तौ सामान्याभावप्रसंगात् सकृदनेकाश्रयवर्तिनः सामान्यस्योपगमात् । न चैकस्य सामान्यस्य कथंचिद्बहुत्वमुपपत्तिविरुद्धं बहुव्यक्तितादात्म्यात् । यमात्मानं पुरोधाय तस्य व्यक्तिस्तादात्म्यं यं च तादात्म्यं तौ चेद्भिन्नौ भेद एव, नो चेदभेद एवेत्यपि ब्रुवाणो अनभिज्ञ एव । यमात्मानमाश्रित्य भेदः संव्यवह्रियते स एव हि भेदो नान्यः, यं चात्मानमवलंव्याभेदव्यवहारः स एवाभेद इति तत्प्रतिपत्तौ कथंचिद्भेदाभेदौ प्रतिपन्नावेव तदप्रतिपत्तौ किमाश्रयोऽयमुपालंभः स्यात् प्रतिपत्तिविषयः । पराभ्युपगमाश्रय इति चेत् स यदि तवात्रासिद्धः कथमाश्रयितव्यः । अथ सिद्धः कथमुपालंभो विवादाभावात् । अथ परस्य वचनादभ्युपगमः सिद्धः स तु सम्यग्मिथ्या चेति विवादसद्भावादुपालंभः श्रेयान् दोषदर्शनात् । गुणदर्शनात् क्वचित्समाधानवदिति चेत्, कस्य पुनर्दोषस्यात्र दर्शनं ? अनवस्थानस्येति चेन्न, तस्य परिहृतत्वात् । विरोधस्येति चेन्न, प्रतीतौ सत्यां विरोधस्यानवतारात् । संशयस्येति चेन्न, चलनाभावात् । वैयधिकरण्यापि न दर्शनं सामान्यविशेषात्मनोनेकाधिकरणतयावसायात् । संकरव्यतिकरयोरपि न तत्र दर्शनं तद्व्यतिरेकेणैव प्रतीतेः । मिथ्याप्रतीतिरियमिति चेन्न, सकलबाधकाभावात् । विशेषमात्रस्य सामान्यमात्रस्य वा परिच्छेदकप्रत्ययः बाधकमिति चेन्न, तस्य जातुचिदपरिच्छेदित्वात् सर्वजात्यंतरस्य सामान्यविशेषात्मनो वस्तुनस्तत्र प्रतिभासनात् । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनि विकल्पे तथा प्रतिभासनं न प्रत्यक्षे निर्विकल्पात्मनीति चेन्न, तस्यासिद्धत्वात् सर्वथा निर्विकल्पस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । अनुमानं बाधकमिति चेन्न, तस्य निर्विशेषमात्रग्राहिणो भावात् सामान्यमात्रग्राहिवत् । सामान्यविशेषात्मन एव जात्यंतरस्यानुमानेन व्यवस्थितेः । यथा हि । सामान्यविशेषात्मकमखिलं वस्तु, वस्त्वन्यथानुपपत्तेः । वस्तुत्वं हि तावदर्थक्रियाव्याप्तं सा च क्रमयौगपद्याभ्यां, ते च स्थितिपूर्वापरभावत्यागोपादानाभ्यां, ते च सामान्यविशेषात्मकत्वेन सामान्यात्मनोपाये स्थित्यसंभवात् विशेषात्मनोसंभवे पूर्वापरस्वभावत्यागोपादानस्यानुपपत्तेः । तदभावे क्रमयौगपद्ययोगादनयोरर्थक्रियानवस्थितेः न कस्यचित्सामान्यैकांतस्य विशेषैकांतस्य वा वस्तुत्वं नाम खरविषाणवत् । न हि सामान्यं विशेषनिरपेक्षं काचिदप्यर्थक्रियां संपादयति, नापि विशेषः सामान्यनिरपेक्षः, सुवर्णसामान्यस्य कटकादिविशेषाश्रयस्यैवार्थक्रियायामुपयुज्यमानत्वात् कटकादिविशेष्यस्य च सुवर्णसामान्यानुगतस्यैवेति सकलाविकलजनसाक्षिकमवसीयते । तद्वदिह ज्ञानसामान्यस्य मत्यादिविशेषाक्रांतस्य स्वार्थक्रियायामुपयोगो मत्यादिविशेषस्य च ज्ञानसामान्यान्वितस्येति युक्ता ज्ञानस्य मत्यादिषु प्रत्येकं परिसमाप्तिः । ततश्च मत्यादिसमूहो ज्ञानमित्यनिष्टोर्थो निवर्तितः स्यात् । कुतोयमर्थोनिष्टः ? केवलस्य मत्यादिक्षयोपशमिकज्ञानचतुष्टयासंपृक्तस्य ज्ञानत्वविरोधात् । मत्यादीनां चैकशः सोपयोगानामुक्तज्ञानांतरासंपृक्तानां ज्ञानत्वव्याघातात् तस्य प्रतीतिविरोधाच्चेति निश्चीयते । किं मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलान्येव ज्ञानमिति पूर्वावधारणं द्रष्टव्यं तानि ज्ञानमेवेति परावधारणं वा तदुभयमविरोधादित्याह,—

मत्यादीन्येव संज्ञानमिति पूर्वावधारणात् । मत्यज्ञानादिषु ध्वस्तसम्यग्ज्ञानत्वमूह्यते ॥ १६ ॥

संज्ञानमेव तानीति परस्मादवधारणात् । तेषामज्ञानतापास्ता मिथ्यात्वोदयसंस्तुता ॥ १७ ॥

न ह्यत्र पूर्वापरावधारणयोरन्योन्य विरोधोस्त्येकतरव्यवच्छेद्यस्यान्यतरेणानपहरणात् । नापि तयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यमेकतरसाध्यव्यवच्छेद्यस्यान्यतरेणासाध्यत्वादित्यविरोध एव ॥

किं पुनरत्र मतिग्रहणात् सूत्रकारेण कृतमित्याह,—

मतिमात्रग्रहादत्र स्मृत्यादेर्ज्ञानता गतिः । तेनाक्षमतिरेवैका ज्ञानमित्यपसारितम् ॥ १८ ॥
सानुमा सोपमाना च सार्थापत्त्यादिकेत्यपि । संवादकत्वतस्तस्याः संज्ञानत्वाविरोधतः ॥१९॥

अक्षमतिरेवैका सम्यग्ज्ञानमगौणत्वात् प्रमाणस्य नानुमानादि ततोर्थनिश्चयस्य दुर्लभत्वादिति केषांचिद्दर्शन । सानुमानसहिता सम्यग्ज्ञान स्वसामान्यलक्षणयो प्रत्यक्षपरोक्षयोरर्थयो प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवगमात् ताभ्या तत्परिच्छित्तौ प्रवृत्तौ प्राप्तौ च विसवादाभावादित्यन्येषा । सैवानुमानोपमानसहिता सम्यग्ज्ञान, उपमानाभावे तथा चात्र धूम इत्युपनयस्यानुपपत्तेरिति परेषा । सैवानुमानोपमानार्थापत्त्यभावसहितागमसहिता च सम्यग्ज्ञान तदन्यतमापायेर्थापरिसमाप्तेरितीतरेषा । तन्मतिमात्रग्रहणादपसारित । तत स्मृत्यादीना सम्यग्ज्ञानतावगमात् तथावधारणाविरोधात् । न च तासा प्रमाणत्व विरुद्ध सवादकत्वाद् । दृष्टप्रमाणाद्गृहीतग्रहणादप्रमाणत्वमितिचेन्न, इष्टप्रमाणस्याप्यप्रमाणत्वप्रसगादिति चेतयिष्यमाणत्वात् ॥

श्रुता वाचात्र किं कृतमित्याह,—

श्रुतस्याज्ञानतामिच्छंस्तद्वाचैव निराकृतः । स्वार्थेक्षमतिवत्तस्य संविदित्वेन निर्णयात् ॥ २० ॥

न हि श्रुतज्ञानमप्रमाण क्वचिद्विसवादादिति ब्रुवाण स्वस्थः प्रत्यक्षादेरप्यप्रमाणत्वापत्ते । सवादकत्वात्तस्य प्रमाणत्वे तत एव श्रुत प्रमाणमस्तु । न हि ततोर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोर्थक्रियाया विसवाद्यते प्रत्यक्षानुमानत इव श्रुतस्याप्रमाणतामिच्छन्नेव श्रुतवचनेन निराकृतो द्रष्टव्य ॥

अत्रावध्यादिवचनात् किं कृतमित्याह,—

जिघ्रत्यतीद्रियज्ञानमवध्यादिवचोबलात् । प्रत्याख्यातसुनिर्णीतबाधकत्वेन तद्गतेः ॥ २१ ॥
सिद्धे हि केवलज्ञाने सर्वार्थेषु स्फुटात्मनि । कात्स्र्न्येन रूपिषु ज्ञानेष्ववधिः केन बाध्यते ॥२२
परिचित्तागतेष्वर्थेष्वेवं संभाव्यते न किम् । मनःपर्ययविज्ञानं कस्यचित्प्रस्फुटाकृतिः ॥२३॥
स्वल्पज्ञानं समारभ्य प्रकृष्टज्ञानमंतिमम् । कृत्वा तन्मध्यतो ज्ञानतारतम्यं न हन्यते ॥ २४ ॥

न ह्येव सभाव्यमानमपि युक्त्यागमाभ्यामवध्यादिज्ञानत्रयमतीद्रिय प्रत्यक्षेण बाध्यते तस्य तदविषयत्वात्त्व । नाप्यनुमाने, नार्थापत्त्यादिभिर्वा तत एवेत्यविरोध सिद्ध ॥

कश्चिदाह, मतिश्रुतयोरेकत्व साहचर्यादेकत्रावस्थानादविशेषाचेति तद्विरुद्ध साधन तावदाह,—

न मतिश्रुतयोरैक्यं साहचर्यात्सहस्थितेः । विशेषाभावतो नापि ततो नानात्वसिद्धितः ॥२५॥

साहचर्यादिसाधन कथचिन्नानात्वेन व्याप्त सर्वथैकत्वे तदनुपपत्तेरिति तदेव साधयेन्मतिश्रुतयोर्न पुन सर्वथैकत्व तयो. कथचिदेकत्वस्य साध्यत्वे सिद्धसाध्यतानेनैवोक्ता ॥

साहचर्यमसिद्धं च सर्वदा तत्सहस्थितिः । नैतयोरविशेषश्च पर्यायार्थनयार्पणात् ॥ २६ ॥

सामान्यार्पणाया हि मतिश्रुतयो साहचर्यादयो न विशेषार्पणाया पौर्वापर्यादिसिद्धे । कार्यकारणभावादेकत्वमनयोरेव स्यादितिचेत् न, ततोपि कथचिद्भेदसिद्धेस्तदाह,—

कार्यकारणभावात्स्यात्तयोरेकत्वमित्यपि । विरुद्धं साधनं तस्य कथंचिद्भेदसाधनात् ॥ २७ ॥

न ह्युपादानोपादेयभाव कथचिद्भेदमतरेण मतिश्रुतपर्याययोर्घटते यतोस्य विरुद्धसाधनत्व न भवेत् कथचिदेकत्वस्य साधने तु न किंचिदनिष्टम् ॥

गोचराभेदतश्चेन्न सर्वथा तदसिद्धितः । श्रुतस्यासर्वपर्यायद्रव्यग्राहित्ववाच्यपि ॥ २८ ॥

केवलज्ञानवत्सर्वतत्त्वार्थग्राहितास्थितेः । मतेस्तथात्वशून्यत्वादन्यथा स्वमतक्षतेः ॥ २९ ॥

"मतिश्रुतयोर्निबधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु" इति वचनाद्गोचराभेदस्ततस्तयोरेकत्वमिति न प्रतिपत्तव्य सर्वथा तदसिद्धे । श्रुतस्यासर्वपर्यायद्रव्यग्राहित्ववचनेपि केवलज्ञानवत्सर्वतत्त्वार्थग्राहित्ववचनात् । "स्याद्वाद-केवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने" इति तद्व्याख्यानात् । न मतिस्तस्यार्थित्वात्मिकाया स्वार्थानुमानात्मिकायाश्च तथाभावरहितत्वात् । न हि यथा श्रुतमनतव्यजनपर्यायसमाक्रातानि सर्वद्रव्याणि गृह्णाति तथाभावरहितत्वात् । स्वमतसिद्धातेऽस्या वर्णसस्थानादिस्तोकपर्यायविशिष्टद्रव्य विषयतया प्रतीते । स्वमतविरोधोपि तस्यान्यथैवावतारात् तयोरसर्वपर्यायद्रव्यविषयत्वमात्रमेव हि स्वसिद्धाते प्रसिद्ध न पुनरनतव्यजनपर्यायाशेषद्रव्यविषयत्वमिति तद्व्याख्यानमप्यविरुद्धमेव बाधकाभावादिति न विषया-भेदस्तदेकत्वस्य साधक ॥

इंद्रियानिंद्रियायत्तवृत्तित्वमपि साधनम् । न साधीयोप्रसिद्धत्वाच्छ्रुतस्याक्षानपेक्षणात् ॥ ३० ॥

मतिश्रुतयोरेकत्वमिंद्रियानिंद्रियायत्तवृत्तित्वादित्यपि न श्रेय साधनमसिद्धत्वात् साक्षादक्षानपेक्ष-त्वाच्छ्रुतस्य, परपरया तु तस्याक्षानपेक्षत्व भेदभावनमेव साक्षादक्षापेक्षयोर्विरुद्धधर्माध्याससिद्धे ॥

नानिंद्रियनिमित्तत्वादीहनश्रुतयोरिह । तादात्म्यं नहुवेदित्वाच्छ्रुतस्येहाव्यपेक्षया ॥ ३१ ॥

अवग्रहग्रहीतस्य वस्तुनो भेदमीहते । व्यक्तमीहा श्रुत त्वर्थान् परोक्षान् विविधानपि ॥ ३२ ॥

न हि यादृशमनिंद्रियनिमित्तत्वमीहायास्तादृश श्रुतस्यापि । तन्निमित्तत्वमात्र तु न तयोस्तादात्म्यगम-कमविनाभावाभावात् सत्त्वादिवत् । केचिदाहुर्मतिश्रुतयोरेकत्व श्रवणनिमित्तत्वादिति, तेपि न युक्ति-वादिन । श्रुतस्य साक्षाच्छ्रवणनिमित्तत्वासिद्धे तस्यानिंद्रियवत्त्वाद्दृष्टार्थसजातीयविजातीयनानार्थपरा-मर्शनस्वभावतया प्रसिद्धत्वात् । श्रुतावधारणाद्वे तु श्रुत व्याचक्षते न ते तस्य श्रोत्रमतेर्भेद प्रख्यापयितु-मीशते । श्रुतावधारणाच्छ्रुतमित्याचक्षाणा शब्द श्रुत्वा तस्यैवावधारण श्रुत सप्रतिपन्नास्तदर्थस्यावधारण तदिति प्रष्टव्या । प्रथमकल्पनाया श्रुतस्य श्रवणमतेरभेदप्रसगोऽशक्यप्रतिषेध, द्वितीयकल्पनाया तु श्रोत्रमतिपूर्वमेव श्रुत स्यान्नेंद्रियातरमतिपूर्व ॥ तथाहि—

शब्दं श्रुत्वा तदर्थानामवधारणमिष्यते । यैः श्रुतं तैर्न लभ्येत नेत्रादिमतिजं श्रुतम् ॥ ३३ ॥

यदि पुना रूपादीनुपलभ्य तदविनाभाविनामर्थानामवधारण श्रुतमित्यपीष्यते श्रुत्वावधारणात् श्रुत-मित्यस्य दृष्ट्वावधारणात् श्रुतमित्याद्युपलक्षणत्वादिति मत तदा न विरोध प्रतिपत्तिगौरव न स्यात् । न चैवमपि मते श्रुतस्याभेद सिध्येत् तल्लक्षणभेदाच्चेत्युपसहर्तव्यम् ॥

तस्मान्मतिः श्रुताद्भिन्ना भिन्नलक्षणयोगतः । अवध्यादिवदर्थादिभेदाच्चेति सुनिश्चितम् ॥ ३४ ॥

यथैव ह्यवधिमन पर्ययकेवलाना परस्पर मते स्वलक्षणभेदोर्थभेद कारणादिभेदश्च सिद्धस्तथा श्रुतस्या-पीति युक्त तस्य मतेर्नानात्वमवध्यादिवत् । तत सूक्त मत्यादिज्ञानपचकम् ॥

सर्वज्ञानमनध्यक्षं प्रत्यक्षोर्थः परिस्फुट । इति केचिदनात्मज्ञाः प्रमाणव्याहत विदुः ॥ ३५ ॥

परोक्षा नो बुद्धि प्रत्यक्षोर्थ स हि बहिर्देशसबध प्रत्यक्षमनुभूयत इति केचित् सप्रतिपन्नास्तेप्य-नात्मज्ञा प्रमाणव्याहताभिधायित्वात् ॥

प्रत्यक्षमात्मनि ज्ञानमपरत्रानुमानिकम् । प्रत्यात्मवेद्यमाहंति तत्परोक्षत्वकल्पनाम् ॥ ३६ ॥

साक्षात्प्रतिभासमान हि प्रत्यक्ष स्वस्मिन् विज्ञानमनुमेयमपरत्र व्याहारादेरिति प्रत्यात्मवेद्य सर्वस्य ज्ञानपरोक्षत्वंकल्पनामाहन्त्येव ॥ किंच—

विज्ञानस्य परोक्षत्वे प्रत्यक्षोर्थः स्वतः कथम् । सर्वदा सर्वथा सर्वः सर्वस्य न तथा भवेत् ३७

ग्राहकपरोक्षत्वेपि सर्वदा सर्वथा सर्वस्य पुस. कस्यचिदेव स्वत प्रत्यक्षोर्थ कश्चित्कदाचित्कथंचिदिति व्याहततरां ॥

ततः परं च विज्ञानं किमर्थमुपकल्प्यते । कादाचित्कत्वसिद्ध्यर्थमर्थज्ञप्तेर्न सा परा ॥ ३८ ॥
विज्ञानादित्यनध्यक्षात् कुतो विज्ञायते परैः । लिंगाच्चेत्तत्परिच्छित्तिरपि लिंगांतरादिति ॥३९
क्वावस्थानमनेनैवं तत्रार्थापत्तिराहता । अविज्ञातस्य सर्वस्य ज्ञापकत्वविरोधतः ॥ ४० ॥

स्वत प्रत्यक्षादर्थात्परं विज्ञान किमर्थं चोपकल्पित इति च वक्तव्यं परैः कादाचित्कत्वसिद्ध्यर्थमर्थज्ञप्तेरिति चेत्, उच्यते । न सा पूर्वा विज्ञानात् ततो नाध्यक्षा सती कुतो विज्ञातव्या? लिंगाच्चेत्तत्परिच्छित्तिरपि लिंगांतरादेव इत्येतदुपस्थापनविरोधाविशेषात् । अर्थापत्त्यंतरात्तस्य ज्ञानेनवस्थानात् । एतेनोपमानादेस्तद्विज्ञानेप्यनवस्थानमुक्त साद्दश्यादेरज्ञातस्योपमानाद्युपजनकत्वासंभवात् ज्ञानेप्युपमानांतरादिपरिकल्पनस्यावश्यं भावित्वात् । तदेव प्रमाणविरुद्धं संविदंतोऽनात्मज्ञा एव ॥

ज्ञाताहं बहिरर्थस्य सुखादेश्चेति निर्णयात् । स्वसंवेद्यत्वतः पुंसो न दोष इति चेन्मतम् ॥४१॥
स्वसंवेद्यांतरादन्यद्विज्ञानं किं करिष्यते । करणेन विना कर्तुः कर्मणि व्यापृतिर्न चेत् ॥४२॥
स्वसंवित्तिक्रिया न स्यात् स्वतः पुंसोर्थवित्तिवत् । यदि स्वात्मा स्वसंवित्तावात्मनः करणं मतम् ४३
स्वार्थवित्तौ तदेवास्तु ततो ज्ञानं स एव नः ।

न सर्वथा प्रतिभासरहितत्वात् परोक्ष ज्ञान करणत्वेन प्रतिभासनात् । केवल कर्मत्वेनाप्रतिभासमानत्वात् परोक्ष तदुच्यत इति कश्चित् त प्रत्युच्यते,—

कर्मत्वेनापरिच्छित्तिरप्रत्यक्षं यदीष्यते । ज्ञानं तदा परो न स्यादध्यक्षस्तत एव ते ॥ ४४ ॥

यदि पुनरात्मा कर्तृत्वेनेव कर्मत्वेनापि प्रतिभासता विरोधाभावादेव । तत प्रत्यक्षमस्तु अर्थो अनशत्वान्न ज्ञान करण कर्म च विरोधादित्याकूत, तत एवात्मा कर्ता कर्म च मा भूदित्यप्रत्यक्ष एव स्यात् ॥

तथास्त्विति मतं ध्वस्तप्रायं न पुनरस्य ते । स्वविज्ञानं ततोध्यक्षमात्मवदवतिष्ठते ॥ ४५ ॥

अप्रत्यक्ष पुरुष इति मत प्रायेणोपयोगात्मकालप्रकरणे निरस्तमिति नेह पुनर्निरस्यते । तत प्रत्यक्ष एव कथंचिदात्माभ्युपगतव्य । तद्विज्ञान प्रत्यक्षमिति व्यवस्था श्रेयसी प्रतीत्यनतिक्रमात् ॥

प्रत्यक्षं स्वफलज्ञानं करणं ज्ञानमन्यथा । इति प्राभाकरी दृष्टिः स्वेष्टव्याघातकारिणी ॥ ४६॥
कर्मत्वेन परिच्छित्तेरभावो ह्यात्मनो यथा । फलज्ञानस्य तद्वच्चेत्कुतस्तस्य समक्षता ॥ ४७ ॥
तत्कर्मत्वपरिच्छित्तौ फलज्ञानांतर भवेत् । तत्राप्येवमतो न स्यादवस्थानं क्वचित्सदा ॥ ४८॥
फलत्वेन फलज्ञाने प्रतीते चेत्समक्षता । करणत्वेन तद्ज्ञाने कर्तृत्वेनात्मनीष्यताम् ॥ ४९ ॥
तथा च न परोक्षत्वमात्मनो न परोक्षता । करणात्मनि विज्ञाने फलज्ञानत्ववेदिनः ॥ ५० ॥

साक्षात्करणज्ञानस्य करणत्वेनात्मनि स्वकर्तृत्वेन प्रतीतावपि न प्रत्यक्षता, फलज्ञानस्य फलत्वेन

प्रतीतौ प्रत्यक्षमिति मत व्याहत । तस स्वरूपेण सष्टप्रतिभासमानत्वात् करणज्ञानमात्मा वा प्रत्यक्ष स्वाद्यादिना सिद्ध फलज्ञानवत् ॥

ज्ञान ज्ञानांतराद्वेद्य स्वात्मज्ञप्तिविरोधतः । प्रमेयत्वाद्यथा कुंभ इत्यप्यश्लीलभाषितम् ॥ ५१ ॥
ज्ञानांतर यदा ज्ञानादन्यसाचेन विद्यते । तदानवस्थितिप्राप्तेरन्यथा ह्यविनिश्चयात् ॥ ५२ ॥
अर्थज्ञानस्य विज्ञानं नाज्ञातमवबोधकम् । ज्ञापकत्वाद्यथा लिंगं लिंगिनो नान्यथा स्थितिः ५३

न ह्यर्थज्ञानस्य विज्ञान परिच्छेदक कारक येनाज्ञातमपि ज्ञानांतरेण तस्य ज्ञापक स्यात् अनवस्थाः परिहारादिति चिंतितप्रायम् ॥

प्रधानपरिणामत्वात् सर्व ज्ञानमचेतनम् । सुखक्ष्मादिवदित्येकप्रतीतेरपलापिनः ॥ ५४ ॥
चेतनात्मतया वित्तेरात्मवत्सर्वदा धियः । प्रधानपरिणामत्वासिद्धेश्चेति निरूपणात् ॥ ५५ ॥
तत्त्वार्थव्यवसायात्मज्ञानं चेतनमंजसा । सम्यगित्यधिकाराच्च संमत्यादिकभेदभृत् ॥ ५६ ॥

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

कुत पुनरिदमभिधीयते,—

स्वरूपसंख्ययोः केचित्प्रमाणस्य विवादिनः । तत्प्रत्याह समासेन विदधत्तद्विनिश्चयम् ॥ १ ॥
तदेव ज्ञानमास्थेय प्रमाणं नेंद्रियादिकम् । प्रमाणे एव तद् ज्ञानं चैकत्र्यादिप्रमाणवित् ॥ २॥

प्रमाण हि सख्यावन्निर्दिष्टमत्र तत्त्वसख्यावद्विवचनान्त प्रयोगात् । तत्र तदेव मत्यादिपचभेद सम्यग्ज्ञान प्रमाणमित्येक वाक्यमिंद्रियाद्यचेतनव्यवच्छेदेन प्रमाणस्वरूपनिरूपणपर । तन्मत्यादिज्ञान पचविध प्रमाणे एवेति द्वितीयमेकत्र्यादिसख्यातरव्यवच्छेदेन सख्याविशेषव्यवस्थापनप्रधानमित्यत. सूत्रात्प्रमाणस्य स्वरूपसख्याविवादनिराकरणपुर.सरनिश्चयविधानात् इदमभिधीयत एव ॥

ननु प्रमीयते येन प्रमाणं तदितीरणम् । प्रमाणलक्षणस्य स्यादिंद्रियादेः प्रमाणता ॥ ३ ॥
तत्साधकतमत्वस्याविशेषाच्चावता स्थितिः । प्रामाण्यस्यान्यथा ज्ञानं प्रमाण सकलं न किम् ४

इन्द्रियादिप्रमाणमिति साधकतमत्वात्सुप्रतीतौ विशेषेण ज्ञानवत् यत्पुनरप्रमाण तन्न साधकतम यथा प्रमेयमचेतन चेतन वा शशधरद्वयविज्ञानमिति प्रमाणत्वेन साधकतमत्व व्याप्त न पुनर्ज्ञानत्वमज्ञानत्व वा तयो सद्भावेपि प्रमाणत्वानिश्चयादिति कश्चित् ॥

तत्रेदं चिंत्यते तावदिंद्रिय किमु भौतिकम् । चेतनं वा प्रमेयस्य परिच्छित्तौ प्रवर्तते ॥ ५ ॥
न तावद्भौतिक तस्याचेतनत्वाद् घटादिवत् । मृतद्रव्येंद्रियस्यापि तत्र वृत्तिप्रसंगतः ॥ ६ ॥
प्रमात्राधिष्ठित तच्चेत्तत्र वर्तेत नान्यथा । कि न स्वापाद्यवस्थाया तदधिष्ठानसिद्धितः ॥ ७ ॥
आत्मा प्रयत्नवांस्तस्याधिष्ठानान्नाप्रयत्नकः । स्वापादाविति चेत्कोय प्रयत्नो नाम देहिनः ॥८॥
प्रमेये प्रमितानामिमुख्यं चैतदचेतनम् । यत्किंचित्कर तत्र पटवत् किमपेक्षते ॥ ९ ॥
चेतन चैतदेवास्तु भावेंद्रियमबाधितम् । यत्साधकतम वित्तौ प्रमाणं स्वार्थयोरिह ॥ १० ॥
एतेनैवोत्तरः पक्षः चिंतितः सप्रतीयते । ततो नाचेतनं किंचित्प्रमाणमिति संस्थितम् ॥११॥

प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति करणसाधनत्वविवक्षाया साधकतम प्रमाणमित्यभिमतमेव अन्यथा तस्य करणत्वायोगात् । केवलमर्थप्रमितौ साधकतमत्वमेवाचेतनस्य कस्यचिन्न सभावयाम इति भावेंद्रिय चेतनात्मक साधकतमत्वात् प्रमाणमुपगच्छाम । न चैवमागमविरोध प्रसज्यते, "लब्ध्युपयोगौ भावेंद्रिय" इति वचनात् उपयोगस्यार्थग्रहणस्य प्रमाणत्वोपपत्ते ॥

अर्थग्रहणयोग्यत्वमात्मनश्चेतनात्मकम् । सन्निकर्षः प्रमाणं नः कथंचित्केन वार्यते ॥ १२ ॥
तथापरिणतो ह्यात्मा प्रमिणोति स्वयं स्वभुः । यदा तदापि युज्येत प्रमाणं कर्तृसाधनम् ॥१३

सनिकर्ष प्रमाणमित्येतदपि न स्याद्वादिना वार्यते कथचित्तस्य प्रमाणत्वोपगमे विरोधाभावात् । पुसोऽर्थग्रहणयोग्यत्व सन्निकर्षो न पुन सयोगादिरिष्ट । न ह्यर्थग्रहणयोग्यतापरिणतस्यात्मन प्रमाणत्वे कश्चिद्विरोध, कर्तृसाधनस्य प्रमाणस्य तथैव च घटनात् । प्रमात्रात्मक च स एव प्रमाणमिति चेत्, प्रमातृप्रमाणयो कथचित्तादात्म्यात् ॥

प्रमाता भिन्न एवात्मप्रमाणाद्यस्य दर्शने । तस्यान्योत्मा प्रमाता स्यात् किन्न भेदाविशेषतः॥१४॥
प्रमाण यत्र संनद्धं स प्रमातेति चेन्न किम् । कायः संनद्धसद्भावात्तस्य तेन कथंचन ॥ १५॥
प्रमाणफलसंबंधो प्रमातेतेन दूषितः । संयुक्तसमवायस्य सिद्धेः प्रमितिकाययोः ॥ १६ ॥
ज्ञानात्मकप्रमाणेन प्रमित्या चात्मनः परः । समवायो न युज्येत तादात्म्यपरिणामतः॥१७॥
ततो नात्यंतिको भेदः प्रमातुः स्वप्रमाणतः । स्वासंनिर्णीतरूपायाः प्रमितेश्च फलात्मनः १८
तथा च युक्तिमत्प्रोक्तं प्रमाणं भावसाधनम् । सतोपि शक्तिभेदस्य पर्यायार्थादनाश्रयात्॥१९॥

सर्वथा प्रमातु प्रमितिप्रमाणाभ्यामभेदादेव तद्विभाग कल्पित स्यान्न पुनर्वास्तव इति न मतव्य, कथचिद्भेदोपगमात् । सर्वथा तस्य ताभ्या भेदादुपचरित प्रमातु प्रमितिप्रमाणत्व न तात्त्विकमित्यपि न मतव्य कथचित्तदभेदस्यापीष्टे । तथाहि,—

स्यात्प्रमाता प्रमाणं स्यात्प्रमितिः स्वप्रमेयवत् । एकांताभेदभेदौ तु प्रमात्रादिगतौ क्व नः २०
एकस्यानेकरूपत्वे विरोधोपि न युज्यते । मेचकज्ञानवत्प्रायश्चिंतितं चैतदंजसा ॥ २१ ॥

यथैव हि मेचकज्ञानस्यैकस्यानेकरूपमविरुद्धबाधितप्रतीत्या रूढत्वात् तथात्मनोपि तदविशेषात् । न ह्ययमात्मार्थग्रहणयोग्यतापरिणत सन्निकर्षाख्य प्रतिपद्यमानोप्रबाधप्रतीत्यारूढो न भवति येन कथचित्प्रमाण न स्यात् । नाप्ययमव्यापृतावस्थोऽर्थग्रहणव्यापारांतरस्वार्थविदात्मको न प्रतिभाति येन कथचित्प्रमितिर्न भवेत् । न चाय प्रमितिप्रमाणाभ्या कथचिदर्थांतरभूत स्वतत्रो न चकास्ति येन प्रमाता न स्यात् ॥

संयोगादि पुनर्येन सन्निकर्षोऽभिधीयते । तत्साधकतमत्वस्य भावात्तस्याप्रमाणता ॥ २२ ॥
सतींद्रियार्थयोस्तावत्संयोगेनोपजायते । स्वार्थप्रमितिरेकांतव्यभिचारस्य दर्शनात् ॥ २३ ॥
क्षितिद्रव्येण संयोगो नयनादेर्यथैव हि । तस्य व्योमादिनाप्यस्ति न च तज्ज्ञानकारणम् ॥२४
संयुक्तसमवायश्च शब्देन सह चक्षुषः । शब्दज्ञानमकुर्वाणो रूपचिच्चक्षुरेव किम् ॥ २५ ॥
संयुक्तसमवेतार्थसमवायोप्यभावयन् । शब्दत्वस्य न नेत्रेण बुद्धिं रूपत्ववित्करः ॥ २६ ॥
श्रोत्रस्याद्येन शब्देन समवायश्च तद्विदम् । अकुर्वन्न त्वशब्दस्य ज्ञानं कुर्यात्कथं तु वः ॥२७॥
तस्यैवादिमशब्देषु शब्दत्वेन समं भवेत् । समवेतसमवायं सद्विज्ञानमनादिवत् ॥ २८ ॥
अत्यशब्देषु शब्दत्वे ज्ञानमेकाततः कथम् । विदधीत विशेषस्याभावे यौगस्य दर्शने ॥ २९ ॥
तथागतस्य संयुक्तविशेषणतया दृशा । ज्ञानेनाधीयमानेपि समवायादिवित्कुतः ॥ ३० ॥
योग्यता काचिदासाद्य सयोगादिरय यदि । क्षित्यादिवित्तदेव स्याचदा नैवास्तु संमता ॥३१
स्वात्मा स्वावृतिविच्छेदविशेषसहितः क्वचित् । संविदं जनयन्निष्टः प्रमाणमविगानतः ॥३२॥
शक्तिरिंद्रियमित्येतदनेनैव निरूपितं । योग्यताव्यतिरेकेण सर्वथा तदसभवात् ॥ ३३ ॥

सन्निकर्षस्य योग्यतांस्यस्य प्रमितौ साधकतमस्य प्रमाणव्यपदेश्य प्रतिपाद्यमानस्य स्वावरणक्षयोपशम-विशिष्टात्मरूपतानिरूपणेनैव शक्ते । इन्द्रियतयोपगतायास्मा निरूपिता बोद्धव्या तस्या योग्यतारूपत्वात् । ततो व्यतिरेकेण सर्वथाप्यसंभवात् सन्निकर्षवत् । न हि तद्व्यतिरेक सन्निकर्षे संयोगादि स्वार्थप्रमितौ साधकतम संभवति व्यभिचारात् । तत्र करणत्वात्सन्निकर्षस्य साधकतमत्व तद्वदिंद्रियशक्तिरपीतिचेत्, कुतस्तत्करणत्व ? साधकतमत्वादिति चेत् परस्पराश्रयदोष । तद्भावाभावयोस्तद्वत्तासिद्ध साधकतमत्वमित्यपि न साधीयोऽसिद्धत्वात् । स्वार्थप्रमिते सन्निकर्षादिसद्भावेप्यभावात्, तदभावेपि च भावात् सर्वविद कथ वा प्रमातुरेव साधकतमत्व न स्यात् । न हि तस्य भावाभावयो प्रमितेर्भावाभाववत्त्व नास्ति ? साधारणत्वात्मनो नास्त्येवेति चेत् संयोगादेरिंद्रियस्य च साधारणस्य सा किमस्ति ? तस्यासाधारणस्यास्त्येवेति चेत्, आत्मनोप्यसाधारणस्यास्तु । प्रमातु किमसाधारणत्वमितिचेत्, सन्निकर्षादे किम् ? विशिष्टप्रमितिहेतुत्वमेवेतिचेत्, प्रमातुरपि तदेव तस्य सततावस्थायित्वात् । सर्वप्रमितिसाधारणकारणत्वसिद्धेर्न संभवतीति चेत्, तर्हि कालांतरस्थायित्वात्संयोगादेरिंद्रियस्य च तत्साधारणकारणत्व कथ न सिद्ध्येत् ? तदसंभवनिमित्त यदा प्रमित्युत्पत्तौ व्याप्रियते तदैव सन्निकर्षादि तत्कारण नान्यदा इत्यसाधारणमिति चेत्, तर्हि यदात्मा तत्र व्याप्रियते तदैव तत्कारण नान्यदा इत्यसाधारणो हेतुरस्तु । तथा सति तस्य नित्यत्वापत्तिरिति चेत् नो दोषोय, कथंचित्तस्य नित्यत्वसिद्धे सन्निकर्षादिवत् । सर्वथा कस्यचिन्नित्यत्वेऽर्थक्रियाविरोधादित्युक्तप्राय ॥

प्रमाणं येन सारूप्यं कथ्यतेऽधिगतिः फलम् । सन्निकर्षः कुतस्तस्य न प्रमाणत्वसंमतः ॥३४॥

सारूप्य प्रमाणमस्याधिगति फल संवेदनस्यार्थरूपतामुक्तार्थेन घटयितुमशक्ते । नीलस्येद संवेदनमिति निराकारसंविद केनचित्प्रत्यासत्तिविप्रकर्षे सिद्धे सर्वार्थेन घटनप्रसक्ते सर्वैकवेदनापत्ते । सर्वैकवेदनापत्ते करणादे॰ सर्वार्थसाधारणत्वेन तत्प्रतिनियमनिमित्ततानुपपत्तेरित्यपि येनोच्यते तस्य सन्निकर्ष प्रमाणमधिगति फल तस्मादंतरेणार्थघटनासंभवात् साकारस्य समानार्थसकलवेदनसाधारणत्वात् केनचित्प्रत्यासत्तिविप्रकर्षे सिद्धे सकलसमानार्थेन घटनप्रसक्ते सर्वसमानार्थैकवेदनापत्ते , तदुत्पत्तेरिंद्रियादिना व्यभिचारान्नियामकत्वायोगात् । तदध्यवसायस्य मिथ्यात्वसमनंतरप्रत्ययेन कुतश्चित् सिते शंखे पीताकारज्ञानजनितापरपीताकारज्ञानस्य तज्जन्मादिरूपसद्भावेपि तत्र प्रमाणत्वाभावादिति कुतो न संमत । सत्यपि सन्निकर्षेर्थाधिगतेरभावान्न प्रमाणमिति चेत्,—

सन्निकर्षे यथा सत्यप्यर्थाधिगतिशून्यता । सारूप्येपि तथा सेष्टा क्षणभंगादिषु स्वयम् ॥३५॥

यथा चक्षुरादेराकाशादिभि सत्यपि संयोगादौ सन्निकर्षे तदधिगतेरभावस्तथा क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादिभिर्दानादिसंवेदनस्य सत्यपि सारूप्ये तदधिगते शून्यता स्वयमिष्टैव तदालंबनप्रत्ययत्वेपि तस्य तच्छून्यत्वतावत् । "यत्रैव जनयेदेना तत्रैवास्य प्रमाणता" इति वचनात् । ततो नाय सन्निकर्षवादिनमतिशेते ॥ किं च—

स्वसंविद्प्रमाणत्वं सारूप्येण विना यदि । किं नार्थवेदनस्येष्टं पारपर्यस्य वर्जनात् ॥ ३६ ॥
सारूप्यकल्पने तत्राप्यनवस्थोदिता न किम् । प्रमाण ज्ञानमेवास्तु ततो नान्यदिति स्थितम् ॥३७

स्वसंविद स्वरूपे प्रमाणत्व नास्त्येवान्यत्रोपचारादित्ययुक्त सर्वथा मुख्यप्रमाणाभावप्रसंगात् स्वमतविरोधात् । प्रामाण्य व्यवहारेण शास्त्र मोहनिवर्तनमिति वचनात् मुख्यप्रमाणाभावे न स्वमतविरोध सौगतस्येति चेत्, स्यादेव । यदि मुख्य प्रमाणमस्य न घटेत "अज्ञातार्थप्रकाशो वा स्वरूपाधिगते

पर" इति संवेदनाद्वैताश्रयणात् । तदपि न च । तदित्येवेति चेत् न तस्य निरस्तत्वात । किं चेद संवेदन सत्य प्रमाणमेव मृषासत्यमप्रमाण । न हि न प्रमाण नाप्यसत्य । सर्वविकल्पातीतत्वात् संवेदनमेवेति चेत सुव्यवस्थित तत्त्व । को हि सर्वथानवस्थितात्खरविषाणादस्य विशेष' । स्वय प्रकाशमानत्वमितिचेत् तद्यदि परमार्थसत् प्रमाणत्वमन्वाकर्षति । ततो द्वय संवेदन यथास्वरूपे केनचितदतत्स्वरूपमपि प्रमाण तथा हि बहिरर्थे किं न भवेत् तस्य तद्व्यभिचारिणो निराकर्तुमशक्ते । पारपर्यं च परिहृतमेव स्यात् संविदर्थयोरतराले सारूप्यस्याप्रवेशात् । यदि पुन संवेदनस्य स्वरूपसारूप्य प्रमाण सारूप्याधिगति फलमिति परिकल्प्यते तदानवस्थोदितैव । ततो ज्ञानादन्यदिंद्रियादिसारूप्य न प्रमाणमन्यत्रो पचारादिति स्थित ज्ञान प्रमाणमिति ॥

मिथ्याज्ञानं प्रमाणं न सम्यगित्यधिकारतः । यथा यत्राविसंवादस्तथा तत्र प्रमाणता ॥३८॥

यदि सम्यगेव ज्ञान प्रमाण तदा चद्रद्वयादिवेदन बावल्यादौ प्रमाण कथमुक्तमिति न चोद्य, तत्र तस्याविवादात् सम्यगेतदिति स्वयमिष्टे । कथमियमिष्टिरविरुद्धेति चेत्, सिद्धाताविरोधात्तथा प्रतीतेश्च ॥

स्वार्थे मतिश्रुतज्ञानं प्रमाणं देशतः स्थितं । अवध्यादि तु कार्त्स्न्येन केवलं सर्ववस्तुषु ॥३९॥

स्वस्मिन्नर्थे च देशतो ग्रहणयोग्यतासद्भावात् मतिश्रुतयोर्न सर्वथा प्रामाण्य, नाप्यवधिमन पर्यययो. सर्ववस्तुषु केवलस्यैव तत्र प्रामाण्यादिति सिद्धाताविरोध एव "यथा यत्राविसवादस्तथा तत्र प्रमाणता" इति वचनस्य प्रत्येय । प्रतीत्यविरोधस्तूच्यते,—

अनुपप्लुतदृष्टीनां चंद्रादिपरिवेदनम् । तत्संख्यादिषु संवादि न प्रत्यासन्नतादिषु ॥ ४० ॥
तथा ग्रहोपरागादिमात्रे श्रुतमबाधितम् । नांगुलिद्वितयादौ तन्मानभेदेऽन्यथा स्थिते ॥ ४१॥

एव हि प्रतीति सकलजनसाक्षिका सर्वथा मतिश्रुतयो स्वार्थे प्रमाणता हतीति तया तदेतत्प्रमाणमबाधम् ॥

ननूपप्लुतविज्ञानं प्रमाणं किं न देशतः । स्वप्नादाविति नानिष्टं तथैव प्रतिभासनात् ॥ ४२ ॥

स्वप्नाद्युपप्लुतविज्ञानस्य क्वचिदविसंवादिन प्रामाण्यस्येष्टौ तद्व्यवहार स्यादितिचेत्,—

प्रमाणव्यवहारस्तु भूयः संवादमाश्रितः । गंधद्रव्यादिवद्भूयो विसंवाद तदन्यथा ॥ ४३ ॥

सत्यज्ञानस्यैव प्रमाणत्वव्यवहारो युक्तिमान् भूय संवादात् । वितथज्ञानस्यैव चाप्रमाणत्वव्यवहारो भूयो विसवादात् तदाश्रितत्वात्तद्व्यवहारस्य । दृष्टो हि लोके भूयसि व्यपदेशो यथा गधादिना गधद्रव्यादेः सत्यपि स्पर्शवत्त्वादौ ।

येषामेकाततो ज्ञान प्रमाणमितरच्च न । तेषां विप्लुतविज्ञानप्रमाणेतरता कुतः ॥ ४४ ॥

अथायमेकात सर्वथा वितथज्ञानमप्रमाण सत्य तु प्रमाणमिति चेत् तदा कुतो वितथवेदनस्य स्वरूपे प्रमाणता बहिरर्थे त्वप्रमाणतेति व्यवतिष्ठेत् ॥

स्वरूपे सर्वविज्ञानप्रमाणत्वे मतक्षतिः । बहिर्विकल्पविज्ञानप्रमाणत्वे प्रमातरम् ॥ ४५ ॥

न हि सत्यज्ञानमेव स्वरूपे प्रमाण न पुनर्मिथ्याज्ञानमिति युक्त । नापि सर्वं तत्र प्रमाणमिति सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदन प्रत्यक्षमिति स्वमतक्षते सर्वं मिथ्याज्ञान विकल्पविज्ञानमेव बहिरर्थे प्रमाण स्वरूपवदित्यप्ययुक्त, प्रकृतप्रमाणात्प्रमाणातरसिद्धिप्रसगात् । 'तिमिराशुभ्रमणनौयातसंक्षोभाद्याहितविभ्र-

मस्य वेदनस्य प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षमभ्रान्तमिति विशेषणानर्थक्यं । तस्याप्यभ्रान्ततोपगमे कुतो विसंवादित्वं विकल्पज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वे कल्पनापोढं प्रत्यक्षमिति विरुध्यते तस्यानुमानत्वे प्रमाणान्तरत्वमनिवार्यमिति मिथ्याज्ञानं स्वरूपे प्रमाणं बहिरर्थे त्वप्रमाणमित्यभ्युपगन्तव्यं । तथा च सिद्धं देशतः प्रामाण्यं । तद्वद्वितथवेदनस्यापीति सर्वमनवद्यं एकत्र प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोः सिद्धिः । कथमेकमेव ज्ञानं प्रमाणं वाप्रमाणं च विरोधादिति चेत् नो, असिद्धत्वाद्विरोधस्य । तथाहि,—

न चैकत्र प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे विरोधिनी। प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे यथैकत्रापि संविदि ॥ ४६ ॥

ययोरेकसद्भावेऽन्यतरानिवृत्तिस्तयोर्न विरोधो यथा प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोरेकस्यां संविदि । तथा च प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोरेकत्र ज्ञाने ततो न विरोधः ॥

स्वसंविन्मात्रतोऽध्यक्षा यथा बुद्धिस्तथा यदि। वेद्याकारविनिर्मुक्ता तदा सर्वस्य बुद्धता ॥ ४७
तया यथा परोक्षत्वं तत्संवित्तेरतोपि चेत्। बुद्धादेरपि जायेत जाड्यं मानविवर्जितम् ॥ ४८ ॥

न हि सर्वस्य बुद्धता बुद्धादेरपि च जाड्यं सर्वथेत्यत्र प्रमाणमपरमस्ति यतः संविदाकारेणैव वेद्याकारविवेकेनापि संवेदनस्य प्रत्यक्षता युज्येत तद्वदेव वा संविदाकारेण परोक्षता तदयोगे च कथं दृष्टान्तः साध्यसाधनविकलः हेतुर्वा न सिद्धः स्यात् ॥

यैव बुद्धेः स्वयं वित्तिर्वेद्याकारविमुक्तता। संवेत्यध्यक्षतैवेष्टा तस्या किमपरोक्षता ॥ ४९ ॥

बुद्धेः स्वसंवित्तिरेव वेद्याकारविमुक्तता तया प्रत्यक्षताया वेद्याकारविमुक्तयापि प्रत्यक्षतैव यदीष्यते तदा तस्याः परोक्षताया स्वसंवित्तेरपि परोक्षता किं नेष्टा? स्वसंवित्तिवेद्याकारविमुक्तयोस्तादात्म्याविशेषात् ॥ ननु च केवलभूतलोपलब्धिरेव घटानुपलब्धिरिति घटानुपलब्धितादात्म्येपि न केवलभूतलोपलब्धेरनुपलब्धिरूपतास्ति तद्वद्वेद्याकारविमुक्त्यनुपलब्धितादात्म्येपि न स्वरूपोपलब्धेरनुपलब्धिस्वभावता व्यापकस्य व्याप्याव्यभिचारात् व्याप्यस्यैव व्यापकव्यभिचारसिद्धेः पादपत्वशिंशिपात्ववत् स्वरूपोपलब्धिमात्रं हि व्याप्यं व्यापिका च वेद्याकारमुक्तानुपलब्धिरिति चेत् नैतदेव तयोः समव्याप्तिकत्वेन परस्पराव्यभिचारसिद्धेः कृतकत्वानित्यत्ववत्। न हि वेद्याकारविवेकानुपलब्धावपि क्वचित्संवेदने कदाचित्स्वरूपोपलब्धिर्नास्ति ततः प्रत्यक्षत्वात् स्वसंवेदनादभिन्नो ग्राह्याकारविवेकः प्रत्यक्षो न पुनः परोक्षाद्ग्राह्याकारविवेकादभिन्नं स्वसंवेदनं बुद्धेः परोक्षमित्याचक्षाणो न परीक्षाक्षमः प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्भिन्नाश्रयत्वान्न तादात्म्यमिति चेन्न एकज्ञानाश्रयत्वात्तदसिद्धेः । संविन्मात्रविषया प्रत्यक्षता वेद्याकारविवेकविषया परोक्षतेति तयोर्भिन्नविषयत्वे कथं स्वसंवित्प्रत्यक्षतैव वेद्याकारविवेकपरोक्षता स्वसंवेदनस्यैव वेद्याकारविवेकरूपत्वादितिचेत्, कथमेवं प्रत्यक्षपरोक्षत्वयोर्भिन्नाश्रयत्वं धर्मिधर्मविभेदविषयत्वकल्पनादितिचेत् तर्हि परमार्थतस्तयोर्भिन्नाश्रयत्वमिति संविन्मात्रप्रत्यक्षत्वे वेद्याकारविवेकस्य प्रत्यक्षत्वमायातं तथा तस्य परोक्षत्वे संविन्मात्रस्य परोक्षतापि किं न स्यात्। तत्र निश्चयोत्पत्तेः प्रत्यक्षतेति चेत्, वेद्याकारविवेकनिश्चयानुपपत्तेः परोक्षतैवास्तु । तथा चैकत्र संविदि सिद्धे प्रत्यक्षेतरते प्रमाणेतरयोः प्रसाधिके स्त इति न विरोधः ॥

सर्वेषामपि विज्ञानं स्ववेद्यात्मनि वेदकम्। नान्यवेद्यात्मनीति स्याद्विरुद्धाकारमञ्जसा ॥ ५० ॥

सर्वप्रवादिनां ज्ञानं स्वविषयस्य स्वरूपमात्रस्योभयस्य वा परिच्छेदकं तदेव नान्यविषयस्येति सिद्धं विरुद्धाकारमन्यथा सर्ववेदनस्य निर्विषयत्वं सर्वविषयत्वं वा दुर्निवारं स्वविषयस्याप्यन्यविषयवदपरिच्छेदात्स्वविषयवद्वान्यविषयावसायात् । स्वान्यविषयपरिच्छेदनापरिच्छेदनस्वभावयोरन्यतरस्या परमार्थ-

तायामपीदमेव दूषणमुन्नेयमिति । परमार्थतस्तदुभयस्वभावविरुद्धमेकत्र प्रमाणेतरत्वयोरविरोध साधयति ॥ किं च,—

स्वव्यापारसमासक्तोन्यव्यापारनिरुत्सुकः । सर्वो भावः स्वयं वक्ति स्याद्वादन्यायनिष्ठताम् ५१

सर्वोभिसुखादिभावः स्वामर्थक्रिया कुर्वन् तदैवान्यामकुर्वन्ननेकात वक्तीति किं नश्चिंतया । स एव च प्रमाणेतरभावाविरोधमेकत्र व्यवस्थापयिष्यतीति सूक्त "यथा यत्राविसवादस्तथा तत्र प्रमाणता" इति ॥

चंद्रे चंद्रत्वविज्ञानमन्यत्संख्याप्रवेदनम् । प्रत्यासन्नत्वविज्ञान्यत्वेकाद्याकारविन्न चेत् ॥५२॥
हत मेचकविज्ञानं तथा सर्वज्ञता कुतः । प्रसिध्येदीश्वरस्येति नानाकारैकवित्स्थितिः ॥ ५३ ॥
एक एवेश्वरज्ञानस्याकारः सर्ववेदकः । तादृशो यदि संभाव्यः किं ब्रह्मैवं न ते मतम् ॥५४॥
तच्चेतनेतराकारकरंबितवपुः स्वयम् । भावैकमेव सर्वस्य संवित्तिभवनं परम् ॥ ५५ ॥
यद्येकस्य विरुध्येत नानाकारावभासिता । तदा नानार्थबोधोपि नैकाकारोवतिष्ठते ॥ ५६ ॥
नाना ज्ञानानि नेशस्य कल्पनीयानि धीमता । क्रमात्सर्वज्ञताहानेरन्यथा ननु संधितः ॥५७॥
तस्मादेकमनेकात्मविरुद्धमपि तत्त्वतः । सिद्धं विज्ञानमन्यच्च वस्तुसामर्थ्यतः स्वयम् ॥ ५८ ॥

नन्वेकमनेकात्मक तत्त्वत॰ सिद्ध चेत् कथ विरुद्धमिति स्याद्वादविद्विषामुपालम॰ क्वचित्तद्विरुद्ध-मुपलभ्य सर्वत्र विरोधमुद्भावयता न पुनरबाध्यप्रतीत्यनुसारिणाम् ॥

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमित्युपवर्ण्यते । कैश्चित्तत्राविसंवादो यद्याकाङ्क्षानिवर्तनम् ॥ ५९ ॥
तदा स्वप्नादिविज्ञान प्रमाणमनुपज्यते । ततः कस्यचिदर्थेषु परितोषस्य भावतः ॥ ६० ॥

न हि स्वप्ने वेदनेनार्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोर्थक्रियायामाकाङ्क्षातो न निवर्तते प्रत्यक्षतोनुमानतो वा दहनाद्यवभासस्य दाहाद्यर्थक्रियोपजननसमर्थस्याकाङ्क्षितदहनाद्यर्थप्रापणयोग्यतास्वभावस्य जाग्रद्दशा-यामिवानुभवात् । तादृशस्येवाकाङ्क्षानिवर्तनस्य प्रमाणे प्रेक्षावद्भिरर्थ्यमानत्वात् । ततोतिव्यापि प्रमाण-सामान्यलक्षणमिति आयातम् ॥

अर्थक्रिया स्थितिः प्रोक्ता विमुक्तिः सा न तत्रचेत् । शाब्दादाविव तद्भावोस्त्वभिप्रायनिवेदनात् ६१

नाकाङ्क्षानिवर्तनमपि सवादन । किं तर्हि ? अर्थक्रिया स्थिति । सा चाविमुक्तिरविचलमनर्थ-क्रियाया । न च तत्स्वप्नादौ दहनाद्यवभासस्यास्तीति केचित् । तेषा गीतादिशब्दज्ञान चित्रादिरूपज्ञान वा कथ प्रमाण तथा विमुक्तेरभावात् तदनतर कस्यचित्साध्यस्य फलस्यानुभवनात् । तत्रापि प्रतिपत्तुर-भिप्रायनिवेदनात् साध्याविमुक्तिरितिचेत्, तर्हि निराकाङ्क्षतैन सार्थक्रियास्थिति स्वप्नादौ कथ न स्यात् । प्रबोधावस्थाया प्रतिपत्तुरभिप्रायचलनादितिचेत्, किमिद तच्चलन नाम ? धिङ् मिथ्या प्रतर्कित मया इति प्रत्ययोपजननमिति चेत्, तत्स्वप्नादावप्यस्ति । न हि स्वप्नोपलब्धार्थक्रियायाश्चलन जाग्रद्-दशाया बाधकानुभवनमनुमन्यते, न पुनर्जाग्रद्दशोपलब्धार्थक्रियाया स्वप्नादाविति युक्त वक्तु, सर्वथा विशेषाभावात् । स्वप्नादिषु बाधकप्रत्ययस्य सबाधत्वान्न तदनुभवन तच्च फलमितिचेत्, कुतस्तस्य सबाध-त्वसिद्धि । कस्यचित्तादृशस्य सबाधकत्वदर्शनादिचेत्, नन्वेव जागद्बाधकप्रत्ययस्य कस्यचित्सबाधत्व-दर्शनात् सर्वस्य सबाधत्व सिध्येत् । तस्य निर्बाधस्यापि दर्शनान्नैवमिति चेत्, सत्यस्वप्नजप्रत्ययस्य निर्बाधस्यावलोकनात्सर्वस्य तस्य सबाधत्व मा भूत् । तस्मादविचारितरमणीयत्वमेवाविचलनमर्थक्रियाया सवादनमभिप्रायनिवेदनात् क्वचिदभ्युपगतव्य । ते च स्वप्नादावपि दृश्यत इति तत्प्रत्ययस्य प्रामाण्य दुर्निवारम् ॥

प्रामाण्यं व्यवहारेण शास्त्रं मोहनिवर्तनम् । ततोपर्यनुयोज्याश्चेत्तत्रैते व्यवहारिणः ॥ ६२ ॥
शास्त्रेण क्रियतां तेषां कथं मोहनिवर्तनम् । तदनिष्टौ तु शास्त्राणां प्रतीतिर्व्याहता न किम् ६३

व्यवहारेण प्रामाण्यस्योपगमात्तत्रापर्यनुयोज्या एव व्यवहारिणः । किं न भवतः स्वप्नादिप्रत्ययस्य जाग्रत्प्रत्ययवत् प्रमाणत्वं व्यवहरति तद्वद्वादो जाग्रद्बोधस्याप्रमाणत्वमिति केवलं तदनुसारिभिस्तदनुरोधादेव क्वचित्प्रमाणत्वमप्रमाणत्वं चानुमन्तव्यमिति ब्रुवाणः कथं शास्त्रं मोहनिवर्तनमाचक्षीत न चेद्याक्षिप्तः । ये हि यस्यापर्यनुयोज्यास्तच्छास्त्रेण कथं तेषां मोहनिवर्तनं क्रियते । व्यवहारे मोहवत् क्रियत इति चेत् कुतस्तेषां विनिश्चयः ? प्रसिद्धव्यवहारातिक्रमादितिचेत् कोसौ प्रसिद्धो व्यवहारः ? सुगतशास्त्रोपदर्शित इति चेत् कपिलादिशास्त्रोपदर्शितः कस्मान्न स्यात् ? तत्र व्यवहारिणामननुरोधादिति चेत्, तर्हि यत एव व्यवहारिजनानां सुगतशास्त्रोक्तो व्यवहारः प्रसिद्धात्मा व्यवस्थित एवमतिक्रामतां तत्र मोहनिवर्तनं सिद्धमिति किं शास्त्रेण तदर्थेन तेन । तन्निवर्तनस्यानिष्टौ तु व्याहता शास्त्रप्रणीतिः किं न भवेत् ? ॥

युक्त्या यन्न घटामेति दृष्ट्वापि श्रद्दधे न तत् । इति ब्रुवन् प्रमाणत्वं युक्त्या श्रद्धातुमर्हति ॥ ६३ ॥

न केवलं व्यवहारी दृष्टं दृष्टमपि तत्त्वं युक्त्या श्रद्धातव्यं । सा च युक्तिः शास्त्रेण व्युत्पाद्यते । ततो शास्त्रप्रणीतिर्व्याहतेति ब्रुवन् कस्यचित्प्रमाणत्वं युक्त्यैव श्रद्धातुमर्हति ॥

तथासति प्रमाणस्य लक्षणं नावतिष्ठते । परिहर्तुमतिव्याप्तेरशक्यत्वात्कथंचन ॥ ६४ ॥

प्रमाणस्य हि लक्षणमविसंवादनं तच्च यथा सौगतैरुपगम्यते तथा युक्त्या न घटत एवातिव्याप्तेर्दुःपरिहरत्वादित्युक्तं स्वप्नादिज्ञानस्य प्रमाणत्वापादनात् ॥

क्षणक्षयादिबोधे विमुक्त्यभावाच्च दूष्यते । प्रत्यक्षेपि किमव्याप्त्या तदुक्तं नैव लक्षणम् ॥६५॥
क्षणिकेषु विभिन्नेषु परमाणुषु सर्वतः । संभवोप्यविमोक्षस्य न प्रत्यक्षानुमानयोः ॥ ६६ ॥

न हि वस्तुनः क्षणक्षये सर्वतो व्यावृत्तिर्न स परमाणुस्वभावे वा प्रत्यक्षमपि संवादलक्षणमविमोक्षाभावादित्युक्तं प्राक् । प्रत्यक्षानुमानयोर्वा विमोक्षस्यासंभवादव्याप्त्या वासंभवेन च तल्लक्षणं दूष्यत एव, ततोतिव्याप्त्यव्याप्त्यसंभवदोषोपद्रुतं न युक्तिमल्लक्षणमविसंवादनम् ॥

अज्ञातार्थप्रकाशश्चेल्लक्षणं परमार्थतः । गृहीतग्रहणान्न स्यादनुमानस्य मानता ॥ ६७ ॥
प्रत्यक्षेण गृहीतेपि क्षणिकत्वादिवस्तुनि । समारोपव्यवच्छेदात्प्रामाण्यं लैंगिकस्य चेत् ॥६८॥
स्मृत्यादिवेदनस्यातः प्रमाणत्वमपीष्यताम् । मानद्वैविध्यविध्वंसनिबंधनमबाधितम् ॥ ६९ ॥
मुख्यं प्रामाण्यमध्यक्षेऽनुमाने व्यावहारिकम् । इति ब्रुवन्न बौद्धः स्यात् प्रमाणे लक्षणद्वयम् ॥७०

चार्वाकोपि ह्येवं प्रमाणद्वयमिच्छत्येव प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमगौणत्वात् प्रमाणस्येति वचनादनुमानस्य गौणप्रामाण्यानिराकरणात् ॥

तत्रापूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितम् । प्रमाणमिति योप्याह सोप्येतेन निराकृतः ॥ ७१ ॥
गृहीतग्रहणाभेदादनुमानादि संविदः । प्रत्यभिज्ञाननिर्णीतनित्यशब्दादिवस्तुषु ॥ ७२ ॥

न प्रत्यभिज्ञाननिर्णीतेषु नित्येषु शब्दात्मादिष्वर्थेष्वनुमानादिसंविदः प्रवर्तते पिष्टपेषणवद्वैयर्थ्यादनवस्थाप्रसंगाच्च । ततो न गृहीतग्रहणमित्ययुक्तं, दर्शनस्य परार्थत्वादित्यादि शब्दानित्यत्वसाधनस्याभ्युपगमात् । ततः एव तत्साधनं न पुनः प्रत्यभिज्ञानादित्यसारं, नित्यः शब्दः प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यत्र हेत्वसिद्धिप्रसंगात् । प्रत्यभिज्ञायमानत्वं हि हेतुः तदा सिद्धः स्याद्यदा सर्वेषु प्रत्यभिज्ञानं प्रवर्तेत तच्च

प्रवर्तमान शब्दनित्यत्वे प्रवर्तते न शब्दरूपमात्रे प्रत्यक्षत्ववदनेकांतार्थप्रसंगात् । यदि पुनः प्रत्यभिज्ञानान्नित्यशब्दादिसिद्धावपि कुतश्चित्समारोपस्य प्रसूतेस्तद्व्यवच्छेदार्थमनुमानं न पूर्वार्थमिति मतं तदा स्मृतितर्कादेरपि पूर्वार्थत्वं मा भूत् तत एव । तथा च स्वाभिमतप्रमाणसंख्याव्याघातः । कथं वा प्रत्यभिज्ञानं गृहीतग्राहि प्रमाणमिष्टं तद्धि प्रत्यक्षमेव वा ततोऽन्यदेव वा प्रमाणं स्यात् ॥

प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञा चेद्गृहीतग्रहणं भवेत् । ततोन्यच्चेत्तथाप्येवं प्रमाणांतरता च ते ॥ ७३ ॥

न ह्यननुभूतार्थे प्रत्यभिज्ञा सर्वथातिप्रसंगात् । नाप्यस्मर्यमाणे यतो गृहीतग्राहिणी न भवेत् ॥

प्रत्यक्षेणाग्रहीतेर्थे प्रत्यभिज्ञा प्रवर्तते । पूर्वोत्तरविवर्तैकग्राह्याचेन्नाक्षजत्वतः ॥ ७४ ॥

पूर्वोत्तरावस्थयोर्व्यापकमेकत्वं तत्र प्रत्यभिज्ञा प्रवर्तते न प्रत्यक्षेण परिच्छिन्नेवस्थामात्रे स्मर्यमाणेनुभूयमाने वा ततो न ग्रहीतग्राहिणी चेत् तत् नेन्द्रियजत्वात्तस्याः कथमन्यथा प्रत्यक्षेंतर्भावः । न चेंद्रियं पूर्वोत्तरावस्थयोरतीतवर्तमानयोः वर्तमाने तदेकत्वे प्रवर्तितुं समर्थं वर्तमानार्थग्राहित्वात् संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिभिरिति वचनात् ॥

पूर्वोत्तरविवर्ताक्षज्ञानाभ्यां सोपजन्यते । तन्मात्रमितिचेत्क्वेयं तद्भिन्नैकत्ववेदिनी ॥ ७५ ॥

न हि पूर्वोत्तरावस्थाभ्यां भिन्ने च सर्वथैकत्वे तत्परिच्छेदिभ्यामक्षज्ञानाभ्यां जन्यमानं प्रत्यभिज्ञानं प्रवर्तते स्मरणवत् संतानांतरैकत्ववद्वा ॥

विवर्ताभ्यामभेदश्चेदेकत्वस्य कथंचन । तद्ग्राहिण्याःकथं न स्यात्पूर्वार्थत्वं स्मृतेरिव ॥ ७६ ॥

यद्यवस्थाभ्यामेकत्वस्य कथंचिदभेदात्तद्ग्राहींद्रियज्ञानाभ्यां जनितायाः प्रत्यभिज्ञायाः ग्रहणं न विरुध्यते सर्वथाभेदे तद्विरोधादिति मतिस्तदास्याः कथं पूर्वार्थत्वं न स्यात् स्मृतिवत् । कथंचित्पूर्वार्थत्वे वा सर्वं प्रमाणं नैकांतेनापूर्वार्थं । तद्वदेव च तत्रापूर्वार्थविज्ञानं प्रमाणमित्यसंबद्धं । एतेनानुमानमेव प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणांतरमेव चेति प्रत्याख्यातं, सर्वथाप्यपूर्वार्थत्वनिराकृते सर्वप्रमाणानां प्रमाणांतरासिद्धिप्रसंगाच्च ॥

तत्त्वार्थव्यवसायात्मज्ञानं मानमितीयता । लक्षणेन गतार्थत्वाद्व्यर्थमन्यद्विशेषणम् ॥ ७७ ॥
गृहीतमगृहीतं वा स्वार्थं यदि व्यवस्यति । तन्न लोके न शास्त्रेषु विजहाति प्रमाणताम् ॥७८
बाधवर्जितताप्येषा नापरा स्वार्थनिश्चयात् । स च प्रबाध्यते चेति व्याघातान्मुग्धभाषितम् ७९
बाधकोदयतः पूर्वं वर्तते स्वार्थनिश्चयः । तस्योदये तु बाध्येतेत्येतदप्यविचारितम् ॥ ८० ॥
अप्रमाणादपि ज्ञानात्प्रवृत्तेरनुषंगतः । बाधकोद्भूतितः पूर्वं प्रमाणं विफलं ततः ॥ ८१ ॥
बाधकाभावविज्ञानात्प्रमाणत्वस्य निश्चये । प्रवृत्त्यंगे तदेव स्यात्प्रतिपत्तुः प्रवर्तकम् ॥ ८२ ॥
तस्यापि च प्रमाणत्वं बाधकाभाववेदनात् । परस्मादित्यवस्थानं क्व नामैवं लभेमहि ॥ ८३ ॥
बाधकाभावबोधस्य स्वार्थनिर्णीतिरेव चेत् । बाधकांतरशून्यत्वनिर्णीतिः प्रथमेत्र सा ॥ ८४ ॥
संप्रत्ययो यथा यत्र तथा तत्रास्तित्वतीरणे । बाधकाभावविज्ञानपरित्यागः समागतः ॥८५॥
यत्रार्थवेदने बाधाभावज्ञानं तदेव नः । स्यादर्थसाधनं बाधसद्भावज्ञानमन्यथा ॥ ८६ ॥
तत्र देशांतरादीनि वापेक्ष्य यदि जायते । तदा सुनिश्चितं बाधाभावज्ञानं न चान्यथा ॥ ८७
अदुष्टकारणारब्धमित्येतच्च विशेषणम् । प्रमाणस्य न साफल्यं प्रयात्यव्यभिचारतः ॥ ८८ ॥
दुष्टकारणजन्यस्य स्वार्थनिर्णीत्यसंभवात् । सर्वस्य वेदनस्योत्थं तत एवानुमानतः ॥ ८९ ॥
स्वार्थनिश्चायकत्वेनादुष्टकारणजन्यता । तथा च तत्त्वमित्येतत्परस्परसमाश्रितम् ॥ ९० ॥

यदि कारणदोषस्याभावज्ञानं च गम्यते । ज्ञानस्यादुष्टहेतूत्था तदा स्यादनवस्थितिः ॥ ९१ ॥
हेतुदोषविहीनत्वज्ञानस्यापि प्रमाणता । स्वहेतुदोषशून्यत्वज्ञानात्तस्यापि सा ततः ॥ ९२ ॥
गत्वा सुदूरमेकस्य तदभावेपि मानता । यदीष्टा तद्वदेव स्यादाद्यज्ञानस्य सा न किम् ॥९३॥

एवं न बाधवर्जितत्वमदुष्टकारणारब्धत्वं लोकसमतत्वं वा प्रमाणस्य विशेषणं सफलपूर्वार्थवत् । स्वार्थव्यवसायात्मकत्वमात्रेण सुनिश्चितासंभवद्बाधकत्वात्मना प्रमाणत्वस्य वा व्यवस्थितेरपि परीक्षकैः प्रतिपत्तव्यम् ॥

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति केचन । यतः स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुं नान्येन शक्यते९४
तेषां स्वतोप्रमाणत्वमज्ञानानां भवेन्न किम् । तत एव विशेषस्याभावात्सर्वत्र सर्वथा ॥ ९५ ॥
यथार्थबोधकत्वेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितम् । अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोह्यते ॥ ९६ ॥
तथा मिथ्यावभासित्वादप्रमाणत्वमादितः । अर्थयाथात्म्यहेतूत्थगुणज्ञानादपोह्यते ॥ ९७ ॥
यद्यथार्थान्यथाभावाभावज्ञानं निगद्यते । अर्थयाथात्म्यविज्ञानमप्रमाणत्वबाधकम् ॥ ९८ ॥
तथैवास्त्वर्थयाथात्म्याभावज्ञानं स्वतः सताम् । अर्थान्यथात्वविज्ञानं प्रमाणत्वापवादकम् ९९
विज्ञानकारणे दोषाभावः प्रज्ञायते गुणः । यथा तथा गुणाभावो दोषः किं नात्र मन्यते ॥१००
यथा च जातमात्रस्यादुष्टा नेत्रादयः स्वतः । जात्यधादेस्तथा दुष्टाः शिष्टैस्ते किं न लक्षिताः१०१
धूमादयो यथाग्न्यादीन् विना न स्युः स्वभावतः । धूमाभासादयस्तद्वत्तैर्विना सत्यबाधिताः१०२
यथा शब्दाः स्वतस्तत्त्वप्रत्यायनपरास्तथा । शब्दाभासास्तथा मिथ्यापदार्थप्रतिपादकाः॥१०३
दुष्टे वक्तरि शब्दस्य दोषस्तत्संप्रतीयते । गुणो गुणवतीति स्याद्वक्त्रधीनमिदं द्वयम् ॥ १०४॥
यथा वक्तृगुणैर्दोषः शब्दानां विनिवर्त्यते । तथा गुणोपि तद्दोषैरिति स्पष्टमपीक्ष्यते ॥ १०५
यथा च वक्त्रभावेन न स्युर्दोषास्तदाश्रयाः । तद्वदेव गुणा न स्युर्मेघध्वानादिवद्ध्रुवम् ॥ १०६
ततश्च चोदनाबुद्धिर्न प्रमाणं न वा प्रमा । आप्तानाप्तोपदेशोत्थबुद्धेस्तत्त्वप्रसिद्धितः ॥ १०७ ॥
एवं समत्वसंसिद्धौ प्रमाणत्वेतरत्वयोः । स्वत एव द्वयं सिद्धं सर्वज्ञानेष्वितीतरे ॥ १०८ ॥

यथा प्रमाणानां स्वतः प्रामाण्यं सर्वथा विशेषाभावात् तयोरुत्पत्तौ स्वकार्ये च सामग्र्यतरस्वग्रहण-निरपेक्षत्वोपपत्तेः प्रकारांतरासंभवादित्यपरे ॥

स्वतः प्रमाणेतरैकांतवादिनः प्रत्याह,—

तन्नानभ्यासकालेपि तथा भावानुपगतः । न च प्रतीयते तादृक् परतस्तत्त्वनिर्णयात् ॥१०९॥

स्वतः प्रामाण्येतरैकांतवादिनामभ्यासावस्थायामिवानभ्यासदशायामपि स्वत एव प्रमाणत्वमितरच्च स्यादन्यथा तदेकांतहानिप्रसंगात् । न चेदृक् प्रतीयतेऽनभ्यासे परतः प्रमाणत्वस्येतरस्य च निर्णयात् । न हि तदा कस्यचित्तथ्यार्थावबोधकत्वं मिथ्यावभासित्वं वा नेतुं शक्यं स्वत एव तस्यार्थान्यथात्वहेतूत्थ-दोषज्ञानादर्थयाथात्म्यहेतूत्थगुणज्ञानाद्वा अनपवादप्रसंगात् । तथा च नाप्रमाणत्वस्यार्थान्यथाभावाभाव-ज्ञानं बाधकं प्रमाणत्वस्य वार्थान्यथात्वविज्ञानं सिद्ध्येत् । न चानभ्यासे ज्ञानकारणेषु दोषाभावो गुणा-भावो वा गुणदोषस्वभावः स्वतो विभाव्यते यतो जातमात्रस्यादुष्टा दुष्टा वा नेत्रादयः प्रत्यक्षहेतवः सिद्ध्येयुः धूमादितदाभासा वानुमानहेतवः शब्दतदाभासा वा शाब्दज्ञानहेतवः प्रमाणांतरहेतवो वा यथोप-वर्णिता इति । कथं वानभ्यासे दुष्टो वक्ता गुणवान् वा स्वतः शक्योवसातुं यतः शब्दस्य दोषवत्त्वं गुणवत्त्वं वा वक्त्रधीनमनुरुध्यते । तथा वक्तुर्गुणैः शब्दानां दोषः उपनीयते दोषैर्वा गुणः इत्येतदपि

नानभ्यासे स्वतो निर्णयं, वक्तृरहितत्वे वा गुणदोषाभावनिबंधनतया चोदनाबुद्धे प्रमाणेतरत्वाभावनिबंधनमिति न प्रमाणेतरत्वयो समत्व सिद्ध्येत् स्वतस्तन्निबंधन सर्वथानभ्यासे ज्ञानानामुत्पत्तौ स्वकार्ये च सामग्र्यतरस्वग्रहणनिरपेक्षत्वासिद्धेश्च । ततो न स्वत एवेति युक्तमुत्पश्याम ॥

द्वयं परत एवेति केचित्तदपि साकुलम् । स्वभ्यस्तविषये तस्य परापेक्षानभीक्षणात् ॥ ११० ॥

स्वभ्यस्तेपि विषये प्रमाणाप्रमाणयोस्तद्भावसिद्धौ परापेक्षायामनवस्थानापत्ते कुत कस्यचित्प्रवृत्तिनिवृत्ती च स्यातामिति न परत एव तदुभयमभ्युपगतव्य ॥

तत्र प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रमाणत्वं प्रतीयते । प्रमाणस्यार्थवत्त्वं चेन्नानवस्थानुषंगतः ॥ १११ ॥
प्रमाणेन प्रतीतेर्थे यत्तद्देशोपसर्पणम् । सा प्रवृत्तिः फलस्याप्तिस्तस्याः सामर्थ्यमिष्यते ॥११२॥
प्रसूतिर्वा सजातीयविज्ञानस्य यदा तदा । फलप्राप्तिरपि ज्ञाता सामर्थ्यं नान्यथा स्थितिः ११३
तद्विज्ञानस्य चान्यस्मात् प्रवृत्तिबलतो यदि । तदानवस्थितिस्तावत्केनात्र प्रतिहन्यते ॥ ११४ ॥
स्वतस्तद्बलतो ज्ञानं प्रमाणं चेत्तथा न किम् । प्रथमं कथ्यते ज्ञानं प्रद्वेषो निर्निबंधनम् ११५
एतेनैव सजातीयज्ञानोत्पत्तौ निवेदिता । अनवस्थान्यतस्तस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितेः ॥ ११६ ॥
न च सामर्थ्यविज्ञाने प्रामाण्यानवधारणे । तन्निबंधनमाद्यस्य ज्ञानस्यैतत् प्रसिध्यति ॥११७॥

न ह्यनवधारितप्रामाण्याद्विज्ञानात् प्रवृत्तिसामर्थ्यं सिध्यति यतोनवस्थापरिहार । प्रमाणतोर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमित्येतद्भाष्यं सुघट स्यात् प्रवृत्तिसामर्थ्यादसिद्धाप्रमाणस्यार्थवत्त्वाघटनात् । किं च प्रमाणत प्रवृत्तिरपि ज्ञातप्रामाण्यादज्ञातप्रामाण्याद्वा स्यात् ।

ज्ञातप्रामाण्यतो मानात्प्रवृत्तौ केन वार्यते । परस्पराश्रयो दोषो वृत्तिप्रामाण्यसंविदोः ॥११८
अविज्ञातप्रमाणत्वात् प्रवृत्तिश्चेद्वृथा भवेत् । प्रामाण्यवेदनं वृत्तेः क्षौरे नक्षत्रपृष्टिवत् ॥११९॥
अर्थसंशयतो वृत्तिरनेनैव निवारिता । अनर्थसंशयाद्वापि निवृत्तिर्विदुषामिव ॥ १२० ॥
परलोकप्रसिद्ध्यर्थमनुष्ठानं प्रमाणतः । सिद्धं तस्य बहुक्लेशवित्तत्यागात्मकत्वतः ॥ १२१ ॥
इति ब्रुवन् महायात्राविवाहादिषु वर्तनम् । संदेहादभिमन्येत जाड्यादेव महातमात् ॥१२२॥

परलोकार्थानुष्ठाने महायात्रा विवाहादौ च बहुक्लेशवित्तत्यागाविशेषेपि निश्चितप्रामाण्याद्वेदनादेकत्रान्यत्र वर्तन संदेहाच्च स्वयमाचक्षाणस्य किमन्यत्कारणमन्यत्र महातमाजाड्यात् । एकत्र परस्पराश्रयस्यान्यत्र प्रामाण्यव्यवस्थापनवैयर्थ्यस्य च तदवस्थत्वात् ॥

तस्मात्प्रेक्षावतां युक्ता प्रमाणादेव निश्चितात् । सर्वप्रवृत्तिरन्येषां संशयादेरपि क्वचित् ॥१२३॥

द्विविधा हि प्रवर्तितारो दृश्यते विचार्य प्रवर्तमाना केचिदविचार्य चान्ये । तत्रैकेषां निश्चितप्रामाण्यादेव वेदनात् क्वचित्प्रवृत्तिरन्यथा प्रेक्षावत्त्वविरोधात् । परेषा संशयाद्विपर्ययाद्वा अन्यथा प्रेक्षाकारित्वव्याघातादिति युक्त वक्तु, लोकवृत्तानुवादस्यैव घटनात् । सोयमुद्योतकर स्वय लोकप्रवृत्तानुवादमुपयन्प्रामाण्यपरीक्षाया तद्विरुद्धमभिदधातीति किमन्यदनात्मज्ञताया । ननु च लोकव्यवहार प्रति बालपंडितयो, सदृशत्वादप्रेक्षावत्तयैव सर्वस्य प्रवृत्ते क्वचित्संशयात् प्रवृत्तिर्युक्तैवान्यथा प्रेक्षावत प्रवृत्त्यभाव प्रसंगादितिचेत् न, तस्य क्वचित्कदाचित्प्रेक्षावत्तयापि प्रवृत्त्यविरोधात् ॥

प्रेक्षावत्ता पुनर्ज्ञेया कदाचित्कस्यचित्क्वचित् । अप्रेक्षकारिताप्येवमन्यत्राशेषवेदिनः ॥ १२४ ॥

प्रेक्षावरणक्षयोपशमविशेषस्य सर्वत्र सर्वदा सर्वेषामसंभवात् कस्यचिदेव क्वचित्कदाचिच्च प्रेक्षावतेतरयो सिद्धिरन्यत्र प्रक्षीणाशेषावरणादशेषज्ञादिति निश्चितप्रामाण्यात्प्रमाणात्प्रेक्षावत प्रवृत्ति कदाचि-

दन्यदा तस्यैवाप्रेक्षावत यत सशयादेरपीति न सर्वदा लोकव्यवहार प्रति बालपडितसदृशौ । कथमेव प्रेक्षावत प्रामाण्यनिश्चयेऽनवस्थादिदोपपरिहार इति चेत्,—

तत्राभ्यासात्प्रमाणत्वं निश्चितः स्वत एव नः । अनभ्यासे तु परत इत्याहुः केचिदंजसा १२५
तच्च स्याद्वादिनामेव स्वार्थनिश्चयनात् स्थितम् । न तु स्वनिश्चयोन्मुक्तनिःशेषज्ञानवादिनाम् १२६

क्वचिदत्यताभ्यासात् स्वत प्रमाणत्वस्य निश्चयान्नानवस्थादिदोप, क्वचिदनभ्यासात् परतस्तस्य व्यवस्थितेर्नाव्याप्तिरित्येतदपि स्याद्वादिनामेव परमार्थत सिध्येत् स्वार्थनिश्चयोपगमात् । न पुन स्वरूपनिश्चयरहितसकलसवेदनवादिनामनवस्थाद्यनुपगस्य तदवस्थत्वात् । तथाहि । वस्तुव्यवस्थानिबधनस्य स्वरूपनिश्चयरहितस्यासस्वेदितस्यैवानुपयोगात् । तत्र निश्चय जनयत एव प्रमाणत्वमभ्युपगतव्यम् । तन्निश्चयस्य स्वरूपे स्वयमनिश्चितस्यानुत्पादिताविशेपान्निश्चयातरजननानुपगादनवस्था, पूर्वनिश्चयस्योत्तरनिश्चयात्सिद्धौ तस्य पूर्वनिश्चयादन्योन्याश्रयण । यदि पुनर्निश्चय स्वरूपे निश्चयमजनयन्नपि सिध्यति निश्चयत्वादेव न प्रत्यक्षमनिश्चयत्वादिति मत तदार्थज्ञानज्ञान ज्ञानातरापरिच्छिन्नमपि सिध्येत् तद्ज्ञानत्वात् न पुनरर्थज्ञान तस्यातत्त्वादिति ज्ञानातरवेद्यज्ञानवादिनोपि नार्थचिन्तनमुत्सीदेत् । ज्ञान ज्ञान च स्याज्ज्ञानातरपरिच्छेद्य च विरोधाभावादिति चेत्, तर्हि निश्चयो निश्चयश्च स्यात्स्वरूपे निश्चय च जनयेचत एव सोपि तथैवेति स एव दोप । स्वसविदितत्वान्निश्चयस्य स्वय निश्चयान्तरानपेक्षत्वेनुभवस्यापि तदपेक्षा मा भूत्, शक्यनिश्चयमजनयन्नेवार्थानुभव प्रमाणमभ्यासपाटवादित्यपर । तस्यापि "यत्रैव जनयेदेना तत्रैवास्य प्रमाणता" इति ग्रथो विरुध्यते । कश्चायमभ्यासो नाम ? पुन पुनरनुभवस्य भाव इति चेत्, क्षणक्षयादौ तत्प्रमाणत्वापत्तिस्तत्र सर्वदा सर्वार्थेपु दर्शनस्य भावात् परमाभ्याससिद्धे । पुन पुनर्विकल्पस्य भाव स इति चेत्, ततोनुभवस्य प्रमाणत्वे निश्चयजननादेव तदुपगत स्यादिति पक्षातर पाटवमेतेनैव निरूपित । अविद्यावासनाप्रहाणादात्मलाभोनुभवस्य पाटव न तु पौनपुन्येनानुभवो विकल्पोत्पत्तिर्वा, यतोभ्यासेनैवास्य व्याप्त्येति चेत्, कथमेवमप्रहणाविद्यावासनाना जनानामनुभवात्क्वचित्प्रवर्तन सिद्ध्येत्, तस्य पाटवाभावात् प्रमाणत्वायोगात् । प्राणिमात्रस्याविद्यावासनाप्रहाणादन्यत्र क्षणक्षयाद्यनुभवादिति दोपापाकरणे कथमेकस्यानुभवस्य पाटवापाटवे परस्परविरुद्धे वास्तवेन स्याता । तयोरन्यतरस्याप्यवास्तवत्वे क्वचिदेव प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोरेकत्रानुभवेनुपपत्ते प्रकरणाप्रकरणयोरनुत्पत्तिरनेनोक्ता । अर्थित्वानर्थित्वे पुनरर्थज्ञानात्प्रमाणात्मकादुत्तरकालभाविनी कथमर्थानुभवस्य प्रामाण्येतरहेतुता प्रतिपद्येते समत्तविरोधात् । तत स्वार्थव्यवसायात्मकज्ञानाभिधायिनामेवाभ्यासे स्वतोऽनभ्यासे परत प्रामाण्यसिद्धि ॥

स्वतः प्रमाणता यस्य तस्यैव परतः कथम् । तदैवैकत्र नैकातः स्याद्वादोस्ति विरोधत ॥१२७
नैतत्साधु प्रमाणस्यानेकरूपत्वनिश्चयात् । प्रमेयस्य च निर्भागतत्त्ववादस्तु बाध्यते ॥ १२८ ॥
तत्र यत्परतो ज्ञानमनभ्यासे प्रमाणताम् । याति स्वतः स्वरूपे तत्तामिति कैकरूपता ॥१२९॥
स्वार्थयोरपि यस्य स्यादनभ्यासात्प्रमाणता । प्रतिक्षणविवर्तादौ तस्यापि परतो न किम् १३०
स्याद्वादो न विरुद्धोतः स्यात्प्रमाणप्रमेययोः । स्वद्रव्यादिवशाद्वापि तस्य सर्वत्र निश्चयः १३१

केवलज्ञानमपि स्वद्रव्यादिवशात्प्रमाण न परद्रव्यादिवशादिति सर्वे कथचित्प्रमाण, तथा तदेव स्वात्मन स्वत प्रमाण छद्मस्थाना तु परत इति सर्वं स्यात् स्वत , स्यात्परत प्रमाणमुपगम्यते विरोधाभावात् । न पुनर्यत्स्वत तत्स्वत एव यत्परतस्तत्परत एवेति सर्वथैकातप्रसक्तेरुभयपक्षप्रक्षिप्तदोपानुपगात्

यत्राक्षाणि प्रवर्तंते मानसं तत्र वर्तते । नोन्यत्राक्षादिवैधुर्यप्रसंगात् सर्वदेहिनाम् ॥ १६३ ॥
संबंधोतींद्रियार्थेषु निश्चीयेतानुमानतः । तद्व्याप्तिश्चानुमानेनान्येन यावत्प्रवर्तते ॥ १६४ ॥
प्रत्यक्षनिश्चितव्याप्तिरनुमानोनवस्थितिः । निवर्त्यते तथान्योन्यसंश्रयश्चेति केचन ॥ १६५ ॥
तेषां तन्मानसं ज्ञानं स्पष्टं न प्रतिभासते । अस्पष्टं च कथं नाम प्रत्यक्षमनुमानवत् ॥ १६६ ॥
तर्कश्चैवं प्रमाणं स्यात्स्मृतिसंज्ञा च किं न वः । मानसत्वाविसंवादाविशेषान्नानुमान्यथा १६७

मानसं ज्ञानमस्पष्टं व्याप्तौ प्रमाणमविसंवादकत्वादिति वदन् कथमयं तर्कमेव नेच्छेत्[2] स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं वा कुतः प्रतिक्षिपेत् । तदविशेषात् मनोज्ञानत्वान्न तत्प्रमाणमितिचेत्, तत एव स्मरणादि प्रमाणमस्तु । न हि ततोर्थं परिच्छिद्य वर्तमानोर्थक्रियायां विसंवाद्यते प्रत्यक्षादिवत् ॥

तर्कादेर्मानसेध्यक्षे यदि लिंगानपेक्षिणः । स्यादंतर्भवनं सिद्धिस्ततोध्यक्षानुमानयोः ॥ १६८ ॥

यदि तर्कादेर्मानसेध्यक्षेंतर्भावः स्याल्लिंगानपेक्षत्वात्ततोऽध्यक्षानुमानयोः सिद्धिः प्रमाणांतरभाववादिनः संभाव्यते नान्यथा ॥

तदा मतेः प्रमाणत्वं नामांतरवृतोस्तु नः । तद्भेदाविसंवादाच्छ्रुतस्येति प्रमात्रयम् ॥ १६९ ॥

यो ह्यवग्रहाद्यात्मकमिंद्रियजं प्रत्यक्षमक्षैर्जनितत्वात् तदनपेक्षं तु स्मरणादि मानसं लिंगानपेक्षणादिति ब्रूयात् तेन मतिज्ञानमेवास्माकमिष्टं नामांतरेणोक्तं स्यात् । तद्विशेषस्तु लिंगापेक्षोनुमानमिति च प्रमाणद्वयं मतिज्ञानव्यक्त्यपेक्षयोपगतं भवेत् । तथा च शब्दापेक्षत्वात्कुतो ज्ञानं ततः प्रमाणांतरं सिध्येत् संवादकत्वाविशेषादिति प्रमाणत्रयसिद्धेः । यत्प्रत्यक्षपरामर्शिवचः प्रत्यक्षमेव तत् लैंगिकं तत्परामर्शि तत्प्रमाणांतरं न चेत् सर्वं प्रत्यक्षेणानुमानेन वा परिच्छिद्यार्थं स्वयमुपदिशेत् परस्मै नान्यथा तस्याप्तत्वप्रसंगात् । तत्र प्रत्यक्षपरामर्श्युपदेशः प्रत्यक्षमेव यथा लैंगिकमिति न श्रुतं ततः प्रमाणांतरं येन प्रमाणद्वयनियमो न स्यादिति चेत् ॥

नाक्षलिंगविभिन्नायाः सामग्र्या वचनात्मनः । समुद्भूतस्य बोधस्य मानांतरतया स्थितेः १७०

अक्षलिंगाभ्यां विभिन्ना हि वचनात्मा सामग्री तस्याः समुद्भूतं श्रुतं प्रमाणांतरं युक्तमिति न तदध्यक्षमेवानुमानमेव वा सामग्रीभेदात् प्रमाणभेदव्यवस्थापनात् ॥

यत्रेंद्रियमनोध्यक्षं योगिप्रत्यक्षमेव वा । लैंगिकं वा श्रुतं तत्र वृत्तेर्मानांतरं भवेत् ॥ १७१ ॥
प्रत्यक्षादनुमानस्य मा भूत्तर्हि विभिन्नता । तदर्थे वर्तमानत्वात् सामग्रीभित्समा श्रुतिः॥१७२

न हि विषयस्याभेदात् प्रमाणभेदः प्रत्यक्षादनुमानस्य भेदप्रसंगात् । न च तत्ततो भिन्नविषयं सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वात् प्रत्यक्षमेव सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयं न पुनरनुमानं तस्य सामान्यविषयत्वादितिचेत् ततः कस्यचित्कचित्प्रवृत्त्यभावप्रसंगात् । सर्वोर्थक्रियार्थी हि प्रवर्तते नच सामान्यमशेषविशेषरहितं काचिदर्थक्रियां संपादयितुं समर्थं तत्तु ज्ञानमात्रस्याप्यभावात् सामान्यादनुमिताद्विशेषानुमानात् प्रवर्तकमनुमानमिति चेत्, न अनवस्थानुषंगात् । विशेषेपि ह्यनुमानं तत्सामान्यविषयमेव परं विशेषमनुपाय यदेव प्रवर्तकं तत्राप्यनुमानं तत्सामान्यविषयमिति सुदूरमपि गत्वा सामान्यविशेषविषयमनुमानमुपगतव्यं ततः प्रवृत्तौ तस्य प्राप्तिप्रसिद्धेः । सामग्रीभेदाद्भिन्नमनुमानमध्यक्षादिति चेत् तत एव श्रुतं ताभ्यां भिन्नमस्तु विशेषाभावात् ॥

शब्दलिंगाक्षसामग्रीभेदाद्येषां प्रमात्रयं । तेषामशब्दलिंगाक्षजन्मज्ञानं प्रमांतरम् ॥ १७३ ॥
योगिप्रत्यक्षमप्यक्षसामग्रीजनितं न हि । सर्वार्थागोचरत्वस्य प्रसंगादसदादिवत् ॥ १७४ ॥

न हि योगिज्ञानमिंद्रियज सर्वार्थग्राहित्वाभावप्रसगादस्मदादिवत् । न हीन्द्रिये साक्षात्परपरया वा सर्वेर्थो सकृत् सनिकृष्यते न चासनिकृष्टेषु तज्ज्ञान सभवति । योगजधर्मानुगृहीतेन मनसा सर्वार्थज्ञानसिद्धेरदोष इति चेत्, कुत पुनस्तेन मनसोऽनुग्रह ? सकृत्सर्वार्थसन्निकर्षकरणमिति चेत् तद्वद्सयोगजो धर्म स्वय सकृत्सर्वार्थज्ञान परिस्फुट किं न कुर्वीत परपरापरिहारश्चैव स्यान्नान्यथा योगजधर्मात् मनसोनुग्रहस्ततोऽशेषार्थज्ञानमिति परपराया निष्प्रयोजनत्वात् । करणाद्विना ज्ञानमित्यदृष्टकल्पनस्याग प्रयोजनमिति चेत् । नन्वेव सकृत्सर्वार्थसन्निकर्षो मनस इत्यदृष्टकल्पन तदवस्थान, सकृत्सर्वार्थज्ञानान्यथानुपपत्तेस्तस्य सिद्धेर्नादृष्टकल्पनेति चेत् न, अन्यथापि तत्सिद्धे आत्मार्थसन्निकर्षमात्रादेव तदुपपत्ते । तथाहि । योगिज्ञान करणक्रमातिवर्ति साक्षात्सर्वार्थज्ञानवत्त्वात् यन्नैव तन्न तथा यथास्मदादिज्ञानमिति युक्तमुत्पश्याम । अत एव करणाद्विना ज्ञानमिति इष्टपरिकल्पन प्रक्षीणकरणावरणस्य सर्वार्थपरिच्छित्ति स्वात्मन एव करणत्वोपपत्तेश्च भास्करवत् । न हि भानो सकलजगन्मडलप्रकाशनेर्थांतर करणमस्ति । प्रकाशस्तस्य तत्र करणमिति चेत्, स ततो नार्थांतर । नि प्रकाशत्वापत्तेरनर्थांतरमिति चेत्, सिद्ध स्वात्मन करणत्व समर्थित च कर्तुरनन्यदविभक्तकर्तृक करणमग्नेरौष्ण्यादिवदिति नार्थांतरकरणपूर्वक योगिज्ञान । नाप्यकरण येन तदिंद्रियजमदृष्ट वा कल्पित सभवेत् । ये त्वाहु, इद्रियानिंद्रियप्रत्यक्षमनिंद्रियप्रत्यक्ष चाक्षाश्रित क्षीणोपशातावरणस्य क्षीणावरणस्य चात्मनोक्षशब्दवाच्यत्वादनुमान लिंगापेक्ष शब्दापेक्ष श्रुतमिति प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणानि व्यवतिष्ठते अक्षादिसामग्रीभेदादिति तेषा स्मृतिसज्ञाचिंताना प्रत्यक्षत्वप्रसग क्षीणोपशातावरणात्मलक्षणमक्षमाश्रित्योत्पत्तिलिंगशब्दानपेक्षत्वाच्च ॥

प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं योगीतरजनेषु चेत् । स्मरणादेरवैशद्यादप्रत्यक्षत्वमागतम् ॥ १७५ ॥

विशद ज्ञान प्रत्यक्षमिति वचने स्मृत्यादेरप्रत्यक्षत्वमित्यायात । तथा च प्रमाणातरत्व लैंगिके शाब्दे वानतर्भावादप्रमाणत्वानुपपत्ते । कथम्—

लिंगशब्दानपेक्षत्वादनुमागमता च न । सवादान्नाप्रमाणत्वमिति सख्या प्रतिष्ठिता ॥१७६॥

यथा हि स्मरणादेरविसवादत्वान्न प्रत्यक्षत्व तथा लिंगशब्दानपेक्षत्वान्नानुमानागमत्व सवादकत्वान्नाप्रमाणत्वमिति प्रमाणातरतोपपत्ते सुप्रतिष्ठिता सख्या त्रीण्येव प्रमाणानीति ॥

एतेनैव चतुःपचषट्प्रमाणाभिधायिना । स्वेष्टसख्याक्षतिर्ज्ञेया स्मृत्यादेस्तद्विभेदतः ॥१७७॥

येप्यभिदधते प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा प्रमाणानि चत्वार्येवेति सहार्थापत्त्या पचैवेति वा सहाभावेन षडेवेति वा, तेषामपि स्वेष्टसख्याक्षति प्रमाणत्रयवादीष्टसख्यानिराकरणेनैव प्रत्येतव्या । स्मृत्यादीना ततो विशेषापेक्षयार्थांतरत्वसिद्धे । न ह्युपमानेर्थापत्त्यामभावे वा स्मृत्यादयोंतर्भावयितु शक्या सादृश्यादिसामग्र्यनपेक्षत्वात् उपमानार्थापत्तिरूपत्वेनवस्थाप्रसगात् । अभावरूपत्वे सदशे प्रवर्तकत्वविरोधात् । सादृश्यस्मृत्यादयो हि यद्युपमानरूपास्तदा तदुत्थापकसादृश्यादिस्मृत्यादिभिर्भवितव्य अन्यथा तस्य तदुत्थापनसामर्थ्यासभवात् स्मृत्याद्यगोचरस्यापि तदुत्थापनसामर्थ्येतिप्रसगात् । प्रत्यक्षगोचरचारि सादृश्यमुपमानस्योत्थापकमिति चेन्न, तस्य दृष्टदृश्यमानगोगवयव्यक्तिगतस्य प्रत्यक्षागोचरत्वात् । गोसदृशो गवय इत्यतिदेशवाक्याहितसस्कारो हि गवय पश्यन्नत्येति गोसदृशोऽय गवय इति । तत्र गोदर्शनकाले यदि गवयेन सादृश्य दृष्ट श्रुत गवयदर्शनसमये स्मर्यते प्रत्यभिज्ञायते च गवयप्रत्ययनिमित्त, सोय गवयशब्दवाच्य इति सज्ञासज्ञिसबधप्रतिपत्तिनिमित्त वा तदा सिद्धमेव स्मृत्यादि-

विषयत्वमुपमानजननस्य सादृश्यस्येति कुत प्रत्यक्षगोचरत्व ? यतस्तत्सादृश्यस्मृत्यादेरुपमानत्वे अनवस्था न स्यात् । तथार्थापत्त्युत्थापकस्यानन्यथा भवनस्य परिच्छेदकस्मृत्यादयो यद्यर्थापत्तिरूपास्तदा तदुत्थापका परानन्यथा भवनप्रमाणरूपत्वपरिच्छेदिरपरै. स्मृत्यादिभिर्भवितव्यमित्यनवस्था तासामनुमानरूपत्ववत्प्रतिपत्तव्या. । कथमभावप्रमाणरूपत्वे स्मृत्यादीना सदशे प्रवर्तकत्व विरुध्यत इति चेत्, अभावप्रमाणस्यासदशनियतत्वादिति ब्रूम । न हि तद्वादिभिस्तस्य सदशविषयत्वमभ्युपगम्यते । सामर्थ्यादभ्युपगम्यत इति चेत्, प्रत्यक्षादेरसदशविषयत्व तथाभ्युपगम्यता विशेषाभावात् । एव चाभावप्रमाणवैयर्थ्यमसदशस्यापि प्रत्यक्षादिसमधिगम्यत्वसिद्धे । साक्षादपरभावपरिच्छेदित्वान्नाभावप्रमाणस्य वैयर्थ्यमिति चेत्, तर्हि स्मृत्यादीनामभावप्रमाणरूपाणा साक्षादभावविषयत्वात्सदशे प्रवर्तकत्व कथ न विरुद्ध । ततो नोपमानादिषु स्मृत्यादीनामतर्भाव इति प्रमाणातरत्वसिद्धे. सिद्धा स्वेष्टसख्याक्षति चतु पचषट्प्रमाणाभिधायिनाम् ॥

तद्वक्ष्यमाणकान् सूत्रद्वयसामर्थ्यतः स्थितः । द्वित्वसंख्याविशेषोत्राकलंकैरभ्यधायि यः १७८
प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं त्रिधा श्रुतमविप्लुतम् । परोक्षं प्रत्यभिज्ञादी प्रमाणे इति संग्रहः ॥१७९॥
त्रिधा प्रत्यक्षमित्येतत्सूत्रव्याहतमीक्ष्यते । प्रत्यक्षातीद्रियत्वस्य नियमादित्यपेशलम् ॥ १८० ॥
अत्यक्षस्य स्वसंवित्तिः प्रत्यक्षस्याविरोधतः । वैशद्यांशस्य सद्भावात् व्यवहारप्रसिद्धितः ॥१८१
प्रत्यक्षमेकमेवोक्तं मुख्यं पूर्णेतरात्मकम् । अक्षमात्मानमाश्रित्य वर्तमानमतीद्रियम् ॥ १८२ ॥
परात्महतयाख्यात परोक्षं तु मतिश्रुतम् । शब्दार्थश्रयणादेवं न दोषः कश्चिदीक्ष्यते ॥ १८३ ॥

प्रत्यक्ष विशद ज्ञान त्रिधेति ब्रुवाणेनापि मुख्यमतीद्रिय पूर्ण केवलमपूर्णमवधिज्ञान मन पर्ययज्ञान चेति निवेदितमेव, तस्याक्षमात्मानमाश्रित्य वर्तमानत्वात् । व्यवहारत. पुनरिंद्रियमत्यक्षमनिंद्रियमत्यक्षमिति वैशद्यांशसद्भावात् । ततो न तस्य सूत्रव्याहति । श्रुत प्रत्यभिज्ञादि च परोक्षमित्येतदपि न सूत्रविरुद्ध, आद्ये परोक्षमित्यनेन तस्य परोक्षप्रतिपादनात् । अवग्रहेहावायधारणाना स्मृतेश्च परोक्षत्ववचनात् तद्विरोध इति चेन्न, प्रत्यभिज्ञादीत्यत्र वृत्तिद्वयेन, सर्वसग्रहात् । कथ प्रत्यभिज्ञाया आदि पूर्वं प्रत्यभिज्ञादीति स्मृतिपर्यंतस्य ज्ञानस्य सग्रहात् प्राधान्येनावग्रहादेरपि परोक्षत्ववचनात् प्रत्यभिज्ञा आदिर्यस्येति वृत्त्या पुनरभिनिबोधपर्यंतसगृहीतेर्न काचित्परोक्षव्यक्तिरसग्रहीता स्यात् । तत एव प्रत्यभिज्ञादीति युक्त व्यवहारतो मुख्यत स्वेष्टस्य परोक्षव्यक्तिसमूहस्य प्रत्यायनात् अन्यथा स्मरणादि परोक्ष तु प्रमाणे इति सग्रह इत्येव स्पष्टमभिधान स्यात् । तत शब्दार्थाश्रयणान्न कश्चिद्दोषोत्रोपलभ्यते ॥

आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

अक्षादात्मन परावृत्त परोक्ष तत परैरिंद्रियादिभिरूक्ष्यते सिंच्यतेभिवर्ध्यत इति परोक्ष । किं पुनस्तत्, आद्ये ज्ञाने मतिश्रुते ॥

कुतस्तयोराद्यता प्रत्येयेत्युच्यते,—

आद्ये परोक्षमित्याह सूत्रपाठक्रमादिह । ज्ञेयाद्यता मतिर्मुख्या श्रुतस्य गुणभावतः ॥ १ ॥

यस्मादाद्ये परोक्षमित्याह सूत्रकारस्तस्मान्मत्यादिसूत्रपाठक्रमादिहाद्यता ज्ञेया । सा च मतेर्मुख्या कथमप्यनाद्यतायास्तत्राभावात् श्रुतस्याद्यता गुणाभावात् निरुपचरिताद्यसामीप्यादाद्यत्वोपचारात् । अवध्याद्यपेक्षयास्तु तस्य मुख्याद्यतेति चेत् न, मन पर्ययाद्यपेक्षयावधेरप्याद्यत्वसिद्धेर्मत्यवध्योर्ग्रहणप्रसगात् द्वित्वनिर्देशस्याप्येवमविरोधात् । केवलापेक्षया सर्वेषामाद्यत्वेपि मत्यादीना मतिश्रुतयोरिह

समत्यय साहचर्यादिति चेन्न, मत्यपेक्षया श्रुतादीनामनाद्यताया अपि सद्भावान्मुख्याद्यतानुपपत्तेस्तद्-वश्यत्वात् । आद्यशब्दो हि यदाद्यमेव तत्प्रवर्तमानो मुख्य, यत्पुनराद्यमनाद्य च कथंचित्तत्र प्रवर्तमानो गौण इति न्यायात्तस्य गुणभावादाद्यता क्रमार्पणायाम् ॥

बुद्धौ तिर्यगवस्थानान्मुख्यं चाद्यत्वमेतयोः । अवध्यादित्रयापेक्षं कथंचिन्न विरुध्यते ॥ २ ॥

परोक्ष इति वक्तव्यमाद्ये इत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति चेत् । अत्रोच्यते—

परोक्षमिति निर्देशो ज्ञानमित्यनुवर्तनात् । ततो मतिश्रुते ज्ञानं परोक्षमिति निर्णयः ॥ ३ ॥
द्वयोरेकेन नायुक्ता समानाश्रयता यथा । गोदौ ग्राम इति प्रायः प्रयोगस्योपलक्षणात् ॥ ४॥
प्रमाणे इति वा द्वित्वे प्रतिज्ञाते प्रमाणयोः । प्रमाणमिति वर्तेत परोक्षमिति संगतौ ॥ ५ ॥

किं पुनस्तदनुवर्तनात्सिद्धमित्याह,—

ज्ञानानुवर्तनात्तत्र नाज्ञानस्य परोक्षता । प्रमाणस्यानुवृत्तेर्न परोक्षस्याप्रमाणता ॥ ६ ॥
अक्षेभ्यो हि परावृत्त परोक्ष श्रुतमिष्यते । यथा तथा स्मृतिः सज्ञा चिंता चाभिनिबोधिकम् ७
अवग्रहादिविज्ञानमक्षादात्मा विधानतः । परावृत्ततयाम्नात प्रत्यक्षमपि देशतः ॥ ८ ॥

श्रुत स्मृत्याद्यवग्रहादि च ज्ञानमेव परोक्ष यस्मादाम्नात तस्मान्नाज्ञान शब्दादिपरोक्षमनधिगममात्र वा प्रतीतिविरोधात् ॥

अस्पष्टं वेदन केचिदर्थानालंबन विदुः । मनोराज्यादि विज्ञानं यथैवेत्येव दुर्घटम् ॥ ९ ॥
स्पष्टस्याप्यवबोधस्य निरालंबनतास्थितः । यथा चंद्रद्वयज्ञानस्येति क्वार्थस्य निष्ठितः ॥ १० ॥

परोक्ष ज्ञानमनालबनमस्पष्टत्वान्मनोराज्यादिज्ञानवत् अतो न प्रमाणमित्येतदपि दुर्घटमेव । प्रत्यक्ष-मनालबन स्पष्टत्वाच्चद्रद्वयज्ञानादिति तस्याप्यप्रमाणत्वप्रसगात् । तथा च क्वेष्टस्य व्यवस्था उपायासत्त्वात् ॥

अनालबनता व्याप्तिर्न स्पष्टत्वस्य ते यथा । अस्पष्टत्वस्य तद्विद्धि लैंगिकस्यार्थवत्त्वतः ॥११॥
तस्यानर्थाश्रयत्वेऽर्थे स्यात्प्रवर्तकता कुतः । संबंधाच्चेन्न तस्यापि तथात्वेनुपपत्तितः ॥ १२ ॥
लिंगलिंगिधियोरेवं पारपर्येण वस्तुनि । प्रतिबंधात्तदाभासशून्ययोरप्यवचनम् ॥ १३ ॥
मणिप्रभामणिज्ञाने प्रमाणत्वप्रसगतः । पारपर्यान्मणौ तस्य प्रतिबंधाविशेषतः ॥ १४ ॥

यथैव न स्पष्टत्वस्यानालबनतया व्याप्तित्वे स्वसवेदनेन व्यभिचारात्तथैवास्पष्टत्वस्यानुमानेनानेकातात् तस्याप्यनालबनत्वे कुतोर्थे प्रवर्तकत्व ? सबधादिति चेन्न, तस्याप्यनुपपत्ते । यद्धि ज्ञान यमर्थमालबते तत्र तस्य कथ सबधो नामातिप्रसगात् । तदनेन यदुक्त "लिंगलिंगिधियोरेव पारपर्येण वस्तुनि । प्रतिबधात्तदाभासशून्ययोरप्यवचन" इति तन्निषिद्ध, स्वविषये परपरयापीष्टस्य सबधस्यानुपपत्ते सत्यपि सबधे मणिप्रभाया मणिज्ञानस्य प्रमाणत्वप्रसगाच्च तदविशेषात् ॥

तच्चानुमानमिष्ट चेन्न दृष्टातः प्रसिध्यति । प्रमाणत्वव्यवस्थानेनुमानस्यार्थलब्धितः ॥ १५ ॥

न हि स्वयमनुमान मणिप्रभाया मणिज्ञानमर्थप्राप्तितोनुमानस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितौ दृष्टातो नाम साध्यवैकल्यात्तथा ॥

मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतः । मिथ्याज्ञानविशेषेपि विशेषोर्थक्रिया प्रति ॥ १६ ॥
यथा तथा यथार्थत्वेप्यनुमान तदोभयोः । नार्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्व व्यवस्थितम् ॥१७॥

ततो नास्यानुमानतदाभासव्यवस्था ।

दृष्टं यदेव तत्प्राप्तमित्येकत्वाविरोधतः । प्रत्यक्ष कस्यचित् तच्चेन्न स्याद्भ्रांतं विरोधतः ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षमभ्रातमिति स्वयमुपयन् कथ भ्रात ज्ञान प्रत्यक्ष मन्निदर्शन ब्रूयात् ? ॥

अप्रमाणत्वपक्षेपि तस्य दृष्टांतता क्षतिः । प्रमाणांतरतायां तु संख्या न व्यवतिष्ठते ॥ १९ ॥
ततः सालंबनं सिद्धमनुमानं प्रमात्वतः । प्रत्यक्षवद्विपर्यासो वान्यथा स्याद्दुरात्मनाम् ॥ २० ॥

कथ सालंबनत्वेन व्याप्त प्रमाणत्वमिति चेत्—

अर्थस्यासंभवे भावात्प्रत्यक्षेपि प्रमाणताम् । तद्व्याप्तं प्रमाणत्वमर्थवत्त्वेन मन्यताम् ॥ २१ ॥
प्राप्यार्थापेक्षयेदं चेत्तथाध्यक्षेपि तेस्तु तत् । तथा चाध्यक्षमप्यर्थानालंबनमुपस्थितम् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्ष यद्यवस्त्वालंबन स्यात्तदा नार्थं प्रापयेदितिचेत्—

अनुमानमवस्त्वेव सामान्यमवलंबते । प्रापयत्यर्थमित्येतत्सचेतानाप्य मोक्षते ॥ २३ ॥
तस्माद्वस्त्वेव सामान्यविशेषात्मकमंजसा । विषयीकुरुतेध्यक्षं यथा तद्वच्च लैंगिकम् ॥ २४ ॥

सर्वं हि वस्तु सामान्यविशेषात्मक सिद्ध तद्व्यवस्थापयत्प्रत्यक्ष यथा तदेव विषयीकुरुते तथानुमानमपि विशेषाभावात् । तथा सति—

स्मृत्यादिश्रुतपर्यंतमस्पष्टमपि तत्त्वतः । स्वार्थालंबनमित्यर्थशून्यं तन्निभमेव नः ॥ २५ ॥

यदार्थालंबन परोक्ष तत्प्रमाणमितरत्प्रमाणाभासमिति प्रमाणस्यानुवर्तनात्सिद्ध ॥

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

ननु च प्रत्यक्षाण्यन्यानीति वक्तव्यमवध्यादीना त्रयाणा प्रत्यक्षविधानादिति न शकनीय । यस्मात्—

प्रत्यक्षमन्यदित्याह परोक्षादुदितात्पर । अवध्यादित्रयं ज्ञानं प्रमाणं चानुवृत्तितः ॥ १ ॥

उक्तात्परोक्षादवशिष्टमन्यत्प्रत्यक्षमवधिज्ञान मन पर्ययज्ञानं केवलज्ञानमिति सबध्यते ज्ञानमित्यनुवर्तनात् । प्रमाणमिति च तस्यानुवृत्ते । ततो न प्रत्यक्षाण्यन्यानीति वक्तव्य विशेषानाश्रयात् सामान्याश्रयणादेवेष्टविशेषसिद्धेर्ग्रंथगौरवपरिहाराच्च ॥

ज्ञानग्रहणसंबंधात्केवलानधिदर्शने । व्युदस्येते प्रमाणाभिसंबंधादप्रमाणता ॥ २ ॥
सम्यगित्यधिकाराच्च विभंगज्ञानवर्जनं । प्रत्यक्षमिति शब्दाच्च परापेक्षानिवर्तनम् ॥ ३ ॥

न ह्यक्षमात्मानमेवाश्रित परमिंद्रियमनिंद्रिय वापेक्षते यत प्रत्यक्षशब्दादेव परापेक्षानिवृत्तिर्न भवेत् । तेनेंद्रियानिंद्रियानपेक्षमतीतव्यभिचार साकारग्रहणमित्येतत्सूत्रोपात्तमुक्त भवति । तत ।

प्रत्यक्षलक्षणं प्राहुः स्पष्ट साकारमंजसा । द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषार्थात्मवेदनम् ॥ ४ ॥
सूत्रकारा इति ज्ञेयमाकलकावबोधने । प्रधानगुणभावेन लक्षणस्याभिधानतः ॥ ५ ॥

यदा प्रधानभावेन द्रव्यार्थात्मवेदन प्रत्यक्षलक्षण तदा स्पष्टमित्यनेन मतिश्रुतमिंद्रियानिंद्रियापेक्ष व्युदस्यते, तस्य साकल्येनास्पष्टत्वात् । यदा तु गुणभावेन तदा प्रादेशिकप्रत्यक्षवर्जन तदुपाक्रियते, व्यवहाराश्रयणात् । साकारमिति वचनान्निराकारदर्शनव्युदास । अजसेति विशेषणाद्विभगज्ञानमिंद्रियानिंद्रियप्रत्यक्षाभासमुत्सारित । तच्चैवविध द्रव्यादिगोचरमेव नान्यदिति विषयविशेषवचनाद्दर्शित । तत' सूत्रवार्तिकाविरोध सिद्धो भवति । न चैव योगिना प्रत्यक्षमसगृहीत यथा परेषा तदुक्त ॥

लक्षण सममेतावान् विशेषोऽशेषगोचर । अक्रमं करणातीतमकलंक महीयसाम् ॥ ६ ॥

तदस्तीति कुतोऽवगम्यत इति चेत्,—

एतच्चास्ति सुनिर्णीतासंभवद्बाधकत्वतः । स्वसंवित्तिवदित्युक्तं व्यासतोन्यत्र गम्यताम् ॥ ७ ॥

धर्म्यत्रासिद्ध इति चेन्नोभयसिद्धस्य प्रत्यक्षस्य धर्मित्वात् । तद्धि केषांचिदशेषगोचरं क्रम करणातीतमिति साध्यतेऽकलंकत्वान्यथानुपपत्ते । न चाकलंकत्वमसिद्धं तस्य पूर्वं साधनात् । प्रतिनियतगोचरत्वं विज्ञानस्य प्रतिनियतावरणविगमनिबंधनं भानुप्रकाशवत् नि शेषावरणपरिक्षयात् नि शेषगोचरं सिद्ध्यत्येव । तत एवाक्रमं तत्क्रमस्य कलंकविगमक्रमकृतत्वात् । युगपत्तद्विगमे कुतो ज्ञानस्य क्रम स्यात् । करणक्रमादिति चेन्न, तस्य करणातीतत्वात् । देशतो हि ज्ञानमविशदं चाक्षमनोपेक्षं सिद्धं न पुन सकलविषयं परिस्फुटं सकृदुपजायमानमिति । न चैवंविधं ज्ञानं प्रत्यक्षं संभवद्बाधकं, प्रत्यक्षादेरतद्विषयस्य तद्बाधकत्वविरोधात् । तत एव न संदिग्धासंभवद्बाधकं, निश्चितासंभवद्बाधकत्वात् । न हि तादृशं प्रत्यक्षं किंचित्संभवद्बाधकमपरमसंभवद्बाधकं सिद्धं येनेदं संप्रति संदेहविषयतामनुभवेत् । कथं वात्यंतमसंदिग्धासंभवद्बाधकं नाम [१] नियतदेशकालपुरुषापेक्षया निश्चितासंभवद्बाधकत्वेपि देशांतराद्यपेक्षया संदिग्धासंभवद्बाधकत्वमिति चेन्न, सुष्ठु तथाभावस्य सिद्धे । यथाभूतं हि प्रत्यक्षादि प्रमाणमत्रत्येदानींतनपुरुषाणामुत्पद्यमानबाधकं केवलस्य तथाभूतमेवान्यदेशकालपुरुषाणामपीति कुतस्तद्बाधनं संदेह । यदि पुनरन्यादृशं प्रत्यक्षमन्यद्वा तद्बाधकमभ्युपगम्यते तदा केवले को मत्सर, केवलेनैव केवलबाधनसंभवात् । तत प्रसिद्धात्सुनिर्णीतासंभवद्बाधकत्वात्स्वसंवेदनवन्महीयसां प्रत्यक्षमकलंकमस्तीति प्रतीयते प्रपंचतोऽन्यत्र तत्समर्थनात् ॥

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रांतमिति केचन । तेषामस्पष्टरूपा स्यात् प्रतीतिः कल्पनाथवा ॥ ८ ॥
स्वार्थव्यवसितिर्नान्या गतिरस्ति विचारतः । अभिलापवती वित्तिस्तद्योग्या वापि सा यतः ९

अस्पष्टा प्रतीति कल्पना, निश्चितिर्वा कल्पना इति परिस्फुटं कल्पना लक्षणमनुक्त्वा अभिलापवती प्रतीति कल्पनेत्यादि तल्लक्षणमाचक्षाणो न प्रेक्षावान् अर्थगौरवापरिहारात् । न हि काचित्कल्पना स्पष्टास्ति विकल्पानुविद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासता इति वचनात् । स्वप्नवती प्रतीतिरस्तीतिचेन्न, तस्या सौगतैरिंद्रियजत्वेनाभ्युपगमात् स्वप्नातिकेंद्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानात् मानसत्वे तस्या तदनुपपत्ते । मरीचिकासु तोयप्रतीति स्पष्टेति चेन्न, तस्या स्वयमस्पष्टत्वेपि मरीचिकादर्शनस्पष्टत्वाध्यारोपात्तथावभासनात् । ततो नाव्यापीदं लक्षणं । नाप्यतिव्यापि क्वचिदकल्पनाया स्पष्टत्वाभावात् । दूरात्पादपादिदर्शने कल्पनारहितेप्यस्पष्टत्वप्रतीतेरतिव्यापीदं लक्षणमिति चेन्न, तस्य विकल्पास्पष्टत्वेनैकत्वारोपादस्पष्टतोपलब्धे । स्वयमस्पष्टत्वे निर्विकल्पकत्वविरोधात् । ततो निरवद्यमिदं कल्पनालक्षणं । एतेन निश्चय कल्पनेत्यपि निरवद्यं विचारितं, लक्षणांतरेणाप्येवंविधाया प्रतीते कल्पनात्वविधानाद्दत्यंतराभावात् ॥

तत्राद्यकल्पनापोढे प्रत्यक्षे सिद्धसाधनम् । स्पष्टे तस्मिन्नवैशद्यव्यवच्छेदस्य साधनात् ॥ १० ॥
अस्पष्टप्रतिभासायाः प्रतीतेरनपोहने । प्रत्यक्षस्यानुमानादेर्भेदः केनावबुध्यते ॥ ११ ॥
स्वार्थव्यवसितिस्तु स्यात्कल्पना यदि संमता । तदा लक्षणमेतत्स्यादसंभाव्येव सर्वथा ॥१२॥

दविष्टपादपादिदर्शनस्यास्पष्टस्यापि प्रत्यक्षतोपगमात्कथं अस्पष्टप्रतीति लक्षणया कल्पनयापोढं प्रत्यक्षमिति वचने सिद्धसाधनमिति कश्चित् । श्रुतमेतन्न प्रत्यक्षं श्रुतमस्पष्टतर्केण इति वचनात् ततो न दोष इत्यपर । पादपादिसंस्थानमात्रे दवीयसापि स्पष्टत्वावस्थिते । श्रुतत्वाभावादक्षव्यापारान्वयव्यतिरेकानु-

विधानाच्च प्रत्यक्षमेव तत् तथाविधकल्पनापोढं चेति सिद्धसाधनमेव। न हि सर्वमस्पष्टतर्केण श्रुतमिति युक्तं स्मृत्यादेः श्रुतत्वप्रसंगात् व्यंजनावग्रहस्य वा। न हि तस्य स्पष्टत्वमस्ति परोक्षत्ववचनविरोधात् अव्यक्तशब्दादिजातग्रहणं व्यंजनावग्रह इति वचनाच्च मतिपूर्वमस्पष्टतर्केण श्रुतमित्युपगमे तु सिद्धं स्मृत्यादिमतिज्ञानं व्यंजनावग्रहादि वा श्रुतं दविष्टपादपादिदर्शनं च प्रादेशिकं प्रत्यक्षमिति न किंचिद्विरुध्यते। यदि पुनर्नास्पष्टा प्रतीतिः कल्पना यतस्तदपोहने प्रत्यक्षस्य सिद्धसाधनं। किं तर्हि? स्वार्थव्यवसितिः सर्वकल्पनेति मतं तदा प्रत्यक्षलक्षणमसंभाव्यं च तादृशकल्पनापोढस्य कदाचिदसंभवात् व्यवसायात्मकमानसप्रत्यक्षोपगमविरोधश्च। केषांचित्संहृतसकलविकल्पावस्थायां सर्वथा व्यवसायशून्यं प्रत्यक्षं प्रत्यात्मवेद्यं संभवतीति नासंभवि लक्षणमितिचेत् न, असिद्धत्वात्। यस्मात्—

संहृत्य सर्वतश्चित्तं स्तिमितेनांतरात्मना। स्थितोपि चक्षुषा रूपं स्वं च स्पष्टं व्यवस्यति ॥१३॥

ततो न प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षत एव सिध्यति, नाप्यनुमानात्। तथाहि—

पुनर्विकल्पयन् किंचिदासीन्मे स्वार्थनिश्चयः। ईदृगित्येव बुध्येत प्रागिंद्रियगतावपि ॥ १४ ॥
ततोन्यथा स्मृतिर्न स्यात्क्षणिकत्वादिवत् पुनः। अभ्यासादिविशेषस्तु नान्यः स्वार्थविनिश्चयात् १५

पश्च विकल्पयतः प्राग् चेंद्रियगतावपीदृशः स्वार्थनिश्चयो ममासीदिति पश्चात् स्मरणात्तस्याः स्वार्थव्यवसायात्मकत्वस्य मानान्न निर्विकल्पकत्वानुमानं नाम। न हींद्रियगतेरध्यवसायात्मकत्वे स्मरणं युक्तं क्षणिकत्वादिदर्शनवत् अभ्यासादेर्गोदर्शनस्मृतिरितिचेन्न, तस्य व्यवसायादन्यस्य विचारासहत्वात् ॥

तदकल्पकमर्थस्य सामर्थ्येन समुद्भवात्। अर्थक्षणवदित्येके न विरुद्धस्यैव साधनम् ॥ १६ ॥
जात्याद्यात्मकभावस्य सामर्थ्येन समुद्भवात्। सविकल्पकमेव स्यात् प्रत्यक्षं स्फुटमंजसा ॥१७

परमार्थेन विशदं सविकल्पकं प्रत्यक्षं न पुनरविकल्पकं वैशद्यारोपात्। ननु कथं तज्जात्याद्यात्मकादर्थादुपजायेताविकल्पान्न हि वस्तु सत्सु जातिद्रव्यगुणकर्मसु शब्दाः संति तदात्मानो वा येन तेषु प्रतिभासमानेषु प्रतिभासेरन्। न च तत्र शब्दाप्रतीतौ कल्पना युक्ता तस्याः शब्दाप्रतीतिलक्षणत्वादशब्दकल्पनानामसंभवात्। ततो न विरुद्धो हेतुरिति चेत्। अत्रोच्यते—

यथावभासतो कल्पात् प्रत्यक्षात्प्रभवन्नपि। तत्पृष्ठतो विकल्पः स्यात् तथार्थोक्षाच्च स स्फुटः॥१८

दर्शनादविकल्पाद्विकल्पः प्रजायते न पुनरर्थादिति कुतो विशेषः। न चाभिलापवत्येव प्रतीतिः कल्पना जात्यादिमत्प्रतीतेरपि तथात्वाविरोधात्। सति चार्थेषु जात्यादयोपि तेषु प्रतिभासमानेषु प्रतिभासेरन्। ततो जात्याद्यात्मकार्थदर्शनं सविकल्पं प्रत्यक्षसिद्धमिति विरुद्धमेव साधनम् ॥

न च जात्यादिरूपत्वमर्थस्यासिद्धमंजसा। निर्बाधबोधविध्वस्तसमस्तारेकि तत्त्वतः ॥ १९ ॥

जात्यादिरूपत्वे हि भावानां निर्बाधो बोधः समस्तमारेकितं हंतीति किं नश्चिंतया। निर्बाधत्वं पुनर्जात्यादिबोधस्यान्यत्र समर्थितं प्रतिपत्तव्यं ततो जात्याद्यात्मकस्वार्थव्यवसितिः कल्पना स्पष्टा प्रत्यक्षे व्यवतिष्ठते ॥

संकेतस्मरणोपाया दृष्टसंकल्पनात्मिका। नैषा व्यवसितिः स्पष्टा ततो युक्ताक्षजन्मनि ॥२०॥

यदेव हि संकेतस्मरणोपायं दृष्टसंकल्पनात्मकं कल्पनं तदेव पूर्वापरपरामर्शशून्ये चाक्षुषे स्पर्शनादिके वा दर्शने विरुध्यते। न चेयं विशदावभासार्थव्यवसितिस्तथा, ततो युक्ता सा प्रत्यक्षे कुतः पुनरियं न संकेतस्मरणोपायेत्युच्यते ॥

स्वतो हि व्यवसायात्मप्रत्यक्षं सकलं मतम् । अभिधानाद्यपेक्षायामन्योन्याश्रयणात्तयोः॥२१॥

सति ह्यभिधानस्मरणादौ क्वचिद्व्यवसाय सति च व्यवसाये ह्यभिधानस्मरणादीति कथमन्योन्याश्रयण न स्यात् । स्वाभिधानविशेषापेक्षा एवार्थनिश्चयैर्व्यवसीयते इति ब्रुवन्नार्थमध्यवस्यंस्तदभिधानविशेषस्य स्मरति अननुस्मरन्न योजयति अयोजयन्न व्यवस्यतीत्यकल्पकं जगदर्थयेत् । स्ववचनविरुद्ध चेद । किं च—

स्वाभिधानविशेषस्य निश्चयो यद्यपेक्षते । स्वाभिलापांतरं नूनमनवस्था तदा न किम् ॥ २२ ॥
गत्वा सुदूरमप्येवमभिधानस्य निश्चये । स्वाभिलापानपेक्षस्य किमु नार्थस्य निश्चयः ॥ २३ ॥
अभिधानविशेषश्चेत् स्वस्मिन्नर्थे च निश्चयम् । कुर्वन् दृष्टः स्वशक्त्यैव लिंगाद्यर्थेपि तादृशः॥२४॥
शाब्दस्य निश्चयोर्थस्य शब्दापेक्षोस्त्वबाधितः । लिंगजन्माक्षजन्मा च तदपेक्षोभिधीयते॥२५॥
ततः प्रत्यक्षमास्थेयं मुख्य वा देशतोपि वा । स्यान्निर्विकल्पकं सिद्धं युक्त्या स्यात्सविकल्पकं२६
सर्वथा निर्विकल्पत्वे स्वार्थव्यवसितिः कुतः । सर्वथा सविकल्पत्वे तस्य स्याच्छब्दकल्पना २७

न केवल जैनस्य कथचित्सविकल्पक प्रत्यक्ष । किं तर्हि सौगतस्यापीत्याह,—

सवितर्कविचारा हि पंच विज्ञानधातवः । निरूपणानुस्मरणविकल्पेनाविकल्पकाः ॥ २८ ॥
इत्येवं स्वयमिष्टत्वान्नैकातेनाविकल्पकं । प्रत्यक्षं युक्तमास्थातुं परस्यापि विरोधतः ॥ २९ ॥
विधूतकल्पनाजाल योगिप्रत्यक्षमेव चेत् । सर्वथा लक्षणाव्याप्तिदोषः केनास्य वार्यते ॥ ३० ॥
लौकिकी कल्पनापोढा यतोध्यक्षं तदेव चेत् । शास्त्रीया सास्ति तत्रेति नैकातेनाविकल्पकम् ३१
तदपाये च बुद्धस्य न स्याद्धर्मोपदेशना । कुड्यादेर्या न सा तस्येत्येतत्पूर्वं विनिश्चितं ॥ ३२ ॥

तत स्यात्कल्पनास्वभावशून्यमभ्रात प्रत्यक्षमिति न व्याहत । ये त्वाहुर्नेद्रियानिंद्रियानपेक्ष प्रत्यक्ष तस्य तदपेक्षामतरेणासभवादिति तान् प्रत्याह,—

येपि चात्ममनोक्षार्थसन्निकर्षोद्भव विदुः । प्रत्यक्ष नेश्वराध्यक्षं सग्रहस्तैः कुतो भवेत् ॥ ३३ ॥
नेश्वरस्याक्षजज्ञान सर्वार्थविषयत्वतः । नाक्षैः सर्वार्थसबध' सहैकस्यास्ति सर्वथा ॥ ३४ ॥
योगजाज्जायते यत्तु ज्ञान धर्मविशेषतः । न सनिकर्षज तस्मादिति न व्यापि लक्षणं ॥३५॥

ननु च योगजाद्धर्मविशेषात् सर्वार्थैरक्षसन्निकर्षस्तत सर्वार्थज्ञानमित्यक्षार्थसन्निकर्षजमेव तत् । नैतत्सार । तत्राक्षार्थसन्निकर्षस्य वैयर्थ्यात् । योगजो हि धर्मविशेष सर्वार्थाक्षसन्निकर्षमुपजनयति न पुन. साक्षात्सर्वार्थज्ञानमिति स्वरुचिप्रदर्शनमात्र, विशेषहेत्वभावादित्युक्तप्रत्ययम् ॥

सौत्रादिवृत्तिरध्यक्षमित्यप्येतेन चिंतित । तस्या विचार्यमाणाया विरोधश्च प्रमाणतः ॥ ३६ ॥

इद्रियाण्यर्थमालोचयति तदालोचित मन सकल्पयति तत्सकल्पितमहकारोभिमन्यते तदभिमत बुद्धिरध्यवसति तदध्यवसित पुरुषश्चेतयत इति श्रोत्रादिवृत्तिर्हि न सकृत्सर्वार्थविषया यतस्तत्प्रत्यक्षत्वे योगिप्रत्यक्षसग्रह स्यात् । न च प्रमाणतो विचार्यमाणा श्रोत्रादिवृत्ति साख्याना युज्यते । सा हि न तावत्पुरुषपरिणामोनभ्युपगमात्, नापि प्रधानस्यानशस्यामूर्तस्य नित्यस्य सा कादाचित्कत्वात् । न ह्यकादाचित्कस्यानपेक्षस्य कादाचित्क परिणामो युक्त सापेक्षस्य तु कुत कौटस्थ्य नामापेक्षणार्थकृतातिशयस्यावश्य भावान्निरतिशयत्वविरोधात् कौटस्थ्यानुपपत्ते ॥

पुसः सत्सप्रयोगे यदिंद्रियाणा प्रजायते । तदेव वेदन युक्त प्रत्यक्षमिति केचन ॥ ३७ ॥

ते न समर्था निराकर्तुं प्रत्यक्षमतींद्रिय प्रत्यक्षतोनुमानादेर्वा सर्वज्ञत्वप्रसगत । न ह्यसर्वज्ञ सर्वार्थ-

साक्षात्कारिज्ञान नास्तीति कुतश्चित्प्रमाणान्निश्चेतु समर्थ इति प्रतिपादितप्राय । न च तदभावान्निश्चये करणजमेव प्रत्ययमिति नियम' सिध्येत् ॥

तत्त्वार्थव्यवसायात्मविधा प्रत्यक्षमंजसा । ज्ञानं विशदमन्यत्तु परोक्षमिति संग्रहः ॥ ३८ ॥

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिंताभिनिवोध इत्यनर्थांतरम् ॥ १३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । मतिभेदाना मतिग्रहणेन ग्रहणादन्यथातिप्रसगात् ॥

मत्यादिष्ववबोधेषु स्मृत्यादीनामसंग्रहः । इत्याशंक्याह मत्यादिसूत्रं मत्यात्मनां विदे ॥ १ ॥
मतिरेव स्मृतिः संज्ञा चिंता वाभिनिवोधकम् । नार्थांतर मतिज्ञानाद्वृतिच्छेदप्रसूतितः ॥ २ ॥

यथैव वीर्यांतरायमतिज्ञानावरणक्षयोपशमान्मतिरवग्रहादिरूपा सूते तथा स्मृत्यादिरपि ततो मत्यात्मकत्वमस्य वेदितव्यम् ॥

इति शब्दात् किं गृह्यते इत्याह,—

इति शब्दात्प्रकारार्थाद्बुद्धिर्मेधा च गृह्यते । प्रज्ञा च प्रतिभाभावः संभवोपमिती तथा ॥ ३ ॥

ननु च कथ मत्यादीनामनर्थांतरत्व व्यपदेशलक्षणविषयप्रतिभासभेदादिति चेत्—

कथंचिद्व्यपदेशादिभेदेप्येतदभिन्नता । न विरोधमधिष्ठातुमीष्टे प्रातीतिकत्वतः ॥ ४ ॥

न हि व्यपदेशादिभेदेपि प्रत्यक्षव्यक्तीना प्रमाणातरत्व परेषा, नाप्यनुमानादिव्यक्तीनामनुमानादिता स्वेष्टप्रमाणसख्या नियमव्याघातात् प्रत्यक्षतानुमानादित्वेन वा । व्यपदेशादिभेदाभावान्न दोष इति चेत् मतिज्ञानत्वेन सामान्यतस्तदभावादविरोधोस्तु । प्रातीतिकी ह्येतेयामभिन्नता कथचिदिति न प्रतिक्षेपमर्हति । क' कस्य प्रकार स्यादित्युच्यते,—

बुद्धिर्मतेः प्रकारः स्यादर्थग्रहणशक्तिका । मेधा स्मृतेः तथा शब्दस्मृतिशक्तिर्मनस्विनाम्॥५॥
ऊहापोहात्मिका प्रज्ञा चिंतायाः प्रतिभोपमा । सादृश्योपाधिके भावे सादृश्ये तद्विशेषणे॥६॥
प्रवर्तमाना केषांचिद् दृष्टा सादृश्यसंविदः । संज्ञायाः संभवाद्यस्तु लैंगिकस्य तथागतेः ॥७॥

मतिसामान्यात्मिकापि बुद्धिरिंद्रियानिंद्रियनिमित्ता सन्निकृष्टार्थग्रहणशक्तिकावग्रहादिमतिविशेषस्य प्रकार' । यथोक्तशब्दस्मरणशक्तिका तु मेधा स्मृते । सा हि केषाचिदेव मनस्विना जायमाना विशिष्टा च स्मरणसामान्यात् । ऊहापोहात्मिका प्रज्ञा चिंताया. प्रकार. प्रतिभोपमा च सादृश्योपाधिके वस्तुनि केषाचिद्वस्तूपाधिके वा सादृश्ये प्रवर्तमाना सज्ञाया सादृश्यप्रत्यभिज्ञानरूपाया प्रकार , समवार्थापत्त्यभावोपमास्तु लैंगिकस्य प्रकारस्तथा प्रतीते ॥

प्रत्येकमितिशब्दस्य ततः संगतिरिष्यते । समासौ चेति शब्दोयं सूत्रेस्मिन्न विरुध्यते ॥ ८ ॥

मतिरिति स्मृतिरिति संज्ञेति चिंतेत्यभिनिवोध इति प्रकारो न तदर्थांतरमेव मतिज्ञानमेकमिति ज्ञेय । मत्यादिभेद मतिज्ञान मतिपरिसमाप्त तद्भेदानामन्येषामत्रैवातर्भावादिति व्याख्येय गत्यतरासभवात् तथा विरोधाभावाच्च । स्मृतिरप्रमाणमेव सा कथ प्रमाणेंतर्भवतीति चेन्न, तदप्रमाणत्वे सर्वशून्यतापत्ते । तथाहि—

स्मृतेः प्रमाणतापाये संज्ञाया न प्रमाणता । तदप्रमाणतायां तु चिंता न व्यवतिष्ठते ॥ ९ ॥
तदप्रतिष्ठितौ क्वात्र मान नाम प्रवर्तते । तदप्रवर्तनेध्यक्षप्रामाण्यं नावतिष्ठते ॥ १० ॥
ततः प्रमाणशून्यत्वात्प्रमेयस्यापि शून्यता । सापि मानाद्विना नेति किमप्यस्तीति साकुलम् ११

तस्मात्प्रवर्तकत्वेन प्रमाणत्वेत्र कस्यचित्। स्मृत्यादीनां प्रमाणत्वं युक्तमुक्तं च कैश्चन॥ १२॥
अक्षज्ञानैरनुस्मृत्य प्रत्यभिज्ञाय चिंतयेत्। आभिमुख्येन तद्भेदान् विनिश्चित्य प्रवर्तते॥ १३॥

अक्षज्ञानैर्विनिश्चित्य प्रवर्तत इति यथा प्रत्यक्षस्य प्रवर्तकत्वमुक्तं तथा स्मृत्वा प्रवर्तत इति स्मृतेरपि प्रत्यभिज्ञाय प्रवर्तत इति संज्ञाया अपि चिंतयेत् तत् प्रवर्तत इति तर्कस्यापि आभिमुख्येन तद्भेदान् विनिश्चित्य प्रवर्तत इत्यभिनिबोधस्यापि ततस्ततः प्रतिपत्तुः प्रवृत्तेर्यथाभासमाकांक्षानिवृत्तिघटनात्। तत्र प्रत्यक्षमेव प्रवर्तकं प्रमाणं न पुनः स्मृतिरिति मतमुपालभते,—

अक्षज्ञानैर्विनिश्चित्य सर्व एव प्रवर्तते। इति ब्रुवन् स्वचित्तादौ प्रवर्तत इति स्मृतेः॥ १४॥

कथम्—

गृहीतग्रहणात्तत्र न स्मृतेश्चेत्प्रमाणता। धारावाह्यक्षविज्ञानस्यैवं लभ्येत केन सा॥ १५॥
विशिष्टस्योपयोगस्याभावे सापि न चेन्मता। तदभावे स्मरणेप्यक्षज्ञानवन्मानतास्तु नः॥१६॥
स्मृत्या स्वार्थं परिच्छिद्य प्रवृत्तौ न च बाध्यते। येन प्रेक्षावता तस्याः प्रवृत्तिर्विनिवार्यते १७
स्मृतिमूलाभिलापादेर्व्यवहारः प्रवर्तकः। न प्रमाणं यथा तद्वदक्षधीमूलिका स्मृतिः॥ १८॥
इत्याचक्षणिको नामानुमामंस्त पृथक्प्रमां। प्रत्यक्षं तद्धि तन्मूलमिति चार्वाकतागतिः॥१९॥

योपि प्रत्यक्षमनुमानं च प्रवर्तकं प्रमाणमिति मन्यमानः स्मृतिमूलस्याभिलापादेरिव व्यवहारप्रवृत्तेर्हेतो प्रत्यक्षमूलस्मरणस्यापि प्रमाणतां प्रत्याक्षीत सोनुमानमपि प्रत्यक्षात्पृथक्प्रमाणं मामंस्त तस्य प्रत्यक्षमूलत्वात्। न ह्यप्रत्यक्षपूर्वकमनुमानमस्ति। अनुमानांतरपूर्वकमस्तीति चेन्न, तस्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्। सुदूरमपि गत्वा तस्याप्रत्यक्षपूर्वकत्वेनवस्थाप्रसंगात्। तत्पूर्वत्वे सिद्धे प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानमिति न प्रमाणं स्यात्। ततश्च बाधकत्वप्राप्तिरस्य॥

स्वार्थप्रकाशकत्वेन प्रमाणमनुमा यदि। स्मृतिरस्तु तथा नाभिलापादिस्तदभावतः॥ २०॥

स्वार्थप्रकाशकत्वं प्रवर्तकत्वं न तु प्रत्यक्षार्थप्रदर्शकत्वं नाप्यर्थाभिमुखगतिहेतुत्वं तच्चानुमानस्यास्तीति प्रमाणत्वे स्मरणस्य तदस्तु तत एव नाभिलापादेस्तदभावात्। न हि यथा स्मरणं स्वार्थस्मर्तव्यस्यैव प्रकाशकं तथाभिलापादिस्तस्य मोहोदयफलत्वात्॥

समारोपव्यवच्छेदस्समः स्मृत्यनुमानतः। स्वार्थे प्रमाणता तेन नैकत्रापि निरार्यते॥ २१॥

यथा चानुमायाः क्वचित्प्रवृत्तस्य समारोपस्य व्यवच्छेदस्तथा स्मृतेरपीति युक्तमुभयोः प्रमाणत्वमन्यथाप्रमाणत्वापत्तेः। स्मृतिरनुमानत्वेन प्रमाणमिष्टमेव नान्यथेति चेत्॥

स्मृतिर्न लैंगिकं लिंगज्ञानाभावेपि भावतः। संबंधस्मृतिरत्र स्यादनवस्थानमन्यथा॥ २२॥
परापरानुमानानां कल्पनस्य प्रसंगतः। विवक्षितानुमानस्याप्यनुमानांतराज्जनौ॥ २३॥

संबंधस्मृतेर्ह्यनुमानत्वे स्मर्तव्यार्थेन लिंगेन भाव्यं तस्य तेन संबंधस्त्वभ्युपगंतव्यस्तस्य च स्मरणं परं तस्याप्यनुमानत्वे तथेति परापरानुमानानां कल्पनादनवस्था। न ह्यनुमानांतरादनुमानस्य जनने क्वचिदवस्था नाम सा संबंधस्मृतिरप्रमाणमेवेति चेत्॥

नाप्रमाणात्मनो स्मृत्या संबंधः सिद्धमृच्छति। प्रमाणानर्थकत्वस्य प्रसंगात्सर्ववस्तुनि॥ २४॥

न ह्यप्रमाणात् प्रमेयस्य सिद्धौ प्रमाणमर्थवन्नाम। न चाप्रमाणात् किंचित्सिध्यति किंचिन्नेत्यर्धजरतीन्यायः श्रेयान् सर्वत्र तद्विशेषाभावात्॥

स्मृतिस्तदिति विज्ञानमतीतीते भवेत्कथम्। सादृश्यवदिति स्वेष्टं याति बौद्धस्य लक्ष्यते॥२५॥

प्रत्यक्षमर्थवन्न स्यादतीतेर्थे समुद्भवत् । तस्य स्मृतिवदेव हि तद्वदेव च लैंगिकम् ॥ २६ ॥
नार्थाज्जन्मोपपद्येत प्रत्यक्षस्य स्मृतेरिव । तद्वत्स एव तद्भावादन्यथा न क्षणक्षयः ॥ २७ ॥
अर्थाकारत्वतोध्यक्षं यदर्थस्य प्रबोधकं । तत एव स्मृतिः किं न स्वार्थस्य प्रतिबोधका ॥ २८ ॥
अस्पष्टत्वेन चेन्नानुमानेप्येवं प्रसंगतः । प्राप्यार्थेनार्थवत्ता चेदनुमानायाः स्मृतेर्न किम् २९

ततो न सौगतोऽनुमानस्य प्रमाणतामुपयन्स्तामपाकर्तुमीशः सर्वथा विशेषाभावात् ॥

मनसा जन्यमानत्वात्संस्कारसहकारिणा । सर्वत्रार्थानपेक्षेण स्मृतिर्नार्थवती यदि ॥ ३० ॥
तदा संस्कार एव स्यात्प्रवृत्तिस्तन्निबंधना । तत्रासंभवतोर्थे चेद्व्यक्तमीश्वरचेष्टितम् ॥ ३१ ॥

अनर्थविषयत्वेपि स्मृतेः प्रवर्तमानार्थे प्रवर्तते संस्कारे प्रवृत्तेरसंभवादिति स्फुटं राजचेष्टितं यथेष्टं प्रवर्तमानात् ॥

प्रत्यक्षं मानसं ज्ञानं स्मृतेर्यस्याः प्रजायते । सा हि प्रमाणसामग्रीवर्तिनी स्यात् प्रवर्तिका ॥३२
प्रमाणत्वाद्यथा लिंगिलिंगसंबंधसंस्मृतिः । लिंगिज्ञानफलेत्याहु सामग्रीमानवादिनः ॥ ३३ ॥
तदप्यसंगतं लिंगिज्ञानस्यैव प्रसंगतः । प्रत्यक्षत्वक्षतेर्लिंगतत्फलायाः स्मृतेरिव ॥ ३४ ॥

यस्याः स्मृतेः प्रत्यक्षं मानसं जायते सा तदेव प्रमाणं तत्सामग्र्यन्तर्भूतत्वात् प्रवर्तिका स्वार्थे यथानुमानफला संबंधस्मृतिरनुमानमेवेति । वचनसंबंधं प्रमाणमनुमानसामग्र्यन्तर्भूतमपीति चेत्—

प्रत्यक्षवत्स्मृतेः साक्षात्फले स्वार्थविनिश्चये । किं साधकतमत्वेन प्रामाण्यं नोपगम्यते ॥३५॥
पारंपर्येण हानादिज्ञानं च फलमीक्ष्यते । तस्यास्तदनुस्मृत्यंतयाथार्थ्यवृत्तितोर्थिनं ॥ ३६ ॥

ततो न योगोपि स्मृतेरप्रमाणत्वं समर्थयितुमीशः प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वं वा, यथोक्तदोषानुपगात् ॥

प्रत्यभिज्ञाय च स्वार्थं वर्तमानो यतोर्थभाक् । मतं तत्प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं परमन्यथा ॥३७॥
तद्द्विधैकत्वसादृश्यगोचरत्वेन निश्चितं । संकीर्णव्यतिकीर्णत्वव्यतिरेकेण तत्त्वतः ॥ ३८ ॥
तेन तु न पुनर्जातमदनांकुरगोचरं । सादृश्यप्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं नैकतात्मनि ॥ ३९ ॥
एकत्वगोचरं न स्यादेकत्वे मानमंजसा । न सादृश्ये यथा तस्मिंस्तादृशोयमिति ग्रहः ॥ ४० ॥

न ह्येवं सादृश्यैकत्वप्रत्यभिज्ञानयोः संकरव्यतिकरव्यतिरेको लौकिकपरीक्षकयोरसिद्धोऽन्यत्र विभ्रमात् । ततो युक्तं स्वविषये नियमेन प्रवर्तकयोः प्रमाणत्वं प्रत्यक्षादिवत् ॥

तदित्यतीतविज्ञानं दृश्यमानेन नैकतां । वेत्ति नेदमिति ज्ञानमतीतेनेति केचन ॥ ४१ ॥
तत्सिद्धसाधनं ज्ञानद्वितयं ह्येतदिष्यते । मानदृष्टेर्थपर्याये दृश्यमाने च भेदतः ॥ ४२ ॥
द्रव्येण तद्बलोद्भूतज्ञानमेकत्वसाधनम् । दृष्टेक्ष्यमाणपर्यायव्यापिन्यन्यत्ततो मतम् ॥ ४३ ॥

न हि सांप्रतिकातीतपर्याययोर्दर्शनस्मरणे एव तत्प्रत्यभिज्ञानं यतो दोषावकाशः स्यात् । किं तर्हि तद्व्यापिन्येकत्र द्रव्ये संकलनज्ञानं । नन्वेवं तदनादिपर्यायव्यापि द्रव्यविषयं प्रसज्येत नियामकाभावादिति चेन्न, नियामकस्य सद्भावात् ॥

क्षयोपशमतस्तच्च नियतं स्यात्कुतश्चन । अनादिपर्ययव्यापि द्रव्यसंवित्तितोस्ति नः ॥ ४४ ॥
तथा यावत्स्वतीतेषु पर्यायेष्वस्ति संस्मृतिः । केन तद्व्यापिनि द्रव्ये प्रत्यभिज्ञास्य वार्यते ॥४५॥
बालकोहं य एवासं स एव च कुमारकः । युवानो मध्यमो वृद्धोऽधुनास्मीति प्रतीतितः ॥४६
स्मृतिः किन्नानुभूतेषु स्वयं भेदेष्वशेषतः । प्रत्यभिज्ञानहेतुः स्यादिति चोद्यं न युक्तिमत् ४७
तादृक्षयोग्यताहानेः तद्भावे त्वस्ति सांगिना । व्यभिचारी हि तन्नान्यो हेतुः सर्वः समीक्ष्यते ४८

स्मरणस्य हि नानुभवनमात्रं कारणं सर्वस्य सर्वत्र स्वानुभूतेर्थे स्मरणप्रसंगात् । नापि दृष्टसजातीयदर्शनं तस्मिन् सत्यपि कस्यचित्तदनुपपत्तेर्वासनाप्रबोधः कारणमिति चेत्, कुतः स्यात् । दृष्टसजातीयदर्शनादिति चेन्न, तद्भावेपि तदभावात् । एतेनार्थत्वादिस्तद्धेतुः प्रत्याख्यातः, सर्वस्य दृष्टस्य हेतोर्व्यभिचारात् । तदविद्यावासनाप्रहाणं तत्कारणमितिचेत्, सैव योग्यता स्मरणावरणक्षयोपशमलक्षणा तस्यां च सत्यां सदुपयोगविशेषा वासना प्रबोध इति नाममात्रं भिद्यते । ततो यत्रार्थेनुभवः प्रवृत्तस्तत्र स्मरणावरणक्षयोपशमे सत्यंतरंगे हेतौ बहिरंगे च दृष्टसजातीयदर्शनादौ स्मरणस्योत्पत्तिर्न पुनस्तदभावेतिप्रसंगादिति नानादिद्रव्यपर्यायेषु स्वयमनुभूतेष्वपि कस्यचित्स्मरणं, नापि प्रत्यभिज्ञानं तन्निबंधनं तस्य यथा स्मरणं तथा प्रत्यभिज्ञानावरणक्षयोपशमं च प्रादुर्भावादुपपन्नं तद्वैचित्र्यं योग्यतायास्तदावरणक्षयोपशमलक्षणाया वैचित्र्यात् ॥

कुतः पुनर्विचित्रा योग्यता स्यादित्युच्यते,—

मलावृतमणेर्व्यक्तिर्यथानेकविधेक्ष्यते । कर्मावृतात्मनस्तद्वद्योग्यता विविधा न किम् ॥ ४९ ॥

स्वावरणविगमस्य वैचित्र्यान्मणेरिवात्मनः स्वरूपाभिव्यक्तिवैचित्र्यं न हि तद्विरुद्धं । तद्विगमस्तु स्वकारणविशेषवैचित्र्यादुपपद्यते । तद्विगमकारणं पुनर्द्रव्यक्षेत्रकालभवभावलक्षणं यदन्वयव्यतिरेकस्तत्स्वभावनेति पर्याप्तं प्रपंचेन । सादृश्यैकत्वप्रत्यभिज्ञानयोः सर्वथा निरवद्यत्वात् ॥

नन्वस्त्वेकत्वसादृश्यप्रतीतिर्निर्थगोचरा । संवादाभावतो व्योमकेशपाशप्रतीतिवत् ॥ ५० ॥

सादृश्यप्रत्यभिज्ञैकत्वप्रत्यभिज्ञा च नास्माभिरपह्नूयते तथा प्रतीतेः, केवलं सानर्थविषया संवादाभावादाकाशकेशपाशप्रतिभासनवदिति चेत्—

तत्र यो नाम संवादः प्रमाणांतरसंगमः । सोऽध्यक्षेपि न संभाव्य इति ते क्व प्रमाणता ॥५१॥
प्रत्यक्षविषये तावन्नानुमानस्य संगतिः । तस्य स्वलक्षणे वृत्त्यभावादालंबनात्मनि ॥ ५२ ॥
तत्राऽध्यक्षांतरस्यापि न वृत्तिः क्षणभंगिनि । तथैव सिद्धसंवादस्यानवस्था तथा न किम् ॥५३॥
प्राप्य स्वलक्षणे वृत्तिर्यथाध्यक्षानुमानयोः । प्रत्यक्षस्य तथा किं न सज्ञया संप्रतीयते ॥५४॥
तयालंबितमन्यचेत्प्राप्तमन्यत्स्वलक्षणं । प्रत्यक्षेणानुमानेन किं तदेव भवन्मते ॥ ५५ ॥
गृहीतप्राप्तयोरेवाध्यारोपाच्चेत्तदेव तत् । समानं प्रत्यभिज्ञाया सर्वे पश्यंतु सद्धियः ॥ ५६ ॥
प्रत्यभिज्ञानमानत्वे प्रमाणं नान्यथेत्यपि । तत्र युक्तानुमानस्योत्थानाभावप्रसंगतः ॥ ५७ ॥
तत्र लिंगे तदेवेदमिति ज्ञानं निबंधनम् । लैंगिकस्यानुमानं चेदनवस्था प्रसज्यते ॥ ५८ ॥
लिंगप्रत्यवमर्शेण विना नास्त्येव लैंगिकम् । विभिन्नः सोनुमानाच्चेत्प्रमाणांतरमागतम् ॥५९॥

न हि लिंगप्रत्यवगमो प्रमाणं ततो व्याप्तिव्यवहारकालभाविलिंगसादृश्याव्यवस्थितिप्रसंगात् । तथा चानुमानोदयासंभवस्तत्संभवेतिप्रसंगात् । अप्रमाणात्तद्व्यवस्थितौ प्रमाणानर्थक्यप्रसंग इत्युक्तं । ततोनुमानं प्रत्यभिज्ञानं । किं तर्हि प्रमाणांतरं संवादकत्वात् प्रत्यक्षादिवत् । न हि दृश्यप्राप्ययोरेकत्वाध्यारोपेण प्रमाणांतरसंगमलक्षणः संवादः सज्ञायामसिद्धः, प्रत्यक्षादावपि तदसिद्धिप्रसंगात् । एतेनार्थक्रियास्थितिरविसंवादा (?)त्र प्रत्यभिज्ञाप्रमाणमित्यपि प्रत्युक्तं । ततः एव प्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वप्रसंगात् । प्रतिपत्तुः परितोषात्संवादस्तत्र प्रमाणता व्यवस्थापयतीति चेत्, प्रत्यभिज्ञानेपि । न हि ततः प्रवृत्तस्यार्थक्रियास्थितौ परितोषो नास्तीति । यदि पुनः बाधकाभावः संवादस्तदभावान्न प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति मतं तदा न सिद्धो हेतुः संवादाभावादिति । तथाहि—

संवादो बाधवैधुर्यनिश्चयश्चेत्स विद्यते । सर्वत्र प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षादाविवांजसा ॥ ६० ॥
प्रत्यक्षं बाधकं तावन्न संज्ञानस्य जातुचित् । तद्भिन्नगोचरत्वेन परलोकमतेरिव ॥ ६१ ॥
यत्र प्रवर्तते ज्ञानं स्वयं तत्रैव साधकम् । बाधकं वा परस्य स्यान्नान्यत्रातिप्रसंगतः ॥ ६२
अदृश्यानुपलब्धिश्च बाधिका तस्य न प्रमा । दृश्या दृष्टिस्तु सर्वत्रासिद्धा तद्गोचरे सदा ॥६३

तदेव न प्रत्यक्षस्वभावानुपलब्धिर्वा बाधिका ॥

यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकं सर्वथैव विलक्षणं । ततोऽन्यत्र प्रतीघातात्सत्त्वस्यार्थक्रियाक्षतेः ॥ ६४
अर्थक्रियाक्षतिस्तत्र क्रमवृत्तिविरोधतः । तद्विरोधस्ततोनंशः स्यान्नापेक्षाविघाततः ॥ ६५ ॥
इतीयं व्यापका दृष्टिर्नित्यत्वं हंति वस्तुनः । सादृश्यं च ततः संज्ञा बाधिकेत्यपि दुर्घटम् ६

सत्त्वमिदमर्थक्रियया व्याप्त सा च क्रमाक्रमाभ्या तौ वा क्षणिकात्सदृशाच्च निवर्तमानौ स्वव्याप्य मर्थक्रिया निवर्तयत । सा निवर्तमाना स्वव्याप्य सत्त्व निवर्तयतीति व्यापकानुपलब्धिर्नित्यस्यास सर्वथा सादृश्य च साधयती नित्यत्वसादृश्यविषयस्य प्रत्यभिज्ञानस्य बाधिकास्तीति केचित् । तदेतद दुर्घटम् । कुत —

क्षणप्रध्वंसिनः संतः सर्वथैव विलक्षणाः । इति व्याप्तेरसिद्धत्वाद्विप्रकृष्टार्थशंकिनाम् ॥ ६७
नित्याना विप्रकृष्टानामभावे भावनिश्चयात् । कुतश्चिद्व्याप्तिसंसिद्धिराश्रयेत यदा तदा ॥ ६८
नेदं नैरात्मकं जीवच्छरीरमिति साधयेत् । प्राणादिमत्त्वतोऽस्यैवं व्यतिरेकप्रसिद्धितः ॥ ६९

यथा विप्रकृष्टाना नित्याद्यर्थानामभावे सत्त्वस्य हेतो सद्बाधनिश्चयस्तद्व्याप्तिसिद्धिनिबंधन तथ विप्रकृष्टस्यात्मन पाषाणादिस्वभावे प्राणादिमत्त्वस्य हेतोरभावनिश्चयोपि तद्व्याप्तिसिद्धेर्निबंधन किं न भवेत्² यतो व्यतिरेक्यपि हेतुर्न स्यात् । न च सत्त्वादस्य विशेष पश्याम सर्वथा गमकत्वागमकत्व योरिति प्राणादिमत्त्वादेर्व्याप्तिसिद्धिमुपयता सत्त्वादेरपि तदसिद्धिर्बलादापतत्येव । ततो न क्षणिकत्व सर्वथा विलक्षणत्व वार्थाना सिद्ध्यति विरुद्धत्वाच्च हेतो । तथाहि—

क्षणिकेपि विरुध्येते भावेनंशे क्रमाक्रमौ । स्वार्थक्रिया च सत्त्वं च ततोनेकांतवृत्ति तत् ॥७०

सर्वथा क्षणिके न क्रमाक्रमौ परमार्थत. समवतस्तदसभवे ज्ञानमात्रमपि स्वकीयार्थक्रिया कुतो व्यवतिष्ठते² यत सत्त्व ततो विनिवर्तमान कथंचित्क्षणिकेनेकातात्मनि स्थितिमासाद्य तद्विरुद्ध न भवेदित्युक्तोत्तरप्राय । तथा च किं कुर्यादित्याह,—

निहंति सर्वथैकांतं साधयेत्परिणामिनं । भवेत्तत्र न भावे तत्प्रत्यभिज्ञा कथंचन ॥ ७१ ॥

द्रव्यपर्यायात्मनि नित्यात्मके वस्तुनि जात्यतरपरिणामिन्येव द्रव्यत प्रत्यभिज्ञा सदृशपरिणामतो सभवति सर्वथा विरोधाभावान्न पुनर्नित्याद्येकाते विरोधसिद्धे । तथाहि—

नित्यैकांते न सा तावत्पौर्वापर्यवियोगतः । नाशैकांतेपि चैकत्वसादृश्याघटनात्तथा ॥ ७२ ॥
नित्यानित्यात्मके त्वर्थे कथंचिदुपलक्ष्यते । जात्यंतरे विरुध्येत प्रत्यभिज्ञा न सर्वथा ॥ ७३ ॥

ततो न प्रत्यभिज्ञाया. किंचिद्बाधकमस्तीति बाधाविरहलक्षणस्य सवादस्य सिद्धेरप्रमाणत्वसाधनमयुक्त । ननु चैकत्वे प्रत्यभिज्ञा तत्सिद्धौ प्रमाणं सवादात्तत्प्रमाणत्वसिद्धौ ततस्तद्विषयस्यैकत्वस्य सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय । प्रत्यभिज्ञातरात्प्रथमप्रत्यभिज्ञाविषयस्य साधने तद्विषयस्यापि प्रत्यभिज्ञातरात्साधनमित्यनवस्थानमिति चेन्न, *प्रत्यक्षस्यापि नीलादौ प्रमाणत्वसाधने समानत्वात्* । इतरथा हि—

नीलसंवेदनस्यार्थे नीले सिद्धे प्रमाणता । तत्र तस्या च सिद्धाया नीलोर्थस्तेन सिद्ध्यति ॥७४॥

इत्यन्योन्याश्रितं नास्ति यथाभ्यामनलात्कचित्। स्वतः प्रामाण्यसंसिद्धेरध्यक्षस्वार्थसंविदः ७५
तदेकत्वस्य संसिद्धौ प्रत्यभिज्ञा तदाश्रया। प्रमाण तत्प्रमाणत्वे तया वस्त्वेकता गतिः ॥७६॥
इत्यन्योन्याश्रितिर्न स्यात्स्वतः प्रामाण्यसिद्धितः। स्वभ्यासात्प्रत्यभिज्ञायास्ततोन्यत्रानुमानतः ७७
प्रत्यभिज्ञांतरादाद्यप्रत्यभिज्ञार्थसाधने। यानवस्था समा सापि प्रत्यक्षार्थप्रसाधने ॥ ७८ ॥
प्रत्यक्षांतरतः सिद्धा स्वतः सा चेन्निवर्तते। प्रत्यभिज्ञांतरादेतत्तथाभूतान्निवर्तताम् ॥ ७९ ॥

ततो नैकत्व प्रत्यभिज्ञान सावद्य सर्वदोषपरिहारात् ॥

सादृश्यप्रत्यभिज्ञानमेतेनैव विचारितम्। प्रमाणं स्वार्थसंवादादप्रमाणं ततोन्यथा ॥ ८० ॥

नन्विद सादृश्य पदार्थेभ्यो यदि भिन्न तदा कुतस्तेषामिति प्रदृश्यते। सबधत्वाचेत्, क पुन सादृश्यतद्वतामर्थांतरभूतानामकार्यकारणात्मना सबध? समवाय इति चेत्, क पुनरसौ? न तावदपदार्थांतरमनभ्युपगमात्। अविष्वग्भाव इति चेत् सर्वात्मनैकदेशेन वा प्रतिव्यक्ति। सर्वात्मना चेत्सादृश्यबहुत्वप्रसग। न चैकत्र सादृश्य तस्यानेकस्वभावत्वात्। यदि पुनरेकदेशेन सादृश्य व्यक्तिषु समवेत तदा सावयवत्व स्यात्। तथा च तस्य सावयवै सबधचिंतायां स एव पर्यनुयोग इत्यनवस्था। यदि पुनरभिन्न सादृश्यमर्थेभ्योऽभ्युपगम्यते तदापि तस्यैकत्वे तदभिन्नानामर्थानामेकत्वापत्तिरेकस्मादभिन्नाना सर्वथा नानात्वविरोधात्। पदार्थनानात्ववद्वा तस्य नानात्वेभ्योऽनर्थांतरस्य सर्वथैकत्वविरोधात्। तथा चोभयोरपि पक्षयो सादृश्यासभव। सादृश्यवता सर्वथैकत्वे तत्र सादृश्यानवस्थानात्। सादृश्य सर्वथा नानाचेत् सादृश्यरूपतानुपपत्ते। सादृश्यमर्थेभ्यो भिन्नाभिन्नमिति युक्त विरोधादुभयदोषानुषगाच्च। तदर्थेभ्यो येनात्मना भिन्न तेनैवाभिन्न विरुध्यते। परेण भिन्न तदन्येनाभिन्नमित्यवधारणात्तदुभयदोषप्रसक्ति। सशयवैयधिकरण्यादयोपि दोषास्तत्र दुर्निवारा एवेति सादृश्यस्य विचारासहत्वात् कल्पनारोपितत्वमेव तद्विषय च प्रत्यभिज्ञान स्वार्थे सवादशून्य न प्रमाण नामातिप्रसंगात्। कल्पनारोपितादेव स्वार्थसवादात्प्रमाणत्वे मनोराज्यादिविकल्पकलापस्य प्रमाणत्वानुषगात् तादृक्सवादस्य सद्भावादिति कश्चित् त प्रत्याह,—

भेदाभेदविकल्पाभ्या सादृश्य येन दूष्यते। वैसादृश्यं कुतस्तस्य पदार्थाना प्रसिध्यतु ॥ ८१ ॥

विसदृशाना भावो हि वैसादृश्य तच्च पदार्थेभ्यो भिन्नमभिन्न भिन्नाभिन्न वा स्यादतोऽन्यगत्यभावात्। सर्वथा सादृश्यपक्षभावी दोषो दुर्निवार इति कुतस्तत्सिद्धि। सादृश्यवद्वैसदृशमपि न परमार्थमर्थक्रियाशून्यत्वात् स्वलक्षणस्यैव सत्त्वस्य परमार्थत्वात्। तस्यार्थक्रियासमर्थत्वादितिचेत्, न वैसदृशसादृश्यत्यक्त किंचित्स्वलक्षण प्रमाणसिद्धमस्तीह यथा व्योमकुशेशय। प्रत्यक्षसविदि प्रतिभान स्पष्ट स्वलक्षणमिति चेत्—

समानाकारता स्पष्टा प्रत्यक्षं प्रतिभासते। वर्तमानेषु भावेषु यथा भिन्नस्वभावता ॥ ८२ ॥

इदानींतनतया प्रतिभासमाना हि भावास्तेषु यथा परस्पर भिन्नरूप प्रत्यक्षे स्पष्टमवभासते तथा समानमपीति सदृशेतरात्मक स्वलक्षणसिद्धमन्यथा व्योमारविंदवत्तस्यानवभासनात्। स्पष्टावभासित्व समानस्य रूपस्य भ्रातमितिचेत्, भिन्नस्य कथमभ्रात। बाधकाभावादिति चेत्, सामान्यस्पष्टावभासित्वे किं बाधकमस्ति? न तावत्प्रत्यक्ष स्वलक्षणानि पश्यामीति प्रयतमानस्यापि स्थूलस्थिराकारस्य साधनस्य स्फुट दर्शनात्। तदुक्त। "यस्य स्वलक्षणान्येक स्थूलमक्षणिक स्फुटम्। यद्वा पश्यति वैशद्य तद्विद्धि सदृशस्मृते ॥" इति। नाप्यनुमान लिंगाभावात्। स्वस्वभावस्थितलिंगादुत्पन्न भिन्नस्वलक्षणानुमान-

सादृश्यज्ञानवैशद्यस्य बाधकज्ञानमिति चेन्न, तस्याविरुद्धत्वात्। तथाहि—सदृशेतरपरिणामात्मका सर्वे भावाः स्वभावव्यवस्थितेरन्यथानुपपत्तेः। स्वस्वभावो हि भावानामबाधितप्रतीतिविषय समानेतरपरिणामात्मकत्व तस्य व्यवस्थितिरुपलब्धिस्तस्यैव साधिका न पुनरन्यत्र भिन्नस्य स्वलक्षणस्य जातुचिदनुपलभ्यमानस्य हेत्वसिद्धिप्रसगात्। तेन हेतवस्तत्र प्रत्युक्ता। ते हि यथोपलभ्यते तथा तैरङ्गीक्रियते अन्यथा वा? प्रथमपक्षे विरुद्धा साध्यविपरीतस्य साधनात्तस्यैव सत्त्वादिस्वभावेनोपलभ्यते। यदि पुन पराभिमत स्वलक्षणस्वभावा सत्त्वादयो मतास्तदा तेषामसिद्धिरेव। न च स्वयमसिद्धास्ते साध्यसाधनायाल न स्वय दोष सर्वहेतुषु स्यात्। तथाहि—धूमोऽनग्निजन्यरूपो वा हेतुरग्निजन्यत्वे साध्येऽन्यथारूपो वा? प्रथमपक्षे विरुद्धस्तस्यानग्निजन्यत्वसाधनात्। सोऽग्निजन्यरूपस्तु न सिद्ध इति कुत साध्यसाधन। यदि पुनर्विवादापन्नविशेषणापेक्षो धूम' कण्ठादिविकारकारित्वादिप्रसिद्धस्वभावो हेतुरिति मत तदा सत्त्वादयोपि तथा हेतवो न विरुद्धा नाप्यसिद्धा इति चेन्नैतत्सार, सत्त्वादिहेतूना विवादापन्नविशेषणापेक्षस्य प्रसिद्धस्वभावस्यासंभवात्। अर्थक्रियाकारित्व प्रसिद्ध स्वभावस्तेषामितिचेत् न, तस्यापि हेतुत्वात् तत्प्रत्यक्षतोतिक्रमात्तद्दोषानुपगस्य भावात् तदवस्थत्वात्। सत्त्वादिसामान्यस्य साध्येतरस्वभावस्य सत्त्वादिति चेन्न, अनेकातत्वप्रसगात् साध्येतरयोस्तस्य भावात्। न च परेषा सत्त्वादिसामान्य प्रसिद्ध स्वलक्षणैकांतोपगमविरोधात्। कल्पित सिद्धमितिचेत् व्याहतमिद सिद्ध परमार्थसदभिधीयते तत्कथ कल्पितमपरमार्थसदिति न व्याहन्यते। न च कल्पितस्य हेतुत्व अर्थो ह्यर्थं गमयतीति वचनात्। न च प्रतीयते स्वलक्षणात्मकोर्थो यस्य हेतुत्व धर्म कल्पते यस्तु प्रतीयते नासावर्थोऽभिमत इति। किंच तल्लिंगमाश्रित्य क्षणिकपरमाणुस्वलक्षणानुमान प्रवर्तेत यत्सादृश्यज्ञानवैशद्यप्रतिभासस्य बाधक स्यात्। ततो विध्वस्तबाध वैसादृश्यज्ञानवत्सादृश्यवैशद्यमिति। परमार्थसत्सादृश्य प्रत्यभिज्ञानस्य विषयभावमनुभवत्येकत्ववत्॥

तदविद्याबलादिष्टा कल्पनैकत्वभासिनी। सादृश्यभासिनी चेति वागविद्योदयाद्ध्रुवम्॥८३॥

तदेव निर्बाधबोधाधिरूढे प्रसिद्धेप्येकत्वे सादृश्ये च भावाना कल्पनेयमेकत्वसादृश्यावभासिनी दुरन्तानाद्यविद्योपजनिता लोकस्येति ब्रुवाण परमदर्शनमोहोदयमेवात्मनो ध्रुवमवबोधयति, सहक्रमादिपर्यायव्यापिनो द्रव्यस्यैकत्वेन सुप्रतीतत्वात्। सादृश्यस्य च पर्यायसामान्यस्य प्रतिद्रव्यव्यक्तिव्यवस्थितस्य समाना इति प्रत्ययविषयस्योपचारादेकत्वव्यवहारभाज सकलदोषासस्पृष्टस्य सुस्पष्टत्वात्। ततस्तद्विषय प्रत्यभिज्ञानसिद्धिरनवद्यैव॥

संबंध व्याप्तितोर्थानां विनिश्चित्य प्रवर्तते। येन तर्कः स संवादात् प्रमाणं तत्र गम्यते॥८४॥

येन हि प्रत्ययेन प्रतिपत्ता साध्यसाधनार्थाना व्याप्त्या सबध निश्चित्यानुमानाय प्रवर्तते स तर्क सबधे सवादात्प्रमाणमिति मन्यामहे। कुतः पुनरय सबधो वस्तु सत् सिद्धो यतस्तर्कस्य तत्र सवादात् प्रमाणत्व कल्पितो हि सबधस्तस्य विचारासहत्वादित्यत्रोच्यते—

संबंधो वस्तु सन्नर्थक्रियाकारित्वयोगतः। स्वेष्टार्थतत्त्ववत्तत्र चिता स्यादर्थभासिनी॥८५॥

का पुन सबधस्यार्थक्रिया नाम॥

येय संबंधितार्थाना संबंधवशवर्तिनी। सैवेष्टार्थक्रिया तज्ज्ञैः संबंधस्य स्वधीरपि॥८६॥

सति सबधेर्थाना सबधिता भवति नासतीति तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी या प्रतीता सैवार्थक्रिया तस्य तद्विद्भिरभिमता यथा नीलान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी क्वचिन्नीलता नीलस्यार्थक्रिया तस्यास्तत्साध्य-

त्वात् । संबंधज्ञानं च संबंधस्यार्थक्रिया नीलस्य नीलज्ञानवत् । तदुक्तं । मत्या तावदियमर्थक्रिया यदुत स्वविषयविज्ञानोत्पादनं नामेति ॥

विशिष्टार्थान् परित्यज्य नान्या संबंधितास्तिचेत् । तदभावे कुतोर्थानां प्रतितिष्ठेद्विशिष्टता ८७
स्वकारणवशादेषा तेषांचेत् सैव समता । संबंधितेति भिद्येत नाम नार्थः कथंचन ॥ ८८ ॥

न हि संबंधाभावेर्थाः परस्परं संबद्धा इति विशिष्टता तेषां प्रतितिष्ठत्यतिप्रसंगात् । स्वकारणवशात् केषांचिदेव संबंधप्रत्ययहेतुतासमानप्रत्ययहेतुतावदितिचेत् सैव संबंधिता तद्वदिति नाममात्रं भिद्यते न पुनरर्थः प्रसाधितश्च संबंधः पारमार्थिकोऽर्थानां प्रपंचतः प्राक् संबंधितास्समानव्यवस्थितिहेतुरित्यलं विवादेन निर्बाधं संबंधितायाः स्वबुद्धेः स्वार्थक्रियायाः संबंधस्य व्यवस्थानात् । पावकस्य दाहाद्यर्थक्रियावत् संवेदनस्य स्वरूपप्रतिभाससंबद्धा तस्याः वासनामात्रनिमित्तत्वे तु सर्वार्थक्रिया सर्वस्य वासनामात्रहेतुका स्यादिति न किंचित्परमार्थतोर्थक्रियाकारीति कुतो वस्तुत्वव्यवस्था परितोषहेतोः पारमार्थिकत्वेप्युक्तं स्वप्नोपलब्धस्य तत्त्वप्रसंगात् इति न हि तत्र परितोषः कस्यचिन्नास्तीति सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र नास्त्येवेति चेत् जाग्रद्दशार्थक्रियायास्तर्हि सुनिश्चितासंभवद्बाधकत्वात् परमार्थसत्त्वमित्यायातं । तथा चार्थानां संबंधितार्थक्रियासंबंधस्य कथं परमार्थसतीति न सिध्येत् । न हि तत्र कस्यचित्कदाचिद्बाधकप्रत्ययः उच्यते येन सुनिश्चितासंभवद्बाधकत्वं न भवेत् । सर्वथा संबंधाभाववादिनस्तत्रास्ति बाधकप्रत्यय इति चेत्, सर्वथा शून्यवादिनस्तत्त्वोपप्लववादिनो ब्रह्मवादिनो वा जाग्रदुपलब्धार्थक्रियायां किं न बाधकप्रत्ययः । स तेषामविचारबलादिति चेत् संबंधितायामपि तत एव परेषां बाधकप्रत्ययो न प्रमाणबलादिति निर्विवादमेतत् यतः सैव तर्कात् संबंधं प्रतीत्य वर्तमानोर्थानां संबंधितामाबाधमनुभवति ॥

तत्तर्कस्याविसंवादोनुमासंवादनादपि । विसंवादे हि तर्कस्य जातु तन्नोपपद्यते ॥ ८९ ॥

न हि तर्कस्यानुमाननिबंधने संबंधे संवादाभावेनुमानस्य संवादः संभविनिश्चितः संवादस्तर्कस्य नास्ति विप्रकृष्टार्थविषयत्वादितिचेत्—

तर्कसंवादसंदेहे निःशंकानुमितिः क ते । तदभावे न चाध्यक्षं ततो नेष्टव्यवस्थितिः ॥९०॥
तस्मात्प्रमाणमिच्छद्भिरनुमेयं स्वसंवलात् । चिंता चेति विवादेन पर्याप्तं बहुनात्र नः ॥९१॥

सर्वेण वादिना तत स्वेष्टसिद्धिः प्रकर्तव्या अन्यथा प्रलापमात्रप्रसंगात् । सा च प्रमाणसिद्धिमन्वाकर्षति तदभावे तदनुपपत्तेः । तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमवश्यमभ्युपगच्छतानुमानपुरस्कर्तव्यमन्यथा तस्य सामस्त्येनाप्रमाणव्यवच्छेदेन प्रमाणसिद्ध्ययोगात् । निःसंदेहमनुमानं छेदस्सता साध्यसाधनसंबंधग्राहि प्रमाणमसंदिग्धमेषितव्यमिति तदेव च तर्कः ततस्तस्य च संवादो निःसंदेह एव सिद्धोऽन्यथा प्रलापमात्रमहेयोपादेयमश्लीलविजृंभितमायातीति पर्याप्तमत्र बहुभिर्विवादैरूहसंवादसिद्धेरुल्लंघनार्हत्वात् ॥

गृहीतग्रहणात्तर्कोऽप्रमाणमितिचेन्न वै । तस्यापूर्वार्थवेदित्वादुपयोगविशेषतः ॥ ९२ ॥
प्रत्यक्षानुपलंभाभ्यां संबंधो देशतो गतः । साध्यसाधनयोस्तर्कात्सामस्त्येनेति चिंतितम्॥९३॥
प्रमांतराग्रहीतार्थप्रकाशित्वं प्रपंचतः । प्रामाण्यं च गृहीतार्थग्राहित्वेपि कथंचन ॥ ९४ ॥

किं च ।

लिंगज्ञानाद्विना नास्ति लिंगिज्ञानमितीष्यति । यथा तस्य तदायत्तवृत्तिता न तदर्थता ॥९५॥
प्रत्यक्षानुपलंभाद्वेविनानुद्भूतितस्तथा । तर्कस्य तज्ज्ञता जातु न तद्गोचरतः स्मृता ॥ ९६ ॥

न हि यद्यदात्मलाभकारणं तत्तस्य विषय एव लिंगज्ञानस्य लिंगिज्ञानविषयत्वप्रसंगात् प्रत्यक्षस्य

चक्षुरादिगोचरतापत्तेः । स्वाकारार्पणक्षमकारणं विषय इति चेत् कथमिदानीं प्रत्यक्षानुपलम्भयोस्तदात्मलाभनिमित्तयोर्विषयं स्वाकारमनर्पयतमूहाय साक्षात्कारणभावं चानुभवतं तर्कविषयमाचक्षतीत ? तथाचक्षाणो वा कथमनुमाननिबंधनस्य लिंगज्ञानस्य विषयमनुमानगोचरतया प्रत्यक्षं प्राचक्षीत ? न चेद्विक्षिप्तः । ततो न प्रत्यक्षानुपलम्भार्थग्राही तर्कः । सर्वथा कथंचित्तदर्थग्राहित्वं तु तस्य नाप्रमाणतां विरुणद्धि प्रत्यक्षानुमानवदित्युक्तं ॥

समारोपव्यवच्छेदात्स्वार्थे तर्कस्य मानता । लैंगिकज्ञानवन्नैव विरोधमनुधावति ॥ ९७ ॥
प्रवृत्तश्च समारोपः साध्यसाधनयोः क्वचित् । संबंधे तर्कतो मातुर्व्यवच्छेद्येत कस्यचित् ॥९८॥
संवादकोप्रसिद्धार्थसाधनस्तद्व्यवस्थितः । समारोपछिदूहोत्र मानं मतिनिबंधनः ॥ ९९ ॥

प्रमाणमूहः संवादकत्वादप्रसिद्धार्थसाधनत्वात् समारोपव्यवच्छेदित्वात्प्रमाणभूतमतिज्ञाननिबंधनत्वादनुमानादिवदिति सूक्तं बुध्यामहे । ननूहो मतिः स्वयं न पुनर्मतिनिबंधन इति चेन्न, मतिविशेषस्य तस्य पूर्वमतिविशेषनिबंधनत्वाविरोधात् साधनस्यासिद्धत्वायोगात् । न च तन्निबंधनस्य प्रमाणत्वेन व्याप्तमनुमानेन स्वयं प्रतिपन्नं लिंगज्ञानं मतिविशेषपूर्वकत्वस्य प्रमाणत्वव्याप्तस्य तत्र प्रतीतेर्व्यभिचाराभावात् । श्रुतेन व्यभिचार इति चेन्न, तस्य प्रमाणत्वव्यवस्थापनात् । तदव्यभिचारिणो मतिनिबंधनत्वात्संवादकत्वादेवोहः प्रमाणं व्यवतिष्ठत एव ॥

ननूहस्यापि संबंधे स्वार्थे नाध्यक्षतो गतिः । साध्यसाधनसंबंधे यथा नाप्यनुमानतः ॥१००॥
तस्योहांतरतः सिद्धौ क्वानवस्थानिवारणं । तत्संबंधस्य चासिद्धौ नोहः स्यादिति केचन १०१

ननूहस्यापि स्वार्थेरूहे संबंधोऽभ्युपगतव्यस्तस्य च साध्यसाधनस्येव नाध्यक्षाद्गतिस्तावतो व्यापारान् कर्तुमशक्तेः सन्निहितार्थग्राहित्वाच्च सविकल्पस्यापि प्रत्यक्षस्य । नाप्यनुमानतोऽनवस्थाप्रसंगात् तस्यापि ह्यनुमानस्य प्रवृत्तिर्लिंगलिंगिसंबंधनिश्चयात् स चोहात्तस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थसंबंधनिश्चायात् सोप्यनुमानांतरादिति तस्योहांतरात्सिद्धौ क्वेयमनवस्थानिवृत्तिः । यदि पुनरयमूहः स्वार्थसंबंधसिद्धिमनपेक्षमाणः स्वविषये प्रवर्तते तदानुमानस्यापि तथा प्रवृत्तिरस्त्विति व्यर्थमूहपरिकल्पनमिति कश्चित् ॥

तन्न प्रत्यक्षवत्तस्य योग्यताबलतः स्थितेः । स्वार्थप्रकाशकत्वस्य क्वान्यथाध्यक्षनिष्ठितिः ॥१०२

योग्यताबलादूहस्य स्वार्थप्रकाशकत्वं व्यवतिष्ठत एव प्रत्यक्षवत् । न हि प्रत्यक्षं स्वविषयसंबंधग्रहणापेक्षमनवस्थाप्रसंगात् । तथाहि—

ग्राह्यग्राहकभावो वा संबंधोन्योपि कश्चन । स्वार्थे न गृह्यते केन प्रत्यक्षस्येति चिंत्यताम् १०३

प्रत्यक्षस्यापि स्वार्थे संबंधो ग्राह्यग्राहकभावः कार्यकारणभावो वाभ्युपगतव्य एवान्यथा ततः स्वार्थप्रतिपत्तिनियमायोगादतिप्रसंगात् । स च यदि गृहीत एवाध्यक्षप्रवृत्तिनिमित्तं तदा केन गृह्यत इति चिंत्यं स्वेन प्रत्यक्षांतरेणानुमानेन वा ॥

स तच्चेत्तादृशाकारा प्रतीतिः स्वात्मनिष्ठिता । नासौ घटोयमित्येवमाकारायाः प्रतीतितः१०४
प्रत्यक्षांतरतश्चेन्नाप्यनवस्थानुषंगतः । तत्संबंधस्य चान्येन प्रत्यक्षेण विनिश्चयात् ॥ १०५ ॥
नानुमानेन तस्यापि प्रत्यक्षायत्तता स्थितेः । अनवस्थाप्रसंगस्य तदवस्थत्वतस्तराम् ॥ १०६ ॥
स्वसंवेदनतः सिद्धे स्वार्थसंवेदनस्य चेत् । संबंधोक्षवियः स्वार्थे सिद्धे कश्चिदतींद्रियः ॥१०७॥
क्षयोपशमसंज्ञेयं योग्यतात्र समानता । सैव तर्कस्य संबंधज्ञानसंविदितः स्वतः ॥ १०८ ॥

न प्रत्यक्षं स्वार्थे संबंधग्रहणापेक्षं प्रवर्तते क्वचिदकस्मात्प्रवृत्तिदर्शनात् । किं तर्हि । तस्य स्वसंवेद-

नादिवत्स्वार्थग्रहणसिद्धिः स्वतोतीन्द्रिय कश्चित्सवध । स्वार्थानुमान सिध्येदितिचेत् सैव योग्यता स्वावरणक्षयोपशमाख्या प्रत्यक्षस्यार्थप्रकाशनहेतुरिह समायाता । तर्कस्यापि स्वय व्याप्तिग्रहणानुभवात्तज्ज्ञानावरणक्षयोपशमरूपा योग्यतानुमीयमाना सिध्यतु प्रत्यक्षवदनवस्थापरिहारस्यान्यथा कर्तुमशक्ते । ननु च यथा तर्कस्य स्वविपयसवधग्रहणमनपेक्षमाणस्य प्रवृत्तिस्तथानुमानस्यापि सर्वत्र ज्ञाने स्वावरणक्षयोपशमस्य स्वार्थप्रकाशनहेतुरविशेषात् । ततोनर्थकमेव तत्सवधग्रहणाय तर्कपरिकल्पनमितिचेत्, सत्यमनुमानस्यापि स्वयोग्यता ग्रहणनिरपेक्षकमनुमेयार्थप्रकाशन न पुनरुत्पत्तिर्लिंगलिंगिसवधग्रहणनिरपेक्षास्त्यगृहीततत्सवधस्य प्रतिपत्तु कचित्कदाचिदनुत्पत्तिनिश्चयात् । नैव प्रत्यक्षस्योत्पत्तिरपि करणार्थसवधग्रहणापेक्षा स्वयमगृहीततत्सवधस्यापि पुनस्तदुत्पत्तिदर्शनात् । तद्वदूहस्याप्यतीन्द्रियार्थार्थसवधग्रहणनिरपेक्षस्योत्पत्तिदर्शनान्नोत्पत्तावपि सवधग्रहणापेक्षत्वमिति युक्त तर्के ॥

प्रमाणविषयस्यायं साधको न पुनः स्वयं । प्रमाणं तर्क इत्येतत्कस्यचिद्व्याहतं मतम् ॥ १०९ ॥
प्रमाणविषये शुद्धिः कथं नामाप्रमाणतः । प्रमेयान्तरतो मिथ्याज्ञानाच्चेतत्प्रसगतः ॥ ११० ॥
यथा संशयितार्थेषु प्रमाणाना प्रवर्तनं । निर्णयाय तथा लोके तर्कितेष्विति चेन्मतम् ॥ १११ ॥
संशयः साधकः प्राप्तः प्रमाणार्थस्य ते तथा । नाप्रमाणत्वतस्तर्कः प्रमाणमनुमन्यताम् ॥ ११२ ॥
स चेत्सशयजातीयः संशयात्पृथगास्थितः । कथ पदार्थसंख्यानं नान्यथास्त्विवति त्वश्रुते ११३
तस्मात्प्रमाणकर्तव्यकारिणो वेदितात्मनः । सत्तर्कस्याप्रमाणत्वमवितर्ख्यं प्रचक्ष्यते ॥ ११४ ॥

प्रमाण तर्क प्रमाणकर्तव्यकारित्वात् प्रत्यक्षादिवत् प्रत्ययसाधन प्रमाणकर्तव्य तत्कारी च तर्क प्रसिद्ध इति नासिद्धो हेतु । नाप्यनैकान्तिकोऽप्रमाणे विपक्षे वृत्त्यभावात् । न हि प्रमेयान्तर सशयादि धा प्रमाणविपयस्य साधन विरोधात् । ततस्तर्कस्यप्रमाणविपयसाधकत्वमिच्छता प्रमाणत्वमुपगतव्यम् । किं च—

सम्यक् तर्कः प्रमाणं स्यात्तथानुग्राहकत्वतः । प्रमाणस्य यथाध्यक्षमनुमानादि चाश्नुते ॥ ११५ ॥
अनुग्राहकता व्याप्ता प्रमाणत्वेन लक्ष्यते । प्रत्यक्षादौ तथाभासे नागमानुगहक्षतेः ॥ ११६ ॥
यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तं हि प्रमाणं किंचिदादितः । तत्र प्रवृत्तिरन्यस्य यानुग्राहकतात्र सा ॥ ११७ ॥
पूर्वनिर्णीतदार्ढ्यस्य विधानादभिधीयते । उत्तरेण तु तद्युक्तमप्रमाणेन जातुचित् ॥ ११८ ॥

स्वय प्रमाणानामनुग्राहक तर्कमिच्छन्नाप्रमाण प्रतिपत्तु समर्थो विरोधात् । प्रमाणसामग्र्यन्तर्भूत कश्चित्तर्क प्रमाणमिष्ट एवेति चेन्न, तस्य स्वय प्रमाणत्वोपपत्ते । तथाहि—प्रमाण तर्क साक्षात्परपरया च स्वार्थनिश्चयने फले साधकतमत्वात्प्रत्यक्षवत् स्वविपयभूतस्य साध्यसाधनसबधाज्ञाननिवृत्तिरूपे साक्षात्स्वार्थनिश्चयने फले साधकतमस्तर्क परपरया तु स्वार्थानुमाने हानोपादानोपेक्षाज्ञाने वा प्रसिद्ध एवेत्युपसह्रियते ॥

ततस्तर्कः प्रमाणं नः स्यात्साधकतमत्वतः । स्वार्थनिश्चयने साक्षादसाक्षाच्चान्यमानवत् ॥ ११९
साधनात्साध्यविज्ञानमनुमान विदुर्बुधाः । प्रधानगुणभावेन विधानप्रतिषेधयोः ॥ १२० ॥
अन्यथानुपपत्त्येकलक्षण तत्र साधन । साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धमुदाहृतम् ॥ १२१ ॥
तत्साध्याभिमुखो बोधो नियतः साधने तु यः । कृतोऽनिन्द्रिययुक्तेनाभिनिबोधः स लक्षितः १२२

साध्याभावासभवनियमलक्षणात्साधनादेव शक्याभिप्रेताप्रसिद्धत्वलक्षणस्य साध्यस्यैव यद्विज्ञान तदनुमानमाचार्या 'विदु यथोक्तहेतुविपयद्वारकविशेषणयोरन्यतरस्यानुमानत्वाप्रतीते । स एव

बोध इति लक्षितः । साध्य प्रत्यभिमुखस्य नियमितस्य च साधनेनानिंद्रिययुक्तेनाभिनोधस्याभिनिबोधत्वात् । ननु मतिज्ञानसामान्यमभिनिबोध प्रोक्तो न पुन॰ स्वार्थानुमान तद्विशेष इति चेन्न, प्रकरणविशेषाच्छब्दातरसनिधानादेर्वा सामान्यशब्दस्य विशेषे प्रवृत्तिदर्शनात गोशब्दवत् । तेन यदा कृतषट्त्रिंशत्त्रिशतभेदमाभिनिबोधिकमुच्यते तदाभिनिबोधसामान्य विज्ञायते, यदा त्ववग्रहादिमतिविशेषानभिधाय तत॰ पृथगभिनिबोध इत्युच्यते तदा स्वार्थानुमानमिति इंद्रियानिंद्रियाभ्या नियमितस्यासर्नपर्यायद्रव्य प्रत्यभिमुखस्य बोधस्यास्याभिनिबोधिकव्यपदेशादभिनिबोध एवाभिनिबोधिकमिति स्वार्थेकस्य ठणो विधानात् । न च तदनिंद्रियेण लिंगापेक्षेण नियमित साध्यार्थाभिमुख बोधनमाभिनिबोधिकमिति विरुध्यते, तल्लक्षणवाक्ये वाक्यातरोपप्लवात् । न तु नैकलक्षणाल्लिंगाल्लिंगिनि ज्ञानमनुमान यदभिनिबोधशब्देनोच्यते । किं तर्हि । त्रिरूपाल्लिंगादनुमेये ज्ञानमनुमानमिति परमतमुपदर्शयन्नाह,—

निश्चित पक्षधर्मत्वं विपक्षे सत्त्वमेव च । सपक्ष एव जन्मत्वं तत्रयं हेतुलक्षणम् ॥ १२३ ॥
केचिदाहुर्न तद्युक्तं हेत्वाभासेपि संभवात् । असाधारणतापायाल्लक्षणत्वविरोधतः ॥ १२४ ॥

असाधारणो हि स्वभावो भावलक्षणमव्यभिचारादग्नेरौष्ण्यवत् । न च त्रैरूप्यस्यासाधारणता तद्धेतौ तदाभासेपि तस्य समुद्भवात् । ततो न तद्धेतुलक्षण युक्त पचरूपत्वादिवत् ॥ कुत एव तदित्युच्यते,—

वक्तृत्वादावसार्वज्ञसाधने त्रयमीक्ष्यते । न हेतुत्वं विना साध्याभावासंभूष्णुतां यतः॥१२५॥

इदमिह सप्रधार्य त्रैरूप्यमात्र वा हेतोर्लक्षण विशिष्ट वा त्रैरूप्यमिति [१] प्रथमपक्षेन तदसाधारणहेत्वाभासेपि तावदादित्वलक्षणमेव बुद्धोसर्वज्ञो वक्तृत्वादे रथ्यापुरुषवदित्यत्र हेतो पक्षधर्मत्व सपक्षे सत्त्व विपक्षे वासत्त्व । सर्वज्ञो वक्ता पुरुषो वा न दृष्ट इति । न च गमकत्वमन्यथानुपपन्नत्वविरहात् । विशिष्ट त्रैरूप्य हेतुलक्षणमिति चेत् कुतो न तदविशिष्ट [२] ॥

सर्वज्ञत्वेन वक्तृत्वं विरुद्धं न विनिश्चितं । ततो न तस्य हेतुत्वमित्याचक्षणकः स्वयम्॥१२६॥
तदेकलक्षणं हेतोर्लक्षयत्येव तत्त्वतः । साध्याभावविरोधो हि हेतोर्नान्यस्ततो मतः ॥१२७॥
तदिष्टौ तु त्रयेणापि पक्षधर्मादिनात्र किं । तदभावेपि हेतुत्वसिद्धेः क्वचिदसंशयम् ॥१२८॥

साध्याभावविरोधित्वाद्धेतुस्त्रैरूप्यमविशिष्टकर्तृत्वादिति वदन्नन्यथानुपपन्नत्वमेव विशिष्टत्वमभ्युपगच्छति साध्याभावविरोधित्वस्यैवान्यथानुपपन्नत्वनियमव्यपदेशात् । तथा पक्षधर्मत्वमेकमन्यथानुपपन्नत्वेन विशिष्ट सपक्षे सत्त्व वा विपक्षासत्त्वमेव वा निश्चित साध्यसाधनायालमिति किंतत्रयेण समुदितेन कर्तव्य यतस्तद्धेतुलक्षणमाचक्षीत । न हि—

पक्षधर्मत्वशून्योयं हेतुः स्यादेकलक्षणः । उदेष्यच्छकटं व्योम कृत्तिकोदयवत्त्वतः ॥ १२९ ॥
इति प्रयोगतः पक्षधर्मतामेष्यते यदि । तदा धूमोग्निमानेष धूमत्वादितिगद्यताम् ॥ १३० ॥
ततः स्वभावहेतुः स्यात्सर्वो लिंगस्त्रिवान्न ते । यदि लोकानुरोधेन भिन्नाः संबंधभेदतः॥१३१॥
विषयस्य च भेदेन कार्याद्यनुपलब्धयः । किं न तादात्म्यतज्जन्मसंबंधाभ्यां विलक्षणात्१३२
अन्यथानुपपन्नत्वाद्धेतुः स्यात्कृत्तिकोदयः ।

यथैव हि लोके कार्यस्वभावयो संबंधभेदात्ततोनुपलंभस्य च विषयभेदाद्भेदमनुरुध्यते तथाविनाभावनियममात्रात्कार्यादिहेतुत्रयात्कृत्तिकोदयादि हेतोरपीति कथमसौ चतुर्थो हेतुर्न स्यात् । न ह्यत्र लोकस्यानुरोधनवचो बाधकादिति शक्य वक्तु बाधकासंभवात् । नन्विदमन्यथानुपपन्नत्व नियत संबंधेन व्याप्त तदभावे तत्संभवेतिप्रसंगात् सोपि तादात्म्यतज्जन्मभ्यामतादात्म्यवतस्तज्जन्मनो वा संबंधानुपपत्ते ।

तत कृत्तिकोदयादौ साध्ये न तादात्म्यस्य तदुत्पत्तेर्वा वेधुर्ये कुत सबधस्तदभावे कुतोन्यथानुपपन्नत्व-नियमो येन स गमको हेतु स्यादिति व्यापकानुपलभो बाधकस्तत्र लोकानुरोधस्य प्रतीयते कृत्तिकोदया-देर्गमकत्व हेतुत्वनिबधन तदेवान्यथानुपपन्नत्व साधयति तदपि सबध सोपि तादात्म्यतज्जन्मनोरन्यतर । तत्र तदुत्पत्तिर्वर्तमानभविष्यतो कृत्तिकोदयशकटोदययो परस्परमन्वयव्यतिरेकानुविधानासभवान्न युज्यत एव तादात्म्य तु व्योम्न शकटोदयवत्त्वे साध्ये कृत्तिकोदयवत्त्व शक्य कल्पयितु साधनधर्म-मात्रानुबधिन साध्यधर्मस्य तदात्मत्वोपपत्ते । यत एव बाह्यालोकतमोरूपभूतसघातस्य व्योमव्यवहारा-र्हस्य कृत्तिकोदयवत्त्व तत एव भविष्यच्छकटोदयवत्त्व हेत्वतरानपेक्षत्वात् सिद्ध न तन्मात्रानुबधि-त्वमनित्यत्व नित्यत्वस्य कृतकत्वमात्रानुबधित्ववदिति केचित्तान् प्रत्याह,—

नान्यथानुपपन्नत्व ताभ्या व्याप्तं निरूपणात् । सयोग्यादिषु लिंगेषु तस्य तत्त्वपरीक्षकैः १३३
अर्वाग्भागोऽविनाभावी परभागेन कस्यचित् । सोपि तेन तथा सिद्धः सयोगी हेतुरीदृशः१३४
सास्नादिमानय गोत्वाद्गौर्वा सास्नादिमत्त्वतः । इत्यन्योन्याश्रयीभावः समवायिषु दृश्यते १३५
चंद्रोदयोऽविनाभावी पयोनिधिविवर्धनैः । तानि तेन विनाप्येतत्संबधद्वितयादिह ॥ १३६ ॥

एवंविध रूपमिदमामत्वमेव रसत्वादित्येकार्थसमवायिनो वृक्षोय शिंशपात्वादित्येतस्य वा तदुत्पत्ति-तादात्म्यबलादविनाभावित्व । नास्त्यत्र शीतस्पर्शोग्नेरिति विरोधिनस्तादात्म्यबलात्तदिति समनोरथ प्रथ-यतोपि सयोगिसमवायिनोर्यथोक्तयोस्ततोन्यस्य च प्रसिद्धस्य हेतोर्विनैव ताभ्यामविनाभावित्वमायात । नास्त्येवात्राविनाभावित्व विनियतमित्येतदाशक्य परिहरन्नाह,—

सयोगिना विना वह्निः स्वेन धूमेन दृश्यते । गवा विना विषाणादिः समवायीति चेन्मतिः१३७
कारणेन विना स्वेन तस्माद्व्यापकेन च । वृक्षत्वेन क्षते किं न चूतत्वादिरनेकशः ॥ १३८ ॥
ततो यथाविनाभूते सयोगादिर्न लक्ष्यते । व्यापको व्यभिचारत्वात्तादात्म्यात्तत्तथा न किम् १३९
देशकालाद्यपेक्षश्चेद्भस्मादेर्वह्निसाधनः । चूतत्वादिविशिष्टात्मा वृक्षत्वज्ञापको मतः ॥ १४० ॥
सयोगादिविशिष्टस्तन्निश्चितः साध्यसाधनः । विशिष्टता तु सर्वस्य सान्यथानुपपन्नता॥१४१॥

सोय कार्यादिलिंगस्याविशिष्टस्यागमकतामुपलक्ष्य कार्यस्वभावैर्यावद्भिरविनाभाविकारणे तेषा हेतु स्वभावाभावेपि भावमात्रानुविरोधिनि "इष्ट विरुद्धकार्येपि देशकालाद्यपेक्षण । अन्यथा व्यभिचारी स्याद्भस्मे वा शीतसाधन" इत्यादिवचनेन स्वय विशिष्टतामुपपन्ने यथा हेतोर्गमकत्वमविनाभावनियमेन व्याप्तमाचष्टे विनाभावनियम तदभावेपि तत्समवादन्यथा तस्य तेन विशेषणानर्थक्यात् । तत सयोगा-दिरप्यविनाभावनियमविशिष्टो गमको हेतुरित्यभ्युपगतुमर्हति विशिष्टताया सर्वत्रान्यथानुपपत्तिरूपत्व-सिद्धेरिति न तदुत्पत्तितादात्म्याभ्यामन्यथानुपपन्नत्व व्याप्त । तद्विशिष्टाभ्या व्याप्तमिति चेत् तर्ह्यन्यथा-नुपपन्नत्वेनान्यथानुपपन्नत्व व्याप्तमित्यायात । तच्च न सार तस्यैव तेनैव व्याप्यव्यापकभावविरोधात् व्याप्यव्यापकयो कथचिद्भेदप्रसिद्धे । "व्यापक तदतन्निष्ठ व्याप्य तन्निष्ठमेव च" इति तयोर्विरुद्ध-धर्माध्यासवचनात् । अथ मत ताभ्या सबधो व्याप्तस्तेनान्यथानुपपन्नत्वमिति । तदप्यविचारितमेव, तद्व्यतिरिक्तस्य सयोगादे सबधस्य सद्भावात् । कार्यकारणभावयोरसयोगादिरूपकार्योपकारकभावमतरेण क्वचिदप्यभावादिति चेन्न, नित्यद्रव्यसयोगाद्देशातरेणैव भावात् । न च नित्यद्रव्य न समवेत् क्षणिक-परिणामवत्तस्य प्रमाणसिद्धत्वात् तदवश्य सर्वसबधव्यक्तीना व्यापकस्तदुत्पत्तितादात्म्याभ्यामन्य एवाभि-धातव्यो योग्यतालक्षण इत्याह,—

योग्यताख्यश्च संबंधः सर्वसंबंधभेदगः । स्यादेकस्तद्वशाल्लिंगमेकमेवोक्तलक्षणम् ॥ १४२ ॥
विशेषतोपि संबंधद्वयस्यैवाव्यवस्थितेः । संबंधषट्कवन्नातो लिंगेयत्ता व्यवस्थितेः ॥ १४३ ॥
तद्विशेषविवक्षायामपि संख्यावतिष्ठते । न लिंगस्य परैरिष्टा विशेषाणां बहुत्वतः ॥ १४४ ॥

संबंधत्वसामान्यं सर्वसंबंधभेदानां व्यापकं न योग्यताख्यः संबंध इत्यचोद्यं, प्रत्यासत्तेरिह योग्यतायाः सामान्यरूपयोः स्वयमुपगमात् । सैवान्यथानुपपत्तिरित्यपि न मंतव्यं प्रत्यासत्तिमात्रे क्वचित्सत्यपि तदभावात् । न हि द्रव्यक्षेत्रकालभावप्रत्यासत्तयः सर्वत्र कार्यकारणभावसंयोगादिरूपाः सत्योप्यविनाभावरहिता न दृश्यंते ततः संबंधवशादपि सामान्यतोन्यथानुपपत्तिरेकैवेति तल्लक्षणमेकं लिंगमनुमंतव्यं । विशेषतोपि संबंधद्वयस्य तादात्म्यतज्जन्माख्यस्याव्यवस्थानात् । संयोगादिसंबंधषट्कवत्तदव्यवस्थाने च कुतो लिंगेयत्तानियम इति तद्विशेषविवक्षायामपि न परैरिष्टा लिंगसंख्यावतिष्ठते विशेषाणां बहुत्वात् । परेष्टसंबंधसंख्यामतिक्रामतो हि संबंधविशेषास्तदिष्टलिंगसंख्यां विघटयत्येव स्वेष्टविशेषयोः शेषविशेषाणामंतर्भावयितुमशक्तेः विषयस्य विधिप्रतिषेधरूपस्य भेदाल्लिंगभेदस्थितिरित्यपीष्टं तत्संख्याविरोध्येव । यस्मात्—

यथैवास्तित्वनास्तित्वे भिद्येते गुणमुख्यतः । तथोभयं क्रमेणेष्टमक्रमेण त्ववाच्यता ॥ १४५ ॥
अवक्तव्योत्तराः शेषास्त्रयो भंगाश्च तत्त्वतः । सप्त चैवं स्थिते च स्युस्तद्वशाः सप्तहेतवः ॥ १४६ ॥
विरोधान्नोभयात्मादिरर्थश्चेन्न तथेक्षणात् । अन्यथैवाव्यवस्थानात्प्रत्यक्षादिविरोधतः ॥ १४७ ॥
निराकृतनिषेधो हि विधिः सर्वात्मदोषभाक् । निर्विधिश्च निषेधः स्यात्सर्वथा खव्यथाकरः १४८

ननु च यथा भावाभावोभयाश्रितस्त्रिविधो धर्मः शब्दविषयोनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठित एव न बहिः स्वलक्षणात्मकस्तथा स्यादवक्तव्यादिः परमार्थतोसन्नेवार्थक्रियारहितत्वान्मनोराज्यादिवत् न च सर्वथा कल्पितोर्थो मानविषयो नाम येन तद्भेदात्सप्तविधो हेतुरापाद्यते इत्यत्रोच्यते,—

नानादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः । भावाभावोभयाद्यर्थः स्पष्टं ज्ञानेवभासनात् ॥ १४९ ॥

शब्दज्ञानपरिच्छेद्योपि पदार्थोस्पष्टतयावभासमानोपि नैकांततः कल्पनारोपितस्वार्थक्रियाकारित्वान्निर्बाधमनुभूयते किं पुनरध्यक्षे स्पष्टमवभासमानो भावाभावोभयादिरर्थ इति परमार्थसन्नेव ॥

भावाभावात्मको नार्थः प्रत्यक्षेण यदीक्षितः । कथं ततो विकल्पः स्याद्भावाभावावबोधनः १५०
नीलदर्शनतः पीतविकल्पो हि न ते मतः । भ्रांतेरन्यत्र तत्त्वस्य व्यवस्थितिमदीप्सितः ॥ १५१ ॥
तद्वासनाप्रबोधाच्चेद्भावाभावविकल्पना । नीलादिवासनोद्बोधात्तद्विकल्पवदिष्यते ॥ १५२ ॥
भावाभावेक्षणं सिद्धं वासनोद्बोधकारणं । नीलादिवासनोद्बोधहेतुतद्दृष्टिवत्ततः ॥ १५३ ॥

यथा नीलादिदर्शनं नीलादिवासनोद्बोधस्य कारणमिष्टं तथा भावाभावोभयाद्यर्थदर्शनं तद्वासनाप्रबोधस्य स्वयमेषितव्यमिति भावाद्यर्थस्य प्रत्यक्षतः परिच्छेदः सिद्धः ॥

यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता । कान्यथा स्यादनाश्वासाद्विकल्पस्य समुद्भवे ॥ १५४ ॥

यदि हि भावादिविकल्पवासनायाः प्रबोधकारणमाभोगाद्येव न पुनर्भावादिदर्शनं तदा नीलादिविकल्पवासनयापि न नीलादिदर्शनं प्रबोधनिबंधनमाभोगशब्दयोरेव तत्कारणत्वापत्तेः । एवं च नीलादौ दर्शनाभावेपि विकल्पवासनायाः संभवात् सर्वत्र प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो विकल्पस्य सामर्थ्यात्प्रत्यक्षस्य प्रमाणताव्यवस्थापनेऽनाश्वास एव स्यात् । स्वलक्षणदर्शनप्रभवो विकल्पस्तत्प्रमाणताहेतुर्न सर्व इति चेन्नान्योन्याश्रयप्रसंगात् । तथाहि—सिद्धे स्वलक्षणदर्शनप्रभवत्वे विकल्पस्य ततस्तद्दर्शनप्रमाणतासिद्धिः

तत्सिद्धौ च स्वस्य स्वलक्षणदर्शनप्रभवत्वसिद्धिरिति नान्यतरस्यापि तयोर्व्यवस्था । स्वलक्षणदर्शनप्रभवत्व नीलादिविकल्पस्य स्वसंवेदनादेव सिद्ध सर्वेषा विकल्पस्य प्रत्यात्मवेद्यत्वात् ततो नान्योन्याश्रय इति चेत्, तर्हि भावाभावोभयादिविकल्पस्याप्यलिंगजस्य शब्दजस्य च भावादिदर्शनप्रभवत्व स्वसंवेदनादेव कुतो न सिद्धयेत्[१] सर्वथा विशेषाभावात् । तदय नीलाद्यर्थं पारमार्थिकमिच्छता चाय-मवितथोपगन्तुमर्हत्येवेति तदनुमाने सप्त हेतव स्यु । यतश्चैव कृत्तिकोदयादे कथंचित्प्रतीत्यतिक्रमेण स्वभावहेतुत्व ब्रुवत सर्व स्वभावहेतु स्यादेक एव । सवधर्मभेदात्तद्भेद साधयत सामान्यतो विशेषतश्च स्वेष्टलिंगसख्याक्षति । विषयभेदाच्च तद्भेदमिच्छत सप्तविधो हेतुरर्थस्यास्तित्वादिसप्तरूपतयानुमेयत्वो-पपत्ते ॥

तस्मात्प्रतीतिमाश्रित्य हेतुं गमकमिच्छता । पक्षधर्मत्वशून्योऽस्तु गमकः कृत्तिकोदयः ॥१५५॥
पल्वलोदकनैर्मल्यं तदागस्त्युदये स च । तत्र हेतुः सुनिर्णीतः पूर्वं शरदि सम्मतः ॥ १५६ ॥
चंद्रादौ जलचद्रादि सोऽपि तत्र तथाविधः । छायादिपादपादौ च सोऽपि तत्र कदाचन॥१५७
पर्णकोय स्वसद्धेतुर्बलाढाहेति दूरगे । कार्यकारणभावस्याभावेऽपि सहभाविता ॥ १५८ ॥
पित्रोर्ब्राह्मणता पुत्रब्राह्मण्ये पक्षधर्मकः । सिद्धो हेतुरतो नायं पक्षधर्मत्वलक्षणः ॥ १५९ ॥

नन्वाकाशकालादेर्धर्मित्वे भविष्यच्छकटोदयपल्वलोदकनैर्मल्यादे साध्यत्वे कृत्तिकोदयत्वागस्त्युदया-देर्हेतुत्वे पक्षधर्मत्वयुक्तस्यैव हेतुत्वमतो नापक्षधर्मत्वलक्षणो हेतु कश्चिदिति चेत्, किमेव चाक्षुष-त्वादि शब्दानित्यत्वहेतुर्न स्यात्[२] न हि जगतो वा धर्मश्चाक्षुषत्व महानसधूम पक्षधर्म । तथाहि—श-ब्दानित्ययोगि जगच्चाक्षुषत्वयोगित्वात् महोदधि जगत् महानसधूमयोगित्वादिति कथ न चाक्षुषत्व शब्दा-नित्यत्व साधयेत् महानसधूमो वा महोदधौ वह्निं तथा त्वया समर्थनादिति चेत् कृत्तिकोदयादे कुतोऽन्वय-सभव पूर्वोपलब्धाकाशादेर्दृष्टान्तस्य सद्भावादन्वय सिद्ध्यतीतिचेत्, पूर्वोपलब्धजगतो दृष्टान्तस्य सिद्धेश्चा-क्षुषत्वयोगित्वादेरन्वयोऽस्तु विशेषाभावात् तथाप्यस्याविनाभावासभवादगमकत्वेविनाभावस्वभावमेव पक्ष-धर्मत्व गमकत्वाग लिंगस्य लक्षण । तथा च न धर्मधर्मिसमुदाय पक्षो नापि तत्तद्धर्मी तद्धर्मत्वस्याविना-भावस्वभावत्वाभावात् । किं तर्हि, साध्य एव पक्ष इति प्रतिपत्तव्य तद्धर्मत्वस्यैवाविनाभावित्वनियमादि-त्युच्यते ॥

साध्यः पक्षस्तु नः सिद्धस्तद्धर्मो हेतुरित्यपि । तादृक्पक्षधर्मत्वसाधनाभाव एव वै ॥ १६० ॥

कथ पुन साध्यस्य धर्मस्य धर्मो हेतुस्तस्याधर्मित्वप्रसगादिति चेत् न, तेनाविनाभावात्तस्य धर्म इत्य-भिधानात् । न हि साध्याधिकरणत्वात्साध्यधर्म हेतुर्येन साध्यधर्मा धर्मा स्यात् । तत साध्याविनाभावी हेतु पक्षधर्म इति स्याद्वादिनामेव पक्षधर्मत्व हेतोर्लक्षणमविरुद्ध स्पष्टमविनाभावित्वस्यैव तथाभिधानात् । तच्च कृत्तिकोदयादिषु साध्यधर्मिण्यसत्स्वपि यथा प्रतीतिर्विघत एवेति किमाकाशादिधर्मिपरिकल्पनया प्रतीत्यतिलंघनापरयातिप्रसगिन्या । तथा च न परिकल्पित पक्षधर्मत्व हेतोर्लक्षण नाप्यन्वय इत्यभि-धीयते ॥

निःशेषं सात्मकं जीवच्छरीरं परिणामिना । पुसा प्राणादिमत्त्वस्य त्वन्यथानुपपत्तितः १६१
सपक्षसत्त्वशून्यस्य हेतोरस्य समर्थनात् । नूनं निश्चीयते सद्भिर्नान्वयो हेतुलक्षणम् ॥ १६२ ॥
न चादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रसाध्यते । येन सशयहेतुत्व रागादौ वक्तृतादिवत् ॥ १६३ ॥
आत्माभावो हि भस्मादौ तत्कार्यस्यासमीक्षणात् । सिद्ध. प्राणाद्यभावश्च व्यतिरेकविनिश्चय.१६४

वाक्क्रियाकारभेदादेरस्तंताभावनिश्चितः । निवृत्तिर्निश्चिता तज्ज्ञैः चिंता व्यावृत्तिसाधनी १६
सर्वकार्यासमर्थस्य चेतनस्य निवर्तनं । ततश्चेत्केन साध्येत कूटस्थस्य निषेधनम् ॥ १६६ ॥

यथा हि सर्वकारणासमर्थं चैतन्यं कार्याभावाद्भस्मादौ निषेद्धुमशक्यं तथा कूटस्थमपि क्रमयौगपद्या-भ्यामर्थक्रियाविरोधात् ॥

क्षणिकत्वेन न व्याप्तं सत्त्वमेवं प्रसिद्ध्यति । संदिग्धव्यतिरेकाच्च ततोसिद्धिः क्षणक्षये ॥१६७
चेतनाचेतनार्थानां विभागश्च न सिद्ध्यति । चित्तसंताननानात्वं निजसंतान एव वा ॥१६८
न वेद्यवेदकाकारविवेकोतः स्वसंविदः । सर्वकार्येष्वशक्तस्य स त्त्वसंभवभाषणे ॥ १६९ ॥

न सति चेतनेष्वचेतनार्थास्तद्वेदनादिकार्यासत्त्वात् । तथा न सत्यचेतनार्थेषु चेतनार्थास्तत एवेति चेतनाचेतनविभागो न सिद्ध्यत्येव सर्वकार्यकरणासमर्थानां तेषां तत्र निषेद्धुमशक्तेः । चेतनार्था एव सन्तु तथा विज्ञानवादावताराज्जडस्य प्रतिभासयोगादिति चेन्न, तथा विज्ञानसंतानानां नानात्वाप्रसिद्धेः क्वचिच्चित्तसंततौ संतानांतराणां सर्वकार्यकरणासमर्थानां स्वकार्यासत्त्वेपि सत्त्वाविरोधात् । मा भूत्संतानांतरसिद्धिस्तथेष्टेरितिचेन्न, निजसंतानस्याप्यसिद्धिप्रसंगात् । वर्तमानचित्तक्षणे संवेद्यमाने पूर्वोत्तरचित्तक्षणानामनुभवमात्रमप्यकुर्वतां प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादेकचित्तक्षणात्मकत्वापत्तेः । न चैकः क्षणः संतानो नाम तत एव संवेदनाद्वैतमस्तु उत्तमं पानद्वयमिति वचनात् । नेदमपि सिद्ध्यति वेद्यवेदकाकारविवेकस्याव्यवस्थानात् । संवेदने वेद्यवेदकाकारौ न स्तः स्वयमप्रतिभासनादिति न शक्यं वक्तुमप्रतिभासमानयोः सत्त्वविरोधात् । ततः क्वचित्कस्यचित्प्रतिभासनादेः स्वकार्यस्याभावादभावसाधने भस्मादौ चैतन्यस्य स्वकार्यनिवृत्तिनिश्चयादभावो निश्चेतव्य इति विपक्षे बाधकप्रमाणादेव प्राणादिमत्त्वस्य व्यतिरेकः साध्यते न पुनरदर्शनमात्रेण यतः संशयहेतुत्वं रागादौ वक्तृत्वादेरिव स्यात् । न चैवमपरिणामिनात्मना सात्मकं जीवच्छरीरस्य सिध्यति । यतः —

परिणामिनमात्मानमंतरेण क्रमाक्रमौ । न स्यातां तदभावे च न प्राणादिक्रिया क्वचित्१७०
तत्रैकांतात्मना जीवच्छरीरं सात्मकं भवेत् । निष्कलस्य सहानेकदेशदेहास्तिहानितः ॥१७१॥

निष्कलः सकृदनेकदेशदेहं व्याप्नोत्यात्मेति कः श्रद्दधीत? परममहत्त्वाद्व्याप्नोत्येवेति चेद्व्याहतमिदं निरंशः परममहान् वेति परमाणोरपि परममहत्त्वप्रसंगात् । यदि पुनः स्वारंभकावयवाभावान्निरवयवत्वमात्मनो गगनत्वादिवदिति मतं तदा परमतसिद्धिः सर्वथा निरवयवत्वासिद्धेः परमाणुप्रमीयमाणस्वात्मभूतावयवानामात्मनोप्रतिषेधादिति समर्थयिष्यते ॥

अनेकांतात्मकं सर्वं सत्त्वादित्यादि साधनं । सम्यगन्वयशून्यत्वेप्यविनाभावशक्तितः॥१७२॥
नित्यानित्यात्मकः शब्दः श्रावणत्वात्कथंचन । शब्दत्वाद्वान्यथाभावाभावादित्यादिहेतवः१७३
हेतोरन्वयवैधुर्ये व्यतिरेको न चेन्न वै । तेन तस्य विनैवेष्टेः सर्वानित्यत्वसाधने ॥ १७४ ॥

निश्चितो व्यतिरेक एव ह्यविनाभावः साधनस्य नान्यः स चोपदर्शितस्य सर्वस्य हेतोरन्वयासंभवेन सिद्ध्यत्येव । सत्येवाग्नौ धूम इत्यन्वयनिश्चयेऽग्न्यभावे न क्वचिद्धूम इति व्यतिरेकनिश्चयस्य दृष्टत्वात् । संदिग्धेन्वयव्यतिरेकसंदेहाच्चेति न वै मंतव्यं सर्वे भावाः क्षणिकाः सत्त्वादित्यस्यान्वयासत्त्वेपि व्यतिरेकनिश्चयस्य स्वयमिष्टेरन्यथा तस्य गमकत्वायोगात् । नन्वत्र सत्येव क्षणिकत्वे सत्त्वमिति निश्चयमेवान्वयोस्तीति चेत् । अत्रोच्यते,—

साध्ये सत्येव सद्भावनिश्चयः साधनस्य यः । सोन्वयश्चेत्तथैवोपपत्तिः स्वेष्टा परोक्षतः॥१७५

यथैव प्रतिषेधप्राधान्यादन्यथानुपपत्तिर्व्यतिरेक इतीष्यते तथाविधप्राधान्यात्तथोपपत्तिरेवान्वय इति किमनिष्टं स्याद्वादिभिस्तस्य हेतुलक्षणत्वोपगमात् । परोपगतस्तु नान्वयो हेतुलक्षणं पक्षधर्मत्ववत् नापि व्यतिरेकः । स हि विपक्षाद्व्यावृत्तिः विपक्षस्तद्विरुद्धस्तदन्यस्तदभावश्चेति त्रिविध एव । तत्र—

तद्विरुद्धे विपक्षे च तदन्यत्रैव हेतवः । असत्यनिश्चितासत्त्वाः साकल्यान्नेष्टसाधनाः ॥१७६॥

यथा साध्यादन्यस्मिन् विपक्षे निश्चितासत्त्वा अपि हेतवो गोमित्वादयो नेष्टाः सत्त्वादिसाधनास्तेषां साध्याभावलक्षणेऽपि पक्षे कुतश्चिदनिश्चितासत्त्वरूपत्वात् । तथा साध्याविरुद्धेऽपि विपक्षे निश्चितासत्त्वा अपि धूमादयो नेष्टाः अग्न्यादिसाधनास्तेषामग्न्यभावे स्वयमसत्त्वेनानिश्चयात् । ननु च साध्यविरुद्धो विपक्षः साध्याभावरूप एव पर्युदासाश्रयणात् प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु तदभावस्तद्विरुद्धादन्य इति साध्याभावविपक्ष एव विपक्षहेतोरसत्त्वनिश्चयो व्यतिरेको नान्य इत्यत्रोच्यते,—

साध्याभावे विपक्षे तु योऽसत्त्वस्यैव निश्चयः । सोऽविनाभाव एवास्तु हेतो रूपात्तथाह च॥१७७
अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् । नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥ १७८ ॥

यथा चैवमन्यथानुपपन्नत्वनियमे सति हेतोर्न किंचित्त्रयेण पक्षधर्मत्वादीनामन्यतमेनैव पर्याप्तत्वात्तस्यैवान्यथानुपपन्नस्वभावसिद्धेरिति च तस्मिंस्त्रयस्य हेत्वाभासगतस्येवाकिंचित्करत्वं युक्तं ॥

तद्धेतोस्त्रिषु रूपेषु निर्णयो येन वर्णितः । असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः ॥ १७९ ॥
तेन कृतं तु निर्णीतं हेतोर्लक्षणमञ्जसा । हेत्वाभासान्यवच्छेदि तद्धेत्कथमन्यथा ॥ १८० ॥

ननु च पक्षधर्मत्वे निर्णयश्चाक्षुषत्वादेरसिद्धप्रपञ्चस्य प्रतिपक्षत्वेन वर्णितः सपक्षसत्त्वे विरुद्धप्रपञ्चप्रतिपक्षत्वेन विपक्षासत्त्वे चानैकान्तिकविस्तारप्रतिपक्षेणेति कथं हेत्वाभासाव्यवच्छेदि हेतोर्लक्षणं तेनोक्तं येन पारमार्थिकं रूपं ज्ञानमितिचेत् अन्यथानुपपन्नत्वस्यैव हेतुलक्षणत्वेनाभिधानादिति ब्रूमः । तस्यैवासिद्धविरुद्धानैकान्तिकहेत्वाभासप्रतिपक्षत्वसिद्धेः । न ह्यन्यथानुपपन्नत्वनियमवचनोऽसिद्धत्वादिसंभवो विरोधात् । न चैकेन सकलप्रतिपक्षव्यवच्छेदे सिद्धे तदर्थं त्रयमभिदधता तदेकं समर्थं लक्षणं हेतोर्ज्ञातं भवति तदेव त्रिभिः स्वभावैरसिद्धादीनां त्रयाणां व्यवच्छेदकमतस्तानि त्रीणि रूपाणि निश्चितान्यनुक्तानि । तदवचने विशेषतो हेतुलक्षणसामर्थ्यस्यावचनप्रसंगात् । तदुक्तौ तु विशेषतो हेतुलक्षणं ज्ञातमेवेतिचेत् न, अबाधितविषयत्वादीनामपि वचनप्रसंगात् । तेषामनुक्तौ बाधितविषयत्वादिव्यवच्छेदासिद्धेः । निश्चितत्रैरूप्यस्य हेतोर्बाधितविषयत्वाद्यसंभवात्तद्वचनादेव तद्व्यवच्छेदसिद्धेर्नाबाधितविषयत्वादिवचनमिति चेत् न, हेतोः पंचभिः स्वभावैः पंचानां पक्षव्यापकत्वादीनां व्यवच्छेदकत्वाद्विशेषतल्लक्षणस्यैव कथनात् अन्यथा तदज्ञानप्रसंगात् । तद्विशेषविवक्षायां तु पंचरूपत्ववत् त्रिरूपत्वमिति न वक्तव्यं सामान्यतोऽन्यथानुपपन्नत्ववचनेनैव पर्याप्तत्वात्, रूपत्रयमंतरेण हेतोरसिद्धादित्रयव्यवच्छेदानुपपत्तेः । तत्र तस्य तद्भावादुपपन्नं वचनमिति चेत्—

रूपत्रयस्य सद्भावात्तत्र तद्वचनं यदि । निश्चितत्वस्वरूपस्य चतुर्थस्य वचो न किम् ॥ १८१ ॥
त्रिषु रूपेषु चेद्रूपं निश्चितत्वं न साधने । नाज्ञाता सिद्धता हेतो रूपं स्यात्तद्विपर्ययः ॥१८२॥
पक्षधर्मत्वरूपं स्याज्ज्ञातत्वे हेतुभेदिनः । हेतोरज्ञानतेष्टा चेन्निश्चितत्वं तथा न किम्॥१८३॥
हेत्वाभासेऽपि तद्भावात्साधारणतया न चेत् । धर्मांतरमिवारूपं हेतोः सदपि संमतम् ॥१८४॥
हतासाधारणं सिद्धं साधनस्यैकलक्षणं । तत्त्वतः पावकस्यैव सोष्णत्वं तद्विदां मतम् ॥ १८५॥

यो यस्यासाधारणो निश्चितः स्वभावः स तस्य लक्षणं यथा पावकस्यैव सोष्णत्वपरिणामस्तथा च

हेतोरन्यथानुपपन्नत्वनियम इति न। साधारणानामन्यथानुपपत्तिनियमविकलानां पक्षधर्मत्वादीनां हेतुलक्षणत्वं निश्चितं तत्त्वमात्रवत् ॥

एतेन पंचरूपत्वं हेतोर्नेष्टं निबुध्यते । सत्त्वादिष्वग्निजन्यत्वे साध्ये धूमस्य केनचित् ॥१८६॥

अग्निजन्योयं धूमः सत्त्वात् द्रव्यत्वाद्वा धूमे सत्त्वादेरसंदिग्धत्वात् । तथान्वयः पूर्वदृष्टधूमेग्निजन्यत्वे व्याप्तस्य सत्त्वादेः सद्भावात् व्यतिरेकश्च खरविषाणादौ साध्याभावे साधनस्य सत्त्वादेरभावनिश्चयात् । तथात्राबाधितविषयत्वं विवादापन्ने धूमेग्निजन्यत्वस्य बाधकाभावात् । तत एवासत्प्रतिपक्षत्वमनग्निजन्यत्वसाधनप्रतिपक्षानुमानसंभवादिति सिद्धं साधारणत्वं पंचरूपत्वस्य त्रैरूप्यवत् सामस्त्येन व्यतिरेकनिश्चयस्याभावादसिद्धमिति चेन्न, तस्यान्यथानुपपन्नत्वरूपत्वात् । तदभावे शेषाणामकिंचित्करत्वापत्तेस्तद्विकल्पस्यैव पंचरूपत्वादेरलक्षणत्वेन साध्यत्वादुक्तोतिदेशः । एवमन्वयव्यतिरेकिणो हेतोः पंचरूपत्वमलक्षणं व्यवस्थाप्यान्वयिनोपि नान्वयो लक्षणं साधारणत्वादेवेत्याह,—

अन्वयो लोहलेख्यत्वे पार्थिवत्वेशनेस्तथा । तत्पुत्रत्वादिषु श्यामरूपत्वे क्वचिदीप्सिते॥१८७॥

लोहलेख्योऽशनिः पार्थिवत्वाद्धातुरूपवत्, स श्यामरूपस्तत्पुत्रत्वात्तन्नभृत्वाद्वा परिदृष्टतत्पुत्रादिवदिति हेत्वाभासेपि सद्भावादन्वयस्य साधारणत्वं । ततो हेत्वलक्षणत्वं । यस्तु साध्यसद्भाव एव भावो हेतोरन्वयः सोऽन्यथानुपपन्नत्वमेव तथोपपत्त्याख्यमसाधारणं हेतुलक्षणं । परोपगतस्तु नान्वयस्तल्लक्षणं नापि केवलव्यतिरेकिणो व्यतिरेक इत्याह—

अदृष्टिमात्रसाध्यश्च व्यतिरेकः समीक्ष्यते । वक्तृत्वादिषु बुद्धादेः किंचिज्ज्ञत्वस्य साधने१८८

साध्याभावे त्वभावस्य निश्चयो यः प्रमाणतः । व्यतिरेकः स साकल्यादविनाभाव एव नः१८९

सत्यप्यबाधितविषयतायां सत्यप्यसत्प्रतिपक्षतायां च हेतौ न रूपांतरत्वमन्यथानुपपन्नत्वादित्याह,—

अबाधितार्थता च स्यान्नान्या तस्मादसंशया । न वा सत्प्रतिपक्षत्वं तदभावेनभीक्षणात् १९०

न हि क्वचिद्धेतौ साध्याभावासंभूष्णुतापायेप्यबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं समीक्ष्यते येन ततो रूपांतरत्वं । ननु च यथा स्पर्शाभावे क्वचिदसंभवतोपि रूपस्य स्पर्शाद्रूपांतरत्वं तथाविनाभावाभावे क्वचिदसंभवतोपि ततो रूपांतरत्वमबाधितविषयत्वस्यासत्प्रतिपक्षत्वस्य च न विरुध्यतेन्यथा स्पर्शाद्रूपस्यापि रूपांतरत्वविरोधादिति चेत् नैतत्सारं, अन्यथानुपपन्नत्वादबाधितविषयत्वादेरभेदात् । साध्याभावप्रकारेणोपपत्तेरभावो ह्यन्यथानुपपत्तिः स एव चाबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं च प्रतीयते ततोन्यत् किंचिन्नैव स्पर्शाद्रूपस्याभेदः प्रतीतिभेदात्ततो विषमोऽयमुपन्यासः । ननु हेतूपन्यासे सति क्रमेण प्रतीयमानत्वादविनाभावाबाधितविषयत्वादीनामपि परस्परं भेद एवेति चेन्न, बाधकक्रमापेक्षत्वात्तत्क्रमप्रतीतेः । शक्रेंद्रपुरंदरादिप्रतीतिवदर्थप्रतीतेः क्रमाभावात् । न ह्यभिन्नेप्यर्थे बाधकभेदो विरुद्धो यतस्तत्क्रमप्रतीतिरर्थभेदक्रमं साधयेत् । ततो नाममात्रं भिद्यते हेतोरन्यथानुपपन्नत्वमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमिति नार्थः । एतेन यदुक्तं हेतोरबाधितविषयत्वाभावेऽनुष्णोग्निर्द्रव्यत्वात् नित्यो घटः सत्त्वात् प्रेत्यासुखप्रदो धर्मः पुरुषगुणविशेषत्वादित्येवमादेः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामबाधितविषयस्याप्यगमकत्वमप्रसक्तिरसत्प्रतिपक्षत्वाभावे च सत्प्रतिपक्षस्य सर्वगतं सामान्यं सर्वत्र सत्प्रत्ययहेतुत्वादित्येवमादेर्गमकत्वापत्तिरिति तत्प्रत्यास्थात । प्रत्यक्षादिभिः साध्यविपरीतस्वभावव्यवस्थापनस्य बाधितविषयत्वस्य वचनात् । प्रतिपक्षानुमानेन च तस्य सत्प्रतिपक्षत्वस्याभिधानात् तद्व्यवच्छेदस्य च साध्यस्वभावेन तथोपपत्तिरूपेण

सामर्थ्यादन्यथानुपपत्तिस्वभावेन सिद्धत्वादबाधितविषयत्वादे रूपांतरत्वकल्पनानर्थक्यात् सत्यपि तस्य रूपांतरत्वे तन्निश्चयासंभव परस्पराश्रयणात् तत्साध्यविनिश्चययोरित्याह—

यावच्च साधनादर्थः स्वयं न प्रतिनिश्चितः। तावन्न बाधनाभावस्तत्स्याच्छक्यविनिश्चयः १९१

सति हि बाधनाभावनिश्चये हेतोरबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वसिद्धे साध्यनिश्चयस्तन्निश्चयाच्च बाधनाभावनिश्चय इतीतरेतराश्रयान्न तयोरन्यतरस्य व्यवस्था। यदि पुनरन्यत· कुतश्चित्तद्बाधनाभावनिश्चयात्तदनिश्चयांगीकरणाद्वा परस्पराश्रयपरिहार क्रियते तदाप्यकिंचित्करत्वं हेतोरुपदर्शयन्नाह,—

तद्बाधाभावनिर्णीतिः सिद्धा चेत्साधनेन किम्। यथैव हेतोर्वैशस्य बाधासद्भावनिश्चये॥१९२

तत्साधनसमर्थत्वादकिंचित्करत्व तथा वा विरहनिश्चये कुतश्चित्तस्य सद्भावसिद्धे। सततसाधनाय प्रवर्तमानस्य सिद्धसाधनादपि न साधीयस्तल्लक्षणत्व। नन्वेवमविनाभावोपि लक्षण मा भून्निश्चयस्यापि साध्यसद्भावनियमनिश्चयायत्तत्वात् तस्य चाविनाभावाधीनत्वादितरेतराश्रयस्य प्रसंगात् इति चेन्न, अविनाभावनियमस्य हेतौ प्रमाणांतरान्निश्चयोपगमादितरेतराश्रयानवकाशात्। ऊहास्य हि प्रमाणमविनाभावनिश्चयनिबंधन प्रत्यक्षानुमानयोस्तत्राव्यापारादित्युक्त तर्हि यत एवान्यथानुपपन्नत्वनिश्चयो हेतोस्तत एव साध्यसिद्धेस्तत्र हेतोरकिंचित्करत्वमिति चेन्न, ततो देशादिविशेषावच्छिन्नस्य साध्यस्य साधनात् सामान्यत एवोहात्तत्सिद्धेरित्युक्तप्राय। अथवा—

त्रिरूपहेतुनिष्ठानवादिनैव निराकृते। हेतोः पंचस्वभावत्वे तद्वसे यतनेन किम्॥ १९३॥

न हि स्याद्वादिनामयमेव पक्षो यत्तस्य पंचरूपत्व हेतोर्निराकर्तव्यमिति त्रिरूपव्यवस्थानवादिनापि तन्निराकरणस्याभिमतत्वात् परमतमभिमतप्रतिषिद्धमितिवचनात् तदलमत्राभिप्रयतनेनेति हेतुलक्षण वार्तिककारेणैवमुक्त "अन्यथानुपपन्नत्व यत्र तत्र त्रयेण किम्" इति स्वय स्याद्वादिना तु तन्निराकरणप्रयत्ने त्रय पंचरूपत्व किमित्यपि वक्तु युज्यते सांप्रत पूर्ववदादित्रयेण वीतादित्रयेण वा किमिति व्याख्यानांतर समर्थयितु प्रत्यक्षपूर्वक त्रिविधमनुमान पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्ट चेति न्यायसूत्रस्य वाक्यभेदात्त्रिसूत्री कैश्चित्परिकल्पिता स्यात् तामनूद्य निराकुर्वन्नाह,—

पूर्वं प्रसज्यमानत्वात् पूर्वपक्षस्ततोपरः। शेषः सुपक्ष एवेष्टस्तद्योगो यस्य दृश्यते॥ १९४॥
पूर्ववच्छेषवत्प्रोक्तं केवलान्वयि साधनम्। साध्याभावे भवत्तच्च त्रिरूपान्न विशिष्यते॥१९५॥
यस्य वैधर्म्यदृष्टांताधारः कश्चन विद्यते। तस्यैव व्यतिरेकोस्ति नान्यस्येति न युक्तिमत्॥१९६॥
ततो वैधर्म्यदृष्टांतेनेष्टोवश्यमिहाश्रयः। तदभावेप्यभावस्याविरोधाद्धेतुतद्वतोः॥ १९७॥
केवलव्यतिरेकीष्टमनुमान न पूर्ववत्। तथा सामान्यतो दृष्ट गमकत्व न तस्य वः॥ १९८॥
तद्विरुद्धे विपक्षस्यासत्त्वे व्यवसितेपि हि। तदभावे त्वनिर्णीते कुतो निःसंशयात्मता॥१९९॥
यो विरुद्धोत्र साध्येन तस्याभाव· स एव चेत्। ततो निवर्तमानश्च हेतु· स्याद्वादिना मतम्२००
अन्वयव्यतिरेकी च हेतुर्यस्तेन वर्णितः। पूर्वानुमानसूत्रेण सोप्येतेन निराकृतः॥ २०१॥
कार्यादित्रयवत्तस्मादेतेनापि त्रयेण किम्। भेदाना लक्षणाना च वीतादित्रितयेन च॥२०२॥

पूर्ववच्छेषवत्केवलान्वयिसाधन यथावयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावतौ जातिजातिमतौ वा परस्परतो भिन्नौ भिन्नप्रतिभासत्वात् सह्यविंध्यवदिति तत्साध्याभावेपि यदि सत्तदानैकांतिकमेव। अथासत्कथ न व्यतिरेक्यपि? साध्याभावे साधनस्याभावो हि व्यतिरेक स चास्यास्तीति तदा केवलान्वयि लिंग त्रिरूपादविशिष्टत्वात् वैधर्म्यदृष्टांताधाराभावान्नास्य व्यतिरेक इति चेन्नेद युक्तिमत्, तदभावेपि

साध्याभावप्रयुक्तस्य साधनाभावस्याविरोधात् । न ह्यभावे कस्यचिदभावो विरुध्यते खरविषाणाभावे गगनकुसुमाभावस्य विरोधप्रसंगात् सर्वत्र वैधर्म्यदृष्टांतेधिकरणस्यावश्यं भावितयानिष्टत्वाच्च । किं चेदं भिन्नप्रतिभासित्वं यदि कथंचित्तदान्यथानुपपन्नत्वादेव कथंचिद्भेदसाधनं नान्वयित्वात् द्रव्यं गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायप्रागभावादयः प्रमेयत्वात् पृथिव्यादिवदित्येतस्यापि गमकत्वप्रसंगात् । धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वान्नेदं गमकमितिचेत्, तर्ह्यबाधितविषयत्वमपि लिंगलक्षणं तच्चान्यथानुपपन्नत्वमेवेत्युक्तं । सत्प्रतिपक्षत्वान्नेदं गमकत्वमिति चेत्तर्हि असत्प्रतिपक्षत्वं हेतुलक्षणं तदप्यविनाभाव एवेति निवेदितं ततोन्यथानुपपन्नत्वाभावादेवेदमगमकं । एतेन सर्वथा भिन्नप्रतिभासत्वं भेदसाधनमगमकमुक्तं कालात्ययापदिष्टत्वसत्प्रतिपक्षत्वाविशेषात् । अवयवादीनां हि सत्त्वादिना कथंचिदभेदः प्रमाणेन प्रतीयते सर्वथा तद्भेदस्य सकृदप्यनवभासनात् । तत एवासिद्धत्वान्नेदं गमकं सिद्धस्यैवान्यथानुपपत्तिसंभवात् । तथा पूर्ववत्सामान्यतोऽदृष्टं केवलव्यतिरेकि लिंगं विपक्षे देशतः कार्त्स्न्यतो वा तस्यादृष्टत्वात् । सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वात् यत्र सात्मकं तत्र प्राणादिमद् दृष्टं यथा भस्मादि न च तथा जीवच्छरीरं तस्मात्सात्मकमिति । तदेतदपि न परेषां गमकं । साध्यविरुद्धे विपक्षे अनुभूयमानमपि साध्याभावे विपक्षे स्वयमसत्त्वेनानिश्चयात् तत्र तत्र तस्य तत्त्वसंभावनायां नैकांतिकत्वोपपत्तेः साध्यविरुद्ध एव साध्याभावस्ततो निवर्तमानत्वाद्गमकमेवेदमिति चेत् तर्हि तदन्यथानुपपन्नत्वसाधनं साध्याभावसंभवनियमस्यैव स्याद्वादिभिरविनाभावस्येष्टत्वात् न पुनः केवलव्यतिरेकित्वान्नेदं क्षणिकं तत्सचित्तशून्यं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वात् सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्येवमादेरपि गमकत्वप्रसंगात् । साध्याभावेप्यस्य सद्भावान्न साधनत्वमितिचेत् तर्ह्यन्यथानुपपत्तिबलादेव परिणामिना सात्मकत्वे प्राणादिमत्त्वं साधनं नापरिणामिना सर्वथा तदभावात् । तथा पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टमन्वयव्यतिरेकिसाधनं, यथाग्निरत्र धूमादिति । तदपि केवलव्यतिरेकिणो योगोपगतस्य निराकरणादेव निराकृतं, साध्याभावसंभवनियमनिश्चयमंतरेण साधनत्वासंभवात् । तदनेन न्यायवार्तिकटीकाकारव्याख्यानमनुमानसूत्रस्य त्रिसूत्रीकरणेन प्रत्याख्यातं प्रतिपत्तव्यमिति लिंगलक्षणानामन्वयित्वादीनां त्रयेण पक्षधर्मत्वादीनामिव न प्रयोजनं । नापि पूर्ववदादिभेदानां कार्यादीनामिव सत्यन्यथानुपपन्नत्वे तेनैव पर्याप्तत्वात् । यदप्यत्राभ्यधायि' उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरिति वीतलक्षणं लिंगं तत्स्वरूपेणार्थपरिच्छेदकत्वं वीतधर्म इति वचनात् । तद्यथा—अनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वाद्घटवदिति शब्दस्वरूपेणोत्पत्तिधर्मकत्वेनानित्यत्वार्थस्य परिच्छेदात् । तथोदाहरणवैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरित्यवीतलक्षणं परपक्षप्रतिषेधेनार्थपरिच्छेदने वर्तमानमवीतमिति वचनात् । तद्यथा । नेदं नैरात्मकं जीवच्छरीरमप्राणादिमत्त्वप्रसंगादिति । यदुभयपक्षसंप्रतिपन्नमप्राणादिमत्तन्निरात्मकं दृष्टं यथा घटादि न चेदमप्राणादिमज्जीवच्छरीरं तस्मान्न निरात्मकमिति निरात्मकत्वस्य परपक्षस्य प्रतिषेधनं जीवच्छरीरे सात्मकत्वस्यार्थपरिच्छित्तिहेतुत्वादिति न्यायवार्तिककारवचनात् । तथोदाहरणसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां साध्यसाधनमनुमानमिति वीतावीतलक्षणं स्वपक्षविधानेन परपक्षप्रतिषेधेन चार्थपरिच्छेदहेतुत्वात् । तद्यथा—साग्निः पर्वतोयमनग्निर्न भवति धूमवत्त्वादन्यथा निर्धूमत्वप्रसंगात् । धूमवान्महानसः साग्निर्दृष्टोऽनग्निस्तु महानसो निर्धूम इति तदेतद्वीतादित्रितयं यदि साध्याभावसंभूष्णु तदान्यथानुपपत्तिबलादेव गमकत्वं न पुनर्वीतादित्वेनैवेत्यन्यथानुपपत्तिविरहेपि गमकत्वप्रसंगात् । यदि पुनरन्यथानुपपत्तिर्वीतादित्वं प्राप्य हेतोर्लक्षणं तदा "देवतां प्राप्य हरीतकी विरेचयते" इति कस्यचित्सुभाषितमायातं । हरीतक्यन्वयव्यतिरेकानुविधानाद्विरेचनस्य सदेवतोपयोगिनी तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावात्तस्येति प्रकृतेपि समानं । हेतोरन्यथानुपपत्तिसद-

सत्त्वप्रयुक्तत्वाद्गमकत्वागमकत्वयोरिति न किंचिद्वीतादित्रितयेन लक्षणाना भेदाना वा सर्वथा गमकत्वानगत्वात् सर्वभेदासंग्रहाच्च ॥

कारणात्कार्यविज्ञान कार्यात्कारणवेदनम् । अकार्यकारणाचापि दृष्टात्सामान्यतो गति' २०३
तादृशी नितयेणापि नियतेन प्रयोजनम् । किमेकलक्षणाध्यासादन्यस्याप्यनिवारणात् ॥२०४॥

ननु च यवबीजसंतानोत्थ च कारण वानुभय वा स्यात् सर्व वस्तु कार्यं वा नान्या गतिरस्ति यतोऽन्यदपि लिंग सभाव्यतेऽन्यथानुपपन्नत्वाध्यासादिति चेन्न, उभयात्मनोपि वस्तुनो भावात् । यथैव हि कारणात्कार्येनुमान वृष्ट्युत्पादनशक्तयोमी मेघा गंभीरध्वानत्वे चिरप्रभावत्वे च सति समुन्नतत्वात् प्रसिद्धैवंविधमेघवदिति । कार्यात्कारणे वह्निरत्र धूमान्महानसवदिति । अकार्यकारणादनुभयात्मनि ज्ञान मधुररसमिद फन्मेवरूपत्वात्तादृशान्यफलवदिति । तथैवोभयात्मकात् लिंगादुभयात्मके लिंगिनि ज्ञानमविरुद्ध परस्परोपकार्योपकारकयोरविनाभावदर्शनात् यथा बीजांकुरसतानयो । न हि बीजसतानोंऽकुरसतानाभावे भवति, नाप्यंकुरसतानो बीजसतानाभावे यत परस्पर गम्यगमकभावो न स्यात् । तथा चास्त्यत्र देशे यवबीजसतानो यवांकुरसतानदर्शनात् । अस्ति यवांकुरसतानो यवबीजोपलब्धेरित्यादि लिंगांतरसिद्धि । ननूषरक्षेत्रस्थेन यवबीजसतानेन व्यभिचारस्तदंकुरसताने क्वचित्साध्ये तद्बीजसंताने चोक्ष्यते तदंकुरसतानेन यवबीजमात्ररहितदेशस्थेनेति न मतव्य विशिष्टदेशकालाद्यपेक्षस्य तदुभयस्यान्योन्यमविनाभावसिद्धे स्वसाध्ये धूमादिवत् । धूमावयविसंतानो हि पावकावयविसतानैरविनाभावी देशकालाद्यपेक्ष्यैवान्यथा गोपालघटिकाया धूमावयविसतानेन व्यभिचारप्रसगात् । सतानयोरुपकार्योपकारकभावोपि न शकनीय पावकधूमावयविसंतानयोस्तदभावप्रसगात् । न चैव वाच्य, तयोर्निमित्तानिमित्तभावोपगमात् । पावकधूमावयविद्रव्ययोनिमित्तानिमित्तभावसिद्धेस्तत्सतानयोरुपचारनिमित्तभाव इति चेन्न, तद्व्यतिरिक्तसतानसिद्धे । कालादिविशेषात्संतान सतानिभ्यो व्यतिरिक्त इति चेत्, कुत कालादिविशेपस्तेपा सतानस्यानादिपर्यवसानत्वादप्रतिनियतक्षेत्रकार्यकारित्वाच्च सतानिना तद्विपरीतत्वादिति चेन्न, तस्य पदार्थांतरत्वप्रसगात् । सतानो हि संतानिभ्य सकलकार्यकरणद्रव्येभ्योर्थांतरं मनस्तद्वृत्तिरतद्वृत्तिर्वा ? तद्वृत्तिश्चेन्न तावद्गुणस्तस्यैकद्रव्यवृत्तित्वात् । सयोगादिवदनेकद्रव्यवृत्ति सतानो गुण इति चेत् स तर्हि सयोगादिभ्योऽन्यो वा स्यात्तदन्यतमो वा ? यद्यन्य स तदा चतुर्विंशतिसंख्याव्याघात , तदन्यतमश्चेत् तर्हि न तावत्सयोगस्तस्य विद्यमानद्रव्यवृत्तित्वात् । सतानस्य कालत्रयवृत्तिसतानिसमाश्रयत्वात् । तत एव न विभागोपि परत्वमपि वा तस्यापि देशापेक्षस्य वर्तमानद्रव्याश्रयत्वात् । पृथक्त्व इत्यप्यसार, भिन्नसतानद्रव्यपृथक्त्वस्यापि सतानत्वप्रसंगात् । तत एवमसत्योसौ । एतेन सयोगादीना सतानत्वे भिन्नसतानगतानामप्येषा सतानत्वप्रसग समापादितो बोद्धव्य । कार्यकारणपरपराविशिष्टा सत्तासतान इति चेत् कुतस्तद्विशिष्ट कार्यकारणोपाधित्वादितिचेत्, कथमेवमनेका सत्ता न स्यात् । विशेषणानेकत्वादुपचारादनेकास्त्विविचेत् कथमेव परमार्थतोनेकसतानसिद्धिर्येनैकसतानांतरे प्रवृत्तिरविसंवादिनी स्यात् । येषां पुनरेकानेका च वस्तुन सत्ता तेषा सामान्यतो विशेषतश्च तथा सतानैकत्वनानात्वव्यवहारो न विरुध्यते । न च विशिष्टकार्यकारणोपाधिकयो सत्ताविशेषयो. सतानयो परस्परमुपकार्योपकारकभावाभाव शाश्वतत्वादिति युक्त वक्तु, कथंचिदशाश्वतत्वाविरोधात् । पर्यायार्थत सर्वस्यानित्यत्वव्यवस्थिति । तत सतानिनामिव सतानयो कथंचिदुपकार्योपकारकभावोऽभ्युपगतव्य इति सिद्धमुभयात्मकयोरन्योन्य साधनत्व लिंगत्रितयनिमित्त विघटयत्येव । न चैवमन्योन्याश्रयण तयोरेकतरेण प्रसिद्धेनान्यतरस्याप्रसिद्धस्य साधनात् । तदुभयसिद्धौ कस्यचिदनुमानानुदयात् ॥

सम्प्रति पराभितसस्यातरनियममनूद्य दूषयन्नाह,—

यच्चाभूतमभूतस्य भूतं भूतस्य साधनम् । तथाभूतमभूतस्याभूतं भूतस्य चेष्यते ॥ २०५ ॥
नान्यथानुपपन्नत्वाभावे तदपि संगतम् । तद्भावे तु किमेतेन नियमेनाफलेन वः ॥ २०६ ॥

न ह्यभूतादिलिंगचतुष्टयनियमो व्यवतिष्ठते भूताभूतोय स्वभावस्यापि लिंगस्य तादृशि साध्ये सभवात्। न च तद्व्यवच्छेदमकुर्वन्नियम. सफलो नाम ॥

सर्वहेतुविशेषाणा संग्रहो भासते यथा । तथा तद्भेदनियमे द्विभेदो हेतुरिष्यताम् ॥ २०७ ॥
संक्षेपादुपलंभश्चानुपलंभश्च वस्तुनः । परेषां तत्प्रभेदत्वात्तत्रांतर्भावसिद्धितः ॥ २०८ ॥

उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरेवेति सर्वहेतुविशेषाणामतर्भाव प्रतिभासते सक्षेपात्तेपा तत्प्रभेदत्वादिति तदिष्टि श्रेयसी । न हि कार्यादय सयोग्यादय' पूर्ववदादयो वीतादयो वा हेतुविशेषास्ततो भिद्यते तदप्रभेदत्वाप्रतीते ॥

ननूपलभ्यमानत्वमुपलंभो यदीष्यते । तदा स्वभावहेतुः सद्व्यवहारप्रसाधने ॥ २०९ ॥
अथोपलभ्यते येन स तथा कार्यसाधनः । समानोनुपलंभेपि विचारोयं कथं न ते ॥ २१० ॥

यद्युपलभ कर्मसाधनस्तदा स्वभावहेतुरेव सद्व्यवहारे साध्ये करणसाधनमनुपलभे तत सोपि न स्वभावकार्यहेतुभ्या भिन्न स्यात् । कर्मसाधनत्वेनुपलभ्यमानत्वस्य स्वभावहेतुत्वात् । करणसाधनत्वेनुपलभनस्य कार्यस्वभावयोर्विधिसाधनत्वादनुपलभस्य प्रतिषेधविषयत्वादन्यस्ताभ्यामनुपलभ इत्यसगत इत्याह—

यथा चानुपलंभेन निषेधोर्थस्य साध्यते । तथा कार्यस्वभावाभ्यामिति युक्ता न तद्भिदा २११

ननु च द्वौ साधनावेक प्रतिषेधहेतुरित्यत्र द्वावेव वस्तुसाधनौ प्रतिषेधहेतुरेवैक इति नियम्यते न पुनर्द्वौ वस्तुसाधनावेव ताभ्यामन्यव्यवच्छेदस्यापि साधनात् । तथा नैक एव प्रतिषेधहेतुरित्यवधार्यते तत एव यतो लिंगत्रयनियम. सक्षेपान्न व्यवतिष्ठत इति न तद्विभेदो हेतुरिष्यते तस्याव्यवस्थानादित्य- त्राह—

निषेधहेतुरेवैक इत्ययुक्तं विधेरपि । सिद्धेरनुपलंभेनान्यव्यवच्छिद्विधिर्यतः ॥ २१२ ॥

नास्तीह प्रदेशे घटादिरुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरित्यनुपलभेन यथा निषेध्यस्य प्रतिषेधस्तथा व्यवच्छेदस्य विधिरपि कर्तव्य एव । प्रतिषेधो हि साध्यस्ततोऽन्योऽप्रतिषेधस्तद्व्यवच्छेदस्य विधौ कथं प्रतिषेध सिद्ध्येत्? तद्विधौ वा कथ प्रतिषेधहेतुरेवैक इत्यवधारण सुघट गुणभावेन विधेरनुपलभेन साधनात्प्राधान्येन प्रतिषेधस्यैव व्यवस्थापनात्सुघट तथावधारणमिति चेत्, तर्हि द्वौ वस्तुसाधनावित्यव- धारणमस्तु ताभ्या वस्तुत एव प्राधान्येन विधानात् प्रतिषेधस्य गुणभावेन साधनात् । यदि पुन. प्रति- षेधोपि कार्यस्वभावाभ्या प्राधान्येन साध्यते यथा नानग्निरत्र धूमात्, नावृक्षोऽय शिंशपात्वादिति मत तदानुपलभेनापि विधि प्रधानभावेन साध्यता । यथास्त्यत्राग्निरनौष्ण्यानुपलब्धेरिति कथ निषेधसाधन एवैक इत्येक सविधत्सोरन्यत्रच्यवते । ननु च नानग्निरत्र धूमादिति विरुद्धकार्योपलब्धि प्रतिषेधस्य साधिका नावृक्षोय शिंशपात्वादिति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिश्च यावत्कश्चित्प्रतिषेध स सर्वोनुपलब्धेरिति वचनात् । तथास्त्यत्राग्निरनौष्ण्यानुपलब्धेरित्ययमपि स्वभावहेतुरौष्ण्योपलब्धेरेव हेतुत्वात्प्रतिषेधद्वयस्य प्रकृतार्थसमर्थकत्वादिति न प्राधान्येन द्वौ प्रतिषेधसाधनौ । नाप्येको विधिसाधनो यतो दोष स्यादिति कश्चित्, सोपि न प्रातीतिकाभिधायी कार्यस्वभावानुपलब्धिषु प्रतीयमानासु विपर्ययकल्पनात् । तथा-

हि—सर्वा कार्यस्वभावहेतोर्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरूपतापत्तेरनुपलब्धिरेवैका स्यात् अनुपलब्धेर्वा कार्यस्वभावहेतुतापत्तेस्तावेव स्यातां तत्र प्रतीत्यनुसरणे यथोपयोक्तमभिप्राय कार्यस्वभावावपि प्राधान्येन विधिप्रतिषेधसाधनावुपेयौ । विधिसाधनश्चानुपलम्भ इति न विषयभेदाल्लिंगसंख्यानियम सिध्येत् ॥

यस्मादनुपलंभोत्रानुपलभ्यत्वमिष्यते । तथोपलभ्यमानत्वमुपलंभः स्वरूपतः ॥ २१३ ॥
भिन्नावेतौ न तु स्वार्थाभेदादिति नियम्यते । भावाभावात्मकैकार्थगोचरत्वाविशेषतः ॥२१४

उपलभ्यत्वानुपलभ्यत्वस्वरूपभेदादेव भिन्नावुपलंभौ मतव्यौ न पुन स्वविषयभेदादिति नियम्यते विधिप्रतिषेधात्मकैकवस्तुविषयत्वस्य तयोर्विशेषाभावात् । यथैवेत्युपलभेन प्राधान्याद्विधिर्गुणभावात् प्रतिषेधश्च विषयीक्रियते स्तथानुपलभेनापि । यथानुपलभेन प्रतिषेध. प्राधान्यात्, विधिश्च गुणभावात्तथोपलभेनापीति यथायोग्यमुदाहरिष्यते । तत संक्षेपादुपलभानुपलभावेव हेतू प्रतिपत्तव्यौ ॥

तत्रात्रोपलंभः स्यात्सिद्धः कार्यादिभेदतः । कार्योपलब्धिरग्न्यादौ धूमादिः सुविधानतः२१५
कारणस्योपलब्धिः स्याद्विशिष्टजलदोन्नतेः । वृष्टौ विशिष्टता तस्याश्चित्या छायाविशेषतः २१६
कारणानुपलंभेपि यथा कार्ये विशिष्टता । नोध्याभ्यामात्तथा कार्यानुपलंभेपि कारणे॥२१७॥
समर्थ कारण तेन नांत्यक्षणगतं मतम् । तद्बोधे येन वैयर्थ्यमनुमानस्य गद्यते ॥ २१८ ॥
न चानुकूलतामात्र कारणस्य विशिष्टता । येनास्य प्रतिबंधादिसंभवाद्व्यभिचारिता ॥ २१९ ॥
वैकल्यप्रतिबंधाभ्यामनासाद्य स्वभावताम् । विशिष्टतात्र विज्ञातु शक्या छायादिभेदतः २२०
तद्विलोपेखिलख्यातव्यवहारविलोपनम् । तृप्त्यादिकार्यसिद्ध्यर्थमाहारादिप्रवृत्तितः ॥ २२१ ॥
हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोनुमीयते । अर्थांतरानपेक्षत्वात्स स्वभाव इतीरणे ॥ २२२ ॥
कार्योत्पादनयोग्यत्वे कार्ये वा शक्तकारणम् । स्वभावहेतुरित्यार्यैर्विचार्ये प्रथमे मतः ॥२२३॥
स्वकार्ये भिन्नरूपैकस्वभाव कारणं वदेत् । कार्यस्यापि स्वभावत्वप्रसंगादविशेषतः ॥ २२४ ॥
समग्रकारण कार्यस्वभावो न तु तस्य तत् । कोन्यो ब्रूयादिति ध्वस्तप्रज्ञानैरात्म्यवादिनः २२५
यत्स्वकार्याविनाभावि कारणं कार्यमेव तत् । कार्यं तु कारण भावीत्येतदुन्मत्तभाषितम्॥२२६
परस्पराविनाभावात् कयाश्चित् (?) । हेतुतत्त्वव्यवस्थैवमन्योन्याश्रयणाज्जनैः ॥ २२७ ॥
रात्र्यादिदायकादृष्टविशेषस्यानुमापकम् । पाणिचक्रादि तत्कार्यं कथं वो भाविकारणम् ॥२२८
तत्परीक्षकलोकानां प्रसिद्धमनुमन्यताम् । कारण कार्यवद्धेतुरविनाभावसंगतम् ॥ २२९ ॥

एव कार्योपलब्धिं कारणोपलब्धिं च निश्चित्य समत्वकार्यकारणोपलब्धिं विभिद्योदाहरन्नाह,—

कार्यकारणनिर्मुक्तवस्तुदृष्टिर्निवक्ष्यते । तत्स्वभावोपलब्धिश्च　　(?) निश्चिताः ॥ २३० ॥
कथंचित्साध्यतादात्म्यपरिणाममितस्य या । स्वभावस्योपलब्धिः स्यात्साविनाभावलक्षणा२३१
उत्पादादित्रियाक्रांतं समस्तं सत्त्वतो यथा । गुणपर्ययवद्द्रव्यं द्रव्यत्वादिति चोच्यते ॥ २३२ ॥
यथार्थस्य स्वभावोपलंभः सव्यवसायकः । (?) त्तस्यानुमानेन किं त्वयान्यत्प्रसाध्यते॥२३३॥
समारोपव्यवच्छेदस्तेनेत्यपि न युक्तिमत् । निश्चितेर्थे समारोपासंभवादिति केचन ॥ २३४ ॥
तदसद्वस्तुनोनेकस्वभावस्य विनिश्चिते । सत्त्वादावपि साध्यात्मनिश्चयान्नियमान्नृणाम् ॥२३५॥
निश्चितानिश्चितात्मत्व न चैकस्य विरुध्यते । चित्रताज्ञानवन्नानास्वभावैकार्थसाधनात्॥२३६॥
तत एव न पक्षस्य प्रमाणेन विरोधनं । नापि वृत्तिर्विपक्षस्ते हेतोरेकांततश्च्युते ॥ २३७ ॥
उत्पादव्ययनिर्मुक्तं न वस्तु खरशृंगवत् । नापि ध्रौव्यपरित्यक्तं त्र्यात्मक स्वार्थतत्त्वतः २३८

सहभावि गुणात्मत्वाभावे द्रव्यस्य तत्त्वतः । क्रमोत्पित्सु स्वपर्यायाभावत्वे च न कस्यचित् २३९
नाक्रमेण क्रमेणापि कार्यकारित्वसंगतिः । तदभावे कुतस्तस्य द्रव्यत्वं व्योमपुष्पवत् ॥२४०॥
एवं हेतुरयं शक्तः साध्यं साधयितुं ध्रुवं । सत्त्वव्रन्नियमादेव लक्षणस्य विनिश्चयात् ॥ २४१ ॥

तदियमकार्यकारणरूपस्य साध्यस्वभावस्योपलब्धिर्निश्चितोक्ता ।

साध्यादन्यस्योपलब्धिं पुनर्विभज्य निश्चिन्वन्नाह,—

साध्यादन्योपलब्धिस्तु द्विविधाप्यवसीयते । विरुद्धस्याविरुद्धस्य दृष्टेस्तेन विकल्पनात् ॥२४२॥

साध्यादन्यस्य हि तेन साध्येन विरुद्धस्योपलब्धिरविरुद्धस्य वा द्विधा कल्प्यते सा गत्यतराभावात् । तत्र—

प्रतिषेधे विरुद्धोपलब्धिरर्थस्य तद्यथा । नास्त्येव सर्वथैकांतोनेकांतस्योपलंभतः ॥ २४३ ॥
यावत्कश्चिन्निषेधोत्र स सर्वोनुपलंभवान् । यत्तदेष विरुद्धोपलंभोस्त्वनुपलंभनम् ॥ २४४ ॥
इत्ययुक्तं तथाभूतश्रुतेरनुपलभनं । तन्मूलत्वात्तथाभावे प्रत्यक्षमनुमास्तु ते ॥ २४५ ॥
तथैवानुपलंभेन विरोधे साधिते क्वचित् । स्यात्स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्वृत्तिस्तथैव वा ॥ २४६ ॥
लिंगे प्रत्यक्षतः सिद्धे साध्यधर्मिणि वा क्वचित् । लिंगिज्ञानं प्रवर्तेत नान्यथातिप्रसंगतः २४७
गौणश्चेद्व्यपदेशोयं कारणस्य फलेस्तु नः । प्रधानभावतस्तस्य तत्राभिप्रायवर्तनात् ॥ २४८ ॥

स्वभावविरुद्धोपलब्धिं निश्चित्यानुपलब्धेरर्थांतरभूता व्याप्यविरुद्धोपलब्धिमुदाहरति,—

व्यापकार्थविरुद्धोपलब्धिरत्र निवेदिता । यथा न सन्निकर्षादिः प्रमाणं परसंमतम् ॥ २४९ ॥
अज्ञानत्वादतिव्याप्तेर्ज्ञानत्वेन मितेरिह । व्यापकव्यापकद्विष्टोपलब्धिर्वेयमिष्यते ॥ २५० ॥
स्यात्साधकतमत्वेन स्वार्थज्ञप्तौ प्रमाणता । व्याप्ता या च तदव्याप्तं ज्ञानात्मत्वेन साध्यते २५१

यदा प्रमाणत्वं ज्ञानत्वेन व्याप्तं साध्यतेऽज्ञानस्य प्रमाणत्वेतिप्रसंगात् तदा तद्विरुद्धस्याज्ञानस्वस्योपलब्धिर्व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्बोध्या न सन्निकर्षादिरचेतनं प्रमाणमज्ञानत्वादिति । यदा तु प्रमाणत्वं साधकतमत्वेन व्याप्तं तदपि ज्ञानात्मकत्वेन व्याप्तं साध्यते साधकतमस्य प्रमाणतानुपपत्तेरज्ञानात्मकस्य च स्वार्थप्रमितौ साधकतमत्वायोगात् । छिदिक्रियादावेवाज्ञानात्मनः परश्वादेः साधकतमोपपत्तेः । तदा व्यापकव्यापकविरुद्धोपलब्धिः सैवोदाहर्तव्या ॥

व्यापकद्विष्टकार्योपलब्धिः कार्योपलब्धिगा । श्रुतिप्राधान्यतः सिद्धा पारपर्याद्विरुद्धवत् ॥२५२
यथा नात्मा विभुः काये तत्सुखाद्युपलब्धितः । विभुत्वं सर्वभूतार्थसंबंधित्वेन वस्तुतः २५३
व्याप्तं तेन विरोधीदं कायसंबंधमात्रकं । काय एव सुखादीनां तत्कार्याणां विबोधनम् ॥२५४॥
ननु प्रदेशवृत्तीना तेषां संवादनं कथं । शरीरमात्रसंबंधमात्मनो भावयेत्सदा ॥ २५५ ॥
यतो निःशेषमूर्तार्थसंबंधविनिवर्तनात् । विभुत्वाभावसिद्धिः स्यादिति केचित्प्रचक्ष्यते ॥२५६॥
तदयुक्तं मनीषायाः साकल्येनात्मनः स्थितेः । तच्छून्यस्यात्मताहानेस्तादात्म्यस्य प्रसाधनात् ॥

यद्यपि शिरसि मे सुखं पादे मे वेदनेति विशेषतः प्रदेशवृत्तित्वं सुखादीनामनुभूयते तदनुभवविशेषाणां च तथापि ज्ञानसामान्यस्य सर्वात्मद्रव्यवृत्तित्वमेव, ज्ञानमात्रशून्यस्यात्मविरोधादतिप्रसक्तेरिति साधितं उपयोगात्मसिद्धौ । ततो युक्तेयं व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिः ॥

विरुद्धकार्यसंसिद्धिर्नास्त्येकांतेनपेक्षिण्य- । नेकांतेर्थक्रियादृष्टेरित्येवमवगम्यते ॥ २५८ ॥

निरपेक्षैकांतेन ह्यनेकांतो विरुद्धस्तत्कार्यमर्थक्रियानुपलब्धिर्निषेधस्याभावं साधयति ॥

कारणार्थविरुद्धानुपलब्धिर्ज्ञायते यथा । नास्ति मे सम्यग्विज्ञानवेदनात् २५९

तद्धि मिथ्याचारित्रस्य कारणं विनिवर्तयेत् । मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तु तस्य तद्विनिवर्तिका २६०

ननु च सम्यग्विज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्न मिथ्याचारित्रस्य निवृत्तिका प्रादुर्भूतसम्यग्ज्ञानस्यापि पुंसोऽचारित्रप्रसिद्धेः पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरमिति वचनादन्यथा तद्व्याघातादिति चेन्न, मिथ्याचारित्रस्य मिथ्यागमादिज्ञानपूर्वस्य पञ्चाग्निसाधनादेर्निषेध्यत्वात् । चारित्रमोहोदये सति निवृत्तिपरिणामाभावलक्षणस्याचारित्रस्य तु निषेध्यत्वानिष्टेर्मोहोदयमात्रापेक्षित्वस्य तु द्वयोरप्यचारित्रमिथ्याचारित्रयोरभेदेन वचनमागमे व्यवस्थितिविरुद्धमेव मिथ्यादर्शने मिथ्याचारित्रस्यान्तर्भावाच्च मिथ्याज्ञानवत् ॥

कारणद्विष्टकार्योपलब्धिर्याथात्म्यवाग्धृतः । तस्य तेनाविनाभावात् पारम्पर्येण तत्त्वतः ॥२६१॥

नास्ति मिथ्याचारित्रमस्य याथात्म्यवाग्धृदिति कारणविरुद्धकार्योपलब्धिः । मिथ्याचारित्रस्य हि निषेध्यस्य कारणं मिथ्याज्ञानं तेन विरुद्धं सम्यग्ज्ञानस्य कार्यं याथात्म्यवचनं तन्निर्णीतं सुविवेचितं निषेध्याभावं साधयत्येव व्यभिचाराभावात् ॥

कारणव्यापकद्विष्टोपलब्धिर्नास्ति निर्वृतिः । सांख्यादेर्ज्ञानमात्रोपगमादिति यथेष्यते ॥२६२॥

निर्वृतेः कारणं व्याप्तं दृष्ट्यादित्रितयात्मना । तद्विरुद्धं तु विज्ञानमात्रं सांख्यादिसम्मतम् २६३

न हीयं कारणव्यापकविरुद्धोपलब्धिरसिद्धा निषेध्यस्य निर्वाणस्य हेतोर्व्यापकस्य सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वस्य निश्चयात् तद्विरुद्धस्य ज्ञानमात्रात्मकत्वस्य सांख्यादिभिः स्वयं सम्मतत्वात् ॥

कारणव्यापकद्विष्टकार्यदृष्टिस्तु तद्वचः । सम्यग्विवेचितं साध्याविनाभावि प्रतीयते ॥ २६४ ॥

सांख्यादेर्नास्ति निर्वाणं ज्ञानमात्रवचनश्रवणादिति कारणव्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिः प्रत्येया सुविवेचितस्य कार्यस्य साध्याविनाभावसिद्धेः ॥

द्रष्टा सहचरद्विष्टोपलब्धिस्तद्यथा मयि । नास्ति मत्याद्यविज्ञानं तत्त्वश्रद्धानसिद्धितः ॥ २६५ ॥

सहचारिनिषेधेन मिथ्याश्रद्धानमीक्षितम् । तन्निहन्त्येव तद्घातितत्त्वश्रद्धानमञ्जसा ॥ २६६ ॥

तदभावे च मत्याद्यविज्ञानं विनिवर्तते । मतिज्ञानादिभावेन तदात्मपरिणामतः ॥ २६७ ॥

सहचरविरुद्धोपलब्धिरपि हि गमिका प्रतीयते इति प्रसिद्धासौ ।

तथा सहचरद्विष्टकार्यसिद्धिर्निवेदिता । प्रशमादिविनिर्णीतेस्तत्रास्त्यास्थिति साधने ॥ २६८ ॥

तस्मिन् सहचरव्यापि विरुद्धस्योपलंभनम् । सद्दर्शनत्वनिर्णीतेरिति तज्ज्ञैरुदाहृतम् ॥ २६९ ॥

तदेतत्सहचरव्यापि द्विष्टकार्योपलम्भनम् । प्रमाणादिप्रतिष्ठानसिद्धेरिति निबुध्यताम् ॥ २७० ॥

सहचारिनिमित्तेन विरुद्धस्योपलंभनं । तत्रास्त्यसत्सु दृग्मोहः प्रतिपक्षोपलम्भतः ॥ २७१ ॥

यथैव सहचरविरुद्धोपलब्धिर्नास्ति मयि मत्याद्यज्ञानं तत्त्वश्रद्धानोपलब्धेरिति तथा सहचरविरुद्धकार्योपलब्धिः प्रशमादिनिश्चितेरिति सहचरव्यापकविरुद्धोपलब्धिः सद्दर्शनत्वनिश्चितेरिति सहचरव्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिः प्रमाणादिव्यवस्थोपलब्धेरिति सहचरकारणविरुद्धोपलब्धिर्दर्शनमोहप्रतिपक्षपरिणामोपलब्धेरिति निबुध्यतां मत्याद्यज्ञानलक्षणनिषेध्याभावाविनाभावप्रतीतेरविशेषात् ॥

इत्येवं तद्विरुद्धोपलब्धिभेदाः प्रतीतिगाः । यथायोगमुदाहार्याः स्वयं तत्त्वपरीक्षकैः ॥२७२॥

इत्येवं निषिद्धे विरुद्धोपलब्धिभेदाश्चतुर्दशोदाहृता प्रतीतिमनुसरति कार्यकारणत्वभावोपलब्धिभेदत्रयवत्ततो यथायोगमन्यान्युदाहरणानि लोकसमयप्रसिद्धानि परीक्षकैरुपदर्शनीयानि प्रतीतिदार्ढ्योपपत्तेः ॥

सम्प्रति साध्येनाविरुद्धस्याकार्यकारणेनार्थस्योपलब्धिभेदान् विभज्य प्रदर्शयन्नाह,—

साध्यार्थेन विरुद्धस्य कार्यकारणभेदिनः । उपलब्धिस्त्रिधाम्नाता प्राक्सहोत्तरचारिणः ॥२७३

इति धर्मिण्यसिद्धेपि साधनं मतमेन च । व्याप्यव्यापकभावे हि सिद्धे साधनसाध्ययोः ३७०
प्रसंगसाधनं प्रोक्तं तत्प्रदर्शनमात्रकं । अथ निःशेषशून्यत्ववादिनं प्रति तार्किकैः ॥ ३७१ ॥
विरोधोद्भावनं स्वेष्टे विधीयेतेति संमतं । तदप्रमाणकं तावदकिंचित्करमीक्ष्यते ॥ ३७२ ॥
सप्रमाणकता तस्य क्व प्रमाणाप्रसाधने । नन्विष्टसाधनात् संति प्रमाणानीति भाषणे ॥३७३॥
समः पर्यनुयोगोय प्रमाशून्यत्ववादिनः । तदिष्टसाधनं तावदप्रमाणमसाधनम् ॥ ३७४ ॥
स्वसाध्येन प्रमाणं तु न प्रसिद्धं द्वयोरपि । तदसंगतमिष्टस्य संविन्मात्रस्य साधनम् ॥३७५॥
स्वयं प्रकाशनं व्यस्तव्यभिचारं हि सुस्थितं । स्वसंवेदनमध्यक्षं वादिनो मानमंजसा ॥३७६॥
ततोन्येषां प्रमाणानामस्तित्वस्य व्यवस्थितिः । नन्विष्टसाधनं धर्मिप्रमाणैरपर्युतम् ॥ ३७७ ॥
तदिष्टसाधनत्वस्येतरथानुपपत्तितः । एवं प्रयोगतः सिद्धिः प्रमाणानामनाकुलम् ॥ ३७८ ॥
तत्सत्ता नैव साध्या स्यात्सर्वत्रेति परे विदुः । यतोभयं तदेवैषा स्वयमग्रे व्यवस्थितम् ॥३७९
हेतोरनन्वयत्वस्य प्रसंजनमसंशयं । सत्तायां हि प्रमाध्याया विशेषस्यैव साधनात् ॥ ३८० ॥
यथानन्वयतादोषस्तथात्राप्यनिदर्शनात् । हेतोरनन्वयस्यापि गमकत्वोपवर्णने ॥ ३८१ ॥
सत्ता साध्यास्तु मानानामिति धर्मी न संगरः । धर्मिधर्मसमूहोत्र पक्ष इत्यपसारितम् ॥३८२
एतेनेति स्थितः साध्यः पक्षो विध्वस्तबाधकः । व्याप्तिकाले मतः साध्यः पक्षो येषां निराकुलः ॥
सोन्यथैव कथं तेषां लक्षणव्यवहारयोः । व्याप्तिःसाध्येन निर्णीता हेतोः सार्धं प्रमाध्यते३८४
तदेवं व्यवहारेपीत्यनवद्यं न चान्यथा । धर्मिणोप्यप्रसिद्धस्य साध्यत्वाप्रतिघाततः ॥ ३८५ ॥
अस्ति धर्मिणि धर्मस्य चेति नोभयपक्षता । तद्यत्र साधनाद्बोधो नियमादभिजायते ॥ ३८६ ॥
स तस्य विषयः साध्यो नान्यः पक्षोस्तु जातुचित् ।

तदेव शक्यत्वादिविशेषणसाध्यसाधनाय कालापेक्षत्वेन व्यवस्थापिते अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणे साधने च प्रकृतमभिनिबोधलक्षणं व्यवस्थितं भवति । यः साध्याभिमुखो बोधः साधनेनानिंद्रियसहकारिणा नियमितः सोभिनिबोधः स्वार्थानुमानमिति कश्चिदाह,—

इंद्रियानिंद्रियार्थाभिमुखो बोधो न तु स्मृतः । नियतोक्षमनोभ्यां यः केवलो न तु लिंगजः ३८७

इंद्रियानिंद्रियाभ्यां नियमितः कृतः स्वविषयाभिमुखो बोधोभिनिबोधः प्रसिद्धो न पुनरनिंद्रियसहकारिणा लिंगेन लिंगिनियमितः केवल एव चिंतापर्यंतस्याभिनिबोधत्वाभावप्रसंगात् । तथा च सिद्धांतविरोधोऽशक्यः परिहर्तुमित्यत्रोच्यते—

सत्यं स्वार्थानुमानं तु विना यच्छब्दयोजनात् । तन्मानांतरतां मागादिति व्याख्यायते तथा ३८८

न हि लिंगज एव बोधोभिनिबोध इति व्याचक्ष्महे । किं तर्हि । लिंगजो बोधः शब्दयोजनरहितोभिनिबोध एवेति तस्य प्रमाणांतरत्वनिवृत्तिः कृता भवति सिद्धांतश्च संगृहीतः स्यात् । न हींद्रियानिंद्रियाभ्यामेव स्वविषयेभिमुखो नियमितो बोधोभिनिबोध इति सिद्धांतोस्ति स्मृत्यादेस्तद्भावविरोधात् । किं तर्हि । सोनिंद्रियेणापि वाक्यभेदात् । कथं अनिंद्रियजन्याभिनिबोधे कमनिंद्रियजाभिमुखनियमितबोधनमिति व्याख्यानात् । नन्वेवमप्यर्थापत्तिः प्रमाणांतरमप्रत्यक्षत्वात् परोक्षभेदेपूक्तेष्वनंतर्भावात् । प्रमाणषट्कविज्ञातस्यार्थस्यानन्यथाभवनयुक्तस्य सामर्थ्याददृष्टान्यवस्तुकल्पने अर्थापत्तिव्यवहारात् । तदुक्तं । "प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थोनन्यथा भवेत् । अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृता ॥" प्रत्यक्षपूर्विका ह्यर्थापत्तिः प्रत्यक्षविज्ञातादर्थादन्यथा दृष्टेर्थे प्रतिपत्तिर्यथा; रात्रिभोजी देवदत्तोयं दिवा भोजनरहितत्वे

चिरजीवित्वे च सति स्तनपीनागत्वान्यथानुपपत्तेरिति, तथोपमानपूर्विकोपमानविज्ञातादर्थाद्वाहादिशक्तिरय गवयो गवयत्वान्यथानुपपत्तेरिति, तथागमपूर्विका आगमविज्ञातादर्थादर्थप्रतिपादनशक्ति शब्दो नित्यार्थसंबंधत्वान्यथानुपपत्तेरिति, तथार्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिरर्थापत्तिप्रमाणविज्ञातादर्थाद्यथा रात्रिभोजनशक्ति विवादापन्नो देवदत्तोयं रात्रिभोजित्वान्यथानुपपत्तेरिति । तथैवाभावपूर्विकार्थापत्तिरभावप्रमाणविज्ञातादर्थाद्यथास्माद्गृहाद्बहिरस्तिग्रहति देवदत्तो जीवित्वे सत्यत्राभावान्यथानुपपत्तेरिति । एतेनाभावस्य प्रमाणांतरत्वमुक्तमुपमानस्य वा वस्तुनो सत सदुपलंभकप्रमाणाप्रवृत्तेरभावप्रमाणस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । सादृश्यविशिष्टाद्वस्तुनो वस्तुविशिष्टाद्वा सादृश्यात् परोक्षार्थप्रतिपत्तिरभ्युपगमनीयत्वाच्चेति केचित् । संभव प्रमाणांतरमाढक दृष्ट्वा संभवत्यद्धढिकमिति प्रतिपत्तेरन्यथा विरोधात् । प्रातिभं च प्रमाणांतरमत्यंताभ्यासादन्यजनावेद्यस्य रत्नादिप्रभावस्य झटिति प्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यन्ये तान् प्रतीदमुच्यते,—

सिद्धः साध्याविनाभावोऽर्थापत्तेः प्रभावकः । संभवादेश्च यो हेतुः सोपि लिंगान्न भिद्यते ॥ ३८९ ॥
दृष्टांतनिरपेक्षत्वं लिंगस्यापि निवेदितम् । तन्न मानांतरं लिंगादर्थापत्त्यादिवेदनम् ॥ ३९० ॥
मतिज्ञानविशेषाणामुपलक्षणता स्थितं । तेन सर्वं मतिज्ञानं सिद्धमाभिनिबोधिकम् ॥ ३९१ ॥

तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

मतिविज्ञानस्याभ्यंतरस्यात्तन्निमित्तं मतिज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमलक्षणं प्रसिद्धमेव वामुनानुमानादेस्तद्भावायोगादत किमर्थमिदमुच्यते सूत्रमित्याशंकायामाह,—

तस्य बाह्यनिमित्तोपदर्शनायेदमुच्यते । तदित्यादिवचः सूत्रकारेणान्यमतच्छिदे ॥ १ ॥

कस्य पुनस्तच्छब्देन परामर्शो यस्य बाह्यनिमित्तोपदर्शनार्थं तदित्यादिसूत्रमभिधीयत इति तावदाह,—

तच्छब्देन परामर्शोनर्थांतरमिति ध्वनेः । वाच्यस्यैकस्य मत्यादिप्रकारस्याविशेषतः ॥ २ ॥

मतिज्ञानस्य सामर्थ्याल्लभ्यमानस्य वाक्यवत् प्रत्यासन्नत्वादभिनिबोधस्य तच्छब्देन परामर्शं प्रसक्तश्चिता तस्य प्रत्यासत्तेरिति न मंतव्यमर्थांतरमिति शब्देन वाच्यस्य मत्यादिप्रकारस्यैकस्याविशेषत सामर्थ्याल्लभ्यमानस्य प्रत्यासन्नतरस्य मुख्यवद्भावात्तच्छब्देन परामर्शोत्पत्तेः स्वेष्टसिद्धेश्च तस्यास्य बाह्यनिमित्तमुपदर्शयितुमिदमुच्यते । किं पुनस्तदित्याह,—

वक्ष्यमाणं च विज्ञेयमत्रेंद्रियमनिंद्रियम् ।

वक्ष्यते हि स्पर्शनादींद्रियं पंच द्रव्यभावतो द्वैविध्यमास्तिघ्नुवानं तथानिंद्रियं चानियतमिंद्रियेभ्योन्यत्नमात्मसात्कुर्वदिति नेहोच्यते । तद्बाह्यनिमित्तं प्रतिपत्तव्यं । किमिदं ज्ञापकं कारकं वा तस्येष्टं कुतः स्वेष्टसंग्रह इत्याह,—

निमित्तं कारकं यस्य तत्तथोक्तं विभागतः । वाक्यस्यास्य विशेषाद्वा पारंपर्यस्य चाश्रितौ ॥ ३ ॥

तद्धि निमित्तमिह न ज्ञापकं तत्प्रकरणाभावात् । किं तर्हि । कारकं । तथा च सति प्रकृतमिंद्रियमनिंद्रियं च निमित्तं यस्य तत्तथोक्तमेकं मतिज्ञानमिति ज्ञायते इष्टसंग्रहः । पुनरस्य वाक्यस्य विभजनात्तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तं धारणापर्यंतं तदनिंद्रियनिमित्तं स्मृत्यादीनां सर्वसंग्रहात् । पारंपर्यस्य चाश्रयणे वाक्यस्याविशेषतो वाभिप्रेतसिद्धिः । यथा हि धारणापर्यंतं तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तं तथा स्मृत्यादिकमपि तस्य परंपरयेंद्रियानिंद्रियनिमित्तत्वोपपत्तेः । किं पुनरत्र तदेवेंद्रियानिंद्रियनिमित्तमित्यवधारणमाहोस्वित्तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तमेवेति कथंचिदुभयमिष्टमित्याह,—

वाक्यभेदाश्रये युक्तमवधारणमुत्तरं । तदभेदे पुनः पूर्वमन्यथा व्यभिचारिता ॥ ४ ॥

कुतः पुनरवधारणादन्यमतच्छित्कुतो वा मत्यज्ञान श्रुतादीनि च व्यवच्छिन्नानीत्याह,—

ध्वस्तं तत्रार्थजन्यत्वमुत्तरादवधारणात् । मत्यज्ञानश्रुतादीनि निरस्तानि तु पूर्वतः ॥ ५ ॥

अत्रार्थजन्यमेव विज्ञानमनुमानात्सिद्ध नार्थाजन्य यतस्तद्व्यवच्छेदार्थमुत्तरावधारण स्यादिति मन्यमान स्यानुमानमुपन्यस्य दूषयन्नाह,—

स्वजन्यज्ञानसंवेद्योर्थः प्रमेयत्वतो ननु । यथानिंद्रियमित्येके तदसद्व्यभिचारतः ॥ ६ ॥
निःशेषवर्तमानार्थो न स्वजन्येन सर्ववित् । संवेदनेन संवेद्यः समानक्षणवर्तिना ॥ ७ ॥
स्वार्थजन्यमिदं ज्ञानं सत्यज्ञानत्वतोन्यथा । विपर्यासादिवत्तस्य सत्यत्वानुपपत्तितः ॥ ८ ॥
इत्यप्यशेषविद्बोधैरनैकान्तिकमीरितं । साधन न ततो ज्ञानमर्थजन्यमिति स्थितम् ॥ ९ ॥

नन्वेवमालोकजन्यत्वमपि ज्ञानस्य चाक्षुषस्य तस्यादिष्ट च तदन्यथानुपपत्ते । परमत्यय पुनरालोक लिंगादिरिति वचनात् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्तस्य तज्जन्यत्वार्थजन्यत्वमपि सत्यस्यास्मदादिज्ञान स्यास्तु विशेषाभावात् । न चैव सशयादिज्ञानमतरेण विरुध्यते तस्य सत्यज्ञानत्वाभावात् । नापि सर्वविद्बोधैरनैकान्तिकत्वमस्मदादिसत्यज्ञानत्वस्य हेतुत्वात् । अस्मदादिविलक्षणाना तु सर्वविदा ज्ञान चार्थाजन्य निश्चित्यास्मदादिज्ञानेर्थाजन्यत्वशकाया नक्तचराणा मार्जारादीनामजनादिसस्कृतचक्षुषा वास्मद्विजातीयानामालोकाजन्यत्वमुपलभ्यास्मदादीनामपि नार्थावेदनस्यालोकाजन्यत्व शकनीयमिति कश्चित् त प्रत्याह,—

आलोकेनापि जन्यत्वेनालंबनतया भिदः । किं त्विंद्रियबलाधानमात्रत्वेनानुमन्यते ॥ १० ॥
तथार्थजन्यतापीष्टा कालाकाशादितत्त्ववत् । सालंबनतया त्वर्थो जनकः प्रतिषिध्यते ॥ ११ ॥

इदमिह समधार्यं किमस्मदादिसत्यज्ञानत्वेनालोको निमित्तमात्र चाक्षुषज्ञानस्येति प्रतिपाद्यते कालाकाशादिवत् आहोस्विदालबनत्वेनेति ? प्रथमकल्पनाया न किंचिदनिष्ट द्वितीयकल्पना तु न युक्ता प्रतीतिविरोधात् । रूपज्ञानोत्पत्तौ हि चक्षुर्बलाधानरूपेणालोकः कारण प्रतीयते तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यान्यथानुपपत्ते तद्वदर्थोपि यदाद्यक्षणज्ञानस्य जनक, स्यान्न किंचिद्विरुध्यते तस्यालबनत्वेन जनकत्वोपगमे व्याघातात् । आलबन ह्यालबनत्व ग्राह्यत्व प्रकाश्यत्वमुच्यते तच्चार्थस्य प्रकाशकसमानकालस्य दृष्ट यथा प्रदीप स्वप्रकाश्यस्य । न हि प्रकाश्योर्थ स्वप्रकाशक प्रदीपमुपजनयति स्वकारणकलापादेव तस्योपजननात् प्रकाश्यस्याभावे प्रकाशकस्य प्रकाशकत्वायोगात् । स तस्य जनक इति चेत्, प्रकाशकस्याभावे प्रकाश्यस्यापि प्रकाश्यत्वाघटनात् । स तस्य जनकोस्तु तथा चान्योन्याश्रयण प्रकाश्यानुपपत्तौ प्रकाशकानुपपत्तेस्तदनुत्पत्तौ च प्रकाश्यानुत्पत्तिरिति । यदि पुन स्वकारणकलापादुत्पन्नयोः प्रदीपघटयो स्वरूपतोभ्युपगमादन्योन्यापेक्षौ प्रकाशकत्वप्रकाश्यत्वधर्मौ परस्पराविनाभाविनौ भविष्येते तथान्योन्याश्रयणोत्तरादद्याज्ञानार्थयोरपि स्वसामग्रीवलादुपजातयो स्वरूपेण परस्परापेक्षया ग्राह्यग्राहकभावधर्मव्यवस्था स्थीयता तथा प्रतीतेरविशेषात् । तदुक्त । "धर्मधर्म्यविनाभाव सिध्यत्यन्योन्यवीक्षया । न स्वरूप स्वतो ह्येतत्कारकज्ञापकादिति" ततो ज्ञानस्यालबन चेदर्थो न जनक जनकश्चेन्नालबन विरोधात् । पूर्वकालभाव्यर्थो ज्ञानस्य कारण समानकाल. स एवालवन तस्य क्षणिकत्वादिति चेत् न हि, यदा जनकस्तदालबनमिति कथमालबनत्वेन जनकोर्थ सविद स्यात् । पूर्वकाल एवार्थो जनको ज्ञानस्यालबन च स्वाकारार्पणक्षमत्वादिति वचनमयुक्त समानार्थसमनतरज्ञानेन व्यभिचारात् । न त्वालबनत्वेन

यो जनक स्वाकारार्पणक्षमश्च स ग्राह्यो ज्ञानस्य न पुन समनंतरत्वेनाधिपतित्वेन वा यतो व्यभिचार इति चेदितराश्रयप्रसगात् । सत्यालवनत्वेन जनकत्वेर्थस्य ज्ञानालवनत्व सति च तस्मिन्नालम्बनत्वेन जनकस्य ग्राह्यत्वाव्यभिचारात् । परमाणुना व्यभिचार इत्यपि न श्रेय परमाणोरेकस्यालवनत्वेन ज्ञान-जनकत्वासभवात् । सचितालम्बना पच विज्ञानकाया इति वचनात् । प्रत्येक परमाणूनामालम्बनत्वेन ते बुद्धिगोचरा इति ग्रथविरोधात् । तर्हि योधिपतिसमनतरालवनत्वेनाजनको निमित्तमात्रत्वेन जनक स्वाकारार्पणक्षम· स्वसवेदनस्य ग्राह्योस्त्वव्यभिचारादिति चेन्न, तस्यासभवात् । न हि सवेदनस्याधि-पत्यादिव्यतिरिक्तोन्य प्रत्ययोस्ति । तत्सामान्यमस्तीति चेत् न, तस्यावस्तुत्वेनोपगमाज्जनकत्वविरोधात् । वस्तुत्वे तस्य ततोर्थांतरत्वे तदेव ग्राह्य स्यान्न पुनरर्थो नीलादिर्हेतुत्वसामान्यजनकनीलाद्यर्थो ग्राह्य सवेद-नस्येति ब्रुवाण कथ जनक एव ग्राह्य इति व्यवस्थापयेत् । ततो न पूर्वकालोर्थ सविदो ग्राह्य । किं तर्हि समानसमय एवेति प्रतिपत्तव्य । नन्वेव योगिविज्ञान श्रुतज्ञान स्मृतिप्रत्यभिज्ञादि वा कथमसमान-कालार्थपरिच्छिदि. सिध्येदिति चेत् समानसमयमेव ग्राह्य संवेदनस्येति नियमाभावात् । अक्षज्ञान हि स्वसमयवर्तिनमर्थं परिच्छिनत्ति स्वयोग्यताविशेषनियमाद्यथा स्मृतिरनुभूतमात्र पूर्वमेव प्रत्यभिज्ञातीतवर्त-मानपर्यायवृत्त्येक पद चिंता त्रिकालसाध्यसाधनव्याप्तिं स्वार्थानुमान त्रिकालमनुमेय श्रुतज्ञान त्रिकाल-गोचरानतव्यजनपर्यायात्मकान् भावान् अवधिरतीतवर्तमानानागत च रूपिद्रव्य मन पर्ययोऽतीतानागतान् वर्तमानाश्चार्थान् परमनोगतान्, केवल सर्वद्रव्यपर्यायानिति वक्ष्यतेमत ॥

ततो नाकारणं वित्तेर्विषयोस्तीति दुर्घटम् । यं रूपस्याप्रवेद्यत्वापत्तेः कारणता विना ॥ १२ ॥

सवेदनस्य नाकारण विषय इति नियमे स्वरूपस्याप्रवेद्यत्वमकारणत्वात् तद्वद्वर्तमानानागतानामतीताना वा कारणाना योगिज्ञानाविषयत्व प्रसज्यते ॥

अस्वसवेद्यविज्ञानवादी पूर्वं निराकृतः । परोक्षज्ञानवादी चेत्यल संकथयानया ॥ १३ ॥

तत सूक्तमिदमुत्तरावधारण परमतालवनजन्यत्वव्यवच्छेदार्थं सूत्रे पूर्वं तु मत्यज्ञाननिवृत्त्यर्थं सज्ञि-पचेंद्रियजमेवेति तदेवेंद्रियानिंद्रियनिमित्तमुच्यते । सज्ञिपचेंद्रियाणा मिथ्यादृशा मत्यज्ञानमपींद्रियानिंद्रि-यनिमित्तमस्ति तस्य कुतो व्यवच्छेद सम्यगधिकारात् । तत एवासज्ञिपचेंद्रियाताना मत्यज्ञानस्य व्यव-च्छेदोस्तु न हि श्रुतव्यवच्छेदार्थं पूर्वावधारण तस्यानिंद्रियमात्रनिमित्तत्वात् । तथा मिथ्यादृशा दर्शन-मोहोपहतमनिंद्रिय सदप्यसत्कल्पनेति विवक्षाया तद्वेदनमिंद्रियजमेवेति मत्यज्ञान सर्वत उभयनिमित्त ततस्तद्व्यवच्छेदार्थं च युक्त पूर्वावधारणम् ॥

अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न तावत्तन्मतिभेदाना कथनार्थं मति· स्मृत्यादिसूत्रेण कथनात् । नापि मतेरज्ञान-भेदकथनार्थं प्रमाणातरत्वप्रसगादिति मन्यमा प्रत्युच्यते,—

मतिज्ञानस्य निर्णीतप्रकारस्यैकशो विदि । भिदामवग्रहेत्यादिसूत्रमाहाविपर्ययम् ॥ १ ॥

मतिज्ञानस्य निर्णीता प्रकारा मतिस्मृत्यादयस्तेषा प्रत्येक भेदाना वित्त्यैकसूत्रमिदमारभ्यते । यथैव हींद्रियमनोमते स्मृत्यादिभ्य पूर्वमवग्रहादयो भेदास्तथानिंद्रियनिमित्ताया अपीति प्रसिद्ध सिद्धाते ॥

किंलक्षणा पुनरवग्रहादय इत्याह,—

अक्षार्थयोगजाद्वस्तुमात्रग्रहणलक्षणात् । जातं यद्वस्तुभेदस्य ग्रहण तदवग्रहः ॥ २ ॥

तद्गृहीतार्थसामान्ये यद्विशेषस्य कांक्षणम् । निश्चयाभिमुखं सेहा संशीतेर्भिन्नलक्षणा ॥ ३ ॥
तस्यैव निर्णयोवायः स्मृतिहेतुः सा धारणा । इति पूर्वोदितं सर्वं मतिज्ञानं चतुर्विधम् ॥४॥
सामानाधिकरण्यं तु तदेवावग्रहादयः । तदिति प्राक्सूत्रतच्छब्दसंनधादिह युज्यते ॥ ५ ॥

तदिंद्रियानिंद्रियनिमित्तमित्यत्र पूर्वसूत्रे यत्तद्ग्रहणं तस्येह संबंधात्सामानाधिकरण्यं युक्तं तदेवावग्रहादय इति भावतद्वतोर्भेदात्तस्यावग्रहादयोभिहितलक्षणा इति वैयधिकरण्यमेवेति नाशंकनीयं तयोः कथंचिदभेदात्सामानाधिकरण्यघटनात् । भेदैकांते तदनुपपत्तेः सह्यविंध्यवदित्युक्तप्रायम् ॥

तत्र यद्वस्तुमात्रस्य ग्रहणं पारमार्थिकम् । द्विधा त्रेधा क्वचिज्ज्ञानं तदित्येकं न चापरम् ॥६॥
तन्न साध्यक्षजस्यार्थभेदज्ञानस्य तत्त्वतः ।

स्पष्टस्यानुभवाद्बाधाविनिर्मुक्तत्वमिष्टमन्यथा तदव्यवस्थानात् तच्चार्थभेदज्ञानस्यापि स्पष्टस्यानुभूयते । प्रतिनियतकालसंवेदनेन कथमसदादेस्तत्र सर्वदा बाधरहितत्वं सिद्ध्येदितिचेत् प्रतिभासमात्रे कथं सकृदपि बाधानुपलंभनात्सर्वदा बाधासंभवनानुपपत्तेरितिचेत् भेदप्रतिभासेपि । तत एव चंद्रद्वयादिवेदने भेदप्रतिभासस्य बाधोपलंभादन्यत्रापि बाधसंभवनान्न भेदप्रतिभासे सदा बाधवैधुर्यं सिद्ध्यतीति चेत्तर्हि बकुलतिलकादिवेदने दूरादभेदप्रतिभासस्य बाधसहितस्योपलंभनादभेदप्रतिभासेपि सदा बाधशून्यत्वमासिधत् । तत्रापि प्रतिभासमात्रस्य बाधानुपलंभ इति चेत् चंद्रद्वयादिवेदनेपि विशेषमात्रप्रतिभासे बाधानुपलंभ एवेत्युपालंभसमाधानानां समानत्वादलमतिनिर्बंधनेन । ननु च विषयस्य सत्यत्वे संवेदनस्य सत्यत्वमिति न्याये प्रतिभासमात्रमेव परमब्रह्म सत्यं तद्विषयस्य सन्मात्रस्य सत्यत्वान्न भेदज्ञानं तद्गोचरस्यासत्यत्वादिति मतमनूद्य दूषयन्नाह,—

ननु सन्मात्रकं वस्तु व्यभिचारविमुक्तितः । न भेदो व्यभिचारित्वात्तत्र ज्ञानं न तात्त्विकम् ॥७॥
इत्ययुक्तं सदाशेषविशेषविधुरात्मनः । सत्त्वस्यानुभवाभावाद्भेदमात्रकवस्तुवत् ॥ ८ ॥
दृष्टेरभेदभेदात्मवस्तुन्यव्यभिचारतः । पारमार्थिकता युक्ता नान्यथा तदसंभवात् ॥ ९ ॥

न हि सकलविशेषविकलं सन्मात्रमुपलभामहे निःसामान्यविशेषवत् सत्सामान्यविशेषात्मनो वस्तुनो दर्शनात् । न च तद्व्यभिचारोस्ति केनचित्सद्विशेषणरहितस्य सन्मात्रस्योपलंभेपि सद्विशेषांतरहितस्यानुपलंभनात् । ततस्तस्यैव सत्सामान्यविशेषात्मनोर्थस्याव्यभिचारित्वलक्षणं पारमार्थिकत्वं युक्तमिति तद्विधातृप्रत्यक्षं सिद्धम् ॥

जात्यादिकल्पनोन्मुक्तं वस्तुमात्रं स्वलक्षणम् । तज्ज्ञानमक्षजं नान्यदित्यप्येतेन दूषितम् ॥१०॥
किं पुनरेवं स्याद्वादिनो दर्शनमवग्रहपूर्वकालभावि भवेदित्यत्रोच्यते—

किंचिदित्यवभासत्र वस्तुमात्रमपोद्धृतं । तद्ग्राहि दर्शनं ज्ञेयमवग्रहनिबंधनम् ॥ ११ ॥
अनेकांतात्मके भावे प्रसिद्धेपि हि भावतः । पुंसः स्वयोग्यतापेक्षं ग्रहणं क्वचिदंशतः ॥ १२ ॥
तेनार्थमात्रनिर्भासाद्दर्शनाद्भिन्नमिष्यते । ज्ञानमर्थविशेषात्माभासि वित्त्वेन तत्समम् ॥ १३ ॥
कुतो भेदो नयात्मत्वामात्रज्ञात्संग्रहात्परम् । नरमात्राच्च नेत्रादिदर्शनं वक्ष्यतेग्रतः ॥ १४ ॥

न हि सन्मात्रग्राही संग्रहो नयो दर्शनं स्यादित्यतिव्याप्तिः शंकनीया तस्य श्रुतभेदत्वादस्पष्टावभासितया नयत्वोपपत्तेः श्रुतभेदा नया इति वचनात् । नाप्यात्ममात्रग्रहणं दर्शनं चक्षुरवधिकेवलदर्शनानामभावप्रसंगात् । चक्षुराद्यपेक्षस्यात्मनस्तदावरणक्षयोपशमविशिष्टस्य चक्षुर्दर्शनादिविभागभाक्त्वे तु नात्ममात्रग्रहणे दर्शनव्यपदेशः श्रेयानित्यग्रे प्रपंचतो विचारयिष्यते ॥

नन्ववग्रहविज्ञानं दर्शनाज्जायते यदि । तस्येंद्रियमनोजत्वं तदा किं न विरुध्यते ॥ १५ ॥
पारपर्येण तज्जत्वात्तस्येहादिविदामिव । को विरोधः क्रमाद्राक्षमनोजन्यत्वनिश्चयात् ॥ १६ ॥
इंद्रियानिंद्रियाभ्यां हि यस्त्वालोचनमात्मनः । स्वयं प्रतीयते यद्वत्तथैवावग्रहादयः ॥ १७ ॥

य एवाह किंचिदिति वस्तुमात्रमिंद्रियानिंद्रियाभ्यामद्राक्ष स एव तद्वर्णसस्थानादिसामान्यभेदेनावगृह्णामि तद्विशेषात्मनाकाक्षामि तदेव तथावैमि तदेव धारयामीति क्रमश स्वय दर्शनावग्रहादीनामिंद्रियानिंद्रियोत्पाद्यत्व प्रतीयते प्रमाणभूतात्प्रत्यभिज्ञानात् क्रमभाव्यनेकपर्यायव्यापिनो द्रव्यस्य निश्चयादित्युक्तप्रायम् ॥

वर्णसंस्थादिसामान्य यत्र ज्ञानेवभासते । तन्नो विशेषणज्ञानमवग्रहपराभिधम् ॥ १८ ॥
विशेषनिश्चयो वा य इत्येतदुपपद्यते । ज्ञानेनेहाभिलापात्मा संस्कारात्मा न धारणा ॥ १९ ॥
इति केचित्प्रभाषंते तच्च न व्यवतिष्ठते । विशेषवेदनस्येह दृढस्येहात्वसूचनात् ॥ २० ॥
ततो दृढतरावायज्ञानाद्दृढतमस्य च । धारणत्वप्रतिज्ञानात् स्मृतिहेतोर्विशेषतः ॥ २१ ॥
अज्ञानात्मकतायां तु सस्कारस्येह तस्य वा । ज्ञानोपादानता न स्याद्रूपादेरिव सास्ति च॥२२॥
सुखादिना न चात्रास्ति व्यभिचारः कथंचन । तस्य ज्ञानात्मकत्वेन स्वसवेदनसिद्धितः॥२३॥
सर्वेषा जीवभावाना जीवात्मत्वार्पणान्नयात् । सवेदनात्मतासिद्धेर्नोमसिद्धान्न सभवः ॥ २४ ॥

औपशमिकादयो हि पच जीवस्य भावा सवेदनात्मका एवोपयोगस्वभावजीवद्रव्यार्थादेश । तत्र केषांचिदसवेदनात्मत्वोपदेशादन्यथा तद्व्यवस्थितिविरोधादिति वक्ष्यते ॥

तत एव प्रधानस्य धर्मो नावग्रहादयः । आलोचनादिनामानः स्वसंवित्तिविरोधतः ॥ २५ ॥

आलोचनसकल्पनाभिमननाध्यवसाननामानोवग्रहादय' प्रधानस्य विवर्ताश्चेतना पुस स्वभाव इति येप्याहुस्तेपि न युक्तवादिन , स्वसवेदनात्मकत्वादेव तेषामात्मस्वभावत्वप्रसिद्धेरन्यथोपगमे स्वसवित्तिविरोधात् । न हीद स्वसवेदन भ्रात बाधकाभावादित्युक्त पुरस्तात् ॥

ननु दूरे यथैतेषा क्रमशोर्थे प्रवर्तनं । संवेद्यते तथासन्ने किन्न सविदितात्मनाम् ॥ २६ ॥
विशेषणविशेष्यादिज्ञानाना सममीदृश । वेद्य तत्र समाधानं यत्तदत्रापि युज्यते ॥ २७ ॥
तथैवालोचनादीना दृगादीना च बुध्यते । सनधसरणादीनामनुमानोपकारिणाम् ॥ २८ ॥
अत्यंताभ्यासतो ह्याशु वृत्तेरनुपलक्षणम् । क्रमशो वेदनाना स्यात्सर्वेषामविगानतः ॥ २९ ॥

तत' क्रमभुवोवग्रहादयो अनभ्यस्तदेशादाविवाभ्यस्तदेशादौ सिद्धा स्वावरणक्षयोपशमविशेषाणा क्रमभावित्वात् ॥ अत्रापर प्राह । नाक्षजोवग्रहस्तस्य विकल्पात्मकत्वात्तत एव न प्रमाणमवस्तुविषयत्वादिति त प्रत्याह,—

द्रव्यपर्यायसामान्यविषयोवग्रहोक्षजः । तस्यापरविकल्पेनानिषेध्यत्वात् स्फुटत्वतः ॥ ३० ॥
सवादकत्वतो मान स्वार्थव्यवसितेः फल । साक्षाद्व्यवहित तु स्यादीहा हानादिधीरपि ॥३१॥

द्रव्यपर्यायसामान्यविषयोवग्रहोक्षजो युक्त प्रतिसख्यानेनाविरोध्यत्वाद्विशदत्वाच्च । तस्यानक्षजत्वे तदयोगात् । शक्यते हि कल्पना प्रतिसख्यानेन निवारयितु नेंद्रियबुद्धय इति स्वयमिष्टे । मनोविकल्पस्य वैशद्यानिषेधोप्रमाण चाय सवादकत्वात्साधकतमत्वादनिश्चितार्थनिश्चायकत्वात् प्रतिपत्त्रपेक्षणीयत्वाच्च । न पुनर्निर्विकल्पक दर्शन तद्विपरीतत्वात्सन्निकर्षादिवत् । फल पुनरवग्रहस्य प्रमाणत्वे स्वार्थव्यवस्थिति साक्षात्परपरया त्वीहा हानादिबुद्धिर्वा । ननु च प्रमाणात्फलस्याभेदे कथ प्रमाणफलव्यवस्था विरोधादितिचेत् न, एकस्यानेकात्मनो ज्ञानस्य साधकतमत्वेन प्रमाणत्वव्यवस्थिते. । क्रियात्वेन फलत्व-

केषां पुनरिमेवग्रहादयः कर्मणामिति । प्राह संप्रतिपत्त्यर्थं बह्वित्यादिप्रभेदतः ॥ १ ॥

नावग्रहादीना विषयविशेषनिर्ज्ञानार्थमिदमुच्यते प्राधान्येन । किं तर्हि । बह्वादिकर्मद्वारेण ते प्रभेदनिश्चयार्थं कर्मणि षष्ठीविधानात् ॥ कथ तर्हि बह्वादीना कर्मणामवग्रहादीना च क्रियाविशेषाण परस्परमभिसबध इत्याह,—

बह्वाद्यवग्रहादीनां परस्परमसंशयम् । प्रत्येकमभिसंबंधः कार्यो न समुदायतः ॥ २ ॥

बहोः संख्याविशेषस्यावग्रहो विपुलस्य वा । क्षयोपशमतो नुः स्यादीहावायोथ धारणा ॥३॥

इतरस्याबहोरेकद्वित्वाख्यस्याल्पकस्य वा । सेतरग्रहणादेवं प्रत्येतव्यमशेषतः ॥ ४ ॥

बहुविधस्य त्र्यादिप्रकारस्य विपुलप्रकारस्य वा तदितरस्यैकद्विप्रकारस्याल्पप्रकारस्य वा, क्षिप्रस्याचिरकालप्रवृत्तेरितरस्य चिरकालप्रवृत्तेः, अनि सृतस्यासकलपुद्गलोद्गतिमत इतरस्य सकलपुद्गलोद्गतिमतः, अनुक्तस्याभिप्रायेण विज्ञेयस्येतरस्य सर्वात्मना प्रकाशितस्य, ध्रुवस्याविचलितस्येतरस्य विचलितस्यावग्रह इत्यगे पतोवग्रह' सबधनीय , तथेहा तथावायस्तथा धारणेति समुदायतोभिसबधोनिष्टप्रतिपत्तिहेतु' प्रतिक्षि भवति ॥ कथ बहुबहुविधयोस्तदितरयोश्च भेद इत्याह,—

व्यक्तिजात्याश्रितत्वेन तयोर्बहुविधस्य च । भेदः परस्पर तद्वद्बोध्यस्तदितरस्य च ॥ ५ ॥

व्यक्तिविशेषौ बहुत्वतदितरत्वधर्मौ जातिविषयौ तु बहुविधत्वतदितरत्वधर्माविति बहुबहुविधयोस्त दितरयोश्च भेद. सिद्ध । एव बह्वेकविधयोरभेद इत्यपास्त बहूनामप्यनेकानामेकप्रकारत्व ह्येकविध पुनर्बहुत्वमेवेत्युदाहृत द्रष्टव्यम् ॥

क्षिप्रस्याचिरकालस्याध्रुवस्य चलितात्मनः । स्वभावैक्यं न मंतव्यं तथा तदितरस्य च ॥ ६ ।

अचिरकालत्व ह्याशुप्रतिपत्तिविषयत्व चलितत्व पुनरनियतप्रतिपत्तिगोचरत्वमिति स्वभावभेदात् क्षिप्र ध्रुव नैक्यमवसेय । तथा तदितरयोरक्षिप्रध्रुवयोस्तत एव ॥

निःशेषपुद्गलोद्गत्यभावाद्भवति निःसृतः । स्तोकपुद्गलनिष्क्रांतेरनुक्तस्त्वाभिसंहितः ॥७॥(?)

निष्क्रांतो निःसृतः कार्त्स्न्यादुक्तः सदर्शितो मतः । इति तद्भेदनिर्णीतेरयुक्तैकत्वचोदना ॥८।

अनि'सृतानुक्तयोनि'सृतोक्तयोश्च नैकत्वचोदना युक्ता लक्षणभेदात् ॥ कुतो बह्वादीना प्राधान्येन तदितरेषा गुणभावेन प्रतिपादन न पुनर्विपर्ययेणेत्यत्रोच्यते,—

तत्र प्रधानभावेन बह्वादीनां निवेदनं । प्रकृष्टावृत्तिविश्लेषविशेषात् नुः समुद्भवात् ॥ ९ ॥

तद्विशेषणभावेन कथं चात्राल्पयोग्यता । समासत्य समुद्भूतेरितरेषां विधीयते ॥ १० ॥

अथ बह्वादीना क्रमनिर्देशकारणमाह,—

बहुज्ञानसमभ्यर्च्यं विशेषविषयत्वतः । स्फुटं बहुविधज्ञानाज्जातिभेदावभासिनः ॥ ११ ॥

तत्क्षिप्रज्ञानसामान्यात्तच्चानिःसृतवेदनात् । तदनुक्तगमात्सोपि ध्रुवज्ञानात्कुतश्चन ॥ १२ ॥

तत्तद्विषयत्वादेर्बह्वादीन् समभ्यर्हितान् तथा बोध्य तद्वाचकाना च क्रमनिर्देशकारण । बह्वादीना हि शब्दोनामितरेतरयोगे द्वंद्वे बहुशब्दो बहुविधशब्दात्प्राक् प्रयुक्तोभ्यर्हितत्वात् सोपि क्षिप्रशब्दात् सोप्यनि सृतशब्दात् सोप्यनुक्तशब्दात् सोपि ध्रुवशब्दात् । एव कथ शब्दानामभ्यर्हितत्व ? तद्वाच्यानामर्थानामभ्यर्हितत्वात् । तदपि कथ ? तद्ग्राहिणा ज्ञानानामभ्यर्हितत्वोपपत्ते । सोपि ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमविशेषप्रकर्षादुक्तविशुद्धिप्रकर्षस्य परमार्थतोभ्यर्हितस्य भावादिति । तदेव यथोक्तक्रमनिर्देशकस्य कारणमवसीयते कारणातरस्याप्रतीते ॥

विज्ञानाति न विज्ञानं बहून् बहुविधानपि । पदार्थानिति केषाचिन्मतं प्रत्यक्षबाधितम् ॥१३॥
प्रत्यक्षाणि बहून्येव तेष्वज्ञानानि चेत्कथम् । तद्बोधैकनिर्भासः शतैश्चेत्प्रबाधनात् ॥ १४॥
तद्बोधबहुताविचित्तिर्नाधिकारोतिचेन्मत । मा यथैकेन बोधेन तदर्थेष्वनुमन्यताम् ॥ १५ ॥
बहुभिर्वेदनैरन्यज्ञानवेद्यैस्तु सा यदि । तदवस्था तदा प्रश्नोनवस्था च महीयसी ॥ १६ ॥
स्वतो बहर्थनिर्भासिज्ञानानां बहुता गतिः । नान्योन्यमनुसंधानाभावात्प्रत्यात्मवर्तिनाम्॥१७॥
तत्पृष्ठजो विकल्पश्चेदनुसधानकृन्मतः । सोपि नानेकविज्ञानविषयस्तावके मते ॥ १८ ॥
बहर्थविषयो न स्याद्विकल्पः कथमन्यथा ।

स्पष्ट परपरया स परिहारस्तथा सति यथैव बहर्थज्ञानानि बहून्येवानुसधानविकल्पस्तत्पृष्ठज स्पष्टो व्यवस्यति तथा स्पष्टो व्यवसाय सकृद्बहून् बहुविधान् वा पदार्थानालबता विरोधाभावात् । परपरया शश्वदेव परिहृत स्यादतो झटिति बहाद्यर्थस्येव प्रतिपत्ते ॥

एव बहुत्वसंख्यायामेकस्यावेदनं ननु । सख्येयेषु बहुष्वित्ययुक्त केचित्प्रपेदिरे ॥ १९ ॥
बहुत्वेन विशिष्टेषु सख्येयेषु प्रवर्तितः । बहुज्ञानस्य तद्वेदकाताभावाच्च युक्तित' ॥ २० ॥

न हि बहुत्वमिदमिति ज्ञान बहुष्वर्थेषु कस्यचिच्चकास्ति बहवोमी भावा इत्येकस्य वेदनस्यानुभवात् । सख्येयेभ्यो भिन्नामेव बहुत्वसख्या सचिन्वन् बहवोर्था इति चेत् तेषा सत्समवायित्वादित्ययुक्ता प्रतिपत्ति । कुड्याद्यवयविप्रतिपत्तौ साक्षात्तदारभकपरमाणुप्रतिपत्तिप्रसगात् । अन्यत्र प्रतिपत्तो नान्यत्र प्रतिपत्तिरितिचेत्, तर्हि बहुत्वसवित्तौ बहर्थसवित्तिरपि मा भूत् । येषा तु बहुत्वसख्याविशिष्टेष्वर्थेषु ज्ञान प्रवर्तमान बहवोर्था इति प्रतीति तेषा न दोषोस्ति, बहुत्वसख्याया सख्येयेभ्य सर्वथा भेदानभ्युपगमात् । गुणगुणिनो कथचिदभेदस्य युक्त्या व्यवस्थापनात् । ततो न प्रत्यर्थवशवर्ति विज्ञान बहुबहुविधे सवेदनव्यवहाराभावप्रसगात् ॥

कथं च मेचकज्ञानं प्रत्यर्थवशवर्तिनि । ज्ञाने सर्वत्र युज्येत परेषा नगरादिषु ॥ २१ ॥

न हि नगर नाम किंचिदेकमस्ति ग्रामादि वा यतस्तद्वेदन प्रत्यर्थवशवर्ति स्यात् । प्रासादादीनामल्पसयुक्तसयोगलक्षणात् प्रत्यासत्तिर्नगरादीति चेत् न, प्रासादादीना स्वय सयोगत्वेन सयोगातरानाश्रयत्वात् । काष्ठेष्टकादीना तल्लक्षणा प्रत्यासत्तिर्नगरादि भवत्वितिचेन्न, तस्याप्यनेकगत्वात् । न हि यथैकस्य काष्ठादेरेकेन केनचिदिष्टकादिना सयोग स एवान्येनापि सर्वत्र सयोगत्वस्यैकत्वव्यापित्वादिप्रसगात् समवायवत् । चित्रैकरूपवच्चित्रैकसयोगो नगराद्येकमिति चेन्न, साध्यसमत्वादुदाहरणस्य । न ह्येक चित्र रूप प्रसिद्धमुभयोरस्ति ॥

यथा नील तथा चित्र रूपमेक पटादिषु । चित्रज्ञानं प्रवर्तेत तत्रेत्यपि विरुध्यते ॥ २२ ॥
चित्रसव्यवहारस्याभावादेकत्र जातुचित् । नानार्थेष्विवनीलादिरूपेषु व्यवहारिणाम् ॥ २३ ॥
एकस्यानेकरूपस्य चित्रत्वेन व्यवस्थितेः । मण्यादेरिव नान्यस्य सर्वथातिप्रसगतः ॥ २४ ॥

यथानेकवर्णमणेर्मयूरादेर्वानेकवर्णात्मकस्यैकस्य चित्रव्यपदेशस्तथा सर्वत्र रूपादावपि स व्यवतिष्ठते नान्यथा । न ह्येकत्र चित्रव्यवहारो युक्त सतानातरार्थनीलादिवद् नाप्यनेकत्रैव तद्वदेवेति निरूपितप्रायम् ॥ नन्वेव द्रव्यमेवैकमनेकस्वभाव चित्र स्यान्न पुनरेक रूप । तथा च तत्र चित्रव्यवहारो न स्यात् । अत्रोच्यते—

चित्र रूपमिति ज्ञानमेव न प्रतिहन्यते । रूपेप्यनेकरूपत्वप्रतीतेस्तद्विशेषतः ॥ २५ ॥

ननु रूपं गुणस्तस्य कथमनेकस्वभावत्व विरोधात् । नैतत्साधु यतः—

गुणोनेकस्वभावः स्याद्द्रव्यवन्न गुणाश्रयः । इति रूपगुणेनेकस्वभावे चित्रशेमुषी ॥ २६ ॥

न हि गुणस्य निर्गुणत्ववन्निर्विशेषत्व रूपे नीलनीलतरत्वादिविशेषप्रतीते । प्रतियोग्यपेक्षस्तत्र विशेषो न तात्त्विक इतिचेन्न, पृथक्त्वादेरतात्त्विकप्रसंगात् । पृथक्त्वादेरनेकद्रव्याश्रयस्यैवोत्पत्तेर्न प्रतियोग्यपेक्षत्वमितिचेन्न, तथापि तस्यैकपृथक्त्वादिप्रतियोग्यपेक्षया व्यवस्थानात् । सूक्ष्मत्वाद्यपेक्षैकद्रव्याश्रया महत्वादिवत् तस्यास्खलत्प्रत्ययविषयत्वेन पारमार्थिकत्वेन नीलतरत्वादेरपि रूपविशेषस्य पारमार्थिकत्व युक्तमन्यथा नैरात्म्यप्रसगात् । नीलतरत्वादिवत्सर्वविशेषाणा प्रतिक्षेपे द्रव्यस्यासभवात् । ततो द्रव्यवद्गुणादेरनेकस्वभावत्व प्रत्ययविरुद्धमवबोद्धव्यम् ॥

नन्वनेकस्वभावत्वात्सर्वस्यार्थस्य तत्त्वतः । न चित्रव्यवहारः स्याज्जैनानां क्वचिदित्यसत् ॥२७॥
सिद्धे जात्यंतरे चित्रे ततोपोद्धृत्य भाषते । जनो ह्येकमिदं नाना वेत्यर्थित्वविशेषतः ॥ २८॥

सिद्धेप्येकानेकस्वभावे जात्यतरे सर्ववस्तुनि स्याद्वादिना चित्रव्यवहारार्हे ततो योद्धारकल्पनया क्वचिदेकत्रार्थित्वादेकमिदमिति क्वचिदनेकार्थित्वादनेकमिदमिति व्यवहारो जनै प्रतन्यत इति सर्वत्र सर्वदा चित्रव्यवहारप्रसगत. क्वचित्पुनरेकानेकस्वभावभावार्थित्वाच्चित्रव्यवहारोपीति नैकमेव किंचिच्चित्र नाम यत्र नियत वेदन स्यात्प्रत्यर्थवशवर्तीति ॥

योगिज्ञानवदिष्टं तद्बह्वाद्यर्थावभासनम् । ज्ञानमेकं सहस्रांशुप्रकाशज्ञानमेव चेत् ॥ २९ ॥
तदेवावग्रहाद्याख्यं प्राप्नुवत् किमु वार्यते । न च स्मृतिसहायेन कारणेनोपजन्यते ॥ ३० ॥
बह्वाद्यवग्रहादीदं वेदनं शब्दबोधवत् । येनावभासनाद्भिन्नं ग्रहणं तत्र नेष्यते ॥ ३१ ॥

यो ह्यनेकत्रार्थेक्षावभासनमीश्वरज्ञानवदादित्यप्रकाशनवद्याचक्षीत ननु तद्ग्रहण स्मृतिसहायेनेंद्रियेण जनित तस्य प्रत्यर्थिवशवर्तित्वात् । स इद प्रष्टव्य किमिद बह्वाद्यर्थे अवग्रहादिवेदन स्मृतिनिरपेक्षिणाक्षेण जन्यते स्मृतिसहायेन वा ? प्रथमपक्षे सिद्ध स्याद्वादिमत बह्वाद्यर्थावभासनस्यैवावग्रहादिज्ञानत्वेन व्यवस्थापनात् । द्वितीयकल्पनाया तु प्रतीतिविरोधत स्वयमनुभूतपूर्वेपि बह्वाद्यर्थेग्रहादिप्रतीते स्मृतिसहायेंद्रियजन्यत्वासभवात् तत्र स्मृतेरनुदयात् तस्या स्वयमनुभूतार्थ एव प्रवर्तनादन्यथातिप्रसगात् । ततो नेद बह्वाद्यवग्रहादिज्ञानमवभासनाद्भिन्न शब्दज्ञानवत्स्मृतिसापेक्ष ग्रहणमिति मतव्य । ततो युगपदनेकातार्थे न स्यात् । भवतु नाम धारणापर्यंतमवभासन तत्र न पुन स्मरणादिक विरोधादिति मन्यमान प्रत्याह—

बहौ बहुविधे चार्थे सेतरेऽवग्रहादिकम् । स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं चिंता चाभिनिबोधनम् ॥३२॥
धारणाविषये तत्र न विरुद्ध प्रतीतितः । प्रवृत्तेरन्यथा जातु तन्मूलाया विरोधतः ॥ ३३ ॥

न हि धारणाविषये बह्वाद्यर्थे स्मृतिर्विरुध्यते तन्मूलायास्तत्र प्रवृत्तेर्जातुचिदभावप्रसगात् । नापि तत्र स्मृतिविषये प्रत्यभिज्ञायास्तत एव । नापि प्रत्यभिज्ञाविषये चिंतायाश्चिंताविषये चाभिनिबोधस्य तत एव प्रतीयते च तत्र तन्मूला प्रवृत्तिरप्राता च प्रतीतिरिति निश्चित प्राक् ॥

क्षणस्थायितयार्थस्य निःशेषस्य प्रसिद्धितः । क्षिप्रावग्रह एवेति केचित्तदपरीक्षितम् ॥ ३४ ॥
स्यात्स्नूत्पित्सुविनाशित्वसमाक्रातस्य वस्तुनः । समर्थयिष्यमाणस्य बहुतोबहुतोग्रतः ॥ ३५ ॥
कौटस्थात्पूर्वभावाना परस्याभ्युपगच्छतः । अक्षिप्रावग्रहैकांतोप्येतेनैव निराकृतः ॥ ३६ ॥

क्षिप्रावग्रहादिवदक्षिप्रावग्रहादय. सति त्रयात्मनो वस्तुन. सिद्धे ॥

प्राप्यकारींद्रियैर्युक्तोनिःसृतानुक्तवस्तुनः । नावग्रहादिरित्येके प्राप्यकारीणि तानि वा ॥३७॥

प्राप्यकारिभिरिंद्रियैः स्पर्शनरसनघ्राणश्रोत्रैरनिःसृतस्यानुक्तस्य चार्थस्यावग्रहादिरनुपपन्न एव विरोधात् । तदुपपत्तौ वा न तानि प्राप्यकारीणि चक्षुर्वत् । चक्षुषोपि ह्यप्राप्तार्थपरिच्छेदहेतुत्वमप्राप्यकारित्वं तथानिःसृतानुक्तार्थावग्रहादिहेतो स्पर्शनादिरस्तीति केचित् ॥

तत्रानिःसृतभावस्यानुक्तस्यापि च कैश्चन । सूक्ष्मैरंशैः परिप्राप्तस्याक्षैस्तैरवबोधनात् ॥ ३८ ॥

निःसृतोक्तमथैवं स्यात्तस्येत्यापि न शक्यते । सर्वाप्राप्तिमवेक्ष्यैवानिःसृतानुक्तताःस्थितेः ॥ ३९ ॥

न हि वयं कार्त्स्न्येनाप्राप्तिमर्थस्यानिःसृतत्वमनुक्तत्वं वा ब्रूमहे यतस्तदवग्रहादिहेतोरिंद्रियस्याप्राप्यकारित्वमायुज्यते । किं तर्हि । सूक्ष्मैरवयवैस्तद्विषयज्ञानावरणक्षयोपशमरहितजनावेद्यैः कैश्चित् प्राप्तानवभासस्य चानिःसृतस्यानुक्तस्य च परिच्छेदे प्रवर्तमानमिंद्रियं नाप्राप्यकारि स्याच्चक्षुष्येवमप्राप्यकारित्वस्याप्रतीतेः । कथं तर्हि चक्षुरनिंद्रियाभ्यामनिःसृतानुक्तावग्रहादिस्तयोरपि प्राप्यकारित्वप्रसंगादिति चेन्न, योग्यदेशावस्थितेरेव प्राप्तेरभिधानात् । तथा च रसगंधस्पर्शानां स्वग्राहिभिरिंद्रियैः स्पृष्टिर्यथस्त्वयोग्यदेशावस्थिति शब्दस्य श्रोत्रेण स्पृष्टिमात्रं रूपस्य चक्षुषाभिमुखतयानतिदूरात् तयावस्थिति । सा च यथा सकलस्य वस्त्वादेस्तथा तदवयवानां च केषांचिदिति तत्परिच्छेदिना चक्षुषा प्राप्यकारित्वमुपढौक्यते । स्वस्मिन्नस्पृष्टानामनद्धानां च तदवयवानां कियता चित्तेन परिच्छेदनात् तावता चानिःसृतानुक्तावग्रहादिसिद्धेः किमधिकेनाभिहितेन ॥

ध्रुवस्य सेतरस्यात्रावग्रहादेर्न बाध्यते । नित्यानित्यात्मके भावे सिद्धिः स्याद्वादिनोंजसा ॥४०॥

यदि कश्चिद्ध्रुव एवार्थः कश्चिदध्रुवः स्यात्तदा स्याद्वादिनस्तत्रावग्रहावबोधमाचक्षाणस्य स्वसिद्धांतबाधः स्यान्न पुनरेकमर्थं कथंचिद्ध्रुवमध्रुवं चावधारयतस्तस्य सिद्धांते सुप्रसिद्धत्वात्तस्य तथा विरोधो बाधक इति चेत् न, तस्यापि सुप्रतीते विषयेऽनवकाशात् । प्रतीतं च सर्वस्य वस्तुनो नित्यानित्यात्मकत्वात् । प्रत्यक्षतोनुमानाच्च तस्यावबोधादन्यथा जातुचिदप्रतीतेः परमार्थतो नोभयरूपतार्थस्य तत्रान्यतरस्वभावस्य कल्पनारोपितत्वादित्यपि न कल्पनीयं नित्यानित्यस्वभावयोरन्यतरकल्पितत्वे तदविनाभाविनोपरस्यापि कल्पितत्वप्रसंगात् । न चोभयोस्तयोः कल्पितत्वे किंचिदकल्पितं वस्तुनो रूपमुपपत्तिमनुसरति यतस्तत्र व्यवतिष्ठते वायमिति तदुभयमंजसाभ्युपगतव्यम् ॥

अर्थस्य ॥ १७ ॥

किमर्थमिदं सूत्र्यते सामर्थ्यसिद्धत्वादितिचेदत्रोच्यते,—

ननु बह्वादयो धर्माः सेतराः कस्य धर्मिणः । तेऽवग्रहादयो येषामित्यर्थस्येति सूत्रितम् ॥ १ ॥

न कश्चिद्धर्मी विद्यते बह्वादिभ्योन्योऽनन्यो वानेकदोषानुषंगात्तदभावेन तेपि धर्मिणा धर्मपरतंत्रलक्षणत्वात्स्वतंत्राणामसंभवात् । ततः केषामवग्रहादयः क्रियाविशेषा इत्याक्षिपतः प्रतीदमुच्यते । अर्थस्याबाधितप्रतीतिसिद्धस्य धर्मिणो बह्वादीनां सेतराणां तत्परतंत्रतया प्रतीयमानानां धर्माणामवग्रहादयः परिच्छित्तिविशेषास्तदेकं मतिज्ञानमिति सूत्रत्रयेणैकं वाक्यं चतुर्थसूत्रापेक्षेण वा प्रतिपत्तव्यं ॥

कः पुनरर्थो नामेत्याह,—

यो व्यक्तो द्रव्यपर्यायात्मार्थः सोत्राभिसंहितः । अव्यक्तस्योत्तरे सूत्रे व्यंजनस्योपवर्णनात्॥२॥

केवलो नार्थपर्यायः सूरेरिष्टो [illegible] । [illegible] संविदः ॥ ३ ॥

तत एव न निःशेषपर्यायेभ्यः पराङ्मुखम् । द्रव्यमर्थो न चान्योन्यानपेक्ष्य तद्द्वयं भवेत् ॥४॥
एवमर्थस्य धर्माणां बह्वादीतरभेदिनाम् । अवग्रहादयः सिद्धं तन्मतिज्ञानमीरितम् ॥ ५ ॥

न हि धर्मी धर्मेभ्योऽन्य एव यत सबधासिद्धिरनुपकारात तदुपकारे वा कार्यकारणभावापत्तेस्तयोर्धर्मधर्मिभावाभावोऽग्निधूमवत् । धर्मिणि धर्माणा वृत्तौ च सर्वात्मना प्रत्येक धर्मिबहुत्वापत्ति एकदेशेन सावयवत्व पुनस्तेभ्योवयवेभ्यो भेदे स एव पर्यनुयोगोनवस्था च, प्रकारातरेण वृत्तावदृष्टपरिकल्पनमित्यादिदोषोपनिपात. स्यात् । नाप्यनन्य एव यतो धर्म्येव वा धर्म एव तदन्यतराया. । ये चोभयासत्त्व ततोपि सर्वो व्यवहार इत्युपालम्भ सभवेत् । नापि तेनैव रूपेणान्यत्वमनन्यत्व च धर्मधर्मिणोर्यतो विरोधोभयदोषसकरव्यतिकरा' प्रतिपत्तव्या स्यु । किं तर्हि । कथचिदन्यत्वमनन्यत्व च यथाप्रतीति जात्यतरमविरुद्ध चित्रविज्ञानवत्सामान्यविशेषवद्वा सत्त्वाद्यात्मकैकप्रधानवद्वा चित्रपटवद्वेत्युक्तप्राय । तत एव न सिद्धानामसिद्धाना वा बह्वादीना धर्मिणि न पारतन्त्र्यानुपपत्ति कथचित्तादात्म्यस्य तत्र पारतन्त्र्यस्य व्यवस्थिते । न च तद्द्रव्यार्थत. सता पर्यायार्थतोऽसता धर्माणा धर्मी विरुध्यतेऽन्यथैव विरोधात् । ततो द्रव्यपर्यायात्मार्थो धर्मी व्यक्त प्रतीयतामव्यक्तस्य व्यजनपर्यायस्योत्तरसूत्रे विधानात् । द्रव्यनिरपेक्षस्त्वर्थपर्याय केवलो नार्थोत्र तस्याप्रमाणकत्वात् । नापि द्रव्यमात्र परस्पर निरपेक्ष तदुभय वा तत एव । न चैवभूतस्यार्थस्य विवर्ताना बह्वादीतरभेदभृतामवग्रहादयो विरुध्यते येन एवैक मतिज्ञान यथोक्त न सिध्येत् ॥

व्यंजनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

नारब्धव्यमिद पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वात् इत्यारेकायामाह,—

नियमार्थमिद सूत्रं व्यंजनेत्यादि दर्शितम् । सिद्धे हि विधिरारभ्यो नियमाय मनीषिभिः ॥१॥

किं पुनर्व्यंजनमित्याह;—

अव्यक्तमत्र शब्दादिजातं व्यंजनमिष्यते । तस्यावग्रह एवेति नियमोध्यक्षवद्गतः ॥ २ ॥
ईहादयः पुनस्तस्य न स्युः स्पष्टार्थगोचराः । नियमेनेति सामर्थ्यादुक्तमत्र प्रतीयते ॥ ३ ॥
नन्वर्थावग्रहो यद्वदक्षतः स्पष्टगोचरः । तद्वत् किं नाभिमन्येत व्यंजनावग्रहोप्यसौ ॥ ४ ॥
क्षयोपशमभेदस्य तादृशोऽसंभवादिह । अस्पष्टात्मकसामान्यविषयत्वव्यवस्थितम् ॥ ५ ॥
अध्यक्षत्व न हि व्याप्तं स्पष्टत्वेन विशेषतः । दविष्ठपादपाध्यक्षज्ञानस्यास्पष्टतेक्षणात् ॥ ६ ॥
विशेषविषयत्वं च दिवा तामसपक्षिणा । तिग्मरोचिर्मयूखेषु भृंगपादावभासनात् ॥ ७ ॥

ननु च दूरतमदेशवर्तिनि पादपादौ ज्ञानमस्पष्टमसद्वादेरस्ति विशेषविषय चादित्यकिरणेषु श्यामलाकारमधुकरचरणवदवभासनमुलूकादीना प्रसिद्ध । ननु तदक्षज श्रुतमस्पष्टत्वाच्छ्रुतमस्पष्टतर्कणमिति वचनात् । ततो न तेन व्यभिचारोक्षजत्वस्य हेतो स्पष्टत्वे साध्ये व्यजनावग्रहे धर्मिणीति कश्चित् । तन्न युक्त्यागमाविरुद्ध दविष्ठपादपादिज्ञानमक्षजमक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् सन्निकृष्टपादपादिविज्ञानवत । श्रुतज्ञान वा न भवति साक्षात्परपरया वा मतिपूर्वकत्वाभावात् तद्वदेवेति युक्तिविरुद्धमागमविरुद्ध च तस्य श्रुतज्ञानत्व यतो धीमद्भिरनुमन्यते । न चास्पष्टतर्केण श्रुतस्य लक्षण स्मृत्यादेरपि श्रुतत्वप्रसगात् । मतिगृहीतेर्थेनिंद्रियबलादस्पष्टस्वसवेदनप्रत्यक्षादन्यत्वात्तर्कण । नानास्वरूपप्ररूपण श्रुतमिति तस्य व्याख्याने 'श्रुत मतिपूर्वं' इत्येतदेव लक्षण तथोक्त स्यात् तच्च न प्रकृतज्ञानेस्ति । न हि साक्षाच्चक्षुर्मतिपूर्वक तत्स्पष्टप्रतिभासानतर तदस्पष्टावभासनप्रसगात् । नापि परपरया लिंगादिश्रुतज्ञान-

तत एव न निःशेषपर्यायेभ्यः पराङ्मुखम् । द्रव्यमर्थो न चान्योन्यानपेक्ष्य तद्द्वयं भवेत् ॥४॥
एवमर्थस्य धर्माणां बह्वादीतरभेदिनाम् । अवग्रहादयः सिद्धं तन्मतिज्ञानमीरितम् ॥ ५ ॥

न हि धर्मी धर्मेभ्योऽन्य एव यतः सवधासिद्धिरनुपकारात् तदुपकारे वा कार्यकारणभावापत्तेस्तयोर्धर्मधर्मिभावाभावोग्निधूमवत् । धर्मिणि धर्माणां वृत्तौ च सर्वात्मना प्रत्येकं धर्मिबहुत्वापत्तिः एकदेशेन सावयवत्वं पुनस्तेभ्योवयवेभ्यो भेदे स एव पर्यनुयोगोनवस्था च, प्रकारांतरेण वृत्तावदृष्टपरिकल्पनमित्यादिदोषोपनिपातः स्यात् । नाप्यनन्य एव यतो धर्म्येव वा धर्म एव तदन्येतराभावः । ये चोभयासत्त्व ततोपि सर्वो व्यवहार इत्युपालंभः संभवेत् । नापि तेनैव रूपेणान्यत्वमनन्यत्वं च धर्मधर्मिणोर्यतो विरोधोभयदोषसंकरव्यतिकराः प्रतिपत्तव्याः स्युः । किं तर्हि । कथंचिदन्यत्वमनन्यत्वं च यथाप्रतीति जात्यंतरमविरुद्धं चित्रविज्ञानवत्सामान्यविशेषवद्वा सत्त्वाद्यात्मकैकप्रधानवद्वा चिनपटवद्वेत्युक्तप्राय । तत एव न सिद्धानामसिद्धानां वा बह्वादीनां धर्मिणि न पारतन्त्र्यानुपपत्तिः कथंचित्तादात्म्यस्य ततः पारतन्त्र्यस्य व्यवस्थितेः । न च तद्द्रव्यार्थतः सतां पर्यायार्थतोऽसतां धर्माणां धर्मी विरुध्यतेऽन्यथैव विरोधात् । ततो द्रव्यपर्यायात्मार्थो धर्मी व्यक्तः प्रतीयतामव्यक्तस्य व्यंजनपर्यायस्योत्तरसूत्रे विधानात् । द्रव्यनिरपेक्षस्त्वर्थपर्यायः केवलो नार्थोत्र तस्याप्रमाणकत्वात् । नापि द्रव्यमात्रं परस्परं निरपेक्षं तदुभयं वा तत एव । न चैवंभूतस्यार्थस्य विवर्तानां बह्वादीतरभेदभृतामवग्रहादयो विरुध्यंते येन एवैकं मतिज्ञानं यथोक्तं न सिध्येत् ॥

व्यंजनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

नारब्धव्यमिदं पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वात् इत्यारेकायामाह,—

नियमार्थमिदं सूत्रं व्यंजनेत्यादि दर्शितम् । सिद्धे हि विधिरारभ्यो नियमाय मनीषिभिः ॥१॥

किं पुनर्व्यंजनमित्याह,—

अव्यक्तमत्र शब्दादिजातं व्यंजनमिष्यते । तस्यावग्रह एवेति नियमोध्यक्षतः ॥ २ ॥
ईहादयः पुनस्तस्य न स्युः स्पष्टार्थगोचराः । नियमेनेति सामर्थ्यादुक्तमत्र प्रतीयते ॥ ३ ॥
नन्वर्थावग्रहो यद्वदक्षतः स्पष्टगोचरः । तद्वत् किं नाभिमन्येत व्यंजनावग्रहोप्यसौ ॥ ४ ॥
क्षयोपशमभेदस्य तादृशोऽसंभवादिह । अस्पष्टात्मकसामान्यविषयत्वव्यवस्थितम् ॥ ५ ॥
अध्यक्षत्वं न हि व्याप्तं स्पष्टत्वेन विशेषतः । दविष्ठपादपाध्यक्षज्ञानस्यास्पष्टतेक्षणात् ॥ ६ ॥
विशेषविषयत्वं च दिवा तामसपक्षिणा । तिग्मरोचिर्मयूखेषु शृंगपादावभासनात् ॥ ७ ॥

ननु च दूरतमदेशवर्तिनि पादपादौ ज्ञानमस्पष्टमसदादेरस्ति विशेषविषयं चादित्यकिरणेषु श्यामलाकारमधुकरचरणवदवभासनमुलूकादीनां प्रसिद्धं । ननु तदक्षजं श्रुतमस्पष्टत्वाच्छ्रुतमस्पष्टतर्कणमिति वचनात् । ततो न तेन व्यभिचारोक्षजत्वस्य हेतोः स्पष्टत्वे साध्ये व्यंजनावग्रहे धर्मिणीति कश्चित् । तत्र युक्त्यागमाविरुद्धं दविष्ठपादपादिज्ञानमक्षजमक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् संनिकृष्टपादपादिविज्ञानवत् । श्रुतज्ञानं वा न भवति साक्षात्परंपरया वा मतिपूर्वकत्वाभावात् तद्वदेवेति युक्तिविरुद्धंगमविरुद्धं च तस्य श्रुतज्ञानत्वं यतो धीमद्भिरनुमन्यते । न चास्पष्टतर्कणं श्रुतस्य लक्षणं स्मृत्यादेरपि ...संभवात् । मतिगृहीतेऽर्थेऽनिंद्रियबलादस्पष्टस्वसंवेदनप्रत्यक्षादन्यस्यात्तर्कणं । नानास्वरूपप्ररूपणं श्रुत-...ति तस्य व्याख्याने 'श्रुतं मतिपूर्वं' इत्येतदेव लक्षणं तयोक्तं स्यात् तच्च न प्रकृतज्ञानेस्ति । न हि ... [illegible] ...र्थक तत्स्पष्टप्रतिभासानंतरं तदस्पष्टावभासनप्रसंगात् । नापि परंपरया लिंगादिश्रुतज्ञान-

पूर्वकत्वेन तस्याननुभवात्। न चात्र यादृशमक्षानपेक्षं पादपादि साक्षात्करणपूर्वकं प्ररूपणमस्पष्टं तादृग्मनुभूयते येन श्रुतज्ञानं तदनुमन्येमहि। श्रुतस्य स्मृत्याद्यपेक्षया स्पष्टत्वात्। संस्थानादिसामान्यस्य प्रतिभासनात्। सन्निकृष्टपादपादिप्रतिभासनापेक्षया तु दविष्ठपादपादिप्रतिभासनमस्पष्टमक्षजमपीति युक्तोनेन व्यभिचारः प्रकृतहेतो। अपर आह। स्पष्टमेव सर्वविज्ञानं स्वविषयेऽन्यस्य तद्व्यवस्थापकत्वायोगादप्रतिभासनवत्। ततो नास्पष्टो व्यंजनावग्रह इति" (?)मन्येत स्पष्टास्पष्टावभासयोरबाधितवपुषो स्वयं सर्वस्यानुभवात्। ननु चास्पष्टत्वं यदि ज्ञानधर्मस्तदा कथमर्थस्यास्पष्टत्वमन्यस्यास्पष्टत्वादन्यस्यास्पष्टत्वेतिप्रसंगादितिचेत् *तर्हि स्पष्टत्वमपि यदि ज्ञानस्य धर्मस्तदा कथमर्थस्य स्पष्टतातिप्रसंगस्य समानत्वात्।* विषये विषयिधर्मस्योपचाराददोष इति चेत् तत एवान्यत्रापि न दोषः। यथैव हि दूरादस्पष्टस्वभावत्वमर्थस्य सन्निकृष्टस्पष्टताप्रतिभासनं बाध्यते तथा सन्निहितार्थस्य स्पष्टत्वमपि दूरादस्पष्टता प्रतिभासेन निराक्रियत इति नार्थः स्वयं कस्यचित्स्पष्टोऽस्पष्टो वा स्वविषयज्ञानस्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यामेव तस्य तथा व्यवस्थापनात्। नन्वेवं ज्ञानस्य कुतः स्पष्टता? स्वज्ञानत्वादिति चेन्न, अनवस्थानुषंगात्। स्वत एवेति चेत् सर्वज्ञानानां स्पष्टत्वापत्तिरित्यत्र कश्चिदाचष्टे। अक्षात्स्पष्टता ज्ञानस्येति तदयुक्तं, दविष्ठपादपादिज्ञानस्य दिवा तामसस्वगकुलविज्ञानस्य च स्पष्टत्वप्रसंगात् तदुत्पादकमक्षमेव न भवति दूरतमदिवसकरप्रतापाभ्यामुपहतत्वात् मरीचिकासु तोयाकारज्ञानोत्पादकाक्षवदिति चेत् तर्हि ताभ्यामक्षस्य स्वरूपमुपहन्यते शक्तिर्वा। न तावदाद्यः पक्षः तत्स्वरूपस्याविकलस्यानुभवात्। द्वितीयपक्षे तु योग्यतासिद्धिस्तद्व्यतिरेकेणाक्षशक्तेरव्यवस्थितेः। क्षयोपशमविशेषलक्षणायाः योग्यताया एव भावेंद्रियाख्यायाः स्वीकरणार्हत्वात्॥

ज्ञानस्य स्पष्टता लोकनिमित्तेत्यपि दूषितम्। एतेन स्थापिताकरी" (?)॥ ८॥
सैवास्पष्टत्वहेतुः स्याद्व्यंजनावग्रहस्य नः। गंधादिद्रव्यपर्यायग्राहिणोप्यक्षजन्मनः॥ ९॥

यथा स्पष्टज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमविशेषादस्पष्टता व्यवतिष्ठत इति नान्यो हेतुरव्यभिचारी तत्र संभाव्यते ततोर्थस्यावग्रहादि स्पष्टो व्यंजनस्यास्पष्टोऽवग्रह एवेति सूक्तम्॥

न चक्षुरनिंद्रियाभ्याम्॥ १९॥

किमवग्रहेहादीनां सर्वेषां प्रतिषेधार्थमिदमाहोस्विद्व्यंजनावग्रहस्यैवेति शंकायामिदमाचष्टे,—

नेत्याद्याह निषेधार्थमनिष्टस्य प्रसंगिनः। चक्षुर्मनोनिमित्तस्य व्यंजनावग्रहस्य तत्॥ १॥
व्यंजनावग्रहो नैव चक्षुषानिंद्रियेण च। अप्राप्यकारिणा तेन स्पष्टावग्रहहेतुना॥ २॥
प्राप्यकारींद्रियश्चार्थे प्राप्तिभेदाद्धि कुत्रचित्। तद्योग्यता विशेषा वा स्पष्टावग्रहकारणम्॥ ३॥
यथा नवशरावादौ द्वित्राद्यास्तोयबिंदवः। अव्यक्तामार्द्रतां क्षिप्ताः कुर्वंति प्राप्यकारिणः॥४॥
पौनःपुन्येन विक्षिप्ता व्यक्तां तामेव कुर्वते। तत्प्राप्तिभेदतस्तद्वदिंद्रियाण्यप्यवग्रहम्॥ ५॥
अप्राप्तिकारिणी चक्षुर्मनसी कुरुतः पुनः। व्यक्तामर्थपरिच्छित्तिमप्राप्तेरविशेषतः॥ ६॥
यथायस्कातपाषाणः शल्याकृष्टिं स्वशक्तितः। करोत्यप्राप्तिकारीति व्यक्तिमेव शरीरतः॥७॥

न हि *यथा स्वार्थयोः स्पृष्टिलक्षणाप्राप्तिरन्योपचयस्पृष्टितारतम्याद्भिद्यते तथा तयोः प्राप्तिर्देशव्यव*धानलक्षणापि कार्त्स्न्येनास्पृष्टेरविशेषात् तद्व्यवधायकदेशासद्भावप्राप्तिरपि भिद्यते एवेतिचेत् किमयं पर्युदासप्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेधो वा? प्रथमपक्षेक्षार्थाप्राप्तिरन्या न वार्थः पुनरेव "नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः" इति वचनात् सा च नावग्रहादेः कारणमिति तद्भेदेपि कुतस्तद्भेदः। द्वितीय-

पक्षे तु प्राप्तेरभावोऽप्राप्तिः सा च न भिद्यते भावस्य स्वय सर्वत्राभेदात्। कथमवग्रहाद्युत्पत्तौ सा कारणमिति चेत् तस्यां तत्प्रादुर्भावानुभवात् निमित्तमात्रत्वोपपत्ते' प्राप्तिवत् प्रधान तु कारण स्वावरणक्षयोपशम एवेति न किंचन विरुद्धमुत्पश्याम' ॥ अत्र परस्य चक्षुषि प्राप्यकारित्वसाधनमनूद्य दूषयन्नाह,—

चक्षुः प्राप्तपरिच्छेदकारणं रूपव्यक्तितः । स्पर्शनादिवदित्येके तन्न पक्षस्य बाधनात् ॥ ८ ॥

बाह्यं चक्षुर्यदा तावत् कृष्णतारादि दृश्यताम् । प्राप्तं प्रत्यक्षतो बाधात् तस्यार्थाप्राप्तिवेदिनः॥९॥

शक्तिरूपमदृश्यं चेदनुमानेन बाधनम् । आगमेन सुनिर्णीतासंभवद्बाधकेन च ॥ १० ॥

व्यक्तिरूपस्य चक्षुष प्राप्यकारित्वे साध्ये प्रत्यक्षेण बाध्यते पक्षोनुष्णोग्निरित्यादिवत । प्रत्यक्षतः साध्यविपर्ययसिद्धे शक्तिरूपस्य तस्य तथात्वसाधनेनुमानेन बाध्यते तत एव सुनिर्णीतासभवद्बाधकेनागमेन च । किं तदनुमान पक्षस्य बाधकमित्याह,—

तत्राप्राप्तिपरिच्छेदि चक्षुः स्पृष्टानवग्रहात् । अन्यथा तदसंभूतेर्घ्राणादेरिव सर्वथा ॥ ११ ॥

केवलव्यतिरेकानुमानमन्यथानुपपत्त्येकलक्षणयोगादुपपन्न पक्षस्य बाधकमिति भाव । अत्र हेतोरसिद्धतामाशक्य परिहरन्नाह,—

चक्षुषा शक्तिरूपेण तारकागतमंजन । न स्पृष्टमिति तद्धेतोरसिद्धत्वमिहोच्यते ॥ १२ ॥

शक्तिः शक्तिमतोन्यत्र तिष्ठतार्थेन युज्यते । तत्रस्थेन तु नैवेति कोन्यो ब्रूयाज्जडात्मनः ॥१३॥

व्यक्तिरूपाच्चक्षुष शक्तिमतोन्यत्र दूरादिदेशे तिष्ठतार्थेन घटादिना शक्तिरिय युज्यते न पुनर्व्यक्तिनयनस्थेनाजनादिनेति कोन्यो जडात्मवादिनो ब्रूयात् । दूरादिदेशस्थेनार्थेन व्यक्तिचक्षुष सबधपूर्वक चक्षु' सबध्यते तद्वेदनस्यान्यथानुपपत्तेरितिचेत् स्यादेतदेव यद्यसबधेन तत्र वेदनमुपजनयितु नेत्रेण न शक्येत मनोवत् । न हि प्राप्तिरेव तस्य विषयज्ञानजननिमित्तमजनादे, प्राप्तस्याप्रवेदनात् । योग्यतायास्तत्र भावात्तदप्रवेदनमिति चेत् सैवास्तु किं प्राप्तिनिर्बंधेन । योग्यताया हि सत्या किंचिदक्ष प्राप्तमर्थ परिच्छिनत्ति किंचिदप्राप्तमिति यथाप्रतीतमभ्युपगतव्य । न हि प्राप्त्यभावेर्थपरिच्छेदनयोग्यताक्षस्य न सभवति मनोवद्विरोधाभावात् । येन प्रतीत्यतिक्रम क्रियते ततो न स्वरूपासिद्धो हेतु ।

पक्षाव्यापकोपि न भवतीत्याह,—

पक्षाव्यापकता हेतोर्मनस्यप्राप्यकारिणि । विरहादिति मंतव्यं नास्यापेक्षत्त्वयोग्यतः ॥ १४ ॥

चक्षुरेव ह्यनुपक्षीकृत न पुनर्मनस्तस्याप्राप्यकारित्वेन प्रसिद्धत्वात् स्वयमप्रसिद्धस्य साध्यत्वेन व्यवस्थापनात् । न वेदमप्रसिद्धमित्याह,—

मनसोप्राप्यकारित्वं नाप्रसिद्धं प्रवादिनाम् । कान्यथातीतदूरादिपदार्थग्रहणं ततः ॥ १५ ॥

न ह्यतीतादयो दूरस्थार्था मनसा प्राप्यकारिणा विषयीकर्तुं शक्या इति सर्वै प्रवादिभिरप्राप्यकारि तदगीकर्तव्यमन्यथातीतदूरादिवस्तुपरिच्छित्तेरनुपपत्ते. । ततो न पक्षाव्यापको हेतु स्पृष्टानवग्रहादिति पक्षीकृते चक्षुषि भावात् । नाप्यनेकातिको विरुद्धो वा प्राप्यकारिणि विपक्षे स्पर्शनादावसभवादित्यतो हेतोर्भवत्येव साध्यसिद्धि ॥ इतश्च भवतीत्याह,—

काचाद्यंतरितार्थाना ग्रहाचाप्राप्तकारिता । चक्षुषः प्राप्यकारित्वे मनसः स्पर्शनादिवत् ॥१६॥

ननु च यद्यतरितार्थग्रहण स्वभावकालातरितार्थग्रहणमिष्यते तदा न सिद्ध साधन चक्षुषि तदभावात् । देशातरितार्थग्रहण चेत्तदेव साध्य साधन चेत्यायात । देशातरितार्थग्राहित्वमेव ह्यप्राप्यकारि-

त्वमिति कश्चित्, तदसत् । चक्षुषोप्राप्तमर्थं परिच्छेत्तु शक्ते॰ साध्यत्वाचत्रामसिद्धत्वादप्राप्तकारणशक्तित्वस्याप्राप्यकारित्वस्येष्टत्वात् । साधनस्य पुनरतरितार्थग्रहणस्य स्वसवेदनप्रत्यक्षसिद्धस्याभिधानात् ।

ननु च काचाद्यतरितार्थस्य प्राप्तस्यैव चक्षुषा परिच्छेदादसिद्धो हेतुरित्याशका परिहरन्नाह,—

विभज्य स्फटिकादींश्चेत्कथंचिच्चक्षुरशवः । प्राप्नुवंस्तूलराश्यादीन्नश्वरान्नेति चाद्भुतम् ॥ १७ ॥

निष्ठुरस्थिरस्वभावान् स्फटिकादीन् विभज्य नयनरश्मय प्रकाशयति न पुनर्मृदुनाशिस्वभावास्तूलराश्यादीनिति किमत्यद्भुतमाश्रित्य हेतोरसिद्धतामुद्भावयत कथ स्वस्था ? ॥

सामर्थ्यं पारदीयस्य यथा यस्यानुभेदने । नालांबुभाजनोद्भेदे मनागपि समीक्ष्यते ॥ १८ ॥
काचादिभेदने शक्तिस्तथा नयनरोचिषा । संभाव्या तूलराश्यादिभिदायां नेति केचन ॥१९॥
तदप्रातीतिकं सोयं काचादिरिति निश्चयात् । विनाशव्यवहारस्य तत्राभावाच्च कस्यचित्॥२०॥
समानसन्निवेशस्य तस्योत्पत्तेरनाशिता । जनो मन्येत निर्लूनकेशादेर्वेति चेन्मतम् ॥ २१ ॥
न क्वचित्प्रत्यभिज्ञानमेकत्वस्य प्रसाधकं । सिद्ध्येदिति क्षणध्वंसि जगदापातमंजसा ॥ २२ ॥
आत्माद्येकत्वसिद्धिश्चेत्प्रत्यभिज्ञानतो दृढात् । दार्ढ्यात्तत्र कुतो बाधाभावाचेत्प्रकृते सम॥२३॥

न हि स्फटिकादौ प्रत्यभिज्ञानस्यैकत्वपरामर्शिन॰ किंचिद्बाधकमस्ति पुरुषादिवत् ।

तद्भेदेनाभ्युपगमे तु बाधकमस्तीत्याह,—

काचाद्यतरितानर्थान् पश्यतश्च निरतर । तत्र भेदस्य निष्ठानाञ्चाभिन्नस्य करग्रहः ॥ २४ ॥

सतत पश्यतो हि काचशिलादीन्नयनरश्मयो निरतर भिंदतीति प्रतिष्ठाया कथमभिन्नस्वभावाना तथा तस्य हस्तेन ग्रहण तच्चेदस्ति तद्भेदाभ्युपगम बाधिष्यत इति किं नश्चितया ॥

विनाशानंतरोत्पत्तौ पुनर्नाशे पुनर्भवेत् । कुतो निरतर तेन छादितार्थस्य दर्शनम् ॥ २५ ॥
स्पर्शनेन च निर्भेदशरीरस्य महोगिनाम् । सातरेणानुभूयंते तस्य स्पर्शनदर्शने ॥ २६ ॥

स्फटिकादेराशूत्पादविनाशाभ्यामभेदग्रहण निरतर पश्यत सतत न तद्भेदाभ्युपगमस्य बाधकमित्ययुक्तमाश्वेव स्पर्शनदर्शनयोस्तत्र प्रसगात् । स्पर्शनास्पर्शनयोश्च । न च तत्र तदा कस्यचिदुपयुक्तस्यादर्शनास्पर्शनाभ्या व्यवहितदर्शनस्पर्शने समनुभूयेते तद्विनाशस्य पूर्वोत्तरोत्पादाभ्यामाशु भाविभ्या तिरोहितत्वान्न तत्रादर्शनमस्पर्शन वा स्यादिति चेत् । नन्वेव तदुत्पादस्य पूर्वोत्तरविनाशाभ्यामाशु भाविभ्यामेव विरोधान्नादर्शनस्पर्शने मा भूता तदुत्पादयो समभ्यगतविनाशतिरोधाने सामर्थ्यं भावस्वभावत्वेन बलीयस्त्वात् तद्विनाशयो समभ्यगतोत्पादतिरोधानेऽभावस्वभावत्वेन दुर्बलत्वादिति चेन्न, भावाभावस्वभावयो समानबलत्वात् । तयोरन्यतरबलीयस्त्वे युगपद्भावाभावात्मकवस्तुप्रतीतिविरोधात् । न हि वस्तुनो भाव एव कदाचित्प्रतीयते स्वरूपादिचतुष्टयेनेव पररूपादिचतुष्टयेनापि भावप्रतीतिशक्ते । न चानाद्यनतसर्वात्मक च वस्तु प्रतिभाति यतस्तथाभ्युपगम श्रेयान् । नाप्यभाव एव वस्तुनोनुभूयते पररूपादिचतुष्टयेनेव स्वरूपादिचतुष्टयेनाप्यभावप्रतिपत्तिप्रसगात् । न च सर्वथाप्यसत्प्रतिभाति यतस्तदभ्युपगमोपि कस्यचित्प्रतितिष्ठेत्। प्ररूपितप्राय च भावाभावस्वभाववस्तु प्रतिभासनमिति कृत प्रपचेन । सर्वथोत्पादे विनाशे च पुन पुन स्फटिकादौ दर्शनस्पर्शनयो सातरयो प्रसजनस्य दुर्निवारत्वात् तदर्थोनुमीयेतेतिचेन्न, तेषा काचादेर्न आतत्वमर्थोपरक्तस्य विज्ञानस्यानुद्धतिर्न (?) ॥

प्राप्तस्यातरितार्थेन विभिन्नस्य परीक्षणात् । नार्थस्य दर्शनं सिद्ध्येदनुमा च तथैव वा ॥ २७ ॥
नन्वत्यंतपरोक्षत्वे तस्यार्थस्यानुमागतेः । विज्ञानस्योपरक्तत्वे तेन विज्ञायते कथम् ॥ २८ ॥

तया शश्वददृश्येन वेधसा निर्मितं जगत् । कथं निश्चीयते कार्यविशेषाच्चेत्परैरपि ॥ २९ ॥

यथैवात्रासदादिविनिर्मितेतरच्छरीरादिविशिष्टं कार्यमुपलभ्य तस्येश्वरेणात्यतपरोक्षेण निर्मितत्वमनुमीयते भवता तथा परैरपि विज्ञानं नीलाद्यर्थाकारविशिष्टं कार्यमभिसंवेद्य नीलाद्यर्थोनुमीयत इति सम पश्याम । यथा च काचाद्यतरितार्थे प्रत्यक्षता व्यवहारो विभ्रमवशादेव बहिरर्थेपीति कुतो मतातर निराक्रियते ॥

प्रत्यक्षेणाप्रबाधेन बहिरर्थस्य दर्शनम् । ज्ञानस्यांतः प्रसिद्धं चेन्नान्यथा परिकल्प्यते ॥ ३० ॥
काचाद्यंतरितार्थेपि समानमिदमुत्तरं । काचादेर्भिन्नदेशस्य तथाबाधं विनिश्चयात् ॥ ३१ ॥
यथा मुखं निरीक्षंते दर्पणे प्रतिबिंबितम् । स्वदेहे संस्पृशंतीति बाधा सिद्धात्र धीमताम् ॥३२॥
तथा न स्फटिकांभोनुपटलाद्यंतवस्तुनि । स्वदेशादितया तस्य तदा पश्चाच्च दर्शनात् ॥ ३३ ॥

न च नयनरश्मयः प्रसिद्धाः प्रमाणसामर्थ्यादे स्फटिकादीन् विभज्य घटादीन् प्रकाशयतीत्याह,—

न चेक्षंतेसदादीनां स्फुरतश्चक्षुरशवः । सांधकारनिशीथिन्यामन्यान्वभिभवादपि ॥ ३४ ॥
यद्यनुद्भूतरूपास्ते शक्यंते नेक्षितुं जनैः । तदा प्रमांतर वाच्यं तत्सद्भावावबोधकम् ॥ ३५ ॥
रश्मिवल्लोचनं सर्वं तैजसत्वात् प्रदीपवत् । इति सिद्धं न नेत्रस्य ज्योतिष्कत्वं प्रसाधयेत् ॥३६॥
तैजसं नयनं सत्सु सन्निकृष्टरसादिषु । रूपस्य व्यंजकत्वाच्चेत्प्रदीपादिवदीर्यते ॥ ३७ ॥
हेतोर्दिननिशानाथमयूखैर्व्यभिचारिता । तैजसं निहिते चंद्रकांतर तत्क्षितौ भवाः ॥ ३८ ॥
तेजोनुद्भूतभास्वरा ज्ञेया या मूलोष्णवती प्रभा । नान्या मरकतादीनां पार्थिवत्वप्रसिद्धितः ॥३९॥

चक्षुषस्तैजसत्वे साध्ये रूपस्यैव व्यंजकत्वादित्यस्य हेतोश्चंद्राद्युद्योतेन मूलोष्णत्वरहितेन पार्थिवत्वेन व्यभिचारादगमकत्वात्तैजसत्वस्यासिद्धेर्न ततो रश्मिवच्चक्षुः सिध्येत् ॥

रूपाभिव्यंजने चाक्ष्णां नाशे कापेक्षणं भवेत् । तैजसत्वात्प्रदीपादेरिव सर्वस्य देहिनः ॥४०॥
यथैकस्य प्रदीपस्य सुस्पष्टार्थप्रकाशने । मंदत्वादसमर्थस्य द्वितीयादेरपेक्षणम् ॥ ४१ ॥
तथाक्ष्णोर्न विरुध्येत सूर्यालोकाद्यपेक्षणं । सत्कार्यो हि सजातीयं सहकारि प्रतीक्ष्यते ॥ ४२ ॥
तदसल्लोचनस्यार्थप्रकाशित्वाविनिश्चयात् । कथंचिदपि दीपादिनिरपेक्षस्य प्रदीपवत् ॥ ४३ ॥
अंधकारावभासोस्ति विनालोकेन चेन्न वै । प्रसिद्धस्तेंधकारोस्ति ज्ञानाभावात्परोर्थकृत् ॥४४॥
परेष्यास्तीति चेत्तस्याः सिद्धं चक्षुरतैजसं । प्रमाणत्वेन्यथा नांधकारः सिध्येत्ततस्तव ॥ ४५ ॥
अतैजसांजनापेक्षि चक्षू रूपं व्यनक्ति यं । नातः समानजातीयसहकारि नियम्यते ॥ ४६ ॥

तैजसमेवांजनादि रूपप्रकाशने नेत्रस्य सहकारि न पुन पार्थिवमेव तत्रानुद्भूतस्य तेजोद्रव्यभावादित्ययुक्तं प्रमाणाभावात् । तैजसमंजनादि रूपावभासने नयनसहकारित्वाद्दीपादिवदित्यप्यसम्यक्, चंद्रोद्योतादिनानैकांतात् । तस्यापि पक्षीकरणान्न व्यभिचार इति चेन्न, हेतो कालात्ययापदिष्टत्वप्रसंगात् । पक्षस्य प्रत्यक्षानुमानागमबाधितत्वात् तस्य प्रत्यक्षेणातैजसत्वेनानुभवात् । न तैजसश्चंद्रोद्योतो नयनानंदहेतुत्वात्सलिलादिवदित्यनुमानात् । मूलोष्णवती प्रभा तेज इत्यागमाच्चाब्धिजलकल्लोलैश्चंद्रकांतप्रतिहता सूर्यांशवः प्रद्योतते शिशिराश्च भवति । तत एव नयनानंदहेतव इत्यागमस्तु न प्रमाण, युक्त्यानुगृहीतत्वात् तथाविधागमांतरवत् । तदननुगृहीतस्यापि प्रमाणत्वेतिप्रसंगात् । पुरुषाद्वैतप्रतिपादकागमस्य प्रमाणत्वप्रसंगात् सकलयौगमतविरोधात् । किंच—

किमुष्णस्पर्शविज्ञानं तैजसेक्ष्णि न जायते । तस्यानुद्भूततायां तु रूपानुद्भूतता कुतः ॥ ४७ ॥

तेजोद्रव्यं ह्यनुद्भूतस्पर्शमुद्भूतरूपभृत् । दृष्टं यथा प्रदीपस्य प्रभाभारः समततः ॥ ४८ ॥
तथानुद्भूतरूपं तदुद्भूतस्पर्शमीक्षितम् । यथोष्णोदकसयुक्तं परमुद्भूततद्वयम् ॥ ४९ ॥
नानुभूतद्वय तेजो दृष्टं चक्षुर्यतस्तथा । अदृष्टवशतस्तच्चेत्सर्वमक्ष तथा न किम् ॥ ५० ॥
सुवर्णघटवत्तस्मादित्यसिद्धं निदर्शनं । प्रमाणवलतस्तस्य तैजसत्वाप्रसिद्धितः ॥ ५१ ॥
नोष्णवीर्यत्वतस्तस्य तैजसत्व प्रसिद्ध्यति । व्यभिचारान्मरीचादिद्रव्येण तैजसेन वः ॥ ५२ ॥
ततो नासिद्धता हेतोः सिद्धसाध्यस्य बुध्यते । चक्षुपत्वादितोध्यानेनेनित्यत्वस्य यथैव हि ॥५३॥

तदेव तैजसत्वादित्यस्य हेतोरसिद्धत्वान्न चक्षुपि रश्मिवत्त्वसिद्धिनिवधनत्व यतस्तस्य रश्मयोर्थ-प्रकाशनशक्तय स्यु सतामपि तेषा बृहच्चरगिरिपरिच्छेदनमयुक्त मनसोधिष्ठाने सर्वथेत्याह,—

संतोपि रश्मयो नेत्रे मनसाधिष्ठिता यदि । विज्ञानहेतवोर्थेषु प्राप्तेष्वेवेति मन्यते ॥ ५४ ॥
मनसोणुत्वतश्चक्षुर्मयूखेष्वनधिष्ठितेः । भिन्नदेशेषु भूयस्त्वपरमाणुवदेकशः ॥ ५५ ॥
महीयसो महीध्रस्य परिच्छित्तिर्न युज्यते । क्रमेणाधिष्ठितौ तस्य तदंशेष्वेव सविदः ॥ ५६ ॥
निरशोवयवी शैलो महीयानपि रोचिपा । नयनेन परिच्छेद्यो मनसाधिष्ठितेन चेत् ॥ ५७ ॥
न स्यान्मेचकविज्ञान नानावयवगोचरम् । तद्देशिविपर्यं चास्य मनोहीनैर्दृगंशुभिः ॥ ५८ ॥
शैलचद्रमसोश्चापि प्रत्यासन्नदविष्ठयोः । सह ज्ञानेन युज्येत प्रसिद्धमपि साद्वियाम् ॥ ५९ ॥
कालेन यावता शैल प्रयाति नयनाशवः । केचिच्चद्रमस चान्ये तावतैवेति युज्यते ॥ ६० ॥
तयोश्च क्रमतो ज्ञान यदि स्याच्च मनोद्वयं । नान्यथैकस्य मनसस्तदधिष्ठित्यसभवात् ॥ ६१ ॥
विकीर्णानेकनेत्रांशुराशेरप्राप्यकारिणः । मनसोधिष्ठितौ कायस्यैकदेशेपि तिष्ठतः ॥ ६२ ॥
सहाक्षपंचकस्यैतत्किं नाधिष्ठायकं मत । यतो न क्रमतोभीष्ट रूपादिज्ञानपंचकम् ॥ ६३ ॥
तथा च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरप्रसिद्धितः । साध्ये मनसि लिंगत्व न स्यादिति मनः कुतः ॥६४॥
मनोनधिष्ठिताश्चक्षूरश्मयो यदि कुर्वते । स्वार्थज्ञान तदप्येतद्दूपणं दुरतिक्रमम् ॥ ६५ ॥
ततोक्षिरश्मयो भित्त्वा काचादीनर्थभासिनः । तेपामभावतो भावेप्युक्तदोषानुषंगतः ॥ ६६ ॥
काचाद्यतरितार्थाना ग्रहण चक्षुपः स्थितम् । अप्राप्यकारितालिंग परपक्षस्य वाधकम् ॥ ६७ ॥

एव पक्षस्याध्यक्षवाधामनुमानवाधा च प्ररूप्यागमवाधा च दर्शयन्नाह,—

स्पृष्ट शब्द शृणोत्यक्षमस्पृष्टं रूपमीक्ष्यते । स्पृष्ट बद्ध च जानाति स्पर्शं गध रसं तथा ॥६८॥
इत्यागमश्च तस्यास्ति वाधको वाधवर्जितः । चक्षुपोप्राप्यकारित्वसाधनः शुद्धधीमतः ॥ ६९ ॥

ननु नयनाप्राप्यकारित्वसाधनस्यागमस्य बाधारहितत्वमसिद्धमिति पराकूतमुपदर्श्य दूषयन्नाह,—

मनोबुद्धिप्रकृष्टार्थग्राहकत्वानुपजन । नेत्रस्याप्राप्यकारित्वे बाधकं येन गीयते ॥ ७० ॥
तस्य प्राप्तानुगधादिग्रहणस्य प्रसजनम् । घ्राणादेः प्राप्यकारित्वे वाधक केन वाध्यते ॥७१॥
सूक्ष्मे महति च प्राप्तेरविशेषेपि योग्यता । गृहीतु चेन्महद्द्रव्य दृश्य तस्य न चापरम् ॥७२॥
तद्वप्राप्तेरभेदेपि चक्षुप. शक्तिरीदृशी । यथा किंचिद्धि दूरार्थमविदिक्क प्रपश्यति ॥ ७३ ॥

ननु च घ्राणादींद्रिय प्राप्यकारि प्राप्तमपि तत्राणुगधादियोगिनं परिच्छिनत्ति नास्मदादेस्तादृशादृष्ट-विशेषस्याभावात् महत्त्वाद्युपेतद्रव्य गधादि तु परिच्छिनत्ति तादृगदृष्टविशेपस्य सद्भावादित्यदृष्टवैचित्र्या-त्तद्विज्ञानभावाभाववैचित्र्य मन्यमानान् प्रत्याह,—

सम चादृष्टवैचित्र्य ज्ञानवैचित्र्यकारण । स्याद्वादिना परेषा चेत्स्यल वादेन तत्र नः ॥ ७४ ॥

तया शश्वदद्दश्येन वेधसा निर्मितं जगत् । कथं निश्चीयते कार्यविशेषाच्चेत्परैरपि ॥ २९ ॥

यथैवात्रासदादिविनिर्मितेतरच्छरीरादिविशिष्टं कार्यमुपलभ्य तस्येश्वरेणात्यंतपरोक्षेण निर्मितत्वमनुमीयते भवता तथा परैरपि विज्ञानं नीलाद्यर्थाकारविशिष्टं कार्यमभिसंवेद्य नीलाद्यर्थोनुमीयत इति सम पश्यामः । यथा च काचाद्यंतरितार्थे प्रत्यक्षता व्यवहारो विभ्रमवशादेव बहिरर्थेपीति कुतो मतांतरं निराक्रियते ॥

प्रत्यक्षेणाप्रबाधेन बहिरर्थस्य दर्शनम् । ज्ञानस्यातः प्रसिद्धं चेन्नान्यथा परिकल्प्यते ॥ ३० ॥
काचाद्यंतरितार्थेपि समानमिदमुत्तरं । काचादेर्भिन्नदेशस्य तस्याबाधं विनिश्चयात् ॥ ३१ ॥
यथा मुखं निरीक्षंते दर्पणे प्रतिबिंबितम् । स्वदेहे संस्पृशतीति बाधा सिद्धात्र धीमताम् ॥३२॥
तथा न स्फटिकांभोनुपटलाद्युत्तवस्तुनि । स्वदेशादितया तस्य तदा पश्चाच्च दर्शनात् ॥ ३३ ॥

न च नयनरश्मयः प्रसिद्धाः प्रमाणसामर्थ्यादेः स्फटिकादीन् विभज्य घटादीन् प्रकाशयतीत्याह,—

न चेक्षतेसदादीनां स्फुरतश्चक्षुरंशवः । सांधकारनिशीथिन्यामन्यान्वभिभवादपि ॥ ३४ ॥
यद्यनुद्भूतरूपास्ते शक्यंते नेक्षितुं जनैः । तदा प्रमांतरं वान्यं तत्सद्भावाववोधकम् ॥ ३५ ॥
रश्मिवल्लोचनं सर्वं तैजसत्वात् प्रदीपवत् । इति सिद्धं न नेत्रस्य ज्योतिष्कत्वं प्रसाधयेत् ॥३६॥
तैजसं नयनं सत्सु सन्निकृष्टरसादिषु । रूपस्य व्यंजकत्वाच्चेत्प्रदीपादिवदीर्यते ॥ ३७ ॥
हेतोर्दिननिशानाथमयूखैर्व्यभिचारिता । तैजसं निहिते चंद्रकांतरं तत्क्षितौ भवाः ॥ ३८ ॥
तेजोनुद्भवित्रिता ज्ञेया या मूलोष्णवती प्रभा। नान्या मकरतादीना पार्थिवत्वप्रसिद्धितः ॥३९॥

चक्षुषस्तैजसत्वे साध्ये रूपस्यैव व्यंजकत्वादित्यस्य हेतोश्चंद्राद्युद्योतेन मूलोष्णत्वरहितेन पार्थिवत्वेन व्यभिचारादगमकत्वात्तैजसत्वस्यासिद्धेर्न ततो रश्मिवच्चक्षुषः सिद्ध्येत् ॥

रूपाभिव्यंजने चाक्ष्णां नाशे कापेक्षणं भवेत् । तैजसत्वात्प्रदीपादेरिव सर्वस्य देहिनः ॥४०॥
यथैकस्य प्रदीपस्य सुस्पष्टार्थप्रकाशने । मंदत्वादसमर्थस्य द्वितीयादेरपेक्षणम् ॥ ४१ ॥
तथाक्ष्णोर्न विरुध्येत सूर्यालोकाद्यपेक्षणं । स्वकार्यो हि स्वजातीयं सहकारि प्रतीक्ष्यते ॥ ४२ ॥
तदसल्लोचनस्यार्थप्रकाशित्वाविनिश्चयात् । कथंचिदपि दीपादिनिरपेक्षस्य प्रदीपवत् ॥ ४३ ॥
अंधकारावभासोस्ति विनालोकेन चेन्न वै । प्रसिद्धस्तेंधकारोस्ति ज्ञानाभावात्परोर्थकृत् ॥४४॥
परेष्यास्तीति चेत्तस्याः सिद्धं चक्षुरतैजसं । प्रमाणत्वेन्यथा नांधकारः सिध्येत्ततस्तव ॥ ४५ ॥
अतैजसांजनापेक्षि चक्षू रूपं व्यनक्ति यं । नातः समानजातीयसहकारि नियम्यते ॥ ४६ ॥

तैजसमेवांजनादि रूपप्रकाशने नेत्रस्य सहकारि न पुनः पार्थिवमेव तत्रानुद्भूतस्य तेजोद्रव्यभावादित्ययुक्तं प्रमाणाभावात् । तैजसमंजनादि रूपावभासने नयनसहकारित्वाद्दीपादिवदित्यप्यसम्यक्, चंद्रोद्योतादिनानैकांतात् । तस्यापि पक्षीकरणान्न व्यभिचार इति चेन्न, हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वप्रसंगात् । पक्षस्य प्रत्यक्षानुमानागमबाधितत्वात् तस्य प्रत्यक्षेणातैजसत्वेनानुभवात् । न तैजसश्चंद्रोद्योतो नयनानंदहेतुत्वात्सलिलादिवदित्यनुमानात् । मूलोष्णवती प्रभा तेजः इत्यागमाच्चाब्धिजलकल्लोलैश्चंद्रकांतप्रतिहता सूर्यांशवः प्रद्योतंते शिशिराश्च भवंति । तत एव नयनानंदहेतवः इत्यागमस्तु न प्रमाणं, युक्त्याननुगृहीतत्वात् तथाविधागमांतरवत् । तदननुगृहीतस्यापि प्रमाणत्वेतिप्रसंगात् । पुरुषाद्वैतप्रतिपादकागमस्य प्रमाणत्वप्रसंगात् सकलयौगमतविरोधात् । किंच—

किमुष्णस्पर्शविज्ञानं तैजसेक्षिणि न जायते । तस्यानुद्भूततायां तु रूपानुद्भूतता कुतः ॥ ४७ ॥

तेजोद्रव्यं ह्यनुद्भूतस्पर्शमुद्भूतरूपभृत् । दृष्टं यथा प्रदीपस्य प्रभाभारः समंततः ॥ ४८ ॥
तथानुद्भूतरूप तदुद्भूतस्पर्शमीक्षितम् । यथोष्णोदकसंयुक्तं परमुद्भूततद्द्वयम् ॥ ४९ ॥
नानुभूतद्वय तेजो दृष्टं चक्षुर्यतस्तथा । अदृष्टवशतस्तचेत्सर्वमक्ष तथा न किम् ॥ ५० ॥
सुवर्णघटवत्तस्यादित्यसिद्धं निदर्शनं । प्रमाणवलतस्तस्य तैजसत्वाप्रसिद्धितः ॥ ५१ ॥
नोष्णवीर्यत्वतस्तस्य तैजसत्व प्रसिद्ध्यति । व्यभिचारान्मरीचादिद्रव्येण तेजसेन वः ॥ ५२ ॥
ततो नासिद्धता हेतोः सिद्धसाध्यस्य बुध्यते । चक्षुपत्वादितोध्यानेनित्यत्वस्य यथैव हि ॥५३॥

तदेव तैजसत्वादित्यस्य हेतोरसिद्धत्वान्न चक्षुपि रश्मिवत्त्वसिद्धिनिवधनत्व यतस्तस्य रश्मयोर्थ-प्रकाशनशक्तय स्यु॰ सतामपि तेषा बृहत्तरगिरिपरिच्छेदनमयुक्त मनसोधिष्ठाने सर्वथेत्याह,—

संतोपि रश्मयो नेत्रे मनसाधिष्ठिता यदि । विज्ञानहेतवोर्थेषु प्राप्तेष्वेवेति मन्यते ॥ ५४ ॥
मनसोणुत्वतश्चक्षुर्मयूखेष्वनधिष्ठितेः । भिन्नदेशेषु भूयस्त्वपरमाणुवदेकशः ॥ ५५ ॥
महीयसो महीध्रस्य परिच्छित्तिर्न युज्यते । क्रमेणाधिष्ठितौ तस्य तदशेष्वेव सविदः ॥ ५६ ॥
निरशोवयवी शैलो महीयानपि रोचिपा । नयनेन परिच्छेद्यो मनसाधिष्ठितेन चेत् ॥ ५७ ॥
न स्यान्मेचकविज्ञान नानावयवगोचरम् । तद्देशिविपयं चास्य मनोहीनैर्दृगशुभिः ॥ ५८ ॥
शैलचद्रमसोश्चापि प्रत्यासन्नदविष्ठयोः । सह ज्ञानेन युज्येत प्रसिद्धमपि सद्धियाम् ॥ ५९ ॥
कालेन यावता शैल प्रयांति नयनाशवः । केचिचद्रमस चान्ये तावतैवेति युज्यते ॥ ६० ॥
तयोश्च क्रमतो ज्ञानं यदि स्यात्ते मनोद्वय । नान्यथैकस्य मनसस्तदधिष्ठित्यसभवात् ॥ ६१ ॥
विकीर्णानेकनेत्राशुराशेरप्राप्यकारिणः । मनसोधिष्ठितौ कायस्यैकदेशेपि तिष्ठतः ॥ ६२ ॥
सहाक्षपचकस्यैतत्किं नाधिष्ठायकं मतं । यतो न क्रमतोमीष्ट रूपादिज्ञानपचकम् ॥ ६३ ॥
तथा च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरप्रसिद्धितः । साध्ये मनसि लिंगत्व न स्यादिति मनः कुतः ॥६४॥
मनोनधिष्ठिताश्चक्षूरश्मयो यदि कुर्वते । स्वार्थज्ञानं तदप्येतद्दूपणं दुरतिक्रमम् ॥ ६५ ॥
ततोक्षिरश्मयो भित्त्वा काचादीनर्थभासिनः । तेपामभावतो भावेप्युक्तदोषानुपगतः ॥ ६६ ॥
काचाद्यतरितार्थाना ग्रहणं चक्षुपः स्थितम् । अप्राप्यकारितालिंगं परपक्षस्य बाधकम् ॥ ६७ ॥

एव पक्षस्याध्यक्षबाधामनुमानबाधा च प्ररूप्यागमबाधा च दर्शयन्नाह,—

स्पृष्टं शब्द शृणोत्यक्षमस्पृष्टं रूपमीक्ष्यते । स्पृष्ट बद्ध च जानाति स्पर्श गध रस तथा ॥६८॥
इत्यागमश्च तस्यास्ति बाधको बाधवर्जितः । चक्षुपोप्राप्यकारित्वसाधनः शुद्धधीमतः ॥ ६९ ॥

ननु नयनाप्राप्यकारित्वसाधनस्यागमस्य बाधारहितत्वमसिद्धमिति पराकूतमुपदर्श्य दूपयन्नाह,—

मनोवुद्धिप्रकृष्टार्थग्राहकत्वानुपजनं । नेत्रस्याप्राप्यकारित्वे बाधक येन गीयते ॥ ७० ॥
तस्य प्राप्तानुगधादिग्रहणस्य प्रसजनम् । घ्राणादेः प्राप्यकारित्वे बाधक केन बाध्यते ॥७१॥
सूक्ष्मे महति च प्राप्तेरविशेषेपि योग्यता । गृहीतुं चेन्महद्द्रव्यं दृश्य तस्य न चापरम् ॥७२॥
तद्वप्राप्तेरभेदेपि चक्षुपः शक्तिरीदृशी । यथा किंचिद्धि दूरार्थमविदिक प्रपश्यति ॥ ७३ ॥

ननु च घ्राणादींद्रिय प्राप्यकारि प्राप्तमपि तत्राणुगधादियोगिन परिच्छिनत्ति तासदादेस्तादृशादृष्ट-विशेषस्याभावात् महत्त्वाद्युपेतद्रव्य गधादि तु परिच्छिनत्ति तादृगदृष्टविशेपस्य सद्भावादित्यदृष्टवैचित्र्या-त्तद्विज्ञानभावाभाववैचित्र्य मन्यमानान् प्रत्याह,—

सम चादृष्टवैचित्र्य ज्ञानवैचित्र्यकारण । साक्षादिना परेषा चेत्सल वादेन तत्र नः ॥ ७४ ॥

स्याद्वादिनामपि हि चक्षुरप्राप्यकारि केषांचिदतिशयज्ञानभृतामृद्धिमतामस्मदाद्यगोचर विप्रकृष्टस्वविषयपरिच्छेदक तादृश तदावरणक्षयोपशमविशेषसद्भावात् । अस्मदादीनां तु यथाप्रतीति स्वार्थप्रकाशक स्वानुरूपतदावरणक्षयोपशमादिति सममदृष्टवैचित्र्य ज्ञानवैचित्र्यनिबंधनमुभयेषां । ततो न नयनाप्राप्यकारित्वं बाध्यते केनचित् घ्राणादिप्राप्यकारित्ववदिति न तदागमस्य बाधोस्ति येन बाधको न स्यात् पक्षस्य । तदेव—

प्रत्यक्षेणानुमानेन स्वागमेन च बाधितः । पक्षः प्राप्तिपरिच्छेदकारि चक्षुरिति स्थितः ॥ ७५ ॥
कालात्ययापदिष्टश्च हेतुर्बहिरिंद्रियत्वतः । इत्यप्राप्तार्थकारित्वे घ्राणादेरिव वांछिते ॥ ७६ ॥

न हि पक्षस्यैव प्रमाणबाधाया हेतु प्रवर्तमान साध्यसाधनायालमतीतकालत्वादन्यथातिप्रसंगात् ॥

एतेन भौतिकत्वादि साधनं तत्र वारितं । प्रत्येतव्यं प्रमाणेन पक्षबाधस्य निर्णयात् ॥ ७७ ॥

प्राप्यकारि चक्षुर्भौतिकत्वात्करणत्वात् घ्राणादिवदित्यत्र न केवल पक्ष. प्रत्यक्षादिबाधित । कालात्ययापदिष्टश्चेद्धेतु पूर्ववदुक्त. । किं तर्ह्यनैकांतिकश्चेति कथयन्नाह,—

अयस्कांतादिना लोहमप्राप्याकर्षता स्वयं । अनैकांतिकता हेतोर्भौतिकार्थस्य बाध्यते ॥ ७८ ॥
कार्यांतर्गतलोहस्य बहिर्देशस्य वक्ष्यते । नायस्कांतादिना प्राप्तिस्तत्करैर्वोक्तकर्मणि ॥ ७९ ॥
यथा कस्तूरिकाद्रव्ये वियुक्तेपि पटादितः । तत्र सौगंध्यतः प्राप्तिस्तद्गंधाणुभिरिष्यते ॥ ८० ॥
अयस्कांताणुभिः कैश्चित्तथा लोहेपि सेष्यतां । विभक्तेपि ततस्तत्राकृष्यादेर्दृष्टितस्तदा ॥ ८१ ॥
इत्ययुक्तमयस्कांतमप्राप्त प्रति दर्शनात् । लोहाकृष्टेः परिप्राप्तास्तदंशास्तु न जातुचित् ॥ ८२ ॥
यथा कस्तूरिकाद्यर्थं गंधादिपरमाणवः । स्वाधिष्ठानाभिमुख्येन ता नयंति पटादिगाः ॥ ८३ ॥
तथायस्कांतपाषाणं सूक्ष्मभागाश्च लोहगाः । इत्यायातमितोप्राप्तायस्कांतो लोहकर्मकृत् ॥ ८४ ॥

ननु यथा हरीतकी प्राप्य मलमंगाद्विरेचयति तथायस्कांतपरमाणव शरीरांतर्गत शल्य प्राप्याकर्षति शरीरादिति मन्यमान प्रत्याह,—

प्राप्ता हरीतकी शक्ता कर्तुं मलविरेचनं । मलं न पुनरानेतुं हरीतक्यंतरं प्रति ॥ ८५ ॥

तर्हि यथाननान्निर्गतो वायु पद्मनीलादिग· प्राप्य पानीयमानन प्रत्याकर्षति तथायस्कांतांतरगा परमाणवो बहिरवस्थितायस्कांतावयविनो निर्गता प्राप्य लोह त प्रत्येवाकर्षतीति शकमान प्रत्याह;—

आकर्षणप्रयत्नेन विनाननकृतानिलः । पद्मनालादिगोंभांसि नाकर्षति मुखं प्रति ॥ ८६ ॥

तर्हि पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षा यथादित्यरश्मय. प्राप्य भूगत तोयं तमेव प्रति नयति तथायस्कांतपरमाणवोपीत्यभिमन्यमान प्रत्याह,—

सूर्यांशवो नयंत्यंभः प्राप्य तत्सूर्यमंडलं । चित्रभानुत्विषो नास्तमिति स्वेच्छोपकल्पितम् ॥ ८७ ॥

नि प्रमाणकमुदाहरणमाश्रित्यायस्कांतस्य प्राप्यकारित्व व्यवस्थापयन्कथ न स्वेच्छाकारि? सदागमात्सिद्धमिति चेन्न, तस्य प्रत्यागमे सर्वत्र दृष्टेष्टाविरुद्धेन प्रमाणतामात्मसात्कुर्वता प्रतिहतत्वात् स्वय युक्त्याननुगृहीतस्य प्रमाणत्वानभ्युपगमाच्च न ततस्तत्सिद्धि यतोयस्कांतस्य प्राप्यकारित्वसिद्धौ तेनानैकांतिकत्व भौतिकत्वस्य न स्यात् ॥

तथैव कारणत्वस्य मनसा व्यभिचारिता । मंत्रेण च भुजंगाद्युच्चाटकादिकरेण वा ॥ ८८ ॥
शब्दात्मनो हि मंत्रस्य प्राप्तिर्न भुजगादिना । मनागावर्तमानस्य दूरस्थेन प्रतीयते ॥ ८९ ॥

प्राप्यकारि चक्षु करणत्वाद्घ्राणादिवदित्यत्राप्यशत सर्वान् प्रत्युद्योतकरेणोक्तो हेतुरनैकांतिको मनसा मंत्रेण च सर्पाद्याकृष्टिकारिणा प्रत्येय पक्षश्च प्रमाणाबाधित पूर्ववत् ॥

तदेवं चक्षुषः प्राप्यकारित्वे नास्ति साधनं । मनसश्च ततस्ताभ्यां व्यंजनावग्रहः कुतः ॥९०॥

यत्र करणत्वमपि चक्षुषि प्राप्यकारित्वसाधनाय नाल च तत्रान्यत्साधन दूरोत्सारितमेवेति मनोवद्-प्राप्यकारि चक्षु सिद्ध । ततश्च न चक्षुर्मनोभ्या व्यजनस्यावग्रह इति व्यवतिष्ठते ॥

दूरे शब्दं शृणोमीति व्यवहारस्य दर्शनात् । श्रोत्रमप्राप्यकारीति केचिदाहुस्तदप्यसत् ॥९१॥
दूरे जिघ्राम्यहं गंधमिति व्यवहृतीक्षणात् । घ्राणस्याप्राप्यकारित्वप्रसक्तिरिष्टहानितः ॥९२॥
गंधाधिष्ठानभूतस्य द्रव्यप्राप्तस्य कस्यचित् । दूरत्वेन तथा वृत्तौ व्यवहारोत्र चेन्नृणाम् ॥९३॥
सम शब्दे समाधानमिति यत्किंचनेदृशं । चोद्य मीमांसकादीनामप्रातीतिकवादिनाम् ॥९४॥
कुड्यादिव्यवधानेपि शब्दस्य श्रवणाद्यदि । श्रोत्रमप्राप्यकारीष्ट तथा घ्राणं तथेष्यता ॥९५॥
द्रव्यांतरितगंधस्य प्राप्तसूक्ष्मस्य तस्य चेत् । घ्राणप्राप्तस्य संवित्तिः श्रोत्रप्राप्तस्य नो ध्वनेः॥९६
यथा गंधाणवः केचिच्छक्ताः कुड्यादिभेदने । सूक्ष्मास्तथैव नः सिद्धाः प्रमाणध्वनिपुद्गलाः९७

पुद्गलपरिणाम शब्दो बाह्येंद्रियविषयत्वात् गधादिवदित्यादि प्रमाणसिद्धा शब्दपरिणतपुद्गला इत्यग्रे समर्थयिष्यामहे । ते च गधपरिणतपुद्गलवत् कुड्यादिक भित्वा स्वेंद्रिय प्राप्नवत परिच्छेद्या इति न तेषामप्राप्तानामिंद्रियेण ग्रहण । कथ मूर्ता स्कधा श्रावणस्वभावा कुड्यादिना मूर्तिमता न प्रतिहन्यते इति चेत्, तवापि वायवीया ध्वनय शब्दाभिव्यजका कथ ते न प्रतिहन्यते इति समान चोद्य । तत्प्रतिघाते तत्र शब्दस्याभिव्यक्तेरयोगादनभिव्यक्तस्य च श्रवणासभवादप्रतिघात तस्य कुड्यादिना सिद्धस्तदतरितस्य श्रवणान्यथानुपपत्तिरिति चेत्, तत एव शब्दात्मना पुद्गलानामप्रतिघातोस्तु दृढपरिहारात् । दृष्टो हि गधात्मपुद्गलानामप्रतिघातस्तद्वच्छब्दाना न विरुध्यते । यदि पुनरमूर्तस्य सर्वगतस्य च शब्दस्य परिकल्पनाद्व्यजकानामेवाप्रतिघाताच्छ्रवणमित्यभिनिवेश तथा गधस्यामूर्तस्य कस्तूरिकादि-द्रव्यविशेषसयोगजनितावयवा व्यजकामूर्तद्रव्यातरेणाप्रतिहतास्तथा घ्राणहेतव इति कल्पनानुपज्यमाना कथ निवारणीया ? गधस्यैव पृथिवीगुणत्वविरोध इति चेत् शब्दस्यापि पुद्गलत्वविरोधस्तथा परै शब्दस्य द्रव्यातरत्वेनाभ्युपगमाददोष इति चेत्तथा गधोपि द्रव्यातरमभ्युपगम्यता प्रमाणबलायातस्य परिहर्तुमशक्ते । स्पर्शादीनामप्येव द्रव्यातरत्वप्रसग इति चेत्, तान्यपि द्रव्यातराणि सतु । निर्गुणत्वात्तेषाम-द्रव्यत्वमिति चेत्, तत एव गधस्पर्शादीना द्रव्यत्वमस्तु । तेषूपचरितमहत्त्वादय इति चेत् शब्देप्युपचरिता सतु । कुत शब्देन तदुपचार इतिचेत् गधादिषु कुत ? स्वाश्रयमहत्त्वादिति चेत् तत एव शब्देपि मुख्यमहत्त्वादेरसभव । शब्दे किमवगत ? त्वयापि गधादौ स किमु निश्चित । गधादयो न मुख्यमहत्त्वाद्युपेता शश्वदस्वतत्रत्वादभाववदित्यतोनुमानात्सदसभवो निश्चित इति चेत्, तत एव शब्देपि स निश्चीयता । शब्दे तदसिद्धेर्न तन्निश्चय सर्वदा तस्यास्वतत्रस्योपलब्धेरिति चेत् गधादावपि तत एव तदसिद्धे । कुतस्तु तन्निश्चय तस्य क्षित्यादिद्रव्यतत्रत्वेन प्रतीतेरस्वतत्रत्वसिद्धिरिति चेत् शब्दस्यापि वक्तृभेर्यादिद्रव्यतत्रस्योपलब्धेरस्वतत्रत्वसिद्धेरस्तु । तस्य तदभिव्यजकध्वनिनिबंधनत्वात्तत्रत्वोपलब्धेरिति चेत् तर्हि क्षित्यादिद्रव्यस्यापि गधादिव्यजकवायुविशेषनिबधनत्वात्तु गधादेस्तत्रत्वोपपत्ति । शब्दस्य वक्तुरन्यत्रोपलब्धेर्न तत्रत्व सर्वदेति चेत् गधादेरपि कस्तूरिकादिद्रव्यादन्यत्रोपलभात्परतत्रत्व सर्वदा मा भूत् । ततोन्यत्रापि सूक्ष्मद्रव्याश्रिता गधादय प्रतीयते इति चेत् शब्दोपि ताल्वादिभ्योऽन्यत्र सूक्ष्मपुद्गलाश्रित एव श्रूयत इति कथमिव स्वतत्र । तदाश्रयद्रव्यस्य चक्षुषोपलब्धि स्यादिति चेत्

गधाद्याश्रयस्य किं न स्यात् ? सूक्ष्मत्वादिति चेत् तत एव शब्दाश्रयद्रव्यस्यापि न चक्षुषोपलब्धिरिति सर्वं सम पश्याम । ततो यदि गधादीना शब्दवदसतत्रत्वान्महत्त्वाद्युपेतत्वाभावादाख्यातो न द्रव्यत्वं तदा शब्दस्यापि न तत् । ननु शब्दस्याद्रव्यत्वेप्यसर्वगतद्रव्याश्रयत्वे कथ सकृत्सर्वत्रोपलभः यथा गधादे॰ समानपरिणामभृता पुद्गलाना स्वकारणवशात् समततो विसर्पणात् वृक्षाद्यव्यवहिताना विसर्पण कथ न तेषामितिचेत्, यथा गधद्रव्यस्कधाना तथा परिणामात् तदेव गधादिकृतिप्रतिविधानया दूरादे-कोत्कर॰ शब्दे समस्तो नावतरतीति तद्वद्भासस्येंद्रियेण ग्रहण निरारेकमवतिष्ठते तथाप्रतीतेरित्याह,—

तत्रारेकोत्करः सर्वो गंधद्रव्ये समस्थितः । समाधिश्चेति न व्यासेनास्माभिरभिधीयते ॥ ९८॥

प्रपचतो विचारितमेतदन्यत्रास्माभिरिति नेहोच्यते ॥

श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

किमर्थमिदमुपदिष्ट मतिज्ञानप्ररूपणानतरमित्याह,—

किं निमित्तं श्रुतज्ञानं किं भेदं किं प्रभेदकम् । परोक्षमिति निर्णेतुं श्रुतमित्यादि सूत्रितम् ॥१॥

किं निमित्त श्रुतज्ञान नित्यशब्दनिमित्तमन्यनिमित्त चेति शकामपनुदति मतिपूर्वकमिति वचनात् । किं भेद तत् ? षड्भेद द्विभेदमित्यभेद चेति सशय सहस्रप्रभेद द्वादशप्रभेदमनेकभेद वेति चारेकाम-पाकरोति द्व्यनेकद्वादशभेदमिति वचनात् । तत्र किमिद श्रुतमित्याह,—

श्रुतेनेकार्थतासिद्धे ज्ञानमित्यनुवर्तनात् । श्रवणं हि श्रुतज्ञानं न पुनः शब्दमात्रकम् ॥ २ ॥

कथमेव शब्दात्मकं श्रुतमिह प्रसिद्ध सिद्धातविदामित्याह,—

तच्चोपचारतो ग्राह्य श्रुतशब्दप्रयोगतः । शब्दभेदप्रभेदोक्तः स्वयं तत्कारणत्वतः ॥ ३ ॥

तच्च शब्दमात्र श्रुतमिह ज्ञेयमुपचारात् द्व्यनेकद्वादशभेदमित्यनेन शब्दसदर्भस्य भेदप्रभेदयोर्वचनात् स्वयं सूत्रकारेण श्रुतशब्दप्रयोगाच्च । स हि श्रूयतेस्मेति श्रुत प्रवचनमित्यस्येष्टार्थस्य सग्रहार्थं श्रेयो नान्यथा स्पष्टज्ञानाभिधायिन शब्दस्य प्रयोगार्हत्वात् । कुत पुनरुपचार तत्कारणत्वात् । श्रुतज्ञान-कारण हि प्रवचन श्रुतमित्युपचर्यते मुख्यस्य श्रुतज्ञानस्य भेदप्रतिपादन कथमुपपन्न तज्ज्ञानस्य भेद-प्रभेदरूपत्वोपपत्ते द्विभेदप्रवचनजनित हि ज्ञान द्विभेद अगबाह्यप्रवचनजनितस्य ज्ञानस्यागबाह्यत्वात् अगप्रविष्टवचनजनितस्य चागप्रविष्टत्वात् । तथानेकद्वादशप्रभेदवचनजनित ज्ञानमनेकद्वादशप्रभेदक कालिकोत्कालिकादिवचनजनितस्यानेकप्रभेदरूपत्वात्, आचारादिवचनजनितस्य च द्वादशप्रभेदत्वादिद-मुपचरित च श्रुत द्व्यनेकद्वादशभेदमिहैव वक्ष्यते । द्विभेदमनेकद्वादशभेदमिति प्रत्येक भेदशब्दस्याभि-सबधात् तथा चतुर्भेदो वेद षडग सहस्रशाख॰ इत्यादि श्रुताभासनिवृत्तिरप्रमाणत्वप्रत्यक्षत्वादिनि-वृत्तिश्च कृता भवति । कथमित्याह,—

सम्यगित्यधिकारात्तु श्रुताभासनिवर्तनम् । तस्याप्रामाण्यविच्छेदः प्रमाणपदवृत्तितः ॥ ४ ॥

परोक्षाविष्कृतेस्तस्य प्रत्यक्षत्वनिराक्रिया । नावध्यादिनिमित्तत्वं मतिपूर्वमिति श्रुतेः ॥ ५ ॥

न नित्यत्व द्रव्यश्रुतस्य भावश्रुतस्य वा न नित्यनिमित्तत्वमिति सामर्थ्यादवसीयते मतिपूर्वत्ववचना-दवध्याद्यनिमित्तत्ववत् । श्रुतनिमित्तत्व श्रुतस्यैव बाध्यतेति न शकनीय । कुत ?

पूर्वं शब्दप्रयोगस्य व्यवधानेपि दर्शनात् । न साक्षान्मतिपूर्वस्य श्रुतस्येष्टस्य बाधनम् ॥ ६ ॥

लिंगादिवचनश्रोत्रमतिपूर्वात्तदर्थगात् श्रुताच्छुतमिति सिद्ध लिंगादिविषय विदाम् ।

नन्वेव केवलज्ञानपूर्वक भगवदर्हत्प्रभाषित द्रव्यश्रुत विरुध्यत इति मन्यमान प्रत्याह,—

न च केवलपूर्वत्वात्सर्वज्ञवचनात्मनः । श्रुतस्य मतिपूर्वत्वनियमोत्र विरुध्यते ॥ ७ ॥

ज्ञानात्मनस्तथाभावप्रोक्ते गणभृतामपि । मतिप्रकर्षपूर्वत्वादर्हत्प्रोक्तार्थसंविदः ॥ ८ ॥

श्रुतज्ञान हि मतिपूर्व साक्षात्पारपर्येण वेति नियम्यते न पुन शब्दमात्र यतस्तस्य केवलपूर्वत्वेन विरोध स्यात् । न च गणधरदेवादीना श्रुतज्ञान केवलपूर्वक तन्निमित्तशब्दविषयमतिज्ञानातिशयपूर्वकत्वात्तस्येति निरवद्य ॥

मतिसामान्यनिर्देशान्न श्रोत्रमतिपूर्वकं । श्रुतं नियम्यतेऽशेषमतिपूर्वस्य वीक्षणात् ॥ ९ ॥

श्रुत्वा शब्दं यथा तस्मात्तदर्थ लक्षयेदय । तथोपलभ्य रूपादीनर्थ तन्नातरीयकम् ॥ १० ॥

यथा हि शब्द स्ववाच्यमविनाभाविना प्रत्याययति तथा रूपादयोपि स्वाविनाभाविनमर्थं प्रत्याययतीति श्रोत्रमतिपूर्वकमेव श्रुतज्ञानमीक्ष्यते । ततो न श्रोत्रमतिपूर्वमेव तदिति नियम श्रेयान्, मतिसामान्यवचनात् ॥

न स्मृत्यादि मतिज्ञानं श्रुतमेवं प्रसज्यते । मतिपूर्वत्वनियमात्तस्यास्य तु मतित्वतः ॥ ११ ॥

श्रुतज्ञानावृतिच्छेदविशेषापेक्षणस्य च । स्मृत्यादिष्वंतरंगस्याभावान्न श्रुततास्थितिः ॥ १२ ॥

मतिर्हि बहिरग श्रुतस्य कारण अतरग तु श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमविशेष । स च स्मृत्यादेर्मतिविशेषणस्य नास्तीति न श्रुतत्वम् ॥

मतिपूर्व ततो ज्ञेयं श्रुतमस्पष्टतर्कणम् । न तु सर्वमतिव्याप्तिप्रसंगादिष्टबाधनात् ॥ १३ ॥

श्रुतमस्पष्टतर्कणमित्यपि मतिपूर्वं नानार्थप्ररूपण श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षमित्यवगतव्यमन्यथा स्मृत्यादीनामस्पष्टाक्षज्ञानाना च श्रुतत्वप्रसगात् सिद्धातविरोधापत्तिरिति सूक्त मतिपूर्वं श्रुत । तच्च—

द्विभेदमगबाह्यत्वादगरूपत्वतः श्रुतम् । अनेकभेदमत्रैक कालिकोत्कालिकादिकम् ॥ १४ ॥

द्वादशावस्थमंगात्मतदाचारादिभेदतः । प्रत्येक भेदशब्दस्य सबधादिति वाक्यभित् ॥ १५ ॥

मुख्या ज्ञानात्मका भेदप्रभेदास्तस्य सूत्रिताः । शब्दात्मकाः पुनर्गौणाः श्रुतस्येति विभिद्यते १६

तत्र श्रुतज्ञानस्य मतिपूर्वकत्वेपि सर्वेषा विप्रतिपत्तिमुपदर्शयति,—

शब्दज्ञानस्य सर्वेपि मतिपूर्वत्वमादृताः । वादिनः श्रोत्रविज्ञानाभावे तस्य समुद्भवात् ॥ १७ ॥

भवतु नाम श्रुतज्ञान मतिपूर्वक याज्ञिकानामपि तत्राविप्रतिपत्ते "शब्दादुदेत्य विज्ञानमप्रत्यक्षेथ वस्तुनि । शाब्द तदिति मन्यते प्रमाणातरवादिन" इति वचनात् । शब्दात्मक तु श्रुत वेदनाख्य न मतिपूर्वक तस्य नित्यत्वादिति मन्यमान प्रत्याह—

शब्दात्मकं पुनर्येषा श्रुतमज्ञानपूर्वकं । नित्यं तेषा प्रमाणेन विरोधो बहुचोदितः ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षबाधनं तावदग्निमीळे पुरोहित । इत्येवमादिशब्दस्य ज्ञानपूर्वत्ववेदनात् ॥ १९ ॥

तद्व्यक्तेः ज्ञानपूर्वत्वं स्वय संवेद्यते न तु । शब्दस्येति न साधीयो व्यक्तेः शब्दात्मकत्वतः ॥ २० ॥

शब्दादर्थांतर व्यक्तिः शब्दस्य कथमुच्यते । संबधाचेति सबध स्वभाव इति सैकता ॥ २१ ॥

शब्दव्यक्तेरभिन्नैकसबधात्मत्वतो न किम् । संबंधस्यापि तद्भेदेनवस्था केन वार्यते ॥ २२ ॥

भिन्नाभिन्नात्मकत्वे तु संबंधस्य ततस्तव । शब्दस्य बुद्धिपूर्वत्व व्यक्तेरिव कथचन ॥ २३ ॥

व्यक्तिर्वर्णस्य संस्कारः श्रोत्रस्याथोभयस्य वा । तद्बुद्धितावृतिच्छेदः साप्येतेनैव दूषिता ॥ २४ ॥

विशेषाधानमप्यस्य नाभिव्यक्तिर्विभाव्यते । नित्यस्यातिशयोत्पत्तिविरोधात्स्वात्मनाशवत्॥२५
कलशादेरभिव्यक्तिर्दीपादेः परिणामिनः । प्रसिद्धेति न सर्वत्र दोषोयमनुपज्यते ॥ २६ ॥
नित्यस्य व्यापिनो व्यक्तिः साकल्येन यदीष्यते । किं न सर्वत्र सर्वस्य सर्वदा तद्विनिश्चयः२७
स्याददृष्टवशतः पुंसां शाब्दज्ञानविचित्रता । व्यक्तेपि कात्स्न्र्यतः शब्दे भावे सर्वात्मके न किम्२८
देशतस्तदभिव्यक्तौ सांशता न विरुध्यते । व्यंजके यत्तु शब्दानामभिन्ने सकलश्रुतिः ॥ २९ ॥
तस्य क्वचिदभिव्यक्तौ व्यापारे देशभाक् स्वतः । नानारूपे तु नानात्वं कुतस्तस्यावगम्यताम्३०
स्वाभिप्रेताभिलापस्य श्रुतेरन्योन्यसंश्रयः । सिद्धे व्यंजकनानात्वे विशिष्टवचसः श्रुतिः॥३१॥
प्रसिद्धाया पुनस्तस्यां तत्प्रसिद्धिर्हि ते मते । यदि प्रत्यक्षसिद्धेयं विशिष्टवचसः श्रुतिः ॥ ३२ ॥
शेमुषीपूर्वतासिद्धिर्वाचां किं नानुमन्यते । ननु ज्ञाननिमित्तत्व वाचामुच्चारणस्य नः ॥ ३३ ॥
सिद्ध नापूर्वरूपेण प्रादुर्भावः कदाचन । कर्तुरस्मरणं तासां तादृशीनां विशेषतः ॥ ३४ ॥
पुरुषार्थोपयोगित्वभाजामपि महात्मनां । नैव सर्वनृणां कर्तुः स्मृतेरप्रतिसिद्धितः ॥ ३५ ॥
तत्कारणं हि काणादाः स्मरंति चतुराननं । जैनाः कालासुरं बौद्धाः स्वाष्टकात्सकलाः सदा३६
सर्वे स्वसंप्रदायस्याविच्छेदेनाविगानतः । नानाकर्तृस्मृतेर्नास्ति तासां कर्तेत्यसंगत ॥ ३७ ॥
बहुकर्तृकतासिद्धेः खंडशस्तादृगन्यवत् । कर्तुरस्मरणं हेतुर्याज्ञिकानां यदीष्यते ॥ ३८ ॥
तदा स्वगृह्यमान्या स्याद्वेदस्यापौरुषेयता । जगतोऽकर्तृताप्येवं परेषामिति चेन्न वै ॥ ३९ ॥
कर्तुः स्मरणहेतुस्तत्सिद्धौ तैश्च प्रयुज्यते । महत्त्वं तु न वेदस्य प्रतिवाद्यागमात् स्थितम् ॥४०॥
येनाशक्यक्रियत्वस्य साधनं तत्तव स्मृतेः । पुरुषार्थोपयोगित्वं विवादाध्यासितं कथं ॥ ४१ ॥
विशेषणतया हेतोः प्रयोक्तुं युज्यते सतां । वेदाध्ययनवाच्यत्वं वेदाध्ययनपूर्वताम् ॥ ४२ ॥
न वेदाध्ययने शक्तं प्रज्ञापयितुमन्यवत् । यथा हिरण्यगर्भः सोऽध्येता वेदस्य साध्यते॥४३॥
युगादौ प्रथमस्तद्वद्बुद्धादिः स्वागमस्य च । साक्षात्कृत्यागमस्यार्थवक्ता कर्तागमस्य चेत्॥४४॥
अग्निरित्यग्निरित्यादिर्वक्ता कर्ता तु तादृशः । पराभ्युपगमात्कर्ता स चेद्वेदे पितामहः ॥४५॥
तत एव न धातास्तु न वा कश्चित्समत्वतः । नानधीतस्य वेदस्याध्येतास्त्यध्यापकाद्विना ४६
न सोस्ति ब्रह्मणोत्रादाविति नाध्येतृता गतिः । स्वर्गेधीतान् स्वयं वेदाननुस्मृत्येह सभवी॥४७॥
ब्रह्माध्येता परेषां वाध्यापकश्चेद्यथायथं । सर्वेपि कवयः संतु तथाध्येतार एव च ॥ ४८ ॥
इत्यकृत्रिमता सर्वशास्त्राणां समुपागता । स्वयं जन्मातराधीतमधीयामहि संप्रति ॥ ४९ ॥
इति संवेदनाभावात्तेषामध्येतृता न चेत् । पूर्वानुभूतपानादेस्सदहर्जातदारकाः ॥ ५० ॥
स्मर्तारः कथमेवं स्युस्तथा संवेदनाद्विना । स्मृतिलिंगविशेषाच्चेत्तेषां तत्र प्रसाध्यते ॥ ५१ ॥
कवीनां किं न काव्येषु पूर्वाधीतेषु सान्वया । यदि व्युत्पत्तिवर्णेषु पदेष्वर्थेष्वनेकधा ॥५२॥
वाक्येषु चेह कुर्वतः कवयः काव्यमीक्षिताः । किं न प्रजापतिर्वेदान् कुर्वन्नेम सतीक्षितः ५३
कश्चित्परीक्षकैर्लोकैः सद्भिस्तद्देशकालगैः । तथा च श्रूयते सापि गिरा सामानि रुग्विराट् ५४
ऋच' कृता इति केयं वेदस्यापौरुषेयता । प्रत्यभिज्ञायमानत्वं नित्यैकांतं न साधयेत् ॥ ५५॥
पौर्वापर्यविहीनेर्थे तदयोगाद्विरोधतः । पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्वा दृश्यमानस्य चैकताम् ॥ ५६ ॥
वेत्ति सा प्रत्यभिज्ञेति प्रायशो विनिवेदितम् । दृष्टत्वदृश्यमानत्वे रूपे पूर्वापरे न चेत् ॥५७॥
भावस्य प्रत्यभिज्ञानं स्यात्तदत्राश्वशृंगवत् । तदा नित्यात्मकः शब्दः प्रत्यभिज्ञानतो यथा॥५८॥
देवदत्तादिरित्यस्तु विरुद्धो हेतुरीरितः । दर्शनस्य परार्थत्वादित्यपि परदर्शितः ॥ ५९ ॥

विरुद्धो हेतुरित्येवं शब्दैकत्वप्रसाधने । ततोऽकृतकता सिद्धेरभावान्नयशक्तितः ॥ ६० ॥
वेदस्य प्रथमोध्येता कर्तेति मतिपूर्वतः । पदवाक्यात्मकत्वाच्च भारतादिवदन्यथा ॥ ६१ ॥
तदयोगाद्विरुध्येत संगिरौ च महानसः । सर्वेषा हि विशेषाणा क्रिया शक्या वचोत्तरे॥६२॥
वेदवाक्येषु दृश्यानामन्येषा चेति हेतुता । युक्तान्यथा न धूमादेरग्न्यादिषु भवेदसौ ॥ ६३ ॥
ततः सर्वानुमानानामुच्छेदस्ते दुरुत्तरः । प्रमाणं न पुनर्वेदवचसोकृत्रिमत्वतः ॥ ६४ ॥
साध्यते चेद्धवेदर्थयादस्यापि प्रमाणता । अदुष्टहेतुजन्यत्व तद्वत्प्रामाण्यसाधने ॥ ६५ ॥
हेत्वाभासनमित्युक्तमपूर्वार्थत्वमप्यदः । बाधवर्जितता हेतुस्तत्र चेल्लैंगिकादिवत् ॥ ६६ ॥
किमकृत्रिमता तस्य पोष्यते कारणं विना । पुंसो दोषाश्रयत्वेन पौरुषेयस्य दुष्टता ॥ ६७ ॥
शक्यते तज्ज्ञसंवित्तेरतो बाधनशंकनं । निःसंशयं पुनर्बाधवर्जितत्वं प्रसिद्ध्यति ॥ ६८ ॥
कर्तृहीनवचो वित्तेरित्यकृत्रिमतार्थकृत् । परेषामागमस्येष्ट गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥ ६९ ॥
साधीयसीति यो वक्ति सोपि मीमासकः कथं । समत्वादक्षलिंगादेः कस्यचिद्दुष्टता दृशः ७०
शब्दज्ञानवदाशंकापत्तेस्तज्जन्मसंविदः । मिथ्याज्ञाननिमित्तस्य यद्यक्षादेस्तदा न ताः ॥७१॥
तादृशः किं न वाक्यस्य श्रुत्याभासत्वमिष्यते । गुणवद्वक्तृकत्वं तु परैरिष्ट यदागमे ॥ ७२ ॥
तत्साधनांतर तस्य प्रामाण्ये काश्चन प्रति । सुनिर्बाधत्वहेतोर्वा समर्थनपर भवेत् ॥ ७३ ॥
तन्नो न पौरुषेयत्वं भवतस्तत्र तादृश । मंत्रार्थवादनिष्ठस्य पौरुषेयस्य बाधनात् ॥ ७४ ॥
वेदस्यापि पयोदादिध्वनेर्नैष्फल्यदर्शनात् । सत्यं श्रुतं सुनिर्णीतासंभवद्बाधकत्वतः ॥ ७५ ॥
प्रत्यक्षादिवदित्येतत्सम्यक् प्रामाण्यसाधन । कदाचित्स्यादप्रमाणं शुक्तौ रजतबोधवत् ॥७६॥
नापेक्ष संभवद्बाधं देशकालनरांतर । खेटज्ञानवदित्यस्य नानैकांतिकता स्थितिः ॥ ७७ ॥
न च हेतुरसिद्धोयमव्यक्तार्थवचोविदः । प्रत्यक्षबाधनाभावादनेकांते कदाचन ॥ ७८ ॥
अनुमेयेनुमानेन बाधवैधुर्यनिर्णयात् । तृतीयस्थानसंक्रांते त्वागमान्वयवेन च ॥ ७९ ॥
परागमे प्रमाणत्वं नैव संभाव्यते सदा । दृष्टेष्टबाधनात्सर्वशून्यत्वागमबोधवत् ॥ ८० ॥
भावाद्येकांतवाचाना स्थित दृष्टेष्टबाधन । सामंतभद्रतो न्यायादिति नात्र प्रपंचितम् ॥ ८१ ॥
करिष्यते च तद्वत्स यथावसरमग्रतः । युक्त्या सर्वत्र तत्त्वार्थे परमागमगोचरम् ॥ ८२ ॥
प्रोक्तभेदप्रभेद तच्छ्रुतमेव हि तद्दृढं । प्रामाण्यमात्मसात्कुर्यादिति नश्चितयात्र किम् ॥ ८३ ॥

तदेव श्रुतस्यापौरुषेयत्वैकांतमपाकृत्य कथंचिदपौरुषेयत्वेपि चोदनाया प्रामाण्यसाधनासंभव विभाव्य स्याद्वादस्य च सुनिश्चितासंभवद्बाधकत्व प्रामाण्यसाधन व्यवस्थाप्य सर्वथैकांताना तदसंभव भगवत्समंतभद्राचार्यन्यायाद्भावाद्येकांतनिराकरणप्रवणादावेद्य वक्ष्यमाणाच्च न्यायात्संक्षेपत प्रवचनप्रामाण्यदार्ढ्यमवधार्य तत्र निश्चित नामात्मसात्कृत्य सप्रति श्रुतस्वरूपप्रतिपादकमकलंकप्रथमनुवादपुरस्सर विचारयति,—

अत्र प्रचक्षते केचिच्छ्रुतं शब्दानुयोजनात् । तत्पूर्वनियमाद्युक्त नान्यथेष्टविरोधतः ॥ ८४ ॥
शब्दानुयोजनादेव श्रुत हि यदि कथ्यते । तदा श्रोत्रमतिज्ञान न स्यान्नान्यमतौ भवम् ॥८५॥
यद्यपेक्षवचस्तेषा श्रुत साव्यवहारिकं । स्वेष्टस्य बाधन न स्यादिति संप्रतिपद्यते ॥ ८६ ॥
न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । इत्येकांत निराकर्तु तथोक्त तैरिहेति वा॥८७॥
ज्ञानमाद्यं स्मृतिः संज्ञा चिंता चाभिनिबोधिक । प्राङ्नामसस्रुतं शेष श्रुतं शब्दानुयोजनात्८८

अत्राकलंकदेवा प्राहु "ज्ञानमाद्य स्मृति संज्ञा चिंता चाभिनिबोधिक । प्राङ्नामयोजनाच्छेष श्रुत शब्दानुयोजनात् ॥" इति तत्रेद विचार्यते मतिज्ञानादाद्यादाभिनिबोधिकपर्यंताच्छेष श्रुत शब्दानुयोजना-

देवेत्यवधारणं श्रुतमेव शब्दानुयोजनादिति वा ? यदि श्रुतमेव शब्दानुयोजनादिति पूर्वनियमस्तदा न कश्चिद्विरोधः शब्दसंसृष्टज्ञानस्याश्रुतज्ञानत्वव्यवच्छेदात् । अथ शब्दानुयोजनादेव श्रुतमिति नियमस्तदा श्रोत्रमतिपूर्वकमेव श्रुतं न चक्षुरादिमतिपूर्वकमिति सिद्धांतविरोधः स्यात् । सांव्यवहारिकं शाब्दं ज्ञानं श्रुतमित्यपेक्षया तथा नियमे तु नेष्टबाधास्ति चक्षुरादिमतिपूर्वकस्यापि श्रुतस्य परमार्थतोभ्युपगमात् स्वसमयसंप्रतिपत्तेः । अथवा "न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिवाभाति सर्वं शब्दे प्रतिष्ठितं ॥" इत्येकांतं निराकर्तुं प्राङ्नामयोजनादाद्यमिष्टं न तु तन्नामसंसृष्टमिति व्याख्यानमाकलंकमनुसर्तव्यं । तथा सति यदाह परः "वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी" इति तदपास्तं भवति तया विनैवाभिनिबोधिकस्य प्रकाशनादित्यावेदयति—

वाग्रूपता ततो न स्याद्योक्ता प्रत्यवमर्शिनी । मतिज्ञानं प्रकाशेत सदा तद्धि तया विना॥८९॥

न हींद्रियज्ञानं वाचा संसृष्टमन्योन्याश्रयप्रसंगात् । तथाहि । न तावदज्ञात्वा वाचा संसृजेदतिप्रसंगात् । ज्ञात्वा संसृजतीति चेत् तेनैव संवेदनेनान्येन वा ? तेनैव चेदन्योन्याश्रयणमन्येन चेदनवस्थानं । अत्र शब्दाद्वैतवादिनामज्ञत्वमुपदर्श्य दूषयन्नाह,—

वैखरीं मध्यमां वाचं विनाक्षज्ञानमात्मनः । स्वसंवेदनमिष्टं नोन्योन्याश्रयणमन्यथा ॥ ९० ॥
पश्यंत्या तु विना नैतद्व्यवसायात्मवेदनम् । युक्तं न चात्र संभाव्यः प्रोक्तोन्योन्यसमाश्रयः९१
व्यापिन्या सूक्ष्मया वाचा व्याप्तं सर्वं च वेदनं । तया विना हि पश्यंती विकल्पात्मा कुतः पुनः९२
मध्यमा तदभावे क्व निर्बीजा वैखरी रवात् । ततः सा शाश्वती सर्ववेदनेषु प्रकाशते ॥ ९३ ॥
इति येपि समादध्युस्तेप्यनालोचितोक्तयः । शब्दब्रह्मणि निर्भागे तथा वक्तुमशक्तितः ॥९४॥
न व्यवस्था च श्रोत्रस्य सत्याद्वैतप्रसंगतः । न च तासामविद्यात्वं तत्त्वासिद्धौ प्रसिद्ध्यति॥९५

चतुर्विधा हि वाग्वैखरी मध्यमा पश्यती सूक्ष्मा चेति । तत्राक्षज्ञानं विनैव वैखर्या मध्यमया चात्मनः प्रभवति स्वसंवेदनं च अन्यथान्योन्याश्रयणस्य दुर्निवारत्वात् । तत एवानवस्थापरिहारोपि । न चैवं वाग्रूपता सर्ववेदनेषु प्रत्यवमर्शिनीति विरुध्यते पश्यत्या वाचा विनाक्षज्ञानादेरप्यसंभवात् । तद्धि यदि व्यवसायात्मकं तदा व्यवसायरूपां पश्यतीवाचं कस्तत्र निराकुर्याद्व्यवसायात्मकत्वप्रसंगात् । न चैवमन्योन्याश्रयोनवस्था वा युगपत्स्वकारणवशाद्वाक्संवेदनयोस्तादात्म्यमापन्नयोर्भावात् । यत्पुनरव्यवसायात्मकं दर्शनं तत्पश्यत्यापि विनोपजायमानं न वाचाननुगतं सूक्ष्मया वाचा सहोत्पद्यमानत्वात् तस्याः सकलसंवेदनानुयायिस्वभावत्वात् । तया विना पुनः पश्यत्या मध्यमाया वैखर्याश्चोत्पत्तिविरोधादन्यथा निर्बीजत्वप्रसंगात् । ततस्तद्बीजमिच्छता तदुत्पादनशक्तिरूपा सूक्ष्मा वाक् व्यापिनी सततं प्रकाशमानाभ्युपगतव्या । सैवानुपरिहृत्यभिधानाद्यपेक्षाया भवदन्योन्यसंश्रयं इति दूषणं "अभिलापतद्धशानामभिलापविवेकतः । अप्रमाणप्रमेयत्वमवश्यमनुषज्यते" इत्यनवस्थानं च अभिलापस्य तद्भागानां वा पराभिलापेन वैखरीरूपेण मध्यमारूपेण च विनिनाथसंवेदनोत्पत्तेरप्रमाणप्रमेयत्वानुषंगाभावादिति ये समादधते तेप्यनालोचितोक्तय एव, निरंशशब्दब्रह्मणि तथा वक्तुमशक्तेः । तस्यावस्थानां चतसृणां सत्यत्वेऽद्वैतविरोधात् । तासामविद्यात्वाददोष इति चेन्न, शब्दब्रह्मणोनंशस्य विद्यात्वसिद्धौ तदवस्थानामविद्यात्वाप्रसिद्धेः । तद्धि शब्दब्रह्म निरंशमिंद्रियप्रत्यक्षादनुमानात्स्वसंवेदनप्रत्यक्षादागमाद्वा न प्रसिध्यतीत्याह—

ब्रह्मणो न व्यवस्थानमक्षज्ञानात् कुतश्चन । स्वप्नादाविव मिथ्यात्वात्तस्य साकल्यतः स्वयम्९६
नानुमानात्ततोर्थानां प्रतीतेर्दुर्लभत्वतः । परप्रसिद्धिरप्यस्य प्रसिद्धा नाप्रमाणिका ॥ ९७ ॥
स्वतः संवेदनात्सिद्धिः क्षणिकानंशवित्तिवत् । न परब्रह्मणो नापि सा युक्ता साधनाद्विना९८

आगमादेव तत्सिद्धौ भेदसिद्धिस्तथा न किम् । निर्बाधादेव चैतन्य न प्रमाणांतरादृते ॥९९॥
तदागमस्य निर्णेतुं शक्य जातु परीक्षकैः । न चागमस्ततो भिन्नः समस्ति परमार्थतः ॥१००॥
तद्विवर्तस्त्वविद्यात्मा तस्य प्रज्ञापकः कथं । न चाविनिश्चिते तत्त्वे फेनबुद्बुदनादिवत् ॥१०१॥
मायेय यत दुःपारा विपश्चिदिति पश्यति । येनाविद्या विनिर्णीता विद्या गमयति ध्रुवम्१०२
भ्रांतेर्बीजाविनाभावादनुमां समागता । ततो नेत्र पर ब्रह्मास्त्यनादिनिधनात्मकम् ॥ १०३॥
विवर्तेतार्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।

न हि भ्रांतिरियमखिलभेदप्रतीतिरित्यनिश्चये तदन्यथानुपपत्त्या तद्बीजभूत शब्दतत्त्वमनादिनिधनं ब्रह्म सिध्यति । नापि तदसिद्धौ भेदप्रतीतिभ्रांतिरिति परस्पराश्रयणात्कथमिदमवतिष्ठते "अनादिनिधन ब्रह्म शब्दतत्त्व यदक्षर । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत ॥" इति यतमस्य चतर्णोनस्या वैखर्यादय संभाव्यते सत्योमत्यो वा । न च तत्समभवेनाय सर्वत्र प्रत्यये शब्दानुगम' सिध्येत् सूक्ष्माया सर्वत्र भावात् । यतोभिधानापेक्षायामश्वादिज्ञाने योचाश्रयोऽनवस्था च न स्यात्सर्वैकताभ्युपगमात् ॥

साद्यादिना पुनर्वाचो द्रव्यभावविकल्पतः । द्वैविध्य द्रव्यवाग्द्वेधा द्रव्यपर्यायभेदतः ॥१०४॥
श्रोत्रग्राह्यात्र पर्यायरूपा सा वैखरी मता । मध्यमा च परैस्तस्याः कृत नामांतर तथा॥१०५॥
द्रव्यरूपा पुनर्भाषावर्गणाः पुद्गलाः स्थिताः । प्रत्ययान्मनसा नापि सर्वप्रत्ययगामिनी॥१०६॥
भावावाग्व्यक्तिरूपात्र विकल्पात्मनिबंधन । द्रव्यवाचोभिधा तस्याः पश्यंतीत्यनिराकृताः १०७
वाग्विज्ञानावृतिच्छेदविशेषोपहितात्मनः । वक्तुः शक्तिः पुनः सूक्ष्मा भाववागभिधीयताम्१०८
तया विना प्रवर्तते न वाच' कस्यचित्कचित् । सर्वस्याप्यनंताया ज्ञानशक्तेस्तदुद्भवः ॥१०९
इति चिद्रूपसामान्यात्सर्वात्मव्यापिनी ननु । विशेषात्मतयेत्युक्ता मतिः प्राङ् नामयोजनात्११०
शब्दानुयोजनादेव श्रुतमेव न बाध्यते । ज्ञानशब्दादिना तस्य शक्तिरूपादसंभवात् ॥ १११ ॥
लब्ध्यक्षरस्य विज्ञानं नित्योद्घाटनविग्रह । श्रुताज्ञानेपि हि प्रोक्त तत्र सर्वजघन्यके ॥ ११२ ॥
स्पर्शनेन्द्रियमात्रोत्थे मत्यज्ञाननिमित्तक । ततोक्षरादिविज्ञान श्रुते सर्वत्र संमतम् ॥ ११३ ॥
नाकलङ्कवचोबाधा संभवत्यत्र जातुचित् । तादृशः संप्रदायस्याविच्छेदाद्युक्त्यनुग्रहात्॥११४॥

ननु च श्रोत्रग्राह्या पर्यायरूपा वैखरी मध्यमा च वागुक्ता शब्दाद्वैतवादिभिर्यतो नामांतरमात्र तस्याः स्यात्र पुनरर्थभेद इति । नापि पश्यती वाग् वाचकविकल्पलक्षणा सूक्ष्मा वा वाक् शब्दज्ञानशक्तिरूपा । किं तर्हि । स्थानेषूर प्रभृतिषु विभज्यमाने विवृत्ते वायौ वर्णत्वमापद्यमाना वक्तृप्राणवृत्तिहेतुका वैखरी स्थानेषूर प्रभृतिषु विभज्यमाने विवृत्ते वायौ कृतवर्णत्वपरिग्रह । "वैखरी वाक् प्रयोक्तृणा प्राणवृत्तिनिबन्धना" इति वचनात् । तथा मध्यमा केवलमेव बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी वक्तृप्राणवृत्तिमतिक्रम्य प्रवर्तमाना निश्चिता केवल बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी । "प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते" इति वचनात् । पश्यन्ती पुनरविभागा सर्वत संहृतक्रमा प्रत्येया । सूक्ष्मात्र स्वरूपज्योतिरेवान्तरवभासिनी नित्यावगन्तव्या । "अविभागानुपश्यन्ती सर्वत संहृतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्त सूक्ष्मा वागनपायिनी । १ ।" इति वचनात् । ततो न साद्यादिना कल्पयितु युक्ताश्चतस्रोऽवस्था श्रुतस्य वैखर्यादयस्तन्निष्टलक्षणत्वादिति केचित् । तेऽपि न प्रातीतिकोक्तय । वैखर्या मध्यमायाश्च श्रोत्रग्राह्यत्वलक्षणानतिक्रमात् । स्थानेषु विवृतो हि वायुर्वक्तृणा प्राणवृत्तिश्च वर्णत्व परिगृह्णत्या वैखर्या कारण । वर्णत्वपरिग्रहस्तु लक्षण । स च श्रोत्रग्राह्यत्वपरिणाम एव । इति न किंचिदनिष्ट । तथा केवला

बुद्धिर्वैकृप्राणवृत्त्यतिक्रमश्च मध्यमायाः कारणं तु लक्षणं क्रमरूपानुपातित्वमेव च तत्र श्रोत्रग्रहणयोग्यत्वाविरुद्धमिति न निराक्रियते। पश्यन्त्या सर्वतः संहृतक्रमत्वमविभागत्वं च लक्षणं। तच्च यदि सर्वथा तदा प्रमाणविरोधो, वाच्यवाचकविकल्पक्रमाविभागयोस्तत्र प्रतिभासनात्। कथंचित्तु संहृतक्रमत्वं विभागत्वं च तत्रेष्टमेव, युगपदुपयुक्तश्रुतविकल्पानामसम्भवाद्वर्णादिविभागाभावाच्चानुपयुक्तश्रुतविकल्पस्येति। तस्याविकल्पात्मकत्वलक्षणानतिक्रम एव। सूक्ष्मायाः पुनरन्तःप्रकाशमानस्वरूपज्योतिर्लक्षणत्वं कथंचिन्नित्यत्वं च नित्योद्घाटितान्निरावरणलब्ध्यक्षरज्ञानाच्छक्तिरूपाच्च चित्सामान्यान्न विशिष्यते। सर्वथा नित्याद्वयरूपत्वं तु प्रमाणविरुद्धस्य वेदितप्रायम्। इत्यलं प्रपंचेन "श्रुतं शब्दानुयोजनादेव" इत्यवधारणस्याकलंकाभिप्रेतस्य कदाचिद्विरोधाभावात्, तथा सम्प्रदायस्याविच्छेदाद्युक्त्यनुग्रहाच्च सर्वमतिपूर्वकस्यापि श्रुतस्याक्षरज्ञानत्वव्यवस्थितेः। अत्रोपमानस्यान्तर्भावं विभावयन्नाह —

कृताभिदेशवाच्याभिः संस्कारस्य क्वचित्पुनः। संवित्प्रसिद्धसाधर्म्यात्तथा वाचकयोजिता ११५
प्रकाशितोपमा कैश्चित्सा श्रुतान्न विभिद्यते। शब्दानुयोजनात्तस्याः प्रसिद्धागमवित्तिवत् ॥११६
प्रमाणान्तरतायान्तु प्रमाणनियमः कुतः। संख्या संवेदनादीनां प्रमाणांतरतास्थितौ ॥११७॥
प्रत्यक्षं द्व्यादिविज्ञानमुत्तराधर्यवेदिनं। स्वविष्ठोरुदविष्ठाल्पलघ्वासन्नादिविच्च चेत् ॥ ११८ ॥
नोपदेशमपेक्षेत जातु रूपादिवित्तिवत्। परोपदेशनिर्मुक्तं प्रत्यक्षं हि सतां मतं ॥ ११९ ॥
तत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरपेक्षते। परोपदेशमध्यक्षं संख्यादिविषयं यदि ॥ १२० ॥
तत्रोपमानतः सैतत् प्रमाणान्तरमस्तु वः। नोपमानार्थता तस्यास्तद्वाक्येन विनोद्भवात् १२१
आगमत्वं पुनः सिद्धमुपमानं श्रुतं यथा। सिंहासने स्थितो राजेत्यादिशब्दोत्थवेदनं ॥१२२॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानं, गौरिव गवय इति ज्ञानं। तथा वैधर्म्याद् योऽगवयो महिषादिः स न गौरिवेति ज्ञानं। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थं। अयं स गवयशब्दवाच्यः पिंड, इति सोऽयं महिषादिरगवयशब्दवाच्य इति वा। साधर्म्यवैधर्म्योपमानवाक्यादिसंस्कारस्य प्रतिपाद्यस्योपजायते। इति द्वेधोपमानं शब्दात्प्रमाणान्तरं ये समाचक्षते तेषां द्व्यादिसंख्याज्ञानं प्रमाणान्तरं, गणितज्ञसंख्यावाक्याहितसंस्कारस्य प्रतिपाद्यस्य पुनर्द्व्यादिषु संख्याविशिष्टद्रव्यदर्शनादेतानि द्व्यादीनि तानीति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिर्द्व्यादिसंख्याज्ञानप्रमाणफलमिति प्रतिपत्तव्यं। तथोत्तराधर्यज्ञानं सोपमानादिषु[1] स्वविष्ठज्ञानं पर्वादिषु महत्त्वज्ञानं खवंशादिषु दविष्ठज्ञानं चन्द्रार्कादिष्वरपरत्वज्ञानं सर्पादिषु, लघुत्वज्ञानं तूलादिषु, प्रत्यासन्नज्ञानं स्वगृहादिषु, संस्थानज्ञानं त्र्यस्त्यादिषु, वक्रज्व्यादिज्ञानं च क्वचित्प्रमाणांतरमायातं। परोपदिष्टोत्तराधर्यादिवाक्याहितसंस्कारस्य विनेयजनस्य पुनरौत्तराधर्यदर्शनादिदं तदौत्तराधर्यादीति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तेस्तत्फलस्य भावान्न हि संख्याज्ञानादि प्रत्यक्षमिति युक्तं वक्तुं, परोपदेशापेक्षाविरहप्रसंगात् रूपादिज्ञानवत्, परोपदेशविनिर्मुक्तं प्रत्यक्षमित्यत्र सतां संप्रतिपत्तेः। यदि पुनः संख्यादिविषयज्ञानं प्रत्यक्षमपरोपदेशमेव तत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तेरेव परोपदेशापेक्षानुभवादिति मतं तदा सैव संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः प्रमाणान्तरमस्तु, विनोपमानवाक्येन भावादुपमानेऽन्तर्भावयितुमशक्यत्वात्। ननु चाप्तोपदेशात्प्रतिपाद्यस्य तत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरागमफलमेव ततोऽप्रमाणांतरमिति चेत्तर्ह्याप्तोपदिष्टोपमानवाक्यादपि तत्प्रतिपत्तिरागमज्ञानमेवेति नोपमानं श्रुतात्प्रमाणान्तरं, सिंहासनस्थो राजा मंचके महादेवी सुवर्णपीठे सचिवः एतस्मात्पूर्वतः एतस्मादुत्तरतः एतस्माद्दक्षितः एतन्नामाणवयः आमवानक(?)मित्यादिवाक्याहितसंस्कारस्य पुनस्तथैव दर्शनात्सो-

1 मानापमानादिषु इति पाठः सम्यक्।

ऽय राजेत्यादिसंज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिः । षडाननो गुहश्चतुर्मुखो ब्रह्मा तुंगनासो भागवतः क्षीराम्भोविवेचनतुण्डो हंसः सप्तच्छदः इत्यादिवाक्याहितसंस्कारस्य तथा प्रतिपत्तिर्वा यथागमज्ञानं तदा तद्वदेवोपमानमवसेयं विशेषाभावात् । यदि पुनरुपमानोपमेयभावप्रतिपादनपरत्वेन विशिष्टादुपमानवाक्यादुत्पद्यमानं श्रुतात्प्रमाणान्तरमित्यभिनिवेशस्तदा रूप्यरूपकभावादिप्रतिपादनपरत्वेन ततोऽपि विशिष्टाद्रूपकादिवाक्यादुपजायमानं विज्ञानं प्रमाणान्तरमनुमन्यतां, तस्यापि स्वविषयप्रमितौ साधकतमत्वाद्विसंवादकत्वाभावादप्रमाणत्वायोगात् । अथ रूपकाद्यलंकारभाजोऽपि वाक्यविशेषादुपजातमर्थज्ञानं श्रुतमेव प्रवचनमूलत्वाविशेषादिति मतिस्तदोपमानवाक्योपजनितमपि चेदं श्रुतज्ञानमभ्युपगन्तव्यं तत एवेत्यलं प्रपञ्चेन । प्रतिभा किं प्रमाणमित्याह,—

उत्तरप्रतिपत्त्याख्या प्रतिभा च श्रुतं मता । नाभ्यासजा सुसंवित्तिः कूटद्रुमादिगोचरा ॥१२३

उत्तरप्रतिपत्तिः प्रतिभा कैश्चिदुक्ता सा श्रुतमेव, न प्रमाणान्तरं, शब्दयोजनासद्भावात् । अत्यन्ताभ्यासादाशु प्रतिपत्तिरशब्दजा कूटद्रुमादावकृताभ्यासस्याशु प्रवृत्तिः प्रतिभा परैः प्रोक्ता । सा न श्रुतं, सादृश्यप्रत्यभिज्ञानरूपत्वात्तस्यास्तयोः (?) पूर्वोत्तरयोर्हि दृष्टदृश्यमानयोः कूटद्रुमयोः सादृश्यप्रत्यभिज्ञा झटित्येकतां परामृशन्ती तदेवेत्युपजायते । सा च मतिरेव निश्चितेत्याह,—

"सोऽयं कूट इति प्राच्योदीच्यदृष्टेक्षमाणयोः । सादृश्ये प्रत्यभिज्ञेयं मतिरेव हि निश्चिता १२४
शब्दानुयोजनात्त्वेषा श्रुतमस्त्वक्षवित्तिवत् । संभवाभावसंवित्तिरर्थापत्तिस्तथानुमा ॥ १२५ ॥
नामासंसृष्टरूपा हि मतिरेषा प्रकीर्तिता । नातः कश्चिद्विरोधोऽस्ति स्याद्वादामृतभोगिनां ॥१२६

नामासंसृष्टरूपा प्रतिभा संभववित्तिरभाववित्तिरर्थापत्तिः स्वार्थानुमा च पूर्वं मतिरित्युक्ता । नामसंसृष्टा तु सम्प्रति श्रुतमित्युच्यमाने पूर्वापरविरोधो न स्याद्वादामृतभाजां सम्भाव्यते, तथैव युक्त्यागमानुरोधात् । तदेवं पूर्वोक्तया मत्या सह श्रुतं परोक्षं प्रमाणं सकलमुनीश्वरविश्रुतमुन्मूलितनिःशेषदुर्मतनिकरमिह तत्वार्थशास्त्रे समुदीरितमिति परीक्षकाश्चेतसि धारयन्तु स्वप्रज्ञातिशयवशादित्युपसंहरन्नाह ।

इति श्रुतं सर्वमुनीशविश्रुतं । सहोक्तमत्यात्र परोक्षमीरितं ।
प्रमाणमुन्मूलितदुर्मतोत्करं । परीक्षकाश्चेतसि धारयन्तु तम् ॥ १२७ ॥

इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयमाह्निकम् ॥

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥

किं पुनः कुर्वन्निदमावेदयतीत्याह,—

भवप्रत्यय इत्यादिसूत्रमाहानधैर्नेहिः । कारणं कथयन्नेकं स्वामिभेदव्यपेक्षया ॥ १ ॥

देवनारकाणां भवभेदात्कथं भवस्तदवधेरेकं कारणमिति न चोद्यं भवसामान्यस्यैकत्वाविरोधात् । कथं बहिरंगकारणं भवस्तस्यात्मपर्यायत्वादिति चेत् ।

नामायुरुदयापेक्षो नुः पर्यायो भवः स्मृतः । स बहिःप्रत्ययो यस्य स भवप्रत्ययोऽवधिः ॥२॥

बहिरंगस्य देवगतिनामकर्मणो देवायुषश्चोदयाद्देवभवः । तथा नरकगतिनामकर्मणो नारकायुषश्चोदयान्नरकभवः इति । तस्य बहिरंगतात्मपर्यायत्वेऽपि न विरुद्धा । कथमत्रावधारणं, देवनारकाणामेव भवप्रत्ययोऽवधिरिति वा भवप्रत्यय एव देवनारकाणामिति? उभयथाप्यदोष इत्याह,—

येऽग्रतोऽत्र प्रवक्ष्यन्ते प्राणिनो देवनारकाः । तेषामेवायमित्यर्थान्नान्येषां भवकारणः ॥ ३ ॥
भवप्रत्यय एवेति नियमान्न गुणोद्भवः । संयमादिगुणाभावाद्देवनारकदेहिनाम् ॥ ४ ॥

ननु एवमवधारणेऽवधौ ज्ञानावरणक्षयोपशमहेतुरपि न भवेदित्याशङ्कामपनुदति,—

नावधिज्ञानवृत्कर्मक्षयोपशमहेतुता । व्यवच्छेद्या प्रसज्येताप्रतियोगित्वनिर्णयात् ॥ ५ ॥
बाह्यौ हि प्रत्ययावत्राख्यातौ भवगुणौ तयोः । प्रतियोगित्वमित्येकनियमादन्यविच्छिदे ॥६॥

यथैव हि चैत्रो धनुर्द्धर एवेत्यत्रायोगव्यवच्छेदेऽप्यधानुर्द्धर्यस्य व्यवच्छेदो नापाण्डित्यादेस्तस्य तदप्रतियोगित्वात्। किं चैत्रो धनुर्द्धरः किं वायमधनुर्द्धर इति आशङ्कायां धानुर्द्धयेतरयोरेव प्रतियोगित्वाद्धानुर्द्धर्यनियतेनाधानुर्द्धर्यं व्यवच्छिद्यते । तथा किमवधिर्भवप्रत्यय इति बहिरङ्गकारणयोर्भवगुणयोः परस्परं प्रतियोगिनोः शङ्कायामेकतरस्य भवस्य कारणत्वेन नियमे गुणकारणत्वं व्यवच्छिद्यते । न पुनरवधिज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषः क्षेत्रकालादिवत्तस्य तदप्रतियोगित्वात् । तद्व्यवच्छेदे भवस्य साधारणत्वात्सर्वेषां साधारणोऽवधिः प्रसज्येत । तच्चानिष्टमेव । परिहृतं च भवतीत्याह,—

प्रत्ययस्यान्तरस्यातस्तत्क्षयोपशमात्मनः । प्रत्यग्भेदोऽवधेर्युक्तो भवाभेदेऽपि चाङ्गिनाम् ॥ ७ ॥

कुतः पुनर्भवाभेदेऽपि देवनारकाणामवधिज्ञानावरणक्षयोपशमभेदः सिद्ध्येत् इति चेत्, स्वशुद्धिभेदात् । सोऽपि जन्मान्तरोपपत्तिविशुद्धिभावात्, नाभेदात् । सोऽपि स्वकारणभेदात् । इति न पर्यनुयोगो विधेयः कारणविशेषपरम्परायाः सर्वेनापर्यनुयोगार्हत्वात् ।

क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ २२ ॥

किमर्थमिदमित्याह,—

गुणहेतुः स केषां स्यात् कियद्भेद इतीरितुम् । प्राह सूत्रं क्षयेत्यादि संक्षेपादिष्टसंविदे ॥१॥

कः पुनरत्र क्षयः कश्चोपशमः कश्च क्षयोपशम इत्याह,—

क्षयहेतुरित्याख्यातः क्षयः क्षायिकसंयमः । संयतस्य गुणः पूर्वं समभ्यर्हितनिग्रहः ॥ २ ॥
तथा चारित्रमोहस्योपशमादुद्भवन्नयम् । कथ्यतेोपशमो हेतोरुपचारस्त्वयं फले ॥ ३ ॥
क्षयोपशमतो जातः क्षयोपशम उच्यते । संयमासंयमोऽपीति वाक्यभेदाद्विनिश्चयते ॥ ४ ॥

क्षयनिमित्तोऽवधिः शेषाणामुपशमनिमित्तः क्षयोपशमनिमित्त इति वाक्यभेदात्क्षायिकौपशमिकक्षायोपशमिकसंयमगुणनिमित्तस्यावधिरवगम्यते । कार्ये कारणोपचारात् क्षयादीनां क्षायिकसंयमादिषूपचारः तथाभिधानोपपत्तेः ॥ किमर्थं मुख्यशब्दानभिधानमित्याह,—

क्षायोपशम इत्यन्तरङ्गो हेतुर्निगद्यते । यदि वेति प्रतीत्यर्थं मुख्यशब्दाप्रकीर्तनम् ॥ ५ ॥
तेनेह प्राच्यविज्ञाने वक्ष्यमाणे च भेदिनि । क्षयोपशमहेतुत्वात्सूत्रितं संप्रतीयते ॥ ६ ॥

क्षयोपशम इत्यन्तरङ्गो हेतुः सामान्येनाभिधीयमानस्तदावरणापेक्षया व्यवतिष्ठते स च सकलक्षायोपशमिकज्ञानभेदानां साधारण इति । यथेह षड्विधस्यावधेर्निमित्तं तथा पूर्वत्र भवप्रत्ययेऽवधौ श्रुते मतौ चावसीयते । वक्ष्यमाणे च मनःपर्यये स एव तदावरणापेक्षयेति सूत्रितं भवति । मुख्यस्य शब्दस्याश्रयणात्सर्वत्र बहिरङ्गकारणप्रतिपादनाच्च मुख्यशब्दप्रयोगो युक्तोऽन्यथा गुणप्रत्ययस्यावधेरप्रतिपत्तेः ।

के पुनः शेषा इत्याह,—

शेषा मनुष्यतिर्यञ्चो वक्ष्यमाणाः प्रपंचतः । ते यतः प्रतिपत्तव्या गतिनामाभिधाश्रयाः ॥७॥

स्यात्तेषामवधिर्नाभ्यगुणहेतुरितीरणात् । भवहेतुर्न मेऽस्तीति सामर्थ्यादवधार्यते ॥ ८ ॥
तेषामेवेति निर्णीतेर्देवनारकनिच्छिदा । क्षयोपशमहेतुः सन्नित्युक्ते नाविशेषतः ॥ ९ ॥

क्षयोपशमनिमित्त एव शेषाणामित्यवधारणाद्भवप्रत्ययत्वव्युदासः शेषाणामेव क्षयोपशमनिमित्त इति देवनारकाणां नियमात्ततो नोभयथाप्यवधारणे दोषोऽस्ति । क्षयोपशमनिमित्तोऽवधिः शेषाणामित्युभयत्रानवधारणाच्च नाविशेषतोऽवधिस्तिर्यङ्मनुष्याणामन्तरङ्गस्य तस्य कारणस्य विशेषात् । तथा पूर्वत्रानवधारणाद्बहिरङ्गकारणाव्यवच्छेदः । परत्रानवधारणाद्देवनारकाव्यवच्छेदः प्रसिद्धो भवति ॥

षड्विकल्पः समस्तानां भेदानामुपसंग्रहात् । परमागमसिद्धानां युक्त्या सम्भावितात्मनाम् ॥ १० ॥

अनुगाम्यननुगामी वर्द्धमानो हीयमानोऽवस्थितोऽनवस्थित इति षड्विकल्पोऽवधिः सप्रतिपाताप्रतिपातयोरत्रैवान्तर्भावात् । देशावधिः परमावधिः सर्वावधिरिति च परमागमप्रसिद्धानां पूर्वोक्तयुक्त्या सम्भावितानामत्रोपसंग्रहात् कुतः पुनरवधिः कश्चिदनुगामी कश्चिदन्यथा सम्भवतीत्याह,—

विशुद्धेरनुगमात्पुंसोऽनुगामी देशतोऽवधिः । परमावधिरप्युक्तः सर्वावधिरपीदृशः ॥ ११ ॥
विशुद्धेरनन्वयाद्देशोऽननुगामी च कस्यचित् । तद्भवापेक्षया प्रान्यः शेषोऽन्यभववीक्षया ॥ १२ ॥
वर्द्धमानोऽवधिः कश्चिद्विशुद्धेर्वृद्धितः स तु । देशावधिरिहाम्नातः परमावधिरेव च ॥ १३ ॥
हीयमानोऽवधिः शुद्धेर्हीयमानत्वतो मतः । स देशावधिरेवात्र हाने तद्भावसिद्धितः ॥ १४ ॥
अवस्थितोऽवधिः शुद्धेरवस्थानान्नियम्यते । सर्वोऽङ्गिनां विरोधस्याप्यभावात्तानवस्थितेः ॥ १५ ॥
विशुद्धेरनवस्थानात्सम्भवेदनवस्थितः । स देशावधिरेवैकोऽन्यत्र तत् प्रतिघाततः ॥ १६ ॥
प्रोक्तः सप्रतिपातो वाऽप्रतिपातस्तथाऽवधेः । सोऽन्तर्भावमसीष्वेव प्रयातीति न सूत्रितः ॥ १७ ॥

विशुद्धेः प्रतिपाताप्रतिपाताभ्यां सप्रतिपाताप्रतिपातौ ह्यवधी षट्स्वेवान्तर्भवतः । अनुगाम्यादयो हि केचित् प्रतिपाताः केचिदप्रतिपाता इति ।

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

नन्विह बहिरङ्गकारणस्य भेदस्य च ज्ञानानां प्रस्तुतत्वान्नेदं वक्तव्यं ज्ञानभेदकारणाप्रतिपादकत्वादित्यारेकायामाह,—

मनःपर्ययविज्ञानभेदकारणसिद्धये । प्राहर्ज्वित्यादिकं सूत्रं स्वरूपस्य विनिश्चयात् ॥ १ ॥

न हि मनःपर्ययज्ञानरूपस्य निश्चयार्थमिदं सूत्रमुच्यते यतोऽप्रस्तुतार्थं स्यात् । तस्य मत्यादिसूत्रे निरुक्त्यैव निश्चयात् । किं तर्हि । प्रकृतस्य बहिरङ्गकारणस्य भेदस्य प्रसिद्धये समारभते । ऋज्वी मतिर्यस्य स ऋजुमतिः । विपुला मतिर्यस्य स विपुलमतिः । ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च ऋजुविपुलमती । एकस्य मतिशब्दस्य गम्यमानत्वाल्लोप इति व्याख्याने का सा ऋज्वी विपुला च मतिः किंप्रकारा च मतिशब्देन चान्यपदार्थेन वृत्तौ कोऽन्यपदार्थं इत्याह,—

निर्वर्तितशरीरादिकृतस्यार्थस्य वेदनात् । ऋज्वी निर्वर्तिता त्रेधा प्रगुणा च प्रकीर्तिता ॥ २ ॥
अनिर्वर्तितकायादिकृतार्थस्य च वेदिका । विपुला कुटिला षोढा वक्रर्जुत्रयगोचरा ॥ ३ ॥
एतयोर्मतिशब्देन वृत्तिरन्यपदार्थिका । कैश्चिदुक्ता स चान्योऽर्थो मनःपर्यय इत्यसन् ॥ ४ ॥
द्वित्वप्रसंगतस्तत्र प्रवक्तुं धीधनो जनः । न मनःपर्ययो युक्तो मनःपर्यय इत्यलम् ॥ ५ ॥
यदा त्वन्यौ पदार्थौ स्तस्तद्विशेषौ बलाद्गतौ । सामान्यतस्तदेकोऽयमिति युक्तं तथा वचः ॥ ६ ॥
सामानाधिकरण्यं च न सामान्यविशेषयोः । प्रबाध्यते तदात्मत्वात्कथंचित्सम्प्रतीतितः ॥ ७ ॥

येऽप्याहु । ऋजुश्च निपुला च ऋजुविपुले ते च ते मतीति च स्वपदार्थवृत्तिस्तेन ऋजुविपुलमती विशिष्टे परिच्छिन्न मन.पर्यय उक्तो भवतीति तद्भेदकथन प्रतीयत इति तेषामप्यविरोधमुपदर्शयति ॥

स्वपदार्था च वृत्तिः स्यादविरुद्धा तथा सति । विशिष्टे हि मतिज्ञाने मनःपर्यय इष्यते ॥८॥

यथर्जुविपुलमती मन·पर्ययविशेषौ मन पर्ययसामान्येनेति सामानाधिकरण्यमविरुद्ध सामान्यविशेषयो कथंचित्तादात्म्यात्तथा सप्रतीतेश्च तद्वदृजुविपुलमती ज्ञानविशेषौ मन पर्यययोर्ज्ञानमित्यपि न विरुध्यते मन पर्ययज्ञानभेदाप्रतिपत्ते प्रकृतयो सद्भावात् विशेषात् । कथ बाह्यकारणप्रतिपत्तिरत्रेत्याह,—

परतोऽयमपेक्षस्यात्मनः स्वस्य परस्य वा । मनःपर्यय इत्यस्मिन्पक्षे बाह्यनिमित्तवत् ॥ ९ ॥

मन परीत्यानुसधाय वायन मन पर्यय इति व्युत्पत्तौ वहिरगनिमित्तकोऽय मन पर्यय इति बाह्यनिमित्तप्रतिपत्तिरस्य कृता भवति ।

न मतिज्ञानतापत्तिस्तस्यैवं मनसः स्वयं । निर्वर्त्तकत्ववैधुर्यादपेक्षामात्रतास्थितेः ॥ १० ॥
क्षयोपशमभाग्बिभ्रदात्मा मुख्यं हि कारणं । तत्प्रत्यक्षस्य निर्वृत्तौ परहेतुपराङ्मुखः ॥ ११ ॥
मनोलिङ्गजतापत्तेर्न च तस्यानुमानतः । प्रत्यक्षलक्षणस्यैव निर्बाधस्य व्यवस्थितेः ॥ १२ ॥

नन्वेव मन पर्ययशब्दनिर्वचनसामर्थ्यात्तद्बाह्यप्रतिपत्ति कथमत स्यादित्याह,—

यदा परमनःप्राप्तः पदार्थो मन उच्यते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यसंसिद्धेर्मंचक्रोशनवत्तदा ॥१३॥
तस्य पर्ययणं यस्मात्तद्वा येन परीयते । स मनःपर्ययो ज्ञेय इत्युक्तेस्तत्स्वरूपवित् ॥ १४ ॥

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

ननु ऋजुविपुलमत्यो स्ववचनसामर्थ्यादेव विशेषप्रतिपत्तेस्तदर्थमिद किमारभ्यत इत्याशकायामाह,—

मनःपर्यययोरुक्तभेदयोः स्ववचोबलात् । विशेषहेतुसंवित्तौ विशुद्धीत्यादिसूत्रितम् ॥ १ ॥

नर्जुमतित्वविपुलमतित्वाभ्यामेवर्जुविपुलमत्योर्विशेषोऽत्र प्रतिपाद्यते । यतो नानर्थकमिद स्यात् । किं तर्हि विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्या तयो परस्पर विशेषान्तरमिहोच्यते ततोऽस्य साफल्यमेव ।

का पुनर्विशुद्धि कश्चाप्रतिपात को वानयोर्विशेष इत्याह,—

आत्मप्रसत्तिरत्रोक्ता विशुद्धिर्निजरूपतः । प्रच्युत्य संभवश्चास्याप्रतिपातः प्रतीयते ॥ २ ॥
ताभ्या विशेषमाणत्वं विशेषः कर्मसाधनः । तच्छब्देन परामर्शो मनःपर्ययभेदयोः ॥ ३ ॥

तयोरेवर्जुविपुलमत्योर्विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्या विशेषोऽवसेय इत्यर्थ ॥

ननूत्तरत्र तद्भेदस्थिताभ्यां स विशिष्यते । विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्या पूर्वस्तु न कथंचन ॥ ४ ॥
इत्ययुक्तं विशेषस्य द्विष्ठत्वेन प्रसिद्धितः । विशिष्यते यतो यस्य विशेषः सोऽत्र दीक्षते ॥५॥

पाठापेक्षयोत्तरो मन पर्ययस्य भेदो विपुलमतिस्तद्गताभ्या विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्या स एव पूर्वस्मात्तद्भेदादृजुमतेर्विशिष्यते न पुन पूर्व उत्तरस्मात्कथमपीत्ययुक्त विशेष्यस्योभयत्वेन प्रसिद्धे । यतो विशिष्यते स विशेषो यश्च विशिष्यते स विशेष्य इति व्युत्पत्ते । विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्या चोत्तरतद्भेदगताभ्या पूर्वो यथोत्तरस्माद्विशिष्यते तथा पूर्ववद्भेदगाभ्यामुत्तर इति सर्व निरवद्य । ननु चर्जुमतेर्विपुलमतिर्विशुद्ध्या विशिष्यते तस्य ततो विशुद्धतरत्वान्मन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमप्रकर्षादुत्पन्नत्वात् । अप्रतिपातेन च तत्स्वामिनामप्रतिपतितसयमत्वेन तत्संयमगुणैकार्थसमवायित्वेन विपुलमतेरप्रतिपाताद्वि-

पुलमतेस्तु कथमृजुमतिर्विशिष्यते" ताभ्यामिति चेत्स्वविशुद्ध्याल्पया प्रतिपातेन चेति गम्यताम् । विपुलमत्यपेक्षयर्जुमतेरल्पविशुद्धित्वात्तत्स्वामिनामुपशान्तकषायाणामपि सम्भवत्प्रतिपतत्संयमगुणेकार्थसमवायिन प्रतिपातसम्भवादिति प्रपञ्चितमस्माभिरन्यत्र ॥

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्ययोः ॥ २५ ॥

विशेष इत्यनुवर्त्तते । किमर्थमिदमुच्यते इत्याह,—

कुतोऽवधेर्विशेषः स्यान्मनःपर्ययसंविदः । इत्याख्यातुं विशुद्धादिसूत्रमाह यथागमं ॥ १ ॥

विशुद्धिरुक्ता क्षेत्र परिच्छेद्याद्यधिकरण स्वामीश्वर विषय परिच्छेद्यस्तैर्विशेषोऽवधिमन पर्यययोर्विशेष । कथमित्याह,—

भूयः सूक्ष्मार्थपर्यायविन्मनःपर्ययोऽवधेः । प्रभूतद्रव्यविषयादपि शुद्ध्या विशेष्यते ॥ २ ॥
क्षेत्रतोऽवधिरेवातः परमक्षेत्रतामितः । स्वामिना त्ववधे' सः स्याद्विशिष्टः संयतप्रभुः ॥ ३ ॥
विषयेण च निःशेषरूपरूप्यर्थगोचरः । रूप्यर्थगोचरादेव तस्मादेतच्च वक्ष्यते ॥ ४ ॥
एव मत्यादिबोधाना सभेदाना निरूपणम् । कृत न केवलस्यात्र भेदस्याप्रस्तुतत्वतः ॥ ५ ॥
वक्ष्यमाणत्वतश्चास्य घातिक्षयजमात्मनः । स्वरूपस्य निरुक्त्यैव ज्ञान सूत्रे प्ररूपणात् ॥ ६ ॥

मतिश्रुतयोर्निवन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

मत्यादिज्ञानेषु सभेदानि चत्वारि ज्ञानानि भेदतो व्याख्याय बहिरगकारणतश्च केवलमभेद वक्ष्यमाणकारणस्वरूपमिहाप्रस्तुतत्वात् तथानुक्त्वा किमर्थमिदमुच्यत इत्याह,—

अथाद्यज्ञानयोरर्थविवादविनिवृत्तये । मतीत्यादि वचः सम्यक् सूत्रयन्सूत्रमाह सः ॥ १ ॥

समति के मतिश्रुते कश्च निवन्ध कानि द्रव्याणि के वा पर्याया इत्याह,—

मतिश्रुते समाख्याते निबन्धो नियमः स्थितः । द्रव्याणि वक्ष्यमाणानि पर्यायाश्च प्रपंचतः ॥ २ ॥

ततो मतिश्रुतयो प्रपञ्चेन व्याख्यातयोर्वक्ष्यमाणेषु द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु निबन्धो नियमो प्रत्येतव्य इति सूत्रार्थो व्यवतिष्ठते । विषयेष्वित्यनुक्त कथमत्रागम्यत इत्याह,—

पूर्वसूत्रोदितश्चात्र वर्त्तते विषयध्वनिः । केवलोऽर्थाद्विशुद्ध्यादिसहयोगं श्रयन्नपि ॥ ३ ॥

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमन पर्यययोरित्यस्मात्सूत्रात्तद्विषयशब्दोऽत्रानुवर्त्तते । कथ स विशुद्ध्यादिभि सह योगमाश्रयन्नपि केवल शक्योऽनुवर्तयितु' सामर्थ्यात् । तथाहि–न तावद्विशुद्धेरनुवर्त्तनसामर्थ्य प्रयोजनाभावात्, तत एव न क्षेत्रस्य स्वामिनो वा सूत्रसामर्थ्याभावात् । नन्वेव द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु निबन्धन इति वचनसामर्थ्याद्विषयशब्दस्यानुवर्त्तनेष्विति कथ विषयेभ्य इति पूर्वं निर्देशात्तथैवानुवृत्तिप्रसगादित्याशकायामाह,—

द्रव्येष्विति पदेनास्य सामानाधिकरण्यतः । तद्विभक्त्यन्ततापत्तेर्विषयेष्विति बुध्यते ॥ ४ ॥

किं पुन फल विषयेष्विति सम्बन्धस्येत्याह,—

विषयेषु निबन्धोऽस्तीत्युक्ते निर्विषयेन ते । मतिश्रुते इति ज्ञेयं न वा नियतगोचरे ॥ ५ ॥

तर्हि द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति विशेषणफल किमित्याह,—

पर्यायमात्रगे नैते द्रव्येष्विति विशेषणात् । द्रव्यगे एव तेऽसर्वपर्याये द्रव्यगोचरे ॥ ६ ॥

एतेष्वसर्वपर्यायेष्वित्युक्तेरिष्टनिर्णयात् । तथानिष्टौ तु मर्वस्य प्रतीतिव्याहतीरणात् ॥ ७ ॥

मतिश्रुतयोर्ये तावद्बाह्यार्थानालम्बनत्वमिच्छन्ति तेषा प्रतीतिव्याहतिं दर्शयन्नाह,—

मत्यादिप्रत्ययो नेन बाह्यार्थालम्बन सदा । प्रत्ययत्वाद्यथा स्वप्नज्ञानमित्यपरे विदुः ॥ ८ ॥
तदसत्सर्वशून्यत्वापत्तेर्बाह्यार्थवित्तिवत् । स्वान्यसंतानसंवित्तेरभावात्तदभेदतः ॥ ९ ॥

मतिश्रुतप्रत्यया न बाह्यार्थालंबना सर्वदा प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदिति योगाचारस्तदयुक्त, सर्वशून्यत्वानुषगात् । बाह्यार्थसंवेदनवत्स्वपरसंतानसंवेदनासम्भवाद्ग्राहकज्ञानापेक्षया स्वसन्तानस्य परसन्तानस्य च बाह्यत्वाविशेषात् । संवेदन हि यदि किंचित् स्वस्मादर्थान्तर परसन्तान स्वसन्तान वा पूर्वापरक्षणप्रवाहरूपमालम्बते । तदा घटाद्यर्थेन तस्य कोऽपराध कृत. यतस्तमपि नालम्बते । अथ घटादिवत्स्वपरसन्तानमपि नालम्बत एव तस्य स्वसमानसमयस्य भिन्नसमयस्य चालंबनासम्भवात् । न चैव स्वरूपसन्तानाभाव स्वरूपस्य स्वतो गते । नीलादेस्तु यदि स्वतो गतिस्तदा संवेदनत्वमेवेति स्वरूपमात्रपर्यवसिता सर्वे प्रत्यया निरालम्बना सिद्धान्तकृत सर्वशून्यत्वापत्तिरिति मत तदसत्, वर्तमानसंवेदनात्स्वमनुभूयमानादन्यानि स्वपरसन्तानसंवेदनानि स्वरूपमात्रे पर्यवसितानीति निश्चेतुमशक्यत्वाद् विवादाध्यासितानि स्वरूपसन्तानज्ञानानि स्वरूपमात्रपर्यवसितानि ज्ञानत्वात्स्वसंवेदनवदित्यनुमानात्तथा निश्चय इति चेत्, तस्यानुमानज्ञानस्य प्रकृतसालम्बनत्वेऽनेनैव हेतोर्व्यभिचारात्स्वरूपमात्रपर्यवसितत्वे प्रकृतसाध्यस्यासाधसिद्धे । संवेदनाद्वैतस्यैव प्रसिद्धेस्तथापि न सर्वशून्यत्वापत्तिरिति मन्यमान प्रत्याह,—

न चैवं सम्भवेदिष्टमद्वयं ज्ञानमुत्तमम् । ततोऽन्यस्य निराकर्तुमशक्तेस्तेन सर्वथा ॥ १० ॥

यथैव हि सन्तानान्तराणि स्वसन्तानवेदनानि चानुभूयमानेन संवेदनेन सर्वथा विधातु न शक्यन्ते । तथा प्रतिषिद्धमपि तद्धि तानि निराकुर्वदात्ममात्रविधानमुखेन वा तत्प्रतिषेधमुखेन वा निराकुर्यात् । प्रथमकल्पनाया दूषणमाह,—

स्वतो न तस्य संवित्तिरस्य न स्यान्निराकृतिः । किमन्यस्य स्वसंवित्तिरन्यस्य स्यान्निराकृतिः ११
स्वयं संवेद्यमानस्य कथमन्यैर्निराकृतिः । परैः संवेद्यमानस्य भवता सा कथं मता ॥ १२ ॥

परै संवेद्यमान वेदनमस्तीति ज्ञातुमशक्तेस्तस्य निराकृतिरस्माक मतेति चेत्, तर्हि तन्नास्तीति ज्ञातुमशक्तेस्तद्व्यवस्थिति किन्न मता । ननु तदस्तीति ज्ञातुमशक्यत्वमेव । तन्नास्तीति ज्ञातु शक्तिरितिचेत्, तन्नास्तीति ज्ञातुमशक्यत्वमेव । तदस्तीतिज्ञातु शक्तिरस्तु विशेषाभावात् । यदि पुनस्तदस्तिनास्तीति वा ज्ञातुमशक्ते संदिग्धमिति मतिस्तदापि कथ संवेदनाद्वैते सिध्येदसंशयमिति चिन्त्यता-संवेदनान्तर प्रतिषेधमुखेननिराकरोतीति । द्वितीयकल्पनाया पुनरद्वैतवेदनासिद्धिर्दूरोत्सारितैव तत्प्रतिषेधज्ञानस्य द्वितीयस्याभावात् स्वय तत्प्रतिषेधकरणाददोष इति चेत्, तर्हि स्वरूपविधिप्रतिषेधविषयमेकसंवेदनमित्यायात । तथा चैकमेव वस्तु साध्य साधन वापेक्षात कार्य कारण च बाध्य बाधक चेत्यादि किन्न सिध्येत् । विरुद्धधर्माध्यासादिति चेत्, तत एव संवेदनमेक च स्वरूपविधिप्रतिषेधविषय मामूत्स्वापेक्षाविधायक परापेक्षया प्रतिषेधकमित्यविरोधे स्वकार्यापेक्षया कारण स्वकारणापेक्षया कार्यमित्यविरोधोऽस्तु । अथ स्वतोऽन्यस्य कार्यस्य कारणस्य वा साध्यस्य साधकस्य वा सद्भावासिद्धे कथ तदपेक्षा यतस्तत्कार्यं कारण बाध्य बाधक च साध्य साधन च स्यादिति ब्रूते तर्हि परस्य सद्भावासिद्धे कथ तदपेक्षा यतस्तत्परस्य प्रतिषेधक सुविधायक वा स्यादित्युपहासास्पद तत्त्व सुगतेन भावितमित्याह,—

न साध्यसाधनत्वादिर्न च सत्येतरास्थितिः । ते स्वसिद्धिरपीत्येतत्तत्त्वं सुगतभावितम् ॥ १३ ॥

तत स्वरूपसिद्धिमिच्छता सत्येतरस्थितिरङ्गीकर्त्तव्या साध्यसाधनत्वादिरपि स्वीकरणीय इति बाह्यार्थालम्बना प्रत्यया केचित्सन्त्येव, सर्वथा तेषा निरालम्बनत्वस्य व्यवस्थानायोगात् ॥

अक्षज्ञानं बहिर्वस्तु वेति न स्मरणादिक । इत्युक्तं तु प्रमाणेन बाह्यार्थस्यास्य साधनात् ॥१४॥

श्रुत तु बाह्यार्थालम्बन । कथमित्युच्यते,—

श्रुतेनार्थं परिच्छिद्य वर्त्तमानो न बाध्यते । अक्षजेनैव तत्तस्य बाह्यार्थालंबना स्थितिः ॥१५॥

सामान्यमेव श्रुत प्रकाशयति विशेषमेव परस्परनिरपेक्षमुभयमेवेति वाशंकामपाकरोति,—

अनेकान्तात्मकं वस्तु संप्रकाशयति श्रुतं । सद्बोधत्वाद्यथाक्षोत्थबोध इत्युपपत्तिमत् ॥ १६ ॥

नयेन व्यभिचारश्चेन्न तस्य गुणभावतः । स्वगोचरार्थधर्माण्यधर्मार्थप्रकाशनात् ॥ १७ ॥

श्रुतस्यावस्तुवेदित्वे परप्रत्यायनं कुतः । संवृतेश्चेद्वृथैवैषा परमार्थस्य निश्चितेः ॥ १८ ॥

ननु स्वत एव परमार्थव्यवस्थिते कुतश्चिदविद्याप्रक्षयान्न पुन श्रुतविकल्पात् तदुक्तशास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते । अनागमविकल्पा हि स्वय विद्योपवर्त्तत इति तदयुक्त, परेष्टतत्त्वस्याप्रत्यक्षविषयत्वात्तद्विपरीतस्यानेकान्तात्मनो वस्तुन सर्वदा परस्याप्यवभासनात् । लिङ्गगस्य स्वस्याङ्गीकरणीयत्वात् । न च तत्र लिंग वास्तवमस्ति तस्य साध्याविनाभावित्वेन प्रत्यक्षत एव प्रतिपत्तुमशक्तेरनुमानान्तरत्वात् प्रतिपत्तावनवस्थाप्रसगात्, प्रवचनादपि नेष्टतत्त्वव्यवस्थिति तस्य तद्विषयत्वायोगादिति कथमपि सद्गतेरभावात् स्वतस्तत्त्वावभासनासम्भवात् । तथा चोक्त । "प्रत्यक्षबुद्धि क्रमते न यत्र तल्लिङ्गगम्य न तदर्थलिङ्ग । वाचो न वा तद्विषये न योग का तद्गति कष्टमसृज्यतान्ते ॥" इति तत एव वेद्यवेदकभाव प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावो वा न परमार्थत किन्तु सवृत्यैवेति चेत्, तदिह महाधार्ष्ट्यं येनाय विष्टिकमपि जपेत् । तथोक्त । "सवृत्या साधयस्तत्त्व जये धार्ष्ट्येन डिंडिक । मत्या मतविलासिन्या राजविप्रोपदेशिनं ॥" इति । कथ वा सवृत्यसवृत्यो विभाग बुध्येत्? सवृत्येति चेत्, सा चानिश्चिता तथैव किञ्चिन्निश्चिनोतीति कथमनुन्मत्त, सुदूरमपि गत्वा स्वय किञ्चिन्निश्चिन्वन् पर च निश्चाययन्वेद्यवेदकभाव प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव च परमार्थत स्वीकर्तुमर्हत्येव, अन्यथोपेक्षणीयत्वप्रसगात् । तथा च वस्तुविषयमध्यक्षमिव श्रुत सिद्ध सद्बोधत्वान्यथानुपपत्ते । तर्हि द्रव्येष्वेव मतिश्रुतयोर्निबधोऽस्तु तेषामेव वस्तुत्वात् पर्यायाणा परिकल्पितत्वात् पर्यायेष्वेव वा द्रव्यस्यावस्तुत्वादि च मन्यमान प्रत्याह,—

सर्वपर्यायमुक्तानि न स्युर्द्रव्याणि जातुचित् । तद्वियुक्ताश्च पर्यायाः शशशृंगोचतादिवत् ॥१९

न सन्ति सर्वपर्यायमुक्तानि द्रव्याणि सर्वपर्यायनिर्मुक्तत्वाच्छशशृङ्गवत् । न सन्त्येकान्तपर्याया सर्वथा द्रव्यमुक्तत्वाच्छशशृङ्गोच्चत्वादिवत् । ततो न तद्विषयत्व मतिश्रुतयो शङ्कनीय प्रतीतिविरोधात् ॥

नाशेषपर्ययाक्रान्ततनूनि च चकासति । द्रव्याणि प्रकृतज्ञाने तथा योग्यत्वहानितः ॥ २० ॥

ननु च यदि द्रव्याण्यनतपर्यायाणि वस्तुत्व बिभ्रति तदा मतिश्रुताभ्या तद्विशेषाभ्या भवितव्यमन्यथा तयोरवस्तुविषयत्वापत्तेरिति न चोद्य, तथा योग्यतापायात् । न हि वस्तु सत्तामात्रेण ज्ञानविषयत्वमुपयाति । सर्वस्य सर्वदा सर्वपुरुषज्ञानविषयत्वप्रसङ्गात् । किं तर्हि वस्तुन परिच्छित्तौ कारणमित्याह,—

ज्ञानस्यार्थपरिच्छित्तौ कारणं नान्यदीक्ष्यते । योग्यतायास्तदुत्पत्तिः सारूप्यादिषु सत्स्वपि २१

तस्मादुत्पद्यते ज्ञान येन च सरूप तस्य ग्राहकमित्ययुक्त, समानार्थसमनन्तरप्रत्ययस्य समनतरप्रत्ययस्य तेनाग्रहणात् । तद्ग्रहणयोग्यतापायात्तस्याग्रहणे योग्यतैव विषयग्रहणनिमित्त वेदनस्येत्यायातम् । योग्यता पुनर्वेदनस्य स्वावरणविच्छेदविशेष एवेत्युक्तप्रायम् ॥

रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

किमर्थमिदं सूत्रमित्याह,—

प्रत्यक्षस्यावधेः केषु विषयेषु निबन्धनम् । इति निर्णीतये प्राह रूपिष्वित्यादिकं वचः ॥ १ ॥
रूपं पुद्गलसामान्यगुणस्तेनोपलक्ष्यते । स्पर्शादिरिति तद्योगात् रूपिणीति विनिश्चयः ॥ २ ॥
तेष्वेव नियमोऽसर्वपर्यायेष्ववधेः स्फुटम् । द्रव्येषु विषयेष्वेवमनुवृत्तिर्विधीयते ॥ ३ ॥

रूपं मूर्तिरित्येके, तेषामसर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः स्पर्शादिर्वा मूर्तिरिति मतं स्यात् । प्रथमपक्षे जीवस्यरूपत्वप्रसक्तिरसर्वगतद्रव्यपरिमाणलक्षणाया मूर्तेस्तत्र भावात् । सर्वगतत्वादात्मनस्तद्भाव इति चेन्न शरीरपरिमाणानुविधायिनस्तस्य प्रसाधनात् । स्पर्शादिमूर्तिरित्यस्मिंस्तु पक्षे रूपं पुद्गलसामान्यगुणस्तेन स्पर्शादिरूपं लक्ष्यते इति तद्योगाद्द्रव्याणि रूपीणि मूर्तिमन्ति कथितानि भवन्त्येव तथेह द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु इति निबन्ध इति चानुवर्तते । तेनेदमुक्तं भवति मूर्तिमत्सु द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु विषयेषु अवधेर्निबन्ध इति । कुत एव नान्यथेत्याह,—

स्वशक्तिवशतोऽसर्वपर्यायेष्वेव वर्तनम् । तस्य नानागतातीतानन्तपर्याययोगिषु ॥ ४ ॥
पुद्गलेषु तथाकाशादिष्वमूर्तेषु जातुचित् । इति युक्तं सुनिर्णीतासम्भवद्बाधकत्वतः ॥ ५ ॥

अत्रासर्वपर्यायरूपद्रव्यज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषावधेः स्वशक्तिस्तद्वशात्तस्यासर्वपर्यायेष्वेव पुद्गलेषु वृत्तिर्नातीताद्यनन्तपर्यायेषु नाप्यमूर्तेष्वाकाशादिषु इति युक्तमुत्पश्यामः । सुनिर्णीतासम्भवद्बाधकत्वान्मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्वित्यादिवत् ॥

तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

किमर्थमिदमित्याह,—

क्व मनःपर्ययस्यार्थे निबन्ध इति दर्शयत् । तदित्याद्याह सत्सूत्रमिष्टसंग्रहसिद्धये ॥ १ ॥

कस्य पुनस्तच्छब्देन परामर्शो यदनन्तभागेऽसर्वपर्यायेषु निबन्धो मनःपर्ययस्येत्याह,—

परमावधिनिर्णीते विषयेऽनन्तभागताम् । नीते सर्वावधेर्ज्ञेयो भागः सूक्ष्मोऽपि सर्वतः ॥ ५ ॥
एतस्यानन्तभागे स्याद्विषये सर्वपर्यये । व्यवस्यर्जुमतेरन्यमनःस्थे प्रगुणे ध्रुवम् ॥ ३ ॥
अमुष्यानन्तभागेषु परमं सौक्ष्म्यमागते । स्यान्मनःपर्ययस्यैवं निबन्धो विषयेऽखिले ॥ ४ ॥

तच्छब्दोऽत्रावधिविषयं परामृशति न पुनरवधिं विषयप्रकरणात् । स च मुख्यस्य परामृश्यते गौणस्य परामर्शे प्रयोजनाभावात् । मुख्यस्य परमावधिविषयस्य सर्वतो देशावधिविषयात्सूक्ष्मस्यानन्तभागीकृतस्यानन्तो भागः सर्वावधिविषयस्तस्य सम्पूर्णेन मुख्येन सर्वावधिपरिच्छेद्यत्वात् । तत्रर्जुमतेर्निबन्धो बोद्धव्यस्तस्य मनःपर्ययप्रथमव्यक्तित्वात्सामर्थ्यादृजुमतिविषयस्यानन्तभागे विषये विपुलमतेर्निबन्धोऽवसीयते तस्य परमनःपर्ययत्वादसर्वपर्यायग्रहणानुवृत्तेर्नास्तीति नानाद्यनन्तपर्यायाक्रान्ते द्रव्ये मनःपर्ययस्य प्रवृत्तिस्तद्ज्ञानावरणक्षयोपशमासम्भवात् । अतीतानागतवर्तमानानन्तपर्यायात्मकवस्तुनः सकलज्ञानावरणक्षयविजृम्भितकेवलज्ञानपरिच्छेद्यत्वात् ।

कथं पुनस्तदेवंविधविषयं मनःपर्ययज्ञानं परीक्ष्यते इत्याह,—

क्षायोपशमिकं ज्ञानं प्रकर्षं परमं व्रजेत् । सूक्ष्मे प्रकर्षमाणत्वादर्थे तदिदमीरितम् ॥ ५ ॥

न हि क्षायोपशमिकस्य ज्ञानस्य सूक्ष्मेऽर्थे प्रकृष्यमाणत्वमसिद्धं ,तज्ज्ञानावरणहानेः प्रकृष्यमाणत्व-

सिद्धेः । प्रकृष्यमाणात्सज्ज्ञानावरणहानित्वान्माणिक्याद्यावरणहानिवत् । कथमावरणहानेः प्रकृष्यमाणत्वे सिद्धेऽपि कचिद्विज्ञानस्य प्रकृष्यमाणत्वं सिध्यतीति चेत् प्रकाशात्मकत्वात् । यद्धि प्रकाशात्मकं तत्त्वावरणहानिप्रकर्षे प्रकृष्यमाणं दृष्टं यथा चक्षुः । प्रकाशात्मकं च विवादाध्यासितं ज्ञानमिति स्वविषये प्रकृष्यमाणं सिध्यत्, तस्य परमप्रकर्षगमनं साधयति । यत्तत्परमप्रकर्षप्राप्तं क्षायोपशमिकं ज्ञानं स्पष्टं तन्मनःपर्यय इत्युक्तं । यथा चापि मतिश्रुतानि परमप्रकर्षभाञ्जि क्षायोपशमिकानीति दर्शयन्नाह,—

क्षेत्रद्रव्येषु भूयेषु यथा च विविधस्थितिः । स्पष्टा या परमा तद्वदस्य स्वार्थे यथोदिते ॥ ६ ॥
यथा चेन्द्रियजज्ञानं विषयेष्वतिशायनात् । स्वेषु प्रकर्षमापन्नं तद्विद्भिर्विनिवेदितम् ॥ ७ ॥
मतिपूर्वं श्रुतं यद्वदस्पष्टं सर्ववस्तुषु । स्थितं प्रकृष्यमाणत्वात्पर्यंतं प्राप्य तत्त्वतः ॥ ८ ॥
मनःपर्ययविज्ञानं तथा प्रस्पष्टभासनं । विकलाध्यक्षपर्यन्तं तथा सम्यक्परीक्षितं ॥ ९ ॥
प्रकृष्यमाणता त्वक्षज्ञानादेः संप्रतीयते । इति नासिद्धता हेतोर्न चास्य व्यभिचारिता ॥१०॥
साध्ये सत्येव सद्भावादन्यथानुपपत्तितः । स्वेष्टहेतुवदित्यस्तु ततः साध्यविनिश्चयः ॥ ११ ॥
दृष्टेष्टबाधनं तस्यापह्नवे सर्ववादिना । सर्वथैकान्तवादेषु तद्वादेऽपीति निर्णयः ॥ १२ ॥

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

ननु असिद्धत्वात्केवलस्य विषयनिबन्धकथनं न युक्तमित्याशङ्कायामिदमाह,—

केवलं सकलज्ञेयव्यापि स्पष्टं प्रसाधितम् । प्रत्यक्षमक्रमं तस्य निबन्धो विषयेष्विह ॥ १ ॥
बोध्यो द्रव्येषु सर्वेषु पर्यायेषु च तत्त्वतः । प्रक्षीणावरणस्यैव तदाविर्भावनिश्चयात् ॥ २ ॥
आत्मद्रव्यं ज्ञ एवेष्टः सर्वज्ञः परमः पुमान् । कैश्चित्तद्व्यतिरिक्तार्थाभावादित्यपसारितं ॥ ३ ॥
द्रव्येष्विति बहुत्वस्य निर्देशात्तत्प्रसिद्धितः । वर्तमानेऽस्तु पर्याये ज्ञानी सर्वज्ञ इत्यपि ॥ ४ ॥
पर्यायेष्विति निर्देशादन्वयस्य प्रतीतितः । सर्वथाभेदतत्त्वस्य यथेति प्रतिपादनात् ॥ ५ ॥
तस्मादनुष्ठेयगतं ज्ञानमस्य विचार्यतां । कीटसङ्ख्यापरिज्ञानं तस्य नात्रोपयुज्यते ॥ ६ ॥
इत्येतच्च व्यवच्छिन्नं सर्वशब्दप्रयोगतः । तदेकस्याप्यविज्ञाने काक्ष्णां शिष्यसाधनं ॥ ७ ॥
हेयोपादेयतत्त्वस्य साभ्युपायस्य वेदकं । सर्वज्ञतामितं निष्टं तज्ज्ञानं सर्वगोचरम् ॥ ८ ॥
उपेक्षणीयतत्त्वस्य हेयादिभिरसङ्ग्रहात् । न ज्ञानं न पुनस्तेषां न ज्ञानेऽपीति केचन ॥ ९ ॥
तदसद्वीतरागाणामुपेक्षत्वेन निश्चयात् । सर्वार्थानां कृतार्थत्वात्तेषां कचिदवृत्तितः ॥ १० ॥
विनेयापेक्षया हेयमुपादेयं च किंचन । सोपायं यदि तेऽप्याहुस्तदोपेक्ष्यं न विद्यते ॥ ११ ॥
निःशेषं सपरं तावदुपेयं सम्मतं सताम् । हेयं जन्मजरामृत्युकीर्णं संसरणं सदा ॥ १२ ॥
अनयोः कारणं तस्माद्यदन्यत्तन्न विद्यते । पारम्पर्येण साक्षाच्च वस्तूपेक्ष्यं ततः किमु ॥ १३ ॥
द्वेषो हानमुपादानं रागस्तद्द्वयवर्जनं । ख्यातोपेक्षेति हेयाद्या भावास्तद्विषया इमे ॥ १४ ॥
इति मोहाभिभूतानां व्यवस्था परिकल्प्यते । हेयत्वादिव्यवस्थानासम्भवात्कुतश्चित्तव ॥ १५ ॥
हातुं योग्यं मुमुक्षूणां हेयतत्त्वं व्यवस्थितं । उपादातुं पुनर्योग्यमुपादेयमितीयते ॥ १६ ॥
उपेक्षन्तु पुनः सर्वमुपादेयस्य कारणम् । सर्वोपेक्षास्वभावत्वाच्चारित्रस्य महात्मनः ॥ १७ ॥
तत्त्वश्रद्धानसज्ज्ञानगोचरत्वं यथा दधत् । तद्भाव्यमानमाम्नातममोघमघघातिभिः ॥ १८ ॥
मिथ्यादृग्बोधचारित्रगोचरत्वेन भावितम् । सर्वं हेयस्य तत्त्वस्य संसारस्यैव कारणं ॥ १९ ॥
तदवश्यं परिज्ञेयं तत्त्वार्थमनुशासता । विनेयानिति बोद्धव्यं धर्मवत्सकलं जगत् ॥ २० ॥

धर्मादन्यत्परिज्ञानं विप्रकृष्टमशेषतः । येन तस्य कथं नाम धर्मज्ञत्वनिषेधनम् ॥ २१ ॥
सर्वानतीन्द्रियान् वेत्ति साक्षाद्धर्ममतीन्द्रियम् । प्रमातेति वदन्न्यायमतिक्रामति केवलं ॥२२॥

यथैव हि हेयोपादेयतत्त्वं साभ्युपायं स वेत्ति न पुनः सर्वकीटसंख्यादिकमिति वदन्न्यायमतिक्रामति केवलं तत्संवेदने सर्वसंवेदनस्य न्यायप्राप्तत्वात्। तथा धर्मादन्यानतीन्द्रियान्सर्वानर्थान्विजानन्नपि धर्मं साक्षान्न स वेत्तीति वदन्नपि तत्साक्षात्करणे धर्मस्य साक्षात्करणसिद्धेरतीन्द्रियत्वेन जात्यन्तरत्वाभावात्। यस्य यज्जातीयाः पदार्थाः प्रत्यक्षास्तस्यासत्यावरणेऽपि प्रत्यक्षा यथा घटसमानजातीयभूतलप्रत्यक्षत्वे घटः। प्रत्यक्षाश्च कस्यचिद्विवादापन्नस्य धर्मसजातीया परमाण्वादयो देशकालस्वभावविप्रकृष्टा इति न्यायस्य सुव्यवस्थितत्वात्। ततो नेदं सूक्तं मीमांसकस्य। "धर्मज्ञत्वनिषेधस्तु केवलोऽत्रोपयुज्यते। सर्वमन्यद्विजानस्तु पुरुषः केन वार्यते" इति । नत्ववधीरणानादरः । तत्सर्वमन्यद्विजानस्तु पुरुषः केन वार्यत इति। तत्र नो नातितरामादरः। परमार्थतस्तु न कथमपि पुरुषस्यातीन्द्रियार्थदर्शनातिशयः सम्भाव्यते सातिशयानामपि प्रज्ञामेधादिभिः स्तोकस्तोकान्तरत्वेनैव दर्शनात्। तदुक्तं "येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधादिभिर्नराः। स्तोकस्तोकान्तरत्वेनातीन्द्रियज्ञानदर्शनात् ॥" इति कश्चित्तं प्रति विज्ञानस्य परमप्रकर्षगमनसाधनमाह,—

ज्ञानं प्रकर्षमायाति परमं क्वचिदात्मनि । तारतम्याधिरूढत्वादाकाशे परिमाणवत् ॥ २३ ॥

तारतम्याधिरूढत्वमसंशयप्राप्तत्वं तद्विज्ञानस्य सिद्ध्यत् क्वचिदात्मनि परमप्रकर्षप्राप्तिं साधयति, तया तस्य व्याप्तत्वात्परिमाणवदाकाशे ॥

अत्र यद्यक्षविज्ञानं तस्य साध्यं प्रभाष्यते । सिद्धसाधनमेतत्स्यात्परस्याप्येवमिष्टितः ॥ २४ ॥
लिङ्गागमादिविज्ञानं ज्ञानसामान्यमेव वा । तथा साध्यं वदंस्तेन दोषं परिहरेत्कथम् ॥ २५ ॥
अक्रमं करणातीतं यदि ज्ञानं परिस्फुटम् । धर्मीष्येत तदा पक्षस्याप्रसिद्धविशेष्यता ॥ २६ ॥
स्वरूपासिद्धता हेतोराश्रयासिद्धतापि च । तन्नैतत्साधनं सम्यगिति केचित्प्रवादिनः ॥ २७ ॥
अत्र प्रचक्ष्महे ज्ञानसामान्यं धर्मि नापरम् । सर्वार्थगोचरत्वेन प्रकर्षं परमं व्रजेत् ॥ २८ ॥
इति साध्यमनिच्छन्तं भूतादिविषयं परं । चोदनाज्ञानमन्यद्वा वादिनं प्रति नास्तिकम् ॥२९॥
न सिद्धसाध्यतैवं स्यान्नाप्रसिद्धविशेष्यता । पक्षस्य नापि दोषो ... (?) ॥ ३० ॥

स हेतोः क्वचित्प्रदर्शितः । नह्यत्राक्षविज्ञानं परमं प्रकर्षं यातीति साध्यते नापि लिङ्गागमादिविज्ञानं येन सिद्धसाध्यतानाम पक्षस्य दोषो दुःपरिहारः स्यात्। परस्यापीन्द्रियज्ञाने लिङ्गादिज्ञाने च परमप्रकर्षगमनस्येष्टत्वात्। नाप्यक्रमं करणातीतं परिस्फुटं ज्ञानं तथा साध्यते यतस्तस्यैव धर्मिणोरप्रसिद्धविशेष्यता रूपादेः सिद्धिश्च हेतुर्धर्मिणोसिद्धौ तद्धर्मस्य साधनस्यासम्भवादाश्रयासिद्धश्च भवेत्। किं तर्हि ज्ञानसामान्यं धर्मि[2] न च तस्य सर्वार्थगोचरत्वेन परमप्रकर्षमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता भूतादिविषयं चोदनाज्ञानमनुमानादिज्ञानं वा प्रकृष्टमनिच्छन्तं वादिनं नास्तिकं प्रति प्रयोगात्। मीमांसकं प्रति तत्प्रयोगे सिद्धसाधनमेव भूताद्यशेषार्थगोचरस्य चोदनाज्ञानस्य परमप्रकर्षप्राप्तस्य तेनाभ्युपगतत्वादिति चेन्न, तं प्रति प्रत्यक्षसामान्यस्य धर्मित्वात्तस्य तेन सर्वार्थविषयत्वेनात्यन्तप्रकृष्टस्यानभ्युपगमात् । न चैवमप्रसिद्धविशेष्यादिदोषः पक्षादेः सम्भवति केवलं मीमांसकान्प्रति यदैतत्साधनं तदा प्रत्यक्षं विशदं सूक्ष्माद्यर्थविषयं साधयत्येवानवद्यत्वात्। यदा तु नास्तिकं प्रति सर्वार्थगोचरं ज्ञानसामान्यं साध्यते तदा तस्य करणक्रमव्यवधानातिवर्तित्वं स्पष्टत्वं च कथं सिध्यति इत्याह,—

तच्च सर्वार्थविज्ञानं पुनः सावरणं मतं । अदृष्टत्वाद्यथा चक्षुस्तिमिरादिभिरावृतं ॥ ३१ ॥

ज्ञानस्यावरणं याति प्रक्षयं परमं क्वचित् । प्रकृष्यमाणहानित्वाद्धेमादौ श्यामिकादिवत् ॥३२॥
ततोऽनावरणं स्पष्टं विप्रकृष्टार्थगोचरं । सिद्धमक्रमविज्ञानं सकलंकमहीयसाम् ॥ ३३ ॥
यत एवमतीन्द्रियार्थपरिच्छेदनसमर्थं प्रत्यक्षमसर्वज्ञवादिनं प्रति सिद्धम् ॥

ततः सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधादिभिर्नराः । भूताद्यशेषविज्ञानभाजश्चेचोदनाबलात् ॥३४॥
किन्न क्षीणावृतिः सूक्ष्मानर्थान्द्रष्टुं क्षमः स्फुटं । मदज्ञानानतिक्रामन्नातिशेते परान्नरान् ॥३५॥
यदि परैरभ्यधायि । "दशहस्तान्तरं व्योम्नि यो न नामात्र गच्छति । न योजनमसौ गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि" इत्यादि । तदपि न युक्तमित्याह,—

लङ्घनादिकदृष्टान्तः स्वभावान्न विलङ्घने । नाविर्भावे स्वभावस्य प्रतिषेधः कुतश्चन ॥ ३६ ॥
स्वाभाविकी गतिर्न स्यात्प्रक्षीणाशेषकर्मणः । क्षणादूर्ध्वं जगच्चूडामणौ व्योम्नि महीयसि ॥३७॥
वीर्यान्तरायविच्छेदविशेषवशतोपरा । बहुधा केन वार्येत नियतं व्योमलङ्घनात् ॥ ३८ ॥
ततो यदुपहसनमकारि भट्टेन । "यैरुक्तं केवलज्ञानमिन्द्रियाद्यनपेक्षिणः । सूक्ष्मातीतादिविषयं सूक्ष्मजीवस्य तैरदः" इति, तदपि परिहृतमित्याह,—

ततः समन्ततश्चक्षुरिन्द्रियाद्यनपेक्षिणः । निःशेषद्रव्यपर्यायविषयं केवलं स्थितं ॥ ३९ ॥
तदेवं प्रमाणतः सिद्धे केवलज्ञाने सकलकुवाद्यविषये युक्तं तस्य विषयप्ररूपणं मतिज्ञानादिवत् ॥

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३० ॥

कान्प्रतीदं सूत्रमित्यावेदयति,—

एकत्रात्मनि विज्ञानमेकमेवैकदेति ये । मन्यन्ते तान्प्रति प्राह युगपज्ज्ञानसम्भवम् ॥ १ ॥
अनेकशब्दस्य प्राथम्यवचनत्वात्प्राधान्यवचनत्वाद्वा क्वचिदात्मनि ज्ञानं एकं प्रथमं प्रधानं वा संख्यावचनत्वादेकसंख्यं वा वक्तव्यं । तत्र किं द्वे च ज्ञाने किं युगपदेकत्र त्रीणि चत्वारि वा ज्ञानानि कानीत्याह,—

प्राच्यमेकं मतिज्ञानं श्रुतिभेदानपेक्षया । प्रधानं केवलं वा स्यादेकत्र युगपन्नरि ॥ २ ॥
द्वेधा मतिश्रुते स्यातां ते चावधियुते क्वचित् । मनःपर्ययज्ञाने वा त्रीणि येन युते तथा ॥३॥
प्रथमं मतिज्ञानं क्वचिदात्मनि श्रुतभेदस्य तत्र सतोऽप्यपरिपूर्णत्वेनानपेक्षणात् प्रधानं केवलमेतेनैकसंख्यावाच्यप्येकशब्दो व्याख्यातः स्वयमिष्टस्यैकस्य परिग्रहात् । पञ्चानामन्यतमस्यानिष्टस्यासम्भवात् । क्वचित्पुनर्द्वे मतिश्रुते क्वचित्ते चावधियुते मनःपर्ययुते चेति त्रीणि ज्ञानानि संभवन्ति क्वचित्ते एवावधिमनःपर्ययद्वयेन युते चत्वारि ज्ञानानि भवन्ति । पञ्चैकस्मिन्न भवन्तीत्याह,—

आचतुर्भ्य इति व्याप्तवादो वचनतः पुनः । पञ्चैकत्र न विद्यन्ते ज्ञानान्येतानि जातुचित् ॥४॥
क्षायोपशमिकज्ञानैः सहभावविरोधात्क्षायिकस्येत्युक्तं पञ्चानामेकत्रासद्भवनमन्यत्र ॥

भाज्यानि प्रविभागेन स्थाप्यानीति नियुञ्जता । एकादीन्येकदैकत्रानुपयोगानि नान्यथा ॥५॥
सोपयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्यैकत्र यौगपद्यवचने हि सिद्धान्तविरोधः सूत्रकारस्य न पुनरनुपयोगस्य सह द्वावुपयोगौ न स्त इति वचनात् ॥ सोपयोगयोर्ज्ञानयोः सह प्रतिषेधादिति निवेदयन्ति,—

क्षायोपशमिकं ज्ञानं सोपयोगं क्रमादिति । नार्थस्य व्याहतिः काचित्क्रमज्ञानाभिधायिनः ६

निरुपयोगस्यानेकस्य ज्ञानस्य सद्भाववचनसामर्थ्यात् सोपयोगस्य क्रमभावः क्षायोपशमिकस्येत्युक्तं भवति। तथाच नार्थस्य हानिं क्रमभाविज्ञानावबोधकस्य सम्भाव्यते। अत्रापराकूतमनूद्य निराकुर्वन्नाह,—

सोपयोगौ सह स्यातामित्यार्याः ख्यापयन्ति ये। दर्शनज्ञानरूपौ तौ न तु ज्ञानात्मकाविति ७

ज्ञानानां सहभावाय तेषामेतद्विरुद्ध्यते। क्रमभावि च यज्ज्ञानमिति युक्तं ततो न तत्॥८॥

यदापि क्रमभावि च यज्ज्ञानमिति समन्तभद्रस्वामिवचनमन्यथा व्याचक्षते विरोधपरिहारार्थं तदापि दोषमुद्भावयति,—

शब्दसंसृष्टविज्ञानापेक्षया वचनं तथा। यस्मादुक्तं तदेवार्यैः स्याद्वादनयसंस्थितम्॥ ९॥

इति व्याचक्षते ये तु तेषां मत्यादिवेदनं। प्रमाणं तत्र नेष्टं स्यात्ततः सूत्रस्य बाधनम्॥१०॥

तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते युगपत्सर्वभासनमित्यनेन केवलस्य क्रमभावि च यज्ज्ञानं स्याद्वादनयसंस्कृतमित्यनेन च श्रुतस्यागमस्य प्रमाणान्तरवचनमिति व्याख्याने मतिज्ञानस्यावधिमनःपर्यययोश्च नात्र प्रमाणत्वमुक्तं स्यात्। तथा च 'मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानं' 'तत्प्रमाणे' इति ज्ञानपञ्चकस्य प्रमाणद्वयरूपत्वप्रतिपादकसूत्रेण बाधनं प्रसज्येत। यदा तु मत्यादिज्ञानचतुष्टयं क्रमभावि केवलं च युगपत्सर्वभावि प्रमाणं स्याद्वादेन प्रमाणेन सकलादेशिना तयोश्च विकलादेशिभिः संस्कृतं सकलविप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेणागतमिति व्याख्यायते तदा सूत्रबाधा परिहृता भवत्येव। ननु परव्याख्यानेऽपि न सूत्रबाधा क्रमभावि चेति चशब्दान्मतिज्ञानस्यावधिमनःपर्यययोश्च सग्रहादित्यत्र दोषमाह,—

चशब्दासंग्रहात्तस्य तद्विरोधो न चेत्कथम्। तस्य क्रमेण जन्मेति लभ्यते वचनाद्विना॥११॥

क्रमभावि स्याद्वादनयसंस्कृतं चशब्दान्मत्यादिज्ञानं क्रमभावीति न व्याख्यायते यतस्तस्य क्रमभावित्वं वचनाद्विना न लभ्येत। किं तर्हि स्याद्वादनयसंस्कृतं। यत्तु श्रुतज्ञानं क्रमभावि चशब्दादक्रमभावि च मत्यादिज्ञानमिति व्याख्यानं क्रियते सूत्रबाधापरिहारस्यैव प्रसिद्धेरिति चेत्, नैवमितिवचनात् सूत्रान्मत्यादिज्ञानमक्रमभाविप्रकाशनाद्विना लब्धुमशक्तेः।

ननु बह्वादिसूत्रं मतिज्ञानयौगपद्यप्रतिपादकं तावदस्तीति शंकामुपदर्श्य प्रत्याचष्टे,—

बह्वाद्यवग्रहादीनामुपदेशात्सहोद्भवः। ज्ञानानामिति चेन्नैवं सूत्रार्थानवबोधतः॥ १२॥

बहुष्वर्थेषु तत्रैकोऽवग्रहादिरितीष्यते। तथाच न बहूनि स्युः सहज्ञानानि जातुचित्॥ १३॥

कथमेवमिदं सूत्रमेकस्य ज्ञानस्यैकत्र सहभावं प्रकाशयन्न विरुद्ध्यते इति चेदुच्यते,—

शक्त्यर्पणात्तु तद्भावः सहेति न विरुध्यते। कथंचिदक्रमोद्भूतिः स्याद्वादन्यायवेदिनाम्॥१४॥

क्षायोपशमिकज्ञानानां हि स्वावरणक्षयोपशमयौगपद्यशक्तेः सहभावोऽस्त्येकत्रात्मनि योग इति कथञ्चिदक्रमोत्पत्तिर्न विरुध्यते सूत्रोक्ता स्याद्वादन्यायविदां। सर्वथा सहभावयोरनभ्युपगमाच्च न प्रतीतिविरोधः शक्त्यात्मनैव हि सहभावो नोपयुक्तात्मनानुपयुक्तात्मना वा सहभावो न शक्त्यात्मनापीति प्रतीतिसिद्धं। सहोपयुक्तात्मनापि रूपादिज्ञानपञ्चकप्रादुर्भावमुपयन्तं प्रत्याह,—

शष्कुलीभक्षणादौ तु रसादिज्ञानपंचकम्। सकृदेव तथा तत्र प्रतीतेरिति यो वदेत्॥१५॥

तस्य तत्स्मृतयः किन्न सह स्युरविशेषतः। तत्र तादृक्षसंवित्तेः कदाचित्कस्यचित्क्वचित्॥१६

सर्वस्य सर्वदात्वे तद्रसादिज्ञानपंचकम्। सहोपजायते नैव स्मृतिवच्चत्क्रमेक्षणात्॥ १७॥

क्रमजन्म क्वचिद् दृष्ट्वा स्मृतीनामनुमीयते। सर्वत्र क्रमभावित्वं यद्यन्यत्रापि तत्समम्॥१८॥

पंचभिर्व्यवधानं तु शष्कुलीभक्षणादिषु। रसादिवेदनेषु स्याद्यथा तद्वत्स्मृतिष्वपि॥ १९॥

लघुवृत्तेर्न विच्छेदः स्मृतीनामुपलक्ष्यते । यथा तथैव रूपादिज्ञानानामिति मन्यताम् ॥२०॥
असंख्यातैः क्षणैः पद्मपत्रद्वितयभेदनम् । विच्छिन्नं सकृदाभाति येषां भ्रान्तेः कुतश्चन॥२१॥
पचपैः समयैस्तेषां किन्न रूपादिवेदनम् । विच्छिन्नमपि भातीहाविच्छिन्नमिव विभ्रमात् ॥२२
व्यवसायात्मक चक्षुर्ज्ञान गवि यदा तदा । मतङ्गजविकल्पोऽपीत्यनयोः सकृदुद्भवः ॥ २३ ॥
ज्ञानोदयसकृज्जन्मनिषेधे हन्ति चेन्न वै । तयोरपि सहैवोपयुक्तयोरस्ति वेदनम् ॥ २४ ॥
यदोपयुज्यते ह्यात्मा मतङ्गजविकल्पने । तदा लोचनविज्ञान गवि मन्दोपयोगहृत् ॥ २५ ॥
तथा तत्रोपयुक्तस्य मतङ्गजविकल्पने । प्रतीयन्ति स्वयं सन्तो भावयन्तो विशेषतः ॥ २६ ॥
समोपयुक्तता तत्र कस्यचित्प्रतिभाति या । साशु सचरणाद्भ्रान्तेर्गोकुञ्जरविकल्पवत् ॥ २७ ॥
नन्वश्वकल्पनाकाले गोदृष्टे' सविकल्पताम् । कथमेवं प्रसाध्येत क्वचित्स्याद्वादवेदिभिः ॥२८॥
संस्कारस्मृतिहेतुर्या गोदृष्टिः सविकल्पिका । सान्यथा क्षणभंगादि दृष्टिवन्न तथा भवेत्॥२९
इत्याश्रयोपयोगायाः सविकल्पत्वसाधन । नेत्रालोचनमात्रस्य नाप्रमाणात्मनः सदा ॥ ३० ॥
गोदर्शनोपयोगेन सद्भावः कथं न तु । तद्विज्ञानेऽस्य योगस्य नार्थव्याघातकृत्तदा ॥ ३१ ॥
इत्यचोद्य दृशस्तत्रानुपयुक्तत्वसिद्धितः । पुंसो विकल्पविज्ञान प्रत्येन प्रणिधानतः ॥ ३२ ॥
सोपयोगं पुनश्चक्षुर्दर्शन प्रथम ततः । चक्षुर्ज्ञानं श्रुत तस्मात्तत्रार्थेऽन्यत्र च क्रमात् ॥ ३३ ॥
प्रादुर्भवत्करोत्याशु धृत्या सह जनो धियं । यथा दृग्ज्ञानयोर्नृणामिति सिद्धान्तनिश्चय' ॥३४॥

जनन जनिरिति नायमिगन्तोऽय यतो जिरिति प्रसज्यते किं तर्हि, औणादिकइकारोऽत्र क्रियते बहुल वचनात् । उणादयो बहुल च सन्तीति वचनात् इकारादयोऽप्यनुक्ता कर्तव्या एवेति सिद्ध जनिरिति । तत्र जनौ सद्धियं करोत्याशुवृत्त्या चक्षुर्ज्ञान तत्छ्रुतज्ञान च क्रमादभवदपि कथंचिदिति हि सिद्धान्त-विनिश्चयो न पुन सद् क्षायोपशमिकदर्शनज्ञाने सोपयोगे मतिश्रुतज्ञाने वा येन सूत्राविरोधो न भवेत् । न चैतावता परमतसिद्धिस्तत्र सर्वथा क्रमभाविज्ञानव्यवस्थितेरिह कथंचित्तथाभिधानात् ॥

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ॥

कस्या पुनराशंकाया निवृत्त्यर्थं कस्यचिद्वा सिद्ध्यर्थमिद सूत्रमित्याह,—

अथ ज्ञानापि पंचानि व्याख्यातानि प्रपंचतः । किं सम्यगेव मिथ्या वा सर्वाण्यपि कदाचन ॥१॥
कानिचिद्वा तथा पुंसा मिथ्याशंकानिवृत्तये । स्वेष्टपक्षपक्षसिद्ध्यर्थं मतीत्याद्याह संप्रति ॥२॥

पूर्वपदावधारणेन सूत्र व्याचष्टे,—

मत्यादयः समाख्यातास्त एवेत्यवधारणात् । संगृह्येते कदाचिन्न मनःपर्ययकेवले ॥ ३ ॥
नियमेन तयोः सम्यग्भावनिर्णयतः सदा । मिथ्यात्वकारणाभावाद्विशुद्धात्मनि सम्भवात्॥४॥
दृष्टिचारित्रमोहस्य क्षये वोपशमेऽपि वा । मनःपर्ययविज्ञान भवन्मिथ्या न युज्यते ॥ ५ ॥
सर्वघातिक्षयेऽत्यन्तं केवलं प्रभवत्कथम् । मिथ्या सम्भाव्यते जातु विशुद्धिं परम दधत् ॥६॥
मतिश्रुतावधिज्ञानत्रयं तु स्यात्कदाचन । मिथ्येति ते च निर्दिष्टा विपर्यय इहाङ्गिनाम् ॥७॥
स च सामान्यतो मिथ्याज्ञानमत्रोपवर्ण्यते । संशयादिविकल्पाना त्रयाणा संगृहीयते ॥ ८ ॥
समुचिनोति चस्तेपा सम्यक्त्व व्यावहारिकम् । मुख्य च तदनुक्तौ तु तेषां मिथ्यात्वमेव हि९
ते विपर्यय एवेति सूत्रे चेन्नावधार्यते । चशब्दमन्तरेणापि सदा सम्यक्त्वमञ्चतः ॥ १० ॥
मिथ्याज्ञानविशेषः स्यादास्मिन्पक्षे विपर्ययम् । संशयाज्ञानभेदस्य चशब्देन समुच्चयः ॥ ११ ॥

अत्र मतिश्रुतावधीनामविशेषेण संशयविपर्यासानध्यवसायरूपत्वसक्तौ यथाप्रतीति तद्दर्शनार्थमाह,—

तत्र त्रिधापि मिथ्यात्वं मतिज्ञाने प्रतीयते। श्रुते च द्विविधं बोध्यमवधौ संशयाद्विना॥१२॥
तस्येन्द्रियमनोहेतुसमुद्भूतिनियामतः। इन्द्रियानिन्द्रियाजन्यस्वभावश्चावधिः स्मृतः॥ १३॥

मतौ श्रुते च त्रिविधं मिथ्यात्वं बोद्धव्यं मतेरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तकत्वनियमात्। श्रुतस्यानिन्द्रियनिमित्तकत्वनियमात् द्विविधमवधौ संशयाद्विना विपर्ययानध्यवसायावित्यर्थः। कुतः संशयादिन्द्रियानिन्द्रियाजन्यस्वभावः प्रोक्तः। संशयो हि चलिताप्रतिपत्तिः, किमयं स्थाणुः किं वा पुरुष इति। स च सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षादुभयविशेषस्मरणात् प्रजायते। दूरस्थे च वस्तुनि इन्द्रियेण सामान्यतश्च सन्निकृष्टे सामान्यप्रत्यक्षत्वं विशेषाप्रत्यक्षत्वं च दृष्टं मनसा च पूर्वानुभूततदुभयविशेषस्मरणेन, न चावध्युत्पत्तौ क्वचिदिन्द्रियव्यापारोऽस्ति मनोव्यापारो वा स्वावरणक्षयोपशमविशेषात्मना सामान्यविशेषात्मनो वस्तुनः स्वविषयस्य तेन ग्रहणात्। ततो न संशयात्मावधिः। विपर्ययात्मा तु मिथ्यात्वोदयाद्विपरीतवस्तुस्वभावश्रद्धानसहभावात्सम्बोध्यते। तथानध्यवसायात्माप्याशु उपयोगसंहरणाद्विज्ञानान्तरोपयोगाद्गच्छत्तृणस्पर्शवदुत्पाद्यते। दृढोपयोगावस्थायां तु नावधिरनध्यवसायात्मापि कथमेवावस्थितोऽवधिरिति चेत्, कदाचिदनुगमनात्कदाचिदननुगमनात्कदाचिद्वर्धमानत्वात्कदाचिद्धीयमानत्वाच्चथा विशुद्धिविपरिवर्तमानादवस्थितावधिरेकेन रूपेणावस्थानान्न पुनरदृष्टोपयोगत्वात्स्वभावपरावर्तनेऽपि, तस्य तथा तथा दृढोपयोगत्वाविरोधात्। कुतः पुनस्त्रिष्वेव बोधेषु मिथ्यात्वमित्याह,—

मिथ्यात्वं त्रिषु बोधेषु दृष्टिमोहोदयाद्भवेत्। तेषां सामान्यतस्तेन सहभावाविरोधतः॥१४॥
यदा मत्यादयः पुंसस्तदा न स्याद्विपर्ययः। स यदा ते तदा न स्युरित्येतेन निराकृतम्॥१५॥
विशेषापेक्षया ह्येषा न विपर्ययरूपता। मत्यज्ञानादिसंज्ञेषु तेषु तस्याः प्रसिद्धितः॥ १६॥

सम्यक्त्वावस्थायामेव मतिश्रुतावधयो व्यपदिश्यन्ते मिथ्यात्मावस्थायां तेषां मत्यज्ञानव्यपदेशात्। ततो न विशेषरूपतया ते विपर्यय इति व्याख्यायते येन सहानवस्थालक्षणो विरोधः स्यात्। किं तर्हि सम्यग् मिथ्यामत्यादिव्यक्तिगतमत्यादिसामान्यापेक्षया ते विपर्यय इति निश्चीयते मिथ्यात्वेन सहभावाविरोधात्तथा मत्यादीनां॥ ननु च तेषां तेन सहभावेऽपि कथं मिथ्यात्वमित्याशङ्क्योत्तरमाह,—

मिथ्यात्वोदयसद्भावे तद्विपर्ययरूपता। न युक्ताग्न्यादिसंपाते जात्यहेम्नो यथेति चेत्॥ १७॥
नाश्रयस्यान्यथाभावसम्यक्परिदृढे सति। परिणामे तदाधेयस्यान्यथा भावदर्शनात्॥ १८॥
यथा सरजसालाम्बूफलस्य कटु किन्न तत्। क्षिप्तस्य पयसो दृष्टः कटुभावस्तथाविधः॥१९॥
तथात्मनोऽपि मिथ्यात्वपरिणामे सतीष्यते। मत्यादिसंविदां तादृङ्मिथ्यात्वं कस्यचित्सदा २०

जात्यहेम्नो माणिक्यस्य चाग्न्यादिर्वा गृहादिर्वा नाहेमत्वममाणिक्यत्वं वा कर्तुं समर्थस्तस्यापरिणामकत्वात्। मिथ्यात्वपरिणतस्तु आत्मा सांश्रयीणि मत्यादिज्ञानानि विपर्ययरूपतामापादयति। तस्य तथा परिणामकत्वात्सरजसकटुकालाम्बूवत्स्वाश्रयि पय इति न मिथ्यात्वसहभावेऽपि मत्यादीनां सम्यक्त्वपरित्यागः शङ्कनीयः। परिणामित्वमात्मनोसिद्धमिति चेदत्रोच्यते,—

न चेदं परिणामित्वमात्मनो न प्रसाधितम्। सर्वस्यापरिणामित्वे सत्त्वस्यैव विरोधतः॥२१॥
यतो विपर्ययो न स्यात्परिणामः कदाचन। मत्यादिवेदनाकारपरिणामनिवृत्तितः॥ २२॥

सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

किंकुर्वन्निदं सूत्रं ब्रवीतीति शंकायामाह,—

समानोऽर्थपरिच्छेदः सदृष्ट्यर्थपरिच्छिदा। कुतो विज्ञायते त्रेधा मिथ्यादृष्टेर्विपर्ययः ॥ १ ॥
इत्यत्र ज्ञापकं हेतुं सदृष्टान्तं प्रदर्शयत्। सदित्याद्याह संक्षेपाद्विशेषप्रतिपत्तये ॥ २ ॥

मिथ्यादृष्टेरप्यर्थपरिच्छेदः सदृष्ट्यर्थपरिच्छेदेन समानो भूयते तत्कुतोऽसौ त्रेधा विपर्यय इत्यारेकाया सत्यां दर्शनं ज्ञापकं हेतुमनेनोपदर्शयति ॥

के पुनरत्र सदसती कश्च तयोरविशेषः का च यदृच्छोपलब्धिरित्याह,—

नात्रोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति वक्ष्यति। ततोऽन्यदसदित्येतत्सामर्थ्यादवसीयते ॥ ३ ॥
अविशेषस्तयोः सद्भिरविवेको विधीयते। साकर्यतो हि तद्विचित्तस्तथा वैयतिकर्य्यतः ॥ ४ ॥
प्रतिपत्तिरभिप्रायमात्रं यदनिरन्धनं। सा यदृक्षा तया वित्तिरुपलब्धिः कथंचन ॥ ५ ॥

किमत्र साध्यमित्याह,—

मत्यादयोऽत्र वर्त्तन्ते ते विपर्यय इत्यपि। हेतोर्यथोदितादत्र साध्यते सदसत्त्वयोः ॥ ६ ॥

तेनैतदुक्तं भवति मिथ्यादृष्टेर्मतिश्रुतावधयो विपर्ययः सदसतोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तस्यैवेति। समानेऽप्यर्थपरिच्छेदे कस्यचिद्विपर्ययसिद्धिं दृष्टान्ते साध्यसाधनयोर्व्याप्तिं प्रदर्शयन्नाह,—

स्वर्णे स्वर्णमिति ज्ञानमस्वर्णे स्वर्णमित्यपि। स्वर्णे वास्वर्णमित्येवमुन्मत्तस्य कदाचन ॥ ७ ॥
विपर्ययो यथा लोके तद्यदृच्छोपलब्धितः। विशेषाभावतस्तद्वन्मिथ्यादृष्टेर्घटादिषु ॥ ८ ॥

सर्वत्राहार्य एव विपर्ययः सहज एवेत्येकान्तव्यवच्छेदेन तदुभयं स्वीकुर्वन्नाह,—

सहचार्यो विनिर्दिष्टः सहजश्च विपर्ययः। प्राच्यस्तत्र श्रुताज्ञानं मिथ्यासमयसाधितम् ॥ ९ ॥
मत्यज्ञानं विभङ्गश्च सहजः सम्प्रतीयते। परोपदेशनिर्मुक्तेः श्रुताज्ञानं च किंचन ॥ १० ॥

चक्षुरादिमतिपूर्वकं श्रुताज्ञानमपरोपदेशत्वात्सहजं मत्यज्ञानविभङ्गज्ञानवत्। श्रोत्रमतिपूर्वकं तु परोपदेशापेक्षत्वादाहार्यं प्रत्येयं। तत्र सति विषये श्रुताज्ञानमाहार्यविपर्ययमादर्शयति,—

सति स्वरूपतोऽशेषे शून्यवादो विपर्ययः। ग्राह्यग्राहकभावादौ संविदद्वैतवर्णनम् ॥ ११ ॥
चित्राद्वैतप्रवादश्च पुरुषाद्वैतवर्णनम्। बाह्यार्थेषु च भिन्नेषु विज्ञानांशप्रकल्पनं ॥ १२ ॥
बहिरन्तश्च वस्तूनां सादृश्ये वैसदृश्यवाक्। वैसदृश्ये च सादृश्यैकान्तवादावलम्बनम् ॥ १३ ॥
द्रव्ये पर्यायमात्रस्य पर्याये द्रव्यकल्पना। तद्द्वयात्मनि तद्भेदवादो वाच्यत्ववागपि ॥ १४ ॥
उत्पादव्ययवादश्च ध्रौव्ये तदवलम्बनम्। जन्मप्रध्वंसयोरेव प्रतिरस्तु प्रबुध्यताम् ॥ १५ ॥

सति तावत्कार्त्स्न्येनैकदेशेन च विपर्ययोऽस्ति तत्र कार्त्स्न्येन शून्यवादः स्वरूपद्रव्यक्षेत्रकालतः। सर्वस्य सत्त्वेन प्रमाणसिद्धत्वात्। विशेषतस्तु सति ग्राह्यग्राहकभावे कार्यकारणभावे च वाच्यवाचकभावादौ च तदसत्त्ववचनम्। तत्र संविदद्वैतस्य वावलम्बनेन सौगतस्य, पुरुषाद्वैतस्यालम्बनेन ब्रह्मवादिनः, शब्दाद्वैतस्याश्रयेण वैयाकरणस्येति प्रत्येयं। विपर्ययत्वं तु तस्य ग्राह्यग्राहकभावादीनां प्रतीतिसिद्धं। तद्वचनाच्चथा बहिरर्थे भिन्ने सति तद्वदसत्त्ववचनं विज्ञानांशप्रकल्पनाद्विपर्ययः। परमार्थतो बहिरन्तश्च वस्तूनां सादृश्ये सति तदसत्त्ववचनं सर्ववैसदृश्यावलम्बनेन तथागतस्यैव विपर्ययः। सादृश्यप्रत्यभिज्ञानस्याबाधितस्य प्रमाणत्वसाधनेन सादृश्यस्य साधनात् सत्यपि च कथंचिद्विशिष्टसादृश्ये तदसत्त्ववचनं। सर्वथा

सादृश्यावलम्बनात् सादृश्यैकान्तवादिनो विपर्यय॰ । एकत्वप्रत्यभिज्ञानस्यानाधितस्य प्रमाणत्वसाधनात्तत्सत्त्वसिद्धे पर्याये च सति तदसत्त्ववचन द्रव्यमात्रास्थानादपरस्य विपर्यय॰ । भेदज्ञानाद्यबाधितात्तत्सत्त्वसाधनात् । द्रव्यपर्यात्मनि वस्तुनि सति तदसत्त्वाभिधान परस्परभिन्नद्रव्यपर्यायवादाश्रयणादन्येषा तस्य प्रमाणतो व्यवस्थापनात् । तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्ववादालम्बनाद्वा तत्र विपर्यय । सति ध्रौव्ये तदसत्त्वकथनमुत्पादव्ययमात्रागीकरणात्केषाचिद्विपर्यय कथचित्सर्वस्य नित्यत्वसाधनात् । उत्पादव्यययोश्च सतोस्तदसत्त्वाभिनिवेश शाश्वतैकान्ताश्रयणादन्येषा विपर्यय । सर्वस्य कथचिदुत्पादव्ययात्मन॰ साधनादेव प्रतिवस्तुसत्त्वेऽसत्त्ववचन विपर्यय प्रपचतो बुध्यता । जीवे सति तदसत्त्ववचन चार्वाकस्य विपर्ययस्तत्सत्त्वस्य प्रमाणत साधनात् । अजीवे तदसत्त्ववचन ब्रह्मवादिनो विपर्यय । आस्रवे तदसत्त्ववचन च बौद्धचार्वाकस्यैव । सवरे निर्जराया मोक्षे च तत्सत्त्ववचन याज्ञिकस्य विपर्यय॰ । पूर्वमेव जीववदजीवादीना प्रमाणत प्ररूपणात् । विशेषत ससारिणि मुक्ते च जीवे सति तदसत्त्ववचन विपर्यय॰ । जीवे पुद्गले धर्मेऽधर्मे नभसि काले च सति तदसत्त्ववचन । तत्कपुण्यास्रवे पापास्रवे च पुण्यवत्त्वे पापवत्त्वे च देशसवरे सर्वसवरे च यथाकाल निर्जरायामौपक्रमिकनिर्जराया च आर्हत्यमोक्षे सिद्धत्वमोक्षे च सति तदसत्त्ववचन कस्यचिद्विपर्ययस्तत्सत्त्वस्य पुरस्तात् प्रमाणत साधनात् । एव तदा भेदेषु प्रमाणसिद्धेषु तदसत्सु तदसत्त्ववचन विपर्ययो बहुधावबोद्धव्य॰ परीक्षाक्षमधिषणैरित्यल विचारेण ॥

पररूपादितोशेषे वस्तुन्यसति सर्वथा । सत्त्ववादः समाम्नातः पराहार्यो विपर्ययः ॥ १६ ॥

पररूपद्रव्यक्षेत्रकालत॰ सर्ववस्त्वसत्तत्र कात्स्न्र्यत सत्त्ववचनमाहार्यो विपर्यय॰ । सत्त्वैकान्तावलम्बनात्कस्यचित्प्रत्येतव्य । प्रमाणतस्तथा सर्वस्यासत्त्वसिद्धे देशतोऽसतोऽसति सत्त्वविपर्ययमुपदर्शयति,—

सत्यसत्त्वविपर्यासाद् वैपरीत्येन कीर्तितात् । प्रतीयमानकः सर्वोऽसति सत्त्वविपर्ययः ॥ १७॥

सति ग्राह्यग्राहकभावादौ सविदद्वैताद्यालम्बनेन तदसत्त्ववचनलक्षणाद्विपर्ययात्पूर्वोक्ताद्विपरीतत्वेनासति प्रतीत्यारूढे ग्राह्यग्राहकभावादौ सौत्रान्तिकाद्युपवर्णिते सत्त्ववचन विपर्यय प्रपचतोऽवबोद्धव्य॰ । एवमाहार्यं श्रुतविपर्ययमुपदर्श्य श्रुतानध्यवसाय चाहार्यं दर्शयति,—

सति त्रिविप्रकृष्टार्थे संशयः श्रुतिगोचरे । केषाचिद्दृश्यमानेऽपि तत्त्वोपप्लववादिनाम् ॥ १८ ॥

तथानध्यवसायोऽपि केषाचित्सर्ववेदिनि तत्त्वे । सर्वत्र वाग्गोचराहार्योऽवगम्यताम् ॥ १९ ॥

श्रुतविषये देशकालस्वभावविप्रकृष्टेऽर्थे सशय । सौगतानामदृश्यसशयैकान्तवादावलम्बनादाहार्योऽवसेय । पृथिव्यादौ दृश्यमानेऽपि सशय केषाचित्तत्त्वोपप्लववादावष्टम्भात् । सर्ववेदिनि पुन सशयोऽध्यवसायश्च केषाचिद्विपर्ययवदाहार्योऽवगम्यताम् । सर्वज्ञाभाववादावलेपात्सर्वत्र वा तत्त्वे केषाचिदन्योऽनध्यवसाय॰ । सशयविपर्ययवत् "तर्कोऽप्रतिष्ठ श्रुतयो विभिन्ना नासौ मुनिर्यस्य वच प्रमाण । धर्मस्य तत्त्व निहित गुहाया महाजनो येन गत स पन्था" इति प्रलापमात्राश्रयणात् । तथा प्रलापिना स्वोक्ताप्रतिष्ठानात् तत्प्रतिष्ठाने वा तथा वचनविरोधादित्युक्तप्राय ॥ सम्प्रति मतिज्ञानविपर्ययसहजमावेदयति,—

बह्वाद्यवग्रहाद्येषु चत्वारिंशत्सु त्रिषु । कुतश्चिन्मतिभेदेषु सहजः स्याद्विपर्ययः ॥ २० ॥

स्मृतानननुभूतार्थे स्मृतिसाधर्म्यसाधनः । संज्ञायामेकताज्ञानं सादृश्यः श्रोत्रदर्शितः ॥ २१॥

तथैकत्वेऽपि सादृश्यविज्ञान कस्यचिद्भवेत् । स विसंवादतः सिद्धश्चिताया लिङ्गलिङ्गिनोः २२

हेत्वाभासनलाज्ञानं लिङ्गिनि ज्ञानमुच्यते । स्वार्थानुमाविपर्यासो बहुधा तद्धिया मतः ॥२३॥

क पुनरसौ हेत्वाभासो यतो जायमान लिङ्गिनि ज्ञान 'स्वार्थानुमानविपर्ययः । सहजो मति

स्मृतिसंज्ञाचिन्तानामिव स्वविषये तिमिरादिकारणवशादुपगम्यते इति पर्यनुयोगे समासव्यासतो हेत्वाभासमुपदर्शयति,–

हेत्वाभासस्तु सामान्यादेकः साध्याप्रसाधनः। यथा हेतुःस्वसाध्येनाविनाभावी निवेदितः२४
त्रिविधोऽसावसिद्धादिभेदात्कश्चिद्विनिश्चितः। स्वरूपाश्रयसंदिग्धज्ञातासिद्धश्चतुर्विधः ॥ २५ ॥
तत्र स्वरूपतोऽसिद्धो वादिनः शून्यसाधने। सर्वो हेतुर्यथा ब्रह्मतत्त्वोपप्लवसाधने ॥ २६ ॥
सत्त्वादिः सर्वथा साध्ये शब्दभंगुरतादिके। स्याद्वादिनः कथंचिन्न सर्वथैकान्तवादिनः॥२७॥
शब्दाद्विनश्वराद्धेतुसाध्ये चाऽकृतकादयः। हेतवोऽसिद्धता यान्ति बौद्धादेः प्रतिवादिनः २८
जैनस्य सर्वथैकान्तधूमवत्त्वादयोऽग्निषु। साध्येषु हेतवोऽसिद्धा पर्वतादौ तथाग्नितः ॥ २९ ॥
शब्दादौ चाक्षुषत्वादिरुभयासिद्ध इष्यते। निःशेषोऽपि यथा शून्यब्रह्माद्वैतप्रवादिनोः ॥३०॥
बाघसिद्धौ तत्र साध्यप्रसाधनौ ॥

समर्थनविहीनः स्यादसिद्धः प्रतिवादिनः। हेतोर्यस्याश्रयो न स्यात् आश्रयासिद्ध एव सः ३१
स्वसाध्येनाविनाभावाभावादगमको मतः। प्रत्यक्षादेः प्रमाणादेः सवादित्वादयो यथा ॥३२॥
शून्योपप्लवशब्दाद्यद्वैतवादावलम्बिना। संदेहविषयः सर्वः संदिग्धासिद्ध उच्यते ॥ ३३ ॥
तथागमप्रमाणत्वे रुद्रोक्तत्वादिरास्थितः। सन्नप्यज्ञायमानोऽत्राज्ञातासिद्धो विभाव्यते ॥३४॥
सौगतादेर्यथा सर्वः सत्त्वादिस्वेष्टसाधने। न निर्विकल्पकाध्यक्षादस्तिहेतोर्विनिश्चय. ॥ ३५ ॥
तत्पृष्ठजाद्विकल्पाच्च वस्तुगोचरतः क सः। अनुमानान्तराद्धेतुनिश्चयो चानवस्थितिः ॥३६॥
परापरानुमानाना पूर्वपूर्वत्रवृत्तितः। ज्ञान ज्ञानान्तराध्यक्षं वदतोनेन दर्शितः ॥ ३७ ॥
सर्वो हेतुरविज्ञातोऽनवस्थानाविशेषतः। अर्थापत्तिपरिच्छेद्य परोक्ष ज्ञानमाद्रताः ॥ ३८ ॥
सर्व ये तेऽप्यनेनोक्ता स्वाज्ञातासिद्धहेतवः। प्रत्यक्ष तु फलज्ञानमात्मान वा स्वसंविदम् ३९
ग्राह्ययोकरणाज्ञानं व्यर्थ तेषा निवेदितं। प्रधानपरिणामत्वादचेतनमितीरितम् ॥ ४० ॥
ज्ञान यैस्ते कथ न स्युरज्ञातासिद्धहेतवः। प्रतिज्ञार्थैकदेशस्तु स्वरूपासिद्ध एव नः ॥ ४१ ॥
शब्दो नासौ विनाशित्वादित्यादि साध्यसन्निभः। यस्साध्यविपरीतार्थो व्यभिचारी सुनिश्चितः॥
स विरुद्धोऽत्रबोद्धव्यस्तथैवेष्टविघातकृत्। सत्त्वादिः क्षणिकत्वादौ यथा स्याद्वादविद्विषा॥४३॥
अनेकान्तात्मकत्वस्य नियमाचेन साधनात्। परार्थ्यं चक्षुरादीना सहन्तव्यं प्रसाधयेत् ॥४४॥
परस्य परिणामित्वं तथेतीष्टविघातकृत्। अनुस्यूतमनीषादिसामान्यादीनि साधयेत् ॥ ४५ ॥
तेषा द्रव्यविवर्त्तत्वमेवमिष्टविघातकृत्। विरुद्धान्न च भिन्नोऽसौ स्वयमिष्टाद्विपर्यये ॥ ४६ ॥
सामर्थ्यस्याविशेषेण भेदवादिप्रसंगतः। विवादाध्यासितं धीमद्धेतुक कृतकत्वतः ॥ ४७ ॥
यथा शकटमित्यादि विरुद्धो तेन दर्शितः। यथा हि बुद्धिमत्पूर्व जगदेतत्प्रसाधयेत् ॥ ४८ ॥
तथा बुद्धिमतो हेतोरनेकत्वशरीरिताम्। स्वशरीरस्य कर्त्तात्मा नाशरीरोऽस्ति सर्वथा ॥ ४९ ॥
कार्मणेन शरीरेणानादिसम्बन्धसिद्धितः। यतः साध्ये शरीरे स्वे धीमतो व्यभिचारता॥५०॥
जगत्कर्त्तुः प्रपद्येत तेन हेतोः कुतार्किक। बोध्योऽनैकान्तिको हेतुःसम्भवान्नान्यथा तथा ५१
सशीर्ति निधिवत्सर्वः साधारणतया स्थितः। शब्दत्वश्रावणत्वादि शब्दादौ परिणामिनि ५२
साध्यहेतुस्ततो वृत्तेः पक्ष एव सुनिश्चित.। सशीत्यालिङ्गिताङ्गस्तु यः सपक्षविपक्षयोः॥५३॥
पक्षे स वर्तमानः स्यादनैकान्तिकलक्षणः। तेन साधारणो नान्यो हेत्वाभासस्ततोऽस्ति नः ॥५४
तस्यानैकान्तिके सम्यग्घेतौ वान्तर्गतिः स्थितिः। प्रमेयत्वादिरेतेन सर्वस्मिन्परिणामिनि॥५५॥

साध्ये वस्तुनि निर्णीतो व्याख्यातः प्रतिपद्यतां । पक्षत्रितयहानिस्तु यस्यानैकान्ति
केवलव्यतिरेकादिस्तस्यानैकान्तिकः कथं । व्यक्तात्मना हि भेदानां परिणामादि
एकं कारणपूर्वत्वे केवलव्यतिरेकिनः । कारणत्रयपूर्वत्वात्कार्येणानन्वयागतेः ॥
पुरुषैर्व्यभिचारीदं प्रधानपुरुषैरपि । विना सपक्षसत्त्वेन गमकं यस्य साधनम् ॥
अन्यथानुपपन्नत्वाचस्य साधारणो मतः । साध्ये च तदभावे च वर्त्तमानो निर्णि
संशीत्याक्रान्तदेहो वा हेतुः कार्त्स्न्यैकदेशतः । तत्र कार्त्स्न्येन निर्णीतस्तावत्साध्या
यथा द्रव्यं नभः सत्त्वादित्यादिः कश्चिदीरितः । विश्ववेदीश्वरः सर्वजगत्कर्तृत्वसि
इति संश्रयतस्तत्राविनाभावस्य संशयात् । मति ह्यशेषवेदित्वे संदिग्धा विश्वकर्तृता
तदभावे च तत्रायं गमको न्यायवेदिनाम् । नित्योऽर्थो निर्मूर्तत्वादिति स्यादेकदेश
स्थितस्तयोर्विनिर्दिष्टपरोऽप्यीदृक्तदा तु कः । यत्रार्थे साधयेदेकं धर्मं हेतुर्विवक्षितम्
तत्रान्यस्तद्विरुद्धं चेद्विरुद्धा व्यभिचार्यसौ । इति केचित्तदप्राप्तमनेकान्तस्य युक्तित
सम्यग्घेतुत्वनिर्णीतेर्नित्यानित्यत्वहेतुवत् । सर्वथैकान्तवादे तु हे
सर्वगत्वे परस्मिंश्च जातेः ख्यापितहेतुवत् । स च सप्रतिपक्षोऽत्र कश्चिदुक्तः परैः
अनैकान्तिक एवेति ततो नास्य विभिन्नता । स्वेष्टधर्मविहीनत्वे हेतुनान्येन ना
साध्याभावे प्रयुक्तस्य हेतोर्भावनिश्चयः । धर्मिणीति स्वय स
नानैकान्तिकता बाध्या तस्य तल्लक्षणान्वयात् । यः स्वपक्षसपक्षान्यतरवादः
नित्यत्वे भंगुरत्वे वा प्रोक्तः प्रकरणे समः । सोऽप्यनैकान्तिकान्नान्य इत्यनेनैव
स्वसाध्ये सति सम्भूतिः सशया सविशेषतः । कालात्ययापदिष्टोऽपि
यः प्रयुज्येत हेतुः स्यात्स नो नैकान्तिकोऽपरः । साध्याभावे प्रवृत्तो हि प्रमाणैः कुत्र
साध्ये हेतुर्न निर्णीतो विपक्षविनिवर्त्तनः । विपक्षे बाधके वृत्ते समीचीनो
साधके सति किन्न स्यात्तदा हासस्तथैव सः । साध्याभावे प्रवृत्तेन किं प्रमाणेन
हेतुः किं वा तदेतेनेत्यत्र संशीतिसम्भवः । साध्यस्याभाव एवायं प्रवृत्त इति
विरुद्धो हेतुरुद्भाव्योऽतीतकालो न चापरः । प्रमाणबाधनं नाम दोषः पक्षस्य
क तस्य हेतुभिस्त्राणोऽनुत्पन्नेन तपोहतः । सिद्धे साध्ये प्रवृत्तोऽप्याकिंचित्कर
कैश्चिद्धेतुर्न संचिन्त्यः स्याद्वादनयशालिभिः ।
स्मृत्यादेरप्रमाणत्वं स्मृत्यादेश्चेत्कथं तु तैः । सिद्धेऽर्थे वर्तमा
प्रयोजनविशेषस्य सद्भावान्मानता यदि । तद
प्रमाणसंप्लवस्त्वेवं स्वयमिष्टो विरुध्यते । सिद्धे
मानेनैकेन सिद्धेऽर्थे प्रमाणान्तरवर्तने । यानवस्थोच्यते स
सरागप्रतिपत्तॄणां स्याददृष्टत्वमतः क्वचित् ।
वीतरागाः पुनः स्वार्थान् वेदनैरपरापरैः । परिच्छेत्तं
प्रमाणसंप्लवे चैवमदोषे प्रत्युपस्थिते । गृहीतग्रहणात्
ततः सर्वप्रमाणानामपूर्वार्थत्वसंनये । स्याद किंचि
तत्रापि केवलज्ञानं नाप्रमाण[redacted] ।

परापरेण कालेन संबंधात्परिणामि च । .... (?)ज्ञातृत्वेनैकमेव हि ॥ ९१ ॥
एवं व्याख्याननिःशेषहेत्वाभाससमुद्भवं । ज्ञानं स्वार्थानुमाभासं मिथ्यादृष्टेर्विपर्ययः ॥ ९२ ॥

यथा श्रुतज्ञाने विपर्यासस्तद्वत्संशयोऽनध्यवसायश्च प्रतिपत्तव्य । सामान्यतो विपर्ययशब्देन मिथ्याज्ञानसामान्यस्याभिधानात् ।

सम्प्रति वाक्यार्थज्ञानविपर्ययमाहार्यं दर्शयन्नाह,—

नियोगो भावनैकातााद्धात्वर्थो विधिरेव च । यत्रारूढादिव्यर्थोन्यापोहो वा वचसो यदा ॥९३॥
कैश्चिन्मन्येत तज्ज्ञानं श्रुताभं वेदनं तदा । तथा वाक्यार्थनिर्णीतेर्विधातुं दुःशकत्वतः ॥ ९४ ॥

क. पुनरय नियोगो नाम नियुक्तोहमनेन वाक्येनेति निरवशेषो योगो नियोगस्तत्र मनागप्ययोगाशकाया' समवाभावात् । स चानेकधा, केषाचिल्लिडादिप्रत्ययार्थ शुद्धोऽन्यनिरपेक्ष कार्यरूपो नियोग इति मतम् ॥

प्रत्ययार्थो नियोगश्च यतः शुद्धं प्रतीयते । कार्यरूपश्च तेनात्र शुद्धं कार्यमसौ यतः ॥ ९५ ॥
विशेषण तु यत्तस्य किंचिदन्यत्प्रतीयते । प्रत्ययार्थो न तद्युक्तः धात्वर्थः स्वर्गकामवत् ॥९६॥
प्रेरकत्व तु यत्तस्य विशेषणमिहेष्यते । तस्याप्रत्ययवाच्यत्वात् शुद्धे कार्ये नियोगता ॥ ९७ ॥

परेषा शुद्धा प्रेरणा नियोग इत्याशय ।

प्रेरणैव नियोगोत्र शुद्धा सर्वत्र गम्यते । नाप्रेरितो यतः कश्चिन्नियुक्तं स्व प्रबुध्यते ॥ ९८ ॥

प्रेरणासहित कार्य नियोग इति केचिन्मन्यते ।

ममेदं कार्यमित्येव ज्ञानं पूर्व यदा भवेत् । स्वसिद्ध्यै प्रेरक तत्स्यादन्यथा तन्न सिद्ध्यति ॥९९॥

कार्यसहिता प्रेरणा नियोग इत्यपरे ॥

प्रेर्यते पुरुषो नैव कार्येणेह विना क्वचित् । ततश्चेत्प्रेरणा प्रोक्ता नियोगः कार्यसंगता ॥१००॥

कार्यस्यैवोपचारत प्रवर्तकत्व नियोग इत्यन्ये ।

प्रेरणाविषयः कार्य न तु तत्प्रेरकं स्वतः । व्यापारस्तु प्रमाणस्य प्रमेय उपचर्यते ॥ १०१ ॥

कार्यप्रेरणयो सबंधो नियोग इत्यपरे ।

प्रेरणा हि विना कार्य प्रेरिका नैव कस्यचित् । कार्यप्रेरणयोर्योगो नियोगस्तेन सम्मतः ॥१०२

तत्समुदायो नियोग इति चापरे ।

परस्पराविनाभूत द्वयमेतत्प्रतीयते । नियोगः समुदायोस्मात्कार्यप्रेरणयोर्मतः ॥ १०३ ॥

तदुभयस्वभावनिर्मुक्तो नियोग इति चान्ये ।

सिद्धमेकं यतो ब्रह्मगतमाम्नायतः सदा । सिद्धत्वेन च तत्कार्य प्रेरक कुत एव तत् ॥१०४॥

यत्रारूढो नियोग इति कश्चित् ।

कामी यत्रैव यः कश्चिन्नियोगे सति तत्र सः । विषयारूढमात्मान मन्यमानः प्रवर्तते ॥१०५॥

भोग्यरूपो नियोग इत्यपर ॥

ममेदं भोग्यमित्येव भोग्यरूप प्रतीयते । ममत्वेन च विज्ञान भोक्तर्येव व्यवस्थितम् ॥१०६॥
स्वामित्वेनाभिमानो हि भोक्तुर्यत्र भवेदय । भोग्यं तदेव विज्ञेयं तदेव स्वं निरुच्यते ॥१०७॥
साध्यरूपतया येन ममेदमिति गम्यते । तत्प्रसाध्येन रूपेण भोग्य स्व व्यपदिश्यते ॥१०८॥
सिद्धरूप हि यद्भोग्य न नियोगः स तावता । साध्यत्वेनेह भोग्यस्य प्रेरकत्वान्नियोगता१०९

पुरुष एव नियोग इत्यन्यः ।

ममेदं कार्यमित्येवं मन्यते पुरुषः सदा । पुंसः कार्यविशिष्टत्वं नियोगः स्यादबाधितः॥११०॥

कार्यस्य सिद्धौ जातायां तद्युक्तः पुरुषः सदा । भवेत्साधित इत्येवं पुमान् वाक्यार्थ उच्यते१११

सोऽयमेकादशविकल्पो नियोग एव वाक्यार्थ इत्येकांतो विपर्यय प्रभाकरस्य तस्य सर्वस्याप्येकादशभेदस्य प्रत्येक प्रमाणाद्यष्टविकल्पानतिक्रमात् । यदुक्त—

प्रमाणं किं नियोगः स्यात्प्रमेयमथवा पुनः । उभयेन विहीनो वा द्वयरूपोथवा पुनः॥११२॥

शब्दव्यापाररूपो वा व्यापारः पुरुषस्य वा । द्वयव्यापाररूपो वा द्वयाव्यापार एव वा ११३

तत्रैकादशभेदोपि नियोगो यदि प्रमाण तदा विधिरेव वाक्यार्थ इति वेदांतवादप्रवेश प्रभाकरस्य स्यात् प्रमाणस्य चिदात्मकत्वात्, चिदात्मन. प्रतिभासमात्रत्वात्तस्य च परब्रह्मत्वात् । प्रतिभासमात्राद्धि पृथग्विधि' कार्यतया न प्रतीयते घटादिवत् प्रेरकतया वचनादिवत् । कर्मकारणसाधनतया च हि तत्प्रतीतौ कार्यताप्रेरकताप्रत्ययो युक्तो नान्यथा । किं तर्हि, द्रष्टव्योऽरेऽयमात्मा श्रोतव्योऽनुमतव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादि श्रवणादवस्थातरविलक्षणेन प्रेरितोहमिति जाताकूतेनाकारणैव स्वयमात्मैव प्रतिभाति स एव विधिरिति वेदांतवादिभिरभिधानात् । प्रमेयत्व तर्हि नियोगस्यास्तु प्रमाणत्वे दोषाभिधानात् इति कश्चित् । तदसत्, प्रमाणवचनाभावात् । प्रमेयत्वे हि तस्य प्रमाणमन्यद्वाच्य, तदभावे क्वचित्प्रमेयत्वायोगात् । श्रुतिवाक्य प्रमाणमिति चेन्न तस्याचिदात्मकत्वे प्रमाणत्वाघटनादन्यत्रोपचारात् । संविदात्मकत्वे श्रुतिवाक्यस्य पुरुष एव तदिति स एव प्रमाण तत्संवेदनविवर्तश्च । नियुक्तोहमित्यभिधानरूपो नियोग प्रमेय इति नाय पुरुषादन्य प्रतीयते यतो वेदांतवादिमतानुप्रवेशोऽस्मिन्नपि पक्षे न संभवेत् । प्रमाणप्रमेयस्वभावो नियोग इतिचेत् सिद्धस्तर्हि चिद्विवर्तोसौ प्रमाणरूपतान्यथानुपपत्ते' । तथा च स एव चिदात्मोभयस्वभावतयात्मानमादर्शयन् नियोग इति स एव ब्रह्मवाद । अनुभयस्वभावो नियोग इति चेत् तर्हि संवेदनमात्रमेव पारमार्थिक तस्य कदाचिदहेयत्वात् तथाविधत्वसंभवात् सन्मात्रदेहतया निरूपितत्वादिति वेदांतवाद एव । शब्दव्यापारो नियोग इति चेत् भट्टमतप्रवेश., शब्दव्यापारस्य शब्दभावनारूपत्वात् । पुरुषव्यापारो नियोग इति चेत्, स एव दोष तस्यापि भावनारूपत्वात्, शब्दात्मव्यापाररूपेण भावनाया द्वैविध्याभिधानात् । तदुभयरूपो नियोग इत्यनेनैव व्याख्यात । तदनुभयव्यापाररूपत्वे तन्नियोगस्य विषयस्वभावता फलस्वभावता नि स्वभावता वा स्यात् ? प्रथमपक्षे यागादिविषयस्याग्निष्टोमादिवाक्यकाले विरहात् तद्रूपस्य नियोगस्यासंभव एव । संभवे वा न वाक्यार्थो नियोगस्तस्य निष्पादनार्थत्वात् निष्पन्नस्य निष्पादनायोगात् पुरुषादिवत् । द्वितीये पक्षेपि नासौ नियोग फलस्य भावत्वेन नियोगत्वाघटनात् तदा तस्यासंनिधानाच्च । तस्य वाक्यार्थत्वे निरालम्बनशब्दवादाश्रयणात्कुत प्रभाकरमतसिद्धि ? नि स्वभावत्वे नियोगस्यायमेव दोष । किं च, सन् वा नियोग स्यादसन् वा ? प्रथमपक्षे विधिवाद एव द्वितीये निरालम्बनवाद इति न नियोगो वाक्यार्थ. संभवति, परस्य विचारासंभवात् । तथा वाक्यार्थ इत्येकांतोपि विपर्ययस्तथा व्यवस्थापयितुमशक्ते । भावना हि द्विविधा शब्दभावना अर्थभावना चेति "शब्दात्मभावनामाहुरन्यामेव लिङादय । इय त्वन्यैव सर्वार्था सर्वाख्यातेषु विद्यते" इति वचनात् । अत्र शब्दभावना शब्दव्यापारस्तत्र शब्दव्यापारो भाव्यते पुरुषव्यापारेण धात्वर्थो धात्वर्थेन च फलमिति शब्दभावनावादिनो मत, तच्च न युज्यते शब्दव्यापारस्य शब्दार्थत्वायोगात् । न ह्यग्निष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इति शब्दाच्छब्दव्यापार एव प्रतिभाति स्वयमेकस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वविरोधात् । प्रतिपादकस्य सिद्धरूपत्वात्प्रतिपाद्यस्य चासिद्धस्य तथात्व-

सिद्धेरेकस्य न सङ्कृत्प्रतिसिद्धेतररूपत्वासभवाचद्विरोध । शब्द स्वरूपमपि श्रोत्रज्ञानेर्पयतीति तस्य प्रतिपादकत्वाविरोधे रूपादयोपि स्वस्य प्रतिपादका सचक्षुरादिज्ञाने स्वरूपादयोप्यऽर्पणाद्विशेषाभावात् । स्वाभिधेयप्रतिपादकत्वसमर्पणात् । प्रतिपादक शब्दो न रूपादय इति चायुक्तिक, शब्दस्य स्वाभिधेय-प्रतिपादकत्वसमर्पणे स्वय प्रसिद्धे परोपदेशानर्थक्यप्रसगात् । स्वत एव शब्देन ममेदमभिधेयमिति प्रतिपादनात् । पुरुषसकेतबलात्स्वाभिधेयप्रतिपादनव्यापारमात्मन शब्दो निवेदयतीति चेत्, तर्हि यत्रार्थे सकेतित शब्दस्तस्यार्थस्य पुरुषाभिप्रेतस्य प्रतिपादकत्व तस्य व्यापार इति न शब्दव्यापारो भावना वक्त्रभिप्रायरूढार्थ । कथ ? तस्य तथाभिधानात् । तथा च कथमग्निष्टोमादिवाक्येन भावकेन पुरुषस्य यागविषयप्रवृत्तिलक्षणो व्यापारो भाव्यते पुरुषव्यापारेण वा धात्वर्थो यजनक्रियालक्षणो धात्वर्थेन फल स्वर्गाख्य, यतो भाव्यभावककरणरूपतया त्र्यशपरिपूर्णा भावना विभाव्यत इति पुरुषव्यापारो भावनेत्यत्रापि पुरुषो यागादिना स्वर्ग भावयतीति कथ्यते । न चैव धात्वर्थभावना शब्दार्थ स्वर्गस्यासनिहितत्वात् । प्रतिपादयितृविवक्षाबुद्धौ प्रतिभासमानस्य शब्दार्थत्वे बौद्ध विशब्दार्थ इत्यभिमत स्यात् । तदुक्त । "वक्तृव्यापारविषयो योर्थो बुद्धौ प्रकाशते । प्रामाण्य तत्र शब्दस्य नार्थतत्त्वनिबन्धनम् ॥" इति न भावनावादावतारो मीमासकस्य, सौगतप्रवेशानुपगादिति । तथा धात्वर्थो वाक्यार्थ इत्येकातो विपर्यय शुद्धस्य भावस्याभावतया निधिरूपत्वप्रसगात् । तदुक्त । "सन्मात्र भावलिंग स्यादसपृक्त तु कारकै । धात्वर्थ केवल शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥" इति विधिवाद एव, न च प्रत्ययार्थस्तयोर्धात्वर्थ कुतश्चिद्विधिवाक्यात् प्रतीयते तदुपाधेरेव तस्य तत प्रतीते । प्रत्ययार्थस्तत्र प्रतिभासमानोपि न प्रधान कर्मादिवदन्यत्रापि भावनादितिचेत्, तर्हि धात्वर्थोपि प्रधान मा भूत् प्रत्ययातरेपि भावात् । प्रकृतप्रत्ययापायेपीति समान पश्याम । नन्वेव धात्वर्थस्य सर्वत्र प्रत्ययेष्वनुस्यूतत्वात् प्रधानत्वमिष्यत इति चेत्, प्रत्ययार्थस्य सर्वधात्वर्थेष्वनुगतत्वात् प्रधानत्वमस्तु । प्रत्ययार्थविशेष सर्वधात्वर्थाननुयायीतिचेत्, धात्वर्थविशेषोपि सर्वप्रत्ययार्थाननुगाम्येव धात्वर्थसामान्यस्य सर्वप्रत्ययार्थानुयायित्वमिति न विशेषसिद्धि । तथा विधिर्वाक्यार्थ इत्येकातोपि विपर्ययस्तस्य विचार्यमाणस्यायोगात् । तद्धि विधिविषय वाक्य गुणभावेन प्रधानभावेन विधौ प्रमाण स्यात् ? यदि गुणभावेन तदाग्निष्टोमेन जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादेरपि तदस्तु, गुणभावेन विधिविषयत्वस्य भावात् । तत्र भट्टमतानुसारिभिर्भावनाप्राधान्योपगमात् प्राभाकरैश्च नियोगागोचरत्वप्रधानागीकरणात् । तौ च भावनानियोगौ नासद्विषयौ प्रवर्तेते प्रतीयेते वा सर्वथाप्यसतो प्रवृत्तौ प्रतीतौ वा शशविषाणादेरपि तदनुपक्ते सद्रूपता च तयोर्विधिनातरीयकत्वसिद्धे सिद्ध गुणभावेन विधिविषयत्व वाक्यस्येति न प्रमाणतापत्तेर्विप्रतिपत्ति येन कर्मकाडस्य पारमार्थिकता न भवेत् । प्रधानभावेन विधिविषय वेदवाक्य प्रमाणमिति चायुक्त, विधे सत्यत्वे द्वैतावतारात् । तदसत्यत्वे प्राधान्यायोगात् । तथाहि—यो योऽसत्य स स न प्रधानभावमनुभवति यथा तदविद्याविलास तथा चासत्यो विधिरिति न प्रधानभावेन तद्विषयतोपपत्ति । स्यान्मत, न सम्यगवधारित विधे स्वरूप भवता तस्यैवमव्यवस्थितत्वात् । प्रतिभासमात्राद्धि पृथग्विधि कार्यतया न प्रतीयते घटादिवत् प्रेरकतया वा वचनादिवत् । कर्मकरणसाधनतया हि तत्प्रतीतौ कार्यताप्रेरकताप्रत्ययो युक्तो नान्यथा । किं तर्हि द्रष्टव्योऽरेऽयमात्मा श्रोतव्यो अनुमन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादि शब्दश्रवणादवस्थातरविलक्षणेन प्रेरितोहमिति जाताकूतेनाकारेण स्वयमात्मैव प्रतिभाति, स एव विधिरित्युच्यते । तस्य ज्ञानविषयतया सन्वधमधितिष्ठतीति प्रधानभावविभावनाविधिर्न विहन्यते, तथाविधवेदवाक्यादात्मन एव विधायकतया बुद्धौ प्रतिभासनात् । तद्दर्शनश्रवणानु

मनननिदिध्यासनरूपस्य विधीयमानतयानुभवात् । तथा च स्वयमात्मानं द्रष्टुं श्रोतुमनुमन्तुं निध्यातुं वा प्रवर्तते, अन्यथा प्रवृत्त्यसंभवेप्यात्मनः प्रेरितोहमित्यत्र गतिरप्रमाणिका स्यात् । ततो नासत्यो विधिर्येन प्रधानता न विरुध्यते । नापि सत्यत्वे द्वैतसिद्धिः आत्मस्वरूपव्यतिरेकेण तदभावात्, तस्यैकस्यैव तथा प्रतिभासनात् इति । तदप्यसत्यं । नियोगादिवाक्यार्थस्य निश्चयात्मतया प्रतीयमानत्वात् । तथाहि—नियोगस्तावदग्निहोत्रादिवाक्यादिवत् द्रष्टव्यो रेऽयमात्मा इत्यादिवचनादपि प्रतीयते एव नियुक्तोहमनेन वाक्येनेति निरवशेषो योगो नियोगः प्रतिभाति मनागप्ययोगाशंकानवतारादवश्यकर्तव्यतासंप्रत्ययात् । कथमन्यथा तद्वाक्यश्रवणादस्य प्रवृत्तिरुपपद्यते, मेघध्वन्यादेरपि प्रवृत्तिप्रसंगात् । स्यादेतत् । मिथ्येयं प्रतीतिर्नियोगस्य विचार्यमाणस्य प्रवृत्तिहेतुत्वायोगात् । स हि प्रवर्तकस्वभावो वा स्यादतत्स्वभावो वा ? प्रथमकल्पनायां प्राभाकराणामिव ताथागतादीनामपि प्रवर्तकः स्यात् । सर्वथा प्रवर्तकत्वात् तेषां विपर्यासादप्रवर्तक इत्यपि न निश्चेतुं शक्यं परेषामपि विपर्यासादप्रवर्तकत्वादनुषंगात् । प्राभाकरा हि विपर्यस्तमनसः शब्दनियोगात् प्रवर्तंते नेतरे सविपर्यस्तत्वादिति वदतो निवारयितुमशक्तेः सौगतादिमतस्य प्रमाणबाधितत्वात् त एव विपर्यस्ता न प्राभाकरा इत्यपि पक्षपातमात्रं तन्मतस्यापि प्रमाणबाधनाविशेषात् । यथैव हि प्रतिक्षणविनश्वरसकलार्थवचनं प्रत्यक्षादिविरुद्धं तथा नियोगाद्विषयादिभेदकल्पनमपि सर्वप्रमाणानां विधिविषयतयावधारणात् सदेकत्वस्यैव परमार्थतोपपत्तेः । यदि पुनरप्रवर्तकस्वभावः शब्दनियोगस्तदा सिद्ध एव तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वायोगः फलरहिताद्वा नियोगमात्रान्न प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरप्रेक्षावत्त्वप्रसंगात्, प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्तत इति प्रसिद्धेश्च । प्रचंडपरिदृढवचननियोगादफलादपि प्रवर्तनदर्शनाददोष इति चेन्न, तन्निमित्तापायपरिरक्षणस्य फलत्वात् । तन्नियोगादप्रवर्तने हि महानपायोवश्यं भावीति तन्निवारणाय प्रवर्तमानानां प्रेक्षावतामपि तत्त्वाविरोधात् । तर्हि वेदवचनादपि नियुक्तप्रत्यवायपरिहाराय प्रवर्ततां "नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया" इति वचनात् । कथमिदानीं स्वर्गकाम इति वचनमवतिष्ठते, जुहुयात् जुहोतु होतव्यमिति लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययांतनिर्देशादेव नियोगमात्रप्रतिपत्ते, तत एव च प्रवृत्तिसंभवात् । फलसहितान्नियोगात् प्रवृत्तिफलसिद्धौ च फलार्थितैव प्रवर्तिका न नियोगस्तमंतरेणापि फलार्थिनां प्रवृत्तिदर्शनात् । पुरुषवचनान्नियोगे अयमुपालंभो नापौरुषेयाग्निहोत्रादिवाक्यनियोगे तस्यानुपालम्भ्यत्वात् । इति न युक्तं, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादि वचनस्याप्यनुपालम्भ्यत्वसिद्धेर्वेदांतवादपरिनिष्ठानात् । तस्मान्न नियोगो वाक्यार्थः कस्यचित्प्रवृत्तिहेतुरिति । तदेतद्विधिवादिनोपि समानं विधेरपि प्रवृत्तिहेतुत्वायोगस्याविशेषात् । प्रकृतविकल्पानतिवृत्तेः । तस्यापि हि प्रवर्तकस्वभावत्वे वेदांतवादिनामिव प्राभाकरताथागतादीनामपि प्रवर्तकत्वप्रसक्तेरप्रवर्तकस्वभावत्वे तेषामपि न प्रवर्तको विधिः स्यात् । स्वयमविपर्यस्तास्तत्र प्रवर्तंते न विपर्यस्ता इति चेत्, कुतः सविभागो विभाव्यतां । प्रमाणाबाधितेतरमताश्रयणादितिचेत्, तर्हि वेदांतवादिनः कथं न विपर्यस्ताः सर्वथा सर्वैकत्वमतस्याध्यक्षविरुद्धत्वात् परस्परनिरपेक्षद्रव्यगुणादिभेदाभेदमननवत् । तद्विपरीतस्यानेकांतस्य जात्यंतरस्य प्रतीतेः फलरहितश्च विधिर्न प्रवर्तको नियोगवत् । सफलः प्रवर्तक इतिचेत्, किंचिज्ज्ञानां फलार्थिनां फलाय दर्शनादेव प्रवृत्त्युपपत्तेः । पुरुषाद्वैते न कश्चित् कुतश्चित् प्रवर्तत इतिचेत्, सिद्धस्तर्हि विधिरप्रवर्तको नियोगवदिति न वाक्यार्थः । पुरुषाद्वैतवादिनामुपनिषद्वाक्यादात्मनि दर्शनश्रवणानुमनननिध्यानविधानेप्यप्रवर्तने कुतस्तेषां तदभ्यासः साफल्यमनुभवति मत्तोन्मत्तादिप्रलापवत्, कथं वा सर्वथाप्यप्रवर्तको विधिरेव वाक्यार्थो न पुनर्नियोगः घटादिवत् पदार्थांतरत्वेनाप्रतिभासनात् । नियुज्यमानविषयनियोक्तृधर्मत्वेन चानवस्थानान्न नियोगो वाक्यार्थ इति,

चेत् तदितरत्र समान, विधेरपि घटादिवत्पदार्थांतरत्वेनाप्रतिभासनाद्विधाप्यमानविषयविधायकधर्मत्वे व्यवस्थितेश्च । यथैव हि नियोज्यस्य पुंसो धर्मे नियोगे अननुष्ठेयता नियोगस्य सिद्धत्वादन्यथानुष्ठानोपरमाभावानुपगमात् कस्यचित्तद्रूपस्यासिद्धस्याभावाद्, ससिद्धरूपताया वा नियोज्यत्व विरोधाद्व्योमवद्घटनघयादिवत्। सिद्धरूपेण नियोज्यत्वे असिद्धरूपेण वा नियोज्यतामेकस्य पुरुषस्यासिद्धसिद्धरूपसंकरान्नियोज्येतरत्वविभागासिद्धिस्तद्रूपासंकरे वा भेदप्रसंगादात्मन सिद्धासिद्धरूपयो सवधाभावोनुपकारात्। उपकारकल्पनायामात्मनस्तदुपकार्यत्वे नित्यत्वहानिस्तयोरात्मोपकार्यत्वे सिद्धरूपस्य सर्वथोपकार्यत्वव्याघातोऽसिद्धरूपस्याप्युपकार्यत्वेन गगनकुसुमादेरुपकार्यत्वानुपग । सिद्धासिद्धरूपयोरपि कथंचिदसिद्धरूपोपगमे प्रकृतपर्यनुयोगानिवृत्तेरनवस्थानुपग इत्युपालम. । तथा विधीयमानस्य पुरुषस्य धर्मे विधावपि सिद्धस्य पुंसो दर्शनश्रवणानुमननिध्यानविधानविरोधात् । तद्विधाने वा सर्वदा तदनुपरतिप्रसक्ति । दर्शनादिरूपेण तस्यासिद्धौ विधानव्याघात कूर्मरोमादिवत् । सिद्धरूपेण विधाप्यमानस्य विधाने सिद्धरूपेण विधाने सिद्धासिद्धरूपेण वा विधाने सिद्धासिद्धरूपसंकरात् विधाप्येतरविभागासिद्धेस्तद्रूपासंकरे वा भेदप्रसंगादात्मन· सिद्धासिद्धरूपयोस्तत्संबंधाभावादिदोषासंजननस्याविशेष । तथा विषयस्य यागलक्षणस्य धर्मे नियोगे तस्यापरिनिष्पन्नत्वात् स्वरूपाभावाद्वाक्येन प्रत्येतुमशक्यत्वस्य विधावपि विषयधर्मे समानत्वात् कुतो विषयधर्मे विधि ? पुरुषस्यैव विषयतयावभासमानस्य विषयत्वात्तस्य वा परिनिष्पन्नत्वान्न तद्धर्मस्य विधेरसंभव इति चेत्, तर्हि यजनाश्रयस्य द्रव्यादे सिद्धत्वात्तस्य विषयत्वात्कथं तद्धर्मो नियोगोपि न सिध्येत् ? येन रूपेण विषयो विद्यते तेन धर्मेण नियोगोपीति, तदनुष्ठानाभावे विधिविषयो येन रूपेण नास्ति तेन तद्धर्मस्य विधे कथमनुष्ठान ? येनात्मनास्ति तेनानुष्ठानमितिचेत् तन्नियोगेन समान । कथमसन्नियोगोऽनुष्ठीयते अप्रतीयमानत्वात् खरविषाणवत् इति चेत्, तत एव विधिरपि नानुष्ठेय । प्रतीयमानतया सिद्धत्वादनुष्ठेयो विधिरिति चेत्, नियोगोपि तथास्तु । नन्वनुष्ठेयतयैव नियोगोवतिष्ठते न प्रतीयमानतया तस्या सकलवस्तुसाधारणत्वात् । अनुष्ठेयता चेत्प्रतिभाता कोन्यो नियोगो यस्यानुष्ठितेरितिचेत्, तर्हि विधिरपि न प्रतीयमानतया प्रतिष्ठामनुभवति किं तु विधीयमानतया । सा चेदनुभूता कोन्यो विधिर्नाम ? यस्य विधानमुपनिषद्वाक्यादुपवर्ण्यते । द्रष्टव्यादिवाक्येनात्मदर्शनादिविहित ममेति प्रतीतेरप्रतिक्षेपार्हो विधि कथमपाक्रियते ? किमिदानीमग्निहोत्रादिवाक्येन यागादिविषये नियुक्तोहमिति प्रतीतिर्न विद्यते, येन नियोग प्रतिक्षिप्यते । सा प्रतीतिरप्रमाणमितिचेत्, विधिप्रतीति कथमप्रमाण न स्यात् ? पुरुषदोषरहितवेदवचनोपजनितत्वादितिचेत्, तत एव नियोगप्रतीतिरप्यप्रमाण मा भूत् सर्वथाप्यविशेषात् । तथापि नियोगस्य विषयधर्मस्यासंभवे विधेरपि धर्मस्य न संभव । शब्दस्य विधायकस्य च धर्मो विधिरित्यपि न निश्चेतु शक्य, नियोगस्यापि नियोक्तृशब्दधर्मार्थप्रतिघाताभावानुपक्ते । शब्दस्य सिद्धरूपत्वान्न तद्धर्मो नियोग कथमसिद्धो येनासौ संपाद्यते कस्यचिदित्यपि न मंतव्य, विधिसंपादनविरोधात् तस्यापि सिद्धोपनिषद्वाक्यधर्मत्वाविशेषात् । प्रसिद्धस्यापि संपादने पुन पुनस्तत्संपादने प्रवृत्त्यनुपरमात्कथमुपनिषद्वचनस्य प्रमाणता अपूर्वार्थताविरहात् स्मृतिवत् । तस्य वा प्रमाणत्वे नियोगवाक्य प्रमाणमस्तु विशेषाभावात् । स्यान्मत, नियोगस्य सर्वपक्षेषु विचार्यमाणस्यायोगात्तद्वचनमप्रमाण । तेषां हि न तावत्कार्यं शुद्ध नियोग प्रेरणा नियोज्यवर्जितस्य नियोगस्यासंभवात् । तस्मिन् नियोगसंज्ञाकरणे स्वकवलस्य कुर्दालिकेति नामांतरकरणमात्र स्यात् । न च तावता स्वेष्टसिद्धि । शुद्धा प्रेरणा नियोग इत्यप्यनेनापास्त, नियोज्यफलरहिताया प्रेरणाया प्रलापमात्रत्वात् । प्रेरणासहित

कार्यं नियोग इत्यप्यसभवि, नियोगाद्यसभवे तद्विरोधात् । कार्यसहिता प्रेरणा नियोग इत्यप्यनेनै निरस्त । कार्यस्यैवोपचारत. प्रवर्तकत्व नियोग इत्यप्यसार, नियोज्यादिनिरपेक्षस्य कार्यस्य प्रवर्तकत्वोपचारायोगात्, कदाचित्क्वचित्परमार्थतस्तस्य तथानुपलभात् । कार्यप्रेरणयो सबधो नियोग इति वचनमसगत, ततो भिन्नस्य सबधस्य सबधिनिरपेक्षस्य नियोगत्वेनाघटनात् । सबधात्मन सबधस्य नियोगत्वमित्यपि दुरन्वय, प्रेर्यमाणपुरुषनिरपेक्षयो संबधात्मनोरपि कार्यप्रेरणयो नियोगत्वानुपपत्ते· । समुदायनियोगवादोप्यनेन प्रत्याख्यात. । कार्यप्रेरणास्वभावनिर्मुक्तस्तु नियोगो न विधिवादमतिशेते । यत्पुन. स्वर्गकाम पुरुषोग्निहोत्रादिवाक्यनियोगे सति यागलक्षण विषयमारूढमात्मान मन्यमानः प्रवर्तत इति यत्रारूढनियोगवचन तदपि न परमात्मवादे प्रतिकूल, पुरुषाभिमानमात्रस्य नियोगत्ववचनात् तस्य चाविद्योदयनिबधनत्वात् । भोग्यरूपो नियोग इति चायुक्त, नियोक्तृप्रेरणाशून्यस्य भोग्यस्य तदभावानुपपत्ते । पुरुषस्वभावोपि न नियोगो घटते, तस्य शाश्वतिकत्वेन नियोगस्य शाश्वतिकत्वप्रसगात् । पुरुषमात्रविधेरेव तथा विधाने वेदातवादिपरिसमाप्ते. । कुतो नियोगवादो नामेति ? तदेतदसार, सर्वथा विधेरपि वाक्यार्थानुपपत्ते । सोपि हि शब्दादेर्द्रष्टव्यतादिव्यवच्छेदेन रहितो यदीष्यते तदा न कदाचित्प्रवृत्तिहेतु, प्रतिनियतविषयविधिनातरीयकत्वात् प्रेक्षावत्प्रवृत्ते. तस्य वा तद्विषयपरिहाराविनाभावित्वात् कट कर्तव्य इति यथा । न हि कटकर्तव्यताविधिरतद्व्यवच्छेदमतरेण व्यवहारमार्गमवतारयितु शक्य । परपरिहारसहितो विधि· शब्दार्थ इति चेत्, तर्हि विधिप्रतिषेधात्मक शब्दार्थ इति कुतो विध्येकातवादप्रतिष्ठा प्रतिषेधैकातवादवत् । स्यान्मत, परपरिहारस्य गुणीभूताद्विधेरेव प्रवृत्त्यगत्वे प्राधान्याद्विधि शब्दार्थ इति । कथमिदानीं शुद्धकार्यादिरूपनियोगव्यवस्थितिर्न स्यात् ? कार्यस्यैव शुद्धस्य प्रवृत्त्यगतया प्रधानत्वोपपत्ते, नियोज्यादे सतोपि गुणीभावात् । तद्वत्प्रेरणादिस्वभावनियोगवादिना प्रेरणादौ प्रधानताभिप्रायात् । तदितरस्य सतोपि गुणीभावाध्यवसायादुक्तो नियोग शब्दार्थ । शुद्धकार्यप्रेरणादिषु स्वाभिप्रायात् कस्यचित्प्रधानभावेपि पराभिप्रायात्प्रधानत्वाभावादन्यतरस्यापि स्वभावस्याव्यवस्थितेर्नैकस्यापि शब्दार्थत्वमिति चेत्, तर्हि पुरुषाद्वैतवाद्याशयवशाद्विधे प्रधानत्वेपि तथागतमताश्रयणादप्रधानताघटनात् सोपि न प्रतिष्ठामटाट्येत विप्रतिपत्तिसद्भावाविशेषात् । प्रमाणरूपश्च यदि विधि तदा प्रमेयमन्यद्वाच्य । तत्स्वरूपमेव प्रमेयमितिचेत्, कथमस्यार्थद्वयरूपता न विरुध्यते ? कल्पनयेतिचेत्, तर्ह्यन्यापोह शब्दार्थ· कथ प्रतिषिध्यते ? प्रमाणत्वव्यावृत्त्या विधे प्रमाणत्ववचनादप्रमेयव्यावृत्त्या च प्रमेयत्वपरिकल्पनात् । पदार्थस्वरूपविधायकत्वमतरेणान्यापोहमात्रविधायकस्य शब्दस्य क्वचित्प्रवर्तकत्वायोगादन्यापोहो न शब्दार्थ इतिचेत्, तर्हि पदार्थस्वरूपविधायकस्यापि शब्दस्यान्यापोहानभिधायिन कथमन्यपरिहारेण क्वचित्प्रवृत्तिनिमित्तत्वसिद्धि येन विधिमात्र शब्दार्थ स्यात् । परमपुरुष एव विधि स एव च प्रमाण प्रमेय चाविद्यावशादाभासते प्रतिभासमात्रव्यतिरेकेण व्यावृत्त्यादेरप्यसभवादित्यपि दत्तोत्तर, प्रतिभासव्यतिरिक्तस्य प्रतिभास्यस्यार्थस्य व्यवस्थापितात्वात् । प्रमेयरूपो विधिरिति वचनमयुक्त, प्रमाणाभावे प्रमेयरूपत्वायोगात्तस्यैव च द्वयरूपत्वविरोधात् । कल्पनावशाद्विधेर्द्वयरूपत्वे अन्यापोहवादानुषगस्याविशेषात् । प्रमाणप्रमेयोभयरूपो विधिरित्यप्यनेन निरस्त भवतु । अनुभयरूपोऽसाविति चेत्, खरशृगादिवदवस्तुतापत्ति कथमिव तस्य निवार्यता ? तथा यत्रारूढो वाक्यार्थ इत्येकातोपि विपर्यय एवान्यापोहमतरेण तस्य प्रवर्तकत्वायोगाद्विधिवचनवत् । एतेन भोग्यमेव पुरुष एव वाक्यार्थ इत्यप्येकान्तो निरस्त, योगविशेषतया च यत्रारूढादे प्रतिविहितत्वात् । [illegible] । तथान्यापोह एव

शब्दार्थ इत्येकांतो विपर्ययः स्वरूपविधिमंतरेणान्यापोहस्यासंभवात् । वक्रभिप्रायारूढस्यार्थस्य विधिरेवान्यापोह इत्थ इति चेत्, तथैव बहिरर्थस्य विधिरस्तु विशेषाभावात् । तेन शब्दस्य संबंधाभावान्न शब्दात्तद्विधिरिति चेत्, तत एव वक्रभिप्रेतस्याप्यर्थस्य विधिर्मा भूत् । तेन सह कार्यकारणभावस्य संबंधस्य सद्भावाच्छब्दस्य तद्विधायित्वमिति चेन्न, विवक्षामंतरेणापि सुप्ताद्यवस्थायां शब्दस्य प्रवृत्तिदर्शनात्कार्यत्वाद्यव्यवस्थानात् । प्रतिक्षिप्तश्चान्यापोहैकांत‧ पुरस्तादिति तर्कितं । नियोगो भावना धात्वर्थो विधियंत्रारूढादिरन्यापोहो वा यदा कैश्चिदेकांतेन विषयो वाक्यस्यानुमन्यते तदा तज्जनितं वेदनं श्रुताभासं प्रतिपत्तव्यं, तथा वाक्यार्थनिर्णीतेर्विधातुं दु शक्यत्वादिति ॥

क्व पुनरवधिविपर्यय इत्याह,—

भवं प्रतीत्य यो जातो गुणं वा प्राणिनामिह । देशावधिः स विज्ञेयो दृष्टिमोहाद्विपर्ययः॥११३
सत्संयमविशेषोत्थो न जातु परमावधिः । सर्वावधिरपि व्यस्तो मनःपर्ययबोधवत् ॥ ११४ ॥

परमावधि सर्वावधिश्च न कदाचिद्विपर्ययः सत्संयमविशेषोत्थत्वात् मन पर्ययवदिति । देशावधिरेव कस्यचिन्मिथ्यादर्शनाविर्भावे विपर्ययः प्रतिपाद्यते । किं पुन कर्तुं प्रमाणात्मकसम्यग्ज्ञानविधौ प्रकृते विपर्ययं ज्ञानमनेकधा मत्यादि प्ररूपितं सूत्रकारैरित्याह,—

इति प्रमाणात्मविबोधसंनिधौ विपर्ययज्ञानमनेकधोदितम् ।
विपक्षविक्षेपमुखेन निर्णयः सुबोधरूपेण विधातुमुद्यतः ॥ ११५ ॥

पूर्वं सम्यगवबोधस्वरूपावधिरूपमुखेन निर्णयं विधाय विपक्षविक्षेपमुखेनापि तं विधातुमुद्यतैरनेकधा विपर्ययज्ञानमुदितं वादिनोभयं कर्तव्यं स्वपरपक्षसाधनदूषणमिति न्यायानुसरणात्, स्वविधिसामर्थ्यात् प्रतिषेधस्य सिद्धेस्तत्सामर्थ्याद्वा स्वपक्षविधिसिद्धेर्नोभयवचनमर्थवदिति प्रवादस्यावस्थापितुमशक्तेः, सर्वत्र सामर्थ्यसिद्धस्यावचनप्रसंगात् । स्वेष्टव्याघातस्यानुपगात् । क्वचित्सामर्थ्यसिद्धस्यापि वचने स्याद्वादन्यायस्यैव सिद्धेः सर्वं शुद्धम् ॥

इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थमाह्निकम् ॥

नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः ॥ ३३ ॥

किं कृत्वाधुना किं च कर्तुमिदं सूत्रं ब्रवीतीत्याह,—

निर्देश्याधिगमोपायं प्रमाणमधुना नयान् । नयैरधिगमेत्यादि प्राह संक्षेपतोऽखिलान् ॥ १ ॥

प्रमाणनयैरधिगम इत्यनेन प्रमाणं नयाश्चाधिगमोपाया इत्युद्दिष्टं । तत्र प्रमाणं तत्त्वार्थाधिगमोपायं प्रपंचतो निर्देश्याधुना नयास्तदधिगमोपायानखिलान् संक्षेपतोऽन्यथा च व्याख्यातुमिदं प्राह भगवान् । कथं? नयसामान्यस्य तल्लक्षणस्यैव संक्षेपतो विभागस्य विशेषलक्षणस्य च विस्तरतो नयविभागस्य अतिविस्तरतो नयप्रपंचस्य चात्र प्रतिपादनात् सर्वथा नयप्ररूपणस्य सूत्रितत्वादिति ब्रूमहे ॥

तत्र सामान्यतो नयसंख्या लक्षणं च निरूपयन्नाह,—

सामान्यादेशतस्तावदेक एव नयः स्थितः । स्याद्वादप्रविभक्तार्थविशेषव्यंजनात्मकः ॥ २ ॥

सामान्यादेशात्तावदेक एव नय स्थितं सामान्यस्यानेकत्वविरोधात् । स च स्याद्वादप्रविभक्तार्थविशेषव्यंजको नय इति वचनात् । ननु चेदं हेतुलक्षणवचनमिति केचित् । तदयुक्तं । हेतो स्याद्वादेन प्रविभक्तस्यार्थस्य सकलस्य विशेष व्यंजयितुमसमर्थत्वादन्यत्रोपचारात् । हेतुजनितस्य बोधस्य व्यंजक

प्रधानभावत एव युक्त । स च नय एव स्वार्थैकदेशव्यवसायात्मकत्वादित्युक्त । नन्वेव दृष्टेष्टविरुद्धेनापि रूपेण तस्य व्यजको नय स्यादिति न शकनीय, "सधर्मणैव शाब्दस्य साधर्म्यादविरोधत" इति वचनात् । समानो हि धर्मो यस्य दृष्टातस्य तेन साधर्म्यं साध्यस्य धर्मिणो मनागपि वैधर्म्याभावात् । ततोस्याविरोधेनैव व्यजक इति निश्चीयते दृष्टातसाधर्म्याद्दृष्टातोत्सरणादित्यनेन दृष्टविरोधस्य निवर्तनात् । ननु कथचिदपि दृष्टातवैधर्म्याद् दृष्टवैपरीत्यादित्यनेनेष्टविरोधस्य परिहरणात् दृष्टविपरीतस्य सर्वथानिष्टत्वात् स्वयमुदाहृतश्चेव लक्षणो नय स्वामिसमतभद्राचार्ये । "सदेव सर्व को नेच्छेत्स्वरूपादिचतुष्टयात्" इति सर्वस्य वस्तुन स्याद्वादप्रविभक्तस्य विशेष सत्त्व तस्य व्यजको बोध स्वरूपादिचतुष्टयाद् दृष्टसाधर्म्यस्य स्वरूपादिचतुष्टयात् सन्निश्चित न पररूपादिचतुष्टयेन तद्वत्सर्वं विवादापन्न सत् को नेच्छेत् ? कस्यात्र विप्रतिपत्तिरिति व्याख्यानात् ॥

सक्षेपतो नयविभागमामर्शयति,—

संक्षेपाद्वौ विशेषेण द्रव्यपर्यायगोचरौ । द्रव्यार्थो व्यवहारांतः पर्यायार्थस्ततोपरः ॥ ३ ॥

विशेषत. सक्षेपाद् द्वौ नयौ द्रव्यार्थ पर्यायार्थश्च । द्रव्यविषयो द्रव्यार्थ पर्यायविषय पर्यायार्थ प्रथमो नैगमसग्रहव्यवहारविकल्प । ततोपरश्चतुर्धा ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवभूतविकल्पात् ॥

विस्तरेणेति सप्तैते विज्ञेया नैगमादयः । तथातिविस्तरेणैतद्भेदाः संख्यातविग्रहाः ॥ ४ ॥

कुत एवमत सूत्राल्लक्ष्यत इत्याह,—

नयो नयौ नयाश्चेति वाक्यभेदेन योजिताः । नैगमादय इत्येवं सर्वसंख्याभिसूचनात् ॥ ५ ॥

नैगमसग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवभूता नया. इत्यत्र नय इत्येक वाक्य, ते नयौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ इति द्वितीयमेते नया सप्तेति तृतीय, पुनरपि ते नया. सख्याता शब्दत इति चतुर्थ । सक्षेपपराया वाक्प्रवृत्तौ यौगपद्याश्रयणात् । नयश्च नयौ च नयाश्च नया इत्येकशेषस्य स्वाभाविकस्याभिधाने दर्शनात् । केषाचित्तथा वचनोपलभाच्च न विरुध्यते । अत्र वाक्यभेदौ नैगमादिरेकस्य द्वयोश्च सामानाधिकरण्याविरोधाच्च गृहा ग्राम देवमनुष्या उभौ राशी इति यथा । नन्वेवमेकत्वद्वित्वादिसख्यागतावपि कथ नयस्य सामान्यलक्षण द्विधा विभक्तस्य तद्विशेषण विज्ञायत इत्याशकायामाह,—

नयानां लक्षणं लक्ष्यं तत्सामान्यविशेषतः । नीयते गम्यते येन श्रुतार्थांशो नयो हि सः ॥६॥
तदंशौ द्रव्यपर्यायलक्षणौ साध्यपक्षिणौ । नीयेते तु यकाभ्या तौ नयाविति विनिश्चितौ ॥७॥

नीयतेऽनेनेति नय इत्युक्ते तस्य विषय सामर्थ्यादाक्षिप्यते । स च श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्याश इति तदपेक्षा निरुक्तिर्नयसामान्यलक्षणे लक्षयति, तथा नीयेते यकाभ्या तौ नयावित्युक्ते तु द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ नयौ द्वौ तौ च द्रव्यपर्यायाविति तदपेक्ष निर्वचन नयविशेषद्वयलक्षण प्रकाशयति ।

ननु च गुणविषयो गुणार्थिकोपि तृतीयो वक्तव्य इत्यत्राह,—

गुणः पर्याय एवात्र सहभावी विभावितः । इति तद्गोचरो नान्यस्तृतीयोस्ति गुणार्थिकः ॥८॥

पर्यायो हि द्विविध , क्रमभावी सहभावी च । द्रव्यमपि द्विविध शुद्धमशुद्ध च । तत्र सक्षेपशुद्धवचने द्वित्वमेव युज्यते, पर्यायशब्देन पर्यायसामान्यस्य स्वव्यक्तिव्यापिनोभिधानात् । द्रव्यशब्देन च द्रव्यसामान्यस्य स्वशक्तिव्यापिन. कथनात् । ततो न गुण. सहभावी पर्यायस्तृतीय शुद्धद्रव्यवत् । सक्षेपाविवक्षाया तु विशेषवचनस्य चत्वारो नया स्यु, पर्यायविशेषगुण च द्रव्यविशेषशुद्धद्रव्यस्य पृथगुपादानप्रसगात् । ननु च द्रव्यपर्याययोस्तद्वास्तृतीयोस्ति तद्विषयतृतीयो मूलनयोस्तीति चेत् न,

तत्परिकल्पनेऽनवस्थाप्रसगात् द्रव्यपर्यायस्तद्वतामपि तद्वदतरपरिकल्पनानुषक्तेर्दुर्निवारत्वात् । यदि तु यथा ततवोवयवास्तद्वानवयवी पटस्तयोरपि ततुपटयोर्नान्योस्ति तद्वास्तस्याप्रतीयमानत्वात् । तथा पर्याया स्वभावास्तद्वद् द्रव्य तयोरपि नान्यस्तद्वानस्ति प्रतीतिविरोधादिति मतिस्तदा प्रधानभावेन स्वपर्यायात्मक-वस्तुप्रमाणविषयस्तवोपोद्धृत । द्रव्यमात्र द्रव्यार्थिकविषय पर्यायमात्र पर्यायार्थिकविषय इति न तृतीयो नयविशेषोस्ति यतो मूलनयस्तृतीय स्यात् । तदेवम्—

प्रमाणगोचरार्थांशा नीयंते यैरनेकधा । ते नया इति व्याख्याता जाता मूलनयद्वयात् ॥ ९॥
द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषपरिबोधिकाः । न मूलं नैगमादीना नयाश्चत्वार एव तत् ॥ १० ॥
सामान्यस्य पृथक्त्वेन द्रव्यादनुपपत्तितः । सादृश्यपरिणामस्य तथा व्यजनपर्ययात् ॥ ११ ॥
वैसदृश्यविवर्तस्य विशेषस्य च पर्यये । अंतर्भावाद्विभाव्येत द्वौ तन्मूल नयाविति ॥ १२ ॥
नामादयोपि चत्वारस्तन्मूल नेत्यतो गत । द्रव्यक्षेत्रादयश्चैषा द्रव्यपर्यायगत्नतः ॥ १३ ॥
भावान्विता न पचैते स्कधा वा परिकीर्तिताः । रूपादयो त एवेह तेपि हि द्रव्यपर्ययौ॥१४
तथा द्रव्यगुणादीना षोढात्वं न व्यवस्थितं । षट् स्युर्मूलनया येन द्रव्यपर्यायग्राहिते ॥ १५॥
ये प्रमाणादयो भावा प्रधानादय एव वा । ते नैगमादिभेदानामर्था नापरनीतयः ॥१६॥

प्रमाणप्रमेयसशयप्रयोजनदृष्टातसिद्धातावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितडाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थाना-ख्या षोडश पदार्थो कैश्चिदुपदिष्टा , तेपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायेभ्यो न जात्यतरत्व प्रतिपद्यते, गुणादयश्च पर्यायान्नार्थांतरमित्युक्तप्राय । ततो द्रव्यपर्यायावेव तैरिष्टौ स्याता, तयोरेव तेषा-मतर्भावान्नामादिवत् । येप्याहु । "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतय सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरुष ॥" इति पचविंशतिस्तत्त्वानीति । तैरपि द्रव्यपर्यायावेवागी-करणीयौ मूलप्रकृते पुरुषस्य च द्रव्यत्वात्, महदादीना परिणामत्वेन पर्यायत्वात् रूपादिस्कधसतान-क्षणवत् । ततो नैगमादिभेदानामेवार्थास्ते न पुनरपरानीतय । अपरानीतिर्येषु त एव ह्यपरानीतय इति गम्यते, न चैतेषु द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाभ्या नैगमादिभेदाभ्या अपरानीति प्रवर्तत इति तावेव मूलनयौ, नैगमादीना तत एव जातत्वात् ॥

तत्र नैगम व्याचष्टे,—

तत्र सकल्पमात्रस्य ग्राहको नैगमो नयः । सोपाधिरित्यशुद्धस्य द्रव्यार्थस्याभिधानतः ॥ १७॥
सकल्पो निगमस्तत्र भवोयं तत्प्रयोजनः । तथा प्रस्थादिसकल्पः तदभिप्राय इष्यते ॥ १८ ॥
नन्वय भाविनीं सज्ञा समाश्रित्योपचर्यते । अप्रस्थादिषु तद्भावस्तंडुलेष्वोदनादिवत् ॥ १९ ॥
इत्यसद्बहिरर्थेषु तथानध्यवसानतः । स्ववेद्यमानसकल्पे सत्येवास्य प्रवृत्तितः ॥ २० ॥
यद्वा नैक गमो योत्र स सता नैगमो मत' । धर्मयोर्धर्मिणो वापि विवक्षा धर्मधर्मिणोः॥२१॥
प्रमाणात्मक एवायमुभयग्राहकत्वत' । इत्ययुक्त इह ज्ञप्तेः प्रधानगुणभावतः ॥ २२ ॥
प्राधान्येनोभयात्मानमर्थ गृह्णद्धिवेदनम् । प्रमाण नान्यदित्येतत्प्रपचेन निवेदितम् ॥ २३ ॥
सग्रहे व्यवहारे वा नातर्भावः समीक्ष्यते । नैगमस्य तयोरेकवस्त्वशप्रवणत्वतः ॥ २४ ॥
नर्जुसूत्रादिषु प्रोक्तहेतवो वेति पण्नयाः । सग्रहादय एवेह न वाच्याः प्रपरीक्षकैः ॥ २५ ॥
सप्तैते नियत युक्ता नैगमस्य नयत्वत' । तस्य त्रिभेदव्याख्यानात् कैश्चिदुक्ता नया नव २६
तत्र पर्यायगस्त्रेधा नैगमो द्रव्यगो द्विधा । द्रव्यपर्यायगः प्रोक्तश्चतुर्भेदो ध्रुव ध्रुवैः ॥ २७ ॥

प्रधानभावत एव युक्तः। स च नय एव स्वार्थैकदेशव्यवसायात्मकत्वादित्युक्त। नन्वेव दृष्टेष्टविरुद्धेनापि रूपेण तस्य व्यजको नय स्यादिति न शकनीय, "सधर्मणैव शब्दस्य साधर्म्यादविरोधत" इति वचनात्। समानो हि धर्मो यस्य दृष्टातस्य तेन साधर्म्य साध्यस्य धर्मिणो मनागपि वैधर्म्याभावात्। ततोस्याविरोधेनैव व्यजक इति निश्चीयते दृष्टातसाधर्म्याददृष्टातोत्सरणादित्यनेन दृष्टविरोधस्य निवर्तनात्। ननु कथचिदपि दृष्टातवैधर्म्याद् दृष्टवैपरीत्यादित्यनेनेष्टविरोधस्य परिहरणात् दृष्टविपरीतस्य सर्वथानिष्टत्वात् स्वयमुदाहृतश्चैव लक्षणो नय स्वामिसमतभद्राचार्य। "सदेव सर्व को नेच्छेत्स्वरूपादिचतुष्टयात्" इति सर्वस्य वस्तुन स्याद्वादप्रविभक्तस्य विशेष सत्त्व तस्य व्यजको बोध स्वरूपादिचतुष्टयाद् दृष्टसाधर्म्यस्य स्वरूपादिचतुष्टयात् सन्निश्चित न पररूपादिचतुष्टयेन तद्व्युत्सर्गे विवादापन्न सत् को नेच्छेत्? कस्यात्र विप्रतिपत्तिरिति व्याख्यानात्॥

सक्षेपतो नयविभागमामर्शयति,—

संक्षेपाद्द्वौ विशेषेण द्रव्यपर्यायगोचरौ। द्रव्यार्थो व्यवहारांतः पर्यायार्थस्ततोपरः॥ ३॥

विशेषत सक्षेपाद् द्वौ नयौ द्रव्यार्थ पर्यायार्थश्च। द्रव्यविषयो द्रव्यार्थ पर्यायविषय पर्यायार्थ प्रथमो नैगमसग्रहव्यवहारविकल्प। ततोपरश्चतुर्धा ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवभूतविकल्पात्॥

विस्तरेणेति सप्तैते विज्ञेया नैगमादयः। तथातिविस्तरेणैतद्भेदाः संख्यातविग्रहाः॥ ४॥

कुत एवमत सूत्राल्लक्ष्यत इत्याह,—

नयो नयौ नयाश्चेति वाक्यभेदेन योजिताः। नैगमादय इत्येवं सर्वसंख्याभिसूचनात्॥ ५॥

नैगमसग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवभूता नया इत्यत्र नय इत्येक वाक्य, ते नयौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ इति द्वितीयमेते नया सप्तेति तृतीय, पुनरपि ते नयाः सख्याता शब्दत इति चतुर्थ। सक्षेपपराया वाक्प्रवृत्तौ यौगपद्याश्रयणात्। नयश्च नयौ च नयाश्च नया इत्येकशेषस्य स्वाभाविकस्याभिधाने दर्शनात्। केषाचित्तथा वचनोपलभाच्च न विरुध्यते। अत्र वाक्यभेदौ नैगमादिरेकस्य द्वयोश्च सामानाधिकरण्याविरोधाच्च गृहा ग्राम देवमनुष्या उभौ राशी इति यथा। नन्वेवमेकत्वद्वित्वादिसख्यागतावपि कथ नयस्य सामान्यलक्षण द्विधा विभक्तस्य तद्विशेषण विज्ञायत इत्याशकायामाह,—

नयाना लक्षणं लक्ष्यं तत्सामान्यविशेषतः। नीयते गम्यते येन श्रुतार्थांशो नयो हि सः॥६॥
तदंशौ द्रव्यपर्यायलक्षणौ साध्यपक्षिणौ। नीयेते तु यकाभ्यां तौ नयाविति विनिश्चितौ॥७॥

नीयतेऽनेनेति नय इत्युक्ते तस्य विषय सामर्थ्यादाक्षिप्यते। स च श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यांश इति तदपेक्षा निरुक्तिर्नयसामान्यलक्षणे लक्षयति, तथा नीयेते यकाभ्या तौ नयावित्युक्ते तु द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ नयौ द्वौ तौ च द्रव्यपर्यायाविति तदपेक्ष निर्वचन नयविशेषद्वयलक्षण प्रकाशयति।

ननु च गुणविषयो गुणार्थिकोपि तृतीयो वक्तव्य इत्यत्राह,—

गुणः पर्याय एवात्र सहभावी विभावितः। इति तद्गोचरो नान्यस्तृतीयोस्ति गुणार्थिकः॥८॥

पर्यायो हि द्विविध', क्रमभावी सहभावी च। द्रव्यमपि द्विविध शुद्धमशुद्ध च। तत्र सक्षेपशुद्धवचने द्वित्वमेव युज्यते, पर्यायशब्देन पर्यायसामान्यस्य स्वव्यक्तिव्यापिनोभिधानात्। द्रव्यशब्देन च द्रव्यसामान्यस्य स्वशक्तिव्यापिन कथनात्। ततो न गुण सहभावी पर्यायस्तृतीय शुद्धद्रव्यवत्। सक्षेपाविवक्षाया तु विशेषवचनस्य चत्वारो नया स्यु, पर्यायविशेषगुण च द्रव्यविशेषशुद्धद्रव्यस्य पृथगुपादानप्रसगात्। ननु च द्रव्यपर्याययोस्तद्वास्तृतीयोस्ति तद्विषयतृतीयो 'मूलनयोस्तीति चेत् न,

तत्परिकल्पनेऽनवस्थाप्रसंगात् द्रव्यपर्यायस्तद्वतामपि तद्वद्‌तरपरिकल्पनानुपपत्तेर्दुर्निवारत्वात् । यदि तु यथा ततवोनयवास्तद्वानवयवी पटस्तयोरपि ततुपटयोर्नान्योस्ति तद्वास्तस्याप्रतीयमानत्वात् । तथा पर्याया स्वभावास्तद्वद् द्रव्य तयोरपि नान्यस्तद्वानस्ति प्रतीतिविरोधादिति मतिस्तदा प्रधानभावेन स्वपर्यायात्मक-वस्तुप्रमाणविपयत्वोपोद्धृत । द्रव्यमात्र द्रव्यार्थिकविपय पर्यायमात्र पर्यायार्थिकविपय इति न तृतीयो नयविशेषोस्ति यतो मूलनयस्तृतीय स्यात् । तदेवम्—

प्रमाणगोचरार्थांशा नीयंते यैरनेकधा । ते नया इति व्याख्याता जाता मूलनयद्वयात् ॥ ९॥
द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषपरिबोधिकाः । न मूल नैगमादीना नयाश्चत्वार एव तत् ॥ १० ॥
सामान्यस्य पृथक्त्वेन द्रव्यादनुपपत्तितः । सादृश्यपरिणामस्य तथा व्यजनपर्ययात् ॥ ११ ॥
वैसदृश्यविवर्तस्य विशेपस्य च पर्यये । अतर्भावाद्विभाव्येत द्वौ तन्मूलं नयाविति ॥ १२ ॥
नामादयोपि चत्वारस्तन्मूल नेत्यतो गतं । द्रव्यक्षेत्रादयश्चैपा द्रव्यपर्यायगत्वत' ॥ १३ ॥
भावान्विता न पचैते स्कधा वा परिकीर्तिताः । रूपादयो त एवेह तेपि हि द्रव्यपर्ययौ॥१४
तथा द्रव्यगुणादीना पोढात्व न व्यवस्थित । पट् स्युर्मूलनया येन द्रव्यपर्यायग्राहिते ॥ १५॥
ये प्रमाणादयो भावा प्रधानादय एव वा । ते नैगमादिभेदानामर्थां नापरनीतयः ॥१६॥

प्रमाणप्रमेयसशयप्रयोजनदृष्टातसिद्धातावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितडाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थाना-ख्या पोडग पदार्था कैश्चिदुपदिष्टा, तेपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेपसमवायेभ्यो न जात्यतरत्व प्रतिपद्यते, गुणादयश्च पर्यायान्नार्थांतरमित्युक्तमाय । ततो द्रव्यपर्यायावेव तैरिष्टौ स्याता, तयोरेव तेपा-मतर्भावान्नामादिवत् । येप्याहु । "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतय सप्त । पोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरुप ॥" इति पचविंशतिस्तत्त्वानीति । तैरपि द्रव्यपर्यायावेवागी-करणीयौ मूलप्रकृते पुरुपस्य च द्रव्यत्वात्, महदादीना परिणामत्वेन पर्यायत्वात् रूपादिस्कधसतान-क्षणवत् । ततो नैगमादिभेदानामेवार्थास्ते न पुनरपरानीतय । अपरानीतिर्येपु त एव ह्यपरानीतय इति गम्यते, न चैतेपु द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाभ्या नैगमादिभेदाभ्या अपरानीति प्रवर्तत इति तावेव मूलनयौ, नैगमादीना तत एव जातत्वात् ॥

तत्र नैगम व्याचष्टे,—

तत्र सकल्पमात्रस्य ग्राहको नैगमो नयः । सोपाधिरित्यशुद्धस्य द्रव्यार्थस्याभिधानतः ॥ १७॥
संकल्पो निगमस्तत्र भवोय तत्प्रयोजनः । तथा प्रस्थादिसकल्पः तदभिप्राय इप्यते ॥ १८ ॥
नन्वय भाविनीं सज्ञां समाश्रित्योपचर्यते । अप्रस्थादिपु तद्भावस्तंडुलेष्वोदनादिवत् ॥ १९ ॥
इत्यसद्बहिरर्थेपु तथानध्यवसानत' । स्ववेद्यमानसकल्पे सत्येवास्य प्रवृत्तितः ॥ २० ॥
यद्वा नैक गमो योत्र स सता नैगमो मत' । धर्मयोर्धर्मिणो वापि विवक्षा धर्मधर्मिणोः॥२१॥
प्रमाणात्मक एवायमुभयग्राहकत्वत । इत्ययुक्त इह ज्ञप्तेः प्रधानगुणभावतः ॥ २२ ॥
प्राधान्येनोभयात्मानमर्थं गृह्णद्विवेदनम् । प्रमाणं नान्यदित्येतत्प्रपचेन निवेदितम् ॥ २३ ॥
सग्रहे व्यवहारे वा नातर्भावः समीक्ष्यते । नैगमस्य तयोरेकवस्त्वशप्रवणत्वतः ॥ २४ ॥
नर्जुसूत्रादिपु प्रोक्तहेतवो वेति पण्नयाः । सग्रहादय एवेह न वाच्याः प्रपरीक्षकैः ॥ २५ ॥
सप्तैते नियत युक्ता नैगमस्य नयत्वत । तस्य त्रिभेदव्याख्यानात् कैश्चिदुक्ता नया नव २६
तत्र पर्यायगस्त्रेधा नैगमो द्रव्यगो द्विधा । द्रव्यपर्यायगः प्रोक्तश्चतुर्भेदो ध्रुव ध्रुवैः ॥ २७ ॥

प्रधानभावत एव युक्तः । स च नय एव स्वार्थैकदेशव्यवसायात्मकत्वादित्युक्तं । नन्वेवं दृष्टेष्टविरुद्धेनापि रूपेण तस्य व्यंजको नयः स्यादिति न शंकनीयं, "सधर्मणैव साध्यस्य साधर्म्यादविरोधतः" इति वचनात् । समानो हि धर्मो यस्य दृष्टांतस्य तेन साधर्म्यं साध्यस्य धर्मिणो मनागपि वैधर्म्याभावात् । ततोस्याविरोधेनेव व्यंजक इति निश्चीयते दृष्टांतसाधर्म्याददृष्टांतोत्सरणादित्यनेन दृष्टविरोधस्य निवर्तनात् । ननु कथंचिदपि दृष्टांतवैधर्म्याद् दृष्टवैपरीत्यादित्यनेनेष्टविरोधस्य परिहरणात् दृष्टविपरीतस्य सर्वथानिष्टत्वात् स्वयमुदाहृतश्चैव लक्षणो नयः स्वामिसमंतभद्राचार्यैः । "सदेव सर्वं को नेच्छेत्स्वरूपादिचतुष्टयात्" इति सर्वस्य वस्तुनः स्याद्वादप्रविभक्तस्य विशेषः सत्त्वं तस्य व्यंजको बोधः स्वरूपादिचतुष्टयाद् दृष्टसाधर्म्यस्य स्वरूपादिचतुष्टयात् सन्निश्चितं न पररूपादिचतुष्टयेन तद्वत्सर्वं विवादापन्नं सत् को नेच्छेत् ? कस्यात्र विप्रतिपत्तिरिति व्याख्यानात् ॥

संक्षेपतो नयविभागमामर्शयति,—

संक्षेपाद्द्वौ विशेषेण द्रव्यपर्यायगोचरौ । द्रव्यार्थो व्यवहारांतः पर्यायार्थस्ततोपरः ॥ ३ ॥

विशेषतः संक्षेपाद् द्वौ नयौ द्रव्यार्थः पर्यायार्थश्च । द्रव्यविषयो द्रव्यार्थः पर्यायविषयः पर्यायार्थः प्रथमो नैगमसंग्रहव्यवहारविकल्पः । ततोपरश्चतुर्धा ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूतविकल्पात् ॥

विस्तरेणेति सप्तैते विज्ञेया नैगमादयः । तथातिविस्तरेणैतद्भेदाः संख्यातविग्रहाः ॥ ४ ॥

कुत एवमत्र सूत्राल्लक्ष्यत इत्याह,—

नयो नयौ नयाश्चेति वाक्यभेदेन योजिताः । नैगमादय इत्येवं सर्वसंख्याभिसूचनात् ॥ ५ ॥

*नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः इत्यत्र नय इत्येकं वाक्यं, ते नयौ द्रव्यार्थिकपर्या*यार्थिकौ इति द्वितीयमेते नयाः सप्तेति तृतीयं, पुनरपि ते नयाः संख्याता शब्दत इति चतुर्थं । संक्षेपपरायां वाक्प्रवृत्तौ यौगपद्याश्रयणात् । नयश्च नयौ च नयाश्च नया इत्येकशेषस्य स्वाभाविकस्याभिधाने दर्शनात् । केषांचित्तथा वचनोपलंभाच्च न विरुध्यते । अत्र वाक्यभेदौ नैगमादिरेकस्य द्वयोश्च सामानाधिकरण्याविरोधाच्च गृहा ग्रामः देवमनुष्या उभौ राशी इति यथा । नन्वेवमेकत्वद्वित्वादिसंख्यागतावपि कथं नयस्य सामान्यलक्षणं द्विधा विभक्तस्य तद्विशेषणं विज्ञायत इत्याशंकायामाह,—

नयानां लक्षणं लक्ष्यं तत्सामान्यविशेषतः । नीयते गम्यते येन श्रुतार्थांशो नयो हि सः॥६॥
तदंशौ द्रव्यपर्यायलक्षणौ साध्यपक्षिणौ । नीयेते तु यकाभ्यां तौ नयाविति विनिश्चितौ॥७॥

नीयतेऽनेनेति नय इत्युक्ते तस्य विषयः सामर्थ्यादाक्षिप्यते । स च श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यांश इति तदपेक्षा निरुक्तिर्नयसामान्यलक्षणं लक्षयति, तथा नीयेते यकाभ्यां तौ नयावित्युक्ते तु द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ नयौ द्वौ तौ च द्रव्यपर्यायाविति तदपेक्षं निर्वचनं नयविशेषद्वयलक्षणं प्रकाशयति ।

ननु च गुणविषयो गुणार्थिकोपि तृतीयो वक्तव्य इत्यत्राह,—

गुणः पर्याय एवात्र सहभावी विभावितः । इति तद्गोचरो नान्यस्तृतीयोस्ति गुणार्थिकः॥८॥

पर्यायो हि द्विविधः, क्रमभावी सहभावी च । द्रव्यमपि द्विविधं शुद्धमशुद्धं च । तत्र संक्षेपशुद्धवचने द्वित्वमेव युज्यते, पर्यायशब्देन पर्यायसामान्यस्य स्वव्यक्तिव्यापिनोभिधानात् । द्रव्यशब्देन च द्रव्यसामान्यस्य स्वशक्तिव्यापिनः कथनात् । ततो न गुणः सहभावी पर्यायस्तृतीयः शुद्धद्रव्यवत् । संक्षेपाविवक्षायां तु विशेषवचनस्य चत्वारो नयाः स्युः, पर्यायविशेषगुणः च द्रव्यविशेषशुद्धद्रव्यस्य पृथगुपादानप्रसंगात् । ननु च द्रव्यपर्याययोस्तद्वांस्तृतीयोस्ति तद्विषयतृतीयो मूलनयोस्तीति चेत् न,

तथैवावांतरान् भेदान् संगृह्यैकत्वतो बहुः । वर्तेतेय नयः सम्यक् प्रतिपक्षानिराकृतेः ॥५६॥
स्वव्यक्त्यात्मकतैकान्तस्तदाभासोप्यनेकधा । प्रतीतिबाधितो बोध्यो निःशेषोप्यनया दिशा ५७

द्रव्यत्व द्रव्यात्मकमेव ततोर्थांतरभूताना द्रव्याणामभावादित्यपरसंग्रहाभास, प्रतीतिविरोधात् । तथा पर्यायत्व पर्यायात्मकमेव ततोर्थांतरभूतपर्यायामत्त्वादिति तत्त्व तत एव । तथा जीवत्व जीवात्मकमेव, पुद्गलत्व पुद्गलात्मकमेव, धर्मत्व धर्मात्मकमेव, अधर्मत्व अधर्मात्मकमेव, आकाशत्व आकाशात्मकमेव, कालत्व कालात्मकमेवेति चापरसंग्रहाभासा । जीवत्वादिसामान्याना स्वव्यक्तिभ्यो भेदेन कथचित्प्रतीतेरन्यथा तदन्यतरलोपे सर्वलोपानुषगात् । तथा क्रमभाविपर्यायत्व क्रमभाविपर्यायविशेषात्मकमेव, सहभाविगुणत्व तद्विशेषात्मकमेवेति चापरसग्रहाभासौ प्रतीतिप्रतिघातादेव । एवमपरापरद्रव्यपर्यायभेदसामान्यानि स्वव्यक्त्यात्मकान्येवेत्यभिप्राया सर्वेप्यपरसग्रहाभासा प्रमाणबाधितत्वादेव बोद्धव्या, प्रतीत्यविरुद्धस्यैवापरसग्रहप्रपचस्यावस्थितत्वात् ॥

व्यवहारनय प्ररूपयति,—

संग्रहेण गृहीतानामर्थानां विधिपूर्वकः । योवहारो विभागः स्याद्व्यवहारो नयः स्मृतः ॥५८॥
स चानेकप्रकारः स्यादुत्तरः परसग्रहात् । यत्सत्तद्द्रव्यपर्यायाविति प्रागृजुसूत्रतः ॥ ५९ ॥
कल्पनारोपितद्रव्यपर्यायप्रविभागभाक् । प्रमाणबाधितोन्यस्तु तदाभासोऽवसीयताम् ॥६०॥

परसग्रहस्तावत्सर्व सदिति सगृह्णाति, व्यवहारस्तु तद्विभागमभिप्रैति यत्सत्तद्द्रव्य पर्याय इति । यथैवापरसग्रह सर्वद्रव्याणि द्रव्यमिति सगृह्णाति सर्वपर्याया पर्याय इति । व्यवहारस्तद्विभजते यद्द्रव्य तज्जीवादिषड्विध, य पर्याय स द्विविध क्रमभावी सहभावी चेति । पुनरपि सग्रह सर्वान् जीवादीन् सगृह्णाति जीव पुद्गलो धर्मोऽधर्म आकाश काल इति, क्रमभुवश्च पर्यायान् क्रमभाविपर्याय इति, सहभाविपर्यायास्तु सहभाविपर्याय इति । व्यवहारस्तु तद्विभागमभिप्रैति यो जीव स मुक्त ससारी च, य' पुद्गल सोणु स्कधश्च, यो धर्मास्तिकाय स जीवगतिहेतु पुद्गलगतिहेतुश्च, यस्त्वधर्मास्तिकाय स जीवस्थितिहेतुरजीवस्थितिहेतुश्च पर्यायतो द्रव्यतस्तस्यैकत्वात् । तथा यदाकाश तल्लोकाकाशमलोकाकाश च, य काल स मुख्यो व्यावहारिकश्चेति, य क्रमभावी पर्याय स क्रियारूपोऽक्रियारूपश्च, विशेष य सहभावी पर्याय स गुण, सदृशपरिणामश्च सामान्यमिति अपरापरसग्रहव्यवहारप्रपच प्रागृजुसूत्रात्परसग्रहादुत्तर प्रतिपत्तव्य, सर्वस्य वस्तुन कथचित्सामान्यविशेषात्मकत्वात् । न चैव व्यवहारस्य नैगमत्वप्रसक्ति सग्रहविषयप्रविभागपरत्वात् सर्वत्र नैगमस्य तु गुणप्रधानोभयविषयत्वात् । य पुन कल्पनारोपितद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभास, प्रमाणबाधितत्वात् । तथाहि—न कल्पनारोपित एव द्रव्यपर्यायप्रविभाग स्वार्थक्रियाहेतुत्वादन्यथा तदनुपपत्ते । वन्ध्यापुत्रादिवत् व्यवहारस्य मिथ्यात्वे तदानुकूल्येन प्रमाणाना प्रमाणता च न स्यात्, स्वप्नादिविभ्रमानुकूल्येनापि तेषा प्रमाणत्वप्रसगात् । तदुक्त । "व्यवहारानुकूल्येन प्रमाणाना प्रमाणता । नान्यथा बाध्यमानाना तेषा च तत्प्रसगत ॥" इति ॥

साप्रतमृजुसूत्रनय सूत्रयति,—

ऋजुसूत्र क्षणध्वंसि वस्तु सत्सूत्रयेदृजु । प्राधान्येन गुणीभावाद्द्रव्यस्यानर्पणात्सतः ॥ ६१ ॥
निराकरोति यद्द्रव्य बहिरतश्च सर्वथा । स तदाभोऽभिमतव्यः प्रतीतेरपलापतः ॥ ६२ ॥
कार्यकारणता चेति ग्राह्यग्राहकतापि वा । वाच्यवाचकता चेति क्वार्थसाधनदूषणं ॥ ६३ ॥

अर्थपर्याययोस्तावद्गुणमुख्यस्वभावतः । क्वचिद्वस्तुन्यभिप्रायः प्रतिपत्तुः प्रजायते ॥ २८ ॥
यथा प्रतिक्षणं ध्वंसि सुखसंविच्छरीरिणः । इति सत्तार्थपर्यायो विशेषणतया गुणः ॥ २९ ॥
संवेदनार्थपर्यायो विशेष्यत्वेन मुख्यताम् । प्रतिगच्छन्नभिप्रेतो नान्यथैवं वचोगतिः ॥ ३० ॥
सर्वथा सुखसंवित्त्योर्नानात्वेभिमतिः पुनः । स्वाश्रया चार्थपर्यायनैगमाभो प्रतीतितः ॥ ३१ ॥
कश्चिद्व्यंजनपर्यायो विषयीकुरुतेंजसा । गुणप्रधानभावेन धर्मिण्येकत्र नैगमः ॥ ३२ ॥
सच्चैतन्यं नरीत्येवं सत्त्वस्य गुणभावतः । प्रधानभावतश्चापि चैतन्यस्याभिसिद्धितः ॥ ३३ ॥
तयोरत्यंतभेदोक्तिरन्योन्यं स्वाश्रयादपि । ज्ञेयो व्यंजनपर्यायनैगमाभो विरोधतः ॥ ३४ ॥
अर्थव्यंजनपर्यायौ गोचरीकुरुते परः । धार्मिके सुखजीवित्वमित्येवमनुरोधतः ॥ ३५ ॥
भिन्ने तु सुखजीवत्वे योभिमन्येत सर्वथा । सोर्थव्यंजनपर्यायनैगमाभास एव नः ॥ ३६ ॥
शुद्धद्रव्यमशुद्धं च तथाभिप्रैति यो नयः । स तु नैगम एवेह संग्रहव्यवहारजः ॥ ३७ ॥
सद्द्रव्यं सकलं वस्तु तथान्वयविनिश्चयात् । इत्येवमवगंतव्यस्तद्भेदोक्तिस्तु दुर्नयः ॥ ३८ ॥
यस्तु पर्यायवद्द्रव्यं गुणवद्वेति निर्णयः । व्यवहारनयाज्जातः सोऽशुद्धद्रव्यनैगमः ॥ ३९ ॥
तद्भेदैकांतवादस्तु तदाभासोनुमन्यते । तथोक्तेर्बहिरंतश्च प्रत्यक्षादिविरोधतः ॥ ४० ॥
शुद्धद्रव्यार्थपर्यायनैगमोस्ति परो यथा । सत्सुखं क्षणिकं शुद्धं संसारेस्मिन्नितीरणम् ॥ ४१ ॥
सत्त्वं सुखार्थपर्यायाद्भिन्नमेवेति संमतिः । दुर्नीतिः स्यात्सबाधत्वादिति नीतिविदो विदुः ॥ ४२
क्षणमेकं सुखी जीवो विषयीति विनिश्चयः । विनिर्दिष्टोर्थपर्यायाशुद्धद्रव्यगनैगमः ॥ ४३ ॥
सुखजीवभिदोक्तिस्तु सर्वथा मानबाधिता । दुर्नीतिरेव बोद्धव्या शुद्धबोधैरसंशयात् ॥ ४४ ॥
गोचरीकुरुते शुद्धद्रव्यव्यंजनपर्ययौ । नैगमोन्यो यथा सच्चित्सामान्यमिति निर्णयः ॥ ४५ ॥
विद्यते चापरोशुद्धद्रव्यव्यंजनपर्ययौ । अर्थीकरोति यः सोत्र नागुणीति निगद्यते ॥ ४६ ॥
भिदाभिदाभिरत्यंतं प्रतीतेरपलापतः । पूर्ववन्नैगमाभासौ प्रत्येतव्यौ तयोरपि ॥ ४७ ॥
नवधा नैगमस्यैवं ख्यातेः पंचदशोदिताः । नयाः प्रतीतिमारूढाः संग्रहादिनयैः सह ॥ ४८ ॥

त्रिविधस्तावन्नैगमः । पर्यायनैगमः, द्रव्यनैगमः, द्रव्यपर्यायनैगमश्चेति । तत्र प्रथमस्त्रेधा । अर्थपर्यायनैगमो व्यंजनपर्यायनैगमोऽर्थव्यंजनपर्यायनैगमश्च इति । द्वितीयो द्विधा । शुद्धद्रव्यनैगमः, अशुद्धद्रव्यनैगमश्चेति । तृतीयश्चतुर्धा । शुद्धद्रव्यार्थपर्यायनैगमः, शुद्धद्रव्यव्यंजनपर्यायनैगमः, अशुद्धद्रव्यार्थपर्यायनैगमः अशुद्धद्रव्यव्यंजनपर्यायनैगमश्चेति नवधा नैगमः साभास उदाहृतः परीक्षणीयः । संग्रहादयस्तु वक्ष्यमाणाः षडिति सर्वे पंचदश नयाः समासतः प्रतिपत्तव्याः ॥

तत्र संग्रहनयं व्याचष्टे,—

एकत्वेन विशेषाणां ग्रहणं संग्रहो नयः । सजातेरविरोधेन दृष्टेष्टाभ्यां कथंचन ॥ ४९ ॥
समेकीभावसम्यक्त्वे वर्तमानो हि गृह्यते । निरुक्त्या लक्षणं तस्य तथा सति विभाव्यते ॥ ५०
शुद्धद्रव्यमभिप्रैति सन्मात्रं संग्रहः परः । स चाशेषविशेषेषु सदौदासीन्यभागिह ॥ ५१ ॥
निराकृतविशेषस्तु सत्ताद्वैतपरायणः । तदाभासः समाख्यातः सद्भिर्दृष्टेष्टबाधनात् ॥ ५२ ॥
अभिन्नं व्यक्तिभेदेभ्यः सर्वथा बहुधानकं । महासामान्यमित्युक्तिः केषांचिद्दुर्नयस्तथा ॥ ५३ ॥
शब्दब्रह्मेति चान्येषां पुरुषाद्वैतमित्यपि । संवेदनाद्वयं चेति प्रायशोन्यत्र दर्शितम् ॥ ५४ ॥
द्रव्यत्वं सकलद्रव्यव्याप्यभिप्रैति चापरः । पर्यायत्वं च निःशेषपर्यायव्यापिसंग्रहः ॥ ५५ ॥

तथैवावांतरान् भेदान् संगृह्यैकत्वतो बहुः । वर्ततेयं नयः सम्यक् प्रतिपक्षानिराकृतेः ॥५६॥
स्वव्यक्त्यात्ममनेकांतस्तदाभासोप्यनेकधा । प्रतीतिबाधितो बोध्यो निःशेषोप्यनया दिशा ५७

द्रव्यत्व द्रव्यात्मकमेव ततोर्थांतरभूताना द्रव्याणाममभावादित्यपरसग्रहाभास , प्रतीतिविरोधात् । तथा पर्यायत्व पर्यायात्मकमेव ततोर्थांतरभूतपर्यायासत्त्वादिति तत्त्व तत एव । तथा जीवत्व जीवात्मकमेव, पुद्गलत्व पुद्गलात्मकमेव, धर्मत्व धर्मात्मकमेव, अधर्मत्व अधर्मात्मकमेव, आकाशत्व आकाशात्मकमेव, कालत्व कालात्मकमेवेति चापरसंग्रहाभासा । जीवत्वादिसामान्याना स्वव्यक्तिभ्यो भेदेन कथचित्प्रतीतेरन्यथा तदन्यतरलोपे सर्वलोपानुषगात् । तथा क्रमभाविपर्यायत्व क्रमभाविपर्यायविशेषात्मकमेव, सहभाविगुणत्व तद्विशेषात्मकमेवेति चापरसग्रहाभासौ प्रतीतिप्रतिघातादेव । एवमपरापरद्रव्यपर्यायभेदसामान्यानि स्वव्यक्त्यात्मकान्येवेत्यभिप्राया सर्वेप्यपरसग्रहाभासा प्रमाणबाधितत्वादेव बोद्धव्या , प्रतीत्यविरुद्धस्यैवापरसग्रहप्रपचस्यावस्थितत्वात् ॥

व्यवहारनय प्ररूपयति,—

संग्रहेण गृहीतानामर्थानां विधिपूर्वकः । योवहारो विभागः स्याद्व्यवहारो नयः स्मृतः ॥५८॥
स चानेकप्रकारः स्यादुत्तरः परसग्रहात् । यत्सत्तद्द्रव्यपर्यायाविति प्रागृजुसूत्रतः ॥ ५९ ॥
कल्पनारोपितद्रव्यपर्यायप्रविभागभाक् । प्रमाणबाधितोन्यस्तु तदाभासोऽवसीयताम् ॥६०॥

परसंग्रहस्तावत्सर्वं सदिति सगृह्णाति, व्यवहारस्तु तद्विभागमभिप्रैति यत्सत्तद्द्रव्य पर्याय इति । यथैवापरसग्रह सर्वद्रव्याणि द्रव्यमिति सगृह्णाति सर्वपर्याया पर्याय इति । व्यवहारस्तद्विभजते यद्द्रव्य तज्जीवादिषड्विध, य पर्याय स द्विविध क्रमभावी सहभावी चेति । पुनरपि सग्रह सर्वान् जीवादीन् सगृह्णाति जीव पुद्गलो धर्मोऽधर्म आकाश काल इति, क्रमभुवश्च पर्यायान् क्रमभाविपर्याय इति, सहभाविपर्यायास्तु सहभाविपर्याय इति । व्यवहारस्तु तद्विभागमभिप्रैति यो जीव स मुक्त ससारी च, य पुद्गल सोणु स्कधश्च, यो धर्मास्तिकाय स जीवगतिहेतु पुद्गलगतिहेतुश्च, यस्त्वधर्मास्तिकाय स जीवस्थितिहेतुरजीवस्थितिहेतुश्च पर्यायतो द्रव्यतस्तस्यैकत्वात् । तथा यदाकाश तल्लोकाकाशमलोकाकाश च, य काल स मुख्यो व्यावहारिकश्चेति, य क्रमभावी पर्याय स क्रियारूपोऽक्रियारूपश्च, विशेष य सहभावी पर्याय स गुण , सदृशपरिणामश्च सामान्यमिति अपरापरसग्रहव्यवहारप्रपच प्रागृजुसूत्रात्परसग्रहादुत्तर प्रतिपत्तव्य , सर्वस्य वस्तुन कथचित्सामान्यविशेषात्मकत्वात् । न चैव व्यवहारस्य नैगमत्वप्रसक्ति सग्रहविषयप्रविभागपरत्वात् सर्वत्र नैगमस्य तु गुणप्रधानोभयविषयत्वात् । य पुन कल्पनारोपितद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभास , प्रमाणबाधितत्वात् । तथाहि—न कल्पनारोपित एव द्रव्यपर्यायप्रविभाग स्वार्थक्रियाहेतुत्वादन्यथा तदनुपपत्ते । वध्यापुत्रादिवत् व्यवहारस्य मिथ्यात्वे तदानुकूल्येन प्रमाणाना प्रमाणता च न स्यात्, स्वप्नादिविभ्रमानुकूल्येनापि तेषा प्रमाणत्वप्रसगात् । तदुक्त । "व्यवहारानुकूल्येन प्रमाणाना प्रमाणता । नान्यथा बाध्यमानाना तेषा च तत्प्रसगत ॥" इति ॥

साम्प्रतमृजुसूत्रनय सूत्रयति,—

ऋजुसूत्र क्षणध्वसि वस्तु सत्सूत्रयेदृजु । प्राधान्येन गुणीभावाद्द्रव्यस्यानर्पणात्सतः ॥ ६१ ॥
निराकरोति यद्द्रव्यं बहिरतश्च सर्वथा । स तदाभोऽभिमंतव्यः प्रतीतेरपलापतः ॥ ६२ ॥
कार्यकारणता चेति ग्राह्यग्राहकतापि वा । वाच्यवाचकता चेति कार्थसाधनदूषणं ॥ ६३ ॥

लोकसंवृत्तिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः । केवं सिद्ध्येद्यदाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ॥ ६४ ॥
सामानाधिकरण्यं क्व विशेषणविशेष्यता । साध्यसाधनभावो वा काधाराधेयतापि च ॥६५॥
संयोगो विप्रयोगो वा क्रियाकारणसंस्थितिः । सादृश्यं वैसदृश्यं वा स्वसंतानेतरस्थितिः ॥६६
समुदायः क्व च प्रेत्यभावादि द्रव्यनिह्नवे । बंधमोक्षव्यवस्था वा सर्वथेष्टाऽप्रसिद्धितः ॥ ६७॥

क्षणध्वंसिन एव बहिरतश्च भावा, क्षणद्वयस्थाप्णुत्वेपि तेषां सर्वदा नाशानुपपत्तेः कौटस्थ्यप्रसंगात् क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधादवस्तुतापत्तेः इति यो द्रव्यं निराकरोति सर्वथा सोत्रर्जुसूत्राभासो हि मंतव्यः प्रतीत्यतिक्रमात् । प्रत्यभिज्ञानप्रतीतिर्हि बहिरतश्चैकं द्रव्यं पूर्वोत्तरपरिणामवर्ति साधयंती बाधविधुरा प्रसाधितैव पुरस्तात् । तस्मिन् सति प्रतिक्षणविनाशेस्येष्टत्वान्न विनाशानुपपत्तिर्न भावानां कौटस्थ्यापत्तिः यतः सर्वथार्थक्रियाविरोधात् अवस्तुता स्यात् । योपि च मन्यते परमार्थतः कार्यकारणभावस्याभावान्न ग्राह्यग्राहकभावो वाच्यवाचकभावो वा यतो बहिरर्थः सिद्ध्येत् । विज्ञानमात्रं तु सर्वमिदं त्रैधातुकमिति, सोपि चर्जुसूत्राभासः स्वपरपक्षसाधनदूषणाभावप्रसंगात् । लोकसंवृत्त्या स्वपक्षस्य साधनात् परपक्षस्य बाधनात् दूषणाददोष इति चेन्न, लोकसंवृत्तिसत्यस्य परमार्थसत्यस्य च प्रमाणतोसिद्धेः तदाश्रयणेनापि बुद्धानपवर्णदेशनाद्दूषणद्वारेण धर्मदेशनानुपपत्तेः । एतेन चित्राद्वैतं संवेदनाद्वैतं क्षणिकमित्यपि मननमृजुसूत्राभासतामायातीत्युक्तं वेदितव्यं । किं च, सामानाधिकरण्याभावो द्रव्यस्योभयाधारभूतस्य निह्नवात् । तथा च कुतः शब्दादेर्विशेष्यता क्षणिकत्वकृतकत्वादेः साध्यसाधनधर्मकलापस्य च तद्विशेषणता सिद्ध्येत् ? तदसिद्धौ च न साध्यसाधनभावः साधनस्य पक्षधर्मत्वसपक्षत्वानुपपत्तेः । कल्पनारोपितस्य साध्यसाधनभावस्येष्टेरदोष इति चेन्न, बहिरर्थत्वकल्पनायाः साध्यसाधनधर्माधारानुपपत्तेः, क्वचिदप्याधाराधेयतायाः संभवाभावात् । किं च, संयोगविभागाभावो द्रव्याभावात् क्रियाविरहश्च ततो न कारकव्यवस्था यतः किंचित्परमार्थतोऽर्थक्रियाकारि वस्तु स्यात् । सदृशेतरपरिणामाभावश्च परिणामिनो द्रव्यस्यापह्नवात् । ततः स्वपरसंतानव्यवस्थितिविरोधः सदृशेतरकार्यकारणानामत्यंतमसंभवात् । समुदायायोगश्च, समुदायिनो द्रव्यस्यानेकस्यासमुदायावस्थापरित्यागपूर्वकसमुदायावस्थामुपाददानस्यापह्नवात् । तत एव न प्रेत्यभावः शुभाशुभानुष्ठानं तत्फलं च पुण्यं पापं बंधो वा व्यवतिष्ठते यतो संसारमोक्षव्यवस्था तत्र स्यात्, सर्वथापीष्टस्याप्रसिद्धेः । संवृत्या हि चेष्टस्य सिद्धिः संवृतेर्मृषात्वात् । नापि परमार्थतः पारमार्थिकैकद्रव्यसिद्धिप्रसंगात् तदभावे तदनुपपत्तेरिति परीक्षितमसकृद्विद्यानंदमहोदये ॥

शब्दनयमुपवर्णयति,—

कालादिभेदतोर्थस्य भेदं यः प्रतिपादयेत् । सोत्र शब्दनयः शब्दप्रधानत्वादुदाहृतः ॥ ६८ ॥

कालकारकलिंगसंख्यासाधनोपग्रहभेदाद्भिन्नमर्थं शपतीति शब्दो नयः शब्दप्रधानत्वादुदाहृतः । यस्तु व्यवहारनयः कालादिभेदेप्यभिन्नमर्थमभिप्रैति तमनूद्य दूषयन्नाह—

विश्वदृश्वास्य जनिता सूनुरित्येकमादृताः । पदार्थं कालभेदेपि व्यवहारानुरोधतः ॥ ६९ ॥
करोति क्रियते पुष्यस्तारका योंभ इत्यपि । कारकव्यक्तिसंख्यानां भेदेपि च परे जनाः ॥७०
एहि मन्ये रथेनेत्यादिकसाधनभिद्यपि । संतिष्ठेतावतिष्ठेतेत्याद्युपग्रहभेदने ॥ ७१ ॥
तन्न श्रेयः परीक्षायामिति शब्दः प्रकाशयेत् । कालादिभेदनेप्यर्थाभेदनेतिप्रसंगतः ॥ ७२ ॥

ये हि वैयाकरणव्यवहारनयानुरोधेन 'धातुसंबंधे प्रत्ययाः' इति सूत्रमारभ्य विश्वदृश्वास्य पुत्रो जनिता

भावि कृत्यमासीदित्यत्र कालभेदेप्येकपदार्थमादृता यो विश्वं दृक्ष्यति सोपि पुत्रो जनितेति भविष्यत्कालेनातीतकालस्याभेदोभिमत तथा व्यवहारदर्शनादिति। तत्र य' परीक्षाया मूलक्षते कालभेदेप्यर्थस्याभेदेतिप्रसंगात् रावणशङ्खचक्रवर्तिनोरप्यतीतानागतकालयोरेकत्वापत्ते। आसीद्रावणो राजा शङ्खचक्रवर्ती भविष्यतीति शब्दयोर्भिन्नविषयत्वान्नैकार्थतेति चेत्, विश्वदृश्वा जनितेत्यनयोरपि मा भूत् तत एव। न हि विश्वं दृष्टवानिति विश्वदृश्वेतिशब्दस्य योर्थोतीतकालस्य जनितेति शब्दस्यानागतकाल पुत्रस्य भाविनोतीतत्वविरोधात्। अतीतकालस्याप्यनागतत्वाव्यपरोपादेकार्थताभिप्रेतेति चेत्, तर्हि न परमार्थत कालभेदेप्यभिन्नार्थव्यवस्था। तथा करोति क्रियते इति कारकयो. कर्तृकर्मणोर्भेदेप्यभिन्नमर्थंत एवाद्रियते स एव करोति किंचित् स एव क्रियते केनचिदिति प्रतीतेरिति। तदपि न श्रेय परीक्षाया। देवदत्त कट करोतीत्यत्रापि कर्तृकर्मणोर्देवदत्तकटयोरभेदप्रसगात्। तथा पुष्य तारकेत्यव्यक्तिभेदेपि न कृतार्थमेकमाद्रियते, लिंगमशिष्य लोकाश्रयत्वादिति। तदपि न श्रेय, पट कुटीत्यत्रापि पटकुट्योरेकत्वप्रसगात् तल्लिंगभेदाविशेषात्। तथापोंभ इत्यत्र सख्याभेदेप्येकमर्थं जलाख्यमादृता सख्याभेदस्योद्भेदकत्वात् गुर्वादिवदिति। तदपि न श्रेय परीक्षाया। घटसतव इत्यत्रापि तथाभावानुपगात् सख्याभेदाविशेषात्। एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि स यातस्ते पिता इति साधनभेदेपि पदार्थमभिन्नमादृता "प्रहासे मन्य वाचि युष्मन्मन्यतेरस्मादेकवच्च" इति वचनात्। तदपि न श्रेय परीक्षाया, अहं पचामि त्व पचसीत्यत्रापि अस्मद्युष्मत्साधनाभेदेप्येकार्थत्वप्रसगात्। तथा सतिष्ठते अवतिष्ठत इत्यत्रोपसर्गभेदेप्यभिन्नमर्थमादृता उपसर्गस्य धात्वर्थमात्रद्योतकत्वादिति। तदपि न श्रेय। तिष्ठति प्रतिष्ठत इत्यत्रापि स्थितिगतिक्रिययोरभेदप्रसगात्। तत कालादिभेदाद्भिन्न एवार्थोऽन्यथातिप्रसगादिति शब्दनय प्रकाशयति तद्भेदेप्यर्थभेदे दूषणांतर च दर्शयति—

तथा कालादिनानात्वकल्पनं निःप्रयोजनम्। सिद्ध कालादिनैकेन कार्यस्येष्टस्य तत्त्वतः॥७३

कालादिभेदादर्थस्य भेदोस्त्विति हि तत्परिकल्पन प्रयोजनवन्नान्यथा साधनास्तीति नि प्रयोजनमेव तत्। किं च—

कालाद्यन्यतमस्यैव कल्पनं तैर्विधीयता। येषा कालादिभेदेपि पदार्थैकत्वनिश्चयः॥ ७४॥

कालभेदेप्यभिन्नार्थ। कालकारकलिंगसख्यासाधनभेदेभ्यो भिन्नोऽर्थो न भवतीति स्वरुचिप्रकाशनमात्र॥ कालादिभेदाद्भिन्नोर्थ इत्यत्रोपपत्तिमावेदयति,—

शब्दः कालादिभिर्भिन्नाभिन्नार्थप्रतिपादकः। कालादिभिन्नशब्दत्वात्तादृक्सिद्धान्यशब्दवत्७५

सर्वस्य कालादिभिन्नशब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वेनाभिमतस्य विवादाध्यासितत्वेन पक्षीकरणान्न केनचिद्धेतोर्व्यभिचार। प्रमाणबाधित पक्ष इति चेन्न, कालादिभिन्नशब्दस्याभिन्नार्थत्वग्राहिण प्रमाणस्य भिन्नार्थग्राहिणा प्रमाणेन बाधितत्वात्॥

समभिरूढमिदानीं व्याचष्टे,—

पर्यायशब्दभेदेन भिन्नार्थस्याधिरोहणात्। नयः समभिरूढः स्यात् पूर्ववच्चास्य निश्चयः॥७६॥

विश्वदृश्वा सर्वदृश्वेति पर्यायभेदेपि शब्दो भिन्नार्थमभिप्रैति भविता भविष्यतीति च कालभेदाभिमननात्। क्रियते विधीयते करोति विदधाति पुष्यस्तिष्या तारको दु आपो वा अभ सलिलमित्यादिपर्यायभेदेपि चाभिन्नमर्थं शब्दो मन्यते कारकादिभेदादेवार्थभेदाभिमननात्। समभिरूढ पुन पर्यायभेदेपि भिन्नार्थानभिप्रैति॥ कथ॰

इंद्रः पुरंदरः शक्र इत्याद्या भिन्नगोचराः । शब्दा विभिन्नशब्दत्वाद्वाजिवारणशब्दवत्॥७७

ननु चात्र भिन्नार्थत्वे साध्ये विभिन्नशब्दत्वहेतोरन्यथानुपपत्तिरसिद्धेति न मतव्य, साध्यनिवृ साधननिवृत्तेरत्र भावात् । भिन्नार्थत्व हि व्यापक वाजिवारणशब्दयोर्विभिन्नयोरस्ति गोशब्दे वाभिन्ने तदस्ति विभिन्नशब्दत्व तद्व्याप्य साधन विभिन्नार्थ एव साध्येत्ति नोभिन्नार्थत्वे, ततोन्यथानुपपत्ति रस्त्येव हेतो ॥

सांप्रत्येवभूत नय व्याचष्टे,—

तत्क्रियापरिणामोर्थस्तथैवेति विनिश्चयात् । एवंभूतेन नीयेत क्रियांतरपराङ्मुखः ॥ ७८ ॥

समभिरूढो हि शकनक्रियाया सत्यामसत्या च देवराज्यार्थस्य शक्रव्यपदेशमभिप्रैति, पशोर्गमन क्रियाया सत्यामसत्या च गोव्यपदेशवत्तथारूढेः सद्भावात् । एवभूतस्तु शकनक्रियापरिणतमेवा तत्क्रियाकाले शक्रमभिप्रैति नान्यदा ॥ कुत इत्याह—

यो यं क्रियार्थमाचष्टे नासावन्यत्क्रियं ध्वनिः । पठतीत्यादिशब्दानां पाठाद्यर्थत्वसंजनात् ७

न हि कश्चिदक्रियाशब्दोस्यास्ति गोरश्व इति जातिशब्दाभिमतानामपि क्रियाशब्दत्वात् आशु गाम्यश्व इति, शुक्लो नील इति गुणशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव । शुचिभवनाच्छुक्ल नीलनान्नील इति देवदत्त इति यदृच्छाभि शब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव देव एव देयादिति देवदत्त' यज्ञदत्त इति सयोगिद्रव्यशब्दा. समवायिद्रव्यशब्दाभिमता क्रियाशब्दा एव । दडोस्यास्तीति दडी, विषाणमस्यास्तीति विषाणीत्यादि पचतयी तु शब्दाना प्रवृत्ति व्यवहारमात्रान्न निश्चयादित्यय मन्यते ॥

एवमेते शब्दसमभिरूढैवभूतनया' सापेक्षा' सम्यक्, परस्परमनपेक्षास्तु मिथ्येति प्रतिपादयति,—

इतोन्योन्यमपेक्षाया संतः शब्दादयो नयाः । निरपेक्षाः पुनस्ते स्युस्तदाभासाविरोधतः॥८०॥

के पुनरत्र सप्तसु नयेष्वर्थप्रधाना के च शब्दप्रधाना नया ? इत्याह,—

तत्रर्जुसूत्रपर्यंताश्चत्वारोर्थनया मताः । त्रयः शब्दनयाः शेषाः शब्दवाच्यार्थगोचराः ॥८१॥

क पुनरत्र बहुविषय' कश्चाल्पविषयो नय इत्याह,—

पूर्वपूर्वो नयो भूमविषयः कारणात्मकः । परः परः पुनः सूक्ष्मगोचरो हेतुमानिह ॥ ८२ ॥

तत्र नैगमसग्रहयोस्तावन्न सग्रहो बहुविषयो नैगमात्पर । किं तर्हि, नैगम एव सग्रहात्पूर्व इत्याह,—

सन्मात्रविषयत्वेन संग्रहस्य न युज्यते । महाविषयताभानाभावार्थान्नैगमान्नयात् ॥ ८३ ॥

यथा हि सति संकल्पस्तथैवासति वेद्यते । तत्र प्रवर्तमानस्य नैगमस्य महार्थता ॥ ८४ ॥

सग्रहाद्व्यवहारो बहुविषय इति विपर्ययमपाकरोति,—

संग्रहाद्व्यवहारोपि सद्विशेषावबोधकः । न भूमविषयोशेषसत्समूहोपदर्शितः ॥ ८५ ॥

व्यवहारादृजुसूत्रो बहुविषय इति विपर्यास निरस्यति,—

नर्जुसूत्रप्रभूतार्थो वर्तमानार्थगोचरः । कालत्रितयवृत्त्यर्थगोचराद्व्यवहारतः ॥ ८६ ॥

ऋजुसूत्राच्छब्दो बहुविषय इत्याशकामपसारयति,—

कालादिभेदतोप्यर्थमभिन्नमुपगच्छतः । नर्जुसूत्रान्महार्थोत्र शब्दस्तद्विपरीतवत् ॥ ८७ ॥

शब्दात्समभिरूढो महाविषय इत्यारेका हति,—

शब्दात्पर्यायभेदेनाभिन्नमर्थमभीप्सिनः । न स्यात्समभिरूढोपि महार्थस्तद्विपर्ययः ॥ ८८ ॥

समभिरूढादेवभूतो भूमविषय इति चाकूतमपास्यति,—

क्रियाभेदेपि चाभिन्नमर्थमभ्युपगच्छतः । नैवंभूतः प्रभूतार्थो नयः समभिरूढतः ॥ ८९ ॥

कथ पुनर्नयवाक्यप्रवृत्तिरित्याह,—

नैगमाग्रातिकूल्येन न संग्रहः प्रवर्तते । ताभ्या वाच्यमिहाभीष्टा सप्तभंगीविभागतः ॥ ९० ॥
नैगमव्यवहाराभ्या विरुद्धाभ्या तथैव सा । सा नैगमर्जुसूत्राभ्या तादृग्भ्यामविगानतः॥९१॥
सा शब्दान्निगमादन्याद्युक्तात् समभिरूढतः । सैवंभूताच सा ज्ञेया विधानप्रतिषेधगा ॥९२॥
संग्रहादेथ शेषेण प्रतिपक्षेण गम्यताम् । तथैव व्यापिनी सप्तभंगी नयविदा मता ॥ ९३ ॥
विशेषैरुत्तरैः सर्वैर्नयानामुदितात्मनाम् । परस्परविरुद्धार्थैर्द्वन्द्ववृत्तेर्यथायथम् ॥ ९४ ॥
प्रत्येया प्रतिपर्यायमविरुद्धा तथैव सा । प्रमाणसप्तभगी च ता विना नाभिवाग्गतिः ॥ ९५॥

इह तावन्नैगमस्य सग्रहादिभि सह षड् प्रत्येक षट् सप्तभग्य, सग्रहस्य व्यवहारादिभि सह वचनात् पच, व्यवहारस्यर्जुसूत्रादिभिश्चतस्र, ऋजुसूत्रस्य शब्दादिभिस्तिस्र, शब्दस्य समभिरूढादिभ्या द्वे, समभिरूढस्यैवभूतेनेका, इत्येकविंशतिमूलनयसप्तभग्य पक्षप्रतिपक्षतया विधिप्रतिषेधकल्पनयावगतव्या । तथा नवाना नैगमभेदाना द्वाभ्या परापरसग्रहाभ्या सह वचनादष्टादश सप्तभग्य, परापरव्यवहाराभ्या चाष्टादश, ऋजुसूत्रेण नव, शब्दभेदे षडि सह चतु पचाशत्, समरूढेन सह नव, एवभूतेन च नव, इति सप्तदशोत्तर शत । तथा सग्रहादिनयभेदाना शेषनयभेदै सप्तभग्यो योज्या । एवमुत्तरनयसप्तभग्य पचसप्तत्युत्तरशत । तथोत्तरोत्तरनयसप्तभग्योपि शब्दत सख्याता प्रतिपत्तव्या । इति पर्याय सप्तभगी बहुधा वस्तुन्येकत्राविरोधेन विधिप्रतिषेधकल्पना प्रागवदुक्ताचार्यै नान्या व्यापिन्यतिव्यापिनी वा नाप्यसभविनी तथा प्रतीतिसभवात् । तद्यथा—सकल्पनामात्रग्राहिणो नैगमस्य तावदाश्रयणाद्विधिकल्पना, प्रस्थादिसकल्पमात्र प्रस्थायानेतु गच्छामीति व्यवहारोपलब्धे । भाविनि भूतवदुपचारात्तथा व्यवहार तदुलेष्वोदनव्यवहारवदिति चेन्न, प्रस्थादिसकल्प्यस्य तदानुभूयमानत्वेन भावित्वाभावात् प्रस्थादिपरिणामाभिमुखस्य काष्ठस्य प्रस्थादित्वेन भावित्वात् तत्र तदुपचारस्य प्रसिद्धि । प्रस्थादिभावाभावयोस्तु तत्सकल्प्यस्य व्यापिनोनुपचरितत्वात् । न च तद्व्यवहारो मुख्य एवेति तत्प्रतिसग्रहाश्रयणात्प्रतिषेधकल्पना न प्रस्थादिसकल्पमात्र प्रस्थादिसन्मात्रस्य तथा प्रतीते असत प्रतीतिविरोधादिति व्यवहाराश्रयणात् द्रव्यस्य तथोपलब्धेरद्रव्यस्यासत सतो वा प्रत्येतुमशक्ते पर्यायस्य तदात्मकत्वादन्यथा द्रव्यातरत्वप्रसगादिति ऋजुसूत्राश्रयणात्पर्यायमात्रस्य प्रस्थादित्वेनोपलब्धे, अन्यथा प्रतीत्यनुपपत्तेरिति शब्दाश्रयणात् कालादिभेदाद्भिन्नस्यार्थस्य प्रस्थादित्वादन्यथातिप्रसगात् । इति समभिरूढाश्रयणात् पर्यायभेदेन भिन्नस्यार्थस्य प्रस्थादित्वात् अन्यथातिप्रसगादिति, एवभूताश्रयणात् प्रस्थादिक्रियापरिणतस्यैवार्थस्य प्रस्थादित्वादन्यथातिप्रसगादिति । तथा स्यादुभय क्रमार्पितोभयनयार्पणात्, स्यादवक्तव्य सहार्पितोभयनयाश्रयणात्, अवक्तव्योत्तरा शेषास्त्रयो भगा यथायोगमुदाहार्या, इत्येता षट्सप्तभग्य । तथा सग्रहाश्रयतो विधिकल्पना स्यात् सदेव सर्वमसतोऽप्रतीते खरशृगवदिति तत् प्रतिषेधकल्पना व्यवहाराश्रयणान्न स्यात्, सर्वं सदेव द्रव्यत्वादिनोपलब्धेर्द्रव्यादिरहितस्य सन्मात्रस्यानुपलब्धेश्चेति ऋजुसूत्राश्रयणात् प्रतिषेधकल्पना न सर्वं स्यात् सदेव वर्तमानाद्रूपादन्येन रूपेणानुपलब्धेरन्यथा अनाद्यनतसत्त्वोपलभप्रसगादिति शब्दाश्रयणात्प्रतिषेधकल्पना न सर्वं स्यात्सदेव कालादिभेदेन भिन्नस्यार्थस्योपलब्धेरन्यथा कालादिभेदानर्थक्यप्रसगादिति समभिरूढाश्रया प्रतिषेधकल्पना न सर्वं सदेव स्यात्, पर्यायभेदेन भिन्नस्यार्थस्योपलब्धेरन्यथैकपर्यायत्वप्रसगात् इति । एवभूताश्रयात् प्रतिषेधकल्पना न सर्वं सदेव तत्क्रियापरिणतस्यैवार्थस्य तथोपपत्तेरन्यथा क्रियासकरप्रसगात् इति । तथोभयनयक्रमाक्रमार्पणादुभयावक्तव्यकल्पना विधिनयाश्रयणात् सहोभयनयाश्रयणाच्च प्रतिषेधावक्तव्यकल्पना

क्रमाक्रमोभयनयाश्रयणात्तदुभयावक्तव्यकल्पनेति पचसप्तभग्य । तथा व्यवहारनयाद्विधिकल्पना सर्वं द्रव्याद्यात्मक प्रमाणप्रमेयव्यवहारान्यथानुपपत्तेः कल्पनामात्रेण तद्व्यवहारे स्वपरपक्षव्यवस्थापननिराकरणयो' परमार्थतोनुपपत्तेरिति त प्रति तावदृजुसूत्राश्रयात्प्रतिषेधकल्पना, न सर्वं द्रव्याद्यात्मक पर्यायमात्रस्यो-पलब्धेरिति। शब्दसमभिरूढैवभूताश्रयात् प्रतिषेधकल्पना न सर्वं द्रव्याद्यात्मक, कालादिभेदेन पर्यायभेदेन क्रियाभेदेन च भिन्नस्यार्थस्योपलब्धे इति । प्रथमद्वितीयभगौ पूर्ववदुत्तरे भगा इति चतस्र' सप्तभग्य. प्रतिपत्तव्या । तथर्जुसूत्राश्रयाद्विधिकल्पना सर्वं पर्यायमात्र द्रव्यस्य क्वचिदवस्थितेरिति त प्रति शब्दाश्रयात्प्रतिषेधकल्पना । समभिरूढैवभूताश्रयाच्च न सर्वं पर्यायमात्र कालादिभेदेन पर्यायभेदेन क्रियाभेदेन च भिन्नस्य पर्यायस्योत्पत्तिमत्त्वादिति । द्वौ भगौ क्रमाक्रमार्पितोभयनयास्तृतीयचतुर्थभगा त्रयोन्ये प्रथमद्वितीयतृतीया एवावक्तव्योत्तरा यथोक्तनययोगादवसेया इति तिस्र सप्तभग्य । तथा शब्दनयाश्रयात् विधिकल्पना सर्वं कालादिभेदाद्भिन्न विवक्षितकालादिकस्यार्थस्याविवक्षितकालादि-त्वानुपपत्तेरिति । त प्रति समभिरूढैवभूताश्रया प्रतिषेधकल्पना न सर्वं कालादिभेदादेव भिन्न पर्याय-भेदात् क्रियाभेदाच्च भिन्नस्यार्थस्य प्रतीते इति मूलभगद्वय पूर्ववत् परे पच भगा प्रत्येया इति द्वे सप्तभग्यौ । तथा समभिरूढ्याश्रया विधिकल्पना सर्वं पर्यायभेदाद्भिन्न विवक्षितपर्यायस्याविवक्षित-पर्यायत्वेनानुपलब्धेरिति त प्रत्येवभूताश्रया प्रतिषेधकल्पना न सर्वं पर्यायभेदादेव भिन्न क्रियाभेदेन पर्यायस्य भेदोपलब्धेरिति । एतत्सयोगजा पूर्ववत्परे पचभगा प्रत्येतव्या इत्येका सप्तभगी । एवमेता एकविंशतिसप्तभग्य वैपरीत्येनापि तावत्य प्रपचतोभ्यूह्या । तथोत्तरनयसप्तभग्य. सर्वा' परस्पर-विरुद्धार्थयोर्द्वयोर्नवभेदयोरेकतरस्य स्वविषयविधौ तत्प्रतिपक्षस्य नयस्यावलम्बनेन तत्प्रतिषेधे मूलभगद्वय-कल्पनया यथोदितन्यायेन तदुत्तरभगकल्पनया च प्रतिपर्यायमवगतव्या । पूर्वोक्तप्रमाणसप्तभगीवच्चद्वि-चारश्च कर्तव्य । प्रतिपादितनयसप्तभगीष्वपि प्रतिभग स्यात्कारस्यैवकारस्य च प्रयोगसद्भावात् । तासा विकलादेशत्वादे सप्तभगीत' सकलादेशात्मिकाया व्यवस्थापनात् । येन च कारणेन सर्वनयाश्रया सप्त या वचनमार्गा प्रवर्तते ॥

सर्वे शब्दनयास्तेन परार्थप्रतिपादने । स्वार्थप्रकाशने मातुरिमे ज्ञाननयाः स्थिताः ॥ ९६ ॥
वै नीयमानवस्त्वंशाः कथ्यंतेऽर्थनयाश्च ते । त्रैविध्यं व्यवतिष्ठंते प्रधानगुणभावतः ॥ ९७ ॥

किं पुनरमीपा नयानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिराहोस्वित्प्रतिविशेषोस्तीत्याह,—

यत्र प्रवर्तते स्वार्थे नियमादुत्तरो नयः । पूर्वपूर्वो नयस्तत्र वर्तमानो न वार्यते ॥ ९८ ॥
सहस्र च शती यद्वत्तस्यां पचशती मता । पूर्वसंख्योत्तरस्त्वाभ्यां संख्यायामविरोधतः ॥९९॥

पर पर पूर्वत्र पूर्वत्र कस्मान्नयो न प्रवर्तत इत्याह,—

पूर्वत्र नोत्तरा संख्या यथायातानुवर्त्यते । तथोत्तरनयः पूर्वनयार्थसकले सदा ॥ १०० ॥

प्रमाणनयानामपि परस्परविषयगमनविशेषेण विशेषितश्चेति शकायामिदमाह,—

नयार्थेषु प्रमाणस्य वृत्तिः सकलदेशिनः । भवेन्न तु प्रमाणार्थे नयानामखिलेषु सा ॥ १०१ ॥

किमेव प्रकारा एव नया सवेप्याहुस्तद्विशेषा सति ² अपरेपीत्याह,—

सक्षेपेण नयास्तावद्व्याख्यातास्तत्र सूचिताः । तद्विशेषाः प्रपचेन संचिंत्या नयचक्रतः॥१०२॥

एवमधिगमोपायभूता' प्रमाणनयाः व्याख्याता (य) ॥

इति नयसूत्रस्य व्याख्यान समाप्त ॥

तत्त्वार्थाधिगमभेदः ।

तत्त्वार्थाधिगमभेदमाह,—

तत्त्वार्थाधिगमस्तावत्प्रमाणनयतो मतः । सर्वः स्वार्थः परार्थो वा........... 'सितः ॥ १ ॥
अधिगच्छत्यनेन तत्त्वार्थानधिगमयत्यनेनेति वाधिगम स्वार्थो ज्ञानात्मक परार्थो वचनात्मक इति प्रत्येयम् ॥

परार्थाधिगमस्तत्रानुद्भवद्रागगोचरः । जिगीषुगोचरश्चेति द्विधा शुद्धधियो विदुः ॥ २ ॥
सत्यवाग्भिर्विधातव्यः प्रथमस्तत्त्ववेदिभिः । यथा कथंचिदित्येष चतुरगो न संमतः ॥ ३ ॥
प्रवक्त्राज्ञाप्यमानस्य प्रसभज्ञानपेक्षया । तत्त्वार्थाधिगम कर्तु समर्थो ॥ ४ ॥
विश्रुतः स्वय प्रभुः । तादृशान्यभसामीता भावेपि प्रतिबोधकः ॥ ५ ॥
साभिमानजनारभ्यश्चतुरगो निवेदितः । तज्ज्ञैरन्यतमापायेप्यर्थापरिसमाप्तितः ॥ ६ ॥
जिगीषद्भ्या विना तावन्न विवादः प्रवर्तते । ताभ्यामेव जयोन्योन्य विधातु न च शक्यते ७
वादिनो स्पर्द्धया वृद्धिरभिमानः प्रवृद्धितः । सिद्धे यात्राकलंकस्य महतो न्यायवेदिनः ॥८॥
स्वप्रजापरिपाकादिप्रयोजनेति केचन । तेषामपि विना मानाद्द्वयोर्यदि स संमतः ॥ ९ ॥
तदा तत्र भवेन्न्यर्थः सत्प्राश्निकपरिग्रहः ।
तयोरन्यतमस्य स्यादभिमानः कदाचन । तन्निवृत्त्यर्थमेवेष्टं सभ्यापेक्षणमत्र चेत् ॥ १० ॥
राजापेक्षणमप्यस्तु तथैव चतुरगता । वादस्य भाविनीमिष्टामपेक्षा विजिगीषताम् ॥ ११ ॥
सभ्यैरनुमत तत्त्वज्ञान दृढतर भवेत् । इति ते वीतरागाभ्यामपेक्षा तत एव चेत् ॥ १२ ॥
तन्नेन्महेश्वरस्यापि स्वशिष्यप्रतिपादने । सभ्यापेक्षणमप्यस्तु व्याख्याने च भवादृशा ॥१३॥
स्वयं महेश्वरः सभ्यो मध्यस्थस्तत्त्ववित्त्वतः । प्रवक्ता च विनेयाना तत्त्वख्यापनतो यदि॥१४
तदान्योपि प्रवक्तैव भवेदिति वृथा तव । प्राश्निकापेक्षण वा ॥ १५ ॥
यथा चैकः प्रवक्ता च मध्यस्थोभ्युपगम्यते । तथा सभापतिः किं न प्रतिपाद्यः स एव ते१६
मर्यादातिक्रमाभावहेतुत्वाद्बोध्यशक्तितः । प्रसिद्धप्रभवा तादृग्विनेयजनवद्ध्रुवम् ॥ १७ ॥
स्वय बुद्धः प्रवक्ता स्यात् बोध्यसंदिग्धधीरिह । तयोः कथ सहैकत्र सद्भाव इति चाकुलं॥१८
प्राश्निकत्वप्रवक्तृत्वसद्भावस्यापि हानितः । स्वपक्षरागौदासीनविरोधस्यानिवारणात् ॥ १९ ॥
पूर्व वक्ता बुधः पश्चात्सभ्यो न व्याहतो यदि । तदा प्रबोधको बोध्यस्तथैव न विरुध्यते २०
वक्तृवाक्यानुवक्तादि स्वस्य स्यात्प्रतिपादकः । तदर्थं बुध्यमानस्तु प्रतिपाद्यो न मन्यताम्॥२१
तथैकांगोपि वादः स्याचतुरगो विशेषतः । पृथक् सभ्यादिभेदानामनपेक्षाच्च सर्वदा ॥ २२ ॥
यथा वाद्यादयो लोके दृश्यते तेन्यभेदिनः । तथा न्यायविदामिष्टा व्यवहारेषु ते यदि ॥२३
तदभावात्स्वय वक्तुः सभ्या भिन्ना भवंतु ते । सभापतिश्च तद्बोध्यजनवतश्च नेष्यते ॥ २४ ॥
जिगीषाविरहात्तस्य तत्त्व बोधयतो जनान् । न सभ्यादिप्रतीक्षास्ति यदि वादे क्व सा भवेत्२५
ततो वादो जिगीषाया वादिनोः सप्रवर्तते । सभ्यापेक्षणतो जल्पवितडावदिति स्फुट ॥२६॥
तदपेक्षा च तत्रास्ति जयेतरविधानतः । तद्वदेवान्यथा तत्र सा न स्यादविशेषतः ॥ २७ ॥
सिद्धो जिगीषतो वादश्चतुरगस्तथा सति । स्वाभिप्रेतव्यवस्थानाल्लोकप्रख्यातवादवत् ॥ २८ ॥

ननु च प्राश्निकापेक्षणाविशेषेपि वादजल्पवितडाना न वादो जिगीषतोस्तत्त्वाव्यवसायसरक्षणार्थत्वरहितत्वात् । यस्तु जिगीषतोर्न स तथा सिद्धो यथा जल्पो वितडा च तथा वाद तस्मान्न जिगीषतोरिति । न हि वादस्तत्त्वाव्यवसायसरक्षणार्थो भवति जल्पवितडयोरेव तथात्वात् । तदुक्त । "तत्त्वाव्यवसायसरक्षणार्थे जल्पवितडे बीजप्ररोहसरक्षणार्थं कटकशाखावरणवदिति । तदेतत्प्रलापमात्र, वादस्यैव तत्त्वाव्यवसायसरक्षणार्थत्वोपपत्ते. । तथाहि—वाद एव तत्त्वाव्यवसायरक्षणार्थ. प्रमाणतर्कसाधनोपालभत्वे सिद्धाताविरुद्धत्वे पचावयवोपपन्नत्वे च सति पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहत्वात् यस्तु न तथा स न यथा आक्रोशादि तथा च वादस्तस्मात्तत्त्वाव्यवसायरक्षणार्थ इति युक्तिसद्भावात् । न तावदयमसिद्धो हेतु' प्रमाणतर्कसाधनोपालभ' सिद्धाताविरुद्ध' पचावयवोपपन्न पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति वचनात् । पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहादित्युच्यमाने जल्पेपि तथा स्यादित्यवधारणविरोधस्तत्परिहारार्थं प्रमाणतर्कसाधनोपालभत्वादिविशेषण । न हि जल्पे तदस्ति यथोक्तोपपन्नछलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालभो जल्प इति वचनात् । तत एव न वितडा तथा प्रसज्यते पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहरहितत्वाच्च । पक्षप्रतिपक्षौ हि वस्तुधर्मावेकाधिकरणौ विरुद्धौ एककालाध्यनवसितौ वस्तुविशेषौ वस्तुन. सामान्येनाधिगतत्वाच्च विशेषावगमनिमित्तो विवाद. । एकाधिकरणाविति नानाधिकरणौ विचार न प्रयोजत उभयो प्रमाणेनोपपत्ते । तद्यथा—अनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति अविरुद्धावप्येव विचार न प्रयोजयत । तद्यथा क्रियावद्द्रव्य निःक्रिय च कालभेदे सतीत्येककालावित्युक्त । तथावसितौ विचार न प्रयोजयेते निश्चयोत्तरकाल विवादाभावादित्यनवसितौ निर्दिष्टौ । एव विशेषणविशिष्टयोर्धर्मयो. पक्षप्रतिपक्षयो परिग्रह इत्थभावनियम । एव धर्मोय धर्मी नैव धर्मेति वा सोऽय पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो न वितडायामस्ति सप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितडा इति वचनात् । तथा यथोक्तो जल्प प्रतिपक्षस्थापनाहीनतया विशेषतो वितडाख्य प्रतिपद्यते । वैतडिकस्य च स्वपक्ष एव साधनवादिपक्षापेक्षया प्रतिपक्षो हस्तिप्रतिहस्तिन्यायेन वैतडिको न साधन वक्ति केवल परपक्षनिराकरणायैव प्रवर्तत इति व्याख्यानात् । ननु वैतडिकस्य प्रतिपक्षाभिधान. स्वपक्षोस्त्येवान्यथा प्रतिपक्षहीन इति सूत्रकारो ब्रूयात् न तु प्रतिपक्षस्थापनाहीन इति । न हि राजहीनो देश इति च कश्चिद्राजपुरुषहीन इति वक्ति तथाभिप्रेतार्थाप्रतिपत्तेरिति केचित् । तेपि न समीचीनवाच, प्रतिपक्ष इत्यनेन विधिरूपेण प्रतिपक्षहीनस्यार्थस्य विवक्षितत्वात् । यस्य हि स्थापना क्रियते स विधिरूप प्रतिपक्षो न पुनर्यस्य परपक्षनिराकरणसामर्थ्यान्नति सोत्र मुख्यविधिरूपतया व्यवतिष्ठते तस्य गुणभावेन व्यवस्थिते । जल्पोपि कश्चिदेव प्रतिपक्षस्थापनाहीन स्यान्नेद निरात्मक जीवच्छरीर प्राणादिमत्त्वप्रसगादिति परपक्षप्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् सात्मक जीवच्छरीरमिति स्वपक्षस्य सिद्धेर्विधिरूपेण स्थापनाविरहादिति चेन्न, नियमेन प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वाभावाज्जल्पस्य । तत्र हि कदाचित्स्वपक्षविधानद्वारेण परपक्षप्रतिषेध कदाचित्परपक्षप्रतिषेधद्वारेण स्वपक्षविधानमिष्यते नैव वितडाया परपक्षप्रतिषेधस्यैव सर्वदा तत्र नियमात् । नन्वेव प्रतिपक्षोपि विधिरूपो वितडाया नास्तीति प्रतिपक्षहीन इत्येव वक्तव्य स्थापनाहीन इत्यस्यापि तथा सिद्धे, स्थाप्यमानस्याभावे स्थापनाया सभवायोगादिति चेन्न, अनिष्टप्रसगात् सर्वथा प्रतिपक्षहीनस्यार्थस्यानिष्टस्य प्रसक्तौ च यथा वितडाया साध्यनिर्देशाभावस्तस्य चेतसि परिस्फुरणाभावश्च तथार्थापत्त्यापि गम्यमानस्य प्रतिपक्षस्याभाव इति व्याहति स्याद्वचनस्य गम्यमानस्वपक्षाभावे परपक्षप्रतिषेधस्य भावविरोधात् प्रतिपक्षस्थापनाहीन इति वचने तु न विरोध सर्वशून्यतादिना परपक्षप्रतिषेधे सर्व शून्यमिति स्वपक्षगम्यमानस्य भावेपि स्थापनाया गम्यमानायास्तद्वाचाभावे वा शून्यताव्याघातात् । तर्हि प्रतिपक्षहीनमपि

धा प्रयोजनार्थमर्थित्वेन तमभ्युपेयादित्यत्रापि प्रतिपक्षहीनमपि चेति वक्तव्य, सर्वथा प्रतिपक्षहीनवादस्यासंभवादिति चेत् । क एव व्याचष्टे सर्वप्रतिपक्षहीनमिति ? परत प्रतिज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशनेन स्वपक्ष वचनतोनवस्थापयत्स्वदर्शन साधयेदिति व्याख्यानात् तत्र गम्यमानस्य स्वपक्षस्य भावात्, स्वपक्षमनवस्थापयन्निति भाष्यकारवचनस्यान्यथा विरोधात् । कुतोन्यथा भाष्यकारस्यैव व्याख्यानमितिचेत्, सर्वथा स्वपक्षहीनस्य वादस्य जल्पवितडावदसंभवादेव कथमेव वादजल्पयोर्वितडातो भेद ? प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वाविशेषादिति चेत्, उक्तमत्र नियमत प्रतिपक्षस्थापनाया हीना वितडा, कदाचित्तया हीनो वादजल्पाविति । केवल वाद प्रमाणतर्कसाधनोपलभत्वादिविशेषण पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह । जल्पस्तु छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालभश्च यथोक्तोपपन्नश्चेति वितडातो विशिष्यते । तदेव पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्य जल्पे सतोपि प्रमाणतर्कसाधनोपलभत्वादिविशेषणाभावाद्वितडायामसत्त्वाच न जल्पवितडयोस्तत्त्वाध्यवसायसरक्षणार्थत्वसिद्धि प्रकृतसाधनाद्येनेष्टविघातकारीद स्यादनिष्टस्य साधनादिति वाद एव तत्त्वाध्यवसायसरक्षणार्थत्वाज्जिगीषतोर्युक्तो न जल्पवितडे ताभ्या तत्त्वाध्यवसायसरक्षणासभवात्।परमार्थत ख्यातिलाभपूजावत् तत्त्वस्याध्यवसायो हि तत्त्वनिश्चयस्तस्य सरक्षण न्यायबलात्सकलबाधकनिराकरणेन पुनस्तत्र बाधकमुद्भावयते यथाकथचिन्निर्मुखीकरण चपेटादिभिस्तस्पक्षनिराकरणस्यापि तत्त्वाध्यवसायसरक्षणत्वप्रसगात् । न च जल्पवितडाभ्या तत्र सकलबाधकपरिहरण छलजात्याद्युपक्रमपराभ्या सशयस्य विपर्यासस्य वा जननात् । तत्त्वाध्यवसाये सत्यपि हि वादिन परनिर्मुखीकरणे प्रवृत्तौ प्राश्निकास्त संशेरते विपर्यस्यन्ति वा किमस्य तत्त्वाध्यवसायोस्ति किं वा नास्तीति । नास्त्येवेति व्यापारनिर्मुखीकरणमात्रे तथा व्यवसायरहितस्यापि प्रवृत्तिदर्शनात्तत्त्वोपप्लववादिवत् तथा ख्यातिरेव प्रेक्षावत्सु न स्यादिति कुत पूजालाभो वा ? ततश्चैव वक्तव्य वादो जिगीषतोरेव तत्त्वाध्यवसायसरक्षणार्थत्वादन्यथा तदनुपपत्ते । पराभ्युपगममात्राज्जल्पवितडावत्त्वात् निग्रहस्थानवत्त्वाच । न हि वादे निग्रहस्थानानि न सति । सिद्धाताविरुद्ध इत्यनेनापसिद्धातस्य पचावयवोपपन्न इत्यत्र पचग्रहणान्न्यूनाधिकयोरवयवोपपन्नग्रहणाद्धेत्वाभासपचकस्य प्रतिपादनादुष्टाना निग्रहस्थानाना तत्र नियमव्याख्यानात् । ननु वादे सतामपि निग्रहस्थानाना निग्रहबुद्ध्योद्भावनाभावान्न जिगीषास्ति । तदुक्त तर्कशब्देन भूतपूर्वगतिन्यायेन वीतरागकथात्वज्ञापनादुद्भावनियमो लभ्यते तेन सिद्धाताविरुद्ध । पचावयवोपपन्न इति चोत्तरपदयो समस्तनिग्रहस्थानाद्युपलक्षणार्थत्वादेव प्रमाणबुद्ध्या परेण छलजातिनिग्रहस्थानानि प्रयुक्तानि न निग्रहबुद्ध्योद्भाव्यते किं तु निवारणबुद्ध्या तत्त्वज्ञानायावयव प्रवृत्तिर्न च साधनाभासो दूषणाभावे वा तत्त्वाज्ञानहेतुरतो न तत्प्रयोगो युक्त इति । तदेतदसगत । जल्पवितडयोरपि तथोद्भवननियमप्रसगात्तयोस्तत्त्वाध्यवसायसरक्षणाय स्वयमभ्युपगमात् । तस्य छलजातिनिग्रहस्थाने कर्तुमशक्यत्वात् । परस्य तूष्णीभावार्थे जल्पवितडयोश्छलाद्युद्भावनमितिचेन्न, तथा परस्य तूष्णीभावासभवादसदुत्तराणामानन्त्यान्न्यायबलादेव परनिराकरणसभवात् । सोय परनिराकरणायान्ययोगव्यवच्छेदेन व्यवसितायनुजात तत्त्वविषयप्रज्ञापरिपाकादि च फलमभिप्रेत्य वाद कुर्वन् पर निग्रहस्थानैर्निराकरोतीति कथमविरुद्धवाक् न्यायेन प्रतिवादिन स्वाभिप्रायान्निवर्तनस्यैव निग्रहत्वादलाभे वा सतो निग्रहत्वायोगात् । तदुक्त । "आस्ता तावदलाभादिरयमेव हि निग्रह । न्यायेन विजिगीषूणा स्वाभिप्रायनिवर्तनम् ॥" इति सिद्धमेतत् जिगीषतो वादो निग्रहस्थानवत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति । स च चतुरग स्वाभिप्रेतस्वव्यवस्थानफलत्वाल्लोकप्रख्यातवादवत् । तथाहि—

मर्यादातिक्रम लोके यथा हंति महीपतिः । तथा शास्त्रेप्यहकारग्रस्तयोर्वादिनोः क्वचित् ॥२९॥

वादिनोर्वादनं वादः समर्थे हि सभापतौ । समर्थयोः समर्थेषु प्राश्निकेषु प्रवर्तते ॥ ३० ॥
सामर्थ्यं पुनरीशस्य शक्तित्रयमुदाहृतम् । येन स्वमंडलस्याज्ञा विधेयत्वं प्रसिद्ध्यति ॥ ३१ ॥
मंत्रशक्त्या प्रभुस्तावत्स्वलोकान् समयानपि । धर्मन्यायेन संरक्षेद्विप्लवात्साधुसात् सुधीः ॥३२
प्रभुसामर्थ्यतो वापि दुर्लंघ्यात्मबलैरपि । स्वोत्साहशक्तितो वापि दंडं नीतिविदांवरः ॥३३॥
रागद्वेषविहीनत्वं वादिनि प्रतिवादिनि । न्यायेऽन्याये च तद्वत्त्वं सामर्थ्यं प्राश्निकेष्वदः॥३४
सिद्धांतद्वयवेदित्वं प्रोक्तार्थग्रहणत्त्वता । प्रतिभादिगुणत्वं च तत्त्वनिर्णयकारिता ॥ ३५ ॥
जयेतरव्यवस्थायामन्यथानधिकारता । सभ्यानामात्मनः पत्युर्यशो धर्मं च वांछतः ॥ ३६ ॥
कुमारनंदिनश्चाहुर्वादन्यायविचक्षणाः । राजप्राश्निकसामर्थ्यमेवंभूतमसंशयम् ॥ ३७ ॥
एकतः कारयेत्सभ्यान् वादिनामेकतः प्रभुः । पश्चादभ्यर्णकान् वीक्ष्य प्रमाणगुणदोषयोः ३८
लौकिकार्थविचारेषु न तथा प्राश्निका यथा । शास्त्रीयार्थविचारेषु वा तज्ज्ञाः प्राश्निका यथा३९
सत्यसाधनसामर्थ्यसंप्रकाशनपाटवः । वाग्जेयो विजेता नो सटोन्मादेन केवलम् ॥४०॥ इति
समर्थसाधनाख्यानं सामर्थ्यं वादिनो मतं । सा त्ववश्यं च सामर्थ्यादन्यथानुपपन्नता॥४१॥
सद्दोषोद्भावनं वापि सामर्थ्यं प्रतिवादिनः । दूषणस्य च सामर्थ्यं प्रतिपक्षविघातिता ॥ ४२ ॥

ननु यथा सभापतेः प्राश्निकानां च सामर्थ्यमविरुद्धमुक्तं वादिनो साधनदूषणयोश्च परस्परव्याघातात् । तथाहि—यदि वादिनः सम्यक्साधनवचनं सामर्थ्यं साधनस्य चान्यथानुपपन्नत्वं तदा कथं तत्र प्रतिवादिनः सद्दोषोद्भावनं सामर्थ्यं ससाध्यं दूषणस्य च पक्षविघातितावत्कथमितरदिति परस्परव्याहतं पश्यामः । तदन्यतमासमर्थत्वे वा यथा समर्थे सभापतौ प्राश्निकेषु वचनं वादस्तथा समर्थयोर्वादिप्रतिवादिनोः साधनदूषणयोश्चेति व्याख्यानमनुपपन्नमायातमिति कश्चित् । तदसत् । वादिप्रतिवादिनोः साधनदूषणवचने क्रमतः प्रवृत्तौ विरोधाभावात् । पूर्वं तावद्वादी स्वदर्शनानुसारितया समर्थं साधनं समर्थमुपन्यस्यति पश्चात्प्रतिवादी स्वदर्शनालंबनेन दोषोद्भावनसमर्थसद्दूषणं तत्सामर्थ्यं प्रतिपक्षविघातिता न विरुध्यते ॥

का पुनरियं प्रतिपक्षविघातितेत्याह,—

सा पक्षांतरसिद्धिर्वा साधनाशक्तितापि वा । हेतोर्निरुद्धता यद्वदभासांतरतापि च ॥ ४३ ॥

साधनस्य स्वपक्षघातिता पक्षांतरसाधनत्वं यथा विरुद्धं स्वपक्षसाधनाशक्तत्वमात्रं वा यथानैकांतिकत्वादि साधनाभासत्वं, तदुद्भवने स्वपक्षसिद्धेरपेक्षणीयत्वात् । तदुक्तं । "विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य वादिनं जयतीतरः । आभासांतरमुद्भाव्य पक्षसिद्धिमपेक्षते ॥" इति । न चैवमष्टांगो विवादः स्याचत्साधनतद्वचनयोर्वादिसामर्थ्यरूपत्वात् सद्दूषणतद्वचनयोश्च प्रतिवादिसामर्थ्यरूपत्वाद्विगतरत्वायोगात् नैव प्रभुः सभ्यो वा वादिप्रतिवादिनो सामर्थ्यं तयो स्वतंत्रत्वात् । ततो नाभिमानिकोपि वादो व्यंग एव वीतरागवादवदिति शक्यं वक्तुं, चतुर्णामंगानामन्यतमस्याप्यपाये अर्थापरिसमाप्तेरित्युक्तप्राय । एवमयमाभिमानिको वादो जिगीषतोर्द्विविध इत्याह,—

इत्याभिमानिकः प्रोक्तस्तात्त्विकः प्रातिभोपि वा । समर्थवचनं वादश्चतुरंगो जिगीषतोः ४४

पूर्वाचार्योपि भगवानमुमेव द्विविधं जल्पमावेदितवानित्याह,—

द्विप्रकारं जगौ जल्पं तत्त्वप्रातिभगोचरम् । त्रिषष्टेर्वादिना जेता श्रीदत्तो जल्पनिर्णये ॥ ४५ ॥

क' पुनर्जयोत्रेत्याह,—

तत्रेह तात्त्विके वादेऽकलंकैः कथितो जयः । स्वपक्षसिद्धिरेकस्य निग्रहोन्यस्य वादिनः॥४६॥

कथ,—

स्वपक्षसिद्धिपर्यंता शास्त्रीयार्थविचारणा । वस्त्वाश्रयत्वतो यद्वल्लौकिकार्थे विचारणा ॥४७॥

क पुन स्वस्य पक्षो यत्सिद्धिर्जय स्यादिति विचारयितुमुपक्रमते,—

जिज्ञासितविशेषोत्र धर्मी पक्षो न युज्यते । तस्यासभवदोषेण बाधितत्वात्खपुष्पवत् ॥ ४८ ॥
कश्चित्साध्यविशेषं हि न वादी प्रतिपित्सते । स्वय विनिश्चितार्थस्य परबोधाय वृत्तितः॥४९॥
प्रवृत्तिवादी तस्यैव प्रतिक्षेपाय वर्तनात् । जिज्ञासितेन मध्यास्थ सिद्धांतद्वयवेदिनः ॥ ५० ॥
स्वार्थानुमाने वादे च जिज्ञासितेति चेन्मतं । वादे तस्याधिकारः स्यात् परप्रत्ययनादृते ॥५१॥
जिज्ञापयितात्मेह धर्मी पक्षो यदीष्यते । लक्षणद्वयमायात पक्षस्य ग्रंथघातिने ॥ ५२ ॥
तथानुष्णोग्निरित्यादिः प्रत्यक्षादिनिराकृतः । स्वपक्ष स्यादतिव्यापि नेद पक्षस्य लक्षणं॥५३॥
लिंगात्साधयितु शक्यो विशेषो यस्य धर्मिण' । स एव पक्ष इति चेत् वृथा धर्मविशेषवाक्५४
लिंगं येनाविनाभावि सोर्थः साध्योवधार्यते । न च धर्मी तथाभूतः सर्वत्रानन्वयात्मकः ५५
न धर्मी केवलः साध्यो न धर्मः सिद्ध्यसभवात् । समुदायस्तु साध्येत यदि सव्यवहारिभिः५६
तदा तत्समुदायस्य स्वाश्रयेण विना सदा । सभवाभावतः सोपि तद्विशिष्टः प्रसाध्यताम् ५७
तद्विशेषोपि सोन्येन स्वाश्रयेणेति न क्वचित् । साध्यव्यवस्थितिर्मूढचेतसामात्मविद्विषाम् ॥५८
विनापि तेन लिंगस्य भावात्तस्य न साध्यता । ततोनपेक्षतेस्यैतदनुकूलं समाचरेत् ॥ ५९ ॥
धर्मिणापि विना भावात्कचिल्लिंगस्य पक्षता । तस्य मा भूत्ततः सिद्ध' पक्षः साधनगोचरः६०

यादृगेव हि स्वार्थानुमाने पक्ष शक्यत्वादिविशेषण साधनविषयस्तादृगेव परार्थानुमाने युक्त स्वनिश्चयवदन्येषा निश्चयोत्पादनाय प्रेक्षावता परार्थानुमानप्रयोगात्, अन्यथा तल्लक्षणस्यासभवादि-दोषानुषगात् ॥ का पुन पक्षस्य सिद्धिरित्याह,—

सभ्यप्रत्यायन तस्य सिद्धिः स्याद्वादिनोथवा । प्रतिवादिन इत्येष निग्रहोन्यतरस्य तु ॥ ६१ ॥

वादिन स्वपक्षप्रत्यायन सभाया स्वपक्षसिद्धि, प्रतिवादिन स एव निग्रह, प्रतिवादिनोथवा तत्स्वपक्षसिद्धिर्वादिनो निग्रह इत्येतत्प्रत्येयम् ॥ तथोक्त । "स्वपक्षसिद्धिरेकस्य निग्रहोन्यस्य वादिन । नासाधनागवचन नादोषोद्भावन द्वयो ॥" इति ॥

अत्र परमतमनूद्य विचारयति,—

असाधनागवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः । निग्रहस्थानमन्यत्तन्न युक्तमिति केचन ॥ ६२ ॥
स्वपक्षं साधयन् तत्र तयोरेको जयेद्यदि । तूष्णींभूत ब्रुवाण वा यत्किंचित्तत्समंजसम् ॥६३॥

सत्यमेतत्, स्वपक्ष साधयन्नेवासाधनागवचनाददोषोद्भावनाद्वा वादी प्रतिवादी वा तूष्णीभूत यत्किंचिद्ब्रुवाण वा पर जयति नान्यथा केवल पक्षो वादिप्रतिवादिनो सम्यक् साधनदूषणवचनमेवेति पराकूतमनूद्य प्रतिक्षिपति,—

तत्साधनवचः पक्षो मतः साधनवादिनः । सद्दूषणाभिधान तु स्वपक्षः प्रतिवादिनः ॥ ६४ ॥
इत्ययुक्त द्वयोरेकविषयत्वानवस्थितेः । स्वपक्षप्रतिपक्षत्वासभवाद्भिन्नपक्षवत् ॥ ६५ ॥
वस्तुन्येकत्र वर्तेते तयोः साधनदूषणे । तेन तद्वचसोर्युक्ता स्वपक्षेतरता यदि ॥ ६६ ॥

तदा वास्तवपक्षः स्यात्साध्यमानं कथंचन । दूष्यमाणं च निःशंकं तद्वादिप्रतिवादिनोः॥६७॥

यद्वस्तु शब्दानित्यत्वावादिना साध्यमान वादिना, दूष्यमाण च प्रतिवादिना तदेव वादिन· पक्षः शक्यत्वादिविशेषणस्य साधनविषयस्य पक्षत्वव्यवस्थापनात् । तथा यद्दूषणवादिना शब्दादि वस्तु अनित्यत्वादिना साध्यमान वादिना दूष्यमाण तदेव प्रतिवादिन पक्ष इति व्यवतिष्ठते न पुन· साधन वचन वादिन दूषणवचन च प्रतिवादिनः पक्ष इति विवादाभावात्तयोस्तत्र विवादे वा यथोक्तलक्षण एव पक्ष इति तस्यासिद्धेरेकस्य जयोऽपरस्य पराजयो व्यवतिष्ठते, न पुनरसाधनागवचनमात्रमदोषोद्भावनमात्र वा । पक्षसिद्ध्यविनाभाविनस्तु साधनागस्यावचन वादिनो निग्रहस्थान प्रतिपक्षसिद्धौ सत्या प्रतिवादिन इति न निवार्यत एव । तथाहि—

पक्षसिद्ध्यविनाभावि साधनावचनं ततः । निग्रहो वादिनः सिद्धः स्वपक्षे प्रतिवादिनि॥६८॥

सामर्थ्यात् प्रतिवादिन सद्दूषणवत्त्वनिग्रहादिकरण वादिन पक्षसिद्धौ सत्यामित्यवगतव्य । तथा वादिन साधनमात्र ब्रुवाणमपि प्रतिवादी कथ जयतीत्याह,—

विरुद्धसाधनोद्भावी प्रतिवादीतर जयेत् । तथा स्वपक्षसंसिद्धेर्निधानं तेन तत्त्वतः ॥ ६९ ॥

दूषणातरमुद्भाव्य स्वपक्ष साधयन् जयत्येव अन्यथा तस्य न जयो न पराजय । यत्र धर्मकीर्तिनाप्यधायि साधन सिद्धिस्तदग त्रिरूप लिंग तस्यावचन वादिनो निग्रहस्थान । तथा साधनस्य त्रिरूप लिंग समर्थन व्यतिरेकनिश्चयनिरूपणत्वात्, तस्य विपक्षे बाधकप्रमाणवचनस्य हेतो समर्थत्वात् तस्यावचन वादिनो निग्रहस्थानमिति च तन्नैयायिकस्यापि समानमित्याह,—

स्वेष्टार्थसिद्धिरगस्य त्र्यशहेतोरभाषणं । तस्यासमर्थनं चापि वादिनो निग्रहो यथा ॥ ७० ॥
पंचावयवलिंगस्याभाषणं न तथैव किम् । तस्यासमर्थनं चापि सर्वथाप्यविशेषतः ॥ ७१ ॥

ननु च न सौगतस्य पचावयवसाधनस्य तत्समर्थनस्य वा वचन निग्रहस्थान तत्र निगमनात्सामर्थ्याद्गम्यमानत्वात् तद्वचनस्य पुनरुक्तत्वेनाफलत्वादित्यपि न सगतमित्याह,—

सामर्थ्याद्गम्यमानस्य निगमस्य वचो यथा । पक्षधर्मोपसहारवचनं च तथा फलम् ॥ ७२ ॥

ननु च सपक्षधर्मोपसहारस्य सामर्थ्याद्गम्यमानस्यापि हेतोरपक्षधर्मत्वेनासिद्धत्वस्य व्यवच्छेद फलमस्तीति युक्त तद्वचनमनुमन्यते यत्सत्तत्सर्व क्षणिक यथा घट सश्च शब्द इति । तर्हि निगमनस्यापि प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयानामेकार्थत्वोपदर्शन फलमस्ति तत्तद्वचनमपि युक्तिमदेनेत्याह,—

तस्यासिद्धत्वविच्छित्तिः फलं हेतोर्यथा तथा । निगमस्य प्रतिज्ञानाद्येकार्थत्वोपदर्शनम् ॥७३॥

न हि प्रतिज्ञादीनामेकार्थत्वोपदर्शनमतरेण सगतत्वमुपपद्यते भिन्नविषयप्रतिज्ञादिवत् । तथा प्रतिज्ञात साध्यसिद्धौ हेत्वादिवचनमनर्थक स्यादन्यथा तस्या न साधनागतेति यदुक्त तदपि स्वमतघातिधर्मकीर्तेरित्याह,—

प्रतिज्ञातोर्थसिद्धौ स्याद्धेत्वादिवचनं वृथा । नान्यथा साधनांगत्वं तस्या इति यथैव तत्॥७४॥
तत्त्वार्थनिश्चये हेतोर्दृष्टांतोऽनर्थको न किम् ।

ततोर्थातिविपरीतव्यतिरेकत्व प्रदर्शितव्यतिरेकत्वमिति । न च वैधर्म्यदृष्टातदोषा क्वचिन्न्यायविनिश्चयादौ प्रतिपाद्यानुरोधत सद्दृष्टातेषु सप्रयोगेषु सविभागमुदाहृता न पुन साधनागत्वानियमात् । तदनुद्भावन प्रतिवादिनो निग्रहाधिकरण वादिना स्वपक्षस्यासाधनेपीति ब्रुवाण सौगतो जडत्वेन जडानपि छलादिना व्यवहारतो नैयायिकान् जयेत् । किं च—

सत्ये च साधने प्रोक्ते वादिना प्रतिवादिनः। दोषानुत्साधने न स्यान्नकारो वितथेपि वा॥७५
प्राच्ये पक्षे कलंकोक्तिर्द्वितीये लोकबाधिता। द्वयोर्हि पक्षसंसिद्ध्यभावे कस्य विनिग्रहः॥७६॥
अत्रान्ये प्राहुरिष्ट नस्तथा निग्रहणं द्वयोः। तत्त्वज्ञानोक्तिसामर्थ्यशून्यत्वस्याविशेषतः॥७७॥
यथोपात्तापरिज्ञान साधनाभासवादिनः। तथा सद्दूषणाज्ञानं दोषानुद्भाविनः सम॥ ७८॥
जानतोपि सभाभीते हन्यतो वा कुतश्चन। दोषानुद्भावन यद्वत्साधनाभासवाक् तथा॥७९॥
दोषानुद्भावने तु स्याद्वादिना प्रतिवादिते। परस्य निग्रहस्तेन निराकरणतः स्फुटम्॥ ८०॥
अन्योन्यशक्तिनिर्घातापेक्षया हि जयेतरः। व्यवस्था वादिनोः सिद्धाः नान्यथातिप्रसंगतः॥८१
इत्येतद्दुर्विदग्धत्वे चेष्टित प्रकट न तु। वादिनः कीर्तिकारि स्यादेव माध्यस्थहानितः॥८२॥
दोषानुद्भावनाख्यानाद्यथा परनिराकृतिः। तथैव वादिनः स्वस्य दृष्टवान् का तिरस्कृतिः॥८३
दोषानुद्भावनादेक न कुर्वंति सभासदः। साधनानुक्तितो नान्यमित्यहो तेऽतिसज्जनाः॥८४॥

अत्र परेषामाकूतमुपदर्श्य विचारयति,—

पक्षसिद्धिविहीनत्वादेकस्यात्र पराजये। परस्यापि न किं न स्याज्जयोप्यन्यतरस्य तु॥ ८५॥
तथा चैकस्य युगपत्स्याता जयपराजयौ। पक्षसिद्धीतरात्मत्वात्तयोः सर्वत्र लोकवत्॥ ८६॥
तदेकस्य परेणेह निराकरणमेव नः। पराजयो विचारेषु पक्षासिद्धिस्तु सा क्व नुः॥ ८७॥
पराजयप्रतिष्ठानमपेक्ष्य प्रतियोगिना। लोके हि दृश्यते यादृक् सिद्धं शास्त्रेपि तादृशम्॥८८
सिद्ध्यभावः पुनर्दृष्टः सत्यपि प्रतियोगिनि। साधनाभावतः शून्ये सत्यपि च स जातुचित्॥८९
तन्निराकृतिसामर्थ्यशून्ये वादमकुर्वति। पराजयस्ततस्तस्य प्राप्त इत्यपरे विदुः॥ ९०॥
तत्रेदं चिंत्यते तावत्तन्निराकरणं किमु। निर्मुखीकरण किं वा वाग्भिस्तत्तत्त्वदूषणम्॥ ९१॥
नात्राद्यकल्पना युक्ता परानुग्राहिणा मता। निर्मुखीकरणावृत्तेर्बोधिसत्त्वादिवत्कचित्॥९२॥
द्वितीयकल्पनाया तु पक्षसिद्धिः पराजयः। सर्वस्य वचनैस्तत्त्वदूषणे प्रतियोगिनाम्॥ ९३॥
सिद्ध्यभावस्तु योगिनामसति प्रतियोगिनि। साधनाभावस्तत्र कथं वादे पराजयः॥ ९४॥
यदैव वादिनोः पक्षः प्रतिपक्षपरिग्रहः। राजन्वति सदेकस्य पक्षासिद्धस्तथैव हि॥ ९५॥
सा तत्र वादिनो सम्यक् साधनोक्तेर्विभाव्यते। तूष्णीभावाच्च नान्यत्र नान्यदेत्यकलकवाक्॥९६
तूष्णीभावोथवा दोषानाशक्तिः सत्यसाधने। वादिनोक्ते परस्येष्टा पक्षसिद्धिर्न चान्यथा॥९७
कस्यचित्तत्त्वसंसिद्ध्यप्रतिक्षेपो निराकृतः। कीर्तिः पराजयोवश्यमकीर्तिकृदिति स्थितम्॥९८॥
असाधनागवचनमदोषोद्भावन द्वयोः। न युक्त निग्रहस्थानं संधाहान्यादिवत्ततः॥ ९९॥

के पुनस्ते प्रतिज्ञाहान्यादय इमे कथ्यते? प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञातर प्रतिज्ञाविरोध प्रतिज्ञासन्यास, हेत्वतर अर्थांतर निरर्थक अविज्ञातार्थ अपार्थक माप्तकाल पुनरुक्त अननुभाषण अज्ञान अप्रतिभा पर्यनुयोज्यानुपेक्षण निरनुयोज्यानुयोग विक्षेप मतानुज्ञा न्यून अधिक अपसिद्धात हेत्वाभासा छल जातिरिति। तत्र प्रतिज्ञाहानिनिग्रहस्थान कथमयुक्तमित्याह,—

प्रतिदृष्टातधर्मस्य यानुज्ञा न्यायदर्शने। स्वदृष्टाते मता सैव प्रतिज्ञाहानिरीश्वरैः॥ १००॥

प्रतिदृष्टातधर्मानुज्ञा स्वदृष्टाते प्रतिज्ञाहानिरित्यक्षपादवचनात्। एव सूत्रमनूद्य-परीक्षणार्थं भाष्य-मनुवदति,—

साध्यधर्मविरुद्धेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते। अन्यदृष्टातधर्मा मेवानुजानत १०१॥

प्रतिज्ञाहानिरित्येव भाष्याकाराग्रहो न वा । प्रकारांतरोप्यस्य स्यात् संमनाचित्रविभ्रमात् १०२
विनश्वरस्वभावोयं शब्द ऐंद्रियकत्वतः । यथा घट इति प्रोक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते ॥ १०३ ॥
दृष्टमैंद्रियकं नित्यं सामान्यं तद्वदस्तु नः । शब्दोपीति स्वलिंगस्य ज्ञानात्ते नाप्यसंमत ॥१०४
कामं घटोपि नित्योस्तु सामान्यं यदि शाश्वतं । इत्येवं भाष्यमाणेन प्रतिज्ञोत्पद्यते कथम् १०५
दृष्टांतस्य परित्यागात्स्वहेतोः प्रकृतक्षतेः । निगमांतस्य पक्षस्य त्यागादिति मत यदि ॥१०६॥
तदा दृष्टांतहानिः स्यात्साक्षाद्नियमनाकुला । साध्यधर्मपरित्यागाद् दृष्टांते सेष्टसाधने ॥१०७
पारपर्येण तु त्यागो हेतूपनययोरपि । उदाहरणहानौ हि नानयोरस्ति साधुता ॥ १०८ ॥
निगमस्य परित्यागः पक्षवादोपि वा स्वयं । तथा च न प्रतिज्ञातहानिरेवेति संगतम् ॥१०९॥
पक्षत्यागात्प्रतिज्ञायास्त्यागस्तस्य तदाश्रतेः । पक्षत्यागेपि दृष्टांतत्यागादिति यदीष्यते॥११०॥
हेत्वादित्यागतोपि स्यात् प्रतिज्ञात्यजनं तदा । ततः पक्षपरित्यागाविशेषान्नियमः कुतः १११

साधर्म्यप्रत्यनीकधर्मेण प्रत्यवस्थित प्रतिदृष्टांतधर्मं स्वदृष्टांतेनुजानन् प्रतिज्ञा जहातीति प्रतिज्ञाहानि । यथा अनित्य शब्द ऐंद्रियकत्वात् घटवदिति ब्रुवन् परेण दृष्टमैंद्रियकं सामान्य नित्य कस्मान्न तथा शब्द इत्येव प्रत्यवस्थित । प्रयुक्तस्य हेतोराभासतामवश्यमपि कथावसानमकुर्वन्निश्चयमतिलंघ्य प्रतिज्ञात्याग करोति, यद्यैंद्रियक सामान्य नित्य काम घटोपि नित्योस्ति इति । स खल्वयं ससाधनस्य दृष्टांतस्य नित्यत्व प्रसजन्निगमांतमेव पक्ष च परित्यजन् प्रतिज्ञा जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात्पक्षस्येति भाष्यकारमतमाकुलविशीर्णमादर्शितम् ॥

प्रतिज्ञाहानिसूत्रस्य व्याख्यां वार्तिककृत्पुनः । करोत्येवं विरोधेन न्यायभाष्यकृतः स्फुटम् ११२
दृष्टश्चांते स्थितश्चायमिति दृष्टांत उच्यते । स्वदृष्टांतः स्वपक्षः स्यात् प्रतिपक्षः पुनर्मतः॥११३॥
प्रतिदृष्टांत एवेति तद्धर्ममनुजानतः । स्वपक्षे स्यात्प्रतिज्ञानमिति न्यायाविरोधतः ॥ ११४ ॥
सामान्यमैंद्रियं नित्यं यदि शब्दोपि तादृशः । नित्योस्त्विति ब्रुवाणस्यानित्यत्वत्यागनिश्चयात्
इत्येतच्च न युक्तं स्यादुद्योतकरजाड्यकृत् । प्रतिज्ञाहानिरित्थं तु यतस्तेनावधार्यते ॥ ११६ ॥
सा हेत्वादिपरित्यागात् प्रतिपक्षप्रसाधना । प्रायः प्रतीयते वादे मन्दबोधस्य वादिनः॥११७॥
कुतश्चिदाकुलाभावादन्यतो वा निमित्ततः । तथा तद्वाचि सूत्रार्थो नियमान्न व्यवस्थितः ११८

यथाह उद्योतकर दृष्टश्चासावंते च व्यवस्थित इति दृष्टात स्वपक्ष, प्रतिदृष्टात प्रतिपक्ष प्रतिपक्षस्य धर्मं पक्षेन्यत्र जानन् प्रतिज्ञा जहाति । यदि सामान्यमैंद्रियक नित्य शब्दोप्येवमस्त्विति तदेतदपि तस्य जाड्यकारि सलक्ष्यते । इत्थमेव प्रतिज्ञाहानेरेव वारयितुमशक्तेः। प्रतिपक्षप्रसाधनाद्धि प्रतिज्ञाया किल हानि सपद्यते तत्त्वहेत्वादिपरित्यागादपि कस्यचिन्मदबुद्धेर्वादिनो वादिमायेण प्रतीयते न पुन प्रतिपक्षस्य धर्मं स्वपक्षेभ्यनुजानत एव येनायमेकप्रकार' प्रतिज्ञाहानौ स्यात् । तथा विक्षेपादिभिराकुलीभावात् प्रकृत्या सभाभीरुत्वादन्यमनस्कत्वादेर्वा निमित्तात् किंचित्साध्यत्वेन प्रतिज्ञाय तद्विपरीत प्रति जनिरुपलभ्यत एव पुरुषभ्रांतेरनेककारणत्वोपपत्ते । ततो नाप्तोपज्ञमेवेद सूत्र भाष्यकारस्य वार्तिककारस्य च व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् युक्त्यागमविरोधात् ॥ अत्र धर्मकीर्तेर्दूषणमुपदर्श्य परिहरन्नाह,—

यस्त्वाहैंद्रियकत्वस्य व्यभिचाराद्विनश्वरे । शब्दसाध्येन हेतुत्वं सामान्येनेति सोप्यधीः ११९
सिद्धसाधनतस्तेषा संधाहानेश्च भेदतः । साधनं व्यभिचारित्वात्तदनतरतः कुतः ॥ १२० ॥
सास्त्येव हि प्रतिज्ञानहानिर्दोषः कुतश्चन । कस्यचिन्निग्रहस्थानं तन्मात्रात्तु न युज्यते॥१२१॥

येषां प्रयोगयोग्यास्ति प्रतिज्ञानमितीरणे । तेषा तद्धानिरप्यस्तु निग्रहो वा प्रसाधने ॥ १२२ ॥
परेण साधिते स्वार्थे नान्यथेति हि निश्चितं । स्वपक्षसिद्धिरेवात्र जय इत्यभिधानतः ॥१२३॥
गम्यमाना प्रतिज्ञा न येषा तेषा च तत्क्षतिः । गम्यमानैव दोषः स्यादिति सर्वं समंजसम् १२४

न हि वय प्रतिज्ञाहानिर्दोष एव न भवतीति सगिरामहे अनैकान्तिकत्वात् साधनदोषात् पश्चात् तद्भावात् ततो भेदेन प्रसिद्धे । प्रतिज्ञा प्रयोज्या सामर्थ्यगम्या वा वदतस्तद्धानेस्तथैवाभ्युपगमनीय त्वात् सर्वथा तामनिच्छतो वादिन एवासभवात् केवलमेतस्मादेव निमित्तात् प्रतिज्ञाहानिर्भवति प्रति पक्षसिद्धमतरेण च कस्यचिन्निग्रहाधिकरणमित्येतन्न क्षम्यते तत्त्वाव्यवसापयितुमशक्ते ॥

प्रतिज्ञातरमिदानीमनुवदति,—

प्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थस्य धर्मविकल्पतः । योसौ तदर्थनिर्देशस्तत्प्रतिज्ञातर किल ॥ १२५ ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देश प्रतिज्ञातर तल्लक्षणसूत्रमनेनोक्तमिद व्याचष्टे,—

घटोऽसर्वगतो यद्वत्तथा शब्दोप्यसर्वगः । तद्वदेवास्तु नित्योयमिति धर्मविकल्पनात् ॥१२६॥
सामान्येनैंद्रियत्वस्य सर्वगत्वोपदर्शित । व्यभिचारेपि पूर्वस्याः प्रतिज्ञायाः प्रसिद्धये ॥१२७॥
शब्दोऽसर्वगतस्तावदिति सत्त्वातर कृतम् । तच्च तत्साधनाशक्तमिति भाष्येन निग्रहः ॥१२८॥

अनित्य शब्द ऐंद्रियकत्वाद्धटवदित्येक सामान्यमैंद्रियक नित्य कस्मान्न तथा शब्द इति द्वितीय । साधनस्यानैकान्तिकत्व सामान्येनोद्भावयति तेन प्रतिज्ञातार्थस्य प्रतिषेधे सति त दोषमनुद्धरन् धर्मविकल्प करोति, सोय शब्दोऽसर्वगतो घटवदाहोस्वित्सर्वगत सामान्यवदिति ? यद्यसर्वगतो घटवत्तदा तद्वदेवा-नित्योस्त्विति ब्रूते । सोय सर्वगतत्वासर्वगतत्वधर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देश प्रतिज्ञातर अनित्य शब्द इति प्रतिज्ञातोऽसर्वगतो अनित्य शब्द इति प्रतिज्ञाया अन्यत्वात् । तदिद निग्रहस्थान साधनसामर्थ्यापरि-ज्ञानाद्वादिन । न चोत्तरप्रतिज्ञा पूर्वप्रतिज्ञा साधयत्यतिप्रसगात् इति परस्याकूत ॥

अत्र धर्मकीर्ते दूषणमुपदर्शयति,—

नात्रेदं युज्यते पूर्वप्रतिज्ञायाः प्रसाधने । प्रयुक्ताया परस्यास्तद्भावहानेन हेतुवत् ॥ १२९ ॥
तदसर्वगतत्वेन प्रयुक्तादैंद्रियत्वतः । शब्दानित्यत्वमाहार्यमिति हेत्वतर भवेत् ॥ १३० ॥
न प्रतिज्ञातर तस्य कथचिदप्यप्रयोगतः । प्रज्ञानता जडाना तु नाधिकारो विचारणे ॥ १३१ ॥
विरुद्धादिप्रयोगस्तु प्राज्ञानामपि सभवात् । कुतश्चिद्विभ्रमात्तत्रेत्याहुरन्ये तदप्यसत् ॥ १३२ ॥
प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थ प्रतिज्ञायाः समीक्षणात् । प्राज्ञैः प्रयुज्यमानायाः विचारे सिद्धहेतुवत् १३३
प्राज्ञेति विभ्रमाद्ब्रूयाद्वादेऽसिद्धादिसाधनम् । स्वपक्षसिद्धिर्येन स्यात्तस्त्वमित्यतिदुर्घटम् ॥१३४॥

ततो प्रतिपत्तिवत्प्रतिज्ञातर कस्यचित्साधनसामर्थ्याप्रतिज्ञानात् प्रतिज्ञाहानिवत् ॥

तर्हि कथमिदमयुक्तमित्याह,—

ततोनेनैव मार्गेण प्रतिज्ञातरसंभवः । इत्येतदेव निर्युक्तिस्ताद्धि नानानिमित्तक ॥ १३५ ॥
प्रतिज्ञाहानितश्चास्य भेदः कथमुपेयते । पक्षत्यागाविशेषेपि योगैरिति च विस्मयः ॥ १३६ ॥
प्रतिदृष्टातधर्मस्य स्वदृष्टातेभ्यनुज्ञया । यथा पक्षपरित्यागस्तथा सधातरादपि ॥ १३७ ॥
स्वपक्षसिद्धये यद्वत्संधातरमुदाहृत । आत्मा तद्वच्च शब्दोपि नित्योस्त्विति न किं पुनः ॥१३८
शब्दानित्यत्वसिद्ध्यर्थं नित्यः शब्द इतीरण । स्वस्यस्य वाहत यद्वत्तथा सर्वगशब्दवाक् ॥१३९

तत प्रतिज्ञाहानिरेव प्रतिज्ञातर निमित्तभेदाच्चद्भेदैर्निग्रहस्थानातराणा प्रसगात् । तेषा तत्रातर्भावे प्रतिज्ञातरस्येति प्रतिज्ञानावर्तभावस्य निवारयितुमशक्ते ॥ प्रतिज्ञाविरोधमनूद्य विचारयन्नाह,—

प्रतिज्ञाया विरोधो यो हेतुना संप्रतीयते । स प्रतिज्ञाविरोधः स्यादित्येतच्च न युक्तिमत्१४०

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध प्रतिज्ञाविरोध इति सूत्र । यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते हेतुश्च प्रतिज्ञाया स प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थान, यथा गुणव्यतिरिक्त द्रव्य भेदेनाग्रहणादिति न्यायवार्तिक । तच्च न युक्तिमत् ॥

प्रतिज्ञायाः प्रतिज्ञात्वे हेतुना हि निराकृते । प्रतिज्ञाहानिरेवेयं प्रकारांतरतो भवेत् ॥ १४१ ॥
द्रव्यं भिन्नं गुणात्स्वस्मादिति पक्षेभिभाषिते । रूपाद्यर्थांतरत्वेनानुपलब्धेरितीर्यते ॥ १४२ ॥
येन हेतुर्हतस्तेनासंदेह भेदसंगरः । तदभेदस्य निर्णीतेस्तत्र तेनेति बुध्यताम् ॥ १४३ ॥
हेतोर्विरुद्धता वा स्याद्दोषोयं सर्वसंमतः । प्रतिज्ञादोषता त्वस्य नान्यथा व्यवतिष्ठते ॥ १४४ ॥

यदपि उद्योतकरेणाभ्यधायि, 'एतेनैव प्रतिज्ञाविरोधोप्युक्त , यत्र प्रतिज्ञा स्ववचनेन विरुध्यते यथा श्रवणा गर्भिणी नास्त्यात्मेति वाक्यातरोपप्लववादिति' तदपि न युक्तमित्याह,—

प्रतिज्ञा च स्वय यत्र विरोधमधिगच्छति । नास्त्यात्मेत्यादिवत्तत्र प्रतिज्ञाविधिरेव नः॥१४५

तद्विरोधोद्भावनेन त्यागस्यावश्य भावित्वात् । स्वयमत्यागान्नेय प्रतिज्ञाहानिरिति चेत् न, तद्विरुद्धत्वप्रतिपत्तेरेव न्यायबलात्त्यागरूपत्वात् । यत्किंचिदवदतोपि प्रतिज्ञाक्षतिसिद्धेर्वदतोपि दोषत्वेनैव तत्त्यागस्य व्यवस्थिते । यदपि तेनोक्त हेतुविरोधोपि प्रतिज्ञाविरोध एव एतेनोक्तो यत्र हेतु' प्रतिज्ञया बाध्यते यथा सर्व पृथक् समूहे भावशब्दप्रयोगादिति, तदपि न साधीय इत्याह,—

हेतुः प्रतिज्ञया यत्र बाध्यते हेतुदुष्टता । तत्र सिद्धान्यथा सधाविरोधोतिप्रसज्यते ॥ १४६ ॥
सर्वं पृथक् समुदायः भावशब्दप्रयोगतः । इत्यत्र सिद्धया भेदसधया यदि बाध्यते ॥ १४७ ॥
हेतुस्तत्र प्रसिद्धेन हेतुना सापि बाध्यता । प्रतिज्ञावत्परस्यापि हेतुसिद्धेरभेदतः ॥ १४८ ॥
भावशब्दः समूहं हि यस्यैकं वक्ति वास्तव । तस्य सर्व पृथक्त्वमिति संधाधिहन्यते ॥ १४९ ॥
विरुद्धसाधनाद्वायं विरुद्धो हेतुरागतः । समूहानास्तवे हेतुदोषो नैकोपि पूर्वकः ॥ १५० ॥
सर्वथा भेदिनो नानार्थेषु शब्दप्रयोगतः । प्रकल्पितसमूहेष्वित्येवं हेत्वर्थनिश्चयात् ॥ १५१ ॥
तथा सति विरोधोयं तद्धेतोः सधया स्थितः । सधाहानिस्तु सिद्धेय हेतुना तत्प्रबाधनात्१५२

यदप्यभिहित तेन, एतेन प्रतिज्ञाया दृष्टातविरोधो वक्तव्यो हेतोश्च दृष्टातादिभिर्विरोध प्रमाणविरोधश्च प्रतिज्ञाहेतोर्यथा वक्तव्य इति, तदपि न परीक्षाक्षममित्याह,—

दृष्टातस्य च यो नाम विरोधः संधयोदितः । साधनस्य च दृष्टातप्रमुखैर्मानबोधनम् ॥ १५३ ॥
प्रतिज्ञादिषु तस्यापि न प्रतिज्ञाविरोधता । सूत्रारूढतयोक्तस्य मांडालेख्यनयोक्तिवत् ॥ १५४ ॥
प्रतिज्ञानेन दृष्टातबाधने सति गम्यते । तत्प्रतिज्ञाविरोधः स्याद्धेतुस्त्वयादिति चेन्मतम् ॥ १५५ ॥
हत हेतुविरोधोपि किं नैषोभीष्ट एव ते । दृष्टातादिविरोधोपि हेतुरेतेन वर्णितः ॥ १५६ ॥
निग्रहस्थानसख्यानविघातकृदयं ततः । यथोक्तनिग्रहस्थानेष्वंतर्भावाविरोधत' ॥ १५७ ॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणेन प्रतिज्ञाबाधन पुनः । प्रतिज्ञाहानिरायाता प्रकारांतरतः स्फुटम् ॥ १५८ ॥
निदर्शनादिबाधा च निग्रहातरमेव ते । प्रतिज्ञानश्रुतेस्तत्राभावाच्चद्बाधनात्ययात् ॥ १५९ ॥

यदप्यवादि तेन परपक्षसिद्धेन गोत्वादिनानैकांतिकचोदनाविरुद्धेति य परपक्षसिद्धेन गोत्वादिना

व्यभिचारयति तद्विरुद्धमुत्तरं वेदितव्यम् । अनित्यः शब्दः ऐंद्रियकत्वात् घटवदिति केनचिद्बौद्धं प्रत्युक्त, नैयायिकप्रसिद्धेन गोत्वादिना सामान्येन हेतोरनैकांतिकत्वचोदना हि विरुद्धमुत्तरं सौगतस्यानिष्टसिद्धेरिति । तदपि न विचारार्हमित्याह,—

मोक्षादिना स्वसिद्धेन यानैकांतिकचोदना । परपक्षविरुद्धं स्यादुत्तरं तदिहेत्यपि ॥ १६० ॥
न प्रतिज्ञाविरोधेंतर्भावमेति कथंचन । स्वयं तु साधिते सम्यग्गोत्वादौ दोष एव सः॥१६१॥
निराकृतौ परेणास्यानैकांतिकसमानता । हेतोरेव भवेत्तावत् सधादोषस्तु नेष्यते ॥ १६२ ॥

यदप्यभाणि तेन, स्वपक्षानपेक्षं च तथा यः स्वस्वपक्षानपेक्षं हेतुं प्रयुंक्ते अनित्यः शब्द ऐंद्रियकत्वादिति स स्वसिद्धस्य गोत्वादेरनित्यत्वविरोधाद्विरुद्ध इति । तदप्यपेशलमित्याह,—

हेतावैंद्रियकत्वे तु निजपक्षानपेक्षिणि । स प्रसिद्धस्य गोत्वादेरिति तत्त्वविरोधतः ॥ १६३ ॥
स्याद्विरोध इतीदं च तद्वदेव न भिद्यते । अनैकांतिकतादोषात्तदभावाविशेषतः ॥ १६४ ॥
वादीतरप्रतानेन गोत्वेन व्यभिचारता । हेतोर्यथा चैकतरसिद्धेनासाधनेन किम् ॥ १६५ ॥
प्रमाणेनाप्रसिद्धौ तु तस्य सैव तदा भवेत् । सर्वेषामपि तेनायं विभागो जडकल्पितः ॥१६६॥

सोयमुद्योतकरः स्वयमुभयपक्षसंप्रतिपन्नस्त्वनैकांतिक इति प्रतिपद्यमानो वादिनः प्रतिवादिन एव प्रमाणतः सिद्धेन गोत्वादिनानैकांतिकचोदनेन हेतोर्विरुद्धमुत्तरं ब्रुवाणमतिक्रमेण कथं न्यायवादी? अप्रमाणसिद्धेन तु सर्वेषां तच्चोदनं दोषाभास एवेति तद्विभागं कुर्वन् जडत्वमात्मनो निवेदयति । अत्र प्रतिज्ञावचनादेवासाधनांगवचनेन वादिनिगृहीते प्रतिज्ञाविरुद्धस्यानिग्रहत्वमेवेति धर्मकीर्तिनोक्तं दूषणमसंगतं गम्यमानं प्राह,—

प्रतिज्ञावचनेनैव निगृहीतस्य वादिनः । न प्रतिज्ञाविरोधस्य निग्रहत्वमितीतरे ॥ १६७ ॥
तेषामनेकदोषस्य साधनस्याभिभाषणे । परेणैकस्य दोषस्य कथनं निग्रहो यथा ॥ १६८ ॥
तथान्यस्यात्र तेनैव कथनं तस्य निग्रहः । किं नेष्टो वादिनोरेवं युगपन्निग्रहस्तव ॥ १६९ ॥
साधनावयवस्यापि कस्यचिद्वचने सकृत् । जयोस्तु वादिनोन्यस्यावचने च पराजयः ॥१७०॥
प्रतिपक्षाविनाभाविदोषस्योद्भावने यदि । वादिनि न्यक्कृतेन्यस्य कथं नास्य विनिग्रहः॥१७१
तदा साध्याविनाभावि साधनावयवेरणे । तस्यैव शक्त्युभयाकारेन्यस्यवाक् च पराजयः १७२
विरुद्धोद्भावनं हेतोः प्रतिपक्षप्रसाधनं । यथा तथा विनाभाविहेतूक्तिः स्वार्थसाधना॥१७३॥
साधनावयवोनेकः प्रयोक्तव्यो यथापरैः । तथा दोषोपि किं न स्यादुद्भाव्यस्तत्र तत्त्वतः१७४
तस्मात्प्रयुज्यमानस्य गम्यमानस्य वा स्वयं । संगरस्य व्यवस्थानकथाविच्छेदमात्रकृत् ॥१७५॥

संगरः प्रतिज्ञातस्य वादिना प्रयुज्यमानस्य पक्षधर्मोपसंहारवचनसामर्थ्याद्गम्यमानस्य वा यदव्यवस्थानं स्वदृष्टांते प्रतिदृष्टांतधर्मानुज्ञानात् प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधेन धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशाद्वा प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधात् प्रतिज्ञाविरोधाद्वा प्रतिवादिनापद्येत तत्कथाविच्छेदमात्रं करोति न पुनः पराजयं वादिनः स्वपक्षस्य प्रतिवादिनावश्यं साधनीयत्वादिति न्यायं बुद्ध्यामहे । प्रतिज्ञावचनं तु कथाविच्छेदमात्रमपि न प्रयोजयति तस्यासाधनांगत्वाव्यवस्थिते पक्षधर्मोपसंहारवचनादित्युक्तं प्राक् । केवलं स्वदर्शनानुरागमात्रेण प्रतिज्ञावचनस्य निग्रहस्थानेनोद्भावनेपि सौगतैः प्रतिज्ञाविरोधादिदोषोद्भावनं नावश्यमनुमंतव्यं, अनेकसाधनवचनवदनेकदूषणवचनस्यापि विरोधाभावात् सर्वथा विशेषाभावादिति विचारितमस्माभिः ॥

संप्रति प्रतिज्ञासंन्यासं विचारयितुमुपक्रमभाह,—

प्रतिज्ञार्थापनयनं पक्षस्य प्रतिषेधने । न प्रतिज्ञानसंन्यासः प्रतिज्ञाहानितः पृथक् ॥ १७६ ॥

ननु पक्षप्रतिषेधे 'प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्यासः' इति सूत्रकारवचनात् यः प्रतिज्ञातमर्थं पक्षप्रतिषेधे कृते परित्यज्यति स प्रतिज्ञासन्यासो वेदितव्यः. उदाहरणं पूर्ववत् । सामान्येनैकांतिकत्वाद्धेतौ कृते ब्रूयादेक एव महान्नित्यः शब्द इति । एतत्साधनस्य सामर्थ्यापरिच्छेदाद्विप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानमित्युद्योतकरवचनाच्च प्रतिज्ञासन्यासस्तस्य प्रतिज्ञाहानेर्भेद एवेति मन्यमानं प्रत्याह,—

एक एव महान्नित्योयं शब्दः इत्यनीयत । प्रतिज्ञार्थः किलानेन पूर्ववत्पक्षदूषणे ॥ १७७ ॥
हेतोरैंद्रियकत्वस्य व्यभिचारप्रदर्शनात् । तथा चापनयो हानिः संधाया इति नार्थभित् ॥ १७८
प्रतिज्ञाहानिरेवैतैः प्रकारैर्यदि कथ्यते । प्रकारांतरतोपीयं तदा किं न प्रकथ्यते ॥ १७९ ॥
तन्निमित्तप्रकाराणां नियमाभावतः क नु । यथोक्ता नियतिस्तेषां नसेऽपज्ञ वचस्ततः ॥ १८० ॥
पक्षस्य प्रतिषेधे हि तूष्णींभावो धरेक्षणं । व्योमेक्षणं दिगालोकः खात्कृतं चपलायितम् १८१
हस्तास्फालनमाकंपः प्रस्वेदाद्यप्यनेकधा । निग्रहांतरमस्यास्तु तत्प्रतिज्ञांतरादिवत् ॥ १८२ ॥

हेत्वंतरं विचारयन्नाह,—

अविशेषोदिते हेतौ प्रतिषिद्धे प्रवादिना । विशेषमिच्छतः प्रोक्तं हेत्वंतरमपीह यत् ॥ १८३ ॥
तदेवमेव संभाव्यं नान्यथेति न निश्चयः । परस्मिन्नपि हेतौ स्यादुक्ते हेत्वंतरं यथा ॥ १८४ ॥
यथा च प्रकृते हेतौ दोषवत्यपि दर्शिते । परस्य वचनं हेतोर्हेत्वंतरमुदाहृतम् ॥ १८५ ॥
तथा निदर्शनादौ च दृष्टांताद्यंतरं न किम् । निग्रहस्थानमास्थेयं व्यवस्थाप्यातिनिश्चितम् १८६
यदि हेत्वंतरेणैव निगृहीतस्य वादिनः । दृष्टांताद्यंतरं तत्स्यात्कथायां विनिवर्तनात् ॥ १८७ ॥
तदानैकांतिकत्वादिहेतुदोषेण निर्जिते । मा भूद्धेत्वंतरं तस्य तत एवाविशेषतः ॥ १८८ ॥
यथा चोद्भाविते दोषे हेतोर्यद्वा विशेषणं । ब्रूयात्कश्चित्तथा दृष्टांतादेरपि जिगीषया ॥ १८९ ॥

अविशेषोक्तौ हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वंतरमिति सूत्रकारवचनात् द्वित्वस्य निग्रहस्थानं साधनांतरोपादाने पूर्वस्यासामर्थ्यख्यापनात् । सामर्थ्ये वा पूर्वस्य हेत्वंतरं व्यर्थमित्युद्योतकरो व्याचक्षाणो गतानुगतिकतामात्मसात्कुरुते प्रकारांतरेणापि हेत्वंतरवचनदर्शनात् । तथा अविशेषोक्ते दृष्टांतोपनयननिगमने प्रतिसिद्धे विशेषमिच्छतो दृष्टांताद्यंतरोपादाने पूर्वस्य [illegible] । सामर्थ्ये वा पूर्वस्य प्रतिदृष्टांताद्यंतरं व्यर्थमिति वक्तुमशक्यत्वात [illegible] विशि-
प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धत्वार्थमर्थांतरमभ्युपगमाथु [illegible]

तस्मान्नेदं पृथग्युक्तं कक्षादिहितकादिवत् । कथाविच्छेदमात्रं तु भवेत्पक्षांतरोक्तिवत् ॥१९८॥

तथाहि—ब्रुवन् साध्यं न साधनं जानीते असाध्यसाधनं चोपादत्ते इति निगृह्यते स्वपक्षं साधयतान्येन नान्यथा, न्यायविरोधात् । यदप्युक्तं, "परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थं भाष्ये चोदनाहृतमसामर्थ्यं च व्यापनानिग्रहस्थानं ससामर्थ्यं चाज्ञानमिति, तदिह विचार्यते,—

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरुक्तमपि वादिना । अविज्ञातमविज्ञातार्थं तदुक्तं जडात्मभिः ॥१९९॥
यदा मंदमती तावत्परिषत्प्रतिवादिनौ । तदा सत्यगिरोपेते निग्रहस्थानमापयेत् ॥ २०० ॥
यदा तु तौ महाप्राज्ञौ तदा गूढाभिधानतः । द्रुतोच्चारादितो वा स्यात्तयोरनवबोधनम् ॥२०१
प्रागिविकल्पे कथं युक्तं तस्य निग्रहणं सताम् । यत्र वाक्यप्रयोगेपि वक्तुस्तदनुषंगतः ॥ २०२ ॥
यत्र वाक्यं स्वयं वादी व्याचष्टेन्यैरनिश्चितम् । यथा तथैव व्याचष्टं गूढोपन्यासमात्मनः २०३
अव्याख्याने तु तस्यास्तु जयाभावो न निग्रहः । परस्य पक्षससिद्ध्यभावादेतावता ध्रुवम् २०४
द्रुतोच्चारादितस्त्वेताः कथंचिदवगच्छतः । सिद्धांतद्वयतत्त्वज्ञैस्ततो नाज्ञानसंभवः ॥ २०५ ॥
वक्तुः प्रलापमात्रे तु तयोरनवबोधनम् । नाविज्ञातार्थमेतत्स्याद्वर्णानुक्रमवादवत् ॥ २०६ ॥

ततो नेदमविज्ञातार्थं निरर्थकाद्भिद्यते नाप्यपार्थकमित्याह,—

प्रतिसंबंधहीनानां शब्दानामभिभाषणं । पौर्वापर्येण योगस्य तत्राभावादपार्थकम् ॥ २०७ ॥
दाडिमानि दशेत्यादिशब्दवत्परिकीर्तनम् । ते निरर्थकतो भिन्नं न युक्त्या व्यवतिष्ठते ॥२०८
नैरर्थक्यं हि वर्णानां यथा तद्वत्पदातिषु । नाभिधेतान्यथा वाक्यं नैरर्थक्यं ततोपरम् ॥२०९

न हि परस्परसंगतानि पदान्येव न पुनर्वाक्यानीति शक्यं वक्तुं, तेषामपि पौर्वापर्येणापि युज्यमानानां बहुलमुपलम्भात् । "शंख ,कदल्यां कदली च भेर्यां तस्यां च भेर्यां सुमहद्विमानं । तच्छंखभेरी कदली विमानमुन्मत्तगंगप्रतिमं बभूव ॥" इत्यादिवत् । यदि पुनः पदनैरर्थक्यमेव वाक्यनैरर्थक्यं पदसमुदायत्वाद्वाक्यस्येति मतिस्तदा वर्णनैरर्थक्यमेव पदनैरर्थक्यमस्तु वर्णसमुदायत्वात्पदस्येति मन्यतां, वर्णानां सर्वत्र निरर्थकत्वात्पदस्य निरर्थकत्वप्रसंग इति चेत्, पदस्यापि निरर्थकत्वात्तत्समुदायात्मनो वाक्यस्यापि निरर्थकत्वानुषंगः । पदार्थापेक्षया सार्थकं पदमिति चेत्, वर्णार्थापेक्षया वर्णः सार्थकोस्तु । प्रकृतिप्रत्ययादिवर्णवत् न प्रकृतिः केवला पदं प्रत्ययो वा, नापि तयोरर्थकत्वमभिव्यक्तार्थाभावादनर्थकत्वे पदस्याप्यनर्थकत्वं । यथैव हि प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेनाभिभिधते प्रत्ययार्थः सप्रकृत्या तयोः केवलयोरप्रयोगार्हत्वात् । तथा देवदत्तस्तिष्ठतीत्यादिप्रयोगेषु सुबंतपदार्थस्य तिङंतपदेनाभिव्यक्ते तिङंतपदार्थस्य च सुबंतपदेनाभिव्यक्ते केवलस्याप्रयोगार्हत्वादभिव्यक्तार्थाभावो विभाव्यत एव । पदांतरापेक्षत्वे सार्थकत्वमेवेति तत्प्रकृत्यपेक्षस्य प्रत्ययस्य तदपेक्षस्य च प्रकृत्यादिवर्त्तस्य सार्थकत्वं साधयत्येव सर्वथा विशेषाभावात् । ततो वर्णानां पदानां च संगतार्थानां निरर्थकत्वमिच्छता वाक्यानामप्यसंगतार्थानां निरर्थकत्वमेषितव्यं । तस्य तत पृथक्त्वेन ,निगृह्णन् स्थानत्वानिष्टौ वर्णपदनिरर्थकत्वयोरपि तथा निग्रहाधिकरणत्वं मा भूत् । यदप्युक्तं, अवयवविपर्यासः वचनमप्राप्तकालं अवयवानां प्रतिज्ञादीनां विपर्ययेणाभिधानं निग्रहस्थानमिति । तदपि न सुघटमित्याह—

संधाद्यवयवान्यायाद्विपर्यासेन भाषणम् । अप्राप्तकालमाख्यातं तच्चायुक्तं मनीषिणाम् ॥ २१०
पदानां क्रमनियमं विनार्थाव्यवसायतः । देवदत्तादिवाक्येषु शास्त्रेष्वेव विनिर्णयात् ॥२११॥
यथापशब्दतः शब्दप्रत्ययादर्थनिश्चयः । शब्दादेव तथा स्यादिव्युत्क्रमात्र क्रमस्य

ततो वाक्यार्थनिर्णीतिः पारपर्येण जायते । विपर्यासात्तु नैवेति केचिदाहुस्तदप्यसत् ॥२१३॥
व्युत्क्रमादर्थनिर्णीतिरपशब्दादिवेत्यपि । वक्तुं शक्तेस्तथा दृष्टेः सर्वथाप्यविशेषतः ॥ २१४॥
शब्दाद्व्याख्यानवैयर्थ्यमेवं चेत्तत्त्ववादिनाम् । नापशब्देष्वपि प्रायो व्याख्यानस्योपलक्षणात् २१५
तथा च संस्कृताच्छब्दात्सत्याद्धर्मस्तथान्यतः । स्यादसत्यं यदा धर्मः क नियमः पुण्यपापयोः २१६
वृद्धिप्रसिद्धितस्त्वेष व्यवहारः प्रवर्तते । संस्कृतैरिति सर्वोपि शब्दैर्भाषास्वनैरिव ॥ २१७ ॥
ततोर्थानिश्चयो येन पदेन क्रमशः स्थितः । तद्व्यतिक्रमणाद्दोषो नैरर्थक्यं न चापरम् ॥२१८॥

एतेनैतदपि प्रत्याख्यात । यदाहोद्योतकर., यथा गौरित्यस्य पदस्यार्थे गौणीति प्रयुज्यमान पद न वक्रादिमतमर्थं प्रतिपादयतीति न शब्दाद्व्याख्यान व्यर्थं अनेनापशब्देनासौ गोशब्दमेव प्रतिपद्यते गोशब्दाच्चक्रादिमतमर्थं तथा प्रतिज्ञाद्यवयवाविपर्ययेणानुपूर्वं प्रतिपद्यते तथानुपूर्व्यार्थमिति । पूर्वं हि तावत्कर्मोपादीयते लोके ततोधिकरणादि मृत्पिंडचक्रादिवत् । तथा नैवाय समयोपि त्वर्थस्यानुपूर्वा । सोयमर्थानुपूर्वीमन्वाचक्षाणो नाम व्याख्येयात् कस्याय समय इति । तथा शास्त्रे वाक्यार्थसग्रहार्थमुपादीयते सगृहीत त्वर्थं वाक्येन प्रतिपादयिता प्रयोगकाले प्रतिज्ञादिक्रियानुपूर्व्या प्रतिपादयतीति सर्वथानुपूर्वीप्रतिपादनभावादेवाप्राप्तकालस्य निग्रहस्थानत्वसमर्थनादन्यथा परचोद्यस्यैवमपि सिद्धे । समवायानभ्युपगमाद्बहुप्रयोगाच्च नैवावयवविपर्यासवचन निग्रहस्थानमित्येतस्य परिहर्तुमशक्ते । सर्वार्थानुपूर्वी प्रतिपादनाभावोऽवयवविपर्यासवचनस्य निरर्थकत्वान्न्याय्य । ततो नेद निग्रहस्थानातर यथोक्त हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यून । यस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादीनामन्यतमावयवो न भवति तद्वाक्य हीन वेदितव्य । तच्च निग्रहस्थानसाधनाभावे साध्यसिद्धेरभावात् प्रतिज्ञादीना पचानामपि साधनत्वात् प्रतिज्ञान्यून नास्तीत्येके । तेत्र पर्यनुयोज्या , प्रतिज्ञान्यून वाक्य यो ब्रूते स किं निगृह्यते ? अथ नेति यदि निगृह्यते कथमनिग्रहस्थान ? न हि तत्र हेत्वादयो न सति न च हेत्वादिदोषा सतीति निग्रह चाभ्युपैति । तस्मात्प्रतिज्ञान्यूनमेवेति । अथ न निग्रह न्यून वाक्यमर्थं साधयतीति साधनाभावे सिद्धिरभ्युपगता भवति । यच्च ब्रवीषि सिद्धांतपरिग्रह एव प्रतिज्ञेति, तदपि न बुध्यामहे । कर्मण उपादान हि प्रतिज्ञासामान्य विशेषतोवधारितस्य वस्तुन परिग्रह सिद्धात इति कथमनयोरैक्य, यत प्रतिज्ञासाधनविषयतया साधनाग तस्यादित्युद्योतकरस्याकूत, तदेतदपि न समीचीनमिति दर्शयति—

हीनमन्यतमेनापि वाक्यं स्वावयवेन यत् । तन्न्यूनमित्यसत्स्वार्थे प्रतीतेस्तादृशादपि ॥२१९॥

यावदवयव वाक्य साध्य साधयति तावदवयवमेव साधन न च पचावयवमेव साध्य साधयति क्वचित्प्रतिज्ञामतरेणापि साधनवाक्यस्योत्पत्तेर्गम्यमानस्य कर्मण साधनात् । तथोदाहरणहीनमपि साधनवाक्यमुपपन्न साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणविरहेपि हेतोर्गमकत्वसमर्थनात् । तत एवोपनयनिगमनहीनमपि वाक्य च साधन प्रतिज्ञाहीनवत् विदुष प्रति हेतोरेव केवलस्य प्रयोगाभ्युपगमात् । धूमोत्र, दृश्यते इत्युक्तेपि कस्यचिदग्निप्रतिपत्ते प्रवृत्तिदर्शनात् सामर्थ्याद्गम्यमानास्तत्र प्रतिज्ञादयोपि सतीति चेत्, तर्हि प्रयुज्यमाना न सतीति तैर्विनापि साध्यसिद्धे· न तेषा वचन साधन साध्याविनाभाविसाधनमतरेण साध्यसिद्धेरसभवात् । तद्वचनमेव साधनमतस्तन्न्यून न निग्रहस्थान परस्य स्वपक्षसिद्धौ सत्यामित्येतदेव श्रेय प्रतिपद्यामहे । प्रतिज्ञादिवचन तु प्रतिपाद्याशयानुरोधेन प्रयुज्यमान न निवार्यते तत एवासिद्धो हेतुरित्यादिप्रतिज्ञावचन हेतुदूषणोद्भावनकाले कस्यचिन्न विरुध्यते तदवचननियमानभ्युपगमात् । तर्हि यथाविधान्न्यूनादर्थस्यापि सिद्धिस्तथाविध तन्निग्रहस्थानमित्यपि न घटत इत्याह,—

यथाचार्यप्रतीतिः स्यात्तन्निरर्थकमेव ते । निग्रहांतरतोक्तिस्तु तत्र श्रद्धानुसारिणाम् ॥२२०॥

यथोक्त, हेतूदाहरणादिकमधिक यस्मिन् वाक्ये द्वौ हेतू द्वौ वा दृष्टांतौ तद्वाक्यमधिक निग्रहस्थान आधिक्यादिति तदपि न्यूनेन व्याख्यातमित्याह,—

हेतूदाहरणाभ्या यद्वाक्य स्यादधिक परैः। प्रोक्तं तदधिकं नाम तच्च न्यूनेन वर्णितम् ॥ २२१
तत्त्वापर्यवमानायां कथाया तत्त्वनिर्णयः। यदा स्यादधिकादेव तदा का नाम दुष्टता ॥२२२
स्वार्थिके केधिके सर्व नास्ति वाक्याभिभाषणे। तत्प्रसगात्ततोर्थस्यानिश्चयात्तन्निरर्थकम् २२३

सोयमुद्योतकर, साध्यस्यैकेन ज्ञापितत्वाद्यर्थमभिधान द्वितीयस्य, प्रकाशिते प्रदीपांतरोपादानवदनवस्थान वा, प्रकाशितेपि साधनांतरोपादाने परापरसाधनांतरोपादानप्रसगादिति ब्रुवाण प्रमाणसप्लव समर्थयत इति कथ स्वस्थ? कस्यचिदर्थस्यैकेन प्रमाणेन निश्चयेपि प्रमाणांतरविषयत्वेपि न दोषो दार्ढ्यादितिचेद्, निमिद दार्ढ्य नाम? सुतरा प्रतिपत्तिरितिचेत् किमुक्त भवति, सुतरामिति सिद्धे। प्रतिपत्तिर्द्वाभ्या प्रमाणाभ्यामितिचेत्, तर्ह्येकेन प्रमाणेन निश्चितेर्थे द्वितीय प्रमाण प्रकाशितप्रकाशनवद्व्यर्थमनवस्थान वा निश्चितेपि परापरप्रमाणान्वेषणात्। इति कथ प्रमाणसप्लव? यदि पुनर्बहूपायप्रतिपत्ति कथ दार्ढ्यमेकत्र भूयसा प्रमाणाना प्रवृत्तौ सवादसिद्धिश्चेति मतिस्तदा हेतुना दृष्टांतेन वा केनचिद्ज्ञापितेर्थे द्वितीयस्य हेतोर्दृष्टांतस्य वा वचन कथमनर्थक तस्य तथाविधदार्ढ्यत्वात्। न चैवमनवस्था, कस्यचित्क्वचिन्निराकाक्षतोपपत्ते प्रमाणांतरवत्। कथ कृतकत्वादिति हेतु क्वचिद्वदत स्वार्थिकस्य कप्रत्ययस्य वचन यत्कृतक तदनित्य दृष्टमिति व्याप्तिं प्रदर्शयते यत्तद्वचनमधिक नाम निग्रहस्थान न स्यात्, तेन विनापि तदर्थप्रतिपत्ते। सर्वत्र वृत्तिपदप्रयोगादेव चार्थप्रतिपत्तौ समाख्यमानाया वाक्यस्य वचनमर्थ पुष्णाति येनाधिक न स्यात्। तथाविधवचनस्यापि प्रतिपत्त्युपायत्वाचन्निग्रहस्थानमिति चेत्, कथमनेकस्य हेतोर्दृष्टांतस्य वा प्रतिपत्त्युपायभूतस्य वचन निग्रहाधिकरण? निरर्थकस्य तु वचन निरर्थकमेव निग्रहस्थान न्यूनवच्च पुनरुक्तोन्यत्॥

पुनरुक्त निग्रहस्थान विचारयितुकाम आह,—

पुनर्वचनमर्थस्य शब्दस्य च निवेदितम्। पुनरुक्त विचारेन्यत्रानुवादात्परीक्षकैः॥ २२४॥
तत्रायमेव मन्यंते पुनरुक्त वचोर्थतः। शब्दसाम्येपि भेदस्यासभवादित्युदाहृतम् ॥ २२५॥
हसति हसति स्वामित्युच्चैरुदत्यति रोदिति कृतपरिकर स्वेदोद्गारि प्रधावति धावति।
गुणसमुदितं दोषापेतं प्रणिंदति निंदति धनपति परिक्रीत यत्रं प्रनृत्यति नृत्यति॥ २२६॥
सत्यप्रत्यायन यावत्तावद्वाक्यमतो बुधैः। खेदार्थवाचिभिः शब्दैस्तैश्चान्यैर्वा निराकुलम् २२७
तदप्रत्यायि शब्दस्य वचन तु निरर्थकम्। सकृदुक्तं पुनर्वेति तात्त्विकः सम्प्रचक्षते॥ २२८॥
सकृद्वादे पुनर्वादोनुवादोर्थविशेषतः। पुनरुक्तं यथा नेष्ट क्वचित्तद्वदिहापि तत्॥ २२९॥
अर्थादापद्यमानस्य यच्छब्देन पुनर्वचः। पुनरुक्तं मतं यस्य तस्य स्वेष्टोक्तिबाधनम्॥ २३०॥

योप्याह, शब्दार्थयो पुनर्वचन पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचन पुनरुक्तमिति च तस्य प्रतिपन्नार्थप्रतिपादकत्वेन वैयर्थ्यान्निग्रहस्थानमिति मत न पुनरन्यथा। तथा च निरर्थकान्न निशिष्यते, स्ववचनविरोधश्च। स्वयमुद्देशलक्षणपरीक्षावचनाना पुनरुक्ताना प्रायेणाभ्युपगमादर्थाद्गम्यमानस्य प्रतिज्ञादेर्वचनाच्च। यदप्युक्त, विज्ञातस्य परिषदा त्रिभिरभिहितस्याप्रत्युच्चारणमननुभाषण निग्रहस्थानमिति तदनूद्य विचारयन्नाह,—

निर्वादिनोदितस्यापि विज्ञातस्यापि ससदा। अप्रत्युच्चारणं-ग्राह परस्याननुभाषणम् ॥२३१॥

तदेतदुत्तरविषयापरिज्ञाननिग्रहस्थानमप्रत्युच्चारयतो दूषणवचनविरोधात् । तत्रेद विचार्यते, किं सर्वस्य वादिनोक्तस्याननुच्चारण किं वा यन्नातरीयका साध्यसिद्धिरभिमता तस्य साधनवाक्यस्याननुच्चारणमिति? ॥

यन्नातरीयका सिद्धिः साध्यस्य तदभाषणं । परस्य कथ्यते कैश्चित् सर्वथाननुभाषणं ॥२३२॥
प्रागुपन्यस्य निःशेषं परोपन्यस्तमंजसा । प्रत्येकं दूषणावाच्ये पुनरुच्चार्यते यदि ॥ २३३ ॥
तदेव स्यात्तदा तस्य पुनरुक्तमसंशयम् । नोच्चार्यते यदा त्वेतत्तदा दोषः क गद्यते ॥ २३४ ॥
तस्माद्यद्दूष्यते यत्तत्कर्मत्वादि परोदितम् । तदुच्चारणमेवेष्टमन्योच्चारो निरर्थकः ॥ २३५ ॥
उक्त दूषयतावश्यं दर्शनीयोत्र गोचरः । अन्यथा दूषणावृत्तेः सर्वोच्चारस्तु नेत्यपि ॥ २३६ ॥
कस्यचिद्वचन नेष्टनिग्रहस्थानसाधनं । तस्याप्रतिभयैवोक्तेरुत्तराप्रतिपत्तितः ॥ २३७ ॥

तदेतद्धर्मकीर्तेर्मतमयुक्तमित्याह,—

प्रत्युच्चारासमर्थत्वं कथ्यतेऽननुभाषण । तस्मिन्नुच्चारितेप्यन्यपक्षविक्षिप्यवेदनम् ॥ २३८ ॥
ख्याप्यते प्रतिभान्यस्येत्येतयोर्नैकतास्थितिः । साक्षात्संलक्ष्यते लोकैः कीर्तेरन्यत्र दुर्गतेः २३९

ततोऽननुभाषण सर्वस्य दूषणविषयमात्रस्य वान्यदेवाप्रतिभाया. केवल तन्निग्रहस्थानमयुक्त, परोक्षमप्रत्युच्चारयतोपि दूषणवचनन्याय्यात् । तद्यथा—सर्वं प्रतिक्षणविनश्वर सत्त्वादिति केनचिदुक्ते तदुक्ते प्रत्युच्चारयन्नेव परो विरुद्धत्व हेतोरुद्भावयति, सर्वमनेकातात्मक सत्त्वात् । क्षणक्षयाद्येकाते सर्वथार्थक्रियाविरोधात् तत्त्वानुपपत्तेरिति समर्थयते च तावता परोपन्यस्तहेतोर्दूषणात् किं प्रत्युच्चारणेन । यथैव दूषयितुमसमर्थ. शास्त्रार्थज्ञानपरिणतिविशेषरहितत्वात् तदायमुत्तराप्रतिपत्तेरेव तिरस्क्रियते न पुनरप्रत्युच्चारणात् । सर्वस्य पक्षधर्मत्वादेर्वानुवादे पुनरुक्तत्वानिष्टे. प्रत्युच्चारणेपि तत्रोत्तरमप्रकाशयन् न हि न निगृह्यते स्वपक्ष साधयता, यतोऽप्रतिभैव निग्रहस्थान न स्यात् । यदप्युक्त, अविज्ञात चाज्ञानमिति निग्रहस्थान, तदपि न प्रतिविशिष्टमित्याह,—

अज्ञातं च किलाज्ञानं विज्ञातस्यापि संसदा । परस्य निग्रहस्थानं तत्समानं प्रतीयते ॥ २४० ॥
सर्वेषु हि प्रतिज्ञानहान्यादिषु न वादिनोः । अज्ञानादपर किंचिन्निग्रहस्थानमाजसम् ॥२४१॥
तेषामेतत्प्रभेदत्वे बहुनिग्रहणं न किम् । अर्थाज्ञानादिभेदाना नह्यु वात्रावधारणात् ॥ २४२ ॥

उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभेत्यपि निग्रहस्थानमस्य नाज्ञानान्यदित्याह,—

उत्तराप्रतिपत्तिर्या परैरप्रतिभासता । साप्येतेन प्रतिव्यूढा भेदेनाज्ञानतः स्फुटम् ॥ २४३ ॥

यदप्युक्त, निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहपर्यनुयोज्योपेक्षण निग्रहस्थानमिति, तदपि न साधीय इत्याह,—

यः पुनर्निग्रहप्राप्तेप्यनिग्रह उपेयते । कस्यचित्पर्यनुयोज्योपेक्षणं तदपि कुतम् ॥ २४४ ॥
स्वयं प्रतिभया हि चेत्तदंतर्भावनिर्णयः । सभ्यैरुद्भावनीयत्वात्तस्य भेदो महानहो ॥ २४५ ॥
वादेप्युद्भावयन्नैतन्न हि केनापि धार्यते । स्वं कौपीनं न कोपीह विवृणोतीति चाकुलम् २४६
उत्तराप्रतिपत्तिर्हि परस्योद्भावयन्स्वय । साधनस्य सदोषत्वमाविर्भावयति ध्रुवम् ॥ २४७ ॥
संभवत्युत्तर यत्र तत्र तस्यानुदीरणम् । युक्तं निग्रहण नान्यथेति न्यायविदा मतम् ॥ २४८ ॥
निर्दोषसाधनोक्तौ तु तूष्णींभावाद्विनिग्रहः । प्रलापमात्रतो वेति पक्षसिद्धेः स आगतः २४९

यदप्यभ्यधायि, स्वपक्षदोषाभ्युपगमात्पक्षे दोषप्रसगो मतानुज्ञा । य परेण चोदित दोषमनुद्धृत्य भवतोप्यय दोष इति ब्रवीति सा मतानुज्ञास्य निग्रहस्थानमिति, तदप्यपरीक्षितमेवेति परीक्ष्यते—

स्वपक्षे दोषमुपयन् परपक्षे प्रसंजयन् । मतानुज्ञामवाप्नोति निगृहीतिं न युक्तितः ॥ २५० ॥
द्वयोरेवं सदोषत्व तात्त्विकैः स्थाप्यते यतः । पक्षसिद्धिनिरोधस्य समानत्वेन निर्णयात्॥२५१
अनैकांतिकतैनैव समुद्भाव्येति केचन । हेतोरवचने तच्च नोपपत्तिमदीक्ष्यते ॥ २५२ ॥
तथोत्तराप्रतीतिः स्यादित्यप्याग्रहमात्रकं । सर्वस्याज्ञानमात्रस्वापत्तेर्दोषस्य वादिनोः ॥२५३॥
सक्षेपतोन्यथा क्वायं नियमः सर्ववादिनाम् । हेत्वाभासोत्तरावित्ती कीर्तेः स्यातां यतः स्थितेः ॥
ननु चाज्ञानमात्रेपि निग्रहेति प्रसज्यते । सर्वज्ञानस्य सर्वेषा सादृश्यानामसंभवात् ॥ २५५ ॥
सत्यमेतदभिप्रेतवस्तुसिद्धप्रयोगिनोः । ज्ञानस्य यदि नाभावो दोषोन्यस्यार्थसाधने ॥ २५६ ॥
सत्स्वपक्षप्रसिद्धैव निग्राह्योन्य इति स्थितम् । समासतोनवद्यत्वादन्यथा तदयोगतः ॥ २५७ ॥
तस्करत्व नरत्वादेरिति हेतुर्यदोच्यते । तदानैकातिकत्वोक्तिरत्रमपीति न वार्यते ॥ २५८ ॥
वाचोयुक्तिप्रकाराणा लोके वैचित्र्यदर्शनात् । नोपालंभस्तयोक्तौ स्याद्विपक्षे हेतुदर्शनम् ॥२५९
दोषहेतुमभिगम्य स्वपक्षे परपक्षताम् । दोषमुद्भाव्य पश्चात्त्वे स्वपक्ष साधयेज्जयी ॥ २६० ॥

यदप्यभिहितमनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानानुयोगोनिरनुयोज्यानुयोगो निग्रहस्थानमिति तदप्यसदित्याह,—

यदा त्वनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानमुच्यते । तदा निरनुयोज्यानुयोगाख्यो निग्रहो मतः ॥२६१॥
सोप्यप्रतिभयोक्तः स्यादेनमुत्तरविक्रतेः । तत्प्रकारपृथग्भावे किमेतैः स्वल्पभाषितैः ॥ २६२ ॥

यथोक्त कार्यव्यासगात्कथाविच्छेदो विक्षेप यत्र कर्तव्य व्यासज्यकथा विच्छिनत्ति प्रतिस्याय कलामेका क्षणोति पश्चात्कथयिष्यामीति स विक्षेपो नाम निग्रहस्थान तथा तेनाज्ञानस्याविष्करणादिति तदपि न सदित्याह,—

सभा प्राप्तस्य तस्य स्यात्कार्यव्यासगतः कथा । विच्छेदस्तस्य निर्दिष्टो विक्षेपो नाम निग्रहः२६३
सोपि नाप्रतिभातोस्ति भिन्नः कश्चन पूर्ववत् । तदेव भेदतः सूत्र नाक्षपादस्य कीर्तिकृत्२६४

यदप्युक्त, सिद्धातमभ्युपेत्य नियमात्कथाप्रसगोपसिद्धत प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेणाभ्युपेतार्थपरित्यागान्निग्रहस्थानमिति, तदपि विचारयति—

स्वय नियतसिद्धातो नियमेन विना यदा । कथा प्रसंजयेत्तस्यापसिद्धातस्तथोदितः ॥२६५॥
सोप्ययुक्तः स्वपक्षस्यासाधनेनेन तत्त्वतः । असाधनागवचनाद्दोषोद्भावनमात्रवत् ॥ २६६ ॥
तत्राभ्युपेत्य शब्दादीन्नित्यानेव पुनः स्वयम् । ताननित्यान् ब्रुवाणस्य पूर्वसिद्धातबाधनम्२६७
तथैव शून्यमास्थाय तस्य संविदमात्रतः । पूर्वस्योत्तरतो बाधा सिद्धातस्यान्यथा क्व तत्॥२६८
प्रधान चैवमास्त्य तद्विकारप्ररूपणम् । तादृगेवान्यथा हेतुस्तत्र न स्यात्समन्वयः ॥ २६९ ॥
ब्रह्माद्यद्वैतमप्येवमुपेत्यागमवर्णनं । कुर्वन्नाम्नायनिर्दिष्टं वाच्योन्योप्यनया दिशा ॥ २७० ॥
स्वय प्रवर्तमानाच्च सर्वथैकातवादिनः । अनेकाताविनाभूतव्यवहारेषु तादृशाः ॥ २७१ ॥

यद्यप्यवादि, हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इति तत्राप्याह,—

हेत्वाभासाश्च योगोक्ताः पच पूर्वमुदाहृताः । सप्तधान्यैः समाख्याता निग्रहाधिकता गतेः२७२
हेत्वाभासत्रय तेपि समर्थ नातिवर्तितुं । अन्यथानुपपन्नत्ववैकल्यं तच्च नैककम् ॥ २७३ ॥
यथैकलक्षणो हेतु समर्थः साध्यसाधने । तथा तद्विकलाशक्तो हेत्वाभासोनुमन्यताम् ॥२७४
यो ह्यसिद्धतया साध्यं व्यभिचारितयापि वा । विरुद्धत्वेन वा हेतुः साधयेन्न स तन्निभः२७५

असिद्धादयोपि हेतवो यदि साध्याविनाभावनियमलक्षणयुक्तास्तदा न हेत्वाभासा भवितुमर्हंति । न

चैवं, तेषां तदयोगात् । न ह्यसिद्धः साध्याविनाभावनियतस्तस्य स्वयमसत्त्वात् । नाप्यनैकांतिको विपक्षेपि भावात् । न च विरुद्धो विपक्ष एव भावादित्यसिद्धादिप्रकारेणाप्यन्यथानुपपन्नत्ववैकल्यमेव हेतो. समर्थ्यते । ततस्तस्य हेत्वाभासत्वमिति संक्षेपादेक एव हेत्वाभासः प्रतीयते अन्यथानुपपन्नत्वनियमलक्षणैकहेतुवत् । अतस्तद्वचनं वादिनो निग्रहस्थानं परस्य पक्षसिद्धाविति प्रतिपत्तव्यं । तथा च संक्षेपत 'स्वपक्षसिद्धिरेकस्य निग्रहोन्यस्य वादिन' इति व्यवतिष्ठते । न पुनर्विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती तद्भावेपि कस्यचित्स्वपक्षसिद्ध्यभावे परस्य पराजयानुपपत्तेरसाधनांगवचनादोषोद्भावनमात्रवत् छलवद्वा ॥

किं पुनश्छलमित्याह;—

योर्थारोपोपपत्त्या स्याद्विघातो वचनस्य तत् । छलं सामान्यतः शक्यं नोदाहर्तुं कथंचन २७६

विभागेनोदितस्यास्योदाहृतिः स त्रिधा मतः । वाक्सामान्योपचारेषु छलानामुपवर्णनात् २७७

अर्थस्यारोपो विकल्प कल्पनेत्यर्थ तस्योपपत्ति घटना तया यो वचनस्य विशेषेणाभिहितस्य विघात प्रतिपादकादभिप्रेतादर्थात् प्रच्यावनं तच्छलमिति लक्षणीयं, 'वचनविघातोर्थविकल्पोपपत्त्या छलं' इति वचनात् । तच्च सामान्यतो लक्षणे कथमपि न शक्यमुदाहर्तुं विभागेनोक्तस्य तच्छलस्योदाहरणानि शक्यते दर्शयितुं । स च विभागस्त्रिधा मतोक्षपादस्य तु त्रिविधमिति वचनात् । वाक्सामान्योपचारेषु छलानां त्रयाणामेवोपवर्णनात् । वाक्छलं, सामान्यछलं, उपचारछलं चेति ॥

तत्र किं वाक्छलमित्याह,—

तत्राविशेषदिष्टेर्थे वक्तुराकूततोन्यथा । कल्पनार्थांतरस्येष्टं वाक्छलं छलवादिभिः ॥ २७८ ॥

तेषामविशेषेण दिष्टे अभिहितेर्थे वक्तुराकूतादभिप्रायादन्यथा स्वाभिप्रायेणार्थांतरस्य कल्पनमारोपणं वाक्छलमिष्टं, तेषामविशेषाभिहितेर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थांतरकल्पना वाक्छलं इति वचनात् ॥

अस्योदाहरणमुपदर्शयति,—

आढ्यो वै देवदत्तोयं वर्तते नवकंबलः । इत्युक्ते प्रत्यवस्थानं कुतोस्य नव कंबलाः ॥ २७९ ॥

यस्मादाढ्यत्वसंसिद्धिर्भवेदिति यदा परः । प्रतिब्रूयात्तदा वाचि छलं तेनोपपादितम् ॥२८०॥

नवकंबलशब्दे हि वृत्त्या प्रोक्ते विशेषतः । नवोऽस्य कंबलो जीर्णो नैवेत्याकूतमाजसम् २८१

वक्तुः संभाव्यते तस्मादन्यस्यार्थस्य कल्पना । नवास्य कंबला नाद्यावित्यस्यासंभवात्मनः २८२

प्रत्यवस्थातुरन्यायवादितामानयेद्ध्रुवं । संतस्तत्त्वपरीक्षायां कथं स्युश्छलवादिनः ॥ २८३ ॥

कथं पुनरनियमविशेषाभिहितेर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थांतरकल्पना वाक्छलाख्या प्रत्यवस्थातुरन्यायवादितामानयेदिति चेत्, छलस्यान्यायरूपत्वात् । तथाहि—तस्य प्रत्यवस्थानं सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वे अन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषवचनाद्दर्शनीयमेतत् स्यात् विशेषाज्जानीमोऽयमर्थस्त्वया विवक्षितो नवास्य कंबला इति, न पुनर्नवोस्य कंबल इति । स च विशेषो नास्ति तस्मान्मिथ्याभियोगमात्रमेतदिति । प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थसंबंधोभिधानाभिधेयनियमनियोगोस्याभिधानस्यायमर्थोभिधेय इति समानार्थं सामान्यशब्दस्य, विशिष्टोर्थो विशेषशब्दस्य । प्रयुक्तपूर्वाश्चामी शब्दा प्रयुज्यतेऽर्थेषु सामर्थ्यान्नाप्रयुक्तपूर्वा प्रयोगस्यार्थसंप्रत्ययाद्व्यवहार इति । तत्रैवमर्थगत्यार्थशब्दप्रयोगे सामर्थ्यात्सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियमः । अजामानय ग्रामं, सर्पिराहर, ब्राह्मणं भोजयेति सामान्यशब्दाः सतोर्थावयवेषु प्रयुज्यते सामर्थ्यात् । यत्रार्थे क्रियाचोदना संभवति तत्र वर्तते, न चार्थसामान्ये अजादौ क्रियाचोदना संभवति । ततोजादिविशेषाणामेवानयनादय क्रिया प्रतीयते न पुनस्तत्सामान्यस्यासंभवात् । एवमय

सामान्यशब्दो नवकवल इति योर्थ सभवति नव कबलोस्येति तत्र वर्तते, यस्तु न सभवति नवास्य कनला इति तत्र न वर्तते प्रत्यक्षादिविरोधात् । सोयमनुपपद्यमानार्थकल्पनया परवाक्योपालभो न कल्पते, तत्र परीक्षाया सता छलेन प्रत्यवस्थानायोगात् । तदिद छलवचन परस्य पराजय एवेति मन्यमान न्यायभाष्यकार प्रत्याह,—

एतेनापि निगृह्येत जिगीषुर्यदि धीधनैः । यत्र वाक्यं तदन्यार्थ व्याचक्षाणो निगृह्यताम्२८४
तत्र स्वयमभिप्रेतमर्थं स्थापयितुं न यैः । योऽप्यसामर्थ्योऽपरैः शक्तैः स्वाभिप्रेतार्थसाधने ॥२८५
योर्थसंभवन्नर्थः प्रमाणैरुपपद्यते । वाक्ये स एव युक्तोस्तु नापरोतिप्रसंगतः ॥ २८६ ॥
यत्र पक्षे विवादेन प्रवृत्तिर्वादिनोरभूत् । तत्सिद्धेरेनास्य धिक्कारोन्यस्य पत्रे स्थितेन चेत् २८७
कैवं पराजयः सिद्धे छलमात्रेण ते मते । संधाहान्यादिदोषैश्च दात्रादात्रोः सपत्रकम् ॥२८८॥

पत्रपक्षे वादिप्रतिवादिनोर्विप्रतिपत्त्या प्रवृत्तिस्तत्सिद्धिरेवैकस्य पराजयोन्यस्य, न पुन यत्र वाक्यार्थानवस्थापनमिति ब्रुवाणस्य कथ छलमात्रेण प्रतिज्ञाहान्यादिदोषैश्च स पराजय स्यात् पत्र दातुरदातुश्चेति चिंत्यता । न हि यत्र वाक्यविदर्थे तस्य वृत्तिस्तत्सिद्धिश्च पत्र दातुरदातु पराजयस्तन्निराकरण वा तदा दातुर्जयोऽदातु पराजय इति च द्वितीयार्थेपि तस्य वृत्तिसभवात्, प्रमाणतस्तथापि प्रतीते समानप्रकरणादिकत्वाद्विशेषाभावात् । तथायो वै देवदत्तो नवकनलत्वात्सोमदत्तवत् इति प्रयोगेपि यदि वक्तुर्नव कनलोस्येति नवास्य कनला इति वार्थद्वय नवकनलशब्दस्याभिप्रेत भवति तदा कुतोस्य नवकनला इति प्रत्यवतिष्ठमानो हेतोरसिद्धतामेवोद्भावयति न पुनश्छलेन प्रत्यवतिष्ठते । तत्परिहाराय च चेष्टमानस्तदुभयार्थसमर्थनेन तदेकतरार्थसमर्थनेन वा हेतुसिद्धिमुपदर्शयति नवस्तावदेक कवलोस्य प्रतीतो भवताऽन्येस्याष्टौ कनला गृहे तिष्ठंतीत्युभयथा नवकनलत्वस्य सिद्धे नासिद्धतोद्भावनीया । न कबलयोगित्वस्य वा हेतुत्वेनोपादानात्सिद्ध एव हेतुरिति स्वपक्षसिद्धौ सत्यामेव वादिनो जय परस्य च पराजयो नान्यथा । तदेव वाक्छलमपास्य सामान्यछलमनूद्य निरस्यति,—

यत्र संभवतोर्थस्य न सामान्यस्य योगतः । असद्भूतपदार्थस्य कल्पना क्रियते बलात् ॥२८९॥
तत्सामान्यछल प्राहुः सामान्यविनिबंधनं । विद्याचरणसपत्तिर्ब्राह्मणे सभवेदिति ॥ २९० ॥
केनाप्युक्ते यथैव सा व्रात्येपि ब्राह्मणेन किम् । ब्राह्मणत्वस्य सद्भावाद्भवेदित्यपि भाषणम्२९१
तदेतन्न छल युक्त सपक्षेतरदर्शनात् । तल्लिंगस्यान्यथा तस्य व्यभिचारोखिलोस्तु तत् ॥२९२॥
क्वचिदेति तथात्येति विद्याचरणसपदं । ब्राह्मणत्वमिति ख्यातमिति सामान्यमत्र चेत् ॥२९३॥
तथैवास्पर्शवत्त्वादि शब्द नित्यत्वसाधने । किं न स्यादिति सामान्य सर्वथाप्यविशेषतः२९४
तत्र तस्येति नित्यत्वमत्येति च सुखादिवत् । तेनानैकातिक युक्त सपक्षेतरवृत्तितः ॥ २९५ ॥
विद्याचरणसपत्तिर्विषयस्य प्रशसन । ब्राह्मणस्य यथा शालिगोचरक्षेत्रवर्णनम् ॥ २९६ ॥
यस्येष्ट प्रकृते वाक्ये तस्य ब्राह्मणधर्मिणि । प्रशस्तत्वे स्वय साध्ये ब्राह्मणत्वेन हेतुना ॥२९७॥
केनानैकातिको हेतुरुद्भाव्यो न प्रसह्यते । क्षेत्रे क्षेत्रत्ववच्छालियोग्यत्वस्य प्रसाधने ॥ २९८ ॥

यत्र भवतोर्थस्यातिसामान्यस्य योगादसद्भूतार्थकल्पना हठात् क्रियते तत्सामान्यनिबंधनत्वात् सामान्यछल प्राहु । सभवतोर्थस्यातिसामान्यस्य योगादसद्भूतार्थकल्पना सामान्यछलमिति वचनात् । तद्यथा—अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसपन्न इत्युक्ते केनचित्कश्चिदाह सभवति ब्राह्मणे विद्याचरणसंपदिति, त प्रत्यस्य वाक्यस्य विघातोर्थविकल्पोपपत्त्याऽसद्भूतार्थकल्पनया क्रियते । यदि ब्राह्मणो विद्या-

चरणसपत्संभवति व्रात्येपि सभवात् । व्रात्योपि ब्राह्मणो विद्याचरणसपन्नोस्तु । तदिद ब्राह्मणत्व विवक्षितमर्थं विद्याचरणसपल्लक्षण क्वचिद्ब्राह्मणे तादृश्येति क्वचिद्व्रात्येपि तद्भावेपि भावादित्यपि सामान्य तेन योगाद्वक्तुरभिप्रेतादर्थात् सद्भूतादन्यस्यासद्भूतस्यार्थस्य कल्पना सामान्यछल । तच्च न युक्त। यस्मादविवक्षिते हेतुकस्य विषयार्थवाद प्रशसार्थत्वाद्वाक्यस्य तत्रासद्भूतार्थकल्पनानुपपत्ति । यथा सभवत्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इत्यत्राविवक्षित शालिवीजमनिराकृत च तन्निवृत्तिविषयक्षेत्र प्रशस्यते । सोय क्षेत्रार्थवादो नास्मिन् शालयो विद्यत इति । वीजात्तु शालिनिर्वृत्ति सती न विवक्षिता । तथा सभवति ब्राह्मणे विद्याचरणसपदिति सम्यग्विषयो ब्राह्मणत्व न सपद्धेतुर्न चात्र तद्धेतुर्विवक्षितस्तद्विषयार्थवाद-स्त्वय प्रशसार्थत्वाद्वाक्यस्य सति ब्राह्मणत्वे सपद्धेतु समर्थ इति विषयत्वाप्रशसता वाक्येन यथा हेतुफलान्निवृत्तिर्न प्रत्याख्यायते तदेव सति वचनविघातोसद्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यते इति परस्य पराजयस्तथा वचनादित्येव न्यायभाष्यकारो ब्रुवन्नाय वेत्ति, तथा छलव्यवहारानुपपत्ते । हेतुदोषस्या-नैकांतिकत्वस्य परेणोद्भावना वा न वानैकांतिकत्वोद्भावनमेव सामान्यछलमिति सत्य वक्तु सर्वत्र, तस्य सामान्यछलत्वप्रसगात् । शब्दो नित्योऽस्पर्शवत्त्वादाकाशवदित्यत्र हि यथा शब्दनित्यत्वे साध्ये अस्पर्श-वत्त्वमाकाशे नित्यत्वमेति । सुखादिष्वत्येतीति व्यभिचारित्वादनैकांतिकमुच्यते न पुन सामान्यछल, तथा प्रकृतमपीति न विशेष कश्चिदस्ति । सोय ब्राह्मणे धर्मिणि विद्याचरणसपद्विषये प्रशसन ब्राह्मण-त्वेन हेतुना साध्यते, यथा शालिविषयक्षेत्रे प्रशसा क्षेत्रत्वेन साक्षान्न पुनर्विद्याचरणसपत्सत्ता साध्यते येनातिप्रशक्यत इति स्वयमनैकांतिकत्व हेतो परिहरन्नपि तन्नानुमन्यत इति कथ न्यायवित्?

तथोपचारछलमनूद्य विचारयन्नाह,—

धर्माध्यारोपनिर्देशे सत्यार्थप्रतिषेधनम् । उपचारछलं मंचाः क्रोशंतीत्यादिगोचरम् ॥ २९९॥
मंचाः क्रोशंति गायंतीत्यादिशब्दप्रयोजनम् । आरोप्य स्थानिना धर्मं स्थानेषु क्रियते जनैः ३००
गौणं शब्दार्थमाश्रित्य सामान्यादिषु सत्त्ववत् । तत्र मुख्याभिधानार्थे प्रतिषेधश्छल स्थितम् ३०१
न चेदं वाक्छल युक्तं किंचित्साधर्म्यमात्रतः । स्वरूपभेदसंसिद्धेरन्यथातिप्रसंगतः ॥ ३०२ ॥
कल्पनार्थांतरस्योक्ता वाक्छलस्य हि लक्षणं । सद्भूतार्थनिषेधस्तूपचारछललक्षणम् ॥ ३०३ ॥

अत्राभिधानस्य धर्मो यथार्थे प्रयोगस्तस्याध्यारोप्यो विकल्प अन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोग, मचा क्रोशति गायतीत्यादौ शब्दप्रयोगवत् । स्थानेषु हि मचेषु स्थानिना पुरुषाणा धर्ममाक्रोष्टित्वादिक समा-रोप्य जनैस्तथा प्रयोग क्रियते गौणशब्दार्थश्रयणात् सामान्यादिष्वस्तीति शब्दप्रयोगवत् तस्य 'धर्मा-ध्यारोपनिर्देशे सत्यर्थस्य प्रतिषेधन न मचा क्रोशति मचस्था पुरुषा क्रोशतीति । तदिदमुपचारछल प्रत्येय । धर्मविकल्पनिर्देशे अर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारछल इति वचनात् । का पुनरत्रार्थविकल्पो-पपत्तिर्यया वचनविघातश्छलमिति, अन्यथा प्रयुक्तस्याभिधानस्य न तथा परिकल्पन । भक्त्या हि प्रयो-गोऽय मचा क्रोशतीति तात्स्थ्यात्तच्छब्दोपचारात् प्राधान्ये तस्य परिकल्पन कृत्वा परेण प्रत्यवस्थान विधी-यते । क पुनरुपचारो नाम? साहचर्यादिना निमित्तेन तदभावेपि तद्वदभिधानमुपचार । यद्येव वाक्छलादुपचारछल न भिद्यते अर्थांतरकल्पनाया अविशेषात् । इहापि हि स्थानार्थो गुणशब्द प्रधान-शब्द स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यते नान्यथेति । नैतत्सार । अर्थांतरकल्पनातोर्थसद्भावप्रति-षेधस्यान्यथात्वात्, किंचित्साधर्म्यात्तयोरेकत्वे वा त्रयाणामपि छलानामेकत्वप्रसग । अथ वाक्छल सामान्यछलयो किंचित्साधर्म्यं सदपि द्वित्व न निवर्तयति, तर्हि तयोरुपचारछलस्य च किंचित्साधर्म्यं विद्यमानमपि त्रित्व तेषा न निवर्तयिष्यति, वचनविघातस्यार्थविकल्पोपपत्त्या त्रिष्वपि भावात् । ततोन्य

देव वाक्छलादुपचारच्छल। तदपि परस्य पराजयायावकल्पते यथावक्त्रभिप्रायमप्रतिषेधात्। शब्दस्य हि प्रयोगो लोके प्रधानभावेन गुणभावेन च प्रसिद्ध'। तत्र यदि वक्तुर्गुणभूतोर्थोऽभिप्रेतस्तदा तस्यानुज्ञान प्रतिषेधो वा विधीयते, प्रधानभूतश्चेत्तस्यानुज्ञानप्रतिषेधौ कर्तव्यौ प्रतिपाद्येत इति न्याय। यदात्र गौणमात्र वक्ताभिप्रैति प्रधानभूत तु त परिकल्प्य पर प्रतिषेधति तदा तेन स्वमनीषा प्रतिषिद्धा स्यान्न परस्याभिप्राय इति न तस्यायमुपालम्भ स्यात्। तदनुपालम्भाचासौ पराजीयते तदुपालम्भापरिज्ञानादिति नैयायिका मन्यते॥

तदेतस्मिन् प्रयुक्ते स्यान्निग्रहो यदि कस्यचित्। तदा योगो निगृह्येत प्रतिषेधात् प्रमादिकम्॥२०४

मुख्यरूपतया शून्यवादिन प्रति सर्वथा। तेन सव्यवहारेण प्रमादेरुपवर्णनात्॥ ३०५॥

सर्वथा शून्यता वादे प्रमाणादेर्विरुध्यते। ततो नायं सता युक्त इत्यशून्यत्वसाधनात्॥३०६॥

योगेन निग्रह' प्राप्यः स्वोपचारच्छलेपि चेत्। सिद्धः स्वपक्षसिद्ध्यैव परस्यायमसंशयम्॥३०७

अथ जातिं विचारयितुमारभते,—

स्वसाध्यादविनाभावलक्षणे साधने स्थिते। जनन यत्प्रसंगस्य सा जातिः कैश्चिदीरिता॥३०८

"प्रयुक्ते हेतौ य प्रसगो जायते सा जाति" इति वचनात्॥

क पुन प्रसग? इत्याह,—

प्रसगः प्रत्यवस्थानं साधर्म्येणेतरेण वा। वैधर्म्योक्तेऽन्यथोक्ते च साधने स्याद्यथाक्रमम् ३०९

उदाहरणवैधर्म्येणोक्ते साधने साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमुदाहरणसाधर्म्येणोक्ते वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानमुपालम्भ प्रतिषेध प्रसंग इति विज्ञेय, "साधर्म्यवैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थान जाति" इति वचनात्॥

एतदेवाह,—

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यस्यार्थस्य साधन। हेतुस्तस्मिन् प्रयुक्तेन्यो यदा प्रत्यवतिष्ठते॥३१०॥

उदाहरणवैधर्म्यात्तत्र व्याप्तिमखण्डयत्। तदासौ जातिवादी स्याद्दूषणाभासवाक्तत'॥ ३११॥

यथोदाहृतिवैधर्म्यात्साध्यस्यार्थस्य साधनं। हेतुस्तस्मिन् प्रयुक्तेपि परस्य प्रत्यवस्थितिः॥३१२॥

साधर्म्येणेह दृष्टांते दूषणाभासवादिनः। जायमाना भवेज्जातिरित्यन्वर्थे प्रवक्ष्यते॥ ३१३॥

उद्योतकरस्त्वाह—जातेर्नामस्थापनाहेतौ प्रयुक्ते य प्रतिषेधासमर्थो हेतुरिति सोपि प्रसगस्य परपक्षप्रतिषेधार्थस्य हेतोर्जनन जातिरित्यन्वर्थसज्ञामेव जातिं व्याचष्टेऽन्यथा न्यायभाष्यविरोधात्॥

कथमेव जातिबहुत्व कल्पनीयमित्याह,—

सर्वसत्त्वविधर्मत्वप्रत्यवस्थाविकल्पतः। कल्प्यं जातिबहुत्वं स्याद्व्यासतोऽनन्तशः सताम्॥३१४

यथा विपर्ययज्ञानाज्ञाननिग्रहभेदतः। बहुत्व निग्रहस्थानस्योक्त पूर्व सुविस्तरम्॥ ३१५॥

तत्र ह्यप्रतिभाज्ञानाननुभाषणपर्यनु-। योज्योपेक्षणविक्षेपा लभंते प्रतिपत्तिताम्॥ ३१६॥

शेषा विप्रतिपत्तित्वं प्राप्नुवंति समासतः। तद्द्विभित्त्वसमानस्य निग्रहस्थानमीक्षणात्॥३१७॥

तत्रातिविस्तरेणानन्तजातयो न शक्या वक्तुमिति विस्तरेण चतुर्विंशतिजातय प्रोक्ता इत्युपदर्शयति—

प्रयुक्ते स्थापनाहेतौ जातयः प्रतिषेधिकाः। चतुर्विंशतिरत्रोक्तास्ताः साधर्म्यसमादयः॥३१८

तथा चाह न्यायभाष्यकार। साधर्म्यवैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति सक्षे-

पेणोक्त, तद्विस्तरेण विभिद्यते । ताश्च खल्विमा जातय' स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशति प्रतिषेधहेतव- " साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टांतानुपपत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमा." इति सूत्रकारवचनात् ॥

यत्राविशिष्यमाणेन हेतुना प्रत्यवस्थितिः। साधर्म्येण समा जातिः सा साधर्म्यसमा मता३१९
निर्वक्तव्यास्तथा शेषास्ता वैधर्म्यसमादयः । लक्षणं पुनरेतासां यथोक्तमभिभाष्यते ॥३२०॥

अत्र जातिषु या साधर्म्येण प्रत्यवस्थितिरविशिष्यमाणस्थापनाहेतुत सा साधर्म्यसमा जाति' । एवमविशिष्यमाणस्थापनाहेतुतो वैधर्म्येण प्रत्यवस्थिति. वैधर्म्यसमा । तथोत्कर्षादिभि प्रत्यवस्थितय उत्कर्षादिसमा इति निर्वक्तव्याः । लक्षण तु यथोक्तमभिभाष्यते तत्र ॥

साधर्म्येणोपसंहारे तद्धर्मस्य विपर्ययात् । यस्तत्र दूषणाभासः स साधर्म्यसमो मतः॥३२१॥
यथा क्रियाभृदात्मायं क्रियाहेतुगुणाश्रयात् । य ईदृक्षः स ईदृक्षो यथा लोष्टस्तथा च सः३२२
तस्मात्क्रियाभृदित्येवमुपसंहारभाषणे । कश्चिदाहाक्रियो जीवो विभुद्रव्यत्वतो यथा ॥ ३२३॥
व्योम तथा न विज्ञातो विशेषस्य प्रसाधकः । हेतुः पक्षद्वयोप्यस्ति ततोयं दोषसन्निभः ३२४
साध्यसाधनयोर्व्याप्तेर्विच्छेदस्यासमर्थनात् । तत्समर्थनतंत्रस्य द्वेषत्वेनोपवर्णनात् ॥ ३२५ ॥

नास्त्यात्मन क्रियावत्त्वे साध्ये क्रियाहेतुगुणाश्रयत्वस्य साधनस्य स्वसाध्येन व्याप्तिर्विभुत्वान्निष्क्रियत्वसिद्धौ विच्छिद्यते, न च तदविच्छेदे तद्दूषणत्व साध्यसाधनयोर्व्याप्तिविच्छेदसमर्थनतंत्रस्यैव दोषत्वेनोपवर्णनात् । तथा चोक्त न्यायभाष्यकारेण । "साधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्ययोपपत्ते. साधर्म्येण प्रत्यवस्थान साधर्म्यसमः प्रतिषेध" इति । निदर्शन, क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् । द्रव्य लोष्ट' स च क्रियाहेतुगुणयुक्त क्रियावांस्तथा चात्मा तस्मात्क्रियावानित्येवमुपसंहृत्य पर' साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् । विभ्वाकाश निष्क्रिय तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति । न चास्ति विशेष क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्य, न पुनर्निष्क्रियसाधर्म्यात् क्रियेणेति विशेष । हेत्वभावात्साधर्म्यसमास्तदूषणाभासो भवतीत्यत्र वार्तिककार एवमाह—साधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येणोपसंहारे तत्साधर्म्येण प्रत्यवस्थान साधर्म्यसम' । यथा अनित्य. शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मक कुंभाद्यनित्यं दृष्टमिति वादिनोपसंहृते पर. प्रत्यवतिष्ठते । यद्यनित्यघटसाधर्म्यादयमनित्यो नित्येनाप्यस्याकाशेन साधर्म्यममूर्तत्वमस्तीति नित्यप्राप्त', तथा अनित्य' शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् यत्पुनरनित्य न भवति तन्नोत्पत्तिमदर्थक यथाकाशमिति प्रतिपादिते पर प्रत्यवतिष्ठते । यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्य शब्दस्तदा साधर्म्यमप्यस्याकाशेनास्त्यमूर्तत्वमतो नित्य प्राप्त । अथ सत्यप्येतस्मिन् साधर्म्ये न नित्यो भवति, न तर्हि वक्तव्यमनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याद्वा अनित्य शब्द इति । सेय जाति विशेषहेत्वभावं दर्शयति विशेषहेत्वभावाच्चानैकांतिकचोदनाभासो गोत्वाद्गोसिद्धिवदुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यत्वसिद्धि । साधर्म्यं हि यदन्वयव्यतिरेकि गोत्व तस्मादेव गौ सिद्ध्यति न सत्त्वादेस्तस्य गोरित्यत्राश्वादावपि भावादव्यतिरेकित्वात् । एवमगोवैधर्म्यमपि गो साधन नैकशफत्वादित्यस्याव्यतिरेकित्वादेव पुरुषादावपि भावात् । गोत्व पुनर्गवि दृश्यमानमन्वयव्यतिरेकि गो' साधनमुपपद्यते तद्वदुत्पत्तिधर्मकत्व घटादावनित्यत्वे सति भावादाकाशादौ वा नित्यत्वाभावे अभावादन्वयव्यतिरेकि शब्दे समुपलभ्यमानमनित्यत्वस्य साधन, न पुनरनित्यघटसाधर्म्यमात्रसत्त्वादिनाप्याकाशवैधर्म्यमात्रममूर्तत्वादि तस्यान्वयव्यतिरेकित्वाभावात् । ततस्तेन

प्रत्यवस्थानमयुक्तं दूषणाभासत्वादिति । एतेनात्मनः क्रियावत्साधर्म्यमात्रं निष्क्रियवैधर्म्यमात्रं वा क्रियावत्त्वसाधनं प्रत्याख्यातमन्वयव्यतिरेकित्वात्, अन्वयव्यतिरेकिण एव साधनस्य साध्यसाधनसामर्थ्यात् ॥

तत्रैव प्रत्यवस्थानं वैधर्म्येणोपदर्श्यते । यः क्रियावान्स दृष्टोऽत्र क्रियाहेतुगुणाश्रयः ॥ ३२६ ॥
यथा लोष्टो न चात्मैवं तस्मान्निष्क्रिय एव सः । पूर्ववद्दूषणाभासो वैधर्म्यसम ईक्ष्यताम् ३२७

क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणाश्रयत्वाल्लोष्ठवदित्यत्र वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं, यः क्रियाहेतुगुणाश्रयो लोष्ठः स क्रियावान् परिच्छिन्नो दृष्टो न च तथात्मा तस्मान्न लोष्ठवत्क्रियावानिति निष्क्रिय एवेत्यर्थः । सोऽयं साधर्म्येणोपसंहारे वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानात् वैधर्म्यसमः प्रतिषेधः पूर्ववद्दूषणाभासो वेदितव्यः ॥ का पुनर्वैधर्म्यसमा जातिरित्याह,—

वैधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्ययात् । वैधर्म्येणेतरेणापि प्रत्यवस्थानमिष्यते ॥ ३२८ ॥
या वैधर्म्यसमा जातिरिह तस्या निदर्शनम् । नरो निष्क्रिय एवायं विभुत्वात्सक्रियः पुनः ॥
विभुत्वरहितं दृष्टं लोष्ठादि न तथा नरः । तस्मान्निष्क्रिय इत्युक्ते प्रत्यवस्था विधीयते॥३३०॥
वैधर्म्येणैव सा तावत्कैश्चिन्निग्रहभीरुभिः । कर्मबंधक्रियाहेतुगुणादीनां समीक्षितं ॥ ३३१ ॥
नैनमात्मा ततो नायं निष्क्रियः संप्रतीयते । साधर्म्येणापि तत्रैवं प्रत्यवस्थानमुच्यते ॥३३२॥
क्रियावानेव लोष्ठादिः क्रियाहेतुगुणाश्रयः । तृष्णातादृक्त्वजीवोपि तस्मात्सक्रिय एव सः ३३३
इति साधर्म्यवैधर्म्यसमयोर्दूषणोद्भवात् । सधर्मत्वविधर्मत्वमात्रात्साध्याप्रसिद्धितः ॥ ३३४ ॥

अथोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमा साध्याया विधीयते,—

साध्यदृष्टांतयोर्धर्मविकल्पाद्द्वयसाध्यता । सद्भावाच्च मता जातिरुत्कर्षेणापकर्षतः ॥ ३३५ ॥
वर्ण्यावर्ण्यविकल्पैश्च साध्येन च समाः पृथक् । तस्याः प्रतीयतामेतल्लक्षणं सन्निदर्शनम्॥३३६

यदाह, साध्यदृष्टांतयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमा इति ॥

तत्रोत्कर्षसमा तावल्लक्षणतो निदर्शनतश्चापि विधीयते,—

दृष्टांतधर्मं साध्यार्थे समासंजयतः स्मृता । तत्रोत्कर्षसमा यद्वत्क्रियावज्जीवसाधने ॥ ३३७ ॥
क्रियाहेतुगुणासंगी यद्यात्मा लोष्ठवत्तदा । तद्वदेव भवेदेष स्पर्शवानन्यथा न सः ॥ ३३८ ॥

दृष्टांतधर्मं साध्ये समासंजयतः स्मृतोत्कर्षसमा जातिः स्वयं, यथा क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्ठवत् इत्यत्र क्रियावज्जीवसाधने प्रोक्ते सति परः प्रत्यवतिष्ठते । यदि क्रियाहेतुगुणासंगी पुमाल्लोष्ठवत्तदा लोष्ठवदेव स्पर्शवान् भवेत् । अथ न स्पर्शवाल्लोष्ठवदात्मा क्रियावानपि न स स्यादिति विपर्यये वा विशेषो वाच्य इति ॥

का पुनरपकर्षसमेत्याह,—

साध्यधर्मिणि धर्मस्याभावं दृष्टांततो वदन् । अपकर्षसमां वक्ति जातिं तत्रैव साधने ॥३३९॥
लोष्ठः क्रियाश्रयो दृष्टो विभुः कामं तथास्तु ना । तद्विपर्ययपक्षे वा वाच्यो हेतुर्विशेषकृत्३४०

तत्रैव क्रियावज्जीवसाधने प्रयुक्ते सति साध्यधर्मिणि धर्मस्याभावं दृष्टांतात् समासंजयन् यो वक्ति सोपकर्षसमाजातिं वदति । यथा लोष्ठः क्रियाश्रयोऽसर्वगतो दृष्टस्तद्वदात्मा सदाप्यसर्वगतोऽस्तु विपर्यये वा विशेषकृद्धेतुर्वाच्य इति ॥

वर्ण्यावर्ण्यसमौ प्रतिषेधकावित्याह,—

ख्यापनीयो मतो वर्ण्यः स्यादवर्ण्यो विपर्ययात् । तत्समा साध्यदृष्टांतधर्मयोरत्र साधने ३४१
विपर्यासनतो जातिर्विज्ञेया तद्विलक्षणा । भिन्नलक्षणतायोगात्कथंचित्पूर्वजातिवत् ॥ ३४२ ॥

ख्यापनीयो वर्ण्यस्तद्विपर्ययादख्यापनीय पुनरवर्ण्यस्तेन वर्ण्येनावर्ण्येन च समा जातिर्वर्ण्यसमावर्ण्यसमा च विज्ञेया । अत्रैव साधने साध्यदृष्टातधर्मयोर्विपर्यासनात् । उत्कर्षापकर्षसमाभ्या कुतोनयोर्भेद इति चेत्, लक्षणभेदात् । तथाहि—अविद्यमानधर्मव्यापक उत्कर्ष .विद्यमानधर्मापनयोऽपकर्ष । वर्ण्यस्तु साध्योऽवर्ण्योऽसाध्य इति, तत्प्रयोगाज्जातयो विभिन्नलक्षणा॰ साधर्म्यवैधर्म्यसमवत् ॥

साध्यधर्मविकल्पं तु धर्मांतरविकल्पतः । प्रसंजयत इष्येत विकल्पेन समा बुधैः ॥ ३४३ ॥
क्रियाहेतुगुणोपेतं किंचिद्गुरु समीक्ष्यते । पर लघु यथा लोष्ठो वायुश्चेति क्रियाश्रयं ॥३४४॥
किंचित्तदेव युज्येत यथा लोष्ठादि निष्क्रिय । किंचिन्न स्याद्यथात्मेति विशेषो वा निवेदताम् ३४५

विशेषो विकल्पाविशेष॰ साध्यधर्मस्य विकल्प साध्यधर्मविकल्पस्त धर्मांतरविकल्पात्प्रसजयतस्तु विकल्पसमा जाति तत्रैव साधने प्रयुक्ते पर प्रत्यवतिष्ठते । क्रियाहेतुगुणोपेत किंचिद्गुरु दृश्यते यथा लोष्ठादि, किंचित्तु लघु समीक्ष्यते यथा वायुरिति । तथा क्रियाहेतुगुणोपेतमपि किंचित्क्रियाश्रय युज्यते यथा लोष्ठादि, किंचित्तु लघु समीक्ष्यते यथा वायुरिति, किंचित्तु निष्क्रिय यथात्मेति वर्ण्यावर्ण्यसमाभ्यामिय भिन्ना तत्रैव प्रत्यवस्थानाभावात् वर्ण्यावर्ण्यसमयोर्ह्येव प्रत्यवस्थान, यद्यात्मा क्रियावान् वर्ण्य साध्यस्तदा लोष्ठादिरपि साध्योस्तु । अथ लोष्ठादिरवर्ण्यस्तर्ह्यात्माप्यवर्ण्योस्तु, विशेषो वा वक्तव्य इति । विकल्पसमाया तु क्रियाहेतुगुणाश्रयस्य गुरुलघुविकल्पवत्सक्रियनिष्क्रियत्वविकल्पोस्त्विति प्रत्यवस्थान । अतोसौ भिन्ना ॥

का पुन साध्यसमेत्याह,—

हेत्वादिकांगसामर्थ्ययोगी धर्मोवधार्यते । साध्यस्तमेव दृष्टांते प्रसजयति यो नरः ॥ ३४६ ॥
तस्य साध्यसमा जातिरुद्भाव्या तत्त्ववित्तकैः । यथा लोष्ठस्तथा चात्मा यथात्मायं तथा न किम् ॥
लोष्ठः स्यात्सक्रियश्चात्मा साध्यो लोष्ठोपि तादृशः । साध्योस्तु नेति चेल्लोष्ठो यथात्मापि तथा कथं

हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्म साध्योऽवधार्यते तमेव दृष्टाते प्रसजयति यो वादी तस्य साध्यसमा जातिस्तत्त्वपरीक्षकैरुद्भावनीया । तद्यथा—तत्रैव साधने प्रयुक्ते पर प्रत्यवस्थान करोति यदि यथा लोष्ठस्तथात्मा, तदा यथात्मा तथाय लोष्ठ स्यात् सक्रिय इति, साध्यश्चात्मा लोष्ठोपि साध्योस्तु सक्रिय इति । अथ लोष्ठ क्रियावान् साध्यस्तर्ह्यात्मापि क्रियावान् साध्यो मा भूत्, विशेषो वा वक्तव्य इति ॥

कथमासा दूषणाभासत्वमित्याह,—

दूषणाभासता त्वत्र दृष्टांतादिसमर्थना । युक्ते साधनधर्मेपि प्रतिषेधमलब्धितः ॥ ३४९ ॥
साध्यदृष्टांतयोर्धर्मविकल्पादुपवर्णितात् । वैधर्म्य गवि सादृश्ये गवयेन यथा स्थिते ॥ ३५० ॥
साध्यातिदेशमात्रेण दृष्टांतस्योपपत्तितः । साध्यत्वासंभवाचोक्तं दृष्टांतस्य न दूषणं ॥ ३५१ ॥

क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणाश्रयत्वाल्लोष्ठवदित्यादौ दृष्टातादिसमर्थनयुक्ते साधनधर्मे प्रयुक्ते सत्यपि साध्यदृष्टातयोर्धर्मविकल्पादुपवर्णिताद्वैधर्म्येण प्रतिषेधस्य कर्तुमलब्धे किंचित्साधर्म्यादुपसहारसिद्धे ।

तदाह न्यायभाष्यकार । "अलभ्यः सिद्धस्य निह्नव सिद्ध च किंचित्साधर्म्यादुपमान यथा गौस्तथा गवय" इति । तत्र न लभ्यो गोगवययोर्धर्मविकल्पश्चोदयितु । एव साधनधर्मे दृष्टातादिसामर्थ्ययुक्ते सति न लभ्य साध्यदृष्टातयोर्धर्मविकल्पाद्वैधर्म्यात् प्रतिषेधो वक्तुमिति । साध्यातिदेशमात्राच्च दृष्टातस्योपपत्ते साध्यत्वासभवात् । य त्र हि लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धेरभेदस्तेनाविपरीतोर्थ साध्येऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थं । एव च साध्यातिदेशाद् दृष्टाते कश्चिदुपपद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नमिति । तथोद्योतकरोप्याह । दृष्टात साध्य इति ' ' वचा भवता न दृष्टातलक्षण व्यनायि । दृष्टातो हि नाम दर्शनयोर्विहितयो विषय । तथा च साध्यमनुपपन्न । अथ दर्शन निह्नयते तर्हि नासौ दृष्टातो लक्षणाभावादिति ॥

प्राप्त्या यत्प्रत्यवस्थान जातिः प्राप्तिसमैव सा । अप्राप्त्या पुनरप्राप्तिसमा सत्साधनेरणे ॥ ३५२
'यथायं साधयेद्धेतुः साध्यप्राप्यान्यथापि वा । प्राप्त्या चेद्युगपद्भावात्साध्यसाधनधर्मयोः ३५३
प्राप्तयोः कथमेकस्य हेतुतान्यस्य साध्यता । युक्तेति प्रत्यवस्थान प्राप्त्या तावदुदाहृतम् ॥३५४
अप्राप्य साधयेत्साध्य हेतुश्चेत्सर्वसाधनः । सोस्तु दीपो हि नाप्राप्तपदार्थस्य प्रकाशकः॥३५५
इत्यप्राप्त्यावनोद्भव्य प्रत्यवस्थानिदर्शनम् । तावेतौ दूषणाभासौ निषेधस्यैवमन्वयात् ॥ ३५६ ॥
प्राप्तस्यापि दंडादेः कुभसाधकतेष्यते । तथाभिचारमंत्रस्य प्राप्तस्यासातकारिता ॥ ३५७ ॥

नन्वत्र कारकस्य हेतो प्राप्तस्याप्राप्तस्य च दडादेरभिचारमत्रादेश्च स्वकार्यकारितोपदर्शिता ज्ञापकस्य तु हेतो प्राप्तस्याप्राप्तस्य वा स्वसाध्या प्रकाशिता चोदितेति न सगतिरस्तीति कश्चित् । तदसत् । कारकस्य ज्ञापकस्य वा विशेषेण प्रतिक्षेपोयमित्येव ज्ञापनार्थत्वात्कारकहेतुव्यवस्थापनस्य । तेन ज्ञापकोपि हेतु कश्चित्प्राप्त स्वसाध्यस्य ज्ञापको दृष्टो यथा सयोगी धूमादि पावकादे । कश्चिदप्राप्तो विश्लेषे, यथा कृत्तिकोदय शकटोदयस्येत्यपि विज्ञायते । यथाय सर्वोपि पक्षीकृतस्तर्हि येन हेतुना प्रतिषिध्यते सोपि प्रतिषेधको न स्यादुभयथोक्तदूषणप्रसगादित्यप्रतिषेधस्ततो दूषणाभासाविमौ प्रतिपत्तव्यौ ॥

वक्तव्य साधनस्यापि साधन वादिनेति तु । प्रसगवचन जातिः प्रसगसमता गता ॥ ३५८ ॥
क्रियाहेतुगुणोपेतः क्रियावाल्लोष्ठ इष्यते । कुतो हेतोर्विना तेन कस्यचिन्न व्यवस्थितिः ॥३५९
एव हि प्रत्यवस्थानं न युक्त न्यायवादिना। वादिनोर्यत्र वा साम्य तस्य दृष्टाततास्थितिः ३६०
यथा रूप दिदृक्षूणा दीपादीना प्रतीयते । स्वय प्रकाशमान तु दीपं दीपातराग्रहात् ॥३६१॥
तथा साध्यप्रसिद्ध्यर्थ दृष्टातग्रहण मत । अज्ञातात्मनि दृष्टाते त्वफल साधनातरम् ॥ ३६२ ॥
प्रतिदृष्टातरूपेण प्रत्यवस्थानमिष्यते । प्रतिदृष्टाततुल्येति जातिस्तत्रैव साधना ॥ ३६३ ॥
क्रियाहेतुगुणोपेत दृष्टमाकाशमक्रिय । क्रियाहेतुर्गुणो व्योम्नि सयोगो वायुना स च ॥३६४॥
सस्कारापेक्षणो यद्वत्सयोगस्तेन पादपे । स चाय दूषणाभाससाधनाप्रतिबंधकः ॥ ३६५ ॥
साधकः प्रतिदृष्टातो दृष्टातोपि हि हेतुना । तेन तद्वचनाभावात् सदृष्टातोस्तु हेतुकः ॥३६६॥

' एव ह्याह, दृष्टातस्य कारणमपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टातेन प्रसगप्रतिदृष्टातसमौ । तत्र साधनस्यापि दृष्टातस्य साधन कारण प्रतिपत्तौ वाच्यप्रसगेन प्रत्यवस्थान प्रसगसम प्रतिषेध तत्रैव साधने क्रियाहेतुगुणयोगात् क्रियावाल्लोष्ठ इति हेतुनापदिश्यते, न च हेतुमतरेण कस्यचित्सिद्धिरस्तीति । सोयमेव वदद्दूषणाभासवादी न्यायवादिनामेव प्रत्यवस्थानम्यायुक्तत्वात् । अत्र वादिप्रतिवादिनो बुद्धि-

सामान्यस्य दृष्टांतत्वव्यवस्थितेः । यथा हि रूप दिदृक्षूणा प्रदीपोपादान प्रतीयते न पुन' स्वय प्रकाशमान प्रदीप दिदृक्षूणा तेपा तद्ग्रहणात् । तथा साध्यस्यात्मन' क्रियावत्त्वस्य प्रसिद्ध्यर्थं दृष्टांतस्य लोष्ठस्य ग्रहणमभिप्रेत न पुनर्दृष्टांतस्यैव प्रसिद्ध्यर्थं साधनांतरस्योपादान प्रज्ञातस्वभावदृष्टांतत्वोपपत्तेः तत्र साधनांतरस्याफलत्वात् । तथा प्रतिदृष्टांतरूपेण प्रत्यवस्थान प्रतिदृष्टांतसमा जातिस्तत्रैव साधने प्रयुक्ते कश्चित् प्रतिदृष्टांतेन प्रत्यवतिष्ठते क्रियाहेतुगुणाश्रयमाकाश निष्क्रिय दृष्टमिति । कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुर्गुणसयोगो वायुना सह, स च सस्कारापेक्षो दृष्टो यथा पादपे वायुना सयोग' कालत्रयेप्यसभवादाकाशे क्रियाया' । कथ क्रियाहेतुर्वायुना सयोग इति न शकनीय, वायुना सयोगो न वनस्पतौ क्रियाकारणेन प्रसिद्धेन समानधर्मत्वादाकाशे वायुसयोगस्य, यस्त्वसौ तथाभूत' क्रिया न करोति तत्राकारणत्वादपि तु प्रतिवधान्महापरिमाणेन । यथा मदवायुनानतताना लोष्ठादीनामिति । यदि च क्रिया दृष्टा क्रियाकारण वायुसयोग इति मन्यसे तदा सर्वकारण क्रियानुशेष भवत' प्राप्त । ततश्च कस्यचित्कारणस्योपादान प्राप्नोति क्रियार्थिनां किमिद करिष्यति किं वा न करिष्यतीति सदेहात् । यस्य पुन' क्रियासमर्थत्वादुपादान कारणस्य युक्त तस्य सर्वमाभाति । अथ क्रियाकारणवायुवनस्पतिसयोगसदृशो वा प्रकाशसयोगोन्यश्चान्यत् क्रियाकारणमिति मन्यसे, तर्हि न कश्चिद्धेतुरनैकांतिक स्यात् । तथाहि । अनित्य शब्दो मूर्तत्वात्सुखादिवदित्यत्रामूर्तत्वहेतु शब्दोन्योन्यश्चाकाशे तत्सदृश इति कथमस्याकाशेनानैकांतिकत्व सर्वानुमानाभावप्रसगश्च भवेत्, अनुमानस्यान्येन दृष्टस्यान्यत्र दृश्यादेव प्रवर्तनात् । न हि ये धूमधर्मा क्वचिद्धूमे दृष्टांत एव, धूमांतरेष्वपि दृश्यते तत्सदृशाना दर्शनात् । ततोऽनेन कस्यचिद्धेतोरनैकांतिकत्वमिच्छता क्वचिदनुमानाप्रवृत्तिश्चाकुर्वता तद्धर्मसदृशस्तद्धर्मोनुमतव्य इति क्रियाकारणवायुवनस्पतिसयोगसदृशो वाय्वाकाशसयोगोपि क्रियाकारणमेव । तथा च प्रतिदृष्टांतेनाकाशेन प्रत्यवस्थानमिति प्रतिदृष्टांतसमप्रतिषेधवादिनोभिप्राय । स चायुक्तः । प्रतिदृष्टांतसमस्य दूषणाभासत्वात् प्रकृतसाधनाप्रतिबधित्वात्तस्य, प्रतिदृष्टांतो हि स्वय हेतु साधक साध्यस्य न पुनरन्येन हेतुना तस्यापि दृष्टांतांतरापेक्षाया दृष्टांतांतरस्य वा परेण हेतुना साधकत्वे परापरदृष्टांतहेतुपरिकल्पनायामनवस्थाप्रसगात् । तथा दृष्टांतोपि न परेण हेतुना साधक प्रोक्तानवस्थानुपगसमानत्वात्ततो दृष्टांतेपि प्रतिदृष्टांत इव हेतुवचनाभावाद्भवतो दृष्टांतोस्तु हेतुक एव । तदाहोद्योतकर । प्रतिदृष्टांतस्य हेतुभाव प्रतिपद्यमानेन दृष्टांतस्यापि हेतुभावोभ्युपगतव्य । हेतुभावश्च साधकत्व स च कथमहेतुर्न स्यात् । यद्यप्रतिषिद्ध' स्यात् अप्रतिसिद्धश्चाय साधक । किं च, यदि तावदेव ब्रूते यथाय त्वदीयो दृष्टांतो लोष्ठादिस्तथा मदीयोप्याकाशादिरिति तदा दृष्टांतस्य लोष्ठादेरभ्युपगमान्न दृष्टांतत्व व्याघातत्वात् । अथैव ब्रूते यथाय मदीयो दृष्टांतस्तथा त्वदीय इति तथापि न दृष्टांतः कश्चित् व्याघातादेव दृष्टांतप्रतिदृष्टांतत्वे परस्पर व्याघात' समानबलत्वात् । तयोरदृष्टांतत्वे तु प्रतिदृष्टांतत्वे दृष्टांतस्यादृष्टांतत्वव्याघात प्रतिदृष्टांताभावे तस्य दृष्टांतत्वोपपत्ते दृष्टांतस्य चादृष्टांतत्वे प्रतिदृष्टांतस्यादृष्टांतत्वव्याघात दृष्टांताभावे तस्य प्रतिदृष्टांतत्वोपपत्ते । न चोभयोर्दृष्टांतत्व व्याघातादिति न प्रतिदृष्टांतेन प्रत्यवस्थान युक्तम् ॥

कारणाभावतः पूर्वमुत्पत्तेः प्रत्यवस्थितिः । यानुत्पत्त्या परस्योक्ता सानुत्पत्तिसमा भवेत्३६७

शब्दो विनश्वरात्सैवमुपपन्नो भवत्वतः । कदवादिवदित्युक्ते साधने प्राह कश्चन ॥ ३६८ ॥

प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दे नित्यत्वकारण । प्रयत्नानंतरोत्थत्वं नास्तीत्येपोऽविनश्वरः ॥ ३६९ ॥

शाश्वतस्य च शब्दस्य नोत्पत्तिः स्यात्प्रयत्नतः । प्रत्यवस्थेत्यनुत्पत्त्या जातिर्न्यायातिलघनात्३७०

उत्पन्नस्यैव शब्दस्य तथाभावप्रसिद्धितः । प्रागुत्पत्तेर्न शब्दोस्तीत्युपालंभः किमाश्रयः॥३७१॥
सत एव तु शब्दस्य प्रयत्नानतरोत्थता । कारण नश्वरत्वेस्ति तन्निषेधस्ततः कथम् ॥ ३७२ ॥

उत्पत्ते पूर्वं कारणाभावतो या प्रत्यवस्थिति परस्यानुत्पत्तिसमा जातिरुक्ता भवेत् । "प्रागुत्पत्ते कारणाभावादनुत्पत्तिसम इति वचनात् । तथथा—विनश्वर शब्द पुरुषप्रयत्नोद्भवात् कदवादिवदित्युक्ते साधने सति पर एव ब्रवीति प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दविनश्वरत्वस्य कारण यत्प्रयत्नानतरीयकत्व तन्नास्ति ततोयमविनश्वर , शाश्वतस्य च शब्दस्य न प्रयत्नानतर जन्मेति सेयमनुत्पत्त्या प्रत्यवस्था दूषणाभासो न्यायातिलघनात् । उत्पन्नस्यैव हि शब्दधर्मिण प्रयत्नानतरीयकत्वमुत्पत्तिधर्मकत्व वा भवति, नानुत्पन्नस्य प्रागुत्पत्ते शब्दस्य चासत्त्वे किमाश्रयोयमुपालम । न ह्ययमनुत्पत्तौ सन्नेव शब्द इति वा प्रयत्नानतरीयक इति वा अनित्य इति वा व्यपदेश शक्य । शब्दे तु सिद्धमेव प्रयत्नानतरीयकत्व कारण नश्वरत्वे साध्ये । तत कथमस्य प्रतिषेध किं चाय हेतुर्ज्ञापको न पुन कारको, ज्ञापके च कारकवत्प्रत्यवस्थानमसबद्धमेव । ज्ञापकस्यापि किंचित्कुर्वत कारकत्वमेवेति चेत् न, क्रियाहेतोरेव कारकत्वोपपत्तेरस्यानुत्पन्नेस्ति हेतोर्ज्ञापकत्वात् । कारकता हि वस्तूत्पादयति ज्ञापकस्तूत्पन्न वस्तु ज्ञापयतीत्यस्ति विशेष । कारकविशेषे वा ज्ञापके कारकसामान्यवत्प्रत्यवस्थानमयुक्त । किं च—प्रागुत्पत्तेरप्रयत्नानतरीयको अनुत्पत्तिधर्मको वा शब्द इति ब्रुवाण शब्दमभ्युपैति नासतो प्रयत्नानतरीयकत्वादिधर्म इति तत्त्वस्य विशेषणमनर्थक प्रागुत्पत्तौ इति । अपरे तु प्राहु , प्रागुत्पत्ते कारणाभावादित्युक्ते अर्थापत्तिसमैवेयमिति प्रागुत्पत्ते प्रयत्नानतरीयकत्वस्याभावादप्रयत्नानतरीयकत्वाच इति कृते सत्प्रत्युत्तर ब्रूते । नाय नियमो अप्रयत्नानतरीयकत्व नित्यमिति तु, न हि तस्य गति किंचिन्नित्यमाकाशाद्येव, केषाचिदनित्य विद्युदादि, किंचिदसदेवाकाशपुष्पादीति । एतत्तु न पश्यन्त्युक्तमिति पश्याम । कथमिति[2] यत्तावदसत्तदप्रयत्नानतरीयकत्व व्यजन्मविशेषणत्वात् । यस्याप्रयत्नानतर जन्म तदप्रयत्नानतरीयक न चाभावो विद्यते अतो न तस्य जन्म यच्चासत् किं तस्य विशेष्यमस्ति । एतेन नित्यं प्रयुक्त, न हि नित्यमप्रयत्नानतरीयकमिति युक्त वक्तु, तस्य जन्माभावादिति जातिलक्षणाभावान्नेयमनुत्पत्तिसमा जातिरितिचेत् नानुत्पत्तेरहेतुभि साधर्म्यात् योनुत्पन्न भिस्तद्यथानुत्पन्नास्ततवो न पटस्य कारणमिति ॥

सामान्ये घटयोस्तुल्य ऐंद्रियत्वे व्यवस्थिते । नित्यानित्यत्वसाधर्म्यात् संशयेन समा मता३७३
तत्रैव साधने प्रोक्ते सशयेन स्वयं परः । प्रत्यवस्थानमाधत्ते पश्यन् सद्धतदूषणम् ॥ ३७४ ॥
प्रयत्नानतरोत्थेपि शब्दे साधर्म्यमैद्रिये । सामान्येनास्ति नित्येन घटेन च विनाशिना॥३७५॥
तादृशेनेति सदेहो नित्यानित्यत्वधर्मयोः । स चायुक्तो विशेषेण शब्दानित्यत्वसिद्धित' ३७६
यथा पुसि विनिर्णीते शिर'सयमनादिना । पुरुषस्थाणुसाधर्म्याद्धूर्मत्वान्नास्ति सशयः॥३७७॥
तथा प्रयत्नजत्वेनानित्ये शब्दे विनिश्चिते । घटसामान्यसाधर्म्यादैंद्रियत्वान्न सशय' ॥३७८॥
संदेहेत्यतसदेहः साधर्म्यस्याविनाशतः । पुसित्वादिगतस्येति निर्णयः कास्पद व्रजेत्॥३७९॥

ननु चैषा सशयसमा साधर्म्यसमातो न भिद्यते एवोदाहरणसाधर्म्यात् तस्याप्रवर्तनादिति न चोद्य, संशयसमानोभयसाधर्म्यात्प्रवृत्ते । साधर्म्यसमाया एकसाधर्म्यादुपदेशात् । ततो जात्यतरमेव सशयसमा । तथाहि—नित्य शब्द प्रयत्नानतरीयकत्वात् घटवदिति, अत्र च साधने प्रयुक्ते सति पर स्वय संशयेन प्रत्यवस्थान करोति सद्भूत दूषणमप्यसत्, प्रयत्नानातरीयकेपि शब्दे सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्व

नित्येनास्ति घटेन वानित्येनेति संशयः । शब्दे नित्यानित्यत्वधर्माधर्मयोरित्येषा संशयसमा जातिः । सामान्यघटयोरैंद्रियकत्वे सामान्ये स्थिते नित्यानित्यसाधर्म्यान्न पुनरेकसाधर्म्यात् । सामान्यदृष्टांतयोरैंद्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात्संशयसम इति वचनात् । अत्र संशयो न युक्तो विशेषेण शब्दानित्यत्वसिद्धेः । तथाहि—पुरुषे शिरःसंयमनादिना विशेषेण नित्यत्वे सति न पुरुषस्थाणुसाधर्म्यादूर्द्ध्वत्वात्संशयस्तथा प्रयत्नानंतरीयकत्वेन विशेषेणानित्ये शब्दे निश्चिते सति न घटसामान्यसाधर्म्यादैंद्रियकत्वात्संशयः अत्यंतसंशयः । साधर्म्यस्याविनाशित्वात् पुरुषस्थाण्वादिगतस्येति निर्णयः क्वास्पदं प्राप्नुयात् । साधर्म्यमात्राद्धि संशये क्वचिद्वैधर्म्यदर्शनान्निर्णयो युक्तो न पुनर्वैधर्म्यात्साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां वा संशये तथात्यंतसंशयात् । न चात्यंतसंशयो ज्यायान् सामान्यात् संशयाद्विशेषदर्शनात् संशयनिवृत्तिसिद्धेः ॥

अथानित्येन नित्येन साधर्म्यादुभयेन वा । प्रक्रियायाः प्रसिद्धिः स्यात्ततः प्रकरणे समा ॥३८०

उभाभ्यां नित्यानित्याभ्यां साधर्म्याद्या प्रक्रियासिद्धिस्ततः प्रकरणसमा जातिरवसेया, "उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमा" इति वचनात् ॥

किमुदाहरणमेतस्या इत्याह,—

तत्रानित्येन साधर्म्यान्निःप्रयत्नोद्भवत्वतः । शब्दस्यानित्यता कश्चित्साधयेदपरः पुनः ॥३८१॥

तस्य नित्येन गोत्वादिसामान्येन हि नित्यतां । ततः पक्षे विपक्षे च समाना प्रक्रिया स्थिता ३८२

तत्र हि प्रकरणसमायां जातौ कश्चिदनित्यः शब्दः प्रयत्नानांतरीयकत्वाद्घटवदित्यनित्यसाधर्म्यात् पुरुषप्रयत्नोद्भवत्वाच्छब्दस्यानित्यत्वं साधयति । परः पुनर्गोत्वादिना सामान्येन साधर्म्यात्तस्य नित्यतां साधयेत् । ततः पक्षे विपक्षे च प्रक्रिया समानेत्युभयपक्षपरिग्रहेण वादिप्रतिवादिनोर्नित्यत्वानित्यत्वे साधयतः । साधर्म्यसमायां संशयसमायां च नैवमिति ताभ्यां भिन्नेयं प्रकरणसमा जातिः ॥

कथमीदृशं प्रत्यवस्थानमयुक्तमित्याह,—

प्रक्रियांतनिवृत्त्या च प्रत्यवस्थानमीदृशं । विपक्षे प्रक्रियासिद्धौ न युक्तं तद्विरोधतः ॥३८३॥

प्रतिपक्षोपपत्तौ हि प्रतिषेधो न युज्यते । प्रतिषेधोपपत्तौ च प्रतिपक्षकृतिर्ध्रुवम् ॥ ३८४ ॥

तत्त्वावधारणे चैतत्सिद्धं प्रकरणं भवेत् । तदभावेन तत्सिद्धिर्येनेयं प्रत्यवस्थितिः ॥ ३८५ ॥

प्रक्रियांतनिवृत्त्या प्रत्यवस्थानमीदृशमयुक्तं, विपक्षे प्रक्रियासिद्धौ तयोर्विरोधात् । प्रतिपक्षप्रक्रियासिद्धौ हि प्रतिषेधो विरुध्यते, प्रतिषेधोपपत्तौ च प्रतिपक्षप्रक्रियासिद्धिर्व्याहन्यते इति विरुद्धस्तयोरेव संभवी । किं च, तत्त्वावधारणे सत्येवैतत्प्रकरणं सिद्धं भवेन्नान्यथा । न चात्र तत्त्वावधारणं ततोऽसिद्धं प्रकरणं, तदसिद्धौ च नैवेयं प्रत्यवस्थितिः संभवति ॥

का पुनरहेतुसमा जातिरित्याह,—

त्रैकाल्यानुपपत्तेस्तु हेतोः साध्यार्थसाधने । स्यादहेतुसमा जातिः प्रयुक्ते साधने क्वचित् ३८६

पूर्वं वा साधनं साध्यादुत्तरं वा सहापि वा । पूर्वं तावदसत्यर्थे कस्य साधनमिष्यते ॥३८७॥

पश्चाच्चेत् किं न तत्साध्यं साधनेऽसति कथ्यतां । युगपद्वा चिचेत्साध्यसाधनत्वं न युज्यते ३८८

स्वतंत्रयोस्तथाभावासिद्धेर्विन्ध्यहिमाद्रिवत् । तथा चाहेतुना हेतुर्न कथंचिद्विशिष्यते ॥३८९॥

इत्यहेतुसमत्वेन प्रत्यवस्थाप्य युक्तिता । हेतोः प्रत्यक्षतः सिद्धेः कारकस्य घटादिषु ॥ ३९० ॥
कार्येषु कुंभकारस्य तन्निवृत्तेस्ततो ग्रहात् । ज्ञापकस्य च धूमादेरग्न्यादौ ज्ञप्तिकारिणः ॥३९१॥
स्वज्ञेये परसंताने वागादेरपि निश्चयात् । त्रैकाल्यानुपपत्तेश्च प्रतिषेधे क्वचित्तथा ॥ ३९२ ॥

समा न कार्यासौ प्रतिषेध विद्धि , कथ पुनस्त्रैकाल्या सिद्धिहेतोरहेतुसमा जातिरभिधीयते ? अहेतु-सामान्याप्रत्यवस्थानात् । यथा ह्यहेतु साध्यस्यासाधकस्तथा हेतुरपि त्रिकालत्वेनाप्रसिद्ध इति स्पष्ट-त्वादहेतुसमा जातेर्लक्षणोदाहरणप्रतिविधानानामल व्याख्यानेन ॥

प्रयत्नानंतरोत्थत्वाद्धेतोः पक्षे प्रसाधिते । प्रतिपक्षप्रसिद्ध्यर्थमर्थापत्त्या विधीयते ॥ ३९३ ॥
या प्रत्यवस्थितिः सात्र मता जातिविदांवरैः । अर्थापत्तिः समैवोक्ता साधनाप्रतिवेदिनी३९४
यदि प्रयत्नजत्वेन शब्दस्यानित्यताभवत् । तदार्थापत्तितो नित्यसाधर्म्यादस्तु नित्यता॥३९५
यथैवास्पर्शनत्वादेर्नित्ये दृष्टा तथा ध्वनौ । इत्यत्र विद्यमानत्वात्समाधानस्य तत्त्वतः ॥ ३९६
शब्दो नास्तीति पक्षे हेतोरसंशयम् । एष नास्तीति पक्षस्य हानिरर्थात्प्रतीयते ॥३९७॥
यथा च प्रत्यवस्थानमर्थापत्त्या विधीयते । नानैकांतिकता दृष्टा समत्वादुभयोरपि ॥ ३९८ ॥
ग्रा घनस्य पातः स्यादित्युक्तेर्थोऽभि सिद्ध्यति । द्रव्यात्मनामसंपाताभावोर्थापत्तितो यथा ॥
तस्याः माध्याविनाभावशून्यत्वं तद्वदेव हि । शब्दानित्यत्वसंसिद्धौ नार्थानित्यत्वसाधन४००

न ह्यर्थापत्त्यानैकांतिक्या प्रतिपक्ष सिध्यति येन प्रयत्नानतरीयकत्वात् शब्दस्यानित्यत्वे साधितेपि अस्पर्शवत्त्वान्यथानुपपत्त्या तस्य नित्यत्व । सिद्धे तु सुखादिनानैकांतिकी चेयमर्थापत्तिरतो न प्रतिपक्षस्य सिद्धिस्तदसिद्धौ च ना उपपद्यते, सर्वापत्त्यर्थापत्ति प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम इति वचनात् ॥

का पुनरविशेषसमा जातिरित्याह,—

क्वचिदेकस्य धर्मस्य घटनादुररीकृते । अविशेषोत्र सद्भावाघटनात्सर्ववस्तुनः ॥ ४०१ ॥
अविशेषः प्रसगः स्यादविशेषसमा स्फुटं । जातिरेवंविध न्यायप्राप्तदोषासमीक्षणात् ॥४०२॥

एको धर्म प्रयत्नानतरीयकत्व तस्य क्वचिच्छब्दघटयोर्घटनादविशेषे समानत्वे सत्यनित्यत्वे वादिनोरु-ररीकृते पुन सद्भाव सर्वस्य सत्त्वधर्मस्य वस्तुषु घटनादविशेषस्यानित्यत्वप्रसजनमविशेषसमा जाति स्फुट, एव विधस्य न्यायप्राप्तस्य दोषस्यासमीक्षणात् । एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसगात् सद्भावो-पपत्तेरविशेष सम इत्येवविधो हि प्रतिषेधेन न्यायप्राप्त ॥

कुत इत्याह,—

प्रयत्नानंतरीयत्वधर्मस्यैकस्य संभवात् । अविशेषे ह्यनित्यत्वे सिद्धेपि घटशब्दयोः ॥ ४०३ ॥
न सर्वस्याविशेषः स्यात्सत्त्वधर्मोपपत्तितः । धर्मातरस्य सद्भावनिमित्तस्य निरीक्षणात् ॥४०४॥
प्रयत्नानतरीयत्वे निमित्तस्य च दर्शनात् । न समोयमुपन्यासः प्रतिभातीति बुध्यताम् ॥४०५
सर्वार्थेष्वविशेषस्य प्रसगात् प्रत्यवस्थितिः ।

न हि यथा प्रयत्नानतरीयकत्व साधनधर्म साध्यमनित्यत्व साधयति शब्दे तथा सर्ववस्तुनि सत्त्व

यतः सर्वस्याविशेष स्यात् सत्त्वधर्मोपपत्तितयैव धर्मांतरस्यापि नित्यत्वस्याकाशादौ सद्भावनिमित्तस्य दर्शनात् प्रयत्नानतरीयकत्वनिमित्तस्य वा नित्यत्वस्य घटादौ दर्शनात् । ततो विपमोयमुपन्यास इति त्यज्यता सर्वार्थेष्वविशेषप्रसगात् प्रत्यवस्थान । यदि तु सर्वेषामर्थानामनित्यता सत्वस्यानिमित्तमिष्यते तदापि प्रत्यवस्थानादनित्या सर्वे भावा सत्त्वादिति पक्ष प्राप्नोति तत्र च प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्त कोदाहरणो हेतुरस्तु । उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनत्व हेतुरिति समर्थनात् । पक्षैकदेशस्य प्रदीपज्वालादेरुदाहरणत्वे साध्यत्वविरोध साध्यत्वे तूदाहरण विरुध्यते । न च सर्वेया सत्त्वमनित्यत्व साधयति नित्यत्वेपि केषाचित्सत्त्वप्रतीते । सप्रति सिद्धार्था वा सर्वेषामनित्यतायां कथ शब्दानित्यत्व प्रतिषिध्यते सत्त्वैरिति परीक्ष्यता । सोय सर्वस्यानित्यत्व साधयेन्नैव शब्दानित्यत्व प्रतिषेधतीति कथ स्वस्थ ॥

कारणस्योपपत्तेः स्यादुभयोः पक्षयोरपि । उपपत्तिसमा जातिः प्रयुक्ते सत्यसाधने ॥ ४०६ ॥

उभयोरपि पक्षयो. कारणस्योभयोरुपपत्ति प्रत्येया उभयकारणोपपत्तिसम इति वचनात् ॥

एतदुदाहरणमाह,—

कारणं यद्यनित्यत्वे प्रयत्नोत्थत्वमित्ययं । शब्दोऽनित्यस्तदा तस्य नित्यत्वेऽस्पर्शनास्ति तत् ४०७
ततो नित्योप्यसावस्तु न नित्यः कथमन्यथा ।

यद्यनित्यत्व कारण प्रयत्नातरीकत्व शब्दस्यास्तीत्यनित्य शब्दस्तदा नित्यत्वेपि तस्य कारणमस्पर्शत्वमुपपद्यते । ततो नित्योप्यस्तु कथमनित्योन्यथा स्यादित्युभयस्य नित्यत्वस्यानित्यत्वस्य च कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमो दूषणाभास ॥

इत्येष हि नपुंसकोत्र प्रतिषेधः कथंचन । कारणस्याभ्यनुज्ञादि यादृशं ब्रुवता स्वयं ॥ ४०८ ॥
शब्दानित्यत्वसिद्धिश्चोपपत्तेरविगानतः । व्याघातस्तु द्वयोस्तुल्यः सपक्षप्रतिपक्षयोः ॥ ४०९ ॥
साधनादिति नैवासौ तयोरेकस्य साधकः । एवं ह्येष न युक्तोत्र प्रतिषेधः कथं मयि ॥ ४१० ॥

कारणस्याभ्यनुज्ञानात् उभयकारणोपपत्तेरिति ब्रुवता स्वयमेव रत्ने नित्यकारण प्रयत्नानतरीयकत्व तावदभ्यनुज्ञातमनेनाभ्यनुज्ञानान्नानुपपन्नस्तत्प्रतिषेध । शब्दानित्यत्वसिद्धाया उपपत्तेरविवादात् । यदि पुनर्नित्यत्वकारणोपपत्तौ सत्यामनित्यत्वकारणोपपत्तेर्व्याघातादनित्यत्वादसिद्धेर्युक्त प्रतिषेध इति मतिस्तदास्त्यनित्यत्वकारणोपपत्तौ सत्या नित्यत्वकारणोपपत्तिरपि व्याघातान्न नित्यत्वसिद्धिरपीति नित्यत्वानित्यत्वयोरेकतरस्यापि न साधकस्तुल्यत्वादुभयोर्व्याघातस्य ॥

का पुनरुपलब्धिसमा जातिरित्याह,—

साध्यधर्मनिमित्तस्याभावेप्युक्तस्य यत्पुनः । साध्यधर्मोपलब्ध्या स्यात् प्रत्यवस्थानमात्रकम् ४११
सोपलब्धिसमा जातिर्यथा श्वासादिभंगजे । शब्देस्त्यनित्यता यत्नजत्वाभावेप्यसाविति ॥ ४१२

साध्यधर्मस्तावदनित्यत्व तस्य निमित्तकारण प्रयत्नानतरीयकत्व ज्ञापक तस्योक्तस्य वादिना क्वचिदभावेपि पुन साध्यधर्मस्योपलब्ध्या यत्प्रत्यवस्थानमात्रक सोपलब्धिसमा जातिर्विज्ञेया, "निर्दिष्टकारणाभावेप्युपलम्भादुपलब्धिसम" इति वचनात् । तद्यथा—श्वासादिभगजे शब्दे प्रयत्नानतरीयकत्वाभावेप्यनित्यत्वमस्ति साध्यधर्मोसाविति ॥

स चायं प्रतिषेधो न युक्त इत्याह,—

कारणान्तरतोप्यत्र साध्यधर्मस्य सिद्धितः। न युक्तः प्रतिषेधोऽयं कारणानियमोक्तितः ॥४१३॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् कारणादन्यदुत्पत्तिधर्मकत्वादिकारणान्तरमनित्यत्वस्य साधर्म्यस्य, ततोपि सिद्धिर्न युक्त प्रतिषेधोयं तत्र कारणानियमवचनात्। नाभिज्ञापकमन्तरेण ज्ञाप्यं न भवतीति नियमोक्ति, साध्याभावे साधनस्यानियमव्यवस्थिते इति ॥

निषेध्यानुपलब्धेश्चानुपलब्धेः प्रसाधने। अभावस्य विपर्यासादुपपत्तिः प्रकीर्तिता ॥ ४१४ ॥
प्रस्तुतार्थविघाताचानुपलब्धिसमानघैः।

कश्चिदाह, न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धि सदावरणाद्यनुपलब्धेरुत्पत्ते प्रागघटादेरिव। यस्य तु दर्शनात् प्राग्विद्यमानस्यानुपलब्धिस्तस्य नावरणाद्यनुपलब्धि यथा भूम्यावृत्तस्योदकादेर्नावरणाद्यनुपलब्धिश्च श्रवणात् प्राक् शब्दस्य। तस्मान्न विद्यमानस्यानुपलब्धिरित्यविद्यमान शब्दश्रवणात्पूर्वमनुपलब्धिरिति निषेधस्य शब्दस्यानुपलब्धिर्या तस्याश्चानुपलब्धेरभावस्य साधने कृते सति विपर्यासादभावेऽस्योपपत्तिरनुपलब्धिसमा जाति प्रकीर्तितानघै, प्रस्तुतार्थविघाताय तस्या प्रयोगात्। तदुक्त। "तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसम" इति ॥

कथमिति श्लोकैरुपदर्शयति,—

यथा न विद्यमानस्य शब्दस्य प्रागुदीरणात्। अश्रुतिः स्वावदावृत्त्या वा दृष्टेरिति भाषिते४१५
कश्चिदावरणादीनामदृष्टेरप्यदृष्टितः। शिन्न मा भूत्ततः शब्दे सत्ये वा श्रवणात्तदा ॥४१६॥
वृत्या स्वभावसंसिद्धेरभावादिति जल्पति।

तदीदृश प्रत्यवस्थानमसंगतमित्यावेदयति,—

तदसद्धर्मेनास्यानुपलब्धेः स्वयं सदा—। नुपलब्धिस्वभावो नोपलब्धिविषयत्वतः ॥ ४१७ ॥
नैवोपलब्ध्यभावेनाभावो यस्मात्प्रसिद्ध्यति। विपरीतोपपत्तिश्च नास्पदं प्रतिपद्यते ॥४१८॥
शब्दस्यावरणादीनि प्रागुच्चारणतो न वै। सर्वत्रोपलभे हंत इत्यानालमनाकुलम् ॥ ४१९ ॥
ततश्चावरणादीनामदृष्टेरप्यदृष्टितः। सिद्ध्यत्यभाव इत्येष नोपालंभः प्रमान्वितः ॥ ४२० ॥

नाविद्यमानस्य शब्दस्य प्रागुच्चारणाद्यनुपलब्धेरित्युपगते यत्कस्यचित्प्रत्यवस्थान तदावरणादीनामनुपलब्धेरप्यनुपलम्भात्। सैवावरणाद्यनुपलब्धिर्मा भूत् तत शब्दस्य प्रागुच्चारणात् सत एवाश्रवण तदावरणाद्यभावसिद्धेरभावादावरणादिसद्भावादिति स्वधर्मेवानुपलब्धे सर्वदा स्वयमेवानुपलम्भस्वभावत्वादुपलब्धिविषयत्वात्। यथैव ह्युपलब्धिर्विषयस्तथानुपलब्धिरपि। कथमन्यथास्ति मे घटोपलब्धिर्नास्ति मे घटोपलब्धिरिति संवेदनमुपपद्यते यतश्चैवमावरणाद्यनुपलब्धिरनुपलम्भान्नैवाभाव सिद्ध्यति तदसिद्धौ च विपरीतस्यावरणादिसद्भावस्योपपत्तिश्च नास्पद प्रतिपद्यते। यतश्च प्रागुच्चारणाच्छब्दस्यावरणादीनि सोह नैवोपलभे, तदनुपलब्धिमुपलभे सर्वत्रेत्यानालमनाकुल संवेदनमस्ति। तस्मादावरणादीनामदृष्टेरदृष्टेर्न सिद्ध्यत्यभाव इत्ययमुपालम्भो न प्रमाणान्वित, सर्वत्रोपलम्भानुपलम्भव्यवस्थित्यभावप्रसंगात्। ततोनुपलब्धेरपि समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमतो दूषणाभास एवेति प्रतिपत्तव्य ॥

का पुनरनित्यसमा जातिरित्याह,—

कृतकत्वादिना साम्य घटेन यदि साधयेत्। शब्दस्यानित्यता सर्व वस्तु नित्य तदा न किम्४२१

अनित्येन घटेनास्य साधर्म्यं गमयेत्स्वय । सत्त्वेन साम्यमात्रस्य विशेषाप्रतिवेदनात् ॥ ४२२ ॥
इत्यनित्येन या नाम प्रत्यवस्था विधीयते । सात्रानित्यसमा जातिर्विज्ञेया न्यायबाधनात् ४२३

अनित्य शब्द॰ कृतकत्वाद्धटवदिति प्रयुक्ते साधने यदा कश्चित्प्रत्यवतिष्ठते यदि शब्दस्य घटेन साधर्म्यात् कृतकत्वादिना कृत्वा साधयेदनित्यत्व तदा सर्वं वस्तु नित्य किं न गमयेत्? सत्त्वेन कृत्वा साधर्म्यं, अनित्येन घटेन साधर्म्यमात्रस्य विशेषाप्रवेदादिति । तदेवमनित्यसमा जातिर्विज्ञेया न्यायेन बाध्यमानत्वात् । तदुक्त । "साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्ते. सर्वानित्यत्वप्रसगादनित्यसमा" इति ॥

एतच्च सर्वमसमजसमित्याह,—

निषेधस्य तथोक्तस्यासिद्धिप्राप्तेः समत्वतः । पक्षेणासिद्धिमाप्तेनेत्यशेषमसमजसं ॥ ४२४ ॥
पक्षस्य हि निषेधस्य प्रतिपक्षोभिलप्यते । निषेधो धीधनैरत्र तस्यैव विनिवर्तकः ॥ ४२५ ॥
प्रतिज्ञानादियोगस्तु तयोः साधर्म्यमिष्यते । सर्वत्रासंभवात्तेन विना पक्षविपक्षयोः ॥४२६॥
ततोसिद्धिर्यथा पक्षे विपक्षेपि तथास्तु सा । नो चेदनित्यता शब्दे घटवन्नाखिलार्थगा ॥४२७
दृष्टांतेपि च यो धर्मः साध्यसाधनभावतः । प्रज्ञायते स एवात्र हेतुरुक्तोर्थसाधनः ॥४२८॥
तस्य केनचिदर्थेन समानत्वात्सधर्मता । केनचित्तु विशेषात्स्याद्वैधर्म्यमिति निश्चयः ॥ ४२९ ॥
हेतुविशिष्टसाधर्म्यं न तु साधर्म्यमात्रकं । साध्यसाधनसामर्थ्यभागयं न च सर्वगः ॥४३०॥
सत्त्वेन च सधर्मत्वात् सर्वस्यानित्यतेरणे । दोषः पूर्वोदितो वाच्यः साविशेषः समाश्रयः ४३१

तेन प्रकारेणोक्तो यो निषेधस्तस्याप्यसिद्धिप्रसक्तेरसमजसमशेष स्यादित्यनित्यसमवादिन । कुत इति चेत्, पक्षेणासिद्धिं प्राप्तेन समानत्वात्प्रतिषेधस्येति । निषेधो ह्यत्र पक्ष प्रतिषेधस्तस्य प्रतिपक्ष कथ्यते धीमद्भि प्रतिपक्ष इति प्रसिद्धि , तयोश्च पक्षप्रतिपक्षयो साधर्म्यं प्रतिज्ञादिभिर्योग इष्यते तेन विना तयो सर्वत्रासभवात् । तत प्रतिज्ञादियोगाद्यथा पक्षस्यासिद्धिस्तथा प्रतिपक्षस्याप्यस्तु । अथ सत्यपि साधर्म्ये पक्षप्रतिपक्षयो पक्षस्यैवासिद्धिर्न प्रतिपक्षस्येति मन्यते तर्हि घटेन साधर्म्यात्कृतकत्वादे शब्दस्यानित्यतास्तु । सकलार्थगत्व नित्यता तेन साधर्म्यमात्रात् मा भूदिति समजस । अपि च, दृष्टांते घटादौ यो धर्म साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते कृतकत्वादि स एवात्र सिद्धिहेतु साध्यसाधनोभिहितस्तस्य च केनचिदर्थेन सपक्षेण समानत्वात्साधर्म्यं केनचिद्विपक्षेणासमानत्वाद्वैधर्म्यमिति निश्चयो न्यायविदा । ततो विशिष्टसाधर्म्यमेव हेतु साध्यसाधनसामर्थ्यभाक् । स च न सर्वार्थेष्वनित्यत्वे साध्ये सभवतीति न सर्वगत । सर्वे भावा क्षणिका॰ सत्त्वादिति सभवत्येवेति चेत् न, अन्वयासभवाद्व्यतिरेकानिश्चयात् । किं च, न सत्त्वेन साधर्म्यात्सर्वस्य पदार्थस्यानित्यत्वसाधने सर्वो अविशेषसमाश्रयो दोष पूर्वोदितो वाच्य । सर्वस्यानित्यत्व साधयन्नेव शब्दस्यानित्यत्व प्रतिषेधतीति कथं स्वस्थ इत्यादि । तन्नेयमनित्यसमा जातिरविशेषसमातो भिद्यमानापि कथचिदुपपत्तिमतीति ॥

अनित्यः शब्द इत्युक्ते नित्यत्वप्रत्यवस्थितिः । जातिर्नित्यसमा वक्तुरज्ञानात्संप्रवर्तते ॥४३२॥
शब्दाश्रयमनित्यत्व नित्य वानित्यमेव वा । नित्ये शब्दोपि नित्य स्यात्तदाधारोऽन्यथा क तत् ४३३
तत्रानित्येप्ययं दोषः स्यादनित्यत्वविच्युतौ । नित्यं शब्दस्य सद्भावादित्येतद्धि न संगतम् ४३४
अनित्यत्वप्रतिज्ञाने तन्निषेधविरोधतः । स्वयं तदप्रतिज्ञानेप्येष तस्य निराश्रयः ॥ ४३५ ॥

सर्वदा किमनित्यत्वमिति प्रश्नोप्यसभवी । प्रादुर्भूतस्य भावस्य निरोधिश्च तदिष्यते ॥ ४३६ ॥
नाश्रयाश्रयिभावोपि व्याघातादनयोः सदा । नित्यानित्यत्वयोरेकवस्तुनीष्टौ विरोधतः॥४३७
ततो नानित्यता शब्दे नित्यत्वप्रत्यवस्थितिः । परैः शक्या निराकर्तुं वाचालैर्जयलोलुपैः ४३८
अथ कार्यसमा जातिरभिधीयते,—
प्रयत्नानेककार्यत्वाज्जातिः कार्यसमोदिता । त्रिप्रयत्नोद्भवत्वेन शब्दानित्यत्वसाधने ॥ ४३९ ॥
प्रयत्नानंतर तावदात्मलाभः समीक्षितः । कुंभादीना तथाव्यक्तिर्व्यवधानेप्यपोहनात् ॥४४०॥
तद्बुद्धिलक्षणात् पूर्व सतामेवेत्यनित्यता । प्रयत्नानंतर भावान्न शब्दस्याविशेषतः ॥ ४४१ ॥
तत्रोत्तरमिदं शब्दः प्रयत्नानतरोद्भवः । प्रागदृष्टिनिमित्तस्याभावेप्यनुपलब्धितः ॥ ४४२ ॥
सत्याभावादभूत्वास्य भावो जन्मैव गम्यते । नाभिव्यक्तिः सतः पूर्व व्यवधानाव्यपोहनात्४४३
अनैकातिकता हेतोरेव चेदुपपद्यते । प्रतिषेधेपि सा तुल्या ततोऽसाधक एव सः ॥ ४४४ ॥
विधाविव निषेधेपि समा हि व्यभिचारिता । विशेषस्योक्तितश्चाय हेतोर्दोषो निवारितः४४५
एव भेदेन निर्दिष्टा ज्ञातयो दिष्ट । ये चतुर्विंशतिरन्यानता योऽन्यास्तथा बुधैः ॥ ४४६ ॥
नैताभिर्निग्रहो वादे सत्यसाधनवादिनः । साधनाभं ब्रुवाणस्तु तत एव निगृह्यते ॥ ४४७ ॥
निग्रहाय प्रकल्प्यंते त्वेता जल्पवितंडयोः । जिगीषया प्रवृत्तानामिति यौगाः प्रचक्षते ॥४४८
तत्रेद दुर्घट तावज्जातेः सामान्यलक्षणं । साधर्म्येणेतरेणापि प्रत्यवस्थानमीरितम् ॥ ४४९ ॥
साधनाभप्रयोगेपि तज्जातित्वप्रसगतः । दूषणाभासरूपस्य जातित्वेन प्रकीर्तने ॥ ४५० ॥
अस्तु मिथ्योत्तर जातिरकलकोक्तलक्षणा ।

युक्त तावदिह यदनता जातय इति वचन तथेष्टत्वादसदुत्तराणामानत्यप्रसिद्धे । सक्षेपतस्तु विशेषेण चतुर्विंशतिरित्ययुक्त, जात्यतराणामपि भावात् । तेषामास्वेवातर्भावाददोष इति चेत् न, जातिसामान्यलक्षणस्य तत्र दुर्घटत्वात् । साधर्म्यवैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थान जातिरित्येतद्धि सामान्यलक्षण जातेरुदीरित योगैस्तच्च न सुघट, साधनाभासप्रयोगेपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थानस्य जातित्वप्रसगात् । तथेष्टत्वान्न दोष इत्येके । तथाहि—असाधौ साधने प्रयुक्ते यो जातीना प्रयोग सोनभिज्ञतया वा साधनदोष स्यात्, तद्दोषप्रदर्शनार्थत्वाप्रसगव्याजेनेति । तदप्ययुक्त । स्वयमुद्योतकरेण साधनाभासे प्रयुक्ते जातिप्रयोगस्य निराकरणात् । जातिवादी हि साधनाभासमेतदिति प्रतिपद्यते वा न वा ? यदि प्रतिपद्यते एवास्य साधनाभासत्वहेतुर्दोषोनेन प्रतिपन्न स एव वक्तव्यो न जाति, प्रयोजनाभावात् । प्रसगव्याजेन दोषप्रदर्शनत्वमिति चायुक्त, अनर्थसशयात् । यदि हि परेण प्रयुक्ताया जातौ साधनाभासवाधा स्वप्रयुक्तसाधनदोष पश्यन् सभायामेव ब्रूयात् मया प्रयुक्ते साधने अय दोष स च परेण नोद्भावित किं तु जातिरुद्भावितेति, तदापि न जातिवादिनो जय प्रयोजन स्यात्, उभयोरज्ञानसिद्धे । नापि साम्य प्रयोजनं सर्वथा जयस्यासभवे तस्याभिप्रेतत्वादेकातपराजयाद्वर सदेह इति वचनात् । यदा तु साधनाभासवादी स्वसाधनदोष प्रच्छाद्य युक्ता जातिमेवोद्भावयति तदापि न तस्य जय प्रयोजन साम्य वा पराजयस्यैव तथा सभवात् । अथ साधनदोषमनवबुध्यमानो जातिं प्रयुक्ते तदा नि प्रयोजनो जातिप्रयोग स्यात् । यत्किंचन वदतोपि तूष्णीभावतोपि वा साम्यप्रातिभैर्व्यवस्थापनाद्द्वयोरज्ञानस्य निश्चयात् । एव तर्हि साधुसाधने प्रयुक्ते यत्परस्य साधर्म्याभ्या प्रत्यवस्थान दूषणाभास

रूप तज्जाते' सामान्यलक्षणमस्तु निरवद्यत्वादिति चेत्, मिथ्योत्तरं जातिरित्येतावदेव जातिलक्षण मकलङ्कप्रणीतमस्तु किमपरेण । "तत्र मिथ्योत्तर जातिर्यथानेकांतविद्विषाम्" इति वचनात् ॥

तथासति अव्याप्तिदोषस्यासभवान्निरवद्यमेतदेवेत्याह,—

सांकर्यात् प्रत्यवस्थानं यथानेकांतसाधने । यथा वैयधिकर्ण्येन निरोधेनानवस्थया ॥ ४५१ ॥
भिन्नाचारतया ताभ्यां दोषाभ्यां संशयेन च । अप्रतीत्या तथा भावेनान्यथा वा यथेच्छया ४५२
वस्तुतस्तादृशैर्दोषैः साधनाप्रतिघाततः । सिद्धं मिथ्योत्तरत्वं नो निरवद्यं हि लक्षणम् ॥४५३॥

न चैव परलक्षणस्याव्याप्तिदोषाभाव इत्याह,—

परोक्तं पुनरव्याप्तिप्रोक्तेष्वेतेष्वसंभवात् । ततो न निग्रहस्थानं युक्तमेतदिति स्थितम् ॥४५४॥

परोक्त पुनर्जातिसामान्यलक्षणमयुक्तमेव, सकरव्यतिकरविरोधानवस्थावैयधिकरण्योभयदोषसशयाप्रतीत्यभावादिभि' प्रत्यवस्थानेषु तस्यासभवात् । ततो न निग्रहस्थानमेतद्युक्त तात्त्विके वादे, प्रतिज्ञाहान्यादिवच्छलवदसाधनाङ्गदोषोद्भावनवच्चेति ॥

तथा च तात्त्विको वादः स्वेष्टसिद्ध्यवसानभाक् । पक्षे पतत्त्वयुक्त्यैव नियमानुपपत्तितः ४५५

एव तावत्तात्त्विको वाद स्वाभिप्रेतपक्षसिद्धिपर्यंतभावावस्थित पक्षेयत्ताया कर्तुमशक्तेर्नियमानुपपत्तितश्च न सकलपक्षसिद्धिपर्यंत कस्यचिज्जयो व्यवस्थित. ॥

साम्प्रत प्रातिभे वादे निग्रहव्यवस्था दर्शयति,—

यस्तूक्तः प्रातिभो वादः संप्रातिभपरीक्षणः ।
निग्रहस्तत्र विज्ञेयः स्वप्रतिज्ञाव्यतिक्रमः ॥ ४५६ ॥
यथा पद्यं मया वाच्यमप्रस्तुतविनिश्चयात् ।
सालंकार तथा गद्यमस्खलद्रूपमित्यपि ॥ ४५७ ॥
पचावयवमान्यं वा त्रिरूप नान्यथापि वा ।
निर्दोषमिति वा सभास्थलभेद तमूह्यते ॥ ४५८ ॥
तथा सगरहान्यादिनिग्रहस्थानतोप्यसौ ।
छलोक्त्या जातिवाच्यत्वात्तथा संधाव्यतिक्रमात् ॥ ४५९ ॥
यथा द्यूतविशेषादौ स्वप्रतिज्ञाक्षतेर्जयः ।
लोके तथैव शास्त्रेषु वादे प्रातिभगोचरे ॥ ४६० ॥
द्विप्रकार ततो जल्पंतत्त्वप्रातिभगोचरात् ।
नान्यभेदप्रतिष्ठानं प्रक्रियामात्रघोषणात् ॥ ४६१ ॥
सोऽय जिगीषुबोधाय वादन्यायः सता मतं ।
प्रकर्तव्यो धुराणेन नयवाक्यैर्यथोदितैः ॥ ४६२ ॥

एव प्रपचेन प्रथमाध्याय व्याख्याय सगृह्णन्नाह,—

समुद्दिष्टो मार्गस्त्रिवपुरभवत्वस्य नियमा-
द्विनिर्दिष्टा दृष्टिर्निखिलविधिना ज्ञानममलम् ।
प्रमाणं सक्षेपाद्विविधनयसंपच्च मुनिना
सुगृह्याद्येऽध्यायेऽधिगमनपथः स्वान्यविषयः ॥ ४६३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पचममाह्निक समाप्तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीविद्यानंदि–आचार्यविरचिते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कारे
प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

सम्यग्दृग्गोचरो जीवस्तस्यौपशमिकादयः।
स्वं तत्त्वं पंच भावाः स्युः सप्तसूत्र्या निरूपिताः॥ १॥

सम्यग्दृक्तत्त्वार्थश्रद्धानं तस्या गोचरो विषयो जीवो निरूपितस्तावदजीवादिवत् तस्य स्वमसाधारणं तत्त्वमौपशमिकादयः पंच भावाः स्युर्न पुनः पारिणामिक एव भावश्चैतन्यमात्रं, यतश्चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति दर्शनं केषांचिद्व्यवतिष्ठते। बुद्ध्यादयो न चैवात्मनो विशेषगुणा इति वा, आनंदमात्रं ब्रह्म-रूपमिति वा प्रभाकरमेवेदं चित्तमिति वा, प्रमाणाभावात्। प्रमाणोपपन्नास्तु जीवस्यासाधारणाः स्वभावाः पंचौपशमिकादयस्ते सप्तसूत्र्या निरूपिताः सूत्रकारेण लक्षणतः संख्यातः प्रभेदतश्च॥

तत्र तेषां लक्षणतो निरूपणार्थमिदमाद्यं सूत्रमुपलक्ष्यते,—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपा-रिणामिकौ च॥ १॥

अत्रौपशमिकादिशब्दनिरुक्तित एवौपशमिकादिभावानां लक्षणमुपदर्शितं तस्यास्तदव्यभिचारात्॥ तथाहि,—

अनुद्भूतस्वसामर्थ्यवृत्तितोपशमो मतः। कर्मणः पुंसि तोयादावधःप्रापितपङ्कवत्॥ २॥
तेषामात्यंतिकी हानिः क्षयस्तदुभयात्मकः। क्षयोपशम उद्गीतः क्षीणाक्षीणबलत्वतः॥ ३॥
उदयः फलकारित्वं द्रव्यादिप्रत्ययद्वयात्। द्रव्यात्मलाभहेतुः स्यात् परिणामोनपेक्षिणः॥४॥
एतत्प्रयोजना भावाः सर्वेऽौपशमिकादयः। इत्यौपशमिकादीनां शब्दानामुपवर्णिता॥ ५॥
निरुक्तिरर्थसामर्थ्याद् ज्ञातुमव्यभिचारिणी। ततोन्यत्राप्रवृत्तत्वात् ज्ञानचारित्रशब्दवत्॥६॥
प्रागौपशमिकस्योक्तिर्भव्यस्यानादिसंसृतौ। वर्तमानस्य सम्यक्त्वग्रहणे तस्य संभवात्॥ ७॥
स्तोकत्वात्सर्वभावेभ्यः स्तोककालत्वतोपि वा। शेषेभ्यः क्षायिकादिभ्यः कथंचित्तद्विरुध्यते॥८
ततस्तु क्षायिकस्योक्तिरसंख्येयगुणत्वतः। भव्यजीवस्वभावत्वख्यापनार्थत्वतोपि च॥ ९॥
क्षायोपशमिकस्यातो या संख्येयगुणत्वतः। युक्तास्ति तद्द्वयात्मत्वाद्भव्येतरसमत्वतः॥१०॥
उक्तिरौदयिकस्यातस्तेन जीवावबोधतः। पारिणामिकभावस्य ततोंते सर्वनृस्थितेः॥ ११॥
न चैषां द्वन्द्वनिर्देशः सर्वेषां सूरिणा कृतः। क्षायोपशमिकस्यैव मिश्रस्य प्रतिपत्तये॥ १२॥
नानर्थकश्चशब्दौ तौ मध्ये सूत्रस्य लक्ष्यते। नाप्यंते द्व्यादिसंयोगजन्मभावोपसंग्रहात्॥१३॥
क्षायोपशमिकं चांते नोक्तं मध्येत्र युज्यते। ग्रंथस्य गौरवाभावादन्यथा तत्प्रसंगतः॥ १४॥
निरवद्यमतः सूत्रं भावपंचकलक्षणम्। प्रख्यापयति निःशेषदुरारेकाविवेकतः॥ १५॥

अथौपशमिकादिभेदसंख्याख्यापनार्थं द्वितीयं सूत्रम्,—

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥

द्व्यादीनां भेदशब्देन वृत्तिरन्यपदार्थिका । द्वंद्वभाजा भवेदत्र स्वाभिप्रेतार्थसिद्धितः ॥ १ ॥
प्रत्येकं भेदशब्दस्य समाप्तिर्भुजिवन्मता । यथाक्रममिति स्यातेप्यक्रमस्य निराक्रिया ॥ २ ॥

तथा च सत्येतदुक्तं भवति औपशमिको भावो द्विभेदः क्षायिको नवभेदः मिश्रोष्टादशभेदः औदयिक एकविंशतिभेदः पारिणामिकस्त्रिभेद इति ॥

तत्रौपशमिकभेदद्वयप्रसिद्धिख्यापयिषया तृतीयसूत्रमाह,—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

औपशमिकस्य द्वौ भेदावित्यभिसंबंधः सामर्थ्यात् । तत्र दर्शनमोहस्योपशमादौपशमिकसम्यक्त्वं, चारित्रमोहोपशमादौपशमिकचारित्रं ॥

दर्शनमोहस्य चारित्रमोहस्य चोपशमः कथं क्वचिदात्मनि सिद्ध इति चेदुच्यते,—

पुंसि सम्यक्त्वचारित्रमोहस्योपशमः क्वचित् । शातप्रसत्तिसंसिद्धेर्यथा पंकस्य वारिणि ॥ १ ॥

यथैव हि जले सपंके कुतश्चित्प्रसन्नता सा च साध्यमाना पंकस्योपशमे सति भवति नानुपशमे, कालुष्यप्रतीतेः, नापि क्षये, शातत्वविरोधात् । तथात्मनि सम्यक्त्वचारित्रलक्षणा प्रसन्नता सत्येव दर्शनचारित्रमोहस्योपशमे भवति नानुपशमे, मिथ्यात्वामयमलक्षणकालुष्योपलब्धेः । न क्षये, तस्याः शातत्वविरोधादिति युक्तं पश्यामः ॥

कुतः पुनः प्रसन्नता तादृशी प्रसिद्धात्मन इति चेदिमे ब्रूमहे,—

यो यत्कालुष्यहेतुः स्यात्स कुतश्चित् प्रशाम्यति । तत्र तोये यथा पंकः कतकादिनिमित्ततः २
न चाभव्यादिकालुष्यहेतुना व्यभिचारिता । कुतश्चित्कारणात्तस्य पशमः साध्यते यतः ॥३॥
न च तत्प्रशमे किंचिदभव्यस्यास्ति कारणं । तद्भावे तस्य भव्यत्वप्रसंगाद्विपक्षता ॥ ४ ॥
स्वयं संविद्यमाना वा सम्यक्त्वादिप्रसन्नता । सिद्धात्र साधयत्येन तन्मोहस्योपशांतताम् ॥५॥

ततो युक्तिमानौपशमिको भावो द्विभेदतः । तथा क्षायिको नवभेदः ॥

कथमिति प्रतिपादनार्थं चतुर्थं सूत्रमाह,—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

चशब्देन सम्यक्त्वचारित्रे समुच्चीयेते । ज्ञानावरणक्षयात् क्षायिकज्ञानं केवलं, दर्शनावरणक्षयात्केवलदर्शनं, दानांतरायक्षयादभयदानं, लाभांतरायक्षयाल्लाभः, परमशुभपुद्गलादानलक्षणः परमौदारिकशरीरस्थितिहेतुः भोगांतरायक्षयाद्भोगः, उपभोगांतरायक्षयादुपभोगः, वीर्यांतरायक्षयादनंतवीर्यं, दर्शनमोहक्षयात्सम्यक्त्वं, चारित्रमोहक्षयाच्चारित्रमिति नवैते क्षायिकभावस्य भेदाः ॥

कुतः पुनर्ज्ञानावरणादीनां क्षयः सिद्ध इत्याह,—

आत्यंतिकः क्षयो ज्ञानदर्शनावरणस्य च । सांतरायप्रपंचस्यानंतशुद्धिप्रसिद्धितः ॥ १ ॥

ज्ञानावरणस्य दर्शनावरणस्य चशब्दाद्दर्शनमोहस्य चारित्रमोहस्य चांतरायपंचकसहितस्यात्यंतः क्षयः क्वचिदस्ति अनंतशुद्धिप्रसिद्धेः ॥

तथाहि,—

शुद्धिः प्रकर्षमायाति परम क्वचिदात्मनि । प्रकृष्यमाणवृद्धित्वात्कनकादिविशुद्धिवत् ॥ २ ॥
शुद्धिर्ज्ञानादिकस्या जीवस्यास्त्यतिशायिनी । भव्यस्य बाधकाभावादित्यसिद्धात्र साधना ३
नानैकांतिकमप्येतत्तदस्तु या विभाव्यते । तस्या अपि क्वचित्सिद्धेः प्रकर्षस्य परस्य च ॥४॥
प्रासाधितात्र सर्वज्ञज्ञानवृद्धिः प्रमाणतः । दर्शनस्य विशुद्धिर्वा तत एवाविनाभुवः ॥ ५ ॥
ततो युक्त क्षायिको भावो नवभेद ॥

क्षायोपशमिकोऽष्टादशभेद । कथमिति तत्प्रतिपादनार्थं पचम सूत्रमाह,—

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपंचभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥ ५ ॥

चत्वारश्च त्रयश्च पच चतुस्त्रित्रिपचभेदा यासा ताश्चतुस्त्रित्रिपचभेदा । कास्ता ? ज्ञानदर्शनलब्धय । यथाक्रममित्यनुवर्तते तेनैवमभिसबध कर्तव्य । ज्ञान चतुर्भेद, अज्ञान त्रिभेद, दर्शन त्रिभेद, लब्धि पचभेदा, सम्यक्त्वचारित्रसयमासयमाश्च त्रय क्षायोपशमिकभावस्याष्टादश भेदा इति । मत्यादिज्ञानावरणचतुष्टयमत्यज्ञानाद्यावरणत्रयस्य चक्षुर्दर्शनाद्यावरणत्रयस्य च दानातरायादिपचकस्य दर्शनमोहस्य चारित्रमोहस्य सयममोहस्य च क्षयोपशमादुपजायमानत्वात् । कुत पुनरय मिश्रो भाव स्यादिति चेत्, मतिज्ञानावरणादिसर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्तेषामेव सदुपशमाच्चदेशघातिस्पर्धकानामुदयात् क्षायोपशमिको भाव । किं पुन स्पर्धका नाम ? अविभागपरिच्छिन्नकर्मप्रदेशरसभागप्रचयपक्ते क्रमवृद्धि क्रमहानि स्पर्धक कर्मस्कधशक्तिविशेष । सज्ञित्वसम्यग्मिथ्यात्वयोगाना ज्ञानसम्यक्त्वलब्धिष्वतर्भावान्न पृथगुपादान ॥

कुत पुन क्षयोपशम कर्मणा सिद्ध इत्याह,—

क्षीणाक्षीणात्मना घातिकर्मणामवसीयते । शुद्धाशुद्धात्मतासिद्धिरन्यथानुपपत्तितः ॥ १ ॥

स्वसवेदनादेवात्मन शुद्धाशुद्धात्मताया सिद्धिरप्रतिबधा सती घातिकर्मणा क्षीणोपशातस्वभावता साधयति तदभावे तदनुपपत्ते, पयसि पकस्य क्षीणोपशाततामतरेण शुद्धात्मतानुपपत्तिवत् ॥

ततो मत्यादिविज्ञानचतुष्टयमिह स्मृतं । शुद्धाशुद्धात्मक लिंग तदावरणकर्मणाम् ॥ २ ॥
क्षयोपशमसद्भावे मत्यज्ञानादि च त्रयं । दर्शनत्रितय चापि निजावरणकर्मणः ॥ ३ ॥
लब्धयः पच तादृश्य. स्वातरायस्य कर्मणः । सम्यक्त्व दृष्टिमोहस्य वृत्त वृत्तमुहस्तथा ॥ ४ ॥
सयमासयमोपीति घातिक्षीणोपशातता । सिद्धा तद्भवभावाना तथा भाव प्रसाधयेत् ॥ ५ ॥
एव च सिद्धोऽष्टादशभेदो मिश्रो भाव ॥

य पुनरौदयिको भाव एकविंशतिभेदोनोद्दिष्टस्तस्य निर्देशार्थं षष्ठमिद सूत्रम्,—

गतिकषायलिंगमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

चतुरादीना कृतद्वद्वाना भेदशब्देनान्यपदार्था वृत्ति पूर्ववत् । यथाक्रममिति चानुवर्तते तेनैवमभिसबध क्रियते—गतिश्चतुर्भेदा कषायश्चतुर्भेदो लिंग त्रिभेद मिथ्यादर्शनमेकभेदमदर्शनस्य तत्रैवातर्भा-

यात्, अज्ञानमेकभेद असयतत्वमेकभेद लिंगे हास्यरत्याद्यतर्भाव सहचारित्वात् । गतिग्रहणमघात्युपलक्षणमिति न कस्यचिदौदयिकभेदस्यासग्रह ॥

कुत पुनर्गतिनामादिकर्मणामुदय सिद्धो यतोऽमीषामेकविंशतिभावानामौदयिकत्व सिद्ध्यतीत्याह,—

अन्यथाभावहेतूनां केषांचिदुदयः स्थितः । कालुष्यविचितस्तद्वद्गतिनामादयस्तु ते ॥ १ ॥

स्वयमगतिस्वभावस्य पुसो नरकादिगतिपरिणामविशेष कालुष्यमन्यथाभावाद्वेद्यते तद्वदकषायलिंगमिथ्यादर्शनाज्ञानासयतासिद्धलेश्यास्वभावस्य सतस्तस्य कषायादिपरिणामकालुष्याभाव एव तद्वित्तिरेवात्मनोन्यथाभावहेतूना केषाचिदुदय साधयति, तदभावे सर्वथानुपपद्यमानत्वात् परिदृष्टहेतूना तत्र व्यभिचारात् । तथा सति येषामुदयाद्गत्यादय परिणामविशेषा कादाचित्काले गतिनामादय कर्मप्रकृतिभेदा इति परिशेषादवसीयते ॥

गतिनामोदयादेव गतिरौदयिकी मता । तद्विशेषोदयात्सैव चतुर्धा तु विशिष्यते ॥ २ ॥
तयोपलक्षिताघातिकर्मोदयनिबंधनं । सुराद्यौदयिकं सर्वमेतेनैवोपवर्णितम् ॥ ३ ॥
तथा क्रोधादिभेदस्य कषायस्योदयान्नृणाम् । चतुर्भेदः कषायः स्यादन्यथाभावसाधनः ॥४॥
लिंग वेदोदयात्त्रेधा हास्याद्युदयतोपि च । हास्यादिस्तेन जीवस्य मुनिना प्रतिवर्णितः ॥ ५ ॥
दृष्टिमोहोदयात्पुंसो मिथ्यादर्शनमिष्यते । दृगावरणसामान्योदयाच्चादर्शनं तथा ॥ ६ ॥
सासादनं च सम्यक्त्वं यदानंतानुबंधिनः । कषायस्योदयाज्जातं तदप्येतेन वर्णितम् ॥ ७॥
सम्यग्मिथ्यात्वमेकेषा तत्कर्मोदयजन्मकं । मतमौदयिकं कैश्चित्क्षायोपशमिकं स्मृतम् ॥ ८ ॥
ज्ञानावरणसामान्यस्योदयादुपवर्णितं । जीवस्याज्ञानसामान्यमन्यथानुपपत्तितः ॥ ९ ॥
वृत्तिमोहोदयात्पुंसोऽसयतत्वं प्रचक्ष्यते । कर्ममात्रोदयादेवासिद्धत्वं प्रणिगम्यते ॥ १० ॥
कषायोदयतो योगप्रवृत्तिरुपदर्शिता । लेश्या जीवस्य कृष्णादिः षड्भेदा भावतोनघैः ॥ ११

अथ पारिणामिकभावभेदप्रतिपादनार्थं सप्तममिद सूत्रमाह,—

जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥

पारिणामिकस्य भावस्य त्रयोऽसाधारणा भेदा इत्यभिसबध । चशब्दसमुच्चितास्तु साधारणा असाधारणाश्चास्तित्वान्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वपर्यायवत्त्वासर्वगतत्वानादिसततिबधत्वप्रदेशवत्त्वारूपत्वनित्यत्वादय । तदादिग्रहणमत्र न्याय्यमितिचेन्न, त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहानिप्रसगात् । समुच्चयार्थेपि चशब्दे सति तुल्यो दोष इति चेन्न, प्रधानापेक्षत्वात्त्रित्वप्रतिज्ञाया । समुचीयमानास्तु चशब्देनाप्रधानभूता एवास्तित्वादय इति न दोष । कुत पुन पारिणामिका जीवत्वादयो भावा इति चेत्, कर्मोपशमक्षयक्षयोपशमोदयानपेक्षत्वात् । न ह्यायुरुदयापेक्ष जीवत्व सिद्धस्याजीवत्वप्रसगात् । तस्य जीवितपूर्वकत्वाज्जीवत्वमिति चेन्न, उपचारतो जीवत्वप्रसगात् । मुख्य तु जीवत्व तस्येष्यते, ततो न ह्यौदयिक । ननु च ज्ञानादेर्भावप्राणस्य धारणात्, सिद्धस्य मुख्य जीवत्वमित्यभ्युपगमे क्षायिकमेतत्स्यादनतज्ञानादे क्षायिकत्वादिति चेत् न, जीवनक्रियाया शब्दनिष्पत्त्यर्थत्वात् तदेकार्थसमवेतस्य जीवत्वसामान्यस्य जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्ते । अथवा न त्रिकालविषयजीवनामभवन जीवत्व । किं तर्हि ? चित्तत्व न च तदायुरुदयापेक्ष, न चापि कर्मक्षयापेक्ष सर्वदाभावात् । एतेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणामेन सिद्धभवनयोग्यत्व भव्यत्व तद्विपरीतमभव्यत्व च पारिणामिकमुन्नेय तस्यापि कर्मोदयाद्यनपेक्षत्वसिद्धे सर्वदा भावात् । अनादिपरिणाममात्रनिमित्तत्वात् ॥

कुत' पुनरनादि परिणामः कर्मोदयाद्युपाधिनिरपेक्षो जीवस्य सिद्ध इत्यारेकायामाह,—

अनादिपरिणामोस्ति तत्रोपाधिपराङ्मुखः । सोपाधिपरिणामानामन्यथातत्त्वहानितः ॥ १ ॥

न हि स्फटिकादेरसति स्वाभाविकपरिणामे स्वच्छत्वे जपाकुसुमाद्युपाधिसान्निध्यभावानुजन्मा रक्तत्वादिपरिणाम प्रतीयते तद्वदात्मनोप्यौपाधिका परिणामा ओपशमिकादयो नानादिपरिणाममतरेणोपपद्यते शशविपाणादेरपि स्वाभाविकपरिणामरहितस्यौपाधिकपरिणामप्रसगात् । ततोस्ति जीवस्यानादिनिरुपाधिक परिणाम कर्मोपशमादिपरिणामवत् । तथासति—

एतत्समुद्भवा भावा द्व्यादिभेदा यथाक्रमम् । जीवस्यैवोपपद्यंते चित्स्वभावसमन्वयात् ॥ २ ॥

कर्मणामुपशमक्षयक्षयोपशमोदयप्रयोजना ओपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकोदयिका भावा कर्मण एवेति न मतव्य, कर्मोपशमादिभि प्रयुज्यमानादोपशमिकादीना जीवपरिणामत्वोपपत्ते । चैतनासबधत्वाच्च प्रधानस्यैवैते परिणामा, इत्यप्यनालोचिताभिधान तत एव । न हि द्व्यादिभेदेपु यथाक्रममौपशमिकादिपु भावेपु चित्समन्वयोऽसिद्धस्तेषामहकारास्पदत्वेन प्रतीतेरात्मोपभोगवत् । न चाहकारोपि प्रधानपरिणाम पुरुपतादात्म्येन स्वय सवेदनात् । भ्रात तत्तथा सवेदनमितिचेत् न, बाधकाभावात् । अहकारादयोऽचेतना एवानित्यत्वात् कलशादिवत्येतदनुमान बाधकमितिचेन्न, पुरुपानुभवेनानैकातिकत्वात् तस्यापि परापेक्षितया कादाचित्कत्वेनानित्यत्वसिद्धेरित्युक्तत्वादुपयोगसिद्धौ ॥ किं च—

क्षायिका नव भावाः स्युः पुरुपस्यैव तत्त्वतः । क्षायिकत्वाद्यथा तस्य सिद्धत्वमिति निश्चयः ३
कृत्स्नकर्मक्षयात्तावत् सिद्धत्वं क्षायिक मत । सर्वेपामात्मरूप चेत्यप्रसिद्ध न साधनम् ॥ ४ ॥
द्वावौपशमिकौ भावौ जीवस्य भवतो ध्रुव । मोक्षहेतुत्वतः कर्मक्षयजन्मदृगादिवत् ॥ ५ ॥
क्षायोपशमिका दृष्टिज्ञानचारित्रलक्षणाः । भावाः पुमोऽत्र एव स्युरन्यथानुपपत्तितः ॥ ६ ॥
प्रधानाद्यात्मका ह्येपा सम्यग्दृष्ट्यादिभावना । न पुंसो मोक्षहेतुः स्यात्सर्वथातिप्रसगतः ॥७
क्षायोपशमिकाः शेपा भावाः पुंवन्मता भृतः । क्षायोपशमिकत्वात्स्युः सम्यग्दृग्बोधवृत्तवत् ८
जीवस्यौदयिकाः सर्वे भावा गत्यादयः स्मृताः । जीवे सत्येव सद्भावादसत्यनुपपत्तितः ॥९॥
कर्मोदये च तस्यैव तथा परिणमत्वतः । तेपा तत्परिणामत्व कथंचिन्न विरुध्यते ॥ १० ॥
भव्याभव्यत्वयोर्जीवस्वभावत्व विभाव्यते । पारिणामिकतायोगाच्चेतनत्वविवर्तवत् ॥ ११ ॥
चेतनत्वस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धमित्यसत् । स्वोपयोगस्वभावत्वसिद्धेः प्रागभिधानतः ॥१२॥
नन्वौपशमिकादीना त्यागश्चेन्निर्वृतात्मनः । निःस्वभावत्वमासक्त नैरात्म्य सर्वथा ततः ॥१३
तदत्यागे तु मोक्षस्याभावः स्यादात्मनः सदा । ततो न तत्स्वभावत्व जीवस्येत्यपरे विदुः १४
तदसगतमादेशवचनादेव देहिन । तेपा तद्रूपताभीष्टेरत्यागाच्च कथचन ॥ १५ ॥
चित्स्वभावतया तावन्नैपा त्याग कथचन । क्षायोपशमिकत्वोपशमिकत्वेन तत्क्षये ॥ १६ ॥
तेपामौदयिकत्वेन नैव स्यान्नि स्वभावता । मोक्षाभावोपि चापुसः क्षायिकाद्यविनाशतः ॥१७
न चौपशमिकादीना नाशाज्जीवास्वभावता । प्रतिक्षणविवर्तीना तत्स्वभावत्वहानितः ॥ १८॥
कूटस्थात्मकतापत्ते' सर्वथार्थक्रियाक्षतेः । वस्तुत्वहानितो जीवतत्त्वाभावप्रसगतः ॥ १९ ॥
तथा च नाशिनो भावाः स्वभावा नात्मनस्तथा। अनात्मनोपि ते न स्युरिति तद्वस्तुता कुतः
एव नि शेपतत्त्वानामभावः केन वार्यते । नास्तिभावस्वभावत्वाभाव' साधनवादिनाम् ॥२१॥
तत साद्यादिना सिद्ध शाश्वतोऽशाश्वतोपि च । स्वभाव सर्ववस्तूनामिति नुस्तत्स्वभावता ॥

प्रमाणतेति घटते । नन्वेवमध्यक्षसंविदि प्रतिभासमानः सदृशपरिणामो विशेष एव स्यात् स्पष्टप्रतिभासविषयस्य विशेषत्वादितिचेत्, तर्हि प्रत्यक्षे प्रतिभासमानो विशेषः सदृशपरिणाम एव स्यात् स्पष्टावभासगोचरस्य सदृशपरिणामत्वादित्यपि ब्रुवाणः कुतो निषिध्यते ? प्रतीतिविरोधादितिचेत्, तत एव सामान्यस्य विशेषतामापादयन्निषिध्यतां प्रत्यक्षे सदृशपरिणामस्याप्रतीतेः । सकलजनमनोधिष्ठानत्वात् भ्राताध्यक्षे सादृश्यप्रतीतिर्बाधकसद्भावादितिचेन्, किं तद्बाधकं । वृत्तिविकल्पादि दूषणमिति चेन्न, तस्यानेकव्यक्तिव्यापि सामान्यविषयत्वात् । न हि वयं सदृशपरिणाममनेकव्यक्तिव्यापिनं युगपदुपगच्छामोन्यत्रोपचारात् । यतस्तस्य स्वव्यक्तिष्वेकदेशेन वृत्तौ सावयवत्वं, सावयवेषु चैकदेशांतरेण वृत्तेरनवस्थानं यतश्च प्रत्येकपरिसमाप्त्या वृत्तौ व्यक्त्यंतराणां निःसामान्यत्वमेकत्र व्यक्तौ कार्त्स्न्येन परिसमाप्तत्वात् सर्वगतत्वाच्च तस्य व्यक्त्यंतराले सत्प्रत्ययकर्तृत्वापत्तिरन्यथा कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्धर्मयोः परस्परविरुद्धयोरध्यासादेकत्वावस्थानं स्वव्यक्तिदेशेभिव्यक्तौ तदंतराले चानभिव्यक्तौ तस्याभिव्यक्तेतराकारप्रसक्तिः सर्वथा नित्यस्यार्थक्रियाविरोधादयश्च दोषाः प्रसज्येरन् । ननु च सदृशपरिणामेपि प्रतिव्यक्तिनियते स्याद्वादिनाभ्युपगम्यमाने तद्वत्त्वापत्तिरावश्यकी तस्याः च सत्या ससमानपरिणामेष्वप्येकैकव्यक्तिनिष्ठेषु समानप्रत्ययोत्पत्तेः सदृशपरिणामांतरानुपगादनवस्थानेषु समानपरिणामांतरमंतरेण समानप्रत्ययोत्पत्तौ खंडादिव्यक्तिष्वपि समानप्रत्ययोत्पत्तिस्तमंतरेण स्यात्तत सदृशपरिणामकल्पनमयुक्तमेवेति कश्चित् । तस्यापि विसदृशपरिणामकल्पनानुपपत्तिरेतद्दोषानुषंगात् । वैसादृश्येष्वपि हि प्रतिव्यक्तिनियतेषु बहुविसदृशप्रत्ययोपजननाद्विसदृशांतरकल्पनायामनवस्थानमवश्यं भावितेषु वैसादृश्यांतरमंतरेण विसदृशप्रत्ययोत्पत्तौ सर्वत्र वैसदृशकल्पनमनर्थकं तेन विनापि विसदृशप्रत्ययसिद्धेरिति कथं विसदृशपरिणामे कल्पनोपपद्येत ? यत एव सदृशेतरपरिणामविकल्पमखिलं स्वलक्षणमनिर्देश्यं सर्वथेतिचेत् कथमेवमसादृश्यं न स्यात् । न हि किंचित्तथा पश्यामो यथा क्रियते परैः सदृशेतरपरिणामात्मनोन्तर्बहिर्वा वस्तुनोनुभवात् । यदि पुनर्वैसादृश्यं वस्तुस्वरूपं तत्र विसदृशप्रत्ययो वस्तुन्येव न वस्तुव्यतिरिक्ते वैसदृश्ये तस्याभावात् कल्पनयानु ततोपोद्धृतेर्वान्तरतया वैसादृश्ये विसदृशप्रत्यय औपचारिक एव न मुख्यो यतो वैसादृश्यांतरकल्पनप्रसंग इति मतं, तदा सादृश्यमपि वस्तुस्वरूपं तत्र सदृशप्रत्ययो वस्तुन्येव न वस्तुव्यतिरिक्ते सादृश्ये तस्याभावात्तयापोद्धृते सदृशपरिणामे सदृशप्रत्ययो भोक्तर्येव स मुख्यो मतः । सादृश्यांतरकल्पनादनवस्थाप्रसक्तिरिति समाधानं वादिप्रतिवादिनोः समानमाक्षेपवदुपलक्ष्यते । ततो वस्तु सत्सामान्यविशेषवत्तत्र च प्रवर्तमानो विकल्पो वस्तुनिर्भासः संवादकत्वादनुपप्लव एव प्रत्यक्षवत् तादृशाच्च विकल्पाल्लक्ष्यलक्षणभावो व्यवस्थाप्यमानोन्यबुद्ध्यारूढ एव यतः सांवृतः स्यात् । पारमार्थिकश्च लक्ष्यलक्षणभावः सिद्धः सन्नयं जीवोपयोगयोः कथंचित्तादात्म्यादुपपद्यते अग्न्युष्णवत् । कश्चिदाह— नोपयोगलक्षणो जीवस्तदात्मकत्वात् विपर्ययप्रसंगादिति, तं प्रत्याह । नातस्तत्सिद्धेः । उभयथापि त्वद्वचनासिद्धेः स्वसमयविरोधात् केनचिद्विज्ञातात्मकत्वात् तदात्मकस्य तेनैव परिणामदर्शनात् क्षीरनीरवत् । निःपरिणामे त्वतिप्रसंगार्थस्वभावसंकरात्रिति । स चायमाक्षेपः समाधानं न विधेर्जीवोपयोगयोस्तादात्म्यैकांताश्रयो नयाश्रयश्च प्रतिपत्तव्यः । अत्रापरः प्राह—उपयोगस्य लक्षणत्वानुपपत्तिर्लक्ष्यस्यात्मनोसंभवात् । तथाहि । नास्त्यात्मानुपलंभादकारणत्वादकार्यत्वात् खरविषाणादिवदिति । तदयुक्तं । साधनदोषदर्शनात् । अनुपलंभादयो हि हेतवस्तावदसिद्धाः प्रत्यक्षानुमानागमैरात्मनोऽनाद्यनंतस्योपलंभात् । योगिप्रत्यक्षस्य तदुपलंभकस्यानुमानस्यागमस्य च प्रमाणभूतस्य निर्णयात्तदनुपलंभोसिद्ध एव वा अनैकांतिकश्च चार्वाकस्य परचेतोवृत्तिविशेषैः । तथा पर्यायार्थादेशात् पूर्वपूर्वपर्यायहेतुकत्वादुत्तरोत्तरात्म-

पर्यायस्याकारणत्वादित्ययमप्यसिद्धो हेतु द्रव्यार्थादेशाद्विरुद्धश्च। तथाहि। अस्त्यात्मा अनाद्यनतोऽकारणत्वात् पृथिवीत्वादिवत्। प्रागभावेन व्यभिचार इतिचेन्न, तस्य द्रव्यार्थादेशेऽनुपपद्यमानत्वादनुत्पादव्ययात्मकत्वात् सर्वद्रव्यस्य। पृथिवीद्रव्यादिभ्योऽर्थांतरभूतस्तु प्रागभाव परस्याप्यसिद्ध एवान्यथा तस्य तत्त्वातरत्वप्रसगात्। पश्चात्कार्यत्वादिति हेतु सोप्यसिद्ध सुरादेरात्मकार्यस्य पर्यायार्थार्पणात् प्रसिद्धे कादाचित्कार्यविशेषस्याभावादकार्यत्वमनैकांतिक, मुर्मुराद्यवस्थेनाग्निना कार्यत्वाभावोऽकार्यत्व विरुद्ध। तथाहि—सर्वदास्त्यात्माऽकार्यत्वात् पृथिवीत्वादिवत्। न प्रागभावेतरेतराभावोत्पन्नाभावैरनैकातस्तेषा द्रव्यार्थाश्रयणेनुपपत्ते। पर्यायार्थाश्रयणे कार्यत्वात्। कुटस्य हि प्रागभाव कुशूल स च कोशकार्यं कोशस्य च शिवकः स च स्थासातरकार्यमिति कुटपटयोरितरेतराभावः कुटपटात्मकत्वात्कार्यं चेतनाचेतनयोरत्यताभावोपि चेतनात्मकत्वात् कार्यं इति। परस्य तु पृथिव्यादिभ्योर्थांतरभूता प्रागभावादयो न सत्येवान्यथा तेषा तत्त्वातरत्वप्रसगात्। तथेतरेतराभावात्यताभावयो सर्वदास्तीति प्रत्ययविषयत्वात् न ताभ्यामनेकात खरविषाणादिदृष्टातश्च साध्यसाधनविकल्प, खरविषाणादेरप्येकातेन नास्तित्वानुपलभ्यमानत्वाद्यसिद्धे। गोमस्तकसमवायित्वेन हि यदस्तीति प्रसिद्ध विषाण तत्खरादिमस्तकसमवायित्वेन नास्तीति निश्चीयते, मेषादिसमवायित्वेन च प्रसिद्धानि रोमाणि कूर्मसमवायित्वेन च न सति, नोपलभ्यते च वनस्पतिसमवायित्वेन प्रसिद्धास्तित्वोपलभ कुसुम गगनसमवायित्वेन नास्तित्वानुपलभ्यमानत्वधर्माधिकरण दृष्ट न पुन सर्वत्र सर्वदा सर्वथा किंचिन्नास्तित्वानुपलभाधिकरण प्रसिद्ध विरोधात्। ततो नात्मन सर्वथा सर्वत्र सर्वदा नास्तित्वे साध्ये तथानुपलभादिहेतुना निदर्शनमस्ति साध्यसाधनविकल्पस्यानिदर्शनत्वात्। तथात्मा नास्तीति पक्षश्च प्रत्यक्षानुमानागमबाधितोवगम्यत इति साधने दोषदर्शनात् नात साधनादात्मनिन्हवसिद्धिर्यतोस्य नोपयोगो लक्षण स्यात्। किं च, स एवाह द्रष्टा स्प्रष्टा स्वादयिता घ्राता श्रोतानुसर्ता नेत्यनुसधानप्रत्ययो गृहीतृकृत करणे अविज्ञानेषु वा सभाव्यमानत्वात् तेषा स्वविषयनियतत्वात् परस्परविषयसक्रमाभावात् गर्भादिमरणपर्यंतो महांश्चैतन्यविवर्तो दर्शनस्पर्शनास्वादनाघ्राणश्रवणानुसरणलक्षणचैतन्यविशेषाश्रयो गृहीतस्तद्धेतुरिति चेन्न, तस्यैवात्मत्वेन साधितत्वादनाद्यनतत्वोपपत्ते। न चाय निर्हेतुक कादाचित्कत्वादिति परिशेषादात्मसिद्धेश्च नात्मनोभावो युक्त। किंच, अस्मदादेरात्मास्तीति प्रत्यय सशयो विपर्ययो यथार्थनिश्चयो वा स्यात्? सशयश्चेत् सिद्ध मागात्मा अन्यथा तत्सशयायोगात्। कदाचिदप्रसिद्धस्थाणुपुरुषस्य प्रतिपत्तुस्तत्सशयायोगवत्। विपर्ययश्चेत्तथाप्यात्मसिद्धि कदाचिदात्मनि विपर्ययस्य तन्निर्णयपूर्वकत्वात्। ततो यथार्थनिर्णय एवायमात्मसिद्धि। नन्वेवं सर्वस्य स्वेष्टसिद्धि स्यात् प्रधानादिप्रत्ययस्यापि सर्वविकल्पेषु प्रधानाद्यस्तित्वसाधनात्, तस्यैतदसाधनत्वे कथमात्मास्तीति प्रत्ययस्यात्मास्तित्वसाधनत्वमिति कश्चित्। तदसत्। प्रधानस्य सत्त्वरजस्तमोरूपस्याविरुद्धत्वात् तद्धर्मस्यैव नित्यैकत्वादेर्निराकरणात्। एवमीश्वरस्यात्मविशेषस्य ब्रह्मादेर्वाभिमतत्वात् तद्धर्मस्य जगत्कर्तृत्वादेरपाकरणात् सर्वथैकातस्यापि सर्वथैकातरूपतया कदाचित्प्रसिद्धेस्तस्य सम्यक्त्वेन श्रद्धानस्य निराचिकीर्षितत्वात्। सर्वथा सर्वस्य सर्वत्र सशयविपर्ययानुपपत्ते। नन्वेवमात्मनि सत्यपि नोपयोगस्य लक्षणत्वमनवस्थानादितिचेन्न, उपयोगसामान्यस्यावस्थापितत्वात्। परापरोपयोगविशेषणत्वानुपरमात्तस्य लक्षणत्वोपपत्ते। सर्वथोपरमे पुनरनुसरणाभावप्रसक्ते। सतानिकत्वादनुसरणादिरितिचेन्न, तस्यात्मनिह्नवे सवृत्ते सतोनुसरणादिहेतुत्वायोगात्। परमार्थसत्त्वे वा नाममात्रभेदात् उपयोगसबधो लक्षण जीवस्य नोपयोग इति चेत्, स तर्हि जीवस्यार्थांतरभूतेनोपयोगेन स सबधो यदि जीवादन्यस्तदा न लक्षणमर्थांतरवत् अन्यथोपयोगस्यापि लक्षण-

त्वसिद्धेरविशेषात् । अर्थांतरभूतेन सवधेनाप्यपर सवधो लक्षणमिति मत, कथमनवस्थापरिहार' ? सुदूरमपि गत्वा यदि सवधः सवधिनः कथचिदनन्यत्वाल्लक्षणमिष्यते तदोपयोग एवात्मनो लक्षणमिष्यता तस्य कथचित्तादात्म्योपपत्तेः ॥

तस्योपयोगस्य भेदप्रतिपादनार्थमाह,—

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥

स उपयोगो द्विविधस्तावत्, साकारो ज्ञानोपयोग सविशेषार्थविषयत्वात्, निराकारो दर्शनोपयोग॰ सामान्यविषयत्वात् । तत्राद्योऽष्टभेदश्चतुर्भेदोन्य इति सख्याविशेषोपादानात्पूर्व ज्ञानमुक्त अभ्यर्हितत्वान्निश्चीयते । एतत्सूत्रवचनादेव यथोक्तोपयोगव्यक्तिव्यापि सामान्यमुपयोगो स्वलक्षणमिति दर्शयति,—

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेद इत्युक्तेः सूरिणा स्वयम् । शेषभावत्रयात्मत्वस्यैतल्लक्ष्यत्वसिद्धितः ॥१॥

जीवस्योपयोगसामान्यमिह लक्षण निश्चीयते इति शेष, स द्विविध इत्यादिसूत्रेण तद्विशेषकथनात् । अष्टाभ्यो ज्ञानव्यक्तिभ्यश्चतसृभ्यो दर्शनव्यक्तिभ्यश्चान्ये शेषा अष्टौ क्षायोपशमिकभेदा॰ सप्त च क्षायिकभेदा परिगृह्यते । भावत्रय पुनरौपशमिकौदयिकपारिणामिकविकल्प प्रत्येय । शेषाश्च भावत्रय च शेषभावत्रय तदात्मा स्वभावो यस्य जीवस्य स शेषभावत्रयात्मा तस्य भाव॰ शेषभावत्रयात्मत्व तस्यैतल्लक्षत्वसिद्धे प्रतिपादितोपयोगव्यक्तिगतसामान्येन लक्ष्यत्वोपपत्तेरित्यर्थ ॥

एवं सूत्रद्वयेनोक्तं लक्षणं लक्षयेन्नर । कायाद्भेदेन संश्लेषमापन्नादपि तत्त्वतः ॥ २ ॥

यथा जलानलयो॰ सश्लेषमापन्नयोरप्युष्णोदकावस्थाया द्रवोष्णस्वभावलक्षण भिन्न भेद साधयति तथा कायात्मनो सश्लेषमापन्नयोरपि सूत्रद्वयोक्त लक्षण भेद लक्षयेत्सर्वत्र भेदस्यैव भेदव्यवस्थाहेतुत्वात् । तदभावे प्रतिभासभेदादेरभेदकत्वात् ॥

के पुनर्जीवस्य भेदा इत्याह,—

संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

जीवस्येत्यनुवर्तनाद्भेदा भवतीत्यध्याहार॰ । आत्मोपचितकर्मवशादात्मनो भवांतरावाप्ति॰ ससार॰ तत्सवधात् ससारिणो जीवविशेषा । निरस्तद्रव्यभाववंधा मुक्तास्ते जीवस्य सामान्यतोभिहितस्य भेदा भवंतीति सूत्रार्थ॰ । ततो नोपयोगेन लक्षणेनैक एव जीवो लक्ष्य इत्यावेदयति,—

लक्ष्याः संसारिणो जीवा मुक्ताश्च वहवोन्यथा । तदेकत्वप्रवादः स्यात्स च दृष्टेष्टवाधितः॥१॥

ससारिण इति बहुत्वनिर्देशाद्बहवो जीवा लक्षणीयास्तथा मुक्ताश्चेति वचनात्ततो न द्वद्वनिर्देशो युक्त॰ ससारमुक्ताविति । तन्निर्देशे हि ससार्येक एव मुक्तश्चैक परमात्मेति प्रवाद प्रसज्येत । न चासौ श्रेयान् दृष्टेष्टबाधितत्वात् । ससारिणस्तावदेकत्वे जननमरणकरणादिनियमो नोपपद्यते । भ्रांतोसाविति चेन्न, भवत इव सर्वस्य तद्भ्रांतत्वनिश्चयप्रसगात् । ममैव तन्निश्चयस्तदविद्याप्रक्षयादितिचेन्न, सर्वस्य तदविद्याप्रक्षयप्रसगात् अन्यथा स्वत्तोभेदप्रसक्तिर्विरुद्धधर्माध्यासात् । ममाविद्याप्रक्षयो नान्येषामित्यप्यविद्याविलसितमेवेति चेत्, सर्वोप्येव सप्रतिपद्यते तवैव इत्थं प्रतिपत्तौ परेषामप्रतिपत्तौ तु न कदाचिद्विरुद्धधर्माध्यासान्मुच्यते । ततोय प्रत्यात्मदृष्टेनात्मभेदेन बाधितः ससार्यात्मैकत्ववाद । तथेष्टेनापि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिनेति प्रदर्शितप्राय । तथा मुक्तात्मनोप्येकत्वे मोक्षसाधनाभ्यासवैफल्य, ततोन्यस्य मुक्तस्यासभवात् । सभवे वा मुक्तानेकत्वसिद्धि । यो य ससारी निर्वाति स स पर-

गात्मन्येका लीयत इत्यप्ययुक्त, तन्यानित्यत्वप्रसगात् । तथा च कृत्स्नस्तदेकत्वप्रवाद इत्यसावपि दृष्टे-ष्टबाधित । यदि पुन. ससारिमुक्ता इति द्वन्द्वो निर्दिश्यते तदाप्यर्थांतरप्रतिपत्ति प्रसज्येत ससारिण एव मुक्ता संसारिमुक्ता इति, तथा ससारिमुक्तैकत्वप्रवाद स्यात् स च दृष्टेष्टबाधित, ससारिणा मुक्तस्वभावतयाध्यसंवेदनात् संसारित्वेनैवानुभवात् मुक्तिसाधनाभ्युपगमविरोधाच्च मुक्तस्यापि ससार्यात्मकत्वाप्रच्युते । ससारिमुक्तमिति द्वन्द्वनिर्देशेपि ससार्येव मुक्तं जीवतत्त्वमित्यनिष्टार्थप्रतीतिप्रसगात् तदेकत्वप्रवाद एव स्यात्, स च दृष्टेष्टबाधित इत्युक्त । च शब्दोनर्थक इतिचेन्न, इष्टविशेषसमुच्चयार्थत्वात् । नो संसारिण सयोगकेवलिन संसारिण नोसंसार्यससारित्वव्यपेतास्त्वयोगकेवलिनोभीष्टास्ते येन समुच्चीयते । नोसंसारिण संसारिण एवेति चेन्न, तेषा संसारिवैधर्म्याद्भवातरावाप्तेरभावात् । मिथ्यादर्शनाविरति-प्रमादकषायाणा ससारकारणानामभावात् । न चैवमससारिण एव ते, योगमात्रस्य ससारकारणस्य कर्मागमनहेतो सद्भावात् । क्षीणकषाया सयोगकेवलिनो ससारिण एवेति चेन्न किंचिदनिष्ट । अयोगकेवलिनो मुक्ता एवेति चेन्न, तेषा पचाशीतिकर्मप्रकृतिसद्भावात्, कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षाभावादससारित्वायोगात् । न चैव ते नोससारिण केवलिन ससारिणो ससार्यससारित्वव्यपेताश्चायोगकेवलिनो दीष्टान्ते ससारकारणस्य योगमात्रस्याप्यभावात् तत एव न ससारिणस्त्रितयव्यपेतास्तु निश्चीयते । तथान्ये वर्णयति—मुक्ताना परिणामातरसक्रमाभावादुपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थं चशब्दोपादानमिति, तत्र बुध्यामहे तेषा नित्योपयोगसिद्धे पुनरुपसहारप्रादुर्भावात् । तत्रोपयोगव्यवहाराभावात् गुणीभूतोत्र भूय योग इति चेति । ससारिग्रहणमादौ युक्त इति चेत्, ससारिणा बहुविकल्पत्वात्तत्पूर्वकत्वान्मुक्ते । स्वय वेद्यत्वाच्चेत्येके, उत्तरत्रयप्रथम ससारिप्रपचप्रतिपादनार्थं चेत्यन्ये ॥

यद्येव किं विशिष्टा ससारिण इत्याह सूत्र,—

समनस्कामनस्काः ॥ ११ ॥

मनसो द्रव्यभावभेदस्य सन्निधानात्समनस्का तदसन्निधादमनस्का । समनस्काश्चामनस्काश्च समनस्कामनस्का इति समनस्कग्रहणमादौ युक्तमभ्यर्हितत्वात् । ससारिमुक्तप्रकरणात् यथासख्यप्रसग इति चेत् तथेष्टससारिणामेव मनस्कत्वान्मुक्तानाममनस्कत्वादित्येके । तदयुक्त । सर्वससारिणा मनस्कत्वप्रसगात् । कुतस्तर्हि यथासख्यप्रसग, पृथग्योगकरणात् । यथासख्य तदभिसबधेष्टौ ससारिणो मुक्ताश्च समनस्कामनस्का इत्येकयोग क्रियेत उपरि ससारिवचनप्रत्यासत्तेश्च । ससारिणस्त्रसस्थावरा इत्यत्र हि ससारिण इति वचन समनस्कामनस्का इत्यत्र सबध्यते त्रसस्थावरा इत्यत्र च मध्यस्थत्वात् ततो न यथासख्यसंप्रत्यय । अथवा ससारिणो मुक्ताश्चेत्यत्र ससारिण इति वचनमनेन सबध्यते न मुक्ता इति तेषा प्रधानशिष्टत्वान्मुक्तानामप्रधानशिष्टत्वात् । तथा सति समनस्कामनस्का त्रसस्थावरा इति यथासख्याप्रयोग, सर्वत्रसाना समनस्कत्वासिद्धे मध्यस्थससारिग्रहणाभिसबंधेपि वा पृथग्योगकरणान्न त्रसस्थावरयथासख्याभिसबध स्यात् अन्यथैकमेव योग कुर्वीत, तथा च हि ससारग्रहण न स्यात् तत ससारिण एव केचित्समनस्का केचिदमनस्का इति सूत्रार्थो व्यवतिष्ठते ॥ कुतस्ते तथा मता इत्याह,—

समनस्कामनस्कास्ते मताः ससारिणो द्विधा । तद्वेदनस्य कार्यस्य सिद्धेरिष्टविशेषतः ॥ १ ॥

समनस्का केचित्ससारिण शिक्षाक्रियालापग्रहणसंवेदनस्य कार्यस्य सिद्धेरन्यथानुपपत्ते, केचित्पुनरमनस्का शिक्षाद्यग्राहिवेदनकार्यस्य सिद्धेरन्यथानुपपत्ते । इत्येतावता द्विविधा ससारिण सिद्धा इष्ट-

विशेषतश्च । इहेष्ट हि प्रवचन तस्य विशेषः समनस्केतरजीवप्रवचन तस्य विशेषः समनस्केतरजीवप्रकाशि वाक्य, सति सज्ञिनो जीवा सत्यसज्ञिन इति । ततश्च ते व्यवतिष्ठते सर्वथा बाधकाभावात् ॥

अत्र त्रसा एव ससारिण समनस्कामनस्का इति केषाचिदाकूतं, तदपसारणायाह,—

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

त्रसनामकर्मोदयापादितवृत्तयस्त्रसा प्रत्येतव्या. न पुनस्त्रस्यतीति त्रसाः पवनादीना त्रसत्वप्रसगात् गर्भादिष्वत्रसत्वानुपगमाच्च, स्थावरनामकर्मोदयोपजनितविशेषा स्थावरा. । स्थानशीला स्थावरा इतिचेन्न, वाय्वादीनामस्थावरत्वप्रसगात् । इष्टमेवेतिचेन्न, समयार्थानवबोधात् । न हि वाय्वादयस्त्रसा इति समयार्थ । त्रसाश्च स्थावराश्च त्रसस्थावरा । त्रसग्रहणमादावल्पाक्षरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च । ससारिण एव त्रसस्थावरा इत्यवधारणान्मुक्ताना तद्भावव्युदास , त्रसस्थावरा एव ससारिण इत्यवधारणाद्विकल्पातरनिवृत्ति. ॥ कुत पुनरेव प्रकारा. ससारिणो व्यवतिष्ठत इत्याह,—

त्रसास्ते स्थावराश्चापि तदन्यतरनिह्नवे । जीवतत्त्वप्रभेदानां व्यवस्थानाप्रसिद्धितः ॥ १ ॥

स्थावरा एव सर्वे जीवा परममहत्त्वेन निष्क्रियाणा चलनासभवात्त्रसत्वानुपपत्तेरिति त्रसनिह्नवस्तावन्न युक्त', स्वयमिष्टाना जीवतत्त्वप्रभेदाना व्यवस्थानाप्रसिद्धिप्रसगात् सर्वगतात्मन्येवात्रैव नानात्मकार्थपरिसमाप्ति । सकृन्नानात्मन सयोगो हि नानात्मकार्यं तत्रैकत्रापि प्रयुज्यते नभसि नानाघटादिसयोगवत् । एतेन युगपन्नाना शरीरेन्द्रियसयोग प्रतिपादित । युगपन्नाना शरीरेष्वात्मसमवायिना सुखदु खादीनामनुपपत्तिविरोधात् इतिचेत्, युगपन्नानाभेर्यादिष्वाकाशसमवायिना विततादिशब्दानामनुपपत्तिप्रसगात् तद्विरोधस्याविशेषात् । तथाविधशब्दकारणभेदान्न तदनुपपत्तिरितिचेत् सुखादिकारणभेदा त्तदनुपपत्तिरप्येकत्रात्मनि मा भूत् विशेषाभावात् । विरुद्धधर्माध्यासादात्मनो नानात्वमितिचेत्, तत एवाकाशनानात्वमस्तु । प्रदेशभेदोपचाराददोष इतिचेत्, तत एवात्मन्यदोष । जननमरणादिनियमोपि सर्वगतात्मवादिना नात्मबहुत्व साधयेत्, एकत्रापि तदुपपत्तेर्घटाकाशादिजननविनाशवत् । न हि घटाकाशस्योत्पत्तौ पटाद्याकाशस्योत्पत्तिरेव तदा विनाशस्यापि दर्शनात् । विनाशे वा न विनाश एव जननस्यापि तदोपलभात् स्थितौ वा न स्थितिरेव विनाशोत्पादयोरपि तदा समीक्षणात् । सति बधे न मोक्ष सति वा मोक्षे न बध स्यादेकत्रात्मनि विरोधादितिचेन्न, आकाशेपि सति घटबन्धे घटातरमोक्षाभावप्रसगात् । सति वा घटविश्लेषे घटातरविश्लेषप्रसगात् । प्रदेशभेदोपचारान्न तत्प्रसग इतिचेत्, तत एवात्मनि तत्प्रसग । कथमेक एवात्मा बद्धो मुक्तश्च विरोधादितिचेत्, कथमेकमाकाश घटादिना बद्ध मुक्त च युगपदिति समानमेतच्चोद्यम् । नभस प्रदेशभेदोपगमे जीवस्याप्येकस्य प्रदेशभेदोऽस्तु इति कुतो जीवतत्त्वप्रभेदव्यवस्था । ततस्तामिच्छता क्रियावतो जीवाश्च नभसो असर्वगता एवाभ्युपगतव्या इति त्रससिद्धि । त्रसा एव न स्थावरा इति स्थावरनिह्नवोपि न श्रेयान्, जीवतत्त्वप्रभेदाना व्यवस्थानाप्रसिद्धिप्रसगात् । जीवतत्त्वसतानातराणि हि व्यवस्थापयन्न प्रत्यक्षाद्व्यवस्थापयितुमर्हति तस्य तत्राप्रवृत्ते । व्यापारव्याहारलिंगात्साधयतीतिचेत् न, सुषुप्तमूर्छिताण्डकाद्यवस्थाना सतानातराणामवस्थानुपगमात्तत्र तदभावात् । आकारविशेषात्तत्सिद्धिरितिचेत्, तत एव वनस्पतिकायिकादीना स्थावराणा प्रसिद्धिरस्तु । क पुनराकारविशेषो वनस्पतीना आहारलाभालाभयो. पुष्टिम्लानलक्षण । ततो यदि वनस्पतीनामसिद्धिरात्मना तदा सतानातराणामपि मूर्छितादीना कुतः सिद्धिरिति जीवतत्त्वप्रभेद व्यवस्थापयता त्रसस्थावरयोरन्यतरनिह्नवोऽनभिधेय ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विशेषतश्च । इहेष्ट हि प्रवचनं तस्य विशेषः समनस्केतरजीवप्रवचन तस्य विशेषः समनस्केतरजीवप्रकाशि वाक्य, सति सज्ञिनो जीवा सत्यसज्ञिन इति । ततश्च ते व्यवतिष्ठते सर्वथा बाधकाभावात् ॥

अत्र त्रसा एव ससारिण समनस्कामनस्का इति केषाचिदाकूत, तदपसारणायाह,—

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

त्रसनामकर्मोदयापादितवृत्तयस्त्रसा. प्रत्येतव्या॰ न पुनस्त्रस्यतीति त्रसा॰ पवनादीना त्रसत्वप्रसगात् गर्भादिष्वत्रसत्वानुपगाच्च, स्थावरनामकर्मोदयोपजनितविशेषाः स्थावराः । स्थानशीला. स्थावरा इतिचेन्न, वाय्वादीनामस्थावरत्वप्रसगात् । इष्टमेवेतिचेन्न, समयार्थानवबोधात् । न हि वाय्वादयस्त्रसा इति समयार्थ. । त्रसाश्च स्थावराश्च त्रसस्थावरा॰ । त्रसग्रहणमादावल्पाक्षरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च । ससारिण एव त्रसस्थावरा इत्यवधारणान्मुक्ताना तद्भावव्युदास , त्रसस्थावरा एव ससारिण इत्यवधारणाद्विकल्पातरनिवृत्ति ॥ कुत पुनरेव प्रकारा ससारिणो व्यवतिष्ठत इत्याह,—

त्रसास्ते स्थावराश्चापि तदन्यतरनिह्नवे । जीवतत्त्वप्रभेदाना व्यवस्थानाप्रसिद्धितः ॥ १ ॥

स्थावरा॰ एव सर्वे जीवा परममहत्त्वेन निष्क्रियाणा चलनासमवायात्त्रसत्वानुपपत्तेरिति त्रसनिह्नवस्तावन्न युक्त., स्वयमिष्टाना जीवतत्त्वप्रभेदाना व्यवस्थानाप्रसिद्धिप्रसगात् सर्वगतात्मन्येवात्रैव नानात्मकार्यपरिसमाप्ति. । सकृन्नानात्मन सयोगो हि नानात्मकार्यं तत्रैकत्रापि प्रयुज्यते नभसि नानाघटादिसयोगवत् । एतेन युगपन्नाना शरीरेंद्रियसयोग प्रतिपादित । युगपन्नाना शरीरेष्वात्मसमवायिना सुखदु खादीनामनुपपत्तिविरोधात् इतिचेत्, युगपन्नानाभेर्यादिष्वाकाशसमवायिना विततादिशब्दानामनुपपत्तिप्रसगात् तद्विरोधस्याविशेषात् । तथाविधशब्दकारणभेदान्न तदनुपपत्तिरितिचेत् सुखादिकारणभेदात्तदनुपपत्तिरप्येकत्रात्मनि मा भूत् विशेषाभावात् । विरुद्धधर्माध्यासादात्मनो नानात्वमितिचेत्, तत एवाकाशनानात्वमस्तु । प्रदेशभेदोपचाराददोष इतिचेत्, ततः एवात्मन्यदोष । जननमरणादिनियमोपि सर्वगतात्मवादिना नात्मबहुत्व साधयेत्, एकत्रापि तदुपपत्तेर्घटाकाशादिजननविनाशवत् । न हि घटाकाशस्योत्पत्तौ पटाद्याकाशस्योत्पत्तिरेव तदा विनाशस्यापि दर्शनात् । विनाशे वा न विनाश एव जननस्यापि तदोपलम्भात् स्थितौ वा न स्थितिरेव विनाशोत्पादयोरपि तदा समीक्षणात् । सति बधे न मोक्षः सति वा मोक्षे न बध स्यादेकत्रात्मनि विरोधादितिचेन्न, आकाशेपि सति घटबन्धे घटातरमोक्षाभावप्रसगात् । सति वा घटविश्लेषे घटातरविश्लेषप्रसगात् । प्रदेशभेदोपचारान्न तत्प्रसग इतिचेत्, तत एवात्मनि तत्प्रसग । कथमेक एवात्मा बद्धो मुक्तश्च विरोधादितिचेत्, कथमेकमाकाश घटादिना बद्ध मुक्त च युगपदिति समानमेतच्चोद्यम् । नभस प्रदेशभेदोपगमे जीवस्याप्येकस्य प्रदेशभेदोस्त्विति कुतो जीवतत्त्वप्रभेदव्यवस्था । ततस्तामिच्छता क्रियावतो जीवाश्च नभतो असर्वगता एवाभ्युपगतव्या इति त्रससिद्धि । त्रसा एव न स्थावरा इति स्थावरनिह्नवोपि न श्रेयान्, जीवतत्त्वप्रभेदाना व्यवस्थानाप्रसिद्धिप्रसगात् । जीवतत्त्वसतानातराणि हि व्यवस्थापयन्न प्रत्यक्षाद्व्यवस्थापयितुमर्हति तस्य तत्राप्रवृत्ते । व्यापारव्याहारलिंगात्साधयतीतिचेत् न, सुषुप्तमूर्छिताडकाद्यवस्थाना सतानातराणामवस्थानुपगात्तत्र तदभावात् । आकारविशेषात्तत्सिद्धिरितिचेत्, तत एव वनस्पतिकायिकादीना स्थावराणा प्रसिद्धिरस्तु । क पुनराकारविशेषो वनस्पतीना आहारलाभालाभयो. पुष्टिम्लानलक्षण. । ततो यदि वनस्पतीनामसिद्धिरात्मना तदा सतानातराणामपि मूर्छितादीना कुतः सिद्धिरिति जीवतत्त्वप्रभेद व्यवस्थानाप्रसिद्धिर्नाम त्रसस्थावरयोरन्यतरनिह्नवोऽनभिधेय ॥

कोत्र विशेष' ? स्थावरा इत्याह,—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

पृथिवीकायिकादिनामकर्मोदयवशात्पृथिव्यादयो जीवा पृथिवीकायिकादय स्थावरा प्रत्येतव्या न पुनरजीवास्तेषामप्रस्तुतत्वात् ॥ कुतस्तथ बोद्धव्या इत्याह,—

जीवाः पृथ्वीमुखास्तत्र स्थावराः परमागमात् । सुनिर्बाधात्प्रबोद्धव्या युक्त्या एकेंद्रिया हि ते १

सति पृथिवीकायिकादयो जीवा इत्यागमात् पृथिवीकायिकादिसिद्धि । कुतस्तदागमस्य प्रामाण्यनिश्चय इतिचेत्, सर्वथा बाधकरहितत्वात् । न ह्यस्य प्रत्यक्ष बाधक तदविषयत्वात् । पृथिव्यादयो अचेतना एव व्यापारव्याहाररहितत्वाद्भस्मादिवत् इत्यनुमान बाधकमिति चेन्न, अस्य सुषुप्तादिनानेकातात् । तस्यापि पक्षीकरणमयुक्त समाधिस्थेनानेकातात्, पक्षस्य प्रमाणबाधानुषगात् । सात्यस्य मुक्तात्मना व्यभिचारात् प्रत्यागमो बाधक इतिचेन्न, तस्याप्रमाणत्वापादनात् स्याद्वादस्य प्रमाणभूतस्य व्यवस्थापनात् । तदेवमागमात्सुनिर्बाधात् पृथिवीप्रमुखा स्थावरा प्राणिनो बोद्धव्या । युक्तेश्च, ज्ञान क्वचिदात्मनि परमप्रकर्षमायाति अपकृष्यमाणविशेषत्वात् परिमाणवदित्यतो यत्र तदपकर्षपर्यंतस्तेऽसाक्रमेकेंद्रिया स्थावरा एव युक्त्या सभाविता । ननु च भस्मादावनात्मन्येव विज्ञानस्यात्यतिकापकर्षस्य सिद्धेर्न स्थावरसिद्धिरितिचेन्न, स्वाश्रय एव ज्ञानापकर्षदर्शनात् अनात्मनि तस्यासभवादेव हान्यनुपपत्ते । प्रध्वसो हि हानि. सत एवोपपद्यते नासतोनुत्पन्नस्य बध्यापुत्रवत् क्वचिदात्मन्यप्यत्यतनाशो ज्ञानस्यास्तीतिचेन्न, सतो वस्तुन उत्पन्नविनाशानुपपत्ते । कर्मणा कथमत्यतविनाश इतिचेत्, क एवमाह ? तेषामत्यतविनाश इति । कर्मरूपाणा हि पुद्गलानामकर्मरूपतापत्तिविनाश सुवर्णस्य कटकाकारस्याकटकरूपतापत्तिवत् । ततो गगनपरिमाणादारभ्यापकृष्यमाणविशेष परिमाण यथा परमाणौ परमापकर्षपर्यंतप्राप्त सिद्ध तथा ज्ञानमपि केवलादारभ्यापकृष्यमाणविशेषमेकेंद्रियेषु परमापकर्षपर्यंतप्राप्तमवसीयते । इति युक्तिमत्पृथिवीकायिकादिस्थावरजीवप्रतिपादन ॥

के पुनर्विशेषतस्त्रसा इत्याह,—

द्वींद्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

द्वे स्पर्शनरसने इन्द्रिये येषा ते द्वीन्द्रिया कृम्यादयस्ते आदयो येषा ते इमे द्वींद्रियादय इति व्यवस्थावाचिनादिशब्देन तद्गुणसविज्ञानलक्षणान्यपदार्था वृत्तिरवयवेन विग्रहो समुदायस्य वृत्त्यर्थत्वात् ॥

ते च प्रमाणत सिद्धा एवेत्याह,—

त्रसाः पुनः समाख्याताः प्रसिद्धा द्वींद्रियादयः । इत्येतैः पचभिः सूत्रैः सर्वससारिसग्रहः ॥१॥

विग्रहगत्यापन्नस्य ससारिणोऽसग्रह इतिचेन्न, तस्यापि त्रसस्थावरनामकर्मोदयरहितस्यासभवात् तद्वचनेन सगृहीतत्वात् । सोपि नैकेंद्रियत्व द्वींद्रियादित्व वातिक्रामति सूक्ष्मत्वप्रसगात् । ततो भवत्येव पचभि सूत्रै सर्वससारिसग्रह ॥ न कानिचिदिंद्रियाणि नियतानि सति यत्सबधादेकेंद्रियादयो व्यवतिष्ठत इत्याशका निराकर्तुकाम सूरिरिदमाह,—

पंचेंद्रियाणि ॥ १५ ॥

ससारिणो जीवस्य सतीति वाक्यार्थ । किं पुनरिंद्रिय ? इंद्रेण कर्मणा सृष्टमिंद्रिय स्पर्शनादींद्रियनामकर्मोदयनिमित्तत्वात् । इंद्रस्यात्मनो लिंगमिंद्रिय इति वा कर्ममलीमसस्यात्मन स्वयमर्थानुपल-

ठ्धसमर्थस्य हि यदर्थोपलब्धौ लिंगं निमित्तं तदिंद्रियमिति भाष्यते । नन्वेवमात्मनोर्थज्ञानमिंद्रियलिंगादुपजायमानमनुमानं स्यात् । तच्चायुक्तं । लिंगस्य परिज्ञानेनुमानानुदयात् । तस्यानुमानांतरापरिज्ञानेऽनवस्थानुषंगादिति कश्चित् । तदसत् । भावेंद्रियस्योपयोगलक्षणस्य स्वसंविदितत्वात्तदबलविनोर्थज्ञानस्य सिद्धेः । न चैतदनुमानं परोक्षविशेषरूपं, विशदत्वेन देशतः प्रत्यक्षत्वाविरोधात् । परोक्षसामान्यमन्यत्तु मुख्यतस्तादिष्टमेव परप्रत्ययापेक्षस्य परोक्षत्ववचनात् ॥ कथं पुनः पंचैवेंद्रियाणि जीवस्येत्याह,—

पंचेंद्रियाणि जीवस्य मनसोनिंद्रियत्वतः । बुद्ध्यहंकारयोरात्मरूपयोस्तत्फलत्वतः ॥ १ ॥
वागादीनामतो भेदासिद्धेर्धीसाधनत्वतः । स्पर्शादिज्ञानकार्याणामेवंविधविनिर्णयात् ॥ २ ॥

न हि मनः षष्ठमिंद्रियं तस्येंद्रियवैधर्म्यादनिंद्रियत्वसिद्धेः । नियतविषयाणींद्रियाणि, मनः पुनरनियतविषयमिति तद्वैधर्म्यं प्रसिद्धमेव । करणत्वादिंद्रलिंगत्वादिंद्रियं मन इतिचेत्, तदत्र धूमादिनानेकांतात् । तदपि हि करणमात्मनोर्थोपलब्धौ लिंगं च भवति न चेंद्रियमिति । बुद्ध्यहंकारयोरिंद्रियत्वान्न पंचैवेंद्रियाणीतिचेत् न, तयोरात्मपरिणामयोरिंद्रियानिंद्रियफलत्वात् । वाक्पाणिपादपायूपस्थानां कर्मेंद्रियत्वान्न पंचैवेत्यप्ययुक्तं, तेषां स्पर्शनांतर्भावात् । तत्रानंतर्भावेतिप्रसंगात् । पंचानामेव बुद्धिसाधनत्वाद्वेंद्रियाणां पांचविध्यनिर्णयः कर्तव्यः स्पर्शादिज्ञानकार्याणि हि तानि । तथाहि—स्पर्शनादिज्ञानेंद्रियाः करणसाधनाः क्रियात्वादिंद्रियक्रियावत् । स्वसंवित्तिक्रियथानेकांत इतिचेन्न, तस्या अपि समनस्कानामंतःकरणकारणत्वात् परेषां स्वशक्तिविशेषकरणत्वात् । न चैकत्रात्मनि कर्तृकरणरूपविरोधः प्रतीतिसिद्धत्वादिति निरूपितं प्राक् । ततः स्पर्शादिज्ञानेभ्यः कार्यविशेषेभ्यः पंचभ्यः पंचेंद्रियाणीति सामर्थ्यात् मनोनिंद्रियं षष्ठमिति सूत्रकारेण निवेदितं भवति । तेनैतैर्व्यवस्थितैर्योगो द्वित्रिचतुःपंचेंद्रियाः संज्ञिनश्च त्रसा इति निश्चीयते ॥

तानि पुनरिंद्रियाणि पौद्गलिकान्येकविधान्येवेति कस्यचिदाकूतमपाकुर्वन्नाह,—

द्विविधानि ॥ १६ ॥

द्वि प्रकाराणीत्यर्थः प्रकारवाचित्वाद्विधशब्दस्य । शक्तींद्रियाणि व्यक्तींद्रियाणि चेति द्विविधानि केचिन्मन्यते, मूर्तान्यमूर्तानि वेत्यपरे । सूत्रकारास्तु द्रव्येंद्रियाणि भावेंद्रियाणि चेति चेतसि निधायैवमाहुः ॥

यद्येव कानि द्रव्येंद्रियाणीत्याह,—

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येंद्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वर्त्यत इति निर्वृत्तिः सा द्वेधा बाह्याभ्यंतरभेदात् । तत्र विशुद्धात्मप्रदेशवृत्तिरभ्यंतरा तस्यामेव कर्मोदयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयो बाह्या । उपक्रियतेनेनेत्युपकरणं । तदपि द्विविधं बाह्याभ्यंतरभेदात् । तत्र बाह्यं पक्ष्मपुटादि, कृष्णसारमंडलाद्यभ्यंतरं । निर्वृत्तिश्चोपकरणं च निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येंद्रियमिति जात्यपेक्षयैकवचनं ॥ कुतः पुनस्तानि प्रतिपद्यत इत्याह,—

द्विविधान्येव निर्वृत्तिस्वभावान्यनुमिन्वते । सिद्धोपकरणात्मानि तच्च्युतौ तद्विदच्युतेः ॥ १ ॥

बाह्याभ्यंतरोपकरणेंद्रियाणि तावत्प्रसिद्धान्येव तद्व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायिनां स्पर्शादिज्ञानानामुपलंभात् । बाह्याभ्यंतरनिर्वृत्तिस्वभावानि चेंद्रियाणि ततः एवानुमीयते व्यापारवत्स्वप्युपकरणेंद्रियेषु विषयालोकमनस्सु च संनिहितेषु सत्यपि च भावेंद्रिये कदाचित्स्पर्शादिज्ञानानुत्पत्तेरन्यथानुपपत्तेस्तच्च्युतावेव तद्विदश्च्युतिसिद्धेः ॥

कानि पुनर्भावेंद्रियाणीत्याह,—

लब्ध्युपयोगौ भावेंद्रियम् ॥ १८ ॥

इद्रियनिर्वृत्तिहेतु क्षयोपशमविशेषो लब्धि तन्निमित्त परिणामविशेष उपयोग लब्धिश्चोपयोगश्च लब्ध्युपयोगौ भावेंद्रियमिति जात्यपेक्षयैकवचन। कुत पुनस्तानि परीक्षका जानत इत्याह,—

भावेंद्रियाणि लब्ध्यात्मोपयोगात्मानि जानते। स्वार्थसंविदि योग्यत्वाद्व्यापृतत्वाच्च संविदः १

लब्धिस्वभावानि तावद्भावेंद्रियाणि स्वार्थसवित्तौ योग्यत्वादात्मन प्रतिपद्यते। न हि तत्रायोग्यस्यात्मनस्तदुत्पत्तिराकाशवत् स्वार्थसविद्योग्यतैव च लब्धिरिति लब्धीद्रियसिद्धि। उपयोगस्वभावानि पुन स्वार्थसविदो व्यापृतत्वान्निश्चिन्वंति। न ह्यव्यापृतानि स्पर्शादिसवेदनानि पुस स्पर्शादिप्रकाशकानि भवितुमर्हंति सुषुप्त्यादीनामपि तत्प्रकाशकप्रसगात्। स्वार्थप्रकाशने व्यापृतस्य सवेदनस्योपयोगत्वे फलत्वादिंद्रियत्वानुपपत्तिरितिचेन्न, कारणधर्मस्य कार्यानुवृत्ते। न हि पावकस्य प्रकाशकत्वे तत्कार्यस्य प्रदीपस्य प्रकाशकत्व विरुध्यते। न च येनैव स्वभावेनोपयोगस्येंद्रियत्व तेनैव फलत्वमिष्यते यतो विरोध स्यात् साधकतमत्वस्वभावेन हि तस्येंद्रियव्यपदेश क्रियारूपतया तु फलस्य प्रदीपवत्। प्रदीप प्रकाशात्मना प्रकाशयतीत्यत्र हि साधकतम प्रकाशात्मा करण क्रियात्मा फल स्वतत्रात्मा कर्तेति प्ररूपितप्राय ॥

किं व्यपदेशलक्षणानि तानींद्रियाणीत्याह,—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

स्पर्शनादीना करणसाधनत्व पारतत्र्यात् कर्तृसाधनत्व च स्वातत्र्याद्बहुलवचनात्। तेनान्वर्थसज्ञाकरणादेव व्यपदेशान्येव लक्षणानि च पचेंद्रियाणीत्यभिसबध कर्तव्य। स्पर्शनस्य ग्रहणमादौ शरीरव्यापित्वात्, वनस्पत्यतानामेकमित्यत्राभीष्टत्वात् सर्वससारिषूपलब्धेश्च। ततो रसनघ्राणचक्षुषा क्रमवचनमुत्तरोत्तराल्पत्वात्, श्रोत्रस्याते वचन बहूपकारित्वात्। रसनमपि वक्तृत्वेन बहूपकारीतिचेत् न, तेन श्रोत्रप्रणालिकापादितस्योपदेशस्योच्चारणात् तत्पारतत्र्यस्वीकरणात्। सर्वज्ञे तदभाव इतिचेन्न, इद्रियादिकरणात्। न हि सर्वज्ञस्य शब्दोच्चारणे रसनव्यापारोस्ति तीर्थकरत्वनामकर्मोदयोपजनितत्वात् भगवत्तीर्थकरावगमस्य करणव्यापारापेक्षत्वे क्रमप्रवृत्तिप्रसगात्। सकलवीर्यांतरायक्षयान्न क्रमप्रवृत्तिस्तस्येतिचेत्, तत एव करणापेक्षापि मा भूत्। तत सूक्त श्रोत्रस्याते वचन बहूपकारित्वादिति। एकैकवृद्धिज्ञापनार्थं वा स्पर्शनादिक्रमवचन ॥ कुत पुन स्पर्शनादीनि जीवस्य करणान्यर्थोपलब्धावित्याह,—

स्पर्शनादीनि तान्याहुः कर्तुः सांनिध्यवृत्तितः। क्रियायां करणानीह कर्मवैचित्र्यतस्तथा॥१॥

स्पर्शनादीनि द्रव्येंद्रियाणि तावन्नामकर्मणो वैचित्र्यात्तदुपलब्धेरात्मन स्पर्शादिपरिच्छेदनक्रियाया व्याप्रियमाणस्य सानिध्येन वृत्ते करणानि लोके प्रतीयते। भावेंद्रियाणि पुनस्तदावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमस्य वैचित्र्यादिति मतव्य, तेषा परस्पर तद्वतश्च भेदाभेद प्रत्यनेकांतोपपत्ते। न हि परस्पर तावदिंद्रियाणामभेदैकात स्पर्शनेन स्पर्शस्येव रसादीनामपि ग्रहणप्रसक्तेरिंद्रियांतरप्रकल्पनानर्थक्यात्। कस्यचिद्वैकल्ये साकल्ये वा सर्वेषा वैकल्यस्य साकल्यस्य वा प्रसगात्। नापि भेदैकातस्तेषामेकत्वसकलनज्ञानजनकत्वाभावप्रसगात्। सतानातरेंद्रियवत् मनस्तस्य जनकमितिचेन्न, इद्रियनिरपेक्षस्य तज्जनकत्वासभवात्। इद्रियापेक्ष मनोनुसधानस्य जनकमितिचेत्, सतानातरेंद्रियापेक्ष कुतो न जनक? प्रत्यासत्तेरभावादितिचेत्, अन का प्रत्यासत्ति? अन्यत्रैकात्मतादात्म्याद्देशकालभावस्य प्रत्यासत्तीना व्यभि-

रात् । ततः स्पर्शनादीनां परस्परं स्यादभेदो द्रव्यार्थादेशात्, स्याद्भेदः पर्यायार्थादेशात् । एतेन तेषां तद्वतो भेदाभेदैकांतौ प्रत्युक्तौ । आत्मनः करणानामभेदैकांते कर्तृत्वप्रसंगाच्चात्मवत् । आत्मनो वा करणत्वप्रसंगः, उभयोरुभयात्मकत्वप्रसंगो वा विशेषाभावात् । ततस्तेषां भेदैकांते चात्मनः करणत्वाभावः संतानांतरकरणवत् विपर्ययो वेत्यनेकांत एवाश्रयणीयः, प्रतीतिसद्भावाद्बाधकाभावाच्च । तथा द्रव्येंद्रियाणामपि परस्परं स्वारंभकपुद्गलद्रव्याच्च भेदाभेदं प्रत्यनेकांतोवबोद्धव्यः पुद्गलद्रव्यार्थादेशादभेदोपपत्ते । प्रतिनियतपर्यायार्थादेशात्तेषां भेदोपपत्तेश्च ॥

इतींद्रियाणि भेदेन व्याख्यातानि मतांतरं । व्यवच्छित्सुभिः पंचसूत्र्या युक्त्यागमान्वितैः २

इदानीमिंद्रियानिंद्रियविषयप्रदर्शने कर्तव्ये, के तावदिंद्रियविषया इत्याह,—

स्पर्शरसगंधवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥ २० ॥

स्पर्शादीनां कर्मभावसाधनत्वं द्रव्यपर्यायविवक्षोपपत्तेः । तच्छब्दादिंद्रियपरामर्शः तेषामर्थास्तदर्थाः स्पर्शादीनां कर्मविषयाः स्पर्शादय इत्यर्थः । तदर्था इति वृत्त्यनुपपत्तिरसामर्थ्यादितिचेत्, न चात्र गमकत्वात् नित्यसापेक्षेषु संबंधिशब्दवत् । य एव हि वाक्येर्थः संप्रतीयते स एव वृत्ताविति गमकत्वं नित्यसापेक्षेषु संबंधिशब्देषु कथितं, यथा देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति । तथेहापि तच्छब्दस्य स्पर्शनादिसापेक्षत्वेपि गमकत्वात् वृत्तिर्निंदितव्या । स्पर्शादीनामानुपूर्व्येण निर्देशः इंद्रियक्रमाभिसंबंधार्थः ॥

किं पुनः स्पर्शादयो द्रव्यात्मका एव पर्यायात्मका एव चेति दुराशंकां निराकरोति,—

स्पर्शादयस्तदर्थाः स्युर्द्रव्यपर्यायताहेतः । द्रव्यैकांते क्रियायाः स्यात्सर्वथा कूर्मरोमवत् ॥ १ ॥
तथैव पर्ययैकांते भेदैकांतेऽन्ययोरपि । अनेकांतात्मना तेषां निर्बाधमुपलब्धितः ॥ २ ॥

ततो अनेकात्मन एव स्पर्शादयः स्पर्शादीनां विषयभावमनुभवंति नान्यथा प्रतीत्यभावात् ॥

अथानिंद्रियस्य को विषय इत्याह,—

श्रुतमनिंद्रियस्य ॥ २१ ॥

अर्थ- इत्यभिसंबंधः सामर्थ्यात् । ननु चाश्रूयमाणमनिंद्रियमत्र तत्कथं तस्य विषयो निरूप्यते इत्याह,—

सामर्थ्याद्गम्यमानस्यानिंद्रियस्येह सूत्रितः । श्रुतमर्थः श्रुतज्ञानगम्यं वस्तु तदुच्यते ॥ १ ॥

पंचेंद्रियाणीति वदता मनोनिंद्रियमंतःकरणं सामर्थ्यादित्युक्तं भवति तस्य च विषयः श्रुतमितीह सूत्रयतो न सूत्रकारस्य विरोधः । श्रुतं पुनः श्रुतज्ञानसमधिगम्यं वस्तूच्यते विषये विषयिण उपचारात् । मतिज्ञानपरिच्छेद्यं वस्तु कथमनिन्द्रियस्य विषय इतिचेन्न, तस्यापि श्रुतज्ञानपरिच्छेद्यत्वानतिक्रमात् । अवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानपरिच्छेद्यमपि श्रुतज्ञानपरिच्छेद्यत्वादनिंद्रियस्य विषयः स्यादितिचेत्, न किंचिदनिष्टं । तथाहि—

मनोमात्रनिमित्तत्वात् श्रुतज्ञानस्य कार्त्स्न्यतः । स्पर्शनादींद्रियज्ञेयस्तदर्थो हि नियम्यते ॥२॥

अत्र स्पर्शनादींद्रियपरिच्छेद्यं तस्यानियतत्वात् । साकल्येन श्रुतज्ञानमात्रनिमित्तात् परिच्छिद्यमानस्य वस्तुनः श्रुतशब्देनाभिधानात् । नन्वेवं सर्वमनिंद्रियस्येति वक्तव्यं स्पष्टत्वादितिचेन्न, परोक्षत्वज्ञा-

पनार्थत्वाच्छ्रुतवचनस्य । न हि यथा केवलं सर्वं साक्षात् परिच्छिनत्ति तथानिंद्रियं तस्याविशदरूप-तयार्थपरिच्छेदकत्वात् । ततः सूक्तं श्रुतमनिंद्रियस्येति ॥

किमर्थमिंद्रियमनसां विषयप्ररूपणमत्र कृतमित्याह,—

इति सूत्रद्वयेनाक्षमनोर्थानां प्ररूपणं । कृतं तज्जन्मविज्ञाननिरालंबनताछिदे ॥ ३ ॥

केषां पुनः प्राणिनां किमिंद्रियमित्याह,—

वनस्पत्यंतानामेकम् ॥ २२ ॥

वनस्पतिरंतोवसानं येषां ते वनस्पत्यंताः सामर्थ्यात्पृथिव्यादयः इति गम्यते तेषामेकं प्रथममिंद्रियं स्पर्शनमिति प्रतिपत्तव्यम् ॥ कुत इत्याह,—

वनस्पत्यंतजीवानामेकं स्पर्शनमिंद्रियं । तज्ज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेरुपलंभनात् ॥ १ ॥

यथास्मदादीनां स्पर्शनजज्ञाननिमित्ताहितस्य संग्रहणपरित्यागलक्षणा प्रवृत्तिरुपलभ्यते तथा वनस्पतीनामपि सोपलभ्यमाना स्पर्शनजज्ञानपूर्वकत्वं च साधयति तज्ज च ज्ञानं स्पर्शनमिन्द्रियमिति निर्बाधं । तद्वत्पृथिव्यादिजीवानामेकमिंद्रियं संभाव्यते बाधकाभावात् ॥

केषां द्व्यादींद्रियमित्याह,—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ २३ ॥

एकैकमिति वीप्सानिर्देशाद्वृद्धानीति बहुत्वनिर्देशाच्च वाक्यांतरोपप्लवः कथमित्याह,—

तथा कृमिप्रकाराणां रसनेनाधिकं मतं । वृद्धे पिपीलिकादीनां ते घ्राणेन निरूप्यते ॥ १ ॥
चक्षुषा तानि वृद्धानि भ्रमरादिशरीरिणां । श्रोत्रेणातु मनुष्यादिजीवानां तानि निश्चयात् २
तत्तद्धेतुकविज्ञानमूलानामुपलब्धितः । विषयेषु प्रवृत्तीनां स्वसिन्निव विपश्चिताम् ॥ ३ ॥

के पुनः संसारिणः समनस्काः के वाऽमनस्का इत्याह,—

संज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

सामर्थ्यादसंज्ञिनो अमनस्का इति सूचितं, तेनामनस्का एव सर्वे संसारिणः सर्वे समनस्का एवेति निरस्तं भवति ॥ कुतः पुनः संज्ञिनां समनस्कत्वं सिद्धमित्युपदर्शयति,—

संज्ञिनां समनस्कत्वं संज्ञायाः प्रतिपत्तितः । सा हि शिक्षाक्रियालापग्रहणं मुनिभिर्मता ॥१॥
नानादिभवसंभूतविषयानुभवोद्भवा । सामान्यधारणाहारसंज्ञादीनामधीरपि ॥ २ ॥

न ह्यमनस्कानां शिक्षाक्रियालापग्रहणलक्षणा संज्ञा संभवति यतस्तदुपलब्धे केषांचित्समनस्कत्वं न सिध्येत् । न चामनस्कानां स्मरणसामान्याभावोऽनादिभवसंभूतविषयानुभवोद्भवायाः सामान्यधारणायास्तद्धेतोः सद्भावात् आहारसंज्ञादिसिद्धेः प्रवृत्तिविशेषोपलब्धेः । न च सैव संज्ञा मुनिभिरिष्टा स्मृतिविशेषनिमित्तायास्तस्याः प्रकाशनात् । एतेन यदुक्तं कैश्चिदमनस्कानां स्मरणाभावेप्यभिलापसिद्धे-स्तदहर्जाततदारकस्य स्तन्याभिमुखं मुखमर्जयतोभिलाषः स्मरणपूर्वकोऽभिलापत्वात् असदाद्यभिलापवदित्यत्र हेतोरनैकांतिकत्वात् परलोकासिद्धिः । तथा च न स्मृतेरभिलापोस्ति विनाशोपि दर्शनात् । तद्धि जन्मांतरान्नाय जातमात्रेपि लक्ष्यते इत्यकलंकवचनमविचारचतुरमायातं इति । तदपि प्रत्याख्यातं, स्मरणसामान्यमंतरेण कचिदप्यभिलापासंभवात् तद्धेतोरनैकांतिकत्वानुपपत्ते । न चामनस्केषु स्मरणसामान्यसद्भावात्स्मरणविशेषस्य सिद्धिः तस्य तेनाविनाभावाभावात् । न हि यस्यानुभूतस्मरणसामान्यमस्ति

तस्य स्मरणविशेषो नियमादुपलभ्यते विशेषसमयाभावप्रसंगात् । विशेषमात्राविनाभावेपि वा न शिक्षाक्रियालापग्रहणनिमित्तस्मरणविशेषाविनाभावः सिद्ध्येत् प्राणिमात्रस्य तत्प्रसंगात् । ततो नाममतिवदाहारादिसंज्ञा तद्धेतुश्च स्मृतिसामान्यं धारणासामान्यं च तन्निमित्तमवायसामान्यमीहासामान्यमवग्रहसामान्यं च सर्वप्राणिसाधारणमनादिभवाभ्याससमूतमभ्युपगतव्यं, न पुनः क्षयोपशमनिमित्तं भावमनः तस्य प्रतिनियतप्राणिविषयतयानुभूयमानत्वात् । अन्यथा सर्वत्र भावमनसो व्यवस्थापयितुमशक्तेः ॥

भावमनोऽन्यथानुपपत्त्या द्रव्यमनोपि सिद्ध्यतीत्याह,—

क्षयोपशमभेदेन युक्तो जीवोनुमन्यते । सद्भिर्भावमनस्तावत् कैश्चित्संज्ञाविशेषतः ॥ ३ ॥

तत्सद्द्रव्यमनोयुक्तमात्मनः करणत्वतः । स्वार्थोपलंभने भावस्पर्शनादिवदत्र नः ॥ ४ ॥

न हि संज्ञाविशेषादृते क्षयोपशमविशेषेण युक्तो जीव एव भावमनः कैश्चिदनुमातुं शक्यते । प्रज्ञामेधादेः कार्यविशेषानुमिताच्छक्यत एवेति चेन्न, तस्यापि संज्ञाविशेषरूपत्वात् । ऊहापोहात्मिका हि प्रज्ञा शिक्षादिक्रियाग्रहणलक्षणैव, मेधा पुनः पाठग्रहणलक्षणालापग्रहरूपैवेति । ततो भावमनः सिद्धं द्रव्यमनस्त्वयात् कथयति । तथाहि—भावमनः स्वार्थोपलब्धौ द्रव्यकरणापेक्षं भावकरणत्वात् स्पर्शनादिभावकरणवत् । मनसोऽनिंद्रियत्वात्करणत्वमसिद्धमिति चेन्न, अतः करणत्वेन प्रसिद्धेः । अनिंद्रियत्वं तु पुनस्तस्यानियतविषयत्वादिद्रियवैधर्म्यात् नाकरणत्वात्, स्वार्थोपलब्धौ साधकतमत्वेन करणत्वोपपत्तेः । न चैवं सूत्रविरोधः, पंचेंद्रियाणि द्विविधानि द्रव्यभावविकल्पादित्यत्रानिंद्रियस्यापि द्विविधस्य सामर्थ्यसिद्धत्वात् । शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानामित्यत्र सूत्रे पौद्गलिकस्य द्रव्यमनसः सूत्रकारेण स्वयमभिधानात् । तस्मादिंद्रियमनसी विज्ञानस्य कारणं नार्थोपीत्यकलंकैरपि द्विविधेंद्रियसामान्यवाक्यत्वेन द्विविधस्य मनसोभीष्टत्वात् । द्रव्यमनःप्रतिषेधितवचनभावाच्च तत्प्रतिषेधे प्रमाणाभावाद्युक्त्यागमविरोधाच्च । तत्राहोपुरुषिकामात्रं केषांचिदविभावितसिद्धांतत्वमाविर्भावयति ॥

कश्चिदाह—द्रव्यमन एव भावमनोस्ति तच्चात्मपुद्गलव्यतिरिक्तं द्रव्यांतरमिति तदप्यपसारयति,—

आत्मपुद्गलपर्यायव्यतिरिक्तं मनो न तु । द्रव्यमस्ति परैरुक्तं प्रमाणाभावतस्तथा ॥ ५ ॥

भावमनो ह्यात्मपर्यायः तस्य लब्ध्युपयोगत्वात् । सत्यपि द्रव्यमनसि तदभावे स्वार्थपरिच्छेदप्रादुर्भावायोगात्तत्प्रसिद्धेः । द्रव्यमनः पुद्गलपर्यायस्तदुपकरणात् द्रव्येंद्रियवत् । तद्व्यतिरिक्तं तु द्रव्यांतरं मनो न शक्यं परैः साधयितुं तथा प्रमाणाभावात् । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति चेन्न, ततो मनोमात्रस्य प्रतिपत्तिस्तद्द्रव्यांतरत्वासिद्धेः । पृथिव्यादिद्रव्यत्वनिषेधात्परिशेषात् तस्य द्रव्यांतरत्वसिद्धिरिति चेन्नैतत्, निषेधासिद्धेः । तथाहि—स्पर्शवद्द्रव्यमनोऽसर्वगतद्रव्यत्वात् पवनवदिति पुद्गलद्रव्यत्वसिद्धेः । कुतः परिशेषात्तस्य द्रव्यांतरत्वं समर्थयिष्यते च तस्याग्रतः पौद्गलिकत्वमित्यलं प्रसंगात् । अत्रान्ये द्रव्यमनो भावमनःसहितं द्रव्यं करणत्वात् स्पर्शनादिद्रव्यकरणवदित्यावेदयंति । तदयुक्तं । योगिद्रव्यमनसानेकांतात् । योगिनो हि द्रव्यमनः सदपि न भावमनःसहितं द्रव्येंद्रियं च न भावेंद्रिययुक्तं क्षायिकज्ञानेन सह क्षायोपशमिकस्य भावमनोक्षस्य विरोधात् । न च केवलिनो द्रव्यमनोक्षाणि न संति बहिरंतरप्युभयथा च करणमविघातीति वचनात् । ततो विज्ञानविशेषादेव भावमनः साधनीयं, सिद्धाच्च भावमनसो द्रव्यमनसः सिद्धिरित्यनवद्यं । येषां तु प्राणिनां शिक्षाक्रियालापग्रहणविज्ञानविशेषाभावः शश्वद्भवे निश्चितस्तेषां संज्ञित्वाभावान्न भावमनोस्ति तदभावान्न द्रव्यमनोऽनुमीयत इत्यमनस्कास्ते ततो युक्तं संज्ञित्वासंज्ञित्वाभ्यां समनस्कामनस्कत्वं व्यवस्थापयितुम् ॥

इति सूत्रत्रयेणाक्षमनसां स्वामिनिश्चयः। सज्ञ्यसंज्ञिविभागश्च सामर्थ्याद्विहितोंजसा ॥ ६ ॥

यथा स्पर्शनस्य वनस्पत्यंताः स्वामिनः कृम्यादयः तस्य रसनवृद्धस्य, पिपीलिकादयस्तयोर्घ्राणवृद्धयोः भ्रमरादयस्तेषां चक्षुर्वृद्धानां, मनुष्यादयस्तेषामपि श्रोत्रवृद्धानां तथा संज्ञिनो मनस इति प्रतिपत्तव्यं। ये तु मनसोऽस्वामिनः संसारिणस्ते न संज्ञिन इति संज्ञ्यसंज्ञिविभागश्च परमार्थतो विहितः ॥

तदेनमाह्निकार्थमुपसंहरन्नाह,—

इति स्वतत्त्वादि विशेषरूपतो निवेदितं तु व्यवहारतो नयात्।
तदेव सामान्यमवांतरोदितात्स्वसंग्रहात्तद्वितयप्रमाणतः ॥ ७ ॥

प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्तं तत्र जीवस्य स्वतत्त्वमिदं सामान्यं संग्रहादवांतरोक्तादधिगतं निवेदितं तद्भेदाः पुनरौपशमिकादयो व्यवहारनयात् यज्जीवस्य स्वतत्त्वं तदौपशमिकादिभेदरूपमिति। पुनरप्यौपशमिकादिसामान्यं तत्संग्रहात् तद्भेदो व्यवहारात्। यदौपशमिकसामान्यं तद्द्विभेदं, यत्क्षायिकसामान्यं तन्नवभेदं, यन्मिश्रसामान्यं तदष्टादशभेदं, यदौदयिकसामान्यं तदेकविंशतिभेदं, यत्पारिणामिकसामान्यं तत्त्रिभेदं इति। पुनरपि सम्यक्त्वादिसामान्यं तत्संग्रहात् तद्भेदो व्यवहारादिति संग्रहव्यवहारनिरूपणपरंपरा प्रागृजुसूत्रादवगंतव्या। सामान्यविशेषात्मकं तु स्वतत्त्वं सकलं प्रधानभावात् प्रमाणतोधिगतं निवेदितं सूत्रकारेण। एवं जीवस्य लक्षणं भेदं इंद्रियं मनस्तद्विषयं तत्स्वामी च सामान्यतः संग्रहाद्विशेषतो व्यवहारात् प्रधानभावार्पितसामान्यविशेषतः प्रमाणादधिगम्यते ॥

इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारे द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

विग्रहो देहः गतिर्गमनक्रिया विग्रहाय गतिः विग्रहगतिः अश्वघासादिवदत्र वृत्तिः कर्म कार्मणं शरीरं कर्मैव योगः कर्मयोगः। कार्मणशरीरालंबनात्मप्रदेशपरिस्पंदरूपा क्रियेत्यर्थः। विग्रहगतौ कर्मयोगोस्तीति प्रतिपत्तव्यं, तेन पूर्वं शरीरं परित्यज्योत्तरशरीराभिमुखं गच्छतो जीवस्यांतराले कर्मादानसिद्धिः ॥

कुतः पुनर्विग्रहगतौ जीवस्य कर्मयोगोस्तीति निश्चीयत इत्याह,—

गतौ तु विग्रहार्थायां कर्मयोगो मतोन्यथा। तेन संबंधवैधुर्याद्व्योमवन्निर्वृतात्मवत् ॥ १ ॥

येषां विग्रहनिमित्तायां गतौ जीवस्य कर्मयोगो नाभिमतस्तेषां तदा पश्चाद्वा नात्मा पूर्वकर्मसंबंधवत्कर्मयोगरहितत्वादाकाशवन्मुक्तात्मवद्वा विपर्ययप्रसंगो वा आत्मनः परममहत्त्वात् गतिमत्त्वाभावाद्विग्रहगतिरसिद्धा। तथोत्तरशरीरयोग एव पूर्वशरीरवियोग इत्येककालत्वात्तयोर्नान्तरालमस्त्ययोगरहितं यतो पूर्वकर्मसंबंधभागात्मा न स्यादिति कश्चित्। तं प्रत्याह,—

गतिमत्त्वं पुनस्तस्य क्रियाहेतुगुणत्वतः। लोष्ठवद्धेतुधर्मोस्ति तत्र कार्यक्रियेक्षणात् ॥ २ ॥
सर्वगत्वाद्गतिः पुंसः खवन्नास्तीति ये विदुः। तेषां हेतुरसिद्धोस्य कायमात्रत्ववेदनात् ॥ ३ ॥
विभुः पुमानमूर्तत्वे सति नित्यत्वतः खवत्। इत्यादि हेतवोप्येव प्रत्यक्षहतगोचराः ॥ ४ ॥
हेतुरीश्वरबोधेन व्यभिचारी च कीर्तितः। तस्यामूर्तत्वनित्यत्वसिद्धेरविभुता मता ॥ ५ ॥
अनित्यो भवबोधश्चेन्न स्यात्तस्य प्रमाणता। गृहीतग्रहणान्नोचेत् स्मृत्यादेः शास्त्रबाधिता ॥ ६ ॥

गतिमानात्मा क्रियाहेतुगुणसंबंधाल्लोष्ठवत्। क्रियाहेतुगुणसंबंधोस्त्यात्मनि काये तत्कृतक्रियोपलंभात्।

यत्र यत्कृतक्रियोपलम्भः तत्र क्रियाहेतुगुणसम्बन्धोस्ति यथा वनस्पतौ वायुकृतक्रियोपलम्भाद्वायौ तथा चात्मकृतक्रियोपलम्भः काये तस्मादात्मनि क्रियाहेतुगुणसम्बन्धोस्ति इति निश्चीयते । क्व पुनरसावात्मनि क्रियाहेतुगुणः प्रयत्नादिः । प्रयत्नवता ह्यात्मना बुद्धिपूर्विका क्रिया काये क्रियते, अबुद्धिपूर्विका तु धर्माधर्मवतान्यथा तदयोगात् । ननु च क्रियाहेतुगुणयुक्तः कश्चिदन्यत्र क्रियामारभमाणः क्रियावान् दृष्टो यथा वेगेन युक्तो वायुर्वनस्पतौ, कश्चित्पुनरक्रियो यथाकाशं पतत्रीणि तथात्मा क्रियाहेतुगुणयुक्तश्च स्यादक्रियश्चेति नायं हेतुः क्रियावत्त्वं साधयेदाकाशेन व्यभिचारात् इति कश्चित्, सोत्रैव पर्यनुयोक्तव्यः । केन क्रियाहेतुना गुणेन युक्तमाकाशमिति ? वायुसंयोगेनेति चेन्न, तस्य क्रियाहेतुत्वासिद्धेः । वनस्पतौ वायुसंयोगात् क्रियाहेतुरसाविति चेन्न, तस्मिन् सत्यप्यभावात् । विशिष्टो वायुसंयोगः क्रियाहेतुरिति चेत्, क्व पुनरसौ ? नोदनमभिघातश्चेति । किं पुनर्नोदनं कश्चाभिघातः ? वेगवद्द्रव्यसंयोग इति चेत्, तर्हि वेग एव क्रियाहेतुस्तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् न त्वाकाशस्य वेगोस्तीति न क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं ततो न तेन साधनस्य व्यभिचारः । अथ मतं न गतिमानात्मा सर्वगतत्वादाकाशवदित्यनुमानाद्गतिमत्त्वस्य प्रतिषेधादनुमानविरुद्धः पक्ष इति । तदयुक्तं, पुंसः सर्वगतत्वासिद्धेः काये एव तस्य संवेदनात् ततो बहिः संवित्त्यभावात् । सर्वगतः पुमान् नित्यत्वे सत्यमूर्तत्वादाकाशवदिति चेन्न, अस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् साधनस्य धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् प्रत्यक्षविरुद्धपक्षनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वात् शीतोग्निर्द्रव्यत्वात् जलवदित्यादिवत् । एतेनामूर्तद्रव्यत्वात्सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वादित्येवमादयो हेतवः प्रत्याख्याताः प्रत्यक्षबाधितविषयत्वाविशेषात् । किंच, नित्यत्वे सत्यमूर्तत्वादित्ययं हेतुरीश्वरज्ञानेन अनैकान्तिकः तस्यासर्वगतस्यापि नित्यत्वामूर्तत्वसिद्धेः नित्यं हीश्वरज्ञानमनाद्यनन्तत्वात् सुरवर्त्मवत् । तस्य सादिपर्यन्तत्वे सति महेश्वरस्य सर्वार्थपरिच्छेदविरोधात् । योप्याह, अनित्यमीश्वरज्ञानमुत्पत्तिमत्त्वात् कलशादिवत् उत्पत्तिमत्तदात्मान्तःकरणसंयोगापेक्षत्वादस्मदादिज्ञानवत् । योगजधर्मानुग्रहीतेन हि मनसेश्वरस्य संयोगे सति सर्वार्थे ज्ञानमुत्पाद्यते । न चैवं, तदादिपर्यन्तवत् संतानरूपतयानादिपर्यन्तत्वोपपत्तेः । योगसंतानो हि महेशस्यानादिपर्यन्तः सदा रागादिमलैरस्पृष्टत्वात् अनादिशुद्धाधिष्ठानत्वाद्योगजश्च धर्मविशेषः तदनुग्रहश्च मनसः तेन संयोगश्चेति तन्निमित्तं सर्वार्थज्ञानमनादिपर्यन्तमुपपद्यते प्रमाणफलत्वाच्चेश्वरज्ञानमनित्यं नित्यत्वे तस्य प्रमाणफलत्वविरोधात् विशेषणगुणत्वाच्च तदनित्यं सुखादिवदिति, तस्यापि गृहीतग्राहीश्वरज्ञानमायातं । ततश्च न प्रमाणं स्मरणादिवत् गृहीतग्राहिणोपि तस्य प्रमाणत्वे प्रमाणसंप्लववादिनामनुभूतार्थे स्मरणादेः प्रमाणत्वानुषंगः केन निवार्येत । स्यान्मतं, प्रमाणान्तरेणाग्रहीतस्य सकलसूक्ष्माद्यर्थस्य महेश्वरज्ञानसंतानेन ग्रहणान्न तस्य ग्रहीतग्राहित्वमिति । तदसत् । धारावाहिज्ञानस्याप्येवं गृहीतग्राहित्वाभावात् प्रमाणतापत्तेः । तत्प्रमाणत्वोपगमे तथैव प्रमाणान्तराग्रहीतस्यानुभवस्मरणप्रत्यभिज्ञानादिसंतानस्य प्रवर्तमानस्याग्रहीतग्राहित्वात् प्रमाणत्वमस्तु । यदि पुनरनुभवादीनामेकसंतानत्वेप्यनुभवगृहीतेर्थे स्मरणादेः प्रवृत्तेरप्रमाणत्वं तदा प्रथमज्ञानेन परिच्छिन्नेर्थे तदुत्तरोत्तरधारावाहिविज्ञानानां कुतः प्रमाणत्वं ? तदुपयोगविशेषादितिचेत्, तत एव स्मृत्यादीनां प्रमाणत्वमस्तु सर्वथा विशेषाभावात् । तथा सति प्रमाणसंख्यानियमो न व्यवतिष्ठेतेत्युक्तं पुरस्तात् । तस्मादनेन गृहीतग्राहित्वात्क्वचिद्विज्ञानस्य प्रमाणत्वमुररीकुर्वता महेश्वरज्ञानस्याप्युत्तरोत्तरस्य पूर्वज्ञानपरिच्छिन्नार्थग्राहित्वादप्रमाणत्वं दुःशकं परिहर्तुं । यदप्युक्तं, महेश्वरज्ञानस्य नित्यत्वे प्रमाणफलत्वाभाव इति । तदप्ययुक्तं । तस्योपचारतः प्रमाणफलत्वोपपत्तेः । यथैव ईश्वरस्यात्मान्तःकरणसंयोगादिसामग्री नित्यज्ञानस्याभिव्यक्तत्वादुपचारतः प्रमाणं तथा तद्व्यंग्यत्वान्नित्यस्यापीश्वरज्ञानस्योपचारतः प्रमाणफलत्वमुपपद्यत एव । न चाभिव्य-

क्तिरुत्पत्तिरेन सामान्यादे' सव्यक्तिभिरभिव्यग्यस्योत्पत्तिमत्त्वप्रसगात्। ततो नित्यमेवेश्वरज्ञानमिति। तेन हेतोर्व्यभिचार एव। भवतु वा महेश्वरज्ञानमनित्य तथापि सलिलपरमाणुरूपादिभिरपदेशस्यानैकातिकता दुष्परिहरेत्यल प्रसगेन, सर्वथात्मनो गतिमत्त्वस्य प्रतिषेद्धुमशक्ते ॥

कथ पुनरशरीरस्यात्मनो गतिरित्याह;—

अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥

आकाशप्रदेशपक्ति' श्रेणि अनोरानुपूर्व्ये वृत्ति श्रेणेरानुपूर्व्येणानुश्रेणि जीवस्य पुद्गलस्य च गतिरिति प्रतिपत्तव्य। जीवाधिकारात्पुद्गलस्यासप्रत्यय इति चेन्न, पुनर्गतिग्रहणात्तत्सप्रत्ययात् क्रियातरनिवृत्त्यर्थमिह गतिग्रहणमिति चेन्न, अवस्थानाद्यसभवात् क्रियातरनिवृत्तिसिद्धे। उत्तरसूत्रे जीवग्रहणाच्चेह शरीरपुद्गलस्य जीवस्यानुश्रेणिगति सप्रतीयते। ननु च कुतो जीवस्य चानुश्रेणिगतिर्निश्चिता ज्योतिरादीना नि श्रेणिगतिदर्शनात् तन्नियमानुपपत्तेरिति कश्चित्। त प्रत्याह,—

सिद्धा गतिरनुश्रेणि देहिनः परमागमात्। लोकातर प्रतिज्ञेयं पुद्गलस्य च नान्यथा ॥ ७ ॥

क पुनरसौ परमागमस्तदावेदक कुतो वास्य प्रमाणत्वमित्याह,—

षोढा प्रक्रमयुक्तोयमात्मेति वचन पुमान्। संप्रदायात्सुनिर्णीतासंभवद्बाधकत्वतः ॥ ८ ॥

षट्प्रक्रमयुक्तो जीव इति परमागम स्वत सप्रदायाविच्छेदात्प्रमाण सुनिर्णीतासभवद्बाधकत्वाद्वा मोक्षमार्गवदिति निरूपितप्राय। ततो जीवस्य पुद्गलस्य च देशकालनियमादनुश्रेणि गति सिद्धा बोद्धव्या ॥

मुक्तस्यात्मन कीदृशी गतिरित्याह,—

अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

उत्तरसूत्रे ससारिग्रहणादिह मुक्तस्य गति। विग्रहो व्याघात कौटिल्यमिति यावत्, न विद्यते विग्रहोस्या इत्यविग्रहा मुक्तस्य जीवस्य गतिरित्यभिसबध ॥ कुत इत्याह,—

गतिर्मुक्तस्य जीवस्याविग्रहा वक्रता प्रति। निमित्ताभावतस्तस्य स्वभावेनोर्ध्वगत्वतः ॥ १ ॥

ऊर्ध्वव्रज्यास्वभावो जीव इति युक्त्यागमाभ्यामुत्तरत्र निर्णेष्यते, ततो मुक्तस्यान्यत्र गमने तद्वक्रीभावे च कारणाभावाद्वक्रीभावाभावादविग्रहा गति ॥

ससारिण कीदृशी गतिरित्याह,—

विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

च शब्दादविग्रहा चेति समुच्चय तेन ससारिणो जीवस्य नाविग्रहगतेरपवादो, विग्रहवत्या विधानादिति सप्रत्यय कालपरिच्छेदार्थ प्राक् चतुर्भ्य इति वचनात्। आङो ग्रहण लघ्वर्थ कर्तव्यमिति चेन्न, अभिविधिप्रसगात्। उभयसभवे व्याख्यानतो मर्यादासप्रत्यय इति चेन्न, प्रतिपत्तेर्गौरवात्। प्रतिपत्तिगौरवाद्वर ग्रथगौरव इति वचनाच्च प्राग्ग्रहणमस्तु ॥ कुतश्चतुर्भ्य समयेभ्य प्रागेव विग्रहवती गति ससारिणो न पुनश्चतुर्थे समये परेत्याशकायामिदमाह,—

ससारिणः पुनर्वक्रीभावयुक्ता च सा मता। चतुर्भ्यः समयेभ्यः प्राक् परतस्तदसभवात्॥१॥

त्रिवक्रगतिसभव कुत इत्याह,—

निष्कुटक्षेत्रसंसिद्धेस्त्रिवक्रगतिसभवः। एकद्विवक्रया गत्या क्वचिदुत्पत्त्ययोगतः ॥ २ ॥

यदि ह्येकवक्रा गतिः स्याद् द्विवक्रैव वा तदा वेत्रासनाद्याकारे लोके निष्कुटक्षेत्रे क्वचित्प्रदेशे जीवस्य कुतश्चिद्देशांतरादागतस्योत्पत्तिर्न स्यात् ॥ सूक्ष्मबादरकैर्जीवैः सर्वो लोको निरंतरं निचितः । बादरैश्च यथा संभवमिति परमागमवचनं । तथैकेन जीवेन सर्वलोकः प्रतिदेशं क्षेत्रीकृत इति वक्रावक्रमलभत । ननु द्विवक्रया गत्या यतो यत्र व्याप्तिः संभवति ततस्तत्र जीवस्योत्पत्तेः सर्वमसमंजसमेतद्वचनमिति चेत्, सर्वस्माल्लोकप्रदेशात्सर्वस्मिन् लोकप्रदेशांतरे जीवस्य गतिरिति सिद्धांतव्याहतिप्रसंगात् ॥

येषां च चतुरस्रः स्याल्लोको वृत्तोपि वा मतः । निष्कुटत्वविनिर्मुक्तस्तेषां सा न त्रिवक्रता ३

मा भूदित्ययुक्तं, तथा पाणिमुक्ता लांगलिका गोमूत्रिका चैकद्वित्रिवक्राः संसारिणो गतिरिति सिद्धांतविरोधात् । तदविरुद्धमनुरुध्यमानैः त्रिवक्रा तु गतिरभ्युपगंतव्या, न चासौ निष्कुटत्वविनिर्मुक्ते चतुरस्रे वृत्ते वा लोके संभवतीति न तदुपदेशसंभवः ॥

कियत्समया पुनरवक्रा गतिरित्याह,—

एकसमयाविग्रहा ॥ २९ ॥

गतिरित्यनुवर्तनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिंगनिर्देशः कृतः । एकः समयोऽस्या इत्येकसमया, न विद्यते विग्रहो व्याघातोस्या इत्यविग्रहा ऋज्वी गतिरित्यर्थः ॥ कुतश्चैवमित्याह,—

अविग्रहा गतिस्तत्र प्रोक्तैकसमयाखिला । प्राप्तिः समयमात्रेण लोकाग्रस्य तनोरपि ॥ १ ॥

लोकाग्रप्रापणी गतिर्मुक्तस्य तावदेकसमया समाविर्भूतानंतवीर्यस्य तस्यैकसमयमात्रेण लोकाग्रप्राप्त्युपपत्तेः । पूर्वतनुपरित्यागेन तन्वंतरप्रापणीवैकगतिरेकसमयैव संसारिणोपि, संप्राप्ततादृग्वीर्यांतरायक्षयोपशमस्य लोकांतरवर्तिन्या तनोरपि समयमात्रेण प्राप्तिघटनात् । ततः सकलाप्यविग्रहा गतिरेकसमयेत्युपपन्नं । सामर्थ्यादेकवक्रा द्विसमया, द्विवक्रा त्रिसमया, त्रिवक्रा चतुःसमयेति सिद्धः ॥

यद्येवं सर्वत्राहारको जीवः प्रसक्त इत्याकूतं प्रतिषेधयन्नाह,—

एकं द्वौ त्रीन् वानाहारकः ॥ ३० ॥

एकं वा समयं द्वौ वा समयौ त्रीन् वा समयाननाहारक इति संप्रत्ययः, प्रत्यासत्तेः समयस्याभिसंबंधात्, वाशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तेश्च । सप्तमीप्रसंग इति चेन्न, अत्यंतसंयोगस्य विवक्षितत्वात् । कः पुनराहारो नाम येनाहारको जीवः स्यादित्यभिधीयते—त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः तदभावाद्विग्रहगतावनाहारकः, न हि तस्यामाहारकशरीरस्य संभवः, नाप्यौदारिकवैक्रियिकशरीरयोः षण्णां पर्याप्तीनां व्याघातात् । पुनरात्मैकसमये द्वौ त्रीन् वानाहारको न पुनश्चतुर्थमपीत्याह,—

एकं समयमात्मा द्वौ त्रीन् वा नाहारयत्ययं । शरीरत्रयपर्याप्तिप्रायोग्यान् पुद्गलानिदम् ॥ १ ॥
चतुर्थे समयेवश्यमाहारस्य प्रसिद्धितः । ऋज्वामिव गतौ प्रान्ये पुंसः संसारचारिणः ॥ २ ॥
द्वितीये पाणिमुक्तायां लांगलिका तृतीयके । यथा तद्वत्त्रिवक्रायां चतुर्थे विग्रहः ग्रहः ॥ ३ ॥

संप्रति क्षणिकाद्येकांतव्यवच्छेदेन स्याद्वादपक्ष एव विग्रहगतिर्जीवस्य संभवतीत्याह,—

क्षणिकं निष्क्रियं चित्तं स्वशरीरप्रदेशतः । भिन्नं चित्तांतरं नैव प्रारभेत सविग्रहं ॥ ४ ॥
सर्वकारणशून्ये हि देशे कार्यस्य जन्मनि । काले वा न क्वचिज्जातुमस्य जन्म न सिद्ध्यति ५
कूटस्थोपि पुमान्नैव जहाति प्रान्यविग्रहं । न गृह्णात्युत्तरं कायमनित्यत्वप्रसंगतः ॥ ६ ॥

परिणामी यथा कालो गतिमानाहरत्यतः । स्वोपात्तकर्मसंश्लिष्टदेशादीन् पुद्गलान्तर ॥ ७ ॥
इति विग्रहसप्राप्त्यै गतिर्जीवस्य युज्यते । पद्भिः सूत्रैः सुनिर्णीता निर्बाध जैनदर्शने ॥ ८ ॥

अथैव निरूपितगतेर्जीवस्य नियतकालात्मलाभस्य षट्प्रकायात्मलाभवत्सभाव्यमानस्य जन्मभेदप्रतिपादनार्थमाह,—

संमूर्छनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥

समततो मूर्छन शरीराकारतया सर्वत पुद्गलाना सम्मूर्छन, शुक्रशोणितगरणाद्गर्भ मातृप्रयुक्ताहारात्मसात्करणाद्वा, उपेत्य पद्यतेऽस्मिन्नित्युपपाद । एतेषामितरेतरयोगे द्वन्द्वे । सम्मूर्छनस्य ग्रहणमादावतिस्थूलत्वात् अल्पकालजीवित्वात् तत्कार्यकारणप्रत्यक्षत्वाच, तदनतर गर्भस्य ग्रहण कालप्रकर्षनिष्पत्ते, उपपादस्य ग्रहणमते दीर्घजीवित्वात् । त एते जीवस्य जन्मेति प्रत्येय । सम्मूर्छनादिभेदात् जन्मभेदवचनभेदप्रसग इति चेन्न, जन्मसामान्योपादानाना तदेकत्वोपपत्ते ॥

कुत पुन समूर्छनादय एव जन्मभेदा इत्याह,—

संमूर्छनादयो जन्म पुसो भेदेन सग्रहात् । सतोपि जन्मभेदस्य परस्यातर्गतेरिह ॥ १ ॥

सस्वेदोद्भेदादय परे जन्मभेदा समूर्छनात् तेषा तत्रैवातर्गमनात् । भेदेन तु सगृह्यमाण जन्म त्रिविध व्यवतिष्ठते समूर्छनादिभेद पुनर्जीवस्य तत्कारणकर्मभेदात्, सोपि स्वनिमित्ताध्यवसायभेदादिति प्रतिपत्तव्य ॥

तद्योनिप्रतिपादनार्थमाह,—

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥ ३२ ॥

आत्मन परिणामविशेषश्चित्त, शीत स्पर्शविशेष, सवृतो दुरुपलक्ष्य । सह चित्तेन वर्तत इति सचित्त, शीतोस्यास्तीति शीत, सव्रियते सवृत । सचित्तश्च शीतश्च सवृतश्च सचित्तशीतसवृता सहेतरैरचित्तोष्णविवृतैर्वर्तते इति सेतरा सप्रतिपक्षा, मिश्रग्रहणमुभयात्मसग्रहार्थं । चशब्द प्रत्येक समुच्चयार्थ इत्येके, तदयुक्त तमतरेणापि तत्प्रतीते पृथिव्यप्तेजोवायुरिति यथा । इतरयोनिभेदसमुच्चयार्थस्तु युक्तश्चशब्द, एकशो ग्रहण क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थं तेन सचित्तोचित्तो मिश्रश्च शीत उष्णो मिश्रश्च सवृतो विवृतो मिश्रश्चेति नवयोनिभेदास्तस्य जन्मन प्रतीयते तच्छब्दस्य प्रकृतापेक्षत्वात् । सचित्तादीना द्वन्द्वे पुवद्भावाभावो भिन्नाश्रयत्वादित्येके, तदयुक्त । पुलिंगस्य योनिशब्दस्येहाश्रयणात्तस्योभयलिंगत्वात् । स्त्रीलिंगस्य वा प्रयोगस्योत्तरे यदिकस्य ह्रस्वत्वस्य विधानात् द्रुताया तपरकरणकरणान्मध्यमवलवितयोरुपसस्यानमित्यत्र द्वन्द्वेपि तस्य दर्शनात् । योनिजन्मनोरविशेष इति चेन्न, आधाराधेयभेदाद्विशेषोपपत्ते । सचित्तग्रहणमादौ तस्य चेतनात्मकत्वात्तदनतर शीताभिधान तदप्यायने हेतुत्वात् । अते सवृतग्रहण गुप्तरूपत्वात् । तत्राचित्तयोनयो देवनारका, गर्भजा मिश्रयोनय, शेषास्त्रिविकल्पा, शीतोष्णयोनयो देवनारका, उष्णयोनिस्तेजस्कायिक, इतरे त्रिप्रकारा, देवनारकैकेंद्रिया सवृतयोनय, विकलेंद्रिया विवृतयोनय, मिश्रयोनयो गर्भजा तद्भेदाश्चशब्दसमुचिता प्रत्यक्षज्ञानदृष्टा, इतरेषामागमगम्याश्चतुरशीतिशतसहस्रसख्या । तदुक्त । "णिच्चिदरधातुसत्तयतरुदसवियलिंदिए दोदो । असुरणिरयतिरियचदुरो चोद्दस मणुए सदसहस्सा" ॥ अथैतेषा योनिभेदाना सद्भावे युक्तिमुपदर्शयति,—

तस्यापि योनयः संति सचित्ताद्या यथोदिताः । स्वावारेण विना जन्म क्रियाया जात्वनीक्षणात् १

तद्वैचित्र्यं पुनः कर्मवैचित्र्यात्तद्विहन्यते । कार्यवैचित्र्यसिद्धेस्तु कर्मवैचित्र्यनिर्णयः ॥ २ ॥

न हि स्वभावत एव प्राणिनां सुखदुःखानुभवादिकार्यवैचित्र्यं नियमाभावप्रसंगात् । कालादेवेति वा युक्तं, एकस्मिन्नपि काले तद्वैचित्र्यानुभवात् । भूतवैचित्र्यात्सुखादिवैचित्र्यमिति चेत् न, सुखादेः भूतकार्यत्वनिषेधात् । ततः कर्मवैचित्र्यमेव सुखादिकार्यवैचित्र्यं गमयति, तद्व्यतिरेकेण दृष्टकारणसाकल्येपि कदाचिदनुत्पत्तेः । तच्च कर्मवैचित्र्यमस्य जन्मनिमित्तमिति पर्याप्तं प्रपंचकेन ॥

केषां पुनर्गर्भजन्मेत्याह,—

जरायुजांडजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

जालवत्प्राणिपरिवरणं जरायुः जरायौ जाता जरायुजाः, शुक्रशोणितपरिवरणमुपात्तकाठिन्यं नखत्वक्सदृशं परिमंडलमंडं अंडे जाता अंडजाः पूर्णावयवः परिस्पंदादिसामर्थ्योपलक्षितः पोतः । पोतजः इत्ययुक्तमर्थभेदाभावात् । आत्मा पोतजः इति चेन्न, तस्यापि पोतपरिमाणात्मनः पोतत्वात् । जरायुजाश्च अंडजाश्च पोताश्च जरायुजांडजपोताः इति सिद्धः द्वंद्वे । जरायुग्रहणमादावभ्यर्हितत्वात् क्रियारंभशक्तियोगात् केषांचिन्महाप्रभावत्वान्मार्गफलाभिसंबंधाच्च । तदनंतरमंडजग्रहणं पोतेभ्योऽभ्यर्हितत्वात् । एतेषां गर्भ एव जन्मेति सूत्रार्थः । उद्देशे च निर्देशो युक्तः इति चेन्न, गौरवप्रसंगात् । शेषाणां संमूर्छनमिति लघुनोपायेन गर्भोपपादानंतरं वचनोपपत्तेः ॥ कुतः पुनर्जरायुजादीनां गर्भ एव युक्त इत्याह,—

युक्तो जरायुजादीनामेव गर्भोवधारणात् । देवनारकशेषाणां गर्भाभावविभावनात् ॥ १ ॥

यदि हि जरायुजादीनां गर्भ एवेत्यवधारणं स्यात्तदा जरायुजादयो गर्भनियताः स्युः गर्भस्तु तेष्वनियत इति देवनारकेषु शेषेषु स प्रसज्येत । यदा तु जरायुजादीनामेवेत्यवधारणं तदा तेषु गर्भाभावो विभाव्यत इति युक्तो जरायुजादीनामेव गर्भः ॥

केवलमुपपादेपि जरायुजादीनां प्रसक्तौ तन्निवारणार्थमिदमाह,—

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

स्याद्देवनारकाणामुपपादो नियतस्तथा । तस्याभावात्ततोन्येषां तेषां जन्मांतरच्युतेः ॥ १ ॥

देवनारकाणामेवोपपाद इति हि नियमे देवनारकेषु नियतः उपपादः देवनारकास्तूपपादेन नियता इति गर्भसमूर्छनयोरपि प्रसक्ताः पूर्वोत्तरसूत्रावधारणात् । तत्र निरुनाच, कोसौ[2] उपपाद एव नारका अवतिष्ठते न गर्भे समूर्छने वा प्रसज्यते ततस्तेषां जन्मांतरच्युतिसिद्धेरुपपाद एव ॥

नन्वेवं जरायुजादीनां देवनारकाणां च समूर्छनेपि प्रसक्तिरित्याख्यातं प्रतिमन्नाह,—

शेषाणां संमूर्छनम् ॥ ३५ ॥

शेषाणामेव समूर्छनमित्यवधारणीयं । के पुनः शेषाः कुतो वा तेषामेव समूर्छनमित्याह,—

निर्दिष्टेभ्यस्तु शेषाणां युक्तं संमूर्छनं सदा । गर्भोपपादयोस्तत्र प्रतीत्यनुपपत्तितः ॥ १ ॥

उक्तेभ्यो जरायुजादिभ्यो देवनारकेभ्यश्च अन्ये शेषास्तेषामेव समूर्छनं युक्तं सदा गर्भोपपादयोस्तत्र प्रतीत्यनुपपत्तेः । तर्हि संस्वेदजादीनां जन्मकारोन्यः सूत्रयितव्य इत्याशंकामपसारयन्नाह,—

तथा संस्वेदजादीनामपि संमूर्छनं मतं । जन्मेति नापरो जन्मप्रकारो सूत्रितोस्ति नः ॥ २ ॥

इत्येवं पंचभिः सूत्रैः सूत्रितं जन्म जन्मिनां । भेदप्रभेदतश्चित्यं युक्त्यागमसमाश्रयं ॥ ३ ॥

अथ जीवस्य कति शरीराणीत्याह,—

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

शरीरनामकर्मोदये सति शीर्यंत इति शरीराणि । शरणक्रियाा व्युत्पत्तिनिमित्त तु शरीरनामकर्मोदय एवोदित शरीरत्वपरिणाम न पुनरर्थांतरभूतशरीरत्वसामान्य तस्य विचार्यमाणस्यायोगात् ॥

केन पुन कारणेन जन्मातर शरीराण्याहुरित्युच्यते,—

स्वयोनौ जन्म जीवस्य शरीरोत्पत्तिरिष्यते । तेनात्रौदारिकादीनि शरीराणि प्रचक्षते १

औदारिकादिशरीरनामकर्मविशेषोदयापादितानि पचैवौदारिकादीनि शरीराणि जीवस्य यदुत्पत्ति स्वयोनौ जन्मोक्त, न हि गतिनामोदयमात्र जन्म, अनुत्पन्नशरीरस्यापि तत्प्रसगात् । तत्रोदार स्थूल प्रयोजनमस्येत्यौदारिक उदारे भवमिति वा, विक्रिया प्रयोजनमस्येति वक्रियिकमाह्रियते तदित्याहारक, तेजोनिमित्तत्वात्तैजसं, कर्मणामिद कार्मण तत्समूहो वा । एतेषा द्वद्वे, पूर्वमौदारिकस्य ग्रहणमतिस्थूलत्वात् उत्तरेषा क्रमवचन । सूक्ष्मक्रमसूक्ष्मप्रतिपत्त्यर्थं कार्मणग्रहणमादौ युक्तमौदारिकादिशरीराणा तत्कार्यत्वादिति चेन्न, तस्यात्यतपरोक्षत्वात् । औदारिकमपि परोक्षमिति चेन्न, तस्य केषाचित्परोक्षत्वात् । तथाहि—

सिद्धमौदारिक तिर्यङ्मनुष्याणामनेकधा । शरीर तत्र तन्नामकर्मवैचित्र्यतो बृहत् ॥ २ ॥

बृहद्धि शरीरमौदारिक मनुष्याणा तिरश्चा च प्रत्यक्षत सिद्ध तेषु शरीरेषु मध्ये । तच्चानेकधा तन्नामकर्मणोनेकविधत्वात् ॥ शेषाणि कुत सिद्धानीत्याह—

संभाव्यानि ततोन्यानि बाधकाभावनिर्णयात् । परमागमसिद्धानि युक्तितोपि च कार्मणं ॥ ३

न कर्मणामिद कार्मणमित्यस्मिन्पक्षे सर्वमौदारिकादि कार्मण प्रसक्तमिति चेन्न, प्रतिनियतकर्मनिमित्तत्वात् तेषा भेदोपपत्ते । कर्मसामान्यकृतत्वादभेद इति चेन्न, एकमृदादिकारणपूर्वकस्यापि घटोदचनादेर्भेददर्शनात् कार्मणप्रणालिकया च तन्निष्पत्ति स्वोपादानभेदाद्भेद प्रसिद्ध । पृथगुपलभप्रसग इति चेन्न, विश्रसोपचयेन स्थानात् क्लिन्नगुडरेणुश्लेषवदौदारिकादीना कार्मणनिमित्तत्वे कार्मण किं निमित्तमिति वाच्य ? न तावन्निर्निमित्त तदनिर्मोक्षप्रसगाद्वाभिभावप्रसगाद्वा शरीरातरनिमित्तत्वे तु तस्याप्यन्यशरीरनिमित्तत्वेनवस्थापत्तिरिति चेन्न, तस्यैव निमित्तभावात् । पूर्वं हि कार्मण कार्मणस्य निमित्त तदपि तदुत्तरस्येति निमित्तनैमित्तिकभावोऽविरुध्यते । नचैवमनवस्थापत्ति कार्यकारणभावेन तत्सतानस्यानादेरविरोधात् । मिथ्यादर्शनादिनिमित्तत्वाच्च नानिमित्त कार्मण, ततो नानिर्मोक्षप्रसग । तच्चैवविध परमागमात्सिद्ध वैक्रियिकादिवत् युक्तितश्च यथाप्रदेश साधयिष्यते ॥

ननु यथौदारिक स्थूल तथा पर पर कीदृशमित्याह,—

परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

परशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातो व्यवस्थार्थगति पृथग्भूताना सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देश तेनौदारिकात्पर वैक्रियिक सूक्ष्म न स्थूलतर, ततोप्याहारक, ततोपि तैजस सूक्ष्म, ततोपि कार्मणमिति सप्रतीयते ॥

प्रदेशत पर पर कीदृगित्याह,—

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक्तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदेशा परमाणवस्ततोऽसख्येयगुण परपरमित्यभिसबध प्राक्तैजसादिति वचनात् । न तैजसकार्म-

तद्वैचित्र्यं पुनः कर्मवैचित्र्यात्तद्विहन्यते । कार्यवैचित्र्यसिद्धेस्तु कर्मवैचित्र्यनिर्णयः ॥ २ ॥

न हि स्वभावत एव प्राणिना सुखदु खानुभवादिकार्यवैचित्र्य नियमाभावप्रसगात् । कालादेवेति वा युक्त, एकस्मिन्नपि काले तद्वैचित्र्यानुभवात् । भूतवैचित्र्यात्सुखादिवैचित्र्यमिति चेत् न, सुखादे भूतकार्यत्वनिषेधात् । तत कर्मवैचित्र्यमेव सुखादिकार्यवैचित्र्य गमयति, तद्व्यतिरेकेण दृष्टकारणसाकल्येपि कदाचिदनुत्पत्ते । तच्च कर्मवैचित्र्यमस्य जन्मनिमित्तमिति पर्याप्त प्रपचकेन ॥

केषा पुनर्गर्भजन्मेत्याह,—

जरायुजांडजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

जालवत्प्राणिपरिवरण जरायु जरायौ जाता जरायुजा , शुक्रशोणितपरिवरणमुपात्तकाठिन्य नखत्वक्सदृश परिमडलमड अडे जाता अडजा पूर्णावयव परिस्पदादिसामर्थ्योपलक्षित पोत । पोतज इत्ययुक्तमर्थभेदाभावात् । आत्मा पोतज इति चेन्न, तस्यापि पोतपरिमाणात्मत्मन पोतत्वात् । जरायुजाश्च अडजाश्च पोताश्च जरायुजाडजपोता इति सिद्ध द्वद्वे । जरायुग्रहणमादावभ्यर्हितत्वात् क्रियारभशक्तियोगात् केपाचिन्महाप्रभावत्वान्मार्गफलाभिसबधाच्च । तदनतरमडजग्रहण पोतेभ्योऽभ्यर्हितत्वात् । एतेषा गर्भ एव जन्मेति सूत्रार्थ । उद्देशे च निर्देशो युक्त इति चेन्न, गौरवप्रसगात् । शेषाणा समूर्छनमिति लघुनोपायेन गर्भोपपादानतर वचनोपपत्ते ॥ कुत पुनर्जरायुजादीना गर्भ एव युक्त इत्याह,—

युक्तो जरायुजादीनामेव गर्भोवधारणात् । देवनारकशेषाणां गर्भाभावविभावनात् ॥ १ ॥

यदि हि जरायुजादीना गर्भ एवेत्यवधारण स्यात्तदा जरायुजादयो गर्भनियता स्यु गर्भस्तु तेष्वनियत इति देवनारकेषु शेषेषु स प्रसज्येत । यदा तु जरायुजादीनामेवेत्यवधारण तदा तेषु गर्भाभावो विभाव्यत इति युक्तो जरायुजादीनामेव गर्भ ॥

केवलमुपपादेपि जरायुजादीना प्रसक्तौ तन्निवारणार्थमिदमाह,—

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

स्याद्देवनारकाणामुपपादो नियतस्तथा । तस्याभावात्ततोन्येषां तेषा जन्मांतरच्युतेः ॥ १ ॥

देवनारकाणामेवोपपाद इति हि नियमे देवनारकेषु नियत उपपाद देवनारकास्तूपपादेन नियता इति गर्भसमूर्छनयोरपि प्रसक्ता पूर्वोत्तरसूत्रावधारणात् । तत्र निरुवाच, कोसौ ? उपपाद एव नारका अवतिष्ठते न गर्भे समूर्छने वा प्रसज्यते ततस्तेषा जन्मातरच्युतिसिद्धेरुपपाद एव ॥

नन्वेव जरायुजादीना देवनारकाणा च समूर्छनेपि प्रसक्तिरित्याख्यात प्रतिघ्नन्नाह,—

शेषाणां संमूर्छनम् ॥ ३५ ॥

शेषाणामेव समूर्छनमित्यवधारणीय । के पुन शेषा कुतो वा तेषामेव समूर्छनमित्याह,—

निर्दिष्टेभ्यस्तु शेषाणां युक्तं संमूर्छनं सदा । गर्भोपपादयोस्तत्र प्रतीत्यनुपपत्तितः ॥ १ ॥

उक्तेभ्यो जरायुजादिभ्यो देवनारकेभ्यश्च अन्ये शेषास्तेषामेव समूर्छन युक्त सदा गर्भोपपादयोस्तत्र प्रतीत्यनुपपत्ते । तर्हि सस्वेदजादीना जन्मकारोन्य सूत्रयितव्य इत्याशकामपसारयन्नाह,—

तथा संस्वेदजादीनामपि संमूर्छनं मतं । जन्मेति नापरो जन्मप्रकारो सूत्रितोस्ति नः ॥ २ ॥

इत्येव पचभिः सूत्रैः सूत्रितं जन्म जन्मिना । भेदप्रभेदतश्चित्य युक्त्यागमसमाश्रय ॥ ३ ॥

अथ जीवस्य कति शरीराणीत्याह,—

औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

शरीरनामकर्मोदये सति शीर्यंत इति शरीराणि । शरणक्रियाा व्युत्पत्तिनिमित्त तु शरीरनामकर्मोदय एवोदित शरीरत्वपरिणाम न पुनरर्थांतरभूतशरीरत्वसामान्य तस्य विचार्यमाणस्यायोगात् ॥

केन पुन कारणेन जन्मातर शरीराण्याहुरित्युच्यते,—

स्वयोनौ जन्म जीवस्य शरीरोत्पत्तिरिष्यते । तेनात्रौदारिकादीनि शरीराणि प्रचक्षते १

औदारिकादिशरीरनामकर्मविशेषोदयापादितानि पचैवौदारिकादीनि शरीराणि जीवस्य यदुत्पत्ति स्वयोनो जन्मोक्त, न हि गतिनामोदयमात्र जन्म, अनुत्पन्नशरीरस्यापि तत्प्रसगात् । तत्रोदार स्थूल प्रयोजनमस्येत्यौदारिक उदारे भवमिति वा, विक्रिया प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकमाह्रियते तदित्याहारक, तेजोनिमित्तत्वात्तैजसं, कर्मणामिद कार्मण तत्समूहो वा । एतेषा द्वद्वे, पूर्वमौदारिकस्य ग्रहणमतिस्थूलत्वात् उत्तरेषा क्रमवचन । सूक्ष्मक्रमसूक्ष्मप्रतिपत्त्यर्थं कार्मणग्रहणमादौ युक्तमौदारिकादिशरीराणा तत्कार्यत्वादिति चेन्न, तस्यात्यतपरोक्षत्वात् । औदारिकमपि परोक्षमिति चेन्न, तस्य केषाचित्परोक्षत्वात् । तथाहि—

सिद्धमौदारिक तिर्यङ्मानुषाणामनेकधा । शरीर तत्र तन्नामकर्मवैचित्र्यतो बृहत् ॥ २ ॥

बृहद्धि शरीरमौदारिक मनुष्याणा तिरश्चा च प्रत्यक्षत सिद्ध तेषु शरीरेषु मध्ये । तच्चानेकधा तन्नामकर्मणोनेकविधत्वात् ॥ शेषाणि कुत सिद्धानीत्याह—

सभाव्यानि ततोन्यानि बाधकाभावनिर्णयात् । परमागमसिद्धानि युक्तितोपि च कार्मणं ॥ ३

न कर्मणामिद कार्मणमित्यस्मिन्पक्षे सर्वमौदारिकादि कार्मण प्रसक्तमिति चेन्न, प्रतिनियतकर्मनिमित्तत्वात् तेषा भेदोपपत्ते । कर्मसामान्यकृतत्वादभेद इति चेन्न, एकमृदादिकारणपूर्वकस्यापि घटोदचनादेर्भेददर्शनात् कार्मणप्रणालिकया च तन्निष्पत्ति स्वोपादानभेदाद्भेद प्रसिद्ध । पृथगुपलभप्रसग इति चेन्न, विश्रसोपचयेन स्थानात् क्लिन्नगुडरेणुश्लेषवदौदारिकादीना कार्मणनिमित्तत्वे कार्मण किं निमित्तमिति वाच्य ? न तावन्निर्निमित्त तदनिर्मोक्षप्रसगाद्वाभिभावप्रसगाद्वा शरीरातरनिमित्तत्वे तु तस्याप्यन्यशरीरनिमित्तत्वेनवस्थापत्तिरिति चेन्न, तस्यैव निमित्तभावात् । पूर्वं हि कार्मण कार्मणस्य निमित्त तदपि तदुत्तरस्येति निमित्तनैमित्तिकभावोऽविरुध्यते । नचैवमनवस्थापत्ति कार्यकारणभावेन तत्सतानस्यानादेरविरोधात् । मिथ्यादर्शनादिनिमित्तत्वाच्च नानिमित्त कार्मण, ततो नानिर्मोक्षप्रसग । तच्चैवविध परमागमात्सिद्ध वैक्रियिकादिवत् युक्तितश्च यथाप्रदेश साधयिष्यते ॥

ननु यथौदारिक स्थूल तथा पर पर कीदृशमित्याह,—

परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

परशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातो व्यवस्थार्थगति पृथग्भूताना सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देश तेनौदारिकात्पर वैक्रियिक सूक्ष्म न स्थूलतर, ततोप्याहारक, ततोपि तैजस सूक्ष्म, ततोपि कार्मणमिति समतीयते ॥

प्रदेशत पर पर कीदृगित्याह,—

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक्तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदेशा परमाणवस्ततोऽसख्येयगुण परपरमित्यभिसबध प्राक्तैजसादिति वचनात् । न तैजसकार्म-

णयोरसख्येयगुणत्व । किं तर्हि ? ओदारिकाद्वैक्रियिक प्रदेशतोऽसस्येयगुण ततोप्याहारकमिति निश्चय ॥

तैजसकार्मणे किंगुणे इत्याह,—

अनंतगुणे परे ॥ ३९ ॥

प्रदेशत इत्यनुवर्तते पर परमिति च, तेनाहारकात्पर तैजस प्रदेशतोऽनतगुण ततोपि कार्मणमनंतगुणमिति विज्ञायते । तत एव नोभयोस्तुल्यत्वमाहारकादनतगुणत्वाभावात् । अन्यदेव हि आहारकादनतगुणत्व तैजसस्य, तेजसाच्चान्यत् कार्मणस्य तस्यानतविकल्पत्वात् परस्मिन् सत्यारातीयस्यावरत्वावरे इति निर्देशो न प्रसज्यते बुद्धिविपयव्यापारादुभयोराहारत्वोपपत्ते । व्यवहितेपि वा परशब्दप्रयोगात् । ननु च यदि प्रदेशापेक्षया पर परमसख्येयगुणमनतगुण चोच्यते सूक्ष्म कथमित्याह,—

क्षेत्रावगाहनापेक्षां कृत्वा सूक्ष्मं पर पर । तैजसात्प्रागसंख्येयगुणं ज्ञेयं प्रदेशतः ॥ १ ॥
तथानंतगुणे ज्ञेये परे तैजसकार्मणे ।

तर्हि सप्रतिघाते ते प्राप्ते इत्याह,—

अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

प्रतीघातो मूर्त्यंतरव्याघात, स न विद्यते ययोस्तेऽप्रतीघाते तैजसकार्मणे । कुत इत्याह,—

सर्वतोप्यप्रतीघाते परिणामविशेषतः ।

वैक्रियिकाहारयोरप्यप्रतीघातत्वमिति न मतव्य, सर्वतोऽप्रतीघातस्य तयोरभावात् । न हि वैक्रियिक सर्वतो प्रतीघातमाहारक वा प्रतिनियतविपयत्वात्तदप्रतीघातस्य । तैजसकार्मणे पुन सर्वस्य ससारिण. सर्वतोप्रतीघाते ताभ्या सह सर्वत्रोत्पादान्यथानुपपत्ते । ततस्तर्हि सूत्रे सर्वतो ग्रहण कर्तव्यमिति चेत् न, मुख्यस्य प्रतीघातस्यात्र विवक्षितत्वात् । कुत पुनस्तादृशोऽप्रतीघात इति चेत्, सूक्ष्मपरिणामविशेषादयर्सिंडे तेजोनुप्रवेशवत् । ये त्वाहु , पूर्वं पूर्वं सूक्ष्म युक्त प्रदेशतोल्पत्वादिति तान् प्रत्याह,—

प्रदेशतोल्पतातारतम्यं कायेषु ये विदुः । सूक्ष्मतातारतम्यस्य साधनं ते कुतार्किकाः ॥ १ ॥
तस्य कार्पासपिंडेनानेकांतात्त्रिप्निलात्मनां । प्रदेशबहुतातारतम्यवत्स्थौल्यसंधने ॥ २ ॥

यथैव प्रदेशबहुत्वतारतम्यमुत्तरोत्तरशरीरेषु स्थूलत्वप्रकर्षे साध्ये निनिडावयवसयोगपरिणामेनायसिंडेनानैकातिकमिति न तत्र 'स्थूलतातारतम्य साधयति तथा प्रदेशाल्पत्वतारतम्यमपि पूर्वशरीरेषु न सूक्ष्मतातारतम्यमिति स्वहेतुविशेषसानिध्यात् तैजसकार्मणयोरनतगुणत्वेपि पूर्वकाय सूक्ष्मपरिणाम सिद्ध सर्वतोप्रतीघातत्व साधयत्येवायसिंडे तेजोनुप्रवेशवदिति सूक्त । न हि तेजसोयसिंडेन प्रतीघाते तत्रानुप्रवेशो युज्येत । स्यान्मत, तेजस सयोगविशेषादयसिंडावयवेषु कर्माण्युत्प्रतिपद्यते ततो विभागस्तत सयोगविनाशस्ततोपि तस्यायसिंडावयविनो विनाशस्ततोप्यौष्ण्यापेक्षादग्निसयोगात्तदवयवेष्वनुष्णाशीतस्पर्शविनाश परस्मादग्निसयोगादुष्णस्पर्शोत्पत्ति ततस्तदुपभोक्तुरदृष्टविशेषवशाद्व्यणुकादिप्रक्रमेण तादृशस्यैवायसिंडस्योत्पत्ति । एव च नायसिंडे तदवस्थे तेजसोनुप्रवेशोस्ति यतोऽप्रतीघातस्य विघाते निदर्शनीक्रियेतेति । तदयुक्त, प्रतीतिविरोधात् । स एवायमयसिंडस्तेजोव्याप्त प्रतिभाति य पूर्वमनुष्ण समुपलब्ध इति प्रतीते । परत्र प्रक्रियामात्रस्य जातुचिदप्रतीतेर्न ज्ञातत्व सदृशापरोत्पत्तेस्तथा प्रतीतिरिति चेन्न, एकत्वादिवत् । न हि किंचिन्मूर्तमति प्रविशदमूर्तं दृष्ट । व्योम दृष्टमिति चेन्न, तत्र मूर्तमति मूर्तेष्वपि तथा प्रसगात् । तथा च तत्कथचित्प्र-

त्यभिज्ञानादेकत्वसिद्धि' । बाधकरहितात्वतस्तत्सिद्धौ कथमयस्पिडेपि प्रत्यभिज्ञानादेकत्व सिध्येत्? न हि तत्र किंचिद्बाधकमस्ति । स्यान्मत, तेजोऽयस्पिडे तदवयवेनानुप्रविशति मूर्तत्वात्तोष्णदित्येतद्बाधकमिति तदसद्धेतो सदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् सर्वज्ञत्वाभावे वक्तृत्वादिवत् । न हि किंचिन्मूर्तमति प्रविशदमूर्त दृष्ट । व्योम दृष्टमिति चेत्, तत्र मूर्तिमतोनुप्रवेशात्तथा प्रतीतेरबाधत्वादित्यल प्रसगेन ॥

ननु कर्मैव कार्मणमित्यस्मिन् पक्षे न तच्छरीर पुरुषविशेषगुणत्वाद्बुद्ध्यादिवदिति कश्चित्त प्रत्याह,—

कर्मेव कार्मण तत्र शरीर नृगुणत्वतः । इत्यसद्द्रव्यरूपेण तस्य पौद्गलिकत्वतः ॥ ३ ॥

न हि कर्म धर्माधर्मरूपमदृष्टसज्ञक पुरुषविशेषगुणस्तस्य द्रव्यात्मना पौद्गलिकत्वात्ततो नाशरीरत्वसिद्धि । भावकर्मैवात्मगुणरूप न द्रव्यकर्म पुद्गलपर्यायत्वमात्ममार्कुर्नेप्रसिद्धमिति मन्यमान प्रत्याह,—

कर्म पुद्गलपर्यायो जीवस्य प्रतिपद्यते । पारतन्त्र्यनिमित्तत्वात्कारागाराद्विनिधवत् ॥ ४ ॥

क्रोधादिभिर्व्यभिचार इति चेन्न, तेषामपि जीवस्य पारतन्त्र्यनिमित्तत्वे पौद्गलिकत्वोपपत्ते । चिद्रूपतया सवेद्यमाना क्रोधादय कथ पौद्गलिका प्रतीतिविरोधादिति चेन्न, निर्हेतोर्व्यभिचारायोगात् तेषा पारतन्त्र्यनिमित्तत्वाभावात् । द्रव्यक्रोधादय एव हि जीवस्य पारतन्त्र्यनिमित्त न भावक्रोधादयस्तेषा स्वय पारतन्त्र्यरूपत्वाद्द्रव्यक्रोधादिकर्मोदये हि सति भावक्रोधाद्युत्पत्तिरेव जीवस्य पारतन्त्र्य न पुनस्तत्कृतमन्यत्किंचिदित्यव्यभिचारी हेतुर्गमक सदा ॥

अत्रापर स्वप्नातिक शरीर परिकल्पयति तमपसारयन्नाह,—

स्वप्नोपभोगसिद्ध्यर्थं काय स्वप्नातिक तु ये । प्राहुस्तेषां निवार्यते भोग्याः स्वप्नातिकाः कथम् ॥ ५ ॥

भोग्यवासनया भोग्याभास चेत्स्वप्नवेदिना । शरीरवासनामात्राच्छरीराभासनं न किम् ॥ ६ ॥

यथैव हि स्वप्नदशाया भोगोपलब्धि स्वप्नातिक शरीरमतरेण न घटत इति मन्यते तथा भोग्यानर्थान्तरेणापि सा न सुघटेति भवद्भिर्मननीय, जाग्रद्दशाया शरीर इव भोगेष्वपि सत्सु भोगोपलब्धे सिद्धत्वात् । यदि पुनर्भोग्यवासनामात्रात्स्वप्नदर्शिना भोग्याभास इति भवता मतिस्तदा शरीरवासनामात्राच्छरीराभासनमिति किं न मत? तथासति स्वप्नप्रतिभासस्य मिथ्यात्व सिध्येत्, अन्यथा शरीरप्रतीतेरपि भोग्यप्रतीते सुखादिभोगोपलब्धे स्वप्नत्वप्रसगात् । ततो न सौगताना स्वप्नातिक शरीर कल्पयितु युक्त नापि स्वाभाविकमित्याह—

स्वाभाविक पुनर्गात्रं शुद्ध ज्ञानं वदति ये । कुतस्तेषा विभागः स्यात्तच्छरीरशरीरिणोः ॥७॥

तदेव ज्ञानशरीरव्यावृत्त्या शरीरी स्यादशरीरव्यावृत्त्या शरीरमिति सुगतस्य शुद्धज्ञानात्मन शरीरित्वमशरीरित्व च विभागेन व्यवतिष्ठते कल्पनासामर्थ्यादिति न मतव्य, तद्व्यावृत्तेरेव तत्रासभवात् । सिद्धे हि तस्य शरीरित्वे वा शरीरिण शरीराच्च व्यावृत्ति सिध्येत् तत्सिद्धौ च शरीरित्वमशरीरित्व चेति परस्पराश्रयान्नैकस्यापि सिद्धि । ततो न स्वाभाविक शरीर नाम यत्पुनरातिवाहिक नैर्माणिक च तदसदभिमतमेवेत्याह—

कार्मणातर्गत युक्त शरीर चातिवाहिकम् । नैर्माणिक तु यत्तेषा तन्नो वैक्रियिक मत ॥ ८ ॥

साभोगिक पुनरौदारिकादिशरीरत्रयमप्रतिषिद्धमेवेति न शरीरातरमस्ति ॥

नन्वौदारिकादीनि भिन्नानि पार्थिवादिशरीराणि सति ततोन्यत्रोपसरयातव्यानीति केचित् तान् प्रत्याह,—

पार्थिवादिशरीराणि येतो भिन्नानि मेनिरे । प्रतीतेरपलापेन मन्यता ते खवारिजम् ॥ ९ ॥

न हि पृथिव्यादीनि द्रव्याणि भिन्नजातीयानि सति तेषा पुद्गलपर्यायत्वेन प्रतीते परस्परपरिणा-

मदर्शनाद्भिन्नजातीयत्वे तदयोगात् । न ह्याकाश पृथिवीरूपतया परिणमते कालादिर्वा, परिणमते च जल मुक्ताफलादि पृथिवीरूपतया । ततो न तज्जात्यतर युक्त येन पार्थिवादिशरीराणि सभाव्यते सत्यपि तानि नैतेभ्य' शरीरेभ्यो भिन्नानि प्रतीतेर्निपयभावमनुभवति व्योमारविंदवत् । पार्थिव हि शरीर यदिंद्रलोके यच्च तैजसमादित्यलोके यदाप्य वरुणलोके यच्च वायव्य वायुलोके वेदितव्य, तद्वैक्रियिकमेव देवनारकाणामौपपादिकस्य शरीरस्य वैक्रियिकत्वात् । यच्च चातुर्मूतिक पाचभौतिक वा कैश्चिदिष्ट शरीर मनुष्यतिरश्चा तदौदारिकमेव च, न ततोन्यदिति पचैव यथोक्तानि शरीराणि व्यवतिष्ठते सर्वविशेपाणा तत्रातर्भावात् ॥

ननु चामूर्तस्यात्मनः कथ मूर्तिमद्भि शरीरैस्सबधो मुक्तात्मवदित्याशकामपनुदन्नाह,—

अनादिसंबंधे च ॥ ४१ ॥

अनादिसबधो ययोरात्मना ते यथा तैजसकार्मणशरीरे, चशब्दात्सादिसबधे ते प्रतिपत्तव्ये । ततो नैकातेनामूर्तत्वमात्मन परशरीरसबधात्पूर्वं येन तदनुपपत्ति' तत्सबधात् प्रागपि तस्य तैजसकार्मणाभ्या सबधसद्भावात् । तत पूर्वमप्यपराभ्या ताभ्यामित्यनादितत्सबधसतान प्रतिविशिष्टतैजसकार्मणसबधात् सैव सादिता ॥

ननु कस्यचिन्नानादिसबधे तेऽत परशरीरसबधानुपपत्तिरित्याशकायामिदमाह,—

सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वस्य ससारिणस्तैजसकार्मणशरीरे तथानादिसबधे न पुन कस्यचित्सादिसबधे येनात्मन' शरीरसबंधानुपपत्ति । कुत इत्याह,—

सर्वस्यानादिसंबंधे चोक्ते तैजसकार्मणे । शरीरांतरसंबंधस्यान्यथानुपपत्तितः ॥ १ ॥

तैजसकार्मणाभ्यामन्यच्छरीरमौदारिकादि तत्सबधोस्मदादीना तावत्सुप्रसिद्ध एव स च तैजसकार्मणाभ्या सबधोनादिसबधमतरेण नोपपद्यते मुक्तस्यापि तत्सबधप्रयोगात ॥

अथैतानि शरीराणि युगपदेकस्मिन्नात्मनि कियति सभाव्यत इत्याह,—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ४३ ॥

तद्ग्रहण प्रकृतशरीरद्वयप्रतिनिर्देशार्थमादिशब्देन व्यवस्थावाचिनान्यपदार्थो वृत्ति , तेन तैजसकार्मणे आदिर्येषा शरीराणा तानि तदादीनीति सप्रतीयते । भाज्यानि पृथक्कर्तव्यानि । पृथक्त्वादेव तेषा भाज्यग्रहणमनर्थकमिति चेत्, तद्धि कस्यचिद्द्वित्रिचतु शरीरसबधविभागोपपत्ति' । युगपदिति कालैकत्व वर्तते, आङभिविध्यर्थ । तेनैतदुक्त भवति कचिदात्मनि विग्रहगत्यापन्ने द्वे एव तैजसकार्मणे शरीरे युगपत्सभवत , क्वचित् त्रीणि तैजसकार्मणवैक्रियिकाणि तैजसकार्मणौदारिकाणि वा, क्वचिच्चत्वारि तान्येवाहारकसहितानि वैक्रियिकसहितानि ॥ पच त्वेकत्र युगपन्न सभवतीत्याह,—

तदादीनि शरीराणि भाज्यान्येकत्र देहिनि । सकृत्संत्याचतुर्भ्यो न पंचानां तत्र संभवः ॥ १ ॥

न हि वैक्रियिकाहारकयोर्युगपत्संभवो यत क्वचित्पचापि स्यु ॥

किं पुनरत्र शरीर निरुपभोग किं वा सोपभोगमित्याह,—

निरुपभोगमंत्यम् ॥ ४४ ॥

प्रागपेक्षया अत्य कार्मण तन्निरुपभोगमिति । सामर्थ्यादन्यत्सोपभोग गम्यते । कर्मादानसुखानुभव-

नहेतुत्वात्सोपभोग कार्मणमिति चेन्न, विवक्षितापरिज्ञानात् । इन्द्रियनिमित्ता हि शब्दाद्युपलब्धिरुपभोगस्तस्मान्निष्क्रांत निरुपभोगमिति विवक्षित । तैजसमप्येव निरुपभोगमस्त्विति चेन्न, तस्य योगनिमित्तत्वाभावादनधिकारात् । यदेव हि योगनिमित्तमौदारिकादि तदेव सोपभोग प्रोच्यते निरुपभोगत्वादेव च कार्मणमौदारिकादिभ्यो भिन्न निश्चीयत इत्याह—

अंत्यं निरुपभोगत्वाच्छेषेभ्यो भिद्यते वपुः । शब्दाद्यनुभवो यस्मादुपभोगो न जायते ॥ १ ॥

औदारिक किंविशिष्टमित्याह,—

गर्भसंमूर्छनजमाद्यम् ॥ ४५ ॥

गर्भसमूर्छनज पाठापेक्षयाद्यमौदारिक तद्गर्भज समूर्छनज च प्रतिपत्तव्य । तत एव सोपभोगाभ्यामपि पराभ्या शरीराभ्या तद्भिद्यते इत्याह—

आद्य तु सोपभोगाभ्या पराभ्या भिन्नमुच्यते । गर्भसमूर्छनाद्धेतोर्जायमानत्वतो भिदा ॥१॥

यथैव कार्मण निरुपभोगत्वात्सोपभोगेभ्यो भिन्न तथौदारिक सोपभोगमपि कारणभेदात् पराभ्या भिन्नमभिधीयते ॥

वैक्रियिक कीदृशमित्याह,—

औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥ ४६ ॥

उपपादो व्याख्यात तत्र भवमौपपादिक तद्वैक्रियिक बोद्धव्य । कुत पुनरौदारिकादिद भिन्नमित्याह,—

औपपादिकतासिद्धेर्भिन्नमौदारिकादिदं । तावद्वैक्रियिक देवनारकाणामुदीरितम् ॥ १ ॥

न ह्यौदारिकमेव वैक्रियिक ततोन्यस्यौपपादिकस्य देवनारकाणा शरीरस्य वैक्रियिकत्वात् । तच्च कारणभेदादौदारिकाद्भिन्नमुच्यते ॥

किमेतदेव वैक्रियिकमुतान्यदपीत्याह,—

लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४७ ॥

तपोतिशयर्द्धिर्लब्धि सा प्रत्यय कारणमस्येति लब्धिप्रत्यय वैक्रियिकमिति सप्रत्यय ।

नन्विदमौदारिकादि कथ भिन्नमित्याह,—

किंचिदौदारिकत्वेपि लब्धिप्रत्ययता गतेः । ततः पृथक् कथंचित्स्यादेतत्कर्मसमुद्भवं ॥ १ ॥

यथौदारिकनामकर्मसमुद्भवमौदारिक तथा वैक्रियिकनामकर्मसमुद्भव वैक्रियिक युक्त तथा तदलब्धिप्रत्यय वैक्रियिक । न हि लब्धिरेवास्य कारण वैक्रियिकनामकर्मोदयस्यापि कारणत्वादन्यथा सर्वस्य वैक्रियिकस्य तदकारणत्वप्रसगात् । तेनेदमौदारिकत्वेपि कथचिदौदारिकाद्भिन्न लब्धिप्रत्ययत्वनिश्चयात् । किंचिदेव हि लब्धिप्रत्यय वैक्रियिकमिष्ट न सर्वम् ॥

तैजसमपि किंचित्तादृशमित्याह,—

तैजसमपि ॥ ४८ ॥

लब्धिप्रत्ययमित्यनुवर्तते, तेन तैजसमपि लब्धिप्रत्ययमपि निश्चेय ।

तदपि लब्धिप्रत्ययतागतेरेव भिन्नमौदारिकादेरित्याह,—

तथा तैजसमप्यत्र लब्धिप्रत्ययमीयता । साधारण तु सर्वेषा देहिना कार्यभेदतः ॥ १ ॥

लब्धिप्रत्ययं तैजसं द्विविधं, निस्सरणात्मकमनिःसरणात्मकं च । द्विविधं निःसरणात्मकं च प्रशस्ताप्रशस्तभेदात् लब्धिप्रत्ययत्वादेव भिन्नं शरीरांतरं गम्यतां, यत्तु सर्वेषां संसारिणां साधारणं तैजसं तत्स्वकार्यभेदाद्भिन्नमीयतां । तैजसवैक्रियिकयोः लब्धिप्रत्ययत्वाविशेषादभेदप्रसंगा इति चेन्न, कर्मभेदकारणकत्वाद्भेदोपपत्तेः । सत्यपि तयोर्लब्धिप्रत्ययत्वे तैजसवैक्रियिकनामकर्मविशेषोदयापेक्षत्वाद्भेदो युज्यत एव ॥

सप्रत्याहारकं शरीरमुपदर्शयति,—

शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसंयतस्यैव ॥ ४९ ॥

शुभं मनःप्रीतिकरं विशुद्धं संक्लेशरहितं अव्याघाति सर्वतो व्याघातरहितं चशब्दादुक्तविशेषणसमुच्चयः । एवं विशिष्टमाहारकं शरीरमतिमात्रं प्रमत्तसंयतस्यैव मुनेर्नान्यस्येति प्रतिपत्तव्यं ।

तच्छरीरांतरात्कुतो भिन्नमित्याह,—

आहारकं शरीरं तु शुभं कार्यकृतत्वतः । विशुद्धिकारणत्वाच्च विशुद्धं भिन्नमन्यतः ॥ १ ॥
अव्याघातिस्वरूपत्वात्प्रमत्ताधिपतित्वतः । फलहेतुस्वरूपाधिपतिभेदेन निश्चितम् ॥ २ ॥

आहारकं वैक्रियिकादिभ्यो भिन्नं शुभफलत्वादित्यत्रानैकांतिकत्वं हेतोः वैक्रियिकादेरपि शुभफलस्योपलंभादिति न मंतव्यं, नियमेन शुभफलत्वस्य हेतुत्वात् । विशुद्धिकारणत्वात् ततो भिन्नमित्यत्रापि लब्धिप्रत्ययेन वैक्रियिकादिना हेतोरनेकांत इति नाशंकनीयं, नियमेन विशुद्धिकारणत्वस्य हेतुत्वात् । समुद्भूतलब्धेरपि क्रोधादिसंक्लेशपरिणामवशाद्विक्रियादेर्निवर्तनाद्विशुद्धिकारणत्वनियमाभावात् । अव्याघातिस्वरूपत्वादाहारकं शरीरांतराद्भिन्नमित्यस्मिन्नपि तैजसादिना हेतोर्व्यभिचार इत्यचोद्यं, प्राणिबाधापरिहारलक्षणस्याव्याघातित्वस्य हेतुत्वात् । प्रमत्ताधिपतित्वमपि नाहारकस्य शरीरांतराद्भेदे साध्येऽनैकांतिकं, विशिष्टप्रमत्ताधिपतित्वस्य हेतुत्वात् । ततः सूक्तं फलहेतुस्वरूपाधिपतिभेदेन भिन्नमाहारकमन्येभ्यः शरीरेभ्यो निश्चितमिति ॥

चतुर्दशभिरित्येवं सूत्रैरुक्तं प्रपंचतः । शरीरं तीर्थिकोपेतशरीरविनिवृत्तये ॥ ३ ॥

अथ के संसारिणो नपुंसकानीत्याह,—

नारकसम्मूर्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

नारकाः सम्मूर्छिनश्च नपुंसकान्येव भवंति ॥

देवेषु तत्प्रतिषेधमाह,—

न देवाः ॥ ५१ ॥

देवा नपुंसकानि नैव संभवंतीति सामर्थ्यात् पुमांसः स्त्रियश्च देव्यो भवंतीति गम्यते । कुत इत्याह—

नारका देहिनस्तत्र प्रोक्ताः सम्मूर्छिनश्च ये । नपुंसकानि ते नित्यं न देवा जातुचित्तथा ॥ १॥
स्त्रीपुंससुखसंप्राप्तिहेतुहीनत्वतः पुरा । नपुंसकत्वदुःखाप्तिहेत्वभावाद्यथाक्रमं ॥ २ ॥

नारकाः सम्मूर्छिनश्च प्राणिनो नपुंसकान्येव, स्त्रीपुंससुखसंप्राप्तिकारणरहितत्वात् पूर्वस्मिन् भवे नपुंसकत्वसाधनानुष्ठानात् । देवास्तु न कदाचिन्नपुंसकादि जायते नपुंसकत्वदुःखाप्तिकारणाभावादिति यथाक्रमं साध्यद्वये हेतुद्वयं प्रत्येयं ॥

शेषा कियद्वेदा इत्याह,—

शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

उक्तेभ्यो ये शेषा गर्भजास्त्रिवेदा प्रतिपत्तव्या । कुत इत्याह—

त्रिवेदाः प्राणिनः शेषास्तेभ्यस्तादृक् सुहेतुतः । इति सूत्रत्रयेणोक्तं लिंगभेदेन देहिनाम् ॥ १ ॥

स्त्रीवेदोदयादि स्त्रीवेदस्य हेतु पुवेदोदयादि पुवेदस्य, नपुसकवेदोदयादि नपुसकवेदस्येति । तत एव प्राणिना स्त्रीलिंगादित्रयसिद्धिरिति भेदेन लिंग सकलदेहिना सूत्रत्रयेणोक्त वेदितव्य ॥

के पुनरत्र शरीरिणोनपवर्त्यायुष के वापवर्त्यायुष इत्याह,—

औपपादिकचरमोत्तमदेहा संख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५३ ॥

औपपादिका देवनारका चरमोत्पत्तज्जन्मनिर्वाणार्हस्य देह उत्तम उत्कृष्ट चरमश्चासौ उत्तमश्च चरमोत्तमश्चरमविशेषणमुत्तमस्याचरमस्य निवृत्त्यर्थं उत्तमग्रहण चरमस्यानुत्तमत्वव्युदासार्थं । चरमोत्तमो देहो येषा ते चरमोत्तमदेहा । उपमाप्रमाणगम्यसख्येयवर्षायुषेषा ते द्वन्द्ववृत्त्या निर्दिष्टा ससारिणोऽनपवर्त्या येषा भवति इति वचनसामर्थ्याचतोन्ये अपवर्त्यायुषो गम्यते ॥

कुत पुनरनपवर्त्यमायुरौपपादिकादीनामित्याह,—

अत्रौपपादिकादीना नापवर्त्य कदाचन । सोमात्तमायुरीदृक्षाद्दृष्टसामर्थ्यसगतेः ॥ १ ॥

सामर्थ्यतस्ततोन्येषामपवर्त्य विषादिभिः । सिद्ध चिकित्सितादीनामन्यथा निष्फलत्वतः ॥ २ ॥

बाह्यप्रत्ययानपवर्तनीयमायु कर्म प्राणिदयादिकारणविशेषोपार्जित तादृशादृष्ट तस्य सामर्थ्यमुदयस्तस्य सगति सप्राप्तिस्ततो भवधारणमौपपादिकादीनामनपवर्त्यमिति सामर्थ्यादन्येषा ससारिणा तद्विपरीतादृष्टविशेषादपवर्त्यं जीवन विषादिभि सिद्ध, चिकित्सितादीनामन्यथा निष्फलत्वप्रसगात् । न ह्यप्राप्तकालस्य मरणाभाव खड्गप्रहारादिभिर्मरणस्य दर्शनात् । प्राप्तकालस्यैव तस्य तथा दर्शनमिति चेत्, क पुनरसौ काल प्राप्तोऽपमृत्युकाल वा[1] प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता, द्वितीयपक्षे खड्गप्रहारादिनिरपेक्षत्वप्रसग सकलबहिरंगकारणविशेषनिरपेक्षस्य मृत्युकारणस्य मृत्युकालव्यवस्थिते । शस्त्रसपातादिबहिरगकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तस्यापमृत्युकालत्वोपपत्ते । तदभावे पुनरायुर्वेदप्रामाण्यचिकित्सितादीना क्व सामर्थ्योपयोग । दु खप्रतीकारादाविति चेत्, तथैवापमृत्युप्रतीकारादौ तदुपयोगोस्तु तस्योभयथा दर्शनात् । नन्वायु क्षयनिमित्तोपमृत्यु कथ केनचित्प्रतिक्रियते, तर्ह्यसद्वेद्योदयनिमित्त दु ख कथ केनचित्प्रतिक्रियता[1] सत्यप्यसद्वेद्योदयेन्तरगे हेतौ दु ख वहिरगे वातादिविकारे तत्प्रतिपक्षौषधोपयोगोपनीते दु खस्यानुत्पत्ते प्रतीकार स्यादिति चेत्, तर्हि सत्यपि कस्यचिदायुरुदयेतरगे हेतौ बहिरगे पथ्याहारादौ विच्छिन्ने जीवनस्याभावे प्रसक्ते तत्सपादनाय जीवनाधानमेवापमृत्योरस्तु प्रतीकार । सत्यप्यायुषि जीवनस्याभावप्रसक्तौ कृतप्रणाश स्यात् इति चेत्, तर्हि सत्यप्यसद्वेद्योदये दु खस्योपशमने कथ कृतप्रणाशो न भवेत्[2] कटुकादिभेषजोपयोगजपीडामात्र सफल दत्त्वैवासद्वेद्यस्य निवृत्तेर्न कृतप्रणाश इति चेत्, तर्ह्यायुषोपि जीवनमात्र सफल दत्त्वैव निवृत्ते कृतप्रणाशो मा भूत् विशिष्टफलदानाभावस्तूभयत्र समान । ततोस्ति कस्यचिदपमृत्युश्चिकित्सितादीना सफलान्यथानुपपत्ते कर्मणामयथाकालविपाकोपपत्तेश्चाम्रफलादिवत् । यश्चाह, विवादापन्ना प्राणिन सापवर्त्यायुष शरीरित्वादिंद्रियवत्त्वाद्वा प्रसिद्धसापवर्त्यायुष्कप्राणिवत् ते वानपवर्त्यायुषस्तत एवौपपादिकवदिति, सोपि न युक्तवादीत्युपदर्शयति,—

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

रत्नशर्करावालुकापंकधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनांबुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ॥ १ ॥

रत्नादीनामितरेतरयोगे द्वन्द्व, प्रभाशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् । साहचर्याच्छब्दद्वयसिद्धिर्यष्टिवत् । तम प्रभेति विरुद्धमिति चेन्न, तत्स्वात्मप्रभोपपत्ते । अनादिपारिणामिकसज्ञानिर्देशाद्वेष्टगोपवत् रत्नप्रभादिसज्ञा प्रत्येतव्या । रूढिशब्दानामगमकत्वमवयवार्थाभावादिति चेन्न, सूत्रस्य प्रतिपादनोपायत्वात्तेषामपि गमकत्वोपपत्ते । भूमिग्रहणमधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, घनादिग्रहण तदालम्बननिर्ज्ञानार्थं, सप्तग्रहणमियत्तावधारणार्थं । सामीप्याभावादधोध इति द्वित्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अतरस्यापि विवक्षितत्वात् ॥ कुत पुनरेता सभाव्यत इत्याह,—

घनाबुपवनाकाशप्रतिष्ठाः सप्तभूमयः । रत्नप्रभादयोऽधोधः सभाव्या बाधकच्युतेः ॥ १ ॥

नहि यथोदितरत्नप्रभादिभूमिप्रतिपादकवचनस्य किंचिद्बाधक कदाचित्सभाव्यते इति निरूपितप्राय ॥

नन्वेता भूमयो घनानिलप्रतिष्ठा घनानिलस्त्वबुवातप्रतिष्ठ सोपि तनुवातप्रतिष्ठस्तनुवात पुनराकाशप्रतिष्ठ स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशमित्येतदनुपपन्न, व्योमवद्भूमीनामपि स्वात्मप्रतिष्ठत्वप्रसगात् भूम्यादिवद्वाकाशस्याधारातरकल्पनायामनवस्थाप्रसगात् । ततो नात्र बाधकच्युतिरिति कश्चित्त प्रत्याह,—

स्वात्मप्रतिष्ठमाकाश विभुद्रव्यत्वतोन्यथा । घटादेरिव नैवोपपद्येत विभुतास्य सा ॥ २ ॥

परममहदन्यत्प्रतिष्ठ वेति व्याहतमेतत् । ततो व्योम चात्मप्रतिष्ठ विभुद्रव्यत्वाद्यत्तु न स्वात्मप्रतिष्ठ तन्न विभु द्रव्य यथा घटादि विभु द्रव्य च व्योमेति न तस्याप्याधारातरकल्पनयानवस्था स्यात् । नापि भूम्यादीनामपि स्वप्रतिष्ठत्वप्रसगस्तेषामविभुद्रव्यत्वादिति न प्रकृतबाधकत्व ॥

ननु कथमिदानीं व्योम तनुवातस्याधिकरणममूर्तत्वात्प्रतिबधकत्वाभावादित्यपरस्त प्रत्याह,—

तनुवातः पुनर्व्योमप्रतिष्ठः प्रतिपद्यते । तनुवातविशेषत्वान्मेघधारणवायुवत् ॥ ३ ॥

मेघधारणो वातावयवी वायुरबुप्रतिष्ठ इति चेन्न, अनतश पवनपरमाणूना पवनावयत्वात् तेषा वाकाशप्रतिष्ठत्वादभिन्नस्य कथचित्पवनावयविनोपि तदाधारत्वोपपत्तेर्न साध्यविकलमुदाहरण, नापि सदिग्धविपक्षव्यावृत्तिको हेतु, कस्यचिदप्यनाकाशाधारस्य तनुवातस्यासभवात् । तत तस्यामूर्तस्यापि पवनाधारत्वमुपपन्न आत्मन शरीराद्याधारत्ववत् तथा प्रतीतेरबाधितत्वात् ॥

तनुवात कथमबुवातस्याधिकरण समीरणस्वभावत्वादिति चेदुच्यते,—

तद्वतश्चाबुवातः स्याद्घनात्मार्थस्य धारकः । अंबुवातत्वतो वार्द्धेर्वीचीवायुविशेषवत् ॥ ४ ॥

स च तनुवातप्रतिष्ठोंबुवातो घनवातस्य स्थितिहेतु सोपि भूमेर्न पुन कूर्मादिरित्यावेदयति,—

घनानिल प्रतिष्ठानहेतुः कूर्मः स एव नः । न कूर्मादिरनाधारो दृष्टकूर्मादिवत्सदा ॥ ५ ॥

तन्निवासजनादृष्टविशेषे वसतो यदि । कूर्मादिराश्रयः किं न वायुदृष्टातसारतः ॥ ६ ॥

सोय कूर्मं वराह वा स्वयमनाधारं भूमेराश्रयं कल्पयन् दृष्टहान्या निर्धार्यते ॥

कश्चिदाह—न स्थिरा भूमिर्दर्पणाकारा । किं तर्हि? गोलकाकारा सर्वदोर्ध्वाधो भ्राम्यति, स्थिर तु नक्षत्रचक्र मेरो प्रादक्षिण्येनावस्थानात् । तत एव पूर्वादिदिग्देशभेदेन नक्षत्रादीना सप्रत्ययो न विरुध्यते। तथोदयास्तमनयोश्चन्द्रादीना भूमिसलग्नतया प्रतीतिश्च घटते नान्यथेति, त प्रति बाधकमुपदर्शयति,—

नोर्ध्वाधोभ्रमणं भूमेर्घटते गोलकात्मनः । सदा तथैव तद्भ्रांतिहेतोरनुपपत्तितः ॥ ७ ॥

वायुरेवोर्ध्वाधो भ्रमन्सर्वदा भूमेस्तथा भ्रमणहेतुरिति न सगत, प्रमाणाभावात् । आगम. प्रमाणमिति चेन्न, तस्यानुग्राहकप्रमाणांतराभावात् । तस्यानुमानमनुग्राहकमस्तीति चेन्न, अविनाभाविलिंगाभावात् । ननु च यत्पुरुषप्रयत्नाद्यभावेपि भ्राम्यति तद्भ्रमद्वायुहेतुक भ्रमण यथाकाशे पर्णादि तथा च भूगोल इत्यविनाभावि लिंगमनुमान पुरुषप्रयत्नकृतचक्रादिभ्रमणेन पाषाणादिसघट्टकृतनदीजलादिभ्रमणेन च व्यभिचाराभावात् । न च पुरुषप्रयत्नाद्यभावोऽसिद्ध पृथिवीगोलकभ्रमणे महेश्वरादे. कारणस्य निराकरणात् । पाषाणसघट्टादिसभवाभावात् भूगोलभ्रमणमसिद्ध इति न मतव्य तदभावे तत्स्थजनाना चन्द्रार्कादिबिंबस्योदयास्तमनयोर्भिन्नदेशादितया प्रतीतेरघटनात् । सास्ति च प्रतीतिस्ततो भूगोलभ्रम' प्रमाणसिद्ध इति कश्चित् । सोत्रैव पर्यनुयोक्तव्य. । भ्रम कस्मान्न भवतीति तदावेदिन प्रवचनस्य सद्भावात् । प्रतिनियतानेकदेशादितयार्कादीना प्रतीतेरपि घटनात् भूभ्रमणहेतोर्विरुद्धत्वोपपत्तेः । भूगोलभ्रमणे साधनस्यानुमानादिबाधितपक्षतानुपगात् । कारणाभावात् भूभ्रमोवतिष्ठत इति चेत्, तथाविधादृष्टवैचित्र्याच्चक्रमणोपपत्ते ॥ भूगोलभ्रमणे तु वायुभ्रमण न कारण भवितुमर्हति सर्वदा तस्य तथा भ्रमणनियमानुपपत्तेरनियतगतित्वात् । ततो नाभिप्रेतदिगभिमुख भ्रमण भूगोलस्य स्यात् । प्राण्यदृष्टवशाद्वायोर्नियत तथा भ्रमणमिति चेन्न, तत्कार्यासिद्धौ तदसिद्धे । प्रसिद्धे हि सुखादिकार्ये निर्विवादे दृष्टकारणव्यभिचारे चादृष्टतरकारणमनुमीयते न चाभिप्रेतवायुभ्रमण निर्विवाद सिद्ध यतो न दृष्टकारणव्यभिचारे तत्कारणमदृष्टमनुमीयेत । भूभ्रमात् प्रवहद्वायुसिद्धिरिति चेन्न, तस्यापि तद्वदसिद्धे । नानादिग्देशादितयार्कादिप्रतीतिस्तु भूभ्रमेपि घटमाना न भूभ्रम साधयतीति । कथ? अनुमितानुमानादप्यदृष्टविशेषसिद्धिरिति सूक्त न भूमेरूर्ध्वाधोभ्रमण तदेकानुभव सपरिवृत्तिर्वा घटते तद्भ्रमणहेतो. पराभ्युपगतस्य सर्वथानुपपद्यमानत्वात् परेष्टभूभ्रमादिवदिति । तथा दृष्टव्याघाताच्च न सोस्तीत्याह,—

दृश्यमानसमुद्रादिजलस्थितिविरोधतः । गोले भ्राम्यति पाषाणगोलवत्क विशेषवाक् ॥ ८ ॥

न हि जलादे पतनधर्मणो भूयसो भ्राम्यति पाषाणगोले स्थितिर्दृष्टा यतो भूगोलेपि सा सभाव्येत । धारकवायुवशात्तत्र तस्य स्थितिर्न विरुध्यत इति चेत्, स धारको वायु. कथ प्रेरकवायुना न प्रतिहन्यते? प्रवहतो हि सर्वदा भूगोल च भ्रमयत्समततोपि तत्स्थसमुद्रादिधारकवायु विघटयत्येवमेव धारकवायुमिव तत्प्रतिपक्षवात इति विरुद्धैव तदवस्थिति, सर्वथा विशेषपवनस्यासभवात् ।

अत्र पराकूतमाशक्य प्रतिषेधयति,—

गुर्वर्थस्याभिमुख्येन भूमेः सर्वस्य पाततः । तत्स्थितिश्चेत् प्रतीयेत नाधस्तात्पातदृष्टितः ॥ ९॥

भूगोले भ्राम्यति पतदपि समुद्रजलादि स्थितमिव भाति तस्य तदाभिमुख्येन पतनात् । सर्वस्य गुरोरर्थस्य भूमेरनभिमुखतया पतनादर्शनादिति चेन्नैव, अधस्तात् गुर्वर्थस्य पातदर्शनात्, तथाभितोभिघाताद्यभावे स्वस्थानात् प्रच्युतोधस्तात्पतति गुरुत्वाल्लोष्ठादिवत् । न हि तत्राभिघातो नोदन वा पुरुषयत्नादिकृतमस्ति येनान्यथागतिः स्यात् । न चात्र हेतो. कदुकादिना व्यभिचार, अभिघाताद्यभावे सतीति

विशेषणात् । नापि साध्यसाधनविकलो दृष्टांतः साधनस्य गुरुत्वस्य यथोक्तविशेषणस्य साध्यस्य चाधःस्वात्पतनस्य लोष्ठादौ प्रसिद्धत्वात् । तत्र भूभ्रमवादी सत्यवागूर्ध्वाधोभूभ्रमवादिवत् । किं च—

भूभ्रमागमसत्यत्वेऽभूभ्रमागमसत्यता । किं न स्यात्सर्वथा ज्योतिर्ज्ञानसिद्धेरभेदतः ॥ १० ॥
द्वयोः सत्यत्वमिष्टं चेत्काविरुद्धार्थता तयोः । प्रवक्त्रोराप्तता नैवं सुगतेश्वरयोरिव ॥ ११ ॥

मतांतरमुपदर्श्य निवारयन्नाह,—

सर्वदाधः पतन्त्येताः भूमयो मरुतोऽस्थितेः । ईरणात्मत्वतो दृष्टप्रभंजनवदित्यसत् ॥ १२ ॥
मरुतो धारकस्यापि दर्शनाच्चोयदादिषु । सर्वदा धारकत्वस्यानादित्वाच्चत्र न क्षतिः ॥ १३ ॥

न हि भूम्याधारो वायुरनवस्थितस्तस्येरणात्मत्वाभावात् । तथासंभवन्नायमीरणात्मकत्वरहितो मरुत्तोयदादिधारणात्मकस्यापि दर्शनात् । सर्वदा धारकत्वं न दृष्टं इति चेत्, सादेरनादेर्वा[१] सादेश्चेत् सिद्धसाध्यता । यदि पुनरनादेरपि सर्वदाधारकत्वं पवनस्य न स्याचदात्माकाशादेरप्यमूर्तत्वविभुत्वादिधर्मधारणविरोधः । अत्राधाराधेययोरनादित्वात्सर्वदा तद्भाव इति चेत्, भूमिमवद्भूतोरपि तत एव तथा सोस्तु । तन्न सर्वदाधः पतति भूमयः प्रमाणाभावात् । एतेन सर्वदोत्पतत्येव तिर्यगेव गच्छतीति वा निरस्तं, धारकस्य वायोरबाधितस्य सिद्धेस्तदवस्थानाविरोधात् । कश्चिदाह—विवादापन्ना भूमिर्भूम्यंतराधारा भूमित्वात्तथा प्रसिद्धभूमिवत् । साप्यपरा भूमिर्भूम्यंतराधारा भूमित्वात्तथा प्रसिद्धभूमिवत् साप्यपरा भूमिर्भूम्यंतराधारा तत एव तद्वदिति शश्वदपर्यंता तिर्यगधोपीति तं प्रत्याह,—

नापर्यंता धराधोपि सिद्धा संस्थानभेदतः । धरवत्स्वमपर्यंतं सिद्धं संस्थानवन्न हि ॥ १४ ॥

धरः पर्वतः संस्थानवान् दृष्टो यः पुनरपर्यंतः स न संस्थानवान् यथाकाशादिरिति विपक्षाद्व्यावृत्तो हेतुः पर्यंतवत्तां धरायाः साधयत्येव । यत्पुनरभ्यधायि—विवादापन्ना धरा धराधारा धरात्वात्प्रसिद्धधरावदिति । तदयुक्तं, हेतोरादित्यधरादिनानैकांतात् न हि तस्या धरांतराधारत्वं सिद्धमनंतरात्माभावप्रसंगात् । ततः पर्यंतवत्यो भूमय इति निरारेकं प्रतिपत्तव्यं । ननु चाधोधः सप्तसु भूमिषु जीवस्य गतिवैचित्र्यं विरुद्धं ततो नामीभ्यः शून्याभिस्ताभिर्भवितव्यं । तथा च तत्कल्पनावैयर्थ्यं जीवाधिकरणविशेषप्ररूपणार्था हि तत्परिकल्पना श्रेयसी नान्यथेति वदंतं प्रत्याह—

नाधोधो गतिवैचित्र्यं विरुद्धं प्राणिनामिह । तादृक्पापस्य वैचित्र्यात्तन्निमित्तस्य तत्त्वतः ॥ १५

प्रसिद्धं हि तावदशुभफलं कर्म पापं तस्य प्रकर्षतारतम्यं तत्फलस्य प्रकर्षतारतम्यादिति प्राणिनां रत्नप्रभादिनरकभूमिसमुद्भूतिनिमित्तभूतस्य पापविशेषस्य वैचित्र्याचद्गतिवैचित्र्यं न विरुध्यते तिर्यगादिगतिवैचित्र्यवत् ॥ यत एव—

ततः सप्तेति संख्यानं भूमीनां न विरुद्ध्यते । संख्यांतरं च संक्षेपविस्तरादिवशान्मतं ॥१६॥

न हि संक्षेपादेकाधोभूमिरिति विरुध्यते विस्तरतो वा सैकविंशतिभेदाः सप्तानां प्रत्येकं जघन्यमध्यमोत्कृष्टविकल्पात् ॥

तद्गतनरकसंख्याविशेषप्रदर्शनार्थमाह,—

तासु त्रिंशत्पंचविंशतिपंचदशदशत्रिपंचोनैकनरकशतसहस्राणि पंच चैव यथाक्रमम् ॥ २ ॥

त्रिंशच्च पंचविंशतिश्च पंचदश च दश च त्रयश्च पंचोनैकं चेति द्वंद्वः, नरकाणां शतसहस्राणि नर-

कशतसहस्राणि च तानीति स्वपदार्थो वृत्ति, तास्विति रत्नप्रभादिभूमिपरामर्श', यथाक्रमवचन यथासंख्याभिसंबंधार्थं। तेन रत्नप्रभाया त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि, शर्कराप्रभाया पचविंशति', वालुकाप्रभाया पचदश, पंकप्रभाया दश, धूमप्रभाया त्रीणि, तम प्रभाया पचोनैक नरकशतसहस्र, महातम.प्रभाया पचनरकाणि भवतीति विज्ञायते। कुत. पुनस्त्रिंशल्लक्षादिसंख्या रत्नप्रभादिषु सिद्धेत्याह,—

त्रिंशल्लक्षादिसंख्या च नरकाणां सुसूत्रिता। रत्नप्रभादिषूक्तासु प्राण्यदृष्टविशेषतः ॥ १ ॥

तादृशाः प्राणिनो तन्निवासिनामदृष्टविशेषा' पूर्वोपात्ता सभाव्यते यतस्तासु त्रिंशल्लक्षादिसंख्या नरकाणा रत्नप्रभादिसंख्या च सिद्ध्यतीति शोभन सूत्रिता सा ॥

इति सूत्रद्वयेनाधोलोकावासविनिश्चयः। श्रेयान् सर्वविदायातस्याम्नायस्याविलोपतः ॥ २ ॥

न हि सर्वविदायातत्वमेतदाम्नायस्यासिद्ध बाधकाभावात् स्वर्गाद्याम्नायवत्, प्राक् चिंतित चागमस्य प्रामाण्यमिति नेह प्रतन्यते ॥

कीदृशलेश्यादयस्तत्र प्राणिनो वसतीत्याह,—

नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

लेश्यादिशब्दा उक्तार्थो। तिर्यग्व्यपेक्षयातिशयनिर्देश पूर्वापेक्षो वाधोगताना। नित्यग्रहणाल्लेश्याद्यनिवृत्तिप्रसंग इति चेन्न, *आभीक्ष्ण्यवचनत्वान्नित्यशब्दस्य नित्यप्रहसितवत्* ॥

के पुनरेव विशेष्यमाणा नारकाणामित्याह,—

तिर्यचोऽशुभलेश्याद्यास्तेभ्योप्यतिशयेन ये। प्राणिनोऽशुभलेश्याद्याः केचित्ते तत्र नारकाः॥१॥

तिर्यंचस्तावदशुभलेश्याः केचित्प्रसिद्धास्ततोप्यतिशयेनाशुभलेश्या प्राणिनो नारका सभाव्यते अशुभतरलेश्याः, प्रथमाया भूमौ एवमशुभतरपरिणामादयोपीति प्रसिद्धा एव प्रतिपादितविशेषाधारा नारका., ततोप्यतिशयेनाशुभलेश्यादयो द्वितीयाया, ततोपि तृतीयाया, ततोपि चतुर्थ्यां, ततोपि पंचम्यां, ततोपि षष्ठ्या, ततोपि सप्तम्यामिति ॥

कथ पुनरेतदशुभत्वतारतम्य सिद्धमित्याह,—

संक्लेशतारतम्येनाशुभतातारतम्यता। सिद्ध्येदशुभलेश्यादितारतम्यमशेषतः ॥ २ ॥

सक्लेशो जीवस्याविशुद्धिपरिणामो मिथ्यादर्शनादिस्तस्य तारतम्यादशुभत्वतारतम्यमशेषतोपि लेश्यादीना सिद्ध्येदिति न तदहेतुक यतोतिप्रसज्येत ॥

ननु चैकातिकदुःखयोगिनो नारका सुखदु खयोगिना तिर्यङ्मनुष्यवचनात्, ऐकातिकशरीरसुखयोगिना देवत्वाभिधानात्। तत्र किमुदीरितदु.खास्ते नारका इत्याह,—

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

ननु च कोपोत्पत्तौ सत्या परस्पर दु खोदीरण दृष्ट नान्यथा न च तेषा तदुत्पत्तौ कारणमस्ति न चाकारणिका सातिप्रसगादिति चेन्न, निर्दयत्वात्तेषा परस्परदर्शने सति कोपोत्पत्ते श्ववत्। सत्यंतरंगे क्रोधकर्मोदये बहिरंगे च परस्परदर्शने तेषा कोपोत्पत्तिर्निर्हेतुका यतोतिप्रसगः स्यादिति ॥

तथा तैर्नारकैर्दुःखं परस्परमुदीर्यते। रौद्रध्यानात्समुद्भूतेः क्रुधेर्मेषादिभिर्यथा ॥ १ ॥
निमित्तहेतवस्त्वेतेऽन्योन्यं दुःखसमुद्भवे। बहिरंगास्तथाभूते सति स्वकृतकर्मणि ॥ २ ॥

ततो नेदं परस्परोदीरितदु खत्व नारकाणामसभाव्य युक्तिमत्त्वात् ॥

अन्योदीरितदुःखाश्च ते इत्याह,—

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥

पूर्वभवसंक्लेशपरिणामोपात्ताशुभकर्मोदयात् सततं क्लिष्टा संक्लिष्टा असुरनामकर्मोदयादसुरा संक्लिष्टाश्च तेऽसुराश्चेति । संक्लिष्टविशेषणमन्यासुरनिवृत्त्यर्थं, असुराणां गतिविषयनियमप्रदर्शनार्थं प्राक् चतुर्थ्या इति वचनं । आङो ग्रहणं लघ्वर्थमिति चेन्न, संदेहात् । चशब्दः पूर्वहेतुसमुच्चयार्थः । अनंतरत्वादुदीरितग्रहणस्येहानर्थक्यमिति चेन्न, तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् । वाक्येऽवचनमिति चेन्न, उदीरणहेतुप्रकारप्रदर्शनार्थत्वात् पुनरुदीरितग्रहणस्य । तेन कुंभीपाकाद्युदीरितदुःखाश्चेति प्रतिपादितं भवति ॥

कथं पुनः—

संक्लिष्टैरसुरैर्दुःखं नारकाणामुदीर्यते । मेघादीनां यथा तादृक्रूरैस्तिसृषु भूमिषु ॥ १ ॥
परासु गमनाभावात्तेषां तद्वासिदेहिनां । दुःखोत्पत्तौ निमित्तत्वमसुराणां न विद्यते ॥ २ ॥
एवं सूत्रत्रयोन्नीतस्वभावा नारकांगिनः । स्वकर्मवशतः संति प्रमाणनयगोचराः ॥ ३ ॥

प्रमाणं परमागमः स्याद्वादस्तद्विषयास्तावत्त्रयोन्नीता नारका जीवाः साकल्येन तेषां ततः प्रतिपत्तेः नयविषयाश्च विप्रतिपत्तिसमाक्रांतैकदेशप्रतिपत्तेरन्यथानुपपत्तेरिति प्रमाणनयैरधिगमो नानानारकाणामूह्यः ॥

अथ रत्नप्रभादिनरकेषु त्रिंशल्लक्षादिसंख्येषु यथाक्रमं स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह,—

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

सागर उपमा येषां तानि सागरोपमाणि, सागरस्योपमात्वं द्रव्यभूयस्त्वात् । एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि यस्याः सा तथेत्येकादीनां कृतद्वन्द्वानां सागरोपमविशेषणत्वं । रत्नप्रभादिभिरानुपूर्व्येण संबंधो यथाक्रमानुवृत्तेः । नरकप्रसंगस्तेष्विति वचनादिति चेन्न, रत्नप्रभाद्युपलक्षितानि हि नरकाणि त्रिंशच्छतसहस्रादिसंख्यानि तेष्वित्यनेन परामृश्यते, साहचर्याद्वा ताच्छब्द्यसिद्धिः । ततो यथोक्तसंख्यनरकसाहचर्याद्रत्नप्रभादयो नरकशब्दवाच्या प्रतीयंते । यद्येवं रत्नप्रभादिष्वधिकरणभूतासु नरकाणां स्थितिः प्रसक्तेति चेत्, सत्त्वानामिति वचनात् । परोत्कृष्टा न पुनरिष्टा परशब्दस्येष्टवाचकस्येहाग्रहणात् ॥ कुतः सोत्कृष्टा स्थितिः सत्त्वानां प्रसिद्धेत्याह,—

नरकेषूदितैकादिसागरोपमसम्मितः । स्थितिरस्त्यत्र सत्त्वानां सद्भावाचादृगायुषः ॥ १ ॥
संक्षेपादिपरा त्वग्रे वक्ष्यमाणा तु मध्यमा । सामर्थ्याद्बहुधा प्रोक्ता निर्णेतव्या यथाक्रमं ॥ २ ॥

परा स्थितिरस्ति प्राणिनां परमायुष्कत्वान्यथानुपपत्तेः । परमायुष्कत्वं पुनः केषांचित्तद्धेतुपरिणामविशेषात्स्वोपात्ताद्भवन्न बाध्यते मनुष्यतिरश्चामायुःप्रकर्षप्रसिद्धेः । तत्र रत्नप्रभायां नरकेषु सत्त्वानां परास्थितिरेकसागरोपमप्रमिता, शर्कराप्रभायां त्रिसागरोपमप्रमिता, वालुकाप्रभायां सप्तसागरोपमप्रमिता, पंकप्रभायां दशसागरोपमप्रमिता, धूमप्रभायां सप्तदशसागरोपमप्रमिता, तमःप्रभायां द्वाविंशतिसागरोपमप्रमिता, महातमःप्रभायां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रमिता इति वचनसामर्थ्यान्मध्यमा स्थितिरनेकधा यथागमं निर्णीयते । जघन्यायाः स्थितेस्त्वत्र संक्षेपाद्वक्ष्यमाणत्वादित्यलं प्रपंचेन ॥

इह प्रपंचेन विचिंतनीयं शरीरिणोधोगतिभाजनस्य ।
स्वतत्त्वमाचारविशेषशिष्टं बुधैः स्वसंवेगविरक्तिसिद्ध्यै ॥ २ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकं समाप्तं ।

जंबूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

प्रतिविशिष्टजम्बूवृक्षासाधारणाधिकरणाज्जम्बूद्वीप', लवणोदकानुयोगाल्लवणोद । आदिशब्द: प्रत्येकमभिसबध्यते तेन जबूद्वीपादयो द्वीपा लवणोदादय. समुद्रा इति सप्रत्ययः । शुभनामान इति वचनादशुभनामत्वनिरास. ॥

किंविष्कभा किंपरिक्षेपिण. किमाकृतयश्च ते इत्याह,—

द्विर्द्विर्विष्कंभाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥ ८ ॥

द्विर्द्विरिति वीप्साभ्यावृत्तेर्वचन विष्कभद्विगुणत्वव्याप्त्यर्थं, पूर्वपूर्वपरिक्षेपिण इति वचनादनिष्टनिवेशनिवृत्तिः, वलयाकृतय इतिवचनाचतुरस्रादिसस्थाननिवृत्ति. । जबूद्वीपस्य द्विर्विष्कभत्वपूर्वपरिक्षेपित्ववलयाकृतित्वाभावादव्यापीनि विशेषणानीति चेत् न, जबूद्वीपस्यैतदपवादलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'तन्मध्ये' इत्यादि सूत्रस्यानतरस्य सद्भावात् ॥

क पुनरिमे द्वीपसमुद्रा इत्याह,—

सप्ताधो भूमयो यस्मान्मध्यलोको वलाद्गतः । तत्र द्वीपसमुद्राः स्युः सूत्रद्वितयवर्णिता ॥१॥

ऊर्ध्वाधोलोकवचनसामर्थ्यान्मध्यलोकस्तावद्गत एव यस्मादधोरत्नप्रभाया. सप्तभूमयः प्रतिपादितास्तस्मिन् मध्यलोके द्वीपसमुद्रा सक्षेपादभिहिता सूत्रद्वयेन प्रपचतोसख्येयास्ते यथागम प्रतिपत्तव्या' ॥

क पुनरय जबूद्वीप कीदृशश्चेत्याह,—

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कंभो जंबूद्वीपः ॥ ९ ॥

तच्छब्द. पूर्वद्वीपसमुद्रनिर्देशार्थ' । जबूद्वीपस्य निर्देशप्रसग पूर्वोक्तत्वाद्विशेषादितिचेत्, तस्य प्रतिनियतदेशादितया प्रतिपाद्यत्वात् तत्परिक्षेपिणामेव परामर्शोपपत्ते । तर्हि पूर्वोक्तसमुद्रद्वीपनिर्देशार्थस्तच्छब्द इति वक्तव्य जबूद्वीपपरिक्षेपिणा समुद्रादित्यादिति चेन्न, स्थितिक्रमस्याविवक्षाया पूर्वोक्तद्वीपसमुद्रनिर्देशार्थ इति वचनाविरोधात्, यत्र कुत्रचिदवस्थिताना द्वीपाना समुद्राणा च विवक्षितत्वात् । द्वीपशब्दस्यात्माकरत्वाच्च द्वद्वे पूर्ववचनेपि समुद्रादय एवार्थान्न्यायात् परामृश्यते । तत इदमुक्त भवति तेषा समुद्रादीना मध्य तन्मध्य तस्मिन् जबूद्वीप. । स च मेरुनाभिरुपचरितमध्यदेशस्य मेरुत्वात् । वृत्तो न चतुरस्रादिसस्थान । तत्परिक्षेपिणा वलयाकृतिवचनादेव तस्य वृत्तत्व सिद्धमिति चेन्न, चतुरस्रादिपरिक्षेपिणामपि वलयाकृतित्वाविरोधात् । योजनशतसहस्रविष्कभ इति वचनात् तद्द्विगुणद्विगुणविष्कभादिनिर्णय शेषसमुद्रादीना कृतो भवति । एव च—

तन्मध्ये मेरुनाभिः स्याज्जंबूद्वीपो यथोदितः । सूत्रेणैकेन निःशेषकुमतानां व्यपोहनात् ॥१॥

सकलसर्वथैकातनिराकरणे हि न्यायबलाद्विहिते स्याद्वाद एव व्यवतिष्ठते परमागम , स च यथोदितजबूद्वीपप्रकाशक इति भवेदेव सूत्रितो जबूद्वीप सर्वथा बाधकाभावात् अत्र ॥

तत्र कानि क्षेत्राणीत्याह,—

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ १० ॥

भरतक्षत्रिययोगाद्भरतो वर्ष अनादिसज्ञासबधत्वाद्वा आदिमदनादिरूपतोपपत्ते । स च हिमवत्समुद्रत्रयमध्ये ज्ञेय । तत्र पचाशद्योजनविस्तारस्तदर्धोत्सेध. षड्योजनावगाहो रजताद्रिर्विजयार्धोन्वर्थ सक-

लचक्रधरविजयस्यार्धसीमात्मकत्वात् । हिमवतोऽदूरभव सोस्मिन्नस्तीति वा हैमवत' स च क्षुद्रहिमवन्महाहिमवतोर्मध्ये, तन्मध्ये शब्दवान् वृत्तवेदाढ्य । हरिवर्णमनुष्ययोगाद्धरिवर्ष स निषधमहाहिमवतोर्मध्ये विकृतवान् वेदाढ्य । विदेहयोगाज्जनपदेपि विदेहव्यपदेश निषधनीलवतोरतरे तत्सनिवेश । स चतुर्विध पूर्वविदेहादिभेदात् । रमणीयदेशयोगाद्रम्यकाभिधान नीलरुक्मिणोरतराले तत्सनिवेश तन्मध्ये गधवान् वृत्तवेदाढ्य । हिरण्यवतोऽदूरभवत्वाद्धैरण्यवतव्यपदेश रुक्मिशिखरिणोरतरे तद्विस्तार तन्मध्ये माल्यवान् वृत्तवेदाढ्य । ऐरावतक्षत्रिययोगादैरावताभिधान शिखरिसमुद्रत्रयाते तद्विन्यास, तन्मध्ये पूर्ववद्विजयार्ध. ॥

किमर्थं पुनर्भरतादीनि क्षेत्राणि सप्तोक्तानीत्याह,—

क्षेत्राणि भरतादीनि सप्त तत्रापरेण तु । सूत्रेणोक्तानि तत्संख्यां हंतुं तीर्थककल्पिताम् ॥ १॥

कुत पुनस्तीर्थककल्पिता क्षेत्रसंख्यानेन प्रतिहन्यते वचनस्याविशेषात् स्याद्वादाश्रयत्वादेतद्वचनस्य प्रमाणत्वोपपत्ते सवादकत्वात्सर्वथा बाधवैधुर्यात्सर्वथैकातवादिवचनस्य तेन प्रतिघातसिद्धेरिति निरूपितप्राय ॥

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

हिमाभिसबधतो हिमवद्व्यपदेश भरतहैमवतयो सीमनि स्थित, महाहिमवन्निति चोक्त हैमवतहरिवर्षयोर्भागकर, निषीदति तस्मिन्निति निषधो हरिविदेहयोर्मर्यादाहेतु, नीलवर्णयोगान्नीलव्यपदेश विदेहरम्यकविनिवेशविभाजी, रुक्मसद्भावतो रुक्मीत्यभिधान रम्यकहैरण्यवतविवेककर, शिखरिसद्भावाच्छिखरीति सज्ञा हैरण्यवतैरावतसेतुबध शिखरी । हिमवदादीनामितरेतरयोगे द्वद्वो अवयवप्रधानत्वात्, वर्षधरपर्वता इति वचन वर्षधराणा पर्वतानामपर्वताना च निरासार्थ । तद्विभाजिन इति वचनात् भरतादिवर्षविभागहेतुत्वसिद्धि, पूर्वापरायता इति विशेषणादन्यथायतत्वमनायतत्व व्युदस्तम् ॥

किं परिणामास्ते इत्याह,—

हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

हेममयो हिमवान्, अर्जुनमयो महाहिमवान्, तपनीयमयो निषध, वैडूर्यमयो नील', रजतमयो रुक्मी, हेममय शिखरीति । हेमादिपरिणामा हिमवदादय तथानादिसिद्धत्वादन्यथोपदेशस्य परमागमप्रतिहतत्वात् ॥

पुनरपि किं विशिष्टास्त इत्याह,—

मणिविचित्रपार्श्वाः ॥ १३ ॥

मणिभिर्विचित्राणि पार्श्वाणि येषा ते तथा । अनेन तेषामनादिपरिणाममणिविचित्रपार्श्वत्व प्रतिपादित ॥

तद्विस्तरविशेषप्रतिपादनार्थमाह,—

उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १४ ॥

च शब्दान्मध्ये च, तथा चानिष्टविस्तारसस्थाननिवृत्ति प्रतीयते ॥

तदेव सूत्रचतुष्टयेन पर्वता प्रोक्ता इत्युपसहरति,—

पूर्वापरायतास्तत्र पर्वतास्तद्विभाजिनः । षट्प्रधानाः परेणैते प्रोक्ता हिमवदादयः ॥ १ ॥

सूत्रेणेति पूर्वश्लोकादनुवृत्तिः परेणेति सूत्रविशेषणं तेन क्षेत्राभिधायिसूत्रात्परेण सूत्रेण हिमवदादयः षट् प्रधानाः पर्वताः प्रोक्ता इति संबंधः कर्तव्यः । पूर्वापरायतास्तद्विभाजिन इति विशेषणद्वयवचनं हेमादिमयत्वमणिविचित्रपार्श्वत्वोपरि मूले च तुल्यविस्तारत्वविशेषणानामुपलक्षणार्थं । हेमादिमयाः मणिभिर्विचित्रपार्श्वा तथोपरि मूले च तुल्यविस्तारा प्रोक्ताः सूत्रत्रयेण ॥

तेषां हिमवदादीनामुपरि पद्मादिह्रदसद्भावनिवेदनार्थमाह,—

पद्ममहापद्मतिगिंछकेशरिमहापुंडरीकपुंडरीका ह्रदास्तेषामुपरि ॥ १५ ॥

हिमवत उपरि पद्मो ह्रदः, महाहिमवतो महापद्मः, निषधस्य तिगिंछः, नीलस्य केशरी, रुक्मिणः महापुंडरीकः, शिखरिणः पुंडरीक इति संबंधो यथाक्रमं वेदितव्यः । पद्मादिजलकुसुमविशेषसहचरितत्वात् पद्मादयो ह्रदा व्यपदिश्यंते, तथा रूढिसद्भावाद्वा हिमवदादिव्यपदेशवत् ॥

पद्मादयो ह्रदास्तेषामुपरि प्रतिपादिताः । सूत्रेणैकेन विज्ञेया यथागममसंशयम् ॥ १ ॥

तत्र प्रथमो ह्रदः किमायामविष्कंभ इत्याह,—

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कंभो ह्रदः ॥ १६ ॥

सूत्रपाठापेक्षया प्रथमः पद्मो ह्रदः योजनसहस्रायाम इति वचनादन्यथा तद्दैर्घ्यव्यवच्छेदः, तदर्धविष्कंभ इति वचनात् पंचयोजनशतविष्कंभत्वप्रतिपत्तिरन्यथा तद्विस्तारनिरासः प्रतिपत्तव्यः ॥

किमवगाहोसावित्याह,—

दशयोजनावगाहः ॥ १७ ॥

पृथग्योगकरणं सर्वह्रदासाधारणावगाहप्रतिपत्त्यर्थं ॥

संख्ययायामविष्कंभावगाहगतया ह्रदः । सूत्रद्वयेन निर्दिष्टः प्रथमः सर्ववेदिभिः ॥ १ ॥

सामर्थ्यादेकेन सूत्रेण हिमवदादीनामुपरि षट् पद्मादयो ह्रदा निर्दिष्टा इति गम्यते, तत्पाठापेक्षया पद्मस्य ह्रदस्य प्रथमत्ववचनात् ॥

अथ तन्मध्ये विशिष्टपरिणामं पुष्करं प्रतिपादयति,—

तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥ १८ ॥

द्विक्रोशकर्णिकत्वादेकक्रोशबहलपत्रत्वाच्च योजनपरिमाणं योजनं पुष्करं जलकुसुमं तथानादिपरिणामाद्वेदितव्यम् । क्व तत्? तस्य पद्मह्रदस्य मध्ये ॥

शेषह्रदपुष्करपरिणामप्रतिपादनार्थमाह,—

तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदाः पुष्कराणि च ॥ १९ ॥

ततः पद्मह्रदात् पुंडरीकह्रदाच्च द्विगुणद्विगुणा ह्रदा महापद्ममहापुंडरीकादयः, योजनपरिमाणाच्च पुष्कराद्दक्षिणादुत्तरस्माच्च द्विगुणद्विगुणानि पुष्कराणि विष्कंभायामानीति वीप्सानिर्देशात् संप्रतीयते 'उत्तरा दक्षिणतुल्याः' इति वक्ष्यमाणसूत्रसंबंधत्वात् । तत्संबंधः पुनर्बहुवचनसामर्थ्यादन्यथा द्विवचनप्रसंगात् तद्द्विगुणौ द्विगुणाविति । तदेव—

तन्मध्ये योजनं प्रोक्तं पुष्करं द्विगुणास्ततः । ह्रदाश्च पुष्कराणीति स्याद्वितयतोंजसा ॥ १ ॥

तन्निवासिन्यो देव्य का किं स्थितय परिवाराश्च श्रूयन्त इत्याह,—

तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ॥ २० ॥

तेषु पुष्करेषु निवसनशीलास्तन्निवासिन्य, देवगतिनामकर्मविशेषादुपजाता इति देव्य श्रीप्रभृतय तत्र पद्महृदपुष्करप्रासादेषु । शेषहृदपुष्करप्रासादेषु ह्रीप्रभृतयो यथाक्रम निवसन्तीति यथागम वेदितव्य । ता पल्योपमस्थितयस्तावदापुष्करत्वेनोत्पत्ते । सामानिका परिषदश्च वक्ष्यमाणलक्षणा सह ताभिर्वर्तत इति ससामानिकपरिषत्का । एतेन तासा परिवारविभूतिं कथितवान् । एतदेवाह,—

देव्यः श्रीमुखाः ख्याताः सूत्रेणैकेन सूचनात् । षडेव तन्निवासिन्यस्ता ससामानिकादयः १

गंगासिंधूरोहिद्रोहितास्या हरिद्धरिकांतासीतासीतोदानारीनरकांतासुवर्णरूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २१ ॥

सरितो न वाप्य, तेषां भरतादिक्षेत्राणां मध्य तन्मध्य तद्गच्छतीति तन्मध्यगा इत्यनेनान्यथागति गगासिंध्वादीना निवारयति । तत्र भरतक्षेत्रमध्ये गगासिंध्वौ, हैमवतमध्यगे रोहिद्रोहितास्ये, हरिमध्यगे हरिद्धरिकाते, विदेहमध्यगे सीतासीतोदे, रम्यकमध्यगे नारीनरकाते, हैरण्यवतमध्यगे सुवर्णरूप्यकूले, ऐरावतमध्यगे रक्तारक्तोदे इति ॥

अथैतयोर्द्वयो का पूर्वसमुद्र गच्छतीत्याह,—

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २२ ॥

द्वयोर्द्वयोरेकक्षेत्रविषयगत्यभिसबधादेकत्र सर्वासा प्रसगनिवृत्ति, पूर्वा पूर्वगा इति वचन दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थ ॥

अथापर समुद्र का गच्छतीत्याह,—

शेषास्त्वपरगाः ॥ २३ ॥

द्वयोर्द्वयोरेकैकक्षेत्रे वर्तमानयोर्नद्योर्या पूर्वोक्ताभ्योन्या शेषा सरितोऽपर समुद्र गच्छतीति । तत्र पद्महृदप्रभवा पूर्वतोरणद्वारनिर्गता गगा, अपरतोरणद्वारनिर्गता सिंधु, उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहितास्या । महापद्महृदप्रभवापाच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहित्, उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता हरिकाता । तिगिंछहृदसमुद्भवा दक्षिणद्वारनिर्गता हरित्, उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता सीतोदा । केसरिहृदप्रभवा अपाच्यद्वारनिर्गता सीता, उदीच्यद्वारनिर्गता नारी । महापुडरीकहृदप्रभवा दक्षिणद्वारनिर्गता नरकाता, उदीच्यद्वारनिर्गता रूप्यकूला । पुडरीकहृदप्रभवा अपाच्यद्वारनिर्गता सुवर्णकूला, पूर्वतोरणद्वारनिर्गता रक्ता, प्रतीच्यद्वारनिर्गमा रक्तोदा ॥

अथ कियन्नदीपरिवृता एता नद्य इत्याह,—

चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गंगासिंध्वादयो नद्यः ॥ २४ ॥

गगासिंध्वाद्यग्रहण प्रकरणादिति चेन्न, अनतरग्रहणप्रसगात् । गगादिग्रहणमिति चेन्न, पूर्वगाणा ग्रहणप्रसगात् । नदीग्रहणात्सिद्धिरिति चेन्न, तस्योत्तरत्र द्विगुणाभिसबधनार्थत्वात् ॥ सर्वथैवासभाव्या गगादयो नद्य सूत्रिता इति कस्यचिदारेका निराकर्तुं प्रक्रमते—

अथ गंगादयः प्रोक्ताः सरितः क्षेत्रमध्यगाः । पूर्वापरसमुद्रांतःप्रवेशिन्यो यथागमं ॥ १ ॥

परिवारनदीसंख्याविशेषसहिता पृथक् चतुर्दश न तु सूत्र्या नासमाव्या कथचन रामाव्य । तत एव हि गंगासिंध्वादयो महानद्यो यथागममायामविष्कंभावगाहैरपरैश्च विशेषैस्तदधिकरणस्य महत्त्वादिहास्ति कासाचिन्नदीना सरय्वादीना महाविस्ताराणामुपलभात् कस्यचिद्बाधकस्यासंभवात् ॥

अथ कियद्विष्कंभो भरतो वर्ष इत्याह,—

भरतः षड्विंशतिपंचयोजनशतविस्तारः षट् चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ॥ २५ ॥

भरतविष्कंभस्योत्तरत्र वचनादिहावचनमिति चेन्न, जम्बूद्वीपनवतिशतभागसेयत्तामतिपादनार्थत्वादेतत्सूत्रस्य तत्संख्यानयनोपायप्रतिपत्त्यर्थत्वात् ॥

अतोन्ये वर्षधरादय किंविस्तारा इत्याह,—

तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहांताः ॥ २६ ॥

वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपातस्तदानुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थं' वर्णानामानुपूर्व्येण इति निरुक्तिकारवचनस्यास्य मानाक्षुराणामन्येपामपि यथाभिधानमानानुपूर्व्येण पूर्वनिपातप्रतिपादनार्थत्वात् तथा प्राय प्रयोगदर्शनात् । विदेहांतवचन मर्यादार्थं तेन भरतविष्कंभाद्द्विगुणविष्कंभो हिमवान् वर्षधर., ततो हैमवतो वर्षः, ततो महाहिमवान् वर्षधर , ततो हरिवर्ष , ततो निषधो वर्षधरस्ततोऽपि विदेहो वर्ष इत्युक्त भवति ॥

परे वर्षधरादय किंविस्तारा इत्याह,—

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २७ ॥

निषधेन तुल्यो नीलो वर्षधर , हरिणा रम्यको वर्ष., महाहिमवता रुक्मीवर्षधरः, हैमवतेन हैरण्यवतो वर्ष , हिमवता शिखरी वर्षधर , भरतेन दक्षिणेनोत्तर ऐरावत इति योज्य ॥

अथ भरतैरावतयोरनवस्थिततत्वप्रतिपत्त्यर्थमाह,—

भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥ २८ ॥

तात्स्थ्यात्तच्छब्दासिद्धेर्भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासयोग. अधिकरणनिर्देशो वा, तत्रस्थाना हि मनुष्यादीनामनुभवायु प्रमाणादिकृतौ वृद्धिह्रासौ षट्कालाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्या । तत्रानुभवादिभिरुत्सर्पणशीला उत्सर्पिणी तैरेवावसर्पणशीलावसर्पिणी । षट्काला पुनरुत्सर्पिण्या दु.षमदु षमादयोऽवसर्पिण्या सुषमसुषमादय प्रतिपत्तव्या ॥

अथ भरतैरावताभ्यामपरा भूमयोवस्थिता एवेत्यावेदयति,—

ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥ २९ ॥

तत्स्थप्राणिनामनुभवादिभिर्वृद्धिह्रासाभावात् षट्समययोरुत्सर्पिण्यवसर्पिण्योरसंभवादेकैककालत्वादवस्थिता एव ताभ्यामपरा भूमयोऽवगतव्या । तदेव—

वर्षवर्षधराबाध्यविष्कंभकथनं कृतं । सूत्रत्रयेण भूमीनां स्थितिभेदोदयेन तु ॥ १ ॥

न हि भरतादिवर्षाणा हिमवदादिवर्षधराणा च सूत्रत्रयेण विष्कंभस्य कथन बाध्यते प्रत्यक्षानुमा-

नयोस्तदविषयत्वेन तद्बाधकत्वायोगात् प्रवचनैकदेशस्य च तद्बाधकस्याभावात् आगमांतरस्य च तद्बाधकस्याप्रमाणत्वात् । तत एव सूत्रद्वयेन भरतैरावतयोस्तदपरभूमिषु च स्थितेर्भेदस्य वृद्धिह्रासयोगायोगाभ्यां विहितस्य प्रकथनं न बाध्यते, तथा संभवात् अन्यथाभावादेकप्रमाणाभावाच्चेति पर्याप्तं प्रपंचेन ॥

अथ भरतैरावताभ्यामपरा भूमयः किंस्थितय इत्याह,—

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरवकाः ॥ ३० ॥

हिमवतादिभ्यो भवार्थेषु महाहैमवतकादीनां द्वंद्वे सति हैमवतकस्यानुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वनिपातः । एकादीनां हैमवतकादिभिर्यथासंख्यं संबंधः, तेनैकपल्योपमस्थितयो हैमवतकाः, द्विपल्योपमस्थितयो हारिवर्षकाः, त्रिपल्योपमस्थितयो दैवकुरवका इत्युक्तं भवति ॥

विदेहादुत्तराः कथमित्याह,—

तथोत्तराः ॥ ३१ ॥

हैरण्यवतकरम्यकौत्तरकुरवकाः एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकादिवदित्यर्थः ॥

विदेहेषु किंकाला मनुष्या इत्याह,—

विदेहेषु संख्येयकालाः ॥ ३२ ॥

संख्येयः कालो येषां ते संख्येयकालाः संवत्सरादिगणनाविषयत्वात्तत्कालस्य ॥

अथ प्रकारांतरेण भरतविष्कंभप्रतिपत्त्यर्थमाह,—

भरतस्य विष्कंभो जंबूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३३ ॥

नवत्याधिकं शतं नवतिशतं नवतिशतेन लब्धो भागो नवतिशतभागः । अत्र तृतीयातपूर्वादुत्तरपदे लोपश्चेत्यनेन वृत्तिर्दध्योदनादिवत् । स पुनर्भवति भरतभागो जंबूद्वीपस्य पंचयोजनशतानि षड्विंशानि षट् चैकान्नविंशतिभागा योजनस्येत्युक्तं वेदितव्यं । पुनर्भरतविष्कंभवचनं प्रकारांतरप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरार्थं वा । तदेव—

तत्क्षेत्रवासिनां नृणां सायुषः स्थितिरीरिता । सूत्रत्रयेण विष्कंभो भरतस्यैकसूत्रतः ॥ १ ॥

तन्नृणामित्युपलक्षणात्तिरश्चामपि स्थितिरुक्तेति गम्यते ॥

धातकीखंडे भरतादिविष्कंभः कथं प्रमीयत इत्याह,—

द्विर्धातकीखंडे ॥ ३४ ॥

ननु च जंबूद्वीपानंतरं लवणोदो वक्तव्यस्तदुल्लंघने प्रयोजनाभावादिति चेन्न, जंबूद्वीपभरतादिद्विगुणधातकीखंडभरतादिप्रतिपादनार्थत्वात्, लवणोदवचनस्य सामर्थ्यलब्धत्वाच्च । महीतलमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्तारो लवणोदः तन्मध्ये दिक्षु पातालानि योजनशतसहस्रावगाहानि, विदिक्षु क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि, तदंतरे क्षुद्रपातालानां योजनसहस्रावगाहानां सहस्रं । दिक्षु वेलंधरनागाधिपतिनगराणि चत्वारि द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कंभो गौतमद्वीपश्चेति श्रूयते । ननु च पूर्वपूर्वपरिक्षेपिद्वीपसमुद्रप्रकाशकसूत्रं सामर्थ्याज्जंबूद्वीपपरिक्षेपी लवणोदो ज्ञायते सामान्यत एव । तद्विशेषास्तु कथमनुक्ता इहावसीयंत इति न शंकनीयं, सामान्यगतौ विशेषसद्भावगते सामान्यस्य स्वविशेषाविनाभावित्वात् संक्षेपतः सूत्राणां प्रवृत्तेः सूत्रैस्तद्विशेषानभिधानं जंबूद्वीपादिविशेषानभिधानवत् । वार्तिककारादय-

स्ववर्थाविरोधेन तद्विशेषान् सूत्रसामर्थ्याल्लब्धानाचक्षाणा नोत्सूत्रवादिता लभते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्' इति वचनात् । ननु च धातकीखंडे द्वौ भरतौ द्वौ हिमवतावित्यादिद्रव्याभ्यावृत्तौ द्विरित्यत्र सूत्रसंभव इति चेन्न, मीयत इति क्रियाध्याहारात् । द्विस्तावानिति यथा, तेन धातकीखंडे भरतादिवर्षो हिमवदादिवर्षधरश्च ह्रदादिश्च द्विर्मीयत इति सूत्रितं भवति । कियान् पुनर्धातकीखंडे भरतस्य विष्कंभ इत्युच्यते—षट्षष्टिशतानि चतुर्दशानि योजनानामेकान्नत्रिंशच्च भागा शतयोजनस्याभ्यंतरविष्कंभ । सैकाशीतिपंचशताधिकद्वादशसहस्राणि षट्त्रिंशच्च भागा योजनस्य मध्यविष्कंभ । ससचत्वारिंशत्पंचशताधिकाष्टादशसहस्राणि योजनाना पंचपंचाशच्च भागा शतयोजनस्य बाह्यविष्कंभः । वर्षाद्वर्षश्चतुर्गुणविस्तार आविदेहात् । वर्षधराद्वर्षधर आनिषधात् । उत्तरा दक्षिणतुल्या इति च विज्ञेय । भरतैरावतविभाजिनौ च दक्षिणोत्तरायतौ लवणोदकालोदस्पर्शिनौ लवणोदाद्दक्षिणोत्तराविष्वाकारगिरी प्रतिपत्तव्यौ । धातकीखंडवलयपूर्वापरविभागमध्यगौ मेरू च ॥

अथ पुष्करार्धे कथं भरतादिर्मीयते तद्विष्कंभाश्चेत्याह,—

पुष्करार्धे च ॥ ३५ ॥

संख्याभ्यावृत्त्यनुवर्तनार्थश्चशब्द । धातकीखंडवत्पुष्करार्धे च भरतादयो द्विर्मीयते । तत्रैकाशीत्युत्तरपंचशताधिकैकचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि सत्रिसप्ततिभागशतं च भरतस्याभ्यंतरविष्कंभः, द्वादशपंचशतोत्तराणि त्रिपंचाशद्योजनसहस्राणि नवनवत्यधिकं च भागशतं योजनस्य मध्यविष्कंभ, द्वाचत्वारिंशच्चतु.शतोत्तरपंचषष्टिसहस्राणि त्रयोदश च भागा योजनस्य बाह्यविष्कंभः । वर्षाद्वर्षश्चतुर्गुणविस्तार आ विदेहात् । वर्षधराद्वर्षधरश्चा निषधात् । मानुषोत्तरशैलेन विभक्तार्धत्वात् पुष्करार्धसंज्ञा, पुष्करद्वीपस्यार्धं हि पुष्करार्धमिति प्रोक्तं । अत्र धातकीखंडवर्षधराश्चक्रारवदवस्थितास्तदंतरालवद्वर्षाः । कालोदमानुषोत्तरशैलस्पर्शिनाविष्वाकारगिरी दक्षिणोत्तरौ पूर्ववद्वेदितव्यौ । पुष्करार्धवलयपूर्वापरविभागमध्यवर्तिनौ मेरू चेति प्रपंच सर्वस्य विद्यानंदमहोदये प्रतिपादितोवगतव्य. । तदेव—

जंबूद्वीपगवर्षादिविष्कंभादिरशेषतः । सदा द्विर्धातकीखंडे पुष्करार्धे च मीयते ॥ १ ॥

एकेनैकेन सूत्रेणोक्तं यथोदितसूत्रवचनात् । कस्मात् पुन पुष्करार्धनिरूपणमेव कृतमित्याह,—

प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३६ ॥

न परतो यस्मादित्यभिसंबंध । मनुष्यलोको हि प्रतिपादयितुमुपक्रांत स चेयानेव ॥

यथेव किंप्रकारा मनुष्यास्तत्रेत्याह,—

विशेषर्धिप्राप्ता हि बीजबुद्ध्यादय, तपोविशेषर्धिप्राप्तास्तप्ततप प्रभृतय, विक्रियाविशेषर्धिप्राप्ता एकत्वविक्रियादिसमर्था, औषधविशेषर्धिप्राप्ता जल्लौषधिप्राप्तादय, रसर्धिप्राप्ता क्षीरस्राविप्रभृतय, बलविशेषर्धिप्राप्ता मनोबलप्रभृतय, अक्षीणविशेषर्धिप्राप्ता पुनरक्षीणमहालयादय इति । अन्ये त्वाहु ऋद्धिप्राप्तार्या अष्टविधा बुद्धिक्रियाविक्रियातपोबलौषधरसक्षेत्रभेदादिति । ते कुत. सभाव्या इत्याह,—

संभाव्यंते च ते हेतुविशेषवशवर्तिनः । केचित्प्रकृष्यमाणात्मविशेषत्वात्प्रमाणवत् ॥ ४ ॥

यथा परिमाणमापरमाणो प्रकृष्यमाणस्वरूपमाकाशे परमप्रकर्षपर्यंतप्राप्त सिद्ध्यत्तदतराले अनेकधा परिमाणप्रकर्ष साधयति तथा सर्वजघन्यज्ञानादिगुणर्धिविशेषादारभ्यर्धिविशेष प्रकृष्यमाणस्वरूप परमप्रकर्षपर्यंतमाप्नुवन्नतरालर्धिविशेषप्रकर्ष साधयतीति सभाव्यते सर्वे बुद्ध्यतिशयर्धिविशेषादय परमागमप्रसिद्धाश्चेति न किंचिदनुपपन्न ॥ के पुनरसप्राप्तर्धय इत्यावेदयति,—

असप्राप्तर्धयः क्षेत्राद्यार्या बहुविधाः स्थिताः । क्षेत्राद्यपेक्षया तेषा तथा निर्णीतियोगतः ॥ ५ ॥

क्षेत्रार्या, जात्यार्या, कर्मार्याश्चारित्रार्या, दर्शनार्याश्चेत्यनेकविधा क्षेत्राद्यपेक्षया अनृद्धिप्राप्तार्या प्रत्येतव्या तथा प्रतीतियोगात् ॥

के पुनर्म्लेच्छा इत्याह,—

तथा तद्वीपजा म्लेच्छाः परे स्युः कर्मभूमिजाः । आद्याः षण्णवतिः ख्याता वार्धिद्वयतटद्वयोः ६

म्लेच्छा द्विविधा अतर्द्वीपजा कर्मभूमिजाश्च । तत्राद्यास्तावल्लवणोदस्योभयोरष्टचत्वारिंशत् तथा कालोदस्य इति षण्णवति ॥

ते च केचिद्भोगभूमिसमप्रणिधय परे कर्मभूमिसमप्रणिधय श्रूयमाणा कीदृगायुरुत्सेधवृत्तय इत्याचष्टे,—

भोगभूम्यायुरुत्सेधवृत्तयो भोगभूमिभिः । समप्रणिधयः कर्मभूमिवत्कर्मभूमिभिः ॥ ७ ॥

भोगभूमिभि समानप्रणिधयोंतर्द्वीपजा म्लेच्छा भोगभूम्यायुरुत्सेधवृत्तय प्रतिपत्तव्या, कर्मभूमिभि. समप्रणिधय कर्मभूम्यायुरुत्सेधवृत्तयस्तथा निमित्तसद्भावात् ॥

अथ के कर्मभूमिजा म्लेच्छा इत्याह,—

कर्मभूमिभवा म्लेच्छाः प्रसिद्धा यवनादयः । स्युः परे च तदाचारपालनाद्बहुधा जनाः ॥ ८ ॥

कुत पुनरेवमार्यम्लेच्छव्यवस्थेत्याह,—

सप्रदायाव्यवच्छेदादार्यम्लेच्छव्यवस्थितिः । सतानेन विनिश्चेया तद्विद्भिर्व्यवहारिभिः ॥ ९ ॥

स्वयं सवेद्यमाना च गुणदोषनिबधना । कथचिदनुमेया च तत्कार्यस्य विनिश्चयात् ॥ १० ॥

न सप्रदायाव्यवच्छेदोऽसिद्धस्तद्विदा नास्तिकसप्रदायाव्यवच्छेदवत्, नाप्यप्रमाण सुनिश्चितासभवद्बाधकत्वात्तद्वत् । तत सतानेनार्यम्लेच्छव्यवस्थितिस्तद्विद्भिर्निश्चेतव्या । नास्तिकसतानव्यवस्थितिवत् । सर्व सर्वदार्यत्वम्लेच्छत्वशून्यो मनुष्यसतान इत्यत्रापि सप्रदायाव्यवच्छेद एव नास्तिकाना शरण प्रत्यक्षस्यानुमानस्य च तत्राव्यापारात् । यथा चाह नास्तिकस्तथा सर्वे पूर्वकालवर्तिनो नास्तिका जात्यादिव्यवस्थानिराकरणपरा इत्यपि सप्रदायादेवाविच्छिन्नादवगतव्य नान्यथा । अयमेव सप्रदाय प्रमाण न पुनरार्यम्लेच्छव्यवस्थितिप्रतिपादक इति मनोरथमात्र प्रतीत्यभावात् । जातमात्रस्य जतोरार्येतरभावशून्यस्य प्रतीते प्रमाण तद्भावाभावविषय सप्रदाय इति चेन्न, तस्याप्यार्येतरभावप्रसिद्धेरन्यथा व्यवहारविरोधात् । कल्पनारोपितस्तद्व्यवहार इति चेत्, तन्निर्बीजाया कल्पनाया एवासभवात्

प्रसिद्धस्यान्यत्रारोप्यो हि कल्पना दृष्टा विकल्पमात्रस्था गत्यतराभावात् उभयथाचार्येतरभावकल्पनाया वास्तवस्तद्भावसिद्धे. प्रधानाद्वैतादिकल्पनानामपि हि निर्बीजानामनुपपत्तिरेव सत्त्वरजस्तमसां साम्यवास्तवस्य प्रधानत्वेन नराधिपादौ प्रसिद्धेनाध्यारोपस्य प्रधानकल्पनत्वात् । क्वचिच्चैकत्वस्याद्वैतस्य प्रमाणतः सिद्धस्य सर्ववस्तुष्वध्यारोपणस्याद्वैतकल्पनात्वादन्यथा तदसभवात्। कथं वा कचित्सप्रदायात् पारमार्थिकी व्यवस्थामाचक्षाणो मनुष्येष्वेवार्येतरभावव्यवस्था काल्पनिकीमाचक्षीत,[2] प्रमाणातराविषयत्वादिति चेत् न, आर्यम्लेच्छव्यवस्थाया गुणदोषनिबधनाया प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति प्रसिद्धेरत । तथाहि—स्वसतानवर्तिनी हि मनुष्याणा आर्यत्वव्यवस्थितिः सम्यग्दर्शनादिगुणनिबधना म्लेच्छव्यवस्थितिश्च मिथ्यात्वादिदोषनिबधना स्वसवेदनसिद्धा स्वरूपवत् । सतानातरवर्तिनी तु सा व्यापारव्याहाराकारविशेषस्य कार्यस्य विनिश्चयादनुमेया चेति न प्रमाणातरागोचरा प्रत्यक्षानुमानाभ्या प्रसिद्धाया च गुणनिबधनायामार्यत्वव्यवस्थाया कासुचित् मनुष्यव्यक्तिषु युगादावव्यवच्छिन्नसतानास्तथाभूतगुणैरर्यमाणा जात्यार्या प्रसिद्धा भवति क्षेत्राद्यार्यवत् ॥

तथा म्लेच्छा'—

नित्यसर्वगतामूर्तस्वभावा सर्वथा तु या। जातिर्ब्राह्मण्यचांडाल्यप्रभृतिः कैश्चिदीर्यते ॥ ११ ॥
सा न सिद्धा प्रमाणेन बाध्यमाना कदाचन।

ब्राह्मणत्वादिजाति सर्वगता सर्वत्र स्वप्रत्ययहेतुत्वादाकाशवत् सत्तावद्वा, तथा नित्या सर्वदोत्पादकविनाशककारणरहितत्वात् तद्वदेव इत्येके । तेत्र प्रष्टव्या, सा सर्वगता सती व्यक्त्यतराले कस्मात्स्वप्रत्यय नोत्पादयतीति[2] स्वव्यजकविशेषाभावादनभिव्यक्तत्वादिति चेन्न, तदभिव्यक्ते साकल्येन करणे क्वचिदुपलभे सर्वत्रोपलभप्रसगात्, देशत करणे सावयवत्वप्रसक्ते । ननु च कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तावपि जातेर्न सर्वत्रोपलभ सामग्र्यभावात् स्वव्यक्तिदेश एव हि तदुपलभसामग्री प्रतीता इद्रियमनआकाशादिवत् नच व्यक्त्यतराले सास्तीति केचित्। तदप्यसंगत, घटादेरेव सर्वगतत्वप्रसक्ते.। शक्य हि वक्तु घटादीना सर्वगतत्वेपि न सर्वत्रोपलभ' सामग्र्यभावात् कपालादिदेश एव हि तदुपलभसामग्री न च सा सर्वत्रास्तीति कपालादेरप्यवयविन सर्वगतत्वेपि न सर्वत्रोपलभ सावयवोपलभसामग्र्यभावादित्येवमनतश परमाणूनामनवयवित्वादसर्वगतत्वे सर्वत्रोपलभाभावात्ययानुयोगनिवृत्तिरिति। यदि पुनर्घटादे सर्वगतत्वकल्पनाया प्रत्यक्षविरोध प्रतिनियतसस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् अनुमानविरोधश्च। न सर्वगतो घटादि सावयवत्वात् मूर्तिमत्त्वात् परमाणुवत् इत्यनुमानादसर्वगतत्वसिद्धेरिति मत, तदा जातिसर्वगतत्वकल्पनायामपि स एव प्रत्यक्षादिविरोध' सादृश्यलक्षणाया एव जातेरसर्वगताया प्रतिनियतव्यक्तिगताया प्रत्यक्षत्वात्। तथा न जाति. सर्वगता प्रतिनियतव्यक्तिपरिणामत्वाद्विशेषवदित्यनुमानाज्जातेरसर्वगतत्वसिद्धे.। कुतः पुन. सादृश्यलक्षण सामान्य सिद्धमिति चेत्—

सिद्धं सादृश्यसामान्यं समाना इति तद्ग्रहात्। कुतश्चित्सदृशेष्वेव मनुष्येषु गवादिवत् ॥ १२ ॥

स एव मनुष्य इति प्रत्ययात्र समाना इति तद्ग्रहोस्ति यत सादृश्यसामान्य सिध्येदिति चेत् न, सदृशे मनुष्यादौ स एवायमिति प्रत्ययस्योपचरितैकत्वविषयत्वात्। द्विविध ह्येकत्व मुख्यमुपचरित च, मुख्यमूर्ध्वतासामान्यमुपचरित' तिर्यक् सामान्य सादृश्यमिति सुनिश्चितमन्यत्र । सा पुनर्ब्राह्मणत्वादि जातिर्नैकातततो नित्या शक्या व्यवस्थापयितुमनित्यव्यक्तितादात्म्यात्, सर्वथा तस्यास्तदतादात्म्ये वृत्तिविकल्पानवस्थादिदोषानुषगात्'। नाप्येकातेनामूर्ता मूर्ततादात्म्यविरोधात् । तत. स्यान्नित्या जातिर्नित्यसादृश्यरूपत्वात्, स्यादनित्या नश्वरसादृश्यस्वभावत्वात्, स्यात्सर्वगता सर्वपदार्थान्वयित्वात्, स्याद-

सर्वगता प्रतिनियतपदार्थाश्रयत्वात्, स्यान्मूर्तिमती मूर्तिमद्द्रव्यपरिणामत्वात्, स्यादमूर्ता गगनाद्यमूर्तद्रव्यपरिणामात्मिकेति नित्यसर्वगतामूर्तस्वभावा सर्वथा ब्राह्मणत्वादिजातिरयुक्ता प्रमाणेन बाध्यमानत्वात् इति सूक्तं ॥ तदेव—

सार्धद्विद्वीपविष्कंभप्रभृति प्रतिपादितं । समनुष्यं चतुष्षा च सूत्राणामिति गम्यते ॥ १३ ॥

काः पुनः कर्मभूमयः काश्च भोगभूमय इत्याह;—

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ॥ ३८ ॥

कर्मभूमय इति विशेषणानुपपत्तिः सर्वत्र कर्मणो व्यापारादिति चेन्न वा, प्रकृष्टगुणानुभवनकर्मोपार्जितनिर्जराधिष्ठानोपपत्तेः षट्कर्मदर्शनाच्च । अन्यत्रशब्दः परिवर्जनार्थः । शेषास्ता भोगभूमय इति सामर्थ्याद्गम्यत इत्यावेदयति—

भरताद्या विदेहांताः प्रख्याताः कर्मभूमयः । देवोत्तरकुरूंस्त्यक्त्वा ताः शेषा भोगभूमयः ॥ १॥
सामर्थ्यादवसीयंते सूत्रेस्मिन्नागता अपि । समुद्रद्वितयं यद्वत्पूर्वसूत्रोक्तशक्तितः ॥ २ ॥

सार्धद्वीपद्वयप्रतिपादनसूत्रे वचनसामर्थ्यादश्रूयमाणस्यापि समुद्रद्वितयस्य यथावसायो जंबूद्वीपलवणोदादिद्वीपसमुद्राणां पूर्वपूर्वपरिक्षेपित्ववचनात् तथास्मिन् सूत्रेनुक्तानामपि भोगभूमीनां निश्चयः स्यात् । भरतैरावतविदेहा देवकुरूत्तरकुरुभिर्वर्जिताः कर्मभूमय इति वचनसामर्थ्यात् देवकुरूत्तरकुरवः शेषाश्च हैमवतहरिरम्यकहैरण्यवताख्या भूमयः कर्मभूमिविलक्षणत्वाद्भोगभूमय इत्यवसीयते ॥

अथ तन्निवासिनां नृणां के परावरे स्थिती भवत इत्याह,—

नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमांतर्मुहूर्ते ॥ ३९ ॥

यथासंख्यमभिसंबंधस्त्रिपल्योपमा परा नृस्थितिरंतर्मुहूर्तावरा इति । मध्यमा नृस्थितिः केत्याह,—

परावरे विनिर्दिष्टे मनुष्याणामिह स्थिती । त्रिपल्योपमसंख्यातर्मुहूर्तगणने बलात् ॥ १ ॥
मध्यमा स्थितिरेतेषां विविधा विनिवेदिता । स्वोपात्तायुर्विशेषाणां भावात्सूत्रेत्र तादृशा ॥२॥

तिरश्चां के परावरे स्थिती स्यातामित्याह,—

तिर्यग्योनिजानां च ॥ ४० ॥

त्रिपल्योपमांतर्मुहूर्ते इति वर्तते, पृथग्योगकरणं यथासंख्यनिवृत्त्यर्थं । एकयोगकरणे हि नृस्थिती इति निर्देशे नृस्थितिः परा त्रिपल्योपमा, तिर्यक्स्थितिरवरान्तर्मुहूर्तेति यथासंख्यमभिसंबंधः प्रसज्येत । ततस्तन्निवृत्तिः पृथग्योगकरणात् । तिर्यङ्नामकर्मोदयापादितजन्म तिर्यग्योनिस्तत्र जातास्तिर्यग्योनिजाः एकेंद्रियविकलेंद्रियपंचेंद्रियविकल्पास्त्रिविधाः तेषां च यथागमं मध्यमा स्थितिः सामर्थ्यलभ्या प्रतिपत्तव्या परावरस्थितिवत् । किमर्थमिहोक्ते तिरश्चां परावरे स्थिती प्रकरणाभावेपीत्यादर्शयति,—

ते तिर्यग्योनिजानां च संक्षेपार्थमिहोदिते । स्थिती प्रकरणाभावेप्येषा सूत्रेण सूरिभिः ॥ १ ॥

नन्वसंख्येयेष्वपि द्वीपसमुद्रेषु दृष्टेषु सार्धद्वीपद्वयप्रपंचं निरूपयतः सूत्रकारस्य किं चेतसि स्थितमित्याह,—

सार्धद्वीपद्वये क्षेत्रविभागादिनिरूपणं । अध्यायेस्मिन्नसंख्येयेष्वपि द्वीपेषु यत्कृतं ॥ २ ॥
मनुष्यलोकसंख्या या जिज्ञासाविषया मुनेः । तेन निर्णीयते सद्भिरन्यत्र तदभावतः ॥ ३ ॥

ननु च जीवतत्त्वप्ररूपणे प्रकृते, किं निरर्थकं द्वीपसमुद्रविशेषनिरूपणमित्याशंकां निवारयति,—

न च द्वीपसमुद्रादिविशेषाणां प्ररूपणं । निःप्रयोजनमाशंक्यं मनुष्याधारनिश्चयात् ॥ ४ ॥

कानि पुनर्निमित्तानि तद्द्वीपसमुद्रविशेषेषूत्पद्यमानाना मनुष्याणामित्याह,—

नानाक्षेत्रविपाकीनि कर्माण्युत्पत्तिहेतवः । संत्येव तद्विशेषेषु पुद्गलादिविपाकवत् ॥ ५ ॥

यथा पुद्गलेषु शरीरादिलक्षणेषु विवेचनशीलानि पुद्गलविपाकीनि कर्माणि शरीरनामादीनि यथा भवविपाकीनि नारकायुरादीनि जीवविपाकीनि च सद्वेद्यादीनि तथा तत्रोत्पत्तौ मनुष्याणामन्येषा प्राणिना हेतवः सति तद्वन्नानाक्षेत्रेषु विवेचनशीलानि क्षेत्रविपाकीन्यपि कर्माणि सति तत्र तत्रोत्पत्तौ तेषा हेतव इति तदाधारविशेषाः सर्वे निरूपणीया एव ॥

तदप्ररूपणे जीवतत्त्वं न स्यात् प्ररूपितं । विशेषेणेति तज्ज्ञानश्रद्धाने न प्रसिद्ध्यतः ॥ ६ ॥
तन्निबंधनमक्षुण्णं चारित्रं च तथा क नु । मुक्तिमार्गोपदेशो नो शेषतत्त्वविशेषवाक् ॥ ७ ॥

तेषा हि द्वीपसमुद्रविशेषाणामप्ररूपणे मनुष्याधाराणा नारकतिर्यग्देवाधाराणामप्यप्ररूपणप्रसगात् विशेषेण जीवतत्त्व निरूपित स्यात्, तन्निरूपणाभावे च न तद्विज्ञान श्रद्धान च सिध्येत्, तदसिद्धौ श्रद्धानज्ञाननिबंधनमक्षुण्ण चारित्र च क नु सभाव्यते ? मुक्तिमार्गश्च क्वैव ? शेषाजीवादितत्त्ववचन च नैव स्यात् । ततो मुक्तिमार्गोपदेशमिच्छता सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राण्यभ्युपगतव्यानि । तदन्यतमापाये मुक्तिमार्गानुपपत्ते., तानि चाभ्युपगच्छता तद्विषयभावमनुभवत् जीवतत्त्वमजीवादितत्त्ववत् प्रतिपत्तव्य तत्प्रतिपद्यमाने च तद्विशेषा आधारादयः प्रतिपत्तव्या. । इति युक्त द्वीपसमुद्रादिसन्निवेशादिविशेषप्ररूपणमध्यायेऽस्मिन् ॥ अत्रापर आह,—

ननु द्वीपादयो धीमद्धेतुकाः संतु सूत्रिताः । सन्निवेशविशेषत्वसिद्धेर्घटवदित्यसत् ॥ ८ ॥
हेतोरीश्वरदेहेनानेकांतादिति केचन । तत्रापरे तु मन्यते निर्देहेश्वरवादिनः ॥ ९ ॥
निमित्तकारणं तेषा नेश्वरस्तत्र सिद्ध्यति । निर्देहत्वाद्यथा मुक्तः पुरुषः सम्मतः स्वयं ॥ १० ॥

विवादाध्यासिता द्वीपादयो बुद्धिमत्कारणका सन्निवेशविशेषत्वात् घटवदिति कश्चित् । तदसत् हेतोरीश्वरशरीरेण विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् । सबाहुभ्या धमति सपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक इत्यागमप्रसिद्धेनानेकांतादिति । अपरे नेश्वरस्य शरीरमस्ति हेतोर्व्यभिचारश्चोद्यत इति मन्यते तेषा "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षु स शृणोत्यकर्ण स वेत्ति विश्व न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्य पुरुष महात" इत्यागम प्रमाणयता नेश्वरस्तत्र निमित्तकारण सिध्यति निर्देहत्वात् स्वय समतमुक्तात्मवत् । ननु च मुक्तात्मनामज्ञत्वान्न जगदुत्पत्तौ निमित्तत्व ईश्वरस्य तु निर्देहस्यापि नित्यज्ञानत्वात्तु निमित्तकारणत्वमेवेति चेत्—

नित्यज्ञानत्वतो हेतुरीश्वरो जगतामिति । न युक्तमन्वयासत्त्वाद्व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ॥ ११ ॥

ननु नित्यज्ञानत्वादित्येतस्य हेतोरन्वयसत्त्वेपि न व्यतिरेकसत्त्व जगदकारणस्यासदादेर्नित्यज्ञानत्वाभावादिति न मतव्य, ज्ञानसतानापेक्षयासदादेरपि नित्यज्ञानत्वात् । न हि ज्ञानसामान्यरहितोस्मदादि सभवति, विरोधात् । यदि पुनर्ज्ञानविशेषापेक्षया नित्यज्ञानत्व हेतुस्तदा न सिद्ध इत्याह,—

बोधो न वेधसो नित्यो बोधत्वादन्यबोधवत् । इति हेतोरसिद्धत्वान्न वेधाः कारणं भुवः ॥ १२ ॥

बोधत्वं च स्यादीश्वरबोधस्य नित्यत्व च स्याद्विरोधाभावादस्मादृग्विशेषत्वादीश्वरस्य विशिष्टबोधोपपत्ते अन्यथा सर्वज्ञत्वसिद्धिविरोधात् इति कश्चित् । सोप्ययुक्तवादी, तद्बोधस्य प्रमाणत्वे ततोऽपरस्य

फलज्ञानस्यानित्यस्य ता प्रमिद्धेरफलस्य प्रमाणस्यासमवात् । तस्य फलत्वे नित्यत्वविरोधात् । फल हि प्रमाण कार्यं तत्कथ नित्य युक्त ? प्रमाणफलात्मकमीश्वरज्ञानमेकमित्यपि व्याहत, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् तस्य स्वजननासमवात् । यदि पुनरीशस्य प्रमाणभूत ज्ञान नित्य फलभूत त्वनित्यमिति मत, तदा ज्ञानद्वयपरिकल्पनाया प्रयोजन वाच्य । तस्याशरीरस्यासत' सदा सर्वज्ञत्वसिद्धि प्रयोजनमिति चेन्न, अज्ञानरूपाया एव सन्निकर्षादिसामग्र्या प्रमाणत्वाभ्युपगमेपि सदा सर्वार्थज्ञानस्यानित्यस्य तत्फलस्य कल्पनात् सदा सर्वज्ञत्वसिद्धेर्व्यवस्थापनात् । नन्वशरीरस्येंद्रियसनिकर्षाभाववदत करणसनिकर्षस्याप्यभावात् सन्निकर्षादिसामग्रीनिरस्ते ततो अनादिसर्वार्थविषय नित्यज्ञानमेव तस्य प्रमाणमिति चेन्न, आत्मार्थसन्निकर्षस्य प्रमाणत्वोपगमात् । महेश्वरस्य हि सकृत्सर्वार्थसनिकर्षमात्रात्सर्वार्थज्ञानोत्पत्तिरिष्यते कैश्चित् ततो न नित्यज्ञानत्व सिद्ध, येन न जगन्निमित्तमीश्वरो निर्देहत्वात् मुक्तात्मवदित्यनुमान प्रतिहन्येत ॥

कालादेरशरीरस्य कार्योत्पत्तिनिमित्तता । सिद्धेति व्यभिचारित्वं निर्देहत्वस्य चेन्मतं ॥ १३॥
न तस्य पुरुषत्वेन विशिष्टस्य प्रयोगतः । कालादेरशरीरत्वेश्वरत्वाव्यभिचारतः ॥ १४ ॥

देहाविष्कातो निर्देह पुरुषविशेषो महेश्वरस्तस्यनिर्देहपुरुषत्व तत पुरुषत्वे सति निर्देहत्वादिति पुरुषत्वेन विशिष्टस्य निर्देहत्वस्य प्रयोगान्न कालादिना सर्वकार्योत्पत्तिनिमित्तेनाशरीरेण व्यभिचारित्व यतोऽप्रतिहतमिदमनुमान न स्यादशरीरेश्वरजगन्निमित्तत्वाभावसाधन । किं च—

जगता नेश्वरो हेतुरज्ञत्वादन्यजंतुवत् । न ज्ञोसावशरीरत्वान्मुक्तवत्सोन्यथा स नित् ॥ १५॥

एतेनानित्यज्ञानत्वेपीश्वरस्य ज्ञात्वा जगन्निमित्तत्वसिद्धेर्न मुक्तात्मवत्तदनिमित्तत्वमित्येतन्निरस्तमशरीरस्य, तन्मते सर्वथाप्यज्ञत्वात् । तस्य ज्ञत्वे मुक्तात्मनोपि ज्ञत्वप्रसगाद्विशेषाभावात् ॥

सदेहबुद्धिमद्धेतुर्दृष्टातोपि घटः कथ । निर्देहबुद्धिमद्धेतौ साध्ये जगति युज्यते ॥ १६ ॥
धीमद्धेतुत्वसामान्य साध्यचेन्निर्विशेषक ।नानाधीमन्निमित्तत्वसिद्धेः स्यात् सिद्धसाधन ॥१७॥
नानात्मपरिणामारव्यभावकर्मनिमित्तक । सिद्ध हीद जगत्तस्य तद्भोग्यत्वप्रसिद्धितः ॥ १८ ॥

न हि धीमद्धेतुत्वमा॰ जगता पर्यायार्थादेशादभ्युपगच्छत स्याद्वादिनोऽपसिद्धात, सिद्धातेपि नानाप्राणिपरिणामारव्यभावकर्मनिमित्तजगद्व्यवस्थिते अन्यथा जगतस्तदुपभोग्यविरोधात् ॥

सशरीरकुलालादिः कुर्वन् दृष्टो घटादिक । स्वयमात्मा पुनर्देहमशरीरोपि विश्रुतः ॥ १९ ॥
सदेहेतरसामान्यस्वभावो जगदीश्वरः । करोतीति तु साध्येत यदा दोषस्तदा न सः ॥ २० ॥
इत्येके तदसनध स्वशरीराणि कुर्वता । शरीरातरसबधात्मना स्यान्नान्यथा क्रिया ॥ २१ ॥
परापरशरीराणा कल्पनान्नानवस्थितिः । ते समानादिसबंधात्कार्यकारणभावतः ॥ २२ ॥

पूर्वमतनुत्वे नरस्य—

मुक्तस्येव न युज्येत भूयोन्यतनुसंगति' ॥

सा यददृष्टसद्भावान्मता तस्य तु सिद्ध्यतु । पूर्व कर्मशरीरेण संबधः परविग्रहाद् ॥ २३ ॥
शरीरमात्मनोऽदृष्ट पुद्गलात्मकमीरितं । सर्वथात्मगुणत्वेस्य पारतत्र्यानिमित्तता ॥ २४ ॥

न हि सर्वथात्मगुणत्वे धर्माधर्मसज्ञकस्यादृष्टस्यात्मपारतत्र्यनिमित्तत्व युक्त । बुद्धिवत् इच्छाद्वेषयोरात्मगुणत्वेप्यात्मपारतत्र्यनिमित्तत्वसिद्धेर्युक्तमेवेति चेन्न, तयो सर्वथात्मगुणत्वाभावात् कर्मोदयनिमित्तत्वेन भावकर्मत्ववचनात् । तयोरेवात्मपारतत्र्यस्वभावत्वाच्च न पारतत्र्यनिमित्तत्व । मोहविशेषपारतत्र्य एव हि पुरुषस्येच्छाद्वेषौ तदपरतत्रस्य कचिदभिलापद्वेषासभवात् । ततो न धर्माधर्मौ पुरुषगुणौ पुरुष-

पारतन्त्र्यनिमित्तत्वान्मोहविशेषान्निगलादिवत् । किं तर्हि² पुद्गलपरिणामात्मकौ तौ तत एव तद्वत् पुद्गलपरिणामविशेषात्मकत्वाच्चादृष्टस्यात्मशरीरत्वमुपगतमिति नौदारिकादिशरीरसंबंधात्पूर्वमदृष्टवत् सर्वथात्मा निर्देहो युक्त । यस्तु निर्देहो मुक्तात्मा स न कस्यचिच्छरीरस्यारम्भको भवति यतस्तद्वदीश्वरोपि जगतोऽहेतु स्यात् ॥

सम्प्रति सदेहेश्वरवादिमतमाशंक्य प्रतिविधत्ते,—

क्षित्यादिमूर्तयः संति महेशस्य तदुद्भवे । स एव हेतुरित्यादि व्यभिचारो न चेद्भवेत् ॥ २५ ॥
तथान्येपि किमात्मानः स्वमूर्त्युत्पत्तिहेतवः । स्वय न स्युरितीशस्य क्व सिद्ध्येत्सर्वहेतुता ॥२६॥
कुर्वन् क्षित्यादिमूर्तीश्च स्वमूर्तिं तत्प्रयोगतः । मूर्त्यंतराणि कुर्वीत यदि वानादिभिर्यतः ॥२७॥
गत्वा सुदूरमप्येवं यदि मूर्ती न काश्चन । कुर्याच्चाभिस्तदा हेतोरनैकांतिकता न किं ॥२८॥
अनादिमूर्तिभिस्तस्य संबंध इतिचेन्मतं । किंकृतानादिता तासां सन्निवेशविशिष्टता ॥ २९ ॥
न वा ताभिर्महेशेन कृताभिर्व्यभिचारता । साधनस्य कृताभिर्वा तेन तामनवस्थिति ॥ ३० ॥
केवलं मुखमस्तीति यत्किंचिदभिधीयते । मिथ्योत्तराणामानंत्यात्प्रेक्षावत्ता नु तत्र का ॥ ३१ ॥

तत सूक्तमेतत् सदेहेश्वरवादिना सन्निवेशविशिष्टत्वादिति हेतुरीश्वरदेहेन व्यभिचारीति ॥

बुद्धिमद्धेतुकं यादृग्दृष्टं द्रव्यग्रहादिषु । संनिवेशविशिष्टत्वं तादृग्जगति नेष्यते ॥ ३२ ॥
इति हेतोरसिद्धत्वं कैश्चिदुक्त न युज्यते । तथा सर्वेष्टहेतूनामसिद्धत्वप्रसंगतः ॥ ३३ ॥
कृतधीजनकं तद्धि नाक्रियादर्शिनो यथा । क्वचित्तथा न धूमादिरग्न्यादिज्ञानकारणं ॥ ३४ ॥
वह्न्यादिबुद्धिकारित्वं स्वयं सिद्धस्य सिद्धता । धूमादेः साधनस्यैतत्सिद्धौ वन्ह्यादिधीरिति ३५
यथान्योन्याश्रयस्तद्वत्प्रकृतेपि हि साधने । कृतधीजनकत्वेस्य सिद्धताया कृतत्वधीः ॥ ३६ ॥
ततोनैकांतिको हेतुरेष वाच्यः परीक्षकैः । कार्यत्वार्थक्रियाकृत्वप्रमुखोनेन वर्णितः ॥ ३७ ॥

यथैव हि सन्निवेशविशिष्टत्वादिति हेतुर्नासिद्ध सबधो वक्तुमिष्टहेतूनामप्यसिद्धत्वप्रसंगात् । किं तर्हि² परीक्षकैरनैकांतिको वाच्यस्तथा कार्यत्वादचेतनोपादानत्वादर्थक्रियाकारित्वात् स्थित्वाप्रवृत्ते इत्येवमादिरपीश्वरदेहेन नैकांतिक एव सर्वथा विशेषाभावात् । अपि च—

स्थावरादिभिरप्यस्य व्यभिचारोनुवर्ण्यते । कैश्चित्पक्षीकृतैस्तेषामधीमद्धेतुतास्थितेः ॥ ३८ ॥

कथ पुन स्थावरादीनामबुद्धिमत्कारणकत्वस्थितिर्यतस्तैरनैकांतिकत्व कार्यत्वादिहेतूनामुद्भाव्यत इत्यावेदयति,—

दृष्टक्षित्यादिहेतूनामन्वयव्यतिरेकतः । दृश्यते स्थावरादीना सर्वगत्वेन वेधसः ॥ ३९ ॥
न देशे व्यतिरेकोस्ति क्षितावस्य सदा स्थितेः । सर्वगस्यान्वयस्त्वेको न तज्जन्यं त्वसाधनः ॥

क्षित्युदकबीजादितया कारणान्वयव्यतिरेकात् स्थावरादीना भाव्यभावकयोरुपलभान्न बुद्धिमत्कारणान्वयव्यतिरेकानुविधान । न हि बुद्धिमतो वेधस क्वचिद्देशे व्यतिरेकोस्ति सर्वगतत्वात्, नापि काले नित्यत्वात् । तथा च नान्वयो निश्चित संभवति तद्भावाभावदर्शनमात्रान्वयो वा, स न तज्जन्यत्व साधयति करभादेर्भावे धूमाविर्भावदर्शनात्तज्जन्यत्वसिद्धिप्रसंगात् । कथमदृष्टस्य स्थावरादिनिमित्तत्वमित्याह,—

नश्वरत्वाददृष्टस्यासर्वगत्वाच्च सिद्ध्यति । व्यतिरेकस्तत्र तस्य स्थावरादिनिमित्तता ॥ ४१ ॥

न ह्यदृष्ट धर्माधर्मसंज्ञित कूटस्थ सर्वगत वा महेश्वरवदिष्यते यतस्तस्य देशकालव्यतिरेको न

सिध्येत् । क्षित्यादिदृष्टसामग्रीसद्भावेपि क्वचित्स्थावरादीनामनुपलम्भाददृष्टकारणत्व सिध्यत्येव । कथमेव तदुत्पत्तौ कालादेर्हेतुत्वमिति सर्वगतस्य व्यतिरेकासिद्धेरीश्वरवदिति वदत प्रत्याह,—

कालादिपर्ययस्यापि नित्यत्वाद्यप्रसिद्धितः । सर्वथा कार्यनिष्पत्तौ हेतुत्वं न विरुध्यते ॥४२॥

न हि कालाकाशादिपर्यायाणा नित्यत्व सर्वगतत्व वा प्रसिद्ध कालाणूनामेव द्रव्यार्थादेशान्नित्यत्वोपगमात् । नि.पर्यायस्य नित्यस्य सर्वगतस्य च कालस्य परोपगतस्याप्रमाणकत्वात्, सर्वगतस्य नित्यस्य चाकाशद्रव्यस्यैव व्यवस्थापनानि.पर्यायस्य तस्यापि ग्राहकप्रमाणाभावात् । धर्मास्तिकायस्याधर्मास्तिकायस्य च लोकव्यापिनोपि द्रव्यत एव नित्यत्वोपगमात् पर्यायतोऽसर्वगतत्वादनित्यत्वाच्च । ततो युक्त स्वकार्योत्पत्तौ निमित्तत्व सर्वथा निरोधाभावात् । यथैव महेश्वरगुणस्य सिसृक्षालक्षणस्यानित्यत्वादसर्वगतत्वात् च तन्निमित्तत्व स्थावरादीना युक्त व्यतिरेकप्रसिद्धेरिति पराकृतमनूद्य दूषयति,—

महेश्वरसिसृक्षाया जगज्जन्मेति केचन । तस्याः शाश्वततापायाद्विभुत्वाददृष्टवत् ॥ ४३ ॥
तदयुक्तं महेशस्य सिसृक्षांतरतो विना । सिसृक्षोत्पादने हेतोस्तथैव व्यभिचारतः ॥ ४४ ॥
सिसृक्षांतरतस्तस्याः प्रसूतावनवस्थितेः । स्थावरादिसमुद्भूतिर्न स्यात्कल्पशतैरपि ॥ ४५ ॥
तद्भोक्तृप्राण्यदृष्टस्य सामर्थ्यात्सा भवस्य चेत् । प्रसूतिः स्थावरादीना तस्मादन्वयनान्न किं ४६
स्वातन्त्र्येण तदुद्भूतौ सर्वदोपरमच्युतेः । सर्वत्र सर्वकार्याणां जन्म केन निवार्यते ॥ ४७ ॥
व्याख्यातानेश्वरेणैव नित्या साध्यातिरेकिणी । क्वचिद्व्यवस्थितान्यत्र न स्यादन्वयभागपि ४८

नन्वेव कालादिपर्ययस्य स्वकार्योत्पत्तौ निमित्तभावमनुभवत प्रादुर्भावे यद्यपर कालादिपर्यायो निमित्त तद्वदन्यकार्योत्पत्तावपि कालादिपर्यायो निमित्त मा भूत्, अथ निमित्त तदुत्पत्तावप्यपरो निमित्तमित्यनवस्था स्यात् कालादिपर्यायस्य कारणमतरेणोत्पत्तौ देशकालादिनियमानुपपत्ते सर्वत्र सर्वदा भावात्सर्वकार्याणामनुपरतेत्यतिप्रसग. । तस्य नित्यत्वे कालादिद्रव्यवद्व्यतिरिक्ता सिद्धिरन्वयमात्रसिद्धावपि सर्वदोत्पत्तिस्तेषामनिमित्तत्वप्रसग । सिसृक्षावत्स्थावराद्युत्पत्ताविति केचित्, तेपि न तत्त्वज्ञा । स्याद्वादिना स्वकार्योत्पत्तिनिमित्तस्य कालादिपर्ययस्य निमित्तत्वसिद्धेस्तदुत्पत्तावपि तत्पूर्वकालादिपर्यायस्य निमित्तत्वमित्यनादित्वान्निमित्तनैमित्तिकभावस्य तत्पर्यायाणा बीजाकुरादिवदनवस्थानवतारात् । कथचित्स्वातन्त्र्येणोत्पद्यमानस्यापि सर्वत्र सर्वदा च भावानुपपत्ते नित्यत्वाभ्युपगमाच्च । ननु महेश्वरसिसृक्षापि तर्हि स्थावराद्युत्पत्तौ निमित्तभावमनुभवतीति पूर्वसिसृक्षात सापि स्वपूर्वसिसृक्षात इत्यनादित्वात् कार्यकारणभावस्य कथमनवस्थादोषेणोपद्रूयेत कथ वा तथैव हेतवो नैकातिका स्यु ? न स्थावरादिकार्यानुपरम स्वातन्त्र्येणानुत्पादात् । नाव्यतिरेको नित्यत्वानभ्युपगमात् सिसृक्षाया तन्नित्यत्वे सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसगात् । सर्वदा सहकारिणामभावान्न तत्प्रसग इति चेन्न, तेषामपि महेश्वरसिसृक्षया तज्जन्मत्वे सर्वदा सद्भावापत्तेस्तदनायत्तजन्मकृतैरेव हेतूना व्यभिचारात् । तत्सहकारिणोपि स्वोत्पत्तिहेतूनामभावात् सर्वदोत्पद्यत इति चेन्न, तेषामपीश्वरसिसृक्षायास्तज्जन्मत्वेतरयोरुक्तदोषानुषगात् । तत्सहकारिणा नित्यत्वे स एव सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसग । सिसृक्षाया सहकारिणा च नित्यत्वादनित्यैव सा युक्ता । ब्राह्मेण मानेन वर्षशतान्ते प्राणिना भोगभूतये भगवतो महेश्वरस्य चतुर्दशभुवनाधिपते सिसृक्षोत्पद्यत इति वचनाच्च न नित्यासौ तथोत्पत्तिविरोधादिति केचित् । तत्रैकेषा दूषण सिसृक्षाया नित्यत्वाभावेपि दृष्ट क्षित्यादिकारणसाकल्येपि स्थावरादीना कदाचिदनुत्पत्तिप्रसग कदाचित्तदभावसभवात् तदन्यसहकारिकारणसन्निधानानतरमेव सिसृक्षोत्पत्तेस्तदभावासभवे तस्या सहकारिकारणप्रभवत्वप्रसग तदनतर-

भावनियमस्यानुपपत्तेः तेषां सहकारिणां सिसृक्षामुत्पादयतां सिसृक्षान्तरादुत्पत्तौ स्थावरादिवत् कदाचिदनुत्पत्तिप्रसंगस्तस्य कदाचिदसंनिधानात्तदन्यकारणसंनिधानानन्तरमेव सिसृक्षान्तरस्योत्पत्तिनियमात् । तद्प्रसंगे तत्कारणप्रभवत्वप्रसंगस्तदनन्तरभावनियमस्यान्यथानुपपत्तेः इत्यादि पुनरावर्तत इति चक्रकमेतत् । सिसृक्षान्तरेणाप्रेरितानामेव सहकारिणामुत्पत्तेरेव हेतूनामनेकान्तिकत्वं सहकारिणां सिसृक्षया सह नियमेनोत्पत्तेः । स्थावरादीनां सकलकारणानां कदाचिदनुपपत्तेः । प्रसंगाभावे सिसृक्षायाः सहकारिणां च क्षित्यादीनामेकं कारणमनुपपद्येत अन्यथा सहभावनियमायोगात् । तच्चैकं कारणं यदि सिसृक्षान्तरेणाप्रेरितं तज्जनकं तेनैव हेतुव्यभिचारस्तेन प्रेरितस्य तज्जनकत्वे कदाचित्तज्जननप्रसंगः । पूर्ववत्तस्यापि प्रेर्येण सह नियमेनोत्पत्तौ तयोरप्येकं कारणं स्यात् । तच्चैकं कारणं यदि सिसृक्षान्तरेणाप्रेरितं तज्जनकं तेनैव हेतुव्यभिचार इत्यादि पुनरावर्तत इति चक्रकमपरं । क्षित्यादिभिः प्रागनन्तरं नियमोत्पत्तौ सिसृक्षायाः सहकारिहेतुभिरेकसामग्र्यधीनता स्यादन्यथा प्रागनन्तरं नियमोत्पत्त्ययोगात् । सा चैका सामग्री यदि सिसृक्षान्तरेणाप्रेरिता तज्जनिका तदा तयैव हेतुव्यभिचारः । यदि पुनः प्रेरिता सा तज्जनिका तदा प्रेर्यात्प्रागनन्तरं नियमेनोत्पत्त्या तस्या भवितव्यमन्यथोक्तदोषानुषंगात् । तथा च सिसृक्षान्तरं प्रेर्यात्सामग्र्यविशेषात्प्रागनन्तरं नियमेनोत्पद्यमानं तद्धेतुभिरेकसामग्र्यधीनं स्यात् । सा चैका सामग्री यदि सिसृक्षान्तरेणाप्रेरिता तज्जनिका तदा तयैव हेतुव्यभिचार इत्यादि पुनरावर्तत इत्यन्यच्चक्रकं । तदेतद्दूषणं परिहर्तुकामेन क्षित्यादिभ्योनन्तरं प्राक् सहवा ते सिसृक्षोत्पत्तिर्नियमतो नाभ्युपगन्तव्या । तथा च तद्व्यतिरेकानुविधानमुपलभ्येत न चोपलभ्यते, क्षित्युदकबीजादिकारणसामग्रीसन्निधाने प्रतिबंधे वा सति स्थावरादिकार्यस्यावश्यं भावदर्शनादिति । तदेतदयुक्तं, स्थावरादीनामदृष्टादिहेतुत्वेप्येतद्दोषप्रसंगात् स्वसिद्धांतविरोधात् । यदि पुनरदृष्टक्षित्यादिकारणसाकल्येपि स्थावरादीनां परिणामवैचित्र्याददृष्टादिसिद्धिः चक्षुरादिकारणसाकल्येपि रूपादिज्ञानपरिणामवैचित्र्यादिनियतशक्तिवदिति मतं, तदेश्वरसिसृक्षासिद्धिरपि तत एवास्तु तस्यास्तत्सिद्ध्या विरोधाभावादित्यपरे । तेत्र प्रष्टव्याः । स्थावराद्युत्पत्तौ निमित्तभावमनुभवती महेश्वरस्य सिसृक्षा यदि पूर्वसिसृक्षातो भवति सापि तत्पूर्वसिसृक्षातस्तदा सोत्तरां सिसृक्षां प्रादुर्भावयति वा नवा[१] न तावदुत्तरं, पक्षस्तदनन्तरस्थावरादिभ्यः उत्तरोत्तरस्थावराद्यनुत्पत्तिप्रसंगात् । तत एव तदुत्पत्तौ व्यर्थानादिसिसृक्षापरंपरापरिकल्पना, कथंचिदेकयैवाशेषपरापरस्थावरादिकार्याणामुत्पादयितुं शक्यत्वात् पूर्वसिसृक्षया अप्युत्तरोत्तरसिसृक्षां प्रत्यव्यापारात् । यदि पुनराद्यः पक्षीक्रियते तदा चोत्तरसिसृक्षायामेव प्रकृतसिसृक्षाया व्यापारात् ततः स्थावरादिकार्योत्पत्तिर्न भवेत् । एतेन पूर्वपूर्वसिसृक्षाया अप्युत्तरोत्तरसिसृक्षायामेव व्यावृत्तेः पूर्वमपि स्थावराद्युत्पत्त्यभावः प्रतिपादितः । यदि पुनरियं सिसृक्षान्तरोत्पत्तौ स्थावरादिकार्योत्पत्तौ च व्याप्रियेत पूर्वा पूर्वा च सिसृक्षा परा परा च सिसृक्षा तत्सहभाविस्थावरादींश्च प्रति व्याप्रियमाणाभ्युपेयेत, तदैकैव सिसृक्षा सकलोत्पत्तिमतामुत्पत्तौ व्यापारवती प्रतिपत्तव्या । तथा च सकृत्सर्वकार्योत्पत्तेः कुतः पुनः कार्यक्रमभावप्रतीतिः[२] स्यान्मतं, क्रमशः स्थावरादिकार्याणां देशादिनियतस्वभावानामुभयवादिप्रसिद्धत्वात् तन्निमित्तभावमात्मसात्कुर्वाणा महेश्वरसिसृक्षा क्रमभाविन्य एवानुमीयते कार्यविशेषानुमेयत्वात् कारणविशेषव्यवस्थितेरिति । तर्हि सिसृक्षान्तरोत्पत्तावन्या सिसृक्षा स्थावरादिकार्योत्पत्तौ चापरास्तावंत्यो अभ्युपगन्तव्याः कार्यविशेषात्कारणविशेषव्यवस्थितेरन्यथानुपपत्तेः । नानाशक्तिरेकैव सिसृक्षायास्तन्निमित्तमितिचेत्, तर्हि सकलक्रमभावीतरकार्यकारणपटुरनेकशक्तिरेकैव महेश्वरसिसृक्षास्तु । सा च यदि सिसृक्षान्तरनिरपेक्षोत्पद्यते तदा स्थावरादिकार्याण्यपि तन्निरपेक्षाणि भवंतु किमीश्वरसिसृक्षया[३] सिसृक्षान्तरात्तदुत्पत्तौ तत एव सकलक्रमभावीतरस्थावरादि-

कार्याणि प्रादुर्भवतु । नाना शक्तियोगात्तदभ्युपगमे च स एव पर्यनुयोग इत्यनवस्था दुर्निवारा । यदि पुनर्नित्यानेकशक्तिरेकैव महेश्वरसिसृक्षा तदा अस्या स एव व्यतिरेकाभावो महेश्वरन्यायवत् । तद-व्यापित्वे एतच्छून्येपि देशे स्थावरादीनामुत्पत्ते कुतोन्वयस्यापि प्रसिद्धि ? यदि पुनरनित्यापि सिसृक्षा प्राक्तनेन मानेन वर्षशतान्ते जगद्भोक्तृप्राण्यदृष्टसामर्थ्यादेकैवोत्पद्यते न सिसृक्षांतरादिति मत, तदा तत एव जगदुत्पत्तिरस्तु किमीश्वरसिसृक्षया ? ततो न स्थावराद्युत्पत्तौ महेश्वरो निमित्त तदन्वयव्यतिरेकानु-विधानविकलत्वात् । यदनिमित्त तन तदन्वयव्यतिरेकानुविधानविकल दृष्ट यथा कुविंदादिनिमित्त वस्त्रादि । महेश्वरसिसृक्षान्वयव्यतिरेकानुविधानविकल च स्थावरादि तस्मान्न तन्निमित्तमिति व्यापकस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यानुपलभाद्व्याप्यतन्निमित्तत्वस्य स्थावरादिषु प्रतिषिद्धे सिद्धे सति सन्निवेश-विशिष्टत्वादेर्हेतोरनैकान्तिकत्व स्थावरादिभि केचिन्मन्यते ॥

एवमीशस्य हेतुत्वाभावसिद्धिं प्रचक्षते । व्यापकानुपलंभेन स्थावरादिसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

एव जगता बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये कार्यत्वादिहेतो स्थावरादिभिर्व्यभिचारमुद्भाव्य पुन स्थावरा-दीनामीशनिमित्तत्वाभावसिद्धि व्यापकानुपलभेन केचित्प्रचक्षते ॥

पक्षस्यैवानुमानेन बाधोद्भाव्येति चापरे । पक्षीकृतैरयुक्तत्वाद्व्यभिचारस्य साधने ॥ ५० ॥

अनेनैवानुमानेन व्यापकानुपलभेन पक्षबाधोद्भावनीया कालात्ययापदिष्टत्व च हेतोस्तथोद्भावित स्यान्न पुन पक्षीकृते स्थावरादिभि साधनस्य व्यभिचारस्तत्रोद्भावनीयस्तस्यायुक्तत्वात् । एव हि न कश्चि-द्धेतुरव्यभिचारी स्यात् कृतकत्वादेरपि शब्दानित्यत्वादौ पक्षीकृते शब्दैरेव कश्चिद्व्यभिचारस्योद्भावयितु शक्यत्वात् । न कश्चिज्जगद्बुद्धिमन्निमित्त साधयितु स्थावरादीन् पक्षीकुरुते । ते साधनस्य व्यभिचा-रोद्भावने वा कृते सति पश्चान्न पक्षीकुर्वीत येन व्यभिचारविषयस्य पक्षीकरणाद्धेतोरव्यभिचारे न कश्चिद्धेतुर्व्यभिचारी स्यात् । पक्वान्येतान्याम्रफलान्येकशाखाप्रभवत्वादुपयुक्तफलवदित्यादिषु तदेकशाखा-प्रभवानामपक्वानामाम्रफलाना व्यभिचारविषयाणा पक्षीकरणादित्युपलभ स्यात् । यथा चात्र न पक्षी-कृते कश्चिद्व्यभिचारमुद्भावयति किंतु प्रत्यक्षबाधा पक्षस्य हेतोश्च कालात्ययापदिष्टत्व तथा प्रकृतानुमा-नेपि । यथा च पक्षस्य प्रत्यक्षबाधोद्भावयितु युक्ता तथानुमानबाधापि । यथा च प्रत्यक्षबाधितपक्षनिर्दे-शानतर प्रयुज्यमानो हेतु कालात्ययापदिष्टस्तथानुमानबाधितपक्षनिर्देशानतरमपि सर्वथा विशेषाभावात् पक्षबाधोद्भावने च हेतुभि परिधानमपि न भवेदिति सोद्भावनीया, तदुपेक्षाया प्रयोजनाभावादिति चापरे प्रचक्षते । अन्ये त्वाहु —

सर्वथा यदि कार्यत्व हेतुः स्याद्द्रव्यादिना तथा । न सिद्धो द्रव्यरूपेण सर्वस्याकार्यता स्थितेः॥५१
कथंचित्तु विरुद्धः स्याद्धीमत्त्वे तु जगत्त्रय । कथंचित्साध्यनिष्टविपरीत विशेषतः ॥ ५२ ॥
नाक्रोशतः पलायंते विरुद्धा हेतवः स्वतः । सर्वगे बुद्धिमद्धेतौ साध्येन्यैर्जगतामिह ॥ ५३ ॥

यदि सर्वथा कार्यत्वमचेतनोपादानत्व सन्निवेशविशिष्टत्व स्थित्वा प्रवृत्त्यादि वा हेतुस्तदा न सिद्ध-स्तन्वादेरपि द्रव्यार्थादेशादार्यत्वात् । कार्यत्व तावदसिद्ध तथा तस्य नित्यत्वव्यवस्थिते सर्वथा कस्य-चिदनित्यत्वेर्थक्रियाविरोधात् । तत एव सर्वस्यानुपादानत्वादचेतनोपादानत्व न सिद्ध ज्ञानादे पक्षी-कृतस्यापि चेतनोपादानत्वात् तदभ्युपगमो नापि भागासिद्ध वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् सन्निवेशविशि-ष्टत्वमपि न द्रव्यस्य पर्यायविषयत्वात्तस्येत्यसिद्ध ज्ञानादौ स्वयमभ्युपगमाच्च भागासिद्ध तद्वदेव स्थित्वा प्रवृत्तिरपि न द्रव्यार्थादेशात् कस्यचित्तथा सर्वस्य नित्यप्रवृत्तत्वादितीतरसिद्धि ।

पुनर्द्रव्यादर्थांतरभूतस्य पर्यायस्यैकांतेन तद्रुत्पादमित्यसिद्धमेव । यदि पुनः कथंचित्कार्यत्वमन्यद्वा हेतुस्तदा विरुद्धः स्यात् स्वयमिष्टविपरीतस्य कथंचिद्धीमद्धेतुकत्वस्य साधनात् । सर्वथा बुद्धिमत्कारणत्वे हि साध्ये जगत कथंचिद्धीमद्धेतुकत्वसाधनो हेतुर्विशेषविरुद्ध सर्वोपीति । नाक्रोशंत प्रपलायंते विशेषविरुद्धा हेतव । कार्यत्वादिना मौलेन हेतुना स्वेष्टस्य साध्यस्याप्रसाधनात्तेषा निरवकाशत्वाभावात् तैरस्य व्याघातसिद्धे । न चैव धूमादेरग्न्याद्यनुमान प्रत्याख्येय कथंचिदग्निमत्त्वादेरेव क्वचिल्लौकिकै साध्यत्वात् कथंचिद्धूमकत्वादेरेव हेतुत्वेनोपगमाच्चासिद्धत्वविरुद्धत्वयोरयोगात् । तर्हि जगता कथंचिद्बुद्धिमत्कारणत्वस्य साध्यत्वात् कथंचित्कार्यत्वादेश्च हेतुत्वोपगमात्परस्यापि न दोष इति चेन्न, स्याद्वादिना सिद्धसाधनस्य तथा व्यवस्थापनात् ॥

द्रव्यं गुणः क्रियानंतविशेषोशाश्वतो ननु । विवादाध्यासितो धीमान् हेतुः साध्यस्थितो यदा ५४
कार्यत्वं न तथा स्वेष्टविपरीतं प्रसाधयेत् । नाप्यसिद्धं भवेत्तत्र सर्वथापि विवक्षितं ॥ ५५ ॥
इत्येके तदसंप्राप्तं भेदैकांताप्रसिद्धितः । कार्यकारणयोरैक्यप्रतिपत्तेः कथंचन ॥ ५६ ॥

यदप्याहुः परे पृथिव्यादिकार्यद्रव्यमशाश्वत धर्मि तस्य विवादाध्यासितत्वान्न पुनराकाश अभिलापात्तमेव शाश्वत द्रव्य, नाप्यात्मा सुखाद्यनुमेयो नित्यो, न काल परत्वापरत्वाद्यनुमेयो दिग्वा, नापि मन सकृद्विज्ञानान्यथानुपपत्त्यानुमेय, नापि पृथिव्यादिपरमाणवोकार्यद्रव्यानुमेयास्तेषामविवादापन्नत्वात् । तत एव न सामान्यमनुवृत्तिप्रत्ययानुमेय, नापि समवाय इहेदमिति प्रत्ययानुमेयो, नात्यविशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयोऽत्यंतव्यावृत्तिबुद्धिहेतव तथा गुणोप्यशाश्वत एव रूपादिर्धर्मी न पुन शाश्वतोत्यविशेषैकार्थसमवेत । परिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वस्नेहसलिलादिपरमाणुरूपरसस्पर्शादिलक्षणो नापि द्रव्यत्वममूर्तद्रव्यसंयोगो वा तदाधारेतरेतराभावो वा तस्यानुत्पत्तिरूपस्याविवादाध्यासितत्वात् । तथा क्रियाधर्मिणी विनश्वरी परिस्पंदलक्षणोत्क्षेपणादिर्न पुनर्धात्वर्थलक्षणा भावनादि काचिन्नित्या तस्या अपि विवादापन्नत्वाभावात् । तस्य च बुद्धिमान् हेतुरस्तीति । यदा साध्यस्थितो भवेत् तदा नु कार्यत्व स्वेष्टविपरीतत्व साधयेत् स्वेष्टस्यैव सर्वथा बुद्धिमत्कारणकत्वस्य साधनात् । सर्वथा विवक्षितस्यापि तस्य सिद्धत्व च नोपपत्तिमदिति तदेतत्सर्वमसंबद्धं, कार्यकारणयोर्भेदैकांताप्रसिद्धे कथंचिदैक्यप्रतिपत्ते । सर्वस्य तद्भेदैकांतसाधनस्यानेकान्तग्राहिणा प्रमाणेन बाधितविषयत्वात् कालात्ययापदिष्टत्वव्यवस्थिते । ननु च कार्यकारणयोरेकस्य कथंचिन्निश्चयात् कार्यद्रव्यस्य कारणद्रव्याद्भेदैकांतो मा भूत् गुणस्य चानित्यस्य कर्मणोपि च तत्कार्यत्वाविशेषात् सदृशपरिणामलक्षणस्य सामान्यस्य विसदृशपरिणामलक्षणस्य विशेषस्य वात्यापरविकल्पस्य समवायस्य वा विष्वग्भावलक्षणस्य द्रव्यकार्यत्वात् कथंचित्तोनन्यत्वमस्तु, नित्यात्तु गुणाद्गुणी भिन्न एव तयो कार्यकारणभावाभावादिति मन्यमान प्रत्याह,—

नैकांतभेदभृत्सिद्धो नित्यादपि गुणाद्गुणी । द्रव्यस्यानादिपर्यंतपरिणामात् तथा स्थितेः ५७

न केवलमनित्याद्गुणात्कर्मादेश्च गुणी जीवादिद्रव्यपदार्थ सर्वथा भिन्नो न सिद्ध । किं तर्हि? नित्यादपि गुणाद्दर्शनादिसामान्यान्न सर्वथा भिन्नस्तस्य तथानादिपर्यंतपरिणामात्तथा व्यवस्थितत्वाज्जीवत्वादिवत् । कथंचित्तादात्म्याभावे तस्य तद्गुणत्वविरोधाद्द्रव्यांतरगुणवत् । तत्र समवायात्तस्य तद्गुणत्वमिति चेन्न, समवायस्य समवायितादात्म्यस्य प्रसाधितत्वात् । तत सर्वस्य विवादाध्यासितस्य तत्कारणभुवनादे सर्वथा बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये कथंचित्कार्यत्व साधन स्वेष्टविपरीत कथंचिद्बुद्धिमन्निमित्तत्व प्रसाधयेदेवेति विरुद्ध भवेत् । सर्वथात्र कार्यत्वमसिद्धमिति दुष्परिहरमेवेतद्दूषणद्वय ॥

सम्प्रति साधनान्तरमनूद्य दूषयन्नाह,—

विवादाध्यासितात्मानि करणादीनि केनचित् । कर्त्राधिष्ठितवृत्तीनि करणादित्वतो यथा ५८
वास्यादीनि च तत्कर्तृसामान्ये सिद्धसाधन । साध्ये कर्तृविशेषे तु साध्यशून्यं निदर्शनम् ५९

विवादापन्नस्वभावानि करणाधिकरणादीनि केनचित् कर्त्राधिष्ठितानि वर्तते करणाधिकरणत्वाद्वास्यादिवत् । योसौ कर्ता स महेश्वर इति कश्चित्, तस्य कर्तृसामान्ये साध्ये सिद्धसाधन । कर्तृविशेषे तु नित्यसर्वगतामूर्तसर्वज्ञादिगुणोपेते साध्ये साध्यविकलमुदाहरण, वास्यादेरसर्वगतादिरूपतक्षादिकर्त्रधिष्ठितस्य प्रवृत्तिदर्शनात् ॥

तत्सामान्यविशेषस्य साध्यत्वाचेददूषणं । सोपि सिद्धाखिलव्यक्तिव्यापी कश्चित्प्रसिद्ध्यति ६०
देशकालविशेषावच्छिन्नाग्निव्यक्तिनिष्ठित । साध्यते ह्यग्निसामान्य धूमान्नासिद्धभेदग ॥६१॥

न कारणादिधर्मिण करणादित्वेन हेतुना कर्तृसामान्याधिष्ठितवृत्तित्व साध्यते, नापि कर्तृविशेषाधिष्ठितवृत्तित्व येनोक्तदूषण स्यात् । किं तर्हि? कर्तृसामान्यविशेषाधिष्ठितत्व साध्यते, रूपोपलब्ध्यादिक्रियाणा क्रियात्वेन करणसामान्यविशेषाधिष्ठितत्ववत् । न हि तासा करणसामान्याधिष्ठितत्व साध्य, सिद्धसाधनापत्ते । नाप्यमूर्तत्वादिधर्माधारकरणविशेषाधिष्ठितत्व, विच्छिदिक्रियाद्युदाहरणस्य साध्यविकलत्वप्रसगात् । तस्य मूर्तत्वादिधर्माधारदात्रादिकरणाधिष्ठितस्य दर्शनात् । यथा वा लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धे धूमादग्न्यनुमाने सामान्यविशेष साध्यते तथात्रापीत्यदूषणमेव, अन्यथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसगादिति मन्यमानस्यापि सोपि कर्तृसामान्यविशेष प्रसिद्धाखिलकर्तृव्यक्तिव्यापी कश्चित् सिध्यति न पुनरिष्टविशेषव्यापी । न ह्यप्रसिद्धाग्निसामान्य केनचित्साध्यते देशकालविशेषावच्छिन्नाग्निव्यक्तिनिष्ठितस्यैव तस्य साधयितु शक्यत्वादन्यथा नित्यसर्वगतामूर्ताग्निसाधनस्यापि प्रसगात् । तथा रूपोपलब्ध्यादीनामपि क्रियात्वेन प्रसिद्धकरणव्यक्तिव्यापिकरणसामान्यविशेषपूर्वकत्वमेव साध्यते नाप्रसिद्धकरणव्यक्तिव्यापि । व्यक्तिर्हि क्वचिन्मूर्तिमती दृष्टा यथा दात्रादिच्छिदिक्रियाया क्वचिदमूर्ता यथा विशेषणज्ञानादिर्विशेष्यज्ञानादौ । तत्र रूपोपलब्ध्यादौ करणसामान्य कुतश्चित्सिध्यति तदुपादानसामर्थ्यं सिध्येत् तद्द्रव्यकरण मूर्तिमत्पुद्गलपरिणामात्मकत्वाद्भावकरण पुनरमूर्तमपि तस्यात्मपरिणामत्वादिति तस्य क्रियाविशेषात् प्रसिद्धस्य संज्ञाविशेषमात्र क्रियते चक्षु स्पर्शन रसनमित्यादि । ततो भवतीष्टसिद्धिस्तावन्मात्रस्येष्टत्वात् । ननु च यथात्मनि रूपोपलब्ध्यादिक्रियामुपलभ्य तस्यैव तत्र व्याप्रियमाणस्य स्वतन्त्रस्य कर्तु करण चक्षुरादि सिध्यति, तथा जगति करणादिसाधनमुपलभ्य तस्यैव करणादीना कर्त्रधिष्ठितत्व सिध्यतीति सकलजगत्कारणाद्यधिष्ठायीश्वर इति सञ्जायमान कथमिष्टो न सिध्येत् तावन्मात्रस्य मयापीष्टत्वादिति पराकूतमनूद्य निराकरोति;—

सिद्धे कर्तरि निःशेषकारकाणां प्रयोक्तरि । हेतु' सामर्थ्यत' सिद्धः स चेदिष्टो महेश्वरः ॥ ६२ ॥
नैव प्रयोक्तुरेकस्य कारकाणामसिद्धित । नाना प्रयोक्तृकत्वस्य क्वचिद्दृष्टेरसशय ॥ ६३ ॥

न हि कारणादित्वस्य हेतोरेककर्तृत्वे सामर्थ्य येन ततो नि शेषकारकाणामेक एव प्रयोक्ता स्वेष्टोमहेश्वर सिध्येत् क्वचित्प्रासादादौ करणादीना नाना प्रयोक्तृकत्वस्याप्यसदेहमुपलब्धे । ननु प्राधान्येन चात्रापि तेषामेक एव प्रयोक्ता सूत्रकारो महत्तरो राजा वा गुणभावेन तु नाना प्रयोक्तृकत्व जगत्करणादीनामपि न निवार्यत एव, तत प्रधानभूतो अमीषामेक एव प्रयोक्तेश्वर इति चेत् न, प्रधानभूतानामपि समानकुले वित्तपौरुषत्यागाभिमानाना क्वचिन्नगरादौ करणादिषु नाना प्रयोक्तृणामुपलम्भात्,

तेषामपि राजाचार्यादिर्वा प्रयोक्तैक एवेति चेत्, तस्यापि राज्ञोन्यो महाराजः प्रधानः प्रयोक्ता तस्याप्यपरः ततो महानिति क्व नाम प्रधानप्रयोक्तृत्वं व्यवतिष्ठेत । महेश्वर एवेति चेन्न, तस्यापि प्रधानापराधिष्ठापकपरिकल्पनायामनवस्थानस्य दुर्निवारत्वात् । सुदूरमपि गत्वा व्यवस्थितिनिमित्ताभावाच्च । स्यान्मतं, नेश्वरस्यान्योऽधिष्ठाता प्रभुः सर्वज्ञत्वादनादिशुद्धिवैभवभाक्त्वाच्च । यस्य त्वन्योधिष्ठाता प्रभुः स न सर्वज्ञोऽनादिशुद्धिवैभवभाग्वा यथाधिष्टकर्मकरादि न च तथेश्वरस्तस्मान्न तस्यान्योधिष्ठाता प्रभुरिति । नात्र धर्मिणोसिद्धिरखिलजगत्कारणादीनां प्रयोक्तुस्तस्यानुमानसिद्धत्वात्, नापि हेतुरसिद्धस्तस्य सर्वज्ञत्वमतरेण समस्तकारकाप्रयोक्तृत्वस्यानुमानसिद्धस्यानुपपत्तेरनादिशुद्धिवैभवाभावे वा शरीरस्य सर्वज्ञत्वायोगात् । न च शरीरोसौ तच्छरीरप्रतिपादकप्रमाणाभावात् इति । तदप्यसत्, सर्वज्ञत्वस्य हेतो रुद्रैर्व्यभिचारात् । तेषां हि सर्वज्ञत्वमिष्यते योगिनान्येन वाधिष्ठितत्वं महेश्वरस्यानादेरधिष्ठापकस्य तेषामादिमतः स्वयमभ्युपगमात्, तदनभ्युपगमे अपसिद्धांतप्रसंगात् । तथानादिशुद्धिवैभवमप्याकाशेनानैकांतिकं, तस्य जगदुत्पत्तौ वाधिकरणस्य माहेश्वराधिष्ठितत्वोपगमात् । किं च, यदि प्राधान्येन समस्तकारकप्रयोक्तृत्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं साध्यते सर्वज्ञत्वाच्च प्रयोक्रंतरं निरपेक्षं समस्तकारकप्रयोक्तृत्वं प्रधानभावेन तदा परस्पराश्रयो दोषः कुतो निवार्येत[2] साधनांतरात्तस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति चेन्न, तस्यानुमानेन बाधितविषयत्वेनागमकत्वात् । तथाहि—नेश्वरोऽशेषार्थवेदी दृष्टेष्टविरुद्धाभिधायित्वात् बुद्धादिवदित्यनुमानेन तत्सर्वज्ञत्वावबोधकमखिलमनुमानमभिधीयमानमेकांतवादिभिरभिहन्यते, स्याद्वादिन एव सर्वज्ञत्वोपपत्तेः युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्त्वादित्यन्यत्र निवेदितं । ततो नाशेषकार्याणामुत्पत्तौ कारकाणामेकः प्रयोक्ता प्राधान्येनापि सिद्ध्यतीति परेषां नेष्टसिद्धिः । स्यान्मतं, नैकः प्रयोक्ता साध्यते तेषां नाप्यनेकः प्रयोक्तृसामान्यस्य साधयितुमिष्टत्वादिति । तदप्यसंगतमेव, तथा सिद्धसाधनाभिधानात् । न हि प्रयोक्तृमात्रे समस्तकारकाणां विप्रतिपद्यामहे यस्य यदुपभोग्यं तत्कारणं तत्प्रयोक्तृत्वनियमनिश्चयात् ॥

इति क्रियानुमानानां माला नैवामला ध्रुवं । कर्तर्येकत्र संसाध्येनुमित्या पक्षबाधनात् ॥ ६४

यथैव सन्निवेशविशिष्टत्वादिसाधनं निरवद्यं व्यापकानुपलंभेन पक्षस्य बाधनात् तथा करणत्वाद्यनुमानमपि जगतामेककर्तृत्वे साध्ये विशेषाभावात् । तच्च समर्थितमेवेति नानुमानमाला निरवद्या विधातुं शक्या तस्याः प्रतिपादितानेकदोषाश्रयत्वात् । तत एवागमादपि नेश्वरसिद्धिरित्याह,—

विश्वतश्चक्षुरित्यादेरागमादपि नेश्वरः । सिद्ध्येत्तस्यानुमानेनानुग्रहाभावतस्ततः ॥ ६५ ॥

न हि नैयायिकानां युक्त्यननुग्रहीतः कश्चिदागमः प्रमाणमतिप्रसंगात् । न च युक्तिस्तत्र काचिद्व्यवतिष्ठत इति नेश्वरसिद्धिः प्रमाणाभावात् प्रधानाद्वैतादिवत् ॥ ततः किं सिद्धमित्याह,—

लोकोऽकृत्रिम इत्येतद्वचनं सत्यतां गतं । बाधकस्य प्रमाणस्य सर्वथा विनिवारणात् ॥ ६६ ॥

लोकः खल्वकृत्रिमोऽनादिनिधनः परिणामतः सादिपर्यवसानश्चेति प्रवचनं यथात्रेदानीं कृतपुरुषापेक्षया बाधविवर्जितं तथा देशांतरकालांतरवर्ति पुरुषापेक्षयापि विशेषाभावात् ततः सत्यतां प्राप्तमिति सिद्धं सुनिर्णीतासंभवद्बाधकप्रमाणत्वादात्मादिप्रतिपादकप्रवचनवत् ॥

अथानुमानादप्यकृत्रिमं जगत्सिद्धमित्याह,—

विशिष्टसन्निवेशं च धीमता न कृतं जगत् । दृष्टकृत्रिमकूटादिविलक्षणतयेक्षणात् ॥ ६७ ॥
समुद्राकरसंभूतमणिमुक्ताफलादिवत् । इति हेतुवचः शक्तेरपि लोकोऽकृतःस्थितः ॥ ६८ ॥

दृष्टकृत्रिमविलक्षणतापेक्ष्यमाणश्च स्यात् कृत्रिमश्च स्यात् सन्निवेशविशिष्टो लोको विरोधाभावात् । ततोसिद्धमस्य हेतो साध्येनाविनाभावित्वमिति मन्यमान प्रत्याह,—

नान्यथानुपपन्नत्वमस्यासिद्धं कथंचन । कृत्रिमार्थविभिन्नस्याकृत्रिमत्वप्रसिद्धितः ॥ ६९ ॥

न हि कृत्रिमार्थविलक्षणो गगनादि कृत्रिम सिद्धो येन साध्यव्यावृत्तौ साधनव्यावृत्तिनिश्चितान्यथानुपपत्तिरस्य हेतोर्न सिद्ध्येत् ॥

असिद्धताप्यस्य हेतोर्नेत्यावेदयति,—

नासिद्धिर्मणिमुक्तादौ कृत्रिमेतरतो कृते । कृत्रिमत्व न संभाव्यं जगत्स्कधस्य तादृशः ॥ ७० ॥

मणिमुक्ताफलादीना केषाचित्कृत्रिमत्व व्रीहिसमर्दनादिना रेखादिमत्त्वप्रतीत्या स्वयमुपयन् परेषा समुद्राकरोत्थानात्तथा रेखादिमत्त्वसप्रत्ययेनाकृत्रिमत्व च तद्वैलक्षण्यमालक्षयत्येव । तद्वद् दृष्टकर्तृकप्रासादादिभ्य काष्ठेष्टकादिघटनाविशेषाश्रयेभ्यस्तद्विपरीताकारप्रतिपत्त्या भूभूधरादीना वैलक्षण्य प्रतिपत्तुमर्हति च । न चेदभिनिविष्टमना इति नासिद्धो हेतुर्मणिमुक्तादौ कृत्रिमत्वव्यवहारक्षतिप्रसगात् तद्वैलक्षण्यस्यापि तद्वदसिद्धे । न हि वय दृष्टकृत्रिमकूटादिविलक्षणतयेक्षमाणत्वमकृत्रिममपेक्ष्यमाणत्व बच्मो येन साध्यसमो हेतु स्यादनित्य शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यादिवत् । नापि भिन्नदेशकालाकारमात्रतयेक्षमाणत्व तदभिदध्महे येन पुराणप्रासादादिनानैकातिक । किं तर्हि? घटनाविशेषानाश्रयापेक्षमाणत्व जगत प्रतीतकृत्रिमकूटादिविलक्षणतयेक्षमाणत्वमभिधीयते । ततो निरवद्यमिद साधन । ननु चेदसदादिकर्तृककूटादिविलक्षणतयेक्षण जगतोसदादिकर्त्रपेक्षयैवाकृत्रिमत्व साधयेत् मणिमुक्ताफलादीनामिव समुद्रादिप्रभवाना न पुनरस्माद्विलक्षणमहेश्वरकर्तृविशेषापेक्षया तदुपभोक्तृप्राण्यदृष्टविशेषापेक्षयाप्यकृत्रिमत्वप्रसगात् । न च तदपेक्षयाकृत्रिमत्वेपि तेषा सर्वत्र कृत्रिमाकृत्रिमत्वव्यवहारविरोध प्रतीतकर्तृव्यापारापेक्षया केषाचित्कृत्रिमत्वेन व्यवहरणात् परेषामतीन्द्रियकर्तृव्यापारापेक्षणेनाकृत्रिमतया व्यवहृतेरनीश्वरवादिनाप्यभ्युपगमनीयत्वात्, अन्यथास्य सर्वत्रोत्पत्तिमति तदुपभोक्तृप्राण्यदृष्टविशेषाहेतुके कथमकृत्रिमव्यवहार क्वचिदेव युज्येत । ततोसदादिकर्त्रपेक्षया जगतोकृत्रिमत्वसाधने सिद्धसाधनमसद्विलक्षणेश्वरकर्तृविशेषापेक्षया तु तस्य साधने विरुद्धो हेतु साध्यविपरीतस्यासदादिकर्त्रपेक्षयैवाकृत्रिमत्वस्य तत सिद्धेरिति केचित् । तेपि न न्यायविद, अनित्य शब्दो नित्यविलक्षणतया प्रतीयमानत्वात् कलशादिवदित्यादेरप्येवमगमकप्रसगात् । शक्य हि वक्तु यदि निरतिशयनित्यविलक्षणतयेक्षणात्सातिशयनित्यत्वमनित्यत्व साध्यते तदा सिद्धसाध्यता तेनेय व्यवहारात् स्यादकौटस्थ्येपि नित्यत्वेपि स्वय मीमासकैरभिधानात् । अनेकक्षणत्रयस्थायित्वमनित्यत्व साध्य तदा विरुद्धो हेतुस्तद्विपरीतस्य सातिशयनित्यलक्षणस्यैवानित्यत्वस्य तत सिद्धेरिति । यदि पुनर्नित्यमात्रविलक्षणतापेक्षणादिति हेतुरिष्टमेव क्षणिकत्वाख्यमनित्यत्व साधयति, ततो न सिद्धसाधन परस्य, नापि विरुद्धो हेतुरिति मत तदा दृष्टाकृत्रिमसामान्यविलक्षणतयेक्षणादिति हेतुरसदादिकर्त्रपेक्षयासद्विलक्षणेश्वरादिकर्त्रपेक्षयापि वा कृत्रिमत्व साधयतीति कथ नैयायिकस्यापि सिद्धसाधन विरुद्धो वा हेतु स्यात् । यथैव हि निरतिशयनित्यात् सातिशयनित्याच्च वैलक्षण्यमुत्पादकविनाशकारणकत्व प्रतीयमान शब्दे स्वेष्ट क्षणिकत्व साधयेत्, तथैवासदादिकृतात्कूटप्रासादादेरीश्वरादिकृताच्च त्रिपुरदाहाधकासुरविध्वसनादे सामान्यतो वैलक्षण्यघटनादिविशेषानाश्रयत्व जगति समीक्ष्यमाण सकलबुद्धिमत्कर्त्रपेक्षयैवाकृत्रिमत्व साधयतीति सर्वे निरवद्य । न हीश्वरनारायणादय स्याद्वादिनामप्रसिद्धा एव, नापि तत्कृतत्रिपुरदा

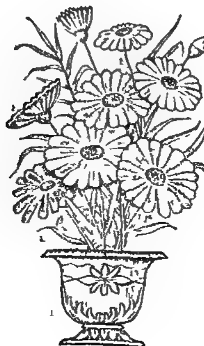
सनाश्रयो येन तद्विलक्षण साधनमुपादीयमानं विरुध्येत महेश्वरादेरखिलजगत्कारणस्यैव तेपामनभिमतत्वात् तादृशो महतो जगत्स्कंधस्य सकलघटनाविशेपानाश्रयस्येश्वरापेक्षयापि कर्तृमत्त्वमसभाव्य सन्निवेशविशिष्टत्वादे साधनस्य तत्प्रयोजकत्वायोगस्य समर्थनात्। एतेन समुद्राकरसभूतमणिमुक्ताफलादिदृष्टातस्य साध्यधर्मविकलत्व साधनधर्मविकलत्व च निराकृत, तत्रापि सकलकृत्रिमविलक्षणतयेक्षणस्य महेश्वरकृतत्वासभवस्य च कृतानेश्वयत्वात्। तदेव निरखिलबाधकरहितात् प्रवचनादनुमानाच्चाकृत्रिमलोकव्यवस्थानान्नैकबुद्धिमत्कारणो लोक शकनीय. कालादिवत । ततो मध्यलोकस्य निवेश' कथित । द्वीपसमुद्रपर्वतक्षेत्रसरित्प्रभृतिविशेप सम्यक् सकलनैगमादिनयमयेन ज्योतिपा प्रवचनमूलसूत्रैर्जन्यमानेन कथमपि भावयद्भि सद्भि' स्वय पूर्वापरशास्त्रार्थपर्यालोचनेन प्रवचनपदार्थविदुपासनेन चाभियोगाविशेपविशेपेण वा प्रपचेन परिवेद्यो अधोलोकसन्निवेशविशेपवदित्युपसहरन्नाह,—

इति कथितविशेपो मध्यलोकस्य सम्यक् सकलनयमयेन ज्योतिपा सन्निवेशः ।
प्रवचनभवसूत्रैर्जन्यमानेन सद्भिः कथमपि परिवेद्यो भावयद्भिः प्रपंचात् ॥ ७१ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

अधोलोकश्चित्रो नरकगणना नारकजनस्तथा लोको मध्यो बहुविधविशेपो नरगणः ।
तदायुर्भेदश्च प्रतिनियतकालो निगदितस्तिरश्चामध्याये स्थितिरपि तृतीयेत्र मुनिना ॥ १ ॥

इति श्रीविद्यानंदिआचार्यविरचिते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारे तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवगतिनामकर्मोदये सति दीव्यतीति देवा व्युत्पत्त्यर्थाविरोधात् । बहुत्वनिर्देशोंतर्गतभेदप्रतिपत्त्यर्थं । स्वधर्मविशेषोपपादितसामर्थ्यान्निचीयत इति निकाया चत्वारो निकाया येषा ते चतुर्निकाया । कुत पुनश्चत्वार एव निकाया देवानामितिचेत्, निकायिना तेषा चतु प्रकारतया वक्ष्यमाणत्वात् । ते हि भवनवासिनो व्यतरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्चेति चतुर्विधान्निकायिभेदाच्च निकायभेदा इति । नैक एव देवाना निकायो नापि द्वावेव त्रय एव वा, पचादयोप्यसभाव्या एव तेषामत्रातर्भावात् । ननु च ब्राह्मसौम्यप्राजापत्यैंद्रयक्षराक्षसभूतपिशाचानामष्टप्रकाराणामष्टौ निकाया कुतो न परोक्ता इति चेत्, परागमस्य तत्प्रतिपादकस्य प्रमाणत्वासभवादित्यसकृदभिधानात् ॥

ननु च नारकमनुष्याणामिवाधारवचनपूर्वक देवाना वचन किमर्थ न कृतमित्याशकमान प्रत्यावेदयति,–

देवाश्चतुर्णिकाया इत्येतत्सूत्रं यदब्रवीत् । नारकाणामिवाधारमनुक्त्वं देवसविदे ॥ १ ॥

सूत्रकारस्तदेतेषा लोकत्रयनिवासिना । सामर्थ्यादूर्ध्वलोकस्य सस्थान वक्तुमैहत ॥ २ ॥

न हि यथा नारकाणामाधार प्रतिनियतोऽधोलोक एव मनुष्याणा च मानुषोत्तरान्मध्यलोक एव, तथा देवानामूर्ध्वलोक एव श्रूयते । भवनवासिनामधोलोकाधारतयैव श्रवणात्, व्यतराणा तिर्यग्लोकाधारतयापि श्रूयमाणत्वात् । ततो लोकत्रयनिवासिना सामर्थ्यादूर्ध्वलोकस्य सस्थान च मृदगवद्वक्तुमैहत्त सूत्रकार आधारमनुक्त्वा निकायसवित्तये सूत्रप्रणयनात् ॥

आदितस्त्रिषु पीतांतलेश्याः ॥ २ ॥

सक्षेपार्थमिहेद सूत्र लेश्याप्रकरणस्य वचने विस्तरप्रसगात् । तेन भवनवासिव्यतरज्योतिष्कनिकायेषु देवा पीतातलेश्या इति । इह तु देवा इत्यवचनमनुवृत्तेर्भवनवास्याद्यवचन च तत एव । कथमिह निकायेष्वित्यनुवर्तयितु शक्य, तेषामन्यपदार्थे वृत्तौ सामर्थ्याभावात् । चत्वारश्च ते निकायाश्चतुर्णिकाया इति स्वपदार्थायामपि वृत्तौ देवा इति सामानाधिकरण्यात् उपपत्तिरिति चेन्न, उभयथापि दोषाभावात् । अन्यपदार्थाया वृत्तौ तावन्निकायेष्विति शक्यमनुवर्तयितु । त्रिष्विति वचनसामर्थ्यात् त्रित्वसख्यायाश्च सख्येयैर्विना सभवाभावादन्येषामिहाश्रुतत्वात् प्रकरणाभावाच्च त्रिनिकायैरेव तैर्भवितव्यमित्यर्थसामर्थ्यान्निकायानुवृत्ति । स्वपदार्थायामपि वृत्तौ तत एव तदनुवृत्ति प्रधानत्वाच्च निकायाना चतु सख्याविशेषणरहितानामनुवृत्तिघटनात् त्रित्वसख्यया चतु सख्यया बाधितत्वात् । देवा इति इति सामानाधिकरण्य तु निकायनिकायिना कथचिदभेदान्न विरुध्यते । त्रिनिकाया पीतातलेश्या इति युक्तमिति चेन्न, इष्टविपर्ययप्रसगात् । आदित इति वचने त्वत्र सूत्रगौरवमनिवार्यं । ततो यथान्यासमेवास्तु किमर्थमिहादित इति वचन? विपर्यासनिवृत्त्यर्थं, अतेन्यथा वा त्रिष्विति विपर्यासस्यान्यथा निवारयितुमशक्ते । द्व्येकनिवृत्त्यर्थस्तु त्रिष्विति वचन । चतुर्निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति? आदित इति

वचनात् चतुर्थस्यादित्वासभवात्, अत्यत्वात्पचमादिनिकायानुपदेशात् । आद्येषु पीतांतलेश्या इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न, विपर्ययप्रसगात् । आदौ निकाये भवा आद्या देवास्तेषु पीतांतलेश्या इति विपर्ययो यथा न्यास सुगक परिहर्तुं, नि सदेहार्थं चैव वचन । अथ पीतांतवचन किमर्थ ? लेश्यावधारणार्थं । कृष्णा नीला कपोता पीता पद्मा शुक्ला लेश्येति पाठे हि पीतांतवचनात् कृष्णादीना समत्ययो भवतीति, पद्मा शुक्ला च निर्वर्तिता स्यात् । तेन त्रिष्वादितो निकायेषु देवाना कृष्णा नीला कपोता पीतेति चतस्रो लेश्या भवतीति ॥ अन्यथा कस्मान्न भवति तेषु देवा इत्युच्यते,—

त्रिष्वाद्येषु निकायेषु देवाः सूत्रेण सूचिताः । संति पीतांतलेश्यास्ते नान्यथा बाधितत्वतः ॥१॥

न तावद्देवा सूत्रोक्ता सतोन्यथा भवति, सुनिश्चितासभवद्बाधकत्वात्सुरादिवत् । नापि त्रिषु निकायेषु पीतांतलेश्या' सूत्रेणोक्तास्तदन्यथा पद्मलेश्या. शुक्ललेश्या वा भवति, तत एव तद्वत् ॥

दशाष्टपंचद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यंताः ॥ ३ ॥

देवाश्चतुर्णिकाया इत्यनुवर्तमानेनाभिसबधोस्य चतुर्णां निकायानामतर्विकल्पप्रतिपादनार्थत्वात् न पुनरादितस्त्रिष्वित्यादीना पीतांतलेश्याना कल्पोपपन्नपर्यंतत्वाभावात् । तेन चतुर्णां देवनिकायाना दशादिभि सख्याशब्दैर्यथासख्यमभिसबधो विज्ञायते, तेन भवनवासिव्यतरज्योतिष्कवैमानिका दशाष्टपचद्वादशविकल्पा इति । वैमानिकाना द्वादशविकल्पात पातित्वे प्रसक्ते तद्व्यपोहनार्थं कल्पोपपन्नपर्यंतवचन, ग्रैवेयकादीना द्वादशविकल्पवैमानिकबहिर्भावप्रतीते । एतदेवाभिधीयते—

चतुर्ष्वपि निकायेषु ते दशादिविकल्पकाः । कल्पोपपन्नपर्यंता इति सूत्रे नियामतः ॥ १ ॥

चतुर्निकाया देवा दशादिविकल्पा इत्यभिसबधे हि वैमानिकाना द्वादशविकल्पात पातित्वप्रसक्तौ कल्पोपपन्नपर्यंता इति वचनान्नियमो युज्यते, नान्यथा । इद्रादयो दशप्रकारा एतेषु कल्प्यत इति कल्पा सौधर्मादयो रूढिवशान्न भवनवासिन । कल्पेषूपपन्ना कल्पोपपन्ना 'साधन कृता बहुलमिति वृत्ति मयूरव्यसकादित्वाद्वा, कल्पोपपन्ना. पर्यंते येषा ते कल्पोपपन्नपर्यंता प्राग्ग्रैवेयकादिभ्य इति यावत् ॥

इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिशपारिषदात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

अन्यदेवासाधारणाणिमादिगुणपरमैश्वर्ययोगादिंदतीतींद्रा । आज्ञैश्वर्यवर्जितमायुर्वीर्यपरिवारभोगोपभोगादिस्थानमिंद्रै समान तत्र भवा सामानिका इद्रस्थानार्हत्वात्, समानस्य तदादेश्चेति ठञ् । त्रयस्त्रिंशति जाता त्रायस्त्रिशा' 'दृष्टेशानि च जाते च अणिद्विधीयत' इत्यभिधानमस्तीति अणिद्विधीयते, कथ वृत्तिभेदाभावात् महत्तरपितृगुरूपाध्यायतुल्या । मंत्रिपुरोहितसस्थानीया हि ये त्रयस्त्रिशद्देवास्त एव त्रायस्त्रिशा न तत्र जाता केचिदन्ये सतीति दुरुपपाद्य वृत्ति । नैतत्सार, सख्यासख्येयभेदविवक्षायामाधाराधेयभेदोपपत्ते, त्रयस्त्रिशत्सख्या तदाधार सख्येयास्तु यथोक्तास्तदाधेया इति सूपपादा वृत्ति' । अथवा त्रयस्त्रिशद्देवा एव त्रायस्त्रिशा 'स्वार्थिकोपि दृत' इति बहुत्वनिर्देशात् । अतिमादिवत् परिषद्वक्ष्यमाणा तत्र जाता भवा वा पारिषदा, परिषत्त्वद्वता कथचिद्भेदांच्च वयस्यपीठमर्दतुल्या । आत्मान रक्षतीतीत्यात्मरक्षास्ते शिरोरक्षोपमा । लोक पालयतीति लोकपालास्ते चारक्षिकार्थचरसमा । अनीकानीवानीकानि तानि दडस्थानीयानि गधर्वानीकादीनि सप्त । प्रकीर्णा एव प्रकीर्णका ते पौरजानपदकल्पा । वाहनादिभावेनाभिमुख्येन योगोभियोगस्तत्र भवा अभियोग्यास्त एव आभियोग्या. इति स्वार्थिक घणु

चातुर्वर्ण्यादिवत्, अथवा अभियोगे साधव आभियोग्या अभियोगमर्हंतीति वा आभियोग्यास्ते च दाससमाना । किल्बिष पाप तदेषामस्तीति किल्बिषिका तेत्यवासिस्थानीया । एकैकस्य निकायस्यैकश इति वीप्सार्थे शस् ॥ कुत पुनरेकैकस्य निकायस्येंद्रादयो दशविकल्पा प्रतीयत इत्यावेदयति—

इंद्रादयो दशैतेषामेकशः प्रतिसूत्रिताः । पुण्यकर्मविशेषाणा तद्धेतूना तथा स्थितेः ॥ १ ॥

यथैव हि देवगतिनामपुण्यकर्मसामान्याद्देवास्तद्विशेषभवनवासिनामादिपुण्योदयाच्च भवनवास्यादयस्तथैवेंद्रादिनामपुण्यकर्मविशेषेण इंद्रादयोपि समाभ्यते, तेषा तद्धेतूना युक्त्यागमाभ्या व्यवस्थितेर्बाधकाभावात् ॥

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यंतरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

इंद्रादिदशविकल्पानामुत्सर्गतोऽभिहिताना चतुर्षु निकायेष्वविशेषेण प्रसक्तो तदर्थमिदमुच्यते । कुत. पुनर्व्यंतरा ज्योतिष्का त्रायस्त्रिंशैर्लोकपालैश्च वर्ज्या येन तेष्टविकल्पा एव स्युरित्यारेकायामिदमाह,—

तत्रापि व्यंतरा वर्ज्या ज्योतिष्काश्चोपवर्णिताः । त्रायस्त्रिंशैस्तथा लोकपालैस्तद्धेत्वसंभवात् ॥ १॥

न हि व्यतरज्योतिष्का निकायात्त्रयस्त्रिंशल्लोकपालनामपुण्यकर्मविशेषास्त्रायस्त्रिंशलोकपालदेवविशेषकल्पनाहेतुरस्ति यतस्तयोस्त्रायस्त्रिंशलोकपालाश्च स्युरिति तद्वर्ज्यास्ते देवा तदतिशयविशेषस्य प्रतीतिहेतोर्निकायातरवत्तत्रासंभवात् ॥

पूर्वयोर्द्वीन्द्राः ॥ ६ ॥

भवनवासिव्यतरनिकाययो पूर्वयोर्देवा द्वीद्रा न पुनरेकेंद्रा निकायातरवदिति प्रतिपत्त्यर्थमिद सूत्र । पूर्वयोरिति वचन प्रथमद्वितीयनिकायप्रतिपत्त्यर्थ, तृतीयापेक्षया द्वितीयस्य पूर्वत्वोपपत्ते द्विवचनसामर्थ्याच्चतुर्थापेक्षया तृतीयस्य पूर्वत्वेप्यग्रहणादप्रत्यासत्ते । द्वौ द्वौ इंद्रौ येषा ते द्वीद्रा इत्यतर्नीतवीप्सार्थो निर्देश । द्विपदिका त्रिपदिकेति यथा वीप्साया वुनो विधानादिह वीप्सागतिर्युक्ता न प्रकृते. किंचिद्विधानमस्ति । तर्हि सप्तपर्णादिवद्भविष्यति वीप्साविधानाभावेपि वीप्सासंप्रत्यय । पूर्वयोर्निकाययोर्द्वौ द्वाविंद्रो देवानामिति निकायनिकायिभेदविवक्षावशादाधाराधेयभावो विभाव्यते ॥

द्वींद्राः निकाययोर्देवाः पूर्वयोरिति निश्चयात् । तत्रैकस्य प्रभोर्भावो नेति ते स्तोकपुण्यकाः ॥१॥

भवनवासिनिकाये असुराणा द्वाविंद्रौ चमरवैरोचनौ, नागकुमाराणा धरणभूतानंदो, विद्युत्कुमाराणा हरिसिंहहरिकातौ, सुपर्णकुमाराणा वेणुदेववेणुधारिणो, अग्निकुमाराणा अग्निशिखाग्निमाणवो, वातकुमाराणा वैलवनप्रभजनौ, स्तनितकुमाराणा सुघोषमहाघोषो, उदधिकुमाराणा जलकातजलप्रभौ, द्वीपकुमाराणा पूर्णवशिष्टौ, दिक्कुमाराणा अमितगत्यमितवाहनौ । तथा व्यतरनिकाये किन्नराणा किन्नरकिंपुरुषौ, किंपुरुषाणा सत्पुरुषमहापुरुषौ, महोरगाणामतिकायमहाकायौ, गधर्वाणा गीतरतिगीतयशसौ, यक्षाणा पूर्णभद्रमाणिभद्रौ, राक्षसाना भीममहाभीमौ, पिशाचाना कालमहाकालो, भूताना प्रतिरूपाप्रतिरूपौ । एवमेतेषामेकैकस्य प्रभोरभावात्ते स्तोकपुण्या प्रभवो निश्चीयते ॥

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

प्रतिपूर्वोचरे सज्ञाया घणु तु प्रवीचरण प्रवीचारो मैथुनोपसेवन । काये प्रवीचारो येषा ते कायप्रवीचारा । असहितानिर्देशोऽसदेहाय । ऐशानादित्युच्यमाने हि सदेह स्यात् किमादतर्भूत उत

दिक्छब्दोऽध्याहार्य इति विपर्ययो वा स्यात् । ऐशानात् पूर्वयोरित्यनुवर्तमानेनाभिसंबधात् । असहितानिर्देशे तु नाय दोष ॥

देवाः कायप्रवीचारा आ ऐशानादितीरणात् । चतुर्ष्वपि निकायेषु सुरभेदस्य सूचनं ॥ १ ॥

चतुर्णिकाया देवा कायप्रवीचारा इति संबंधाच्चतुर्ष्वपि निकायेषु सुराणा सुरतसुखविशेषस्य कथन गम्यते आ ऐशानादिति वचनात् । न हि वैमानिकनिकाये सर्वसुराणा कायप्रवीचारप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थं ऐशानादिति वचनमभ्युपगतु युक्त ॥

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

शेषा इति वचन उक्तावशिष्टसंग्रहार्थं, ते चोक्तावशिष्टा सानत्कुमाराद्य कल्पोपपन्ना एवाच्युतान्ता परेऽप्रवीचारा इति वक्ष्यमाणत्वात् कल्पोपपन्नपर्यंतानामेव द्वादशविकल्पत्वेन निर्दिष्टाना प्रकरणाच्च । नन्वेव के स्पर्शप्रवीचारा. के च रूपादिप्रवीचारा इति विषयविवेकापरिज्ञानादगमकोऽय निर्देश इत्याशकायामिदमभिधीयते—

ते स्पर्शादिप्रवीचाराः शेषास्तेभ्यो यथागमं । ज्ञेयाः कामोदयाः पापतारतम्यविशेषतः ॥ १ ॥

ते देवा शेषा सानत्कुमारादयो यथागम स्पर्शादिप्रवीचारा प्रतिपत्तव्या । सानत्कुमारमाहेंद्रयो स्पर्शप्रवीचारा देवास्तेषामुत्पन्नमैथुनसुखलिप्साना समुपस्थितस्वदेवीशरीरस्पर्शमात्राल्लीयुत्पत्तौ निवृत्तेच्छत्वोपपत्ते । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्ठेषु रूपप्रवीचारा, स्वदेवीमनोज्ञरूपावलोकनमात्रादेव निराकाक्षतया प्रीत्यतिशयोपपत्ते । शुक्रमहाशुक्रसतारसहस्रारेषु शब्दप्रवीचारा', स्वकातामनोज्ञशब्दश्रवणमात्रादेव सतोषोपपत्ते' । आनतप्राणतारणाच्युतकल्पेषु मन.प्रवीचारा, स्वागनामन'सकल्पमात्रादेव परमसुखानुभवसिद्धेरिति हि परमागमः श्रूयते । ततस्तदनतिक्रमेणैव विषयविवेकविज्ञानान्नागमकोऽय निर्देश । पुन प्रवीचारग्रहणादिष्टाभिसंबधप्रत्ययादन्यथाभिसंबन्धे चार्थविरोधात् । संभाव्यते यथागम स्पर्शादिप्रवीचारा देवा कामोदया' पापस्य चारित्रमोहक्षयोपशमविशेषस्य तारतम्यभेदान्मनुष्यविशेषवत् ॥

परेऽप्रवीचाराः ॥ ९ ॥

परे ग्रहण कल्पातीतसर्वदेवसंग्रहार्थं । ततोऽनिष्टकल्पनानिवृत्ति । अप्रवीचारग्रहण प्रकृष्टसुखप्रतिपत्त्यर्थं, ते न मन प्रवीचारा । तेभ्य. परे कल्पातीता सर्वदेवा प्रवीचाररहिता इत्युक्त भवति ॥

कुत पुनरुक्तेभ्य परेऽप्रवीचारा इत्याह,—

तेभ्यस्तु परे कामवेदनायाः परिक्षयात् । सुखप्रकर्षसंप्राप्तेः प्रवीचारेण वर्जिताः ॥ १ ॥

संभाव्यते च ते सर्वे तारतम्यस्य दर्शनात् । नराणामिह केषाचित् कामापापस्य तादृशः ॥ २

विवादापन्ना सुरा कामवेदनाक्रांता सशरीरत्वात् प्रसिद्धकामुकवत् इत्युक्त कामवेदनापापस्य शरीरत्वेन विरोधाभावात् । केषाचिदिहैव मनुष्याणा मदमदतमकाना विनिश्चयात् कामवेदनाहानितारतम्ये शरीरहानितारतम्यदर्शनाभावात् प्रक्षीणशेषकल्मषाणामपि शरीराणा प्रमाणत साधनात् । एतेन कामित्वे साध्ये सत्त्वप्रमेयत्वादयोपि हेतव संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिका इति प्रतिपादित, तत संभाव्या एव केचिदप्रवीचारा ॥

इत्येवं नवभिः सूत्रैः निकायाद्यंतरस्य या । कल्पना संशयश्चात्र केषाचित्तन्निराकृतिः ॥ ३ ॥

प्रथमेन सूत्रेण तावत्केषाचिन्निकायातरस्य कल्पना तत्संदेह चात्र निराकृति । द्वितीयेन लेश्यातरस्य,

तृतीयेन सख्यातरस्य, चतुर्थेन कल्पातरस्य, पचमेन तदपवादातरस्य, षष्ठेनेद्रसख्यातरस्य, सप्तमेनाष्टमेन चानिष्टप्रवीचारस्य, नवमेन सर्वप्रवीचारस्येति नवभि सूत्रैर्निकायाधतरकल्पनसशयनिराकृति प्रत्येतव्या ॥

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥१०॥

भवनवासिनामकर्मोदये सति भवनेषु वसनशीला भवनवासिन इति सामान्यसज्ञा प्रथमनिकाये देवाना । असुरादिनामकर्मविशेषोदयादसुरकुमारादय इति विशेषसज्ञा । कुमारशब्दस्य प्रत्येकमभिसबधात् तेषा कौमारवयोविशेषविक्रियादियोगा केचिदाहु । देवै सहास्यतीति असुरा इति, तदयुक्त, तेषामेवमवर्णवादात् । सौधर्मादिदेवाना महाप्रभावत्वादसुरै सह युद्धायोगात् तेषा तत्प्रातिकूल्येनावृत्तेर्वैरकारणस्य च परदारापहारादेरभावात् ॥ अथैतेषा भवनवासिना दशानामपि निरुक्तिसामर्थ्यादाचारविशेषप्रतिपत्तिरिति प्रदर्शयति—

दशासुरादयस्तत्र प्रोक्ता भवनवासिनः । अधोलोकगतेष्वेषा भवनेषु निवासतः ॥ १ ॥

क्व पुनरधोलोके तेषा भवनानि श्रूयते? रत्नप्रभाया पकबहुलभागे भवनान्यसुरकुमाराणा, खरपृथिवीभागे चतुर्दशयोजनसहस्रेषु नागादिकुमाराणा । तत्रोपर्यधश्चैकैकस्मिन् योजनसहस्रे तद्भवनाभावश्रवणात् । तत्र दक्षिणोत्तराधिपतीना चमरवैरोचनादीना भवनसख्याविशेष परिवारविभवविशेषश्च यथागम प्रतिपत्तव्य ॥

व्यंतराः किंनरकिंपुरुषमहोरगगंधर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

व्यतरनामकर्मोदये सति विविधातरनिवासित्वाद्व्यतरा इत्यष्टविकल्पानामपि द्वितीयनिकाये देवाना सामान्यसज्ञा । किन्नरादिनामकर्मविशेषोदयात् किन्नरादय इति विशेषसज्ञा । किंनरान् कामयत इति किंनरा , किंपुरुषान् कामयत इति किंपुरुषा , पिशिताशनात् पिशाचा इत्याद्यन्वर्थसज्ञायामवर्णवादप्रसगात्, देवाना तथाभावसभवात् । पिशाचाना मत्स्यादिप्रवृत्तिदर्शनात् पिशिताशित्वसभव इति चेत् न, तस्या क्रीडासुखनिमित्तत्वात् तेषा मानसाहारत्वात् ॥ क्व पुनर्व्यंतराणा विविधान्यतराण्यवकाशस्थानाख्यानि यतो निरुक्तिसामर्थ्यादेतेषामाधारप्रतिपत्तिरित्याह,—

अष्टभेदा विनिर्दिष्टा व्यंतराः किन्नरादयः । विविधान्यतराण्येषामधोमध्यमलोकयोः ॥ १ ॥

अधोलोके तावदोपरिष्टे खरपृथ्वीभागे किंनरादीनामष्टभेदाना व्यतराणा दक्षिणाधिपतीना किंपुरुषादीना चोत्तराधिपतीनामसख्येयनगरशतसहस्राणि श्रूयते, मध्यलोके च द्वीपादिसमुद्रदेशग्रामनगरत्रिकचतुष्कचतुरस्रगृहागणे रथ्याजलाशयोद्यानदेवकुलादीना वासशतसहस्राणि सख्येयानि तेषामाख्यायते । तद्विशेषसख्यापरिवारविभूतिविशेषो यथागम प्रतिपत्तव्य पूर्ववत् ॥

ज्योतिष्काः सूर्याचंद्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

ज्योतिष एव ज्योतिष्का को वा यावादेरिति स्वार्थिक क । ज्योति शब्दस्य यावादिषु पाठात् तथाभिधानदर्शनात् प्रकृतिर्लिंगानुवृत्ति कुटीर, समीर इति यथा । सूर्याचद्रमसा इत्यत्रानड् देवताद्वद्वृत्ते । ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारका इत्यत्र नानड् । ननु द्वद्वग्रहणात्तस्येष्टविषये व्यवस्थानादसुरादिवत् किंनरादिवच्च कथ ज्योतिष्का पचविकल्पा सिद्धा इत्याह,—

ज्योतिष्का. पंचधा दृष्टाः सूर्याद्या ज्योतिराश्रिता' । नामकर्मवशाचाद्दृक् सज्ञा सामान्यभेदतः १

ज्योतिष्कनामकर्मोदये सतीराश्रयत्वाज्ज्योतिष्का इति सामान्यतस्तेषा सज्ञा सूर्यादिनामकर्मविशेषो-

दयात्सूर्याद्या इति विशेषसंज्ञा । त एते पंचधापि दृष्टा' प्रत्यक्षज्ञानिभिः साक्षात्कृतास्तदुपदेशाविसंवादान्यथानुपपत्तेः ॥

सामान्यतोऽनुमेयाश्च छद्मस्थाना विशेषतः । परमागमसंगम्या इति नादृष्टकल्पना ॥ २ ॥

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

ज्योतिष्का इत्यनुवर्तते । नृलोक इति किमर्थमित्यावेदयति,—

निरुक्त्या धामभेदस्य पूर्ववद्गत्यभावतः । ते नृलोक इति प्रोक्तमावासप्रतिपत्तये ॥ १ ॥

न हि ज्योतिष्काणां निरुक्त्यावासप्रतिपत्तिर्भवनवासादीनामिवास्ति यतो नृलोक इत्यावासप्रतिपत्त्यर्थं नोच्यते । क पुनर्नृलोके तेषामावासा श्रूयते?—

असात्समाद्धराभागादूर्ध्वं तेषां प्रकाशिताः । आवासाः क्रमशः सर्वज्योतिषां विश्ववेदिभिः२
योजनानां शतान्यष्टौ हीनानि दशयोजनैः । उत्पत्य तारकास्तावच्चरन्त्यध इति श्रुतिः ॥ ३ ॥
ततः सूर्या दशोत्पत्य योजनानि महाप्रभाः । ततश्चंद्रमसोशीति भानि त्रीणि ततस्त्रयः ॥ ४ ॥
त्रीणि त्रीणि बुधाः शुक्रा गुरवश्चोपरि क्रमात् । चत्वारोंगारकास्तद्वच्चत्वारि च शनैश्चराः ॥५॥
चरंति तादृशादृष्टविशेषवशवर्तिनः । स्वभावाद्वा तथानादिनिधनाद्द्रव्यरूपतः ॥ ६ ॥
एष एव नभोभागो ज्योतिःसंघातगोचरः । बहलः सदशक सर्वो योजनानां शतं स्मृतः ॥ ७
स घनोदधिपर्यंतो नृलोकेऽन्यत्र वा स्थितः । सिद्धस्तिर्यगसंख्यातद्वीपाम्भोधिप्रमाणकः ॥८॥
सर्वाभ्यंतरचारीष्ट' तत्राभिजिदथो बहिः । सर्वेभ्यो गदितं मूलं भरण्योधस्तथोदिताः ॥ ९ ॥
सर्वेषामुपरि स्वातिरिति संक्षेपतः कृता । व्यवस्था ज्योतिषां चित्या प्रमाणनयवेदिभिः ॥ १०

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतय इति वचनात् किमिष्यत इत्याह,—

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयस्त्विति निवेदनात् । नैवाप्रदक्षिणा तेषां कादाचित्कीष्यते न च ॥११
गत्यभावोपि चानिष्टं यथा भूभ्रमवादिनः । भुवो भ्रमणनिर्णीतिविरहस्योपपत्तितः ॥ १२ ॥

न हि प्रत्यक्षतो भूमेर्भ्रमणनिर्णीतिरस्ति, स्थिरतयैवानुभवात् । न चायं भ्रांतः सकलदेशकालपुरुषाणां तद्भ्रमणाप्रतीतेः । कस्यचिन्नावादिस्थिरत्वानुभवस्तु भ्रांतः परेषां तद्गमनानुभवेन बाधनात् । नाप्यनुमानतो भूभ्रमणविनिश्चयं कर्तुं शक्यः तदविनाभाविलिंगाभावात् । स्थिरे भचक्रे सूर्योदयास्तमयमध्याह्नादिर्भूगोलभ्रमणे अविनाभावलिंगमिति चेन्न, तस्य प्रमाणबाधितविषयत्वात् पावकानौष्ण्यादिषु द्रव्यत्वादिवत् । भचक्रभ्रमणे सति भूभ्रमणमंतरेणापि सूर्योदयादिप्रतीत्युपपत्तेश्च । न तस्मात् साध्याविनाभावनियमनिश्चयः । प्रतिविहितं च प्रपंचतः पुरस्तात् भूगोलभ्रमणमिति न तदवलंबनेन ज्योतिषां नित्यगत्यभावो विभावयितुं शक्यः । नापि कादाचित्कीष्यते गतिर्नित्यग्रहणात् । तद्गतेर्नित्यत्वविशेषणानुपपत्तिरध्रौव्यादिति न शंकनीयं, नित्यशब्दस्याभीक्ष्ण्यवाचित्वान्नित्यप्रहसितादिवत् ॥

ऊर्ध्वाधोभ्रमणं सर्वज्योतिषां ध्रुवतारकाः । मुक्त्वा भूगोलकादेवं प्राहुर्भूभ्रमवादिनः ॥ १३ ॥
तदप्यपास्तमाचार्यैर्नृलोक इति सूचनात् । तत्रैव भ्रमणं यस्मान्नोर्ध्वाधोभ्रमणे सति ॥ १४ ॥

घनोदधेः पर्यंते हि ज्योतिर्गणगोचरे सिद्धे त्रिलोक एव भ्रमणं ज्योतिषामूर्ध्वाधः कथमुपपद्यते? भूविदारणप्रसंगात् । तत एव विंशत्युत्तरैकादशयोजनशतविष्कंभस्य भूगोलस्याभ्युपगम्यत इति चेन्न, उत्तरतो भूमंडलस्येयत्तातिक्रमात् तदधिकपरिमाणस्य प्रतीतेः तच्छतभागस्य च सातिरेकैकादश

निनवतियोजनशतनयप्रमाणत्वादुत्सेधयोजनापेक्षया दूरोदयत्वाच्च स्वाभिमुखत्वेनोद्धप्रतिभाससिद्धेः । द्वितीये अहनि तथा प्रतिभासः कुतो न स्यात्तदविशेषादिति चेन्न, मंडलांतरे सूर्यस्योदयात् तदंतरस्योत्सेधयोजनापेक्षया द्वाविंशत्येकषष्टिभागयोजनसहस्रप्रमाणत्वात्, उत्तरायणे तदुत्तरतः प्रतिभासस्योपपत्तेः । दक्षिणायने तद्दक्षिणतः प्रतिभासनस्य घटनात् । सूर्यपरिणामदक्षिणोत्तरसमप्रणिधिभूभागादन्यप्रदेशे कुतः प्राची सिद्धिरिति चेत्, तदनंतरमंडले तथा सर्वाभिमुखमादित्यस्योदयादेवेति सर्वमनवद्यं, क्षेत्रांतरेपि तथा व्यवहारसिद्धेः । तदेतेन प्राचीदर्शनाद्धरायाः गोलाकारतासाधनमप्रयोजकमुक्तं तत्र तत्र दर्पणाकारतायामपि प्राचीदर्शनोपपत्तेः । यदा तु सूर्यः सर्वाभ्यंतरमंडले चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्रैरष्टाभिश्च योजनशतैर्विंशतैर्मेरुमप्राप्य प्रकाशयति तदाहन्यष्टादश मुहूर्ता भवति । चत्वारिंशत्षट्छताधिकनवनवतियोजनसहस्रविष्कंभस्य त्रिगुणसातिरेकपरिधेस्तन्मंडलस्यैकान्नविंशद्योजनषष्टिभागाधिकैकपंचाशद्द्विशतोत्तरयोजनसहस्रपंचकमात्रमुहूर्तगतिक्षेत्रत्वसिद्धेः शेषाप्रकर्षपर्यंतं प्राप्ता दिवावृद्धिर्हानिश्च रात्रौ सूर्यगतिभेदादभ्यंतरमंडलात् सिद्धा । यदा च सूर्यः सर्वबाह्यमंडले पंचचत्वारिंशत्सहस्रैस्त्रिभिश्च शतैस्त्रिंशैर्योजनानां मेरुमप्राप्य भासयति तदाहनि द्वादश मुहूर्ताः । षष्ट्यधिकशतषट्कोत्तरयोजनशतसहस्रविष्कंभस्य तत्त्रिगुणसातिरेकपरिधेः तन्मंडलस्य पंचदशैकयोजनषष्टिभागाधिकपंचोत्तरशतत्रयसहस्रपंचकपरिमाणगतिमुहूर्तक्षेत्रत्वात् शेषा परमप्रकर्षपर्यंतप्राप्ता तावद्दिवाहानिर्वृद्धिश्च रात्रौ सूर्यगतिभेदाद्बाह्याद्गगनखंडमंडलात् सिद्धा । मध्ये त्वनेकविधा दिनस्य वृद्धिर्हानिश्चानेकमंडलभेदात् सूर्यगतिभेदादेव यथागमं मंडलं यथागणनं च प्रत्येतव्या तथा दोषावृद्धिर्हानिश्च युज्यते । तदेतेन दिनरात्रिवृद्धिहानिदर्शनाद्भुवो गोलाकारतानुमानमपास्तं, तस्यान्यथानुपपत्तिवैकल्यादन्यथैव तदुपपत्तेः । तथा छाया महती दूरे सूर्यस्य गतिमनुमापयति अतिकेऽतिस्वल्पा न पुनर्भूमेर्गोलकाकारतामिति छायावृद्धिहानिदर्शनमपि सूर्यगतिभेदनिमित्तकमेव । मध्याह्ने क्वचिच्छायाविरहेपि परत्र तद्दर्शनं भूमेर्गोलाकारतां गमयति समभूमौ तदनुपपत्तेरिति चेन्न, तदापि भूमिनिम्नत्वोन्नतत्वविशेषमात्रस्यैव गतेः तस्य च भरतैरावतयोर्दृष्टत्वात् "भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां" इति वचनात् । तन्मनुष्याणामुत्सेधानुभवायुरादिभिर्वृद्धिह्रासौ प्रतिपादितौ न भूमेरपरपुद्गलैरिति न मंतव्यं गौणशब्दप्रयोगान्मुख्यस्य घटनादन्यथा मुख्यशब्दार्थातिक्रमे प्रयोजनाभावात् । तेन भरतैरावतयोः क्षेत्रयोर्वृद्धिह्रासौ मुख्यतः प्रतिपत्तव्यौ, गुणभावतस्तु तत्स्थमनुष्याणामिति तथा वचनं सफलतामस्तु ते प्रतीतिश्चानुल्लंघिता स्यात् । सूर्यस्य ग्रहोपरागोपि न भूगोलछायया युज्यते तन्मते भूगोलस्याल्पत्वात् सूर्यगोलस्य तच्चतुर्गुणत्वात् तया सर्वग्रासग्रहणविरोधात् । एतेन चंद्रछायया सूर्यस्य ग्रहणमपास्तं चंद्रमसोपि ततोल्पत्वात् क्षितिगोलचतुर्गुणछायावृद्धिघटनाच्चंद्रगोलवृद्धिगुणछायावृद्धिगुणघटनाद्वा । ततः सर्वग्रासे ग्रहणमविरुद्धमेवेति चेत् कुतस्तत्र तथा तच्छायावृद्धिः । सूर्यस्यातिदूरत्वादिति चेन्न, समतलभूमावपि ततः एव छायावृद्धिप्रसंगात् । कथं च भूगोलादेरुपरि स्थिते सूर्ये तच्छायाप्राप्तिः प्रतीतिविरोधात् तदा छायाविरहप्रसिद्धेर्मध्यदिनवत् ततः तिर्यक् स्थिते सूर्ये तच्छायाप्राप्तिरिति चेन्न, गोलात्पूर्वदिक्षु स्थिते रवौ पश्चिमदिगभिमुखछायोपपत्तेस्तत्प्राप्त्ययोगात् । सर्वदा तिर्यगेव सूर्यग्रहणसंप्रत्ययप्रसंगात् । मध्यं दिने खस्योपरि तत्प्रतीतेश्च क्षितिगोलस्याधः स्थिते भानौ चंद्रे च तच्छायया ग्रहणमिति चेन्न, रात्राविव तददर्शनप्रसंगात् । ननु च न तथावरणरूपया भूम्यादिछायया ग्रहणमुपगम्यते तद्विद्भिर्यतोऽयं दोषः । किं तर्हि? उपरागरूपया चंद्रादौ भूम्याद्युपरागस्य चंद्रादिग्रहणव्यवहारविषयतयोपगमात् । स्फटिकादौ जपाकुसुमाद्युपरागवत् तत्र तदुपपत्तेरिति कश्चित्, सोपि न सत्यवाक्, तथा सति सर्वदा ग्रहणव्यव-

हारमसगात् भूगोलात्सर्वदिक्षु स्थितस्य चन्द्रादेस्तदुपरागोपपत्ते । जपाकुसुमादे समतत' स्थितस्य स्फटिकादेस्तदुपरागवत् । न हि चन्द्रादे कस्याचिदपि दिशि कदाचिदव्यवस्थितिर्नाम भूगोलस्य येन सर्वदा तदुपरागो न भवेत् तस्य ततोतिविप्रकर्षात् कदाचिन्न भवत्येव प्रत्यासत्त्यतिदेशकाल एव तदुपगमादिति चेत्, किमिदानीं सूर्यादेर्भ्रमणमार्गभेदोभ्युपगम्यते? बाढमभ्युपगम्यत इति चेत्, कथ नानाराशिषु सूर्यादिग्रहण प्रतिराशिमार्गस्य नियमात् प्रत्यासन्नतममार्गभ्रमण एव तद्घटनात् अन्यथा सर्वदा ग्रहणप्रसगस्य दुर्निवारत्वात् । प्रतिराशि प्रतिदिन च तन्मार्गस्याप्रतिनियमात् समरात्रदिवसवृद्धिहान्यादिनियमाभाव कुतो विनिवार्येत? भूगोलशक्तेरिति चेत्, उक्तमत्र समायामपि भूमौ तत एव समरात्रादिनियमोस्त्विति । ततो न भूछायया चन्द्रग्रहण चन्द्रछायया वा सूर्यग्रहण विचारसह । राहुविमानोपरागोत्र चन्द्रादिग्रहणव्यवहार इति युक्तमुत्पश्याम सकलबाधकविकलत्वात् । न हि राहुविमानानि सूर्यादिविमानेभ्योल्पानि श्रूयते । अष्टचत्वारिंशद्योजनैकषष्टिभागविष्कभायामानि तत्त्रिगुणसातिरेकपरिधीनि चतुर्विंशतियोजनैकषष्टिभागबाहुल्यानि सूर्यविमानानि, तथा षट्पचाशद्योजनैकषष्टिभागविष्कभायामानि तत्त्रिगुणसातिरेकपरिधीन्यष्टाविंशतियोजनैकषष्टिभागबाहुल्यानि चन्द्रविमानानि, तथैकयोजनविष्कभायामानि सातिरेकयोजनत्रयपरिधीन्यर्धतृतीयधनुस्तु बाहुल्यानि राहुविमानानीति श्रुते । ततो न चन्द्रबिंबस्य सूर्यबिंबस्य वार्धग्रहोपरागो कुठविषाणत्वदर्शन विरुध्यते । नाप्यन्यदा तीक्ष्णविषाणत्वदर्शन व्याहन्यते राहुविमानस्यातिवृत्तस्य अर्धगोलकाकृते परभागेनोपरक्ते समवृत्ते अर्धगोलकाकृतौ सूर्यबिंबे चन्द्रबिंबे तीक्ष्णविषाणतया प्रतीतिघटनात् । सूर्याचन्द्रमसा राहुणा च गतिभेदात्तदुपरागभेदसभवाद्ग्रहयुद्धादिवत् । यथैव हि ज्योतिर्गति सिद्धा तथा ग्रहोपरागादि सिद्ध इति स्याद्वादिना दर्शन न च सूर्यादिविमानस्य राहुविमानेनोपरागोऽसभाव्य, स्फटिकस्येव स्वच्छस्य तेनासितेनोपरागघटनात् । स्वच्छत्व पुन सूर्यादिविमानाना मणिमयत्वात् । तप्ततपनीयसमप्रभाणि लोहिताक्षमणिमयानि सूर्यविमानानि, विमलमृणालवर्णानि चन्द्रविमानानि, अर्कमणिमयानि अजनसमप्रभाणि राहुविमानानि, अरिष्टमणिमयानीति परमागमसद्भावात् । शिरोमात्र राहु सर्पाकारो वेति प्रवादस्य मिथ्यात्वात् तेन ग्रहोपरानुपपत्ते' वराहमिहरादिभिरप्यभिधानात् । कथ पुन सूर्यादि कदाचिद्राहुविमानस्यार्वाग्भागेन महतोपरज्यमान कुठविषाण स एवान्यदा तस्यापरभागेनाल्पेनोपरज्यमानस्तीक्ष्णविषाण स्यादिति चेत्, तदाभियोग्यदेवगतिविशेषात्तद्विमानपरिवर्तनोपपत्ते । षोडशभिर्देवसहस्रैरुह्यते सूर्यविमानानि प्रत्येक पूर्वदक्षिणोत्तरापरभागात् क्रमेण सिंहकुजरवृषभतुरगरूपाणि विकृत्य चत्वारि चत्वारि देवसहस्राणि वहतीति वचनात् । तथा चन्द्रविमानानि प्रत्येक षोडशभिर्देवसहस्रैरुह्यते, तथैव राहुविमानानि प्रत्येक चतुर्भिर्देवसहस्रैरुह्यते इति च श्रुते । तदाभियोग्यदेवाना सिंहादिरूपविकारिणा कुतो गतिभेदस्तादृक् इति चेत्, स्वभावत एव पूर्वोपात्तकर्मविशेषनिमित्तकादिति ब्रूम । सर्वेषामेवमभ्युपगमस्यावश्य भावित्वादन्यथा स्वेष्टविशेषव्यवस्थानुपपत्ते तत्प्रतिपादकस्यागमस्यासभवद्बाधकस्य सद्भावाच्च । गोलाकारा भूमि समरात्रादिदर्शनान्यथानुपपत्तेरित्येतद्बाधकमागमस्यास्तीति चेत् न, अत्र हेतोरप्रयोजकत्वात् । समरात्रादिदर्शन हि यदि तिष्ठद्भूमेर्गोलाकारताया साध्याया हेतुस्तदा न प्रयोजक स्यात् भ्राम्यद्भूमेर्गोलाकारतायामपि तदुपपत्ते । अथ भ्रमद्भूमेर्गोलाकारताया साध्याया, तथाप्यप्रयोजको हेतुस्तिष्ठद्भूगोलाकारतायामपि तद्घटनात् । अथ भूसामान्यस्य गोलाकारताया साध्याया हेतुस्तथाप्यगमकस्तिर्यक्सूर्यादिभ्रमणवादिनामर्धगोलकाकारतायामपि भूमे साध्याया तदुपपत्ते । समतलायामपि भूमौ ज्योतिर्गतिविशेषात्समरात्रादिदर्शनस्योपपादितत्वाच्च । नात साध्यसिद्धि कालात्यया-

पदिष्टत्वाच्च । प्रमाणबाधितपक्षनिर्देशानंतरं प्रयुज्यमानस्य हेतुत्वेतिप्रसंगात् । ततो नेदमनुमानं हेत्वाभा, सोत्थ बाधकं प्रकृतागमस्य येनास्मादेवेष्टसिद्धिर्न स्यात् ॥

ज्योतिः शास्त्रमतो युक्तं नैतत्स्याद्वादविद्विषां । संवादकमनेकांते सति तस्य प्रतिष्ठिते ॥ १७ ॥

न हि किंचित्सर्वथैकांते ज्योतिःशास्त्रे संवादकं व्यवतिष्ठते प्रत्यक्षादिवत् नित्याद्यनेकांतरूपस्य तद्विषयस्य सुनिश्चितासंभवद्बाधकत्वाभावात् तस्य दृष्टेष्टाभ्यां बाधनात् । ततः स्याद्वादिनामेव तद्युक्तं, सत्यनेकांते तत्प्रतिष्ठानात् तत्र सर्वथा बाधकविरहितनिश्चयात् ॥

तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

किं कृत इत्याह,—

ये ज्योतिष्काः स्मृता देवास्तत्कृतो व्यवहारतः । कृतः कालविभागोयं समयादिर्न मुख्यतः ॥ १ ॥

तद्विभागात्तथा मुख्यो नाविभागः प्रसिद्ध्यति । विभागरहिते हेतौ विभागो न फले क्वचित् ॥ २ ॥

विभागवान् मुख्यः कालो विभागवत्फलनिमित्तत्वात् क्षित्यादिवत् । समयावलिकादिविभागवद्व्यवहारकाललक्षणफलनिमित्तत्वस्य मुख्यकाले धर्मिणि प्रसिद्धत्वात् नाप्याश्रयासिद्धं, सकलकालवादिनां मुख्यकाले विवादाभावात् तदभाववादिनां तु प्रतिक्षेपात् । गगनादिनानैकांतिकोऽयं हेतुरिति चेन्न, तस्यापि विभागवदवगाहनादिकार्योत्पत्तौ विभागवत एव निमित्तत्वोपपत्तेः । ननु च यद्यवयवभेदो विभागस्तदा नासौ गगनादावस्ति तस्यैकद्रव्यत्वोपगमात् । पटादिवदवयवारभ्यत्वानुपपत्तेश्च । अथ प्रदेशवत्तोपचारो विभागस्तदा कालेप्यस्ति, सर्वगतैककालवादिनामाकाशादिवदुपचरितप्रदेशकालस्य विभागवत्त्वोपगमात् । तथा च तत्साधने सिद्धसाधनमिति कश्चित्, परमार्थत एव गगनादेः सप्रदेशत्वनिश्चयात् तस्य सर्वदावस्थितप्रदेशत्वात् एकद्रव्यत्वाच्च । द्विविधा ह्यवयवाः सदावस्थितवपुषोऽनवस्थितवपुषश्च । गुणवत्तत्र सदावस्थितद्रव्यप्रदेशाः सदावस्थिता एवान्यथा द्रव्यस्यानवस्थितत्वप्रसंगात् । पटादिवदनवस्थितद्रव्यप्रदेशास्तु तंत्वादयोऽनवस्थितास्तेषामवस्थितत्वे पटादीनामवस्थितत्वापत्तेः । कादाचित्कत्वस्येयत्तयावधारितावयवत्वस्य च विरोधात् । तत्र गगनं धर्माधर्मैकजीवाश्चावस्थितप्रदेशाः सर्वे यतोवधारितप्रदेशत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् प्रदेशप्रदेशिभावस्य च तेषां तैरनादित्वात् । कथमनादीनां गगनादितत्प्रदेशानां प्रदेशप्रदेशिभावः परमार्थपथप्रस्थायी? सादीनामेव तंतुपटादीनां तद्भावदर्शनात् इति चेत्, कथमिदानीं गगनादि तन्महत्वादिगुणानामनादिनिधनानां गुणगुणिभावः पारमार्थिकः सिद्ध्येत्? तेषां गुणगुणिलक्षणयोगात्तथाभाव इति चेत्, तर्हि तत्प्रदेशानामपि प्रदेशिप्रदेशलक्षणयोगात् प्रदेशप्रदेशिभावोस्तु । यथैव हि गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति गगनादीनां द्रव्यलक्षणमस्ति तन्महत्वादीनां च "द्रव्याश्रिता निर्गुणा गुणा" इति गुणलक्षणं तथावयवानामेकत्वपरिणामः प्रदेशिद्रव्यमिति प्रदेशिलक्षणं गगनादीनामवयुतोऽवयवः प्रदेशलक्षणं तदेकदेशानामस्तीति युक्तस्तेषां प्रदेशप्रदेशिभावः । कालस्तु नैकद्रव्यं तस्यासस्त्येयगुणद्रव्यपरिणामत्वात् । एकैकस्मिंल्लोकाकाशप्रदेशे कालाणोरेकैकस्य द्रव्यस्यानंतपर्यायस्यानभ्युपगमे तद्देशवर्तिद्रव्यस्यानंतस्य परमाण्वादेरनंतपरिणामानुपपत्तेरिति द्रव्यतो भावतो वा विभागवत्त्वे साध्ये कालस्य न सिद्धसाधनं । नापि गगनादिनानैकांतिको हेतुः । क्षित्यादिनिदर्शनं साध्यसाधनविकलमित्यपि न मंतव्यं तत्कार्यस्यांकुरादेर्विभागवतः प्रतीतेः, क्षित्यादेश्च द्रव्यतो भावतश्च विभागवत्त्वसिद्धेरिति सूक्तं "विभागरहिते हेतौ विभागो न फले क्वचित्" इति ॥

वहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

किमनेन सूत्रेण कृतमित्याह,—

वहिर्मनुष्यलोकात्तेवस्थिता इति सूत्रतः । तत्रासन्नान्यवच्छेदः प्रादक्षिण्यमति क्षतिः ॥ १ ॥

कृतेति शेष ।

एव सूत्रचतुष्टयाज्योतिषामरार्चितन । नियासादिविशेषेण युक्त वाधविवर्जनात् ॥ २ ॥

वैमानिकाः ॥ १६ ॥

स्वास्तु कृतिनो विशेषेण मानयतीति विमानानि तेषु भवा वैमानिका' । परेपि वैमानिका' स्युरेव-मिति चेन, वैमानिकनामकर्मोदये सति वैमानिका इति वचनात् । तेन श्रेणीन्द्रकपुष्पप्रकीर्णकभेदात् त्रिविधेषु विमानेषु भवा देवा वैमानिकनामकर्मोदयाद्वैमानिका इत्यधिकृता वेदितव्या ॥

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥

सौधर्मादयोच्युतान्ता कल्पोपपन्ना इन्द्रादिदशतयकल्पनासद्भावात् कल्पोपपन्ननामकर्मोदयवशवर्तित्वाच न भवनवास्यादयस्तेषा तदभावात् । नच ग्रैवेयका नवानुदिशा पचानुत्तराश्च कल्पातीता कल्पातीतनामकर्मोदये सति कल्पातीतत्वात् तेषामिंद्रादिदशतयकल्पनाविरहात् सर्वेपामहमिंद्रत्वात् ॥

वैमानिका विमानेषु निवासादुपवर्णिताः । द्विधा कल्पोपपन्नाश्च कल्पातीताश्च ते मताः ॥ १ ॥

न वैमानिकास्त्रिधा चतुर्धा वान्यथा वा सभाव्यते द्विविधेष्वेवान्येषामतर्भावात् ते च कथमवस्थिता ?॥

उपर्युपरि ॥ १८ ॥

सामीप्ये चोपर्युपरीति द्वित्व तेषामसख्येययोजनातरत्वेपि तुल्यजातीयव्यवधानाभावात् सामीप्योपपत्ते । किमत्रोपर्युपरीत्यनेनाभिसबध्यते ? कल्पा इत्येके । कल्पोपपन्ना इत्यत्र कल्पग्रहणस्योपसर्जनीभूतस्यापि विशेषणेनाभिसबधात् । राजपुरुषोऽय, कस्य राज्ञ इति यथा प्रत्यासत्तेर्दुर्व्यपेक्षितत्वादिति । तन्न बुध्यामहे, वैमानिका इत्यधिकारार्थ वचनमित्येतस्य व्याघातात् । यथा हि वैमानिका देवा कल्पोपपन्ना कल्पातीताश्चेति सबध्यते तथोपर्युपरीत्यपि त एवेति युक्त । न हि देवा एव निर्विशेषणा उपर्युपरीत्युच्यन्ते येनानिष्टप्रसग । किं तर्हि ? मध्यस्थेंद्रकतिर्यगवस्थितश्रेणिप्रकीर्णकविमानलक्षणकल्पोपपन्नत्वविशेषणाक्रान्ता कल्पातीतत्वविशेषणाक्रान्ताश्च यथोपवर्णितसन्निवेशा सबध्यते । तथा च निरवद्यो निर्देश सर्वानिष्टनिवृत्ते । तथाहि—

उपर्युपरि तद्धाम नाधस्तिर्यक् च तत्स्थितिः । यथा भवनवास्यादिदेवानामिति निर्णयः ॥ १ ॥

न हि यथा भवनवासिनो व्यतराश्चाधस्तिर्यक् समवस्थितयो ज्योतिष्कास्तिर्यक् स्थितयस्तथा वैमानिका इष्यते, तेषामुपर्युपरि समवस्थितत्वात् उपर्युपरि वचनेनैव निर्णयात् ॥

सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेंद्रब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलांतवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रसतारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयंतजयंतापराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥

सुधर्मा नाम सभा सास्मिन्नस्तीति सौधर्म कल्प 'तदस्मिन्नस्तीत्यण्' तत्कल्पसाहचर्यादिंद्रोपि सौधर्म ,

ईशानो नामेंद्रः स्वभावत ईशानोस्य निवासः कल्प ऐशानः 'तस्य निवास' इत्यण् तत्साहचर्यादिंद्रोप्यैशानः, सनत्कुमारो नामेंद्र. स्वभावत' तस्य निवास कल्प सानत्कुमार. तत्साहचर्यादिंद्रोपि सानत्कुमार., माहेंद्रो नामेंद्र. स्वभावत तस्य निवास कल्पो माहेंद्र तत्साहचर्यादिंद्रोपि माहेंद्रः, ब्रह्मनामेंद्र तस्य लोको ब्रह्मलोक. कल्पो ब्रह्मोत्तरश्च, लांतवादयोच्युतांता इंद्रास्तत्साहचर्यात् कल्पा अपि लांतवादयः, इंद्रलोकपुरुषस्य ग्रीवास्थानीयत्वाद्ग्रीवा. ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयकाणि विमानानि तत्साहचर्यादिंद्रा अपि ग्रैवेयकाः, विजयादीनि विमानानि परमाभ्युदयविजयादन्वर्थसंज्ञानि तत्साहचर्यादिंद्रा अपि विजयादिनामान सर्वार्थाना सिद्धे. सर्वार्थसिद्धिविमान तत्साहचर्यादिंद्रोपि सर्वार्थसिद्ध । तस्य पृथग्ग्रहण द्वंद्वे कर्तव्येपि स्थित्यादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं । सर्वार्थसिद्धस्य हि स्थितिरुत्कृष्टा जघन्या च त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा विजयादिभ्यो जघन्यतो द्वात्रिंशत्सागरोपमस्थितिभ्यो विशिष्टा प्रभावतश्च ततोल्पप्रभावेभ्य. इति श्रूयते । ग्रैवेयकाणा पृथग्ग्रहण कल्पातीतत्वज्ञापनार्थं, नवशब्दस्यावृत्तिकरणमनुदिशसूचनार्थं । दिश आनुपूर्व्येणानुदिश विमानानीति पूर्वपदार्थप्रधाना वृत्ति दिक्छब्दस्य शरदादित्वात् आकारांतस्य वा दिशाशब्दस्य भावात् तत्साहचर्यादिंद्रा अप्यनुदिशास्ते च नव संति ग्रैवेयकाणामुपरीति श्रवणात् ॥

ननु च सौधर्मैशानयो केषांचिदप्युपरिभावाभावादव्यापकतोपरिभावस्य स्यादित्याशंकायामिदमाह,—

सौधर्मैशानयोर्देवा ज्योतिषामुपरि स्थिताः । नोपर्युपरिभावस्य तेनाव्यापकता भवेत् ॥ १ ॥

कुत पुनर्द्वयोर्द्वयोरुपर्युपरिभाव' प्राग्ग्रैवेयकेभ्य एवेत्याह,—

सौधर्मेत्यादिसूत्रे च द्वंद्ववृत्तिर्विभाव्यते । सौधर्मादिविमानानामुपर्युपरिनान्यथा ॥ २ ॥

आनतप्राणतद्वंद्वमारणाच्युतयोरिति । सूचनादंतशः सा च कल्पेष्वेवैकशस्ततः ॥ ३ ॥

ग्रैवेयकेषु नवसु नवस्वनुदिशेष्वियं । ततोनुत्तरसंज्ञानां पंचानां सेष्यतेर्थतः ॥ ४ ॥

सौधर्मेत्यादिसूत्रे निर्दिष्टाना सौधर्मैशानादीना श्रेणींद्रकप्रकीर्णकात्मकपटलभावापन्नाना विमानानामुपर्युपरि द्वंद्ववर्तन विभाव्यते आनतप्राणतद्वंद्वमनंतरमारणाच्युतयोरिति सूचनादन्यावृत्त्यकरणे प्रयोजनाभावात । तच्च द्वंद्ववर्तन कल्पेष्वेव विभाव्यते । तदते वृत्त्यकरणात् प्रागेव सौधर्मैशानयो सानत्कुमारमाहेंद्रयोरित्यवृत्त्यकरणात् । तत एव नवसु ग्रैवेयकेष्वेकशो वर्तन विभाव्यते । नवस्वनुदिशेषु च तत्र दिग्विदिग्वर्त्येकैकविमानमध्यगस्येंद्रकविमानस्यैकत्वात् । तत एवानुत्तरसंज्ञाना पंचानामेकशो वर्तन विभाव्यते दिग्वर्त्येकैकविमानमध्यगस्येंद्रकस्य सर्वार्थसिद्धस्यैकत्वात् । अर्थतश्चैव विभाव्यते अन्यथोक्तनिर्देशक्रमस्य प्रयोजनानुपपत्ते ॥

ते च सूत्रितेषु सौधर्मादिषु कल्पेषु कल्पातीतेषु च वैमानिका देवाः—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धींद्रियावधिविषयतोधिकाः ॥ २० ॥

स्वोपात्तायुष उदयात्तस्मिन् भवे तेन शरीरेणावस्थान स्थिति , शापानुग्रहलक्षण' प्रभाव', सद्वेद्योदये सतीष्टविषयानुभवन सुख, शरीरवसनाभरणादिदीप्तिर्द्युति , कषायानुरंजिता योगप्रवृत्तिर्लेश्योक्ता तस्या विशुद्धिर्लेश्याविशुद्धि , इंद्रियस्यावधेश्च विषयो गोचर प्रत्येय , विषयशब्दस्येंद्रियावधिभ्या प्रत्येकमभिसंबंधात् अन्यथोपर्युपरि देवानामिंद्रियादिवृद्धिप्रसंगात् सिद्धांतविरोधापत्ते । स्थित्यादीना द्वंद्वे स्थितिशब्दस्यादौ ग्रहणं तत्पूर्वकत्वात् प्रभावादीना । तेभ्यस्तस इत्यत्रोपादाने 'हीयरुहोरितसिः तैर्वा ततस्तसि प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति' तसि । उपर्युपरि वैमानिका इति चानुवर्तते तेनैवमभिसंबंध क्रियते उपर्युपरि वैमानिका' प्रतिकल्प प्रतिप्रस्तार च स्थित्यादिभिरधिका इति ॥

कुतस्ते तथा सिद्धा इत्याह,—

सप्तभिस्ते तथा ज्ञेयाः स्थित्यादिभिरसशयं । तेषामिह मनुष्यादौ तारतम्यस्य दर्शनात् ॥ १ ॥

मनुष्यादौ स्थितेस्तावत्तारतम्यस्य दर्शनाद्देवानामुपर्युपरि स्थित्याधिक्य दृष्ट सभाव्यते । येषामपि समाना स्थिति तेषामपि गुणतोधिकत्वसिद्धे प्रभावस्य तारतम्यदर्शन तेनाधिक । य प्रभाव सौधर्मकल्पे निग्रहानुग्रहपराभियोगादिषु तदनतगुणत्वादुपर्युपरि देवाना केवल मदाभिमानतयाल्पसक्लेशतया च न प्रवर्तन । एवमिह सुखस्य तारतम्यदर्शनाचेषा सुखेनाधिक्य । द्युत्या तारतम्यदर्शनादिति द्युत्याधिक्य । लेश्याविशुद्धेस्तारतम्यदर्शनाचयाधिक्य, समानलेश्यानामपि कर्मविशुद्ध्यधिकत्वसिद्धे । इद्रियविषयस्य तारतम्यदर्शनादिंद्रियविषयेणाधिक्य । तद्वदवधिविषयेण तथा सभावनाया बाधकाभावात् ॥ गत्यादिभिरधिकत्वप्रसगे तन्निवृत्त्यर्थमाह,—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २१ ॥

उभयनिमित्तवशाद्देशातरप्राप्तिनिमित्त कायपरिस्पदो गति, शरीरमिह वैक्रियिकमुक्तलक्षण ग्राह्य, लोभकषायोदयान्मूर्छा परिग्रहो वक्ष्यमाण, मानकषायोदयात् प्रतियोगेष्वप्रणतिपरिणामोऽभिमान । गतिशरीरपरिग्रहाभिमानैर्गतिशरीरपरिग्रहाभिमानत उपर्युपरि वैमानिका प्रतिकल्प प्रतिप्रस्तार च हीना प्रत्येतव्या ॥ कुतस्ते तथेत्याह,—

उपर्युपरि ते हीना गत्यादिभिरसभवात् । तत्कारणप्रकर्षस्य परिणामविशेषतः ॥ १ ॥

गत्या तावदुपर्युपरि हीना देवास्तत्कारणस्य विषयाभिष्वगोद्रेकस्य हीनत्वात् तथा परिणामेनोत्पत्ते । शरीरेणापि हीनास्तत्कारणस्य प्रवृद्धशरीरनामकर्मोदयस्य हीनत्वात् । सौधर्मैशानयोर्देवाना शरीर सप्तरत्निप्रमाण, सानत्कुमारमाहेंद्रयोररत्निहीन, ततोप्यरत्निहीन कापिष्ठातेषु, ततोपि सहस्रारातेष्वरत्निहीन, ततोप्यानतप्राणतयोरर्धरत्निहीन, ततोप्यारणाच्युतयो, ततोप्यधोग्रैवेयकेषु, ततो मध्यग्रैवेयकेषु, ततोप्युपरि ग्रैवेयकेष्वनुदिशविमानेषु च, ततोनुत्तरेषु तत्रारत्निमात्रत्वाद्देवशरीरस्येति हि श्रुति । परिग्रहेणापि विमानपरिवारादिलक्षणेन हीना तत्कारणस्य प्रकृष्टस्याभावात् । सौधर्मादिषु हि देवानामुपर्युपरि नामकर्मविशेषोल्पाल्पतराल्पतमविमानपरिवारहेतुरतरगो बहिरगस्तु क्षेत्रविशेषादिरिति कारणापकर्षतारतम्यात् कार्यापकर्षतारतम्या सिद्धि । कुतोभिमानेन हीनास्ते? तत्कारणप्रकर्षस्याभावादेव । किं पुनरभिमानकारण? शरीरिणामप्रतनुकषायत्व मनस सक्लेशोवधिशुद्धिविरहादतत्त्वावलोकनमसवेगपरिणामश्च तस्य हानितारतम्यादुपर्युपरि देवानामभिमानहानितारतम्य तत्पुनरभिमानकारणस्य हानितारतम्य तत्प्रतिपक्षभूतानामतनुकषायत्वाल्पसक्लेशावधिविशुद्धितत्त्वावलोकनसवेगपरिणामाधिक्याना तारतम्यादुपपद्यते पूर्वजन्मोपात्तविशुद्धाध्यवसायप्रकर्षतारतम्यादुपर्युपरि तेषामुपपादस्य घटनाच्च ॥ कथ पुनरुपर्युपरिभावो वैमानिकाना सगच्छत इत्याशकायामिदमाह,—

स्थित्यादिभिस्तथाधिक्यस्यान्यथानुपपत्तितः । नोपर्युपरिभावस्य तेषा सकेतिसगतिः ॥ २ ॥

पूर्वजन्मभाविस्वपरिणामविशेषविशुद्धितारतम्योपात्तशुभकर्मविशेषप्रकर्षतारतम्यात् स्थित्यादिभिराधिक्य तावद्वैमानिकाना सूत्रित सर्वथा बाधकविधुरत्वात्तदन्यथानुपपत्त्या च तेषामुपर्युपरिभावस्य सगति । पूर्वजन्मभाविस्वपरिणामविशेषविशुद्धितारतम्योपात्तशुभकर्मतारतम्यात् स्थित्यादिभिराधिक्यस्य दर्शनात् क्षीणान्यथानुपपत्तिरिति चेन्न, तदाधिक्यविशेषस्य तेषामुपर्युपरिभावेनान्यथानुपपत्तिसिद्धे ॥

अथाद्येषु त्रिषु निकायेषु लेश्याविधानमुक्तं वैमानिकनिकाये संप्रत्युच्यते;—

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

ननु च पूर्वमेतद्वक्तव्यं तत्र पुनर्लेश्याभावात् सूत्रस्य लाघवोपपत्तेः आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ततः पीतपद्मशुक्ला द्वित्रिशेषेष्विति । तदसत्, तत्र सौधर्मादिग्रहणे सूत्रगौरवप्रसंगादग्रहणेभिसंबंधानुपपत्तेः संक्षेपार्थमिहैव वचनोपपत्तेः । पीतपद्मशुक्लानां द्वंद्वे पीतपद्मयोरुत्तरपदिकं ह्रस्वत्वं द्रुतायां तपरकरणान्मध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानमित्याचार्यवचनदर्शनात् मध्यमाशब्दस्य विलंबितोत्तरपदे द्वंद्वेपि ह्रस्वत्वसिद्धेः । ततः पीतपद्मशुक्ललेश्याः येषां देवानां ते पीतपद्मशुक्ललेश्या इति द्वंद्वपूर्वान्यपदार्था वृत्तिः । द्वित्रिशेषेष्वित्यधिकरणनिर्देशाद्व्यादिविकल्पादीनामाधारत्वसिद्धेः ॥ कथं पुनः पीतादयो लेश्यास्तदाधेयानां देवानां विज्ञेया इत्यावेद्यते,—

लेश्याः पीतादयस्तेषां सूत्रवाक्यप्रभेदतः । प्रत्येतव्याः प्रपंचेन यथागममसंशयं ॥ १ ॥

द्वयोः सौधर्मैशानयोः सानत्कुमारमाहेंद्रयोश्च पीतलेश्याः द्वयोर्ब्रह्मलांतवकल्पयोः शुक्रसतारकल्पयोश्च पद्मलेश्याः, द्वयोरानतप्राणतयोरारणाच्युतयोश्च शुक्ललेश्याः, त्रिष्वधोग्रैवेयकेषु त्रिषु मध्यमग्रैवेयकेषु त्रिषूपरिग्रैवेयकेषु च शुक्ललेश्याः । शेषेष्वनुदिशेषु पंचस्वनुत्तरेषु च शुक्ललेश्या इति सूत्रवाक्यप्रभेदतः प्रत्येतव्याः । चतुःशेषेष्विति वक्तव्यं स्पष्टार्थमिति चेत् न, अविशेषेण चतुर्षु माहेंद्रांतेषु पीतायाः प्रसंगात्, चतुर्षु च सहस्रांतेषु कल्पेषु पद्मायाः प्रसक्तेः शेषेषु चानतादिषु शुक्ललेश्यायाः समनुपंगात् तथाचार्यविरोधः स्यात् । तत्र हि सौधर्मैशानयोः देवानां पीता लेश्येष्यते, सानत्कुमारमाहेंद्रयोः पीतपद्मा, ततः कापिष्ठांतेषु पद्मा, ततः सहस्रारांतेषु पद्मशुक्ला, ततोऽच्युतांतेषु शुक्ला, ततः शेषेषु परमशुक्लेति । कथं सूत्रेणानभिहितोयं विशेषः प्रतीयते ? । पीताग्रहणेन पीतपद्मयोः संग्रहात् पद्माग्रहणेन पद्मशुक्लयोः इत्याहुः । कथं ? तथा लोके शब्दव्यवहारदर्शनात् । छत्रिणो गच्छंतीति यथा छत्रिसहचरितानामछत्रिणामपि छत्रिव्यपदेशात् । पाठांतरेपि यथा व्याख्यानाददोष इति चेन्न, अनिष्टशंकानिवृत्त्यर्थत्वात् । द्वित्रिशेषेष्विति पाठस्य चतुःशेषेष्विति तु पाठे चतुर्णां चतुर्णामुपर्युपरिभावेऽनिष्टं शक्येत तन्निवृत्तिर्यथान्यासवचने कृता भवति । यथासंख्यप्रसंगादत्राप्यनिष्टमिति चेन्न, द्व्यादिशब्दानामंतर्नीतवीप्सार्थत्वाद्द्विभोजनादिवत् । दिने दिने द्विभोजनं यस्य स द्विभोजन इत्यादयो यथान्तर्नीतवीप्सार्थास्तथोपर्युपरि द्वयोर्द्वयोस्त्रिषु शेषेषु शेषेष्वित्यंतर्नीतवीप्सार्था द्व्यादिशब्दा इह व्याख्यायते, ततो न यथासंख्यप्रसंगो वाक्यभेदाद्व्याख्यानाच्च । पीतमिश्रपद्ममिश्रपद्मशुक्ललेश्या द्विद्विचतुःशेषेष्विति पाठांतरमन्ये मन्यते, तत्र सूत्रगौरवं तदवस्थं । अथवास्तु यथासंख्यमभिसंबंधस्तथापि नानिष्टप्रसंगः । कथं ? द्वयोः युगलयोः पीतलेश्या, सानत्कुमारमाहेंद्रयोः पद्मलेश्याया अविवक्षातः ब्रह्मलोकादिषु त्रिषु कल्पयुगलेषु पद्मलेश्या शेषेषु सतारादिषु शुक्ललेश्या पद्मलेश्याया अविवक्षात इत्युक्तौ अभिसंबंधात् । ततो न कश्चिदार्षविरोधः ॥

लेश्या निर्देशतः साध्या कृष्णेत्यादिस्वरूपतः । वर्णतो भ्रमरादीनां छाया बिभ्रति बाह्यतः॥२॥
अनंतभेदभासा स्याद्वर्णांतरमपि स्फुटं । एकद्वित्रिकसंख्यादिकृष्णादिगुणयोगतः ॥ ३ ॥
तथांतःपरिणामेन साध्यजीवस्य तत्त्वतः । स चासंख्यातलोकात्मप्रदेशपरिमाणकः ॥ ४ ॥
तत्कषायोदयस्थानेष्वियत्सूत्कृष्टमध्यम- । जघन्यात्मकरूपेषु क्लेशहान्या निवर्तनात् ॥ ५ ॥
कृष्णादयोऽशुभास्तिस्रो विवर्तंते शरीरिणः । जघन्यमध्यमोत्कृष्टेष्वंशांशेषु विशुद्धितः ॥ ६ ॥

विशुद्धेरुत्तरास्तिस्रः शुभा एव विपर्ययात् । विशुद्धिहान्या संक्लेशवृद्ध्या चैव शुभेतराः॥ ७ ॥
एकैका चाप्यसंख्येयलोकात्मा व्यवसायभृत् । लेश्याविशेषतो ज्ञेयाः कषायोदयभेदतः ॥ ८ ॥
तथा संक्रमतः साध्या लेश्याः क्लेशविशुद्धिजात् । क्लिश्यमानस्य कृष्णायां न लेश्यांतरसंक्रमः ९॥
तस्यामेव तु षट्स्थानपतितेन विवर्धते । हीयते च पुमानेष संक्रमेण निजक्रमात् ॥ १० ॥
कृष्णा प्राथमिकक्लेशस्थानाद्धि परिवर्धते । संख्येयादप्यसंख्येयभागतः स्वनिमित्ततः ॥११॥
संख्येयादिगुणाद्वापि नान्यथेति विनिश्चयः । लेश्यांतरस्य कृष्णातोऽशुभस्यान्यस्य बाधनात्१२
तत्कृष्णलेश्यतः स्थानाद्धीयमानो विहीयते । कृष्णायामेव नान्यस्या लेश्याया हेत्वभावतः १३
साधनंतादिभागाद्वा संख्यातादिगुणाच्चथा । हीयते नान्यथा स्थानषट्कसंक्रमतोसुभृत् ॥ १४ ॥
यदानंतगुणा हानिः कृष्णायाः संक्रमस्तदा । नीलाया उत्तमस्थाने तल्लेश्यांतरसंक्रमः ॥ १५
एवं विशुद्धिवृद्धौ स्याच्छुक्ललेश्यस्य संक्रमः । शुक्लायामेव नान्यत्र लेश्या एवावसानतः ॥१६
तथा विशुद्धिहान्या स्यात्तल्लेश्यांतरसंक्रमः । अनंतगुणहान्यैव नान्यहान्या कदाचन ॥ १७ ॥
मध्ये लेश्याचतुष्कस्य शुद्धिसंक्लेशयोर्नृणां । हानौ वृद्धौ च विज्ञेयस्तेषां स्वपरसंक्रमः ॥ १८ ॥
तथैव कर्मतो लेश्याः साध्याः षडपि भेदतः । फललक्षणदृष्टांतसामर्थ्यात्तत्त्ववेदिभिः ॥१९॥
आद्या तु स्कंधभेदेच्छा विटपच्छेदशेमुषी । परा च शाखाछेदीच्छादनुशाखाछिदैषणा ॥ २० ॥
पिंडिकाछेदनेच्छा च स्वयं पतितमात्रक । फलादित्सा च कृष्णादिलेश्यानां भक्षणेच्छया २१
तथा लक्षणतो लेश्याः साध्याः सिद्धाः प्रमाणतः । परानुभयादिः स्यात्कृष्णायास्तत्र लक्षणः
अलस्यादिस्तु नीलाया मात्सर्यादिः शुनः स्फुटं । कापोत्या दृढमैत्र्यादिः पीतायाः सत्यवादिता
प्रभृति पद्मलेश्यायाः शुक्लायाः प्रशमादिकं । गत्या लेश्यास्तथा ज्ञेयाः प्राणिनां बहुभेदया ॥ २४
प्रत्यंशकं समाख्याताः षड्विंशतिरिहांशकाः । तत्राष्टौ मध्यमास्तानदायुषो नधहेतवः ॥ २५ ॥
आर्षोपदेशतः सिद्धाः शेषास्तु गतिहेतवः । पुण्यपापविशेषाणामुपचारतया हि ते ॥ २६ ॥
भवायुर्गतिभेदानां कारणं नामभेदवत् । शुक्लोत्कृष्टांशकादात्मा भवेत्सर्वार्थसिद्धिगः ॥ २७ ॥
कृष्णोत्कृष्टांशकात्तु स्यादप्रतिष्ठानगाम्यसौ । शेषांशकवशान्नानागतिभागवगम्यताम् ॥ २८ ॥
यथागमं प्रपंचेन विधानदमहोदया । स्वामित्वेन तथा साध्या लेश्या साधनतोपि च ॥२९ ॥
संख्यातः क्षेत्रतश्चापि स्पर्शनात्कालतोंतरात् । भावाच्चाल्पबहुत्वाच्च पूर्वसूत्रोक्तनीतितः॥३०॥

प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २३ ॥

सौधर्मादिग्रहणमनुवर्तते, तेनायमर्थः—सौधर्मादयः प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पा इति । सौधर्मादिसूत्रानंतरमिदं सूत्रं वक्तव्यमिति चेन्न, स्थितिप्रभावादिसूत्रत्रयस्य व्यवधानप्रसंगात् । सति व्यवधानेऽनेन विधीयमानोर्थः कल्पेष्वेव स्यादनंतरत्वात् ॥ के पुनः कल्पातीता इत्याह,—

कल्पाः प्रागेव ते बोध्या ग्रैवेयकविमानतः । तदादयस्तु सामर्थ्यात् कल्पातीताः प्रतीतितः १

ननु च परिशेषाद्ग्रैवेयकादीनां कल्पातीतत्वसिद्धौ भवनवास्यादीनां कल्पातीतत्वप्रसंग इति चेन्न, उपर्युपरीत्यनुवर्तनात् ॥

ब्रह्मलोकालया लौकांतिकाः ॥ २४ ॥

एत्यास्मिलीयत इत्यालयो निवासः । ब्रह्मलोक आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालयाः । सर्वेब्रह्मलोकदेवानां लौकांतिकत्वप्रसंग इति चेन्न, लोकांतोपश्लेषात् । ब्रह्मलोकस्यांतो हि लोकांतः लोकांते भवा

लौकातिका इति न सर्वत्र ब्रह्मलोकदेवास्तथा । अथवा लोक' ससार' जन्मजरामृत्युसकीर्ण. तस्यातो लोकात तत्प्रयोजना लौकातिका । ते हि परीतससारा ततश्च्युत्वा एक गर्भवासमवाप्य परिनिर्वांति ॥ किं पुनरनेन सूत्रेण क्रियत इत्याह,—

तत्र लौकातिका देवा ब्रह्मलोकालया इति । सूचनात् कल्पवासित्वं तेषां नियतमुच्यते ॥ १ ॥

लौकातिकाना कल्पोपपन्नकल्पातीतेभ्योन्यत्व मा भूदिति तेषा कल्पवासिनियमोऽनेन क्रियते न ततो देवाना चतुर्णिकायत्वनियमो विरुध्यते ॥

तद्विशेषप्रतिपादनार्थमाह,—

सारस्वतादित्यवन्ह्यरुणगर्दतोयतुपिताव्याबाधारिष्टाश्च ॥ २५ ॥

किमिमे सारस्वतादय पूर्वोत्तरादिदिक्षु यथाक्रम । तद्यथा—अरुणसमुद्रप्रभवो मूले सख्येययोजनविस्तारस्तमस. स्कध. समुद्रवलयाकृतिरिति तीव्राधकारपरिणाम स ऊर्ध्वं क्रमवृद्ध्या गच्छन् मध्यंते चा सख्येययोजनबाहुल्य अरिष्टविमानस्याधोभागे समेत' कुक्कुटकुटीवदवस्थित । तस्योपरि तमोराजयोष्टा व्युत्पत्त्यारिष्टेंद्रकविमानसमप्रणिधय । तत्र चतसृष्वपि दिक्षु द्वद्व गतास्तिर्यगालोकातात् तदतरेपु पूर्वोत्तरकोणादिषु सारस्वतादयो यथाक्रम वेदितव्या । चशब्दसमुच्चिता सारस्वताद्यतरालवर्तिन. परेऽग्न्याभसूर्याभादयो द्वद्ववृत्त्या स्थिता. प्रत्येतव्या । तद्यथा—सारस्वतादित्ययोरतरालेऽग्न्याभसूर्याभा , आदित्यवह्न्योश्चद्राभसत्याभा , वह्न्यरुणयो श्रेयस्करक्षेमकरा , अरुणगर्दतोययोर्वृषभेष्टकामचारा , गर्दतोयतुपितयोर्निर्माणरजोदिगतरक्षिता., तुपिताव्याबाधयोरात्मरक्षितसर्वरक्षिता , अव्याबाधारिष्टयोर्मरुद्वसव , अरिष्टसारस्वतयोरश्वविश्वा । तान्येतानि विमानाना नामानि तन्निवासिना च देवाना तत्साहचर्यात् । तत्र सारस्वता सप्तशतसख्या , आदित्या वह्नय सप्तसहस्राणि सप्ताधिकानि, अरुणाश्च तावत एव, गर्दतोया नवसहस्राणि नवोत्तराणि, तुपिताश्च तावत एव, अव्याबाधा एकादशसहस्राण्येकादशानि, अरिष्टा अपि तावत एव । चशब्दसमुच्चिताना सख्योच्यते—अग्न्याभे देवा सप्तसहस्राणि सप्ताधिकानि, सूर्याभे नवनवोत्तराणि, चद्राभे एकादशैकादशोत्तराणि, सत्याभे त्रयोदश त्रयोदशोत्तराणि, श्रेयस्करे पचदशपचदशोत्तराणि, क्षेमकरे सप्तदशसप्तदशोत्तराणि, वृषभेष्टे एकोनविंशत्येकोनविंशत्यधिकानि, कामचारे एकविंशत्येकविंशत्यधिकानि, निर्माणरजसि त्रयोविंशतित्रयोविंशत्यधिकानि, दिगतरक्षिते पचविंशतिपचविंशत्यधिकानि, आत्मरक्षिते सप्तविंशतिसप्तविंशत्यधिकानि, सर्वरक्षिते एकान्नत्रिंशदेकान्नत्रिंशदधिकानि, मरुति एकत्रिंशदेकत्रिंशदधिकानि, वसुनि त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशदधिकानि, अश्वे पचत्रिंशत्पचत्रिंशदधिकानि, विश्वे सप्तत्रिंशत्सप्तत्रिंशदधिकानि । त एते चतुर्विंशतिर्लौकातिकगणा समुदिता चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टसप्ततिश्च शतानि षडुत्तराणि । सर्वे स्वतत्रा हीनाधिकत्वाभावात् । विषयरतिविरहाद्देवर्षय तत एवेतरेपा देवानामर्चनीया चतुर्दशपूर्वधरा सतत ज्ञानभावनावहितमनस नित्यं ससारादुद्विग्ना अनित्याशरणाद्यनुप्रेक्षावहितचेतस तीर्थकरनि ष्क्रमणप्रबोधनपरा नामकर्मविशेषोदयादुपजायते ॥

तेन्वर्थसंज्ञतां प्राप्ता भेदाः सारस्वतादयः । तेनैकचरमास्तद्वच्छक्राद्याश्चोपलक्षिताः ॥ १ ॥

यथैकचरमा लौकातिका सर्वेन्वर्थसज्ञा प्राप्ता सूत्रिता तथा शक्रादयश्च तेषामुपलक्षणत्वात् ॥

क्व पुनर्द्विचरमा इत्याह,—

विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २६ ॥

आदिशब्द प्रकारार्थ । क प्रकार ? सम्यग्दृष्टित्वे निर्भयत्वे च सत्युपपाद । स च विजयस्येव

वैजयतापराजितानामनुदिशानामप्यस्तीति तत्रादिशब्देन गृह्यते । सर्वार्थसिद्धस्य ग्रहणप्रसग इति चेन्न, तस्यान्वर्थसज्ञाकरणात् पृथगुपादानाच्च लौकान्तिकवदेकचरमत्वसिद्धे । कथ पुनर्विजयादीना द्विचरमत्व मनुष्यभवापेक्षाया तथैव व्याख्याप्रज्ञप्तिदण्डकेऽभिधानात् । देवभवापेक्षायामपि त्रिचरमत्वप्रसगात् । मनुष्यभवस्य पुनरेकस्य मुख्यचरमत्व येनैव निर्वाणप्राप्ते । अपरस्य तु चरमप्रत्यासत्तेरुपचरित चरमत्व सजातीयस्य व्यवधायकस्याभावात् तस्य तत्प्रत्यासत्तिसिद्धे । द्वौ चरमौ मनुष्यभवौ येषा ते द्विचरमा. देवा विजयादिषु प्रतिपत्तव्या । अथान्यत्र सोधर्मादिषु कियच्चरमा देवा इत्यावेदयितुमाह,—

तथा द्विचरमाः प्रोक्ता विजयादिषु यतोऽमराः । ततोन्यत्र नियामोस्ति न मनुष्यभवेष्विह॥१

यतो लौकान्तिकाना सर्वार्थसिद्धस्य शक्रस्य च तदग्रमहिष्या लोकपालादीनामेकचरमत्वमुक्त तथा विजयादिदेवाना द्विचरमत्व, ततोन्यत्र सौधर्मादिषु नियमो नास्तीति गम्यते ॥

इत्येकादशभिः सूत्रैर्वैमानिकनिरूपणं । युक्त्यागमवशादात्तं तन्निकायचतुष्टयम् ॥ २ ॥

इति तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालकारे चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥

औपपादिकाश्च मनुष्याश्चौपपादिकमनुष्या इत्यत्र द्वन्द्वेऽभ्यर्हितत्वादौपपादिकशब्दस्य पूर्वनिपात । मनुष्यशब्दस्याल्पाक्षरत्वेपि तस्मादुत्तरत्र प्रयोग, अभ्यर्हितत्वस्याल्पाक्षरापवादत्वात् । तेभ्योन्ये शेषा ससारिण तिर्यग्योनय प्रत्येया, तिर्यग्नामकर्मोदयसद्भावात् । न पुन सिद्धा ससारिप्रकरणे तदप्रसगात् । कस्मात्पुनर्हि तेभिधीयते² तिर्यक्प्रकरणे तेषामभिधानार्हत्वात् इत्याशकमान प्रत्याह,—

सर्वलोकाश्रयाः सिद्धास्तिर्यचोप्यर्थतोगिनः । संतौपपादिकेभ्यस्ते मनुष्येभ्योपि चापरे ॥ १ ॥

इति संक्षेपतस्तिर्यग्योनिजाना विनिश्चयः । कृतोत्र सूत्रकारेण लक्षणावासभेदतः ॥ २ ॥

अधोलोक मध्यलोकमूर्ध्वलोक चाभिधाय यदत्र प्रकरणाभावेपि तिर्यग्योनिजाना निरूपण सूत्रकारेण कृत तत्तेषा सर्वलोकाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थं सक्षेपार्थं च । तिर्यक्प्रकरणेस्य सूत्रस्याभिधाने सर्वतिर्यग्भेदवचने सति सूत्रस्य गौरवप्रसगात् सर्वलोकाश्रयत्व पुनरेषा परिशेषात् योज्यते । तिर्यग्योनयो द्विविधा सूक्ष्मा बादराश्च, सूक्ष्मबादरनामकर्मद्वैविध्यात् । तत्र सूक्ष्मा सर्वलोकवासिन, बादरास्तु नियतावासा इति नियतावासभेदनिरूपण तिर्यग्योनिशब्दनिरुक्त्या लक्षणनिरूपण तिरश्ची न्यग्भूतोपजाता योनिर्येषा ते तिर्यग्योनय इति । मनुष्यादीना केषाचित् परोपनाह्यत्वात् तिर्यग्योनित्वप्रसगादिति चेन्न, तिर्यग्नामकर्मोदये सतीति वचनात् ॥

सप्रति भवनवासिना तावदुत्कृष्टस्थितिप्रतिपादनार्थमाह,—

स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्धहीनमिता ॥ २८ ॥

असुरादीना सागरोपमादिभिरभिसबन्धो यथाक्रम ॥

सौधर्मैशानयोः सागरोपमेधिके ॥ २९ ॥

द्विवचननिर्देशाद्द्वित्वगति, अधिके इत्यधिकार आसहस्रारात् ॥

सानत्कुमारमाहेंद्रयोः सप्त ॥ ३० ॥

अधिकारात् सागरोपमाधिकानि चेति सम्प्रत्ययः ॥

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपंचदशभिरधिकानि तु ॥ ३१ ॥

सप्तेत्यनुवर्तते, तेन सानत्कुमारमाहेंद्रयोरुपरि द्वयोः कल्पयोः सप्तसागरोपमाणि त्रिभिरधिकानि इति दश साधिकानि स्थितिः, तयोरुपरि द्वयोः कल्पयोः सप्त सप्ताधिकानीति चतुर्दशाधिकानीति, तयोरुपरि द्वयोः सप्त नवभिरधिकानीति षोडशाधिकानि, तयोरुपरि द्वयोः सप्तैकादशभिरधिकानीत्यष्टदशाधिकानि, तयोरुपरि द्वयोरानतप्राणतयोः सप्तत्रयोदशभिरधिकानीति विंशतिरेव, तयोरुपरि द्वयोरारणाच्युतयोः सप्तपंचदशभिरधिकानीति द्वाविंशतिरेव । तुशब्दस्य विशेषणार्थत्वात् । आसहस्रादधिकारात् परत्राधिकानीत्यभिसंबंधाभावः ॥

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकारादधिकसंबंधः । ग्रैवेयकेभ्यो विजयादीनां पृथग्ग्रहणमनुदिशसंग्रहार्थं । प्रत्येकमेकैकवृद्ध्यभिसंबंधार्थं नवग्रहणं । सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थं ॥

का पुनरियं भवनवास्यादीनां स्थितिरुक्तेत्याह,—

स्थितिरित्यादिसूत्रेण योक्ता भवनवासिनां । विशेषेण स्थितिर्या च तदनंतरकीर्तिता ॥ १ ॥
सूत्रैश्चतुर्भिरभ्यासाद्यथागमविशेषतः । परा वैमानिकानां च सोत्तरत्रावरोक्तितः ॥ २ ॥

अवरायाः स्थितेरुत्तरत्र वचनादिह भवनवासिनामेकेन सूत्रेण वैमानिकानां च चतुर्भिः सूत्रैर्विशेषेण या स्थितिः परोक्ता सा परोत्कृष्टेति गम्यते ॥

का पुनरवरेत्याह,—

अपरा पल्योपममधिकम् ॥ ३३ ॥

परिशेषात्सौधर्मैशानयोर्देवानामपरा स्थितिरियं विज्ञायते, ततोन्येषामुत्तरत्र जघन्यस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥

पल्योपममतिरिक्तमवरास्थितिमब्रवीत् । सौधर्मैशानयोः सेह सूत्रेर्थात्संप्रतीयते ॥ १ ॥

तत एवानंतरसूत्रेण सानत्कुमारादिषु जघन्या स्थितिरुच्यते,—

परतः परतः पूर्वा पूर्वानंतरा ॥ ३४ ॥

अपरेत्यनुवर्तते, तेन परतः परतो या च परा स्थितिः सा पूर्वा पूर्वानंतरा परस्मिन्नवरा स्थितिरिति संप्रत्ययः । अधिकग्रहणानुवृत्तेः सातिरेकसंप्रत्ययः । आ विजयादिभ्योधिकारः । अनंतरेति वचनं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं । सर्वेत्येतावत्युच्यमाने व्यवहितग्रहणप्रसंगस्तत्रापि पूर्वशब्दप्रवृत्तेः ॥

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ३५ ॥

किमर्थं नारकाणां जघन्या स्थितिरिह निवेदितेत्याह,—

सानत्कुमारमाहेंद्रप्रभृतीनामनंतरे । यथा तथा द्वितीयादिपृथिवीषु निवेदिता ॥ १ ॥

नारकाणां च संक्षेपादत्रैव तदनंतरे देवस्थितिप्रकरणेपि नारकस्थितिवचनं संक्षेपार्थं ॥

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ३६ ॥

पृथिव्या नरकाणामवरस्थितिरिति घटनीय ॥

भवनेषु च ॥ ३७ ॥

दशवर्षसहस्राणि देवानामवरा स्थितिरिति सप्रत्यय ॥

व्यंतराणां च ॥ ३८ ॥

अपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणीति चशब्देन समुच्चीयते ॥

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायामुदीरिता । भवनेषु च सा प्रोक्ता व्यंतराणां च तावती ॥ १ ॥

अथ व्यतराणा परा का स्थितिरित्याह,—

परापल्योपममधिकम् ॥ ३९ ॥

स्थितिरिति सबध ॥

ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

पल्योपममधिक परा स्थितिघटना ॥

तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

स्थितिर्ज्योतिष्काणामिति सप्रत्ययस्तेषामनतरत्वात् ॥

परेषामधिक ज्ञेय पल्योपममवस्थितिः । ज्योतिष्काणां च तद्वत्तदष्टभागोऽपरोदिता ॥ १ ॥

यथा व्यतराणा पल्योपममधिक परा स्थिति तद्वत् ज्योतिष्काणामपि तद् ज्ञेय तदष्टभाग । पुनरवरा स्थितिर्ज्योतिष्काणा प्रतीता । अथ मध्यमा स्थिति॰ कुतोवगम्यत इत्याह,—

सामर्थ्यान्मध्यमा बोध्या सर्वेषा स्थितिरायुषः । प्राणिना सा च समाख्या कर्मवैचित्र्यसिद्धितः ॥ २
ननु यद्वद्घटादीना विचित्रा स्थितिरिष्यते । कर्मानपेक्षिणा तद्वद्देहिनामिति ये विदुः ॥ ३ ॥
तेऽनभिज्ञा घटादीनामपि तद्भोक्तृकर्मभिः । स्थितेर्निष्पादनाद्दष्टकारणव्यभिचारतः ॥ ४ ॥
सूक्ष्मो भूतविशेषश्चेद्व्यभिचारेण वर्जितः । तद्धेतुर्निविधं कर्म तन्न सिद्ध तथाख्यया ॥ ५ ॥

परापरस्थितिवचनसामर्थ्यात् मध्यमानेकविधा स्थितिर्देवनारकाणा तिर्यङ्मनुष्याणामिव समाख्या। सा च कर्मवैचित्र्यसिद्धि प्राप्य व्यवतिष्ठते तत कर्मवैचित्र्यमनुमीयते । स्थितिवैचित्र्यसिद्धेरन्यथानुपपत्ते । कर्मवैचित्र्याभावेपि घटादीना स्थितिवैचित्र्यदर्शनादसिद्धान्यथानुपपत्तिरिति येऽभ्यमन्यत तेऽनभिज्ञा एव, घटादीनामपि विचित्राया स्थितेस्तदुपभोक्तृप्राणिकर्मभिर्विचित्रैर्निर्वर्तनात्, कुभकारादिदृष्टतत्कारणाना व्यभिचारात् । अदृष्टकारणानपेक्षित्वे तदघटनात् । समानकुभकारादिकारणानां समानकालजन्मना सदृशक्षेत्राणा समानकारणाना च घटादीना समानकालस्थितिप्रसगात् । मुद्गरादिविनाशकरणसपातवैचित्र्याद् दृष्टादेव घटस्थितिवैचित्र्यमिति चेत्, तदेव कुत ॰ समानकारणादित्वेपि तेषामिति चिंत्य । स्वकारणविशेषाद् दृष्टादेवेति चेन्न, मुद्गरादिविनाशकारणसपातहेतो पुरुषप्रयत्नादे परिदृष्टस्य व्यभिचारात् । समानेपि तस्मिन् कचित्तत्सपातादर्शनात् । समानेपि च तत्सपाते तद्विनाशाप्रतीते कारणातरस्य सिद्धे । सूक्ष्मो भूतविशेष सर्वथा व्यभिचारवर्जितो विविध कारणातरमिति चेत्, तदेव कर्मास्माक सिद्ध तस्य सूक्ष्मभूतविशेषसज्ञामात्र तु भिद्यते परिदृष्टस्य सूक्ष्मभूतविशेषस्य

व्यभिचारवर्जितत्वासंभवात् । अथ किमेते संसारिणो जीवाः कर्मवैचित्र्यात् स्थितिवैचित्र्यमनुभवतो नानात्मानः प्रत्येकायत्तैकात्मान इति ? यदि नानात्मानस्तदा नु सवधानाद्यभावः स्यादेकसंतानेपि नानासंतानवत् । अथैकात्मानस्तदानुभवस्मरणादिसक्रमानुपपत्तिः पौर्वापर्यायोगादिति वदतः प्रत्याह—

ततः संसारिणो जीवाः स्वतत्त्वादिभिरीरिताः । नानैकात्मतया संतो नान्यथार्थक्रियाक्षतेः ६

यस्माद्द्वितीयाध्याये स्वतत्त्वलक्षणादिभिः स्वभावैः संसारिणो जीवाः प्रत्येकं निश्चितास्तृतीयचतुर्थाध्याययोश्चाधारादिविशेषैर्नानाविधैरध्यवसितास्ततो नानैकात्मतया व्यवस्थिताः । न पुनर्नानात्मान एवैकात्मान एव वा सर्वार्थक्रियाविरहात्तेषामसत्त्वप्रसंगात् । सश्च सर्वससारी जीव इति निश्चितप्राय, अभावविलक्षणत्व हि सत्त्व तच्च नास्तीत्येकस्वभावाद्धि भावाद्वैलक्षण्य ॥ नानास्वभावस्य जीवस्य कुत इत्याह,—

जन्मास्तित्वं निर्वृत्तिं च क्रमाद्वृद्धिमपक्षयं । विनाशं च प्रपद्यंते विकारं षड्विधं हि ते ॥ ७ ॥

सर्वो हि भावो जन्म प्रतिपद्यते निमित्तद्वयवशादात्मलाभमापद्यमानस्य जायत इत्यस्य विषयत्वात् । यथा सुवर्णं कटकादित्वेन अस्तित्व च प्रतिपद्यते स्वनिमित्तवशादवस्थामाबिभ्रतोर्थस्यास्तीति प्रत्ययाभिधानगोचरत्वात् । निर्वृत्तिं च प्रपद्यते तत एवावस्थांतरावाप्तिदर्शनात् परिणमते इत्यस्य विषयत्वात् । वृद्धिं च प्रतिपद्यते अनिवृत्तपूर्वस्वभावस्य भावांतरेणाधिक्य लभमानस्य वर्द्धते इत्यस्य विषयत्वात् । अपक्षय च प्रपद्यते क्रमेण पूर्वभावैकदेशविनिवृत्तिं प्राप्नुवतो वस्तुनोपक्षीयत इत्यस्य विषयत्वात् । विनाश च प्रतिपद्यते, तत्पर्यायसामान्यनिवृत्तिं समासादयतोर्थस्य नश्यतीत्यस्य गोचरत्वात् । तथा जीवा अपि भावाः सतः षड्विध विकार प्रपद्यते अभावविलक्षणत्वादित्येके, तेषां यद्यवस्तुविलक्षणत्व सत्त्वं धर्मस्तदा न सम्यगिद साधन । प्रतिक्षणपरिणामेनैकेन अभावविलक्षणत्व वस्तुत्व तदा युक्त । ततो जीवस्य षड्विकारप्राप्तिसाधन वस्तुत्वस्य तदविनाभावसिद्धेः । अथासत्त्वधर्मविलक्षणत्व सत्त्व धर्मस्तदा न सम्यगिद साधन प्रतिक्षणपरिणामैकेन ऋजुसूत्रविषयेण व्यवहारनयगोचरेण द्रव्येण च व्यभिचारात् तस्य षड्विधविकाराभावेपि सत्त्वधर्माश्रयत्वेनाभावविलक्षणत्वसिद्धेरन्यथा सिद्धांतविरोधात् ॥ ननु च वस्तुत्वमप्यभावविलक्षणत्व न जीवाना षड्विधविकारप्राप्तिं साधयति तस्यास्तित्वमात्रेण व्याप्तत्वादिति मन्यमान प्रत्याह,—

बिभ्रतेस्तित्वमेवैते शश्वदेकात्मकत्वतः । नान्यं विकारमित्येके तन्न जन्मादिदृष्टितः ॥ ८ ॥

एतेष्वस्तित्वादिषु मध्ये अस्तित्वमेवात्मानो बिभ्रति नान्य पंचविध जन्मादिविकार तेषां नित्यैकरूपत्वात् स्वरूपेण शश्वदस्तित्वोपपत्तेरित्येके । तन्न सम्यक्, तेषां जन्मादिदर्शनात् । मनुष्यादीना हि देहिना बाल्यादिभावेन जन्मादय प्रतीयते मुक्तात्मनामपि मुक्तत्वादिना ते संभाव्यत इति प्रतीतिविरुद्ध जीवाना जन्मादिविकारविकलत्ववचनम् ॥

जन्मादयः प्रधानस्य विकाराः परिणामिनः । तत्संसर्गात्प्रतीयंते भ्रांते पुंसीति चेन्न वै ॥ ९ ॥
तेषां भावविकारत्वादात्मन्यप्यविरोधतः । जन्मादिरहितस्यास्याप्रतीते र्भ्रांत्यसिद्धितः ॥ १० ॥
विकारी पुरुषः सत्त्वाद्बहुधानकवत्तव । सर्वथार्थक्रियाहानेरन्यथा सत्त्वहानितः ॥ ११ ॥

यथा हि प्रधान भावस्तथात्मापि सन्नभ्युपगतव्य । सत्त्व चार्थक्रियया व्याप्त तदभावे खपुष्पवत्सत्त्वानुपपत्ते । सा चार्थक्रिया क्रमयौगपद्याभ्या व्याप्ता, तद्विरहेर्थक्रियाविरहात्तद्वत् । ते च क्रमयौगपद्ये विकारत्वेन व्याप्ते जन्मादिविकाराभावे क्रमानुपलब्धेरात्मनोऽसत्त्वप्रसक्तेरित्युक्तप्राय ॥

जायंते ते विनश्यंति संति च क्षणमात्रकं । पुमांसो न विवर्तंते वृद्ध्यपक्षयगाश्च न ॥ १२ ॥
इति केचित्प्रध्वस्तास्तेप्येतेनैवाविगानतः । विवर्तांद्यात्मतापाये सत्त्वस्यानुपपत्तितः ॥ १३ ॥

यथैव हि जन्मविनाशास्तित्वापेक्षणमपि न परमार्थसत्त्वं तथा विवर्तनपरिवर्धनपरिक्षयणात्मकत्वापायेपि तथा प्रतीयते, अन्यथा कूटस्थात्मनीव खे पुष्पवद्वा चेतनस्य सत्त्वानुपपत्तेः । स्वभावांतरेणोपपत्तिरेव परिणामो वृद्धिश्चाधिक्येनोत्पत्तिरपक्षयस्तु विनाश एवेति न षड्विकारो जीव इति चेन्न, अन्वितस्वभावापरित्यागेन सजातीयेतरस्वभावांतरमात्रप्राप्तेः परिणामत्वादाधिक्येनोत्पत्तेश्च वृद्धित्वादेशतो विनाशस्यापक्षयत्वात्परिणामादीनां विनाशोत्पादास्तित्वेभ्यः कथंचिद्भेदवचनात् । जीवस्यान्वितस्वभावासिद्धेर्यथोक्तपरिणामाद्नुपपत्तिरिति चेन्न, तस्य पुरस्तादन्वितस्य भावस्य प्रमाणतः साधनात् । ततो न जीवस्यैकानेकात्मकत्वे साध्ये सत्त्वादित्ययं हेतुरसिद्धोऽनैकांतिको विरुद्धो वा, जन्माद्यनेकविकारात्मकत्वापायेन्वितैकस्वभावाभावे च सर्वथा सत्त्वानुपपत्तेः । एतेनानेकवाग्विज्ञानविषयत्वमात्मनो निवेदितं । तथानेकशक्तिप्रचितत्वं वस्त्वंतरसंबंधाविर्भूतानेकसंबंधिरूपत्वं अन्यापेक्षानेकरूपोत्कर्षापकर्षपरिणतगुणसंबंधित्वं अतीतानागतवर्तमानकालसंबंधित्वं उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वं अन्वयव्यतिरेकात्मकत्वं च समर्थितं । तस्य जन्मादिविकारषट्कप्रपंचात्मकत्वात्सत्त्वव्यापकत्वोपपत्तेः । सत्त्वान्यथानुपपत्त्या प्रसिद्धं च तत्सर्वमेकात्मकत्वमनेकात्मकत्वं च जीवस्य साधयति तदन्यतरापाये अनेकवाग्विज्ञानविषयत्वाद्यनुपपत्तेः । तदनुपपत्तौ सत्त्वानुपपत्तेश्च जीवतत्त्वाव्यवस्थितिप्रसंगात् । तत्र जन्मादिविकारप्रपंचस्याविद्योपकल्पितत्वे क्रमाक्रमयोरप्यविद्योपकल्पितत्वप्रसक्तिः । ततश्चार्थक्रियाप्यविद्याविजृंभितैवेति न सत्त्वं परमार्थतः प्रसिद्ध्येत् । तत एव सन्मिन्मात्रं तत्त्वमित्ययुक्तं, तस्य ब्रह्माद्यद्वैतवदप्रतीतेरिति प्रपंचेन समर्थितत्वात् । नानैकात्मतया प्रतीतेरंतर्बहिश्च सुनिश्चितासंभवद्बाधकत्वसिद्धेश्च सिद्धो नानैकात्मको जीवः ॥

ततः स्वतत्त्वादिविशेषचिंतनं घटेत जीवस्य नयप्रमाणतः ।
क्रमाद्यनेकांततया व्यवस्थितेरिहोदितन्यायबलेन तत्त्वतः ॥ १४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

इति श्रीविद्यानंदिआचार्यविरचिते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

किमर्थोस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरत्रेत्याह,—

अथाजीवविभागादिविवादविनिवृत्तये । अजीवेत्यादिसूत्रस्य प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥ १ ॥

सम्यग्दर्शनविषयभावेन जीवोद्दिष्टे दृष्टेष्टजीवतत्त्वव्याख्यानमर्हत्येव, तत्र च लक्षणविभागविशेषलक्षणविप्रतिपत्तौ तद्विनिवृत्त्यर्थोस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्घटत एवान्यथा निःशंकमजीवतत्त्वाव्यवस्थानात् ॥

अजीवनादजीवाः स्युरिति सामान्यलक्षणं । कायाः प्रदेशबाहुल्यादिति कालाद्विशिष्टता ॥ २ ॥
धर्मादिशब्दतो बोध्यो विभागो भेदलक्षणः । तेन नैकं प्रधानादिरूपता नाप्यनंशता ॥ ३ ॥
निःशेषाणामजीवानामिति सिद्धं प्रतीतितः । विपक्षे बाधसद्भावाद् दृष्टेनेष्टेन च स्वयम् ॥ ४ ॥

जीवस्योपयोगो लक्षणं जीवनमिति प्रतिपादितं ततोन्यदजीवनं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वरूपादिस्वरूपमन्वयिसाधारणमजीवानां लक्षणं । त्रिकालविषयाजीवनानुभवनादजीव इति निरुक्तेरव्यभिचारान्न पुनर्जीवनाभावमात्रं तस्य प्रमाणागोचरत्वात् पदार्थलक्षणत्वायोगात् भावांतरस्वभावस्यैवाभावस्य व्यवस्थापनात् । काया इव कायाः प्रदेशबाहुल्यात् कालाणुवदणुमात्रत्वाभावात् । ततो विशिष्टाः पंचैवास्तिकाया इति वचनात् । अजीवाश्च ते कायाश्चेति समानाधिकरणावृत्तिः सामर्थ्यादवसीयते, भिन्नाधिकरणाया वृत्तौ कथंचिद्भेदविवक्षायामपि कायानामेव संप्रत्ययप्रसंगात् । जीवानां विशेषणभावात् सामानाधिकरण्यायामपि वृत्तौ दोषोयमिति चेन्न, अभेदप्रतीतेः । अजीवा एव काया इति धर्मादीनामजीवत्वकायत्वाभ्यां तादात्म्यप्राधान्ये तयोः सामानाधिकरण्योपपत्तेः । काया इत्येवास्तु इति चेन्न, जीवस्यापि कायत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थत्वादजीवग्रहणस्य । धर्मादीनामजीवत्वविधानार्थत्वाच्च सूत्रस्य युक्तमजीवग्रहणं । तर्ह्यजीवा इत्येवास्तु इति चेन्न, कालाणुवत्प्रदेशमात्रत्वनिराकरणार्थत्वात् कायग्रहणस्य । अन्यथा तेऽस्तिकाया इति सूत्रांतरारंभप्रसंगात् । जीवानां कायत्वविधानार्थमारंभणीयमेव सूत्रांतरमिति चेत्, नारंभणीयं, असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानामित्यत एव जीवानां प्रदेशबाहुल्यसिद्धेः कायत्वविधानात् । तर्हि धर्माधर्मयोस्तत एव, आकाशस्यानंता इति वचनादाकाशस्य, संख्येयासंख्येयानंताश्च पुद्गलानामिति वचनात् पुद्गलस्य कायत्वविधानसिद्धेरपार्थकं कायग्रहणमिति चेन्न, ततो धर्मादिप्रदेशानामियत्ताविधानात् । तर्हि जीवस्यापि ततोऽसंख्येयप्रदेशत्वविधानान्न कायत्वविधिरिति चेन्न, ततो जीवस्य कायत्वानुमानात् । न चात्र धर्मादीनां कायत्वविधाने तत्र जीवस्य कायत्वमनुमातुं शक्यमिति युक्तमिह कायग्रहणं । अस्तिकायो जीवः प्रदेशोयत्ताश्रयत्वाद्धर्मादिवदित्यनुमानप्रवृत्तेः, अन्यथा दृष्टांतासिद्धेः । किमर्थं धर्मादिशब्दानां वचनं? विभागविशेषलक्षणप्रसिद्ध्यर्थं । अस्तु नाम धर्माधर्माकाशपुद्गला इति शब्दोपादानात् विभागस्य प्रसिद्धिः, विशेषलक्षणस्य तु कथं? तन्निर्वचनस्य लक्षणाव्यभिचारात् तद्विशेषलक्षणसिद्धिः । सकृत्सकलगतिपरिणामिनां सान्निध्यधानाद्धर्मः, सकृत्सकलस्थितिपरिणामिनामसान्निध्यधानाद्गतिपर्यायादधर्मः, आकाशंतेऽस्मिन् द्रव्याणि स्वयं वाकाशते इत्याकाशं, त्रिकाल-

पूरणगलनात् पुद्गला इति निर्वचन न प्रतिपक्षमुपयातीत्यव्यभिचार सिद्ध । कालस्याजीवत्वेनोपसख्यानमिह कर्तव्यमिति चेन्न, तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । ततो धर्माधर्माकाशपुद्गला कालश्चेति पचैवाजीवपदार्था प्रतिपादिता भवति । तेन प्रधानमेवाजीवपदार्थो धर्मादीनामशेषाणामजीवाना प्रधानरूपत्वादिति न सिद्ध तेषा पृथगुपलब्धे । प्रधानाद्वैते दृष्टेन स्वयमिष्टेन च बाधसद्भावात् । न हि प्रधानमेकमुपलभामहे अतर्बहिश्च भेदानामुपलब्धे । न चैषा भ्राता भेदोपलब्धिर्बाधकाभावात् । प्रधानाद्वैतग्राहकमनुमान बाधकमिति चेन्न, तस्य तदभेदे तद्वदसिद्धत्वतत्साधकत्वाभावाद्भेदोपलब्धिबाधकत्वायोगात् । ततो भेदे द्वैतसिद्धिप्रसगात् । पराभ्युपगमादनुमान तत्साधक भेदोपलब्धेश्च बाधकमिति चेन्न, पराभ्युपगमस्याप्रमाणत्वात् । तत्प्रमाणत्वे भेदसिद्धेरवश्यभावात् । तत प्रधानाद्वैते निर्बाध दृष्टविरोध । तथेष्टेन च महदादिविकारप्रतिपादकागमेन तद्बाधोस्ति, तस्याविद्योपकल्पितत्वे प्रधानाद्वैतसिद्धिरपि ततो न स्यात् । न च प्रत्यक्षानुमानागमागोचरस्यापि प्रधानस्य स्वत प्रकाशमचेतनत्वादिति न तद्रूपता धर्मादीना । एतेन शब्दाद्वैतरूपता प्रतिषिद्धा, पुरुषाद्वैतरूपताया तु तेषामजीवत्वविरोध । न च पुरुष एवेद सर्वमिति शक्यव्यवस्थ, पुरस्तादजीवसिद्धिविधानात् । पृथिव्यप्तेजोवायुमनोदिक्कालाकाशभेदरूपताप्यजीवपदार्थस्यायुक्तैव, पृथिव्यप्तेजोवायुमनसा पुद्गलद्रव्यपर्यायत्वाज्जात्यतरत्वासिद्धे । पृथिव्यादय पुद्गलपर्याया एव भेदसघाताभ्यामुत्पद्यमानत्वात् । ये तु न पुद्गलपर्यायास्ते न तथा दृष्टा यथाकाशादय भेदसघाताभ्यामुत्पद्यमानाश्च पृथिव्यादय इति न ततो जात्यतर । विभागसयोगाभ्यामुत्पद्यमानेन शब्देन व्यभिचार इति चेन्न, तस्यापि पुद्गलपर्यायत्वात् । तदपर्यायत्वे तस्य बहि करणवेद्यत्वविरोधात् । न च भेदो विभागमात्र, स्कधविदारणस्य भेदशब्देनाभिधानात् । नापि सघात सयोगमात्र, मृत्पिडादीना स्कधपरिणामस्य सघातशब्दवाच्यत्वात् । न च ताभ्यामुत्पद्यमानत्वमपुद्गलपर्यायस्य ज्ञानादेरस्ति येनानैकातिको हेतु स्यात् । भेदात् पृथिव्यादीनामुत्पत्त्यसभवादसिद्धो हेतुरिति चेन्न, घटादिभेदात्कपालाद्युत्पत्तिदर्शनात् द्व्यणुभेदादपि परमाणूत्पत्तिसिद्धे । यथैव हि तत्वादिसघातान्वयव्यतिरेकानुविधानात् पटादीना तत्सघातादुत्पत्तिरुररीक्रियते तथा पटादिभेदान्वयव्यतिरेकानुविधानात्तत्वादीनामात्मलाभात्तद्भेदादुत्पत्ति सुशकाभ्युपगतु । पटादिभेदाभावेपि तत्वादिदर्शनान्न ततस्तदुपपत्तिरिति चेन्न, तस्यापि तत्वादे कर्पासप्रवेणीभेदादेवोत्पत्तिसिद्धे । यथाविधाना च तत्वादीना पटादिभेदादुत्पत्तिरुपलब्धा तथाविधाना न तदभावे प्रतीयते इति नोपालभ समभिष्यते च भेदात्परमाण्वादीनामुत्पत्ति सघाताच्चेति नासिद्धो हेतु, यत पुद्गलपर्याया पृथिव्यादयो न सिध्येयु । दिशोपि नात्रोपसख्यान कार्यमाकाशेऽन्तर्भावात् ततो द्रव्यातरत्वाप्रसिद्धे । स्यान्मत, पूर्वापरादिप्रत्ययविशेष पदार्थविशेषहेतुको विशिष्टप्रत्ययत्वात् दडादिप्रत्ययवत्, योसौ विशिष्ट पदार्थस्तद्धेतु सा दिग्द्रव्य परिशेषादन्यस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधात् ततो द्रव्यातरमाकाशादिति । तदसत्, तद्धेतुत्वे नाशस्य प्रतिषेद्धुमशक्तेस्त्रप्रदेशश्रेणिष्वेवादित्योदयादिवशात् प्राच्यादिदिग्व्यवहारप्रसिद्धे । प्राच्यादिदिक्सबधाच्च मूर्तद्रव्येषु पूर्वापरादिप्रत्ययविशेषोत्पत्तेर्न परस्परापेक्षया मूर्तद्रव्याण्येन तद्धेतव । एकतरस्य पूर्वत्वासिद्धावन्यतरस्यापरत्वासिद्धेस्तदसिद्धौ चैकतरस्य पूर्वत्वायोगादितरेतराश्रयत्वात् उभयासत्त्वप्रसगात् । नन्वेवमाकाशप्रदेशश्रेणिष्वपि कुत पूर्वापरादिप्रत्यय सिध्येत्? स्वरूपत एव तत्सिद्धौ तस्य परावृत्त्यभावप्रसगात् । परस्परापेक्षया तत्सिद्धावितरेतराश्रयणादुभयासत्त्वप्रसक्तेरिति चेत्, दिक्प्रदेशेष्वपि पूर्वापरादिप्रत्ययोत्पत्तौ सम पर्यनुयोग । द्रव्यातरपरिकल्पनायामनवस्थाप्रसगश्च । यथैव हि मूर्तद्रव्यमवधिं कृत्वा मूर्तेष्वेवेदमस्मात्पश्चिमेनेत्यादिप्रत्यया दिग्द्रव्यहेतुकास्ततो दिग्भेदमवधिं कृत्वा दिग्भेदेष्वेवेयमित पूर्वा पश्चि-

मेयमित्यादिप्रत्यया द्रव्यांतरहेतुकाः संतु विशिष्टप्रत्ययत्वाविशेषात् तद्भेदेष्वपि पूर्वापरादिप्रत्यया परद्रव्यहेतुका इत्यनवस्था । दिक्षु भेदेषु द्रव्यांतरमंतरेण पूर्वापरादिप्रत्ययस्योत्पत्तौ तेनैव हेतोरनेकांतिकत्वात्कुतो दिक्सिद्धिः ? विषुवति दिने यत्र सवितोदेति स पूर्वो दिग्भागो, यत्रास्तमेति सोऽपर इति दिग्भेदेषु पूर्वापरादिप्रत्ययसिद्धौ गगनप्रदेशपंक्तिष्वपि तथैव तत्सिद्धिरस्तु किमत्र दिग्द्रव्यांतरकल्पनया तद्देशद्रव्यकल्पनाप्रसंगात् । अयमतः पूर्वो देशः इत्यादिप्रत्ययस्य देशद्रव्यमंतरेणानुपपत्तेः । पृथिव्यादिरेव देशः द्रव्यमित्ययुक्तं, तत्र पृथिव्यादिप्रत्ययोत्पत्तेः । पूर्वादिदिक्कृतः पृथिव्यादिषु पूर्वदेशादिप्रत्यय इति चेत्, पूर्वाद्याकाशकृतस्तत्रैव पूर्वादिदिक्प्रत्ययोस्त्विति व्यर्था दिक्कल्पना । नन्वेवमादित्योदयादिवशादेवाकाशप्रदेशश्रेणिष्विव पृथिव्यादिष्वेव पूर्वापरादिप्रत्ययसिद्धेराकाशश्रेणिकल्पनाप्यनर्थिका भवत्विति चेत् न, पूर्वस्यां दिशि पृथिव्यादयः इत्याद्याधाराधेयव्यवहारदर्शनात् । पृथिव्याद्यधिकरणभूतायां गगनप्रदेशपंक्तेः परिकल्पनस्य सार्थकत्वात् गगनस्य प्रमाणांतरत्वतः साधयिष्यमाणत्वाच्च । ततो न धर्मादीनामजीवादीनां दिग्द्रव्यरूपतोपसंख्यातव्या । पृथिव्यादिरूपतावत्स्कंधस्वरूप एवाजीवपदार्थ इत्यप्ययुक्तं, धर्माधर्मादीनामपि ततो भिन्नस्वभावानामजीवद्रव्याणामग्रे समर्थयिष्यमाणत्वात् । पुद्गलद्रव्यव्यतिरेकेण रूपस्कंधस्यासंभवाच्च सूक्तं धर्मादय एवाजीवपदार्था इति ॥

द्रव्याणि ॥ २ ॥

स्वपरप्रत्ययोत्पादविगमपर्यायैर्द्रूयंते द्रवंति वा तानीति द्रव्याणि, कर्मकर्तृसाधनत्वोपपत्तेः द्रव्यशब्दस्य स्याद्वादिनां विरोधानवतारात् । सर्वथैकांतवादिनां तु तदनुपपत्तिर्विरोधात् । द्रव्यपर्यायाणां हि भेदैकांतेन द्रव्याणां पर्यायैर्द्रवणं तथा स्वयमसिद्धत्वात् । सिद्धरूपैरेव हि देवदत्तादिभिः प्रसिद्धसत्ताका ग्रामाद्यो द्रूयमाणा दृष्टाः न पुनरसिद्धसत्ताकैरसिद्धसत्ताका वंध्यापुत्रादिभिः कूर्मरोमादय इति । न च द्रव्येभ्यः पर्यायाः पृथक् सिद्धसत्त्वाः पर्यायत्वविरोधात् द्रव्यांतरवत्, द्रव्यपरतंत्राणामेव स्वभावानां पर्यायत्वोपपत्तेः । पृथग्भूता अपि द्रव्यतो द्रव्यपरतंत्राः पर्यायास्तत्समवायादिति चेन्न, कथंचित्तादात्म्यव्यतिरेकेण समवायस्य निरस्तपूर्वत्वात् । पर्यायेभ्यो भिन्नानां द्रव्याणां च सत्त्वसिद्धौ पर्यायपरिकल्पनावैयर्थ्यात् । कार्यनानात्वपरिकल्पनायां त्वभिन्नपर्यायसंबंधनानात्वसिद्धितस्तन्निबंधनपर्यायांतरपरिकल्पनाप्रसंगात् । सुदूरमपि गत्वा पर्यायांतरतादात्म्योपगमे प्रथमत एव पर्यायतादात्म्योपगमे च न पर्यायैर्द्रव्याणि द्रूयंते कथंचिद्भिन्नानामेव प्राप्यप्रापकभावोपपत्तेः । स्याद्वादिनां तु भेदनयार्पणात् पर्यायाणां द्रव्येभ्यः कथंचिद्भेदे सति यथोदितपर्यायैर्द्रूयंते प्राप्यंते इति द्रव्याणि 'कर्मणि यस्त्वे युज्यते' द्रवंति प्राप्नुवंति पर्यायानिति द्रव्याणीति च कर्तरि बहुलवचनादुपपद्यते द्रव्या इव भवतीति द्रव्याणीति चेवार्थे द्रव्यशब्दस्य निपातनात् । द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्याणीत्यपरे, तेषां द्रव्यत्ववतीति स्याद्दंडीत्यभिधानवत् । अथाभेदोपचारः क्रियते यष्टियोगात् पुरुषो यष्टिरिति यथा तदपि द्रव्यत्वानीति स्यान्न तु द्रव्याणि, द्रव्यत्वाभावलक्षणाभावात् । तच्च द्रव्यत्वं द्रवणं द्रव्यमिति द्रव्यशब्दाभिधेयमपि सामान्यं । यदि सर्वगतामूर्तानां स्वस्वभावं द्रव्येभ्यः सर्वथा भिन्नं तदा न प्रमाणसिद्धं, द्रव्येषु सदृशपरिणामस्यैव द्रव्यत्वाख्यस्यानुवृत्त्यप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेरित्यन्यत्र निरूपणात् । अथ तदेव सादृश्यं सामान्यं तदाभिमतमेव पर्यायैर्द्रूयत इति द्रव्याणीति वचनात् सादृश्यव्यंजनपर्यायत्वात् धर्मादयोनुवर्तंते इति सामानाधिकरण्यात् द्रव्याणीति वचनात् । पुल्लिंगत्वप्रसंग इति चेन्न, आविष्टलिंगत्वाद्द्रव्यशब्दस्य वनादिशब्दवत् ॥ किं पुनरत्रानेन सूत्रेण कृतमित्याह,—

तद्गुणादिस्वभावत्वं द्रव्याणीतीह सूत्रतः । द्रव्यलक्षणसद्भावात्प्रत्याख्यातमवेयते ॥ १ ॥

धर्माधर्मयोरात्मगुणत्वादाकाशस्य च मूर्तद्रव्याभावस्वभावत्वान्न द्रव्यत्वमित्येके मन्यते, तान् प्रति धर्मादीना गुणाभावस्वभावत्वमनेनात्र प्रत्याख्यात निश्चीयते । न हि पुण्यपापे धर्माधर्मौ ब्रूमो नाप्याकाश मूर्तद्रव्याभावमात्र द्रव्यलक्षणयोगात् तेषा द्रव्यव्यपदेशसिद्धे । कथमित्याह,—

धर्माधर्मो मतौ द्रव्ये गुणित्वात्पुद्गलादिवत् । तथाकाशमतो नैषा गुणाभावस्वभावता ॥ २ ॥
न हेतोराश्रयासिद्धिस्तेषामग्रे प्रसाधनात् । नापि स्वरूपतोसिद्धिर्महत्त्वादिगुणस्थितेः ॥ ३ ॥

द्रव्यत्वे साध्ये धर्मादीना धर्मिणामप्रसिद्धत्वाद्गुणित्वादित्यस्य हेतोराश्रयासिद्धत्वात्तत एव गुणित्वस्यासभवात् स्वरूपासिद्धत्व चेत्येके । तन्न सम्यक्, तेषामग्रे प्रमाणत साधनात् तत्र महत्त्वादिगुणस्थितत्वाच्च । तत सूक्त धर्मादयो द्रव्याणीति ॥

जीवाश्च ॥ ३ ॥

द्रव्याणीत्यभिसबध । तत्र बहुत्ववचन जीवाना वैविध्यख्यापनार्थं । द्रव्याणि जीवा इत्येकयोगकरण युक्तमिति चेन्न, जीवानामेव द्रव्यत्वप्रसगात् । धर्मादीनामप्यधिकारात् द्रव्यत्वसमत्यय इति चेन्न, द्रव्यशब्दस्य जीवशब्दावबद्धत्वाद्धर्मादिभि सनधयितुमशक्ते । सत्यप्यधिकारे अभिप्रेतसबधस्य यत्नमतरेणाप्रसिद्धे । चशब्दकरणात्तत्सिद्धिरिति चेत्, को विशेष स्यादेकयोगकरणे योगविभागे तु स्पष्टा प्रतिपत्तिरिति स एवास्तु ॥ किं पुनरनेन वा व्यवच्छिद्यते इत्याह,—

कल्पिताश्चित्तसंताना जीवा इति निरस्यते । जीवाश्चेतीह सूत्रेण द्रव्याणीत्यनुवृत्तितः ॥ १ ॥

न ह्यपरामृष्टभेदा निरन्वयविनश्वरचित्तलक्षणा एव पूर्वपूर्वापरीभूता सताना जीवाख्या प्रतिपद्यत इति युक्त, यतस्तेषा सवृत्त्या द्रव्यव्यवहारानुरोधत प्रमाणत प्रसिद्धान्वयत्वात् । प्रमाण पुनस्तदन्वयप्रसाधकमेकत्वप्रत्यभिज्ञान पुरस्तात्समर्थितमिति परमार्थसदेव द्रव्यत्वमनेन जीवाना सूत्रित । तत कल्पिताश्चित्तसताना एव जीवा इत्येतन्निराकृत वेदितव्य । पृथिव्यादीन्येव द्रव्याणि न जीवास्तेषा तत्समुदायोत्थजीवत्कायात्मकत्वात्, चैतन्यविशिष्ट काय पुरुष इति वचनात् द्रव्यातरत्वानुपपत्तेरित्यपर, सोपि तेनैव पराकृत इत्यावेदयति,—

क्ष्मादिभूतचतुष्काच्च द्रव्यातरतया गतिः । ननु देहगुणत्वादिरिति देहात् परे नराः ॥ २ ॥

पृथिव्यादिभ्यो द्रव्यातर जीव इति प्रागुक्तात्साधनाद्भिन्नलक्षणत्वादेर्विनिश्चय । तथा देहस्य गुण कार्यं वा चेतनेत्यपि न, विग्रहगुणो बोध तत्रानध्यवसीयते इत्यादेर्वा निरस्तत्वान्न देहगुणत्वादिर्जीवानामतो भेदात् द्रव्यातराण्येव जीवा । एव च पचास्तिकायद्रव्याणि धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवाख्यानि प्रसिद्धानि भवति ॥ तानि पुन —

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

सद्भावाव्ययानि नित्यानि, नित्यशब्दस्य ध्रौव्यवचनत्वात् सर्वदेयत्तानिवृत्तेरवस्थितानि, न विद्यते रूपमेतेष्वित्यरूपाणि ॥ कुतस्तान्येवमित्याह,—

द्रव्यार्थिकनयात्तानि नित्यान्येनान्वितत्वतः । अवस्थितानि साकर्यस्यान्योन्य शश्वदस्थितेः ॥ १ ॥
ततो द्रव्यातरस्यापि द्रव्यषट्कादभावतः । तत्पर्यायानवस्थानान्नित्यत्वे पुनरर्थतः ॥ २ ॥

धर्मादीनि व्याख्यातानि पच वक्ष्यमाणेन कालेन सह षडेव द्रव्याणि । तानि द्रव्यार्थिकनयादेशादेव

नित्यानि, निर्बाधान्वितविज्ञानविषयत्वान्यथानुपपत्ते.। तत एवावस्थितानि तेषामन्योन्यसांकर्यस्याव्यवस्थानात् सर्वदा सप्तमद्रव्यस्याभावाच्चेति सूत्रकारवचनात् पर्यायार्थादेशादनित्यानि तान्यनवस्थितानि चेति सामर्थ्यादवगम्यते । एतेन क्षणिकान्येव स्वलक्षणानि द्रव्याणीति दर्शनं प्रत्याख्यात, प्रमाणत प्रकृतद्रव्याणां नित्यत्वसिद्धेरन्यत्र प्रतीत्यभावात् । तथैकमेव द्रव्य सन्मात्र प्रधानाद्यद्वैतमेव वा नाना द्रव्याणां तत्रानुप्रवेशात् । परमार्थतोनवस्थितानि तानीत्यपि मतमपास्त, प्रतिनियतलक्षणभेदात्सर्वदा तेषामवस्थितत्वसिद्धे ॥ अथारूपाणीति किं सामान्यतो विशेषतो वाभिधीयत इत्याशंकमान प्रत्याह,—

अरूपाणीति सामान्यादाह न त्वपवादतः । रूपित्ववचनादग्रे पुद्गलानां विशेषतः ॥ ३ ॥

न विद्यते रूपं मूर्तिर्येषां तान्यरूपाणीत्युत्सर्गत षडपि द्रव्याणि विशेष्यते न पुनर्विशेषतस्तथोत्तरत्र पुद्गलानां रूपित्वविधानात् । कश्चिदाह—धर्माधर्मकालाणवो जीवाश्च नामूर्तयो असर्वगतद्रव्यत्वात् पुद्गलवत् । स्याद्वादिभिस्तेषामसर्वगतद्रव्यत्वाभ्युपगमान्नात्रासिद्धो हेतु, नाप्यनैकांतिक साध्यविपक्षे गगने सुखादौ वा पर्याये तदसंभवादिति । सोत्र प्रष्टव्य । का पुनरियं मूर्तिरिति? असर्वगतद्रव्यपरिणामो मूर्तिरिति चेत्, तर्हि सर्वगतद्रव्यपरिणामवंतो धर्मादय इति साध्यमायात तथा वा सिद्धसाधनं । अथ स्पर्शादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिस्तद्भावान्नामूर्तयो धर्मादय इति साध्य तदानुमानबाधित पक्ष कालात्ययापदिष्टश्च हेतु । तथाहि—धर्मादयो न मूर्तिमत पुद्गलादन्यत्वे सति द्रव्यत्वादाकाशवदित्यनुमानं विवादाध्यासितद्रव्याणाममूर्तित्वं साधयत्येव । सुखादिपर्यायेष्वभावाद्भागासिद्धत्वं हेतोरिति चेन्न, तेषामपि पक्षीकृतत्वात् । कुतस्तेषाममूर्तित्वसिद्धि'? साधनांतरादित्यभिधीयते । सुखादयोप्यमूर्तद्रव्यपर्याया न मूर्तिमंत. अमूर्तिद्रव्यपर्यायत्वादाकाशपर्यायवत् । मूर्तिमद्द्रव्यपर्यायाणां रूपादीनां कथममूर्तित्वसिद्धिरिति चेन्न, कथमपि तेषां स्वयं मूर्तिमत्त्वात् । मूर्त्यंतराभावात् तेषाममूर्तित्वं गुणत्वादेव सिध्यति गुणानां निर्गुणत्वसाधनात् । एतेन सामान्यविशेषसमवायानां सदृशेतरपरिणामाविष्वग्भावलक्षणानं मूर्तिमद्द्रव्याश्रयाणां कर्मणां च मूर्तित्वममूर्तित्वं चिंतितं बोद्धव्यं । तेषाममूर्तित्वमेवेत्यपि व्याख्यातं तेन यदुक्त गुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया अमूर्तय एवेति तदयुक्त, प्रतीतिविरोधात् ॥

अथोत्सर्गत पुद्गलानामप्यरूपित्वप्रसक्तौ तदपवादार्थमिदमाह,—

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपशब्दस्यानेकार्थत्वेपि मूर्तिमत्पर्यायग्रहणं, शास्त्रसामर्थ्यात् । ततो रूपं मूर्तिरिति गृह्यते रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिरितिवचनात् । गुणविशेषवचनं ग्रहणं वा स्पर्शादीनां तदविनाभावात्तदंतर्भूतत्वादग्रहणाभावात् । रूपमेतेष्वस्तीति रूपिण इति नित्ययोगे कथंचिद्व्यतिरेकिणा रूपतद्वतामिति । पुद्गला इति बहुवचनं भेदप्रतिपादनार्थं । तदेव—

अरूपित्वापवादोऽयं रूपिणः पुद्गला इति । रूपं मूर्तिरिह ज्ञेया न स्वभावेसिलार्थभाक् ॥ १॥

रूपादिपरिणामस्य मूर्तित्वेनाभिधानतः । स्पर्शादिमत्त्वमेतेषामुपलक्ष्येत तत्त्वतः ॥ २ ॥

अथ षण्णामपि द्रव्याणां नानाद्रव्यत्वमाहोस्विदेकैकद्रव्यत्वमुत केषांचिन्नानाद्रव्यत्वमित्याशंकायामिदमाह,—

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

अभिविधावाङ्प्रयोग । एकशब्द संख्यावचनस्तत्सनधाद्द्रव्यस्यैकवचनप्रसंग इति चेन्न, धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धे । एकं च द्रव्यं च तदेकद्रव्यं एकद्रव्यं चैकद्रव्यं च एकद्रव्याणीति धर्माद्यपेक्षया बहुत्वं न

विरुध्यते । एकैकमस्तु लघुत्वात् प्रसिद्धत्वाद्द्रव्यगतेरिति चेन्न वा, द्रव्यापेक्षयैकत्वख्यापनार्थत्वादेकद्रव्याणीतिवचनस्य पर्यायार्थादेशाद्बहुत्वप्रतिपत्ते ॥

एकसंख्याविशिष्टानीत्येकद्रव्याणि सूचयन् । अनेकद्रव्यतां हति धर्मादीनामसंशयम् ॥ १ ॥
आ आकाशादितिख्यातिः पुद्गलाना नृणामपि । कालाणूनामनेकत्वविशिष्टद्रव्यतां विदुः ॥२

आ आकाशादेकत्वसंख्याविशिष्टान्येकद्रव्याणीति सूत्रयन्न केवल द्रव्यापेक्षयानेकद्रव्यतामेषामपास्यति । किं तर्हि[१] जीवपुद्गलकालद्रव्याणामेकत्व च ततोनेकत्वविशिष्टद्रव्यतामेषा वार्तिककारादयो विदु । कथमिति चेत्, उच्यते—

एकद्रव्यमयं धर्मः स्यादधर्मश्च तत्त्वतः । महत्त्वे सत्यमूर्तत्वात्खवत्तत्सिद्धिवादिनाम् ॥ ३ ॥

महत्त्वादित्युच्यमाने पुद्गलस्कन्धैर्व्यभिचारो मा भूदित्यमूर्तत्ववचन, अमूर्तत्वादित्युक्ते कालाणुभिर्वादिन सुखादिभि प्रतिवादिनोऽनेकातो मा भूदिति महत्त्वविशेषण । न चामूर्तत्वमसिद्ध धर्माधर्मयो पुद्गलादन्यत्वे सति द्रव्यत्वादाकाशवदिति तत्साधनात् । नापि महत्त्व त्रिजगद्व्यापित्वेन साधयिष्यमाणत्वात् । ततो निरवद्यो हेतु । समुदाहरणमपि न साध्यसाधनधर्मविकल तत्सिद्धिवादिना, तदेकद्रव्यत्वस्य साध्यधर्मस्य साधनधर्मस्य च महत्त्वामूर्तत्वस्य तत्त्वस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् । गगनासत्त्ववादिनां प्रति तस्य तथात्वेनाग्रे साधनाद्धर्माधर्मद्रव्यवत् । तत एव नाश्रयासिद्धो हेतुस्तदाश्रयस्य धर्मस्याधर्मस्य च प्रमाणत्वे सिद्धत्वात् ॥

नानाद्रव्यमसौ नानाप्रदेशत्वाद्धरादिवत् । इत्ययुक्तमनेकातादाकाशेनैकता हता ॥ ४ ॥
तस्य नानाप्रदेशत्वसाधनादग्रतो नयात् । निरंशस्य स तत्सर्वमूर्तद्रव्यैरसगतः ॥ ५ ॥

ततो न पक्षस्यास्यानुमाने बाधा तस्याप्रयोजकत्वात् । नापि हेतो कालात्ययापदिष्टतेति धर्माधर्मयोरेकद्रव्यत्वसिद्धि ॥ यथा च तानि धर्माधर्माकाशान्येकद्रव्याणि तथा—

निष्क्रियाणि च ॥ ७ ॥

उभयनिमित्तापेक्ष पर्यायविशेषो द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतु क्रिया, न पुन पदार्थांतर तथा प्रतीयमानत्वात् गुणसामान्यविशेषसमवायवत् । ननु क्रिया द्रव्यात्पदार्थांतर तद्भिन्नलक्षणत्वाद्गुणादिवदिति । पदार्थांतरत्वेनाप्रतीयमानत्वमसिद्धमिति चेत्, कथचिद्भिन्नलक्षणत्वस्य द्रव्यव्यक्तिभिरनेकातात् । कालादिद्रव्यव्यक्तीना न द्रव्याद्भिन्नलक्षणत्व क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणस्य तत्र भावादिति चेन्न, कालादिषु क्रियावत्त्ववर्जितस्य द्रव्यलक्षणस्योपगमात् । पृथिव्यादिषु तदवर्जितस्य तस्य व्याख्यानात् कथचित्तेषा द्रव्यलक्षणभेदसिद्धे । पदार्थांतरत्वे तु द्रव्यव्यक्तीना गुणादिव्यक्तीनामपि पदार्थांतरत्वप्रसक्ते कुत षट्पदार्थनियम [२] द्रव्यत्वप्रतीतिमात्र द्रव्यलक्षण सकलद्रव्यव्यक्तीनामभिन्न नास्य कर्मणि मनागप्यभावात् । सर्वथा तद्भिन्नलक्षणत्व हेतुरिति चेत्, प्रतिवाद्यसिद्ध सद्द्रव्यलक्षणमिति कर्मण्यपि द्रव्यप्रत्ययमात्रस्य द्रव्यलक्षणस्य भावादन्यथा तदसत्त्वप्रसंगात् । न हि सत्तामहासामान्यमेव द्रव्यमिति स्याद्वादिना दर्शने तस्या शुद्धद्रव्यत्वोपगमात् । गुणपर्ययवद्द्रव्यमित्यशुद्धद्रव्यलक्षणस्य कर्मण्यभावेपि कथचिदेकद्रव्याभिन्नलक्षणत्व तस्य सिध्येन्न सर्वथा । तच्च कथचित्पदार्थांतरत्व साधयेदिति विरुद्धसाधनाद्विरुद्ध परै सर्वथा पदार्थांतरत्वस्य तत्र साध्यत्वात् । कर्म सर्वथा न द्रव्यपदार्थांतर कथचित्तद्भिन्नलक्षणत्वाद्गुणादिवदिति परमतसिद्धे । न चात्र कर्माप्रतिपन्न येनाश्रयासिद्धि साधनस्य । नापि सर्वथा पदार्थांतरत्वेन द्रव्यात्प्रतिपन्न कुतश्चित्प्रमाणात् स्याद्वादिभि, येन धर्मिग्राहकप्रमाणबाधा-

तस्य कथचित्पदार्थांतरत्वेनैव प्रतिपन्नत्वात् । न चैव सिद्धांतविरोधः, कर्मणः पर्यायत्वेन द्रव्यात्कथचित्पदार्थांतरत्वव्यवस्थितेरुत्पादविनाशत्वलक्षणस्य ध्रौव्याद्द्रव्यलक्षणाद्भेदसिद्धे कर्मगुणसामान्यविशेषसमवायाना पर्यायलक्षणसद्भावात् पर्यायपदार्थत्ववचनादन्यथातिप्रसक्ते । प्रागभावादीना विशेषणविशेष्यभावादीना च पदार्थांतरत्वप्रसगात् । पदार्थशेषत्वकल्पनायामेकेनैव पदार्थेन पर्याप्तत्वादन्येषा पदार्थशेषावस्थिते सूत्रेवधारणादित्युक्तप्राय । सामान्यसमवायौ कथ पर्यायौ ? नित्यत्वादिति चेन्न, तयोरपि गुणकर्मविशेषवदनित्यत्वोपगमात् । सदृशपरिणामो हि सामान्य स्याद्वादिना अविष्वग्भावश्च द्रव्यपर्याययो. समवाय , स चोत्पादविनाशवानेव सदृशव्यक्त्युत्पादे सादृश्योत्पादप्रतीतेस्तद्विनाशे च तद्विनाशमात्रभावात् । सादृश्यस्य व्यक्त्यतरेषु दर्शनान्नित्यत्वमिति चेन्न च, सादृश्यस्य विशेषस्य गुणस्य कर्मणश्चैव नित्यत्वप्रसगात् । नष्टोत्पन्नव्यक्तिभ्यो व्यक्त्यतरेषु न तदेव वैसादृश्यादि दृश्यते । ततोन्यस्यैव दर्शनादिति चेत्, सादृश्यादि परमेव किन्न भवेत् तथाप्रतीतेरविशेषात् । ततो द्रव्यपर्याय एव । क्रियागुणादीना क्रियात्वप्रसग इति चेन्न, ततो विशेषलक्षणसद्भावात् । द्रव्यस्य हि देशांतरप्राप्तिहेतु पर्याय क्रिया न सर्व. । सर्वत्र सर्वदा कस्मान्न स्यादिति चेन्न, उभयनिमित्तापेक्षत्वात् क्रियायास्तद्भाव एव भावात् पर्यायांतरवत् । निष्क्रांतानि क्रियाया निष्क्रियाणि धर्माधर्माकाशानि । कुत इत्याह,—

निष्क्रियाणि च तानीति परिस्पंदविमुक्तितः । सूत्रितं त्रिजगद्व्यापिरूपाणां स्पदहानितः ॥१॥

धर्माधर्मौ परिस्पदलक्षणया क्रियया निष्क्रियौ सकलजगद्व्यापित्वादाकाशवत् । परिणामलक्षणया तु क्रियया सक्रियावेव, अन्यथा वस्तुत्वविरोधात् । स्वरूपासिद्धो हेतुरिति चेन्न, धर्माधर्मयो सकललोकव्यापित्वस्याग्रे समर्थनात् ॥

सामर्थ्यात्सक्रियौ जीवपुद्गलाविति निश्चयः । जीवस्य निष्क्रियत्वे हि न क्रियाहेतुता तनौ ॥२

प्रकृतेषु पचसु द्रव्येष्वाकाशांताना त्रयाणा निष्क्रियत्ववचने सामर्थ्याज्जीवपुद्गलौ सक्रियौ सूत्रितौ वेदितव्यौ । ननु पुद्गला क्रियावत्तयोपलभ्यमाना. क्रियावत इति युक्त, जीवस्तु न सक्रियस्तस्य तथानुपलभ्यमानत्वादिति न चोद्य, तस्य निष्क्रियत्वे शरीरे क्रियाहेतुत्वविरोधात् । तत क्रियावानात्मान्यत्र द्रव्ये क्रियाहेतुत्वात् पुद्गलद्रव्यवदित्यनुमानाज्जीवस्य क्रियावत्तोपलभान्न तस्य सक्रियत्वमयुक्त । कालेन व्यभिचारान्न हेतुर्गमको वेति चेन्न, कालस्य क्रियाहेतुत्वाभावात् । क्रियानिर्वर्तकत्व क्रियाहेतुत्वमिह साधन न पुन क्रियानिमित्तमात्रत्व तस्य कालादौ सद्भावाभावान्न व्यभिचार । कालो हि क्रियापरिणामिना स्वय निमित्तमात्र स्वविरगतौ यष्टिवत्, न पुन क्रियानिर्वर्तक पर्णादौ पवनवत् ॥

प्रयत्नादिगुणस्तद्वान्न हेतुरितिचेन्न वै । गुणोस्ति तद्वतो भिन्नः सर्वथेति निवेदितम् ॥ ३ ॥

नात्मा शरीरादौ क्रियाहेतुर्निर्गुणस्यापि मुक्तस्य तद्धेतुत्वप्रसगात् । ततोऽसिद्धो हेतु । प्रयत्नो धर्मोऽधर्मश्चात्मनो गुणो हि तन्वामन्यत्र वा द्रव्ये क्रियाहेतुरिति परेषामाशयो न युक्त., प्रयत्नस्य गुणत्वासिद्धे । वीर्यांतरायक्षयोपशमादिकारणापादितो ह्यात्मप्रदेशपरिस्पद प्रयत्नो न क्रियैवेति स्याद्वादिभिर्निवेदनात् । तथा धर्माधर्मयोरपि पुद्गलपरिणामत्वसमर्थनान्नात्मगुणत्व । सन्नप्यसौ प्रयत्नादिरात्मगुण सर्वथात्मनो भिन्नो न प्रमाणसिद्धोस्तीतिनिवेदनात् कथचित्तदभिन्नस्तु स तत्र क्रियाहेतुरित्यात्मैव तद्धेतुरुक्त स्यात् । तथा च कथमसिद्धो हेतु ? ॥

क्रियाहेतुगुणत्वाद्वा लोष्ठवत्सक्रियः पुमान् । धर्मद्रव्येण चेदस्य व्यभिचारः परश्रुतौ ॥ ४ ॥

न तस्य प्रेरणाहेतुगुणयोगित्वहानितः । निमित्तमात्रहेतुत्वात्स्वयं गतिविवर्तिनाम् ॥ ५ ॥

क्रियाहेतुगुणत्वस्य हेतो क्रियावत्त्वे साध्ये गगनेनानेकात इत्ययुक्त, तस्य क्रियाहेतुगुणायोगात् । वायुसयोग क्रियाहेतुरिति चेन्न, तस्य क्रियावति तृणादौ क्रियाहेतुत्वेन दर्शनात् । निष्क्रिये व्योमादौ तथात्वेनाप्रतीते । न च य एव तृणादो वायुसयोग स एवाकाशेऽस्ति, प्रतियोगिसयोगस्य भेदात् । वायुसयोगसामान्य तु न कचिदपि क्रियाकारण, मदतमवेगवायुसयोगे सत्यपि पादपादौ क्रियानुपलब्धे । स्यान्मत, क्रियावानात्मा सर्वगतत्वादाकाशवदित्यनुमानबाधित क्रियावान् पुरुप इति पक्ष' कालात्ययापदिष्टश्च हेतुरिति । तदसत्, पुरुपस्य सर्वगतत्वासिद्धे । सर्वगत पुरुपो द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वाद्गगनवदिति चेन्न, परेपा कालद्रव्येण व्यभिचारात् साधनस्य । कालस्य पक्षीकरणाद्दोष इति चेन्न, पक्षस्यानुमानागमबाधानुषगात् । तथाहि—कालोऽसर्वगतो नानाद्रव्यत्वात् पुद्गलवदित्यनुमान पक्षस्य बाधक । न चात्रासिद्धो हेतु तस्य नानाद्रव्यत्वेन स्याद्वादिना सिद्धत्वात् । नानाद्रव्य काल प्रत्याकाशप्रदेश युगपद्व्यवहारकालभेदान्यथानुपपत्ते । प्रत्याकाशप्रदेशभिन्नो व्यवहारकाल सकृत्कुरुक्षेत्राकाशलकाकाशदेशयोर्दिवसादिभेदान्यथानुपपत्ते । तत्र दिवसादिभेदत पुन क्रियाविशेपभेदात् नैमित्तिकाना लौकिकाना च सुप्रसिद्ध एव । स च व्यवहारकालभेदो गौण परैरभ्युपगम्यमानो मुख्यकालद्रव्यमतरेण नोपपद्यते । यथा मुख्यसत्त्वमतरेण कचिदुपचरित सत्त्वमिति प्रतिलोकाकाशप्रदेश कालद्रव्यभेदसिद्धिस्तत्साधनस्यानवद्यत्वात् अन्यथानुपपन्नत्वसिद्धे ॥ कालस्यासर्वगतत्वेऽनिष्टानुपगपरिजिहीर्पया प्राह,—

कालोऽसर्वगतत्वेन क्रियावन्नानुपज्यते । सर्वदा जगदेकैकदेशस्थत्वात् पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥

क्रियावान् कालोऽसर्वगतद्रव्यत्वात् पुद्गलवदित्यनिष्टानुपजनमयुक्त, सर्वदा लोकाकाशैकैकप्रदेशस्थत्वेन पृथक् पृथक् कालाणूना प्रसाधनात् । ते हि प्रत्याकाशप्रदेश प्रतिनियतस्वभावस्थितयोऽभ्युपगतव्या परीक्षकैरन्यथा व्यवहारकालभेदप्रतिनियतस्वभावस्थित्यनुपपत्ते कदाचित्तत्परावृत्तिप्रसगात् । अणुपरिमाणानि च तानि कालद्रव्याणि स्कधाकारत्वेन कार्यानुमितिप्रतीयमानस्य कार्यस्य प्रत्याकाशप्रदेश सकृद्व्यवहारकालभेदलक्षणस्याणुनापि कालद्रव्येण कर्तुं शक्यत्वात् । एतेन सर्वगत काल इति पक्षस्यागमबाधोपदर्शिता । कथ? "लोयायासपएसे एक्केक्के जे ठिया हु एक्केका । रयणाण रासी इव ते कालाणू मुणेयव्वा ॥" इत्यागमस्यानाधितस्य सिद्धे । अत एव द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादिति हेतु कालात्ययापदिष्ट । कालोऽसर्वगत एव व्यवतिष्ठते । तथा चात्मन परममहत्त्वे साध्येस्यैव हेतो कालेन व्यभिचार सिद्ध्यतीति नातस्तत्सिद्धिर्येन क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणत्वाल्लोष्ठवदित्यनुमानमनवद्य न भवेत् । पक्षस्यानुमानबाधनानवताराद्धेतोश्च कालात्ययापदिष्टत्वाभावादिति सूक्तमाकाशादाना निष्क्रियत्व तद्वचनेन सामर्थ्याज्जीवपुद्गलाना सक्रियत्वप्रतिपादन च कालस्य वक्ष्यमाणस्य निष्क्रियत्वात् ॥

नन्वेवं न क्रियत्वेपि धर्मादीना व्यवस्थितेः । न स्युः स्वयमभिप्रेता जन्मस्थानव्ययक्रियाः ॥७
तथोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त सदिति लक्षण । तत्र न स्यात्ततो नैपा द्रव्यत्व वस्तुतापि च ॥ ८ ॥
इत्यपास्त परिस्पदक्रियायाः प्रतिषेधनात् । उत्पादादिक्रियासिद्धेरन्यथा सत्त्वहानित. ॥ ९ ॥
परिस्पदक्रियामूला नचोत्पादादयः क्रियाः । सर्वत्र गुणभेदानामुत्पादादिविरोधतः ॥ १० ॥
स्वपरप्रत्ययौ जन्मव्ययौ यदि गुणादिपु । स्थितिश्च किं न धर्मादिद्रव्येष्वेनमुपेयते ॥ ११ ॥
गतिस्थित्यवगाहाना परत्र न निबधनं । धर्मादीनि क्रियाशून्यस्वभावत्वात्खपुष्पवत् ॥ १२ ॥
क्रियावत्त्वप्रसगो वा तेपा वायुधरादिवत् । इत्यचोद्य बलाधानमात्रत्वाद्गमनादिपु ॥ १३ ॥
धर्मादीना स्वशक्त्यैव गत्यादिपरिणामिना । यथेंद्रिय बलाधानमात्र विपयसनिधौ ॥ १४ ॥

पुंसः स्वयं समर्थस्य तत्र सिद्धेर्न चान्यथा। तत्रैव द्रव्यसामर्थ्यान्निःष्क्रियाणामपि स्वयं ॥ १५॥
धर्मादीनां परत्रास्तु क्रियाकारणमाप्तता। नचैवमात्मनः कायक्रियाहेतुत्वमापतेत् ॥ १६ ॥
सर्वथा निष्क्रियस्यापि स्वयं मानविरोधतः। आत्मा हि प्रेरको हेतुरिष्टः कायादिकर्मणि॥१७॥
तृणादिकर्मणीवास्तु पवनादिश्च सक्रियः। वीर्यांतरायविज्ञानावरणच्छेदभेदतः ॥ १८ ॥
सक्रियस्यैव जीवस्य ततोंगे कर्महेतुता। हस्ते कर्मात्मसंयोगप्रयत्नाभ्यामुपेयते ॥ १९ ॥
यैस्तेपि च प्रतिक्षिप्तास्तयोस्तच्छक्त्ययोगतः। निष्क्रियो हि यथात्मैषां क्रियाद्वेसदृश्यतः॥२०
कालादिवत्तथैवात्मसंयोगः सप्रयत्नकः। गुणः स्यात्तस्य तद्वच्च निष्क्रियत्वादिदेशतः ॥ २१ ॥
गुणाः कर्माणि चैतेन व्याख्यातानीति सूचनात्। न तावदात्मसंयोगः केवलः कर्मकारणं॥२२
निःप्रयत्नस्य हस्तादौ क्रियाहेतुत्वहानितः। नैकस्य तत्प्रयत्नस्य क्रियाहेतुत्वमीक्ष्यते ॥ २३ ॥
शरीरायोगिनोन्यस्य ततः कर्मप्रसंगतः। सहितावात्मसंयोगप्रयत्नौ कुरुतः क्रियाः ॥ २४ ॥
हस्तादावित्यसंभाव्यमनयोः सहदृष्टिवत्। अदृष्टापेक्षिणौ तौ चेदकुर्वाणौ क्रिया नरि ॥ २५ ॥
हस्तादौ कुरुतः कर्म नैवं क्वचिददृष्टतः। उष्णापेक्षो यथा वन्हिसंयोगः कलशादिषु ॥ २६ ॥
रूपादीन् पाकजान् वर्तते वन्हौ स्वाश्रये तथा। नृसंयोगादिरन्यत्र क्रियामारभते न तु ॥२७॥
स्वाधारे नरि तस्येत्थं सामर्थ्यादितिचेन्न वै। वैषम्यादस्यादिष्टस्य सिद्धेः साध्यसमत्वतः ॥२८
प्रतीतिबाधनाच्चैतद्विपरीतप्रसिद्धितः। साध्ये क्रियानिमित्तत्वे दृष्टांतो ह्यक्रियाश्रयः ॥ २९ ॥
स्यादेष विषमस्तावदग्निसंयोग उष्णभृत्। यथा च स्वाश्रये कुर्वन् विकारं कलशादिषु ॥३०॥
करोति वन्हिसंयोगः पुंसो योगस्तथा तनौ। इत्यसदिष्टसंसिद्धिः क्रियापरिणतस्य नुः ॥३१
काये क्रियानिमित्तत्वसिद्धेः संयोगिनि स्फुटं। संयोगार्थांतर वन्हेः कुटादेश्च तदाश्रितः ॥ ३२
समवायात्ततो भिन्नप्रतीत्या बाध्यते न किं। घटादिष्वामरूपादीन् विनाशयति स स्वयं ॥ ३३
पाकजान् जनयत्येतत्प्रतिपद्येत कः सुधीः। न चैषा पाकजोत्पत्तिप्रक्रिया व्यवतिष्ठते ॥३४॥
वन्हेः पाकजरूपादिपरिणामाः कुटादिषु। स्वहेतुभेदतः सर्वः परिणामः प्रतीयते ॥ ३५ ॥
पूर्वाकारपरित्यागादुत्तराकारलब्धितः। कुटे पाकजरूपादिपरित्यागेन जायते ॥ ३६ ॥
वन्हेः पाकजरूपादिस्तथा दृष्टेरबाधनात्। नौष्ण्यापेक्षस्ततो वन्हिसंयोगोत्र निदर्शनं ॥ ३७ ॥
नुः क्रियाहेतुतासिद्धौ विपरीतप्रसिद्धितः। अनुष्णाशीतरूपश्चाप्रेरकोनुपघातकः ॥ ३८ ॥
कुटेः प्राप्तः कथं रूपाद्युच्छेदोत्पादकारणं। गुरुत्वं निष्क्रियं लोष्ठे वर्तमानं तृणादिषु ॥ ३९ ॥
क्रियाहेतुर्यथा तद्वत्प्रयत्नादिस्तथेक्षणात्। ये त्वाहुस्तेपि विध्वस्ताः प्रत्येतव्या दिशानया ॥ ४०
स्वाश्रये विक्रियाहेतौ ततोन्यत्र हि विक्रिया। द्रव्यस्यैव क्रियाहेतुपरिणामात्पुनः पुनः ॥ ४१
क्रियाकारित्वमन्यत्र प्रतीत्या नैव बाध्यते। पुरुषस्तद्गुणो वापि न क्रियाकारणं तनौ ॥४२॥
निष्क्रियत्वाद्यथा व्योमेत्युक्तिर्यात्मनि बाधकं। नानैकांतिकता धर्मद्रव्येणास्य कथंचन ॥ ४३
तस्याः प्रेरकतासिद्धेः क्रियाया विग्रहादिषु। एवं सक्रियतासिद्धावात्मनो निर्वृतावपि ॥ ४४॥
सक्रियत्व प्रसक्त चेदिष्टमूर्ध्वगतित्वतः। यादृशी सशरीरस्य क्रिया मुक्तस्य तादृशी ॥ ४५ ॥
न युक्ता तस्य मुक्तत्वविरोधात् कर्मसंगतेः। क्रियानेकप्रकारा हि पुद्गलानामिवात्मनां ॥४६॥
स्वपरप्रत्ययायत्तभेदा न व्यतिकीर्यते। सान्यैव तद्वतो येषां तेषां तद्द्वयशून्यता ॥ ४७ ॥
क्रियाक्रियावतोर्भेदेनाप्रतीतेः कदाचन। क्रियाक्रियाश्रयौ भिन्नौ विभिन्नप्रत्ययत्वतः ॥ ४८
सह्यविंध्यवदित्येतद्विभेदैकांतसाधनं। धर्मिग्राहिप्रमाणेन हेतोर्बाधननिर्णयात् ॥ ४९ ॥

कथंचिद्भिन्नयोस्तेन तयोर्ग्रहणतः स्फुटं । विभिन्नप्रत्ययत्वं च सर्वथा यदि गद्यते ॥ ५० ॥
तत एव तदा तस्य सिद्धत्वं प्रतिवादिनः । कथंचित्तु न तत्सिद्धं वादिनामित्यसाधनं ॥ ५१ ॥
विरुद्धं वा भवेदिष्टविपरीतप्रसाधनात् । साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टांतस्यापि दृश्यताम् ॥ ५२ ॥
सत्त्वेनाभिन्नयोरेव प्रतीतेः सह्यविंध्ययोः । विरुद्धधर्मताध्यासादित्यादेरप्यहेतुता ॥ ५३ ॥
प्रोक्तेतेन प्रपत्तव्या सर्वथाप्यविशेषतः । क्रियाक्रियावतोनन्यानन्यदेशत्वतः क्रिया ॥ ५४ ॥
तत्स्वरूपवदित्येके तदप्यज्ञानचेष्टितं । लौकिकानन्यदेशत्वं हेतुश्चेद्व्यभिचारता ॥ ५५ ॥
वातातपादिभिस्तस्यानन्यदेशैर्विभेदिभिः । शास्त्रीयानन्यदेशत्वं मन्यते साधनं यदि ॥५६॥
न सिद्धमन्यदेशत्वप्रतीते रूपयोस्तयोः । तद्वद्देशा क्रिया तद्वत्स्वकीयाश्रयदेशकः ॥ ५७ ॥
प्रतीयते यदानन्यदेशत्वं कथमेतयोः । सर्वथानन्यदेशत्वमसिद्धं प्रतिवादिनः ॥ ५८ ॥
कथंचिद्वादिनस्तत्स्याद्विरुद्धं चेष्टहानिकृत् । धर्मिग्राहिप्रमाणेन बाधा पक्षस्य पूर्ववत् ॥ ५९ ॥
साधनस्य च विज्ञेया तेरेवातीतकालता । निष्क्रियाः सर्वथा सर्वे भावाः स्युः क्षणिकत्वतः ॥६०॥
पर्यायार्थतया लब्धिं प्रतिक्षणविवर्तवत् । इत्याहुर्ये न ते स्वस्थाः साधनस्याप्रसिद्धितः ॥६१॥
न हि प्रत्यक्षतः सिद्धं क्षणिकत्वं निरन्वयं । साधर्म्यस्य ततः सिद्धेर्बहिरंतश्च वस्तुनः ॥ ६२ ॥
इदानींतनता दृष्टिर्न क्षणक्षयिणः क्वचित् । कालांतरस्थितेरेव तथात्वप्रतिपत्तितः ॥ ६३ ॥
नानुमानाच्च तत्सिद्धं तद्धेतोरनभीक्षणात् । सत्त्वादि सत्त्वहेतुश्चेन्न तत्रागमकत्वतः ॥ ६४ ॥
विरुद्धादितया तस्य पुरस्तादुपवर्णनात् । प्रपंचेन पुनर्नेह तद्विचारः प्रतन्यते ॥ ६५ ॥
कथंचिन्निष्क्रियत्वे न साध्ये स्यात्सिद्धसाधनं । तन्निश्चयनयादेशात्प्रसिद्धं सर्ववस्तुषु ॥ ६६ ॥
व्यवहारनयात्तेषां सक्रियत्वप्रसिद्धितः । भूतिर्येषां क्रिया सैवेप्ययुक्तं सान्वयत्वतः ॥ ६७ ॥
नित्यत्वात्सर्वभावानां निष्क्रियत्वं तु सर्वथा । यैरुक्तं तेप्यनेनैव हेतुना दूषिता हताः ॥६८॥
सर्वथा तन्मतध्वंसात्प्रमाणाभावतः क्वचित् । कथंचिन्नित्यताहेतुर्यदि तस्य विरुद्धता ॥ ६९ ॥
कथंचिन्निष्क्रियत्वस्य साधनात् क्षणिकादिवत् । ततः स्युर्निष्क्रियाः सर्वे भावाः स्यात्सक्रियासह
विरोधादिप्रसंगश्चेन्न दृष्टे तदयोगतः । चैत्रैकज्ञानवत्स्वेष्टतत्त्ववद्वा प्रवादिनाम् ॥ ७१ ॥
स्वेष्टं तत्त्वमनिष्टात्मशून्यं सदिति ये विदुः । सदसद्रूपमेकं ते निराकुर्युः कथं पुनः ॥ ७२ ॥
निष्क्रियेतरताभावे बहिरंतः कथंचन । प्रतीतेर्बाधशून्यायाः सर्वथाप्यविशेषतः ॥ ७३ ॥

असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥ ८ ॥

प्रदेशेयत्तावधारणार्थमिदं । धर्माधर्मयोरेकजीवस्य च । कुतः पुनरसंख्येयप्रदेशता धर्मादीनां प्रसिध्यतीत्यावेदयति;—

प्रतिदेशं जगद्व्योमव्याप्तियोग्यत्वसिद्धितः । धर्माधर्मैकजीवानामसंख्येयप्रदेशता ॥ १ ॥
लोकाकाशवदेव स्याचासंख्येयप्रदेशभृत् । तदाधेयस्य लोकस्य सावधित्वप्रसाधनात् ॥ २ ॥
अनंतदेशतापायात् प्रसंख्यातुमशक्तितः । न तत्रानंतसंख्यातप्रदेशत्वविभावना ॥ ३ ॥

न ह्ययं लोको निरवधिः प्रतीतिविरोधात् । पृथिव्या उपरि सावधित्वदर्शनात् पार्श्वतोधस्ताच्च सावधित्वसंभवनात् तद्वदुपरि लोकस्य सावधित्वसिद्धेः । सर्वत्र अपर्यंता मेदिनीति साधने सर्वस्य हेतोरप्रयोजकत्वापत्तेः । प्रसिद्धे च सावधौ लोके तदधिकरणस्याकाशस्य लोकाकाशसंज्ञस्य सावधित्वसिद्धेः परिशेषादसंख्येयप्रदेशत्वसिद्धिः । तथाहि—न तावल्लोकाकाशमनंतप्रदेशं शश्वदसंहरणधर्मत्वे सति

सावधित्वात् पचाणुकाकाशवत् । असहरणधर्मत्वादित्युच्यमाने लोकाकाशेन व्यभिचार इति सावधित्व-वचन, सावधित्वादित्युक्तेपि पुद्गलस्कधेनानतपरमाणुकेनानेकातो मा भूदिति शश्वदसहरणधर्मकत्वे सतीति विशेषण । न चैतदसिद्ध साधनसद्भावात् । शश्वदसहरणधर्मक लोकाकाशमजीवत्वे सत्यमूर्तद्रव्यत्वादलोकाकाशवत् । न ह्यलोकाकाश कदाचित्सहरणधर्म सर्वदा परममहत्त्वाभावप्रसगात् । तथा न सख्यातप्रदेश लोकाकाश गणनया प्रसख्यातुमशक्यत्वादलोकाकाशवदेवेति नानतसख्यातप्रदेशत्व तस्य विभावयितु शक्य । परिशेषादसख्येयप्रदेश लोकाकाश सिद्ध । ततो धर्माधर्मैकजीवास्त्वसख्येय-प्रदेशा. प्रतिप्रदेश तावदसख्येयप्रदेशलोकाकाशव्याप्तियोग्यत्वात् यत्र तथा तत्र तथा यथैकपरमाणु-रिति निरवद्यो हेतु', अन्यथानुपपत्तिसद्भावात् ॥ नन्वत्र जीवस्यैकविशेषण किमर्थमित्यारेकाया-मिदमाह,—

एकजीववचःशक्तेर्नासंख्येयप्रदेशता । नानात्मनामनंतादिप्रदेशत्वस्य संभवात् ॥ ४ ॥

एकजीववचनसामर्थ्यान्न नानाजीवानामसख्येयप्रदेशत्व तेषा अनतप्रदेशत्वस्यानतानतप्रदेशत्वस्य च समवात् ॥ कुत पुनर्धर्मादीना सप्रदेशत्व सिद्ध यतोऽसख्येयप्रदेशता साध्यत इत्याशका निराचि कीर्षुराह,—

सप्रदेशा इमे सर्वे मूर्तिमद्द्रव्यसंगमात् । सकृदेवान्यथा तस्यायोगादेकाणुवत्ततः ॥ ५ ॥ ॥

न हि सकृत्सर्वमूर्तिमद्द्रव्यसगम सप्रदेशत्वमतरेण घटते धर्मादीनामेकपरमाणुवत् । ततोमी धर्माधर्मैकजीवास्ते सप्रदेशा एव । मुख्यप्रदेशाभावादुपचरिता प्रदेशास्तेषामिति चेत्, कुतस्तत्र तदुपचार [2] सकृन्नानादेशद्रव्यसबधादेव तस्य सप्रदेशो काडपटादौ दर्शनादिति चेत् तद्वन्मुख्यप्रदेशसद्भावे को दोषो [2] अनित्यत्वप्रसग सावयवस्यानित्यत्वप्रसिद्धेर्घटादिवदिति चेत्, कथचिदनित्यत्वस्येष्टत्वाददोषोय । सर्वथानित्यत्वेर्थक्रियाविरोधात् । सर्वस्य कथचिदनित्यत्वस्य व्यवस्थापनात् ॥

जीवस्य सर्वतद्द्रव्यसंगमो न विरुध्यते । लोकपूरणसंसिद्धेः सदा तद्योग्यतास्थितेः ॥ ६ ॥

जीवो हि लोकपूरणावस्थाया सकृत्सर्वमूर्तिमद्द्रव्यै सबध्यते इति सिद्धातसद्भावान्न स्याद्वादिना तस्य सकृत्सर्वमूर्तिमद्द्रव्यसगमो विरुध्यते, शेषावस्थास्वपि तद्योग्यताव्यवस्थापनात । एतेन धर्माधर्मयो सर्वथा प्रतिदेश लोकाकाशव्याप्तिवदेकजीवस्यापि तद्व्याप्तियोग्यत्वस्थितेरसख्येयप्रदेशत्वसाधने हेतोरसिद्धि परिहृता वेदितव्या । तथा योग्यतामतरेण धर्मादीना शश्वत्तद्व्याप्तिविरोधात् । परमाणुवत् कालाणुवद्वा तद्व्याप्ति साधयिष्यते चाग्रत ॥

अथाकाशस्य कियत प्रदेशा इत्याह,—

आकाशस्यानंताः ॥ ९ ॥

प्रदेशा इत्यनुवर्तते । पूर्वसूत्रे वृत्त्यकरण तत एवासख्येयप्रदेशा इति वृत्तिनिर्देशे लाघवेपि वाक्य-निर्देशोऽसख्येया. इति कृत इहोत्तरसूत्रेषु च प्रदेशग्रहण मा भूद्योगैरेवमिति । अतोऽवसानमिह गृह्यते, अविद्यमानोंतो येषा त इमेऽनता प्रदेशा इत्यन्यपदार्थनिर्देशोय । ते चाकाशस्येति भेदनि-र्देश कथचित्प्रदेशप्रदेशिनोर्भेदोपपत्ते । सर्वथा तयोरभेदे प्रदेशिन स्वप्रदेशादेकस्मादर्थातरत्वाभावात् प्रदेशमात्रत्वप्रसग इति प्रदेशिनोऽसत्त्व । तदसत्त्वे प्रदेशस्याप्यसत्त्वमित्युभयासत्त्वप्रसक्ति । सर्वथा तद्भेदे पुनराकाशस्य चे द्रव्यप्रदेशा द्रव्याणि वा स्युर्गुणादयो वा [2] यदि द्रव्याणि तदाकाशस्यानेकद्र-व्यत्वप्रसगो घटादिवत् । तथा च सादिपर्यवसानत्व तद्वदेव । न ह्यनेकद्रव्यारब्ध द्रव्य किंचिदनाद्यनत

दृष्टमिष्ट वा परस्य । गुणा प्रदेशा इति चेन्न, गुणातराश्रयत्वविरोधात् । साधारणगुणा हि संयोगविभागसख्यादयस्तत्रेष्यते घटसयोगोन्यस्याकाशप्रदेशस्य कुड्यसयोगोन्यस्य द्वारविभागोऽन्यस्य वटविभागोन्यस्येति सयोगविभागयो प्रतीते । एक खस्य प्रदेशो द्वौ चेति सख्याया सप्रत्ययात् परो गगनप्रदेशोऽपरो वेति परत्वापरत्वयोरवबोधात् पृथगेतस्मात् पाटलिपुत्राकाशप्रदेशाच्चित्रकूटाद्याकाशप्रदेश इति पृथक्त्वस्योपलभात् । तथा घटाकाशप्रदेशान्महान् मठाकाशप्रदेश इति परिमाणस्य सन्निर्णयात् । प्रदेशिन्येवाकाशे सयोगादयो गुणा न प्रदेशेष्विति चेन्न, अवयवसयोगपूर्वकावयविसयोगोपगमाद्धि ततुकवीरणसयोगवत् । पटादीनामाकाशप्रदेशसयोगमतरेणाकाशप्रदेशे सयोगोपर एकवीरणस्य सिद्धि । सिद्धे ततुकसयोगे द्विततुकसयोगप्रसगात् सयोगजसयोगाभाव । एतेन विभागजविभागाभाव प्रतिपादित । सख्या पुनर्द्वित्वादिकाकाशे प्रदेशिन्यनुपपन्नैव तस्यैकत्वात् । एतेन परत्वापरत्वपृथक्त्वपरिमाणभेदाभाव प्रतिनिवेदित तत्रैकत्र तदनुपपत्ते । तत सप्रदेशेष्वेवैते गुणा सिद्धा इति न गुणा प्रदेशा गुणित्वात् पृथिव्यादिवत् । नापि कर्माणि तत एव परिस्पदात्मकत्वाभावाच्च । नापि सामान्यादयोनुवृत्तिप्रत्ययादिहेतुत्वाभावात् । पदार्थांतराणि खप्रदेशा इत्ययुक्त । षट्पदार्थनियमविरोधात् । अत एव न मुख्या खस्य प्रदेशा इति चेन्न, मुख्यकार्यकारणदर्शनात् । तेषामुपचरितत्वे तदयोगात् । न ह्युपचरितोग्नि पाकादावुपयुज्यमानो दृष्टस्तस्य मुख्यत्वप्रसगात् । प्रतीयते च मुख्य कार्यमनेकपुद्गलद्रव्याद्यवगाहकलक्षण । निरशस्यापि विभुत्वात्तद्युक्तमिति चेत्, कथ विभुर्निरशो वेति न विरुध्यते । ननु प्रमाणसिद्धत्वाद्ब्रह्मादिप्रतिवादिनोराकाशे विभुत्वभाव न विप्रतिपिद्ध । तत एव निरशत्वसिद्धि । तथाहि—निरशमाकाशादि सर्वजगद्व्यापित्वात् यन्न निरश न तत्तथा दृष्ट यथा घटादि सर्वजगद्व्यापि चाकाशादि तस्मान्निरशमिति कश्चित् । तदसमीचीन, हेतो पक्षाव्यापकत्वात् परमाणौ निरशे तदभावात् । तस्य विवादगोचरत्वादपक्षीकरणाददोष इति चेन्न, साशपरमाणुवादिनस्तत्रापि विप्रतिपत्ते पक्षीकरणोपपत्ते । साधनातराततत्र निरशत्वसिद्धेरिहापक्षीकरणमिति चेत्, एव तर्हि न कश्चित्पक्षाव्यापको हेतु स्यात् चेतनास्तरव स्वापात् मनुष्यवदित्यत्रापि तथा परिहारस्य सभवात् । शक्य हि वक्तु येषु तरुषु स्वापादयोऽसिद्धास्त एव पक्षीक्रियते, तेनेतरे तत्र हेत्वतराच्चेतनत्वप्रसाधनात् । ततो न पक्षाव्यापको हेतुरिति किल कालात्ययापदिष्टो हेतुर्निरशत्वसाधने, सर्वजगद्व्यापित्वादिति पक्षस्यानुमानागमबाधितत्वात् अत्र हेतो सामान्यादिभिर्व्यभिचारासभवात्, तेषा सकृद्भिन्नदेशद्रव्यसबधस्य प्रमाणसिद्धस्याभावात् । तथा धर्माधर्मैकजीवलोकाकाशाना तुल्यासख्येयप्रदेशत्वात् प्रदेशसमवाय इत्याद्यागमस्यापि तत्साशत्वप्रतिपादकस्य सुनिश्चितासभवद्बाधकस्य सद्भावाच्च । यदप्युच्यते निरशमाकाशादि सदावयवानारभ्यत्वात् परमाणुवदिति तदप्यनेन निरस्त, हेतो कालात्ययापदिष्टत्वाविशेषात् । किं च यदि सर्वथा सदावयवानारभ्यत्व हेतुस्तदा प्रतिवाद्यसिद्ध पर्यायार्थादेशात् पूर्वपूर्वाकाशादिप्रदेशोत्तरोत्तरारभ्यारभकभावोपपत्ते । अथ कथचित्सदावयवानारभ्यत्व हेतुस्तदा विरुद्ध, कथचिन्निरशत्वस्य सर्वथा निरशत्वविरुद्धस्य साधनात् । कथचिन्निरशत्वस्य साधने सिद्धसाधनमेव पुद्गलस्कधवत्सर्वदावयवविभागाभावात् सावयवत्वाभावोपगमात् । स्यान्मत, नाकाशादीना प्रदेशा मुख्या सति स्वतोऽप्रदिश्यमानत्वात् परमाणुवत् । परमाण्वादीना हि मुख्या प्रदेशा स्वतोवधार्यमाणा सिद्धा इति । तदयुक्त, परमाणोरेकप्रदेशाभावप्रसगात् छद्मस्थै स्वतोऽप्रदिश्यमानत्वाविशेषात् । परमाणुरेकप्रदेशोत्यन्तपरोक्षत्वादस्मदादीना स्वतोप्रदिश्यमान इति चेत्, त एवाकाशादिप्रदेशा स्वतोप्रदिश्यमाना सत्यस्मदादिभि । अतींद्रियार्थदर्शिना तु यथा परमाणुरेकप्रदेश स्वत प्रदेश्यस्तथाकाशादिप्र-

देशोपीति सतोऽप्रदिश्यमानत्वादित्यसिद्धो हेतुः। पटादिद्व्यणुकाद्यवयवैरनैकांतिकश्च, तेषामस्मदादिभिः स्वतोऽप्रदिश्यमानानामपि भावात्। किं च कथंचित्साशमाकाशादि परमाणुभिरेकदेशेन युज्यमानत्वात् स्कंधवत्। तस्य तैः सर्वात्मना संयुज्यमानत्वे परमाणुमात्रत्वप्रसंगात्। तथा चाकाशादिबहुत्वापत्तिः। स्यान्मतं, नैकदेशेन सर्वात्मना वा परमाणुभिराकाशादिर्युज्यते। किं तर्हि? युज्यत एव यथावयवी स्वावयवैः सामान्यं वा स्वाश्रयैरिति। तदसत्, साध्यसमत्वान्निदर्शनस्य। तस्याप्यवयव्यादेः सर्वथा निरंशत्वे स्वावयवादिभिरेकांततो भिन्नैः संबंधो यथोक्तदोषानुषंगात् कार्त्स्न्यैकदेशव्यतिरिक्तस्य प्रकारांतरस्य तत्संबंधनिबंधनस्यासिद्धेः। कथंचित्तादात्म्यस्य तत्संबंधत्वे स्याद्वादिमतसिद्धिः, सामान्यतद्वतोरवयवावयविनोश्च कथंचित्तादात्म्योपगमात्। न चैवमाकाशादेः परमाणुभिः कथंचित्तादात्म्यमित्येकदेशेन संयोगोभ्युपगंतव्यः। तथा च सांशत्वसिद्धिः। किं च सांशमाकाशादि श्येनस्थाण्वाद्यन्यतोभयकर्मजसंयोगविभागान्यथानुपपत्तेः। श्येनेन हि स्थाणोः संयोगो विभागश्चान्यतरकर्मजस्तत्रोत्पन्नं कर्म स्वाश्रयं श्येनं तदाकाशप्रदेशाद्वियोज्य स्थाण्वाकाशदेशेन संयोजयति ततो वा विभिद्याकाशदेशांतरेण संयोजयतीति प्रतीयते न चाकाशस्यैकदेशाभावे तद्घटनात् कर्मणः स्वाश्रयान्याश्रययोरेकदेशत्वात्। एतेन शेषयोरुभयकर्मजः संयोगो विभागश्चाकाशस्याप्रदेशत्वेन घटत इति निवेदितं, क्रियानुपपत्तिश्च तस्या देशांतरप्राप्तिहेतुत्वेन व्यवस्थितत्वात् देशांतरस्य चासंभवात्। तत एव परत्वापरत्वपृथक्त्वाद्यनुपपत्तिः पदार्थानां विज्ञेया। तत्सकलमभ्युपगच्छताजसा सांशमाकाशादि प्रमाणयितव्यं॥ कुतः पुनराकाशस्यानंताः प्रदेशा इत्यावेदयति,—

अनंतास्तु प्रदेशाः स्युराकाशस्य समंततः। लोकत्रयाद्बहिः प्रांताभावात्तस्यान्यथागतेः॥ १॥

अनंतप्रदेशमाकाशं लोकत्रयाद्बहिः समंततः प्रांताभावात् यत्त्वानंतप्रदेशं न तस्य ततो बहिः समंततः प्रांताभावो यथा परमाण्वादेः। इत्यन्यथानुपपत्तिलक्षणो हेतुः स्वसाध्यं साधयत्येव। ततो बहिः समंततः प्रांताभावस्याभावे पुनराकाशस्य गत्यभावप्रसंगात्। भावेपि कथमाकाशस्य गतिरित्याह,—

जगतः सावधेस्तावद्भावो बहिरवस्थितिः। सतानात्मा न युज्येत सर्वथार्थक्रियाक्षमः॥ २॥
न गुणः कस्यचित्तत्र द्रव्यस्यानभ्युपायतः। तदाश्रयस्य कर्मादेरपि नैवं विभाव्यते॥ ३॥
द्रव्यं तु परिशेषात्स्यात्तन्नभो नः प्रतिष्ठितं। प्रसक्तप्रतिषेधे हि परिशिष्टव्यवस्थितिः॥ ४॥

अनंता लोकधातवः इत्याकाशत्ववादिना दर्शनमयुक्तं प्रमाणाभावात्। स्वभावविप्रकृष्टानां भावाभावनिश्चयासंभवात् संभवे वा स्वतः क्षतिप्रसंगात् तदागमस्य प्रमाणभूतस्यानभ्युपगमात्। ततः सावधिरेव लोको व्यवतिष्ठते। तस्य च स्वतो बहिः समंतादभावस्तावत्सिद्धः स च नीरूपो न युज्यते प्रमाणाभावात्। भावधर्मस्वभावो न गुणः कर्मसामान्यं विशेषो वा कस्यचिद्द्रव्यस्य तदाश्रयस्यानभ्युपगमात् परिशेषाद्द्रव्यमिति विभाव्यते। प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्टव्यवस्थितेः तदस्माकमाकाशं सर्वतोऽवधिरहितमित्यनंतप्रदेशसिद्धिः। परेषां पुनरनंता लोकधातवः सतोपि यदि निरंतरास्तदा अंतरालप्रतीतिर्न स्यात् सर्वथा तेषां निरन्वये वैकं लोकधातुमात्रं स्यात्। परेषां लोकधातूनां तत्रानुप्रवेशात्। एकदेशेन नैरंतर्ये सावयवत्वं तदवयवेनापि तदवयवांतरैः सर्वात्मना नैरंतर्ये तदेकावयवमात्रं स्यात्, तदेकदेशेन नैरंतर्ये तदेव सावयवत्वमेव अनंतपरमाणूनां। सर्वात्मना नैरंतर्ये परमाणुमात्रं जगद्भवेत् तदेकदेशेन नैरंतर्ये सावयवत्वं परमाणूनां। तच्चानिष्टं, इति सांतरा एव लोकधातवः प्रतिपरमाणु वक्तव्याः। तदंतर एवाकाशमेवोक्तव्यापादनादनंतप्रदेशमायातं। आलोकतमःपरमाणुमात्रमंतरमिति चेन्न, आलोकत-

म परमाणुभिरपि सातैर्भवितव्य । तत्रैरतर्ये प्रतिपादितदोषानुपगात् । तदतराण्याकाशप्रदेशा एवेत्यवश्य-भावि नभोऽनतप्रदेश ॥

आगमज्ञानसंवेद्यमनुमान विनिश्चितं । सर्वज्ञैर्वा परिच्छेद्यमप्यनंतप्रमाणभाक् ॥ ४ ॥

यद्विज्ञानपरिच्छेद्यं तत्सांतमिति योऽब्रवीत् । तस्य वेदो भगादिर्वा नानत्यं प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

स्वय वेदस्येश्वरस्य पुरुषादेर्वा अनाद्यनतत्व कुतश्चित्प्रमाणात् परिच्छिंदन्नपि तत्सादिपर्यंतत्वमिति छित्वाकाशस्यानुमानागमयोगिप्रत्यक्षै परिच्छिद्यमानस्यानतत्व प्रतिक्षिपतीति कथ स्वस्थ [2] प्रमाणस्य यथावस्थितवस्तुपरिच्छेदनस्वभावत्वादनतस्यानतत्वेनैवपरिच्छेदने को विरोध स्यादसख्यातादसख्याता-देस्तथा परिच्छेदनवत् । तत सूक्तमाकाशस्यानता प्रदेशा इति ॥

सख्येयासख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

प्रदेशा इत्यनुवर्तते । चशब्दादनताश्च समुच्चीयते । कुतस्ते पुद्गलाना तथेत्याह,—

सख्येयाः स्युरसंख्येयास्तथानंताश्च तत्त्वतः । प्रदेशाः स्कधसंसिद्धेः पुद्गलानामनेकधा ॥१॥

सख्येयपरमाण्वारब्धानामनेकधा स्कधानामसख्यातानतानतपरमाण्वारब्धाना च ससिद्धे पुद्गलाना स्युरेव सख्येयाश्चासख्येयाश्चानताश्च प्रदेशास्तत्त्वत सकलबाधवैधुर्यात् । ननु च स्कधस्य ग्रहण तदार-भकावयवग्रहणपूर्वक तदग्रहणपूर्वक वा [2] प्रथमपक्षेऽनतश परमाणूना तदवयवानामतीद्रियत्वादग्रहणे स्कधाग्रहणमिति सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धे, द्वितीयपक्षेत्र सकलावयवशून्येपि देशेऽवयविग्रहणप्रसग । कतिपयावयविग्रहणपूर्वकेपि स्कधग्रहणे सर्वाग्रहणमेव कतिपयावयवानामप्यनतश परमाणूना व्यवस्था-नात्तेषा च ग्रहणसभवात् । ततो न परमार्थत स्कधससिद्धि । अनाद्यविद्यावशादत्यासन्नेष्वसस्पृष्टेषु बहिरतश्च परमाणुषु तदाकारप्रतीते तादृशकेशादिष्वप्यनाकारप्रतीतिवदिति कश्चित्, तस्यापि सर्वा-ग्रहणमवयव्यसिद्धे । परमाणवो हि बहिरतर्वाबुद्धिगोचरा एवातीद्रियत्वात् न चावयवी तदारब्धोभ्यु-पगत इति सर्वस्य बहिरगस्यातरगस्य चार्थस्याग्रहण कथ विनिवार्यते [2] । अथ केचित्सचिता परमा-णव एव स्वप्रत्ययविशेषादिंद्रियज्ञानपरिच्छेद्यस्वभावा जायते तेषा ग्रहणसिद्धेर्न सर्वाग्रहणमिति मत, तदपि न समीचीन, कदाचित्कचित्कस्यचित्परमाणुप्रतीत्यभावात् । एको हि ज्ञानसन्निवेशी स्वधिया-नाकार परिस्फुटमवभासते । परमाणव एव चेतनात्मन्यविद्यमानमप्याकार स्वधीयास कुतश्चिद्विभ्रमा-द्दर्शयतीति चेत्, कथचित्प्रतिभातास्ते तमुपदर्शयेयुरप्रतिभाता [2] न तावदप्रतिभाता सर्वत्र सर्वदा, सर्वथा सर्वस्य तदुपदर्शनप्रसगात्, प्रतिभाता एव ते तमुपदर्शयति सत्त्वादिनातिकेशादिवदिति चेन्न । परमाणुत्वादिनापि तेषा प्रतिभातत्वप्रसगात् । सत्य, तेनाप्रतिभाता एव परमाणव "एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य स्वत स्वय । कोन्यो न दृष्टो भाग स्याद्वा प्रमाणे परीक्षते॥" इति वचनात् केवल तथा निश्च-यात्तथानुत्पत्तेस्तेषामप्रतिभातत्वमुच्यते । "तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुण । भ्रातेर्निश्चीयते नेति साधन सप्रवर्तते ॥" इति वचनात् सत्त्वादिनेव स्वभावेन तत्र निश्चयोत्पत्तेरभ्यासप्रवरबुद्धिपाट-वार्थित्वलक्षणस्य तत्कारणस्य भावाद्वस्तुस्वभावात् । वस्तुस्वभावो ह्येष पर प्रतीतिकानुभवपटीयान् कश्चिदेव स्मृतिबीजमाधत्ते प्रबोधयति चातर ससारमिति चेत्, कथमेन सत्त्वादेरणुत्वादिस्वभाव पर-माणुषु भिन्नो न भवेद्विरुद्धधर्माध्यासात् सह्यविंध्यवत् । यदि पुनर्निश्चयस्यावस्तुविषयत्वान्न तद्भानाभा-वाना वस्तुस्वभावभेद इति मत, तदा कथ दर्शनस्य प्रमाणेतरभावव्यवस्था निश्चयोत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्या विपर्ययोपजननानुपजननाभ्यामिति तद्व्यवस्थानुपगात् । दर्शन . . .

देशोपीति स्वतोऽप्रदिश्यमानत्वादित्यसिद्धो हेतु । पटादिद्व्यणुकावयवैरनेकांतिकश्च, तेषामसदादिभि स्वतोऽप्रदिश्यमानानामपि भावात् । किं च कथंचित्सांशमाकाशादि परमाणुभिरेकदेशेन युज्यमानत्वात् स्कंधवत् । तस्य तै सर्वात्मना संयुज्यमानत्वे परमाणुमात्रत्वप्रसंगात् । तथा चाकाशादिबहुत्वापत्ति । स्यान्मतं, नैकदेशेन सर्वात्मना वा परमाणुभिराकाशादिर्युज्यते । किं तर्हि[2] युज्यते एव यथावयवी स्वावयवै सामान्य वा स्वाश्रयैरिति । तदसत्, साध्यसमत्वान्निदर्शनस्य । तस्याप्यवयव्यादे सर्वथा निरंशत्वे स्वावयवादिभिरेकांततो भिन्ने संबंधो यथोक्तदोषानुषंगात् कार्त्स्न्यैकदेशव्यतिरिक्तस्य प्रकारांतरस्य तत्संबंधनिबंधनस्यासिद्धे । कथंचित्तादात्म्यस्य तत्संबंधत्वे स्याद्वादिमतसिद्धि, सामान्यतद्वतोरवयवावयविनोश्च कथंचित्तादात्म्योपगमात् । न चैवमाकाशादे परमाणुभि कथंचित्तादात्म्यमित्येकदेशेन संयोगोभ्युपगंतव्य । तथा च सांशत्वसिद्धि । किं च सांशमाकाशादि श्येनमेषाद्यन्यतोभयकर्मजसंयोगविभागान्यथानुपपत्ते । श्येनेन हि स्थाणो संयोगो विभागश्चान्यतरकर्मजस्तत्रोत्पन्नं कर्म स्वाश्रयं श्येनं तदाकाशप्रदेशाद्वियोज्य स्थाण्वाकाशदेशेन संयोजयति ततो वा विभिद्याकाशदेशांतरेण संयोजयतीति प्रतीयते न चाकाशस्यैकदेशाभावे तद्घटनात् कर्मण स्वाश्रयान्याश्रययोरेकदेशत्वात् । एतेन मेषयोरुभयकर्मजः संयोगो विभागश्चाकाशस्याप्रदेशत्वेन घटत इति निवेदितं, क्रियानुपपत्तिश्च तस्या देशांतरप्राप्तिहेतुत्वेन व्यवस्थितत्वात् देशांतरस्य वा संभवात् । तत एव परत्वापरत्वपृथक्त्वाद्यनुपपत्ति पदार्थानां विज्ञेया । तत्सकलमभ्युपगच्छताजसा सांशमाकाशादि प्रमाणयितव्य ॥ कुत पुनराकाशस्यानंताः प्रदेशा इत्यावेदयति,—

अनंतास्तु प्रदेशाः स्युराकाशस्य समंततः । लोकत्रयाद्बहिः प्रांताभावात्तस्यान्यथागतेः ॥ १ ॥

अनंतप्रदेशमाकाशं लोकत्रयाद्बहि' समंतत प्रांताभावात् यन्नानंतप्रदेशं न तस्य ततो बहि'समंतत प्रांताभावो यथा परमाण्वादे । इत्यन्यथानुपपत्तिलक्षणो हेतु' स्वसाध्यं साधयत्येव । ततो बहि समंतत प्रांताभावस्याभावे पुनराकाशस्य गत्यभावप्रसंगात् । भावेपि कथमाकाशस्य गतिरित्याह,—

जगतः सावधेस्तावद्भावो बहिरवस्थितिः । संतानात्मा न युज्येत सर्वथार्थक्रियाक्षमः ॥ २ ॥
न गुणः कस्यचित्तत्र द्रव्यस्यानभ्युपायतः । तदाश्रयस्य कर्मादेरपि नैवं विभाव्यते ॥ ३ ॥
द्रव्यं तु परिशेषात्स्यात्तन्नभो नः प्रतिष्ठितं । प्रसक्तप्रतिषेधे हि परिशिष्टव्यवस्थितिः ॥ ४ ॥

अनंता लोकधातव इत्याकाशत्ववादिना दर्शनमयुक्तं प्रमाणाभावात् । स्वभावविप्रकृष्टानां भावाभावनिश्चयासंभवात् संभवे वा स्वतः क्षतिप्रसंगात् तदागमस्य प्रमाणभूतस्यानभ्युपगमात् । तत सावधिरेव लोको व्यवतिष्ठते । तस्य च स्वतो बहि समंतादभावस्तावत्सिद्ध स च नीरूपो न युज्यते प्रमाणाभावात् । भावधर्मस्वभावो न गुण कर्मसामान्य विशेषो वा कस्यचिद्द्रव्यस्य तदाश्रयस्यानभ्युपगमात् परिशेषाद्द्रव्यमिति विभाव्यते । प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्टव्यवस्थिते' तदस्माकमाकाशं सर्वतोऽवधिरहितमित्यनंतप्रदेशसिद्धि । परेषां पुनरनंता लोकधातव सतोपि यदि निरंतरास्तदा अंतरालप्रतीतिर्न स्यात् सर्वथा तेषां निरन्वये चैकं लोकधातुमात्रं स्यात् । परेषां लोकधातूनां तत्रानुप्रवेशात् । एकदेशेन नैरंतर्ये सावयवत्वं तदवयवेनापि तदवयवांतरै सर्वात्मना नैरंतर्ये तदेकावयवमात्रं स्यात्, तदेकदेशेन नैरंतर्ये तदेव सावयवत्वमेव अनंतपरमाणूनां । सर्वात्मना नैरंतर्ये परमाणुमात्रं जगद्भवेत् तदेकदेशेन नैरंतर्ये सावयवत्वं परमाणूनां । तन्नानिष्टं, इति सांतरा एव लोकधातव प्रतिपरमाणु वक्तव्या । तदंतरं एवाकाशमेवोक्तव्यापादनादनंतप्रदेशमायातं । आलोकतमः परमाणुमात्रमंतरमिति चेन्न, आलोकत-

म परमाणुभिरपि सांतरैर्भवितव्य । तन्नैरतर्ये प्रतिपादितदोषानुपगात् । तदतराण्याकाशप्रदेशा एवेत्यवश्य-भावि नभोऽनतप्रदेश ॥

आगमज्ञानसवेद्यमनुमान विनिश्चित । सर्वज्ञैर्वा परिच्छेद्यमप्यनंतप्रमाणभाक् ॥ ४ ॥

यद्विज्ञानपरिच्छेद्य तत्सातमिति योऽब्रवीत् । तस्य वेदो भवादिर्वा नानन्त्य प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

स्वय वेदस्येश्वरस्य पुरुषादेर्वा अनाद्यनतत्व कुतश्चित्प्रमाणात् परिच्छिंदन्नपि तत्सादिपर्यंतत्वमिति छिन्नाकाशस्यानुमानागमयोगिप्रत्यक्षे परिच्छिद्यमानस्यानतत्व प्रतिक्षिपतीति कथ स्वस्थ ? प्रमाणस्य यथावस्थितवस्तुपरिच्छेदनस्वभावत्वादनतस्यानतत्वेनैवपरिच्छेदने को विरोध स्यादसख्यातादसख्याता-देम्नथा परिच्छेदनवत् । तत सूक्ष्माकाशस्यानता प्रदेशा इति ॥

संख्येयासख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

प्रदेशा इत्यनुवर्तते । चशब्दादनताश्च समुच्चीयते । कुतस्ते पुद्गलाना तथेत्याह,—

सख्येयाः स्युरसख्येयास्तथानताश्च तत्त्वतः । प्रदेशाः स्कधसंसिद्धेः पुद्गलानामनेकधा ॥१॥

सख्येयपरमाण्वारब्धानामनेकधा स्कधानामसख्यातानतानतपरमाण्वारब्धाना च ससिद्धे पुद्गलाना स्युरेव सख्येयाश्चासख्येयाश्चानताश्च प्रदेशास्तत्त्वत सकलबाधकवैधुर्यात् । ननु च स्कधस्य ग्रहण तदार-भकावयवग्रहणपूर्वक तदग्रहणपूर्वक वा ? प्रथमपक्षेऽनतश परमाणूना तदवयवानामतीन्द्रियत्वादग्रहणे स्कधाग्रहणमिति सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धे , द्वितीयपक्षेत्र सकलावयवशून्येपि देशेऽवयविग्रहणप्रसग । कतिपयावयविग्रहणपूर्वकेपि स्कधग्रहणे सर्वाग्रहणमेव कतिपयावयवानामप्यनतश परमाणूना व्यवस्था-नात्पेषा च ग्रहणसभवात् । ततो न परमार्थत स्कधससिद्धि । अनाद्यविद्यावशादत्यासन्नेष्वससृष्टेषु बहिरतश्च परमाणुषु तदाकारप्रतीते तादृशकेशादिष्वप्यनाकारप्रतीतिवदिति कश्चित्, तस्यापि सर्वा-ग्रहणमवयव्यसिद्धे । परमाणवो हि बहिरतर्वाबुद्धिगोचरा एवातीन्द्रियत्वात् न चावयवी तदारब्धोभ्यु-पगत इति सर्वस्य बहिरगस्यातरगस्य चार्थस्याग्रहण कथ विनिवार्यते ? । अथ केचित्सचिता परमा-णव एव स्वप्रत्ययविशेषादिन्द्रियज्ञानपरिच्छेद्यस्वभावा जायते तेषा ग्रहणसिद्धेर्न सर्वाग्रहणमिति मत, तदपि न समीचीन, कदाचित्कचित्कस्यचित्परमाणुप्रतीत्यभावात् । एको हि ज्ञानसन्निवेशी स्वधिया-नाकार परिस्फुटमवभासते । परमाणव एव चेतनात्मन्यविद्यमानमप्याकार स्वकीयास कुतश्चिद्विभ्रमा-द्दर्शयतीति चेत्, कथचित्प्रतिभातास्ते तमुपदर्शयेयुरप्रतिभाता ? न तावदप्रतिभाता सर्वत्र सर्वदा, सर्वथा सर्वस्य तदुपदर्शनप्रसगात्, प्रतिभाता एव ते तमुपदर्शयति सत्त्वादिनातिकेशादिवदिति चेन्न । परमाणुत्वादिनापि तेषा प्रतिभातत्वप्रसगात् । सत्य, तेनाप्रतिभाता एव परमाणव "एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य स्वत स्वय । कोन्यो न दृष्टो भाग स्याद्वा प्रमाणै परीक्षते॥" इति वचनात् केवल तथा निश्च-यात्तथानुत्पत्तेस्तेषामप्रतिभातत्वमुच्यते । "तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुण । भ्रातेर्निश्चीयते नेति साधन सप्रवर्तते ॥" इति वचनात् सत्त्वादिनेव स्वभावेन तत्र निश्चयोत्पत्तेरभ्यासप्रकरबुद्धिपाट-वार्थित्वलक्षणस्य तत्कारणस्य भावाद्वस्तुस्वभावात् । वस्तुस्वभावो ह्येष पर प्रतीतिकानुभवपटीयान् क्वचिदेव स्मृतिबीजमाधत्ते प्रबोधयति चातर ससारमिति चेत्, कथमेव सत्त्वादेरणुत्वादिस्वभाव पर माणुषु भिन्नो न भवेद्विरुद्धधर्माध्यासात् सह्यविंध्यवत् । यदि पुनर्निश्चयस्यावस्तुविषयत्वान्न तद्भावाभा-वाना वस्तुस्वभावभेद इति मत, तदा कथ दर्शनस्य प्रमाणेतरभावव्यवस्था निश्चयोत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्या विपर्ययोपजननानुपजननाभ्यामिति तद्व्यवस्थानुपगात् । दर्शनप्रामाण्यहेतुर्यथार्थनिश्चय एव दृष्टार्था-

धर्माधर्मौ मतौ कृत्स्नलोकाकाशावगाहिनौ । गच्छत्तिष्ठत्पदार्थानां सर्वेषामुपकारतः ॥ १ ॥

न हि लोकत्रयवर्तिनां पदार्थानां सर्वेषां गतिपरिणामिनां स्थितिपरिणामिनां च गतिस्थित्युपग्रहौ युगपदुपकारो धर्माधर्मयोरेकदेशवर्तिनोः संभवत्यलोकाकाशेपि तद्गतिस्थितिप्रसंगात् । ततो लोकाकाशे गच्छत्तिष्ठत्पदार्थानां सर्वेषां गतिस्थित्युपकारमिच्छता धर्माधर्मयोः कृत्स्ने लोकाकाशेऽवगाहोभ्युपगतव्यः ॥

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

अवगाह इत्यनुवर्तते लोकाकाशस्येत्यर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः । तेन लोकाकाशस्यैकप्रदेशेष्वसंख्येयेषु च पुद्गलानामवगाह इति वाक्यार्थः सिद्धः ॥ कथमित्याह,—

तस्यैवैकप्रदेशेस्ति यथैकस्यावगाहनं । परमाणोस्तथानेकाणुस्कंधानां च सौक्ष्म्यतः ॥ १ ॥
तथा चैकप्रदेशादिस्तेषां प्रतिविभिद्यतां । सोवगाहो यथायोग्यं पुद्गलानामशेषतः ॥ २ ॥

तस्यैव लोकाकाशस्यैकस्य प्रदेशे यथैकस्य परमाणोरवगाहनमस्ति निर्बाधं तथा द्व्यादिसंख्येयानां स्कंधानामपि परमसौक्ष्म्यपरिणामानां तद्द्व्यादिप्रदेशेषु च । यथैकत्वपरिणामनिरुत्सुकानां द्व्यादिपरमाणूनामवगाहस्तथा द्व्यादिसंख्येयासंख्येयानंतपरमाणुमयस्कंधानामपि तादृशात् सौक्ष्म्यपरिणामादित्यशेषतो यथायोगं प्रविभज्यतां न च पुद्गलस्कंधानां तादृशसौक्ष्म्यपरिणामोऽसिद्धः स्थूलानामपि शिथिलावयवकर्पासपिंडादीनां निबिडावयवदशायां सौक्ष्म्यदर्शनात्, कूष्माण्डमातुलिंगबिल्वामलकबदरसौक्ष्म्यात्तारतम्यदर्शनाच्च क्वचित्कार्मणस्कंधादिषु परमसौक्ष्म्यानुमानात् महत्त्वतारतम्यदर्शनात् क्वचित्परममहत्त्वानुमानवत् ॥

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

लोकाकाशस्येति संबंधनीयं अवगाहो भाज्य इति चानुवर्तते । तेनासंख्येयभागे असंख्येयप्रदेशे कस्यचिज्जीवस्य सर्वजघन्यशरीरस्य नित्यनिगोतस्यावगाहः, कस्यचिद्द्वयोस्तदसंख्येयभागयोः कस्यचित्त्र्यादिषु सर्वस्मिंश्च लोके स्यादित्युक्तं भवति । नाना जीवानां केषांचित्साधारणशरीराणामेकस्मिन्नसंख्येयभागेवगाहः, केषांचिद्द्वयोरसंख्येयभागयोस्त्र्यादिषु चासंख्येयभागेष्विति भाज्योवगाहो न चैकस्य तदसंख्येयभागस्य द्व्याद्यसंख्येयभागानां चासंख्येयप्रदेशत्वाविशेषात् सर्वजीवानां समानोवगाहः शंकनीयः असंख्येयस्यासंख्येयविकल्पत्वात् च सिद्धः लोकाकाशैकासंख्येयप्रदेशपरिणमनत्वाद्द्व्याद्यसंख्येयभागानामिति नानारूपावगाहसिद्धिः । धर्मादीनां सकललोकाकाशादिव्यवहारवचनात्सामर्थ्याल्लोकाकाशस्यैकस्मिन्नेकस्मिन् प्रदेशे चैकस्य कालपरमाणोरवगाहः प्रतीयते । तथा च सूत्रकारस्य नासंग्रहदोषः ॥

ननु च लोकाकाशप्रमाणत्वे जीवस्य व्यवस्थापिते कथं तदसंख्येयभागावगाहनं न विरुध्यत इत्याशंक्याह;—

प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

असंख्येयभागादिषु जीवानामवगाहो भाज्य इति साध्यत इत्याह;—

न जीवानामसंख्येयभागादिष्ववगाहनं । विरुद्धं तत्प्रदेशानां संहारात्प्रविसर्पतः ॥ १ ॥
प्रदीपवदिति ज्ञेया व्यवहारनयाश्रया । आधाराधेयतार्थानां निश्चयात्तदयोगतः ॥ २ ॥

अमूर्तस्वभावस्याप्यात्मनोऽनादिसंबंधं प्रत्येकत्वात् कथंचिन्मूर्ततां बिभ्रतो लोकाकाशतुल्यप्रदेशस्यापि कार्मणशरीरवशादुपात्तं सूक्ष्मशरीरमधितिष्ठतः शुष्कचर्मवत्संकोचनं प्रदेशानां संहारस्तस्यैव बादरशरीरमधितिष्ठतो जले तैलवद्विसर्पणं विसर्पः प्रसर्पस्ततोऽसंख्येयभागादिषु वृत्तिः प्रदीपवन्न विरुध्यते । न

दि प्रदीपस्य निरावरणनभोदेशावधृतप्रकाशपरिमाणस्यापि प्रभापवरकाद्यावरणवशात् प्रकाशप्रदेशसहारविसर्पो कस्यचिदसिद्धौ यतो न दृष्टाततता स्यात् । स्यादाकूत, नात्मा प्रदेशसहारविसर्पवान् अमूर्तद्रव्यत्वादाकाशवदिति । तदयुक्त, पक्षस्य बाधितप्रमाणत्वात् । तथाहि—आत्मा प्रदेशसहारविसर्पवानस्ति महापरिमाणदेशव्यापित्वात् प्रदीपप्रकाशवदित्यनुमानेन तावत्पक्षो बाध्यते । न चात्र हेतुरसिद्ध शिशुशरीरव्यापिन पुन कुमारशरीरव्यापित्वप्रतीते । स्थूलशरीरव्यापिनश्च सतो जीवस्य कृशशरीरव्यापित्वसवेदनात् । न च पूर्वापरशरीरविशेषव्यापिनो जीवस्य भेद एव प्रत्यभिज्ञानाभावप्रसगात् । न वेद तदेकत्वप्रत्यभिज्ञान भ्रात बाधकाभावादित्युक्तत्वात् । तथागमबाधितश्च पक्ष स्याद्वादागमे जीवस्य ससारिण प्रदेशसहारविसर्पवत्कथनात् । न च तदप्रमाणत्व सुनिर्णीतासभवद्बाधकत्वात् प्रत्यक्षार्थप्रतिपादकागमवत् । सर्वगतत्वादात्मनो न प्रदेशे सहारविसर्पवत्त्वमाकाशवदिति चेन्न, तस्यासर्वगतत्वसाधनात् । येषा पुनर्वटकणिकामात्र सहस्रधा भिन्नो वा केशाग्रमात्रोऽगुष्ठपर्वप्रमाणो वात्मा तेषा सर्वशरीरे स्वसवेदनविरोध , तस्याशु सचारित्वात्तथा सवेदने सकलशरीरेषु तथा सवेदनापत्तेरेकात्मवादावतरणात् । शक्य हि वक्तु सकलशरीरेष्वेक एवात्माणुप्रमाणोऽप्याशु सचारित्वात् सवेद्यत इति तत्राश्वेवाचेतनत्वप्रसगोऽन्यत्र सचारणादिति चेत्, शरीरावयवेष्वपि तन्मुक्तेष्वचेतनत्वमुपसज्येत तद्युक्तस्यैव चोपशरीरैकदेशस्य सचेतनत्वोपपत्तेरिति यत्किंचिदेतत् यथाप्रतीते शरीरपरमाणानुविधायिनो जीवस्याभ्युपगमनीयत्वात् । तथासति तस्यानित्यत्वप्रसग प्रदीपवदिति चेन्न किंचिदनिष्ट, पर्यायार्थदेशादात्मनोऽनित्यत्वसाधनात् । द्रव्यार्थादेशात्तन्नित्यत्ववचनात् प्रदीपवदेव । सोऽपि हि पुद्गलद्रव्यार्थादेशान्नित्य एवान्यथा वस्तुत्वविरोधात् । जीवस्य सावयवत्वे भगुरत्वे वावयवविशरणप्रसगो पटवदिति चेन्न, आकाशादिनानेकातात् । न ह्याकाशादि कथचिदनित्योऽपि सावयवोऽपि प्रमाणसिद्धो न भवति । न चावयवविशरण तस्येति प्रतीत किंचिदात्मनोऽवयवा विशीर्यंते कारणपूर्वकत्वादाकाशादिप्रदेशवत् परमाण्वेकप्रदेशवद्वा । कारणपूर्वका एव हि पटादिस्कधावयवा विशीर्यमाणा दृष्टास्तथाश्रयत्वेनावयवव्यपदेशात् । अवयूयते विश्लिष्यते इत्यवयवा इति व्युत्पत्ते । नचैवमात्मन प्रदेशा , परमाणुपरिमाणेन प्रदिश्यमानतया तेषा प्रदेशव्यपदेशादाकाशादिप्रदेशवत् । ततो न विशरण जीवस्याविभागद्रव्यत्वादाकाशादिवत् नावयवविशरणमविभागद्रव्यमात्मा अमूर्तत्वानुभवात् । प्रसाधित चास्यामूर्तद्रव्यत्वमिति न पुनरत्रोच्यते । तदेव लोकाकाशमाधार कार्त्स्न्यैनैकदेशेन वा धर्मादीना यथासभव । धर्मादय पुनराधेयास्तथाप्रतीते व्यवहारनयाश्रयादिति विज्ञेयार्थानामाकाशधर्मादीनामाधाराधेयता घटोदकादीनामिव बाधकाभावात् । न तेषामाधाराधेयता सहभावित्वात् सव्येतरगोविषाणवदित्येतद्बाधकमिति चेन्न, नित्यगुणिगुणाभ्या व्यभिचारात् । न लोकाकाशद्रव्ये धर्मादीनि द्रव्याण्याधेयानि युतसिद्धत्वादनेककालद्रव्यवदिति चेन्न, कुडबदरादिभिरनेकातात् । साधारणशरीराणामात्मनामपि परस्परमाधाराधेयत्वोपगमादश्वमनुष्यादीना च दर्शनात् साध्यशून्यमुदाहरण । न तानि तत्राधेयानि शश्वदसमवेतत्वे सति सहभावादिति चेन्न, हेतोरन्यथानुपपन्ननियमासिद्धे । न हि यत्र यदाधेय तत्र शश्वत्समवेत तदसहभावि च सर्व दृष्ट व्योमादौ नित्यमहत्त्वादिगुणस्याधेयस्य शश्वत्समवेतस्य सिद्धावपि तदसहभावाप्रतीते , कुडादौ बदरादेराधेयस्य सहभावसिद्धावपि शश्वत्समवेतत्वाप्रसिद्धिरिति समुदितस्य हेतो साध्यव्यावृत्तौ व्यावृत्त्यभावादप्रयोजको हेतु । नभ पुद्गलद्रव्याभ्या व्यभिचाराच्च । न हि नभसि पुद्गलद्रव्यमाधेय न भवति तस्य तदवगाहित्वेन प्रतीतेस्तदाधेयत्वसिद्धे पयसि मकरादिवत्, तत्र तस्य शश्वदसमवेतत्वे सति सहभावश्च हेतु प्रसिद्ध । स्वपुद्गलद्रव्यस्य सदा समवायासभवान्नित्यत्वेन सहभावत्वेऽपि विपक्षेऽपि भावात्

धर्माधर्मौ मतौ कृत्स्नलोकाकाशावगाहिनौ । गच्छत्तिष्ठत्पदार्थानां सर्वेषामुपकारतः ॥ १ ॥

न हि लोकत्रयवर्तिनां पदार्थानां सर्वेषां गतिपरिणामिनां स्थितिपरिणामिनां च गतिस्थित्युपग्रहौ युगपदुपकारो धर्माधर्मयोरेकदेशवर्तिनोः संभवत्यलोकाकाशेपि तद्गतिस्थितिप्रसंगात् । ततो लोकाकाशे गच्छत्तिष्ठत्पदार्थानां सर्वेषां गतिस्थित्युपकारमिच्छता धर्माधर्मयोः कृत्स्ने लोकाकाशेऽवगाहोभ्युपगतव्यः ॥

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

अवगाह इत्यनुवर्तते लोकाकाशस्येत्यर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः । तेन लोकाकाशस्यैकप्रदेशेष्वसंख्येयेषु च पुद्गलानामवगाह इति वाक्यार्थः सिद्धः ॥ कथमित्याह,—

तस्यैवैकप्रदेशेस्ति यथैकस्यावगाहनं । परमाणोस्तथानेकाणुस्कंधानां च सौक्ष्म्यतः ॥ १ ॥
तथा चैकप्रदेशादिस्तेषां प्रतिविभिद्यतां । सोवगाहो यथायोग्यं पुद्गलानामशेषतः ॥ २ ॥

तस्यैव लोकाकाशस्यैकस्य प्रदेशे यथैकस्य परमाणोरवगाहनमस्ति निर्बाधं तथा द्व्यादिसंख्येयानां स्कंधानामपि परमसौक्ष्म्यपरिणामानां तद्व्यादिप्रदेशेषु च । यथैकत्वपरिणामनिरुत्सुकानां द्व्यादिपरमाणूनामवगाहस्तथा द्व्यादिसंख्येयासंख्येयानंतपरमाणुमयस्कंधानामपि तादृशात् सौक्ष्म्यपरिणामादित्यशेषतो यथायोगं प्रविभज्यतां न च पुद्गलस्कंधानां तादृशसौक्ष्म्यपरिणामोऽसिद्धः स्थूलानामपि शिथिलावयवकर्पासपिंडादीनां निविडावयवदशायां सौक्ष्म्यदर्शनात्, कूष्माण्डमातुलिंगबिल्वामलकबदरसौक्ष्म्यात्तारतम्यदर्शनाच्च क्वचित्कार्मणस्कंधादिषु परमसौक्ष्म्यानुमानात् महत्त्वतारतम्यदर्शनात् क्वचित्परममहत्त्वानुमानवत् ॥

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

लोकाकाशस्येति संबंधनीयं अवगाहो भाज्य इति चानुवर्तते । तेनासंख्येयभागे असंख्येयप्रदेशे कस्यचिज्जीवस्य सर्वजघन्यशरीरस्य नित्यनिगोतस्यावगाहः, कस्यचिद्द्वयोस्तदसंख्येयभागयोः कस्यचित्त्र्यादिषु सर्वस्मिंश्च लोके स्यादित्युक्तं भवति । नाना जीवानां केषांचित्साधारणशरीराणामेकस्मिन्नसंख्येयभागेवगाहः, केषांचिद्द्वयोरसंख्येयभागयोस्त्र्यादिषु चासंख्येयभागेष्विति भाज्योवगाहो न चैकस्य तदसंख्येयभागस्य द्व्याद्यसंख्येयभागानां चासंख्येयप्रदेशत्वाविशेषात् सर्वजीवानां समानोवगाहः शकनीयः असंख्येयस्यासंख्येयविकल्पत्वात् । च सिद्धः लोकाकाशैकासंख्येयप्रदेशपरिणमनत्वाद्द्व्याद्यसंख्येयभागानामिति नानारूपावगाहसिद्धिः । धर्मादीनां सकललोकाकाशादिव्यवहारवचनात्सामर्थ्याल्लोकाकाशस्यैकस्मिन्नेकस्मिन् प्रदेशे चैकस्य कालपरमाणोरवगाहः प्रतीयते । तथा च सूत्रकारस्य नासंग्रहदोषः ॥

ननु च लोकाकाशप्रमाणत्वे जीवस्य व्यवस्थापिते कथं तदसंख्येयभागावगाहनं न विरुध्यत इत्याशंक्याह;—

प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

असंख्येयभागादिषु जीवानामवगाहो भाज्य इति साध्यत इत्याह;—

न जीवानामसंख्येयभागादिष्ववगाहनं । विरुद्धं तत्प्रदेशानां संहारात्प्रविसर्पतः ॥ १ ॥
प्रदीपवदिति ज्ञेया व्यवहारनयाश्रया । आधाराधेयतार्थानां निश्चयात्तदयोगतः ॥ २ ॥

अमूर्तस्वभावस्याप्यात्मनोऽनादिसंबंधं प्रत्येकत्वात् कथंचिन्मूर्ततां बिभ्रतो लोकाकाशतुल्यप्रदेशस्यापि कार्मणशरीरवशादुपात्तं सूक्ष्मशरीरमधितिष्ठतः शुष्कचर्मवत्संकोचनं प्रदेशानां संहारस्तस्यैव बादरशरीरमधितिष्ठतो जले तैलवद्विसर्पणं विसर्पः प्रसर्पस्ततोऽसंख्येयभागादिषु वृत्तिः प्रदीपवन्न विरुध्यते । न

हि प्रदीपस्य निरावरणनभोदेशावधृतप्रकाशपरिमाणस्यापि प्रमापवरकाद्यावरणवशात् प्रकाशप्रदेशसंहारविसर्पौ प्रसिद्धमिद्धो यतो न दृष्टान्तता स्यात् । स्यादाकूतं, नात्मा प्रदेशसंहारविसर्पवान् अमूर्तद्रव्यत्वादाकाशवदिति । तदयुक्तं, पक्षस्य बाधितप्रमाणत्वात् । तथाहि—आत्मा प्रदेशसंहारविसर्पवानस्ति महापरिमाणदेशव्यापित्वात् प्रदीपप्रकाशवदित्यनुमानेन तावत्पक्षो बाध्यते । न चात्र हेतुरसिद्धः शिशुशरीरव्यापिनः पुनः कुमारशरीरव्यापित्वप्रतीतेः । स्थूलशरीरव्यापिनश्च सतो जीवस्य कृशशरीरव्यापित्वसंवेदनात् । न च पूर्वापरशरीरविशेषव्यापिनो जीवस्य भेद एव प्रत्यभिज्ञानाभावप्रसंगात् । न चेदं तदेकत्वप्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तं बाधकाभावादित्युक्तत्वात् । तथागमबाधितश्च पक्षः स्याद्वादागमे जीवस्य संसारिणः प्रदेशसंहारविसर्पवत्त्वकथनात् । न च तदप्रमाणं सुनिर्णीतासंभवद्बाधकत्वात् प्रत्यक्षार्थप्रतिपादकागमवत् । सर्वगतत्वादात्मनो न प्रदेशे संहारविसर्पवत्त्वमाकाशवदिति चेन्न, तस्यासर्वगतत्वसाधनात् । येषां पुनर्वटकणिकामात्रः सहस्रधा भिन्नो वा केशाग्रमात्रोंगुष्ठपर्वप्रमाणो वात्मा तेषां सर्वशरीरे स्वसंवेदनविरोधः, तस्याशु संचारित्वात्तथा संवेदने सकलशरीरेषु तथा संवेदनापत्तेरेकात्मवादावतरणात् । शक्यं हि वक्तुं सकलशरीरेष्वेक एवात्माणुप्रमाणोप्याशु संचारित्वात् संवेद्यत इति तत्राश्वेवाचेतनत्वप्रसंगोऽन्यत्र संचारणादिति चेत्, शरीरावयवेष्वपि तन्मुक्तेष्वचेतनत्वमुपसज्येत तद्युक्तस्यैव चोपशरीरैकदेशस्य सचेतनत्वोपपत्तेरिति यत्किंचिदेतत् यथाप्रतीतेः शरीरपरमाणानुविधायिनो जीवस्याभ्युपगमनीयत्वात् । तथासति तस्यानित्यत्वप्रसंगः प्रदीपवदिति चेन्न किंचिदनिष्टं, पर्यायार्थादेशादात्मनोऽनित्यत्वसाधनात् । द्रव्यार्थादेशात्तन्नित्यत्ववचनात् प्रदीपवदेव । सोपि हि पुद्गलद्रव्यार्थादेशान्नित्य एवान्यथा वस्तुत्वविरोधात् । जीवस्य सावयवत्वे भंगुरत्वे वावयवविशरणप्रसंगो घटवदिति चेन्न, आकाशादिनानेकान्तात् । न ह्याकाशादि कथंचिदनित्योपि सावयवोपि प्रमाणसिद्धो न भवति । न चावयवविशरणं तस्येति प्रतीतं किंचिदात्मनोवयवा विशीर्यन्ते कारणपूर्वकत्वादाकाशादिप्रदेशवत् परमाणेकप्रदेशवद्वा । कारणपूर्वका एव हि पटादिस्कंधावयवा विशीर्यमाणा दृष्टास्तथाश्रयत्वेनावयवव्यपदेशात् । अवयूयन्ते विश्लिष्यन्ते इत्यवयवा इति व्युत्पत्तेः । नचैवमात्मनः प्रदेशाः, परमाणुपरिमाणेन प्रदिश्यमानतया तेषां प्रदेशव्यपदेशादाकाशादिप्रदेशवत् । ततो न विशरणं जीवस्याविभागद्रव्यत्वादाकाशादिवत् नावयवविशरणमविभागद्रव्यमात्मा अमूर्तत्वानुभवात् । प्रसाधितं चास्यामूर्तद्रव्यत्वमिति न पुनरत्रोच्यते । तदेवं लोकाकाशमाधारः कार्त्स्न्येनैकदेशेन वा धर्मादीनां यथासंभवं । धर्मादयः पुनराधेयास्तथाप्रतीतेः व्यवहारनयाश्रयादिति विज्ञेयार्थानामाकाशधर्मादीनामाधाराधेयता घटोदकादीनामिव बाधकाभावात् । न तेषामाधाराधेयता सहभावित्वात् सव्येतरगोविषाणवदित्येतद्बाधकमिति चेन्न, नित्यगुणिगुणाभ्यां व्यभिचारात् । न लोकाकाशद्रव्ये धर्मादीनि द्रव्याण्याधेयानि युतसिद्धत्वादनेककालद्रव्यवदिति चेन्न, कुंडबदरादिभिरनेकान्तात् । साधारणशरीराणामात्मनामपि परस्परमाधाराधेयत्वोपगमाद्श्वमनुष्यादीनां च दर्शनात् साध्यशून्यमुदाहरणं । न तानि तत्राधेयानि शश्वदसमवेतत्वे सति सहभावादिति चेन्न, हेतोरन्यथानुपपन्ननियमासिद्धेः । न हि यत्र यदाधेयं तत्र शश्वत्समवेतं तदसहभावि च सर्वं दृष्टं व्योमादौ नित्यमहत्त्वादिगुणस्याधेयस्य शश्वत्समवेतस्य सिद्धावपि तदसहभावाप्रतीतेः, कुंडादौ बदरादेराधेयस्य सहभावसिद्धावपि शश्वत्समवेतत्वाप्रसिद्धिरिति समुदितस्य हेतोः साध्यव्यावृत्तौ व्यावृत्त्यभावादप्रयोजको हेतुः । नभःपुद्गलद्रव्याभ्यां व्यभिचाराच्च । न हि नभसि पुद्गलद्रव्यमाधेयं न भवति तस्य तदवगाहित्वेन प्रतीतेस्तदाधेयत्वसिद्धेः पयसि मकरादिवत्, तत्र तस्य शश्वदसमवेतत्वे सति भावश्च हेतुः प्रसिद्धः । खपुद्गलद्रव्यस्य सदा समवायासमवान्नित्यत्वेन सहभावत्वेपि वि५ [illegible]

५२

तस्य व्यभिचारत एव तयोः पक्षीकरणेत्र पक्षस्य प्रमाणबाधः कालात्ययापदिष्टश्च हेतुः स्वपुद्गलद्रव्ययोराधाराधेयताप्रतीतेः । पुद्गलपर्याया एव घटादयः खस्याधेयाः प्रतीयते न च द्रव्यमिति चेन्न, पर्यायेभ्यो द्रव्यस्य कथचिदव्यतिरेकात् तदाधेयत्वे तस्याप्याधेयत्वसिद्धेः । ततः सूक्तं लोकाकाशधर्मादिद्रव्याणामाधाराधेयता व्यवहारनयाश्रया प्रतिपत्तव्या बाधकाभावादिति निश्चयनयान्न तेषामाधाराधेयता युक्ता । व्योमवद्धर्मादीनामपि स्वरूपेवस्थानादन्यस्यान्यत्र स्थितौ स्वरूपसंकरप्रसगात् । स्वयं स्थास्नोरन्येन स्थितिकरणमनर्थकं स्वयमस्थास्नो स्थितिकरणमसंभाव्य शशविषाणवत् । शक्तिरूपेण स्वयं स्थानशीलस्यान्येन व्यक्तिरूपतया स्थितिः क्रियत इति चेत्तस्यापि व्यक्तिरूपा स्थितिस्तत्स्वभावस्य वा क्रियेत । न च तावत्तत्स्वभावस्य वैयर्थ्यात् करणव्यापारस्य, नाप्यतत्स्वभावस्य खपुष्पवत्करणानुपपत्तेः । कथमेवमुत्पत्तिविनाशयोः कारणं कस्यचित्तत्स्वभावस्यातत्स्वभावस्य वा केनचित्तत्कारणे स्थितिपक्षोक्तदोषानुषंगादिति चेन्न कथमपि तन्निश्चयनयात्सर्वस्य विस्रसोत्पादव्ययध्रौव्यव्यवस्थितेः । व्यवहारनयादेवोत्पादादीनां सहेतुकत्वप्रतीतेः । क्षणक्षयैकांते तु सर्वथा तदभावः शाश्वतैकांतवत् । सवृत्त्या तु जन्मैव सहेतुकं न पुनर्विनाशः स्थितिश्चेति स्वरुचिविरचितदर्शनोपदर्शनमात्रं नियमहेत्वभावात् । ततो नास्ति निश्चयनयाद्भावानामाधाराधेयभावः सर्वथा विचार्यमाणस्यायोगात्कार्यकारणभावादिति स्याल्लोकाकाशे धर्मादीनामवगाहः स्यादनवगाह इति स्याद्वादप्रसिद्धिः ॥

गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥

द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः परिणामो गतिः, तद्विपरीता स्थितिः । उपग्रहोऽनुग्रहः गतिस्थिती एवोपग्रहौ स्वपदार्था वृत्तिर्न पुनरन्यपदार्थो धर्माधर्मावित्यवचनात् । नाप्यन्यतरपदार्थो गतिस्थित्युपग्रहाविति द्विवचननिर्देशात् । तस्यां हि सत्यामुपग्रहस्यैकत्वादेकवचनमेव स्यात् । गतिस्थित्योरुपग्रहो गतिस्थित्युपग्रह इति भावसाधनस्योपग्रहशब्दस्य षष्ठीवृत्तेर्घटनात् । तस्य कर्मसाधनत्वे स्वपदार्थवृत्तेरेवोपपत्तेः गतिस्थिती एवोपगृह्येते इत्युपग्रहौ । न च कर्मसाधनत्वेप्युपग्रहशब्दस्योपकारशब्देन सह सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः गतिस्थित्युपग्रहौ उपकार इति उपकारशब्दस्यापि कर्मसाधनत्वात् । न चैवमुपकारशब्दस्य द्विवचनप्रसंगः सामान्योपक्रमादेकवचनोपपत्तेः । पुनर्विशेषोपक्रमेपि तदपरित्यागात् साधोः कार्यं तपः श्रुतिरित्यादिवत् । ननु स्वपदार्थायां वृत्तावुपग्रहवचनमनर्थकं गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इतीयता पर्याप्तत्वात् । धर्माधर्मयोरनुग्रहमात्रवृत्तित्वख्यापनार्थं गतिस्थित्योर्निर्वर्तककारणत्वप्रतिपत्त्यर्थं चोपग्रहग्रहणमित्यप्ययुक्तं, गतिस्थिती धर्माधर्मकृते इत्यवचनादेव तत्सिद्धेः । उपकारवचनाज्जीवपुद्गलानां गतिस्थिती स्वयमारभमाणानां धर्माधर्मौ तदनुग्रहमात्रवृत्तित्वादुपकारकाविति प्रतिपत्तेः । यथासंख्यनिवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनमित्यप्यसारं, तद्भावे तदनिवृत्तेः । शक्यं हि वक्तुं जीवस्य गत्युपग्रहो धर्मस्योपकारः पुद्गलस्य स्थित्युपग्रहोऽधर्मस्योपकार इति यथासंख्यमुपग्रहवचनसद्भावेपि जीवपुद्गलानां बहुत्वाच्च द्वाभ्यां समत्वाभावादेव यथासंख्यनिवृत्तिसिद्धिर्न तदर्थं तद्वचनं युक्तं । धर्माधर्माभ्यां यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थं गतिस्थित्युपग्रहाविति वचनं व्यवतिष्ठते न गत्युपग्रहो धर्मस्य स्थित्युपग्रहः पुनरधर्मस्येति प्रतीयते । ननु गतिस्थित्युपग्रहौ धर्मस्याधर्मस्य च प्रत्येकमिति कश्चित्, सोपि न स्थितवादी, उपकाराविति वचनादपि तत्सिद्धिः गतिरुपकारो धर्मस्य स्थितिरधर्मस्येत्यभिसंबंधत्वात् । तत्किमिदानीमुपग्रहवचनं[२] न कर्तव्यं । कर्तव्यमेवोपकारशब्देन कार्यसामान्यस्याभिधानात् गतिस्थित्युपग्रहाविति कार्यविशेषकथनात् । तेन धर्माधर्मयोर्न किंचित्कार्यमस्तीति वदन्निवार्यते धर्माधर्मयोरुपकारोस्तीति वचनात् ।

किं पुनस्तत्कार्यमित्यारेकायां गतिस्थित्युपग्रहावित्युच्यते गतिस्थिती इति तयोस्तदनिर्वर्त्यत्वात् धर्माधर्मौ हि न जीवपुद्गलानां गतिस्थिती निर्वर्तयतः । किं तर्हि ? तदनुग्रहावेव । कुत इत्येव—

सकृत्सर्वपदार्थानां गच्छतां गत्युपग्रहः । धर्मस्य चोपकारः स्यात्तिष्ठतां स्थित्युपग्रहः ॥ १ ॥
तथैव स्यादधर्मस्यानुमेयाविति तौ ततः । तादृक्कार्यविशेषस्य कारणाव्यभिचारतः ॥ २ ॥

क्रमेण सर्वपदार्थानां गतिपरिणामिनां गत्युपग्रहस्य स्थितिपरिणामिनां स्थित्युपग्रहस्य च क्षित्यादिहेतुकस्य दर्शनस्य धर्माधर्मनिबंधनमिति चेन्न सकृद्ग्रहणात् । सकृदपि केषांचित्पदार्थानां तस्य क्षित्यादिकृतत्वसिद्धेश्च तन्निमित्तत्वमित्यपि न मंतव्यं, सर्वग्रहात् । ततः सकृत्सर्वपदार्थगतिस्थित्युपग्रहौ सर्वलोकव्यापिद्रव्योपकृतौ सकृत्सर्वपदार्थगतिस्थित्युपग्रहत्वान्यथानुपपत्तेरिति कार्यविशेषानुमेयौ धर्माधर्मौ । न हि धर्माधर्माभ्यां विना सकृत्सर्वार्थानां गतिस्थित्युपग्रहौ संभाव्येते, यतो न तदव्यभिचारिणौ स्यातां । ताभ्यां विनैव परस्परतः संभाव्येते ताविति चेत्, किमिदानीं युगपद्गच्छतां सर्वेषां तिष्ठंतो हेतवः सर्वे, तिष्ठतां च सकृत्सर्वेषां गच्छंतः सर्वेषां आहोस्वित् केचिदेव केषांचित् ? । न तावत्प्रथमः पक्षः परस्पराश्रयप्रसंगात् । नापि द्वितीयः श्रेयान् सर्वार्थगतिस्थित्युपग्रहयोः सर्वलोकव्यापिद्रव्योपकृतत्वेन साध्यत्वात् । प्रतिनियतार्थगतिस्थित्यनुग्रहयोः कादाचित्कयोः प्रतिविशिष्टयोः क्षित्यादिद्रव्योपकृतत्वाभ्युपगमात् । गगनोपकृतत्वात् सिद्धसाधनमिति चेन्न, लोकालोकविभागाभावप्रसंगताल्लोकस्य सावधित्वसाधनात् । निरवधित्वे संस्थानत्वविरोधात् प्रमाणाभावाच्च । यदि पुनर्लोकैकदेशवर्तिद्रव्योपकृतौ सकलार्थगतिस्थित्युपग्रहौ स्यातां तदापि लोकालोकविभागासिद्धिः, क्वचिद्वर्तमानयोर्धर्माधर्मास्तिकाययोः सर्वलोकाकाशे इवालोकाकाशेपि सर्वार्थगतिस्थित्युपग्रहोपकारित्वप्रसक्तेस्तस्य लोकत्वापत्तेः । ततः सर्वगताभ्यामेव द्रव्याभ्यां सकलार्थगतिस्थित्यनुग्रहोपकारिभ्यां भवितव्यं । तौ नो धर्माधर्मौ ॥

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

उपकार इत्यनुवर्तते । कः पुनरवगाहः ? अवगाहनमवगाहः स च न कर्मस्थस्तस्यासिद्धत्वाल्लिंगत्वायोगात् । किं तर्हि ? कर्तृस्थ इत्याह—

उपकारोवगाहः स्यात् सर्वेषामवगाहिनां । आकाशस्य सकृन्नान्यस्येत्येतदनुमीयते ॥ १ ॥

जीवादयो ह्यवगाहकास्तत्र प्रतीतिसिद्धत्वाल्लिंगमवगाह्यस्य कस्यचित् यत्तदवगाह्यं सकृत्सर्वार्थानां तदाकाशमिति कर्तृस्थादवगाहादनुमीयते । गगनादन्यस्य तथाभावानुपपत्तेः । आलोकतमसोरवगाहः सर्वेषामवगाहकानां जलादेर्भस्मादिवदिति चेन्न, तयोरप्यवगाहकत्वादवगाह्यांतरसिद्धेः । नन्वेवमाकाशस्याप्यवगाहकत्वादन्यदवगाह्यं कल्प्यतां तस्याप्यवगाहकत्वे अपरमवगाह्यमित्यनवस्था स्यादिति चेन्न, आकाशस्यानंतस्यामूर्तस्य व्यापिनः स्वावगाहित्वसिद्धेरवगाह्यांतरासंभवात् । न चैवमालोकतमसो सर्वार्थानां वा स्वावगाहित्वप्रसक्तिरसर्वगतत्वात् । न च किंचिदसर्वगतं स्वावगाहि दृष्टं, मत्स्यादेर्जलाद्यवगाहित्वदर्शनात् । सर्वार्थानां क्षणिकपरमाणुस्वभावत्वात् अवगाह्यावगाहकभावाभाव इति चेन्न, स्थूलस्थिरसाधारणार्थप्रतीतेः । न चेयं भ्रांतिर्बाधकाभावात् एकस्यानेकदेशकालव्यापिनोर्थस्याभावे सर्वशून्यतापत्तेः । भावे पुनरवगाह्यावगाहकभावाविरोधः एवाधाराधेयभावादिवत् शीतवातातपादीनामभिन्नदेशकालतया प्रतीतेः स्वावगाह्यावगाहकभावसिद्धिः परस्परमवगाहानुपपत्तौ भिन्नदेशत्वप्रसंगाल्लोष्ठद्वयवत् । ततो यथाप्रतीतिनियतानामवगाहकानां प्रतिनियतमवगाह्यमसिद्धं तथा ,सकृत्सर्वावगाहिनामवगाह्यमाकाशमनुमंतव्यम् ॥

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

उपकार इत्यनुवर्तनीयं, तत्र शरीरमौदारिकं व्याख्यातं । वाक् द्विधा—द्रव्यवाक् भाववाक् च । तत्रेह द्रव्यवाक् पौद्गलिकी गृह्यते । मनोपि द्विविधं, द्रव्यभावविकल्पात् । तत्रेह द्रव्यमनः पौद्गलिकं ग्राह्यं, प्राणापानौ श्वासोच्छ्वासौ । त एते पुद्गलानां शरीरवर्गणादीनामतींद्रियाणामुपकारः कार्यमनुमापकमित्यावेदयति,—

शरीरवर्गणादीनां पुद्गलानां स संमतः । शरीरावयव इत्येतैस्तेषामनुमितिर्भवेत् ॥ १ ॥

सति शरीरवाङ्मनोवर्गणाः प्राणापानारंभकाश्च सूक्ष्माः पुद्गलाः शरीरादिकार्यान्यथानुपपत्तेः । न प्रधानं कारणं शरीरादीनां मूर्तिमत्त्वाभावादात्मवत् । न ह्यमूर्तिमत् परिणामं कारणं दृष्टं । पृथिव्यादिपरमाणवः कारणमिति केचित्, तेषां सर्वेप्यविशेषेण पृथिव्यादिपरमाणवः शरीराद्यारंभकाः स्युः प्रतिनियतस्वभावाः ? न तावदादिविकल्पोऽनिष्टप्रसंगात् । द्वितीयकल्पनायां तु शरीरादिवर्गणा एव नामांतरेणोक्ता भवेयुरिति सिद्धोऽस्मत्सिद्धांतः ॥

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

पुद्गलानामुपकार इत्यभिसंबंधः । केषां पुनः पुद्गलानामिमे कार्यमित्याह,—

सुखाद्युपग्रहाश्चोपकारो जीवविपाकिनाम् । सातवेद्यादिकर्मात्मपुद्गलानामितोऽनुमा ॥ १ ॥

सुखं तावत्सद्वेद्यस्य कर्मणः कार्यं दुःखमसद्वेद्यस्य, जीवितमायुषः, मरणमसद्वेद्यस्यैवायुःक्षये सति तदुदयात्परमदुःखात्मना तस्यानुभवात् । ततः सातवेद्यादिकर्मात्मानः पुद्गलाः सुखाद्युपग्रहेभ्योऽनुमीयंते । अत्रोपग्रहवचनं सद्वेद्यादिकर्मणां सुखाद्युत्पत्तौ निमित्तमात्रत्वेनानुग्राहकत्वप्रतिपत्त्यर्थं परिणामकारणं जीवः सुखादीनां तस्यैव तथ्यपरिणामात् । अत एव जीवविपाकित्वं सद्वेद्यादिकर्मणां जीवे तद्विपाकोपलब्धेः । नन्वायुः भवविपाकि श्रूयते तत्कथं जीवविपाकि स्यात् ? भवस्य जीवपरिणामत्वविवक्षायां तथा विधानाददोषः । तस्य कथंचिदजीवपरिणामविशेषत्वे वा जीवपरिणाममात्राद्भेदविवक्षायामायुर्भवविपाकि प्रोक्तमिति न विरोधः । नन्वाभरणादिपुद्गलानां सुखाद्युपग्रहे क्वचिद्दर्शनात्तेषां सुखाद्युपग्रहः उपकारोस्त्विति चेन्न, तेषामनुमेयत्वात् नियमाभावाच्च कस्यचित्कदाचित्सुखोपग्रहे वर्तमानस्यापि वधनादेरपरस्य दुःखाद्युपग्रहेपि वृत्त्यविरोधान्न नियमः । सद्वेद्यादिकर्माणि सुखाद्युपग्रहे प्रतिनियतस्वभावान्येवान्यथा तत्संभवनानुपपत्तेरिति तेभ्यस्तदनुमानम् ॥

परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

उपकार इत्यनुवर्तते, ततः परस्परं जीवानामनुमानमित्याह,—

जीवानामुपकारः स्यात्परस्परमुपग्रहः । संतानांतरवद्वाजां व्यापारादिरतोऽनुमा ॥ १ ॥

संतानांतरभाजो हि जीवाः परस्परमसंविदात्मानः कार्यतोऽनुमेयाः स्युर्न पुनरैक्यभाजः । तच्च कार्यं परस्परमुपग्रहः । स च व्यापारादिरालिंगनादिवाहनादिभिर्व्यापारः । अनुनयनं हितप्रतिपादनादिर्व्याहारः । स च परस्परमुपलभ्यमानः संतानांतरत्वं साधयतीति तदनुमेयाः संतानांतरभाजो जीवाः परस्परं संवृत्त्या संतानांतरव्यवहार इत्ययुक्तं, पुरुषाद्वैतवादस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात्संवेदनाद्वैतवादवत् ॥

वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥

वर्तते वर्तनमात्रं वा वर्तना, वृत्तेर्ण्यन्तात्कर्मणि भावे वा युक् तस्यानुदात्तत्वाद्वा ताच्छीलिको वा युच्

वर्तनाशीला वर्तनेति । का पुनरियं? प्रतिद्रव्यपर्यायमतर्नीतैकसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्तना । द्रव्य वक्ष्यमाण तस्य पर्यायो द्रव्यपर्याय द्रव्यपर्याय द्रव्यपर्याय प्रति प्रतिद्रव्यपर्याय अतर्नीत एक समयो-नयेत्यतर्नीतैकसमया । का पुनरसौ? स्वसत्तानुभूति स्वस्यैव सत्ता स्वसत्ता अन्यासाधारणी जन्मव्यय-ध्रौव्यैक्यवृत्तिरित्यर्थ । 'उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त सत्' इति वचनात् । न हि सत्तात्यत भिन्ना स्वाश्रयादु-पपद्यते । द्रव्याभिधानानुप्रवृत्तिलिंगेनानुमीयमाना सैकेवेत्ययुक्त, सादृश्योपचाराद्यदेकत्वप्रत्ययप्रवृत्ति । जीवाजीवतद्भेदप्रभेदे सबध्यमाना विशिष्टा शक्तिरनेकत्वमास्कदतीति स्वसत्ताया अनुभूति सा वर्तना वर्त्यमानत्वात् वर्तमानमात्रत्वाद्वा तदुच्यते,—

अतर्नीतैकसमयः स्वसत्तानुभवो भिदा । यः प्रतिद्रव्यपर्यायं वर्तना सेह कीर्त्यते ॥ १ ॥
यस्मात्कर्मणि भावे च ण्यताद्वर्तेः स्त्रिया युचि । वर्तनेत्यनुदात्ते ताच्छील्यादौ वा युचीष्यते॥२॥
धर्मादीना हि वस्तूनामेकस्मिन्नविभागिनि । समये वर्तमानाना स्वपर्यायैः कथचन ॥ ३ ॥
उत्पादव्ययध्रौव्यविकल्पैर्बहुधा स्वय । प्रयुज्यमानतान्येन वर्तना कर्म भाव्यते ॥ ४ ॥
प्रयोजनं तु भावः स्यात्तस्य चासौ तत्प्रयोजकः । काल इत्येष निर्णीतो वर्तनालक्षणोजसा ॥ ५ ॥
प्रत्यक्षतोऽप्रसिद्धापि वर्तनासादृशा तथा । व्यावहारिककार्यस्य दर्शनादनुमीयते ॥ ६ ॥
तथा तदुलविक्लेदलक्षणस्य प्रसिद्धितः । पाकस्योदनपर्यायनामभाजः प्रतिक्षण ॥ ७ ॥
सूक्ष्मतदुलपाकोस्तीत्यनुमान प्रवर्तते । पाकस्यैवान्यथेष्टस्य सर्वथानुपपत्तितः ॥ ८ ॥
तथैव स्वात्मसद्भावानुभूतौ सर्ववस्तुन' । प्रतिक्षणं बहिर्हेतुः साधारण इति ध्रुवम् ॥ ९ ॥
प्रसिद्धद्रव्यपर्यायवृत्तौ बाह्यस्य दर्शनात् । निमित्तस्यान्यथाभावाभावान्निश्चीयते बुधैः ॥ १० ॥
आदित्यादिगतिस्तावन्न तद्धेतुर्विभाव्यते । तस्यापि स्वात्मसत्तानुभूतौ हेतुव्यपेक्षणात् ॥ ११ ॥
नचैवमनवस्था स्यात्कालस्यान्याव्यपेक्षणात् । स्ववृत्तौ तत्स्वभावत्वात्स्वय वृत्ते' प्रसिद्धित' ॥१२
तथैव सर्वभावाना स्वयं वृत्तिर्न युज्यते । दृष्टेष्टबाधनात्सर्वादीनामिति विचिंतित ॥ १३ ॥
न दृश्यमानतैवात्र युज्यते वर्तमानता । वर्तमानस्य कालस्याभावे तस्याः स्वतः स्थितेः ॥ १४ ॥
प्रत्यक्षासभवाशक्तेरनुमानाद्ययोगतः । सर्वप्रमाणनिन्हुत्या सर्वशून्यत्वशक्तितः ॥ १५ ॥
स्वसविदद्वय तत्त्वमिच्छतः साप्रतं कथ । सिद्ध्येन्न वर्तमानोस्य कालः सूक्ष्मः स्वयंप्रभुः ॥१६॥
ततो न भाविता द्रक्ष्यमाणता नाप्यतीतता । दृष्टता भाव्यतीतस्य कालस्यान्यप्रसिद्धितः॥१७॥
गत न गम्यते तावदागतं नैव गम्यते । गतागतविनिर्मुक्त गम्यमान न गम्यते ॥ १८ ॥
इत्येव वर्तमानस्य कालस्याभावभाषण । स्ववाग्विरुद्धमाभाति तन्निषेधे समन्ततः ॥ १९ ॥
निषिद्धमनिषिद्ध वा तद्द्वयोन्मुक्तमेव वा । निषिध्यते न हि क्वैव निषेधो विधिरेव वा ॥ २० ॥
क्व वाभ्युपगमः सिद्ध्येत् प्रतिज्ञाहानिसगत' । तस्य स्वय प्रतिज्ञानाद्वर्तमानस्य तत्त्वतः ॥ २१ ॥
तथैव च स्वय किंचित्परैरभ्युपगम्यते । तथैव गम्यते कि न क्रियते वेद्यतेपि च ॥ २२ ॥
सवेदनाद्वय तावद्विदित नैव वेद्यते । न चाविदितमात्मादितत्त्व वा नापि तद्द्वय ॥ २३ ॥
इति स्वसविदादीनामभावः केन वार्यते । वर्तमानस्य कालस्यापन्हवे स्वात्मविद्विषा ॥ २४ ॥
न सवित्सविदेवेति स्वत' समवतिष्ठते । ब्रह्म ब्रह्मैव वेत्यादि यथा भेदाप्रसिद्धितः ॥ २५ ॥
तत्स्वसवेदनस्यापि सतानमनुगच्छतः । परेण हेतुना भाव्यं स्वय वृत्त्यात्मना न सः ॥ २६ ॥
वर्तनैव प्रसिद्धा स्यात्परिणामादिवत् स्वय । ततः सिद्धावमत्रोक्ताः सर्वेमी वर्तनादयः ॥२७॥

अत एवाह,—

कालस्योपग्रहाः प्रोक्ता ये पुनर्वर्तनादयः । स्वात्त एवोपकारोतस्तस्यानुमितिरिष्यते ॥ २८ ॥

वर्तना हि जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशाना तत्सत्तायाश्च साधारण्या सूर्यगत्यादीना च स्वकार्यविशेषा नुमितस्वभावाना बहिरंगकारणापेक्षाकार्यत्वात्तंदुलपाकवत् । यत्तावद्बहिरंगकारण स काल । ननु काल-वर्तनया व्यभिचार स्वय वर्तमानेपु कालाणुषु तदभावात् । न हि कालाणव स्वसत्तानुभूतौ प्रयोजक मपरमपेक्षते सर्वप्रयोजकस्वभावत्वात्स्वसर्वप्रयोजकस्वभावत्वविरोधात् । स्वस्य स्वावगाहहेतुत्वाभावे सर्वावगाहहेतुत्वस्वभावत्वविरोधात् । सर्वज्ञविज्ञानस्य स्वरूपपरिच्छेदकत्वाभावत्वविरोधवद्वा दिग स्वस्मिन् पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वाभावे सर्वत्र पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुत्वविरोधवद्वेति केचित् । कालवर्तनाया अनुपचरितरूपेणासद्भावात् यस्यासावन्येन वर्तते तस्य सा मुख्यवर्तना कर्मसाधनत्वात्तस्या' । कालस्य तु नान्येन वर्तते तस्य स्वय स्वसत्तावृत्तिहेतुत्वादन्यथानवस्थाप्रसगात् । तत कालमा स्वतो वृत्तिरेवोपचा-रतो वर्तना । वृत्तिवर्तकयोर्विभागाभावान्मुख्यवर्तनानुपपत्ते' । शक्तिभेदात्तयोर्विभागे तु सा कालस्य यथा मुख्या तथा च बहिरगनिमित्तापेक्षात्व वर्तकशक्तेर्बहिरगकारणत्वात् । ततो न तया व्यभिचार' । अकालवृत्तित्वे सति कार्यत्वादिति सविशेषणो वा हेतु सामर्थ्यादवसीयते । यथा पृथिव्यादय स्वतो र्थातरभूतज्ञानवेद्या प्रमेयत्वादित्युक्तेप्यज्ञानत्वे सतीति गम्यते, अन्यथा ज्ञानेन स्वय वेद्यमानेन व्यभि चारप्रसगात् । नन्वत्र प्रमेयत्वादेवेत्यवधारणात्तदप्रमाणत्वे सतीति विशेषणमनुक्तमपि शक्यमवगतुम न्यत्र तु कथमिति चेत्, कार्यत्वादेवेत्यवधारणाश्रयणादन्यत्राप्यकारणत्वे सतीति विशेषण लभ्यत एव सामर्थ्यात् ततो न प्रकृतौ हेतुविशेषमिच्छतौ हेत्वतर । नन्वेव कालवृत्ते कार्यत्वे तया व्यभिचारा-भावादनर्थक विशेषणोपादानमिति चेन्न, पर्यायार्थादेशात्कार्यत्वस्य तत्र भावात्तया व्यभिचारप्रसगात् । तत्परिहारार्थ विशेषणोपादानस्यानर्थकत्वायोगात् । ततो वर्तनोपकार कालसत्ता साधयत्येव ॥ क पुन **परिणामः?** द्रव्यस्य स्वजात्यपरित्यागेन प्रयोगविस्रसालक्षणो विकार परिणाम । तत्र विस्रसाप रिणामोनादिरादिमाश्च । चेतनद्रव्यस्य तावत्स्वजातेश्चेतनद्रव्यत्वास्याया अपरित्यागेन जीवत्वभव्यत्वाभव्य-त्वादिरनादिरौपशमिकादि पूर्वाकारपरित्यागाजहद्वृत्तिरादिमान् स तु कर्मोपशमाद्यपेक्षत्वादपौरुषेयत्वा-द्वैस्रसिक । अचेतनद्रव्यस्य तु लोकसस्थानमदराकारादिरनादिरिति । द्रव्यतयादिमानपुरुषप्रयत्नानपेक्ष-त्वादेव वैस्रसिक । प्रयोगज पुनर्दानशीलभावनादिश्चेतनस्याचार्योपदेशलक्षणपुरुषप्रयत्नापेक्षत्वात्, घट-सस्थानादिरचेतनस्य कुलालादिपुरुषप्रयोगापेक्षत्वात् । धर्मास्तिकायादिद्रव्यस्य तु वैस्रसिकोऽसख्येयप्रदे-शित्वादिरनादि परिणाम' प्रतिनियतगत्युपग्रहहेतुत्वादि । आदिमान् प्रयोगजो यत्रादिगत्युपग्रहहेतु-त्वादि पुरुषप्रयोगापेक्षत्वात् । समर्थो हि बहिरगकारणापेक्षो कालपरिणामत्वे सति कार्यत्वात् व्रीह्यादि-वदिति । यत्तत्कारण बाह्य स काल । परिणामोऽसिद्ध इति चेन्न, बाधकाभावात् । परिणामस्याभाव' सत्त्वासत्त्वयोर्दोषोपपत्तेरिति चेन्न, पक्षातरत्वात् । न हि सन्नेव बीजादावकुरादि परिणामस्तत्परिणा-मत्वविरोधाद्बीजस्वात्मवत् । नाप्यसन्नेव तत एव खरविषाणवत् । किं तर्हि? द्रव्यार्थादेशात् सन् पर्यायार्थादेशादसन् । न चोभयपक्षभावी दोषोत्रावतरति सदसदेकातपक्षाभ्यामनेकांतपक्षस्यान्य त्वात् हिंसकत्वपारदारिकत्वाभ्यामहिंसकापारदारिकत्ववत् वियुक्तगुडशुंठीभ्या तत्सयोगवद्वा जात्य-तरत्वाच्च रसातरसभवात् । एतेन विरोधादय परिहृता द्रष्टव्या । किं च परिणामस्य प्रतिषेधो न तावत्सत सत्त्वादेव परिणामप्रतिषेधवत् सतोपि प्रतिषेधस्यापि प्रतिषेधप्रसगात् प्रतिषधाभाव अप्रतिषेध सत्त्वान्न प्रतिषिध्यते । तत एव परिणामोपि न प्रतिषेद्धव्य इति स एव प्रतिषेधाभावः । नाप्यसत

प्रतिषेधगियानिर्विषयत्वप्रसंगात् । शशविषाणप्रतिषेध कथमिति चेत्, न कथमपि सत्त्वाद्येकांतवादिनामिति ब्रूम । तदनेकांतवादिना तु क्वचित्कदाचित्कथंचित् सत एवान्यत्रान्यदान्यथा प्रतिषेध इति सर्वमनवद्यम् । सर्वथैकांतस्य प्रतिषेध कथमिति चेत्, कोऽय सर्वथैकांत । इदमेवेत्थमेवेति वा धर्मिणो धर्मस्य वाभिमननमिति चेत्, तर्हि तस्य सत एव निर्विषयसाधनमेव प्रतिषेध । स्वरूपप्रतिषेधे तु सर्वथा प्रतीतिविरोध स्यात् । दर्शनमोहोदये सति सदाद्येकांताभिनिवेशस्य मिथ्यादर्शनविशेषस्य प्रत्यात्मवेद्यत्वात् । निर्विषयत्वसाधने तु तस्य न प्रतीतिबाधा प्रतीयमानस्य वस्तुनि सत्त्वाद्यशस्य धर्मित्वात् । नाय सर्वथा सत्त्वाद्येकांताभिनिवेशस्य विषयो वस्तुवत् सर्वथा विरोधात् । एतेन प्रधानादिप्रतिषेधो व्याख्यात· प्रधानाद्यभिनिवेशस्य निर्विषयत्वसाधनात् । ततो नैकांतेनासत प्रतिषेध इति सत एव परिणामस्य कथंचित्प्रतिषेधोपपत्ते । सर्वथा नाभाव । स्यान्मत, नास्ति परिणामोन्यानन्यत्वयोर्दोषादिति नोक्तत्वात् । उक्तमत्रोत्तर, न वय बीजादकुरमन्यमेव मन्यामहे तदपरिणामत्वप्रसंगात् पदार्थांतरवत् । नाप्यनन्यमेवांकुरभावानुपगात् । किं तर्हि पर्यायार्थादेशाद्बीजादंकुरमन्यमनुमन्यामहे द्रव्यार्थादेशादनन्यमिति पक्षांतरानुसरणाद्दोषाभावात् परिणामाभाव । व्यवस्थिताव्यवस्थितदोषात्परिणामाभाव इति चेन्नानेकांतात् । न हि वयमकुरे बीज व्यवस्थितमेव ब्रूमहे विरोधादंकुराभावप्रसंगात् । नाप्यव्यवस्थितमेवांकुरस्य बीजपरिणामत्वाभावप्रसंगात् पदार्थांतरपरिणामत्वाभाववत् । किं तर्हि स्याद्बीज व्यवस्थित स्यादव्यवस्थितमंकुरे व्याचक्महे । न चैकांतपक्षभावी दोषोऽनेकांतेप्यस्तीत्युक्तप्राय । स्याद्वादिना हि बीजशरीरादेरेव वनस्पतिकायिको बीजांकुरादि स्वशरीरपरिणामभागभिमतो यथा कललशरीरे मनुष्यजीवोर्बुदादिस्वशरीरपरिणामभृदिति न पुनरन्यथा स । तथा सति—

मनुष्यनामकर्मायुषोरुदयात्प्रतिपद्यते । कललादिशरीरांगोपांगपर्यायरूपताम् ॥ २९ ॥
स जीवत्वमनुष्यत्वप्रमुखैरन्वयैर्यथा । व्यवस्थितः स्वकीयेषु परिणामेष्वशेषतः ॥ ३० ॥
कललादिभि· पुनः पूर्वैर्भावैः क्रमविवर्तिभिः । व्यतिरिक्तः परत्रासौ न व्यवस्थित इष्यते ॥
तथा वनस्पतिर्जीवः स्वनामायुर्विशेषतः । वनस्पतित्वजीवत्वप्रमुखैरन्वयैः स्थितः ॥ ३२ ॥
स्वशरीरविवर्तेषु बीजादिषु पर न तु । पूर्वपूर्वेण भावेन तु स्थितः क्रमभाविनः ॥ ३३ ॥

स्यान्मत, न बीजमंकुरादित्वेन परिणमते वृद्ध्यभावप्रसंगात् यो हि यत्परिणाम स न ततो वृद्धिमान् दृष्टो यथा पय·परिणामो दध्यादि बीजपरिणामश्चांकुरादिस्तस्मान्न ततो वृद्धिमान् इति बीजमात्रमंकुरादि स्यादतत्परिणामो वेति । उक्त च—"किं वान्यदपि तद्बीज गच्छेदंकुरतामिह । विवृद्धिरंकुरस्य स्यात्कथ बीजादपुष्कलात् ॥" "यथेष्ट तै रसै सोमैरौदकैश्च विवर्धते । तस्यैव सति बीजस्य परिणामो न युज्यते ॥" "आलिप्त जतुना काष्ठ यथा स्थूलत्वमृच्छति । न तु काष्ठ तथैवास्ते जतुनात्र विवर्धते ॥" "तथैव यत्र तद्बीजमास्ते येनात्मना स्थित । रसाश्च वृद्धिं कुर्वंति बीज तत्र करोति किम् ॥" इति । तदेतदनालोचिततत्त्ववचन, तद्वृद्धेरहेतुकत्वात् ॥

यथा मनुष्यनामायुःकर्मोदयविशेषतः । जातो बालो मनुष्यात्मा स्तन्याद्याहारमाहरन्॥३४॥
सूर्यातपादिसापेक्ष· कायाग्निबलमादधन् । वीर्यांतरायविच्छेदविशेषविहितोद्भव ॥ ३५ ॥
विवर्धते निजाहाररसादिपरिणामतः । निर्माणनामकर्मोपष्टंभादभ्यंतरादपि ॥ ३६ ॥
तथा वनस्पतिर्जीव· स्वायुर्नामोदये सति । जीवाश्रयोंकुरो जातो भौमादिरसमाहरन् ॥३७॥
तत्प्रायस्पिंडवत्तोय स्वीकुर्वन्नेन वर्धते । आत्मानुरूपनिर्माणनामकर्मोदयाद्ध्रुवम् ॥ ३८ ॥

ततो न वृद्ध्यभावोंकुरादे । यदप्युक्तं, यो यत्परिणामश्च ततो न वृद्धिमान् दृष्टो यथा क्षीरपरिणामो दध्यादिर्न क्षीरादिति । तत्र हेतु कालात्ययापदिष्टो धर्मिदृष्टांतग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् । धर्मी तावद्बीजपरिणामोंकुरादिस्ततो वृद्धिमानेव प्रतिभासमान कथ वावृद्धिमाननुमातु शक्य । दृष्टांतश्च शीतक्षीरस्य तप्यमानोन्यो न क्षीरपरिणामो धर्मोद्वर्तितदधिपरिणामो वा क्षीराद्वृद्धिमनुपलभ्यमान. कथ तद्वृद्ध्यभावसाध्ये निदर्शन तत्परिणामत्वादित्यसिद्ध च साधन च परिणामाभाववादिन. पराभ्युपगमात् । तत्सिद्धौ वृद्धिसिद्धिरपि तत एव स्यात् सर्वथा विशेषाभावात् । तत्र वृद्ध्यभावात् परिणामाभाव. स्याद्वादिना प्रति साधयितु शक्य परिणामाभावात् वृद्ध्यभाव सर्वथैकातवादिन प्रसिध्यत्येव जन्माद्यभाववदिति निवेदितप्राय । न हि नित्यैकाते परिणामोस्ति, पूर्वाकारविनाशाजहद्वृत्तोत्तराकारोत्पादानभ्युपगमात् स्थितिमात्रावस्थानात् । न च स्थितिमात्र परिणाम तस्य पूर्वोत्तराकारपरित्यागोपादानभावस्थितिलक्षणत्वात् सदा स्थास्नोरात्मादेरर्थांतरभूतोतिशयः कुतश्चिदुपजायमान परिणाम इति चेत्, स तस्येति कुत' ? तदाश्रयत्वादिति चेत्, कथमेकस्वभावमात्मादि वस्तु कदाचित्कस्यचिदतिशयस्याश्रयः कदाचित्त्वे सति समाव्यते ? स्वभावविशेषादिति चेत्, तर्हि येन स्वभावविशेषेणाश्रय कस्यचिद्भावो येन वानाश्रय स ततोनर्थांतरभूतश्चेत्तन्नित्यत्वैकातविरोध' । स ततोर्थांतरभूतश्चेत्तस्येति कुतः ? तदाश्रयत्वादिति चेत्, स एव पर्यनुयोगोनवस्था च । सुदूरमपि गत्वा तस्य कथचिदनर्थांतरभूतस्वभावविशेषाभ्युपगमे कथ ततोर्थांतरभूतोतिशय परिणामस्तदाश्रय स्यात् । यो यथा यत्र यदा यातोतिशयस्तस्य तथा तत्र तदाश्रयो भाव इत्येवरूपैकस्वभावत्वादात्मादिभावस्यादोप एवेति चेन्नानात्मादिभावपरिकल्पनात् विरोध पृथिव्याद्यतिशयानामेकात्मातिशयत्वप्रसगात् । शक्य हि वक्तुमेक एवात्मैवभूत स्वभाव बिभर्ति येन यथा यत्र यदा पृथिव्याद्यतिशया प्रभवति तेपा तथा तत्र तदाश्रयो न भवतीति । तदतिशया एव ते पुनरन्यद्रव्यातिशय इति । द्रव्यातराभावे कुतोतिशया स्युरात्मनीति चेत्, अतिशयातरेभ्य । एते चान्येपि परेभ्योतिशयेभ्य इत्यनाद्यतिशयपरपराभ्युपगमादनुपालम्भ । अस्त्वेक एवात्मा पुरुषाद्वैताभ्युपगमादित्यपर तस्यापि नात्मातिशय परिणामो द्वैतप्रसगात् । अनाद्यविद्योपदर्शिन पुरुषस्यातिशय' परिणाम इति चेत्, तर्हि न वास्तव' परिणाम पुरुषाद्वैतवादिनोस्ति । योप्याह, प्रधानादर्थांतरभूत एव महदादे परिणाम इति, सोप्ययुक्तवादी, सर्वथा प्रधानादभिन्नस्य महदादे परिणामत्वविरोधात्स्वात्मप्रधानवत् तस्य वा परिणामित्वप्रसगात् महदादिवत् । ततो न प्रधान परिणामि घटते नित्यैकस्वभावत्वादात्मवत् । यदि पुन प्रधानस्य महदादिरूपेणाविर्भावतिरोभावाभ्युपगमात् परिणामित्वमभिधीयते तदा स एव स्याद्वादिभिरभिधीयमान परिणामो नान्यथेति नित्यत्वैकातपक्षे परिणामाभाव' । क्षणिकैकातेपि क्षणादूर्ध्वंस्थितेरभावात् परिणामाभाव. । पूर्वक्षणे निरन्वयविनाशादुत्तरक्षणोत्पाद परिणाम इति चेत्, कस्य परिणामिन इति वक्तव्य ? पूर्वक्षणस्यैवेति चेन्न, तस्यात्यतविनाशात्तदपरिणामित्वाच्चिरतनविशिष्टक्षणवत् । कार्यकारणभाव एव परिणामिभाव इति चेन्न, क्षणिकैकाते कार्यकारणभावस्य निरस्तत्वात् । क्रमयौगपद्यविरोधान्नित्यत्वैकातवत् । सवृत्या कार्यकारणभावे तु न वास्तव परिणामिभाव कयोश्चिदिति क्षणिकैकातपक्षे परिणामाभाव सिद्ध । सवेदनाद्यद्वैते तु दूरोत्सारित एव परिणाम इति सकलसर्वथैकातवादिना परिणामाभावाद्वृद्ध्यभावो अपक्षयाद्यभाववदवतिष्ठते । स्याद्वादिना पुन परिणामप्रसिद्धेर्युक्ता कस्यचिद्वृद्धि । स्वकारणसन्निपातादपक्षयादिवत्तथा प्रतीतेर्वा बाधकाभावात् । परिणामो हि कश्चित् पूर्वपरिणामेन सदृशो यथा प्रदीपादेर्ज्वालादि, कश्चिद्विसदृशो यथा तस्यैव कज्जलादि, कश्चित्सदृशासदृशो यथा सुवर्णस्य कटकादि । तत्र पूर्वसस्थानाद्यपरित्यागे

सति परिणामाधिक्य वृद्धि । सदृशेतरपरिणामो यथा बालकस्य कुमारादिभावः । सदृश एवायमित्ययुक्त, विसदृशप्रत्ययोत्पत्ते । सर्वथा सादृश्ये बालकुमाराद्यवस्थयो कुमाराद्यवस्थायामपि बालप्रत्ययोत्पत्तिप्रसगात्, बालकावस्थाया वा कुमारादिप्रत्ययोत्पत्तिप्रसक्ते । सर्वथा विसदृश एव बालकपरिणामात्कुमारादिपरिणाम इत्यपि न प्रातीतिक, स एवायमिति प्रत्ययस्वभावात् । भ्रान्तोसौ प्रत्यय इति चेन्न, बाधकाभावादात्मनि स एवाह प्रत्ययवत् । सर्वत्र तस्य भ्रान्तत्वोपगमे नैरात्म्यवादावलबनप्रसग । न चासौ श्रेयान् वस्थ सदृशेतरपरिणामात्मनो वस्तुन साधनात्, प्रतीतिज्ञानस्याभेदप्रत्ययस्य वा प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । ततो युक्त सदृशेतरपरिणामात्मको वृद्धिपरिणाम । एतेनापक्षयपरिणामो व्याख्यात । यथा स्थूलस्य कायादे सदृशेतरप्रत्ययसद्भावात् सदृशेतरात्मक इति विसदृशपरिणामो जन्म तस्यापूर्वप्रादुर्भावलक्षणत्वात्, तथा विनाश पूर्वविनाशस्यापूर्वप्रादुर्भावरूपत्वात् । तद्व्यतिरिक्तस्य विनाशस्याप्रतीते । नाभावोस्तीति प्रत्ययविषयत्वादिति चेत्, ततश्च भावस्वभावत्वे नीरूपत्वप्रसगात् । नास्तीति प्रत्ययविषयरूपसद्भावान्न नीरूपत्वमिति चेत्, तर्हि भावस्वभावविनाश स्वभावत्वादुत्पादवत् । प्रागभावेतरेतराभावात्यताभावानामप्यनेनैव भावस्वभावता व्याख्याता । ननु च यथा स्वभाववत्त्वाविशेषेपि घटपटयोर्नानात्व विशिष्टप्रत्ययविषयत्वात्तथा भावाभावयोरपि स्यादिति चेन्न, घटत्वेन वा स्वभाववत्त्वस्याव्यासत्वाद् घटस्य पटात्मकत्वासिद्धे, पटस्य वा घटात्मकत्वानुपपत्ते कथचिन्नानात्वव्यवस्थिते । भावात्मकत्वेन तु स्वभावत्वस्य व्याप्तिसिद्धे सर्वत्र भावात्मकतरेण स्वभावत्वाप्रसिद्धेरभावस्य । ततो भावात्मकत्वसिद्धेरप्रतिबधनात् । तत्र विशिष्टप्रत्ययस्तु पर्यायविशेषादुपपद्यते एव घटे नवपुराणादिप्रत्ययवत् । यथैव घटो नव पुराण इति विशिष्टप्रत्ययतामात्मसात्कुर्वन्नपि घटात्मता जहाति तथा भावोस्ति नास्तीति विशिष्टप्रत्यय विषयता स्वीकुर्वन्नपि न भावत्वमविशेषात् । न चाभावो भावपर्याय एव न भवति सर्वदा भावपरतत्रत्वादभावप्रसगात् । न च सर्वदाभावपरतत्रो नीलत्वादिर्भावधर्मो नाप्रसिद्धो येनाभावोपि तद्वद्भावधर्मो न स्यात् । न च सर्वदा भावपरतत्रत्वमभावस्यासिद्ध, घटस्याभाव पटस्य चेत्येव प्रतीतेः स्वतत्रस्याभावस्य जातुचिदप्रतीते । अत एव भाववैलक्षण्यमभावस्येति चेन्न, नीलादिना व्यभिचारात् । नीलमिदमित्येव नीलादे स्वतत्रस्य सप्रत्ययात्सर्वदा भावपरतत्रे नीलत्वासिद्धेर्न तेन व्यभिचार इति चेत्, तर्हि तथाप्यसदिदमित्येवमभावस्य स्वतत्रस्य निश्चयात् सर्वदा भावपारतत्र्य न सिध्येत् इदमिति प्रतीयमानभावविशेषणतयाऽसत प्रतीतेरस्वतत्रत्वे नीलादेरपि स्वतत्रत्व मा भूत्तत एव व्यवस्थापितप्राय वा भावस्य भावस्वभावत्वमिति न प्रपञ्च्यते । यत्पुनरस्तित्व विपरिणमन च जातस्य सतस्तत्सदृशपरिणामात्मक तत्र वैसादृश्यप्रत्ययानुत्पत्ते । ननु च सर्वस्य वस्तुन सदृशेतरपरिणामात्मकत्वे स्याद्वादिना कथ कश्चित्सदृशपरिणामात्मक एव कश्चिद्विसदृशपरिणामात्मक पर्यायो युज्यते इति चेत्, तथा पर्यायार्थिकप्राधान्यात् सादृश्यार्थप्राधान्याद्वैसादृश्यगुणभावात् सादृश्यात्मकोय परिणाम इति मन्यामहे न पुनर्वैसादृश्यनिराकरणात् । तथा वैसादृश्यार्थप्राधान्यात्सादृश्यस्य सतोपि गुणभावाद्विसदृशात्मकोय परिणाम इति व्यवहरामहे । तदुभयार्थप्राधान्यात्तु सदृशेतरपरिणामात्मक इति सगिरामहे तथा प्रतीते । ततोपि न कश्चिदुपालभ, सकरव्यतिकरव्यतिरेकेणाविरुद्धस्वभावाना निःसशय तदतत्परिणामाना विनियतात्मना जीवादिपदार्थेषु प्रसिद्धे । सुखादिपर्यायेषु सत्त्वाद्यन्वयविवर्तसदर्भोपलक्षितजन्मादिविकारविशेषवत् जीवादयो द्रव्यपदार्था सुखादय पर्याया विनियततदतत्परिणामायत्तत्वविवर्तयितृविकारा' इत्यकलकदेवैरप्यभिधानात् । ततो नावस्थितस्यैव द्रव्यस्य परिणाम, पूर्वापरस्वभावत्यागोपादानविरोधात् । तदप्यनवस्थितस्यैव सर्वथान्वयरहितस्य परिणमनाघटनादिति स्याद्-

वस्थितस्य द्रव्यार्थादेशात्, स्यादनवस्थितस्य पर्यायार्थादेशादित्यादि सप्तभंगीभाक् परिणामो वेदितव्यः। सोयं परिणामः कालस्योपकारः, सकृत्सर्वपदार्थगस्य परिणामस्य बाह्यकारणमंतरेणानुपपत्तेर्वर्तनात् यच्च द्बाह्यं निमित्तं स कालः। ननु च कालस्य परिणामो यद्यस्ति तदासौ बाह्यान्यनिमित्तापेक्षः सन्निमित्तं परिणाममात्मसात्कुर्वेदपरनिमित्तापेक्षमित्यनवस्था स्यात्। कालपरिणामस्य बाह्यनिमित्तानपेक्षत्वे पुद्गलादिपरिणामस्यापि बाह्यनिमित्तापेक्षा मा भूत्। अथ कालस्य परिणामो नास्ति पूर्वं परिणामिसत्त्वादिति साधनमप्रयोजकं स्यात्तेन व्यभिचारात्। ततो न कालस्य परिणामोऽनुमापक इति कश्चित्। सोपि न विपश्चित्, कालस्य सकलपरिणामनिमित्तत्वेन स्वपरिणामनिमित्तत्वसिद्धेः। सकलावगाहहेतुत्वेनाकाशस्य स्वावगाहहेतुवत् सर्वविदः सकलार्थसाक्षात्कारित्वेन स्वात्मसाक्षात्कारित्ववद्वान्यथा तदनुपपत्तेः। न चैवं पुद्गलादयः सकलपरिणामहेतवः, स्वपरिणामहेतुत्वेपि सकलपरिणामहेतुत्वाभावात् प्रतिनियतस्वपरिणामहेतुत्वात्। ये त्वाहुः, नान्योन्यं परिणामयति भावान् नासौ स्वयं च परिणमते विविधपरिणामभाजां निमित्तमात्रं भवति काल इति। तेपि न कालस्यापरिणामित्वं प्रतिपन्नाः, सर्वस्य वस्तुनः परिणामित्वात्। न च स्वयं परिणमते इत्यनेन पुद्गलादिवत् महत्त्वादिपरिणामप्रतिषेधात्। न चासौ भावानन्योन्यं परिणमयतीत्यनेनापि तेषां स्वयं परिणममानानां कालस्य प्रधानकर्तृत्वप्रतिषेधात्। तस्यापि परिणामहेतुत्वं निमित्तमात्रं भवति कालः इति वचनात्। ततः सर्वो वस्तुपरिणामो निमित्तद्रव्यहेतुक एवान्यथा तदनुपपत्तेरिति प्रतिपत्तव्यं। का पुनः क्रिया? ॥

परिस्पंदात्मको द्रव्यपर्यायः संप्रतीयते। क्रिया देशांतरप्राप्तिहेतुर्गत्यादिभेदभृत् ॥ ३९ ॥
प्रयोगविस्रसोत्पादाद्द्वेधा संक्षेपतस्तु सा। प्रयोगजा पुनर्नानोत्क्षेपणादिप्रभेदतः ॥ ४० ॥
विस्रसोत्पत्तिका तेजोवातांभःप्रभृतिष्वियं। सर्वाप्यदृष्टवैचित्र्यात् प्राणिनां फलभागिनां ॥४१
क्रिया क्षणक्षयैकांते पदार्थानां न युज्यते। भूतिरूपापि वस्तुत्वहानेरेकांतनित्यवत् ॥ ४२ ॥
क्रमाक्रमप्रसिद्धेस्तु परिणामिनि वस्तुनि। प्रतीतिपदमापन्ना प्रमाणेन न बाध्यते ॥ ४३ ॥

कथं पुनरेवंविधा क्रिया कालस्योपकारोस्तु यतस्तं गमयेत् कालमंतरेणानुपपद्यमानत्वात् परिणामवत्। तथाहि—सकृत्सर्वद्रव्यक्रिया बहिरंगसाधारणकारणा, कारणापेक्षकार्यत्वात् परिणामवत् सकृत्सर्वपदार्थगतिस्थित्यवगाहवद्वा यत्तद्बहिरंगसाधारणकारणं स कालोन्यासंभवात्। के पुनः परत्वापरत्वे? विप्रकृष्टेतरदेशापेक्षाभ्यां प्रशस्तेतरापेक्षाभ्यां च परत्वापरत्वाभ्यामनेकांतप्रकरणात् अपरदिक्संबंधिनि निवेधे वृद्धलुब्धके परत्वप्रत्ययकारणं परत्वं, परदिक्संबंधिनि च प्रशस्ते कुमारतपस्विन्यपरत्वप्रत्ययहेतुरपरत्वं न तद्धि गुणकृतं न बाहेतुकमिति तद्धेतुना विशिष्टेन भवितव्यं। स न काल इति। काले तर्हि दिग्भेदगुणदोषानपेक्षे परत्वापरत्वे परः कालोऽपरः काल इति प्रत्ययविशेषनिमित्ते किं कृते स्यातामिति चेत्, अध्यारोपकृते गौणे इति केचित्। स्वहेतुके मुख्ये एवास्त्वन्यप्रत्ययसमधिगमत्वादित्यन्ये। न चैवं सर्वद्रव्येषु स्वहेतुके परत्वापरत्वे प्रसज्येते, निंबादौ स्वहेतुकस्य तिक्तत्वादेर्दर्शनादोदनादावपि तस्य स्वहेतुकत्वप्रसंगात् निंबादिसंस्कारानपेक्षत्वापत्तेः। व्यवहारकालस्य परिणामक्रियापरत्वापरत्वैरनुमेयत्वाच्च न मुख्यकालापेक्षया चोद्यमनवद्यं। द्विविधो ह्यत्र कालो मुख्यो व्यवहाररूपश्च। तत्र मुख्यो वर्तनानुमेयः, परस्तु परिणामाद्यनुमेयः प्रतिपादितः सूत्रेऽन्यथा परिणामादिग्रहणानर्थक्यप्रसंगात् वर्तनाग्रहणेनैव पर्याप्तत्वात्। कः पुनरसौ मुख्यः कालो नाम?॥

लोकाकाशप्रभेदेषु कृत्स्नेष्वेकैकवृत्तितः। प्रतिप्रदेशमन्योन्यमबद्धाः परमाणवः ॥ ४४ ॥

मुख्योपचारभेदैस्तेऽवयवैः परिवर्जिताः । निरंशा निष्क्रिया यस्मादवस्थानात्स्वदेशवत् ॥ ४५
अमूर्तास्तद्वदेवेष्टाः स्पर्शादिरहितत्वतः । कालाख्या मुख्यतो येऽस्तिकायेभ्योन्ये प्रकाशिताः॥४६
व्यवहारात्मकः कालः परिणामादिलक्षणः । कालवर्तनया लब्धकालाख्यस्तु ततोऽपरः ४७
कुतश्चित् परिच्छिन्नोऽन्यपरिच्छेदनकारणं । प्रस्थादिवत्प्रपत्तव्योन्योन्यापेक्षप्रभेदभृत् ॥४८॥
ततस्त्रैविध्यसिद्धिश्च तस्य भूतादिभेदतः । कथंचिन्नाविरुद्धा स्यात् व्यवहारानुरोधतः ॥ ४९ ॥
यथा प्रतितरु प्राप्तप्राप्नुवत्प्राप्स्यदुच्यते । तरुपंक्तिं क्रमादश्वप्रयत्ल्यनुसरन् मतं ॥ ५० ॥
तथावस्थितकालाणुश्च जीवाद्यनुसंगमात् । भूतं स्याद्वर्तमानं च भविष्यच्चाप्यपेक्षया ॥ ५१ ॥
भूतादिव्यवहारोतः कालः स्यादुपचारतः । परमार्थात्मनि मुख्यस्तु स स्यात् सांव्यवहारिके ५२
एवं प्रतिक्षणादिस्थगतिप्रचयभेदतः । समयावलिकोच्छ्वासप्राणस्तोकलवात्मकः ॥ ५३ ॥
नालिकादेश्च विख्याते कालोनेकविधः मतः । मुख्यकालाविनाभूता कालाख्या प्रतिपद्यते ५४
परापरचिरक्षिप्रक्रमाक्रमधियामपि । हेतुः स एव सर्वत्र वस्तुतो मुख्यतः स्मृतः ॥ ५५ ॥
क्रियैव काल इत्येतदनेनैवापसारितं । वर्तनानुमितः कालः सिद्धो हि परमार्थतः ॥ ५६ ॥
धर्मादिवर्गवत्कार्यविशेषव्यवसायतः । बाधकाभावतश्चापि सर्वथा तत्र तत्त्वतः ॥ ५७ ॥

सांप्रतं सर्वेषां धर्मादीनामनुमेयार्थानामानुमानिकी प्रतिपत्तिः सूत्रसामर्थ्यादुपजाता प्रत्यक्षार्थप्रतीतिवन्न बाध्यत इत्युपसंहरन्नाह,—

एवं सर्वानुमेयार्थो प्रतिपत्तिर्न बाध्यते । सूत्रसामर्थ्यतो जाता प्रत्यक्षार्थप्रतीतिवत् ॥ ५८ ॥

न हि धर्मास्तिकायाद्यनुमेयार्थप्रतिपत्तिरस्मदादिप्रत्यक्षेण बाध्यते तस्य तदविषयत्वात् । न सन्ति धर्मादयोऽनुपलब्धेः खरशृंगवदित्याद्यनुमानेन बाध्यते इति चेन्न, तस्याप्रयोजकत्वात् । परचेतोवृत्त्यादिना व्यभिचारात् । दृश्यानुपलब्धिः पुनरत्रासिद्धैव सर्वथा धर्मादीनामस्मदादिभिः प्रत्यक्षतोनुपलभ्यत्वात् । कालात्ययापदिष्टश्च हेतुः प्रमाणभूतागमबाधितपक्षनिर्देशानंतरं प्रयुक्तत्वात् । एवमबाधितप्रतीतिगोचरार्थप्रकाशिनः सूत्रकारादयः *प्रेक्षावतां स्तोत्रार्हा इति स्तुवन्ति,*—

निरस्तनिःशेषविपक्षसाधनैरजीवभावा निखिलाः प्रसाधिताः ।
प्रपंचतो यैरिह नीतिशालिभिर्जयंति ते विश्वविपश्चितमताः ॥ ५९ ॥

इति पंचमस्याध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

स्पर्शरसगंधवर्णवंतः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पर्शग्रहणमादौ विषयबलदर्शनात् । सर्वेषु हि विषयेषु रसादिषु स्पर्शस्य बलं दृश्यते स्पृष्टग्राहिष्विंद्रियेषु स्पर्शस्यादौ ग्रहणव्यक्तेः, सर्वसंसारिजीवग्रहणयोग्यत्वाच्चादौ स्पर्शस्य ग्रहणं । रसग्रहणमादौ प्रसज्यते विषयबलदर्शनात् स्पर्शसुखनिरुत्सुकेष्वपि रसव्यापारदर्शनादिति चेन्न, स्पर्शे सति तद्व्यापारात् । तत एवानंतरं रसवचनं, स्पर्शग्रहणानंतरभावि हि रसग्रहणं । रूपात्प्राग्गंधवचनमचाक्षुषत्वात् अंते वर्णग्रहणं स्थौल्ये सति तदुपलब्धेः । *नित्ययोगे मतोर्विधानात् क्षीरिणो न्यग्रोधा इत्यादिवत्* स्पर्शादिसामान्यस्य नित्ययोगात्पुद्गलेषु ॥

अथ स्पर्शादिमंतः स्युः पुद्गला इति सूचनात् । क्षित्यादिजातिभेदानां प्रकल्पननिराकृतिः॥१॥

पृथिव्यप्तेजोवायवो हि पुद्गलद्रव्यस्य पर्याया स्पर्शादिमत्त्वात् ये न तत्पर्यायास्ते न स्पर्शादिमतो दृष्टा यथाकाशादय॰ स्पर्शादिमतश्च पृथिव्यादय इति तज्जातिभेदाना निराकरण सिद्ध । नन्वय पक्षाव्यापको हेतु स्पर्शादिजले गधस्याभावात्तेजसि गधरसयो वायौ गधरसरूपाणामनुपलब्धेरिति ब्रुवाण प्रत्याह,—

नाभावोऽन्यतमस्यापि स्पर्शादीनामदृष्टितः । तस्यानुमानसिद्धत्वात्स्वाभिप्रेतार्थतत्त्ववत् ॥२॥

किमिय प्रत्यक्षनिवृत्तिरनुपलब्धिराहोस्वित्सकलप्रमाणनिवृत्ति.[?] प्रथमा च चेत्तत सलिलादिषु स्पर्शादीनामन्यतमस्याप्यभाव. सिध्येत् । स्वाभिप्रेतत्वेनातींद्रियेण धर्मादिनानेकातात । तस्यानुमानसिद्धत्वेप्सु गधस्य, तेजसि गधरसयो, पवने गधरसरूपाणामनुमानसिद्धत्वमस्तु । तथाहि—आपो गधवत्यस्तेजो गधरसवद्वायु॰ गधरसरूपवान् स्पर्शवत्त्वात् पृथिवीवत् । कालात्ययापदिष्टो हेतु प्रत्यक्षागमविरुद्धपक्षनिर्देशानतर प्रयुक्तत्वात् तेजस्यनुष्णत्वे साध्ये द्रव्यत्ववदिति चेत्, न नाम रसादिष्वनुभूतरूपस्पर्शविशेषे साध्ये तैजसत्वहेतो कालात्ययापदिष्टत्वप्रसगात् । तत्रागमेन विरोधाभावात्तदभावप्रतिपादनान्न दोप इति चेत्, तत एवान्यत्र दोपो मा भूत् । स्याद्वादागमस्य प्रमाणत्वमसिद्धमिति चेन्न, तस्यैव प्रामाण्यसाधनात् । यौगागमस्यैव सर्वत्र दृष्टेष्टविरुद्धत्वेन प्रामाण्यानुपपत्ते । युक्त्यनुगृहीतत्वेन चागमस्य प्रामाण्यमनुमन्यमान कथमितरेतराश्रयदोप परिहरेत्[?] सिद्धे ह्यागमस्य तत्प्रतिपादकस्य प्रामाण्ये तत्र हेतोरतीतकालत्वाभावसिद्धि तत्सिद्धौ च तदनुमानेनानुगृहीतस्य तदागमस्य प्रामाण्यसिद्धिरिति । स्याद्वादिना तु सुनिश्चितासभवद्बाधकप्रमाणत्वेनागमस्य प्रामाण्यसिद्धौ नाय दोप । अत एव जलादिषु गधाद्यभावसाधने सर्वस्य हेतोरतीतकालत्व प्रत्येतव्य, तस्य प्रमाणभूतजैनागमविरुद्धत्वात् । ततो न कालात्ययापदिष्टो हेतु । नाप्यनैकातिको विपक्षवृत्त्यभावात् । अन्यथाभावादगमक इति चेन्न, सर्वस्य केवलव्यतिरेकिणोऽप्रयोजकत्वप्रसगात् साध्याविनाभावनियमनिश्चयात् । कस्यचित्प्रयोजकत्वे प्रकृतहेतोस्तत एव प्रयोजकत्वमस्तु । पुद्गलद्रव्यपर्यायत्वाभावे क्षित्यादीना स्पर्शतत्त्वाभावनियमनिश्चयात् । एतेन सर्वप्रमाणानिवृत्तिरनुपलब्धिरसिद्धा न तोयादिषु गधाद्यभावसाधनीत्युक्त वेदितव्य, प्रवचनस्यानुमानस्य च तद्भावावेदिन प्रवृत्तेः ॥

शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवंतश्च ॥ २४ ॥

पुद्गला इत्यनुवर्तते । तत्र शब्दादीनामभिहितनिर्वचनाना परिप्राप्तद्वद्वानामेवाभिसबध । शब्दो द्वेधा भाषालक्षणो विपरीतश्च । भाषात्मको द्वेधा अक्षरात्मको अनक्षरात्मकश्च । प्रथम शास्त्राभिव्यजक॰ सस्कृतादिभेदादार्यम्लेच्छव्यवहारहेतु, अनक्षरात्मको द्वींद्रियादीनामतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतुश्च । स एप प्रायोगिक एव । अभाषात्मको द्वेधा प्रयोगविस्रसानिमित्तत्वात् । तत्र प्रयोगनिमित्तश्चतुर्धा, ततादिभेदात् । चर्मतननात्तत पुष्करादिप्रभव, तत्रीकृतो विततो वीणादिसमुद्भव, कास्यतालादिजो घन, वशादिनिमित्त शौपिर, विस्रसानिमित्त शब्दो मेघादिप्रभव । बधो द्विविधो विस्रसाप्रयोग॰भेदात् । विस्रसा बधोऽनादिरादिमाश्च, प्रयोगबध पुनरादिमानेव पर्यायत॰ । सौक्ष्म्य द्विविधमत्यक्ष॰मापेक्षिक च । तथा स्थौल्य सस्थानमित्थलक्षण चतुरस्रादिकमनित्थलक्षण च अनियताकार । भेद॰ पोढा उत्करश्चूर्ण खडस्तूर्णिका प्रतरोनुचटनमिति । तमो दृष्टिप्रतिबधकारण केपाचित् । छाया प्रकाशावरण । आतप उष्णप्रकाशलक्षण । उद्योतश्चद्रादिप्रकाशोनुष्ण । त एते शब्दादय स्वरूपतो भेदतश्च सुप्रसिद्धा एव । कुत पुन पुद्गला शब्दादिमत सिद्धा इत्याह,—

प्रोक्ता शब्दादिमतस्तु पुद्गलाः स्कधभेदतः । तथा प्रमाणसद्भावादन्यथातदभावतः ॥ १ ॥

न हि परमाणव शब्दादिमत संति विरोधात् स्कधस्यैव शब्दादिमत्तया प्रतीते । शब्दस्याकाशगुणत्वान्न तद्वान् पुद्गलस्कध इत्येके, तस्यामूर्तद्रव्यत्वादित्यन्ये । तान् प्रत्याह,—

न शब्दः खगुणो बाह्यकरणज्ञानगोचरः । सिद्धो गधादिवन्नैव सोमूर्तद्रव्यमप्यतः ॥ २ ॥

न स्फोटात्मापि तस्यैव स्वभावस्याप्रतीतितः । शब्दात्मनस्सदा नानास्वभावस्यावभासनात् ३

अतःप्रकाशरूपस्तु शब्दे स्फोटोपरे ध्वनेः । यथार्थगतिहेतुः स्यात्तथा गंधादितोपरः ॥ ४ ॥

गंधरूपरसस्पर्शः स्फोटः किं नोपगम्यते । तत्राक्षेपसमाधानसमत्वात्सर्वथार्थतः ॥ ५ ॥

नाकाशगुण शब्दो बाह्येंद्रियविषयत्वाद्गधादिवदित्यत्र न हेतुर्व्यभिचारी विपक्षावृत्तित्वात् । पटाकाशसयोगेन व्यभिचार इतिचेन्न, तस्याकाशगुणत्वैकातताभावात् तदुभयगुणत्वात् । तत्र बाह्येंद्रियविषयत्वासिद्धे सयोगिनो गगनस्यातींद्रियत्वात् । पटस्येंद्रियविषयत्वेपि तत्सयोगस्य तदयोगात् । तदुक्तमन्यै । "द्वयसबधसवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् । द्वयस्वरूपग्रहणे सति सबधवेदन ॥" इति । एतेनेतदपि प्रत्युक्त । यदुक्त यौगै —न स्पर्शवद्द्रव्यगुण शब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सत्ययावद्द्रव्यभावित्वादकारणगुणपूर्वकत्वाद्वा सुखादिवदिति, पक्षस्य प्रकृतानुमानबाधितत्वात् । शब्दस्य द्रव्यार्थादेशादयावद्द्रव्यभावित्वासिद्धि स्वरूपादिवत् । पर्यायार्थादेशादकारणगुणपूर्वत्वस्याप्यसिद्धि शब्दपरिणताना पुद्गलानामपरापरसदृशशब्दारभकत्वात् । अन्यथा वक्तृदेशादन्यत्र शब्दस्याश्रवणप्रसगात् । ननु च वक्तृव्यापारात्पुद्गलस्कध शब्दतया परिणमन्नेकोनेको वा परिणमेत्? न तावदेकस्तस्य सकृत्सर्वदिक्षु गमनासभवात् । यदि पुनर्यावद्भि सर्वदिक्कै श्रोतृभि श्रूयते शब्दस्तावानेव वक्तृव्यापारनिष्पन्न तच्छ्रोत्राभिमुख गच्छतीति तैर्मत, तदा सदृशशब्दकोलाहलश्रवण श्रोतृजनस्य कुतो न भवेत्? सर्वेषा शब्दानामेकैकश्रोतृग्राह्यत्वपरिणामाभावादिति चेत्, तर्ह्येकैक शब्द एकैकश्रोतृग्राह्यत्वपरिणत सर्वदिक्क गच्छन्नेकैकेनैव श्रोत्रा श्रूयते इत्यायात । तच्चायुक्त, एकदिक्केषु समप्रणिधिषु श्रोतृषु स्थितेष्वत्यासन्नश्रोतृश्रोत्रस्य परापरश्रोतृश्रवणविरोधात् । परापर एव शब्द परापरश्रोतृभि श्रूयते न पुन स एवेति चेत्, स तर्हि परापरशब्द किं वक्तृव्यापारादेव प्रादुर्भवदाहोस्वित्पूर्वश्रोतृशब्दात्? प्रथमपक्षे कथमसौ परापरै श्रोतृभि श्रूयमाण पूर्वपूर्वै सममाकाशश्रेणिस्थैरपि न श्रूयते इति महदाश्चर्य । न चैव कारणगुणपूर्वक शब्द सिद्ध्येत् । द्वितीयविकल्पे पर्यंतस्थितश्रोतृश्रुतशब्दादपि शब्दातरोत्पत्ति कथ न भवेत्? पुद्गलस्कधस्य तदुपादानस्य सद्भावात् । वक्तृव्यापारजनितवायुविशेषस्य तत्सहकारिणस्तत्राभावादिति चेत्, तर्हि वायवीय शब्दोस्तु किमपरेण पुद्गलविशेषेण तदुपादानेन कल्पितेनादृष्टकल्पनामात्रहेतुना किं कर्तव्य, तथोपगमे स्वमतविरोधात् । तत स्याद्वादिनो दुर्निवार इति कश्चित् । सोप्यनालोचितवचन, शब्दस्य गगनगुणत्वेपि प्रतिपादितदोषस्य समानत्वात् । तथाहि—शखमुखसयोगादाकाशे शब्द प्रादुर्भवन्नेक एव प्रादुर्भवेदनेको वा? प्रथमपक्षे कुतस्तस्य नानादिक्कै श्रोतृभि श्रवण? सकृत्सर्वदिक्कगमनासभवात् । अथानेकस्तदा शब्दकोलाहलश्रुतिप्रसग समान शब्दस्यानेकस्य सकृदुत्पत्ते, सर्वदिकाशेषश्रोतृश्रूयमाणस्य तावद्धा भेदसिद्धे । यदि पुनरेकैकस्यैव शब्दस्यैकैकश्रोतृग्राह्यस्वभावतयोत्पत्तेर्न समानशब्दकलकलश्रुतिरिति मत, तदैकदिक्केषु समानप्रणिधिषु श्रोतृषु प्रत्यासन्नतमश्रोतृश्रुतस्य शब्दस्यान्यत्वाच्छब्दातरारभकत्वविरोधाच्छेषश्रोतृणा तच्छ्रवण न स्यात् । तस्यापरशब्दारभकत्वे चान्यत्वाव्यवस्थिति । प्रत्यासन्नतमश्रोतृश्रवणमपि न भवेत् तद्भावे वाद्य एव शब्द श्रूयते नान्य इति सिद्धातव्याघात । अथ प्रत्या-

सन्नतमश्रोतारं प्रत्यसौ शब्दोत्यस्तेन श्रूयमाणत्वान्न प्रत्यासन्नतर तेन तस्याश्रवणात् तेन च श्रूयमाणस्त-मेव प्रत्यतो न तु प्रत्यासन्न प्रति । तत एव सोपि तमेव प्रत्यस्यो न दूरश्रोतार प्रतीति मति ; सापि न श्रेयसी, शब्दस्यैकस्यात्यत्वानत्यत्वविरोधात्तस्य निरशत्वोपगमात् । अथ तस्यापि धर्मभेदोपगमाददोष. स तर्हि धर्मशब्दस्य जातिरेव भवितुमर्हति न गुणादि शब्दस्य स्वय गुणत्वात् तदाश्रयत्वासभवात् । न च तदत्यत्व तदनत्यत्व वा जातिरेकव्यक्तिनिष्ठत्वात् जातेस्त्वनेकव्यक्तिवृत्तित्वात् । अथैकश्रोतृश्रवणयोग्यो-नेकः शब्दोंत्योऽनतश्चापरश्रोतृश्रवणयोग्योस्तीति मत, तर्ह्यघोपि शब्दोत्य स्यात् कस्यचिच्छ्रवणयोग्य-त्वात् कर्णश' कुव्यत प्रविष्टमाकाशशब्दवत् कर्णघोपवद्वा । तथा चाद्य शब्दो न श्रूयते इति सिद्धात-विरोध । अथ न श्रवणयोग्यत्वादत्यत्व किं तर्हि? आद्यापेक्षया शब्दातरानारभकत्वापेक्षया चेत्यभिम-तिस्तदाद्यस्यात्यत्व तदत्यस्यानत्यत्व कथमुपपद्यते? येनैकस्यात्यत्वमनत्यत्व च स्यात् । तत सूक्त प्रत्या-सन्नतमश्रोतृश्रुतशब्दाच्छब्दातरस्याप्रादुर्भावादेकदिक्सप्रणिधिश्रोतृपक्त्या शब्दश्रवणभावप्रसग इति । स्यान्मत, शखमुखसयोगादाकाशे बहव शब्दा समाना प्रत्याकाशप्रदेशकदबके शखादुपजायते ते च पवनप्रेरिततरगात्मकच्छब्दातरानारभते, ततो भिन्नदिक्सप्रणिधिश्रोतृपक्तेरिवैकदिक्सप्रणिधिश्रोतृपक्तेरपि प्रतिनियतसततिपतितस्यैव शब्दस्य श्रवणमेकस्यैव च श्रोतुर्न पुनरन्यस्य यतो निगदितदोप' स्यादिति । तदप्यनालोचिताभिधान शब्दसतते सर्वतोपर्यंततापत्ते । समवायिकारणस्य गगनस्यासमवायिकारणस्य च शब्दस्य शब्दातरोत्पत्तिहेतो सद्भावात् शखमुखसयोगजपवनाकाशसयोगस्य शब्दकारणस्याभावान्ना-त्याभिमत शब्द शब्दातरमारभते यत. शब्दसततिपर्यंतता स्यादिति चेत्, तर्हि वायवीय शब्दोस्तु किमाकाशेन समवायिना कल्पितेनेति मतातर स्यात् । शब्दाच्छब्दोत्पत्तिर्न स्यात्तस्यापि पवनसयोगज-त्वात् । सत्येवाकाशे शब्दस्योत्पत्तिस्तत्समवायिकारण न तत्प्रतिपेधहेतवो गमका स्युर्बाधितविपय-त्वादिति मतं, तदा शब्द स्पर्शवद्द्रव्यपर्यायो बाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वात्स्पर्शादिवदित्यनुमानात्तस्य पुद्गलपर्या यत्वे सिद्धे तत्प्रतिपेधहेतवोनुमानबाधितविपयत्वादेव गमका कथमुपपद्येरन्? । एतेन यदुक्त सौगतै.-- एकद्रव्याश्रित शब्द सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकेंद्रियप्रत्यक्षत्वाद्रूपवदिति । तदपि प्रत्याख्यात, पुद्गलस्कधस्यैकद्रव्यस्य शब्दाश्रयस्योपपत्ते सिद्धसाधनत्वात् । गगनाश्रयत्वे साध्ये साध्यविकलो दृष्टात, स्याद्धेतुश्च विरुद्ध । तथाहि--स्पर्शवदेकद्रव्याश्रित शब्द सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकेंद्रियप्रत्यक्ष-त्वात् रूपादिवत् । न च हेतोरात्मना व्यभिचारस्तस्यातःकरणप्रत्यक्षत्वात् । नापि घटादिना तस्य बाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वात् द्व्यगुलसयोगस्यानेकद्रव्याश्रितस्य स्पर्शनेन च साक्षात्करणात् । तत. सूक्त--न शब्द' खगुणो बाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वात् गधादिवदिति तस्य पुद्गलपर्यायत्वव्यवस्थिते । तथा नामूर्तिद्रव्य शब्द बाह्येंद्रियप्रत्यक्षात् घटादिवत् । न नभसा व्यभिचार साधनस्य, नभसो बाह्येंद्रियाप्रत्यक्षत्वात् । ननु च शुपिरस्य चक्षुपा स्पर्शनेन च साक्षात्करणाद्यच्छुपिर तदाकाशमिति वचनाद्बाह्येंद्रियप्रत्यक्षमेवाकाश तस्येदतया प्ररूपणादिति चेत्, नैतत्सत्य, शुपिरस्य घनद्रव्याभावरूपत्वादुपचारतस्तत्राकाशव्यपदेशाद् घनद्रव्याभावस्य च द्रव्यातरसद्भावरूपत्वात् । तत्र चक्षुप स्पर्शनस्य च व्यापारात् । परमार्थतस्तत्प्रत्य-क्षत्वाभावान्नभस' । तथाहि--नभो न बाह्येंद्रियप्रत्यक्षममूर्तद्रव्यत्वादात्मादिवत् यत्तु बाह्येंद्रियप्रत्यक्ष तन्नामूर्तद्रव्य यथा घटादिद्रव्य इति न नभसा व्यभिचारी हेतु । स्यादाकूत ते, अमूर्तद्रव्य शब्द पर-ममहत्त्वाश्रयत्वादाकाशवदित्यनुमानबाधित पक्ष इति । तदसम्यक्, परममहत्त्वाश्रयत्वस्यासिद्धत्वात् । तथाहि--न परममहान् शब्द अस्मदादिशब्दत्वात् घटादिवत् । नापि मानसप्रत्यक्षेण नभसा, तस्यासदा-दिमन प्रत्यक्षत्वासिद्धे । सव्यवहारतोनिंद्रियप्रत्यक्षस्य ससवेदनस्य सुरादिप्रतिभासिनश्चक्षुरादिपरिच्छि-

स्मार्थसरणस्य च विशदस्याभ्युपगमात् । गगनादिष्वतीन्द्रियेषु मानसप्रत्यक्षानवगमात् । न चैव मतिज्ञानस्य सर्वद्रव्यविषयत्ववचन विरुध्यते, गगनादीनामतीन्द्रियद्रव्याणा स्वार्थानुमानमतिविषयत्वाभ्युपगमात् । असदादिप्रत्यक्षया सत्तयानेकात इत्यपि न स्याद्वादिना क्षम्यते, सत्ताया. सर्वथा परममहत्त्वाभावात् । परममहतो द्रव्यस्य नभस सत्ता हि परममहती नासर्वगतद्रव्यादिसत्ता । न च नभस सत्तासदादिप्रत्यक्षा ततो न तया व्यभिचार । न च सकलद्रव्यपर्यायव्यापिन्येकैव सत्ता प्रसिद्धा, तस्यास्तथोपचारत' प्रतिपादनात् । परमार्थतस्तदेकत्वे विश्वरूपत्वविरोधात् । सत्प्रत्ययाविशेषादेकैव सत्तेति चेन्न, सर्वथा सत्प्रत्ययाविशेषस्यासिद्धत्वात् सयुक्तप्रत्ययाविशेषवत् । अत्रान्ये प्राहु —न द्रव्य शब्द. किं तर्हि? गुण प्रतिषिद्ध्यमानद्रव्यकर्मत्वे सति सत्त्वाद्रूपवत् । शब्दो न द्रव्यमनित्यत्वे सत्यसदाद्यचाक्षुषप्रत्यक्षत्वात् । शब्दो न कर्माचाक्षुषप्रत्यक्षत्वाद्रसवदिति । तदयुक्त, (मीमासकान् प्रति) तेषा वायुनासदाद्यचाक्षुषप्रत्यक्षत्वस्य व्यभिचाराद्वायोरसदादिप्रत्यक्षत्वात् । अनित्यत्वविशेषणस्य चाप्रसिद्धत्वात् द्रव्यत्वप्रतिषेधानुपपत्ते । कर्मत्वप्रतिषेधनस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वस्य वायुकर्मणानैकातिकत्वात् । द्रव्य शब्द क्रियावत्त्वाद्बाणादिवदित्यपरे । ते यदि स्याद्वादमनाश्रित्याचक्षते तदापसिद्धात शब्दस्य पर्यायतया प्रवचने निरूपणादन्यथा पुद्गलाना शब्दवत्त्वविरोधात् । द्रव्यार्थादेशाद्द्रव्य शब्द पुद्गलद्रव्याभेदादिति चेत्, किमेव गधादिरपि द्रव्य न स्यात्? गधादयो गुणा एव द्रव्याश्रितत्वात् निर्गुणत्वाच्च 'द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा' इति वचनान्निष्क्रियत्वाचेति चेत्, शब्दस्तत एव गुणोस्तु । सहभावित्वाभावान्न गुण इति चेत्, कथ रूपादिविशेषास्तत एव गुणा भवेयु । सामान्यार्पणात्तेषा सहभावित्वात् पुद्गलद्रव्येण तद्गुणास्ते इति चेत्, शब्द समवायिकारणमस्तु भवत एव पृथिवीद्रव्याभावे सत्यप्याकाशे गधस्यानुत्पत्ते पृथिवी द्रव्यमेव तत्समवायिकारणमाकाश तु निमित्तमिति चेत्, तर्हि वायुद्रव्यस्याभावे शब्दस्यानुत्पत्ते तदेव तस्य समवायिकारणमस्तु गगन तु निमित्तमात्र तस्य सर्वोत्पत्तिमतामुत्पत्तौ निमित्तकारणत्वोपगमात् । पवनद्रव्याभावेपि भेरीदडसयोगाच्छब्दस्योत्पत्तेर्न पवनद्रव्य तत्समवायि पृथिव्यप्तेजोद्रव्यवदिति चेत्, तर्हि शब्दपरिणामयोग्य पुद्गलद्रव्य शब्दस्योपादानकारणमस्तु वाय्वादेरनियततया तत्सहकारित्वसिद्धे । कुतस्तत्सिद्धिरिति चेत्, पृथिव्यादे कुत ? प्रतिविशिष्टस्पर्शरूपरसगधानामुपलभात्पृथिव्या सिद्धि, स्पर्शरूपरसविशेषाणामुपलब्धेरपा, स्पर्शरूपविशेषयोरुपलब्धेस्तेजस, स्पर्शविशेषस्योपलभाद्वायो । स्वाश्रयद्रव्याभावे तदनुपपत्तेरिति चेत्, तर्हि शब्दस्य पृथिव्यादिष्वसभविन स्फुटमुपलभात्तदाश्रयद्रव्यस्य भाषावर्गणापुद्गलस्य प्रसिद्धिरन्यथा तदनुपपत्ते । न च परमाणुरूप पुद्गल शब्दस्याश्रयोसदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् छायातपादिवत् । स्कधरूपस्तु स्यादिति सूक्ष्मशब्दगुणात्मकेभ्य सूक्ष्मभाषावर्गणापुद्गलेभ्योसदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यपुद्गलस्कधात्मा शब्द प्रादुर्भवन् कारणगुणपूर्वक एव पटरूपादिवत् । ततोऽकारणपूर्वकत्वादित्यसिद्धो हेतुरयावद्द्रव्यभावित्वादिवत् । कश्चिदाह—अकारणगुणपूर्वक शब्दोऽस्पर्शद्रव्यगुणत्वात् सुखादिवदिति, तस्यापि परस्पराश्रय । सिद्धे ह्यकारणगुणपूर्वकत्वे शब्दस्यास्पर्शवद्द्रव्यगुणत्व सिध्येत् तत्सिद्धौ चाकारणगुणपूर्वकत्वमिति । तथा नाकारणगुणपूर्वक शब्दोस्मदादिबाह्येन्द्रियज्ञानपरिच्छेद्यत्वे सति गुणत्वात् घटरूपादिवदित्यनुमानविरुद्धश्च पक्ष स्यात् । न ह्यत्र हेतो परमाणुरूपादिना व्यभिचार सुखादिना वा, बाह्येन्द्रियज्ञानपरिच्छेद्यत्वे सतीति विशेषणात् । तथापि योगिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षेण परमाणुरूपादिनानेकात इति न शकनीयमस्मदादिग्रहणात् । पृथिवीत्वादिसामान्येनानित्यद्रव्यविशेषेण समवायेन कर्मणा वा व्यभिचार इत्यपि न मतव्य, गुणत्वादिति वचनात् । न चैव स्याद्वादिनामपसिद्धात शब्दस्य पर्यायत्ववचनात् पर्या·

यस्य च गुणत्वात् । तथा चाहुरकलंकदेवा , 'शब्दः पुद्गलपर्यायः स्कंधः छायातपादिवदिति । स्यान्मतं, न शब्दः न पुद्गलस्कंधपर्यायोऽसदाद्यनुपलभ्यमानस्पर्शरूपरसगंधाश्रयत्वात्सुरादिवदिति । तदसत्, द्व्यणुकादिरूपादिना हेतोर्व्यभिचारात् । शब्दाश्रयत्वेसदाद्यनुपलभ्यमानानामप्यनुद्भूततया स्पर्शादीनां सद्भावसाधनात् । गंधाश्रयत्वे स्पर्शरूपरसवत् । गंधो हि कस्तूरिकादेर्गंधद्रव्याद्दूरे गंधः समुपलभ्यमाने घ्राणेंद्रिये संप्राप्तः स्वाश्रयद्रव्यरहितः न संभवति, गुणत्वाभावप्रसंगात् । नापि तदाश्रयद्रव्यमसदादिभिरुपलभ्यमानस्पर्शरूपरसं । न च तत्रानुभूतवृत्तयः स्पर्शरूपरसा न संति पार्थिवेप्यविरोधात् । यथा वायोरनुपलभ्यमानरूपरसगंधस्य तेजसश्चानुपलभ्यमानरसगंधस्य सलिलस्य चानुपलभ्यमानगंधस्य पर्या······' गंग स्पर्शरूपरसगंधाः प्रसिद्धास्तथानुपलभ्यमानस्पर्शरूपरसगंधस्यापि भाषावर्गणापुद्गलस्य पर्यायः शब्दो निस्संदेहं प्रसिद्ध्यत्येव । कथमन्यथैवमाचक्षाणः प्रतिक्षिप्यते परैः । न वायुगुणोनुष्णाशीतस्पर्शोपाकजः उपलभ्यत्वे सत्यसदाद्यनुपलभ्यमानरूपरसगंधाश्रयत्वात्सुखादिवत् । तथा न भासुररूपोष्णस्पर्शस्तेजोद्रव्यगुणः उपलभ्यत्वे सत्यसदाद्यनुपलभ्यमानगंधाश्रयत्वात् तद्वत् । तथा न शीतस्पर्शनीलरूपमधुररसाः सलिलगुणाः उपलभ्यत्वे सत्यसदाद्यनुपलभ्यमानगंधाश्रयत्वात्तद्वदेवेति । यदि पुनः स्पर्शादयो द्रव्याश्रया एव गुणत्वात्सुखादिवत् यत्तद्द्रव्यं तदाश्रयः स वायुरनलः सलिलं क्षितिरित्यनुमानसिद्धत्वात्स्पर्शविशेषादीनां वाय्वादिगुणत्वस्य सामान्यार्पणया किं न भाषावर्गणपुद्गलद्रव्येण सहभावीष्टो येन तद्गुणो न स्यात् । विशेषार्पणात् यथा रूपादयः पर्यायास्तथा शब्दोपि पुद्गलपर्याय इति कथमसौ द्रव्यं स्यात्? षड्द्रव्यप्रतिज्ञानविरोधाच्च । शब्दद्रव्यस्य पृथिव्यादिवत्पुद्गलद्रव्येंतर्भावान्न तद्विरोध इति चेत्, गंधद्रव्यादीनामपि तद्वत्तत्रांतर्भावात्तद्विरोधासिद्धेर्गुणत्वं किमभिधीयते ज्ञानादीनां च द्रव्यत्वमस्तु जीवद्रव्येंतर्भावत्वाप्रसक्तेः द्रव्यसंख्यानियमाविघातात् । तथा च न कश्चिद्गुण इति द्रव्यस्याप्यभावः तस्य गुणवत्त्वलक्षणत्वात् । ततो द्रव्यगुणपर्यायव्यवस्थामिच्छता ज्ञानादिरूपादीनामिव शब्दस्य सहभाविनो गुणत्वं क्रमभुवस्तु पर्यायत्वमभ्युपगतव्यं । क्रियावत्त्वं च शब्दस्यासिद्धं गंधादिवत् तदाश्रयस्य पुद्गलद्रव्यस्य क्रियावत्त्वोपचारात् । स्यान्मतं, न शब्दपर्यायः श्रोत्रग्राह्यो द्रव्यं साध्यते किं तु तदाश्रयः पुद्गलविशेष इति, तर्हि क्रियावद्द्रव्यपर्यायः शब्दः परमार्थतः साध्यः । स्यादाकूतं ते, न द्रव्यं शब्दः साध्यते, नापि सर्वथा पर्यायः । किं तर्हि? द्रव्यपर्यायात्मा, ततो न कश्चिद्दोषः क्रियावत्त्वस्य हेतोरपि परमार्थतस्तत्र सिद्धेः अनुवातप्रतिवाततिर्यग्वातेषु शब्दस्य प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तीषत्प्रतिपत्तिदर्शनात् क्रियाक्रियावत्त्वसाधनादिति । किमेवं गंधादिर्द्रव्यपर्यायात्मा न साध्यते? 'द्रव्यपर्यायात्मार्थं' इत्यकलंकदेवैरभिधानात् स्पर्शादीनां चेंद्रियार्थत्वकथनात्, स्पर्शरसरूपगंधशब्दास्तदर्था इति सूत्रसद्भावात् । अथ पर्यायार्थप्राधान्यात् पर्याय एव गंधादयः शब्दस्तथा किमपर्यायः शब्दो? द्रव्यार्थादेशात् द्रव्यमिति चेत्, तर्हि तथा विशेषणं कर्तव्यं । स्याद्द्रव्यं शब्द इति तदप्रयुक्तमपि वा तत्रैषितव्यं । ततो नैकांतेन द्रव्यं शब्दः स्याद्वादिना सिद्धो यतस्तस्य द्रव्यत्वप्रतिषेधेपसिद्धांतः तस्यामूर्तद्रव्यत्वप्रतिषेधाद्वा न दोषः कश्चिदवतरति । कश्चिदाह—स्फोटोऽर्थप्रतिपत्तिहेतुर्न ध्वनयस्तेषां प्रत्येकं समुदितानां वार्थप्रतिपत्तिनिमित्ततानुपपत्तेः । देवदत्तादिवाक्ये दकारोच्चारणादेव तदर्थप्रतिपत्तौ शेषशब्दोच्चारणवैयर्थ्यान्न प्रत्येकं तन्निमित्तत्वं युक्तं, दकारस्य वाक्यांतरेपि दर्शनात् । संशयनिरासार्थं शब्दांतरोच्चारणमुचितमेवेति चेन्न, आवृत्त्या वाक्यार्थप्रतिपत्तिप्रसंगात् । वर्णांतरेपि तस्यैवार्थस्य प्रतिपादनात् । न च समुदितानामेव वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रतिक्षणं विनाशित्वे समुदायासंभवात् । कल्पितस्य तत्समुदायस्य तद्धेतुत्वेतिप्रसंगात् । नित्यत्वाद्वर्णानां समुदायः संभवतीति चेत् न, अभिव्यक्तानां तेषां क्रमवृत्तित्वात्तदभिव्यंजकवायूनामनि-

त्यत्वात् क्रमभाविनोऽवि क्रमशस्तदभिव्यक्तिमिष्टे । तेषामभिव्यक्तानामर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वे तदनभिव्यक्त-
व्यापारवैयर्थ्यादतिप्रसंगाच्च । तत एवाभिव्यक्तानभिव्यक्तशब्दसमूहादर्थप्रतिपत्तिरिति प्रतिव्यूढ । पूर्वपूर्व-
वर्णज्ञानाहितसंस्कारापेक्षादन्त्यवर्णश्रवणाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति चेन्न, तत्संस्काराणामनित्य...
काले सत्त्वनिरोधादसत्त्वोपेक्षानुपपत्ते । कल्पनारोपितसंस्कारापेक्षाया कल्पनारोपितादेव वाक्यार्थ...
तिप्रसंगात् तत्संस्काराणां कालान्तरस्थायित्वेऽन्त्यवर्णश्रवणाहितसंस्कारस्य पूर्ववर्णश्रवणाहितसंस्कार...
र्थप्रतिपत्तिहेतुत्वमिति तत्संस्कारसमूहोऽर्थप्रतिपत्तिहेतुर्न शब्द इत्यायात । न चैतद्युक्तं ...
तत्संस्कारेभ्यो वर्णस्मरणमात्रस्यैवोपपत्ते पदश्रवणाहितसंस्कारेभ्य पदस्मरणमात्रवत् । अथ ...
पजातपदाभिधेयज्ञानाहितसंस्कारेभ्योऽर्थप्रतिपत्तिरिष्यते तथा हि पदार्थप्रतिपत्तिरेव ...
तिपत्ति । न च पदार्थसमुदायप्रतिपत्तिरेव वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति युक्त, वर्णार्थ...
पदार्थप्रतिपत्तिरूपत्वप्रसंगात् । न च वर्णानामर्थवत्त्वाभावे पदस्यार्थवत्त्वं घटते, तस्य ...
समुदायात्मकत्वात् प्रकृत्यादीनां न अर्थवत्त्वोपगमात् । यदि पुन प्रकृत्यादय ...
पदार्थापेक्षया निरर्थका एवेति मत तदा पदान्यपि स्वाभिधेयापेक्षयार्थवन्त्यपि वाक्यार्थ...
किं न भवेयु ? तदुक्त–"ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो ...
नर्थका ॥" इति । तथा च न पदार्थसमुदाय एव वाक्यस्यार्थस्तस्य ततोऽन्यत्वादेकत्वे ...
म्यजनक्रियादेर्देवदत्तादिवाक्यार्थत्वात् । न च तस्य वर्णेभ्य इव पदेभ्योऽपि निर...
तत्प्रतिपत्तिहेतुर्वर्णपदव्यतिरिक्त कश्चिद्वस्त्वात्माभ्युपगतव्य । स च स्फोट एव ...
स्फोट इति तस्य कल्पना पुनरेकाकारप्रतिभासादवसीयते नानाकारेभ्यो हेतु...
सगादिति । सोऽप्ययं स्फोटवादी प्रष्टव्य , किमयं स्फोट शब्दात्मकोऽशब्दात्मको ...
दाद्य पक्ष श्रेयान्, तस्य स्फोटस्य शब्दात्मन सदैकस्वभावस्याप्रतीते वर्णपद...
यभासनात्, वर्णपदेभ्यो भिन्नस्यैकस्वभावस्यैव शब्दस्य श्रोत्रबुद्धौ प्रतिभासनादमिद...
स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्वा न स्फोटाभावसाधनीति चेन् न, तस्य वर्णपदश्रवणकाले ...
वात् । न हि यदि तावदाख्यातशब्द प्रतिभासन एव वाक्यात्मा तदा नेकत्व...
मिन एवाख्यातशब्दोऽभ्याजेत्यादिवर्णेभ्य इत्ययुक्त, तथा प्रतीत्यभावात् । न...
मेक प्रतीयत एवेति चेन्न, वर्णानां प्रत्येकं समुदिताना वा स्फोटाभिव्यक्तौ ...
विव सर्वथा विशेषाभावात् । यदि पुन कथंचिद्वर्णा स्फोटाभिव्यक्तिहेतव ...
हेतव सन्तु किमनया परंपरया ? वर्णेभ्य स्फोटस्याभिव्यक्तिस्ततोभिव्यक्तादर्थ...
तिरिक्त स्फोटो वर्णेभ्य इति तस्य श्रोत्रबुद्धौ प्रतिभासनोपगमे कथमेकानेक...
दु स्वादिपर्यायात्मकात्मवत् । नवपुराणादिविशेषात्मकत्वसंबंधात् । भाषावर्गणा...
शेषवशादकाररूपतामासाद्य अकारादिरूपतामासादयत् क्रमश प्रतिनियत...
राख्यातशब्द प्रतिभासते न चासौ वाक्यं देवदत्तादिपदनिरपेक्षस्तदुच्चा...
तु वाक्यत्वे देवदत्तो गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यादि कथंचित्पदात्मक ...
ब्दवदभिधातव्य, तन्निराकृतौ क्षणक्षयैकतावलंबनप्रसंगात् । क्रमभुवां केषां...
क्षणिकवर्णभागानामपि पारमार्थिकैकवर्णत्वासिद्धेस्तथोपगमे चातर्बहिश्चात्म...
र्यायात्मकस्याभावानुषंगात् । ततस्तद्भावमभ्युपगच्छता ...
तद्वदनेकक्रमवत्त्वर्णात्मकमेकं पदं तादृशानेकपदात्मकं च वा...

वाक्यात्मैकस्वभाव एव कथंचिदनेकस्वभावस्य तस्य प्रतीतेः । एतेन पदमाद्यमन्त्यं चान्यद्वा पदांतरापेक्षं वाक्यमेकस्वभावमिति निरस्तं, तस्याप्याख्यातशब्दवत्कथंचिदनेकस्वभावस्य प्रतिभासनात् । एकोनवयवः शब्दो वाक्यमित्ययुक्तं, तस्य सावयवस्य प्रतिभासनात् । तस्य चावयवेभ्योनर्थांतरत्वेऽनेकत्वमेव स्यात्, तदर्थांतरत्वे सबंधासिद्धिः उपकारकल्पनायां वाक्यस्यावयवकार्यत्वप्रसंगस्तैरुपकार्यत्वादवयवानां वा वाक्यकार्यता तेनोपक्रियमाणत्वात् उपकारस्य ततोर्थांतरत्वे सबंधासिद्धिरनुपकारात् तदुपकारांतरकल्पनायामनवस्थाप्रसंग इति वाक्यतदवयवाभेदभेदैकांतवादिनामुपालंभः । स्याद्वादिनां यथाप्रतीति कथंचित्तद्भेदोपगमात् एकानेकाकारप्रतीतेरेकानेकात्मकस्य जात्यंतरस्य व्यवस्थितेः । न हि वाक्यश्रवणानंतरमनेकाकारप्रतीतिवत्सर्वदा सर्वत्र सद्भावप्रसंगात् । नापि वर्णपदमात्रहेतुका तदाकारत्वप्रसंगाद्वर्णपदप्रतीतिवत् । ततो वाक्याकारपरिणतशब्दद्रव्यहेतुका वाक्यप्रतीतिरियं तथा परिणतशब्दद्रव्यमेकानेकाकारं परमार्थतः सिद्धं बाधकाभावात् । कथं नानाभाषावर्गणापुद्गलपरिणामवर्णानामेकद्रव्यत्वमिति चेत्, तत्रोपचारान्नानाद्रव्यादिसंतानवत् । किं पुनस्तदनेकत्वोपचारनिमित्तमिति चेत्, तथा सदृशपरिणाम एव तद्वत् वर्णक्रमो वाक्यमित्यपरः । सोपि वर्णेभ्यो भिन्नमेकस्वभावं क्रमं यदि ब्रूयात्तदा प्रतीतिविरोधः तस्य श्रोत्रबुद्धावप्रतिभासनात् । तत्संबंधानुपपत्तेश्चानवयववाक्यवत् । वर्णेभ्योनर्थांतरत्ववत् क्रमस्य वर्णा एव न कश्चित्क्रमः स्यात् । सत्यमेतदेव, यावंतो यादृशा ये च पदार्थप्रतिपादने वर्णा विज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैव बोधका इति वचनात् ततोन्यस्य वाक्यस्य निराकरणादितीतरः । सोपि यदि वर्णानां क्रमं प्रत्याचक्षीत तदाग्निष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इत्याकारादयो ये यावंतश्च वर्णाः स्वेष्टवाक्यार्थप्रतिपादने विज्ञातसामर्थ्यास्ते तावंत एव वेत्युत्क्रमेणापि समुच्चार्यमाणास्तथा स्युर्विशेषाभावात् । अथ येन क्रमेण विशिष्टास्ते तथा दृष्टास्तादृशा एव तदर्थस्यावबोधका इति मतं, तर्हीष्टः क्रमो वर्णानामन्यथा तेन विशेषणाघटनात् वर्णाभिव्यक्तेः क्रमो वर्णानां तेषामक्रमत्वात् । उपचारात्तु तस्य तत्र भावात्तद्विशेषणत्वमुपपद्यत एवेति चेन्न, एकांतनित्यत्वे वर्णानामभिव्यक्तेः सर्वथानुपपत्तेः उत्पत्तिसमर्थनात्तत्र मुख्यक्रमस्य प्रसिद्धेः । कः पुनरयं क्रमो नाम वर्णानामिति चेत्, कालकृता व्यवस्थेति ब्रूमः । कथमसौ वर्णानामिति चेत्, वर्णोपादानादुदात्ताद्यवस्थावत् । तर्ह्यौपाधिकः क्रमो वर्णानामिति चेन्न, उदात्ताद्यवस्थानामप्यौपाधिकत्वप्रसंगात् । औपाधिक्युदात्ताद्यवस्था एव वाच्यो वर्णत्वात् ककारादिवदिति चेन्न, तेषां स्वयमनंशत्वासिद्धेः । स्वभावतस्तथात्वोपपत्तेरन्यथा ध्वनीनामपि स्वाभाविकोदात्तत्वाद्ययोगात् । ततः स्वकारणविशेषवशात् क्रमविशेषविशिष्टानामकारादिवर्णानामुत्पत्तेः कथंचिदनर्थांतरक्रमः । स च सादृश्यसामान्यादुपचारादेकः, प्रतिनियतविशेषाकारतया त्वनेक इति स्याद्वादिनामेकानेकात्मकः क्रमोपि वाक्यं न विरुध्यते । वर्णसंघातो वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यमित्यन्ये, तेषामपि न वर्णेभ्यो भिन्नः संघातोनंशः प्रतीतिमार्गावतारी, संघातत्वविरोधादवर्णांतरवत् । नापि ततोऽनर्थांतरमेव संघातः प्रतिवर्णसंघातप्रसंगात् । न चैको वर्णः संघातो भवेत् । कथंचिदन्योन्यस्ववर्णेभ्यः संघात इति चेत्, कथमेकानेकस्वभावो न स्यात्? कथंचिदनेकवर्णादभिन्नत्वादनेकस्तत्स्वात्मवत् । संघातत्वपरिणामादेशात्ततो भिन्नत्वादेकः स्यादिति प्रतीतिसिद्धेः । एतेन संघातवर्तिनी जातिर्वाक्यमिति चिंतितं, तस्याः संघातेभ्यो भिन्नायाः सर्वथानुपपत्तेः । कथंचिदभिन्नायास्तु संघातवदेकानेकस्वभावत्वसिद्धेर्नानंशः शब्दात्मा कश्चिदेको वाक्यस्फोटोस्ति श्रोत्रबुद्धौ जात्यंतरस्यार्थप्रतिपत्तिहेतोः प्रतिभासनात् एकानेकात्मन एव सर्वात्मना वाक्यस्य सिद्धेः । यदि पुनरंतःप्रकाशरूपः शब्दस्फोटः पूर्ववर्णज्ञानाहितसंस्कारस्यात्मनोंत्यवर्णश्रवणानंतरं वाक्यार्थनिश्चयहेतुर्बुद्ध्यात्मा ध्वनिभ्योऽन्योभ्युपगम्यते, स्फुटत्यर्थोस्मिन् प्रकाशत

इति स्फोट इत्यभिप्रायात्, तदाप्येतस्यैकानेकात्मकत्वे स्याद्वादसिद्धिरात्मन एव वाक्यार्थग्राहकत्वपरिणतस्य भाववाक्यस्य सप्रत्ययात्, तस्य स्फोट इति नामकरणे विरोधाभावात्। तस्य निरंशत्वे तु प्रतीतिविरोध, सर्वदा तस्यैकानेकस्वभावस्य त्रिधाशकस्य प्रतिभासनात्। न चायमभिनिवेश शब्दस्फोट इति श्रेयान् गधादिस्फोटस्य तथाभ्युपगमार्हत्वात् । यथैव शब्द वकृसकेतस्य कचिदर्थप्रतिपत्तिहेतुस्तथा गधादिरपि, विशेषाभावात्। एवविधमेव गध समाघ्रायेत्थमेवविधोर्थ प्रतिपत्तव्य' स्पर्श स्पृश्य रस वास्वाद्य रूप वालोक्येत्थभूतमीदशो भाव प्रत्येतव्य इति समयग्राहिणा पुन कचित्तादशगधाद्युपलभात्तथाविधार्थनिर्णयप्रसिद्धेर्गधादिज्ञानाहितसस्कारस्यात्मनस्तद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतोर्गधादिपदस्फोटस्तोपपत्ते. । पूर्वपूर्वगधादिविशेषज्ञानाहितसस्कारस्यात्मनोंत्यगधादिविशेषोपलभानतर गधादिविशेषसमुदायगम्यार्थप्रतिपत्तिहेतोर्गंधादिवाक्यस्फोटस्त्वघटनात्। तथा लोकव्यवहारस्यापि कर्तुं सुशकत्वात् कायप्रज्ञप्तिवत्। हस्तपादकरणमात्रिकागहारादिस्फोटवद्वा हस्तादिपदादिस्फोट एव घटते न पुन स्वावयवक्रियाविशेषाभिव्यग्यो हसपक्ष्मादिर्हस्तस्फोट स्वाभिधेयार्थप्रतिपत्तेर्हेतुरिति स्वल्पमतिसदर्शनमात्र । एतेन विस्कुटितादि पादस्फोटो हस्तपादसमायोगलक्षण करणस्फोट करणद्वयरूपमात्रिका सहस्रलक्षणोगहारादिस्फोटश्च न घटत इति वदन्ननवधेयवचन प्रतिपादितो वोद्धव्य, तस्यापि स्वस्वावयवाभिव्यग्यस्य स्वाभिधेयार्थप्रतिपत्तिहेतोरशक्यनिराकरणात्। न चैव स्याद्वादसिद्धातविरोध श्रोत्रमतिपूर्वस्येव घ्राणादिमतिपूर्वस्यापि श्रुतज्ञानस्येष्टत्वात् तत्परिणतात्मनस्तद्धेतो स्फोट इति सज्ञाकरणात् गधादिभि कस्यचिदसबधाभावात् तत्र तदुपलभनिमित्तकप्रत्ययानुपपत्तेर्न तथा परिणतो बुद्ध्यात्मा स्फोट सभवतीति चेत्, तत एव शब्दस्फोटोपि मास भूत् शब्दस्यार्थेन सह योग्यतालक्षणसबधसद्भावात् तत्सभवे तत एवेतरसभव । गधादीनामर्थेन सह योग्यताख्यसबधाभावे सकेतसहस्रेपि ततस्तत्प्रतीत्ययोगाच्छब्दत शब्दार्थवत्प्रतिपत्तुरगृहीतसकेतस्य शब्दस्य श्रवणात् किमयमाहेति विशिष्टार्थे सदेहेन प्रश्नदर्शनादर्थसामान्यप्रतिपत्तिसिद्धे । शब्दसामान्यस्यार्थसामान्येन योग्यतासबधसिद्धिरिति चेत्, तत एव रूपादिसामान्यस्य स्वदर्श्यार्थसामान्येन योग्यतासिद्धिरस्तु स्वयमप्रतिपन्नसकेतस्यागुल्यादिरूपदर्शने केनचित्कृते किमयमाहेति विशिष्टार्थे सशयेन प्रश्नोपलभादर्थसामान्यप्रतिपत्तिसिद्धेरविशेषात् । तदेव शब्दस्येवार्थे गधादीना प्रतिपत्तिं कुर्वतामाक्षेपसमाधानाना समानत्वादत प्रकाशरूपे बुद्ध्यात्मनि स्फोटे शब्दादन्यस्मिन्नुपगम्यमाने गधादिभ्य पर स्फोटोर्थप्रतिपत्तिहेतुर्घ्राणादींद्रियमतिपूर्वश्रुतज्ञानरूपोभ्युपगतव्योऽन्यथा शब्दस्फोटाव्यवस्थितिप्रसगात्। स च नैकस्वभावो नानास्वभावतया सदावभासनात् । एतेनानुसहतिर्वाक्यमित्यपि चिंतित, पदानामनुसहतेर्बुद्धिरूपतया प्रतीतेरनुसधेयमाणानामेकपदाकाराया सर्वथैकस्वभावत्वाप्रतीते. । अत्रापरे प्राहु —न पदेभ्योऽर्थांतरमेकस्वभावमेकानेकस्वभाव वा वाक्यमाख्यातशब्दरूप पदातरापेक्ष, नापि पदसघातवर्तिजातिरूप वा, न चैकानवयवशब्दरूप क्रमरूप वा, नापि बुद्धिरूपमनुसहृतिरूप वा, न चाद्यपदरूपमत्यपदरूप वा, पदमात्र वा पदातरापेक्ष यथा व्यावर्ण्यतेऽन्यै । "आख्यातशब्दसघातो जाति सघातवर्तिनी। एकोऽनवयव शब्द क्रमो बुद्ध्यनुसहृति। पदमाद्यपद चात्य पदसापेक्षमित्यपि। वाक्य प्रतिमितिर्भिन्ना बहुधा न्यायवेदिना"मिति। किं तर्हि? पदान्येव पदार्थप्रतिपादनपूर्वक वाक्यार्थावबोध विदधानानि वाक्यव्यपदेश प्रतिपद्यते तथा प्रतीतेरिति तेषामपि यदि पदातरार्थैरन्वितानामेवार्थाना पदैरभिधानात् पदार्थप्रतिपत्तिर्वाक्यार्थावबोध स्यात्तदा देवदत्तपदाद्देवदत्तार्थस्य गामभ्याजेत्यादिपदवाक्यैरर्थैरन्वितस्याभिधानात् तदुच्चारणवैयर्थ्यमेव वाक्यार्थावबोधसिद्धे । मविवक्षितपदार्थान्यवच्छेदार्थत्वान्न गामित्यादिपदोच्चारणवैयर्थ्यमिति चेत्, किमेव स्फोटवादिन'

पदेनानवयवस्य वाक्यस्फोटस्याव्यक्तावपि व्यत्ययतराहितव्यंजकपदव्यवच्छेदार्थस्य पदांतरोच्चारणमनर्थकमुच्यते? यतस्तदेव पदैरभिव्यक्तं ततोऽन्यदेवार्थप्रतिपत्तिनिमित्तं न भवेत्। तथा सत्यावृत्त्या सत्या वाक्याभिव्यक्तिप्रसंगः पदांतरैस्तस्याः पुनः प्रकाशनादिति चेत्, तवाप्यावृत्त्या वाक्यार्थावबोधः स्यात्। प्रथमपदेनाभिहितस्यार्थस्य द्वितीयादिपदार्थाभिधेयैरन्वितस्य द्वितीयादिपदैः पुनः पुनः प्रतिपादनात्। अथ द्वितीयपदेन स्वार्थस्य प्रधानभावेन पूर्वोत्तरपदवाच्यैरर्थैरन्वितस्याभिधानात् प्रथमपदाभिधेयस्य तथानभिधानात् नावृत्त्या तस्यैव प्रतिपत्तिरिति मतं, तर्हि यावंति पदानि तावतस्तदर्थाः पदांतराभिधेयान्विताः प्राधान्येन प्रतिपत्तव्या इति तावत्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तयः कथं न स्युः? न ह्यंतपदोच्चारणात्तदर्थस्याशेषपूर्वपदाभिधेयैरन्वितस्य प्रतिपत्तिर्वाक्यार्थावबोधो भवति न पुनः प्रथमपदोच्चारणात्तदर्थस्योत्तरपदाभिधेयैरन्वितस्य प्रतिपत्तिर्द्वितीयादिपदोच्चारणाच्च शेषपदाभिधेयैरन्वितस्य तदर्थस्य प्रतिपत्तिरित्यत्र किंचित्कारणमुपलभामहे। एतेनावृत्त्या पदार्थप्रतिपत्तिप्रसंग उक्तः। द्वितीयादिपदेन स्वार्थस्य च पूर्वोत्तरपदार्थानामपि प्रतिपादनादन्यथा तेस्तस्यान्वितत्वायोगात् गम्यमानैस्तैस्तस्यान्वितत्वं न पुनरभिधीयमानैरिति चेत्, स किमिदानीमभिधीयमान एव पदस्यार्थो गम्यमानः? तथोपगमे कथमन्विताभिधानं? विवक्षितपदस्य पदांतराभिधेयानां गम्यमानानां विषयत्वात्तैरन्वितस्य स्वार्थस्य प्रतिपादने सामर्थ्याभावात्। यदि पुनः पदानां द्वौ व्यापारौ स्वार्थाभिधाने व्यापारः पदार्थांतरे गमकत्वव्यापारश्च तदा कथं न पदार्थप्रतिपत्तिरावृत्त्या प्रसज्यते? पदव्यापारात्, प्रतीयमानस्य गम्यमानस्यापि पदार्थत्वादभिधीयमानार्थवत्। न च पदव्यापारात् प्रतीयमानोर्थो गम्यमानो युक्तः कश्चिदेवाविशेषात्। स्यान्मतं, पदप्रयोगः प्रेक्षावता पदार्थप्रतिपत्त्यर्थो वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थो वा क्रियेत? न तावत्पदार्थप्रतिपत्त्यर्थस्तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावात्। कः पिकः? कोकिलः इत्यादि केवलपदप्रयोगस्यापि वाक्यार्थप्रतीतिनिमित्तत्वात् कः पिक उच्यते? कोकिल उच्यते इति प्रतीतेः। यदि तु वाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं पदप्रयोगस्तदा पदप्रयोगानंतरं पदार्थे प्रतिपत्तिः साक्षाद्भवतीति तत्र पदस्याभिधा व्यापारः पदांतरार्थस्यापि प्रतिपत्तये तस्याप्रयोगात् तत्र गमकत्वव्यापार इति, तदप्यसत्, पादप इति पदस्य प्रयोगे शाखादिमदर्थस्यैव प्रतिपत्तिस्तदर्थाच्च प्रतिपन्नात्तिष्ठत्यादिपदवाच्यस्य स्थानाद्यर्थस्य सामर्थ्यतः प्रतीतेस्तत्र पदस्य साक्षाद्व्यापाराभावाद्गमकत्वायोगात् तदर्थस्यैव तद्गमकत्वात्। परंपरया तस्य तत्र व्यापारे लिंगवचनस्य लिंगप्रतिपत्तौ व्यापारोस्तु। तथा सति शाब्दमेवानुमानज्ञानं भवेत् लिंगवाचकाच्छब्दाल्लिंगस्य प्रतिपत्तेः। सैव शाब्दी न पुनस्तत्प्रतिपत्तिपु लिंगादनुमेयप्रतिपत्तिरतिप्रसंगादिति चेत्, ततः एव पादपस्थानाद्यर्थप्रतिपत्तिर्भवती शाब्दी मा भूत्, तस्याः स्वार्थप्रतिपत्तावेव पर्यवसितत्वाल्लिंगशब्दवत्। कथमेवं गम्यमानः शब्दस्यार्थः स्यादिति चेत्, न कथमपीति कश्चित्, तस्यापि वाक्यार्थावसायो न शाब्दः स्यात् गम्यमानस्याशब्दार्थत्वात् वाच्यस्यैव शब्दार्थत्वज्ञानात् द्योत्यविषयभूतयोरपि वाच्यत्वात् शब्दमूलत्वात् वाक्यार्थावबोधः शाब्द इति चेत्, ततः एवागम्यमानोर्थः शब्दस्यास्तु। पादपशब्दोच्चारणानंतरं शाखादिमदर्थप्रतिपत्तिवत्तत्स्थानाद्यर्थस्यापि गतेरिति स एवावृत्त्या पदार्थप्रतिपत्तिप्रसंगोन्विताभिधानवादिनः पदस्फोटवादिवत्। किं च, विशेष्यपदं विशेष्यविशेषणसामान्येनान्वितं विशेषणविशेषेण वाभिधत्ते तदुभयेन वा? प्रथमपक्षे विशिष्टवाक्यार्थप्रतिपत्तिविरोधः। परापरविशेषणविशेष्यपदप्रयोगात्तदविरोध इति चेत्, तर्ह्यभिहितान्वयप्रसंगः। द्वितीयपक्षे पुनः निश्चयासंभवः प्रतिनियतविशेषणस्य शब्देनानिर्दिष्टस्य स्वोक्तविशेषेणान्वयसंप्रतीतेर्विशेषणांतराणामपि संभवात्। वक्तुरभिप्रायात् प्रतिनियतविशेषणस्य तत्रान्वयनिर्णय इति चेन्न, यं प्रति शब्दोच्चारणं तस्य तदनिर्णयादात्मानमेव प्रति-

पक्तु' शब्दोच्चारणार्थत्वात् । तृतीयपक्षे तु उभयदोषानुषग । एतेन क्रियासामान्येन क्रियाविशेषेण तदुभयेन चान्वितस्य साधनसामान्यस्याभिधान निरस्त, क्रियायाश्च साधनसामान्येन साधनविशेषेण तदुभयेन चान्वितयो प्रतिपादनमायात, ततो न प्रतिपाद्यबुद्धावन्वितानां पदार्थानामभिधान प्रतीतिविरोधात् । प्रतिपादकबुद्धौ तु तेषामन्वितत्वप्रतिपत्तावपि नान्विताभिधानसिद्धिस्तत्र तेषा परेणाभिहितानामन्वयात् । अत एवाभिहितान्वय श्रेयानित्यन्ये, तेषामप्यभिहिता पदार्था शब्दान्तरेणान्वीयते बुद्ध्या वा? न तावदाद्य पक्ष, शब्दान्तरस्याशेषपदार्थविषयस्य कस्यचिदनिष्टे । द्वितीयपक्षे तु बुद्धिरेव वाक्य स्यात्र पुन पदान्येव, ततो वाक्यार्थप्रतिपत्ते पदार्थेभ्योपेक्षाबुद्धिसनिधानात् परस्परमन्वितेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्ति' । परपरया पदेभ्य एव भावान्न ततो व्यतिरिक्त वाक्यमस्तीति चेत, तर्हि प्रकृतिप्रत्ययेभ्य प्रकृतिप्रत्ययार्था प्रतीयते तेभ्योपेक्षाबुद्धिसनिधानादन्योन्यमन्वितेभ्य पदार्थप्रतिपत्तिरिति प्रकृत्यादिव्यतिरिक्त पदमपि मा भूत्, प्रकृत्यादीनामन्वितानामभिधानमभिहितानामन्वये पदार्थप्रतिपत्तिसिद्धे । स्यान्मत, पदमेव लोके वेदे वार्थप्रतिपत्तये प्रयोगार्हं न तु केवला प्रकृति प्रत्ययो वा पदादयो वाक्यतदुत्पादनार्थं यथाकथचित्तदभिधानात्तत्त्वतस्तदभाव । तदुक्त । अथ गौरित्यत्र क शब्द? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवान् पवर्ष इति । यथैव हि वर्णानां प्रकल्पितमात्राभेदस्तथा गौरिति पदमप्यनशमपोद्धृत्य गकारादिभेद स्वार्थप्रतिपत्तिमवसीयते इति । तदप्यनालोचितवचन, वाक्यस्यैव तात्त्विकत्वसिद्धेस्तदुत्पादनार्थं ततोपोद्धृत्य पदानामुपदेशाद्वाक्यस्यैव लोके शास्त्रे वार्थप्रतिपत्तये प्रयोगार्हत्वात् । तदुक्त । "द्विधा कैश्चित्पद भिन्न चतुर्धा पचधापि वा । अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्य प्रकृतिप्रत्ययादिति ॥" तत प्रकृत्यादिभ्योवयवेभ्य कथचिद्भिन्नमभिन्न च पद प्रतीतिकमभ्युपगतव्य न पुन सर्वथानवयवमवयवत्वाहाटका भावात् । तद्वत्पदेभ्य कथचिद्भिन्न च वाक्य प्रतीतिपदमास्कन्दवदुपगम्यता न च द्रव्यरूप भावरूप वा । एवानेकान्तस्वभाव चिंतितप्रायमिति स्थितमेतच्छब्दवत पुद्गला इति । शब्दस्य वर्णपदवाक्यरूपस्यान्यस्य च पुद्गलस्कधपर्यायत्वसिद्धेराकाशगुणत्वेनामूर्तद्रव्यत्वेन स्फोटात्मतया वा विचार्यमाणस्यायोगात् ॥ क पुनर्बंधः? पुद्गलपर्याय एव प्रसिद्धो येन बंधवत पुद्गला एव स्युरित्यारेकायामिदमाह,—

बंधो विशिष्टसंयोगो व्योमात्मादिष्वसंभवी । पुद्गलस्कंधपर्याय. सक्तुतोयादिबंधवत ॥ ६ ॥

द्रव्ययोरप्राप्तिपूर्विका प्राप्ति सयोग स चाबाधितसयुक्तप्रत्ययात्प्रसिद्ध, सयोगमतरेण तस्यानुपपत्ते । प्रत्यक्षत कश्चित्सयुक्तप्रत्ययोऽसिद्धस्तस्य तत्पृष्ठभाविविकल्परूपत्वादिति चेत् न, अगृहीतसकेतस्यापि प्रतिपत्तु' शब्दयोजनामतरेण स्वार्थव्यवसायात्मनि प्रत्यक्षे सयुक्तप्रत्ययप्रसिद्धेर्निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य सर्वथा निराकृतत्वात् । तथा दृष्टे कश्चित्सयोगे सयुक्तविकल्पो युक्तो नीलप्रत्ययवत् तस्यासत्यत्वप्रसगात् । न चामावसत्यो बाधकाभावात् । ननु च सयुक्तप्रत्यय सत्यस्तद्विषयस्य वृत्तविकल्पानवस्थादिदोषदूषितत्वादवयविप्रत्ययवदित्येतदस्ति तद्बाधक । तथाहि—सयोग स्वाश्रये वर्तमानो यद्येकदेशेन वर्तते तदा सावयव स्यात्, स्वावयवेषु च स्वतो भिन्नेषु तस्यैकदेशान्तरेण वृत्तो परापरदेशकल्पनेऽनवस्था । सर्वात्मना प्रत्येक तत्र तस्य वृत्तौ सयोगानेकत्वप्रसगस्तथा सत्येकैकस्मिन् सयोगे सयोगप्रत्ययप्रसग । सकृदनेकसयुक्तप्रत्ययप्रसगश्च । नैकदेशेन वर्तते नापि सर्वात्मना । किं तर्हि? वर्तत एवेति चायुक्त, प्रकारातरेण कचित्कस्यचिद्वर्तमानस्यादृष्टे स्वाश्रयाभिन्नरूपस्तत्सयोगिना चैव प्रत्यासन्नतयोत्पत्तौ न ततोर्थांतर किंचिदित्येकातवादिनामुपालभो न पुन स्याद्वादिना, तेषा स्वाश्रयात्कथचिद्भिन्नस्य सयोगस्याभिमतत्वात् सयोगव्यतिरेकेणानुपलब्धे. सयोगस्य तद्भिन्नत्वसिद्धे, प्राक् पश्चाच्च

तदाश्रयद्रव्यसद्भावेपि संयोगस्याभावात्ततो भेदस्यापि प्रतीतिविरोधाभावात्। नन्वसयुक्तद्रव्यलक्षणाभ्यामुपसर्पणाप्रत्ययवशात्सयुक्तयोस्तयोरुत्पत्तेर्नापर सयोगोवभासत इति चेन्न, तयोरसयुक्तपरिणामत्यागेन सयुक्तपरिणामस्य प्रतीते । सयुक्तयो पुनर्विभागपरिणामवत्। यावेव सयुक्तौ तत्रूभयोपलब्धौ तावेव च सप्रति भक्तौ दृश्येते इति प्रत्यभिज्ञानात् सयोगविभागाश्रयद्रव्ययोरवस्थितत्वसिद्धे' । न च प्रत्यभिज्ञानमप्रमाण तस्य प्रत्यक्षवत्स्वविषये प्रमाणत्वेन पूर्वं समर्थनात् । नन्वेव प्रसिद्धोपि सयोग कथ व्योमात्मादिष्वसभवी विशेष पुद्गलेषु सिध्येद्यतो बध पुद्गलानामेव पर्याय स्यादिति चेत्, तदेकत्वपरिणामहेतुत्वात्तस्य विशिष्टत्वसिद्धि सक्तुतोयादिबधवत्। तर्हि यथा सक्तुतोयादीना सयोग पिंडैकत्वपरिणामहेतुस्तथा व्योमात्मादीना तेषामेकद्रव्यत्वप्रसंगात् । सयोगमात्रे तु सत्यपि न तत्प्रसग । पुरुषतदासरणवत्। ततोस्ति पुद्गलाना बधस्तदेकत्वपरिणामान्यथानुपपत्ते कस्यचिदवयवद्रव्यस्यैकस्यादनेकपुद्गलपरिणामस्यासभवादसिद्धस्तदेकत्वपरिणाम इति चेन्न, तस्य प्राक् साधितत्वात्। जीवकर्मणोर्बंध कथमिति चेत्, परस्पर प्रदेशानुप्रवेशान्न त्वेकत्वपरिणामात्तयोरेकद्रव्यानुपपत्ते 'चेतनाचेतनावेतौ बध प्रत्येकता गतौ' इति वचनात्तयोरेकत्वपरिणामहेतुर्बंधोस्तीति चेन्न, उपसरतस्तदेकत्ववचनात्। भिन्नौ लक्षणतोत्यतमिति द्रव्यभेदाभिधानात् । तत. पुद्गलानामेवैकत्वपरिणामहेतुर्बंध इति प्रतिपत्तव्य बाधकाभावात्। स च स्कधधर्म एव ॥

तथैवावातर सौक्ष्म्यं परमाणुष्वसंभवि। स्थौल्यादिवत्प्रपत्तव्यमन्यथानुपपत्तितः ॥ ७ ॥

परमसौक्ष्म्यस्याणुधर्मत्वमणूना तत एव व्यवस्थानात् सामर्थ्यादपरसौक्ष्म्य बिल्वाद्यपेक्षया बदरादिषु स्कधपरिणाम बाह्येंद्रियग्राह्यत्वात् । स्थौल्यसस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवत् शब्दबधवच्च द्व्यणुकादिष्वबाह्येंद्रियग्राह्यमपि सौक्ष्म्य स्कधपर्याय एवापेक्षिकसूक्ष्मात्मत्वाद्बदरादिसौक्ष्म्यवत् । एतेन कार्मणशरीरादौ सौक्ष्म्यस्य स्कंधपर्यायत्व साधित । तथास्मदादिबाह्येंद्रियग्राह्या. स्थौल्यादय सूक्ष्मपर्यायस्थौल्यत्वादस्मदादिबाह्येंद्रियग्राह्यस्थौल्यादिवत् ॥

अणवः स्कंधाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येनाण्यते शब्द्यन्ते इत्यणव सौक्ष्म्यादात्मादय आत्ममध्या आत्मान्ताश्च। तथा चोक्त। "आत्मादिमात्ममध्य च तथात्मातमतींद्रिय । अविभाग विजानीयात् परमाणुमनशक" इति। स्थौल्यात् ग्रहणनिक्षेपणादिव्यापारास्कदनात् स्कधा, उभयत्र जात्यपेक्षा बहुवचन। अणुजात्याधाराणा स्कधजात्याधाराणा तावतरतज्जातिभेदानामनतत्वात्। अणुस्कधा इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्नोभयत्रसबधार्थत्वाद्भेदकरणस्य । स्पर्शरसगधवर्णवतोणव, शब्दबधसौक्ष्म्यस्थौल्यसस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवतश्च स्कधा इति। वृत्तौ पुन समुदायस्यार्थवत्त्वादवयवार्थाभावात् भेदेनाभिसंबधः कर्तुमशक्य ॥ किं पुनरनेन सूत्रेण कृतमित्याह,—

अणवः पुद्गलाः केचित्स्कंधाश्चेति निवेदनात्। अण्वेकांतः प्रतिक्षिप्तः स्कंधैकातश्च तत्त्वतः १

न ह्यणव एवेत्येकातः श्रेयान्, स्कधानामक्षबुद्धौ प्रतिभासनात्। तत्र तत्प्रतिभासस्य भ्रातत्वे बहिरतश्च परमाणूनामप्रतिभासनान्न प्रत्यक्षमभ्रात स्यात् । स्वसवेदनेपि सवित्परमाणोरप्रतिभासनात्। तथोपगमे सर्वशून्यतापत्तिरनुमानस्यापि परमाणुग्राहिणोसद्भावात् भ्राताप्रत्यक्षत कस्यचिन्न लिंगस्याव्यवस्थिते कुत . परमाण्वेकातवाद पारमार्थिक स्यात्? स्कधैकातस्तात्त्वतोस्त्वित्यपि न सम्यक्, पर-

माणूनामपि प्रमाणसिद्धत्वात्। तथाहि—अष्टाणुकादिस्कंधो भेद्यो मूर्तत्वे सति सावयवत्वात् कलशवत्। योसौ तद्भेदाज्जातोनंशोवयवः स परमाणुरिति प्रमाणसिद्धाः परमाणवः स्कंधवत्॥

भेदसंघातेभ्य उत्पद्यंते ॥ २६ ॥

संहतानां द्वितयनिमित्तवशाद्विदारणं भेदः, विविक्तानामेकीभावः संघातः। द्वित्वाद्विवचनप्रसंग इति चेन्न, बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात्ततो भेदेन संघात इत्यस्याप्यविरोधः। उत्पूर्वः पदिर्जोत्यर्थस्तेनोत्पद्यते जायत इत्युक्तं भवति। तदपेक्षो हेतुनिर्देशो भेदसंघातेभ्य इति निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रदर्शनाद्भेदसंघातेभ्य उत्पद्यंत इति। ननु च नोत्पद्यंतेणवोऽकार्यत्वाद्गगनादिवदिति कश्चित्, स्कंधाश्च नोत्पद्यंते सत्त्वमेव तेषामाविर्भावादित्यपरः। तं प्रत्यभिधीयते,—

उत्पद्यंतेणवः स्कंधाः पर्यायत्वाविशेषतः। भेदात्संघाततो भेदसंघाताभ्यां वापि केचन ॥ १ ॥
इति सूत्रे बहुत्वस्य निर्देशाद्वाक्यभिद्गतेः। निश्चीयतेन्यथा दृष्टविरोधस्यानुषंगतः ॥ २ ॥
स्कंधस्यारंभका यद्वदणवस्तद्वदेव हि। स्कंधोणूनां भिदारंभनियमस्यानभीक्षणात् ॥ ३ ॥

उत्पद्यंतेऽणवः पुद्गलपर्यायत्वात् स्कंधवत्। न हि पार्थिवादिपरमाणवोपि पृथिव्यादिद्रव्याण्येव, पृथिव्यादिपरमाणुस्कंधद्रव्यगतिषु पृथिवीत्वादिप्रत्ययहेतोरूर्ध्वतासामान्याख्यस्य पृथिव्यादिद्रव्यस्य व्यवस्थापनात्। ततो न तेषां पर्यायत्वमसिद्धं। परमाणूनां कारणद्रव्यत्वनियमादसिद्धमेवेति चेन्न, तेषां कार्यत्वस्यापि सिद्धेः। यथैव भेदात् संघाताभ्यां च स्कंधानामुत्पत्तेः कार्यत्वं तथाणूनामपि भेदादुत्पत्तेः कार्यत्वसिद्धेरन्यथा दृष्टविरोधस्यानुषंगात्। न हि स्कंधस्यारंभकाः परमाणवो न पुनः परमाणोः स्कंध इति नियमो दृश्यते, तस्यापि भिद्यमानस्य सूक्ष्मद्रव्यजनकत्वदर्शनात् भिद्यमानपर्यंतस्य परमाणुजनकत्वसिद्धेः॥

भेदादणुः ॥ २७ ॥

सामर्थ्यादवधारणप्रतीतेरेवकारावचनं अब्भक्षवत्। यस्मात्—

भेदादणुरिति प्रोक्तं नियमस्योपपत्तये। पूर्वसूत्रात्ततोणूनामुत्पादे विदितेपि च ॥ १ ॥

अणवः स्कंधाश्च भेदसंघातेभ्य उत्पद्यंते इति वचनात्स्कंधानामिवाणूनामपि तेभ्य उत्पत्तिविधानान्नियमोपपत्त्यर्थमिदं सूत्रं भेदादणुरिति प्रोच्यते। तस्माद्भेदादेवाणुरुत्पद्यते न संघाताद्भेदसंघाताभ्यां वा स्कंधवत्। भेदादणुरेवेत्यवधारणानिष्टेश्च न स्कंधस्य भेदादुत्पत्तिर्निवृत्तिर्भेदादेवेत्यवधारणस्येष्टत्वात्॥

विभागः परमाणूनां स्कंधभेदाच्च याणवः। नित्यत्वादुपजायंते मरुत्पथवदित्यसत् ॥ २ ॥
संयोगः परमाणूनां संघातादुपजायते। न स्कंधस्तद्वदेवेति वक्तुं शक्तेः परैरपि ॥ ३ ॥

ननु च संघातः संयोगविशेष एव ततः कथं परमाणूनां परस्परं संयोगः समुपजायेत तस्यासंयोगजत्वात्। सर्वत्रावयवसंयोगपूर्वस्यावयविसंयोगस्य प्रसिद्धेर्वीरणादौ द्वितंतुकसंयोगवत् परस्परमवयवानां तु संयोगस्यान्यतरकर्मजस्योभयकर्मजस्य वा प्रतीतेस्तल्लक्षणत्वात्। ततः संघातादवयविन एव स्कंधापरनाम्न उत्पत्तिर्न संयोगस्येति चेत्, तर्हि विभागो भेद एव प्रतिपाद्यते ततः कथं द्व्यणुकादेः स्कंधस्य विभागः समुपजायेत तस्याविभागजत्वात्सर्वत्रावयवविभागपूर्वस्यावयविविभागस्य विभागजविभागस्य वा प्रसिद्धेराकाशस्कंधदलविभागवत्। परस्परमवयवानां तु विभागस्यान्यतरकर्मजस्योभयकर्मजस्य वा प्रतीतेरबाध्यत्वात् कथं द्व्यणुकादिस्कंधभेदाद्विभागस्यैवोत्पत्तिरभ्युपगम्यते भवद्भिः? तस्यावयवभेदादाकाशाद्वि-

भागो विभागज एवेति चेत्, तर्हि परमाणुसघातादाकाशदेशादिना सयोगोपि सयोगजोस्तु । अथ परमाणुसघातादुत्पन्नेनावयविना व्योमादे. सयोग. सयोगजो न पुन' परमाणुमित्तस्य सयोग इति मत, तर्हि स्कधभेदादुत्पन्नस्य परमाणोरेकदेशादिभ्यो विभागो न विभागज किं तु स्कधभेद इति सर्वं समान पश्याम । यदि पुनरवयवाना सयोगादवयविन प्रादुर्भावस्तद्भावे भावात्तदभावे वाभावाद्विभाव्यते, तदा तत एव परमाणूना स्कधभेदात्प्रादुर्भावोस्तु । नित्यत्वात् तेषा न प्रादुर्भाव इति चेन्न, तन्नित्यत्वस्य सर्वथा अनवसायात् । नित्या परमाणव. सदकारणवत्त्वादाकाशादिवदित्यपि न सम्यक्, तेपामकारणवत्त्वासिद्धे । पुद्गलद्रव्यस्य तदुपादानकारणस्य भावात् । स्कंधभेदस्य च महकारिण' प्रसिद्धेस्तद्भावे चा भावात् । सूक्ष्मपूर्वक स्कधो न स्कधपूर्वक सूक्ष्मोस्ति यत स्कधादणुरुत्पद्यत इति चेन्न, प्रमाणाभावात् ॥

विवादाध्यासितः स्कंधो जायते सूक्ष्मतोन्यतः । स्कंधत्वात्पटवत्प्रोक्तं यैरेव ते वदंत्विदं ॥४

विवादगोचराः सूक्ष्मा जायंते स्कंधभेदतः । सूक्ष्मत्वाद् दृष्टवस्त्रादिखंडवद्भ्रांत्यभावतः ॥५॥

घनकर्पासपिंडेन सूक्ष्मेण व्यभिचारिता । हेतोरिति न वक्तव्यमन्यस्यापि समत्वतः ॥ ६ ॥

श्लथावयवकर्पासपिंडसंघाततो यथा । घनावयवकर्पासपिंडः समुपजायते ॥ ७ ॥

तथा स्वविष्टपिंडेभ्योऽनिष्टो निविडपिंडकः । प्रतीतिगोचरोस्तु म यथासूत्रोपपादितः ॥ ८॥

विवादापन्नोवयवी स्वपरिमाणान्महापरिमाणकारणारब्धोवयवित्वात् पटवदिति यैरुक्तमनुमान ते वदत्विदमपि विवादगोचरा सूक्ष्मा स्थूलभेदपूर्वका सूक्ष्मत्वात् पटखडादिवदिति । घनकर्पासपिंडेन सूक्ष्मेण शिथिलावयवकर्पासपिंडसघातारब्धेनावयवित्वस्य हेतोर्व्यभिचारान्नैव वदतीति चेत्, समानमन्यत्र तेनैव स्वपरिमाणान्महापरिमाणकारणारब्धेनावयवित्वस्य हेतोर्व्यभिचारात् । यथैव हि श्लथावयवकर्पासपिंडाना सता समुपजायमानो घनावयवकर्पासपिंड सूक्ष्मो न स्थूलभेदपूर्वकस्तथा स एव तेपा स्वविष्टाना सयोगविशेषादुपजायमानो घनावयव स्वपरिमाणादणुपरिमाणकारणारब्ध प्रतीतिविषय । ततो नासोपन्नमिद नियमकल्पनमिति यथा सूत्रोपपादित तथैवास्तु । तथाहि—द्वयो परमाण्वो सघातादुत्पद्यमानो द्विप्रदेश स्कध कश्चिदाकाशप्रदेशद्वयावगाही परमाणुपरिमाण एव स्यात् । द्व्यणुकाभ्या च स्वकारणादधिकपरिमाणाभ्यामुत्पद्यमान कश्चिदाकाशप्रदेशचतुष्टयावगाही महान् । कश्चित्पुनरेकाकाशप्रदेशावगाही । ततोणुरेवावगाहविशेषस्य नियमाभावात् । तथा शताणुकावयविभेदादुत्पद्यमानोवयवी कश्चित्सूक्ष्म स्तोकाकाशप्रदेशावगाहित्वात् । कश्चित्तत एवाल्पाकाशप्रदेशावगाहभाजोत्पाद्बह्वाकाशप्रदेशावगाहित्वान्महान् । एवमेकैकसमयिकाभ्या भेदसघाताभ्यामुत्पद्यमानोपि स्कध कश्चित्स्वकारणपरिमाणादधिकपरिमाण कश्चिन्न्यूनपरिमाण इति सूक्तमुत्पश्यामो दृष्टविरोधाभावात् प्रतीयन्ते हि तादृश ॥

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

भेदात्सघाताद्भेदसघाताभ्या च चक्षुर्ज्ञानग्राह्यावयवी कश्चित् परिमाणादणुपरिमाणकारणपूर्वक, कश्चिन्महापरिमाणकारणपूर्वक, कश्चित्समानकारणारब्धस्तद्दृष्टोपि स्याद्बाधकाभावात् । तदाह —

चाक्षुषोवयवी कश्चिद्भेदात्सघाततो द्वयात् । उत्पद्यते ततो नास्य संघातादेव जन्मनः ॥ १ ॥

पटादिरूपव्यतिरेकेण चक्षुर्बुद्धौ च प्रतिभासमानोवयवी कथ चाक्षुषो नाम ? गधादेरपि चाक्षुषत्वप्रसगादिति चेन्न, पटाद्यवयविन एव चक्षुर्बुद्धौ प्रतिभासनात् । तद्व्यतिरेकेण रूपस्य तत्राप्रतीतेर्गंधादि-

वत् । चक्षुर्बुद्धौ रूपं प्रतिभासते न पुनस्तदभिन्नोवयवीति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः ? कथं रूपादभिन्नोवयवी रूपमेव न स्यादिति चेत् तस्य ततः कथंचिद्भेदात् । न हि सर्वथा गुणगुणिनोरभेदमात्रमाचक्ष्महे प्रतीतिविरोधात् पर्यायार्थतस्तयोर्भेदस्यापि प्रतीतेः । सर्वथाभेदे तयोर्भेद इव गुणगुणिभावानुपपत्तेः गुणस्यात्मवत्कुटपटवच्च । तत्र द्रव्यार्थिकप्राधान्याद्द्रव्यस्वरूपादभिन्नत्वाद्रूपस्य चाक्षुषत्वे द्रव्यस्य चाक्षुषत्वसिद्धिः स्पृश्यादभिन्नस्य स्पर्शस्याभावात्तत्र तस्य स्पर्शनत्वसिद्धिरिति चेत् पर्यायार्थिकप्राधान्याच्च द्रव्याद्भेदेपि रूपस्येव द्रव्यस्यापि चाक्षुषत्वोपगमान्न तस्याचाक्षुषत्वं, प्राप्यस्पर्शनत्वं स्पर्शस्येव तद्द्रव्यस्य स्पर्शनत्वप्रतीतेः । न च दर्शनं स्पर्शनं च द्रव्यमिति द्वीन्द्रियग्राह्यं द्रव्यमुपगम्यते तस्य घ्राणरसनश्रोत्रमनोग्राह्यत्वेनापि प्रसिद्धेः । रूपादिरहितस्य द्रव्यस्यैव द्रव्यरहितानां रूपादीनां प्रत्यक्षाद्यविषयत्वादसर्वपर्यायाणां द्रव्याणां मतिश्रुतयोर्विषयत्वव्यवस्थापनात् । इदमेव हि प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षत्वं यदनात्मन्यविवेकेन बुद्धौ स्वरूपस्य समर्पणं । इमे पुनः रूपादयो द्रव्यरहिताः एवामूल्यदानक्रयिणः स्वरूपं च नोपदर्शयंति प्रत्यक्षतां च स्वीकर्तुमिच्छंतीति स्फुटमभिधीयतां । एतेन श्रुतज्ञानेप्यप्रतिभासमानाः श्रुतज्ञानपरिच्छेद्यत्वं स्वीकर्तुमिच्छंतस्त एवामूल्यदानक्रयिणः प्रतिपादितास्तदाहितद्रव्यवत् । ततः प्रतीतिसिद्धमवयविनः चाक्षुषत्वं स्पर्शनत्वादि समुपलक्षयति बाधकाभावात् ॥

किं पुनर्द्रव्यस्य लक्षणमित्याह,—

सद्द्रव्यलक्षणम् ॥ २९ ॥

अथ विशेषतः सद्द्रव्यस्य लक्षणं सामान्यतो वा ? यदि विशेषतस्तदा पर्यायाणां द्रव्यत्वप्रसंगादतिव्याप्तिर्नाम लक्षणदोषः, अव्याप्तिश्च त्रिकालानुयायिनि द्रव्ये सद्विशेषाभावात् वर्तमानद्रव्य एव तद्भावात् । यदि पुनः सामान्यतस्सद्द्रव्यस्य लक्षणं शुद्धमेव द्रव्यं स्यादिति सैवाव्याप्तिरशुद्धद्रव्ये तदभावादिति वदतः प्रत्युच्यते,—

सद्द्रव्यलक्षणं शुद्धमशुद्धं सविशेषणं । प्रोक्तं सामान्यतो यस्मात्ततो द्रव्यं यथोदितं ॥ १ ॥

न हि विशेषतः सद्द्रव्यलक्षणं यतोत्रातिव्याप्त्यव्याप्ती स्यातां सामान्यतस्तस्य तल्लक्षणत्वात् । न चैवं शुद्धद्रव्यमेव सल्लक्षणं स्यादशुद्धद्रव्यस्यापि लक्षणत्वोपपत्तेः । ततो नाव्याप्तिर्लक्षणस्य । यथैव हि देशकालैरविच्छिन्नं सर्वत्र सर्वदा सर्वथा वस्तुनि सत्सदिति प्रत्ययाभिधानव्यवहारनिबंधनं सत्तासामान्यं शुद्धद्रव्यलक्षणमबाधमनुभूयमानमाबालप्रसिद्धं तथा सर्वद्रव्यविशेषेषु द्रव्यं द्रव्यमित्यनुभूतबुद्ध्यभिधाननिबंधनद्रव्योपाधि सदेव द्रव्यत्वमशुद्धद्रव्यसविशेषणस्य सत्त्वस्याशुद्धत्वात् । एवं जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशकालद्रव्यं प्रत्येतव्यं । क्रमयौगपद्यवृत्ति स्वपर्यायव्यापि जीवत्वविशेषणस्य सत्त्वस्य जीवद्रव्यत्वात्तादृक् पुद्गलत्वविशिष्टस्य पुद्गलद्रव्यत्वात् क्रमाक्रमभाविधर्मपर्यायव्यापिधर्मत्वविशेषणस्य धर्मद्रव्यत्वात्, तथाविधाधर्मत्वोपहितस्याधर्मद्रव्यत्वात्, तादृशाकाशत्वोपाधेराकाशद्रव्यत्वात्, क्रमाक्रमभाविपर्यायव्यापिकालत्वविशिष्टस्य कालद्रव्यत्वात् ॥

नन्वस्तु सद्द्रव्यस्य लक्षणं तत्तु नित्यमेव, तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानात् । तदनित्यत्वेऽघटनात् सर्वदा बाधकरहितत्वादिति कश्चित्, प्रतिक्षणमुत्पादव्ययात्मकत्वान्नश्वरमेव तद्विच्छेदप्रत्ययस्याभ्रांतस्यान्यथानुपपत्तेरित्यपरः । तं प्रत्याह,—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ ३० ॥

स्वजात्यपरित्यागेन भावांतरावाप्तिरुत्पाद , तथा पूर्वभावविगमो व्ययः, ध्रुवे. स्थैर्यकर्मणो ध्रुवतीति ध्रुवस्तस्य भाव. कर्म वा ध्रौव्य तैर्युक्त सदिति बोद्धव्यम् ॥

तत्रोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति सूचनात् । गुणसत्त्वं भवेन्नैव द्रव्यलक्षणमंजसा ॥ १ ॥

न हि गुणभूत सत्त्वमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमुपपद्यते तस्य कल्पितत्वात्, नाजसा द्रव्यस्य लक्षण वस्तुभूतस्यैव सत्त्वस्योत्पादादियुक्तत्वोपपत्ते भेदज्ञानादुत्पादव्ययध्रौव्यसिद्धिवदभेदज्ञानाद्ध्रौव्यसिद्धेरप्रतिबधत्वात् । ननु च ध्रौव्ययुक्त सद्द्रव्यस्य लक्षण उत्पादव्यययुक्त सत् पर्यायस्य लक्षणमिति व्यक्त वक्तव्यमविरोधात् । नैव वक्तव्य, सत एकत्वादेका सत्तेति वचनात्तदेवैक द्रव्यमनतपर्यायमित्युच्यते न पुनर्द्विविधा द्रव्यसत्ता पर्यायसत्ता चेति । ततोन्यस्य महासामान्यस्यैकस्य तद्व्यापिनो द्रव्यस्य प्रसगात् । तदपि यद्यसद्रूप तदा न द्रव्य खरविषाणवत् । सद्रूप चेत्, सैवैका सत्तेति सिद्ध सल्लक्षण द्रव्यमेव पर्यायस्य पर्यायातररूपेण सद्रूपत्वप्रतीते । तत एव सल्लक्षणमेव द्रव्य शुद्धमित्यवधार्यते, तस्यासद्रूपत्वाभावात् प्रागभावादेरपि भावातरस्वभावस्यैव सदसत्त्वसिद्धे । सत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिंगाभावादेका सत्तेति परैरप्यभिधानात् केवलध्रौव्ययुक्तमेव सदित्येकातव्यवच्छेदनार्थमुत्पादव्ययुक्तमित्युच्यते, तस्यानतपर्यायात्मकत्वात् पर्यायाणा चोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वात् । न नित्य सदेकमस्त्यनुस्यूताकार तस्यासद्रूपव्यावृत्त्या कल्पितत्वात् स्वलक्षणस्यैवोत्पादव्ययवत्त सत्त्वादित्येकातव्यवच्छित्तये ध्रौव्ययुक्तमित्यभिभाषणात् । स्यान्मत, यद्युत्पादादीनि परैरुत्पादादिभिर्विना सति तदा द्रव्यमपि तैर्विनैव सदस्त्विति व्यर्थं तद्युक्तवचन, अथ परैरुत्पादादिभिर्योगात् तदानवस्था स्यात् प्रत्येकमुत्पादादीनामपरोत्पादादित्रययोगात्तदुत्पादादीनामपि प्रत्येकमपरोत्पादादित्रययोगत. सत्त्वसिद्धे । सुदूरमपि गत्वोत्पादादीना स्वत सत्त्वे सतोपि स्वत एव सत्त्व भवेदुत्पादादीना सतोनर्थांतरत्वे लक्ष्यलक्षणभावविरोधस्तद्विशेषाभावादिति । तदेतत्प्रज्ञाकरेणोक्त तस्याप्रज्ञाविजृम्भितमित्यय दर्शयति,—

यथोत्पादादयः संतः परोत्पादादिभिर्विना । तथा वस्तु न चेत्केनानवस्थादि निवार्यते ॥२॥
इत्यसत्सर्वथा तेषां वस्तुनो सदसिद्धितः । लक्ष्यलक्षणभावः स्यात्सर्वथैक्यानभीप्सितः ॥ ३ ॥
उत्पादव्ययध्रौव्यैक्यैर्युक्तं सत्समाहितं ।

तादात्म्येन स्थापित सदिति युजे समाध्यर्थस्य व्याख्यानान्न तेषा सतोर्थांतरत्वमुच्यते येन तत्पक्षभावी दोषोनवस्था तद्योगवैयर्थ्यलक्षणः स्यात् । न चार्थांतरत्वमेव यतो लक्ष्यलक्षणभावविरोध कथचिद्भेदोपगमाद्युजेर्योगार्थस्यापि व्याख्यानात् ॥

किं पुन सतो रूप नित्य? यद्ध्रौव्ययुक्त स्यात्, किं वानित्य? यदुत्पादव्ययुक्त भवेदित्युपदर्शयन्नाह,—

तद्भावाव्ययं नित्यं ॥ ३१ ॥

सामर्थ्याल्लभ्यते द्वितीय सूत्र 'अतद्भावेन सव्ययमनित्य' इति तस्य भावस्तद्भावस्तत्त्वमेकत्व तदेवमिति प्रत्यभिज्ञानसमधिगम्य तदित्युपगमात् । तेन कदाचिद्व्ययासत्त्वादव्यय नित्य सामर्थ्यादनुत्पादमिति गम्यते व्ययनिवृत्तावुत्पादनिवृत्तिसिद्धेरुत्तराकारोत्पादस्य पूर्वाकारव्ययेन व्याप्तत्वात् तन्निवृत्तौ निवृत्तिसिद्धे' । अतद्भावोन्यत्व पूर्वस्मादन्यदिदमित्यन्वयप्रत्ययादवसेय । तत्त्वध्रौव्यमनित्यमुत्पादव्यययोगात् तदुक्त नित्य तदेवेदमिति प्रतीतेर्न नित्यमन्यप्रतिपत्तिसिद्धेरिति तदेव युक्तमेतत्सूत्रद्वितयमित्युपदर्शयति,—

तद्भावेनाव्यय नित्यं तथा प्रत्ययमर्शतः । तद्ध्रौव्य वस्तुनो रूपं युक्तमर्थक्रियाक्रियः ॥ १ ॥
सामर्थ्यात्सव्ययं रूपमुत्पादव्ययसज्ञक । सूत्रेस्मिन् सूचित तस्यापाये वस्तुत्वहानितः ॥ २ ॥

न ह्येकाततो नित्य सन्नाम तस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियारोधात् । नाप्यनित्यमेव तत एव । न चार्थक्रियारहित वस्तु सत् खरशृंगवत्, अर्थक्रियाकारिण एव वस्तुन· सत्त्वोपपत्ते । ततस्सन्नित्यमनित्य च युक्त सूचितमविरुद्धत्वात् ॥

कुतस्तदविरुद्धमित्याह,—

अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥

तद्भावेनाव्यय नित्यमतद्भावेन सव्ययमनित्यमिति साध्य । तत —

नित्यं रूप विरुध्येत नेतरेणैकवस्तुनि । अर्पितेत्यादिसूत्रेण प्राहैवं नयभेदवत् ॥ १ ॥

कुत पुन सतो नित्यमनित्य च रूपमर्पित चेत्याह,—

द्रव्यार्थादर्पितं रूप पर्यायार्थादनर्पितं । नित्यं वाच्यमनित्य तु विपर्यासात्प्रसिद्ध्यति ॥ २ ॥

द्रव्यार्थादादिष्ट रूप पर्यायार्थादनादिष्ट यथा नित्य, तथा पर्यायार्थादादिष्ट द्रव्यार्थादनादिष्टमनित्यमिति सिध्यत्येव । ततस्तदेकत्र सदात्मनि न विरुद्ध । यदेव रूप नित्य तदेवानित्यमिति वचने विरोधसिद्धे विकलादेशायत्तनयनिरूपणाया सर्वथा विरोधस्यानवतारात् ॥ नन्वेवमुभयदोषाद्यनुषग स्यादित्यारेकायामिदमाह,—

प्रमाणार्पणतस्तत्स्याद्वस्तु जात्यंतर ततः । तत्र नोभयदोषादिप्रसंगोनुभवास्पदे ॥ ३ ॥

न हि सकलादेशो प्रमाणायत्ते प्रतिभासनमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त तदुभयदोषाभ्या स्पृश्यते, तस्य नित्यानित्यैकाताभ्या जात्यतरत्वात् । तत एव नानवस्थावैयधिकरण्य संकरव्यतिकरौ वा संशयो वा यतो प्रतिपत्तेरभावस्तस्यापाद्यते चित्रसवेदनवदनुभवास्पदे वस्तुनि तदनवतारात् । तदित्थ परापरद्रव्यस्य सल्लक्षणस्य प्रसिद्धेर्न चाक्षुषमवयविद्रव्य पुद्गल स्कधसज्ञक प्रतिक्षेप्तु शक्य, सर्वप्रतिक्षेपप्रसगात् ॥

कुत पुन पुद्गलाना नानाद्रव्याणा सबधो यत स्कध एकोवतिष्ठत इत्यारेकायामिदमाह,—

स्निग्धरूक्षत्वाद्बंधः ॥ ३३ ॥

स्नेहगुणयोगात्स्निग्धा रूक्षगुणयोगाद्रूक्षास्तद्भावात् पुद्गलाना बध स्यात् । न रूक्षो नाम गुणोस्ति, स्नेहाभावे रूक्षव्यवहारसिद्धेरिति चेन्न, रूक्षाभावे स्नेहव्यवहारप्रसगात् स्नेहस्याप्यभावोपपत्ते , शीताभावे चोष्णव्यवहारप्रसक्तेरुष्णगुणाभावानुपगात् । स्पर्शनेंद्रियज्ञाने शीतवदुष्णगुणस्य प्रतिभासनादुष्णो गुणस्पर्शविशेषोनुष्णाशीतपाकजेतरस्पर्शवदिति चेत्, तर्हि स्नेहस्पर्शनकरणज्ञाने रूक्षस्य लघुगुरुस्पर्शविशेषवदवभासनात् कथ रूक्षो गुणो न स्यात्* तस्य बाधकाभावादप्रतिक्षेपार्हत्वाचतुर्विंशतिरेव गुणा इति नियमस्याघटनात् । तथा सति,—

स्कधो बंधात्स चास्त्येषा स्निग्धरूक्षत्वयोगत· । पुद्गलानामिति ध्वस्ता सूत्रेस्मिंस्तदभावता १
स्निग्धाः स्निग्धैस्तथा रूक्षा रूक्षैः स्निग्धाश्च पुद्गलाः । बधं यथासते स्कधसिद्धेर्बाधकहानितः २
नैकदेशेन कार्त्स्न्येन बधस्याघटनात्ततः । कार्यकारणमाध्यस्थ्यक्षणवत्तद्विभावनात् ॥ ३ ॥

यथैककार्यकारणक्षणाभ्या तन्मध्यस्यैकदेशेन सबधे सावयवत्वमनवस्था च तदेकदेशाप्येकदेशातरेण सबधात् । कार्त्स्न्येन सबधे पुनरेकक्षणमात्रसतानप्रसग कार्यकारणभावाभावश्च सर्वथैकस्मिंस्तद्विरोधात् ।

किं तर्हि[1] स्नध एवेति कथ्यते । तथा परमाणूनामपि युगपत्परस्परमेकत्वपरिणामहेतुर्बंधो नैकदेशेन सर्वात्मना वा सावयवत्वानवस्थाप्रसगादेकपरमाणुमात्रपिंडप्रसगाच्च । किं तर्हि[2] पिंड एव स्निग्धरूक्षत्वविशेषायत्तत्वात्तस्य तथा दर्शनात् सक्तुतोयादिवत् ॥

पूर्वापरविदां वंधस्तथाभावात् परो भवेत् । नानाणुभावतः सांशादणोर्बंधोऽपरोस्ति किम् ॥४॥
निरंशत्व न चाणूनां मध्यं प्राप्तस्य नावतः । तथा ते संविदोर्मध्य प्राप्तायाः संविदः स्फुटम्
सविदद्वैततत्त्वस्यासिद्धौ वंधो न केवलं । स स्यात् किंतु स्वसंतानाद्यभावात्सर्वशून्यता ॥ ६ ॥
तत्संविन्मात्रसंसिद्धौ संतानस्ते प्रसिद्ध्यति । तद्वद्वधः स्थितोर्थानां परिणामो विशेषतः ॥७॥

शून्यवादिनापि सविन्मात्रमुपगतव्य तस्य चावश्य कारणमन्यथा नित्यत्वप्रसगात् कार्यमभ्युपगतव्यमन्यथा तदवस्तुत्वापत्तेरिति तत्सतानसिद्धि । तत्सिद्धौ च कार्यकारणसविदोर्मध्यमध्यासीनाया सविदस्तत्सबधेपि साशत्वाभाववत्परमाणूना मध्यमधिष्ठितोपि परमाणोरनशत्वसिद्धेस्तत्सर्वसमुदायविशेषोप्यनेकपरिणामो बध' प्रसिद्ध्यत्येव । स च सर्वपरमाणूनामविशेषेण प्रसक्त इत्यनिर्गुणाना बधप्रतिपेधार्थमाह,—

न जघन्यगुणानाम् ॥ ३४ ॥

जघन्यमिव जघन्य निकृष्टमिति शाखादित्वादेर्देहागत्वाद्वा जघनशब्दसिद्धि' जघने भवो जघन्यो' निकृष्ट जघन्य इव जघन्योत्यताप्रकृष्ट इति । गुणशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षावशाद्भागग्रहण द्विगुणावयवा इति यथा द्विभागा इत्यर्थप्रतिपत्तेर्जघन्यो गुणो येषा ते जघन्यगुणा परमाणव सूक्ष्मत्वाद्वा तेषा न बध इत्यभिसबध । तेनैकगुणस्य स्निग्धरूक्षस्य वा परेण स्निग्धेन रूक्षेण चैकगुणेन द्वित्रिसख्येयासख्येयानतगुणेन वा नास्ति बधस्तथा द्व्यादिभिर्द्व्यादिगुणैरेकगुणैश्चेति सूत्रित भवति । ननु च जघन्यगुणा' परमाणव केचित्सतीति कुतो निश्चय स्निग्धरूक्षगुणयोरपकर्षातिशयदर्शनात् परमापकर्षस्य सिद्धेर्जघन्यगुणसिद्धि' । उष्ट्रीक्षीराद्धि महिषीक्षीरस्यापकृष्ट स्नेहगुण प्रतीयते ततो गोक्षीरस्य ततोप्यजाक्षीरस्य ततोपि तोयस्येति । तथा रूक्षगुणोपि शर्करात कणिकानामपकृष्ट प्रतीयते ततोपि पाशूनामिति । स्निग्धरूक्षगुण क्वचिदत्यतमपकर्षमेति प्रकृष्यमाणापकर्षत्वादा नभस परिमाणे परिमाणवदित्यनुमानाज्जघन्यगुणसिद्धि । एतेनोत्कृष्टगुणसिद्धिर्व्याख्याता, प्रकर्षातिशयदर्शनात्क्वचित्परमप्रकर्षसिद्धे । ननु च कदाचिदबध' परमाणूना सर्वदा स्कधात्मतयैव पुद्गलानामवस्थिते । बुद्ध्या परमाणुकल्पनोपपत्तेरविभागपरिच्छेदवदिति कश्चित् प्रत्याह,—

न जघन्यगुणाना स्याद्बंध इत्युपदेशतः । पुद्गलानामबंधस्य प्रसिद्धेरपि संग्रहः ॥ १ ॥

स्कधानामेव केषाचिद्वालुकादीनामबधोस्तु न परमाणूनामित्ययुक्त, प्रमाणविरोधात् । "पृथिवी सलिल छाया चतुरिंद्रियविषयकर्मपरमाणु षड्विधभेद भणित पुद्गलतत्त्व जिनेंद्रेण"त्यागमेन पारमार्थिकपरमाणुप्रकाशकेन कल्पितपरमाणुवादस्य विधानात् । परमार्थतो असबधपरमाणुवादस्य च परमाणूत्पत्तिसूत्रेण निराकरणात् । भेदादणु कल्प्यते इति क्रियाध्याहारान्नोत्पत्ति परमाणूनामिति चेन्न, भेदसघातेभ्य उत्पद्यत इत्यत्र स्वयमुत्पद्यत इति क्रियाया क्रियातराध्याहारनिवृत्त्यर्थमुपन्यासात् भेदादणुरिति सूत्रस्य नियमार्थत्वात् पूर्वसूत्रेणैव परमाणूत्पत्तेर्विधानात् । किं च, विवादापन्ना स्कधभेदा क्वचित्प्रकर्षभाज प्रकृष्यमाणत्वात् परिमाणवदित्यनुमानबाधितत्वान्न परमाणूनामबधकल्पना श्रेयसी । ननु च परमाणूना-

मवधसाधने तेपा पुनर्बंधाभाव साकल्येनैकदेशेन वधसाघटनादिति चेन्न, सूक्ष्मस्कधानामपि बधाभावप्रसगात् । तेषामपि कार्त्स्न्येन वधे सूक्ष्मैकस्कधमात्रपिंडप्रसक्ते । एकदेशेन सबधे चैकस्कधदेशस्य स्कधातरदेशेन वधो नैकदेशेन वा भवेत्? कार्त्स्न्येन चेत्तदेकदेशमात्रप्रसक्ति, एकदेशेन चेदनवस्था स्यात् प्रकारातरेण तद्बन्धे परमाणूनामपि बधस्तथैव स्यात् स्निग्धरूक्षत्वाद्बध इति नि प्रतिद्वद्वस्य वधस्य साधनात् । तत सूक्त न जघन्यगुणाना बध इति । प्रतिषेधवत्पुद्गलानामनधसिद्धेरपि सग्रह इति । येषा परमाणूना बधस्तेपा वध एव सर्वदा, येषा त्वनधस्तेषामनध एवेत्येकातोप्यनेनापास्त । केपाचिदबधानामपि कदाचिद्बधदर्शनाद्बधवता वा बधप्रतीतेर्बाधकाभावात् परमाणुष्वपि तन्नियमानुपपत्ते ॥

गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३५ ॥

गुणवैषम्ये बधप्रतिपत्त्यर्थं सदृशग्रहण । सदृशाना स्निग्धगुणाना परस्पर रूक्षगुणाना वान्योन्य भागसाम्ये बधस्य प्रतिषेधात् । नन्वेव विसदृशाना गुणसाम्ये बधप्रतिषेधो न स्यादिति न मतव्य, सदृशग्रहणस्य विसदृशव्यवच्छेदार्थत्वाभावात् सदृशानामेवेत्यवधारणानाश्रयणात् । गुणसाम्ये वेति सूत्रोपदेशो हि सदृशाना गुणवैषम्येपि बधप्रतिषेधप्रसक्तौ तद्वृत्तिसिद्धये सदृशग्रहण कृत, तेन स्निग्धरूक्षजात्या साम्येपि गुणवैषम्ये बधसिद्धि । किमर्थमिद सूत्रमब्रवीदित्याह,—

अजघन्यगुणाना तत्प्रसक्ताववशेषतः । गुणसाम्ये समानाना न बध इति चाब्रवीत् ॥ १ ॥

केषा पुनर्बंध स्यादित्याह,—

द्व्यधिकादिगुणानां तु ॥ ३६ ॥

द्व्यधिकश्चतुर्गुण । कथ? एकगुणस्य केनचिद्बधप्रतिषेधाद्द्विगुणस्य बधसभवात्ततोद्व्यधिकस्य चतुर्गुणत्वोपपत्ते । प्रकारवाचिनादिग्रहणेन पचगुणादिपरिग्रह, त्रिगुणादीना वधे पचगुणादीना द्व्यधिकतोपपत्ते । एव च तुल्यजातीयाना विजातीयाना च द्व्यधिकादिगुणाना बध सिद्धो भवति । तु शब्दस्य प्रतिषेधानिवृत्त्यर्थत्वात् । तथाहि—

द्व्यधिकादिगुणाना तु बंधोस्तीति निवेदयत् । सर्वापवादनिर्मुक्तविषयस्याह सभवम् ॥ १ ॥

उक्त च । "णिद्धस्स णिद्धेण दुराहिएण लुक्खस्स लुक्खेण दुराहिएण । णिद्धस्स लुक्खेण उ एइ बधो जहण्णवज्जे विसमे समे वा ॥" विषमोऽतुल्यजातीय सम सजातीयो न पुन समानभाग इति व्याख्यानात्र समगुणयोर्बंधप्रसिद्धि ॥

कुत पुनर्द्वावेव गुणावधिकौ सजातीयस्य विजातीयस्य वा परेण बधहेतुता प्रतिपद्येते नान्यथेत्याह,—

बंधेधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३७ ॥

यस्मादिति शेष । प्रकृतत्वाद्गुणसप्रत्यय । क्व, प्रकृतौ गुणौ द्व्यधिकादिगुणाना त्वित्यत्र समासे गुणीभूतस्यापि गुणशब्दस्यानुवर्तनमिह सामर्थ्यात्, तदन्यस्यानुवर्तनासभवात् । गुणाविति चाभिसबधोर्थवशाद्विभक्तिवचनयो परिणामात् भावातरापादकौ पारिणामिकौ, रेणो क्लिन्नगुडवत् । तथाहि—

बधेधिकौ गुणौ यस्मादन्येषा पारिणामिकौ । दृष्टौ सक्तुजलादीना नान्यथेत्यत्र युक्तिवाक् १

तथैव हि रूक्षाणा सक्तूना स्निग्धा जलकणास्ततो द्वाभ्या गुणाभ्यामधिका पिंडात्मतया पारिणामिका दृश्यते नान्यथा । तथैव परमाणोर्द्विगुणस्य चतुर्गुण परमाणु परिणामक स्यादन्यथा द्वयो ५५५।

रन्योन्यमविविक्तरूपद्व्यणुकस्कधपरिणामायोगात् सयोगमात्रप्रसक्ते॰ परस्परविवेकप्रसक्तेस्तदनन्वयवत्त्व। न च विभागसयोगाभ्यामन्यपरिणाम प्राप्तिरूपो न सभवतीति युक्त वक्तु, तृतीयस्यावस्थाविशेषस्य स्कधैकत्वप्रत्ययहेतो सद्भावात्। शुक्लपीतद्रव्ययो परिणामे युक्तपीतवर्णपरिणामवत् क्लिन्नगुडानुप्रवेशे रेण्वादीना मधुरसपरिणामवद्वा। नन्वत्रापि द्वावेव गुणावधिकौ पारिणामिकाविति कुत प्रतिपत्ति ? सुनिश्चितासभवद्बाधकप्रमाणादागमाद्विशेषतस्तत्प्रतिपत्ति । एव ह्युक्तमार्षे वर्गणाया बधविधाने नोआगमद्रव्यबधविकल्पो सादिवैस्रसिकबधनिर्देशे प्रोक्त । विषमस्निग्धताया विषमरूक्षताया च बध. समस्निग्धताया समरूक्षताया वा भेद इति । तदनुसारेण सूत्रकारैर्बंधव्यपस्थापनात् परमागमसिद्धो बधविशेषहेतुर्व्यधिकादिगुणत्व। द्वयोरेव वाधिकयोर्गुणयो पारिणामिकत्व । सामान्येन तु पुद्गलाना बधहेतु कश्चिदस्ति कार्त्स्न्यैकदेशतो बधासभवेपि बधविनिश्चयात्तत्र बाधकाभावादिति पुद्गलस्कधद्रव्यसिद्धि, तस्यैव रूपादिभि स्वभावै॰ परिणतस्य चक्षुरादिकरणग्राह्यतामापन्नस्य रत्यादिव्यवहारगोचरतया व्यवस्थिते । न हि तथा परिणत तद्भवत्यतिप्रसगात्, नापि तदेव परिणाममात्रप्रसगात्। न च परिणामिनोसत्त्वे परिणाम सभवति खरविषाणस्य तैक्ष्ण्यादिवत् । नापि परिणामाभावे परिणामि भवति खरविषाणवदिति परिणामपरिणामिनोरन्योन्याविनाभावित्वादन्यतरापायेप्युभयासत्त्वप्रसक्ति. । ततो नित्यतापरिणामि द्रव्यमुपगतव्य तत्परिणामवत् ॥

गुणपर्ययवद्द्रव्यम् ॥ ३८ ॥

गुणा॰ वक्ष्यमाणलक्षणा पर्यायाश्च तत्सामान्यापेक्षया नित्ययोगे मतु॰ । द्रवति द्रोष्यत्यदुद्रुवत्तास्तान् पर्यायानिति द्रव्यमित्यपि न विरुध्यते । विशेषापेक्षया पर्यायाणा नित्ययोगाभावात्कादाचित्कत्वसिद्धे ॥ किमर्थमिद पुनर्द्रव्यलक्षण ब्रवीतीत्यारेकायामाह,—

गुणपर्ययवद्द्रव्यमित्याह व्यवहारतः। सत्पर्यायस्य धर्मादेर्द्रव्यत्वप्रतिपत्तये ॥ १ ॥

सतो हि महाद्रव्यस्य पर्यायो धर्मास्तिकायादिर्व्यवहारनयार्पणाया द्रव्यत्वमपि स्वीकरोत्येव, तस्य चाधारसाधारणलक्षण गुणपर्यायवत्त्वमिति प्रतिपत्तव्य, न पुन. क्रियावत्त्व तस्याव्यापकत्वान्निष्क्रियेष्वाकाशादिष्वभावात्। समवायिकारणत्वमपि न द्रव्यलक्षण युक्त, गुणकर्मणोरपि द्रव्यत्वप्रसगात्तयोर्गुणत्वकर्मत्वसमवायिकारणत्वसिद्धे । तयोस्तत्समवायित्वमेव तत्कारणत्व गुणत्वकर्मत्वसामान्ययोरकार्यत्वादिति चेन्न, सदृशपरिणामलक्षणस्य सामान्यस्य कथचित्कार्यत्वसाधनात् । कथचित्तदनित्यत्वमपि नानिष्ट, प्रत्यभिज्ञानस्य सर्वथा नित्येष्वसभवादित्युक्तप्राय। गुणवत्त्वे सति क्रियावत्त्व समवायिकारणत्व च द्रव्यलक्षणमित्यप्ययुक्त, गुणवद्द्रव्यमित्युक्ते लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योरभावात तद्वचनानर्थक्यात्। नन्वेवमत्रापि पर्यायवद्द्रव्यमित्युक्ते गुणवदित्यनर्थक सर्वद्रव्येषु पर्यायबधस्य भावात्। गुणवदिति चोक्ते पर्यायवदिति व्यर्थं तत एवेति तदुभय लक्षण द्रव्यस्य किमर्थमुक्तमित्यत्रोच्यते—

गुणवद्द्रव्यमित्युक्तं सहानेकांतसिद्धये। तथा पर्यायवद्द्रव्यं क्रमानेकांतवित्तये ॥ २ ॥

नास्त्येकत्र वस्तुनीहानेको धर्म सर्वभावाना परस्परपरिहारस्थितिलक्षणत्वादेकेन धर्मेण सर्वात्मना व्याप्ते धर्मिणि धर्मांतरस्य तद्व्याप्तिविरोधादन्यथा सर्वधर्मसकरप्रसगादिति। सहानेकातनिराकरणवादिन प्रति गुणवद्द्रव्यमित्युक्त। सकृदनेकधर्माधिकरणस्य वस्तुन प्रतीयमानत्वात् कुटे रूपादिवत् स्वपरपक्षसाधकत्वेतरधर्माधिकरणैकहेतुवत्। पितापुत्रादिव्यपदेशविषयानेकधर्माधिकरणपुरुषवद्वा । ग्राह्यग्राहकसवेदनाकार सवेदनमेकमुपयन् सकृदनेकधर्माधिकरणमेक बहिरतर्वा प्रतिक्षिपतीति कथ परीक्षको नाम ?

वेद्याद्याकारविवेक परोक्ष संविदाकार च प्रत्यक्षमिच्छन्नपि न सहानेकांत निराकर्तुमर्हति संविदद्वैते प्रत्यक्षपरोक्षाकारयोरपारमार्थिकत्वे परमार्थेतराकारमेक संवेदन बलादापतेत् परमार्थाकारस्यैव सत्त्वात् संविदा नापरमार्थिकाकार, संविति ब्रुवाणस्सकृत्सदसत्त्वस्वभावाक्रांतमेक संवेदन स्वीकरोत्येव । न सन्नाप्यसत्सवेदनमित्यपि व्याहत, पुरुषाद्वैतादिवचत सकृदनेकस्वभावमेक वस्तु तत्त्वत सर्वस्य स्वेष्टतत्त्वव्यवस्थानुपपत्ते । स्वपररूपोपादानापोहनव्यवस्थापाद्यत्वाद्वस्तुत्वस्येति प्रपचितप्राय । तथा क्रमानेकांतनिराकरणवादिन प्रति पर्यायवद्द्रव्य प्रतीयमानत्वात् सर्वस्य परिणामित्वसिद्धे प्रतिपादितत्वात् । एव क्रमाक्रमानेकांतनिराकरणप्रवणमानस प्रति गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्युक्त सर्वथा निरुपाधिभावस्याप्रमाणत्वात् । अथवेयं त्रिसूत्री समवतिष्ठते, गुणवद्द्रव्य पर्ययवद्द्रव्य गुणपर्ययवद्द्रव्य द्रव्यत्वान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानत्रय चेद संक्षेपतो लक्ष्यते । ननु चैव निष्क्रिय न सर्वद्रव्यसमवायिकारण चेति पराकूतनिराकृतये क्रियावद्द्रव्य समवायिकारणमिति च द्रव्यलक्षणमभिधीयते, पृथिव्यप्तेजोवायुमनसा क्रियावत्त्वसिद्धे सर्वद्रव्याणा समवायिकारणत्वस्य च गुणवत्त्ववत्प्रतीतेरित्येतदपि च परेषा वचोऽसमीचीन, द्रव्यवद्विशेषवत्सामान्यवच्च द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणवचनप्रसगात् । न कार्यद्रव्यवत्कारणद्रव्य नापि विशेषवत्सामान्यवद्वेति परद्रव्यविमतिपत्तिनिराकरणार्थत्वात् । स्याद्वादिना पुन कार्यद्रव्यविशेषसदृशपरिणामलक्षणसामान्यानामपि क्रियावत्समवायवच्च पर्यायत्वान्न तथा वचन कर्तव्यमिति सर्वमनवद्य ॥

तदेव जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशभेदात्पंचविधमेव द्रव्यमिति वदत प्रत्याह,—

कालश्च ॥ ३९ ॥

गुणपर्ययवद्द्रव्यमित्यभिसबधनीयम् ॥

कालश्च द्रव्यमित्याह प्रोक्तलक्षणयोगतः । तस्याद्रव्यत्वविज्ञाननिवृत्त्यर्थं समासतः ॥ १ ॥

के पुन कालस्य गुणा के च पर्याया प्रसिद्धा यतो गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति प्रोक्तलक्षणयोग सिद्ध्येत्तस्याद्रव्यत्वविज्ञाननिवृत्तेश्चेत्यत्रोच्यते—

निःशेषद्रव्यसंयोगविभागादिगुणाश्रयः । कालः सामान्यतः सिद्धः सूक्ष्मत्वाद्याश्रयोमिधा २
क्रमवृत्तिपदार्थानां वृत्तिकारणतादयः । पर्यायाः संति कालस्य गुणपर्यायवानतः ॥ ३ ॥

सर्वद्रव्यै सयोगस्तावत्कालस्यास्ति सादिरनादिश्च विभागश्चासर्वगतक्रियावद्द्रव्यै सख्यापरिमाणादयश्च गुणा इति सामान्यतोऽशेषद्रव्यसयोगस्य विभागादिगुणाना चाश्रय काल सिद्ध । विशेषेण तु सूक्ष्मामूर्तत्वागुरुलघुत्वैकप्रदेशत्वादयस्तस्य गुणा इति सूक्ष्मत्वादिविशेषगुणाश्रयश्च । क्रमवृत्तीना पदार्थाना पुद्गलादिपर्यायाणा वृत्तिहेतुत्वपरिणामक्रियाकारणत्वपरत्वापरत्वप्रत्ययहेतुत्वाख्या पर्यायाश्च कालस्य सति यैस्तत्रानुमानमिति । गुणपर्यायवान् काल । कथ द्रव्यलक्षणभाक्[१] तत कालो द्रव्य गुणपर्ययवत्त्वाज्जीवादिद्रव्यवदिति तस्याद्रव्यत्वविज्ञाननिवृत्ति ॥

सोऽनंतसमयः ॥ ४० ॥

परमसूक्ष्म कालविशेष समय अनता समया यस्य सोनतसमय कालोवबोद्धव्य । पर्यायतो द्रव्यतो वा व्यवहारत परमार्थतो वेति शकायामिदमुच्यते—

सोनंतसमयः प्रोक्तो भावतो व्यवहारत । द्रव्यतो जगदाकाशप्रदेशपरिमाणक ॥ १ ॥

भाव पर्यायस्तेनानतसमय कालोनंतपर्यायवर्तनाहेतुत्वात् । एकैको हि कालाणुरनंतपर्यायान्

यते प्रतिक्षण शक्तिभेदान्नान्यथा । ततोनतशक्ति सन्ननतसमय' व्यवहारतोऽभिधीयते समयस्य व्यवहार-कालत्वादावलिकादिवत् । द्रव्यतस्तु लोकाकाशप्रदेशपरिमाणकोऽसख्येय एव कालो मुनिभि प्रोक्तो न पुनरेक एवाकाशादिवत्, नाप्यनत पुद्गलात्मद्रव्यवत् प्रतिलोकाकाशप्रदेश' वर्तमानाना पदार्थाना वृत्तिहेतुत्वसिद्धे' । लोकाकाशाद्बहिस्तदभावात् । कथमेवमलोकाकाशस्य वर्तन कालकृत युक्त तत्र काल-स्यासभवादिति चेत्, अत्रोच्यते—

लोकाद्बहिरभावे स्याल्लोकाकाशस्य वर्तनं । तस्यैकद्रव्यतासिद्धेर्युक्तं कालोपपादितं ॥ २ ॥

न ह्यलोकाकाश द्रव्यातरमाकाशस्यैकद्रव्यत्वात्तस्य लोकस्यातर्बहिश्च वर्तमानस्य वर्तन लोकवर्तिना कालेनोपपादित युक्त, न पुन कालानपेक्ष सकलपदार्थवर्तनस्यापि कालानपेक्षत्वप्रसगात् । न चैतदभ्यु-पगतु शक्य, कालास्तित्वसाधितत्वात् ॥

ननु च जीवादीनि षडेव द्रव्याणि गुणपर्यायवत्त्वान्यथानुपपत्तेरित्ययुक्त गुणानामपि द्रव्यत्वप्रसगा-त्तेषा गुणपर्ययवत्त्वप्रतीतेरित्यारेकायामिदमाह,—

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

आश्रयशब्दोधिकरणसाधन कर्मसाधनो वा द्रव्यशब्द उक्तार्थ' । द्रव्यमाश्रयो येषा ते द्रव्याश्रयाः, निष्क्राता गुणेभ्यो निर्गुणा । एवविधा गुणा प्रतिपत्तव्या न पुनरन्यथा । तत्र द्रव्याश्रया इति विशे-षणवचनाद्गुणाना किमवसीयत इत्युच्यते—

द्रव्याश्रया इति ख्यातेः सूत्रेस्मिन्नवसीयते । गुणाश्रया गुणत्वाद्या न गुणाः परमार्थतः ॥१

न हि गुणत्वसर्वज्ञेयत्वधर्मा गुणाश्रया गुणा शक्यव्यवस्था , परमार्थतस्तेषा कथचिद्गुणेभ्योनर्थांतर-तया गुणत्वोपचारात् । तत्त्वतस्तेषा गुणत्वे गुणाना द्रव्यत्वप्रसगाद्गुणगुणिभावव्यवहारावस्थितिविरो-धात् । द्रव्येष्वपि गुणास्तदुपचरिता एव भवतु विशेषाभावादित्ययुक्त, क्वचिन्मुख्यगुणाभावे तदुप-चारायोगात् । ततो द्रव्याश्रया इति वचनादद्रव्याश्रयाणा गुणत्वादीना गुणत्व व्यावर्तितमवसीयते । निर्गुणा इति वचनात् । किं क्रियते इत्याह—

निर्गुणा इति निर्देशात्कार्यद्रव्यस्य वार्यते । गुणभावः परद्रव्याश्रयिणोपीति निर्णयः ॥ २ ॥

द्रव्याश्रया गुणा इत्युच्यमाने हि परमाणुद्रव्याश्रयाणा द्व्यणुकादिकार्यद्रव्याणा गुणत्व प्रसज्येत तन्नि-र्गुणा इति वचनाद्विनिवार्यते तेषा गुणत्वेन द्रव्यत्वसिद्धे । एतेन घटसस्थानादीना गुणत्व प्रत्युक्त, तेषा पर्यायत्वात् ॥

क. पुनरसौ पर्याय इत्याह,—

तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

जीवादीना द्रव्याणा तेन प्रतिनियतेन रूपेण भवनं तद्भाव' तेषा द्रव्याणा स्वभावो वर्तमानकाल-स्यानुभूयमानस्तद्भाव परिणाम प्रतिपत्तव्य । स च—

तद्भावः परिणामोत्र पर्यायः प्रतिवर्णितः । गुणाच्च सहभुवो भिन्नः क्रमवान् द्रव्यलक्षणम्॥१

पूर्वस्वभावपरित्यागाज्जहद्वृत्तोत्पादो द्रव्यस्योत्तराकार परिणाम स एव पर्याय क्रमवान् द्रव्यलक्षण । न चासौ गुण एव प्रतिवर्णितस्तस्य सहभावित्वात्कथचिद्भिन्नत्वेन व्यवस्थानात् । नन्वेव नयद्वयविरोधस्तृ-तीयस्य गुणार्थिकनयस्य सिद्धेरित्यारेकायामाह—

पर्याय एव च द्वेधा सहक्रमविवर्तितः। शुद्धाशुद्धत्वभेदेन यथाद्रव्यं द्विधोदितं ॥ २ ॥
तेन नैव प्रसज्येत नयद्वैविध्यबाधनं। संक्षेपतोन्यथा त्र्यादिनयसंख्या न वार्यते ॥ ३ ॥

सक्षेपतो हि द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकश्चेति नयद्वयवचन गुणवचने न बाध्यते पर्यायस्यैव सहक्रमविवर्तनवशाद्गुणपर्यायव्यपदेशात् द्रव्यस्य निरुपाधित्ववशेन शुद्धाशुद्धव्यपदेशवत्। प्रपचस्तु यथा—

शुद्धद्रव्यार्थिकोऽशुद्धद्रव्यार्थिकश्चेति द्रव्यार्थिको द्वेधा। तथा सहभावी पर्यायार्थिक क्रमभावी पर्यायार्थिकश्चेति पर्यायार्थिकोपि द्वेधा अभीयता। ततस्त्र्यादिसख्या न वार्यत एव द्विभेदस्य पर्यायार्थिकस्यैकविधस्य द्रव्यार्थिकस्य विवक्षाया नयत्रितयसिद्धे। पर्यायार्थिकस्यैकविधस्य द्रव्यार्थिकस्य द्विभेदस्य विवक्षायामिति कश्चित्। द्वयोर्विभेदयोर्विवक्षाया तु नयचतुष्टयमिष्यते। ते नैगमसग्रहव्यवहारविकल्पाद्द्रव्यार्थिकस्य त्रिविधस्य पर्यायार्थिकस्य चार्थपर्यायव्यजनपर्यायार्थिकभेदेन द्विविधस्य विवक्षाया नयपचक शुद्धाशुद्धद्रव्यार्थिकद्वयस्य ऋजुसूत्रादिपर्यायार्थिकचतुष्टयस्य विवक्षाया नयषट्क, नैगमादिसूत्रपाठापेक्षया नयसप्तकमिति। नयानामष्टादिसख्यापि न वार्यते। ततो न गुणेभ्य पर्यायाणा कथचिद्भेदेन कथनमयुक्त, येन गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षण निरवद्य न भवेत् ॥

प्रतीयतामेवमजीवतत्त्वं समासतः सूत्रितसर्वभेद।
प्रमाणतस्तद्विपरीतरूपं प्रकल्प्यता सन्नयतो निहत्य ॥ १ ॥

इति पचमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

इति श्रीविद्यानंदिआचार्यविरचिते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालकारे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

नन्वजीवपदार्थव्याख्यानानतरमास्रवे वक्तव्ये किं चिकीर्षुः सूत्रकार प्रागेव योग ब्रवीतीत्यारेकायामिदमुपदिश्यते,—

अथास्रवं विनिर्देष्टुकामः प्रागात्मनोंजसा । कायवाङ्मनसा कर्म योगोस्तीत्याह कर्मणाम्॥१॥

आत्मन. कर्मणा ज्ञानावरणादीनामास्रव विनिर्देष्टुकामोंजसा प्रागेव कायवाङ्मनसा कर्मयोगोस्तीत्याहेद सूत्र । तत्र योज्यते अनेनात्मा कर्मभिरिति योगो बंधहेतुर्न पुन समाधि' युजेर्योगार्थस्य व्यतस्य प्रयोगात् । प्रेरवौप्य प्रायेणेति यस्य विधानात् । स च कायवाङ्मन कर्म, तेनैवात्मनि ज्ञानावरणादिकर्मभिर्नेधस्य करणात् तस्य बंधहेतुत्वोपपत्ते । प्रधानपरिणामो योग इत्ययुक्त, तस्यात्मबंधहेतुत्वायोगात् । प्रधानस्यैव बंधहेतुरसाविति चायुक्त, बंधस्योभयस्थत्वसिद्धे । तर्हि जीवाजीवपरिणामो बंध इति चेत्, सत्य, जीवकर्मणोर्बंधस्य तदुभयपरिणामहेतुफलत्ववचनात् । कायादिक्रियालक्षणयोगपरिणामो जीवस्यानुपपन्नो निष्क्रियत्वादिति न मतव्य ॥

कायादिवर्गणालंबप्रदेशस्पंदनं हि यत् । युक्तं कायादिकर्मास्य सक्रियत्वप्रसिद्धितः ॥ २ ॥

जीवस्य सक्रियत्वसाधनादुपपन्नमेव हि कायादि कर्मेष्यते । कायवर्गणालंबिप्रदेशपरिस्पंदनस्यात्मनि कायकर्मत्वाद्वाग्वर्गणालंबिनस्तस्य वाक्कर्मत्वात् मनोवर्गणापुद्गलालंबिनो मन कर्मत्वात् । न च तस्यायोगकेवलिनि सिद्धेषु च प्रसक्तिस्तेषा प्रदेशपरिस्पंदनाभावात् । तथाहि—अयोगकेवलिनो न प्रदेशस्पंद समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपातिध्यानाश्रयत्वात् । यस्य तु प्रदेशस्पंद स्यात् स तथा प्रसिद्धो यथा सयोग इति युक्ति । सिद्धानामत एव प्रदेशस्पंदाभावस्तेषामयोगव्यपदेश समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपातिध्यानाश्रयत्वासिद्धेरव्यपदेश्यचारित्रमयत्वात् कायादिवर्गणाभावाच्च सिद्धाना न योगोः युज्यते । ततो वीर्यांतरायस्य क्षयोपशमे क्षये वा सति कायादिवर्गणालब्धितो जीवप्रदेशपरिस्पंदो योगस्त्रिविध प्रत्येतव्य ।

स आस्रवः ॥ २ ॥

स आस्रव इत्यवधारणात् केवलिसमुद्घातकाले दंडकपाटप्रतरलोकपूरणकाययोगस्यास्रवव्यवच्छेदः । कायादिवर्गणालंबनस्यैव योगस्यास्रवत्ववचनात् । तत्स्पंदनालंबनत्वात् । कथमेव च केवलिन. समुद्घातकालेभ्यो बंध स्यादिति चेत्, कायवर्गणानिमित्तात्मप्रदेशपरिस्पंदस्य तन्निमित्तस्य भावात्स इति प्रत्येय । कायवाङ्मन कर्मास्रव इत्येकमेव सूत्रमस्तु लघुत्वादिति चेन्न, योग आस्रव इति सिद्धांतोपदेशप्रत्ययापायप्रसंगात् । तर्हि योग आस्रव इत्यस्तु निरवद्यत्वादिति चेन्न, केवलिसमुद्घातस्याप्यास्रवत्वप्रसंगात् तस्य लोकयोगत्वेन प्रसिद्धे सदेहाच्च । कायवाङ्मन कर्म योग आस्रव इत्यपि न श्रेय , सदेहप्रसक्ते । कायवाङ्मन कर्म योग इत्यपि संकेत, न चैव तद्युक्त तस्य योगलक्षणत्वेन निर्देशात् । सबंधस्यात्मनि नि क्रियेपि भावात्स एवास्रवो युक्त इति चेन्न, आत्मनो निष्क्रियत्वनिराकरणात्तत्र सत्कर्मण एव

भावात्। ततो योगविभाग एव श्रेयान् निःसंदेहार्थत्वात् तदन्यस्यापि योगस्यास्रवत्वसंप्रतिपत्तेश्च॥

कुतः पुनर्यथोक्तलक्षणो योग एवास्रवः सूत्रितो न तु मिथ्यादर्शनादयोपीत्याह,—

स आस्रव इह प्रोक्तः कर्मागमनकारणं। पुंसोत्रानुप्रवेशेन मिथ्यात्वादेरशेषतः॥ १॥

मिथ्यादर्शनं हि ज्ञानावरणादिकर्मणामागमनकारणं मिथ्यादृष्टेरेव न पुनः सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां। अविरतिरप्यसंयतस्यैव कार्त्स्न्येनैकदेशेन वा न पुनः संयतस्य, प्रमादोपि प्रमत्तपर्यंतस्यैव नाप्रमत्तादेः, कषायश्च सकषायस्यैव न शेषस्योपशांतकषायादेः, योगः पुनरशेषतः सयोगकेवल्यंतस्य तत्कारणमिति स एवास्रवः प्रोक्तोत्र शास्त्रे संक्षेपादशेषास्रवप्रतिपत्त्यर्थत्वान्मिथ्यादर्शनादेरत्रैव योगेनुप्रवेशात् तस्यैव मिथ्यादर्शनाद्यनुरंजितस्य केवलस्य च कर्मागमनकारणत्वसिद्धेः॥

कीदृशः स योगः पुण्यस्यास्रवः कीदृशश्च पापस्येत्याह,—

शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्य॥ ३॥

सम्यग्दर्शनाद्यनुरंजितो योगः शुभो विशुद्ध्यंगत्वात्, मिथ्यादर्शनाद्यनुरंजितोऽशुभः संक्लेशांगत्वात्। स पुण्यस्य पापस्य च वक्ष्यमाणस्य कर्मण आस्रवो वेदितव्यः। एतेन स्वस्मिन् दुःखं परत्र सुखं जनयन् च पुण्यस्य, स्वस्मिन् सुखं परस्मिन् दुःखं च कुर्वन् पापस्यास्रव इत्येकांतो निरस्तः। विशुद्धिसंक्लेशात्मकस्यैव स्वपरस्वस्थ सुखासुखस्य पुण्यपापास्रवत्वोपपत्तेरन्यथातिप्रसंगात्। तदुक्तं—"विशुद्धिसंक्लेशांगं चेत्स्वपरस्थं सुखासुखं। पुण्यपापास्रवो युक्तो न चेद्व्यर्थस्तवार्हतः॥" इति। तदेव—

शुभः पुण्यस्य विज्ञेयोऽशुभः पापस्य सूत्रितः। संक्षेपाद्द्विप्रकारोपि प्रत्येकं स द्विधास्रवः॥१॥

कायादियोगस्त्रिविधः शुभाशुभभेदात्। प्रत्येकं स द्विविधोपि द्विविध एवास्रवो विज्ञेयः। पुण्यपापकर्मणोः सामान्यादाश्रूयमाणयोर्द्विविधत्वेन सूत्रितत्वात्। कुतः पुनः शुभः पुण्यस्याशुभः पापस्यास्रवो जीवस्येति निश्चीयत इत्याह,—

शुभाशुभफलानां तु पुद्गलानां समागमः। विशुद्धेतरकायादिहेतुस्तत्त्वात्स्वदृष्टवत्॥ २॥

जीवस्य शुभफलपुद्गलानामास्रवो विशुद्धकायाध्यवसानाद्यंतरंगबहिरंगकृतः शुभफलपुद्गलास्रवत्वात् स्वयं दृष्टशुभफलपथ्याहारादिसमागमवत्। तथैवाशुभफलपुद्गलसमागमो जीवस्याविशुद्धकारणकृतः अशुभफलपुद्गलसमागमत्वात् स्वयं दृष्टाशुभफलापथ्याहारादिवदित्यनुमानात्तन्निश्चयः। न तावदत्रासिद्धो हेतुः शुभस्य विशुद्धिरूपस्याशुभस्य च संक्लेशात्मनः परिणामस्य स्वसंवेदनसिद्धस्य कारणानां पुद्गलानां समागमस्य शुभाशुभफलस्य प्रसिद्धेस्तद्भावभावित्वान्यथानुपपत्तेः। ननु चात्मनि शुभाशुभफलपुद्गलसमागमस्यात्मविशेषगुणकृतत्वान्न शुभाशुभकायादियोगकृतत्वं युक्तमिति चेन्न, तस्य विशुद्धिसंक्लेशपरिणामव्यतिरेकेणासंभवात्। धर्माधर्मौ तद्व्यतिरिक्तावेवेति चेन्न, भावधर्माधर्मयोर्विशुद्धिसंक्लेशरूपत्वात्। द्रव्यधर्माधर्मयोः पुद्गलस्वभावत्वात् समागमस्य विशुद्धिसंक्लेशपरिणामानुगृहीतस्य कायादियोगकृतत्वोपपत्तेः। स्वप्रसिद्धशुभाशुभफलपथ्यापथ्याहारादिपुद्गलसमागमस्य तत्कृतत्वनिश्चयात्तदभावे सर्वथा तदनुपपत्तेः।

द्वैविध्यात्तत्फलं चैवमास्रवो द्विविधः स्मृतः। कायादिरखिलो योगः सोऽसंख्येयो विशेषतः
ज्ञानावरणवीर्यांतराययोः कर्मणोरिह। क्षयोपशमतोनंतभेदयोः स्पर्द्धकात्मनोः॥ ४॥
प्रादुर्भावादनंतः स्याद्योगोऽनंतनिमित्तकः। अनंतकर्महेतुत्वादनंतात्मास्रवस्ततः॥ ५॥
असंख्येयोथ संख्याताध्यवसायात्मकोंगिनां। संख्यातश्च यथायोगं संक्षेपाद्द्विविधोप्ययं॥६॥

स्वामिद्वैविध्याच्च द्विविधो योग इत्याह,—

सकषायाकषाययोः सांपरायिकेर्यापथयोः ॥ ४ ॥

यथासख्यमभिसबधमाह,—

स सांपरायिकस्य स्यात्सकषायस्य देहिनः । ईर्यापथस्य च प्रोक्तोऽकषायस्येह सूत्रतः ॥ १ ॥

इह सूत्रे स आस्रव सकषायस्य जीवस्य सापरायिकस्य कर्मण. स्यात्, अकषायस्य पुनरीर्यापथस्ये-त्यास्रवस्योभयस्वामिकत्वात् द्वयो· प्रसिद्धि· ॥

कषणादात्मनां घातात्कषायः कुगतिप्रदः । क्रोधादिः सह तेनात्मा सकषायः प्रवर्तनात्॥२॥
कषायरहितस्तु स्यादकषायः प्रशांतितः । कषायस्य क्षयाद्वेति प्रतिपत्तव्यमागमात् ॥ ३ ॥
समंततः पराभूतिः संपरायः पराभवः । जीवस्य कर्मभिः प्रोक्तस्तदर्थं सापरायिकं ॥ ४ ॥
कर्म मिथ्यादृगादीनामार्द्रचर्मणि रेणुवत् । कषायपिच्छिले जीवे स्थितिमाप्नुवदुच्यते ॥ ५ ॥
ईर्या योगगतिः सैवं यथा यस्य तदुच्यते । कर्मेर्यापथमस्यास्तु शुष्ककुड्येश्मवच्चिर ॥ ६ ॥
योगमात्रनिमित्तं तु पुंस्यास्रवदपि स्थितिः । न प्रयात्यनुभागं वा कषायान्सत्त्यतः सदा॥७॥

कषायपरतत्रस्यात्मन सापरायिकास्रवस्तदपरतत्रस्येर्यापथास्रव इति सूक्त । कथ पुनरात्मन कस्यचि-त्पारतत्र्यमपरस्यापारतत्र्य वात्मत्वाविशेषेप्युपपद्यते इत्याह,—

कषायहेतुकं पुंसः पारतत्र्यं समंततः । सत्त्वांतरानपेक्षीह पद्ममध्यगभृंगवत् ॥ ८ ॥
कषायविनिवृत्तौ तु पारतत्र्यं निवर्त्यते । यथेह कस्यचिच्छांतकषायावस्थितिक्षणे ॥ ९ ॥

ससारिणो जीवस्य पारतत्र्य चिदापन्न कषायहेतुक सत्त्वातरानपेक्षित्वे सति पारतंत्र्यशब्दवाच्यत्वात् पद्ममध्यगभ्रमरस्य तत्पारतत्र्यवत् । निःकषायस्य यतेर्देरस्युक्रतेन रक्षादिपरतत्रत्वेन व्यभिचार इति चेन्न, तस्य सत्त्वातरानपेक्षित्वेन विशेषणात् । वीतरागस्याघातिकर्मपारतत्र्येणानेकात इति चेन्न, तस्य पूर्वक-षायकृतत्वात् । महेश्वरसिसृक्षापेक्षित्वात्ससारिजीवपारतत्र्यस्य सत्त्वातरानपेक्षित्वमसिद्धमिति चेन्न, महे-श्वरापेक्षित्वस्य ससारिणामप्राकृतत्वात् । नित्यशुद्धस्वभावत्वाज्जीवस्य कर्मपारतत्र्यमसिद्धमिति चेन्न, तस्य ससाराभावप्रसगात् । प्रकृते ससार इति चेन्न, पुरुषकल्पनावैयर्थ्यप्रसगात् तस्या एव मोक्षस्यापि घट-नात् । न च प्रकृतिरेव ससारमोक्षभागचेतनत्वाद्घटवत् । चेतनससर्गविवेकाभ्या सा तद्भागेवेति चेत्, तर्हि यथा प्रकृतेश्चेतनससर्गात्पारतत्र्यलक्षण ससारस्तथा चेतनस्यापि प्रकृतिससर्गात् तत्पारतत्र्य सिद्ध, ससर्गस्य द्विष्ठत्वात् । नन्वेव प्रकृतिपारतत्र्येण व्यभिचारस्तस्य कषायहेतुकत्वाभावादिति न मतव्य, कापिलाना कषायस्य क्रोधादे प्रकृतिपरिणामतयेष्टत्वात् । तत्पारतत्र्यस्य कषायहेतुकत्वसिद्धे । स्याद्वादिना तु कषायस्य जीवपरिणामत्वेपि कर्मलक्षणप्रकृते पारतत्र्यस्य तत्प्रकृतत्वोपपत्ते कथ तेन व्यभिचार ? कषायपरिणामो हि जीवस्य कर्मणा बधमादधानो यथा तत्पारतत्र्य कुरुते तथा कर्मणोपि जीवनपरतत्रत्वमिति न व्यभिचारसाधन कषायहेतुकत्वनिवृत्तौ निवर्तमानत्वादन्यथा मुक्तात्मनोपि पार-तत्र्यप्रसगात् । जीवन्मुक्तस्यापि हि शातकषायावस्थाकाले पारतत्र्यनिवृत्तिरुपलभ्यते । "जीवन्नेव हि विद्वान् सगाशाभ्या विमुच्यते" इति प्रसिद्धेः साध्यसाधनविकलमुदाहरणमिति च न शकनीय, पद्मम-ध्यगतस्य भृगस्य तद्गधलोभकषायहेतुकत्वेन तत्सकोचकाले पारतत्र्यातरानपेक्षिणः प्रसिद्धत्वात् । ततोऽन-वद्यमिद साधन ॥

तत्र सांपरायिकास्रवस्य के भेदा इत्याह,—

इंद्रियकषायाव्रतक्रियाः पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥५॥

इंद्रियाणि पंचसंख्यानि कषायाश्चतुःसंख्याः अव्रतानि पंचसंख्यानि क्रियाः पंचविंशतिसंख्या इति यथासंख्यमभिसंबंधः ॥

सांपरायिकमत्रोक्तं पूर्वं तस्येंद्रियादयः । भेदाः पंचादिसंख्याः स्युः परिणामविशेषतः ॥१॥

न हि जीवस्येंद्रियादिपरिणामाना विशेषोसिद्धः परिणामित्वस्य वचनात् । कारणविशेषापेक्षत्वाच्च स्पर्शादिषु विषयेषु पुंसः स्पर्शादीनि पंच भावेंद्रियाणि तदुपकृतौ वर्तमानानि द्रव्येंद्रियाणि पंचेंद्रियसामान्योपादानादुक्तलक्षणानि प्रत्येतव्यानि । तानि वीर्यांतरायेंद्रियज्ञानावरणक्षयोपशमान्नामकर्मविशेषोदयाच्चोपजायमानानि कायेभ्यो मोहनीयविशेषोदयादुत्पद्यमानेभ्यः कथंचिद्भिद्यते नियतविषयत्वाच्च । कषायाः पुनरनियतविषया वक्ष्यमाणास्ततो भिन्नलक्षणानि हिंसादीन्यव्रतानि च वक्ष्यते । क्रियास्तत्राभिधीयते पंचविंशतिः ॥

तत्र चैत्यश्रुताचार्यपूजास्तवादिलक्षणा । सम्यक्त्ववर्धनी ज्ञेया विद्भिः सम्यक्त्वसत्क्रिया ॥२॥
कुचैत्यादिप्रतिष्ठादिर्या मिथ्यात्वप्रवर्धनी । सा मिथ्यात्वक्रिया बोध्या मिथ्यात्वोदयसंस्कृता ३
कायादिभिः परेषां यद्गमनादिप्रवर्तनं । सदसत्कार्यसिद्ध्यर्थं सा प्रयोगक्रिया मता ॥ ४ ॥
न कायवाङ्मनोयोगास्ते निर्वर्तयितुं क्षमाः । पुद्गलास्तदुपादानं स्वहेतुद्वयतोन्यथा ॥ ५ ॥
संयतस्य सतः पुंसोऽसंयमं प्रति यद्भवेत् । आभिमुख्यं समादानक्रिया सा वृत्तघातिनी ॥ ६
ईर्यापथक्रिया तत्र प्रोक्ता तत्कर्महेतुका । इति पंचक्रियास्तावच्छुभाशुभफलाः स्मृताः ॥ ७॥
क्रोधावेशात्प्रदोषो यः सात्प्रादोषिकी क्रिया । तत्कार्यत्वात्सहेतुत्वात् क्रोधादन्या ह्यनीदृशात्
प्रदुष्टस्योद्यमो हंतुं गदिता कायिकी क्रिया । हिंसोपकरणादानं तथाधिकरणक्रिया ॥ ९ ॥
दुःखोत्पादनतंत्रत्वं स्यात्क्रिया पारितापिकी । क्रिया सा तावता भिन्ना प्रथमा तत्फलत्वतः॥
। कषायाद्येति पंचैताः प्रपत्तव्याः क्रियाः पराः॥११॥
रागार्द्रस्य प्रमत्तस्य सुरूपालोकनाशयः । स्याद्दर्शनक्रिया स्पर्शे स्पृष्टधीः स्पर्शनक्रिया ॥१२॥
एते चेंद्रियतो भिन्ने परिस्पंदात्मिके मते । ज्ञानात्मनः कषायाच्च तत्फलत्वात्तथानतात् ॥१३॥
अपूर्वप्राणिघातार्थोपकरणप्रवर्तनं । क्रिया प्रात्ययिकी ज्ञेया हिंसाहेतुस्तथा परा ॥ १४ ॥
स्त्र्यादिसंपातिदेशेंतर्मलोत्सर्गः प्रमादिनः । शक्तस्य यः क्रियेष्टेह सा समंतानुपातिकी ॥१५॥
अदृष्टे योप्रमृष्टे च स्थाने न्यासो यतेरपि । कायादेः सा त्वनाभोगक्रिया संताश्च पंच ताः१६
परनिर्वर्त्यकार्यस्य स्वयं करणमत्र यत् । सा स्वहस्तक्रियावद्यप्रधाना धीमता मता ॥ १७ ॥
पापप्रवृत्तावन्येषामभ्यनुज्ञानमात्मना । स्यान्निसर्गक्रियालस्यादकृतिर्वा सुकर्मणा ॥ १८ ॥
पराचरितसावद्यप्रकाशनमिह स्फुटं । विदारणक्रिया त्वन्या स्यादन्यत्र विशुद्धितः ॥ १९ ॥
आवश्यकादिषु ख्यातामर्हदाज्ञामुपासितुं । अशक्तस्यान्यथाख्यानादाज्ञाव्यापादिकी क्रिया ॥
शाठ्यालस्यवशादर्हत्प्रोक्ताचारविधौ तु यः । अनादरः स एव स्यादनाकांक्षक्रिया विदा २१
एताः पंच क्रियाः प्रोक्ताः परास्तत्त्वार्थवेदिभिः । कषायहेतुका भिन्नाः कषायेभ्यः कथंचन॥
छेदनादिक्रियासक्तचित्तत्वं स्वस्य यद्भवेत् । परेण तत्कृतौ हर्षः सेहारंभक्रिया मता ॥२३॥
परिग्रहाविनाशार्था स्यात्पारिग्रहिकी क्रिया । [illegible]वचो ज्ञानादौ सा मायादिक्रिया ५९.

मिथ्यादिकारणाविष्टदृढीकरणमत्र यत् । प्रशंसादिभिरुक्तान्या सा मिथ्यादर्शनक्रिया ॥२५॥
वृत्तमोहोदयात्पुंसामनिवृत्तिः कुकर्मणः । अप्रत्याख्या क्रियेत्येताः पंच पंच क्रियाः स्मृताः२६

ननु चेंद्रियकषायाव्रताना क्रियास्वभावनिवृत्ते. क्रियावचनेनैव गतत्वात् प्रपचमात्रप्रसग इति चेन्न, अनेकातात् । नामस्थापनाद्रव्येंद्रियकषायाव्रताना क्रियास्वभावत्वाभावात् । द्रव्यार्थादेशात्तेपा क्रियास्वभावत्वात् । किं च, द्रव्यभावास्रवत्वभेदाच्चेंद्रियादीना क्रियाणा च न क्रिया. तत्प्रपचमात्र इंद्रियादयो हि शुभेतरास्रवपरिणामाभिमुखत्वाद्द्रव्यास्रवा. क्रियास्तु कर्मादानरूपा पुसो भावास्रवा इति सिद्धात । कायवाङ्मन कर्म योग. स आस्रव इत्यनेन भावास्रवस्य कथनात् । द्रव्यास्रव एव योग कर्मागमनभावास्रवस्य हेतुत्वादिति चेन्न, आस्रवत्यनेनेत्यास्रव इति करणसाधनताया योगस्य भावास्रवत्वोपपत्ते । एवमिंद्रियादीनामपि भावास्रवत्वप्रसग इति चेन्न, तेषा क्रियाकारणत्वेन द्रव्यास्रवत्वेन विवक्षितत्वात् । आस्रवणमास्रव इति भावसाधनताया क्रियाणा भावास्रवत्वघटनात् कार्यकारणभावाच्चेंद्रियादिभ्य क्रियाणा पृथग्वचन युक्त इंद्रियादिपरिणामा हेतव क्रियाणा तेपु सत्सु भावादसत्स्वभावादिति निगदितमन्यत्र । इंद्रियग्रहणमेवास्त्विति चेन्न, तदभावेप्यप्रमत्तादीनामास्रवसद्भावात् । एकद्वित्रिचतुरिंद्रियासंज्ञिपचेंद्रियेषु यथासभव चक्षुरादींद्रियमनोविचाराभावेपि क्रोधादिहिंसादिपूर्वककर्मादानश्रवणात् । कषायाणा सांपरायिकभावे पर्याप्तत्वादन्याग्रहणमिति चेन्न, सन्मात्रेपि कषाये भगवत्प्रशातस्य कषायस्य तत्प्रसगात् । न च तस्येंद्रियकषायाव्रतक्रियास्रवा सति, योगास्रवस्यैव तत्र भावात् । चक्षुरादिरूपाद्यग्रहण वीतरागत्वात् । अव्रतवचनमेवेति चेन्न, तत्प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशार्थत्वादिंद्रियकषायक्रियावचनस्य । तदेवमिंद्रियादय एकान्नचत्वारिंशत्सख्या सांपरायिकस्य भेदा युक्ता एव वक्तु सग्रहात् ॥

कुत पुनः प्रत्यात्मसभवतामेतेषामास्रवाणा विशेष इत्याह,—

तीव्रमंदज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥

अतिप्रवृद्धक्रोधादिवशात्तीव्र· स्थूलत्वादुद्रिक्त परिणाम , तद्विपरीतो मद , ज्ञानमात्र ज्ञात्वा वा प्रवृत्तिर्ज्ञात, मदात्प्रमादाद्वा अनवबुध्य प्रवृत्तिरज्ञात, अधिक्रियतेस्मिन्नर्था इत्यधिकरण प्रयोजनाश्रय द्रव्य, द्रव्यस्यात्मसामर्थ्यं वीर्यं । भावशब्दः प्रत्येकमभिसबध्यते भुजिवत् , तीव्रभावो मदभावो ज्ञातभावो अज्ञातभाव इति । युगपदसंभवाद्भावशब्दस्यायुक्त विशेषणमिति चेन्न, बुद्धिविशेषव्यापारात्तस्य तद्विशेषणत्वोपपत्ते । न हि सत्प्रत्ययाविशेषलिंगाभावादेको भाव सत्तालक्षण एवेति युक्त, भावद्वैविध्यात् । द्विविधो हि स्याद्वादिना भाव परिस्पदरूपोऽपरिस्पदरूपश्च । तत्रापरिस्पदरूपोंतर्द्रव्याणामस्तित्वमात्रमनादिनिधन तदेक कथंचिदिति मा भूद्विशेषक, परिस्पदरूपस्तु व्ययोदयात्मकस्तीव्रादीना विशेषक कायादिव्यापारलक्षण सकृदुपपद्यते, कायादिसत्त्वस्य च तस्याभिमतत्वात् । कायवाङ्मन कर्मयोगाधिकारात्कथ तस्य विशेषकत्वमिति चेत् , बौद्धाव्यापारात् भेदेनायोद्धारसिद्धे. । आत्मनो व्यतिरेकाद्वा तीव्रादीना भावत्वसिद्धे । किं च, भावस्य भूयस्त्वात् असख्येयलोकपरिमाणो हि जीवस्यैकैकस्मिन्नपि कषायादिपरिणामो भाव श्रूयते । ततो युक्त भावस्य युगपत्तीव्रादीना विशेषकत्व । एकत्वेपि वा भावस्य परेच्छा बुद्ध्यानेकत्वकल्पनान्न चोद्यमेतत् । वीर्यस्य च परिणामत्वान्न पृथग्ग्रहणमिति चेन्न, तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिष्वास्रवभेदज्ञापनार्थत्वात् पृथक्त्व तद्ग्रहणस्य । वीर्यवतो ह्यात्मनस्तीव्रतीव्रतरादिपरिणामविशेषो जायत इति प्राणव्यपरोपणादिष्वास्रवफलभेदो ज्ञायते । तथा च तीव्रादिग्रहणसिद्धि । इतरथा हि जीवाधिकरणस्वरूपत्वाद्वीर्यवत्तीव्रादीनामपि पृथग्ग्रहणमनर्थक स्यात् तन्निमित्त-

त्वाच्छरीराद्यानन्त्यसिद्धि । कथ अनुभागविकल्पादानवसानतत्वात्तत्कार्यशरीरादीनामनन्तत्वोपपत्ते । कुत । पुन साम्परायिकास्रवाणा विशेष किंहेतुकेभ्यश्च प्रपञ्च्यत इत्याह—

तीव्रत्वादिविशेषेभ्यस्तेषां प्रत्येकमीरितः । बंधः कषायहेतुभ्यो विशेषो व्यासतः पुनः ॥१॥
न युक्तः सूत्रितश्चिनः कर्मबंधानुरूपतः । तच कर्म नृणा तस्मादिति हेतुफलस्थितिः ॥ २ ॥

जीवस्य भावास्रवो हि स्वपरिणाम एवेंद्रियकषायादिस्तीव्रत्वादिविशेषात् । प्रपञ्चत पुन कषायविशेषकारणाद्विशिष्टो ज्ञात । स च कर्मबंधानुसारतोनेकप्रकारो युक्त सूत्रित । कर्म पुनर्नृणामनेकप्रकार कषायविशेषाद्भावकर्मण इति हेतुफलव्यवस्था । परस्पराश्रयान्न तद्व्यवस्थेति चेन्न, बीजाङ्कुरवदनादित्वात्कार्यकारणभावस्य तत्र सर्वेषा संप्रतिपत्तेश्च ॥

किं पुनरत्राधिकरणमित्याह,—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

द्विवचनप्रसग इति चेन्न, पर्यायापेक्षया बहुत्वनिर्देशात् । न हि जीवद्रव्यसामान्यमजीवद्रव्यसामान्य वा हिंसाद्युपकरणभावेन साम्परायिकास्रवहेतुत्वेनाधिकरणत्व प्रतिपद्यते केनचित्पर्यायेण विशिष्टेनैव तस्य तथाभावप्रतीते । सामानाधिकरण्य तदभेदार्पणाय जीवाजीवास्तदधिकरणमिति । सर्वथा तद्भेदेऽभेदे च सामानाधिकरण्यानुपपत्ति । तत्त्वेभिनिर्धारणार्थं सूत्रे सामर्थ्यान्निर्देश । तेषु तीव्रमंदज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेषु यदधिकरण तस्य जीवाजीवात्मकत्वेन निर्धारणात् । तदेव दर्शयति,—

तत्राधिकरणं जीवाजीवा यस्य विशेषतः । साम्परायिकभेदाना विशेषः प्रतिसूत्रितः ॥ १ ॥

तदधिकरण जीवाजीवा इति प्रतिपत्तव्य ॥

तत्राद्य कुतो भिद्यते इत्याह,—

आद्यं संरंभसमारंभारंभयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ८ ॥

आद्यग्रहणमनर्थकमुत्तरसूत्रे परवचनसामर्थ्यात्सिद्धेरिति चेन्न, विशिष्टार्थत्वाद्यस्य । तदग्रहणे हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसग । परवचनसामर्थ्यादनुमानात्समत्ययात्परशब्दस्येष्टवाचिनोपि भावात्तद्वचनादाद्यसंप्रत्ययासिद्ध्येस्सूक्तमिह ग्रहण । प्रमादवत प्रयत्नावेश प्राणव्यपरोपणादिषु संरभ , क्रियाया साधनाना समभ्यासीकरण समारभ , प्रथमप्रवृत्तिरारभश्चाद्य आद्यकर्मणि द्योतनत्वात् । संरभण संरभ , समारभण समारभ , आरभणमारभ इति भावसाधना संरभादयो, योगशब्दो व्याख्यातार्थ कायवाग्मन कर्म योग इति । कृतवचन कर्तु स्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थं, कारिताभिधान परप्रयोगापेक्ष, अनुमतशब्दः प्रयोक्तुर्मानसव्यापारप्रदर्शनार्थं , कश्चिन्मौनव्रतिकवत्तस्य वचनप्रयोजकत्वासंभवात् कायव्यापारेऽप्रयोक्तृत्वान्मानसव्यापारसिद्धे । कषत्यात्मानमिति कषाया प्रोक्तलक्षणा विशेषशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तिर्भुजिवत् , तेन संरभादिविशेषैर्योगविशेषै कृतादिविशेषै कषायविशेषैरेकश प्रथममधिकरण भिद्यत इति सूत्रार्थो व्यवतिष्ठते । एतदेवाह—

जीवाजीवाधिकरण प्रोक्तमाद्य हि भिद्यते । संरभादिभिराख्यातैर्विशेषैस्त्रिभिरेकशः
योगैस्तन्नवधा भिन्नं सप्तविंशतिसंख्यक । कृतादिभि पुनश्चैतद्भवेदष्टोत्तर शतं

कषायैर्भिद्यमानात्मचतुर्भिरिति संग्रहः । कषायस्थानभेदानां सर्वेषां परमागमे ॥ ३ ॥

जीवाधिकरणं संरम्भादिभिस्त्रिभिर्भिद्यमानं हिंसास्रवस्य तावत्त्रिविधं । हिंसायां संरम्भः समारम्भ आरंभश्चेति । तदेव योगैस्त्रिभिः प्रत्येकं भिद्यमानं नवधावधार्यते कायेन संरम्भो वाचा संरम्भो मनसा संरम्भ इति, तथा समारंभस्तथा चारम्भ इति । तदेव नवभेदं कृतादिभिर्भिन्नं सप्तविंशतिसंख्यं कायेन कृतकारितानुमताः संरम्भसमारम्भारम्भाः, तथा वाचा मनसा चेति । पुनश्चैतत्सप्तविंशतिभेदं कषायैः क्रोधादिभिश्चतुर्भिर्भिद्यमानात्मकं भवेदष्टोत्तरशतं–क्रोधमानमायालोभैः कृतकारितानुमताः कायवाङ्मनसाः संरम्भसमारम्भारम्भा इति । तथैवानृतादिष्वव्रतेषु योज्यं । एवं कषायस्थानभेदानां सर्वेषां परमागमे संग्रहः कृतो भवति । तदप्यष्टोत्तरशतं प्रत्येकमसंख्येयैः कषायस्थानैः प्रतिभिद्यमानमसंख्येयमिति जीवाधिकरणं व्याख्यातं । जीव एव हि तथा परिणामविशेषकर्मणामास्रवतां तत्कारणानां च हिंसादिपरिणामानामधिकरणतां प्रतिपद्यते न पुनः पुद्गलादिस्तस्य तथा परिणामाभावात् । संरम्भादीनां वा क्रोधाद्याविष्टपुरुषकर्तृकाणां तदनुरंजनादधिकरणभावो नीलपटादिवत् । न चैषां जीवविवर्तानामास्रवादिभावे जीवस्य तद्व्याघातः सर्वेषां तेषां तद्भेदाभावात् । न हि नीलगुणस्य नीलद्रव्यमेवाधिकरणं तत्रैव नीलप्रत्ययप्रसंगात् । नीलः पट इति समत्ययात्तु पटस्यापि तदधिकरणाभावः सिद्धस्तस्य नीलिद्रव्यानुरंजनान्नीलद्रव्यस्वपरिणामात्तद्भावोपपत्तेः कथंचिदभेदसिद्धेः । सर्वथा तद्भेदेपि पटे संयुक्तनीलीसमवायान्नीलगुणस्य नीलः पट इति प्रत्ययो घटत एवेति चेन्न, आत्माकाशादिष्वपि प्रसंगात् । तैर्नीलीद्रव्यसंयोगविशेषाभावान्न तत्प्रसंग इति चेत्, स कोन्यो विशेषः संयोगस्य तथा परिणामात् । तथाहि परिणामित्वं हि तंतुषु तत्संयुक्तमत्रोपचारात् । न च नीलः पट इत्युपचरितः प्रत्ययोऽस्खलदुपचाराच्छुक्लः पट इति प्रत्ययवत् तद्बाधकाभावाविशेषात् । तत्सूक्तं यथा नील्या नीलगुणः पटे नील इति च तस्य तदधिकरणभावस्तथा संरम्भादिष्वास्रवो जीवेष्वास्रव इति वास्रवस्य तेधिकरणं जीवपरिणामानां जीवग्रहणेन ग्रहणादधिकरणं जीवा इत्युपपत्तेः अन्यथा तत्परिणामग्रहणप्रसंगादिति ॥

ततः परमधिकरणमाह,—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम् ॥ ९ ॥

अधिकरणमित्यनुवर्तते । निर्वर्तनादीनां कर्मसाधनं भावो वा सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाधिकरणसंबंधः कथंचिद्भेदाभेदोपपत्तेः । द्विचतुर्द्वित्रिभेदा इति द्वंद्वपूर्वोन्यपदार्थनिर्देशः । कश्चिदाह—परवचनमनर्थकं पूर्वत्राद्यवचनात्, पूर्वत्राद्यवचनमनर्थकमिह सूत्रे परवचनात्तयोरेकतरवचनाद्द्वितीयस्यार्थापत्तिसिद्धेः पूर्वपरयोरन्योन्याविनाभावित्वात् । न चेयमर्थापत्तिरनैकांतिकी कचिद्व्यभिचारचोदनात् सर्वत्र व्यभिचारचोदनायाः प्रयासमात्रत्वात् परस्परापेक्षयोरव्यभिचारात् । पूर्वपरयोरंतराले मध्यमस्यापि संभवान्नाविनाभाव इत्यप्ययुक्तं, मध्यमस्य पूर्वपरोभयापेक्षत्वात् पूर्वमात्रापेक्षया तस्य परत्वोपपत्तेः परमात्रापेक्षया पूर्वत्वघटनादव्यवहितयोः पूर्वपरयोरविनाभावसिद्धिः । परशब्दस्यासंबंधार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यपि न साधीयो निवर्त्याभावात् । परसंबंधमधिकरणमिति वचनं हि स्वसंबंधमधिकरणं निवर्तयति न चेह तदस्ति, तथा वचनाभावात् । एतेन प्रकृष्टवाचित्वं परशब्दस्य प्रत्युक्तं तन्निवर्त्यस्याप्रकृष्टस्यावचनात् । इष्टवाचित्वमपि तादृशमेवानिष्टस्य निवर्त्यस्याभावात् । न च प्रकारांतरमस्ति यतोत्र परवचनमनर्थवत्स्यादिति । सोप्ययुक्तवादी, परवचनस्यान्यार्थत्वात् । परं जीवाधिकरणादजीवाधिकरणमित्यर्थः तेनाद्याज्जीवाधिकरणादिदमपरं जीवाधिकरणमिति निवर्तितं स्यात् । जीवाजीवप्रकरणात्तत्सिद्धिरिति चेत्, ततो-

न्यस्याजीवस्यासंभवात्। इष्टयाचित्वाद्वा परशब्दस्य नानर्थक्यमनिष्टस्य निर्वर्तनादनिष्टजीवाधिकरणत्वस्य निवर्त्यत्वात्। एतदेवाह—

ततोधिकरणं प्रोक्तं परं निर्वर्तनादयः। द्व्यादिभेदास्तदस्य स्यादजीवात्मकमेव हि ॥ १ ॥

निर्वर्तना द्विधा, मूलोत्तरभेदात्। निक्षेपश्चतुर्धा, अप्रत्यवेक्षणदुःप्रमार्जनसहसानाभोगभेदात्। त एते निर्वर्तनादयो द्व्यादिभेदाः परमाद्यजीवाधिकरणादिष्टमधिकरणमस्याजीवात्मकत्वात्॥ नन्वेवं जीवाजीवाधिकरणद्वैविध्यात् द्वावेवास्रवौ स्यातां न पुनरिंद्रियादयो बहुप्रकाराः कथंचिदास्रवाः स्युः सर्वोश्च कषायानपेक्षानपि वा जीवाजीवानाश्रित्य ते प्रवर्तेरन्नित्यारेकायामिदमाह—

जीवाजीवान्समाश्रित्य कषायानुग्रहान्वितान्। आस्रवा बहुधा भिन्नाः स्युर्नृणामिंद्रियादयः

बहुविधक्रोधादिकषायानुगृहीतात्मनो जीवाजीवाधिकरणानां बहुप्रकारत्वोपपत्तेस्तदाश्रितानामिंद्रियाद्यास्रवाणां बहुप्रकारत्वसिद्धिः। तत एव मुक्तात्मनोऽकषायवतो वा न तदास्रवप्रसंगः॥

कुतस्ते तथा सिद्धा एवेत्याह—

बाधकाभावनिर्णीतेस्तथा सर्वत्र सर्वदा। सर्वेषां स्वेष्टनास्तिद्धास्तीव्रत्वादिविशिष्टवत् ॥ ३ ॥

यथैव हि तीव्रमंदत्वादिविशिष्टाः सांपरायिकास्रवस्य भेदाः सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वात्सिद्धास्तथा जीवाजीवाधिकरणाः सर्वस्य तत एवेष्टसिद्धेः॥

एवं भूमा कर्मणामास्रवोयं सामान्येन ख्यापितः सांपरायी।
तत्सामर्थ्यादन्यमीर्यापथस्य प्राहुर्ध्वस्ताशेषदोषाश्रयस्य ॥ ४ ॥

यथोक्तप्रकारेण सकषायस्यात्मनः सामान्यतोस्यास्रवस्य ख्यापने सामर्थ्यादकषायस्य तैरीर्यापथास्रवसिद्धिरिति न तत्र सूत्रकाराः सूत्रितवंत, सामर्थ्यसिद्धस्य सूत्रणे फलाभावादतिप्रसक्तेश्च। विशेषः पुनरीर्यापथास्रवस्याकषाययोगविशेषाद्बोद्धव्यः॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्।

तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यांतरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

आस्रवा इति संबंधः। के पुनः प्रदोषादयो ज्ञानदर्शनयोरित्युच्यते—कस्यचित्तत्कीर्तनानंतरमनभिव्याहरतोंतःपैशून्यं प्रदोषः, परातिसंधानतो व्यपलापो निह्नवः, यावद्यथावद्देयस्य प्रदानं मात्सर्यं, विच्छेदकरणमंतरायः, वाक्कायाभ्यामनावर्तनमासादनं, प्रशस्तस्यापि दूषणमुपघातः। न चासादनमेव स्याद्रूपःपेपि विनयाद्यनुष्ठानलक्षणत्वात्। तदिति ज्ञानदर्शनयोः प्रतिनिर्देशसामर्थ्यादन्यस्याश्रुतेः। ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रवास्तत्प्रदोषादयो ज्ञानदर्शनप्रदोषादय इत्यभिसंबंधात्। समासे गुणीभूतयोरपि ज्ञानदर्शनयोरार्थेन न्यायेन प्रधानत्वात् तच्छब्देन परामर्शोपपत्तिः। सामान्यतः सर्वकर्मास्रवस्येंद्रियव्रतादिरूपस्य वचनादिह भूयोपि तत्कथनं पुनरुक्तमेवेत्यारेकायामिदमुच्यते—

विशेषेण पुनर्ज्ञानदृष्ट्यावरणयोर्मताः। तत्प्रदोषादयः पुंसामास्रवास्तेनुभागगाः ॥ १ ॥

सामान्यतोभिहितानामप्यास्रवाणां पुनरभिधानं विशेषतः प्रत्येकं ज्ञानावरणादीनामष्टानामप्यास्रवप्रतिपत्त्यर्थम्। एते वास्रवाः सर्वेनुभागगाः प्रतिपत्तव्याः कषायास्रवत्वात्। पुंसामिति वचनात् देव्युदासः। कथं पुनस्ते तदावरणकर्मास्रवहेतव इत्युपपत्तिमाह—

यत्प्रदोषादयो ये ते तदावरणपुद्गलात् । नरो नयति बीभत्सुप्रदोषाद्या यथा करान् ॥ २ ॥

ये यत्प्रदोषादयस्ते तदावरणपुद्गलानात्मनो ढौकयति यथा बीभत्सुस्वशरीरप्रदेशप्रदोषादय करादीन् । ज्ञानदर्शनविषयाश्च कस्यचित्प्रदोषादय इत्यत्र न तावदसिद्धो हेतु क्वचित्कदाचित्प्रदोषादीना प्रतीतिसिद्धत्वात् । नाप्यनैकातिको विपक्षवृत्त्यभावात् । अशुच्यादिपूतिगधिविषये प्रदोषादिभिस्तदन्यप्राणिविषयकराद्यावरणाढौकनहेतुभिर्व्यभिचारीति चेन्न, घ्राणसबधदुर्गधपुद्गला प्रदोषादिहेतुकत्वात् तत्पिधायककराद्यावरणढौकनस्य दोषाद्यभावे तदधिष्ठानसभूतबाह्याशुच्यादिगधप्रदोषानुपपत्ते । तद्विषयत्वपरिज्ञानायोगात् तदन्यविषयवत् । तत एव न विरुद्ध सर्वथा विपक्षावृत्तेरविरुद्धोपपत्तेः । विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात्सदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकोऽय हेतुरिति चेन्न, साध्याभावे साधनाभावप्रतिपादनात् । यस्य यद्विषया प्रदोषादयस्तस्य तद्विषयास्तदविद्यैव न पुनस्तदावरणपुद्गल सिद्ध्येत् ततो न तत्प्रदोषादिभ्यो ज्ञानदर्शनयोरावरणपुद्गलप्रसिद्धिरिति न शकनीय, तदावरणस्य कर्मण पौद्गलिकत्वसाधनात् । कथ मूर्तकर्मामूर्तस्य ज्ञानादेरावरणमिति चेत्, तदविद्याद्यमूर्तं कथमिति सम पर्यनुयोग । यथैवामूर्तस्य वारकत्वे ज्ञानादीना शरीरमावारक विप्रसज्य तथैवामूर्तस्य सद्भावे तेषा गगनमावारकमासज्येत । तदविरुद्धत्वान्न तत्तदावारकमिति चेत्, तत एव शरीरमपि तद्विरुद्धस्यैव तदावारकत्वसिद्धे । स्यान्मत, ज्ञानादेर्वर्तमानस्य सतोप्यविद्याद्युदये तिरोधानात्तदेव तद्विरुद्ध तदावरण युक्त न पुन पौद्गलिक कर्म तस्य तद्विरुद्धत्वासिद्धेरिति । तदसत्, तस्यापि तद्विरुद्धत्वप्रतीते सुरादिद्रव्यवत् । ननु मदिरादिद्रव्यमविद्यादिविकारस्य मदस्य ज्ञानादिविरोधिनो जनकत्वात् परपरया तद्विरुद्ध न साक्षादिति चेत्, पौद्गलिक कर्म तथैव तद्विरुद्धमस्तु तस्यापि विज्ञानविरुद्धाज्ञानादिहेतुत्वात् तस्य भावावरणत्वात् । न च द्रव्यावरणापाये भावावरणसभवोतिप्रसगात् । मुक्तस्यातत्प्राप्तेरपि वारणात् । तस्य सम्यग्ज्ञानसात्मीभावे मिथ्याज्ञानादेरत्यतमुच्छेदात्तस्योदये तदात्मनो भावावरणस्य सद्भावात् । कुतो द्रव्यावरणसिद्धिरिति चेत्, आत्मनो मिथ्याज्ञानादि पुद्गलविशेषसबधिबधनस्तत्स्वभावान्यथाभावस्वभावत्वादुन्मत्तकादिहेतुकोन्मादादिवदित्यनुमानात् । मिथ्याज्ञानादिहेतुकापरमिथ्याज्ञानव्यभिचारान्नेदमनुमान समीचीनमिति चेन्न, तस्यापि परापरपौद्गलिककर्मोदये सत्येव भावात् तदभावे तदनुपपत्ते. । परापरोन्मत्तकादिरससद्भावे तत्कृतोन्मादादिसतानवत् । कामिन्यादिभावेनोद्भूतैरुन्मादादिभिरनेकात इति चेन्न, तेषामपि परपरया तन्वीमनोहरागनिरीक्षणादिनिबधत्वात् तदभावे तदनुपपत्ते । ततो युक्तमेव तद् ज्ञानदर्शनप्रदोषादीना तदावरणकर्मास्रवत्ववचन युक्तिसद्भावाद्बाधकाभावाच्च तादृशान्यवचनवत् ॥

अथासद्वेद्यास्रवसूचनार्थमाह,—

दुःखशोकतापाक्रंदनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ ११ ॥

पीडाद्यसद्वेद्यास्रवसूचनार्थमाह । पीडालक्षण. परिणामो दु ख, तच्चासद्वेद्योदये सति विरोधिद्रव्याद्युपनिपातात् । अनुग्राहकबाधवादिविच्छेदे मोहकर्मविशेषोदयादसद्वेद्ये च वैक्लव्यविशेष शोक , स च बाधवादिगताशयस्य जीवस्य चित्तखेदलक्षण प्रसिद्ध एव । परिवादादिनिमित्तादाविलात करणस्य तीव्रानुशयस्ताप , स चासद्वेद्योदये क्रोधादिविशेषोदये च सत्युपपद्यते । परितापास्युपात्तप्रचुरविलापागविकाराभिव्यक्त क्रदन, तच्चासद्वेद्योदये कषायविषयोदये च प्रजायते । आयुरिंद्रियबलप्राणवियोगकरण वध , सोप्यसद्वेद्योदये च सति प्रत्येतव्य । सक्लेशश्रवण स्वपरानुग्रहण हा नाथ नाथेत्यनुकपाप्राय परिदेवन, तच्चासद्वेद्योदये मोहोदये च सति बोद्धव्य । तदेव शोकादीनामसद्वेद्योदयापेक्षत्वाद् दुःखजातीयत्वेपि

दुःखात्पृथग्वचनं मोहविशेषोदयापेक्षत्वात् तद्विशेषप्रतिपादनार्थत्वात् पर्यायार्थादेशाद्भेदोपपत्तेश्च नानर्थकमुत्प्रेक्षणीयं, तथैवाक्षेपसमाधानवचनात् । वार्तिककारैर्दुःखजातीयत्वात्सर्वेषां पृथग्वचनमिति न कतिपयविशेषसंबद्धेन जात्याख्यानात् कथंचिदन्यत्वोपपत्तेश्चेति । दुःखादीनां कर्तादिसाधनभावः पर्यायिपर्याययोर्भेदाभेदोपपत्तेः । तयोरभेदे तावदात्मैव दुःखपरिणामात्मको दुःखयतीति दुःखं, भेदे तु दुःखयत्यनेनास्मिन्वा दुःखमिति, सन्मात्रकथने दुःखनं दुःखमिति । शोकादिष्वपि कर्तृकरणाधिकरणभावसाधनत्वं प्रत्येयं, तदेकांतावधारणानुपपन्नमन्यतरैकांतसंग्रहात् । पर्यायैकांते हि दुःखादिचित्तस्य कर्तृत्वसंग्रहः करणादित्वसंग्रहो वा स्यान्न पुनस्तदुभयसंग्रहः । तत्र कर्तृत्वसंग्रहस्तावदयुक्तः करणाद्यभावे तदसंभवात् । मनः करणं संतानोधिकरणमित्युभयसंग्रहोपि न श्रेयान्, कर्तृकाले स्वयमसतः पूर्वविज्ञानलक्षणस्य मनसः करणत्वायोगात् षण्णामनंतरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मन इति वचनात् । सत्ता न भावा वस्तु ततोधिकरणत्वानुपपत्तेः खरविषाणवत् । चक्षुरादि करणं शरीरमधिकरणमित्यपि न श्रेयस्तस्यापि तत्काले स्थित्यभावात् । यदि पुनर्दुःखादि चित्तं कर्तृ स्वकार्योत्पादने तत्समानसमयवर्ति चक्षुरादि करणं शरीरमधिकरणं व्यवहारमात्रात् । परमार्थतस्तु न किंचित्कर्तृ करणादि वा भूतिमात्रव्यतिरेकेण भावानां क्रियाकारकत्वायोगात् । भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोद्यते इति वचनात् । सर्वस्याकर्तृत्वादिव्यावृत्तेरेव कर्तृत्वादिव्यवहारणादिति मतं, तदापि न दुःखादिचित्तस्य कर्तुश्चक्षुरादिकरणाधिकरणे तस्य बहिर्भूतरूपादिज्ञानोत्पत्तौ करणत्ववचनात् । नापि मनस्तस्य दुःखादिचित्तसमानकालसंभवात् । ननु रूपादिस्कंधपंचकस्य युगपद्भावाद्दुःखाद्यनुभवात्मकस्य वेदनास्कंधस्य पूर्वस्य कर्तृत्वमुत्तरदुःखाद्युत्पत्तौ तस्यैव चाधिकरणत्वं सर्वस्य स्वाधिकरणत्वात् । दुःखादिहेतुर्बहिरर्थविज्ञप्तिलक्षणस्य वेदनस्कंधस्य चोत्तरतत्कार्यात्पूर्वकस्य मनोव्यपदेशमर्हतः करणत्वं युक्तमेवेति चेन्न, निरन्वयनष्टस्य कर्तृकरणत्वविरोधात् । स्वकार्यकाले तदनाशे वा क्षणभंगविघातः । तथैव स्वभावस्य भावस्य स्वात्मैवाधिकरणमित्यप्यसंभाव्यं, शक्तिवैचित्र्ये सति तस्य तदुपपत्तेः तस्याध्येयत्वशक्त्याधेयताव्यवस्थितेरधिकरणत्वशक्त्या पुनरधिकरणत्वस्थितिः । संवृत्या तदुपपत्तौ परमार्थतो न कर्तादिसिद्धिरिति न दुःखादीनां कर्तादिसाधनत्वं । नित्यत्वैकांतेपि न तत्संगच्छते, निरतिशयात्मनः कर्तृत्वानभ्युपगमात् । केनचित्सहकारिणा ततो भिन्नस्यातिशयस्य करणे तस्य पूर्वकर्तृत्वावस्थातोऽप्रच्युतेः कर्तृत्वविरोधात् । प्रच्युतौ वा नित्यत्वविघातात् तदभिन्नस्यातिशयस्य करणे तस्यैव कृतेरनित्यतैव स्यात् । कथंचित्तस्य नित्यतायां परमताश्रयणं दुर्निवारं । एतेन प्रधानपरिणामस्य महदादेः करणत्वं प्रत्युक्तं, स्याद्वादानाश्रयणे कस्यचित्परिणामानुपपत्तेः प्रसाधनात् । तत एव नाधिकरणत्वं कर्मता वा तस्येति विचिंतितं । एतेन स्वतो भिन्नानेकगुणस्यात्मनः कर्तृत्वं व्यवच्छिन्नं, नित्यस्यानादेयाप्रहेयातिशयत्वात् । तत एव न मनसः करणत्वं दुःखाद्युत्पत्तौ सर्वथाप्यनित्यत्वप्रसंगात् । दुःखाधिकरणत्वमप्यात्मनोनुपपन्नं पूर्वं तदधिकरणस्वभावस्यात्यागे तद्विरोधात्, त्यागे नित्यत्वक्षतेः सर्वथापत्तेः । ततोनेकांतन्येवात्मनि दुःखादीनि संभवंतो संभाव्यते नेतरत्र । तान्यात्मपरोभयस्थानि क्रोधाद्यावेशवशाद्भवंति स्वघातनवत् स्वदास्यादिताडनवत् स्वाधमर्णनिरोधकोत्तमर्णवच्च । असद्वेद्यस्येत्यत्र विद्यादीनामवगमनाद्यर्थत्वादनर्थको निर्देश इति चेन्न, विदेश्चेतनार्थस्य ग्रहणात् विदेश्चेतनार्थे चुरादित्वाच्चस्येदं वेद्यते इति वेद्यं न पुनरवगमनलाभविचारणसद्भावार्थानां वेत्तिविंदतिविन्तिविवेचीनामन्यतमग्रहणं येनानर्थको निर्देशः स्यात् । तदसद्वेद्यमप्रशस्तत्वादनिष्टफलप्रादुर्भावकारणत्वाच्च विशिष्यते । असच्च तद्वेद्यं च तदिति । अत्र सूत्रे दुःखाभिधानमादौ प्रधानत्वात् । तस्य प्राधान्यं ता... त्वादितरेषां शोकादीनां । शोकादिग्रहणस्यान्यविकल्पोपलक्षणार्थत्वादन्यसंग्रहः । के पुनस्तेन्ये ?

प्रयोगपैशून्यपरपरिवादाः कृपाविहीनत्व ,अगोपागछेदनतर्जनसत्रासनानि । तथा भर्त्सनभक्षणविशसनवधनसरोधननिरोधाद्यैर्मर्दनचिद्भेदनवाहनसघर्षणानि तथा विग्रहे रौक्ष्यविधान परात्मनिंदाप्रशसने चैव सक्लेशजननमायुर्नहुमानत्व च सुखलोभात् वहारभपरिग्रहविश्रमविघातनैकशीलत्व पापक्रियोपजीवननिःशेषानर्थदडकरणानि तद्दान च परेषा पापाचारैर्जनैश्च सह मैत्री तत्सेवा सभाषणसव्यवहाराच्च सलक्ष्या । ते एते दुःखादय परिणामा स्वपरोभयस्था असद्वेद्यस्य कर्मण आस्रवा प्रत्येतव्या. । प्रपचतोन्यत्र तदभिधानात् । अथ दु खादीनामसद्वेद्यास्रवत्व किमागममात्रसिद्धमाहोस्विदनुमानसिद्धमपीत्याशकायामस्यानुमानसिद्धत्वमादर्शयति—

दुःखादीनि यथोक्तानि स्वपरोभयगानि तु । आस्रावयंति सर्वस्याप्यसातफलपुद्गलान् ॥ १ ॥
तज्जातीयात्मसंक्लेशविशेषत्वाद्यथानले । प्रवेशादिविधायीनि स्वसंवेद्यानि कानिचित् ॥ २ ॥

दु खमात्मस्थमसातफलपुद्गलास्रावि दु खजातीयात्मसक्लेशविशेषत्वात् पावकप्रवेशकारिप्रसिद्धदु खवत् । तथा परत्र दु खमसातफलपुद्गलास्रावि तत एव तद्वत् , तथोभयस्थ दु ख विवादापन्नमसातफलपुद्गलास्रावि तत एव तद्वत् । एव शोकतापाक्रदनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसातफलपुद्गलास्रावीण्युत्पादयितुर्जीवस्य दु खजातीयात्मसक्लेशविशेषत्वाद्विपभक्षणादिविधायिशोकतापाक्रदनवधपरिदेवनवत् इत्यष्टादशानुमानानि प्रतिपत्तव्यानि । न तावदत्र दु खजातीयात्मसक्लेशविशेषत्व साधनमसिद्ध, क्रोधाद्युपनीतदु,खादीना विशुद्धिरिति विरोधिना दु खजातीयात्मसक्लेशविशेषत्वप्रसिद्धे' । नाप्यनैकातिक तीर्थकराद्युत्पादितकायक्लेशादिदु खेन न स्वपरोभयस्थेनाप्यसातफलपुद्गलानास्रवणादिति न मतव्य, तस्यातज्जातीयत्वादात्मसक्लेशविशेषत्वासिद्धे । तत एव न तीर्थकरोपदेशविरोधात् दु खादीनामसद्वेद्यास्रवत्वायुक्ति , सर्वेषा स्वर्गापवर्गसाधनाना दु खजातीना पापास्रवत्वप्रसगात्। तपश्चरणाद्यनुष्ठायिनो द्वेपाद्यभावाच्च आसादितप्रसादत्वाच्च दिष्टा प्रसन्नमनसामेव स्वपरोभयदु खाद्युत्पादने पापास्रवत्वसिद्धे ॥ "ग्रामे पुरे वा विजने जने वा प्रासादशृंगे द्रुमकोटरे वा । प्रियागनाकेथ शिलातले वा मनोरतिं सौख्यमुदाहरति ॥" इति । न च मनोरत्यभावे बुद्धिपूर्व स्वतत्र कश्चित्तप क्लेशमारभते, विरोधात् । ततो न प्रकृतहेतो' तपश्चरणादिभिर्व्यभिचार सर्वसप्रतिपत्ते. । परेषामसद्वेद्यादीना निराकरणाच्च निरवद्यदुःखादीनामसद्वेद्यास्रवत्वमाधन ॥

भूतव्रत्यनुकंपादानसरागसंयमादियोगः क्षांतिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

आयुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूतानि सर्वप्राणिन इत्यर्थ । व्रताभिसबधिनो व्रतिन सागारानगारभेदाद्वक्ष्यमाणा । अनुकपनमनुकपा । भूतानि च व्रतिनश्च भूतव्रतिन तेषामनुकपा भूतव्रत्यनुकपा । 'साधन कृता बहुल'मिति वृत्ति गले चोपकवत् मयूरव्यसकादित्वाद्वा । स्वस्य परानुग्रहबुद्ध्यातिसर्जन दान वक्ष्यमाण, सापरायनिवारणप्रवणो अक्षीणाशयः सराग , प्राणींद्रियेष्वशुभप्रवृत्तेर्विरति सयम सरागो वा सयम स आदिर्येषा ते सरागसयमादय । सयमासयमकामनिर्जरावालतपसा वक्ष्यमाणानामादिग्रहणादवरोधत । निरवद्यक्रियाविशेषानुष्ठान योग समाधिरित्यर्थ. । तस्य ग्रहण कायादिदडभावनिवृत्त्यर्थ । भूतव्रत्यनुकपा च दान च सरागसयमाश्चेति द्वद्व तेषा योग' । धर्मप्रणिधानात्क्रोधादिनिवृत्ति' क्षाति' क्षमूष् सहने इत्यस्य दिवादिकस्य रूप । लोभप्रकाराणामुपरम शौच', स्वद्रव्यात्यागपरद्रव्यापहरणसान्यासिकनिह्नवादयो लोभप्रकारा तेषामुपरम. शौचमिति प्रतीता' । इतिकरण प्रकारार्थः । वृत्तिप्रयोगप्रसगो

लघुत्वादिति चेन्न, अन्योपसंग्रहार्थत्वात् तदकरणस्य इति । करणानर्थक्यमिति चेन्न, उभयग्रहणस्य व्यक्त्यर्थत्वात् । के पुनस्ते गृह्यमाणा इत्युपदर्शयाम । "अर्हत्पूजापरता वैयावृत्त्योद्यमो विनीतत्व । आर्जवमार्दवधार्मिकजनसेवा मित्रभावाद्या" । भूतग्रहणादेव सर्वप्राणिसंप्रतिपत्तेर्व्रतिग्रहणमनर्थकमिति चेन्न, प्रधानस्यापनार्थत्वाद्व्रतिग्रहणस्य नित्यानित्यात्मकत्वेनुकंपादिसिद्धिर्नान्यथा । सोऽयमशेषभूतव्रत्यनुकंपादि सद्वेद्यस्यास्रव ॥ कुतो निश्चीयत इति युक्तिमाह—

भूतव्रत्यनुकंपादि सातकारणपुद्गलान् । जीवस्य ढौकयत्येवं विशुद्ध्यंगत्वतो यथा ॥ १ ॥
पथ्यौषधावबोधादिः प्रसिद्धः कस्यचिद्द्वयोः । सदसद्वेद्यकर्माणि तादृशान् पुद्गलानयं ॥ २ ॥

यथा दु खादीनि स्वपरोभयस्थानि संक्लेशविशेषत्वाद्दु खफलानास्रावयति जीवस्य तथा भूतव्रत्यनुकंपाद्य सुखफलान् विशुद्ध्यंगत्वादुभयवादिप्रसिद्धपथ्यौषधावबोधादिवत् । ये ते तादृशा दु खसुखफलास्ते असद्वेद्यकर्मप्रकृतिविशेषा सद्वेद्यकर्मप्रकृतिविशेषाश्चास्रावक सिद्धा कारणविशेषाविनाभावित्वात् ॥

केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १३ ॥

करणक्रमव्यवधानातिवर्तिज्ञानोपेता' केवलिन प्रतिपादिता, तदुपदिष्ट बुद्ध्यतिशयगणधरावधारित श्रुत व्याख्यात, रत्नत्रयोपेत श्रमणगण संघ । एकस्यासंघत्वमिति चेन्न, अनेकव्रतगुणसंहननादेकस्यापि संघत्वसिद्धे' । "संघो गुणसंघादो कम्माणविमोक्खदो हवदि संघो । दंसणणाणचरित्ते संघादिंतो हवदि संघो ॥" इति वचनात् । अहिंसालक्षणो धर्म । देवशब्दो व्याख्यातार्थ । अत कलुषदोषादसद्भूतमलोद्भावनमवर्णवाद । पिंडाभ्यवहारजीवनादिवचन केवलिषु, मांसभक्षणानवद्याभिधान श्रुते, शूद्रत्वाशुचित्वाद्याविर्भावन संघे, निर्गुणत्वाद्यभिधान धर्मे, सुरामांसोपसेवाद्याघोषण देवेष्ववर्णवादो बोद्धव्य । दर्शनमोहकर्मण आस्रव । दर्शन मोहयति मोहनमात्र वा दर्शनमोह कर्म तस्यागमनहेतुरित्यर्थ ॥ कथमित्याह—

केवल्यादिषु योऽवर्णवादः स्यादाशये नृणा । स स्याद्दर्शनमोहस्य तत्त्वाश्रद्धानकारिणः ॥ १ ॥
आस्रवो यो हि यत्र स्याद्यदाचारे यदा स्थितौ । यत्प्रणेतरि चावर्णवादः श्रद्धानघात्यसौ ॥२॥
श्रोत्रियस्य यथा मद्ये तदाधारादिकेषु च । प्रतीतोसौ तथा तत्त्वे ततो दर्शनमोहकृत् ॥ ३ ॥

यो यत्र यदाश्रये यत्प्रतिज्ञाने यत्प्रणेतरि चावर्णवाद स तत्र तदाश्रये तत्प्रतिज्ञाने तत्प्रणेतरि च श्रद्धानघातहेतून् पुद्गलानास्रवयति, यथा श्रोत्रियस्य मद्ये तद्भाडे तत्प्रतिज्ञाने तत्प्रणेतरि च श्रद्धानघातहेतून्नासिकादिपिधायककरादीन्, तथा च कस्यचिज्जीवादितत्त्वप्रणेतरि केवलिनि तदाश्रये च श्रुते तत्प्रतिज्ञापिनि च संघे तत्प्रतिपादिते च धर्मे देवेषु चावर्णवादस्तस्मात्तथेति प्रत्येतव्यम् ॥

कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

द्रव्यादिनिमित्तवशात्कर्मपरिपाक उदय, तीव्रकषायशब्दावुक्तार्थौ, चारित्र मोहयति मोहनमात्र मोह । कषायस्योदयात्तीव्र परिणामश्चारित्रमोहस्य कर्मण आस्रव इति सूत्रार्थ ॥ कथमित्याह—

तथा चारित्रमोहस्य कषायोदयतो नृणा । स्यात्तीव्रपरिणामो य' स समागमकारण ॥ १ ॥
यः कषायोदयात्तीव्रः परिणाम. स ढौकयेत् । चारित्रघातिन भाव कामोद्रेको यथा
कस्यचित्तादृशस्याय विवादापन्नविग्रहः । तस्मात्तथेति निर्बाधमनुमान प्रवर्तते

कषायोदयात्तीव्रपरिणामो विवादापन्नश्चारित्रमोहहेतुपुद्गलसमागमकारणं जीवस्य कषायोदयहेतुक तीव्रपरिणामत्वात् कस्यचिद्यते कामोद्रेकवत् । न साध्यसाधनविकलो दृष्टांत, कामोद्रेके चारित्रमोह हेतुर्योपिदादिपुद्गलसमागमकारणत्वेन व्याप्तस्य कषायोदयहेतुकतीव्रपरिणामत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् ॥

बह्वारंभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

संख्यावैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् । आरंभो हेतुकर्म, ममेदमिति संकल्प परिग्रह बह्वारंभ परिग्रहो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं, तन्नारकस्यायुष आस्रव प्रत्येयः । एतदेव सोपप त्तिकमाह—

नरकस्यायुषोभीष्टं बह्वारंभत्वमास्रवः । भूयः परिग्रहत्वं च रौद्रध्यानातिशायि यत् ॥ १ ॥
निंद्यं धाम नृणां तावत्पापाधाननिबंधनम् । सिद्धं चांडालकादीनां धेनुघातविधायिनाम् ॥२॥
तत्प्रकर्षात्पुनः सिद्ध्येद्धीनधामप्रकृष्टता । तस्य प्रकर्षपर्यंता तत्प्रकर्षव्यवस्थितिः ॥ ३ ॥
पापानुष्ठा क्वचिद्भातिपर्यंततारतम्यतः । परिणामादिवत्तत्तो रौद्रध्यानमपश्चिमं ॥ ४ ॥
तस्यापकर्षतो हीनगतेरप्यपकृष्टता । सिद्धेति बहुधा भिन्नं नारकायुरुपेयते ॥ ५ ॥

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहोदयात् कुटिलभावो माया । सा कीदृशी ? तैर्यग्योनस्यायुष आस्रव इत्याह—

माया तैर्यग्योनस्येत्यायुषः कारणं मता । आर्तध्यानाद्विना नात्र स्वाभ्युपायविरोधतः ॥ १ ॥
अपकृष्टं हि यत्पापध्यानमार्तं तदीरितं । निंद्यं धाम तथैवाप्रकृष्टं तैर्यग्गतिस्ततः ॥ २ ॥
प्रसिद्धमायुषो नैकप्रधानत्वं प्रमाणतः । तैर्यग्योनस्य सिद्धांते दृष्टेष्टाभ्यामनाधितं ॥ ३ ॥

अल्पारंभपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरास्रवविपरीतो मानुषस्तस्येत्यर्थ ॥ किं तदित्याह—

मानुषस्यायुषो ज्ञेयमल्पारंभत्वमास्रवः । मिश्रध्यानान्वितमल्पपरिग्रहतया सह ॥ १ ॥
धर्ममात्रेण संमिश्रं मानुषीं कुरुते गतिं । सातासातात्मतन्मिश्रफलसंवर्तिका हि सा ॥ २ ॥
धर्माधिक्यात्सुखाधिक्यं पापाधिक्यात्पुनर्नृणां । दुःखाधिक्यमिति प्रोक्ता बहुधा मानुषी गतिः

स्वभावमार्दवं च ॥ १८ ॥

उपदेशानपेक्षं मार्दवं स्वभावमार्दवं । एकयोगीकरणमिति चेत्, ततोनंतरापेक्षत्वात् पृथक्करणस्य । तेन दैवस्यायुषोयमास्रवं प्रतिपादयिष्यते । कीदृशं तन्मानुषस्यायुष आस्रव इत्याह—

स्वभावमार्दवं चेति हेत्वंतरसमुच्चयः । मानुषस्यायुषस्तद्धि मिश्रध्यानोपपादिकं ॥ १ ॥

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

चशब्दोधिकृतसमुच्चयार्थ । सर्वेषां ग्रहणं सकलास्रवप्रतिपत्त्यर्थं । देवायुषोपि प्रसंग इति चेन्न, अतिक्रांतापेक्षत्वात् । पृथक्करणात् सिद्धेरानर्थक्यमिति चेन्न, भोगभूमिजार्थत्वात् । तेन भोगभूमिजानां निःशीलव्रतत्वं दैवस्यायुष आस्रवं सिद्धो भवति । कुत एतदित्याह—

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषामायुषामिह । तत्र सर्वस्य संभूतेर्ध्यानस्याशुभृता श्रितौ ॥ १ ॥

ततो यथासंभवं सर्वस्यायुषो भवत्यास्रवः ॥

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥

व्याख्याता सरागसयमादय । कीदृशानि सरागसयमादीनि दैवमायु प्रतिपादयतीत्याह—

तस्यैकस्यापि दैवस्यायुषः संप्रतिपत्तये । धर्मध्यानान्वितत्वेन नान्यथातिप्रसगतः ॥ १ ॥

सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥

अविशेषाभिधानेपि सौधर्मादिविशेषगति । पृथक्करणात्सिद्धे किमर्थश्चशब्द इति चेदुच्यते—

सम्यक्त्वं चेति तद्धेतुसमुच्चयवचोबलात् । तस्यैकस्यापि दैवायुःकारणत्वविनिश्चयः ॥ १ ॥
सर्वापवादकं सूत्रं केचिद्व्याचक्षते सति । सम्यक्त्वेन्यायुषा हेतोर्विफलस्य प्रसिद्धितः ॥ २ ॥
तत्राप्रच्युतसम्यक्त्वा जायते देवनारकाः । मनुष्येष्विति नैवेदं तद्बाधकमितीतरे ॥ ३ ॥
तन्निःशीलव्रतत्वस्य न बाधकमिदं विदुः । स्यादशेषायुषा हेतुभावसिद्धेः कुतश्चन ॥ ४ ॥
पृथक्सूत्रस्य निर्देशाद्धेतुर्वैमानिकायुषः । सम्यक्त्वमिति विज्ञेय सयमासयमादिवत् ॥ ५ ॥
सम्यग्दृष्टेरनंतानुबंधिक्रोधाद्यभावतः । जीवेष्वजीवता श्रद्धापायान्मिथ्यात्वहानितः ॥ ६ ॥
हिंसायास्तत्स्वभावाया निवृत्तेः शुद्धिवृत्तितः । प्रकृष्टस्यायुषो दैवस्यास्रवो न विरुध्यते ॥ ७ ॥

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

कायवाङ्मनसा कौटिल्येन वृत्तिर्योगवक्रता, विसवादनमन्यथा प्रवर्तन । योगवक्रतैवेति चेत्, सत्य, किंत्वात्मांतरेपि तद्भावप्रयोजकत्वात्पृथग्वचन विसवादनस्य । चशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थ तेन तज्जातीयाशेषपरिणामपरिग्रह । कुतोऽशुभस्य नाम्नोयमास्रव इत्याह—

नाम्नोशुभस्य हेतुः स्याद्योगाना वक्रता तथा । विसवादनमन्यस्य संक्लेशादात्मभेदतः ॥ १ ॥

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

प्रयोगताऽविसवादन च तद्विपरीत । कुतस्तदखिल शुभस्य नाम्न कारणमित्याह—

ततस्तद्विपरीत यत्किंचित्तत्कारण विदुः । नाम्नः शुभस्य शुद्धात्मविशेषत्वावसायतः ॥ १ ॥

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतीचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥

के पुनर्दर्शनविशुद्ध्यादय इत्युच्यते,—

जिनोद्दिष्टेति नैर्ग्रंथ्यमोक्षवर्त्मन्यशंकनं । अनाकांक्षणमप्यत्रामुत्र चैतत्फलाप्तये ॥ १ ॥
विचिकित्सान्यदृष्टीना प्रशसासस्तवच्युतिः । मौढ्यादिरहितत्व च विशुद्धिः सा दृशो मता ॥२॥
सज्ञानादिषु तद्वत्सु वादरोत्थानपेक्षया । कषायविनिवृत्तिर्वा विनयैर्मुनिसमतैः ॥ ३ ॥
सपन्नता समाख्याता मुमुक्षूणामशेषतः । सद्दृष्ट्यादिगुणस्थानवर्तिना स्वानुरूपतः ॥ ४ ॥

सचारित्रविकल्पेषु व्रतशीलेष्वशेषतः । निरवद्यानुवृत्तिर्योनतिचारः स तेषु वै ॥ ५ ॥
संज्ञानभावनायां तु या नित्यमुपयुक्तता । ज्ञानोपयोग एवासौ तदाभीक्ष्णं प्रसिद्धितः ॥ ६ ॥
संसाराद्भीरुताभीक्ष्णं संवेगः सद्धियां मतः । न तु मिथ्यादृशां तेषां संसारस्याप्रसिद्धितः ॥७॥
शक्तितस्त्याग उद्दीतः प्रीत्या स्वस्यातिसर्जनं । नात्मपीडाकरं नापि संपद्यनतिसर्जनं ॥ ८ ॥
अनिगूहितवीर्यस्य सम्यग्मार्गाविरोधतः । कायक्लेशः समाख्यातं विशुद्धं शक्तितस्तपः ॥ ९ ॥
भाण्डागाराग्निसंशांतिसमं मुनिगणस्य यत् । तपःसंरक्षणं साधुसमाधिः स उदीरितः ॥ १० ॥
गुणिदुःखनिपाते तु निरवद्यविधानतः । तस्यापहरणं प्रोक्तं वैयावृत्यमनिंदितं ॥ ११ ॥
अर्हत्स्वाचार्यवर्येषु बहुश्रुतयतिष्वपि । जैने प्रवचने चापि भक्तिः प्रत्युपवर्णिता ॥ १२ ॥
भावशुद्ध्या नुता शश्वदनुरागपरैरलं । विपर्यासितचित्तस्याप्यन्यथाभावहानितः ॥ १३ ॥
आवश्यकक्रियाणां तु यथाकालं प्रवर्तना । आवश्यकापरिहाणिः षण्णामपि यथागमं ॥ १४ ॥
मार्गप्रभावना ज्ञानतपोर्हत्पूजनादिभिः । धर्मप्रकाशनं शुद्धबोद्धानां परमार्थतः ॥ १५ ॥
वत्सलत्वं पुनर्वत्से धेनुवत्संप्रकीर्तितं । जैने प्रवचने सम्यक्छ्रद्धानज्ञानवत्स्वपि ॥ १६ ॥

अथ किमेते दर्शनविशुद्ध्यादयः षोडशापि समुदितास्तीर्थकरत्वसंवर्तकस्य नामकर्मणः पुण्यास्रवः प्रत्येकं वेत्यारेकायामाह,—

दृग्विशुद्ध्यादयो नाम्नस्तीर्थकृत्त्वस्य हेतवः । समस्ता व्यस्तरूपा वा दृग्विशुद्ध्या समन्विताः १७
सर्वातिशायि तत्पुण्यं त्रैलोक्याधिपतित्वकृत् । प्रवृत्त्यातिशयादीनां निर्वर्तकमपीशितुः ॥ १८ ॥

अत एव शुभनाम्नः सामान्येनास्रवप्रतिपादनादेव तीर्थकरत्वस्य शुभनामकर्मविशेषास्रवप्रतिपत्तावपि तत्प्रतिपत्तये सूत्रमिदमुक्तमाचार्यैः । सामान्येन भूतस्यापि विशेषार्थिना विशेषस्यानुप्रयोगः कर्तव्य इति न्यायसद्भावात् ॥

परात्मनिंदाप्रशंसे सदसद्गुणच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २५ ॥

दोषोद्भावनेच्छा निंदा, गुणोद्भावनाभिप्रायः प्रशंसा, अनुद्भूतवृत्तिता छादनं, प्रतिबंधकाभावे प्रकाशितवृत्तितोद्भावनं, गूयते तदिति गोत्रं, नीचैरित्यधिकप्रधानशब्दः । तदेव परात्मनो निंदाप्रशंसे सदसद्गुणयोश्छादनोद्भावने नीचैर्गोत्रस्यास्रव इति वाक्यार्थः प्रत्येयः । कुत एतदित्याह—

परनिंदादयो नीचैर्गोत्रस्यास्रवणं मतं । तेषां तदनुरूपत्वादन्यथानुपपत्तितः ॥ १ ॥

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

नीचैर्गोत्रास्रवप्रतिनिर्देशार्थस्तच्छब्दः, विपर्ययोऽन्यथावृत्तिः, गुरुष्ववनतिर्नीचैर्वृत्तिः, अनहंकारतानुत्सेकः । त एते उच्चैर्गोत्रस्यास्रवा इति समुदायार्थः ॥ कथमित्याह—

उत्तरस्यास्रवः सिद्धः सामर्थ्यात्तद्विपर्ययः । नीचैर्वृत्तिरनुत्सेकस्तथैवामलविग्रह ॥ १ ॥

यथैव हि नीचैर्गोत्रानुरूपो नीचैर्गोत्रस्यास्रवः परनिंदादिस्तथोच्चैर्गोत्रानुरूपः परप्रशंसादिरुच्चैर्गोत्रस्येति न कश्चिद्विरोधः ॥

विघ्नकरणमंतरायस्य ॥ २७ ॥

दानादिविहननं विघ्नः तस्य करणं दानाद्यंतरायस्यास्रवः प्रत्येयः । कुत इत्याह—

सर्वस्याप्यंतरायस्यास्रवः स्यात्प्राणिनामिह । विघ्नस्य करणात्तस्य तथायोग्यत्वनिश्चयात् ॥ १ ॥
प्रवर्तमानदानादिप्रतिषेधस्य भावना । आस्राविकांतरायस्य दृष्टतद्भावना यथा ॥ २ ॥

इति करणानुवृत्ते सर्वत्रानुक्तसमुच्चयः । तेन विघ्नकरणजातीया क्रियाविशेषाः । प्रभूतस्य प्रयच्छति प्रभौ स्वल्पदानोपदेशादयोपि दानाद्यंतरायास्रवाः प्रसिद्धा भवंति । सोयं विचित्रः स्वोपात्तकर्मवशादात्मनो विकारः शौंडातुरवत् प्रत्येयः । अनुपदिष्टहेतुकत्वात् स्वयं वानियम इति चेन्न, स्वभावाभिव्यंजकत्वाच्छास्त्रस्य । तत्सिद्धिरतिशयज्ञानदृष्टत्वात् सर्वविसंवादोपलंभनिवृत्तिः । सर्वेषां प्रवादिनामविसंवाद एव शुभाशुभास्रवहेतुषु यथोपवर्णितेषु । कुत इत्याह—

इति प्रत्येकमाख्यातः कर्मणामास्रवः शुभः । पुण्यानामशुभः पापरूपाणां शुद्ध्यशुद्धितः ॥३॥

ज्ञानावरणादीनां कर्मणां तत्प्रदोषादयोऽशुभास्रवाः प्राणिनां संक्लेशांगत्वात्, भूतव्रत्यनुकंपादयः सद्वेद्यादीनां शुभास्रवाः विशुद्ध्यंगत्वान्यथानुपपत्तेरिति प्रमाणसिद्धत्वात् । तत्स्वभावाभिव्यंजकशास्त्रस्य सर्वसंवादः सिद्ध एव । ननु तत्प्रदोषादीनां सर्वास्रवत्वान्नियमाभावः इति चेन्न, अनुभागविशेषनियमोपपत्तेः । प्रकृतिप्रदेशबंधनिबंधनो हि सर्वकर्मणां तत्प्रदोषादिः सकलोप्यास्रवो न प्रतिविभिद्यते । यस्त्वनुभागास्रवः स विशिष्टः मोक्षः । अत एव सकलास्रवाध्यायसूत्रितमत्र विशेषात्समुदायतोनुभागापेक्षयैवोपसंहृत्य दर्शयति—

यादृशाः स्वपरिणामविशेषा यस्य हेतुनशतोऽसुभृतः स्युः ।
तादृशान्युपपतति तमग्रे स्वानुभागकरकर्मरजांसि ॥ ४ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

इति श्रीविद्यानंदिआचार्यविरचिते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥ १ ॥

हिंसादयो निर्देक्ष्यमाणलक्षणा , विरमण विरति , व्रतमहिंसादिकृतो नियम । हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्य इत्यपादाननिर्देश. । ध्रुवत्वाभावात्तदनुपपत्तिरिति चेन्न, बुद्ध्यपायाद्ध्रुवत्वविवक्षोपपत्तेः । अहिंसाया प्रधानत्वादादौ तद्वचन, इतरेषा तत्परिपालनार्थत्वात् । विषयभेदाद्विरतिभेदे तद्बहुत्वप्रसग इति चेन्न वा, तद्विषयविरमणसामान्योपादानात् । तदेव हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतमिति युक्तोऽय सूत्रनिर्देश· । नन्विह हिंसादिनिवृत्तिवचन निरर्थक सवरान्तर्भावात्, धर्माभ्यन्तरत्वात् तत्प्रपचार्थ उपन्यास इति चेन्न, तत्रैव करणात् । सवरप्रपचो हि स सवराध्याये कर्तव्यो न पुनरिहास्रवाध्यायेतिप्रसगादिति कश्चित् । त प्रत्युच्यते—न सवरो व्रतानि, परिस्पन्ददर्शनात् गुप्त्यादिसवरपरिकर्मत्वाच्च । ननु पचसु व्रतेष्वनन्तर्भावादिह रात्रिभोजनविरत्युपसख्यानमिति चेन्न, भावनान्तर्भावात् । तत्रानिर्देशादयुक्तोऽन्तर्भाव इति चेन्न, आलोकितपानभोजनस्य वचनात् । प्रदीपादिसभवे सति रात्रावपि तत्प्रसग इति चेन्न, अनेकारम्भदोषात् । परकृतप्रदीपादिसभवे तदभाव इति चेन्न, चक्रमणाद्यसभवात् । दिवानीतस्य रात्रौ भोजनप्रसग इति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात् स्फुटार्थाभिव्यक्तेश्च दिवा भोजनमेव युक्त, तेनालोकितपानभोजनाख्या भावना रात्रिभोजनविरतिरेवेति नासावुपसख्येया । किं पुनरनेन व्रतलक्षणेन व्युदस्तमित्याह—

अथ पुण्यास्रवः प्रोक्तः प्राग्व्रत विरतिश्च तत् । हिंसादिभ्य इति व्यस्तं गुणेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥१

विरतिर्व्रतमित्युच्यमाने सम्यक्त्वादिगुणेभ्योपि विरतिर्व्रतमनुषक्त तदत्र हिंसादिभ्य इति वचनात् प्रध्वस्त बोद्धव्य । ततो य पुण्यास्रव प्रागभिहित· शुभ पुण्यस्येति वचनात् सक्षेपत इति सर्वस्तमेव प्रदर्शनार्थोयमध्यायस्तत्प्रपचस्यैवात्र सूत्रितत्वादिति प्रतिपत्तव्य ॥

व्रतिष्वनुकपा सद्वेद्यस्यास्रव इति प्रागुक्त, तत्र के व्रतिनो येषा व्रतेनाभिसबधः ? किं तद्व्रतमिति प्रश्नेन प्रतिपादनार्थोयमारम्भ· प्रतीयताम्,—

देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

कुतश्चिद्दिश्यत इति देश , सरत्यशेषानवयवानिति सर्व, ततो देशसर्वतो हिंसादिभ्यो विरती अणुमहती व्रते भवत इति सूत्रार्थ· ॥ कथ व्रते इति ? पूर्वसूत्रस्यानुवृत्तेर्थवशाद्विभक्तिपरिणामेनाभिसबधोपपत्ते । तत इदमुच्यते—

देशतोणुव्रतं चेह सर्वतस्तु महद्व्रतं । देशसर्वविशुद्धात्मभेदात् संज्ञानिनो मतं ॥ १ ॥

न हि मिथ्यादृशो हिंसादिभ्यो विरतिर्व्रत, तस्य बालतपोव्यपदेशात् सम्यग्ज्ञानवत एव तु तेभ्यो विरतिर्देशतोणुव्रत सर्वतस्तेभ्यो विरतिर्महाव्रतमिति प्रत्यय । देशविशुद्धिस्वभावभेदात्तदेकमपि व्रत द्वेधा भिद्यत इत्यर्थ· ॥

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पंच पंच ॥ ३ ॥

भावनाशब्दः कर्मसाधनः, पंच पंचेत्यत्र वीप्सायां शसः प्रसंग इति चेन्न, कारकाधिकारात् । क्रियाध्यारोपात्कारकत्वमासामिति चेन्न, विकल्पाधिकारात् । तेनैकैकस्य व्रतस्य भावनाः पंच पंच कर्तव्यास्तत्स्थिरभावार्थमित्युक्तं भवति ॥ तदेवाह—

तत्स्थैर्यार्थं विधातव्या भावनाः पंच पंच तु । तदस्थैर्ये यतीनां हि संभाव्यो नोत्तरो गुणः ॥१॥

अथाद्यस्य व्रतस्य पंचभावनाः कथ्यते,—

वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पंच ॥ ४ ॥

कथमित्याह,—

स्याता मे वाङ्मनोगुप्ती प्रथमव्रतशुद्धये । तथेर्यादाननिक्षेपसमिती वीक्ष्यभोजनः ॥ १ ॥

इति मुहुर्मुहुश्चेतसि संचिंतनात् ॥

का पुनर्द्वितीयस्य व्रतस्य भावना इत्याह,—

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचीभाषणं च पंच ॥ ५ ॥

कथमित्याह,—

क्रोधलोभभयं हास्यं प्रत्याख्यानमृतोद्भव । तत्त्वानुकूलमाभाषे द्वितीयव्रतशुद्धये ॥ १ ॥

इत्येवं पौनःपुन्येन चिंतनात् ॥

तृतीयस्य व्रतस्य का भावना इत्याह,—

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशुद्धिसधर्माविसंवादाः पंच ॥ ६ ॥

कथमित्याह,—

शून्यं मोचितमावासमधितिष्ठामि शुद्धिदं । परोपरोधं मुंचामि भैक्ष्यशुद्धिं करोम्यहं ॥ १ ॥

सधर्मभिः समं शश्वदविसंवादमाद्रिये । अस्तेयातिक्रमध्वंसहेतुतद्व्रतशुद्धये ॥ २ ॥

इत्येवं बहुशः समीहनात् ॥

चतुर्थस्य व्रतस्य कास्ता भावना इत्याह,—

स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहरांगनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्येष्टरसशरीरसंस्कारत्यागाः पंच ॥ ७ ॥

कथमित्युपदर्शयति,—

स्त्रीणां रागकथां जह्यां मनोहार्यंगवीक्षणं । पूर्वरतस्मृतिं वृष्यमिष्टं रसमसंशयम् ॥ १ ॥

तथा शरीरसंस्कारं रतिचेतोभिवृद्धिकं । चतुर्थव्रतरक्षार्थं सततं यतमानसः ॥ २ ॥

इत्येवं भूरिशः समीक्षणात् ॥

पंचमस्य व्रतस्य का भावना इत्याह,—

मनोज्ञामनोज्ञेंद्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पंच ॥ ८ ॥

कथमिति निवेदयति,—

सर्वाक्षविषयेष्विष्टानिष्टोपस्थितेष्विह । रागद्वेषौ त्यजाम्येवं पंचमव्रतशुद्धये ॥ १ ॥

इत्यनेकधावधानात् ॥

प्रत्येकमिति पंचानां व्रताना भावना मताः । पंच पंच सदा संतु निःश्रेयसफलप्रदाः ॥ २ ॥

किं पुनरत्र भाव्य ? को वा भावक ? कश्च भावनोपाय इत्याह,—

भाव्यं निःश्रेयसं भाव्यो भावको भावना पुनः । तदुपाय इति त्र्यंशपूर्णाः स्याद्वादिनां गिरः ॥३

न हि सर्वथैकांतवादिना भावना भवति । नित्यस्यात्मनो भावकत्वे विरोध , तत प्रागभावकस्य शश्वद-भावकत्वानुपत्ते , भावकस्य सर्वदा भावकत्वापत्ते । तत एव प्रधानस्यापि न भावकत्वमनित्यत्वप्रसगात् । नापि क्षणिकैकांते भावकोस्ति, निरन्वयविनाशिन क्षणादूर्ध्वमवस्थानाभावात् पौन पुन्येन चिरसताना-नामसभवात् सतानस्याप्यवस्तुत्वात् । ततोनेकातवादिनामेव भावना युक्ता भावकस्य भव्यस्यात्मन सिद्धे' सर्वकर्मनिर्मोक्षलक्षणस्य च नि श्रेयसस्य भाव्यस्योपपत्ते । तदुपायभूताया सम्यग्दर्शनादिस्वभावविशेषा-त्मिकाया' सत्यभावनाया प्रसिद्धे' । स्याद्वादिनामेव त्र्यशपूर्णा गिरो वेदितव्या' ॥

सकलव्रतस्थैर्यार्थमित्थं च भावना कर्तव्येत्याह,—

हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ॥ ९ ॥

अभ्युदयनि श्रेयसार्थाना क्रियाणा विनाशकोपाय भय वा, अवद्य च गर्ह्य तयोर्दर्शनमवलोकन प्रत्येक हिंसादिषु भावयितव्य ॥ कथमित्याह—

हिंसनादिष्विहापायदर्शनं भावना यथा । मयामुत्र तथावद्यदर्शनं प्रविधीयते ॥ १ ॥

हिंसादिसकलमव्रत दु खमेवेति च भावना व्रतस्थैर्यार्थमाह,—

दुःखमेव वा ॥ १० ॥

दु खमेवेति कारणे कार्योपचारो अन्नप्राणवत्, कारणकारणे वा धनप्राणवत् । दु'खस्य कारण ह्यव्रत हिंसादिकमपायहेतुत्वादिहैव दु खमित्युपचर्यते, कारणे कारण वा तदवद्यहेतुहेतुत्वात् तस्य च दु खफ-लत्वात् तत्परत्र भावनामात्मसाक्षिक ॥ ननु चाब्रह्मकर्मामुत्र दु.खमात्मसाक्षिक तद्धि स्पर्शसुखमेवेति चेन्न, तत्र स्पर्शसुखवेदनाप्रतीकारत्वात् दु खानुषक्तत्वाच्च दु खत्वोपपत्ते ॥ एतदेवाह—

भावना देहिना तत्र कर्तव्या दुःखमेव वा । दुःखात्मकभवोद्भूतिहेतुत्वादव्रतं हि तत् ॥ १॥

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि च सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनयेषु॥११॥

हिंसादिविरतिस्थैर्यार्थे भावयितव्यानीति भावनाश्चतस्रोपि वेदितव्या । परेषा दु खानुत्पत्त्यभि-लाषो मैत्री, वदनप्रसादादिभिरभिव्यज्यमानातर्भक्तिरनुराग प्रमोद , दीनानुग्रहभाव कारुण्य, रागद्वेष-पूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थ्य, अनादिकर्मबंधवशात्सीदतीति सत्त्वा , सम्यग्ज्ञानादिभि प्रकृष्टा गुणा-धिका , असद्वेद्योदयापादितक्लेशा क्लिश्यमाना , तत्त्वार्थश्रवणग्रहणाभ्यासससपादितगुणा अविनेया । सत्त्वादिषु मैत्र्यादयो यथासख्यमभिसबंधनीया । ता एता भावना. सत्यनेकाताश्रयणे सभवंति नान्य-थेत्याह—

मैत्र्यादयो विशुद्ध्यंगाः सत्त्वादिषु यथागमं । भावनाः संभवंत्यंतर्नेकांताश्रयणे तु ताः ॥१॥

मैत्री सत्त्वेषु कर्तव्या यथा तद्वद्गुणाधिके । क्लिश्यमानेऽविनेये च सत्त्वरूपाविशेषतः ॥ २ ॥

कारुण्यं च समस्तेषु संसारक्लेशभागिषु । माध्यस्थ्यं वीतरागाणां न कश्चिद्विनिधीयते ॥ ३ ॥
भव्यत्वं गुणमालोक्य प्रमोदाखिलदेहिषु । कर्तव्य इति तत्राय विभागो मुख्यरूपतः ॥ ४ ॥

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥ १२ ॥

भावयितव्यौ व्रतस्थैर्यार्थमिति शेषः । संवेगवैराग्ये हि व्रतस्थैर्यस्य हेतू, जगत्कायस्वभावभावनं संवेगवैराग्यार्थमिति परंपरया तस्य तदर्थसिद्धिः । जगत्कायशब्दावुक्तार्थौ स्वेनात्मना भवनं स्वभावः, जगत्काययोः स्वभावाविति वैराग्यार्थं ग्राह्य । संसाराद्भीरुता संवेगः, रागकारणभावाद्विषयेभ्यो विरजनं विरागः तस्य भावो वैराग्यं, संवेगवैराग्याभ्यां संवेगवैराग्यार्थमिति द्वयोः प्रत्येकमुभयार्थत्वं प्रत्येतव्यं ॥

केषां पुनः संवेगवैराग्यार्थं जगत्कायस्वभावभावने कुतो वा मनत इत्याह—

जगत्कायस्वभावौ वा भावने भावितात्मना । संवेगाय विरक्त्यर्थं तत्त्वतस्तत्प्रबोधतः ॥ १ ॥

तत्त्वतो जगत्कायस्वभावाभावबोधवादिना तु तद्भावनातो नाभिप्रेतार्थसिद्धिरित्याह,—

भावना कल्पनामात्रं येषामर्थानपेक्षया । तेषां नार्थस्ततोऽनिष्टकल्पनात् इवेप्सितम् ॥ २ ॥
अनंतानंततत्त्वस्य कश्चिदर्थेषु भाव्यते । सन्नेवेति यथार्थं भावना नो व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

ततो यथा वितथसकलभावना प्रतिपन्नव्रतस्थैर्यहेतवस्तत्प्रतिपक्षस्वीकारनिराकरणहेतुत्वात्सम्यक् सूत्रिता प्रतिपत्तव्या ॥

अथ के हिंसादयो येभ्यो विरतिर्व्रतमित्युक्तमिति शंकायां हिंसा तावदाह,—

प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

अनभिगृहीतप्रचारविशेषः प्रमत्तः अभ्यन्तरीभूतेवार्थो वा पंचदशप्रमादपरिणतो वा, योगशब्दः संबंधपर्यायवचनः, कायवाङ्मनःकर्म वा, तेन प्रमत्तसंबंधात् प्रमत्तकायादिकर्मणो वा प्राणव्यपरोपणं हिंसेति सूत्रितं भवति । किं पुनर्व्यपरोपणं? वियोगकरणं प्राणानां व्यपरोपणं प्राणव्यपरोपणं प्राणग्रहणं तत्पूर्वकत्वात् प्राणिव्यपरोपणस्य । सामर्थ्यतः सिद्धेः प्राणस्य प्राणिभ्योन्यत्वादधर्माभाव इति चेन्न, तद्दुःखोत्पादकत्वात् प्राणव्यपरोपणस्य । प्राणानां व्यपरोपणे ततः शरीरिणोऽन्यत्वाद्दुःखाभाव इति चेन्न, इष्टपुत्रकलत्रादिवियोगे तापदर्शनात् । तेनान्यत्वस्य व्यभिचारात् प्राणप्राणिनोर्बंधं प्रत्येकत्वाच्च सर्वथान्यत्वमसिद्धमिति न दुःखाभावसंभवः । शरीरिणः साधयतो यतो हिंसा न स्यात् । एकांतवादिनां तदनुपपत्तिः संबंधाभावात् । प्राणप्राणिनोः संयोगविशेषसंबंध इति चेत्, कुतस्तस्यांतरसंयोगाद्विशेषः? तददृष्टविशेषादिति चेत्, तस्याप्यात्मनोन्यत्वे कुतः प्रतिनियतात्मना व्यपदेशः । तत्र समवायादिति चेत्, सर्वात्मसु कस्मान्न तत्समवायः? प्रतिनियतात्मनि धर्माधर्मयोः फलानुभवनात्तत्रैव समवायो न सर्वात्मस्विति चेत्, तदेव सर्वात्मसु किं न स्यात्? सर्वात्मशरीरेष्वभावादिति चेन्न, शरीरस्यापि प्रतिनियतात्मस्वाभाविकत्वायोगात् सर्वात्मसाधारणत्वात् । यददृष्टविशेषेण कृतं यच्छरीरं तत्तस्यैवेति चेत्, तददृष्टस्यापि ततोन्यत्वैवेत्येकांते कुतः प्रतिनियतात्मना व्यपदेशः इति स एव पर्यनुयोगश्चक्रकं च । ततः सुदूरमपि गत्वा यत्रात्मनि भावादृष्टं कथंचित्तादात्म्येन स्थितं तस्य तत्कृतं द्रव्यादृष्टं पौद्गलिकं कर्म व्यपदिश्यते । तत्कृतं च शरीरं प्राणात्मकं तद्व्यपदेशमर्हति पुत्रकलत्रादिवदेवेति स्याद्वादिनामेव प्राणव्यपरोपणे प्राणिनो व्यपरोपणं दुःखोत्पत्तेर्युक्तं न पुनरेकांतवादिनां यौगानां सत्त्यादिवत् । ननु प्रमत्तयोग एव हिंसा तदभावे संयतात्मनो यते प्राणव्यपरोपणेपि हिंसानिष्टेरिति कश्चित् । प्राणव्य-

परोपणमेव हिंसा प्रमत्तयोगाभावे तद्विधाने प्रायश्चित्तोपदेशात्, ततस्तदुभयोपादानं सूत्रे किमर्थमित्यपरे । अत्रोच्यते–उभयविशेषोपादानमन्यतमाभावे हिंसाभावज्ञापनार्थं । हिंसा हि द्वेधा भावतो द्रव्यतश्च । तत्र भावतो हिंसा प्रमत्तयोगः सन् केवलस्तत्र भावप्राणव्यपरोपणस्यावश्यभावित्वात् । ततः प्रमत्तस्यात्मनः स्वात्मघातित्वात् रागाद्युत्पत्तेरेव हिंसात्वेन समये प्रतिवर्णनात् । द्रव्यहिंसा तु परद्रव्यप्राणव्यपरोपणं स्वात्मनो वा तद्विधायिनि प्रायश्चित्तोपदेशो भावप्राणव्यपरोपणाभावात् तदसंभवात् प्रमत्तयोगः स्यात् तद्धि पूर्वकस्य यतेरप्यवश्यंभावात् । ततः प्रमत्तयोगः प्राणव्यपरोपणं च हिंसेति ज्ञापनार्थं तदुभयोपादानं कृतं सूत्रे युक्तमेव । येषां तु न कश्चिदात्मा विद्यते क्षणिकचित्तमात्रप्रतिज्ञानात् पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रतिज्ञानाद्वा तेषां प्राण्यभावे प्राणाभावः कर्तुरभावात् । न हि चित्तलक्षणः प्राणानां कर्ता तस्य निरन्वयस्यार्थक्रियाहेतुत्वनिराकरणात् । नापि कायाकारपरिणतो भूतसंघातो मृतशरीरस्यापि तत्कर्तृत्वप्रसंगात् । ततो जीवशरीरस्यात्माधिष्ठितत्वमंतरेण विशेषाव्यवधानसाधनात् जीवति प्राणिनि प्राणसंभवात् तद्व्यपरोपणं प्रमत्तयोगात् स्याद्वादिनामेव हिंसेत्यावेदयति—

हिंसात्र प्राणिनां प्राणव्यपरोपणमुदीरिता । प्रमत्तयोगतो नातो मुनेः संयतनात्मनः ॥ १ ॥

रागादीनामनुत्पादान्न हिंसा स्वस्मिन् परत्र वास्तु न हिंसक इति सिद्धांते देशना, तस्य क्वचिदपि भावद्रव्यप्राणव्यपरोपणाभावात् तद्भाव एव हिंसकत्वव्यवस्थितेः रागादीनामुत्पत्तिर्हिंसेति वचनात् ॥

किं पुनरनृतमित्याह,—

असदभिधानमनृतम् ॥ १४ ॥

असदिति निर्ज्ञातसत्प्रतिषेधेनर्थसंप्रत्ययप्रसंग इति कश्चित् नवा, सच्छब्दस्य प्रशंसार्थवाचित्वात् तत्प्रतिषेधे अप्रशस्तार्थगतिरित्यन्वयः । तदिह हिंसादिकमसदभिप्रेतं अभिधानशब्दः करणाधिकरणसाधनः, ऋतं च तत्सत्यार्थे तत्प्रतिषेधादनृतं । तेनेदमुक्तं भवति प्रमत्तयोगादसदभिधानं यत्तदनृतमिति । मिथ्यानृतमित्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न, विपरीतार्थमात्रसंप्रत्ययप्रसंगात् । न च विपरीतार्थमानमनृतमिष्यते सर्वथैकांतविपरीतस्यानेकात्मनोर्थस्यानृतत्वप्रसंगात् । एतेन मिथ्याभिधानमनृतमित्यपि निराकृतमतिव्यापित्वात् । यदि पुनरसदेव मिथ्येति व्याख्यानमाश्रीयते तदा यथावस्थितमस्तु प्रतिपत्तिगौरवानवतरणात् ॥ तदेव—

अप्रशस्तमसद्बोधमभिधानं यदस्य तत् । प्रमत्तस्यानृतं नान्यस्येत्याहुः सत्यनादिनः ॥ १ ॥
तेन स्वपरसंतापकारणं यद्वचोंगिना । यथादृष्टार्थमप्यत्र तदसत्यं विभाव्यते ॥ २ ॥
मिथ्यार्थमपि हिंसादिनिषेधे वचनं मतं । सत्यं तत्सत्सु साधुत्वादहिंसाव्रतशुद्धिदम् ॥ ३ ॥

स्तेयं किमित्याह,—

अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १५ ॥

सर्वमदत्तमाददानस्य स्तेयत्वकल्पनायां कर्मादेयमात्मसात्कुर्वतः स्तेयत्वप्रसंग इति चेन्न, दानादानयोर्यत्रैव प्रवृत्तिनिवृत्ती तत्रैवोपपत्तेः । इच्छामात्रमिति चेन्न, अदत्तादानग्रहणात् । अदत्तस्यादानं स्तेयमित्युक्ते हि दानादानयोर्यत्र प्रवर्तनमस्ति तत्रैव स्तेयव्यवहार इत्यभिहितं भवति । तत्कर्मापि किमर्थं कस्मैचिन्न दीयत इति चेन्न, तस्य हस्तादिग्रहणविसर्गासंभवात् । स एव कुत इति चेत्, सूक्ष्मत्वात् । कथं धर्मो मयास्मै दत्त इति व्यवहार इति चेत्, धर्मकारणस्यायतनादेर्दानात् कारणे कार्योपचाराद्धर्मस्य दानसिद्धेः । धर्मानुष्ठानात् मनःकरणाद्वा तथा व्यवहारोपपत्तेरनुपालंभः ।

कथमेव कर्मणा जीवस्य बधस्तद्योग्यपुद्गलादानलक्षण सूचित इति चेत्, शरीराहारविषयपरिणामतस्तद्वध शरीरिणो न पुन. स्वहस्ताद्यादानत तेषामात्मनि शुभाशुभपरिणामढौकनस्यैवादानशब्देन व्यपदेशात् । तर्हि शब्दादिविषयाणा रथ्याद्वारादीना वादत्तानामादानात् स्तेयप्रसग इति चेन्न, तदादायिनो यतेरप्रमत्तत्वात् तेषा सामान्येन जैनैर्दत्तत्वाच्च देववदनादिनिमित्तधर्मादानात् स्तेयप्रसग इति चेन्न, उक्तत्वात् । तत्र दानादानव्यवहारासभवाद्धर्मकारणानुष्ठानादिग्रहणाद्धर्मग्रहणोपचाराद्वा तथा व्यवहारसिद्धेरिति । प्रमत्ताधिकारत्वादन्यत्राप्रसग स्तेयस्य । देववदनादौ प्रमादाभावात्तन्निमित्तकस्य धर्मस्य परेणादत्तस्याप्यादाने कुत स्तेयप्रसग ? एतदेवाह—

प्रमत्तयोगतो यत्स्याददत्तादानमात्मनः । स्तेयं तत्सूत्रितं दानादानयोग्यार्थगोचरम् ॥ १ ॥
तेन सामान्यतोऽदत्तमाददानस्य सन्मुनेः । सरिन्निर्झरणाद्यम्भः शुष्कगोमयखडकम् ॥ २ ॥
भस्मादि वा स्वयं मुक्तं पिच्छालाबूफलादिकं । प्रासुक न भवेत्स्तेय प्रमत्तत्वस्य हानितः ॥ ३ ॥

अथ किमब्रह्मेत्याह,—

मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥

मिथुनस्य भावो मैथुनमिति चेन्न, द्रव्यद्वयभवनमात्रप्रसगात् । मिथुनस्य कर्मेति चेन्न, पुरुषद्वयनिर्वर्त्यक्रियाविशेषप्रसगात् । स्त्रीपुसयो कर्मेति चेन्न, पच्यादिक्रियाप्रसगात् । स्त्रीपुसयो परस्परगात्रश्लेषे रागपरिणामो मैथुनमिति चेन्न, एकस्मिन्नप्रसगात् । उपचारादिति चेन्न, मुख्यफलाभावप्रसगात् । ततो न मैथुनशब्दादिष्टार्थसप्रत्यय इति कश्चित्, तत्प्रतिक्षेपार्थमुच्यते—न च, स्पर्शवद्द्रव्यसयोगस्याविशेषाभिधानादेकस्य द्वितीयत्वोपपत्तौ मिथुनत्वसिद्धे, प्रसिद्धिवशाद्वार्थप्रतीते पूर्वोक्ताना चानवद्यत्वात् सिद्धो मैथुनशब्दार्थ । अहिंसादिगुणबृहणाद्ब्रह्म तद्विपरीतमब्रह्म तच्च मैथुनमिति प्रतिपत्तव्य रूढिवशात् । ततो न प्राणव्यपरोपणादीना ब्रह्मविपरीतत्वेप्यब्रह्मत्वप्रसिद्धि ॥ तदिदमब्रह्म प्रमत्तस्यैव सभवतीत्याह,—

तथा मैथुनमब्रह्म प्रमत्तस्यैव तत्पुनः । प्रमादरहिताना हि जातुचित्तदसंभवः ॥ १ ॥

न हि यथा प्रमादाभावेपि कस्यचित्सयतात्मन प्राणव्यपरोपणादिक सभवति तथा मैथुनमपि, तस्य प्रमादसद्भाव एव भावात् । वरागनालिंगनमात्रमप्रमत्तस्यापि भवतीति चेन्न, तस्य मैथुनत्वाप्रसिद्धे पुत्रस्य मात्रालिंगनवत् । स्पर्शनमैथुनदर्शनादि वा केषाचित्प्रसिद्धमिति चेन्न, तस्य रिरसापूर्वकस्योपगमात् । न च सयतस्यागनालिंगितस्यापि रिरसास्ति, असयतत्वप्रसगात् । तदगनाया रिरसास्तीति चेत्, तस्या एव मैथुनमस्तु लेपमयपुरुषालिंगनवत् । प्रायश्चित्तोपदेशस्तत्र कथमिति चेत्, तस्यापि प्रसगनिवृत्त्यर्थत्वात् । विस्रब्धालोकनादावपि तदुपदेशस्याविरोधात् ॥

क पुन परिग्रह इत्याह,—

मूर्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

बाह्याभ्यतरोपधिसरक्षणादिव्यापृतिर्मूर्छा । वातपित्तश्लेष्मविकारस्येति चेन्न, विशेषितत्वात् । तस्या सकलसगरहितेपि यतौ प्रसंगात् । बाह्यस्यापरिग्रहत्वप्रसग इति चेन्न, अध्यात्मप्रधानत्वात् मूर्छाकारणत्वाद्वाबाह्यस्य मूर्छाव्यपदेशात् । ज्ञानदर्शनचारित्रेषु प्रसग परिग्रहस्येति चेन्न, प्रमत्ताधिकारात सूक्त मूर्छा परिग्रह प्रमत्तयोगादिति । तन्मूला सर्वदोषानुषगा । यथा चामी र हिंसादिमूला अपि हिंसादीना पचानामपि वात् ॥ तदेवाह,—

यस्य हिंसानृतादीनि तस्य संति परस्परं । अविनाभाववद्भावादेषामिति च दुर्बुधाः ॥ १ ॥
ततो हिंसाव्रतं यस्य तस्य सर्वव्रतक्षतिः । तदेव पंचधा भिन्नं कांश्चित् प्रति महाव्रतं ॥ २ ॥

यस्मादतिजडान् वक्रजडांश्च विनेयान् प्रति सर्वसावद्यनिवृत्तिलक्षणमहिंसाव्रतमेकमेव सुमेधोभिरभिमन्यमानं पंचधा छिन्नं तस्माद्यस्य हिंसा तस्यानृतादीनि सत्येव तेषां परस्परमविनाभावादहिंसाया सत्यादविनाभाववत् । ननु च सति परिग्रहे तत्संरक्षणानंदादवश्यभाविनी हिंसानृते स्यातां स्तेयाब्रह्मणी तु कथमिति चेत्, सर्वथा परिग्रहवतः परस्य स्वग्रहणात् स्त्रीग्रहणाच्च निवृत्तेरभावात् । तन्निवृत्तौ देशतो विरतिप्रसंगात् सर्वथा विरोधात् । एतेन सर्वथा हिंसायामनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहाणामवश्यभावः प्रतिपादितस्तत्रानृतादिभ्यो हिंसांगेभ्यो विरतेरसंभवात् संभवे वा सर्वथा हिंसानवस्थिते । तथैवानृते सर्वथा हिंसास्तेयाब्रह्मपरिग्रहाणामवश्यभावः प्रकाशितः हिंसांगत्वेनानृतस्य वचनात् तत्र तस्याः सामर्थ्येन सिद्धेः । स्तेयाब्रह्मपरिग्रहाणामपि सिद्धेस्तदंगत्वान्यथानुपपत्तेः । तथा स्तेयासत्ये अवश्यभाविनी हिंसा, द्रविणहरणस्यैव हिंसात्वात् द्रविणस्य बाह्यप्राणात्मकत्वात् । तथा चोक्तं–"यावत्तद्द्रविणं नाम प्राणा एते बहिश्चरा । स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनं ॥" इति हिंसाप्रसिद्धौ चानृताब्रह्मपरिग्रहाणां सिद्धिस्तदंगत्वात् । एवमब्रह्मणि सति हिंसायाः सिद्धिस्तस्याः रागाद्युत्पत्तिलक्षणत्वात् स्वभोग्यस्त्रीसंरक्षणानंदाच्च हिंसायां च सिद्धायां स्तेयानृतपरिग्रहसिद्धिस्तदंगत्वात् तेषां तद्विरत्यभावाद्विरतौ वा सर्वथा तद्भावविरोधात् देशविरतिप्रसंगात् ॥ तदेव वस्त्रपात्रदंडाजिनादिपरिग्रहाणां न परिग्रहो मूर्छारहितत्वात् तत्त्वज्ञानादिस्वीकरणवदिति वदतः प्रत्याह,—

मूर्छा परिग्रहः सोपि नाप्रमत्तस्य युज्यते । तया विना न वस्त्रादिग्रहणं कस्यचित्ततः ॥ ३ ॥

लज्जापनयनार्थं कर्पटखंडादिमात्रग्रहणं मूर्छाविरहेपि संभवतीति चेन्न, कामवेदनापनयनार्थं स्त्रीमात्रग्रहणेपि मूर्छाविरहप्रसंगात् । तत्र योषिदभिषंग एव मूर्छेति चेत्, अन्यत्रापि वस्त्राभिलापः सास्तु केवलमेकत्र कामवेदना योषिदभिलापहेतुः परत्र लज्जा कर्पटाभिलापकारणमिति न तत्कारणनियमोस्ति, मोहोदयस्यैवांतरंगकारणस्य नियतत्वात् । एतेन लिंगदर्शनात् कामिनीजनदुरभिसंधिः स्यादिति तन्निवारणार्थं पटखंडग्रहणमिति प्रत्युक्तं, तन्निवारणस्यैव तदभिलापकारणत्वात् । नयनादिमनोहरांगानां दर्शनेपि वनिताजनदुरभिप्रायसंभवात् तत्प्रच्छादनकर्पटस्यापि ग्रहणप्रसक्तिश्च तत एव तद्वत् । सोऽयं स्वहस्तेन बुद्धिपूर्वपटखंडादिकमादाय परिदधानोपि तन्मूर्छारहित इति कोशपानं विधेयं, तन्नीमाक्षिप्यतोऽपि तन्मूर्छारहितत्वमेव स्यात् । ततो न मूर्छामंतरेण पटादिस्वीकरणं संभवति तस्य तद्धेतुकत्वात् । सा तु तदभावेपि संभाव्यते कार्यापायेपि कारणस्य दर्शनात्, धूमाभावेपि मुर्मुराद्यवस्थपावकवत् । नन्वेवं पिच्छादिग्रहणेपि मूर्छा स्यात् इति चेत्, तत एव परमनैर्ग्रन्थ्यसिद्धौ परिहारविशुद्धिसंयमभृतां तत्त्यागः सूक्ष्मसांपराययथाख्यातसंयमभृन्मुनिवत् । सामायिकछेदोपस्थापनसंयमभृतां तु यतीनां संयमोपकरणत्वात् प्रतिलेखनस्य ग्रहणं सूक्ष्ममूर्छासद्भावेपि युक्तमेव, मार्गाविरोधित्वाच्च । नन्वेवं सुवर्णादिग्रहणप्रसंगः तस्य नाप्यासंयमोपकरणत्वाभावात् तद्विरोधित्वात् । सकलोपभोगसम्यग्निबंधनत्वाच्च । न च त्रिचतुरपिच्छमात्रमलावूफलमात्रं वा किंचिन्मूल्यं लभते यतस्तदप्युपभोगसंपत्तिनिमित्तं स्यात् । न हि मूल्यदानक्रययोग्यस्य पिच्छादेरपि ग्रहणं न्याय्यं, सिद्धांतविरोधात् । ननु मूर्छाविरहे क्षीणमोहानां शरीरपरिग्रहोपगमान्न तद्धेतुः सर्वः परिग्रह इति चेन्न, तेषां पूर्वभवमोहोदयापादितकर्मबंधनिबंधनशरीरपरिग्रहाभ्युपगमात् । मोहक्षयात्तत्त्यागार्थं परमचारित्रस्य विधानादन्यथा तत्त्यागस्याल्-

तिकस्य करणायोगात् । तर्हि तनुस्थित्यर्थमाहारग्रहण यतोस्तनुमूर्छाकारणक्षम युक्तमेवेति चेन्न, रत्नत्रयाराधननिबन्धनस्यैवोपगमात् । तद्विराधनहेतोस्तस्याप्यनिष्ट । न हि नवकोटिविशुद्धमाहार भैक्ष्यशुद्ध्यनुसारितया गृह्णन् मुनिर्जातुचिद्रत्नत्रयविराधनविधायी, ततो न किंचित्पदार्थग्रहण कस्यचिन्मूर्छाविरहे सभवतीति सर्व परिग्रह प्रमत्तस्यैवाव्रतवत् ॥

अथैतेभ्यो हिसादिभ्यो विरतिर्व्रतमिति निश्चित तदभिसवधात्तु यो व्रती स कीदृश इत्याह,—

निःशल्यो व्रती ॥ १८ ॥

अनेकधा प्राणिगणशरणाच्छल्य बाधाकरत्वादुपचारसिद्धि । त्रिविध मायानिदानमिथ्यादर्शनभेदात् । कश्चिदाह—विरोधाद्विशेषणानुपपत्ति, मिथ्यादर्शनादिनिवृत्तेर्व्रतित्वाभावात् सद्दर्शनादित्वसिद्धेर्व्रताभिसबधादेव व्रतित्वघटनात् । विरुद्ध व्रतित्वस्य नि शल्यत्व विशेषण दण्डित्वस्य चक्रित्वविशेषणवत् । तदविरुद्धेपि विशेषणस्यानर्थक्य वान्यतरेण गतार्थत्वात् । नि शल्य इत्यनेनैव व्रतित्वसिद्धिर्व्रतिग्रहणस्यानर्थक्य व्रतीति वचनादेव नि शल्यत्वसिद्धेस्तद्वचनानर्थक्यवत् । विकल्प इति चेन्न, फलविशेषाभावात् नि शल्य इति वा व्रतीति वा स्यादिति, विकल्पे हि न किंचित्फलमुपलभामहे । न च व्यपदेशद्वयमात्रमेव फल । सशयनिवृत्ति फलमित्यपि न सम्यक्, तदविनाभावादेव सशयनिवृत्तेर्विपर्ययानध्यवसायनिवृत्तिवदिति । अत्राभिधीयते—न वागागिभावस्य विवक्षितत्वात् । नि शल्यव्रतित्वयोर्ह्यत्रागागिभावो विवक्षित । प्रधानविधानादप्रधानस्य । प्रधान हि व्रतित्वमगि तन्नि शल्यत्वमप्रधानमगभूतमनुविधत्ते, यत्र व्रतित्व तत्रावश्य भवतीति न तस्य तेन विरोधेनापि विशेषण तदनर्थक न विकल्पोपगमो न च फलविशेषाभावोपि प्रधानगुणदर्शनेन मतातरव्यवच्छेदस्य फलस्य सिद्धे । तेन कृतनिदानस्यापि मायाविनो मिथ्यादृष्टेश्च हिसादिभ्यो विरतावपि व्रतित्वाभाव सिद्ध । मायानिदानमिथ्यादर्शनरहितस्यापि चासयतसम्यग्दृष्टेर्व्रतित्वाभाव प्रतिपादित स्यात् । तत ॥

निःशल्योत्र व्रती ज्ञेयः शल्यानि त्रीणि तत्त्वतः । मिथ्यात्वादीनि सद्भावे व्रताशयविपर्ययः॥१

स पुनर्व्रती सागार एवानगार एवेत्येकातापाकृतये सूत्रकार प्राह,—

अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थितयागनादगार । अनियमप्रसग इति चेन्न, भावागारस्य विवक्षितत्वात् तदस्यास्तीत्यगारी । व्रतीत्यभिसबध । व्रतिकारणासाकल्याद्गृहस्थस्याव्रतित्वमिति चेन्न, नैगमसग्रहव्यवहारव्यापारान्नगरवासवद्राजवद्वा । नैगमव्यापाराद्धि देशतो विरत सर्वतो विरतिं प्रत्यभिमुखस्वरूपो व्रती व्यपदिश्यते नगरवासत्वराजत्वाभिमुखस्य नगरवासराजव्यपदेशवत् । सग्रहनयाद्वाणुव्रतमहाव्यक्तिवर्तिव्रतत्वसामान्यादेशादणुव्रतोपि व्रतीप्यते नगरैकदेशवासिनो नगरवासव्यपदेशवत् देशविषयराजस्यापि राजव्यपदेशवच्च व्यवहारनयाद्देशतो व्रत्यप्यगारी व्रतीति प्रतिपाद्यते तद्वदेवेत्यविरोध ॥ न विद्यते अगारमस्येत्यनगार स च व्रती सकलव्रतकारणसद्भावात् । ततो अगृहस्थ एव व्रतीत्येकातोप्यपास्त ॥

नन्वेवमनगारस्य पथिकादे व्रतित्व स्यादित्याशकामपासन्नाह—

सोप्यगार्यनगारश्च भावागारस्य भावतः । अभावाच्चेति पाथादेर्नानगारत्वसगत ॥ १ ॥

क पुनरगारीत्याह,—

अणुव्रतोऽगारी ॥ २० ॥

अनुशब्द सूक्ष्मवचन सर्वसावद्यनिवृत्त्यसभवात् । स हि द्वींद्रियादिव्यपरोपणे निवृत्त', स्नेहद्वेषमोहावेशादसत्याभिधानवर्जनप्रवण , अन्यपीडाकरात् पार्थिवभयाद्युत्पादितनिमित्तादप्यदत्तात् प्रतिनिवृत्त , उपात्तानुपात्तान्यागनासंगाद्विरति , परिच्छिन्नधनधान्यक्षेत्राद्यवधिर्गृही प्रत्येतव्य ॥ सामर्थ्यात् महाव्रतोऽनगार इत्याह—

तत्र चाणुव्रतोगारी सामर्थ्यात्स्यान्महाव्रतः । अनगार इति ज्ञेयमत्र सूत्रांतराद्विना ॥ १ ॥

दिग्विरत्यादिसपन्न. स्यादगारीत्याह,—

दिग्देशानर्थदंडविरतिसामायिकप्रोपधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥

आकाशप्रदेशश्रेणी दिक्, न पुनर्द्रव्यातर तस्य निरस्तत्वात् । आदित्यादिगतिविभक्तस्तद्भेद पूर्वादिर्दशधा । ग्रामादीनामवधृतपरिमाणप्रदेशो देश । उपकारात्यये पापादाननिमित्तमनर्थदड । विरतिशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते । विरत्यग्रहणमधिकारादिति चेन्न, उपसर्जनानभिसबधत्वात् । एकत्वेन गमन समय , एकोहमात्मेति प्रतिपत्तिर्द्रव्यार्थादेशात् कायवाङ्मन कर्म पर्यायार्थार्पणात्, सर्वसावद्ययोगनिवृत्त्येकनिश्चयन वा व्रतभेदार्पणात्, समय एव सामयिक समय प्रयोजनमस्येति वा । उपेत्य स्वस्मिन् वसतींद्रियाणीत्युपवास , स्वविषय प्रत्यव्यावृत्तत्वात् प्रोषधे पर्वण्युपवास. प्रोषधोपवासः । उपेत्य भुज्यत इत्युपभोग अशनादि , परित्यज्य भुज्यत इति परिभोग पुन पुनर्भुज्यत इत्यर्थ स वस्त्रादि । परिमाणशब्द प्रत्येकमुभाभ्या सबधनीय । सयममविराधयन्नततीत्यतिथि , न विद्यतेस्य तिथिरिति वा तस्मै सविभाग प्रतिश्रयादीना यथायोगमतिथिसविभाग । व्रतशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते सपन्नशब्दश्च तेन दिग्विरतिव्रतसपन्न इत्यादि योज्य । व्रतग्रहणमनर्थकमिति चेत्, उक्तमत्र चोपसर्जनानभिसबधादिति । तत इदमुच्यते—

दिग्देशानर्थदडेभ्यो विरतिर्या विशुद्धिकृत् । सामायिकं त्रिधा शुद्धं त्रिकालं यदुदाहृत ॥ १ ॥
यः प्रोपधोपवासश्च यथाविधि निवेदितः । परिमाणं च यत्स्वस्योपभोगपरिभोगयोः ॥ २ ॥
आहारभेषजावासपुस्तवस्त्रादिगोचरः । संविभागो व्रत यत्स्याद्योग्यायातिथये स्वय ॥ ३ ॥
तत्सपन्नश्च निश्चेयोऽगारीति द्वादशोदिताः । दीक्षाभेदा गृहस्थस्य ते सम्यक्त्वपुरःसराः ॥ ४ ॥

कुत कारणाद्दिग्विरति परिमिताच्च समाश्रीयते यतो विशुद्धिकारिणी स्यादिति चेत्, दुष्परिहारक्षुद्रजतुप्रायत्वाद्दिग्निवृत्तिस्तत्परिमाण च योजनादिभिर्ज्ञातवद्भि ततो अगमनेपि प्राणिवधाद्यनुज्ञातमिति चेन्न, निवृत्त्यर्थत्वात्तद्वचनस्य । कथचित्प्राणिवधस्य परिहारेण गमनसभवात्, तृष्णाप्राकाम्यनिरोधनतत्रत्वाच्च तद्विरते । महालाभेपि परिमितदिशो वहिरगमनात् । ततो वहिर्महाव्रतसिद्धिरिति वचनात् । तथैव देशविरतेर्विशुद्धिकृत् अनर्थदड. पचधा, अपध्यानपापोदेशप्रमादचरितहिंसाप्रदानाशुभश्रुतिभेदात् । ततोपि विरतिर्विशुद्धिकारिणी । नरपतिजयपराजयादिसचिंतनलक्षणादपध्यानात् क्लेशतिर्यग्वणिज्यादिवचनलक्षणात्पापोपदेशात् नि प्रयोजनवृक्षादिछेदनभूमिकुट्टनादिलक्षणात्प्रमादाच [illegible]
दिप्रदानलक्षणाच्च हिंसाप्रदानात् [illegible]
त्पत्ते । मध्येनर्थदडग्रहण पूर्वोत्तरातिरेकानर्थक्यज्ञापनार्थं तेनानर्थदड। [illegible]

पभोगपरिभोगपरिमाणयोरनर्थक चक्रमणादिक निपयोपसेवन च न कर्तव्यमिति प्रकाशित भवति ततो विशुद्धिविशेषोत्पत्ते । सामायिक कथ त्रिधा विशुद्धिदमिति चेत्, प्रतिपाद्यते। सामायिके नियत-देशकाले महाव्रतत्व पूर्ववत् ततो विशुद्धिरणुस्थूलकृतहिंसादिनिवृत्ते । सयमप्रसग सयतासयतस्यापीति चेन्न, तस्य तद्धातिकर्मोदयात् । महाव्रतत्वाभाव इति चेन्न, उपचाराद्राजकुले सर्वगतचैत्रवत् । क पुन प्रोषधोपवासो यथाविधीत्युच्यते–स्नानगधमाल्यादिविरहितो अवकाशे शुचावुपवसेत् इत्युपवासविधिर्विशुद्धिकृत्, स्वशरीरसस्कारकरणत्यागाद्धर्मश्रवणादिसमाहितात करणत्वात् तस्मिन् वसति निरारभत्वाच्च । भोगपरिभोगसम्ख्यान पचविध, त्रसघातप्रमादबहुवधानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् । तत्र मधुमास त्रसघातज तद्विषय सर्वदा विरमण विशुद्धिद, मद्य प्रमादनिमित्त तद्विषय च विरमण सविधेयमन्यथा तदुपसेवनकृत' प्रमादात्सकलव्रतविलोपप्रसग । केतक्यर्जुनपुष्पादिमाल्य जतुप्राय शृगवेर-मूलकार्द्रहरिद्रानिंवकुसुमादिकमुपदशकमनतकायव्यपदेश च बहुवध तद्विषय विरमण नित्य श्रेय , श्रावकत्वविशुद्धिहेतुत्वात् । यानवाहनादि यद्यस्यानिष्ट तद्विषय परिभोगविरमण यावज्जीव विधेय । चित्रवस्त्राद्यनुपसेव्यमसत्यशिष्टसेव्यत्वात्, तदिष्टमपि परित्याज्य शश्वदेव । ततोन्यत्र यथाशक्ति स्वविभवानुरूप नियतदेशकालतया भोक्तव्य । अतिथिसविभागश्चतुर्विधो भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् । तत्र भिक्षा निरवद्याहार , रत्नत्रयोपबृहणमुपकरण पुस्तकादि, तथौषध रोगनिवृत्त्यर्थमनवद्यद्रव्य, प्रतिश्रयो वसति स्तीपश्वादिकृतसबधरहिता योग्या विज्ञेया । एवविधोदितव्रतसपन्नोणुव्रतो गृहस्थ शुद्धात्मा प्रतिपत्तव्य । चशब्द सूत्रेनुक्तसमुच्चयार्थ प्रागुक्तसमुच्चयार्थात् । तेन गृहस्थस्य पचाणुव्रतानि सप्तशीलानि गुणव्रत-शिक्षाव्रतव्यपदेशभाजीति द्वादश दीक्षाभेदा सम्यक्त्वपूर्वका सल्लेखनाताश्च महाव्रतवच्छीलवत् ॥

कदा सल्लेखना कर्तव्येत्याह,—

मारणांतिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

प्रतीत्यभिसबध सामान्यात् । स्वायुरिंद्रियबलसक्षयो मरण, अतग्रहण तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थ तत प्रतिसमय स्वायुरादिसक्षयोपलक्षणनित्यमरणव्युदास । भवातरप्राप्त्यजहद्वृत्तस्वभावनिवृत्तिरूपस्यैव तद्भवमरणस्य प्रतिपत्ते । मरणमेवातो मरणात मरणात प्रयोजनमस्या इति मारणातिकी । सम्यक्कायकषायलेखना बाह्यस्य कायस्याभ्यतराणा च कषायाणा यथाविधिमरणविभक्त्याराधनोदितक्रमेण तनूकरणमिति यावत् । ता मारणातिकीं सल्लेखना जोषिता प्रीत्या सेवितेत्यर्थ ॥ किं कर्तुमित्याह—

सम्यक्कायकषायाणा त्वक्षा सल्लेखनात्र ता । जोषिता सेविता प्रीत्या स व्रती मारणातिकी ॥ १

मृत्युकारणसपातकालमाश्रित्य सद्व्रत । रक्षितुं शक्यभावेन नान्यथेत्यप्रमत्तग ॥ २ ॥

सेवितेति ग्रहण विस्पष्टार्थमिति चेन्न, अर्थविशेषोपपत्ते । प्रीतिसेवनार्थो हि विशिष्टो जोषितेति वचनात्प्रतिपद्यते । विशेषोपयोगादिभिरात्मान प्रत एव तद्भावात् तत्र स्वयमारोपितगुणक्षतेरभावात्प्रीत्युत्पत्तावपि मरणस्यानिष्टत्वात्, स्वरत्नविघाते भाडागारविनाशेपि तदधिपते प्रीतिविनाशानिष्टवत् । उभयानभिसंबधाच्चाप्रमत्तस्य नात्मवध । न ह्यसौ तदा जीवन मरण वाभिसबधे "नाभिनदामि मरण नाभिकाक्षामि जीवित । कालमेव प्रतीक्षेह निदेश भृतको यथा ॥" इति सन्यासिनो भावनाविशुद्धि । ततो न सल्लेखनायामात्मवध इति वचन युक्त, तदा वदत स्वसमयविरोधात् । सोय नासचेतित कर्म बध्यत इति स्वय प्रतिज्ञाय वधकचित्तमतरेणापि सन्यासे स्ववधदोषमुद्भावयन् स्वसमय बाधते स्ववचनविरोधाच्च सदा मौनव्रतिकोहमित्यभिधानवत् । मरणसचेतनाभावे कथ सल्लेखनाया प्रपन्न इति

जरारोगेंद्रियहानिभिरावश्यकपरिक्षयसप्राप्ते यत्तस्य स्वगुणरक्षणे प्रयत्नात् ततो न सल्लेखनात्मवधः प्रयत्नस्य विशुद्ध्यगत्वात्तपश्चरणादिवत् । एकयोगकरण न्याय्य इति चेन्न क्वचित्कदाचित्कस्यचित्ता प्रत्याभिमुख्यप्रतिपादनार्थत्वात् वेश्मापरित्यागिनस्तदुपदेशात् । दिग्विरत्यादिसूत्रेण सहास्य सूत्रस्यैकयोगीकरणेपि यथा दिग्विरत्यादयो वेश्मापरित्यागिन कार्यास्तथा सल्लेखनापि कार्या स्यात् । न चासौ तथा क्रियते क्वचिदेव समाध्यनुकूले क्षेत्रे कदाचिदेव सन्न्यासयोग्ये काले कस्यचिदेवासाध्यव्याध्यादे सन्न्यासकारणसनिपातादप्रमत्तस्य समाध्यर्थिन सल्लेखना प्रत्याभिमुख्यज्ञापनाच्च सागारानगारयोरविशेषविधिप्रतिपादनार्थत्वाच्च सल्लेखनाया पूर्वत्वादस्य तत्रस्य पृथग्वचन न्याय्य ॥ एतदेवाह—

पृथक्सूत्रस्य सामर्थ्याच्च सागारानगारयोः । सल्लेखनस्य सेवेति प्रतिपत्तव्यमंजसा ॥ ३ ॥

तदेवमय साकल्येनैकदेशेन च निवृत्तिपरिणामो हिंसादिभ्योनेकप्रकार क्रमाक्रमस्वभावविशेषात्मकस्यात्मनोनेकांतवादिना सिद्धो न पुनर्नित्याद्येकांतवादिन इति ॥ तेषामेव बहुविधव्रतमुपपन्न नान्यस्येत्युपसहृत्य दर्शयन्नाह—

नानानिवृत्तिपरिणामविशेषसिद्धेरेकस्य नुर्बहुविधव्रतमर्थभेदात् ।
युक्त क्रमाक्रमविवर्तिभिदात्मकस्य नान्यस्य जातु नयबाधितविग्रहस्य ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

अथ सद्दर्शनादीना सल्लेखनाताना चतुर्दशानामप्यतीचारप्रकरणे सम्यक्त्वातिचारप्रतिपादनार्थं तावदाह,—

शंकाकांक्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ॥ २३ ॥

जीवादितत्त्वार्थेषु रत्नत्रयमोक्षमार्गे तत्प्रतिपादके वागमे तत्प्रणेतरि च सर्वज्ञे सत्त्वसत्त्वाभ्यामन्यथा वा सशीति शका, सद्दर्शनफलस्य विषयोपभोगस्येहामुत्र चाकाक्षणमाकाक्षा, आप्तागमपदार्थेषु सयमाधारे च जुगुप्सा विचिकित्सा, सुगतादिदर्शनान्यन्यदृष्टयस्तदाश्रिता वा पुमासस्तेषा प्रशसासस्तवौ अन्यदृष्टिप्रशसासस्तवौ । त एते सम्यग्दृष्टेर्गुणस्य तद्वते वातीचारा पच प्रतिपत्तव्या । क पुन. प्रशसासस्तवयो प्रतिविशेष ? इत्युच्यते—वाड्मानसविषयभेदात् प्रशसासस्तवयोर्भेद । मनसा मिथ्यादृष्टिज्ञानादिषु गुणोद्भावनाभिप्राय प्रशसा, वचसा तद्भावन सस्तव इति । प्रत्येक प्रकरणादगार्यवधारणमिति चेन्न, सम्यग्दृष्टिग्रहणस्योभयार्थत्वात् । सत्यप्यगारिप्रकरणे नागारिण एव सम्यग्दृष्टेरितीष्टमवधारण । सामान्यत सम्यग्दृष्ट्यधिकारेपि पुनरिह सम्यग्दृष्टिग्रहणस्यागार्यनगारसबधनार्थत्वात् । एतेनानगारस्यैवेत्यवधारणमपास्त, उत्तरत्रागारिग्रहणानुवृत्ते । दर्शनमोहोदयादतिचरणमतीचार तत्त्वार्थश्रद्धानातिक्रमणमित्यर्थ । ननु च न पचातिचारवचन युक्तमष्टागत्वात् सम्यग्दर्शनस्यातिक्रमणाना तावत्त्वमिति चेन्न, अत्रैवातर्भावात्, नि शकितत्वाद्यष्टागविपरीताचाराणामष्टविधत्वप्रसगे त्रयाणा वात्सल्यादिविपरीतानामवात्सल्यादीनामन्यदृष्टिप्रशसादिना सजातीयाना तत्रैवातर्भावात् । व्रताद्यतीचाराणा पचसख्याव्याख्यानप्रकाराणामपि पचसस्यामिधानात् । कुत पुनरमी दर्शनस्यातिचारा इत्याह—

सम्यग्दृष्टेरतीचाराः पंच शंकादयः स्मृताः । तेषु सत्सु हि तत्त्वार्थश्रद्धानं न विशुद्ध्यति ॥ १ ॥

शकादय सद्दर्शनस्यातीचारा एव मालिन्यहेतुत्वात् ये तु न तस्यातीचारा न ते तन्मालिन्यहेतवो

यथा तद्विशुद्धिहेतवस्तत्त्वार्थश्रवणादयस्तद्विनाशहेतवो वा दर्शनमोहोदयादयस्तन्मालिन्यहेतवश्चैव ते तस्मात्तदतीचारा इति युक्तिवचनं प्रत्येयं ॥

व्रतशीलेषु कियन्तोतीचारा इत्याह,—

व्रतशीलेषु पंच पंच यथाक्रमम् ॥ २४ ॥

अतीचारा इत्यनुवृत्तिः । व्रतग्रहणमेवास्त्विति चेन्न, शीलविशेषद्योतनार्थत्वात् शीलग्रहणस्य । दिग्विरत्यादीनां हि व्रतलक्षणस्याभिसंधिकृतनियमरूपस्य सद्भावाद्व्रतत्वेपि तथाभिधानेपि च शीलत्वं प्रकाश्यते, व्रतपरिरक्षणं शीलमिति शीललक्षणोपपत्तेः । सामर्थ्याद्गृहिसंप्रत्ययः, बंधनादयो ह्यतीचारा वक्ष्यमाणा नानगारस्य संभवतीति सामर्थ्याद्गृहिण एव व्रतेषु शीलेषु पंच पंचातीचारा प्रतीयंते । पंच पंचेति वीप्सायां द्वित्वं व्रतशीलातीचाराणामनयवेन पंचसंख्यया व्याप्यत्वात् । पंचश इति लघुनिर्देशे संभवत्यपि पंच पंचेति वचनमभिवाक्यार्थं, यथाक्रमवचनं वक्ष्यमाणातीचारक्रमसंबंधनार्थं ॥

अत एवाह,—

पंच पंच व्रतेष्वेवं शीलेषु च यथाक्रमं । वक्ष्यंतेतः परं शेषे इति सूत्रेतिदिश्यताम् ॥ १ ॥

तत्राद्यस्याणुव्रतस्य केतीचारा इत्याह,—

बंधवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

अभिमतदेशे गतिनिरोधहेतुर्बंधः, प्राणिपीडाहेतुर्वधः कशाद्यभिघातमात्रं न तु प्राणव्यपरोपणं तस्य व्रतनाशरूपत्वात्, छेदोंगापनयनं, न्याय्यभारातिरिक्तभारवाहनमतिभारारोपणं, क्षुत्पिपासाबाधनमन्नपाननिरोधः । कुतोमी पंचाहिंसाणुव्रतस्यातीचारा इत्याह—

तत्राहिंसाव्रतस्यातीचारा बंधादयः श्रुताः । तेषां क्रोधादिजन्मत्वात्क्रोधादेस्तन्मलत्वतः ॥१॥

पूर्ववदनुमानप्रयोगः प्रत्येतव्यः ॥

अथ द्वितीयस्याणुव्रतस्य केतीचाराः पंचेत्याह,—

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमंत्रभेदाः ॥ २६ ॥

मिथ्यान्यथाप्रवर्तनमतिसंधापनं वा मिथ्योपदेशः सर्वथैकांतप्रवर्तनवत् सच्छास्त्रान्यथाकथनवत् परातिसंधायकशास्त्रोपदेशवच्च, संवृतस्य प्रकाशनं रहोभ्याख्यानं स्त्रीपुरुषानुष्ठितगुप्तक्रियाविशेषप्रकाशनवत्, परप्रयोगादन्यानुक्तपद्धतिकर्म कूटलेखक्रिया एवं तेनोक्तमनुष्ठितं चेति वचनाभिप्रायलेखनवत्, हिरण्यादिनिक्षेपे अल्पसंख्यानुज्ञावचनं न्यासापहारः शतन्यासे नवत्यनुज्ञानवत्, अर्थादिभिः परगुह्यप्रकाशनं साकारमंत्रभेदः अर्थप्रकरणादिभिरन्याकूतमुपलभ्यासूयादिना तत्प्रकाशनवत् ॥ कथमेते अतीचारा इत्याह—

तथा मिथ्योपदेशाद्या द्वितीयस्य व्रतस्य ते । तेषामनृतमूलत्वात्तद्वचेन विरोधतः ॥ १ ॥

यथाद्यव्रतस्य मालिन्यहेतुत्वाद्बंधादयोतीचारास्तथा द्वितीयस्य मिथ्योपदेशादयस्तदविशेषात् । तन्मालिन्यहेतुत्वं पुनस्तेषां तच्छुद्धिविरोधित्वात् ॥

अथ तृतीयस्य व्रतस्य केतीचारा इत्याह,—

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २७ ॥

मोषकस्य त्रिधा प्रयोजन । स्तेनप्रयोगः, चोरानीतग्रहण तदाहृतादान, उचितादन्यथा दानग्रहणमतिक्रम , विरुद्धराज्ये सत्यतिक्रमः विरुद्धराज्यातिक्रम , कूटप्रस्थतुलादिभि' क्रयविक्रयप्रयोगो हीनाधिकमानोन्मान, कृत्रिमहिरण्यादिकरण प्रतिरूपकव्यवहार । कुतोमी तृतीयस्य व्रतस्यातीचारा इत्याह,—

प्रोक्ताः स्तेनप्रयोगाद्याः पंचास्तेयव्रतस्य ते । स्तेयहेतुत्वतस्तेषां भावे तन्मलिनत्वतः ॥१॥

अथ चतुर्थस्याणुव्रतस्य केतीचारा इत्याह,—

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानंगक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः ॥ २८ ॥

सद्वेद्यचारित्रमोहोदयाद्विवहन विवाह परस्य विवाहस्तस्य करण परविवाहकरण, अयनशीलेत्वरी सैव कुत्सिता इत्वरिका तस्या परिगृहीतायामपरिगृहीताया च गमनमित्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमन, अनगेषु क्रीडा अनगक्रीडा, कामस्य प्रवृद्ध परिणाम कामतीव्राभिनिवेश । दीक्षितातिबालातिर्यग्योन्यादीनामनुपसग्रह इति चेन्न, कामतीव्राभिनिवेशग्रहणात् सिद्धे । त एते चतुर्थाणुव्रतस्य कुतोतीचारा इत्याह—

चतुर्थस्य व्रतस्यान्यविवाहकरणादयः । पंचैतेतिक्रमा ब्रह्मविघातकरणक्षमाः ॥ १ ॥

स्वदारसंतोषव्रतविहननयोग्या हि तदतीचारा न पुनस्तद्विघातिन एव पूर्ववत् ॥

अथ पचमव्रतस्य केतीचारा इत्याह,—

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रवास्त्वादीना द्वयोर्द्वयोर्द्वंद्व प्राक् कुप्यात् , तीव्रलोभाभिनिवेशात् प्रमाणातिरेकास्तेषामतिक्रमा । पच कुतोतीचारा इत्याह,—

क्षेत्रवास्त्वादिषूपात्तप्रमाणातिक्रमाः स्वयं । पंच संतोषनिर्घातहेतवोत्यव्रतस्य ते ॥ १ ॥

सतोषनिर्घातानुकूलकारणत्वाद्धि तदतीचारा स्युर्न पुन समर्थकारणत्वात् पूर्ववत् ॥

अथ दिग्विरते केतिक्रमा परेत्याह,—

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यंतराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितदिगवधिव्यतिलघनमतिक्रम , स त्रेधा ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्विषयभेदात् । तत्र पर्वताद्यारोहणादूर्ध्वातिक्रम , कूपावतरणादेरधोतिवृत्ति , बिलप्रवेशादेस्तिर्यगतीचार , अभिगृहीताया दिशो लोभावेशादाधिक्याभिसवध क्षेत्रवृद्धि । इच्छापरिमाणेंतर्भावात्पौनरुक्त्यमिति चेन्न, तस्यान्याधिकरणत्वात् तदतिक्रम । प्रमादमोहव्यासगादिभि अननुसरण स्मृत्यतराधान । कस्मात् पुनरमी प्रथमस्य शीलस्य पचातीचारा इत्याह—

ऊर्ध्वातिक्रमणाद्याः स्युः शीलस्याद्यस्य पंच ते । तद्विरत्युपघातित्वात्तेषा तद्धि मलत्वतः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्य केतीचारा इत्याह,—

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ ३१ ॥

तमानयेत्याज्ञापनमानयन, एव कुर्विति विनियोग प्रेष्यप्रयोग, अभ्युत्कासिकादिकरण शब्दानुपात, स्वविग्रहप्ररूपण रूपानुपात, लोष्ठादिपात पुद्गलक्षेप । कुत पचैते द्वितीयस्य शीलस्य व्यतिक्रमा इत्याह—

द्वितीयस्य तु शीलस्य ते पंचानयनादयः । स्वदेशविरतेर्बाधा तैः संक्लेशविधानतः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्य शीलस्य केतीचारा इत्याह,—

कंदर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

रागोद्रेकात् प्रहासमिश्रोऽशिष्टवाक्प्रयोग कदर्प, तदेवोभय परत्र दुष्टकायकर्मयुक्त कौत्कुच्य, धार्ष्ट्यप्रायोसबद्धबहुप्रलापित्व मौखर्य, असमीक्ष्य प्रयोजनाविचिन्त्येन करण असमीक्ष्याधिकरण, तत्त्रेधा कायवाङ्मनोविषयभेदात् । यावतार्थेनोपभोगपरिभोगस्यार्थस्ततोन्यस्याधिक्यमानर्थक्य । उपभोगपरिभोगान्तर्भावात्पौनरुक्त्यप्रसग इति चेन्न, तदर्थानवधारणात् ॥ कस्मादिमे तृतीयशीलस्यातीचारा इत्याह,—

कंदर्पाद्यास्तृतीयस्य शीलस्येहोपवर्णिताः । तेषामनर्थदंडेभ्यो विरतेर्बाधकत्वतः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थस्य शीलस्य केतिक्रमा इत्याह,—

योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थ, दुष्टप्रणिधानमन्यथा वा दु प्रणिधान, अनादरोनुत्साह, अनैकाग्र्य स्मृत्यनुपस्थान । मनोदु प्रणिधान तदिति चेन्न, तद्गतादन्यार्चितनात् । कुतश्चतुर्थस्य शीलस्यातिक्रमा इत्याह—

योगदुःप्रणिधानाद्याश्चतुर्थस्य व्यतिक्रमाः । शीलस्य तद्विघातित्वात्तेषां तन्मलतास्थितेः ॥ १ ॥

पचमस्य शीलस्य केतीचारा इत्याह,—

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

प्रत्यवेक्षण चक्षुषो व्यापार, प्रमार्जनमुपकरणोपकार, तस्य प्रतिषेधविशिष्टस्योत्सर्गादिभि सबधस्तेनाप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितदेशे क्वचिदुत्सर्गस्तादृशस्य कस्यचिदुपकरणस्यादान तादृशे च क्वचिच्छयनीयस्थाने सस्तरोपक्रमणमिति त्रीण्यभिहितानि भवति, तथावश्यकेष्वनादर, स्मृत्यनुपस्थान च क्षुदर्दितत्वात् प्रोषधोपवासानुष्ठायिन स्यादिति । तस्यैते पचातीचारा कुत इत्याह—

अप्रत्यवेक्षितेत्याद्यास्तत्रोक्ताः पचमस्य ते । शीलस्यातिक्रमाः पच तद्विघातस्य हेतवः ॥ १ ॥

यत इति शेष ॥

षष्ठस्य शीलस्य केतीचारा इत्याह,—

सचित्तसंबंधसंमिश्राभिषवदुःपक्काहाराः ॥ ३५ ॥

सह चित्तेन वर्तत इति सचित्त, तदुपश्लिष्ट सबध, तद्व्यतिकीर्णस्तन्मिश्र । पूर्वेणाविशिष्ट

चेन्न, तत्र ससर्गमात्रत्वात् । प्रमादसमोहाभ्या सचित्तादिषु वृत्तिर्देशविरतस्योपभोगपरिभोगविषयेषु परिमितेष्वपीत्यर्थ. । द्रवो वृष्य चाभिषव., असम्यक् पक्वो दु'पक्व । त एतेतिक्रमा' पच कथमित्याह—

तथा तच्चित्तसंबंधाहाराद्याः पंच सूत्रिताः । तेत्र षष्ठस्य शीलस्य तद्विरोधनहेतवः ॥ १ ॥

सप्तमस्य शीलस्य केतिक्रमा इत्याह,—

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

सचित्ते निक्षेप , प्रकरणात् सचित्तेनापिधान, अन्यदातृदेयार्पण परव्यपदेशः, प्रयच्छतोप्यादराभावो मात्सर्य, अकाले भोजन कालातिक्रम. ॥ कुत एतेतिचारा इत्याह,—

स्मृताः सचित्तनिक्षेपप्रमुखास्ते व्यतिक्रमाः । सप्तमस्येह शीलस्य तद्विघातविधायिनः ॥ १ ॥

अथ सल्लेखनाया केतिचारा इत्याह,—

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबंधनिदानानि ॥ ३७ ॥

आकाक्षणमाशसा, अवश्यहेयत्वे शरीरस्यावस्थानादरो जीविताशसा, जीवितसक्लेशान्मरण प्रति चित्तानुरोधो मरणाशसा, पूर्वं सुहृत्सहपाशुक्रीडनाद्यनुस्मरण मित्रानुराग , पूर्वानुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहार सुखानुबध , भोगाकाक्षया नियत दीयते चित्त तस्मिंस्तेनेति वा निदान । त एते सन्यासस्यातिक्रमा कथमित्याह—

विज्ञेया जीविताशंसाप्रमुखाः पंच तत्त्वतः । प्रोक्तसल्लेखनायास्ते विशुद्धिक्षतिहेतवः ॥ १ ॥

तदेव शीलव्रतेष्वनतिचारैस्तीर्थकरत्वस्य परमशुभनाम्न कर्मणो हेतुरित्येतस्य पुण्यास्रवस्य प्रपचतो निश्चयार्थं व्रतशीलसम्यक्त्वभावनातदतिचारप्रपच व्याख्याय सप्रति शक्तितस्त्यागतपसी इत्यत्र प्रोक्तस्य व्याख्यानार्थमुपक्रम्यते,—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३८ ॥

स्वपरोपकारोनुग्रह , स्वशब्दो धनपर्यायवचन । किमर्थोय निर्देश इत्याह—

स्वं धनं स्यात्परित्यागोतिसर्गस्तस्य नु स्फुटः । तद्दानमिति निर्देशोतिप्रसंगनिवृत्तये ॥ १ ॥
अनुग्रहार्थमित्येतद्विशेषणमुदीरित । तेन स्वमासदानादि निषिद्धं परमापकृत् ॥ २ ॥

न हि परकीयवित्तस्यातिसर्जन दान स्वस्यातिसर्ग इति वचनात् । स्वकीय हि धन स्वमिति प्रसिद्ध धनपर्यायवाचिन स्वशब्दस्य तथैव प्रसिद्धेः । न चैव स्वदुःखकारण परदु खनिमित्त वा सर्वमाहारादिक धन भवतीति तस्याप्यतिसर्गो दानमिति प्रसज्यते सामान्यतोनुग्रहार्थमिति वचनात् । स्वानुग्रहार्थस्य वापरानुग्रहार्थस्य च धनस्यातिसर्गो दानमिति व्यवस्थितेः । तेन च विशेषणेन स्वमासादिदान स्वापायकारण परस्यावद्यनिबधन च प्रतिक्षिप्तमालक्ष्यते, तस्य स्वपरयो परमापकारहेतुत्वात् ॥

कुतस्तस्य दानस्य विशेष इत्याह,—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

प्रतिग्रहादिक्रमो विधि , विशेषो गुणकृत' तस्य प्रत्येकमभिसबध' । तप स्वाध्यायपरिवृद्धिहेतुत्वादिर्द्रव्यविशेष , अनसूयाऽविषादादिर्दातृविशेष , मोक्षकारणगुणसयोग. पात्रविशेष । एतदेवाह—

तद्विशेषः प्रपंचेन स्याद्विध्यादिविशेषतः । दातुः शुद्धिविशेषाय सम्यग्बोधस्य विश्रुतः ॥ १ ॥

कुतोय विध्यादीना यथोदितो विशेष स्यादित्याह,—

विध्यादीनां विशेषः स्यात्स्वकारणविशेषतः । तत्कारण पुनर्बाह्यमांतर चाप्यनेकधा ॥ २ ॥

विधिद्रव्यदातृपात्राणा हि विशेष , स्वकारणविशेषात् । तच्च कारण बाह्यमनेकधा द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् । आतर चानेकधा श्रद्धाविशेषादिपरिणाम । क पुनरसौ विध्यादीना विशेष प्रख्यातो यतो दानस्य विशेषत फलविशेषसपादन स्यादित्याह—

पात्रपरिग्रहादिभ्यो विधिभ्यस्तावदास्रवः । दातुः पुण्यस्य संक्लेशरहितेभ्योतिशायिनः ॥३॥
किंचित्संक्लेशयुक्तेभ्यो मध्यमस्योपवर्णितः । महत्संक्लेशयुक्तेभ्यः स्वल्पस्येति विभिद्यते ॥ ४ ॥
निकृष्टमध्यमोत्कृष्टविशुद्धिभ्यो विपर्ययः । तेभ्यः स्यादिति संक्षेपादुक्तं सूरिभिरंजसा ॥ ५ ॥
गुणवृद्धिकर द्रव्य पात्रेऽपात्रे समर्पित । दोषवृद्धिकर पापकारि मिश्र तु मिश्रकृत् ॥ ६ ॥
दाता गुणान्वितः शुद्धः पर पुण्यमवाप्नुयात् । दोषान्वितस्त्वशुद्धात्मा पर पापमुपैति सः ॥७॥
गुणदोषान्वितः शुद्धाशुद्धभावे समश्नुते । बहुधा मध्यम पुण्यं पाप चेति विनिश्चयः ॥ ८ ॥
दत्तमन्न सुपात्राय स्वल्पमप्युरुपुण्यकृत् । मध्यमाय तु पात्राय पुण्य मध्यममानयेत् ॥ ९ ॥
कनिष्ठाय पुनः स्वल्पमपात्रायाफल विदुः । पापापाप फल चेति सूरयः संप्रचक्षते ॥ १० ॥

सामग्रीभेदाद्धि दानविशेष स्यात् कृष्यादिविशेषाद्बीजविशेषवत् । निरात्मकत्वे सर्वभावाना विध्यादिस्वरूपाभाव क्षणिकत्वावधिविज्ञानस्य तदभिसबधाभाव नित्यत्वात्स्वनि क्रियत्वाच्च तदभाव । क्रियागुणसमवायादुपपत्तिरिति चेन्न, तत्परिणामाभावात् क्षेत्रस्य वाचेतनत्वात् । स्याद्वादिनस्तदुपपत्तिरनेकाताश्रयणात् । तथाहि—

अपात्रेभ्यो दत्तं भवति सफलं किंचिदपर न पात्रेभ्यो वित्तं प्रचुरमुदितं जातुचिदिह ।
अदत्त पात्रेभ्यो जनयति शुभ भूरि गहन जनोऽस्य स्याद्वाद कथमिव निरुक्तं प्रभवति ॥ ११ ॥

किंचिद्धि वस्तु विशुद्धातरमपात्रेभ्योपि दत्त सफलमेव, सक्लेशदुर्गत तु पात्रेभ्यो दत्त न प्रचुरमपि सफल कदाचिदुपपद्यतेऽतिप्रसगात्, मदत्तमपि पात्रेभ्योऽपात्रेभ्यश्च शुभमेव फल जनयति सक्लेशाभावमदानस्यैव श्रेयस्करत्वात् । तत पात्रायापात्राय वा स्याद्दान सफल, स्याददान, स्यादुभय, स्यादवक्तव्य च स्याद्दान वा वक्तव्य चेति स्याद्वादिनयप्रमाणमयज्योति प्रतानो अपसारितसकलकुनयतिमिरपटलः सम्यगनेकातवादिदिनकर एव विभागेन विभावयितु प्रभवति न पुनरितरो जन कूपमंडूकवत्पारावारवारिविजृंभितमिति प्रायेणोक्त पुरस्तात् प्रतिपत्तव्यम् ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

इति श्रीविद्यानंदिआचार्यविरचिते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारे सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ बंधेऽभिधातव्येऽभिधीयंतेस्य हेतवः । निर्हेतुकत्वकूटस्थाकारणत्वनिवृत्तये ॥ १ ॥

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बंधहेतवः ॥ १ ॥

मिथ्यादर्शन क्रियास्वतर्भूत, विरतिप्रतिपक्षभूताप्यविरति , आज्ञाव्यापादनानाकाक्षक्रियायामतर्भावः प्रमादस्य, कपाया' क्रोधादय. प्रोक्ता , योगा कायादिविकल्पा प्रक्लृप्ता । मिथ्यादर्शन द्वेधा नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् । तत्रोपदेशनिरपेक्ष नैसर्गिक, परोपदेशनिमित्त चतुर्विध क्रियाक्रियावादाज्ञानिकवनयिकमतविकल्पात् । चतुरशीति' क्रियावादा इति कौत्कुल्यकठविद्धिप्रभृतिमतविकल्पात् । अशीतिशतमक्रियावादाना मरीचिकुमारोलकपिलादिदर्शनभेदात् । आज्ञानिकवादा' सप्तपष्टिसख्या', साकल्यवाकल्यप्रभृतिदृष्टिभेदात् । वैनयिकाना द्वात्रिंशत् वशिष्टपराशरादिमतभेदात् । एते मिथ्यादर्शनोपदेशास्त्रीणि शतानि त्रिपष्ठ्युत्तराणि बधहेतव प्राणिवधनिमित्तत्वादधर्महेतुत्वसिद्धे । आगमप्रामाण्यात् प्राणिवधो धर्महेतुरिति चेन्न, तस्यागमत्वासिद्धेरनवस्थानात् । परमागमे प्रसिद्धत्वात्तदसिद्धिरिति चेन्न, अतिशयज्ञानाकरत्वात् । अन्यत्राप्यतिशयज्ञानदर्शनादिति चेन्न, अत एव तेपा सभवात् । श्रद्धामानमिति चेन्न, भूयसामुपलब्धे रत्नाकरवत् । तदुद्भवत्वात्तेषामपि प्रामाण्यमिति चेन्न, निस्सारत्वात् कत्वादिवत् । सर्वेषामविशेपप्रसगात् । यज्ञकर्मणोन्यत्र वध पापायेति चेन्न, उभयत्र तुल्यत्वात् । तादर्थ्यात्सर्वस्येति चेन्न, साध्यत्वात् अन्यथोपयोगे दोपप्रसगात् । मत्रप्राधान्याददोप इति चेन्न, प्रत्यक्षविरोधात् हिंसादोषाविनिवृत्ते । नियतपरिणामनिमित्तस्यान्यथा विधिनिपेधासभवात् कर्तुरसभवाच्च । पचविध वा मिथ्यादर्शन, अविरतिकपाययोगा द्वादशपचविंशतित्रयोदशभेदा , प्रमादोनेकविधः । समुदायावयवयोर्बंधहेतुत्व वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् । अविरते प्रमादस्याविशेप इति चेन्न, विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् । कपायाविरत्योरभेद इति चेन्न, कार्यकारणभेदोपपत्ते' ॥ कुत पुनर्मिथ्यादर्शनादय पच बधहेतव इत्याह—

स्युर्बंधहेतवः पुंसः समिथ्यादर्शनादयः । तस्य तद्भावभावित्वादन्यथा तदसिद्धितः ॥ २ ॥

पुसो बधहेतव इति वचनात् प्रधानक्षणिकचित्तस्य सतानस्य च व्यवच्छेद , समिथ्यादर्शनादय इति निर्देशात् प्रधानपरिणामास्ते पुसो बधहेतव इति व्युदस्त, कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसगात् बधस्य मिथ्यादर्शनाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानात्तद्धेतुकत्वसिद्धि ॥ ननु च मोक्षकारणत्रैविध्योपदेशात् बधकारणपाचविध्य विरुद्धमित्याशकायामाह,—

तद्विपर्ययतो मोक्षहेतवः पंच सूत्रिताः । सामर्थ्यादत्र नातोस्ति विरोधः सर्वथा गिराम् ॥ ३ ॥

निर्णीतप्राय चैतन्न पुनरुच्यते ॥

कोय बध इत्याह,—

सकपायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बंधः ॥ २ ॥

पुन कपायग्रहणमनुवाद इति चेन्न, कर्मविशेपाशयवान्त्विाज्जठराग्निवत् । जीवाभिधान प्रचोदित-

त्वात्, जीवस्य हि कथममूर्तेन कर्मणा बध इति परै प्राचोदि ततो जीव इत्यभिधीयते। जीवनाविनिर्मुक्तत्वाद्वा, जीवन ह्यायुस्तेनाविनिर्मुक्त एवात्मा कर्मपुद्गलानादत्तेऽतश्च जीवाभिधान युक्त। कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त इति पृथग्विभक्त्युच्चारण वाक्यातरज्ञापनार्थं तेन कर्मणो जीव सकपायो भवति पूर्वोपात्तादित्येक वाक्य सकपायत्वात् पूर्वमकर्मकस्य मुक्तवत्सकषायत्वायोगात्। तथा कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते जीव सकपायत्वात् इति द्वितीय वाक्य कर्मयोग्यपुद्गलादानात्पूर्वमकपायस्य क्षीणकपायादिवत्तदघटनात्। ततो जीवकर्मणोरनादिबध इत्युक्त भवति बीजाकुरवत्। सकपायत्वकर्मयोग्यपुद्गलादानयोर्भावद्रव्यबधस्वभावयोर्निमित्तनैमित्तिकभावव्यवस्थानात्। पुद्गलवचन कर्मणस्तादात्म्यख्यापनार्थं पुद्गलात्मक द्रव्यकर्म न पुनरन्यस्वभाव। तदसिद्धमिति चेन्न, अमूर्तेरनुग्रहोपघाताभावात्। न ह्यमूर्तिरात्मगुणो जीवस्यामूर्तेरनुग्रहोपघातौ कर्तुमल कालवदाकाशादीना। मूर्तिमतस्तु पौद्गलिकस्य कर्मणोनुग्रहोपघातकरणममूर्तेप्यात्मनि कथचिन्न विरुध्यते, तदनादिबध प्रति तस्य मूर्तिमत्त्वमसिद्धेरन्यथा बधायोगात्। आदत्ते इति प्रतिज्ञातोपसहारार्थं। तथाहि—यो य शुभाशुभफलदायिद्रव्ययोग्यान् पुद्गलानादत्ते स स सकपायो यथा तादृश स स कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते यथोभयवादिप्रसिद्ध शुभाशुभफलप्रासादिपुद्गलादायी रक्तो द्विष्टो वा सकपायश्च विवादापन्न ससारी तस्मात् कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते इति प्रतिज्ञातोपसहार प्रतिपत्तव्य। अतस्तदुपश्लेषो बध तद्भावो मदिरापरिणामवत्। सवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं, कर्मणो योग्याना सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनतानामादानादात्मन कपायार्द्रीकृतस्य प्रतिप्रदेश तदुपश्लेषो बध स एव बधो नान्य सयोगमात्र स्वगुणविशेपसमवायो वेति तात्पर्यार्थ। कपायार्द्रीकृते जीवे कर्मयोग्यपुद्गलाना कर्मपरिणामस्य भावात्कुडोदकधातकीकुसुमाद्यार्द्रभाजननिक्षेपे मदिरायोग्यपुद्गलाना मदिरापरिणामवत्। करणादिसाधनो बधशब्द तस्योपचयापचयसद्भाव कर्मण आयव्ययदर्शनात् व्रीहिकोष्ठागारवत्। कर्मणामायव्ययदर्शनात् तत्फलायव्ययानुभवनात् सिद्ध ततोनुमितानुमान। एतदेवाह—

पुद्गलाना नुरादानं बधो द्रव्यात्मकः स्मृतः। योग्याना कर्मणः स्वेष्टानिष्टनिर्वर्तनात्मनः ॥१॥

कथ पुन पुद्गला कर्मपरिणामयोग्या केचिदुपपद्यते इत्याह,—

पुद्गलाः कर्मणो योग्याः केचिन्मूर्तार्थयोगतः। पच्यमानत्वतः शालिबीजादिवदितीरितं ॥२॥

पुद्गला एव कर्मपरिणामभाजो मूर्तद्रव्यसबधेन विपच्यमानत्वाच्छालिबीजादिवदित्युक्त पुरस्तात्। तत कर्मणो योग्या पुद्गला केचित्सत्येव ॥

तानादत्ते स्वयं जीवः सकपायत्वतः स तु। यो नादत्ते प्रसिद्धो हि कपायरहित' परः ॥३॥
सकपायः सकर्मत्वजीवः स्यात्पूर्वतोन्यतः। कपायेभ्यः सकर्मेति नान्यथा भवभागय ॥४॥
जीवः सबंध इति वा सकपायत्वतोन्यथा। तस्य मुक्तात्मवत्तत्त्वानुपपत्तेः प्रसिद्धित ॥ ५ ॥
सकपायत्वमध्यक्षात्स्वसवेदनत' स्वय। कोपवानहमित्येव रूपात् सिद्ध हि देहिना ॥ ६ ॥
प्रधान सकपाय तु स्यान्नैवाचेतनत्वत'। कुभादिवत्ततो नेद सबधमिति निर्णय' ॥ ७ ॥
कर्मणः सकपायत्व जीवस्येति न शाश्वत। सहेतुकस्य कौटस्थ्यविरोधात् कुटकादिवत् ॥ ८ ॥
ततो नु मुक्त्यभावो नु कुतश्चित्कर्मणः क्षये। सकपायत्वविध्वसाविध्वंसकृतसिद्धितः ॥ ९ ॥
जीवो हि कर्मणो योग्यानादत्ते पुद्गलान् स्वय। सकपायस्तत' पूर्वं शुद्धस्य तदसभवात् ॥ १० ॥
तद्द्रव्यकर्मभिर्बधः पुद्गलात्मभिरात्मनः। सिद्धो नात्मगुणैरेव कपायैर्भावकर्मभि ॥ ११

अन्यथा सकषायत्वप्रत्ययस्य विरोधतः । संसारिणां शरीरादिसंबंधस्यैव हानितः ॥ १२ ॥

सोय सामान्यतो बध प्रतिपादितस्तत्प्रकारप्रतिपादनार्थमाह,—

प्रकृतिस्थित्यनुभाग(भव)प्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

प्रकृतेरीत्यनुवृत्तेरपादानसाधना प्रकृति', भावसाधनौ स्थित्यनुभवौ, कर्मसाधन' प्रदेशशब्द । प्रकृति स्वभाव इत्यनर्थान्तर, स्वभावाप्रच्युति स्थिति, तद्रसविशेषोनुभव, इयत्तावधारण प्रदेश । विधिशब्द प्रकारवचन । तस्य विधयस्तद्विधयो बधप्रकारा प्रकृत्यादय इत्यर्थ' ॥ तदेवाह,—

तस्य बंधस्य विधयः प्रकृत्याद्याः सुसूत्रिताः । तथाविधत्वससिद्धेर्बंधव्यानां कथंचन ॥ १ ॥
स्थित्यादिपर्ययोन्मुक्तैः कर्मयोग्यैर्हि पुद्गलैः । प्रकृत्याप्रस्थितैर्बंधः प्रथमोत्र विवक्षितः ॥ २ ॥
प्रतिप्रदेशमेतैस्तु मतो बंधः प्रदेशतः । स्थित्यादिपर्ययाक्रांतः स स्थित्यादिविशेषितः ॥ ३ ॥

बधस्य भेदादेव हि बधो भिद्यते नान्यथा बधव्यानि च कर्माणि प्रकृत्यावस्थितानि प्रकृतिबधव्यपदेश लभते । तान्येवात्मप्रदेशवृत्तीनि प्रदेशबधव्यपदेश । समयादूर्ध्वंस्थितिपर्ययाक्रांतानि स्थितिबधव्यपदेश फलदानसमर्थशक्तिलक्षणानुभवपर्ययाक्रातान्यनुभवबधव्यपदेशमिति शोभन सूत्रिता प्रकृत्यादिविधयो बधस्य । तत्र योगनिमित्तौ प्रकृतिप्रदेशौ, स्थित्यनुभवौ कषायहेतुको । आद्यो द्वेधा मूलोत्तरप्रकृतिभेदात् ॥

तत्र मूलप्रकृतिबध तावदाह,—

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रांतरायाः ॥ ४ ॥

सामानाधिकरण्ये सति पूर्वोत्तरवचनविरोध इति चेन्न, उभयनयधर्मविवक्षासद्भावात् तयोरेकवचन-बहुवचनप्रयोगोपपत्ते । प्रमाण श्रोतार इति सामान्यविशेषयोरेकत्वबहुत्वव्यवस्थितेर्यथासभव कर्त्रादि-साधनत्व ज्ञानावरणादिशब्दाना प्रयोगपरिणामादागच्छदेवाविशिष्ट कर्म ज्ञानावरणादिविशेषैर्विभिद्यते अन्नादेर्वातादिविकारवत् । ज्ञानावरणमेव मोह इति चेन्न, अर्थातरभावात् कार्यभेदे च कारणान्यत्वात् । ज्ञानावरणस्य हि कार्यं ज्ञान, मोहस्य तत्त्वार्थश्रद्धानमचारित्र चेति । एतेन ज्ञानदर्शनावरणयोरन्यत्वमुक्त तत्कार्ययोरज्ञानादर्शनयोरन्यत्वात् तदाव्रियमाणयोश्च ज्ञानदर्शनयोरन्यत्व प्रयुक्त भेदसाधन । ज्ञानावर-णस्याविशेषेपि प्रत्यासत्त्व मत्यादिविशेषो जलवत् । एतेनेतराणि व्याख्यातानि दर्शनावरणादीन्यपि प्रत्यासत्त्व मूलोत्तरप्रकृतिविकल्पभाञ्जि विभाव्यते । सकलकर्मप्रकृतीना कार्यविशेषानुमेयत्वादिंद्रिय-शक्तिविशेषवत् । तदेवाह—

कर्मप्रकृतयस्तत्र स्युर्ज्ञानावरणादयः । तादृक्कार्यविशेषानुमेयाः करणशक्तिवत् ॥ १ ॥

कश्चिदाह—पुद्गलद्रव्यस्यैकस्यावरणसुखदु खादिनिमित्तत्वानुपपत्तिर्विरोधात् इति । स विनिवार्यते न वा, तस्याभाव्याद्वन्हेर्दाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यवत् । अनैकातिकत्वाच्च द्रव्यस्य नैकत्वादिरूपेणानै-कातिकत्व यतो विरोध । पराभिप्रायेणेंद्रियाणा भिन्नजातीयाना क्षीराद्युपभोगे वृद्धिवत् । वृद्धिरेकै-वेति चेन्न, प्रतींद्रिय वृद्धिभेदात् । तथैवातुल्यजातीयेनानुग्रहसिद्धि । तेन चेतनस्यात्मनोऽचेतन कर्मानु-ग्राहक सिद्ध भवति । किमेतावानेव प्रकृतिबधविकल्पो नेत्यास्थायते—एकादिसंख्येयविकल्पश्च शब्दत तत्रैकस्तावत्सामान्यात् कर्मबधो विशेषाणामविवक्षितत्वात् सेनावचनवत् । स एव पुण्यपापभेदाद्विविध स्वामिभृत्यभेदात् सेनावत् । त्रिविधश्चानादि सात., अनादिरनत, सादि सातश्चेति, भुजाकारारपत-रावस्थितभेदाद्वा । प्रकृत्यादिभेदाच्चतुर्विध, द्रव्यादिभेदात् पचविध । षड्जीवनकायभेदात् षोढा ।

रागद्वेषमोहक्रोधमानमायालोभहेतुभेदात् सप्तविध । ज्ञानावरणादिविकल्पादष्टविध । एव सख्येया विकल्पा शब्दतो योजनीया । चशब्दादवस्थाया स्थानविकल्पादसख्येया प्रदेशस्कधपरिणामभेदादनता ज्ञानावरणाद्यनुभवाविभागपरिच्छेदापेक्षया वा । क्रमयोजनज्ञानेनात्मनोधिगमाद् ज्ञानावरण सर्वेषामादावुक्त । ततो दर्शनावरणमनाकारोपलब्धे । तदनतर वेदनीयवचन तदव्यभिचारात् । ततो मोहाभिधान तद्विरोधात् । आयुर्वचन तत्समीपे तन्निनधनत्वात् । तदनतर नामवचन तदुदयापेक्षत्वात् प्रायो नामोदयस्य । ततो गोत्रवचन प्राप्तशरीरादिलाभस्य सशब्दनाभिव्यक्ते । परिशेषादते अतरायवचन ॥

अथोत्तरप्रकृतिबध प्रतिपिपादयिषुस्तत्सख्याभेदान् सूत्रयन्नाह,—

पंचनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विपंचभेदा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

पचादिपचाताना द्वद्वपूर्वोन्यपदार्थनिर्देश । द्वितीयग्रहणमिति चेन्न, परिशेषात्सिद्धे । पूर्वत्राद्यवचनात् । इह हि परिशेषादेव द्वितीय उत्तरप्रकृतिबध इति सिध्यति । भेदशब्द प्रत्येक परिसमाप्यते । यथाक्रम यथानुपूर्वं तेन ज्ञानावरण पचभेदमिति । आद्यसबध परिपाट्या द्रष्टव्य । एतदेवाह—

ते च पचादिभेदाः स्युर्यथाक्रममितीरणात् । कार्यप्रभेदतः साध्याः सद्भिः प्रकृतयोपराः॥१॥

तत्र केषा ज्ञानाना पचानामाव्रियमाणा नामाकृतिकार्यभेदात्पचभेद ज्ञानावरणमित्याह,—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥ ६ ॥

मत्यादीन्युक्तलक्षणानि । मत्यादीनामिति पाठो लघुत्वादिति चेन्न, प्रत्येकमभिसबधार्थत्वात् । तेन पच ज्ञानावरणानि सिद्धानि भवति । पचवचनात्पचसख्याप्रतीतिरिति चेन्न, प्रत्येक पचत्वप्रसगात् । प्रतिपद पठेत् । मतेरावरण श्रुतस्यावरणमित्याद्यभिसबधात् प्रत्येक पचावरणानि प्रसज्यते । कश्चिदाह—मत्यादीना सत्त्वासत्त्वयोरावृत्यभाव इति त प्रत्याह, नवात्रादेशवचनात् सतश्चावरणदर्शनात् नभसोंमोधरपटलवत् । मत्यादीना सत्त्वैकाते वासत्त्वैकाते च क्षायोपशमिकत्वविरोधात् कथचित्सतामेवावरणसभव । अर्थांतराभावाच्च प्रत्याख्यानावरणवत् । यस्योदये ह्यात्मन प्रत्याख्यानपरिणामो नोत्पद्यते तत्प्रत्याख्यानावरण न पुनरर्थांतर प्रत्याख्यानमावृतस्याभावात् । तद्वदात्मनो यत्क्षयोपशमे सति मतिज्ञानादिरूपतयोत्पचिस्तन्मत्याद्यावरण न पुनरर्थांतर मत्यादिज्ञानमावृतस्यासभवात् । अपर आह—अभव्यस्योत्तरावरणद्वयानुपपत्तिस्तदभावात् । न च, उक्तत्वात् । किमुक्तमिति चेत्, आदेशवचनात् सतश्चावरणदर्शनात् भावातराभावाच्चेति । द्रव्यार्थादेशात् सतोरपि मन पर्ययकेवलज्ञानयोरावरणोपगमे स्याद्वादिना नाभव्यस्य भव्यत्वप्रसग, कदाचित्तदावरणविगमासभवात् । पर्यायार्थादेशादसतोरपि तयोरावरणघटनादुत्पत्तिप्रतिबधिनोप्यावरणत्वप्रसिद्धे तयोरभाव्यादर्थांतरयोरभावाच्च न कश्चिद्दोष । न च मन पर्ययादिसदसत्त्वमात्रात् द्रव्यतो भव्येतरविभाग । किं तर्हि[2] सम्यक्त्वादिव्यक्तिभावाभावाभ्या भव्याभव्यत्वविकल्प, कनकेतरपाषाणवत् । न च ज्ञानावरणोदयादज्ञोतिदु खितस्ततोनादिरेव परमनिर्वृत्तिरिति दर्शनमुपपन्न । कुत पुनर्मत्याद्यावरणसिद्धिरित्याह,—

मत्यादीना हि पचाना ज्ञानाना पच वेदित । कर्मावरणमन्यस्य हेतोर्भावेप्यभावतः ॥ १ ॥

सत्यप्यात्मन्युपादानहेतौ कालाकाशादौ समाने विषये च योग्यदेशवर्तिन्याहारपरोपदेशाभ्यासादौ च कस्यचिन्मत्यादिज्ञानविशेषाणामभावात् । ततोन्यत्कारणमदृष्टमनुमीयते तच्चदावरणमेव भवि[illegible] निश्चय ॥

अथ दर्शनावरण नवभेद कथमित्याह,—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यान-गृद्धयश्च ॥ ७ ॥

चक्षुरादीना दर्शनावरणसबधाद्भेदनिर्देश । चक्षुरचक्षुरवधिकेवलाना दर्शनावरणानीति । मदखेद-क्लमविनोदनार्थं स्वापो निद्रा, उपर्युपरि तद्वृत्तिर्निद्रानिद्रा, प्रचलयत्यात्मानमिति प्रचला, पौन पुन्येन सैवाहितवृत्ति' प्रचलाप्रचला, स्वप्ने यया वीर्यविशेषाविर्भाव सा स्त्यानगृद्धि स्त्याने स्वप्ने गृध्यति दीप्यते रौद्रबहुकर्म करोति यदुदयादित्यर्थ' । नानाधिकरणाभावाद्वीप्सानुपपत्तिरिति चेन्न, कालादिभेदेन तद्भेदसिद्धे, पटुर्भवान् पटुदेशीयत् पटुतर एप स इति यथा । देशभेदादपि मथुराया दृष्टस्य पुन पाटलिपुत्रे दृश्यमानस्य तत्त्वनवत् । तत्रैकस्मिन्नप्यात्मनि कालदेशभेदात् नानात्वभाजि वीप्सा युक्ता निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचलेति । आभीक्ष्ण्ये वा द्वित्वप्रसिद्धि यथा गेह गेहमनुप्रवेशमास्त इति । निद्रा-दिकर्मसद्भेद्योदयात् निद्रादिपरिणामसिद्धि । निद्रादीनामभेदेनाभिसबध विरोध इति चेन्न, विवक्षात' सबधात् । चक्षुरचक्षुर्दर्शनावरणोदयाच्चक्षुरादींद्रियालोचनविकल , अवधिदर्शनावरणोदयादवधिदर्शनवि-प्रयुक्त , केवलदर्शनावरणोदयाद्वनाविर्भूतकेवलदर्शन , निद्रानिद्रानिद्रोदयात्तमोमहातमोवस्था, प्रचला-प्रचलाप्रचलोदयाच्चलनातिचलनभाव ॥ एतदेवाह—

चतुर्णां चक्षुरादीनां दर्शनानां चतुर्विध । निद्रादयश्च पंचेति नव प्रकृतयोस्य ताः ॥ १ ॥

चतुर्णां हि चक्षुरादिदर्शनानामावरणाच्चतुर्विधमवबोध्य, तदाव्रियमाणभेदात् तद्भेदसिद्धे । निद्राद-यश्च पच दर्शनावरणानीति भेदाभेदाभ्यामभिसबधोत्राविरुद्ध एवेत्युक्त ॥

अथ तृतीयस्योत्तरप्रकृतिबधस्य भेदप्रदर्शनार्थमाह,—

सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यस्योदयाद्देवादिगतिषु शारीरमानससुखप्राप्तिस्तत्सद्वेद्य, यत्फल दु'खमनेकविध तदसद्वेद्य । तदेवो-पदर्शयति—

द्वेधा तु सदसद्वेद्ये सातेतरकृतादिमे । प्रकृती वेदनीयस्य नान्यथा तद्व्यवस्थितिः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थस्योत्तरप्रकृतिबधस्य भेदोपदर्शनार्थमाह,—

दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभय-जुगुप्सास्त्रीपुन्नपुंसकवेदा अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यान-सज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादिभिस्त्रिद्विनवषोडशभेदाना यथासख्येन सबध । दर्शनमोहनीय त्रिभेद, चारित्रमोहनीय द्विभेद, अकषायवेदनीय नवविध, कषायवेदनीय षोडशविधमिति । तत्र दर्शनमोहनीय त्रिभेद सम्यक्त्व-मिथ्यात्वतदुभयानीति । तद्बध प्रत्येक भूत्वा सत्कर्म प्रतीत्य त्रेधा । चारित्रमोहनीय द्वेधा, अकषाय-कषायभेदात् । कषायप्रतिषेधप्रसग इति चेत् न, ईषदर्थत्वान्नञ । अकषायवेदनीय नवविध हास्या-दिभेदात् । कषायवेदनीय षोडशविधमनतानुबध्यादिविकल्पात् ॥ कुतो मोहस्याष्टाविंशति प्रकृतयः सिद्धा इत्याह—

दर्शनेत्यादिसूत्रेण मोहनीयस्य कर्मणः । अष्टाविंशतिराख्यातास्तानद्धा कार्यदर्शनात् ॥ १ ॥

प्रसिद्धान्येव हि मोहप्रकृतीनामष्टाविंशतेस्तत्त्वार्थाश्रद्धानादीनि कार्याणि मिथ्यात्वादीनामिहेति न प्रतन्यते । ततस्तदुपलभात्तासामनुमानमनवद्यमन्यथा तदनुपपत्तेर्दृष्टकारणव्यभिचाराच्च ॥

अथायुरुत्तरप्रकृतिबंधभेदमुपदर्शयन्नाह,—

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ १० ॥

आयूंषीति शेषः । नारकादिभवसंबंधेनायुर्व्यपदेशः । यद्भावाभावयोर्जीवितमरणं तदायुः । अन्नादि तन्निमित्तमिति चेन्न, तस्योपग्राहकत्वात् देवनारकेषु वाऽभावात् । नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं तन्नरकायुः । क्षुत्पिपासाशीतोष्णवातादिकृतोपद्रवप्रचुरेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्वसनं तत्तैर्यग्योनं । शारीरमानससुखदुःखभूयिष्ठेषु मनुष्येषु जन्मोदयान्मानुष्यायुषः । शारीरमानससुखप्रायेषु देवेषु जन्मोदयाद्देवायुषः । कुत एतान्यायूंषि सिद्धानीत्याह—

नारकादीनि चत्वारि चायूंषि भवभेदतः । सिद्धानि तदभावेऽस्य प्राणिनामव्यवस्थितेः ॥ १ ॥

अथ नामोत्तरप्रकृतिबंधभेददर्शनार्थमाह,—

गतिजातिशरीरांगोपांगनिर्माणबंधनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगंधवर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशस्कीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च ॥ ११ ॥

कुतः पुनरिमे नाम्नः प्रकृतिभेदाः समनुमीयत इत्याह,—

द्विचत्वारिंशदाख्याता गतिनामादयस्तथा । नाम्नः प्रकृतिभेदास्तेनुमीयते स्वकार्यतः ॥ १ ॥

यदुदयादात्मा भवांतरं गच्छति सा गतिः, तत्राव्यभिचारिसादृश्यैकीकृतोऽर्थात्मा जातिः, यदुदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिस्तच्छरीरनाम, यदुदयादंगोपांगविवेकस्तदंगोपांगनाम, यन्निमित्ता परिनिष्पत्तिस्तन्निर्माणं, शरीरनामकर्मोदयोपात्तानां यतोऽन्योन्यसंश्लेषणं तद्बंधनं, अविवरभावेनैकत्वकरणं संघातनाम, यद्धेतुका शरीराकृतिनिर्वृत्तिस्तत्संस्थाननाम, यदुदयादस्थिबंधनविशेषस्तत्संहननं, यदुदयात् स्पर्शरसगंधवर्णविकल्पाष्टपंचद्विपंचसंख्यास्तानि स्पर्शादिनामानि, यदुदयात्पूर्वशरीराकाराविनाशस्तदानुपूर्व्यनाम, यन्निमित्तमगुरुलघुत्वं तदगुरुलघु नाम, यदुदयात्स्वयं कृतो बंधनाद्युपघातस्तदुपघातनाम, यन्निमित्तं परशस्त्राघातनं तत्परघातनाम, यदुदयान्निर्वृत्तमातपनं तदातापनाम, यन्निमित्तमुद्योतनं तदुद्योतनाम, यद्धेतुरुच्छ्वासस्तदुच्छ्वासनाम, विहायः आकाशं तत्र गतिनिर्वर्तकं विहायोगतिनाम, एकात्मोपभोगकारणं शरीरं यतस्तत्प्रत्येकशरीरनाम, यतो बह्वात्मसाधारणोपभोगशरीरता तत्साधारणशरीरनाम, यदुदयाद्द्वींद्रियादिषु जन्म तत्त्रसनाम, यन्निमित्तं एकेंद्रियेषु प्रादुर्भावस्तत्स्थावरनाम, यदुदयादन्यप्रीतिप्रभवस्तत्सुभगनाम, यदुदयाद्रूपादिगुणोपेतेऽप्यप्रीतिस्तद्दुर्भगनाम, यन्निमित्तं मनोज्ञस्वरनिर्वर्तनं तत्सुस्वरनाम, तद्विपरीतं दुःस्वरनाम, यदुदयाद्रमणीयत्वं तच्छुभनाम, तद्विपरीतमशुभनाम, सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम, अन्यबाधाकरशरीरकारणं बादरनाम, यदुद [illegible] हारादि [illegible] निर्वृत्ति पर्याप्त्यभावहेतुरपर्याप्तिनाम, स्थिरभावस्य निर्वर्तकं स्थिरनाम, तद्विपरीतमस्थिरनाम,

रणमादेयनाम, निष्प्रभशरीरकारणमनादेयतानाम, पुण्यगुणख्यापनकारण यशस्कीर्तिनाम, यशो गुणविशेष. कीर्तिस्तस्य शब्दनमिति न तयोरनर्थांतरत्व । तत्प्रत्यनीकफलमयशस्कीर्तिनाम, आर्हंत्यनिमित्तकारण तीर्थकरत्व, गणधरत्वादीनामुपसख्यानमिति चेन्न, अन्यनिमित्तत्वात् । गणधरत्वस्य श्रुतज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमप्रकर्षहेतुकत्वात् चक्रवर्तित्वादेरुच्चैर्गोत्रोदयनिमित्तकत्वात् । तदेव तीर्थकरत्वस्यापीति चेत् न, तीर्थकरत्वस्य हि तन्निमित्तत्वे गणधरस्य तत्प्रसगश्चक्रधरादेश्च, न च तदस्ति, ततोर्थांतरनिमित्त, यत्तदर्थांतर । तत्तीर्थकरनामैव । घातिक्षयस्य शुद्ध(सामान्य)कैवल्यादेरपि भावान्न तन्निबधन तस्य शकनीय, छत्रत्रयादिपरमविभूतिफलस्य ततोसभवनिश्चयात् । ननु च विहायोगत्यताना प्रत्येकशरीरादिभिरेकवाक्यत्वाभाव । कुत इति चेत्, पूर्वेषा प्रतिपक्षविरहादेकवाक्यत्वाभाव. । प्रधानत्वात्तीर्थकरत्वस्य पृथग्ग्रहण, अन्यत्वाच्च प्रत्येकशरीरादिभिरेकवाक्यत्वाभाव प्रत्येतव्य ॥

प्राधान्यं सर्वनामभ्यः शतेभ्यः शुद्धिजन्मनः । बोध्यं तीर्थकरत्वस्य भवांते फलदायिनः ॥२॥

गोत्रोत्तरप्रकृतिबधभेदप्रकाशनार्थमाह,—

उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

गोत्र द्विविधमुच्चैर्नीचैरिति विशेषणात् । यस्योदयात् लोके पूजितेषु कुलेषु जन्म तदुच्चैर्गोत्र, गर्हितेषु यत्कृत तन्नीचैर्गोत्र ॥ कुतस्तदेवविध सिद्धमित्याह—

उच्चैर्नीचैश्च गोत्रं स्याद्विभेदं देहिनामिह । तथा संशब्दनस्यान्यहेतुहीनस्य सिद्धितः ॥ १ ॥

तथातरायोत्तरप्रकृतिबधावबोधनार्थमाह,—

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥ १३ ॥

दानादीनामतरायापेक्षयार्थव्यतिरेकनिर्देश , अतराय इत्यनुवर्तनात् । दानादिपरिणामव्याघातहेतुत्वात्तद्व्यपदेश. । भोगोपभोगयोरविशेष इति चेन्न, गधादिशयनादिभेदतस्तद्भेदसिद्धे । कुतस्ते दानाद्यतरायाः प्रसिद्धा इत्याह,—

दानादीनां तु पंचानामंतरायाः प्रबंधिताः । पंच दानादिविघ्नस्य तत्कार्यस्य विशेषतः ॥ १ ॥

उक्तमेव प्रकृतिबधप्रपचमुपसहरन्नाह,—

एवं प्रकृतिभिर्बंधः कर्मभिर्विनिवेदितः । आद्यः प्रकृतिबंधोत्र जीवस्यानेकधा स्थितः ॥ २ ॥

तदुत्तरप्रकृतिवदुत्तरोत्तरप्रकृतीनामपि प्रकृतिबधव्यपदेशात् सामान्यतो विशेषतश्च प्रकृतिबध. स्थित्यादिबंधापेक्षयान्य एवानेकधोक्तः । तथा च—

यावतामनुभवोस्तु फलानां दृष्टहेतुघटनाच्च जनाना ।
तावतीह गणना प्रकृतीस्ताः कर्मणामनुमिनोतु महात्मा ॥ ३ ॥

इति अष्टमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

आदितस्तिसृणामंतरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १४ ॥

आदित इति वचन मध्यातनिवृत्त्यर्थं, तिसृणामितिवचनमवधारणार्थं, अतरायस्य चेति क्रमभेदि-

वचन समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं । उक्तपरिमाण सागरोपमकोटीकोट्य इति । द्वित्वे बहुत्वानुपपत्तिरिति चेन्न, राजपुरुषवत्तत्सिद्धे । कोटीना कोट्य कोटीकोट्य इति । पराभिधान जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं । सञ्जिपचेंद्रियपर्याप्तकस्य परा स्थिति , अन्येषामागमात्सम्प्रत्यय । तद्यथा एकेंद्रियस्य पर्याप्तकस्यैकसागरोपमा सप्तभागास्त्रय , द्वींद्रियस्य पचविंशति सागरोपमाणा सप्तभागास्त्रय , त्रींद्रियस्य पचाशत्सागरोपमाणा, चतुरिंद्रियस्य सागरोपमशतस्य, असञ्जिपचेंद्रियस्य सागरोपमसहस्रस्य, अपर्याप्तसञ्जिपचेंद्रियस्यात सागरोपमकोटीकोट्य' । एकद्वित्रिचतु पचेंद्रियासञ्जिना त एव भागा, पल्योपमासख्येयभागोना इति परमागमप्रवाह ॥ कुत परा स्थितिराख्यातप्रकृतीनामित्याह,—

आदितस्तिसृणा कर्मप्रकृतीना परा स्थितिः । अतरायस्य च प्रोक्ता तत्फलस्य प्रकर्षतः ॥१॥
सागरोपमकोटीना कोट्यस्त्रिंशत्तदन्यथा । तदभावे प्रमाणस्याभावात्सा केन बाध्यते ॥ २ ॥

अथ मोहनीयस्य परा स्थितिमुपदर्शयन्नाह,—

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

सागरोपमकोटीकोट्य' परा स्थितिरित्यनुवर्तते । इयमपि परा स्थिति सञ्जिपचेंद्रियस्य पर्याप्तकस्य, एकद्वित्रिचतुरिंद्रियाणामेकपचविंशतिपचाशच्छतसागरोपमानि यथासख्य, तेषामेवापर्याप्तकानामेकेंद्रियादीना पल्योपमासख्येयभागोना, सैव पर्याप्तासञ्जिपचेंद्रियस्य सागरोपमसहस्र, तस्यैवापर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्र पल्योपमसख्येयभागोन, सञ्जिनोपर्याप्तकस्यात सागरोपमकोटीकोट्य इति परमागमार्थ ॥

अथ नामगोत्रयो का परा स्थितिरित्याह,—

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

सागरोपमकोटीकोट्य परा स्थितिरित्यनुवर्तते । इयमपि परा सञ्जिन पर्याप्तकस्यैकेंद्रियस्य एकसागरोपम सप्तभागौ द्वौ, द्वींद्रियस्य पचविंशते सागरोपमाणा, त्रींद्रियस्य पचाशत , चतुरिंद्रियस्य शतस्य, असञ्जिन पचेंद्रियस्य सहस्रस्य, सञ्जिनोपर्याप्तकस्यात सागरोपमकोटीकोट्य , एकेंद्रियादे सैव स्थिति पल्योपमासख्येयभागोना । कथ बाधवर्जितमेतत्सूत्रद्वयमित्याह—

सप्ततिर्मोहनीयस्य विंशतिर्नामगोत्रयोः । इति सूत्रद्वय बाधवर्जमेतेन वर्णितम् ॥ १ ॥

ततोऽन्यथा स्थितिर्मोहकप्रमाणाभावे नैवेत्यर्थ ॥

अथायुष कोत्कृष्टा स्थितिरित्याह,—

त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

पुन सागरोपमग्रहणात् कोटीकोटिनिवृत्ति , परा स्थितिरित्यनुवर्तते । इयमपि परा स्थिति सञ्जिन पर्याप्तकस्य । इतरेषा यथागम । तद्यथा–असञ्जिन पचेंद्रियस्य पर्याप्तस्य पल्योपमासख्येयभाग , शेषाणामुत्कृष्टा पूर्वकोटी । इयमपि तथैव बाधवर्जितेत्याह,—

तथायुषस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमसख्यया । परमस्थितिनिर्णीतिरिति साकल्यतः स्मृता ॥ १ ॥

कर्मणामष्टानामपि परा स्थितिरिति शेष ॥

अथ वेदनीयस्य काऽपरा स्थितिरित्याह,—

अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

सूक्ष्मसापराये इति वाक्यशेष । एतदेवाह—

अधुना वेदनीयस्य मुहूर्ता द्वादश स्थितिः । सामर्थ्यान्मध्यमा मध्येऽनेकधा संप्रतीयते ॥ १ ॥

अथायुषोनंतरयो कर्मणोः का जघन्या स्थितिरित्याह,—

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

मुहूर्ता इत्यनुवर्तते अपरा स्थितिरिति च । सा च सूक्ष्मसापराये विभाव्यते । तथाहि—

सा नामगोत्रयोरष्टौ मुहूर्ता इति वर्तनात् । यामाद्यो व्यवच्छिन्नाः कामं मध्यैस्तु मध्यमा १

अथोक्तेभ्योऽन्येषा कर्मणा का निकृष्टा स्थितिरित्याह,—

शेषाणामंतर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । शेषाणि ज्ञानदर्शनावरणांतरायमोहनीयायूंषि । तत्र ज्ञानदर्शनावरणांतरायाणा सूक्ष्मसापराये, मोहनीयस्यानिवृत्तिबादरसापराये, आयुष. सस्येयवर्षायुष्पतिर्यग्मनुष्येषु ॥ सर्वकर्मणा स्थितिबंधमुपसंहरन्नाह,—

शेषाणां कर्मणामंतर्मुहूर्ता चेति कात्स्न्र्यतः । जघन्यमध्यमोत्कृष्टा स्थितिर्या प्रतिपादिता ॥१॥
तया विशेषितैर्बंधः कर्मभिः स्वयमाहृतैः । स्थितिबंधोवबोद्धव्यस्तत्प्राधान्यविवक्षया ॥ २ ॥
स्थित्या केवलया बंधस्तद्वच्छून्यैर्न युज्यते । तद्वदाश्रितया त्वस्ति भूमिभूधरयोरिव ॥ ३ ॥
स्थितिशून्यानि कर्माणि निरन्वयविनाशतः । प्रदीपादिवदित्येतत्स्थितेः सिद्धानि धार्यते ॥ ४॥

निर्णीता हि स्थिति सर्वपदार्थाना क्षणादूर्ध्वमपि प्रत्यभिज्ञानादबाधितस्वरूपाद्बंधप्रत्ययादुत्पादविनाशवत् । तत' स्थितिमद्भि कर्मभिरात्मन स्थितिबंधोऽनेकधा सूत्रितोनवद्यो बोद्धव्य प्रकृतिबंधवत् ॥

अथानुभवबंध व्याचष्टे,—

विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥

विशिष्टः पाको नानाविधो वा विपाक , पूर्वास्रवतीव्रादिभावनिमित्तविशेषाश्रयत्वात् द्रव्यादिनिमित्तभेदेन विश्वरूपत्वाच्च सोनुभवः कथ्यते । शुभपरिणामाना प्रकर्षाच्छुभप्रकृतीना प्रकृष्टोनुभव., अशुभपरिणामाना प्रकर्षात्तद्विपर्यय । स किंमुखेनात्मन स्यादित्याह,—

विपाकोनुभवो ज्ञेयः पुद्गलादिमुखेन तु । कर्मणां फलनिष्पत्तौ सामर्थ्यायोगतोन्यथा ॥ १ ॥

पुद्गलविपाकिना कर्मणामंगोपांगादीना पुद्गलद्वारेणानुभवोऽन्यथात्मनि फलदाने सामर्थ्याभावात्, क्षेत्रविपाकिना तु नरकादिगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यादीना क्षेत्रद्वारेण, जीवविपाकिना पुनर्ज्ञानावरणसद्वेद्यादीनामात्मभावप्रतिषेधाविधानविधानाना जीवमुख्येनैव, भवविपाकिना तु नारकाद्यायुषा भवद्वारेण तत एव । तेन मूलप्रकृतीना स्वमुखेनैवानुभवो, अतुल्यजातीयानामुत्तरप्रकृतीना च निवेदित । तुल्यजातीयाना तूत्तरप्रकृतीना परमुखेनापीति प्रतिपत्तव्यमन्यत्रायुर्दर्शनचारित्रमोहेभ्य., तेषा परमुखेन स्वफलदाने सामर्थ्याभावात् ॥

कुत. पुनर्ज्ञानावरणादिकर्मप्रकृतीना प्रतिनियतफलदानसामर्थ्यं निश्चीयत इत्याह,—

स यथानाम ॥ २२ ॥

यस्मादिति शेषस्तेन ज्ञानावरणादीना सविकल्पाना प्रत्येकमन्वर्थसंज्ञानिर्देशात्तदनुभवसंप्रत्यय. । ज्ञानावरणादिकमेव हि तेषा प्रयोजन नान्यदिति कथमन्वर्थसंज्ञा न स्यात्? तत —

सामर्थ्याच्चामभेदेन ज्ञायेतान्वर्थनामता । तुर्ज्ञानावरणादीना कर्मणामन्यथा स्मृतेः ॥ १ ॥
तथा चानुभवप्राप्तैरात्मनः कर्मभिर्भवेत् । एपोनुभवबधोस्यान्यास्रवस्य विशेपतः ॥ २ ॥

किं पुनरस्मादनुभवाद्दत्तफलानि कर्माण्यात्मन्यवतिष्ठते किं वा निर्जीर्यते इत्याह,—

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

पूर्वोपार्जितकर्मपरित्यागो निर्जरा। सा द्विप्रकारा विपाकजेतरा च । निमित्तातरस्य समुच्चयार्थश्चशब्द । तच्च निमित्तातर तपोविज्ञेय, तपसा निर्जरा चेति वक्ष्यमाणत्वात् । सवरात्परत्र पाठ इति चेन्न, अनुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् । पृथग्निर्जरावचनमनर्थक बधेतर्भावादिति चेन्न, अर्थापरिज्ञानात् । फलदानसमर्थ्ये हि अनुभवबधस्ततोनुभूताना गृहीतवीर्याणा पुद्गलाना निवृत्तिर्निर्जरा । सा कथ तन्नातर्भवेत्? त्स्य तद्धेतुत्वनिर्देशात्तद्भेदोपपत्ते । लघ्वर्थमिहैव तपसा चेति वक्तव्यमिति चेन्न, सवरानुग्रहतत्रत्वात् । तपसा निर्जरा च भवति सवरश्चेति । धर्मेन्तर्भावात्सवरहेतुत्वमिति चेन्न, पृथग्ग्रहणस्य प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् । एतदेवाह—

ततश्च निर्जरेत्येतत्सक्षेपार्थमिहोदितं । निर्जराप्रस्तुतेरग्रेप्येतद्भेदप्रसिद्धये ॥ १ ॥
यथाकालं विपाकेन निर्जरा कर्मणामिय । वक्ष्यमाणा पुनर्जीवस्योपक्रमनिबधना ॥ २ ॥
प्रागनुक्ता समुच्चार्या चशब्देनात्र सा पुनः । तपसा निर्जरा चेति नियमो न निरुच्यते ॥ ३ ॥
फल दत्त्वा निवर्तते द्रव्यकर्माणि देहिनः । तेनाहृतत्वत स्वाद्याद्याहारद्रव्यवत्स्वयं ॥ ४ ॥
भावकर्माणि नश्यंति तन्निवृत्त्यविशेपतः । तत्कार्यत्वाद्यथाग्न्यादिनाशे धूमादिवृत्तयः ॥ ५ ॥
ततः फलोपभोगेपि कर्मणा न क्षयो नृणा । पादपादिवदित्येतद्वचोपास्त कुनीतिकं ॥ ६ ॥
पारतन्त्र्यमकुर्वाणाः पुसो ये कर्मपुद्गलाः । कर्मत्वेन विशिष्टास्ते सतोप्यत्राम्बरादिवत् ॥ ७ ॥

तदेवमनुभवबध प्रतिपाद्याधुना प्रदेशबधमवगमयितुमना प्राह—

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेपात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनंतानंतप्रदेशाः ॥ २४ ॥

नाम्न प्रत्यया नामप्रत्यया इत्युत्तरपदप्रधाना वृत्ति । नामासा प्रत्यय इति चेन्न, समयविरोधात् । अन्यपदार्थाया हि वृत्तौ नामप्रत्ययो यासा प्रकृतीनामिति सर्वकर्मप्रकृतीना नामहेतुकत्व प्रसक्त, तच्च समयेन विरुध्यते । तत्र तासा तद्धेतुकत्वेनानभिधानात् प्रतिनियतप्रदोषाद्यास्रवनिमित्तत्वप्रकाशनात् । के पुनस्ते नाम्न प्रत्यया कुतो वेत्यावेदयन्नाह,—

नामान्वर्थ पदाख्यात प्रत्ययास्तस्य हेतवः । प्रदेशाः कर्मणोऽनतानतमानविशेपिताः ॥ १ ॥
स्कंधात्मना विरुध्यंते न प्रमाणेन तत्त्वतः । स्कधाभावेक्षविज्ञानाभावात् सर्वो गृहागते ॥ २ ॥

अनतानतप्रदेशवचन प्रमाणातरव्यपोहार्थं । कर्मणोनतानता प्रदेशा परमाणुरूपा कथ स्कधात्मना परिणमते पर्वतात्मना सूक्ष्मसलिकणवद्विरोधात् । ततो न ते नाम्नो ज्ञानाभावादेरनुभवफलस्य हेतव इति न शकनीय, स्कधाभावेक्षविज्ञानाभावात् सर्वपदार्थग्रहणस्यानुपपत्ते सकलानुमेयार्थानामपि लिंगार्थग्रहणासभवात् । तृतीयस्थानसक्रातानामपि शब्दगम्याना प्रकाशकशब्दग्रहणविरोधात् । स्वसवेदनादात्मग्रहणान्न सर्वग्रहणमिति चेन्न, शरीरादिस्कधाभावे मनोनिमित्तकस्य स्वसवेदनस्यानुपपत्ते । मुक्तस्यसविदितविज्ञानात् सर्वार्थग्रहणसिद्धेर्न सर्वार्थग्रहण इति चेन्न, लिंगशब्दाद्यग्रहणे तदवस्थानुपपत्ते । न

परमाणव एव लिंगशब्दात्मनामात्मसान्न कुर्वते, तेषां सर्वथा बुद्ध्यगोचरत्वात्। नापि परमाणव एवेंद्रियभाविना लिंगादिग्रहणकरणादिना नियुज्यते, न च शरीरभावेनानुभवास्यभोगायतनत्वं प्रतिपद्यते अतिप्रसंगात्। परमाणूनामपि स्वकारणविशेषात्तथोत्पत्तेस्तद्भावाविरोध इति चेन्न, अत्यासन्नासंसृष्टरूपतयोत्पत्तेरेव स्कंधतयोत्पत्ते., अन्यथैकत्वपरिणामविरोधादुक्तदोषस्य निवारयितुमशक्तेरिति विचारितं प्राक्। ततः सूक्तं कर्मणः प्रदेशाः स्कंधत्वेन परिणामविशेषात्राम्नः प्रत्ययाः न विरुध्यते तत्त्वतः प्रमाणेनाधिगतेरिति। सर्वात्मप्रदेशेष्विति किमर्थमितिचेदुच्यते—

सर्वेष्वात्मप्रदेशेषु न कियत्सुचिदेव ते। तत्फलस्य तथा वित्ते नीरे क्षीरप्रदेशवत् ॥ ३ ॥

यथैव हि सर्वत्र कलशोदके क्षीरमिश्रे क्षीररसविशेषस्य फलस्योपलब्धे सर्वेषु तदुदकप्रदेशेषु क्षीरसंश्लेषः सिद्धस्तथा सर्वेष्वात्मप्रदेशेषु कर्मफलस्याज्ञानादेरुपलंभात् कर्मप्रदेशसंश्लेषः सिद्ध्यतीति सूक्तमिदं सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमेकप्रदेशाद्यपोहार्थमिति। सूक्ष्मेत्यादि निर्देशेन किं कृतमित्याह—

सूक्ष्मशब्देन च योग्यस्वभावग्रहणाय ते। पुद्गलाः प्रतिपाद्यंते स्थूलानां तदसंभवात् ॥ ४ ॥

सूक्ष्मग्रहणं ग्रहणयोग्यस्वभावप्रतिपादनार्थमिति वचनात् ॥

एकक्षेत्रावगाहाभिधानं क्षेत्रांतरस्य तत्। निवृत्त्यर्थं स्थिताः स्यात्तु क्रियातरनिवृत्तये ॥ ५ ॥

एकक्षेत्रावगाहवचनं क्षेत्रांतरनिवृत्त्यर्थं, स्थिता इति वचनं क्रियांतरनिवृत्त्यर्थमिति प्रतिपादनात्। एकक्षेत्रावगाहः कोसाविति चोच्यते—

अत्यंतनिविडावस्थावगाहोर्थात् प्रतीयते। तेन तेनस्थितास्तत्र गोमये धूमराशिवत् ॥ ६ ॥

ततः सूक्ष्माश्च ते एकक्षेत्रावगाहस्थिताश्चेति स्वपदार्थवृत्तिः प्रत्येया, ते च कर्मणः प्रदेशाः ॥

भूयः प्रदेशमेकत्र प्रदेशे द्रव्यमीक्ष्यते। परमाणौ यथा क्ष्माभृत् कुलं नैवेति केचन ॥ ७ ॥

तेषामल्पप्रदेशस्थैर्घनैः कर्पासपिंडकैः। अन्यैकांतिकता हेतोर्भूयोदेशैरसंशयम् ॥ ८ ॥

योगविशेषादिति वचनं निमित्तनिर्देशार्थं। कथमित्याह,—

योगः पूर्वोदितस्तस्य विशेषात् कारणात्तथा। स्थितास्तेत्र विना हेतोर्नियतावस्थितिक्षतेः॥ ९ ॥

सर्वेषु भवेषु सर्वत इत्यनेन कालोपादानं कृतम् ॥

सर्वेष्वसर्वेष्वेते कचिदेव भवेन्न तु। सर्वतो वचनादेव प्रतिपत्तव्यमंजसा ॥ १० ॥

इति प्रदेशैर्यो बंधः कर्मस्कंधादिभिर्मतः। स नुः प्रदेशबंधः स्यादेष बंधो विलक्षणः ॥११॥

सोयं कारणभेदेन कार्यभेदेन चास्थितः। स्वभावस्य च भेदेन कर्मबंधश्चतुर्विधः ॥ १२ ॥

बद्धस्पृष्टादिभेदेनावस्थितादिभिदापि च। द्रव्यादिभेदतो नामादिप्रभेदेन वा तथा ॥ १३ ॥

विना प्रकृतिबंधान्न स्युर्ज्ञानावरणादयः। कार्यभेदात्स्वयं सिद्धाः स्थितिबंधाद्विना स्थिराः १४

न चानुभवबंधेन विनानुभवनं नृणां। प्रदेशबंधतः कृत्स्नैर्नैकैर्न व्याप्यवृत्तये ॥ १५ ॥

एवं कार्यविशेषेभ्यो विशेषो बंधनिष्ठितः। प्रत्येयोनेकधा युक्तेरागमाच्च तथाविधात् ॥१६॥

पुण्यास्रवोक्तिसामर्थ्यात् पुण्यबंधोऽवगम्यते। सद्वेद्यादीनि चत्वारि तत्पुण्यमिह सूत्रितं ॥१७॥

सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २५ ॥

शुभग्रहणमायुरादीनां विशेषणं। शुभायुस्त्रिविधं, शुभं नाम सप्तत्रिंशद्विकल्पं, उच्चैर्गोत्रं च शुभं। कुतः सद्वेद्यादि प्रसिद्धमित्युच्यते—

यस्योदयात्सुखं तत्स्यात्सद्वेद्य देहिना तथा । शुभमायुस्त्रिधा यस्य फलं शुभभवन्नय ॥ १ ॥
सप्तत्रिंशद्विकल्प तु शुभं नाम तथा फलं । उच्चैर्गोत्र शुभ प्राहुः शुभसशब्दनार्थकम् ॥ २ ॥
इति कार्यानुमेय तद्विचत्वारिंशदात्मनि । पापास्रवोक्तिसामर्थ्यात्पापबधो व्यवस्थितः ॥ ३ ॥

पापं पुनस्तत. पुण्यादन्यदित्यत्र सूच्यते,—

अतोन्यत् पापम् ॥ २६ ॥

असद्वेद्याशुभायुर्नामगोत्राणीत्यर्थ । कुतस्तद्वमीयते इत्याह,—

दुःखादिभ्योऽशुभेभ्यस्तत्फलेभ्यस्त्वनुमीयते । हेतुभ्यो दृश्यमानेभ्यस्तज्जन्मान्यभिचारतः ॥ १ ॥
एव सक्षेपतः कर्मबधो द्वेधावतिष्ठते । पुण्यपापातिरिक्तस्य तस्यात्यंतमसभवात् ॥ २ ॥
पुण्य पुण्यानुबंधीष्ट पापं पापानुबधि च । किंचित्पापानुबधि स्यात्किंचित्पुण्यानुबधि च ॥ ३ ॥
यथार्थोर्थानुबंधी स्यान्न्यायाचरणपूर्वकः । तथानर्थोपि चामोषिमप्रमुत्तारादिरर्थकृत् ॥ ४ ॥
अन्यायाचरणायातस्तद्वदर्थोप्यनर्थकृत् । अनर्थोपीति निर्णीतमुदाहरणमजसा ॥ ५ ॥

तत्र पापानुबधिन पुण्यस्य पुण्यानुबधिनश्च पापस्य कार्यं दर्शयति यत्प्रदर्शनसामर्थ्यात् पुण्यानुबधिन पुण्यस्य पापानुबधिनश्च पापस्य फलम् ॥

अवसीयति प्रथमकमुत सपदां पद समनुभवति नयपादाः ।
तदनु च विपदं गरीयसी दधति परामपि निंद्यवृत्तितां ॥ ६ ॥

यदिह तदिहमुत्तरनसो निजसुकृतस्य फल वदति तज्ज्ञाः ।
तदपरमपि चादिमनसः सुकृतपरस्य विपर्ययेण वृत्तेः ॥ ७ ॥

इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

इति श्रीविद्यानंदिआचार्यविरचिते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालकारे अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

कर्मागमनिमित्ताप्रादुर्भूतिरास्रवनिरोध , तन्निरोधे सति तत्पूर्वकर्मादानाभाव सवर' । तथा निर्देश' कर्तव्य इति चेन्न, कार्ये कारणोपचारात् । निरुध्यतेऽनेन निरोध इति वा, निरोधशब्दस्य करणसाधनत्वात् आस्रवनिरोध सवर इत्युच्यते न पुन. कर्मादानाभाव । स इति योगविभागो वा आस्रवस्य निरोध तत सवर इति । एतदेवाह—

अथास्रवनिरोधः स्यात्संवरोऽपूर्वकर्मणां । कारणस्य निरोधे हि बंधकार्यस्य नोदयः ॥ १ ॥

आस्रव' कारण बधस्य कुत' सिद्ध इति चेत्—

आस्रवः कारणं बंधे सिद्धस्तद्भावभावतः । तन्निरोधे विरुध्येत नात्मा संवृतरूपभृत् ॥ २ ॥

न हि निरोधो निरूपितो अभावस्तस्य भावातरस्वभावत्वसमर्थनात्, तेनात्मैव निरुद्धास्रव सवृतस्वभावभृत् सवर. सिद्ध सर्वथाविरोधाद्भावाभावाभ्या भवतोऽभवतश्च । बधस्यास्रवकारणत्ववत् बधस्यैव निरोध सवर इति कश्चित्, तदयुक्तमित्याह —

संवरः पूर्वबंधस्य निरोध इति भाषितं । न युक्तमास्रवे सत्यप्येतद्बाधानुषंगतः ॥ ३ ॥

न हि सत्यप्यास्रवे सवर सभवति सर्वस्य तत्प्रसगात् । न चापूर्वकर्मबधस्य निरोधे सत्यास्रवनिरोध एवेति नियमोस्ति, क्षीणकषायसयोगकेवलिनोरपूर्वबधनिरोधेपि कर्मास्रवसिद्धे । प्रकृत्यादिसकलबधनिरोधस्तु न नास्रवनिरोधमतरेण भवतीति तन्निरोध एव बधनिरोधस्ततो युक्तमेतदास्रवनिरोध' कर्मणामात्मन सवर इति । मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययधर्मसवरण सवर । स द्वेधा, द्रव्यभावभेदात् । ससारनिमित्तक्रियानिवृत्तिर्भावसवर , तन्निरोधे तत्पूर्वककर्मपुद्गलादानविच्छेदो द्रव्यसवर । तद्विभावनार्थं गुणस्थानविभागवचन । मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसयतसम्यग्दृष्टिसयतासयतप्रमत्तसयताप्रमत्तसयतापूर्वकरणानिवृत्तिबादरसापरायसूक्ष्मसापरायोपशमकक्षपकोपशातक्षीणकषायवीतरागछद्मस्थसयोगायोगिकेवलिभेदाद्गुणस्थानविकल्प' । तत्र मिथ्यादर्शनोदयवशीकृतो मिथ्यात्वोदयेऽसम्यग्मिथ्यादृष्टि , तदुदयाभावेऽनतानुबधिकषायोदयविधेयीकृत सासादनसम्यग्दृष्टि , सम्यङ्मिथ्यादृष्टि , सम्यक्त्वोपेतश्चारित्रमोहोदयापादिताविरतिरसयतसम्यग्दृष्टिः, विषयविरतिपरिणत सयतासयत , परिप्राप्तसयम प्रमादवान् प्रमत्तसयत प्रमादविरहितोऽप्रमत्तसयत , अपूर्वकरणपरिणाम उपशमक क्षपकश्चोपचारात्, अनिवृत्तिपरिणामवशात् स्थूलभावेनोपशमक क्षपकश्चानिवृत्तिबादरसापराय , सूक्ष्मभावेनोपशमात् क्षपणाच्च सूक्ष्मसापराय., सर्वस्योपशमात्क्षपणाच्चोपशातकषाय' क्षीणकषायश्च, घातिकर्मक्षयादाविर्भूतज्ञानाद्यतिशय' केवली । स द्विविधो योगभावाभावभेदात् । तत्र मिथ्यात्वप्रत्ययस्य कर्मणस्तदभावे सवरो ज्ञेय । असयमस्त्रिविधोऽनतानुबध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात् तत्प्रत्ययस्य तदभावे सवर , प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोध., कषायास्रवस्य तन्निरोधे निरास , केवलयोगनिमित्त सद्वेद्य तदभावे तस्य निरोध इति सकलसवरो अयोगकेवलिन । सयोगकेवल्यतेषु गुणस्थानेषु देशसवर प्रतिपत्तव्यः ॥

स कै' क्रियत इत्याह,—

स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

ससारकारणगोपनाद्गुप्ति , सम्यगयन समिति , इष्टे स्थाने धत्ते इति धर्म , स्वभावानुचिंतनमनुप्रेक्षा, परिषह्यते इति परीषहास्तेषा जयो न्यक्कार , चारित्रशब्दो व्याख्यातार्थ । सत्रूण्वतो गुप्त्यादिभि गुप्त्यादय इति चास्रवनिमित्तकर्मसंवरणात । स इति वचन गुप्त्यादिभि साक्षात्सबधनार्थ ॥ कुतो गुप्त्यादिभिर्गुप्त्यादय एव वा सवर स्यादित्याह—

स चास्रवनिरोधः स्याद्गुप्त्यादिभिरुदीरितैः । तत्कारणविपक्षत्वाचेषामिति विनिश्चयः ॥ १ ॥

तत्र गुप्तीना तत्कारणविपक्षत्व न तावदसिद्ध, कर्मागमनकारणाना कायादियोगाना विरोधिन स्वरूपनिश्चयात् । तथा समित्यादीना वा समित्यादितत्कारणविरुद्धभावनया प्रतिपादनात् ॥

अथ धर्मेन्तर्भूतेन तपसा किं सवर एव क्रियते किं वान्यदपि किंचिदित्यारेकायामिदमाह,—

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

धर्मेतर्भावात् पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति चेन्न, निर्जराकरणत्वख्यापनार्थत्वात् तपस । प्रधानप्रतिपत्त्यर्थं च । सवरनिमित्तत्वसमुच्चयार्थश्चशब्द । तपसोभ्युदयहेतुत्वान्निर्जरागत्वाभाव इति चेन्न, एकस्यानेककार्यारभदर्शनात् । गुणप्रधानफलोपपत्तेर्वा कृषीवलवत् । केन हेतुना—

तपसा निर्जरा च स्यात् संवरश्चेति सूत्रित । सचितापूर्वकर्माप्तिविपक्षत्वेन तस्य नु ॥ १ ॥

तपो ह्यपूर्वदोषनिरोधि सचितदोषविनाशि च लघनादिवत् प्रसिद्ध । ततस्तेन सवरनिर्जरयो क्रिया न विरुध्यते ॥

अथ का गुप्तिरित्याह,—

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थ , प्राकाम्याभावो निग्रह , सम्यगिति विशेषण सत्कारलोकपरिपत्त्याद्याकाक्षानिवृत्त्यर्थं । तस्मात् कायादिनिरोधात्तन्निमित्तकर्मानास्रवणात् सवरप्रसिद्धि । कीदृक् सवरस्तया विधीयत इत्याह—

योगाना निग्रहः सम्यग्गुप्तिस्त्रेधा तयोत्तमः । सवरो बंधहेतूना प्रतिपक्षस्वभावया ॥ १ ॥

क. पुन सकल सवर समासादयतीत्याह—

अयोगः केवली सर्व सवर प्रतिपद्यते । द्रव्यतो भावतश्चेति पर श्रेयः समश्नुते ॥ २ ॥

का समितय इत्याह,—

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यग्ग्रहणेनानुवर्तमानेन प्रत्येकमभिसबध , सम्यगीर्येत्यादि । समितिरित्यन्वर्थसज्ञा वा तांत्रिका पचाना । तत्र चर्याया जीवबाधापरिहार ईर्यासमिति , सूक्ष्मबादरैकद्वित्रिचतुरिंद्रियसज्ञ्यसज्ञिपचेंद्रियपर्याप्तकापर्याप्तकभेदाच्चतुर्दशजीवस्थानानि तद्विकल्पजीवबाधापरिहरण समीर्यासमितिरित्यर्थ । हितमितासदिग्धाभिधान भाषासमिति । अन्नादावुद्गमादिदोषवर्जनमेषणासमिति , उद्गमादयो हि दोषा —उद्गमोत्पादनैषणसयोजनप्रमाणागारकारणधूमप्रत्ययास्तेषा नवभिरपि कोटिभिर्वर्जनमेषणासमितिरित्यर्थ ।

धर्मोपकरणाना ग्रहणविसर्जन प्रति यतनमादाननिक्षेपणासमिति. । जीवाविरोधेनागमलनिर्हरण समुत्सर्गसमिति । वाक्कायगुप्तिरियमपीति चेन्न, तत्र सर्वकालविशेषे सति सर्वनिग्रहोपपत्ते । ननु च पात्राभावात् पाणिपुटाहाराणा सवराभाव इति चेन्न, पात्रग्रहणात्परिग्रहदोपात् दैन्यप्रसगाच्च । अन्नवत्प्रसग इति चेन्न, तेन विनाभावात् चिरकाल तपश्चरणस्य । नैव तस्य पात्रादि विनाभाव इति न परमर्पिभि पात्रादि ग्राह्य प्रासुकान्नग्रहणवत् । कुतः समितीना सवरत्वमित्याह—

सम्यक्प्रभृतयः पंचेर्याद्याः समितयः स्मृताः । असंयमभवस्यामिरास्रवस्य निरोधनं ॥ १ ॥
तद्विपक्षत्वतस्तासामिति देशेन सवरः । समितौ वर्तमानानां संयताना यथायथं ॥ २ ॥

अथ धर्मप्रतिपादनार्थमाह,—

उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिंचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं धर्मवचन, क्रोधोत्पत्तिनिमित्ताविसह्याक्रोशादिसभवे कालुष्याभाव क्षमा, जात्यादिमदावेशाद्यभिमानाभावो मार्दव, योगस्यावक्रतार्जव, प्रकर्षप्राप्तलोभनिवृत्ति शौच, गुप्तावतर्भाव इति चेन्न, तत्र मानसपरिस्पदप्रतिषेधात् । आकिंचन्येऽवरोध इति चेन्न, तस्य नैर्मल्यप्रधानत्वात् । तच्चतुर्विध शौच ततोऽन्यदेव । कुत इति चेत्, जीवितारोग्येद्रियोपभोगभेदात् तद्विपयप्राप्तप्रकर्षलोभनिवृत्ते शौचलक्षणत्वात् । सत्सु साधुवचन सत्य । भाषासमितावतर्भाव इति चेन्न, तत्र साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमितार्थत्वात् । बह्वपि वक्तव्य, अन्यथानर्थप्रसगात् । न भाषादिनिवृत्ति सयमो गुप्त्यतर्भावात् । नापि कायादिप्रवृत्तिर्विशिष्टा सयम , समितिप्रसगात् । त्रसस्थावरवधात् प्रतिषेध आत्यतिक सयम इति चेन्न, परिहारविशुद्धिचारित्रेंतर्भावात् । कस्तर्हि सयमः[१] समितिषु वर्तमानस्य प्राणीद्रियपरिहार सयम , अतोपहृतसयमभेदसिद्धि । सयमो हि द्विविध , उपेक्षासयमो अपहृतसयमश्चेति । देशकालविधानज्ञस्य परानुरोधनोत्सृष्टकायस्य त्रिधा गुप्तस्य रागद्वेषानभिषगलक्षण उपेक्षासयम । अपहृतसयमस्त्रिविध उत्कृष्टो मध्यमो जघन्यश्चेति । तत्र प्रासुकवसत्याहारमात्रबाह्यसाधनस्य स्वाधीनेतरज्ञानचरणकरणस्य बाह्यजतूपनिपाते सत्यप्यात्मान ततोपहृत्य जीवान् परिपालयत उत्कृष्ट., मृदुना प्रमृज्य जतूनपहरतो मध्यम , उपकरणातरेच्छया जघन्य । तत्प्रतिपादनार्थ शुद्ध्यष्टकोपदेश । भावशुद्ध्यादयोष्टौ शुद्धय । तत्र भावशुद्धि कर्मक्षयोपशमजनिता मोक्षमार्गरुच्याहितप्रसादा रागाद्युपप्लवरहिता, तस्या सत्यामाचार प्रकाशते परिशुद्धभित्तिगतचित्रकर्मवत् । कायशुद्धि निरावरणाभरणा निरस्तसस्कारा यथाजातमलधारिणी निराकृतागविकारा सर्वत्र प्रयतवृत्ति प्रशमसुख मूर्तिमत प्रदर्शयती, तस्या सत्या न स्वतोस्य भय उपजायते नाप्यन्यतस्तस्य कारणाभावात् । विनयशुद्धि अर्हदादिषु परमगुरुषु यथार्हपूजाप्रवणा ज्ञानादिषु च यथाविधि भक्तियुक्ता गुरो सर्वत्रानुकूलवृत्ति प्रश्नस्वाध्यायवाचना कथाविज्ञापनादिषु प्रतिपत्तिकुशला देशकालभावावबोधनिपुणा सदाचार्यमतानुचारिणी, तन्मूला सर्वसपद । ईर्यापथशुद्धि नानाविधजीवस्थानयोन्याश्रयावबोधजनितप्रयत्नपरिहृतजतुपीडाज्ञानादित्यस्वेंद्रियप्रकाशनिरीक्षितदेशगामिनी द्रुतविलबितसभ्रांता विस्मितलीलाविकारदिगतरावलोकनादि विरहितगमना, तस्या सत्या सयम प्रतिष्ठितो भवति विभव इव सुनीतौ । भिक्षाशुद्धि परीक्षितोभयप्रचारा प्रमृष्टपूर्वापरस्वागदेशविधाना आचारसूत्रोक्तकालदेशप्रवृत्तिप्रतिपत्तिकुशला लाभालाभमानप्रतिमानसमानमनोवृत्ति लोकगर्हितकुलपरिवर्जनपरा चद्रगतिरिव हीनाधिकगृहा विशिष्टोपस्थाना दीनानाथदानशा-

लाविवाह्यजनगेहादिपरिवर्जनोपलक्षितदीनवृत्तिविगमा प्रासुकाहारगवेषप्रणिधाना आगमविधिना निरवद्याशनपरिप्राप्तप्राणयात्राफलात्तत्प्रतिबद्धा हि चरणसपत् गुणसपदिव साधुजनसेवानिबधका लाभालाभयो सुरसविरसयोश्च समसतोषवद्भिर्भिक्षेति भाष्यते, यथा सलीलसालङ्कारवरयुवतिभिरुपनीयमानघासो गौर्न तदगगतसौदर्यनिरीक्षणपर तृणमेवात्ति यथा वा तृणलव नानादेशस्थ यथालाभमभ्यवहरति न योजनासपदमवेक्षते, तथा भिक्षुरपि भिक्षापरिवेषकजनमृदुललितरूपवेषविलासविलोकननिरुत्सुकः शुष्कद्रवाहारयोजनाविशेष वानपेक्षमाण यथागतमश्नातीति गौरिव गोर्वा चारो गोचर इति च व्यपदिश्यते तथा गवेषणेति च । यथा शकट रत्नभारपरिपूर्णं येन केनचित् स्नेहेनाक्षलेप कृत्वाभिलषित देशातर वणिग्जनो नयति तथा मुनिर्गुणरत्नभरिता तनुशकटिमनवद्यभिक्षयायुरक्षम्रक्षणेनाभिप्रेतसमाधिपत्तन प्रापयतीति अक्षम्रक्षणमिति च नाम निरूढ । यथा भाडागारे समुत्थितमनलमशुचिना शुचिना वा वारिणा शमयति गृही यतिरपीति उदराग्निप्रशमनमिति च निरुच्यते, दातृजनबाधया विना कुशलो मुनि भ्रमरवदाहरतीति भ्रमराहार इत्यपि परिभाष्यते, येन केनचित्प्रकारेण श्वभ्रपूरणवदुदरगर्तमनगार' पूरयति स्वादुनेतरेण वाहारेणेति श्वभ्रपूरणमिति च निरुच्यते । प्रतिष्ठापनशुद्धिपर सयत नखरोमसिंघाणकनिष्ठीवनशुक्रोच्चारप्रस्रवणशोधने देहपरित्यागे च विदितदेशकालो जतूपरोधमतरेण प्रयतते । सयतेन शयनासनशुद्धिपरेण स्त्रीवधिकचौरपानशौडशाकुनिकादिपापजनवासा वाधा शृगारविकारभूषणोज्ज्वलवेशवेश्याक्रीडाभिरामगीतनृत्यवादित्राकुलशालादय परिहर्तव्या, अकृत्रिमा गिरिगुहातरकोटरादय कृत्रिमाश्च शून्यागारादयो मुक्तमोचितावासा अनात्मोद्देशनिर्वर्तिता निरारभा सेव्या । वाक्यशुद्धि पृथिवीकायकारभादिप्रेरणरहिता परुषनिष्ठुरादिपरपीडाकरणप्रयोगनिरुत्सुका व्रतशीलदेशनादिप्रधानफला हितमितमधुरमनोहरा सयतयोग्या तदधिष्ठाना हि सर्वसपद इति, शुद्ध्यष्टकमुपदिष्ट भगवद्भि सयमप्रतिपादनार्थं। ततो निरवद्य सयम स्यात्। तपो वक्ष्यमाणभेद। परिग्रहनिवृत्तिस्त्याग । अभ्यतरतपोविशेषोत्सर्गग्रहणात् सिद्धिरिति चेन्न, तस्यान्यार्थत्वात् । शौचवचनात्सिद्धिरिति चेन्न, तत्रासत्यपि गर्धोत्पत्ते , दान वा स्वयोग्य त्याग । ममेदमित्यभिसधिनिवृत्तिराकिंचन्य । अनुभूताङ्गनास्मरणकथाश्रवणस्त्रीसंसक्तशयनासनादिवर्जनात् ब्रह्मचर्यं, स्वातन्त्र्यार्थं गुरौ ब्रह्मणि चर्यमिति वा । अन्वर्थसज्ञाप्रतिपादनार्थत्वाद्वा पौनरुक्त्य गुप्त्याद्यतर्भूतानामपि सवरधारणसामर्थ्योद्धर्म इति सज्ञाया अन्वर्थताप्रतिपत्तेरन्यथानुपपत्तेरित्यर्थगत । तद्भावनाप्रकारत्वाद्वा सप्तप्रकारप्रतिक्रमणवत्, सप्तप्रकार हि प्रतिक्रमणमीर्यापथिकरात्रिंदिवीयपाक्षिकचातुर्मासिकसाम्वत्सरिकोत्तमस्थानलक्षणत्वात् । तच्च गुप्त्यादिप्रतिस्थापनार्थं यथा भाव्यते तथोत्तमक्षमादिदशविधधर्मोपि । ततस्तत्रातर्भूतस्यापि पृथग्वचन नाद्य । उत्तमविशेषण दृष्टप्रयोजनपरिवर्जनार्थं । सर्वेषा स्वगुणप्रतिपक्षदोषाभावात्सवरहेतुत्व । कथमित्याह—

दृष्टकार्यानपेक्षाणि क्षमादीन्युत्तमानि तु । स्याद्धर्मः समितिभ्योऽन्यः क्रोधादिप्रतिपक्षतः ॥१॥

क्रोधादिप्रतिपक्षत्वमित्येव धर्म , उत्तमाया क्षमाया क्रोधप्रतिपक्षत्वात् मार्दवार्जवशौचाना मानमायालोभविपक्षत्वात् सत्यादीनामनृतासयमातपोऽत्यागममत्वाब्रह्मप्रतिकूलत्वाच्च । स हि धर्म उत्तमक्षमादीन्येव समितिभ्योन्य सूत्रित । नन्वत्र व्यक्तिवचनभेदाद्वैलक्षण्यमिति चेन्न, सर्वेषा धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वादाविष्टलिंगत्वाच्च । कस्य पुन सवरस्य हेतुर्धर्म इत्याह—

तन्निमित्तास्रवध्वंसी यथायोगं स देशतः । सवरस्य भवेद्धेतुरसयतदृगादिषु ॥ २ ॥

क्रोधादिनिमित्तकास्रवध्वसीन्युत्तमक्षमादीनि निश्चितानीति तत्स्वभावो धर्मस्तन्निमित्तास्रवध्वंसी कथ्यते।

स यथायोगं देशतः संवरस्य हेतुर्भवेदसंशयमेव असंयतसम्यग्दृष्ट्यादिषु तत्संभवात् । तथाहि असंयतसम्यग्दृष्टौ तावदनंतानुबंधिक्रोधादिप्रतिपक्षभूता क्षमादयः संभवत्येव । संयतासंयते चानंतानुबंध्यप्रत्याख्यानावरणक्रोधादिविपक्षाः, प्रमत्तसंयतादिषु सूक्ष्मसांपरायांतेषु पुनरनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणप्रतिबंधिनः, उपशांतकषायादिषु समस्तक्रोधादिसपत्नाः संगच्छंते विरोधाभावात् । एवं संयमादयोपि प्रमत्तसंयतादिषु यथायोगं संभवतः प्रतिपत्तव्याः । ते च स्वप्रतिपक्षहेतुकास्रवनिरोधनिबंधनत्वाद्देशसंवरस्य हेतवः स्युः ॥

अथानुप्रेक्षाप्रतिपादनार्थमाह,—

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवरनिर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्वानुचिंतनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

उपात्तानुपात्तद्रव्यसंयोगव्यभिचारस्वभावोऽनित्यत्वं, क्षुधितव्याघ्राभिद्रुतमृगशावकवज्जतोर्जरामृत्युरुजांतरपरित्राणाभावोऽशरणत्वं, द्रव्यादिनिमित्तादात्मनो भवांतरावाप्तिः संसारः, जन्मजरामरणावृत्तिमहादुःखानुभवनं प्रति सहायानपेक्षत्वमेकत्वं, शरीरव्यतिरेको लक्षणभेदोऽन्यत्वं, अशुभकारणत्वादिभिरशुचित्वं, आस्रवसंवरनिर्जराग्रहणमनर्थकमुक्तत्वादिति चेन्न, तद्गुणदोषान्वेषणपरत्वादिह तद्ग्रहणस्य । लोकसंस्थानादिविधिर्व्याख्यातः, रत्नत्रय(त्रस)भावादिलाभस्य कृच्छ्रप्रतिपत्तिर्बोधिदुर्लभत्वं, जीवस्थानगुणस्थानानां गत्यादिषु मार्गणालक्षणो धर्मो व्याख्यातः । गतींद्रियकाययोगवेदकषायज्ञानसंयमदर्शनलेश्याभव्यसम्यक्त्वसंज्ञाहारकेषु मार्गणा । स्वाख्यात इति चेन्न, प्रादिवृत्तेः शोभनमाख्यात इति । अनुप्रेक्षा इति भावसाधनत्वे बहुवचनविरोधः, कर्मसाधनत्वे सामानाधिकरण्याभाव इति चेन्न वा, कृदभिहितस्य भावस्य द्रव्यवद्भावात् सामानाधिकरण्यसिद्धेश्चोभयोः कर्मसाधनत्वात् । मध्येनुप्रेक्षावचनमुभयनिमित्तत्वात् । धर्मपरीषहजययोर्निमित्तभूता ह्यनुप्रेक्षास्तन्मध्येऽभिधीयते । कुतस्ताः कथ्यंत इत्याह,—

अनुप्रेक्षाः प्रकीर्त्यंते नित्यत्वाद्यनुचिंतनं । द्वादशात्रानुप्रेक्षाविपक्षत्वान्मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

परिकल्पिता एवानित्यत्वादयो धर्मास्तेषामात्मनि शरीरादिषु च परमार्थतोसत्त्वादित्यपरे तान् प्रत्याह,—

अनित्यत्वादयो धर्माः सत्यात्मादिषु तात्त्विकाः । तथा साधनसद्भावाः सर्वेषां शेषतत्त्ववत् ॥ २ ॥
ततोनुचिंतनं तेषां नासतां कल्पितात्मनां । नाप्यनर्थकमिष्टस्य संवरस्य प्रसिद्धितः ॥ ३ ॥

अथानुप्रेक्षानंतरं परीषहजयं प्रस्तुवानः सर्वपरीषहाणां सहनं तत्र किमर्थं सोढव्या इत्याह,—

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परीषहाः ॥ ८ ॥

परीषहा इति महत्त्वादन्वर्थसंज्ञा । प्रकरणात् संवरमार्गप्रतिपत्तिः । तदच्यवनार्थो निर्जरार्थश्च परीषहजयः । तत्र मार्गाच्यवनार्थत्वं कथमस्येत्याह—

मार्गाच्यवनहेतुत्वं परीषहजयस्य सत् । परीषहाजये मार्गाच्यवनस्य प्रतीतितः ॥ १ ॥

निर्जरार्थत्वं कथमित्याह,—

निर्जराकारणत्वं च तपःसिद्धिपरत्वतः । तदभावे तपोलोपान्निर्जरा क्वातिशक्तितः ॥ २ ॥
परिषोढव्यता प्रोक्तास्तस्मादेते परीषहाः । परीषहजयोत्थानामास्रवाणां विरोधतः ॥ ३ ॥

के पुनस्ते परीषहा इत्याह,—

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥

परीषहा इति सामानाधिकरण्येनाभिसंबन्धो व्यक्तिभेदेपि सामान्यविशेषयोः कथंचिदभेदात् । तेन क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीषहाः । तत्र प्रकृष्टक्षुदग्निप्रज्वलने धृत्यम्भसोपशमः क्षुज्जयः । उदन्योदीरणहेतूपनिपाते तद्वशाप्राप्तिः पिपासासहनं । पृथग्वचनमेकार्थ्यादिति चेन्न, सामर्थ्यभेदात् । अभ्यवहारसामान्यादैकार्थ्यमिति चेन्न, अधिकरणभेदात् । शैत्यहेतुसंनिपाते तत्प्रतीकारानभिलाषात् संयमपरिपालनं शीतक्षमा । दाहप्रतीकारकांक्षाभावाच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनं, दंशमशकादीनां सहनं । दंशमशकमात्रप्रसंग इति चेन्न, उपलक्षणत्वात् मशकशब्दस्य दंशजातीयानामादिशब्दार्थप्रतिपत्तेः । जातरूपधारणं नाग्न्यसहनं, संयमेऽरतिभावादरतिपरीषहजयः । सर्वेषामरतिकारणत्वात् पृथगरतिग्रहणानर्थक्यमिति चेन्न, क्षुदाद्यभावेपि मोहोदयात्तत्प्रवृत्तेः । वरांगनारूपदर्शनस्पर्शनादिविनिवृत्तिः स्त्रीपरीषहजयः । नग्न्यादोषनिग्रहश्चर्याविजयः । संकल्पितासनादविचलनं निषद्यातितिक्षा । आगमोदितशयनादप्रच्यवनं शय्यासहनं । अनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीषहजयः । मारकेष्वमर्षापोहनभावनं वधमर्षणं । प्राणात्ययेप्याहारादिषु दीनाभिधाननिवृत्तिर्याचनाविजयः । अलाभेपि लाभवत्संतुष्टस्यालाभविजयः । नानाव्याधिप्रतीकारानपेक्षत्वं रोगसहनं । तृणादिनिमित्तवेदनायां मनसोऽप्रणिधानं तृणस्पर्शजयः । स्वपरागमलोपचयापचयसंकल्पाभावो मलधारणं । केशखेदसहनोपसंख्यानमिति चेन्न, मलपरीषहावरोधात् । मानापमानयोस्तुल्यमनसः सत्कारपुरस्कारानभिलाषः । प्रज्ञोत्कर्षावलेपनिरासः प्रज्ञाविजयः । अज्ञानावमानज्ञानाभिलाषसहनमज्ञानपरीषहजयः । प्रव्रज्याद्यनर्थकत्वासमाधानमदर्शनसहनं । श्रद्धानालोचनग्रहणमविशेषादिति चेन्न, अव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् । मनोरथपरिकल्पनामात्रमिति चेन्न, वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् । अवध्यादिदर्शनोपसंख्यानमिति चेन्न, अवधिज्ञानाद्यभावे तत्सहचरितदर्शनाभावादज्ञानपरीषहावरोधात् । ननु क्षुदादीनां परिसोढव्यत्वसिद्धिः कथमित्याह—

ते च क्षुदादयः प्रोक्ता द्वाविंशतिरसंशयं । परिषह्यतया तेषां तत्त्वसिद्धिर्विशुद्धये ॥ १ ॥

ते क्षुदादयो हि द्वाविंशतिपरीषहाः परिसोढव्याः प्रोक्ताः सूत्रकारैरसंशयं तेषां निशुध्यर्थं परिषह्यत्वात् तत एवान्वर्था संज्ञा महती कृता परीषहा इत्युक्तं ॥

अथ कस्मिन् गुणस्थाने क्रियंतः संभवतीत्याह,—

सूक्ष्मसांपरायछद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

चतुर्दशवचनादन्यस्याभावः । सूक्ष्मसांपराये नियमानुपपत्तिर्मोहोदयादिति चेन्न, सन्मात्रत्वात् तत्र तस्य । अत एव परीषहाभाव इति चेन्न, बाधाविशेषोपरमे तद्भावस्याविरुध्यासितत्वात् सर्वार्थसिद्धस्य सप्तमनरकपर्यंतगमनसामर्थ्यवत् । कथं पुनः सूक्ष्मसांपराये गुणे तद्वति वा छद्मस्थवीतरागे चानुत्पन्नकेवलज्ञाने क्षीणोपशांतमोहे चतुर्दशैव परीषहाः क्षुदादय इति प्रतिपादयन्नाह,—

स्युः सूक्ष्मसांपराये च चतुर्दश परीषहाः । छद्मस्थवीतरागे च ततोन्येषामसंभवात् ॥ १ ॥

छद्मस्थवीतरागे हि मोहाभावान्न तत्कृताः । अष्टौ परिषहाः संति तथातोन्ये चतुर्दश ॥ २ ॥

ते सूक्ष्मसांपरायेपि तथाकिंचित्करत्वतः । सतोपि मोहनीयस्य सूक्ष्मस्येति प्रतीयते ॥ ३ ॥

वेदनीयनिमित्तास्ते मा भूवंस्तत एव चेत् । व्यक्तिरूपा न संत्येव शक्तिरूपेण तत्र ते ॥ ४ ॥
मोहनीयसहायस्य वेदनीयस्य तत्फलं । केवलस्यापि तद्भावेतिप्रसंगो हि दुस्त्यजः ॥ ५ ॥

न हि सार्द्रेंधनादिसहायस्याग्नेर्धूम कार्यमिति केवलस्यापि स्यात् । तथा मोहसहायस्य वेदनीयस्य यत्फल क्षुदादि तदेकाकिनोपि न युज्यत एव तस्य सर्वदा मोहानपेक्षत्वप्रसगात् । तथा च समाध्यवस्थायामपि कस्यचिदुद्भूतिप्रसग । तस्मान्न क्षुदादय सूक्ष्मसापराये व्यक्तिरूपा सति मोहादिसहायासभवात् छद्मस्थवीतरागवदिति, शक्तिरूपा एव ते तत्रावगतव्या ॥

अथ भगवति केवलिनि कियत परीषहा इत्याह,—

एकादश जिने ॥ ११ ॥

तत्र केचित् सतीति व्याचक्षते, परे तु न सतीति । तदुभयव्याख्यानाविरोधमुपदर्शयन्नाह,—

एकादश जिने संति शक्तितस्ते परीषहाः । व्यक्तितो नेति सामर्थ्याद्व्याख्यानद्वयमिष्यते ॥ १ ॥

वेदनीयोदयभावात् क्षुदादिप्रसग इति चेन्न, घातिकर्मोदयसहायाभावात् तत्सामर्थ्यविरहात् । तद्भावोपचाराद्ध्यानकल्पनवच्छक्तित एव केवलिन्येकादशपरीषहा' सति न पुनर्व्यक्तित , केवलाद्वेदनीयाद्व्यक्तक्षुदाद्यसभवादित्युपचारतस्ते तत्र परिज्ञातव्या' । कुतस्ते तत्रोपचर्यंते इत्याह—

लेश्यैकदेशयोगस्य सद्भावादुपचर्यते । यथा लेश्या जिने तद्वद्वेदनीयस्य तत्त्वतः ॥ २ ॥
घातिहत्युपचर्यंते सत्तामात्रात् परीषहाः । छद्मस्थवीतरागस्य यथेति परिनिश्चितं ॥ ३ ॥
न क्षुदादेरभिव्यक्तिस्तत्र तद्धेतुभावतः । योगशून्ये जिने यद्वदन्यथातिप्रसंगतः ॥ ४ ॥
नैकं हेतुः क्षुदादीना व्यक्तौ चेदं प्रतीयते । तस्य मोहोदयाद्व्यक्तेरसद्वेद्योदयेपि च ॥ ५ ॥
क्षामोदरत्वसपत्तौ मोहापाये न सेक्ष्यते । सत्याहाराभिलापेपि नासद्वेद्योदयादृते ॥ ६ ॥
न भोजनोपयोगस्यासत्त्वेनाप्यनुदीरणा । असातावेदनीयस्य न चाहारेक्षणाद्विना ॥ ७ ॥
क्षुदित्यशेषसामग्रीजन्याभिव्यज्यते कथं । तद्वैकल्ये सयोगस्य पिपासादेरयोगतः ॥ ८ ॥
क्षुदादिवेदनोद्भूतौ नार्हतोऽनतशर्मता । निराहारस्य चाशक्तौ स्थातुं नानंतशक्तिता ॥ ९ ॥
नित्योपयुक्तबोधस्य न च संज्ञास्ति भोजने । पाने चेति क्षुदादीना नाभिव्यक्तिर्जिनाधिपे ॥ १० ॥

अथ बादरसांपराये कियत' परीषहा इत्याह,—

बादरसांपराये सर्वे ॥ १२ ॥

बादरसापरायग्रहणात् प्रमत्तादिनिर्देश निमित्तविशेषस्याक्षीणत्वात् सर्वेषु सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसयमेषु सर्वसभव । केन रूपेण ते तत्र सतीत्याह—

बादरः सापरायोस्ति येषां सर्वे परीषहाः । संति तेषा निमित्तस्य साकल्याद्व्यक्तिरूपतः ॥ १ ॥

अथ कस्मिन्निमित्ते क परीषह ?—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरणे अज्ञान न प्रज्ञेति चेन्न, ज्ञानावरणसद्भावे तद्भावात् । मोहादिति चेन्न, तद्भेदाना परिगणितत्वात् । सावलेपाया प्रज्ञाया अपि ज्ञानावरणनिमित्तत्वोपपत्ते मिथ्याज्ञानवत् । एतदेवाह—

ज्ञानावरणनिष्पाद्ये प्रज्ञाज्ञाने परीषहौ । प्रज्ञावलेपनिर्वृत्तेर्ज्ञानावरणतोन्यतः ॥ १ ॥

अन्यद्धि ज्ञानावरण प्रज्ञावलेपनिमित्तमज्ञाननिमित्ताद् ज्ञानावरणात् । न चैव ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिसंख्याक्षतिस्तस्य मतिज्ञानावरणमात्रोपरोधात् ॥

दर्शनमोहांतराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

किं पुनरदर्शनमत्रेत्याह—

अदर्शनमिहार्थानामश्रद्धानं हि तद्भवेत् । सति दर्शनमोहेऽस्य न ज्ञानात् प्रागदर्शनं ॥ १ ॥

विशिष्टकारणनिर्देशादवध्यादिदर्शनसंदेहाभाव । अतराय इति सामान्यनिर्देशेपि सामर्थ्याद्विशेषसंप्रत्ययः । क पुनरसौ विशेष इत्याह,—

अतरायोन लाभस्य तद्योग्योर्थाद्विशेषतः । कारणस्य विशेषाद्धि विशेषः कार्यगः स्थितः ॥ २॥

तेन दर्शनमोहोदये तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणमदर्शनं, लाभातरायोदये चालाभ इति प्रकाशित भवति ॥

चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

निषद्यापरीषहस्य मोहोदयनिमित्तत्व प्राणिपीडार्थत्वात्, पुंवेदोदयादिनिमित्तत्वान्नाग्न्यादीनामिति चारित्रमोहोदयनिबंधना एते । तदेवाह—

नाग्न्याद्याः सप्त चारित्रमोहे सति परीषहाः । सामान्यतो विशेषाच्च तद्विशेषेषु तेर्थतः ॥ १ ॥
ज्ञानावरणमोहांतरायसंभूतयो मताः । इत्येकादश ते तेषामभावे तत्कचित्सदा ॥ २ ॥

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्तादन्यनिर्देश शेष इति । ते च क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरीषहा । किमेकाकिन्येव वेदनीयेमी भवत्युत सहकारापेक्षे सतीत्याशंकायामिदमाह—

शेषाः स्युर्वेदनीये ते समग्रसहकारिणि । इति सर्वत्र विज्ञेयमसाधारणकारणं ॥ १ ॥

ननु ज्ञानावरणे इत्यादिसूत्रेषु विभक्तिनिर्देशे निमित्तात्कर्मसंयोग इति चेन्न, तद्योगाभावात् । न हि यथा चर्मणि द्वीपिन हतीत्यत्र कर्मसंयोगस्तथात्रास्ति ततोय सन्निर्देशस्तदुपलक्षणत्वात् गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादिवत् ॥

अत्रैकस्मिन्नात्मनि सकृत् कियत परीषहा संभवतीत्याह,—

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

आङभिविध्यर्थ । शीतोष्णशय्यानिषद्याचर्यानामसहभावाच्चैकान्नविंशतिसंभव । प्रज्ञाज्ञानयोर्विरोधादन्यतराभावे अष्टादशप्रसंग इति चेन्न, अपेक्षातो विरोधाभावात् । श्रुतज्ञानापेक्षया हि प्रज्ञाप्रकर्षे सत्यवध्याद्यभावापेक्षयाऽज्ञानोपपत्ते । दंशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तेरेकोनविंशतिविकल्प इति चेन्न, प्रकारार्थत्वात् । मशक एवेत्यय परीषहोन्यथातिप्रसंगात् । दंशग्रहणात्तुल्यजातीय इति चेन्न, श्रुतिविरोधात् । न हि दंशशब्द प्रकारमभिधत्ते । मशकशब्दोपि तत्तुल्यमिति चेन्न, अन्यतरेण परीषहस्य निरूपितत्वात् । न हि दंशशब्देन निरूपिते परीषहे मशकशब्दग्रहण तदर्थमेव युक्तमत प्रकारोर्थातर इति निश्चय । चर्यानिषद्याशय्यानामरतेरविशेषादेकान्नविंशतिवचनमिति चेन्न, अरतौ परीषहजयाभावात् । न हि चर्यानिषद्याशय्यानामरतेरेकत्वादेकत्व युक्त तत्र अरतौ परीषहजयायोगात्, तत्कृतपीडासहनात् । परीषहजयेन्यत्वमेव तेषामिति द्वाविंशतिवचनमेव युक्त । तस्मात्—

सकृदेकादयो भाज्याः क्वचिदेकान्नविंशति । विंशत्यादेरसंभूतेर्निरोधादन्यथापि वा ॥ १ ॥
इत्युक्तेर्नियमाभावः सिद्धस्तेषा समुद्भवे । [illegible] ॥ २ ॥

किं पुनश्चारित्रमित्याह,—

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराययथाख्यातमिति चारित्रम् ॥ १८ ॥

सामायिकशब्दोतीतार्थे । सामायिकमिति वा समासविषयत्वात् अयतीत्याया सत्त्वघातहेतवोऽनर्थाः सगता आया समाया सम्यग्वा आया समायास्तेषु भव सामायिक, समाया प्रयोजनमस्येति च सामायिकमिति समासविषयत्व सामायिकस्यावस्थानस्य । तच्च सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानपर । गुप्तिप्रसग इति चेन्न, इह मानसप्रवृत्तिभावात् । समितिप्रसग इति चेन्न, तत्र यतस्य प्रवृत्त्युपदेशात् । धर्मप्रसग इति चेन्न, अत्रेतिवचनस्य कृत्स्नकर्मक्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् । प्रमादकृतानर्थप्रबधविलोपे सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना, विकल्पनिवृत्तिर्वा । परिहारेण विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिन् तत्परिहारविशुद्धिचारित्र । तत्पुनस्त्रिंशद्वर्षजातस्य सवत्सरपृथक्त्व तीर्थकरपादमूलसेविन प्रत्याख्याननामधेयपूर्वपारावारपारगतस्य जतुनिरोधप्रादुर्भावकालपरिमाणजन्मयोनिदेशद्रव्यस्वभावविधानज्ञस्य प्रमादरहितस्य वा महावीर्यस्य परमनिर्जरस्यातिदुष्करचर्यानुष्ठायिन तिस्र सध्या वर्जयित्वा द्विगव्यूतिगामिन सपद्यते नान्यस्य मनागपि तद्विपरीतस्येति प्रतिपत्तव्य । अतिसूक्ष्मकषायत्वात् सूक्ष्मसापराय, तस्य गुप्तिसमित्योरतर्भाव इति चेन्न, तद्भावेपि गुणनिमित्तविशेषाश्रयणात् । लोभसज्वलनाख्यसापराय सूक्ष्मोस्मिन् भवतीति विशेष आश्रित. । निरवशेषप्रशातक्षीणमोहत्वाद्यथाख्यातचारित्र, यथा ख्यातमिव आत्मस्वभावाव्यतिक्रमेण ख्यातत्वात् । इतेरुपादान तत कर्मसमाप्तेर्ज्ञापनार्थत्वात् । यथाख्यातचारित्रसिद्धा सकलकर्मक्षयपरिसमाप्ति । सामायिकादीनामुत्तरोत्तरगुणप्रकर्षख्यापनार्थमानुपूर्व्यवचन, प्राच्यचारित्रद्वयविशुद्धेरल्पत्वादुत्तरचारित्रापेक्षया परिहारविशुद्धिचारित्रस्य ततोनतगुणजघन्यशुद्धित्वात् । तस्यैव तदनतगुणोत्कृष्टविशुद्धित्वात् पूर्वचारित्रद्वयस्य तदनतगुणोत्कृष्टविशुद्धिरनात् । तत सूक्ष्मसापरायस्यानतगुणजघन्यविशुद्धित्वात् तस्यैव तदनतगुणोत्कृष्टत्वात्, ततो यथाख्यातचारित्रस्य सपूर्णविशुद्धित्वात् । एतदेवाह—

सामायिकादि चारित्रं व्रतितं पंचधा ततः । संवरः कर्मणा ज्ञेयो चारित्रापेक्षजन्मना ॥ १ ॥
धर्मातर्भूतमप्येतत्संयमग्रहणादिह । पुनरुक्त प्रधानत्वख्यातये निर्वृतिं प्रति ॥ २ ॥

अथ तपोवचन धर्मांतर्भूत तद्द्विविध बाह्यमाभ्यतर च, तत्र बाह्यभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह,—

अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशाः बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्ष सयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनशन । तद्द्विविध अवधृतानवधृतकालभेदात् । सयमप्रजागरदोषप्रशमनसतोषस्वाध्यायसुखसिद्ध्यर्थमवमौदर्य । एकागारसप्तवेश्मैकरथ्यार्धग्रामादिविषयसकल्पो वृत्तिपरिसख्यान । दातेंद्रियत्वतेजोहानिसयमोपरोधव्यावृत्त्याद्यर्थं घृतादिरसपरित्यजन रसपरित्याग । रसवत्परित्याग इति चेन्न, मतोर्लुप्तनिर्दिष्टत्वात् शुक्लपट इत्यादिवत् । अव्यतिरेकाद्वा तद्वत्सप्रत्ययः । सर्वत्यागप्रसग इति चेन्न. प्रकर्षगते । प्रकृष्टरसस्यैव द्रव्यस्य त्यागसप्रत्ययात् । प्रतिज्ञातगधत्यागस्य प्रकृष्टगधकस्तूरिकादित्यागवत् । कश्चिदाह—अनशनावमौदर्यरसपरित्यागाना वृत्तिपरिसख्यानाधारात् पृथग्निर्देश । तद्विकल्पनिर्देश इति चेन्न, अनवस्थानात् । त मत्याह नवा, कायचेष्टाविषयगणनार्थत्वाद्वृत्तिपरिसख्यानस्य । अनशनस्याभ्यवहर्तव्यनिवृत्तिरूपत्वादवमौदर्यरसपरित्यागयोरभ्यवहर्तव्यैकदेशनिवृत्तिपरत्वात्ततो भेदप्रसिद्धे । आबाधात्ययब्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं

विविक्तशय्यासन । कायक्लेश स्थानमौनातपनादिरनेकधा । देहदु:खतितिक्षासुखानभिष्वङ्गप्रवचनप्रभावनाद्यर्थ । परीषहजातीयत्वात् पौनरुक्त्यमिति चेन्न, स्वकृतक्लेशापेक्षत्वात् कायक्लेशस्य । सम्यगित्यनुवृत्तेर्दृष्टफलनिवृत्ति , सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिरित्यत सम्यग्ग्रहणमनुवर्तते । बाह्यद्रव्यापेक्षत्वाद्बाह्यत्व, परप्रत्यक्षत्वात् तीर्थ्यगृहस्थकार्यत्वाच्चानशनादे । एतच्च कर्मनिर्दहनाचप , देहेंद्रियतापाद्वा । केषा पुन. कर्मणा सवर स्यात्तपसोऽस्मादित्याह,—

षोढा बाह्य विनिर्दिष्टं तपोत्रानशनादि यत् । संवरस्तेन च ज्ञेयो ह्यतपोहेतुकर्मणा ॥ १ ॥

अथाभ्यतर तप प्रकाशयन्नाह,—

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

तप इति सबध्यते । अस्यान्यतीर्थानभ्यस्तत्वादुत्तरत्व अभ्यतरत्वमिति यावत् , अत करणव्यापाराद्बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वात् । स्यत एतच्च स्वसवेद्यमिति दर्शयन्नाह—

प्रायश्चित्तादिषड्भेद तपः संवरकारणं । स्यादुत्तर स्वसवेद्यमिति स्पष्टमनोगत ॥ १ ॥

तद्भेदगणनार्थमाह,—

नवचतुर्दशपंचद्विभेदा यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

नवादीना भेदशब्देनोपसहितानामन्यपदार्था वृत्ति । द्विशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसग इति चेन्न, पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् । शाब्दान्न्यायाद्द्वंद्वे स्युरल्पाच्तरमिति सूत्रात्सयोगादल्पीयस इत्युपसख्यानाच्च द्विशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसक्तावप्यर्थान्न्यायात् प्रायश्चित्तादिसूत्रार्थापेक्षया यथाक्रममभिसबधार्थलक्षणमुल्लंघ्यते, अर्थस्य बलीयस्त्वात् लक्ष्यानुविधानाल्लक्षणस्य । एते च नवादय प्रभेदा इत्याह—

प्रोक्ता नवादयो भेदाः प्राग्ध्यानात्ते यथाक्रम । प्रायश्चित्तादिभेदानां तपसोभ्यंतरस्य हि ॥१॥

यतस्तपसोऽभ्यतरस्य प्रायश्चित्तादय एव भेदात्मानो नवादयस्तेषा भेदा इति प्रभेदास्ते । प्राग्ध्यानादिति वचन यथासख्यप्रतिपत्त्यर्थं ॥

तत्रास्य तपोभेदस्य नवविकल्पान् प्रतिपादयन्नाह,—

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनाः ॥२२॥

प्रायश्चित्तस्य नव विकल्पा प्रमाददोषव्युदासभावप्रसादनि शल्यानवस्थाव्यावृत्तिमर्यादात्यागसयमदार्ढ्यभावनादिसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्त, प्रायोपराधस्तस्य चित्त विशुद्ध्यर्थमित्यर्थ । तस्यालोचनादयो निरवद्यवृत्तयो नव विकल्पा भवतीत्याह—

आलोचनादयो भेदाः प्रायश्चित्तस्य ते नव । यथागममिह ज्ञेया निरवद्यप्रवृत्तये ॥ १ ॥

तत्र गुरवे प्रमादनिवेदन दशदोषविवर्जितमालोचन । प्रायश्चित्तलघुकरणार्थमुपकरणदान, यदि लघु मे शक्त्यपेक्ष किंचित्प्रायश्चित्त दीयते तदाह दोष निवेदयामीति दीनवचन, पराहष्टदोषगूहनेन प्रकटदोषनिवेदन, प्रमादालस्याभ्यामल्पदोषावज्ञानेन स्थूलदोषप्रतिपादन, महादोषसवरणेनाल्पदोषकथन, ईदृशे दोषे किं प्रायश्चित्तमित्युपायेन प्रच्छन्न, बहुयतिजनालोचनाशब्दाकुले स्वदोषनिवेदन, किमिद गुरूपपादित प्रायश्चित्त युक्तमागमे न वेत्यनुगुरुप्रश्न , महदपि प्रायश्चित्त गृहीत न फलकरमिति सचिंत्य स्वसमानाय प्रमादावेदन, परगृहीतस्यैव प्रायश्चित्तस्यानुमतेन स्वदुश्चरितसवरण, इति दशालोचनदोषास्तेषा वर्जनमात्मापराधस्याश्वेव निर्माय बालवदृजुबुद्ध्याभिधान तद्विशिष्टमालोचन सम्यक्त्वगतश्च ।

तच्च सयताश्रय द्विविषयमेकाते सयतिकाश्रय त्रिविषय प्रकाशे प्रायश्चित्तं गृहीत्वा कुर्वतोऽकुर्वतश्च कुतश्चित्तपश्चरणसाफल्येतरादिगुणदोषप्रसक्ति. प्रसिद्धैव । मिथ्यादुष्कृताभिधानाद्यभिव्यक्तप्रतिक्रिया प्रतिक्रमण । तदुभयससर्गे सति साधन तदुभय सर्वस्य प्रतिक्रमणस्यालोचनपूर्वकत्वात् केवल प्रतिक्रमणमयुक्तमिति चेन्न, तत्र गुरुणाभ्यनुज्ञातेन शिष्येणैवालोचनकरणात् । तदुभयस्मिन् गुरुणैवोभयस्य विधानात् । ससक्तान्नपानोपकरणादीना विभजन विवेक । व्युत्सर्ग कायोत्सर्गादिकरण । तपोनशनादि, दिवसपक्षमासादिना प्रव्रज्याहापन छेद । पक्षमासादिविभागेन दूरत परिवर्जन परिहार । पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापन । तदिद नवविधमपि प्रायश्चित्त किं कस्मिन् प्रमादाचरिते स्यादिति परमागमादवसेय, तस्य देशकालाद्यपेक्षस्यान्यथावसातुमशक्यत्वात् ॥

अथ विनयविकल्पप्रतिपादनार्थमाह,—

ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ २३ ॥

विनय इत्यनुवर्तते, प्रत्येकमभिसबध ज्ञानविनय इत्यादि । तत्र सबहुमानज्ञानग्रहणाभ्याससरणादिर्ज्ञानविनय । पदार्थश्रद्धाने नि शकितत्वादिलक्षणोपेतता दर्शनविनय, सामायिकादौ लोकबिंदुसारपर्यंते श्रुतसमुद्रे भगवद्भि प्रकाशितेऽन्यथा पदार्थकथनासभवनात् । तद्वतश्चारित्रे समाहितचित्तता चारित्रविनय' । प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिष्वभ्युत्थानाभिगमनाजलिकरणादिरुपचारविनय, परोक्षेष्वपि कायवाड्मनोभिरजलिक्रियागुणसकीर्तनानुस्मरणादि । ज्ञानलाभाचारविशुद्धिसम्यगाराधनाद्यवलनन विनयभावन । किमर्थ पुनर्ज्ञानादयो विनया इत्यभेदेनोक्ता इत्याह—

ज्ञानाद्योत्र चत्वारो विनयाः प्रतिपादिताः । कथंचित्तद्भेदस्य सिद्धये परमार्थतः ॥ १ ॥
ज्ञानादिभावना सम्यग्ज्ञानादिर्विनयो हि नः । तस्मातरगता न स्यादन्यथान्येव वेदनात् ॥२॥

अथ वैयावृत्त्यप्रतिपत्त्यर्थमाह,—

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्ष्यग्लानगणकुलसंघसाधुमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

वैयावृत्त्यमित्यनुवृत्ते प्रत्येकमभिसबध । व्यावृत्तस्य भाव. कर्म वा वैयावृत्त्य । किमर्थं तदुक्तमित्याह,—

आचार्यप्रभृतीना यद्दशाना विनिवेदित । वैयावृत्त्यं भवेदेतदन्वर्थप्रतिपत्तये ॥ १ ॥

आचरति तस्माद्व्रतानीत्याचार्य' । उपेत्य तस्मादधीयत इत्युपाध्याय । महोपवासाद्यनुष्ठायी तपस्वी । शिक्षाशील शैक्ष' । रुजादिक्लिष्टशरीरो ग्लान । गण स्थविरसतति । दीक्षकाचार्यसत्त्याय' कुल । चातुर्वर्ण्यश्रमणनिवह सघ । चिरप्रव्रजित साधु । मनोज्ञोऽभिरूप, समतो वा लोकस्य विद्वत्त्ववक्तृत्वमहाकुलत्वादिभि, असयतसम्यग्दृष्टिर्वा । तेषा व्याधिपरीषहमिथ्यात्वाद्युपनिपाते तत्प्रतीकारो वैयावृत्त्य, बाह्यद्रव्यासभवे स्वकायेन तदानुकूल्यानुष्ठान च । तच्च समाध्याधानाविचिकित्साभावप्रवचनवात्सल्याद्यभिव्यक्त्यर्थं । वहूपदेशात् कश्चिन्नियमेन प्रवृत्तिज्ञापनाय भूयसामुपन्यास ॥

अथ स्वाध्यायप्ररूपणार्थमाह,—

वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥

स्वाध्याय इत्यनुवर्तमानेनाभिसबध । निरवद्यग्रथार्थोभयप्रतिपादन वाचना । सशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोग पृच्छना । अधिगतार्थस्य मनसाभ्यासोऽनुप्रेक्षा । घोषशुद्ध परिवर्तनमाम्नाय । धर्मकथाद्यनुष्ठान धर्मोपदेश । प्रज्ञातिशयप्रशस्ताध्यवसायाद्यर्थं स्वाध्याय । कथमयमतरगरूप इत्याह—

स्वाध्यायः पंचधा प्रोक्तो वाचनादिप्रभेदतः । अंतरंगश्रुतज्ञानभावनात्मत्वतस्तु सः ॥ १ ॥

अथ व्युत्सर्गप्रतिनिर्देशार्थमाह,—

बाह्याभ्यंतरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्ग इत्यनुवृत्तेर्व्यतिरेकनिर्देशः पूर्ववत् । उपधीयते बलाधानार्थमित्युपधिः । अनुपात्तवस्तुत्यागो बाह्योपधिव्युत्सर्गः । क्रोधादिभावनिवृत्तिरभ्यंतरोपधिव्युत्सर्गः । कायत्यागश्च नियतकालो यावज्जीवं वा । परिग्रहनिवृत्तेरवचनमिति चेन्न, तस्य धनहिरण्यवसनादिविषयत्वात् । धर्माभ्यंतरभावादिति चेन्न, प्रासुकनिरवद्याहारादिनिवृत्तितंत्रत्वात् । प्रायश्चित्ताभ्यंतरत्वादिति चेन्न, तस्य प्रतिद्वंद्विभावात् । प्रायश्चित्तस्य हि व्युत्सर्गस्यातिचारः प्रतिद्वंद्वीष्यते निरपेक्षश्चायं ततो नैतद्वचनमनर्थकं । अनेकत्रावचनमनेनैव गतत्वादिति चेन्न, शक्त्यपेक्षत्वात् । तदेवाह—

स्याद्बाह्याभ्यंतरोपध्योर्व्युत्सर्गोधिकृतो द्विधा । व्रतधर्मात्मको दानप्रायश्चित्तात्मकोऽपरः ॥ १॥

कथंचित्त्यागता प्राप्तोप्येको निर्दिश्यते नृणां । शक्तिभेदव्यपेक्षाया फलेष्वेकोप्यनेकधा ॥ २ ॥

सावद्यप्रत्याख्यानशक्त्यपेक्षया हि व्रतापरित्यागः । स चास्रवास्रवनिरोधफलः । पुण्यास्रवफलं तु दानं स्वातिसर्गशक्त्यपेक्षं । धर्मात्मकस्तु संवरणशक्त्यपेक्षस्त्यागः प्रायश्चित्तात्मकोतिचारशोधनशक्त्यपेक्षः अभ्यंतरतपोरूपस्तु कायोत्सर्जनशक्त्यपेक्षः इति त्यागसामान्यादेकोप्यनेकः । स च निःसंगनिर्भयजीविताशाव्युदासाद्यर्थं व्युत्सर्गः । कथमुपध्योर्बाह्यताभ्यंतरता च मता यतस्तपोव्युत्सर्गः स्यादित्याह—

बाह्याभ्यंतरतोपध्योरनुपात्तेतरत्वतः । जीवेन तत्र कायाद्योर्वेद्यावेद्योर्नृणां मता ॥ ३ ॥

अथ ध्यानं व्याख्यातुकाम आह;—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिंतानिरोधो ध्यानमांतर्मुहूर्तात् ॥ २७ ॥

किमनेन सूत्रेण क्रियत इत्याह,—

उत्तमेत्यादिसूत्रेण ध्यानं ध्यातामिधीयते । ध्येयं च ध्यानकालश्च सामर्थ्यात्तत्परिक्रिया ॥१॥

तत्र कश्चिदाह—योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति, स एव पर्यनुयोज्यः किमशेषचित्तवृत्तिरोधस्तुच्छः किं वा स्थिरज्ञानात्मक इति? नाद्यः पक्षः श्रेयानुत्तरस्तु स्यादित्याह—

नाभावोशेषचित्तानां तुच्छः प्रमितिसंगतः । स्थिरज्ञानात्मकश्चित्तानिरोधो नोत्र संगतः ॥ २॥

ननु चाशेषचित्तवृत्तिनिरोधान्न तुच्छोभ्युपगम्यते तस्य ग्राहकप्रमाणाभावादनिश्चितत्वात् । किं तर्हि? पुंसः स्वरूपेवस्थानमेव तन्निरोधः स एव हि समाधिरसंप्रज्ञातो योगो ध्यानमिति च गीयते ज्ञानस्यापि सदा समाविभूतामुच्छेदात् । 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानं' इति वचनात् ॥

द्रष्टा ह्यात्माज्ञानवांस्तु न कुंभाद्यस्ति कस्यचित् । धर्ममेघसमाधिश्चेन्न द्रष्टा ज्ञानवान् यतः॥३॥

तथाहि—ज्ञानवानात्मा द्रष्टृत्वात् यस्तु न ज्ञानवान् स न द्रष्टा यथा कुंभादि द्रष्टा चात्मा ततो ज्ञानवान् । प्रधानं ज्ञानवदिति चेन्न, तस्यैव द्रष्टृत्वप्रसंगाद्द्रष्टुर्ज्ञानवत्त्वाभावात् कुंभादिवत् । अज्ञानवत्त्वे पुरुषस्यानित्यत्वापत्तिरिति चेन्न, प्रधानस्याप्यनित्यत्वानुषक्तेः । तत्परिणामस्य व्यक्तस्यानित्यत्वोपगमाददोष इति चेत्, पुरुषपर्यायस्यापि बोधविशेषादेरनित्यत्वे को दोषः? तस्य पुरुषात् कथंचिदव्यतिरेके, भंगुरत्वप्रसंग इति चेत्, प्रधानाद्व्यक्तं किमत्यंतव्यतिरिक्तमिष्टं येन तत्र कथंचिदव्यतिरेकादनित्यता न भवेत् । व्यक्ताव्यक्तयोरव्यतिरेकैकांतेपि व्यक्तमेवानित्यं परिणामत्वान्न पुनरव्यक्तं परि मित्वादिति

तत एव ज्ञानात्मनोरव्यतिरेकेपि ज्ञानमेवानित्यमस्तु पुरुषस्तु नित्योस्तु विशेषाभावात् । पुरुषोऽपरिणाम्येवेति चेत्, प्रधानमपि परिणामि मा भूत् । व्यक्ते परिणामि प्रधानं न शक्ते' मर्नेडा स्यात्तुल्यादिति चेत्, तथा पुरुषोपि सर्वथा विशेषाभावात् सर्वस्य सत' परिणामित्वसाधनाच्च, अपरिणामिनि क्रमयौगपद्यविरोधादर्थक्रियानुपपत्ते सत्त्वस्यैवासंभवात् । ततो द्रष्टात्मा ज्ञानवानेव बाधकाभावादिति न तस्य स्वरूपेवस्थितिरज्ञानात्मिका काचिदसंप्रज्ञातयोगदशायामुपपद्यते जडात्मभावात् ॥

संप्रज्ञातस्तु यो योगो वृत्तिसारूप्यमात्रकं । संज्ञानात्मक एवेति न विवादोस्ति तावता ॥ ४ ॥

सप्रज्ञातो योगो ज्ञानात्मक एव 'वृत्तिसारूप्यमितरत्रे'ति वचनात् । वृत्तय. पञ्चतय्य तासा विषयसारूप्यमात्र जिहासोपादित्सारहितमुपेक्षाफल तद्ध्यान चित्तवृत्तिनिरोधस्येत्थंभूतस्य भावादिति यद्धाप्यते तत्र ज्ञानात्मत्वमात्रेण नास्ति विवाद सर्वस्य ध्यानस्य ज्ञानात्मकत्वप्रसिद्धे । ज्ञानमेव स्थिरीभूत समाधिरिति परैरप्यभिधानात् । विषयसारूप्य तु वृत्तीना प्रतिबिंबाधान तदानुपपन्नमेव क्वचिदमूर्तेर्थे कस्यचित्प्रतिबिंबासंभवात् । तथाहि—न प्रतिबिंबभृतो वृत्तयोऽमूर्तत्वाद्यथा ख यत् प्रतिबिंबभृन्न तदमूर्त दृष्ट यथा दर्पणादि । कर्मभूतश्च वृत्तयस्तस्मान्न प्रतिबिंबभृत इत्यत्र न तावदसिद्धो हेतुर्ज्ञानवृत्तीना मूर्तत्वानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे बाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वप्रसगात् । मनोवदतिसूक्ष्मत्वादप्रत्यक्षत्वे स्वसंवेदनप्रत्यक्षतापि न स्यात्तद्वदेव । न चास्वसंविदिता एव ज्ञानवृत्तयोर्थग्राहित्वविरोधात् । प्रदीपादिवदस्वसंविदितेपि विषयग्राहित्व ज्ञानवृत्तीनामविरुद्धमिति चेन्न, वैषम्यात् । प्रदीपादिद्रव्य हि नार्थग्राहि स्वयमचेतनत्वात् । किं तर्हि ? चक्षुरादे रूपादिग्राहि ज्ञानकारणस्य सहकारितयार्थग्राहीत्युपचर्यते न पुन' परमार्थतस्तत्र तथा ज्ञानवृत्तय. । यस्तु तत्त्वतोर्थग्राहिण इष्यते ततो न साम्यमुदाहरणस्येति नास्वसंविदितत्वसिद्धिस्तासा दर्शनवत् । न च स्वसंविदितत्व कस्यचिन्मूर्तस्य दृष्टमिष्ट चातिप्रसगादित्यमूर्तत्वमेव चित्तवृत्तीनामवस्थित ततो नासिद्धो हेतु । नाप्यनैकांतिको विरुद्धो वा विपक्षवृत्त्यभावाद्यतश्चित्तवृत्तीना प्रतिबिंबभृत्त्वाभावो न सिद्ध्येत् । विषयप्रतिनियमान्यथानुपपत्त्या प्रतिबिंबभृतो ज्ञानवृत्तय इति चेन्न, निराकारत्वेपि विषयप्रतिनियमसिद्धे पुसो दर्शनस्य भोगनियमवत् । अथ बुद्धिप्रतिबिंबितमेव नियतमर्थं पुरुषश्चेतयते नान्यथा प्रतिनियमाभावप्रसंगादिति मत, तर्हि बुद्धिरपि कुत प्रतिनियतार्थप्रतिबिंब बिभर्ति न पुन सकलार्थप्रतिबिंबमिति । नियमहेतुर्वान्य प्रतिनियताहंकाराभिमतमेवार्थं बुद्धि. प्रतिबिंबयतीति चेत्, किमनया परंपराप्रतिबिंबमतरेणैवाहंकारप्रतिनियमितमर्थं बुद्धिर्व्यवस्यति मन. स्वसामग्री प्रतिनियमादेव सर्वत्र प्रतिनियमसिद्धेरल प्रतिबिंबकल्पनया । तथा च न चित्तवृत्तीना सारूप्य नाम यन्मात्र संप्रज्ञातयोग स्यादिति परेषा ध्यानासंभव । नापि ध्येय तस्य सूत्रेनुपादानात् । ध्यानासिद्धौ तदसिद्धेश्च । स्याद्वादिनां तु ध्यान ध्येये विशिष्टे सूत्रितमेव, चिंतानिरोधस्यैकदेशत' कार्त्स्न्यतो वा ध्यानस्यैकाग्रविषयत्वेन विशेषणात् । तथाहि—

अनेकत्राप्रधाने वा विषये कल्पितेपि वा । माभूच्चिंतानिरोधोयमित्येकाग्रे स संस्मृतः ॥ ५ ॥

एकाग्रेणेति वा नानामुखत्वेन निवृत्तये । क्वचिच्चिंतानिरोधस्याध्यानत्वेन प्रभादिवत् ॥ ६ ॥

एकशब्द सख्यापद, अंग्यते तदंगति तस्मिन्निति वाग्र मुख, भ्रेंद्राग्रविप्रेत्यादि निपातनात् अंगेर्गत्यर्थस्य कर्मण्यधिकरणे वा रन्विधानात् । चिंतात करणवृत्ति अनियतक्रियार्थस्य नियतक्रियाकर्तृत्वेनावस्थान निरोध' एकमग्र मुख यस्य सोयमेकाग्र चिंताया निरोध. एकाग्रश्चासौ चिंतानिरोधश्च स इत्येकाग्रचिंतानिरोध । स कुत इति चेत्, एकाग्रत्वेन चिंतानिरोधो वीर्यविशेषात् प्रदीपशिखावत् । वीर्यविशेषो हि दीपशिखाया निर्वातप्रकरणत्वे अतरबहिरंगहेतुवशात् परिस्पंदाभावोपपत्तौ विभाव्यते तथा

चिंताया अपि वीर्यांतरायनिगमविशेपनिराकुलदेशादिहेतुवशादि" "" यविशेप' समुन्नीयते । तत एकाग्रत्व तेन चिंतातरनिरोधादेकाग्रचिंतानिरोध इति नानामुखत्वेन तस्य निवृत्ति सिद्धा भवति । अर्धपर्यायवाची वा अग्रशब्द, अग्यते इत्यग्रमिति कर्मसाधनस्याग्रशब्दस्यार्थपर्यायवाचित्वोपपत्ते । एकत्व च तदग्र च तदेकाग्र एकत्वसख्याविशिष्टोर्थ । प्रधानभूते वा प्रधानवाचिन एकशब्दस्याश्रयणात् । एकाग्रे चिंतानिरोध एकाग्रचिंतानिरोध इति योगविभागात् मयूरव्यसकादित्वाद्वा वृत्ति । ततोऽनेकार्थे गुणभूते वा कल्पनारोपो ध्यान मा भूत् । नन्वनेकातवादिना सर्वस्यार्थस्यैकानेकरूपत्वात् कथमनेकरूपव्यवच्छेदेनैकाग्रध्यान विधीयत इति कश्चित्, सोप्यनालोचितवचन, एकस्यार्थस्य पर्यायस्य वा प्रधानभावे ध्यानविपयवचनात् । तत्र द्रव्यस्य पर्यायातराणा च सत्त्वेपि गुणीभूतत्वाद्ध्यानविपयत्वव्यवच्छेदात् । तत एव चैकशब्दस्य सख्याप्राधान्यवाचिनो व्याख्यानात् । नन्वेव कल्पनारोपित एव विपये ध्यानमुक्त स्यात्तत्त्वत पर्यायमानस्य वस्तुनोनुपपत्तेर्द्रव्यमात्रवत्, द्रव्यपर्यायात्मनो जात्यतरस्य च वस्तुत्वात् नयविपयस्य च वस्त्वेकदेशत्वान्यथा नयस्य विकलादेशत्वविरोधादिति पर । सोपि न नीतिवित्, पर्यायस्य निराकृतद्रव्यपर्यायातरस्यैव वा वस्तुसाधनान्निरस्तसमस्तपर्यायद्रव्यवत् । न पुनरपेक्षितद्रव्यपर्यायातरस्य पर्यायस्यावस्तुत्व तस्य नयविपयतया वस्त्वेकदेशत्वेप्यवस्तुत्वनिराकरणात्। "नाय वस्तु न चावस्तु वस्त्वश कथ्यते यत । न समुद्रोऽसमुद्रो वा समुद्राशो यथैव हि ॥" इति नियमात् । न च वस्त्वशादकल्पनारोपित एव वस्तुनोपि तथा प्रसगात् । स्वरूपालबनमेव ध्यानमित्यन्ये, तेपि न युक्तवचस, सर्वथा तत्स्वरूपस्य ध्यानध्येयरूपद्वयविरोधात् । कथचिदनेकस्वरूपस्य तदविरोधिध्यानरूपादर्थांतरभूते ध्येयरूपे ध्यान प्रवर्तते इति स्वतो व्यतिरिक्तमेव द्रव्यपरमाणु भावपरमाणु वा समारभते । न च द्रव्यपरमाणुर्भावपरमाणुर्वार्थपर्ययो न भवति पुद्गलादिद्रव्यपर्यायत्वात् तस्येति चिंतितप्राय । ततोय ध्यानशब्दो भावकर्तृकरणसाधनो विवक्षावशात् ध्येय प्रति व्यावृत्तस्य भावमात्रत्वात् ध्यातिर्ध्यानमिति भवति । करणप्रशसापराया वृत्तौ कर्तृसाधनत्व ध्यायतीति ध्यान । साधकतमत्वविवक्षाया करणसाधन ध्यायत्यनेन ज्ञानावरणवीर्यांतरायविरामविशेपोद्भूतशक्तिविशेपेणेति ध्यानमिति । एकातकल्पनाया दोपविधानमुक्त, प्रथमसूत्रे ज्ञानशब्दस्य करणादिसाधनत्वसमर्थनात् निर्विपयस्य ध्यानस्य भावसाधनत्वाद्यनुपपत्तेश्च । भाववतमतरेण भावस्यासभवात् कर्तुरभावे करणत्वानुपपत्ते । सर्वथैकाते कारकव्यवस्थासभवस्य चोक्तत्वात् । न च विकल्पारोपिते विपये ध्यानमित्येकातवादोपि श्रेयान्, निर्विपयध्यानस्यापि एकत्वप्रसगात् कुमारीपरिकल्पितभोज्ये काल्पनिकभोजनवत् । न च परिकल्पितात् ध्यानाद्ध्यातु फलमकल्पितरूपमुपपद्यते कल्पितभोजनादकल्पिततृप्तिवत् । ततो नैकातवादिना ध्यानध्येयव्यवस्था, प्रमाणविरोधात् स्वयमिष्टतत्त्वनिर्णयायोगात् ध्यातुरभावाच्च । न हि कूटस्थपुरुषो ध्याता पूर्वापरस्वभावत्यागोपादानहीनत्वात् क्षणिकचित्तवत् । नापि प्रधान तस्याचेतनत्वात् कायवत् । महदादिव्यक्तात्मा ध्यातेति चेन्न, तस्य प्रधानव्यतिरेकेणाभावात् । कल्पितस्य चावस्तुत्वात्सतानवत् । स्याद्वादिना तु ध्यातास्ति, तस्योत्तमसहननत्वविशिष्टस्य मूर्तिमत्त्वात् । तथा चाह—

प्रोक्तं सहननं यस्य भवेदुत्तममिष्यते । तस्य ध्यान पर मुक्तिकारण नेतरस्य तत् ॥ ७ ॥

आद्य सहनन त्रयमुत्तमसहनन सोयमुत्तमसहननस्तस्य ध्यान न पुनरनुत्तमसहननस्य, तस्य ध्यानशक्त्यभावात् । विहितपवनविजयस्यानुत्तमसहननस्यापि ध्यानसामर्थ्य मनोविजयप्राप्तेरिति चेत्, स परपवनविजय कुत ? गुरूपदिष्टाभ्यासातिशयादिति चेन्न, तदभ्यासस्यैवानुत्तमसहननेन [illegible] शक्यत्वात् । तदभ्यासे पीडोत्पत्तेरार्तध्यानप्रसगाच्च । पवनधारणायामेवावहितमनसोऽन्यध्येये

पत्ते' सकृन्मनसो व्यापारद्वितयायोगात् ज्ञानयौगपद्यप्रयत्नयौगपद्याभ्या मनसोऽव्यवस्थिते' । एतेन प्राणायामधारणयोरध्यानकारणत्वमुक्त प्रत्याहारवत् । यमनियमयोस्तु तदगत्वमिष्टमेव । असयतस्य योगाप्रसिद्धे । आ अतर्मुहूर्तादिति कालविशेषवचनाच्च नानुत्तमसहननस्य ध्यानसिद्धि, तेनोत्तमसहननविधानमन्यस्येयत्कालाध्यवसायधारणासामर्थ्यादुपपन्न भवति । तत ऊर्ध्वं तन्नास्तीत्याह—

अंतर्मुहूर्ततो नोर्ध्वंसंभवस्तस्य देहिनां । आ अतर्मुहूर्तादित्युक्तं कालांतरच्छिदे ॥ ८ ॥

न ह्युत्तमसहननोपि ध्यानमतर्मुहूर्तादूर्ध्वमविच्छिन्न ध्यातुमीष्टे पुनरावृत्त्या परातर्मुहूर्तकाले ध्यानसततिश्चिरकालमपि न विरुध्यते । ननु यद्येकातर्मुहूर्तस्थास्नु ध्यान प्रतिसमय तादृगमेव तदित्यतसमयेपि तेन तादृशेनैव भवितव्य । तथा च द्वितीयाद्यतर्मुहूर्तेष्वपि तस्य स्थितिसिद्धेर्न जातु विच्छेद स्यात्, प्रथमातर्मुहूर्तपरिसमाप्तौ तद्विच्छेदे वा द्वितीयादिसमये विच्छेदानुपपत्ते. क्षणमात्रस्थिति ध्यानमायात, सर्वपदार्थाना क्षणमात्रस्थास्नुतया प्रतीतेरक्षणिकत्वे बाधकसद्भावात् इति केचित्, तेपामपि प्रथमक्षणे ध्यानस्यैकक्षणस्थायित्वे तदवसानेप्येकक्षणस्थायित्वप्रसगात् न जातुचिद्विनाश सकलक्षणव्यापिस्थितिप्रसिद्धे, अन्यथैकक्षणेपि न तिष्ठेत् । अथैकक्षणस्थितिकत्वेनोत्पत्तिरेव क्षणस्थायिन प्रच्युतिरतो न सदवस्थिति । तर्ह्यतर्मुहूर्तस्थितिकध्यानवादिनामतर्मुहूर्तादुत्तरकाल समयादिस्थितिकत्वेनोत्पत्तिरेवानतर्मुहूर्तस्थायिन प्रच्युतिरतर्मुहूर्तस्थास्नुतयात्मलाभ एवोत्पत्तिरिति नाविच्छेदशक्ते सततावस्थितिप्रसगो यत कौटस्थ्यसिद्धि । कथमन्यदान्यस्योत्पत्तिरतर्मुहूर्तस्थास्नो प्रच्युतिरतिप्रसगात् इति चेत्, कथमेकक्षणप्रच्युति क्षणातरस्थितिकत्वेनोत्पत्तिरन्यस्य स्यादिति सम पर्यनुयोग । सर्वथातिप्रसगस्य समानत्वात् । तथा च न क्वचिदुत्पत्ति क्षणार्थाना सिध्येत् विनाशेपि नानुत्पन्नस्य भावस्येति । नित्यवादिना कूटस्थार्थसिद्धिरबाधिता स्यात् क्षणिकत्व एव बाधकसद्भावात् । स्याद्वाकूत क्षणिकवादिना क्षणादूर्ध्वं प्रच्युतिर्द्वितीयक्षणस्थितिकत्वेनोत्पत्ति । ततो नोत्पत्तिविपत्तिरहित न सततमनुपज्यते यत क्षणिकत्वसिद्धेर्वाप्रतिहता न स्यादिति । तदसत्, तथातर्मुहूर्तस्थितिकत्वस्यापि सिद्धे सर्वथा विशेषाभावात् । न चैव क्षणिकत्ववस्तुनो नाशोत्पादौ सम स्याता प्रथमक्षणभावित्वादस्य, द्वितीयक्षणभावित्वात्तद्विनाशस्य कार्योत्पादस्य कारणविनाशात्मकत्वात् सममेव नाशोत्पादौ तुलातयोर्नामोन्नामवदिति चेत्, कथ प्रकृतचोद्यपरिहार ? एकक्षणस्थास्नुतयोत्पाद एव द्वितीयक्षणे विनाश इति नान्यदान्यस्योत्पत्तिरन्यस्य विनाश । सममेव नाशोत्पादयोस्तथा प्रसिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यतर्मुहूर्तमात्रस्थायितयोत्पत्तिरेव तदुत्तरकालतया विनाश इति सम समाधि । नन्वेव सवत्सरादिस्थितिकमपि ध्यान कुतो न भवेदिति चेन्न, तथासभावनाभावात् । यद्धि यथास्थितिक सभाव्यते तत्तथास्थितिक शक्य वक्तु नान्यथा । न चात करणवृत्तिलक्षणायाश्चिताया निरोधो नियतविपयतयावस्थानलक्षणोतर्मुहूर्तादूर्ध्वं सभाव्यते मनसोसदादिष्वन्यविपयातरे सजातीये विजातीये वा सक्रमणनिश्चयात्तत्कार्यानुभवस्मरणादे' सचारान्यथानुपपत्ते । केवलमनुत्तमसहननस्य चिंतानिरोधमनल्पकालमुपलभ्य स्थिरत्वेन प्रक्षीयमाण वाववुध्योत्तमसहननस्यातर्मुहूर्तकालस्तथासाविति सभाव्यते । तथा परमागमप्रामाण्य चेत्यल प्रसगेन । क पुनरयमतर्मुहूर्त इत्युच्यते—उक्तपरिमाणोतर्मुहूर्त परमागमे ततोत्र न निरूप्यते । ज्ञानमेव ध्यानमिति चेन्न, तस्य व्यग्रत्वात्, ध्यानस्य पुनरव्यग्रत्वात् । तत एवैकाग्रवचन वैयग्र्यनिवृत्त्यर्थं सूत्रे युज्यते । चिंतानिरोधग्रहण तत्स्वाभाव्यप्रदर्शनार्थं तत एव ज्ञानवैलक्षण्य, अन्यथास्य कथ चिंता न स्यात् । ध्यानमित्यधिकृतस्वरूपनिर्देशार्थं । मुहूर्तवचनादहरादिनिवृत्तिस्तथाविधशक्त्यभावात् । अभावो निरोध इति चेन्न, केनचित्पर्यायेणेष्टत्वात् । परोपगतस्य निरूप्यस्याभावस्य प्रमाणाविषयत्वेन निरस्तत्वात् । किं च अभावस्य भ

वस्तुत्वापत्तेर्हेत्वगत्वादिभ्य । न हि हेत्वग तु पक्षधर्मत्वादि वस्तुत्वमतिक्रामति । तद्वद्विपक्षे असत्त्वमपि हेत्वग तथा परपक्षप्रतिषेधे पक्षाग चाभावो निदर्शनाग चेति तस्य वस्तुधर्मयोगाद्वस्तुत्व तथा प्रमाणनयविषयत्वात् कारणत्वात् कार्यत्वाद्विशेषणत्वाद्धेतोश्चेति प्रपचतोभ्यूह्य ततो न कश्चिदुपालभ । ननु चैकस्तत्र नैकाग्रवचन कर्तव्य? किं तर्हैकार्थवचन स्पष्टार्थत्वादिति चेन्नानिष्टप्रसगात् । वीचारोर्थव्यजनयोगसक्रातिरिति हीष्ट तत्र द्रव्येपर्यायात् सक्रमाभावस्यानिष्टस्य प्रसग । एकाग्रवचनेपि तुल्यमिति चेन्न, आभिमुख्ये सति पौन पुन्येनापि प्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् । आभिमुख्यवाचिनि ह्यग्रशब्दे सत्येकाग्रेणैवाभिमुख्येन चिंतानिरोध पर्याये द्रव्ये च सक्रामश्च विरुध्यते । प्राधान्यवाचिनो वैकशब्दस्य ग्रहणमिहाश्रीयते । प्रधानपुसो ध्यातुरभिमुखश्चिंतानिरोध एकाग्रचिंतानिरोध इति सामर्थ्यात् क्वचिद्ध्येयेर्थे द्रव्यपर्यायात्मनीति प्रतीयते, ततो नानिष्टप्रसग । अगतीत्यग्र पुमानिति तु शब्दार्थकथने सत्येकस्मिन् वा पुसि चिंतानिरोध एकाग्रचिंतानिरोध इति द्रव्यार्थदेशाद्वाह्यध्येयप्राधान्यापेक्षा निवर्तिता, स्वस्मिन्नेव ध्यानस्य वृत्तिरिति नानार्थवाचित्वादेकाग्रवचन न्याय्य नैकार्थवचन । नन्वेवमस्तु चिंतानिरोधो ध्यान तस्य तु दिवसमासाद्यवस्थानमुपयुक्तस्येति चेन्न, इद्रियोपघातप्रसगात् । प्राणापाननिग्रहो ध्यानमिति चेन्न, शरीरपातप्रसगात् । मद मद प्राणापानस्य प्रचारो निग्रहस्ततो नास्त्येव शरीरपात तत्कृतवेदनाप्रकर्षाभावादिति चेन्न, तस्य तादृशनिग्रहस्य ध्यानपरिकर्मत्वेन सामर्थ्यात्सूत्रितत्वात् आसनविशेषविजयादिवत् । तेनैकाग्रचिंतानिरोध एव ध्यान । मात्राकालपरिगणनमिति चेन्न, ध्यानातिक्रमात् । तथा चित्तवैयग्र्यात् । एतेन जपस्य ध्यानत्व प्रतिषिद्ध । विध्युपायनिर्देश कर्तव्य इति चेन्न, गुप्त्यादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् । सवरार्थ तदिति चेन्न, प्रागुपदेशस्योभयार्थत्वात् । तत सवरार्थ गुप्त्यादिप्रकरण ध्यानविधौ तदुपायनिर्देशार्थ च भवति । तथापीह सकलध्यानधर्माणामिह सामर्थ्यसिद्धत्वात् ॥

तदेव सामान्येनोक्तस्य ध्यानस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह,—

आर्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतमर्दनमर्तिर्वा ऋते भवमार्त अर्तौ भवमार्तमिति वा दु खभाव प्रार्थनाभाव वेत्यर्थ । रुद्र क्रूरस्तत्कर्म रौद्र तत्र भव वा । धर्मादनपेत धर्म्य । शुचिगुणयोगाच्छुक्ल । लोभाभिभवादेर्न तदाविर्भावोपपत्ते । शुचिगुणयोग प्रसिद्ध पारमार्थिक । कथमेक ध्यान चत्वारि ध्यानानि स्युरित्याह,—

आर्तादीनि तदेव स्युश्चत्वारि प्रतिभेदतः । ध्यानान्येकाग्रसामान्यचिंतातरनिरोधतः ॥ १ ॥

आर्तरौद्रधर्माण्यपि हि ध्यानान्येवैकाग्र्यसादृश्यात् चिंतातरनिरोधाच्च शुक्लवत् । केवलमप्रशस्ते पूर्वे प्रशस्ते चेतरे । कुत इत्याह ।

तत्र तावत्,—

परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥

सामर्थ्यात् पूर्वे ससारहेतू सूत्रिते । ससारहेतुत्वादार्तरौद्रयोरप्रशस्तत्व, परयोस्तु धर्मशुक्लयो प्रशस्तत्व मोक्षहेतुत्वात् इति । पूर्वाभ्या धर्मस्यैव परत्वमिति चेन्न, व्यवहितेपि परशब्दप्रयोगात् द्विवचननिर्देशाद्वा गौणस्यापि सप्रत्यय । कुत परयोर्मोक्षहेतुत्व पूर्वयो ससारहेतुत्वमित्याह,—

मोक्षहेतू परे ध्याने पूर्वे ससारकारणे । इति सामर्थ्यतः सिद्ध विमोहत्वेतरत्वतः ॥ १ ॥

कथ धर्मस्य विमोहत्वमिति चेत्, मोहप्रकर्षाभावादिति प्रत्येय । सामर्थ्यात् परयोर्मोक्षहेतुत्ववचनात् पूर्वयो ससारहेतुत्वसिद्धिस्तयोर्मोहप्रकर्षयोगात् ॥

तत्रार्तस्य किं लक्षणमित्याह,—

आर्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३० ॥

अप्रियममनोज्ञं बाधाकारणत्वात्। भृशमर्थांतरचिंतनादाहरणं समन्वाहारः। आधिक्येनाहरणादेकत्रावरोधः पुनः पुनः प्रबंध इत्यर्थः। स्मृतेः समन्वाहारः स्मृतिसमन्वाहारः। तेनामनोज्ञस्योपनिपाते स कथं नाम मे न स्यादिति संकल्पश्चिताप्रबंधः आर्तमिति प्रकाशितं भवति। तत्र किंहेतुकमित्याह,—

आर्तं चतुर्विधं तत्र संक्लेशांगतयोदितं। आर्तमित्यादिसूत्रेण प्रथमं द्वेषहेतुकम् ॥ १ ॥

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादपरिणामः संक्लेशः, तत् स्वरूपं तत्कारणकं तत्फलं च संक्लेशांगं तस्य भावः संक्लेशांगता तयार्तध्यानमुदितं। तच्चतुर्विधं स्वरूपभेदात्। तत्र प्रथममार्तमित्यादिसूत्रेण द्वेषहेतुकं सूत्रितं ॥

द्वितीयं किंस्वरूपमित्याह,—

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

उक्तविपर्ययाद्विपरीतं मनोज्ञस्य विप्रयोगे तत्संप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो द्वितीयमार्तमित्यर्थः। प्रियस्य मनोज्ञस्य विप्रयोगो विश्लेषस्तस्मिन् सति तत्संप्रयोगाय पुनः पुनश्चिताप्रबंधः। सा मे प्रिया कथं प्रयोगिनी स्यादिति प्रबंधेन चिंतनमार्तध्यानमप्रशस्तमिति सूत्रकारस्याभिप्रायः। किं जन्म तदित्याह,—

विपरीतं मनोज्ञस्येत्यादिसूत्रेण निश्चितं। द्वितीयमनुयोगोत्थमार्तध्यानमसत्फलं ॥ १ ॥

तृतीयं किमार्तमित्याह,—

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

स्मृतिसमन्वाहारस्तृतीयमार्तमित्यभिसंबंधकरणात् दुःखवेदनासमत्ययः। किंनिबंधनं तदित्याह,—

असद्वेद्योदयोपात्तद्वेषकारणमीरितं। तृतीयं वेदनायाश्चेत्युक्तं सूत्रेण तत्त्वतः ॥ १ ॥

चतुर्थं किमित्याह,—

निदानं च ॥ ३३ ॥

निदानविषयः स्मृतिसमन्वाहारः निदानं। विपरीतं मनोज्ञस्येत्येव सिद्धमिति चेन्नाप्राप्तपूर्वविषयत्वान्निदानस्य। किंहेतुकं तदित्याह—

निदानं चेति वाक्येन तीव्रमोहनिबंधनं। चतुर्थं ध्यानमित्यार्तं चतुर्विधमुदाहृतं ॥ १ ॥
नीला लेश्या समास्थाय कापोती वा समुद्भवेत्। तदज्ञानात् कुतोप्यात्मपरिणामात्तथाविधात्॥२
पापप्रयोगनिःशेषदोषाधिष्ठानमाकुलं। भोगप्रसंगनानात्मसंकल्पासंगकारणं ॥ ३ ॥
धर्माशयपरित्यागि कषायाशयवर्धनं। विपाककटु तिर्यक्षु समुद्भवनिबंधनं ॥ ४ ॥

केषां पुनस्तत्स्यादित्याह,—

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३४ ॥

अविरतादयो व्याख्याताः। कदाचित्प्राच्यमार्तध्यानत्रयं प्रमत्तानां, तेषां निदानस्यासंभवात्। तत्संभवे प्रमत्तसंयतत्वविघातात्। कुतस्तेषां तद्भवेदित्याह—

तत्स्यादविरतादीनां त्रयाणां तन्निमित्ततः। नाप्रमत्तादिषु क्षीणतन्निमित्तेषु जातुचित् ॥१॥

अथ रौद्रं ध्यानं कुतः कस्य किंस्वरूपमुच्यते[२] इत्याह,—

हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

ध्यानोत्पत्तौ हिंसादीना निमित्तभावाद्धेतुनिर्देश । तेन स्मृतिसमन्वाहाराभिसबध । तत इदमुच्यते—

हिंसादिभ्योतितीव्रमोहोदयेभ्यः प्रजायते । रौद्र ध्यान स्मृतेः पौनःपुन्यं दुर्गतिकारण ॥१॥
तत्स्यादविरतस्योच्चैर्देशसयमिनोपि च । यथायोग निमित्ताना शेष सद्भावसिद्धितः ॥ २ ॥

देशविरतस्यापि हिंसाद्यावेशाद्वित्तादिसरक्षणतत्रत्वाच्च रौद्र ध्यान सभवति तदनुरूपकषायोदयात् । केवलमविरतवन्न तस्य नारकादिनामनिमित्त सम्यक्त्वसामर्थ्यात् । सयतेपि कदाचिदस्तु रौद्रध्यान हिंसाद्यावेशादिति चेत् तदयुक्त, सयते तदावेशे सयमप्रच्युते ॥

ततश्चतुर्विध रौद्र ध्यान समुपजायते । पुंसोतिकृष्णलेश्यस्याविरतस्यैव तत्पर ॥ ३ ॥
तथा कापोतलेश्यस्य विरताविरतस्य च । प्रमादानामधिष्ठान विरतस्य न जातुचित् ॥ ४ ॥

अथ प्रशस्तस्य ध्यानस्य धर्म्यस्य तावत्प्रतिपादनार्थमाह,—

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ॥ ३६ ॥

विचितिर्विवेको विचारणा विचय । तदपेक्षया आज्ञादीना कर्मनिर्देश । अधिकारात् स्मृतिसमन्वाहारसबध, आज्ञाविचयाय स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि । तदेव—

आज्ञादिविचयायोक्त धर्म्य ध्यानं चतुर्विध । आर्तरौद्रपरित्यक्तैः कार्य चिंतास्वभावक ॥ १ ॥
तत्राज्ञा द्विविधा हेतुवादेतरविकल्पतः । सर्वज्ञस्य विनेयांतःकरणायत्तवृत्तितः ॥ २ ॥

तद्विचयाय स्मृतिसमन्वाहारो द्विविध इत्याज्ञाविचयध्यान द्वेधा । तत्रागमप्रामाण्यादर्थावधारणमाज्ञाविचय, सोयमहेतुवादविषयोननुमेयार्थगोचरार्थत्वात् । आज्ञाप्रकाशनार्थो वा हेतुवाद । सामर्थ्यादयमप्याज्ञाविचय । क पुनरपाय इत्याह—

असन्मार्गादपायः स्यादनपायः स्वमार्गतः । स एवोपाय इत्येष ततो भेदेन नोदितः ॥ ३ ॥

तस्य विचयो धर्म्यध्यान द्वितीय । अथवासन्मार्गापायविचय सर्वज्ञोपदेशपराङ्मुखजनापेक्षया सप्रत्येय, असन्मार्गापायसमाधान वा तदपेक्षयैव । क पुनर्विपाक इत्याह—

विपाकोनुभवः पूर्व कृताना कर्मणा स्वयं । जीवाद्याश्रयभेदेन चतुर्थो धीमता मतः ॥ ४ ॥

तत कर्मफलानुभवनविवेक प्रति प्रणिधान विपाकविचय । स च प्रपचतो गुणस्थानभेदेन कर्मप्रकृतीनामुदयोदीरणचिंतनेन परमागमात्प्रत्येतव्य । लोकसस्थानस्वभावावधान सस्थानविचय । कोसौ लोक इत्याह—

लोकः सस्थानभेदाद्वा स्वभावाद्वा निवेदितः । तदाधारो जनो वापि मानभेदोपि वा कचित् ॥५

लोकस्याधोमध्योर्ध्वभेदस्य सस्थान सन्निवेश, लोक्यमानस्वभावस्य च लोकस्य सस्थान प्रतिद्रव्यस्वाकृति तदाधारस्य च जनस्य लोकस्य सस्थान स्वोपात्तशरीरपरिणामाकार, मानभेदस्य च लोकस्य सख्याविशेषाकार सस्थान तस्य विचय सस्थानविचय । क पुनर्विचय इत्याह—

विचयस्तत्र मीमासा प्रमाणनयतः स्थितः । तस्मिंश्चिताप्रबंधो नुश्चितातरनिरोधतः ॥ ६ ॥
युक्त ध्यान तदाध्यायमैकाग्र्येण प्रवृत्तितः । ध्यातुश्चिताप्रबधस्य धर्म्यं पापव्यपायतः ॥ ७ ॥

धर्मादनपेत धर्म्यं तस्योत्तमक्षमादिमत एव प्रवृत्ते । अनुप्रेक्षाणा धर्म्यध्यानसजातीयत्वात् पृथगनुपदेश इति चेन्न, ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पात् । सर्वानुप्रेक्षाणामनित्यत्वाद्यनुचिंतनस्य ज्ञानविशेषत्वात् ध्यानस्यानुचिंतन निरोधरूपत्वात् । कस्य तद्धर्मध्यान स्यादित्याह—

साकल्येन विनिर्दिष्टं तत्प्रमत्ताप्रमत्तयोः । अंतरंगतपोभेदरूपं संयतयोः स्फुटं ॥ ८ ॥
संयतासंयतस्यैकदेशेनासंयतस्य तु । योग्यतामात्रतः कैश्चिद्धर्म्यध्यानं प्रचक्षते ॥ ९ ॥

धर्म्यमप्रमत्तस्येति चेन्न, पूर्वेषां निवृत्तिप्रसंगात् । इष्यते च तेषां सम्यक्त्वप्रभावाद्धर्म्यध्यानं । उपशांतक्षीणकषाययोश्चेति चेन्न, शुक्लाभावप्रसंगात् । तदुभयं तत्रेति चेन्न, पूर्वस्यानिष्टत्वात् । धर्म्यं श्रेण्योर्नेष्यते ततस्तयोः शुक्लमेव ॥

अथ श्रुतकेवलिनः किं ध्यानमित्याह,—

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

पूर्वविद्विशेषणं श्रुतकेवलिनस्तदुभयप्रणिधानसामर्थ्यात् । चशब्दः पूर्वध्यानसमुच्चयार्थः । किं कृत्वेवमुच्यते सूत्रमाचार्यैरित्याह—

मत्वा चत्वारि शुक्लानि प्रोच्यमानानि सूरिणा । आद्ये पूर्वविदः शुक्ले धर्म्यं चेत्यभिधीयते ॥ १ ॥

विषयविवेकापरिज्ञानमिति चेन्न, व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । श्रेण्यारोहणात्प्राक् धर्म्यध्यानं, श्रेण्योः शुक्लध्यानमिति व्याख्यानं विषयविवेकापरिज्ञाननिमित्तमाश्रीयते । तथाहि—

श्रेण्याधिरोहिणः शुक्ले धर्म्यं पूर्वस्य तस्य हि । अपूर्वकरणादीनां शुक्लारंभकतास्थितेः ॥ २ ॥

अथावशिष्टे शुक्ले कस्य भवत इत्याह,—

परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

केवलिशब्दसामान्यनिर्देशात्तद्वतोरुभयोर्ग्रहणं । कथमित्याह,—

परे केवलिनः शुक्ले संयोगस्येतरस्य च । यथायोगं स्मृते तज्ज्ञैः प्रकृष्टे शुद्धिभेदतः ॥ १ ॥

कानि पुनस्तानि चत्वारि शुक्लध्यानानि यानि स्वामिविशेषाश्रयतया विभज्यंते इत्याह,—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि ॥ ३९ ॥

वक्ष्यमाणलक्षणापेक्षया सर्वेषामन्वर्थत्वं । तत एवाह,—

पृथक्त्वेत्यादिसूत्रेणान्वर्थनामानि तान्यपि । शुक्लानि कथितान्युक्तस्वामिभेदानि लक्षणैः ॥ १ ॥

अथैतेषु चतुर्षु शुक्लध्यानेषु किं कियद्योगस्य भवतीत्याह,—

त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम् ॥ ४० ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः । यथासंख्यं चतुर्णां संबंधः । त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कं, त्रिषु योगेष्वेकयोगस्यैकत्ववितर्कं, काययोगस्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति, अयोगस्य व्युपरतक्रियानिवर्तीति । तदाह—

तत्र प्राच्यं त्रियोगस्यैकैकयोगस्य तत्परं । तृतीयं काययोगस्यायोगस्य च तुरीयकं ॥ १ ॥
योगमार्गणया तेषां सद्भावनियमः स्मृतः । एवं त्रीत्यादिसूत्रेण विवादविनिवृत्तये ॥ २ ॥

तत्राद्ययोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह,—

एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

कुत इत्याह,—

एकाश्रये प्रतिप्राप्तश्रुतज्ञानाश्रयत्वतः । सवितर्के श्रुते तच्चात्सवीचारे च संक्रमात् ॥ १ ॥
अर्थव्यंजनयोगेषु सामान्येनोपवर्तिते । पूर्वे शुक्ले त्रियोगैकयोगसंयतसंश्रयात् ॥ २ ॥

पूर्वविदारभ्यत्वादेकाश्रयत्वसिद्धि । सवितर्कवीचारे इति द्वद्वपूर्वोन्यपदार्थनिदेश । पूर्वत्रमेकस्यैवेति चेन्न, उक्तत्वात् ॥

तत्र यथाप्रसगे च अनिष्टनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते,—

अवीचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥

अवीचार द्वितीय तत्संक्रातेरसमुद्भवात् । एकयोगस्य तद्ध्यातुरिति प्राहापवादतः ॥ १ ॥
सवितर्क सवीचार पृथक्त्वेन ततः स्थित । प्रान्य शुक्लं तु सवितर्कवीचारनलादिह ॥ २ ॥
तथाऽवितर्कवीचारे परे शुक्ले निवेदिते । काययोगाधिनाथत्वादयोगाधिपतित्वतः ॥ ३ ॥
कोय वितर्क इत्याह,—

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥

किमेतत्सूत्रवचनादभिप्रेतमित्याह,—

वितर्कः श्रुतमस्पष्टतर्कण न पुनर्मतेः । भेदश्चिंतारव्य इत्येतत्सूत्रारभादभीप्सितं ॥ १ ॥
क पुनर्वीचार इत्याह,—

वीचारोर्थव्यंजनयोगसंक्रांतिः ॥ ४४ ॥

कुतोन्यो न वीचार इत्याह,—

अर्थव्यजनयोगेषु संक्रातिश्चेतसस्तु या । स वीचारो न मीमासा चरेर्गत्यर्थनिष्ठतः ॥ १ ॥
एव निरुक्तितोर्थस्याव्यभिचारित्वदर्शनात् । प्रोक्तं वितर्कवीचारलक्षणं सूत्रत' स्वय ॥ २ ॥

द्रव्य हित्वा पर्याये त त्यक्त्वा द्रव्ये सक्रमणमर्थसक्राति, अर्थस्य द्रव्यपर्यायात्मकत्वात् । एव श्रुतवचनमवलव्य श्रुतवचनातरालवन व्यजनसक्राति । काययोगाद्योगातरे ततोपि काययोगे सक्रमण योगसक्राति । एव परिवर्तन वीचारस्तेन युत वितर्केण च श्रुतास्येन विशिष्ट पृथक्त्ववितर्कवीचार प्रथमशुक्लध्यान । कीदृग्ध्याता तद्ध्यातुमर्हतीत्याह,—

कृतगुप्त्याद्यनुष्ठानो यतिर्वीर्यातिशायनः । अर्थव्यजनयोगेषु सक्रातौ पृथगुद्यतः ॥ ३ ॥
तदोपशमनान्मोहप्रकृतीः क्षपयन्नपि । यथा परिचय ध्यायेत्कचिद्वस्तुनि सक्रियः ॥ ४ ॥
सवितर्कं सवीचार पृथक्त्वेनादिम मुनि' । ध्यान प्रक्रमते ध्यातु पूर्ववेदी निराकुलः ॥ ५ ॥
अथ द्वितीय को ध्यातुमर्हतीत्याह,—

स एवामूलतो मोहक्षपणाघूर्णमानस । आप्यानतगुणा शुद्धिं निरुधन् बंधमात्मनः ॥ ६ ॥
ज्ञानावृतिसहायाना प्रकृतीनामशेषतः । ह्रासयन्क्षपयश्चासां स्थितिबध समतत' ॥ ७ ॥
श्रुतज्ञानोपयुक्तात्मा नीतवीचारमानसः । क्षीणमोहोऽप्रकपात्मा प्राप्तक्षायिकसंयम' ॥ ८ ॥
ध्यात्वैकत्ववितर्कारव्य ध्यान घात्यघघसर । दधानः परमा शुद्धि दुरवाप्यामतोन्यतः ॥ ९ ॥
अथ तृतीय ध्यान को ध्यायत इत्याह;—

ततो निर्दग्धनिःशेषघातिकर्मेंधन' प्रभु । केवली सद्दशाघातिकर्मस्थितिरशेषतः ॥ १० ॥
सत्यज्य वाङ्मनोयोग काययोग च बादर । सूक्ष्म तु त समाश्रित्य मदस्पदोदयस्त्वर ॥ ११ ॥
ध्यान सूक्ष्मक्रिय नष्टप्रतिपात तृतीयक । ध्यायेद्योगी यथायोग कृत्वा करणसतति ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थं शुक्लं को ध्यायतीत्याह,—

ततः स्थ समुच्छिन्नप्रदेशस्पदनं स्थिरः । ध्वस्तनिःशेषयोगेभ्यो ध्यानं ध्यातांतसंवरः ॥१३॥
संपूर्णनिर्जरस्थांत्ये क्षणे क्षीणभवस्थितिः । मुख्य सिद्धत्वमध्यास्ते प्रसिद्धाष्टगुणोदय ॥ १४ ॥

अथामनस्कस्य केवलिन. कथमेकाग्रचिंतानिरोधलक्षण ध्यान सभाव्यते इत्यारेकायामिदमाह,—

संक्लेशांगतयैकत्र चिंता चिंतांतरच्युता । पापं ध्यानं यथा प्रोक्तं व्यवहारनयाश्रयात् ॥ १५ ॥
विशुद्ध्यंगतया चैवं धर्म्यं शुक्लं च किंचन । समनस्कस्य तादृक्षं नामनस्कस्य मुख्यतः ॥१६॥
उद्भूतकेवलस्यास्य सकृत्सर्वार्थवेदिनः । ऐकाग्र्यभावतः केचिदुपचाराद्वदंति तत् ॥ १७ ॥
चिंतानिरोधसद्भावो ध्यानात्सोपि निरंधनं । तत्र ध्यानोपचारस्य योगे लेश्योपचारवत् ॥ १८
सर्वचिंतानिरोधस्तु यो मुख्यो निश्चितान्नयात् । सोस्ति केवलिनः स्थैर्यमेकाग्र्यं च परं सदा ॥१९
मुख्यं ध्यानमतस्तस्य साक्षान्निर्वाणकारणं । छद्मस्थयोपचारात्स्यात्तदन्यास्तित्वकारणात् ॥ २०
यथैकवस्तुनि स्थैर्यं ज्ञानस्यैकाग्र्यमिष्यते । तथा विश्वपदार्थेषु सकृत्तत्केन वार्यते ॥ २१ ॥
मोहानुद्रेकतो ज्ञातुर्यथा व्याक्षेपसंक्षयः । मोहिनोस्ति तथा वीतमोहस्यासौ सदा न किम्॥२२
यथैकत्र प्रधानेर्थे वृत्तिर्नो तस्य मोहिनः । तथा केवलिनः किं न द्रव्येऽनतविवर्तके ॥ २३ ॥
इति निश्चयतो ध्यान प्रतिषेध्य न धीमता । प्रधानं विश्वतत्त्वार्थवेदिना प्रस्फुटात्मना ॥२४॥
सयोगकेवली ध्यानी यदि धर्मोपदेशना । कथं ततः प्रवर्तेतेत्येके तत्राभिधीयते ॥ २५ ॥
अंतर्मुहूर्तकालं वा ध्यानस्यानेकवत्सर । नैकाग्र्यं केवलिध्यानं प्रसिद्धं तत्त्वदेशिनाम् ॥ २६ ॥
तत एव च ते सिद्धाः कृतकृत्या जिनाधिपाः । स्तूयंते सिद्धसाधर्म्यात्सदेहत्वेपि धीधनैः ॥२७
अयोगित्वसमुद्भूतेः पूर्वमंतर्मुहूर्तमा । तृतीयं ध्यानमाख्यातं वाक्प्रवृत्त्या विवर्जितं ॥ २८ ॥
वाक्कायवृत्तिसद्भावे यथा ध्यानी न मादृशः । तथार्हन्निति तस्यास्तूपचाराद्ध्यानदेशना ॥२९

तदेतद्व्यवहारनिश्चयनयनिरूपणनिपुणे प्रमाणात करणप्रवणे सर्वमालोच्य परमगहनत्वाच्छद्मस्थासादृशजनानामिति निवेदयन्नुपसहरति,—

क्वचिच्चिंता ध्यानं नियतविषय पुंसि कथितं क्वचित्तस्याः कार्त्स्न्याद्विलयनमिदं सर्वविषयं ।
क्वचित्किंचिन्मुख्यं गुणमपि वदति प्रतिनयं ततश्चिंत्य सद्भिः परमगहनं जिनपतिमत ॥३०॥

इति नवमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशांतमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ ४५ ॥

किमर्थमिदमप्रस्तुतमुच्यते ? तपसा निर्जरा चेति प्रकृते तपसि बाह्येभ्यतरे च ध्यानपर्यंते व्याख्याते सर्वसम्यग्दृष्टीना यथासभव बाह्यरूपेणाभ्यतररूपेण च तपसा समाननिर्जरात्वप्रसक्तौ तद्विशेषप्रतिपादनार्थं प्रस्तुतमेवेद सूत्रमभिधात्तु । कुत पुन सम्यग्दृष्ट्यादयोऽसख्येयगुणनिर्जरा क्रमाद्भवतीत्याह—

सम्यग्दृष्ट्यादयः सत्यसंख्येयगुणनिर्जराः । क्रमादत्र तथा शुद्धेरसंख्येयगुणत्वतः ॥ १ ॥

प्रथम सम्यक्त्वादिप्रतिलंभे अध्यवसायविशुद्धिप्रकर्षादसख्येयगुणनिर्जरत्व ,दशाना । प्रथम हि भव्यस्योपशमसम्यक्त्व तदादयो वेदकसम्यक्त्वक्षायिकसम्यग्दर्शनश्रावकत्वादय _ सूत्रोक्तास्तत्र प्रतिलब्धा-

ध्यवसायविशुद्धिप्रकर्षाद्दशानामपि क्रमादसंख्येयगुणनिर्जरत्वमुपपद्यते । क्षपक इत्यसाधुरन्वाख्यानाभावादिति चेन्न, चशब्देन मित्संज्ञोपलब्धे । क्षै जै षै क्षये इत्यस्य कृतात्वस्य णौ पुकि कृते जनी-जृष्-क्नसु-रञ्जोऽमन्ताश्चेति चशब्देन मित्संज्ञोपलब्धेर्ह्रस्वत्वात् साधुरेव क्षपकशब्द इत्यर्थ ॥

अथ तपोभाजा संयताना परस्पर गुणविशेषाद्भेदेपि नैगमनयान्नैर्ग्रंथ्यसाम्यमादर्शयन्नाह,—

पुलाकवकुशकुशीलनिर्ग्रंथस्नातका निर्ग्रंथा· ॥ ४६ ॥

अपरिपूर्णव्रता उत्तरगुणहीना पुलाका , ईषद्विशुद्धिपुलाकसादृश्यात् । अखडितव्रता शरीरसंस्कारर्द्धिसुखयशोविभूतिप्रवणा बकुशा , छेदशबलयुक्तत्वात् । बकुशशब्दो हि शबलपर्यायवाचीह । कुशीला द्विविधा प्रतिसेवनाकषायोदयभेदात् । कथंचिदुत्तरगुणविराधन प्रतिसेवना ग्रीष्मे जघाप्रक्षालनवत्, सज्वलनमात्रोदय कषायोदयस्तेन योगात् मूलोत्तरगुणभृतोपि प्रतिसेवनाकुशीला कषायकुशीलाश्चोच्यते । उदके दडराजिवत्सनिरस्तकर्माणोऽन्तर्मुहूर्तकेवलज्ञानदर्शनप्रापिणो निर्ग्रंथा । प्रक्षीणघातिकर्माण केवलिन स्नातका , स्नात वेदसमाप्ताविति स्वार्थिके के निष्पन्न शब्द । कुत एते निर्ग्रंथा पचापि मता इत्याह,—

पुलाकाद्या मताः पच निर्ग्रंथा व्यवहारतः । निश्चयाच्चापि नैर्ग्रंथ्यसामान्यस्याविरोधतः ॥१॥
वस्त्रादिग्रंथसपन्नास्ततोन्ये नेति गम्यते । बाह्यग्रथस्य सद्भावे ह्यतर्ग्रंथो न नश्यति ॥ २ ॥
ये वस्त्रादिग्रहेप्याहुर्निर्ग्रंथत्व यथोदित । मूर्च्छानुद्भूतितस्तेषा स्त्र्याद्यादानेपि किं न तत् ॥ ३॥
विषयग्रहण कार्य मूर्छा स्यात्तस्य कारण । न च कारणविध्वंसे जातु कार्यस्य संभवः ॥ ४ ॥
विषयः कारण मूर्छा तत्कार्यमिति यो वदेत् । तस्य मूर्छोदयोऽसत्त्वे विषयस्य न सिद्ध्यति ॥५॥
तस्मान्मोहोदयान्मूर्छा स्वार्थे तस्य ग्रहस्तत· । स यस्यास्ति स्वय तस्य न नैर्ग्रंथ्य कदाचन ॥६

कश्चिदाह—प्रकृष्टाप्रकृष्टगुणाना निर्ग्रंथत्वाभावश्चारित्रभेदात् गृहस्थवदिति त प्रत्याह—न च, दृष्टत्वाद्ब्राह्मणशब्दवत् । न हि जात्याचाराध्ययनादिभेदाद्विप्रेषु ब्राह्मणत्व विरुध्यते, समहव्यवहारापेक्षत्वात् निश्चयनयादेव समग्रगुणेषु तद्व्यपदेशसिद्धे । किं च, दृष्टिरूपसामान्यात् सर्वेषा निर्ग्रंथता न विरुध्यते । भग्नव्रते वृत्तावतिप्रसग इति चेन्न, रूपाभावात् । निर्ग्रंथरूप हि यथाजातरूपमसंस्कृत भूषावेशायुधविरहित गृहस्थेषु न सभवतीति । (अन्यस्मिन् सरूपेतिप्रसग इति चेन्न, दृष्ट्यभावात्) ॥

तेषां पुलाकादीना भूयोपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमाह,—

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगलेश्योपपादस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४७ ॥

॥

इति नवमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

इति श्रीविद्यानंदिआचार्यविरचिते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारे नवमोऽध्याय समाप्त ॥ ९ ॥

---

१ अत्र सयमश्रुतेत्यादिनवमाध्यायांतसूत्रस्य दशमाध्यायस्यादिसूत्रद्वयस्य व्याख्यान गत तत्पुस्तकांतरादन्वेषणीयं ॥

अथ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इदानीं मोक्षस्य स्वरूपाभिधान प्राप्तकाल तत्प्राप्ति केवलज्ञानावाप्तिपूर्विकेति केवलज्ञानोत्पत्तिकारणमुच्यते,—

मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥

[illegible] ॥

कस्माद्धेतोर्मोक्षः किंलक्षणश्चेत्यत्रोच्यते,—

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥ २ ॥

[illegible] ॥

तस्य कर्मण मद्बधोदयोदीरणव्यवस्थाग्रहणं तत्कृतविभागो गुणस्थानापेक्ष प्रवचनान्नेय ॥

किं द्रव्यकर्मणामेव मोक्ष. स्यादुत भावकर्मणामपीत्याशंकायामिदमाह,—

औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

भव्यत्वग्रहणमन्यपारिणामिकनिवृत्त्यर्थं, तेन जीवत्वादेरव्यावृत्ति सर्वत सर्वदा प्रसिद्धा भवति ।
कस्मादौपशमिकादिक्षयान्मोक्ष इत्याह,—

तथौपशमिकादीना भव्यत्वस्य च सक्षयात् । मोक्ष इत्याह तद्भावे संसारित्वप्रसिद्धितः ॥ १ ॥
न त्वौपशमिके भावे क्षायोपशमिकेपि च । भावेत्रौदयिके पुसोऽभावोस्तु क्षायिके कथ ॥ २ ॥

अत्र समाधीयते,—

सिद्धिः सव्यपदेशस्य चारित्रादेरभावतः । क्षायिकस्य न सत्यस्मिन् कृतकृत्यत्वनिर्वृतिः ॥ ३ ॥
न चारित्रादिरस्याम्ति सिद्धाना मोक्षसक्षयात् । सिद्धा एव तु सिद्धास्ते गुणस्थानविमुक्ततः ॥ ४

नन्वेव केवलदर्शनादीनामपि क्षायिकभावाना मोक्षे क्षय प्रसज्यत इत्याशंकायामपवादमाह,—

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

अन्यत्रशब्दोय परिवर्जनार्थस्तदपेक्ष सिद्धत्वेभ्य इति विभक्तिनिर्देश. । 'अन्यत्र द्रोणभीष्माभ्या

सर्वे योधा पराङ्मुखा ' इति यथा । अन्यशब्दप्रयोगे तद्विज्ञानमिति चेन्न, प्रत्ययातस्यापि प्रयोगे तद्दर्शनात् । अनतवीर्यादिनिवृत्तिप्रसग इति चेन्न, अत्रैवातर्भावात् । अनतवीर्यहीनस्यानतावबोधवृत्त्यभावात् सुखस्य ज्ञानसमवायित्वात् । वधस्याव्यवस्था अश्वादिवदिति चेन्न, मिथ्यादर्शनाद्युच्छेदे कार्त्स्न्येन तत्क्षयात् । पुन प्रवर्तनप्रसगो जानत पश्यतश्च कारुण्यादिति चेन्न, सर्वास्रवपरिक्षयात् । वीतरागे स्नेहपर्यायस्य कारुण्यस्यासभवाद्भक्तिस्पृहादिवत् । अकस्मादिति चेदनिर्मोक्षप्रसग सतो हेतुकस्य नित्यत्वापत्तेर्विनाशायोगात् । मुक्तस्य स्थानवत्त्वात् पात इति चेन्न, अनास्रवत्वात् । सास्रवस्य यानपात्रादे पातदर्शनात्, गौरवाभावाच्च तस्य न पातस्तालफलादे सति गौरवे वृन्तसयोगाभावात्पतनप्रसिद्धे । ननु महापरिमाणानामल्पीयस्याधारे मोक्षक्षेत्रे परस्परोपरोध इति चेन्न, अवगाहशक्तियोगात् नानाप्रदीपमणिप्रकाशादिवत् । तत एव जन्ममरणद्वद्वोपनिपातव्याबाधाविरहात् परमसुखिन । तत्सुखस्य नास्त्युपमानमाकाशपरिमाणवत् । मुक्तानामनाकारत्वादभाव इति चेन्नातीतानतरशरीराकारानुविधायित्वात् गतसिक्थकमूषागर्भवत् । मुक्तानामशरीरत्वे तदभावाद्विसर्पणप्रसग इति चेत् न, कारणाभावात् । कुत कारणात् सहरणविसर्पणे ससारिण स्यातामिति चेत्, नामकर्मसबधात् सहरणविसर्पणधर्मत्व प्रदीपे प्रकाशवत् । नात्मन सहरणविसर्पणवत्त्वे साध्ये प्रदीपो दृष्टात श्रेयान् मूर्तिमद्वैधर्म्यादिति चेन्न, उभयलक्षणप्राप्तत्वात् । दृष्टातस्य हि लक्षण साध्यधर्माधिकरणत्व साधनधर्माधिकरणत्व च । तत्र सहरणविसर्पणधर्मकत्वस्य साध्यस्याधिष्ठानपरिमाणानुविधायित्वस्य साधनस्य च प्रदीपे सद्भावात् स दृष्टात स्यादेव जीवस्य चामूर्तमूर्तत्वोभयलक्षणयुक्तत्वात् न मूर्तिमद्वैधर्म्यमस्ति यतोय दृष्टातो न स्यात् । "बध प्रत्येकत्व लक्षणतो भवति तस्य नानात्व । तस्मादमूर्तिभावो नैकाताद्भवति जीवस्य ॥" इति वचनात् कथचिन्मूर्तिमत्त्वस्यापि प्रसिद्धे । नामकर्मसबधप्रसग प्रदीपस्येति चेन्न, तस्य दृष्टातत्वेनाविवक्षितत्वात् साधनधर्मत्वानभिप्रायात् स्वाधिष्ठानपरिमाणानुविधायित्वस्य च साधनधर्मस्य तत्र भावात् । शरीर हि जीवस्याधिष्ठान प्रदीपस्य तु गृह तत्परिमाणानुविधानमुभयोरस्तीति नोपालभन । शरीरपरिमाणानुविधायित्व साधन प्रदीपे तस्यासत्त्वात् । नापि गृहपरिमाणानुविधायित्व तस्यात्मन्यभावात् । तत इदमुच्यते—ससारी जीव प्रदेशसहरणविसर्पणधर्मक स्वाधिष्ठानपरिमाणानुविधायित्वात् प्रदीपप्रकाशवत् । न हि मुक्तात्मा स्वाधिष्ठानपरिमाणानुविधायी तस्याशरीराधिष्ठानस्याभावात् । पूर्वानतरशरीरपरिमाण तु यदनुकृत तत्परित्यागकारणस्य नामकर्मसबधिनिबधनशरीरातरस्याभावान्न विसर्पण मुक्तस्य, यतो लोकाकाशपरिमाणत्वापत्ति । ननु सहरणविसर्पणस्वभावस्यात्मन प्रदीपवदेवानित्यत्वप्रसग इति चेन्न, तावन्मात्रस्य विवक्षितत्वात् चद्रमुखीवत् । सहरणविसर्पणस्वभावत्वमात्र विवक्षित चद्रमुखी प्रियदर्शनवत् । सर्वसाधर्म्ये दृष्टातस्यापह्नवात् । सर्वथाऽभावो मोक्ष प्रदीपवदिति चेन्न, साध्यत्वात् । प्रदीपेपि निरन्वयविनाशस्याप्रतीते तस्य तम पुद्गलभावेनोत्पादाद्दीपपुद्गलभावेन विनाशात् पुद्गलजात्या ध्रुवत्वात् । दृष्टत्वाच्च निगलादिवियोगे देवदत्ताद्यवस्थानवत् । न सर्वथा मोक्षावस्थायामभाव । यत्रैव कर्मविप्रमोक्षस्तत्रैवावस्थानमिति चेन्न, साध्यत्वात् । यो यत्र विप्रमुक्त स तत्रैवावतिष्ठत इति सिद्ध, देशातरगतिदर्शनात् । निगलादिविनिर्मुक्तस्य गतिकारणसद्भावाद्देशातरगतिदर्शनमिति चेत्, नि शेषकर्मबधनविप्रमुक्तस्यापि गतिनिमित्तस्योर्ध्वव्रज्यास्वभावस्य भावात् देशातरा गतिरस्तु । तदेव—

मोक्षः केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसक्षयात् । सिद्धत्वसक्षयान्नेति त्वन्यत्रेत्यादिनाब्रवीत् ॥ १ ॥
एतैः सह विरोधस्याभावान्मोक्षस्य सर्वथा । स्वयं भव्यपदेशश्च व्यपदेशस्तथास्त्वतः ॥ २ ॥
सिद्धत्व केवलादिभ्यो विशिष्ट तेषु सत्स्वपि । कर्मोदयनिमित्तस्यासिद्धत्वस्य क्वचिद्गतेः ॥ ३

ततः सकलकल्मषसंततिसंसक्तिविनिर्मुक्तिरेव स्वात्मेति समाचक्षते युक्तिशास्त्राविरुद्धवचस सूरयो भगवतस्तस्य स्वात्मनः प्राप्तिः परा निर्वृत्तिरिति निःसंदिग्धं, तेन स्वविशेषगुणव्यावृत्तिर्मुक्तिश्चैतन्यमात्रस्थितिर्वा अन्यथा वा वदतोपाकृता, प्रमाणव्याहतत्वादिति निवेदयति,—

स्वात्मांतर्बहिरंगकल्मषततिव्यासक्तिनिर्मुक्तता
जीवस्येति वदंति शुद्धधिषणा युक्त्यागमान्वेषिणः ।
प्राप्तिस्तस्य तु निर्वृतिः परतरा नाभावमात्रं न वा
विश्लेषो गुणतोन्यथा स्थितिरपि व्याहन्यमानत्वतः ॥ ४ ॥

इति दशमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

तदनंतरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकांतात् ॥ ५ ॥

तद्ग्रहणं मोक्षस्य प्रतिनिर्देशार्थं, आङभिविध्यर्थं । एतदेव समभिधत्ते,—

तच्छब्दाद्गृह्यते मोक्षः सूत्रेस्मिन्नान्यसंग्रहः । सामर्थ्यादिति तस्यैवानंतरं तदनंतरं ॥ १ ॥
गच्छतीति वचःशक्तेर्मुक्तिदेशे स्थितिच्छिदा । ऊर्ध्वमित्यभिधानात्तु दिगंतरगतिच्युतिः ॥२॥
आलोकांतादिति ध्यानान्नालोकाकाशगामिता ।

मुक्तिश्च इति त्वयं पक्षनिर्देशः. हेतुनिर्देशस्तर्हि कर्तव्य इत्याह,—

पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्बंधच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्च ॥ ६ ॥

एतच्च हेतुचतुष्टयं कथं गमकमित्याह,—

पूर्वेत्याद्येन वाच्येन प्रोक्तं हेतुचतुष्टयं । साध्येन व्याप्तमुन्नेयमन्यथानुपपत्तितः ॥ १ ॥

अत्रैव दृष्टांतप्रतिपादनार्थमाह,—

आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरंडबीजवदग्निशिखावच्च ॥ ७ ॥

किमर्थमिदमुदाहरणचतुष्टयमुक्तमित्याह,—

आविद्धेत्यादिना दृष्टं सद्दृष्टांतचतुष्टयं । बहिर्व्याप्तिरपीष्टेह साधनत्वप्रसिद्धये ॥ १ ॥

हेतुदृष्टांतानां यथासंख्यमभिसंबंधः । कथमित्याह—

ऊर्ध्वं गच्छति मुक्तात्मा तथा पूर्वप्रयोगतः । यथाविद्धं कुलालस्य चक्रमित्यत्र साधनं ॥ २॥
नासिद्धं मोक्तुकामस्य लोकाग्रगमनं प्रति । प्रणिधानविशेषस्य सद्भावाद्भूरिशः स्फुटं ॥ ३ ॥
न चानैकांतिकं तत्स्याद्विरुद्धं वा विपक्षतः । व्यावृत्तेः सर्वथा नेष्टविघातकृदिदं ततः ॥ ४ ॥
असंगत्वाद्यथालाबूफलं निर्गतलेपनं । बंधच्छेदाद्यथैरंडबीजमित्यप्यतो गतं ॥ ५ ॥
ऊर्ध्वव्रज्यास्वभावत्वादग्नेर्ज्वाला यथेति च । दृष्टांतेपि न सर्वत्र साध्यसाधनशून्यता ॥ ६ ॥

असंगत्वबंधच्छेदयोरर्थाविशेषादनुवादप्रसंग इति चेन्नार्थान्यत्वात् । बंधस्यान्योन्यप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानरूपत्वात्, संगस्य च परस्य प्राप्तिमात्रत्वात् । नोदाहरणमलाबु मारुतादेशादिति चेन्न, तिर्यग्गमनप्रसंगात् तिर्यग्गमनस्वभावत्वान्मारुतस्य । नन्वेवमूर्ध्वगतिस्वभावस्यात्मन ऊर्ध्वगत्यभावेपि तद्भा-

वप्रसगोमेरोप्यवत् तदभावेऽभाववदिति चेन, गत्यतरनिवृत्त्यर्थत्वात् तदूर्ध्वगतिस्वभावस्य ऊर्ध्वज्वलनवद्वा तद्भावे नाभाव । वेगवद्द्रव्याभिघातादनलस्योर्ध्वज्वलनाभावेपि तिर्यग्ज्वलनसद्भावादर्शनात् ।

नन्वेव मुक्तस्य लोकात्परत कुतो नोर्ध्वगतिरित्याह,—

धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ८ ॥

क' पुनर्धर्मास्तिकाय इत्याह,—

उक्तो धर्मास्तिकायोत्र गत्युपग्रहकारण । तस्याभावान्न लोकाग्रात्परतो गतिरात्मनः ॥ १ ॥
एव निःशेषमिथ्याभिमानो मुक्तो निवर्तते । युक्त्यागमबलात्तस्याः स्वरूप प्रति निर्णयात् ॥२॥

अथ किमेते मुक्ता समाना सर्वे किं वा भेदेनापि निर्देश्या इत्याशकायामिदमाह,—

क्षेत्रकालगतिलिंगतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनांतरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्या· ॥ ९ ॥

केन रूपेण सिद्धा क्षेत्रादिभिर्भेदैर्निर्देष्टव्या इत्याह,—

सिद्धाः क्षेत्रादिभिर्भेदैः साध्याः सूत्रोपपादिभिः । सामान्यतो विशेषाच्च भाराभेदेपि सन्नयैः॥१
क्षेत्र स्वात्मप्रदेशा' स्युः सिद्ध्यता निश्चयान्नयात् । व्यवहारनयाद्व्योम सकला' कर्मभूमय' ॥२
मनुष्यभूमिरप्यत्र हरणापेक्षया मता । हृत्वा परेण नीताना सिद्धेः सूत्राविवारणात् ॥ ३ ॥
तेषामेकक्षणः कालः प्रत्युत्पन्ननयात्मनः । भूतप्रज्ञापनादेव स्यात्सामान्यविशेषतः ॥ ४ ॥
उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्जाताः सिद्ध्यति केचन । चतुर्थकाले पर्यतभागे काले तृतीयके ॥ ५ ॥
सर्वदा हरणापेक्षा क्षेत्रापेक्षा हि कालभृत् । सर्वक्षेत्रेषु तत्सिद्धौ न विरुद्धा कथचन ॥ ६ ॥
सिद्धि' सिद्धिगतौ पुसा स्यान्मनुष्यगतावपि । अवेदत्वेन सा वेदत्रितयाद्वास्ति भावतः ॥ ७ ॥
पुल्लिंगेनैव तु साक्षाद्द्रव्यतोन्या तथागम- । व्याघाताद्युक्तिबाधाच्च स्यादिनिर्वाणवादिनां ॥८॥
साक्षान्निर्ग्रथलिंगेन पारपर्यात्ततोन्यत' । साक्षात्सग्रथलिंगेन सिद्धौ निर्ग्रथता वृथा ॥ ९ ॥
सति तीर्थकरे सिद्धिरसत्यपि च कस्यचित् । भवेदव्यपदेशेन चरित्रेण विनिश्चयात् ॥ १० ॥
तथैवैकचतुःपचविकल्पेन प्रकल्पते । परोपदेशगम्यत्वात्सिद्धौ प्रत्येकबुद्धता ॥ ११ ॥
परोपदेशतः सिद्धो बोधित' प्रतिपादितः । ज्ञानेनैकेन वा सिद्धिर्द्वाभ्या त्रिभिरपीष्यते ॥१२॥
चतुर्भि' स्वामिमुख्यस्यापेक्षाया नान्यथा पुनः । अवगाहनमुत्कृष्ट सपादशतपचक ॥ १३ ॥
चापानामर्धसंयुक्तमरत्नित्रयमप्यथ । मध्यम बहुधा सिद्धिस्त्रिप्रकारेऽवगाहने ॥ १४ ॥
स्वप्रदेशे नभोव्यापिलक्षणे सप्रवर्तते । अनतर जघन्येन द्वौ क्षणौ सिद्ध्यता नृणा ॥ १५ ॥
उत्कर्षेण पुनस्तत्स्यादेतेषा समयाष्टक । अतर समयोस्त्येको जघन्येन प्रकर्षतः ॥ १६ ॥
षण्मासाः सिद्ध्यता नाना मध्यम प्रति गम्यता । एकस्मिन् समये सिद्ध्येदेको जीवो जघन्यतः १७
अष्टोत्तरशत जीवाः प्रकर्षेणेति विश्रुत । नाल्पेन बहवः सिद्धाः सिद्धक्षेत्रव्यपेक्षया ॥ १८
व्यवहारव्यपेक्षाया तेषामल्पबहुत्ववित् । तत्राल्पे हरणात्सिद्धा जन्मसिद्धसमूहतः ॥ १९ ॥

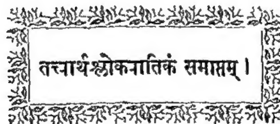
जन्मसिद्धाः पुनस्तेभ्यः संख्येयगुणताभृतः । कर्मभोगधरा वाधिंद्वीपोर्ध्वाधस्तिरोभुवाः ॥२०॥
सिद्धानामूर्ध्वसिद्धाः स्युः सर्वेभ्योल्पे परेन्यथा । युः संख्येयगुणास्तेभ्योधस्तिर्यग्भिर्वृताः क्रमात् ॥
समुद्रे सर्वतः स्तोका द्वीपे संख्येयसंगुणाः । लवणोदे समस्तेभ्यः स्तोकाः सिद्धा विशेषतः॥२२॥
कालोदे सागरे जंबूद्वीपे च परिनिर्वृताः । धातकीखंडसद्वीपे पुष्करद्वीप एव च ॥ २३ ॥
ते संख्येयगुणाः प्रोक्ताः क्रमशो बहवोन्यथा । प्रत्येतव्याः समासेन यथागममशेषतः ॥२४॥
एक एव तु सिद्धात्मा सर्वथेति यके विदुः । तेषां नानात्मना सिद्धिमार्गानुष्ठा वृथा भवेत् ॥२५
क्षेत्राद्यपेक्षया चोक्ता संसार्येकत्वमञ्जसा । एकात्मवादिना चैव तत्र वाचोऽप्रमाणता ॥२६॥
निःशेषकुमतध्वांतविध्वंसनपटीयसी । मोक्षनीतिरतो जैनी भानुदीप्तिरिवोज्ज्वला ॥ २७ ॥
एवं जीवादितत्त्वार्थाः प्रपंच्य समुदीरिताः । सम्यग्दर्शनविज्ञानगोचराश्चरणाश्रयाः ॥ २८ ॥
ततः साधीयसी मोक्षमार्गव्याख्या प्रपंचतः । सर्वतत्त्वार्थविद्येयं प्रमाणनयशक्तितः ॥ २९ ॥

तदेव शास्त्रपरिसमाप्तौ परममंगलं निःश्रेयसमार्गमेव मंगलमभिष्टोतुमना प्राह,—

जीयात्सज्जनताश्रयः शिवसुधाधारावधानप्रभु-
र्ध्वस्तध्वांततततिः समुन्नतगतिस्तीव्रप्रतापान्वितः ।
प्रोर्जज्योतिरिवावगाहनकृतानंतस्थितिर्मानितः
सन्मार्गस्त्रितयात्मकोऽखिलमलप्रज्वालनप्रक्षमः ॥ ३० ॥

इति दशमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

इति श्रीविद्यानंदिआचार्यविरचिते तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकं समाप्तम् ।